॥ श्रीः ॥

श्रियै नमः ।

श्रीपतये नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

शास्त्रदीपिकाया भूमिका ।

वेदा हि ऋग्यजुःसामाथर्वभेदैर्मन्त्रब्राह्मणारण्यकोपनिषदादिभेदैरवान्तरैर्मण्डलप्रपाठकसूक्तानुवाकवर्गकाण्डाध्यायादिलक्षणैरपरैश्च विशेषैः सन्ति बहुधा प्रविभक्ताः । तेऽमी बुभुत्सूनामर्थनिरूपणसौकर्याय कर्मकाण्डोपासनाकाण्ड–ज्ञानकाण्डरूपेण पूर्वाचार्यैर्व्यभाजिषत । तत्र मन्त्रभागस्य संक्षेपतः सर्वविद्यास्थानभूतस्यापि प्रायो[1] यागोपयोगिद्रव्यदेवतादिस्मारकतया कर्मकाण्डतां, ब्राह्मणानां च मन्त्रोदितार्थेतिकर्तव्यताप्रतिपादनबहुलानां तच्छेषतां, प्रायो ब्राह्मणैकदेशस्वरूपाणामुपनिषदां नीरक्षीरन्यायेन उपासना–ज्ञाननिरूपणपराणामुपासना–ज्ञानमूलतां चाचक्षते । तत्रापि च षोडशाध्यायीरूपेण कर्ममीमांसाशास्त्रेण अनादिनिधनाविच्छिन्नवैदिकसम्प्रदायस्येम्ना याथातथ्येन प्रतिनियतक्रमाणामनुन्मिषितस्वरवर्णविपर्ययाणामैहिकामुष्मिकार्थसंदोहदोग्ध्रीणां तत्रभवतीनां श्रुतीनामर्थनिर्णयाय भगवान् जैमिनिर्बादरिबादरायणादिपूर्वाचार्यपरम्परापरिप्राप्ता एव वेदार्थनिर्णयोपायिकीः सद्युक्तीः सूत्रयाञ्चकार । तत्रादिमा द्वादशाध्यायी कर्मकाण्ड–पदेन प्रसिध्यति । शेषा चतुरध्यायी तु द्वादशाध्याय्युक्तार्थोपयोग्यर्थनिरूपणपरा संकर्ष–काण्डपदेन व्यवह्रियते । अस्ति चैषा विप्रकीर्णवेद-

१ ईशावास्योपनिषद' संहितान्तर्गतत्वात्प्राय पदम् ।

वाक्यार्थनिरूपणपरा । अत एवैनां संकर्षकाण्ड-पदेन व्यवहरन्ति, सम्यक्-निःशेषतया स्फुटतया च कृष्ट्वा-आकृष्य विप्रकीर्णवेदवाक्येभ्यः संगृह्य निर्णीयन्ते अर्था यत्रेति संकर्ष इति व्युत्पत्त्या "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" इत्यधिकारस्थेन "हलश्चे"ति घञा तथार्थोपपत्तेः । यद्वाऽमुष्याः संकर्षण-काण्डपदेन व्यवहारः सोऽपि अधिकरणल्युटा तथाऽर्थाभिधानायैव । विप्रकीर्णार्थनिरूपणपरतयैव तु द्वादशाध्याय्यामिव शेषचतुरध्याय्यां प्रत्यधिकरणं न संगतिः ॥ द्वादशाध्याय्या सह तु शेषचतुरध्याय्या अस्त्येव संगतिमदर्थप्रतिपादकतयैकग्रन्थत्वं, वेदान्तचतुरध्याय्या तु न संगता षोडशाध्यायी तस्या ज्ञानकाण्डरूपायाः पृथगर्थनिरूपणपरतयाऽत्यन्तभिन्नत्वात् । अत एव तु अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रस्याथ-शब्दस्य महत्याऽऽरभट्या वृत्तिकाराभिमतकर्माधिगमानन्तर्यार्थकतां व्युदस्य साधनचतुष्टयसंपत्त्यानन्तर्यार्थकतामास्थिषत श्रीशङ्कराचार्याः ॥

श्रीभाष्याचार्यास्तु अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रस्याथ-शब्दस्य कर्माधिगमानन्तर्यार्थत्वमास्थाय विंशत्यध्यायीस्वरूपयोः पूर्वोत्तरमीमांसयोरेकशास्त्रतामाहुः "संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिरिति" इति, "वृत्तात्कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्मविविदिषेति" इति च, पूर्वा[1]चार्यवचनं प्रमाणतयोपदर्शयन्तः ।

युक्तं चैतत् वेदाविरोधिपक्षोपन्यासपुरःसरं वेदार्थविचाररूपत्वादुभयोर्मीमांसयोः । अत एव तु ज्योतिष्टोमदर्शपौर्णमासबृहस्पतिसवादिज्ञानमात्रेणापवर्गतत्साधनयोरविदितत्वात्पुरुषार्थतदुपायज्ञानं कार्त्स्न्येन न पर्यवस्यतीति कर्मकाण्डे तत्तदर्थबोधकश्रुतिषु तत्तत्प्र-

१ भगवद्बोधायनवचनम् ।

करणावसाने नाभ्यासो ऽर्थपरिसमाप्तिबोधको दृश्यते, वेदान्तेषु तु न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते । नावर्तन्ते नावर्तन्ते । वेदानुशासनं वेदानुशासनम् । तस्माद् ब्राह्मणो महिमानमाप्नोति तस्माद् ब्राह्मणो महिमानमाप्नोति । अमृतः समभवदमृतः समभवदित्यभ्यासो भवति ।

वेदान्तेषु प्रतिविद्यमवसानेऽभ्यासप्रयोजनं तु इतरविद्यानिरपेक्ष्येण एकैकस्याः परमपुरुषार्थब्रह्मावाप्तिलक्षणफलप्राप्तिहेतुत्वबोधनम्, एकैकयैव विद्यया तत्र पुरुषार्थपर्यवसानेन विद्यान्तरस्य ज्ञातव्यत्वनियमाभावेनानपेक्षणीयत्वात् ।

अत एव तु श्रुतिदृष्टरीतिमनुकुर्वता वेदविदग्रेसरेण कृष्णद्वैपायनशिष्येण जैमिनिना पूर्वकाण्डस्योत्तरकाण्डसापेक्षपरमपुरुषार्थावाप्तिहेतुतासूचनाय अथातो धर्मजिज्ञासेत्यारभ्य अन्वाहार्ये च दर्शनादित्यन्ते द्वादशाध्यायीग्रन्थे, चतुरध्यायीस्वरूपे संकर्ष-काण्डे वा अध्यायान्ते "एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थाऽवधृतेस्तदवस्थावधृते"रित्यादिव्याससूत्रेष्विव पदावृत्तिरर्थपरिसमाप्तिबोधिका नादृता । संकर्षणकाण्डे तु सर्वशेषे काण्डसमाप्तिसुसूचयिषया वाक्यावृत्तिरादृता न तु समस्तसूत्रावृत्तिः शास्त्रपरिसमाप्तिद्योतिका, यथोत्तरकाण्डे अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादिति परमर्षिः सूत्रमभ्यस्यन् पूर्वोत्तरमीमांसयोः समाप्तिं स्पष्टमवबोधयतीति, श्रुत्यर्थनित्यनिरीक्षणनीतनिजजनुर्भा मादृशामनवरपरिशीलितो भगवद्बोधायनमतोपपादनप्रकारः ।

अतएव तु "द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः" अ. ४. पा. ४. सू. १२ । इत्युत्तरकाण्डे पूर्वकाण्डोदितार्थमुपजीव्यत्वेनावल-

लम्बे भगवान् कृष्णद्वैपायनः, तद्यथा "द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः" । "द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदित्युपैतियजतिचोदनाभ्यां सङ्कल्पभेदेन सत्रमहीनं च भवति तथा सङ्कल्पभेदादुभयविध शरीरम शरीरञ्च मुक्तमाचार्यो मन्यते इति,

एवमेव तु "दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने" अ. ४ पा ४. सू. २. । इति सूत्रे श्रुतिं परानपेक्षतया प्रत्यक्षपदेन, स्मृतिं च स्वप्रामाण्ये श्रुतिमुखनिरीक्षणापेक्षतयाऽनुमानपदेन सिद्धवद् व्यवजहार, यतोऽयमर्थः पूर्वकाण्डे प्रमाणलक्षणे सुनिरूपितः, ततश्च तादृशार्थानां समानतन्त्रसिद्धार्थतया तथाऽभिधानमिति तद्विदां न संशयः ॥

न च कर्तृस्मर्तृभेदः शास्त्रानैक्यसाधनायालं, मुनिचयप्रणीतत्वेऽपि व्याकरणस्यैकत्वात्, स्मर्तॄणां मधुच्छन्दःप्रभृतीनां बहुत्वेऽपि तत्स्मृतिविषयर्ग्यजुःसामसंहितादिभागानामेकत्वाच्च आधुनिकैरपि च संभूय ग्रन्थाः प्रणायिषत, यथा धूर्तस्वामिकपर्दिभ्यामापस्तम्बसूत्रव्याख्यानं, यथा वा पाणिनीयसूत्रव्याख्यानं वामनजयादित्याभ्यामेवमादि ॥

न च कर्मब्रह्ममीमांसयोरैकशास्त्र्ये कर्मिणामेव ब्रह्मविद्याधिकारे च पूर्वकाण्डोदितापशूद्राधिकरणेनैव निर्विद्यानां ब्रह्मविद्याऽनधिकारबोधसिद्धौ वेदान्तचतुरध्याय्यां पुनस्तद्वारणायापशूद्राधिकरणारम्भे कृतकरत्वप्रसङ्ग इति न तयोरैकशास्त्र्यमित्यनुमिमीमहे इति सांप्रत, ग्रहणधारणादिलक्षणलौकिकसामर्थ्यमात्रस्याधिकारकारणता भ्रान्त्या प्रतिपद्यमानान् प्रति, दुरुपदेशश्रवणात् साधनचतुष्टयमात्रस्य पूर्ववृत्तितां प्रतिपद्य ब्रह्मविद्यासु प्रवर्तमानान् प्रति

वा, मध्वादिविद्योस्त्विवानुपनीतानामपि ब्रह्मविद्यास्वधिकारं जानानान् प्रति वा, भ्रान्तोपदेशवशाद्वैदिकाचारस्य तत्त्वज्ञानेऽनपेक्षाभ्रमवतः प्रति वा, पूर्वकाण्डविचारे इवोत्तरकाण्डविचारेऽपि वर्णाश्रमधर्मानुपालनावश्यम्भावद्रढिम्ने वा तयोः सार्थक्येन कृतकरत्वप्रसङ्गरूपचोद्यानवतारात् । यथा च परस्यैवापशूद्राधिकरणं न सङ्गतं तथा वयमिहैवापि पराक्रम्य समर्थयिष्यामहे इत्यकिञ्चिदिदम् ।

न च अथातो धर्मजिज्ञासेति प्रतिज्ञायाऽऽरब्धे शास्त्रे ब्रह्मनिरूपणमसाम्प्रतमिति शङ्क्यम् । सिद्धसाध्यरूपेण धर्मद्वैविध्यस्य शास्त्रसिद्धतया द्विविधधर्मनिरूपणप्रतिज्ञानेन षोडशाध्याय्या साध्यरूपं धर्मं निरूप्य सिद्धरूपस्य तस्याभिधानेन क्रमेणार्थप्रतिपादनपरयोः कर्मब्रह्ममीमांसयोः संगतत्वात् । धर्मद्वैविध्ये प्रमाणं तु, "इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् । अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्" इति याज्ञवल्क्यस्मृतिः, इयं हि आत्मदर्शनस्य परमधर्मतां ब्रुवाणा सिद्धसाध्योभयधर्मबोधिकेति स्पष्टमेव । एषा हि परमर्षीणां शैली यत्स्थलविशेषे असिद्धार्थप्रसिद्धिवहुलेन धर्म—शब्देनात्मानं, क्वचित्तु तादृशेन यज्ञ—शब्देन, सिद्धधर्मस्वरूपमात्मानमुपादित्सन्ते, यथा गीतासु "श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाज् ज्ञानयज्ञः परन्तप" इत्यादिषु, तदुभयसाधारणधर्मत्वं चालौकिकश्रेयस्साधनत्वश्रेयस्स्वरूपत्वान्यतरत्वमित्यन्यत्र कृतविस्तरा वयमिहोपेक्षामहे । नाप्यवान्तरो विशेषः शास्त्रानैक्यसाधकस्तस्य पादाध्यायाधिकरणपूर्वोत्तरषट्कादिभेदेन भिन्नस्य शास्त्रानैक्यसाधकतायाः सर्वसंप्रतिपन्नत्वात् । न चैवं कल्पसूत्रगृह्यसूत्रादीनामपि वेदार्थविचाररूपतया सर्वस्याप्यास्तिकशास्त्रस्यैक्यमेवं ब्रुवाणस्य स्यादिति फल्गु शङ्क्यम् ॥

तेषां वेदार्थविचारत्वाविशेषेऽपि युक्तिमाचरूपताविरहेण भेद-

साधकविशेषस्यात्यन्तसुवचत्वात्। न चैवं पूर्वोत्तरमीमांसयोरेकशास्त्रत्वे तर्कादिपदेन प्रमाणावगमः शास्त्रषट्कादिव्यवहारश्च विरुध्येतेति वाच्यम् अवान्तरविशेषमादाय तादृशव्यवहारस्याऽऽञ्जस्येनैव समर्थनात्। मा चैवमवान्तरं षट्काध्यायपादादिलक्षणं भेदमादाय शास्त्रसप्तकादिव्यवहारोऽप्यतिप्रसज्येतेति शङ्क्यम्; नैमित्तिके सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इति न्यायेन यादृशो व्यवहार आजानिकस्तन्निर्वाहाय निमित्तगवेषणेऽपि निमित्तमस्तीत्येतावन्मात्रेणासतो व्यवहारस्यापादयितुमशक्यत्वात्।

यच्च फल–जिज्ञास्यभेदेन पूर्वोत्तरकाण्डयोर्भेदाभिधानं तदपि बालसंमोहनमात्रम् "अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासेत्यादिजैमिनीये जिज्ञास्यभेदेऽपि शास्त्रैक्यस्य सर्व्वसंप्रतिपन्नत्वात्, फलभेदोऽपि न शास्त्रभेदे तन्त्रं तस्यासिद्धत्वात्। तथा हि "अग्निहोत्रादि तु तत्कार्य्यायैव तद्दर्शनात्" "सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्" इत्यादिव्याससूत्रपरम्परया "यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्य्यमेव तत्। यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्। एतान्यपि तु कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च। कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम्॥ सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते इत्यादिभगवद्गीतावाक्यैः, "यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन इत्यादिश्रुतिभिश्च निष्कामकर्म्मणो ज्ञानेन सहैककार्य्यकारणतायाः शतधा प्रसाधितत्वात्। अस्तु वा निष्कामकर्म्मणामपि ज्ञानद्वारकप्रयोजकत्व न साक्षादपवर्गहेतुत्वं तावताऽपि सिद्धसाध्योभयभेदभिन्नं धर्ममथातो धर्मजिज्ञासेति निरूप्यत्वेन प्रतिज्ञाय षोडशाध्याय्या साध्यरूपं तमभिधाय वेदान्तचतुरध्याय्या सिद्धरूपस्योपजीव्यकस्य परमधर्मस्यात्मनिरूपणस्य समुचितत्वात् उपजी-

व्यनिरूपणानन्तरमुपजीवकनिरूपणस्य यौक्तिकत्वेन ज्ञानकर्मसमुच्चयोपेक्षापक्षेऽपि मीमांसयोरेकशास्त्रतायाः सुदृढत्वात्।

यदपि जिज्ञास्ये भूतत्वभव्यत्वलक्षणवैलक्षण्यं पुरस्कृत्य क्रमोपक्रान्तयोः पूर्वोत्तरमीमांसयोः क्रमविवक्षाऽसंभवाभिधानं तदप्यापातरमणीयं यतो भव्याया अप्युपासनाया अस्तीह भूतब्रह्मनिरूपणपरे शास्त्रे क्रियासमभिहारेणाभिधानं यथोपकोसलोपासनप्रतीकोपासनान्नोपासनप्राणोपासनदहरविद्याशाण्डिल्यविद्यादीनां, न च तत्प्रासङ्गिकमिति शक्यं शङ्कितुमपि उपासकस्यार्चिरादिमार्गेण मूर्द्धानमभिभिद्य निष्क्रामतो ब्रह्मलोकावाप्तिलक्षणफलपर्यन्तस्यार्थजातस्य इहैव शास्त्रे निरूपणप्रक्रमात्, न हि चर्योचि[1]काण्डोसमाम्नातस्योपासनस्य वेदान्तशास्त्रमपहायापरत्र मीमांसनम्॥

अत एव स्वयमपि तु आनन्दमयाधिकरणोपक्रमे "एवमेकमपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसंबन्धं निरस्तोपाधिसंबन्धं चोपास्यत्वेन ज्ञेयत्वेन च वेदान्तेषूपदिश्यत इति प्रदर्शयितुं परो ग्रन्थ आरभ्यते" इति स्पष्टमुपासनापरत्वं वेदान्तानामभिहितम्, एवमेव तु क्रममुत्तर्य्योपासनानामिव तत्र तत्र कर्मसमृद्ध्यर्थोपासनानामभ्युदयफलार्थानां चोपासनानामिहैव निरूपणमिति न बहु निरूपणीयं निरूपकेषु। एव च कर्मसमृद्ध्यर्थोपासनानामपीहैव निरूपणीयत्वे कर्मावबोधानन्तर्यपक्षेऽनवधानेन स्वपक्षक्षेप इति सिद्धमस्खलितं कर्मावबोधानन्तर्यम्॥

अत एव तूपसंहारेऽपि "अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादि"ति भगवान् कृष्णद्वैपायनोऽनावृत्तिलक्षणं शास्त्रफलमुपासकस्यैव

१ कर्मज्ञानोपासनालक्षणार्थप्रतिपादनपरोवैदिकसन्दर्भः।

प्राप्तव्यमूचे । ततश्च भूतब्रह्मनिरूपणपरेऽपि शास्त्रे भव्याया अप्युपासनाया: अधिकारीतिकर्तव्यताफलपर्यन्तं विवेचनात् फलनिष्ठो भूतत्वभव्यत्वलक्षणो विशेषोऽकिञ्चित्कर इति साधु प्रसाधितम्, अत एव तु भव्यस्य धर्मस्य ज्ञानकालेऽसत्वात् भूतस्य च ब्रह्मणो नित्यनिर्वृत्तत्वादिति प्रतिपाद्यवैलक्षण्यसमर्थनश्रमोऽप्यकिंचित्कर:, न ह्युदासीनस्य प्रतिपाद्यनिष्ठतादृशावान्तरविशेषस्य प्रतिपाद्यनिरूपणक्रमभङ्गप्रयोजकतासंभव: इतरथा तु "अथात: शेषलक्षण"मिति तृतीयाध्याये जैमिनीयद्वितीयलक्षणेन कर्मभेदमभिधाय शेषशेषित्वचिन्तनपरतया प्रवृत्ते शेषशेषित्वविचारोऽप्यसंगत: स्यात् कर्मभेद–तच्छेषशेषित्वादेरर्थस्य क्रमनिरूपणीयस्यापि विलक्षणत्वात्, न हि कर्मब्रह्मनिष्ठो विशेष एव पौर्वापर्यभङ्गप्रयोजको नापर इति शक्यते वक्तुम् ॥

एतेन "एवं च सत्यथातो ब्रह्मजिज्ञासेति तद्विषय: पृथक् शास्त्रारम्भ उपपद्यते प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि अथातो धर्मजिज्ञासेत्येवारब्धत्वान्न पृथक्शास्त्रमारभ्येत, आरभ्यमाणं चैवमारभ्येत—अथात: परिशिष्टधर्मजिज्ञासेति, अथात: क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासेतिवत्" इत्यपि प्रत्युक्तमथातोधर्मजिज्ञासेति सामान्यतोधर्मनिरूपणं प्रतिज्ञाय कर्मरूपं तमभिधाय सिद्धरूपस्य तस्याभिधाने शिष्यावधानाय अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्येव सूत्रयितुमुचितत्वात्, शिष्यावधानफलं हि प्रतिज्ञाशास्त्रं, न च शिष्यावधानोपधानं यथा ब्रह्मजिज्ञासेत्युक्तया तथा परिशिष्टधर्मजिज्ञासेति सूत्रणेऽपि । किं च पूर्वं कर्मब्रह्मसाधारणधर्मनिरूपणं प्रतिज्ञायापि चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति सूत्रेण विलक्षयिषित: क्रियारूपोधर्म एव निरूपयितुमुपक्रान्त-

स्तथा च परिशिष्टधर्मजिज्ञासेत्युक्तौ चोदनालक्षण एव कश्चित् परिशिष्टोधर्म इह जिज्ञास्यते? आहोस्विज्जगज्जन्मादिलक्षणोऽपर इति शिष्याः संशयीरन् जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मलक्षणवाक्यार्थावगमात् प्राक्, यथास्थितसूत्रकरणे तु कर्मब्रह्मणोर्वेदार्थत्वलक्षणसामान्येऽपि इदमप्रथमः कश्चिदयमपूर्वो धर्मो निरूप्यते यो लक्षयिष्यते जन्माद्यस्य यत इति शान्तशङ्काः शिष्याः स्पष्टमवबुध्यन्ते इति युज्यते तथा सूत्रसंदर्भोमहर्षेर्व्यासस्य, किं च अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासेति दृष्टान्तावष्टम्भोऽपि परस्य न शोभनः, यतः सूत्रकृन्महर्षिरिह विशिष्याभिधेयमुपादत्ते क्रत्वर्थपुरुषार्थयोरिति न तु परार्थयोरिति एवं चेह न परिशिष्टधर्मजिज्ञासेति वक्तव्यं किन्तु ब्रह्मजिज्ञासेत्ये, वेति न किंचिदेतत्। किं च क्रमनिरूपणीययोरत्यन्तसाजात्यनिर्बन्धे गन्धवत्याः पृथिव्या निरूपणानन्तरं निर्गन्धानामपां निरूपणं, विशेषगुणशून्ययोः कालदिशोर्निरूपणसमनन्तरं च ज्ञानेच्छाद्यनेकविशेषगुणयोगिन आत्मनो निरूपणमसंगतमित्यप्यापद्येतेति बहु व्याकुलीस्यात्॥

यदपि केचन ब्रह्मजिज्ञासायां कर्मावगमानन्तर्यमसहमानाः "सति चानन्तर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते, एवं ब्रह्मजिज्ञासाऽपि यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते तद्वक्तव्यं, स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानं, नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः, न, धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः," इति साटोपमूचुस्तत्प्रतिब्रूमहे—अथ स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानमित्युक्त्या ब्रह्मजिज्ञासायां स्वाध्यायानन्तर्यस्योदासीन्येन विवक्षितुमशक्यत्वेऽपि धर्मजिज्ञासायां स्वाध्यायानन्तर्यमङ्गीकृतमिति

स्पष्टं सिध्यति, तत्रैवं वादी प्रष्टव्यः, किं यत्किंचित्स्वाध्यायाध्ययनानन्तर्यं सर्वस्वाध्यायाध्ययनानन्तर्यं वा विवक्षसि, तत्र सर्वस्वाध्यायाध्ययनासम्भवेन प्रथम एवावलम्बनीयः पक्षस्तथा च यथा यत्किंचित्स्वाध्यायाध्ययनानन्तर्यं धर्मजिज्ञासायामेवं नित्यनैमित्तिकादियत्किंचित्कर्मावगमानन्तर्यं ब्रह्मजिज्ञासायामपि सुवचं, यतो भवत्पक्षेऽपि संन्यासिनामेव ज्ञानाधिकारितया व्यवस्थापनेन संन्यासप्रतिनियतकर्मावगमानन्तर्यस्य भवतोऽप्यापतितत्वात् ब्रह्मचर्यस्य च सर्वाश्रमप्रकृतित्वेन तदनन्तरमेव संन्यासाधिकारितया वक्तव्यत्वेन तदवगमानन्तर्यस्यावश्याभ्युपेयत्वाच्च । न च ब्रह्मचर्यसंन्यासयोरुपलक्षणत्वमेव ब्रह्मजिज्ञासायां न विशेषणत्वमिति वक्तुं पारयसि, तथा सति संसारस्यानादित्वेन यदा कदाचिद्विद्यमानयोस्तयोरव्यवधानेन तत्कारणतायाः एव दुर्निरूपत्वप्रसङ्गादित्यादि मदीय ब्रह्मसूत्रवृत्तावनुसन्धेयम् ।

अथेदमवदधीमहि कर्मावगमानन्तर्ये प्रद्विषतामपि स्वाध्यायानन्तर्यं कर्मब्रह्मसाधारणं बोद्धव्यमत एव इहैव "स्वाध्यायानन्तर्ये तु समान"मित्युक्तं, ततश्च स्वाध्यायानन्तर्यस्याथ-शब्दार्थत्वाभ्युपगमेऽपि स्वाध्यायाध्ययनाव्यभिचारित्वं ब्रह्मजिज्ञासायां प्रयत्नेनापि व्यवस्थापनीयं, न च तत्संभवति वेदाध्ययनानधिकारिणामपि ब्रह्मावगमसम्पत्तिसिद्धेरस्मत्पुराणेतिहासेषु प्रसिद्धेः । एवं च यथा स्वाध्यायानन्तर्यं ब्रह्मजिज्ञासायां भवता समर्थनीयं तथैव कर्मावगमानन्तर्यं ममापि सुसमर्थमिति न कश्चिद्विशेषोऽभिनिवेशं विना ।

एतेन धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेरिति विशेषिकादर्शनमपि मन्दमेव स्वमायमीक्षु न तु

युक्तितनुषेषु कुशलेषु पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मजिज्ञासायां कर्मावगमानन्तर्यस्य कर्मब्रह्मजिज्ञासयोः स्वाध्यायानन्तर्यस्येव सुनिर्वहत्वात् ।

यदपि परे कर्मब्रह्मजिज्ञासयोरधिकृताधिकारं शेषशेषिभावं चामृष्यमाणा भगवद्बोधायनपक्षं प्रतिक्षेप्तुमुद्यच्छन्ते कुपक्षागममवलम्बमानाः तदेतदपि प्रमाणपरतन्त्राणामरुन्तुदम्, यतः, "अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः । इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्" इति स्मृतिः कर्मस्वधिकृतस्येव स्पष्टं मोक्षाधिकारमाह, अतथाऽऽचरतश्चाह सपातं पुनरनधिकारमपरा स्मृतिः "अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् । अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥ इति, एवं च यथा ऽऽहिताग्नेरेवाग्निसाध्येषु कर्मस्वधिकारो यथा वा चातुर्मास्येनेष्टवत एव सोमेऽधिकारो यथा वा विधिवदधीतवेदस्यैव कर्मस्वधिकारस्तथाऽवगतकर्मण एवोत्तरमीमांसास्वधिकार इति सिध्यत्यधिकृताधिकारः कर्मब्रह्ममीमांसयोः, अननुष्ठितकर्मणामपि ब्रह्मजिज्ञासोदयेन कर्मणामयथाभावस्तु अनधीतस्वाध्यायानामपि ब्रह्मजिज्ञासोदयेन समानयोगक्षेम इति न ममैव बहु प्रयतनीयमित्यन्नूमहि ।

अस्ति च शेषशेषिभावोऽपि कर्मब्रह्ममीमांसयोः, कर्मणां ब्रह्मजिज्ञासोद्देशेनानुष्ठितानां ब्रह्मजिज्ञासाफलकत्वेन परोद्देशप्रवृत्त्यरूपपारार्थ्यस्याञ्जस्येनैव समर्थनात् । न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरिति श्रुतिस्तु भगवदनर्पितानां कर्मणां मोक्षहेतुत्वाभावमाह न तु कर्मणामेवायथाभावं, त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरिति इहैव त्यागस्य मोक्षहेतुत्वाभिधानात् त्यागश्चेह "यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते" इति स्मार्तो ग्राह्यो न पराभिमतः कर्मस्वरूपत्यागस्तथा च सकामकर्मणां

ज्ञानोत्पादविरोधित्वेऽपि भगवदर्पितानां निष्कामकर्मणां ज्ञानहेतुतया शेषशेषिभावः साधु समर्थितो भवति।

अत एव तु संक्षिप्याखिलवेदान्तार्थनिरूपणव्याजेन अष्टादशाध्यायीस्वरूपगीतार्थोपसंजिहीर्षया च प्रवृत्तेऽष्टादशाध्याये सन्न्यासस्य त्यागस्य च तत्त्वं पृष्टवतेऽर्जुनाय "काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः। सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः" इति भगवता पूर्वमज्ञानावस्थायामनुष्ठितानां काम्यकर्मणां संसारस्यानादितया भोग्यकर्मप्रचयस्य चानन्ततया भोगेन क्षपणासंभवाद् भगवति भरन्यासः सन्न्यासः, सर्वकर्मफलत्यागश्च त्याग इत्युपदिष्टो न तु कर्मणां स्वरूपत्यागः। एवमेव तु त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः। यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे॥ इति परमतमुपन्यस्य अतिस्निग्धाय शिष्यायार्जुनाय शास्त्रतत्त्वमुपदिदिक्षुः श्रीभगवान्।

"निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम!।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र! त्रिविधः परिकीर्तितः॥
यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्॥
एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च।
कर्तव्यानीति मे पार्थ! निश्चितं मतमुत्तमम्॥
नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः॥
दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत्।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्॥

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥

इत्यभिदधौ,

ततश्च सात्त्विकराजसतामसभेदभिन्नं त्यागमुपदिशता पावनानि मनीषिणामिति कर्मणां ज्ञानवतामप्युपादेयतामभिब्रुवाणेन भगवता कर्मफलत्याग एव त्यागो न तु कर्मणां स्वरूपत्याग इति स्पष्टमाख्यायते इति न किञ्चिच्चोद्यमवशिष्यते ॥

तच्चैवं सति यो वेदान्तवाक्यानां सहकारितयाऽपि कर्मानपेक्षाप्रतिपादनपरः " न च वाक्यं सहकारितया कर्म्माण्यपेक्षत इति युक्तम् । अकृतकर्म्मणामपि विदितपदतदर्थसङ्गतीनां समधिगतशाब्दन्यायतत्त्वानां गुणप्रधानभूतपूर्वापरपदार्थाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतानुसन्धानवतामप्रत्यूहं वाक्यार्थप्रत्ययोत्पत्तेः । अनुत्पत्तौ वा विधिनिषेधवाक्यार्थप्रत्ययाभावेन तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनाभावप्रसङ्गः । तद्बोधतस्तु तदर्थानुष्ठानपरिवर्जने परस्पराश्रयः । तस्मिन् सति तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनं, ततश्च तद्बोध इति । न च वेदान्तवाक्यानामेव स्वार्थप्रत्यायने कर्म्मापेक्षा, न वाक्यान्तराणामिति साम्प्रतम् । विशेषहेतोरभावात् " इति भामतीनिबन्धः सोऽपि अल्पचक्षिषणाधर्षणायित एव, ज्ञानिनोऽपि कर्मणामनुष्ठेयत्वप्रतिपादकनिरुक्तभगवद्गीतावाक्यविरोधाद् वक्ष्यमाणयुक्तिविरोधाच्च ।

अथैवं परामृश्यते—इह वाक्याद्वाक्यार्थावगमः निष्कम्पप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणफलपरिपाकपर्यन्तं विवक्षितोऽथवा जरद्गवादिवाक्यसाधारण्येन पदार्थोपस्थितितदसंसर्गाग्रहपर्यवसन्नोऽथवा खपुष्पनरशृङ्गादिप्रतिपादकवाक्यसाधारण्येन वैकल्पिकप्रत्ययरूपोऽत्यन्तासदर्थसाधारण इति विवेचनीयं, तत्र द्वितीयतृतीयपक्षयोरुत्पन्नोऽपि

बोधो न निष्कम्पप्रवृत्तिलक्षणफलपर्यवसायीति प्रथम एव पक्षः क्रोडीकरणीयस्तत्सामग्री च नाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वानुसन्धानमात्रं पौष्कल्येन सद्भावमपि अननुष्ठितकर्मणामदृष्टविशेषशून्यानां दक्षकृत्यः शाब्दबोधयतामपि लौकिकवैदिकवाक्येभ्यः प्रवृत्तिनिवृत्त्योरदर्शनात्, अधीष्व वत्सेति प्रत्यायिततरपित्रादिवाक्यं शृण्वतां तदर्थं सम्यगाकलयतामपि अदृष्टविशेषप्रतिबन्धेऽधिजिगांसानुदयदर्शनाददृष्टविशेषे च सत्यप्रवृत्तिदर्शनात्तत्कारणीभूतकर्मणां कारणत्वसिद्धेरवर्जनीयत्वात्, अदृष्टस्य साधारणकारणत्वेन तद्धेतुतासिद्धेरनुल्लङ्घनीयत्वाच्च । यदि तु साधारणकारणत्वाभ्युपगमेऽपि असाधारण्येनादृष्टतत्कारणकर्मादेः कारणत्वं निषिषेधयिषितमिति मन्यसे तर्हि अदृष्टादेः सामान्यतः साधारणकारणत्वेऽपि तत्तत्कार्यविशेषे तत्तदसाधारणरूपेणैव कारणताया वक्तव्यत्वादसाधारणकारणत्वमप्यावश्यकमिति रूपविशेषेण साधारणासाधारणकारणतायाः सुवचतया न तदपि चोद्यमवतरति, अस्तु वा साधारणकारणमेवादृष्टतज्जनककर्मादिक तथापि न नो द्वेषस्ततोऽप्यस्मदभिप्रेतादृष्टादिकारणत्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् ।

यच्च अकृतकर्मणां वाक्याद्वाक्यार्थावगमानुत्पत्तौ विधिनिषेधशास्त्रैर्वाक्यार्थावगमासम्भवेन तदनुष्ठानवर्जनाभावोद्भावनं तत्तु विस्मरणीयमित्यवसमात्रं भवन्मते पूर्वपूर्वाध्यासव्यक्तीनामुत्तरोत्तराध्यासहेतुताया एव पूर्वपूर्वादृष्टव्यक्तीनामुत्तरोत्तरभाविकार्यहेतुतायाः सिद्धान्तसिद्धतया प्राचीनकर्मजन्यादृष्टविशेषेण विधिनिषेधशास्त्रेभ्यो निष्कम्पप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपफलपर्यवसायिबोधसम्भवेन तादृशशङ्कायाः सुदूरपराहतत्वात् ।

एतेन "तद्बोधतस्तु तदर्थानुष्ठानवर्जने परस्पराश्रयः तस्मिन् सति तदर्थानुष्ठानवर्जनं ततश्च तद्बोध" इति भामतीनिबन्धोऽप्यपास्तः, विधिनिषेधशास्त्रैर्बोध्यार्थे जननीये पूर्वोपार्जितकर्मजन्यादृष्टव्यक्तेरपेक्षणीयतया तादृशादृष्टव्यक्त्या च पूर्वोत्पन्नया स्वोत्पत्तौ स्थितौ वाऽपि वा जनिष्यमाणायास्तादृशविधिनिषेधशास्त्रबुद्धेरनपेक्षणीयतयाऽपेक्षितुमशक्यत्वाच्च परस्पराश्रयदोषशङ्काया अवतरितुमप्यशक्यत्वात् ।

न हि ययाऽदृष्टव्यक्त्या विधिनिषेधशास्त्रार्थावगमः सैव व्यक्तिस्तयैव विधिनिषेधशास्त्रार्थावगत्या तदानीन्तन्या जन्येत्यातिष्ठामहे यतो दोषसम्भावना स्यात् ।

यदपि "तत्त्वमसीति वाक्यात् त्वंपदार्थस्य कर्तृभोक्तृस्वरूपस्य जीवात्मनो नित्यशुद्धबुद्धोदासीनस्वभावेन तत्पदार्थेन परमात्मनैक्यमशक्यं द्रागित्येव प्रतिपत्तुम् आपाततोऽशुद्धसत्त्वैर्योग्यताविरहनिश्चयात् । यज्ञतपोदानतनूकृतान्तर्मलास्तु विशुद्धसत्त्वाः श्रद्दधाना योग्यतावगमपुरःसरं तादात्म्यमवगमिष्यन्तीति चेत् । तत्किमिदानीं प्रमाणकारणं योग्यतावधारणमप्रमाणात्कर्म्मणो वस्तुमध्यवसितोऽसि प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वा कर्म्मापि प्रमाणम् । वेदान्ताविरुद्धतन्मूलन्यायबलेन तु योग्यतावधारणे कृते कर्म्मभिः" ॥

इति भामत्यामुक्तं तदपि यथाश्रुतप्रतिपत्तृशिष्यप्रतारणमात्रम्, अत्र तत्किमिदानीं प्रमाणकारणं योग्यत्वावधारणमप्रमाणात्कर्मणो वस्तुमध्यवसितोऽसि प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वा कर्मापि प्रमाणमिति वदता प्रमाणस्य स्वरूपसतोऽनन्यापेक्षस्य प्रमाकारणत्वमभिमन्यते? उत प्रमाणस्यैव प्रमाणसहकारित्वं नाप्रमाणस्येत्यभिप्रेयते? अथवा

प्रमाणसहकारितामात्रेण प्रमाणत्वमापाद्यते? नाद्यः स्वरूपसतश्चक्षुरादेः प्रमाकारणत्वाङ्गीकारे सातत्तिककार्योत्पादप्रसङ्गात्, तदेकमात्रकार्योत्पादे च कार्यान्तरानुत्पादप्रसङ्गात्, न ह्येकं किंचित्पर्याप्तं स्वकार्ये किंतु संभूयेति सिद्धान्तव्याघाताच्च, तथा सति चक्षुःपिधानमिलितव्यवधानादिसत्त्वेऽपि स्वरूपसता चक्षुषा ज्ञानोत्पादावश्यंभावप्रसङ्गाच्च। द्वितीये तु प्रमाणस्य चक्षुरादेर्व्याप्तिज्ञानादिस्वरूपानुमानप्रमाणसहकारित्वेऽपि नैव नियमो यत्प्रमाणमेव प्रमाणसहकारीति अप्रमाणस्यापि कामलादिदोषाभावस्य चक्षुरादिसहकारित्वादप्रमाणस्यापि वा बाधाद्यभावस्यानुमानादिसहकारित्वात्, अतादृशस्यैव शक्तिज्ञानस्य शक्ये सादृश्यज्ञानादेश्च शब्दोपमानसहकारितायाः सर्वसंप्रतिपन्नत्वाच्च, तृतीयस्तु पक्षोऽप्रमाणस्यापि शक्तिज्ञानादेः प्रमाणं सहकुर्वतोऽप्यप्रमाणत्वस्य सर्वसंप्रतिपत्त्यैव परास्तः।

यदि तु योग्यत्वावधारणं कृत्स्नसामग्र्येव भवति न तु कर्मादृष्टादिद्वारेत्यभिप्रैषि तर्हि कर्मादृष्टादिकं न कृत्स्नसामग्र्यामन्तर्भवतीति कुतोऽवधारितमायुष्मता, यदि वेदान्तार्थविरुद्धतन्मूलन्यायबलेन योग्यत्वावधारणे तद्भिन्नस्य कर्मादेरन्यथासिद्धिं समर्थयसे तर्हि सहस्रशो वेदान्तार्थविरुद्धतन्मूलन्यायाभियोगभाजामपि तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यो नाव्यवहार्यार्थधीसमुत्पत्तिरिति तस्यैवान्यथासिद्धा कुतो न सहस्यपि, यदि तु कर्मादृष्टादेरन्तःकरणशुद्ध्यर्थोपयोगो न तु वाक्यार्थज्ञानेऽपीत्यभिसंधत्से, तत्किमदृष्टं न कार्यमात्रे हेतुः, वेदान्तवाक्योत्था धीर्वा न[1] कार्यमात्रान्तर्गता, केनचिद्रूपेण साधारण-

१ वेदान्त[illegible] परास्तमस्माभिर्युक्तिषु ।

कारणस्यैव वा सतो रूपान्तरेण नानाधारणकारणत्वमेकस्य वा कारणस्य नानाकार्यजनकत्वं न निरीक्षितवानसि न जातु देव चैवास्य पञ्चममिति पारमेश्वरवचसि वा क्षणमपि श्रद्धां व्यधाः, यदेवं कर्मजन्यादृष्टस्यान्तःकरणशुद्धाविवोपयोगमतिप्रयासेन समर्थ्य वाक्यार्थबुद्धौ तस्यान्यथासिद्धिसमर्थने कृतपरिकरो गृहीतदीक्ष इवाभासि ।

यदि त्वदृष्टस्य कारणत्वेऽपि कर्माणि तेनान्यथासिद्धानीति ब्रूषे, एवं तर्हि पाणिव्यापारव्यवहितत्वात्कुलालस्य घटहेतुत्वं स्वव्यापारव्यवहितत्वाद्गरुडस्येव वा तद्धेतुत्वं दुःसमर्थं स्यात्, न स्याच्च रवेरर्थप्रकाशकत्वं किरणव्यवहितत्वात्, वृष्टेर्वा सुभिक्षहेतुत्वं कृषिनदीपूरभेदादिव्यवहितत्वात्, वेदेऽप्यारण्यादीनां द्रव्यद्वारकक्रयसाधनत्वमसुख्यं स्यादिति त्वयापि "न हि व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धि" रित्यङ्गीकरणीयं, तत एव च ममापि कर्मणां कारणत्वनिर्वाह इति किन्ते चोद्यमवशिष्यते । अत एव तु नापूर्वेण यागोऽन्यथासिद्ध इति वेदविदामुद्घोषोऽन्यया तु अपूर्वेण यागोऽन्यथासिद्ध इति सर्वैवोन्मूलिता मीमांसेत्यतिकष्टम्, एवमेव तु भगवान् कृष्णद्वैपायनोऽपि कर्मजन्यस्य भगवत्प्रसादलक्षणापूर्वस्य सर्वफलहेतुतामाह "फलमत उपपत्ते"रिति, एवं च तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थबुद्धौ तद्धेतुषु योग्यतादिज्ञानेषु च प्रत्येकमेव कार्येषु कर्मणां कारणत्वसिद्धेरवर्जनीयतया ज्ञानेऽपि कर्मणां कारणत्वमित्यविचाल्योऽयं बृहस्पतेरपि बोधायनीयो वैदिकः पक्ष इति कृतधियां सुधियां परामर्शः ॥

यदपि प्रवर्तकमानमेयत्वोदासीनमानमेयत्वलक्षणवैलक्षण्यवता प्रमाणेन बोधितत्वात्कर्मब्रह्मणोर्न तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य क्रमनियमः, धर्मो हि यागादिलक्षणः प्रवर्तकमानेन यजेतेत्यादिना मी-

यते, ब्रह्म तूदासीनेन तत्त्वमस्यादिवाक्येनेति, तदिदमप्यविचारसारं यतो मानभेदो न मेयवैजात्यं प्रयोजयति एकस्मिन्नेव घटादौ प्रत्यक्षानुमानादिप्रमाणसंप्लवस्य, धर्माधर्मयोर्वा अनुमानागमादिलक्षणप्रमाणस्य प्रवृत्तेऽपि प्रमेयस्यैकजातीयत्वात्, यदि तु [illegible]योगविषयत्वतदविषयत्वलक्षणवैलक्ष्यं कर्मब्रह्मनिष्ठं विवक्ष्यते तदा तादृशावान्तरविशेषस्य सर्वेषामप्यावश्यकत्वेन कुत्रापि क्रमो विवक्षितुं न शक्यः स्यात्ततश्च द्वादशाध्याय्या अपि प्रतिपाद्यार्थभेदेन क्रमाविवक्षणेऽसंगतत्वापत्तिरिति वृद्धिमिच्छतो मूलहानिरित्यतिरुष्टम् ॥

किञ्चाथ-शब्दस्य कर्माधिगमनैरपेक्ष्येण साधनचतुष्टयसंपत्त्यानन्तर्यार्थकत्वे शूद्राणामपि ब्रह्मविद्याऽधिकारप्रसङ्गो दुर्वारः कर्मिणां तु ब्रह्मविद्याऽधिकारे विधिवदधीतवेदानामेव कर्मस्वधिकृतत्वेन शूद्रादिष्वतदसंभवान्नापत्तिः। किंच वर्णाश्रमधर्मनिरपेक्षस्य ज्ञानमात्रस्य मोक्षमुख्योपायत्वे अपशूद्राधिकरणमपि कदर्थितं स्यात्।

केचित्तु अनुपनीतानां वरुणबृहस्पतीन्द्रादीनां ब्रह्मविद्यावत्त्वाधिगमादनुपनीताः शूद्रा अपि विषयवैतृष्ण्याकृष्टा लौकिकसामर्थ्यभाजश्च प्रवर्तेरन् विद्यास्विति ते मा च प्रवर्तिषत भ्रान्त्येति शोधनमपशूद्राधिकरणफलं, देवास्तु देवविग्रहयोग्यपुण्यपुञ्जेन स्वतःप्रतिभातवेदा इति तेषामुपनयनं नावश्यकमित्याचक्षिरे, तदिदमसमीक्ष्याभिधानमिति न मृष्यामहे देवेष्वपि ब्रह्मक्षत्त्रादिलक्षणत्रैवर्णिकविभागसद्भावेन तत्र तत्र तेषामुपनयनकल्पनेनानुपनीतत्वविरहात्, तथा हि श्रुतिः "ब्रह्मा बृहस्पतिः वरुणमिन्द्रो मरुतो ये देवानां विश" इति,

न चात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुत्या श्रुतिप्रयत्नजन्यान्तराध्यानस्यैव साक्षात्कारहेतुतया प्रतिप-

त्रत्वादकृततथाश्रवणस्य नाधिकारो ब्रह्मविद्यास्विति न दोष इति, वाच्यम्, तथा सति मुमुक्षुत्वादीनामिव श्रवणजन्यातिशयस्यापि ब्रह्मज्ञानात्पूर्वमपेक्षणीयत्वे साधनपञ्चकस्य पूर्ववृत्तत्वं प्राप्तमिति साधनचतुष्टयपूर्ववृत्तित्वोक्ति र्भृशं क्षुभ्येत, तच्चेष्टापत्तौ च कर्मावबोधपूर्वभावे एव भगवद्बोधायनाभिमते किमित्यकारणः प्रद्वेषः, न चानवगतकर्मणामप्यधीतवेदान्तानां ब्रह्मजिज्ञासोदयादवगतकर्मणामपि च साधनचतुष्टयशून्यानां जिज्ञासाऽनुदयान्न तथेति युक्तं, "कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते" "ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः" इत्यादिप्रमाणशतेन कर्मणां ज्ञानहेतुतासिद्धौ कर्माधिगमपूर्ववृत्तित्वोक्तेरावश्यकतया कर्मावगमे * वैजात्यमभ्युपेत्य जन्मान्तरसाधारणकर्मावगमस्य ब्रह्मज्ञानहेतुतां वाङ्गीकृत्य व्यभिचारयोः सुपरिहरत्वेन कर्मब्रह्मावगत्योः शास्त्रावगतकार्यकारणभावस्याबाध्यमानत्वात् । एवमेव तु अत्यन्तान्तरङ्गं शिष्यमुपलभ्य भगवानपि गीतासु "यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणमित्यादिना कर्मणामुपादेयत्वमसकृदुपदिदेशेत्यभ्रूमहि इह चापरञ्च चेति ॥

अथेदमालोचयामः—साधनचतुष्टयसंपन्नाः शूद्रादयोऽपशूद्राधिकरणेन ब्रह्मविद्यायामनधिकारं बोध्यन्ते? उतासंपन्नाः? आहोस्वित्तदुभयसाधारणाः, न तावदाद्यः साधनसंपन्नानां शूद्राणामपि पुराणेतिहासप्रमाणिकाया विशिष्टज्ञानवत्ताया दुरपह्नवत्वेन उपायो हि यर्थ्यते न फलमिति न्यायेन फलपरिपाकवतां तादृशां धर्मव्याधप्रभृतीनां ब्रह्मविद्याऽनधिकारितायाः बाधितसमयें वेदोऽपि न बोध-

* यागस्य ज्ञानोत्पादप्रतिबन्धककल्मषापनयहेतुभावस्तावत्सकलवैदिकानामविवादाभिमतम् ॥

यतीति न्यायेन श्रुतिसहस्रेणापि बोधयितुमशक्यत्वात् । व्याधस्य हि विद्यासु विनयेन स्वानधिकारं ख्यापयतोऽतिनिर्बन्धेन गुरुकरणं स्मर्यते, ततश्च यं महर्षयोऽपि ब्रह्मविद्यासु उपदेष्टारं चक्रिरे तस्य स्वयं विद्यायां कः संशयोऽवशिष्यते, न द्वितीयः साधनशून्यानामनधिकारितायाः स्वतः परिप्राप्तत्वात्, न ह्यनधिकारादनधिकार इत्यपि क्षेमाय, तथा सत्यनधिकारिणां साधनचतुष्टयशून्यानामैहिकामुष्मिकार्थानुरागवतां श्रोत्रियाणामप्यनधिकारबोधनाय पृथगधिकरणारम्भस्यावश्यकत्वापातात् । न हि साधनशून्यैः शूद्रैरेवाधिकमपराद्धं, यदि तु अध्ययनगृहीतस्वाध्यायजन्यतदर्थज्ञानवत एव वैदिकेष्वधिकार इत्यपशूद्राधिकरणे अध्ययनवेदवाक्यश्रवणादिविधुरस्य शूद्रस्य विद्याऽधिकारनिषेधात्, न शूद्राय मतिं दद्यादिति स्मृतेराघाततोऽपि तस्य विद्यामहिम्नाऽवगत्युपायासंभवेन तदर्थित्वानुपपत्तेश्च शूद्रस्य विद्यायामनधिकार इति ब्रूषे हन्त तर्हि अर्थित्वसामर्थ्यशून्यशूद्रस्य विद्याऽनधिकारबोधने अपशूद्राधिकरणवैयर्थ्यशङ्कां नोत्तीर्णोऽसीति घट्टकुट्यां प्रभातं, न च विषयसौष्ठवेनार्पितायां लौकिकसामर्थ्यसत्त्वेन च प्रवर्तमानाः शूद्राः प्रत्याचिख्यासिता विद्यायामिति तदधिकरणसङ्गतिरिति वाच्यम्, एवं सति हि साधनचतुष्टयसंपन्नानधिकारिणो निर्विशेषमात्मतत्त्वं चाधिकृत्य प्रवृत्तासु ब्रह्मविद्यासु मुधैव चेच्छूद्रा निराक्रियन्ते तर्हि नटान् विटान् गणिका गायकांश्चापि प्रत्याख्यातुमधिकरणान्तरमारम्भणीयं स्यान्न हि एतेऽप्यधिकुर्वते, कश्च तथा सति कामदत्तं श्रोत्रियमपेक्ष्य शूद्रादेर्विशेष उक्तः स्यादनधिकारादेवानधिकारसमर्थने इति पूर्वमेव समगरिष्महि ।

यदि तु वेदाख्याक्षरराशेरर्थतः स्वरूपतश्च पठनानधि-

कारो बोध्यत इत्युच्यते तर्हि अविद्यैकप्रत्युपस्थापितस्वरूपस्य ग्रहीतृग्राह्यग्रहणस्वरूपप्रपञ्चस्य वस्तुयाथात्म्यज्ञानैकनिवर्त्यस्य तेनैव निबर्हणे किं वेदग्रहणेन । न हि भवन्मते कर्मकाण्डस्येव ज्ञानकाण्डस्य प्रवृत्तिरविद्यावत्पुरुषमवष्टभ्य यतो वर्णाभिमानिनस्तस्य निषेधः सफल इति वक्तव्यं स्यात् । यदि तु व्यवहारप्रवृत्तं पुरुषमभिप्रेत्य निषेधसाफल्यं समर्थयसे तदाऽप्यपेतब्रह्मक्षत्रादिभेदमात्मानमवगच्छन्तमुपक्रम्य प्रवृत्तेषु वेदान्तेषु तादृशार्थाभिधाने कामचिकित्सातन्त्रयोरपीहैव मीमांसनप्रसङ्गः, अपशूद्राधिकरणविचारस्येव तयोरप्युपयोगानुपयोगयोः साक्षात्पारम्पर्येण च समानत्वात् । किं च कथमपि शिष्यस्य वर्णाश्रमकर्मवयोऽभिमानसंबन्धोभवेदपि परं गुरोर्ज्ञानस्य, परां काष्ठामुपेयुषस्तदसंभवेन "संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च"त्यादिसूत्रेण शरीरमात्राधेयातिशयानां तदभिमानवत्पुरुषाधेयातिशयानां वा संस्काराणामतिदूरोपकारकाणामिहापेक्षितत्वाभिधानमसंगतमित्यतिस्फुटमेव, क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गादित्यनेनापि च पौत्रायणस्य क्षत्रियत्वसमर्थनं व्यर्थं विद्यायाः सर्वाभिमानविप्रतीपस्वभावायाः क्षत्रियत्वाद्यनपेक्षत्वात्तद्विरोधिस्वरूपत्वाच्चेत्यसकृदवोचाम । यदि तु अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते, न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति उपनयनपूर्वकत्वाद्वेदाध्ययनस्य, उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वादिति, ब्रूषे तर्हि स्वस्ति भवते, अप्यतोऽस्ति मार्गेण त्वदभिमतमध्यापयितुमेवायमस्मदीयो भगीरथरथपथाश्रयः, तद्यथा अध्ययनेन विदितवेदार्थस्य वेदार्थेषु कर्मोपासनाज्ञानेष्वधिकारः, तच्चाध्ययनमुपनयनपूर्वकमिति व्यापकोपनयननिवृत्त्या अध्ययननिवृत्तौ तद्व्याप्यानां कर्मोपासनाज्ञानानां निवृत्तिरिति फलति । ततश्चोपनयननिवृत्तिद्वार-

काध्ययनाख्यकर्मनिवृत्त्या शूद्रस्य ब्रह्मविद्यानिवृत्तिसाधने कण्ठोक्तं विद्यायाः कर्मावगमानन्तर्यं, यदि तु साधनचतुष्टयस्यैव कर्मावगमस्य नाधिकारिविशेषणत्वमिति तन्त्रवार्त्तिक इत्यभिसंधत्से तर्हि तदपि नातिशङ्कनीयमिति ब्रूमः, यतः स्वविषयानुष्ठानजन्यापूर्वसंबन्धेन कर्मावगमस्य यागस्येवापूर्वसंबन्धेन कारणतायाः सुघटत्वाद-धिकं तु अस्मदीय[1]वृत्तावनुसंधेयमित्युदास्महे ॥

साधनचतुष्टयसदसद्भावनिरपेक्षाः शूद्राः प्रत्याचिख्यासिता विद्यास्विति तृतीयस्त्वर्थापत्तिपक्षः पूर्वपराकृतपक्षद्वयसमानयोगक्षेम इति तदपाकरणाय न पृथग् यतनीयमवशिष्यते ॥

न चार्थितायाः सामर्थ्योपबृंहितायाः एवाधिकारकारण-त्वात्, केवललौकिकसामर्थ्यस्य चादृष्टे कर्मणि अपर्याप्ततया शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयं सामर्थ्यमप्यपेक्षितमिति तस्य शूद्रेष्वध्ययनविरहेण निराकृतत्वान्नावकल्पन्ते शूद्रा उपनिषद्भ्योऽधिगन्तुं ब्रह्मविद्या-मिति वाच्यम् ॥

यतोऽपशूद्राधिकरणेन साधनचतुष्टयसंपन्ना वार्यन्ते? उता-संपन्ना इति जिज्ञासायामुक्तमेवायसंते, इति समशङ्कोत्तरमिदं नाश्ने-ङ्कनीयं, यदि तु साधनचतुष्टयसंपन्ना अपि शूद्रा नाधिकृता विद्याया-मिति बोधनमपशूद्राधिकरणकृत्यमित्युच्यते तर्हि किमुदया ततस्य कृत्यमित्युच्यताम्, तत्र यदि वेदाध्ययनाभावाच्छूद्राणामनधिकारबोधकं तदिति ब्रूषे तर्हि अस्तु शूद्रत्वाभिमानिनो द्विजस्याप्ययोज्यपा-घानादिष्वनधिकारो यथा राजजातीयाभिमानकर्तृके राजसूये ब्राह्मणवैश्ययोस्तथाऽभिमन्यमानयोः, परं तु अध्ययनादतीतमपेतब्रह्म-

---

१ [illegible]
योता मार्गिता भट्टार्जुनमिश्राम् ।

स्वशूद्रत्वादिभेदमसंसार्यात्मतत्त्वमधिकृत्य प्रवृत्तासु ब्रह्मविद्यासु साधनचतुष्टयसंपन्नस्य जात्या शूद्रस्य शूद्रत्वाभिमानरहितस्यानधिकारे कारणं किमिति तावतापि नोक्तं भवति, न हि ब्राह्मणत्वाभिमाननिबन्धना द्विजत्वाभिमाननिबन्धना ब्रह्मविद्या इत्युत्प्रेक्षितुमपि शक्यं, तस्याः सर्वाभिमानविप्रतीपभूमित्वात्, यदि तु साधनचतुष्टयवतामपि चिरसंभृताऽविद्यासंस्कारानुवृत्त्या मनागपि शूद्रत्वाभिमानोऽनुवर्त्तते इति तादृशा एव प्रत्याचिख्यासिता ब्रह्मविद्यासु अत एव तु "शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे"इति वदतां ज्ञानकाष्ठामुपागतानामपि महात्मनां विदुरप्रभृतीनां वेदप्रवृत्त्यनधिकारनिबन्धनं नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे इत्यभिधानमित्युच्यते तर्हि साधनचतुष्टयमुत्कीर्त्य "तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्द्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च न विपर्यये" इति साधनचतुष्टयस्यानन्यापेक्षकारणत्वाभिधानमुपरुध्येत, विरुध्येत च "तस्मात्तस्यानन्तर्यं वक्तव्यं यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति यस्मिन् सति तु भवन्ती भवत्येवे"ति भामतीनिबन्धोऽपि ॥

किंच विद्यासु विदुरप्रभृतीनामनधिकारबोधनमपशूद्राधिकरणफलमित्यत्यन्तं दुर्भणितं भवान्तराधिगतज्ञानानां कृतकार्याणां तेषां प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्, अतएव तु "विदुरप्रभृतयस्तु शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टज्ञानसंपन्नाः स्मर्यन्ते"इति स्वयमप्युक्तम्,. एवमेव तु इहैव भारतवचने नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे इति वेदानभिधातृत्वमेव बोध्यते न तु वैदिकार्थानभिज्ञत्वमितरथा तु नातोऽन्यज्ज्ञातुमीश्महे इत्युक्तं स्यादिति ॥ तस्मादुपासनात्मकस्य वाक्याद्वाक्यार्थावगमरूपस्य कर्म्मादृष्टाद्य[1]किंचित्करपदार्थमुख-

[1] कर्मादृष्टादीनामकिंचित्करत्वाभिधानं परमतेन ।

काध्ययनाद्यकर्मनिवृत्त्या शूद्रस्य ब्रह्मविद्यानिवृत्तिसाधने कण्ठोक्तं विद्यायाः कर्मावगमानन्तर्यं, यदि तु साधनचतुष्टयस्यैव कर्मावगमस्य नाधिकारिविशेषणत्वमिति तत्पक्षावेव इत्यभिसंधत्से तर्हि तदपि नातिशङ्कनीयमिति ब्रूमः, यतः स्वविषयानुष्ठानजन्यापूर्वसंबन्धेन कर्मावगमस्य यागस्येवापूर्वसंबन्धेन कारणतायाः सुघटत्वादधिकं तु अस्मदीय[1]वृत्तावनुसंधेयमित्युदास्महे ॥

साधनचतुष्टयसद्सद्भावनिरपेक्षाः शूद्राः प्रत्याचिख्यासिता विद्यास्विति तृतीयस्त्वयं शिष्टपक्षः पूर्वपराकृतपक्षद्वयसमानयोगक्षेम इति तदपाकरणाय न पृथग् यतनीयमवशिष्यते ॥

न चार्थितायाः सामर्थ्योपबृंहिताया एवाधिकारकारणत्वात्, केवललौकिकसामर्थ्यस्य चादृष्टे कर्मणि अपर्याप्ततया शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयं सामर्थ्यमप्यपेक्षितमिति तस्य शूद्रेष्वध्ययनविरहेण निराकृतत्वान्नावकल्पन्ते शूद्रा उपनिषद्भ्योऽधिगन्तुं ब्रह्मविद्यामिति वाच्यम् ॥

यतोऽपशूद्राधिकरणेन साधनचतुष्टयसंपन्ना वार्यन्ते? उतासंपन्ना इति जिज्ञासायामुक्तमेवावर्तते, इति समनन्तरमिदं नाशङ्कनीयं, यदि तु साधनचतुष्टयसंपन्ना अपि शूद्रा नाधिकृता विद्यायामिति बोधनमपशूद्राधिकरणकृत्यमित्युच्यते तर्हि किंमुद्रया तत्तस्य कृत्यमित्युच्यताम्, तत्र यदि वेदाध्ययनाभावाच्छूद्राणामनधिकारश्चोद्यं तद्विति ब्रूषे तर्हि अस्तु शूद्रत्वाभिमानिनो द्विजस्याप्ययोऽध्यायनादिष्वनधिकारो यथा राजन्यत्वाभिमानकर्तृके राजसूये ब्राह्मणवैश्ययोरात्याऽभिमन्यमानयोः, परं तु भगवतापादरीतमपेक्षाप्राप्त-

१ ब्रह्मसूत्राणामस्माभिः संक्षेपेण यदेकपदकृता व्यासभूपालीयं वृत्तिर्मया प्रोक्ता वामविरान्मुद्रयितुमिच्छाम ।

त्वशूद्रत्वादिभेदमसंसार्यात्मतत्त्वमधिकृत्य प्रवृत्तासु ब्रह्मविद्यासु साधनचतुष्टयसंपन्नस्य जात्या शूद्रस्य शूद्रत्वाभिमानरहितस्यानधिकारे कारणं किमिति तावतापि नोक्तं भवति, न हि ब्राह्मणत्वाभिमाननिबन्धना द्विजत्वाभिमाननिबन्धना ब्रह्मविद्या इत्युत्प्रेक्षितुमपि शक्यं, तस्याः सर्वाभिमानविप्रतीपभूमित्वात्, यदि तु साधनचतुष्टयवतामपि चिरसंभृताऽविद्यासंस्कारानुवृत्त्या मनागपि शूद्रत्वाभिमानोऽनुवर्तेत इति तादृशा एव प्रत्याचिख्यासिता ब्रह्मविद्यासु अत एव तु "शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे" इति वदतां ज्ञानकाष्ठामुपागतानामपि महात्मनां विदुरप्रभृतीनां वेदप्रयुक्त्यनधिकारनिबन्धनं नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे इत्यभिधानमित्युच्यते तर्हि साधनचतुष्टयमुत्कीर्त्य "तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्द्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च न विपर्यये" इति साधनचतुष्टयस्यानन्यापेक्षकारणत्वाभिधानमुपरुध्येत, विरुध्येत च "तस्मात्तस्याचानन्तर्यं वक्तव्यं यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति यस्मिन् सति तु भवन्ती भवत्येवे"ति भामतीनिबन्धोऽपि ॥

किंच विद्यासु विदुरप्रभृतीनामनधिकारबोधनमपशूद्राधिकरणफलमित्यत्यन्तं दुर्भणितं भवान्तराधिगतज्ञानानां कृतकार्याणां तेषां प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्, अतएव तु "विदुरप्रभृतयस्तु शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टज्ञानसंपन्नाः स्मर्यन्ते" इति स्वयमप्युक्तम्. एवमेव तु इहैव भारतवचने नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे इति वेदानभिधातृत्वमेव बोध्यते न तु वैदिकार्थानभिज्ञत्वमितरथा तु नातोऽन्यज्ज्ञातुमीश्महे इत्युक्तं स्यादिति ॥ तस्मादुपासनानात्मकस्य वाक्याद्वाक्यार्थावगमरूपस्य कर्म्मादृष्टाद्य[1]किंचित्करपदार्थमुख-

[1] कर्मादृष्टाद्यैनामकिंचित्करत्वाभिधानं परमतेन ।

निरीक्षणनिरपेक्षस्य ज्ञानस्य वैदिककर्म्मसु व्यापृतानां वैयर्थिकानां दुरासदत्वेऽपि तदनधिकारिणां परेषामेव श्रौतस्मार्त्तानपेक्षसमीचीनन्यायाभियोगभाजां तज्ज्ञानं सुसम्पादमिति साधु मीमांसाद्वयार्थनिरूपणमिति कृतं वाचां विसर्गः ॥

भवतु किमप्येतत् सहितमसहितं वा मीमांसाद्वयमिति सर्वथाऽपि तु जैमिनीयषोडशाध्यायी कर्म्ममीमांसाशास्त्रं, चतुरध्यायीस्वरूपं च व्यासमुनिप्रणीतं वेदान्तशास्त्रमित्यविवादपदं व्याससूत्राणां व्याख्यान, शिष्टसमादृतत्वेनार्षत्वेन युक्तिसिद्धार्थाभिधायित्वेन विश्वासभूमिर्बौधायनवृत्तिरिवास्य चादिमं व्याख्यानमुपवर्षमहर्षिप्रणीता वृत्तिः, यां शबरस्वामिप्रभृतयोऽत्यन्तप्राचीनमीमांसकाः क्वचित्प्रमाणतया क्वचिच्च निराकरणीयतयोद्धृतवन्तः । आधुनिका अपि मीमांसकाः वृत्तिग्रन्थे स्थलविशेषे संवादितया क्वचिच्च विसंवादितयोपन्यास्यन् ॥

योऽपि ब्रह्मसूत्राणां जैमिनिप्रणीतत्वव्यामोहहेतुरिव नैष्कर्म्यसिद्धिग्रन्थः, तद्यथा "यदपि जैमिनीयं वचनमुद्घाटयसि तदपि तद्विषयाऽपरिज्ञानादेवोद्भाव्यते किं कारणम् । यतो न जैमिनेरयमभिप्राय आम्नायः सर्व एव क्रियार्थ इति, यदि ह्ययमभिप्रायोऽभविष्य "दथातो ब्रह्मजिज्ञासा जन्माद्यस्य यतः" इत्येवमादिब्रह्मवस्तुस्वरूपमात्रयाथात्म्यप्रकाशनपरं गम्भीरन्यायसन्दृब्धं सर्ववेदान्तार्थमीमांसनं श्रीमच्छारीरकं नासूत्रयिष्यत् । असूत्रयच्च : तस्माज्जैमिनेरेवायमभिप्रायो यथैव विधिवाक्यानां स्वार्थमात्र प्रामाण्यमेवमैकात्म्यवाक्यानामप्यनधिगतवस्तुपरिच्छेदसाम्यादिति" । इति, सोऽपि न तदर्थावगमकः, यतो न जैमिनेरयमभिप्राय आम्नायः सर्व एव क्रियार्थ इति, यदि ह्ययमभिप्रायोऽभविष्यत् "अथातो ब्रह्मजि-

ख्याम जन्माद्यस्य यतः इत्येवमादिब्रह्मवस्तुस्वरूपमात्रयाथात्म्यप्रकाशनपरं गम्भीरन्यायसंदृब्धं सर्ववेदान्तार्थमीमांसनं श्रीमच्छारीरकं नामूत्रयिष्यत् । असूत्रयच्च । भगवान् बादरायणो ब्रह्मस्वरूपनिर्दिदिक्षया तथा, ततश्च जैमिनेरेवाम्नायस्य क्रियार्थतामाचक्षाणस्य अक्रियार्थवेदभागस्य च वैयर्थ्यमभिदधानस्य न तात्पर्यं यदुपनिषद्वाक्यानामानर्थक्यमिति किन्तु विधिवाक्यसहपठितानामर्थवादादिवाक्यानां विधिवाक्यैकवाक्यतापन्नानामेवार्थानुष्ठापकत्वलक्षणं प्रामाण्यं, न हि अर्थवादवाक्यानि कञ्चिदर्थं स्तुत्वा निन्दित्वा वा तावता कृतार्थानि, तेषां स्तुतिनिन्दापरत्वे पदस्थानीयतया शाब्दबोधानुपधायकत्वात्, अत एव "विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्यु"रिति स्पष्टं जैमिनिस्तेषामेवैकवाक्यतां प्राह—अयायं भावो नैष्कर्म्यसिद्धिकारस्य जैमिनिव्यासौ गुरुशिष्यौ सन्तौ वेदार्थमीमांसने प्रवृत्तौ परस्परं विप्रलंभदेयातामितरजनानामिवेति न कथञ्चित्सम्भवि उभयोरेवोभयमतानुगन्तृतायाः स्वसूत्रेष्वेव स्फुटमुपलम्भात्, तद्यथा औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ अ. १ पा. १०५ इति, एवं भगवान् बादरायणोऽपि परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्, ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः इत्यसकृदेव जैमिनिमतमुपन्यास्थत् अत एव पराशरोपपुराणादिषु जैमिनिव्यासयोः समं श्रुतिपारदृश्वत्वमुत्कीर्त्यते—अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः । त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोंऽशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः ॥ जैमिनीये च वैयासे विरुद्धांशोन कश्चन । श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारं गतौ हि तौ ॥ इति, एवं च गुरोर्व्यासस्य मतानुरोधेन जैमिनेरर्थनिरूपणन्यायस्य भावे अक्रियार्थाम्नायवैयर्थ्याम्नानं नोपनिषद्वैयर्थ्यसमर्थनाय किन्त्व-

र्थवादादिवाक्यानां विधिवाक्यैकवाक्यतापन्नानां सार्थकत्वाख्यानाय्येति न तयोर्विसंवादिता । एवं च नैष्कर्म्यसिद्धिग्रन्थे ब्रह्मसूत्राणि जैमिनिमुनिप्रणीतानीत्युक्तमिति भ्रमो निराकृतः ।

बोधायनवृत्तेरनादरमूलं विषस्य विषमौषधमित्यवधार्य दत्ताभयं शून्यवादिमतनिराचिकीर्षया लब्धास्पदं निर्विशेषाद्वैतमतमिवेतस्या आर्षवृत्तेरनादरमूलन्तु प्राभाकरादिमतप्रचारः, ऋषयो हि कर्मकाण्डस्योपासनाकाण्डस्येव भगवदाराधनरूपताममंसत व्यवास्थापत च ॥

प्राभाकरप्रभृतयस्तु कर्मस्वेव भोगापवर्गप्रदशक्तिमुपयन्तः कार्यपरवाक्येभ्य एव शाब्दबोधोपधानमाद्रियमाणा उपनिषदोऽप्यपार्थकयन्ति, सोऽयं तेषां वरविघाताय वधूद्वाहः, यस्माद्धि वेदपुरुषाराधनप्रीतात् "फलमत उपपत्ते"रित्यादिप्रमाणैः फलमुदीचन्ते विचक्षणाः स एव चेदवधारितः पुराणपुरुषः कृतं तर्हि विनश्वरैर्यागैः । "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादिप्रमाणशतैर्यासु चोपनिषत्सु निभृतभराः श्रुतमतनिदिध्यासितात्मतत्त्वा आत्मानमन्विच्छन्तस्तितीर्षन्ति संसारसागरं ता एव ब्रह्मचारिण्योऽसंभावितपुंसंपर्का भ्रमप्रमादादिदोषसंसर्गासहिष्णव उपनिषद्भ्यो नोपदधते धियं कृतं तर्हि परापेक्षैर्व्यभिचारादिदोषपराङ्कलङ्कितैरलब्धपदैरनुमादिप्रमाणैः । न हि कामधेनोरनादरे करभः कार्यकारक इति कल्पते संकल्पयितुमपि ॥

तथैवं सति जगद्व्यवहारोपप्लव एव कृतः स्यादिति न परोक्षं प्रेक्षायताम् ॥

तस्मादसदाग्रहैरेतैरेव मीमांसाया आर्षवृत्तिरुत्सादितेति सुनिश्चितं परीक्षकाणाम् । बोधायनवृत्तियो उपवर्षवृत्तियो अपरे

या आर्षा ग्रन्थाः परैरुत्सादिता उपसादिताश्च तत्स्थाने निजनिर्मिता ग्रन्था इति इदानीं शोकनाटनमस्थाने क्रियमाणम् "अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे" इति भगवदुक्तरीत्या हास्यास्पदतां गोचरयति, पुरुषाधमत्वं चावेदयतीति उपयुक्तेषु वैशद्यमित्याभाणकोक्तन्यायेन प्रसभमस्माभिरिदानीं निजमतिवैभवेन प्रचलितैरेव ब्रह्मसूत्रजैमिनिसूत्रगीतोपनिषद्भाष्यैरर्थो निरूपणीयाः पूरणीयाश्चार्था यथामति, रक्षणीयश्चायमनन्यशरणो ऽनुदिनं ह्रासमुपेयवान् पितृपितामहक्रमागतो महानिधिरिव, चिन्तामणिरिव, कल्पपादप इव, निजाभिजन इव, वेदशास्त्रसार्थः ।

तत्राधीतिबोधाचरणप्रचारणरूपेषु रक्षापादेष्वेकः पुस्तकमुद्रणेनापि कथञ्चित् प्रचारणपादः सबलो भवति स्थैर्यविधये इत्यनुध्याय सर्वथा निरभिसन्धिः कथमपि यज्ञपुरुषमाराधयितुकामः शास्त्रदीपिकामुद्रणमुद्रया शब्दमूर्तिधरस्य श्रीविष्णोः प्रचारणपादसंवाहने प्रवृत्तः ।

शास्त्रदीपिकाकारश्चायं सुगृहीतनामा पार्थसारथिमिश्रो यं कर्णाकर्णिकया संचिप्राचरार्थबहुलनेखप्रणाल्या च मैथिलं प्रतिपद्यामहे, अस्ति चापरस्तन्त्ररत्नग्रन्थोऽपि व्यासेन मीमांसार्थप्रतिपादनपरः पार्थसारथिमिश्रप्रणीतः, न्यायरत्नाकराभिधा श्लोक[१]वार्त्तिकटीकाऽपि तेनैव निर्मिता, यथा च दीपिका परिपक्ववयसा पार्थसारथिमिश्रेण निरमायीत्युपपादनकौशलेन "अन्यानि तु दूषणानि तन्त्ररत्नएव दर्शितानीति नेह प्रपञ्च्यन्ते" एवंविधेन दीपिकायां तत्र तत्रोपन्यासेन चावधारयामः । यद्यपि सन्ति न्यायसुधा–भाट्टदीपिका–पञ्जिका–कणिका–विधिनिर्णय–विधिरसायन–भाट्टरहस्य–मी-

१ पण्डितविन्ध्येश्वरीप्रसादेन सा टीका मया दृष्टेति मां प्रत्युक्तम् ।

मांसाकुतूहल–मीमांसाकौस्तुभ–मीमांसाऽधिकरणमालाप्रभृतीनि मीमांसाग्रन्थरत्नानि तथाऽपि यादृशः परितोषः समादरश्च विदुषां दीपिकायां न तथा ग्रन्थान्तरे इत्यवधार्यैव तस्या अथ प्रकाशने प्रावर्तिष्महि। यद्यपीह कथोपकथया शाबरमतं, भाट्टमतं, प्राभाकरमतमित्यनेकमीमांसकमतसन्दर्शनं तथाऽपि कुमारिलमतेन शास्त्रदीपिकानिर्माणमिति सुप्रसिद्धमेव। अत्र च ग्रन्थे दशमाध्याये ५६६ पृष्ठे प्रसङ्गतो हरिमतमप्युत्थापितं, यमतिप्राचीनं वेदान्तिकमपि प्रतिपद्यामहे यदीयोपनिषद्व्याख्यातात्पर्यं बृहदारण्यक[1]भाष्यादौ शङ्कराचार्याः स्वप्रणीतव्याख्यानस्य सविप्रतां मेनिरेऽभिदधिरे च। यं च बृहदारण्यकशाङ्करभाष्यटीकाकारा भर्तृ–शब्देन कथयन्ति सोऽयमतिप्राचीनो मीमांसाद्वयाचार्यः प्रसिद्धभर्तृहरिर्वा (यमभिप्रेत्य महाभाष्यव्याख्यानावसरे आदावेव कैयटः "तथाऽपि हरिबद्धेन सारेण ग्रन्थसेतुने"त्यभिदधौ) अन्य एव वा कश्चिदतोऽपि प्राचीनतमस्ततोऽप्यभ्यर्हिततमश्च पुरुषधौरेय इति नेश्महे विशिष्यावधारयितुं गमकानुपलम्भात्।

एतस्य च ग्रन्थस्य मुद्रणावसरे अशुद्धिबहुलानि खण्डितानि जीर्णान्यतिजीर्णानि च पुस्तकान्यासमासाद्य च कथं चिद्विरचय्य सम्भूमिता प्रागेकं बालसरस्वतीभवनस्थपुस्तकमपरं च ब्रह्मामृतवर्षिणीसभापुस्तकालयस्य पुस्तकं, मुद्रणानन्तरं च शोधनपत्रावसरे काशीस्थराजकीयप्रधानविद्यामन्दिरस्थमतिप्राचीनं तथाऽप्यनतिशुद्धं, नवीनमपरं तथाऽपि शुद्धं पुस्तकं समासाद्य तत्र तत्र पाठापपाठापपाठादिकं शुद्धिपत्रे न्यवीविशं, मुद्रणावसरे च प्रायेणान्यैरेव

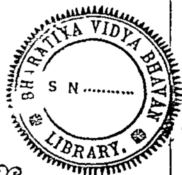
---

१ एतेन चिकीर्षिताया एतेभर्तृप्रपञ्चभाष्यैरागतार्थत्वमुक्तं मन्ये ॥ (भर्तृप्रपञ्चभाष्याद्भिन्नमेवान्तरमाह) (कस्यचेति)

शिष्येषु निभृतशोधनभरेण मया बहुपराद्धमिह दीपिकाग्रन्थ इति साहजिकगुणचक्षुषो गुणिनः क्षमन्तामिति साञ्जलिबन्धमभ्यर्थये, प्रार्थये च शास्त्रदीपिकामधीयाना अध्यापयन्तश्च सन्तस्तत्र तत्र शुद्धिपत्रतोऽप्यधिका अशुद्धीरुपलभमानास्ताः संकलय्य यदि मामनुगृह्णीयुस्तद्दानेन तर्हि निष्कारणदयाभाजनमात्मानं मंस्ये इति,

ज्येष्ठकृष्णचतुर्थी सोमदिने, सं० १६४६ ।	काशीस्थब्रह्मामृतवर्षिणीसभायाम्, राममिश्रशास्त्री ।

ब्रह्मार्पणं ब्रह्मार्पणं ब्रह्मार्पणम्, इतः परं ब्रह्मसूत्राण्यनुक्रम्य बोधायनीयव्याख्यानमुज्जीवयिष्यामः । स्मृतिसंशोधनाय दत्तकविजयवैजयन्तीं च प्रस्तोष्यामः । श्रीः ।

शास्त्रदीपिकायां विषयसूचनिकापत्त्रम् ।

अथ प्रथमाऽध्याये प्रथमः पादः ।

पादेऽस्मिन्विषयसंख्या ॥ ३४ ॥

अथ प्रथमाऽध्याये द्वितीयः पादः।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ ४ ॥

अथ प्रथमाऽध्याये तृतीयः पादः।

अथ प्रथमाऽध्याये चतुर्थः पादः ।

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमः पादः ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १४ ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये चतुर्थः पादः ।

अध्यायेऽधिकरणसंख्या ॥ ४६ ॥   पादेऽधिकरणसंख्या ॥ २ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमः पादः ।

अथ तृतीयेऽध्याये द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयेऽध्याये तृतीयः पादः ।

पादेऽधिकरणसङ्ख्या ॥ १८ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये षष्ठः पादः ।

पृष्ठ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थाऽध्याये द्वितीयः पादः ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १४ ॥

अथ चतुर्थाऽध्याये तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थेऽध्याये चतुर्थः पादः ।

अथ पञ्चमेऽध्याये प्रथमः पादः ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १८ ॥

अथ पञ्चमाऽध्याये द्वितीयः पादः ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ ११ ॥

अथ पञ्चमाऽध्याये तृतीयः पादः ।

अथ षष्ठाध्याये चतुर्थः पादः ।

अथ षष्ठाध्याये पञ्चमः ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ २३ ॥

अथ षष्ठाऽध्याये षष्ठः पादः ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ ७ ॥

अथ षष्ठाऽध्याये सप्तमः पादः ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १३ ॥

अथ षष्ठाऽध्याये ऽष्टमः पादः ।

षष्ठाध्यायाधिकरणसंख्या १११ । पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १० ॥

अथोत्तरषट्कम् । तत्र सप्तमाऽध्याये प्रथम पादः ।

पादेऽधिकरणसंख्या. ॥ ५ ॥

अथ नवमेऽध्याये प्रथमः पादः ।

अथ नवमेऽध्याये द्वितीयः पादः ।

अथ नवमेऽध्याये तृतीयः पादः।

अथ नवमेऽध्याये चतुर्थः पादः।

अथ दशमेऽध्याये प्रथमः पादः ।

पृष्ठ ।

अथ दशमेऽध्याये द्वितीयः पादः ।

अथ दशमेऽध्याये तृतीयः पादः ।

अथ दशमेऽध्याये चतुर्थः पादः ।

अथ दशमाऽध्याये षष्ठः पादः ।

अथ दशमाऽध्याये पञ्चमः पादः ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ २६ ॥

अथ दशमाऽध्याये षष्ठः पादः ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ २३ ॥

अथ दशमाध्याये सप्तमः पादः ।

पृष्ठ ।

पादेऽधिकरणसंख्या ॥ २० ॥

अथ दशमाध्याये ऽष्टमः पादः ।

दशमाध्यायेऽधिकरणसंख्या ॥ १७७ ॥ पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १८ ॥

अथ एकादशाध्याये प्रथमः पादः ।

अथ एकादशाध्याये द्वितीयः पादः ।

अथ एकादशाध्याये तृतीयः पादः ।

अथ एकादशाध्याये चतुर्थः पादः ।

अथ द्वादशाध्याये प्रथमः पादः ।

अथ एकादशाऽध्याये द्वितीयः पादः ।

अथ एकादशाऽध्याये तृतीयः पादः ।

अथ द्वादशाऽध्याये तृतीयः पादः ।

अथ द्वादशाऽध्याये चतुर्थः पादः ।

अथ द्वादशाध्याये द्वितीयः पादः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

नमः उपवर्षमहर्षये ।

नमोनमो वेदान्तविशदीकरणदीक्षाय गुरवे श्रीबोधायनमहर्षये ॥

शास्त्रदीपिकायाः शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ॰	पंक्ति
लौकिकस्यापि	लौकिकस्यापि	११	२
मग्यमानेनि	अगम्यते	१४	१२
यथेश्च	यथेश्च	१६	१०
पदार्थस्तेषां	पदार्थास्तेषां॰	१६	७
संबंधोगत्व	सम्प्रयोगजत्वं	३०	४
नुमानत्वस्य	नुमानस्य	४१	१३
अनेकसंबन्ध	अनेकदेशसंबद्ध	४६	१०
सद्धर्ज्यिवे	सद्धर्ज्यिवे	५६	८
प्रतियोगि	प्रतियोगिनि	६४	५
बुद्धिद्वय	बुद्धिद्वय	७१	१
समर्थ्यते	समर्थ्यते	८१	१
"धर्मधर्मिस्तुपयोगि"इतिपाठान्तरम्		१३३	५
करोत	करणे	१३४	३
धर्माधर्मप्रतिमित्यनुदया"दिति पाठान्तरम्		१३५	४
प्रयोजना	प्रयोजना	१३५	१०
पशुना	पशुना	१३८	४
व्यादित्व	व्यादिरस्त्र	१३८	८
सिद्धहेतोः	सिद्धिहेतोः	१३८	११
"पशुचमि"ति तु पुस्त॰ पाठः		१४१	१२
कर्मदेहानिर्भंशतिमथेति॰ पाठान्तरम्		१४६	१०
"स्वाधारविरोधे ये"सूत्रंभूत्वा धर्मसुद्रितं नापितत्रसूत्रसख्या- सचिवेष्यामोभ्रान्त्या ।		१४३	१०
कृता	कृता	१५६	१३
धातुभिः	मधातुभिः	१८१	५
विस्पष्टं च	विस्पष्टं	१५७	१
समासोदाहृत्य	समासोदाहृत्य	१६०	६
ब्राह्मणाया	ब्राह्मणार्थं	१६२	१
स्वकपादि	स्वकपादि	१६४	११
धारयेना	धारांशयेना	१६६	६
"सर्वविधिशास्त्रे"तिपाठान्तरम्		१७१	२
पञ्चमान्याख्यानी	पंचदशाख्यानी	१७४	५
तदाख्यानामान्यत्वामिति पाठो पेक्षितः		१७१	१
विशिष्टकर्मविधित्वाक्षेपसाधि धा"विति पाठोपेक्षितः		१७१	६
नाधिकारकविधानादवाक्यभेदः। विभक्तिप्रयक्तेनकारकनानात्वात्		१७५	८
नामधेय	नामधेयत्वं	१७७	४
नैकेषा	नैकेषा	१७६	५
द्वाश	द्वादश	१८५	१
कपालःसमस्ति	कपालत्वमस्ति	१८६	६
पशुगत्यायो	पशुयस्तोय	१८६	८
नजा	मजा	१६०	१
स्तुया	सुया	१६२	१२
समार्थ्यं	सामर्थ्य	१६२	१०
भेदनातु	देवातु	१६४	१३
द्रुम	द्रुते	१६५	४
क्रियारक	क्रियाकारक	१६६	७
ध्रुत	द्रुत	१६६	२
निष्पता	निष्पत्ती	२०२	७
विशयदकाम्	विशयदकाम्	२०४	५
सुर्यतस्य	सुनीतस्य	२११	६
कल्पत	कल्पत	२१२	७
कालस्याविदित	कालस्य विदित	२१७	१०
पुते	प्रते	२३०	११
व्याहा	व्याहारा	२३८	७
व्याप्रिन्या	व्यापिनया	२४१	१०
प्रास्यान	प्रस्यान	२४५	१०
स्यायमी	स्यायवमी	२४७	३

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ	पंक्ति
वेदित	वेदितो	२४७	७
एव	एवं	२४८	६
प्राप्यराति	प्राप्यति	२४८	८
सिद्धस्य	सिद्ध	२५०	३
सौत्र	सौत्र	२५१	७
क्रमभेदस्येत्यु	न शास्त्रभेदस्य		
क्तम्	स्युक्तम	२५७	१
सद्वथे	सद्वर्थे	२६१	१
सत्सु	सत्सु	२६१	११
कारणस्य	कारणत्व	२६१	१०
पिन्या	धन्या	२६२	८
चैत्रस्य	चेकस्यं	२६५	३
क्रियावयो	क्रियया	२६५	२
प्रधान्य	प्रधानान्य	२७२	११
सदभावोत्त	सदभावाच	२७७	१
सत्यापुत्यत्य	निरापुयतीत्य	२७६	१२
फलस्य	फलत्वे	२८०	६
मे	गम्यते	२८१	२
वाक्यस्य	वाकस्य	२८१	३
वेदर्थ	वेदं	२८१	५
वास्य	वास्य	२८१	४
मध्या	मया	२८१	१०
कुर्व	सर्वोपपत्रमिष्टदेवतापका		
	यन कुर्वन	२८१	१२
प्रज्ञान	प्रज्ञाना	२८१	२
पाकस्यो	पाकस्योविकस्यो	२८२	३
कर्मसमाख्याभ्यामनुकाम्योदिष्वेव यथाक्रमं पदार्थसमाख्या च वाक्यानुवाकस्येन विनि योग इति पाठ ।		२८३	८
कृता	प्रकृता	२८३	१२
द्व नया । मव	द्वानेया सुव	२८३	५
पश्यानात्	पश्यानता	२८४	१४
नद	नद्यदा	२८४	७
प्रकृरण	प्रकरण	२८५	२
सुत्र पठ मे	समाप्याम्यामे	२८६	८
दर्शीयो	[illegible]	२८७	११
सर्वेष्वेत	सर्वेष्वेव	२८८	८
दैन्याचामि	दैन्याद्वाम मे	२८८	५

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ	पंक्ति
मात्रादग्यते	मात्रादग्गृह्यते	२८८	४
यजमानस्य	यजमानस्य	२९०	८
प्रदाना	प्रदानाना	२९०	७
न याने	तेन याने	२९१	६
च्योष्ट्वादय	च्छेत्स्थादय	२९२	१०
तत्स्यार्थं	तस्यादय	२९३	२
बाधते	न बाधते	२९३	१०
यन्त	यस	२९४	४
ह्यास	ह्यास	२९५	८
कथमतो	कथमितो	२९५	६
यद्दो	यद्दो	२९६	२
तत्र	तत्र	२९६	१०
साधनेनैव	साधनतयैव	२९७	३
विधायत्वकत्वेन	विधायकत्वेना	२९८	७
शैघत्य	शैघित्य	२९९	८
श्रुति	श्रुति	२९९	२
सुमनस्य	सुमन्यस्य	३०१	६
अलस	अलसा	३०२	१
यम्याय	यम्यय	३०५	३
त्यक्तांगते	[illegible]	३०५	२
शास्तुश	शास्तुवक्तव्य	३०७	२
सुपश्च	पुसदथ	३०७	७
व्यवस्थितचा	व्यवस्थिता	३०७	५
वैद्वार्थं	वैदृष्या च	३११	४
तम्भाध्याय	तन्नाध्यय	३१६	१३
दयगम	दयगतम	३१६	५
शेष	विशेषः	३१७	१
चाधय पका	अभिधायका	३१७	४
निपादेन	निपादने	३१९	३
मेघगाना	मेघाद्वाना	३२१	७
वैधि	वैदिक	३२२	१४
विष्णुक्रेव	विष्णुक्तश	३२२	४
शक	शक्त	३२३	७
मलि	मति	३२७	४
कोपत्रामपि	कियत्नोमपि	३२७	३
सोत	सति	३२९	२
प्रयभाषा	ग्रोपाभाषा	३२८	४
यागतस्य	यागतस्यं	३३३	४

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ·	पंक्ति·
उच्छिश्याः	उच्छिःया	३३३	११
हैमा	होमा	३३३	११
प्राचाथी	प्रागभाथी	३३३	८
प्रत्यक्गमन	प्रत्यग्गमन	३३३	७
लवणेन	भवणेन	३३४	१
तेभेय	तयेय	३३४	३
यात	यातव्य	३३५	१०
पात्यः	प्रयोज्यकृतियां·	३३५	२
तस्यापनी	तस्यामपर्णी	३३६	६
सवश्वपनीयते	भवाश्वपनीयेते	३३६	७
नो	तो	३३६	७
तिष्ठते	तिष्ठेते	३३६	७
न्यूनत्वनं	न्यूनं तत्व	३३६	१२
यूथ	प्रथ	३३६	११
भुव	भव	३३६	६
संविष्यदधि	संविष्य दध	३३६	६
धार्यते	धीयते	३३६	२
निभिष्यते	निक्षिप्यते	३३६	१
ललान्तरं	भवान्तरं	३३७	१
फलमसो	फलवमसो	३३७	२
यज्ञालक्षणं	राज्ञोभक्षणं	३३७	९
मर्यत्वात् श्रूते	मर्यवत्वाच्छ्रुते	३३७	६
च्छता	च्छुता	३३७	३
तुट्टः	तुष्टुः	३३८	१३
मय	भये	३३८	१०
तुर्यलं	तच्छुर्बलं	३३९	२
सामीधे	सामिधे	३३९	८
विरोधवि	विरोधाविरोधवि	३४३	११
स्त्वभधान्ते	स्त्ववमधान्ते	३४३	७
ध्यते	ध्यन्ते	३४४	६
व्यस्थिति	व्यवस्थितिः	३४८	१
यदप्यनुष्ठ	यदप्यनुष्ठान	३४८	१
समाप्त्यङ्ग	समाप्त्यङ्ग	३५०	११
विध्यप्रस	विधानप्रस	३५२	२
प्रकृतेक	प्रकृत्येक	६५२	८
संयुक्त	संयुक्तं	३५२	५
फन	फल	३५३	११

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ·	पंक्ति·
प्रकृतिश्चा	प्रकृतितश्चा	३५५	११
मोऽपत्रा	मोऽन्यत्रा	३५५	६
उपगायेयुः	उपगा भवेयुः	३५९	१०
निमित्ता	निमित्तता	३६०	१०
जुहुयुः	जुहुयुः	३६२	२
वहि	वर्हि	३६३	५
याजमानं	याजमानि	३६७	१२
आध्वर्यवं	आध्वर्यवे	३६६	१०
करणः	करण स	३६८	५
वाक्य	वाक्यं	३६८	१३
योचारा	योपचारा	३७०	४
शकलावधान	शकलावदान	३७१	१३
स्योच्चैष्ट्वस्या	स्योच्चैस्त्वस्या	३७१	५
प्रवरन्ति	प्रचरन्ति	३७१	४
तद्धूत्ता	तद्दृत्तो	३७२	८
वाक्ये न	वाक्यन	३७२	८
मासं	मासं	३७२	४
नय	नयन	३७४	३
संस्कृतिं	संस्कृतिः	३७८	७
य	यद्	३७८	१०
शेषिविचारः	शेषशेषिविचारः	३७८	११
सप्तम्यद	सप्तमम्पद	३७९	१२
यश्चयाती	येऽश्वयाती	३८०	१०
तादर्थ्याऽभि	तादर्थ्येऽभि	३८१	७
मितिरस्य	मितरस्य	३८३	१२
चतुः संख्या	चतुः संख्याक	३८३	११
शुषा	सुत्या	३८४	११
समर्थत	शेषत्वेन समर्थते	३८४	१०
यांनुष्यचेन	यमनुनिष्यचेन	३८६	१
कार्यं	कार्ये	३८५	१३
शेषस्वान्य	शेषत्वान्य	३८७	१
विद्यते	विपद्यते	३८८	८
तेन	ते न	३९२	१५
मत्र	मन्त्र	३९३	६
मन्य	मध्य	३९४	५
विरुद्धा	वरुद्धा	३९४	११

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ	पंक्ति
स्वर्गार्थं	स्वर्गार्थे	३९६	७
कमय	कर्मैव	३९७	८
दानी	दीनी	३९८	११
प्रात्य	प्राप्त	३९८	६
वमध	वैमध	३९९	७
वष्वानर	वैश्वानर	४००	३
व्यावृत्ति	व्यावृति	४०४	५
प्राधान्यविशे	प्राधान्यमविशे	४०७	४
मेक	मेत्र	४०७	१
स्तोत्र	स्तोम	४०९	५
यात	पातं	४१२	८
वार्हस्पत्यो	वार्हस्पत्यये	४१५	८
पदार्थना	पदार्थाना	४१५	३
तत्काल	तत्काला	४१६	३
दार्षिणाग्निकौ सुविष्टलेव	दाक्षिणाग्निकौतु पिष्टलेप	४१८	४
माज्जना	मज्जना	४२१	१३
तदैकतपु	तदेकदेवतेपु	४२२	११
धिवतमान	धिवर्तन	४२३	५
मारिष्ठान्	नारिष्टान्	४२४	५
वैकता	थैकता	४२५	८
प्रकताम्नु	प्राकतानाम्नु	४२५	६
पटितया	पठितमया	४२६	८
गमति	गमयति	४२६	८
स्यप	स्पृप	४२६	१२
प्रथमा	प्रथमाया	४२७	८
धाप्या	अधाप्या	४२८	१
साध्यते	साध्यत	४२८	८
श्रद्धाभ्या	श्रद्धाभ्यं	४२९	७
मुतमाया	मुतमाया	४२९	१२
दविमस्या	दौहिमस्या	४३१	२
भायाना	भावना	४३२	६
सोमपूर्वस्यस्य	सोमपूर्वस्यस्य	४३४	१०
वोमभि	वोमाभि	४३५	२
उर्ध्वे	ऊर्ध्वे	४३६	१२
मन्नि	मांस	४३७	७
वमस्त्वाया	वमस्या	४३८	५
[illegible]	अध्या	४३९	८

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ	पंक्ति
स्य	स्यगं	४३९	५
निरेत्येव	निरित्येव	४३९	१
शक्नुवत	शक्नुवन्	४४०	५
एक स्यात्	पदमधिक	४४३	१
यसन	यमान	४४३	३
अधिकार	अधिकार	४४३	१
कल्वङ्ग	कत्वङ्ग	४४४	८
कुवणा	कुर्णेणा	४४४	१०
द्रष्यापि	द्रव्योपि	४४५	७
तावि	तामादि	४४५	१२
द्वै	द्वौ	४४६	७
श्रयणा	श्रवणा	४४६	१२
कत्वफनका मना	कत्व फल का मयमानाना	४४७	४
सुख्रिप्य	सुक्षिप्य	४४८	१
एकेन कतेन	एकन कते	४४८	५
शुक्या	युक्ता	४४९	८
भ्रान्त निभित्त	भ्रान्तिनिमित्त	४५१	१०
नो हाेाम	नोपहाेाम	४५२	३
सम्भाव	सम्भव	४५४	३
फलाश्यक	फलावाश्यक	४५६	६
दयसु	दयसु	४५६	५
क्रिमयमयम भावे	क्रिमवमभावे	४६१	७
यस्याय	यस्याया	४६२	३
प्रयोगद्धत्वा	प्रयोगाद्धत्वा	४६२	६
नान्तरीयाक	नान्तरीयक	४६२	११
पचारोति	पचारेति	४६२	२
सोमसदृशदृश	सामसदृश	४६२	९
पुन	पुन	४६४	१
एकदश	एकदेश	४६७	९
निमित्तत्वयो गात्	निमित्तत्वाये गात्	४६७	६
म प्रविष्ट	प्रविष्टं	४६८	१०
कारणभावा	कारणभावा	४६८	१
स्यानानावस्या	स्यानावस्था	४७०	७
राद्द	राद्ध	४७३	४
प्रतकाना	प्रतकाभि	४७३	११

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ	पंक्ति
तगडु	तण्डुल	४७४	८
महरात्रे	महारात्रे	४७४	८
निर्वाद	निर्वापाद	४७६	२
देवविधेयो	देवाविधेयो	४७७	८
चाव्यो	चर्य्यो	४७८	१६
ततुक्त	तत उक्तं	४७८	६
।कमेया	क्रिमेया	४७८	५
श्रुती	श्रुता	४७८	४
यया	यथा	४७६	५
पाऽकाष्टकाया	प एकाष्टकाया	४७६	१२
युन्	यून्	४७६	१२
तत्रा	तत्र	४७६	८
सतित	संमित	४८०	१०
समितयेव्यो	इति तु पाठा		
प्या	न्तरम्	४८०	१०
५८० ४८१ पृष्ठये। सूत्रद्वय			
साम्भाद्विर्लिखितम			
स्यात्	स्यात्	४८३	१२
प्यनिर्दिष्ट	एतस्याने		
पुस्तकान्तरे ' व्यतिदिष्ट			
इात पाठ		४८४	४
नोदद्वप	नोद्धेश	४८६	१३
उपपाद्य	उपपद्य	४८७	१५
दुपपाद्य	दुपपद्य	४८७	७
ज्ञादेय	ज्ञेदेय	४८६	२
प्रतीयेत तदा	प्रतीयेत दान		
न सयोगात्	सयोगात्	४६०	१
त्रय	तत्र	४६०	११
लभ्येत	लुप्येत	४६०	१०
द्वादश	द्वादश च	४६०	२
अलयध्या	अलब्धा		
त्मिका	त्मिका	४६१	२
सामञ्जस्या	सामञ्जस्या	४६३	३
प्याधानस्य	प्याधानस्य	४६३	२
स्तोर्जप	स्तेर्जप	४६४	१
साग्नि	ताग्ने	४६४	ɪ
पचनादात	पचनाभावादाप	४६४	८
।विधानाव	विधानानव	४६।	११

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ	पंक्ति
पुनर्वत्स्यमान	वत्स्यमान	४६६	३
'अनर्थकत्वनित्य स्या ।दत्यस्मिन्			
सूत्रे 'नेत्याद्वे ति पाठ एक			
स्मिन्नेव पुस्तकेनापरेषु			
।य	ये	४६६	७
धर्मविशेषवद्	धर्मविशेषवद		
भाव,	भाव	४६८	७
या पूर्व	याऽपूर्व	४६८	६
पूर्ण	पोष्य	४६६	२
फलस्यापरित्यागादितिपाठा			
न्तरम		४६६	५
अनिष्फलस्य	अनिष्पचस्य	५००	७
तत्पूर्वोक्त	न तत्पूर्वोक्त	५०१	६
टतिदेश क	टतिदेशक	५०४	३
धर्माधर्माला	धर्मालाभात्		
भात्		५०६	१३
प्रकृतस्यैवायमनुवाद' ।			
इति पाठान्तरम ।		५०७	१
तत्र	तत्र	५०७	४
वयती	वयन्ती	५०८	६
वाऽनतक्षण	वानतक्षण	५०६	३
न यथा	तन यथा	५११	१२
अन्यतराविद्व	अन्यतरादिद्व	५१२	७
यद्यान्यत्रा	यद्यान्यत्रा	५१३	२
'कवित इति पाठान्तरम		५१३	५
पदाधिजिगासयेति पाठान्तरम		५१३	६
गैाराषु	गैाराषु	५१३	१
काचेति	कालाचेति	५१४	४
यगरुपाणि	वगतरुपाणि	५१४	१२
सहस्य इति पाठान्तरम		५१६	६
स्त्याज्य	स्त्यज्य	५२०	१
उज्वलसा	उज्वलत्वसा		
मान्या	मान्या	५२१	६
सैामो	सैामा	५२२	२
व्यपेत मिति पाठान्तरम		५२२	६
नोपाय	नोपाधि	५२३	२
सारस्वत चरु यार्हस्पत्यरु मिति			
पाठान्तरम		५२४	१

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ	पंक्ति
न्यायापेक्षत्वा	अन्यापेक्षत्वा	५२४	६
'प्रकृत्यविकारा' इतिपाठान्तरम् ।		५२६	१
लैकिका	लौकिका	५२६	३
यास्तु	यास्तु	५२७	२
यान्ता	याता	५२७	१२
नैक	नैवं	५२७	५
होमात्रापूर्वं	होमानामपूर्वं	५२७	४
सदैव	ससचैव	५२७	८
अधीतश्च	अधीताश्च	५२७	१
प्रतिकरणम्	प्रतिप्रकरणम्	५२८	६
"द्वार'मिति	पाठान्तरम्	५२८	१३
"नवे'ति	पाठान्तरम्	५२९	१२
निर्भेच	निर्भिंचे	५३०	७
'मन्त्रेणार्थितमात्रा' इति पाठान्तरम्		५३२	९
मुञ्जीत	मुञ्झीत	५३२	६
शब्दयगम्यत्वा	शब्दैकगम्यत्वा	५३३	११
कथ्यार्थेता	कथ्यार्थता	५३४	८
पौर्णमासी	पौर्णमासी	५३५	१
अभिमर्षन	अभिमर्शन	५३५	१०
स्कारा	सत्कारा	५३६	१२
सिद्धर्थ	सिद्ध्यर्थं	५३६	६
निर्देशात्	निर्देशात्	५३७	२
मनोयोमीया	मानोयामीया	५३७	४
यत	यतर्हीति	५३९	७
सुपरिष्टा	सुपरिष्टा	५३९	७
'दृष्टमर्थे'ति	पाठान्तरम्	५४०	७
आरभ	आरम्भ	५४०	४
व्याख्यानन्तरं	व्याख्यानान्तरं	५४१	१
आरम्भ	यारभ	५४१	११
प्याशुचि	प्याशुचि	५४१	१२
निर्वपामी	निर्वपामी	५४२	६
वचनस्यानुम	वचनस्यादनुम	५४३	४
निगम	निगद	५४४	१०
मैत्रातिक	मैत्रान्तिकं	५४४	३
वार्पोदार्थ	वापोदार्थं	५४७	१
वाप्येदिर्थं	वाप्येदिर्थं	५४७	४
प्रयथने	प्रयथने	५५१	३
ऋस्वर्येण	वैस्वर्येण	५५३	३
तन्मात्रावस्थेव श्राविन	तन्मात्रपव्यव श्राविन	५५४	७
पारस्पराजपेक्षा	पारस्परानपेक्षा	५५८	५
ध्मन्ते	ध्मन्ते	५५७	११
सामवायिकत्वालाभा	सामवायिकत्वलाभा	५५६	१०
विशब्दि	विशब्दित	५६१	७
निमित्तन	निमित्तन	५६२	६
र्ति	ति	५६३	८
स्याटेन	स्योहेन	५६३	१४
समानाविधा	सामानविधा	५६४	३
पायर्ति	पायर्ति	५६७	७
क्रिमय	क्रिमिकथ	५६८	३
पाकशवितु	प्रकाशयितुं	५६९	८
वचनेनाद्वि रापटस्याने	वचनेनाद्वि रापटस्याने	५७१	२
प्रमहावचनो प्रमिति	प्रमहावचनो प्रमिति	५७३	६
कवयरोक	कवयोरु–सेक	५७३	११
भित्तिरिमि	भित्तिरमि	५७४	१०
स्रावते	स्रावत	५७४	६
दर्शाये	दर्शायें	५७५	६
तस्मात्	तस्मात्तु	५७५	१२
दैवता	देवत	५७६	१
कल्पकनत्व	कल्पत्व	५७६	५
कपाटस	कपालस्थ	५७७	३
समप्राह	समासाह	५७७	३
चानुयाति	चानुपपात	५७७	५
विधासश्चा	विधासश्च	५७८	४
मात्रे	मात्र	५७८	५
सस्कृता	सस्कृते	५७८	२
धर्मविषयत्वेन	धर्मविधत्वेन	५८२	१३
मौनार्थ	मौनार्थं	५८२	१२
पदस्था	पदधो	५८३	१२
कलव्य	कर्तव्यं	५८२	६
मन्त्रकालप्रत्यैन	मन्त्रकालप्रत्यैन	५८५	५

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ०	पंक्ति०
किवोदने	किल्वोदने	५८८	४
आयित	आश्रितात	५८८	६
स्याल्या'	स्याल्या	५८६	८
करेभ्यस्तद्वौ	करभ्यस्तुद्वौ	५६३	५
साधाया	साधारण	५६५	११
यागोऽपि	योगोऽपि	५६६	१
तर्ये'त्यत्र "तर्हे'ति	पाठान्तरम्	५६६	११
जुहुया	जुहुया	५६६	७
रग्निन्होत्र	रग्निहोत्र	६००	६
यथघात्पर	यथघातात्पर	६०४	५
गोट्ठादश	गोड्ढादश	६१०	७
सोमश्चमसो	सोमचमसो	६१४	३
माटेयः	माठयः	६१६	१
पाप्न	प्राप्ते	६१८	६
भवत्त्वेव	भवत्वेव	६१८	७
'यद्येपुन'रिति	पाठान्तरम्	६१८	१०
तदनुयानदे	तदनुयादेन	६१८	१
तमा	तस्मा	६१६	१०
सापेद्यया	सापेक्षायया	६१६	७
क्यादं	पाद	६२१	३
नायाद्वापी	नायापेद्वापी	६२३	११
युताऽन्या	युतान्या	६२४	७
इत्येनाया	इत्येताया	६२४	६
मानेदेयतास्य	मानेन्द्रियतास्ये	६२४	६
देयतास्य	देवतास्ये	६२५	१०
मनुष्केयमिति	मनुष्ठ्यपमिति	६२६	१२
यध्न्यतया	युधन्यत्वया	६२६	६
यक्ष्यायादेति	यक्ष्यायायदेति	६२८	४
कच्छक्कमान यक्षौ	कच्छवकम नीयक्षौ	६२८	४
काया	प्रकाया	६३०	१३
सिद्धक्यरिस्यात	सिद्धार्थरिस्यात	६३१	४
पक्कमाना	पाकमाना	६३५	१४
चर्तेशाया	चर्त्रेशाया	६३५	३
ममापम	मापापम	६३६	१
दुष	कुष	६४१	१
यथ या	यथ या	६४१	३
भयमस्मानेव	भवसामानेव	६४१	१०
माय	स एव	६४१	८
'उपवर्ते'ति	पाठान्तरम्	६४१	३
निमित्तम्। अन्यापयोमय	निमित्तमेवापयो भय	६४१	१
स्यान	स्यात्	६४२	७
अधारायहो	आधारायहो	६४२	६
विचारयत्यादि	विचारयेत्यादि	६४३	१०
जगन्ती	जगती	६४६	१
यत्थादाम्य	याथात्म्य	६४६	३
प्रापणीयो	प्रापणीयो	६४६	१६
पूर्वपक्षेत्यहर्म त्यात	पूर्वपक्षेऽहर्धर्म कत्वात्	६४७	६
सूयते	सूयन्ते	६५१	६
समासस्य	समासस्यै	६५२	६
येरूपादि	येरूपादिः	६५३	११
स्वर्गवि	स्वर्गहि	६५४	११
तिद्योक्त	सिद्धायोक्त	६५५	७
ध्याहारत्वा	ध्याहृतत्वा	६५५	११
चो कानुपहान नयेंय	यजमाना इति पा०	६५६	२
यजमानोपदेशेन	यजमानोद्देशेन	६५६	२
यासमी	यासि	६६०	३
सोकुर्या	सोकर्या	६६०	४
मतोधियोप	मतोऽग्रियोप	६६१	१२
स्मरथा	यथा	६६१	४
नियतंक	नियतक	६६२	१०
अध्यूर्धी	अध्यूर्धीं	६६२	३
कार्यं	कार्यं	६६४	३
दानय	दानयसे	६६४	८
"साकमेधीये"	इतिपाठान्तरम्	६६४	३
सयोरि	तयोरे	६६५	६
पायणोया	पायणोया	६६७	६
सत्युपमद'	सन्युपमद	६६८	१२
दपूर्यता	दपूर्यायता	६६६	२
मक्ता	मता	६६६	११
यस्य	येन्यच	६६६	५
सन्नुष्ठानं	सनुष्ठानं	६७०	२

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ०	पंक्ति
मन्यतमद्वैकल्पिक	मन्यतम वैकल्पिक	६७१	८
यवद्य	यथण	६७२	६
कुशाद्यनीयधेोर्न	कुशाद्यनीयधोर्बाधोन	६७४	२
पशाविति	नपशाविति	६७५	६
समाद	समवाद	६७६	११
जुहुयाद्व्ये	जुहुयाद्वे	६७६	७
वद्मण	ब्राह्मण	६७८	८
सामान्य	सामान	६८२	५
विकृपु	विकृतिपु	६८२	६
कृतिष्वपि	विकृतिष्वपि		
पशुत्वर्थेपि	पशुत्वर्थमपि	६८२	१३
काल्पतु	कल्पितु	६८२	१३
लोकवदुत्वत्तेर्गुणभूतस्यादिति तु पाठान्तरम्		६८३	३
कथिपस्मा	कथिपस्तस्मा	६८३	८
ह्यवदान चतुरव दानयो	ह्यवदानचतुरवदानयो	६८३	१२
न्यय्यत्वा	न्यायत्वा	६८४	११
पाधाप्रा	पाप्रा	६८६	८
दनियम	दनियम	६८६	१०
पद्यैायव	पदोय	६८६	११
"व्यय स्यतविपथा इति तु पाठान्तरम्		६८६	४
याज्यानुवुगल	याज्यानुवाक्यानुयुगल	६८७	४
पुरोडाशानुयाज्ञु	पुरोडाशानुयाजु	६८७	१२
य्यवाज्ञु	प्रयाजु	६८७	१२
घृतामेगिन	घृतामग्नि	६८७	११
कानुवादनम्म यात्	कानुवादानम्म यात	६८८	३
विधीयते	चाभिधीयते	६८८	८
सत्यपज्ञु	सर्वाविपशु	६८९	१०
भूमाचिना	भूमा चेना	६९१	६

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ०	पंक्ति
कथंमाश्नभेदे	कथमाथभेदे	६९५	५
त्वजज्ञीतिव	त्वजतीतिव	७०३	१०
कद्वनीय	कदयनीय	७०६	७
द्विरत्रादिपु	द्विरात्रादिपु	७०९	७
परित्यक्तेपु	परित्यक्तेपु	७१३	१२
त्यक्ताद्धारण	त्याक्ताद्धारणम्	७१३	१४
"मज्जचिन्द्राये"तिपाठान्तरम्		७१४	३
हरियेदादि	हरिवदादि	७१५	१
तन्त्वपद	तन्त्वपद	७१५	३
'समर्थ्य"इतिपाठान्तरम्		७१७	४
षड्त्रिशता	षट्त्रिंशता	७१९	१
वक्तव्यतन्त्वम	वक्तव्यमितितन्त्वम	७२०	११
सस्कारोना	सस्कारोना	७२२	१२
प्रतिसवन	प्रतिसवन	७२५	८
येनाशृत्ति	येनानाशृत्ति	७२५	४
चोर्पकारे	चोपकारे	७२७	११
प्रयोगवनैकदेशो	प्रयोगवचनैकदेशो	७३०	५
पशुपुरोडाशो	पशुपुराडाशो	७३०	२
'अविमृष्टेने ति पाठान्तरम्		७३२	८
मद्वदेवतामपि	मद्वदेवतानामपि	७३४	२
"दानमथा"ति पाठान्तरम्		७३४	१०
समे	सोमे	७३५	६
यहिं स्तदुप	यदिंस्तदुप	७३६	१०
तद्यां	तदर्था	७३६	८
उपेतस्य च	उपेतस्य च	७४०	१३
"परा।दे" इति पाठान्तरम्		७४२	७
पद्दीतय्यो	पद्दीतये	७४२	४
"पवदास्समाप्ति"ति पाठान्तरम्		७४४	१०
'दीर्घकालस्या 'इति पाठान्तरम्		७४४	२
विधत	विधान	७४९	६
सवथा	सर्वथा	७११	११
क्रिया	कथा	७१३	५

समाप्तं चेदं शुद्धिपत्रम् पूर्वाचार्येभ्यो नमः ॥

॥ ओं नमो भगवते मीमांसाद्वयगुरवे श्रीरामानुजाचार्याय ॥

॥ शास्त्रदीपिका ॥

भट्टकुमारिलमतानुगा पूर्वमीमांसासूत्रव्याख्या विषमपदटिप्पणीसमेता ।

ओं श्रीगणेशाय नमः ।

लक्ष्मीकौस्तुभवक्षसं मुररिपुं शङ्खासि[1]कौमोदकी-
हस्तं पद्मपलाशताम्रनयनं पीताम्बरं शार्ङ्गिणम् ।
मेघश्याममुदारपीवरचतुर्बाहुं प्रधानात्परम्
श्रीवत्साङ्कमनाथनाथ[2]ममृतं वन्दे मुकुन्दं[3] मुदा[4] ॥ १ ॥
न्यायाभासतमश्छन्नशास्त्रतत्त्वार्थदर्शिनीम् ।
कुमारिल[5]मतेनाहं करिष्ये शास्त्रदीपिकाम् ॥ २ ॥

---

१ शङ्खाब्जेति (ख) पुस्तकपाठः । २ मनादिमीशमिति (ख) पु॰ पाठः ।
३ विभुं चक्रिणमिति (ख) पु॰ पाठः ।

४ चन्द्रवरुणेन्द्रार्यमादित्यप्रजापतिप्रमुखदेवगणानां यागभागधेयभागितया ऋग्यजुस्सामस्वाम्नानेपि यज्ञपुरुषपदाभिधेयो देवतासार्वभौमो भगवान् विष्णुः परमसत्त्वैकसिन्धुरपाणिपादसच्चिदानन्दविग्रहोऽपि भक्तिभाजां ध्यानसौकर्यसम्पिपादयिषया परिगृहीतानकदिव्यमङ्गलविग्रहः "श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे" इति पुरुषसूक्तोक्तलक्ष्मीसमाश्लिष्टो भक्ताभयप्रद इति तं स्मरति । "लक्ष्मीकौस्तुभवक्षसम्" इति । एतेन प्रार्थितार्थसार्थसिद्धौपयिकसमृद्धिरभिहिता । समृद्धिशाल्यप्युपेक्षमाणो न भक्ताभयद इत्याह । "मुररिपुम्" इति । एतेनासकृत्प्रशमितस्वाश्रितजनविपद—इत्ययमाश्रयणीयत्वे हेतुरभिहितः । नन्वस्त्वविधुरः कथं पालयतीत्यत आह । "शङ्खासीति" । "पद्मपलाशताम्रनयन'मित्यनेन ध्यानसौकर्यमयाप्युपधत् । न केवलं शारीरमेव सौष्ठवं, परं वेषेपीत्याह । "पीताम्बरमिति" । भक्ताभयदानव्यग्रोऽसौ न केवलं शङ्खासिकौमोदकीकरः किन्तु सुर्वोऽपि शार्ङ्गधर इति । "शार्ङ्गिणमिति" । जगन्मङ्गलहेतुत्वमुसूचयिषया "मेघश्याममिति" । नन्वसौ कथमनेकत्र स्वधर इत्यत आह । "उदारेति" । एतेन चतुर्भुजोऽसावौदार्यगुणयोगेन पुरुषार्थचतुष्टयमौगपद्येन ददातीत्यावेद्यतेऽपि । "प्रधानात्पर"मित्यनेन दिव्यविग्रहत्वं दर्शितम् । भृगुपादप्रहारसमुत्पन्नश्रीवत्सलक्षणशालित्वस्य कीर्तनेन सेवनौपयिकक्षमाशत्त्वमावेदितम् । दोषदूषितगुणहीनचेतनानामयं सुलभोपासन इत्याह । "अनाथनाथम्" इति । पुरुषार्थेष्वभ्यर्हिततमं मोक्षमसावमतो ददात्ययमर्थः 'अमृतं' 'मुकुन्द'मित्याभ्यां बोध्यते । 'मुकु'मिति मोक्षार्थे मान्तमव्ययं तदेवविधदेवताचक्रवर्तिनं दृढेनान्तमात्करणानेति मुदेति ।

५ कुमारो गुरुदेवः स्वात्मतया विद्यतेऽस्येति कुमारिलः, कुमारावतार इति तु विवक्षितम् । अत्र पिच्छादेराकृतिगणत्वादिलच् अयं चार्थो माधवीयशङ्करविजये स्पष्ट-

ॐ सू० । अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अनेन[1] सूत्रेण प्रारिप्सितस्य शास्त्रस्य श्रोतृप्रवृत्तिसिद्धये धर्मज्ञानं प्रयोजनं कथ्यते । यदा हि धर्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युक्त्वा शास्त्रमारभ्यमाणं दृश्यते तदा नूनमिदं शास्त्रं धर्मज्ञानप्रयोजनमित्यवगम्यते । विदितं तावत्प्रयोजनं, सम्बन्धोऽपि शास्त्रस्य प्रस्तावहेतुर्वक्तव्यः । यथा शास्त्रान्तरेषु शिष्यप्रश्नानन्तर्यादिसम्बन्धः प्रस्तावको वर्ण्यते, तथेहापि शास्त्रारम्भे प्रयोजकानां सम्बन्धानामन्यतमो वक्तव्यः—अनेन सम्बन्धेनेदं शास्त्रमायातमिति । अन्यथा ह्यसम्बद्धप्रलपितं स्यात् । सत्यम् इह तु य एवायं प्रयोजनेन सह शास्त्रस्य साध्यसाधनत्वसम्बन्धः स एव शास्त्रस्य प्रस्तावको नान्यः । भवति[2] हि साधनत्वमेव साध्यार्थिनः साधने प्रवृत्तिहेतुः, स चायं सम्बन्धः प्रयोजनोक्त्यैवार्थाज्ज्ञायत इति न सूत्रकारेण पृथगुक्त इत्यदोषः । अथेदं चिन्त्यते । किम् अध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासया गुरुगृहेऽवस्थातव्यम्? उत गुरुगृहात्समावर्तितव्यम्? इति । यदि हि स्वाध्यायाध्ययनविधिना धर्ममात्रार्थमध्ययनं स्वर्गाद्यर्थं विधीयते, ततस्तन्मात्रेणैव शास्त्रार्थस्य समाप्तत्वात् "अधीत्य स्नायाद्"इति स्मृतिवचनबलेन च समावर्तितव्यमिति । यथा त्वक्षरग्रहणादिपरम्परोपजायमानवाक्यार्थज्ञानार्थमध्ययनं विधीयते, ततस्तस्य विचारमन्तरेणासम्भवादध्ययनविधिनैवार्थाद्विचारो विहित इति गुरुगृहे एवावस्थाय विचारयितव्यो धर्मः । तत्र "विनापि विधिना दृष्टलाभाच्च हि तदर्थता । कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात् स्वर्गो विश्वजिदादिवत्" स्वाध्यायसंस्कारद्वारेणाध्ययनं स्वार्थज्ञानहेतुत्वं विनैव विधिना प्रमाणान्तरेण सिद्धमेवेति तादर्थ्यं

मुक्त., "इत्थं विलासमयमद्धकुमारिल त्वम् ईर्ष्याद्विषस्सुखाम्बुधिप्रमादमेनौ । पुत्रार्थकं मां सुखान्मुग्धविबन्तु जातं गुरुं भुवि भवन्तमहं नु जाने" इति ॥

१ श्रोतृप्रवृत्तिप्रयोजकीभूतज्ञानविषयत्वरूपानुबन्धत्वाच्छास्त्रेषु विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिषु धर्मात्मविषयनिरूपणे सूत्रकारे साहजिकतया प्रयोजनसम्बन्धोभयप्रतिपादकता सूत्रस्य व्याकुर्वते 'अनेने'ति ॥

२ उपायेच्छाया फलेच्छाया प्रयोजकत्वमित्याह भवति हीति, समावर्तनं नाम ब्रह्मचर्याद्, गृहस्थाश्रमे प्रवेशविधेः प्रसिद्धः संस्कारः ॥

३ आगमनाभावादिति (घ) पु० पाठः ।

विध्यानर्थक्यम् । न चावघातादिविधिवन्नियमार्थत्वम् । अवघातो हि दर्शपूर्णमासापूर्वे नियम्यते,—अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैरपूर्वं सिध्यतीति । न तण्डुलस्वरूपे, प्रमाणान्तरविरोधात् । तद्वदिहापि ज्ञानस्याध्ययनमन्तरेणापि दर्शनात् तत्स्वरूपे नियमासंभवात् क्रत्वपूर्वेष्वेव अध्ययननियमोऽभिधातव्यः,—अधीतैरेव वेदैरवगतानि कर्माणि फलदानीति । न चैवं युक्तम् । अक्रत्वर्थत्वादध्ययनस्याऽनारभ्याधीतत्वात् । श्रुत्याद्यभावाच्चाक्रत्वर्थम्[1] । तस्माददृष्टार्थमेव स्वाध्यायाध्ययनमित्यध्ययनमात्रादेव समाप्ते शास्त्रार्थे गुरुकुलात्समावर्त्तितव्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते "लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना । विधेश्च नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यति" । यदुक्तं "ज्ञानस्वरूपे क्रत्वपूर्वे वा न नियमः संभवती"ति । तत्राभिधीयते । नोभयथापि ब्रूमः । कथं तर्हि, योऽयमग्निहोत्रादिष्वधीतवेदानां त्रैवर्णिकानामेवाधिकारो नानधीतवेदानां शूद्राणामित्यधिकारनियमः स प्रयोजनमध्ययनविधेः । तथा हि । असत्यध्ययनविधावग्निहोत्रादिशास्त्राणि विद्वांसमलभमानानि अविद्वांसमेवाधिकृत्य विद्यामन्तरेणानुष्ठानासंभवाद्विद्यामाक्षि[2]पन्त्यविशेषाच्चतुरोऽपि वर्णानधिकुर्युः । सति त्वध्ययनविधौ त्रैवर्णिकानामेव विदुषामधिकारो भवति न तुरीयादेः[3] । तथा हि 'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत' 'ग्रीष्मे राजन्यं 'शरदि वैश्य'मिति द्वितीयानिर्देशादुपनयनसंस्कृतास्त्रैवर्णिकाः किमस्माभिः कर्त्तव्यमि? त्यपेक्षन्ते । तत्सविधौ चाध्ययनमनिर्दिष्टकर्तृकं विधीयमानं कर्त्तारमपेक्षते । तत्रापेक्षासन्निधियोग्यत्वैरेवं विज्ञायते,—त्रैवर्णिकैरेवोपनीतैरक्षरग्रहणेनाध्ययनादिपरम्परयाऽर्थज्ञानं कर्त्तव्यमिति । एवं च फलवदध्ययनकर्तृभूतमाणवकसंस्कारत्वादुपनयनमध्ययनाङ्गम्[4] । अध्ययनमपि दृष्टार्थज्ञानार्थम्, अर्थज्ञानन्तु अनुष्ठानौपयिकत्वात्प्रसिद्धफलकमेवेति सर्वेषां फलवत्त्वम् । एवं च त्रैवर्णिकेषु विद्वत्सु लब्धेषु नाग्नि-

१ अक्रत्वर्थत्वमिति (ख) पु॰ पाठः ।

२ अपक्षिपन्तीत्यर्थः ।

३ न तुरीयस्येति (ख) पु॰ पाठः ।

४ कार्यजनने सहकारित्वमङ्गत्वं, अन्योद्देशेन प्रवृत्तकृतिविषयत्वं वा तत्, यथा येनार्थं बोधनीये व्याकरणं तदङ्गम् ।

होत्रादिविधयस्त्वर्थवशादस्य विचारमाक्षिपन्ति, किन्तु त्रैवर्णिकानेव विदुषोऽधिकुर्वन्ति। सोऽयमधिकारनियमोऽपशूद्राधिकरणे वक्ष्यमाणोऽध्ययनविधिप्रसादलभ्य इति फलवानेव विधिः। तेनार्थज्ञानावसानमध्ययनमध्ययनविधिना विधीयत इति विचारमन्तरेण तदनुपपत्तेरध्ययनविधिरेव विचारमाक्षिपेत्तद्विरुद्धं स्मार्तं स्नानं बाधत इति—सिद्धमध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति। केचित्पुनराचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्याङ्गीकृत्य किमाचार्य[1]कसिद्धिरेवाध्ययनस्य प्रयोजनमुतार्थज्ञानमिति विचारोत्तराङ्गत्वादर्थज्ञानमित्याहुः। किं पुनः कारणमाचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वेऽध्ययनस्य? अध्ययनविधेरधिकारशून्यत्वादाचार्यकरणविधिप्रयुक्त्या चात्मलाभे विश्वजिदादिवत्फलकल्पनानुपपत्तिः। कः पुनराचार्यकरणविधिः? कथं वा तेनाध्ययनस्य प्रयुक्तिः?। उच्यते, "उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः। सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते" इति-स्मृ[2]त्यनुमितः उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं कुर्या[3]दित्याचार्यकरणविधिः। अत्र चाध्यापनमाचार्यत्वसाधनम्, उपनयनं तु क्त्वा-प्रत्ययान्तस्यैवाङ्गम्। तच्च केन प्रकारेणाध्यापनस्योपकरोतीत्यपेक्षायामुपनेयासत्तिरेवास्य द्वारमङ्गीक्रियते लिङ्गात्। तदुपनेयोऽपि नाकिंचित्करोऽङ्गमिति तद्व्यापारापेक्षायामुपनयनं प्रक्रम्य विहितमध्ययनमध्यापनोपकारित्वादुपनीतस्य व्यापारत्वेनाध्यवसीयते। तदेवं स्वाङ्गभूतमुपनयनं प्रयुञ्जानोऽध्यापनविधिस्तद्द्वारेणाध्ययनं प्रयुङ्क्ते। तदिदमनुपपन्नम्। तथा हि। नियोगार्थस्याध्ययनस्याचार्यकप्रयोजनता, ऽर्थज्ञानप्रयोजनता वा, न शक्यते शास्त्रेण बोधयितुम् साध्यद्वयस्यैकत्रासंभवात्। नियोगार्थतैव शास्त्रेण बोध्यते ऽर्थज्ञानार्थतायां त्वनुज्ञामात्रमिति चेत्, तथाऽप्यर्थद्वयं स्यादेव। किंचैवं सकृदुच्चरितस्य लिङ्-प्रत्ययस्य विध्यर्थत्वमनुज्ञानार्थत्वं चेति वैरूप्यमपि स्यात्। तेन संशय एवानुपपन्नः। तथा सिद्धान्तोऽप्यनुपपन्न एव। यथाचा-

१ गोपधाद्गुरूपोत्तमाद् वुञ्। ५।१।१३२। इति पाणिनीयेन भावार्थे वुञ्।
२ मनुः। अ० २ श्लो० १४०।
३ आचार्यत्व भावयेद् पा०।

न्तरसिद्धत्वादर्थज्ञानार्थत्वं न शास्त्रगोचरतामनुभवतीति, तत्र यदेवास्मदभिप्रेतं विधिर्नियमार्थत्वं महता प्रयत्नेन भवद्भिर्दूषितं तदेव भवद्भिरपि मुक्तनन्तैरनन्यगतिकत्वादाश्रयणीयमापन्नम् । नियमानङ्गीकारे च पूर्वपक्ष एव श्रेयानापद्यते । आचार्यत्वस्यादृष्टत्वेन प्रयोजनतोपपत्तेः । अर्थज्ञानार्थत्वे चाऽध्ययनं स्वाध्यायसंस्कारो नियोगार्थत्वे तु प्रधानकर्मेति वैरूप्यमपि स्यात् । अर्थाज्ज्ञातमर्थज्ञान प्रयोजनं न शास्त्रत इति चेत्, आचार्यत्वमपि प्रयोजनं न स्यात् । तस्याप्यर्थाज्ज्ञातत्वात् । स्मृतिबाधेन च स्नानोत्कर्षो न स्यात् अशास्त्रत्वीकृतत्वाद्विचारस्य ।

किंच। "नियोज्यः कल्पनीयोऽत्र विश्वजिदर्थानुपपत्तितः न चोपनयनस्याङ्गभावोऽस्त्यध्यापनं प्रति ॥ द्वितीयाश्रुतिसामर्थ्यात्स्या माणवकसंस्क्रिया तया सत्यन्तरङ्गत्वादङ्गमध्ययनस्य तत्"॥ यत्ताग्निर्नियोज्याभावादप्रयोजकत्वमध्ययनविधेरिति तदयुक्तम् । अभावासिद्धेः । अश्रुतस्यापि विश्वजिदादिवत्कल्पनात् । कार्यं हि विध्यर्थः । संबन्धिशब्दश्चायं-'कार्य'मिति । कस्यचिद्धि किंचित्कार्यं भवति न सर्वं सर्वस्य, अतः कस्येदं कार्यमित्यस्ति संबन्ध्यपेक्षा । साऽवश्यमध्याहृतेन केनचिन्निवर्तनीया ऽस्येदं कार्यमिति । यस्येदं कार्यं स एव नियोज्य इत्युच्यते । यद्यपि कथचित्परप्रयुक्तानुष्ठानादेवात्मलाभः स्यात्, तथापि न तावता कार्यत्वं सिध्यति । न हि कृतिसाध्यतामात्रं कार्यत्वं, किं तर्हि? यत्कृतिसाध्यं कृतिं प्रति प्रधानभूतं तत्कार्यमित्युच्यते । प्राधान्यं च कृतेस्तदुद्देशेन प्रवृत्तिः, ततश्चाध्ययननियोगेन कार्येण भवता ऽवश्यं पुरुषव्यापारोद्देश्येन भवितव्यम् । न चासति नियोज्ये तदुद्देशेन कश्चित्प्रवर्तेत । अध्यापनविधिना हि प्रवर्त्यमानो माणवकः कथंचिदध्ययनमात्रमनुतिष्ठेत्, न त्वपूर्वमुद्दिशेत् । न हि तस्य तदुद्देश्यं प्रमाणाभावात् । प्रयाजाद्यपूर्वाणि दर्शपूर्णमासाऽपूर्वोपकारित्वात्तदधिकृतेन पुरुषेण तत्सिद्ध्यर्थमुद्दिश्य क्रियमाणानीति युक्तं, यदसत्यपि साक्षान्नियोज्योपादाने कार्यत्वं लभन्ते । अध्ययननियोगस्य तु नान्योपायिकत्वं, यतस्तद्रूपेणोद्देश्यता स्यात् । अर्थज्ञानस्य च नियमा-

१ विश्वजिदिति (ख) पु पाठः ।

दिन। यद्युपनयनमध्यापनार्थं ततो ऽध्ययनविधिरर्थज्ञानार्थः. सत्यम् अध्यापनार्थमपि उपनयनं मन्त्रैर्वर्णितैः संबध्येत येऽध्यापनार्थमुपनीतास्तेऽर्थ-ज्ञानमप्युपदेशेनाध्यापयेयुः, अतो ऽर्थज्ञानार्थमधीयीरन्नित्यसङ्गतमेव स्यात्। समन्वयाभावान्नित्यवदध्ययनविधिश्चतुर्णामपि वर्णानां स्यादिति शूद्रा-धिकारप्रसङ्गः। तस्मादुपनीतानामेवोपनयनार्थं तेषामध्ययनकरणत्वाऽर्थज्ञान-भावना विधीयते इत्यध्ययनाङ्गमेवोपनयनं त्व'विधिप्रयुक्तं वाऽध्ययनं प्रयो-जनवद्यो व्याख्यास्यमानायामेव निरस्त इत्युपरम्यते। तस्मात्पूर्वोक्त एव वि-चारः। क्रियद्गुण्यार्थम अध्ययनमुतार्थग्रहणादिपरम्परयार्थज्ञानार्थमिति। य-था नात्र किंचिद्दृष्टार्थत्वे नावश्यकत्वायेनैवाध्ययनस्यार्थसंस्कारादिपरम-परयाऽर्थज्ञानार्थत्वसिद्धेः। नवमे हि साम्नामृगक्षराभिव्यक्तिद्वारेण स्तुत्युपयो-गित्वदर्शनात्साम्नामेव नादृष्टार्थत्वमिति वक्ष्यते तेनैव न्यायेनाध्ययनस्यार्थ-ज्ञानार्थत्वसिद्धेरध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति सिद्धमेवैतत्प्रयोजन-विवक्षया सूत्रकारेणोच्यते। यदाहुः। "धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्र-योजन"मिति। न ह्यत्र कस्यचिद्वेदवाक्यस्यार्थो विचार्यते। तदप्याहुः "न चात्र चोदनाव्याख्या नैवात्र सत्र चोदितमि"ति। तस्मात्सिद्धमध्ययनानन्तरं धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति। सा चतुर्विधा। धर्मस्वरूप-प्रमाण-साधन-फलैः। तत्राध्ययनविधिना वेदवाक्यार्थविचारमात्रविषयत्वाद्धर्मस्वरूप-प्रमाण-जिज्ञासयोः क प्रसङ्गः?। उच्यते। उपोद्घातत्वात्प्रसङ्गः। यदि हि वेदवा-क्यार्थो धर्मः स्याद्वेदश्च प्रमाणं, ततो ऽयं विचारः कर्तव्यो भवति। इतरथा काकदन्तपरीक्षावत्स्यात्। तदध्ययनविधिर्विधिः प्रमाणाद्विधि-व्यापाराविर्भावाद्धर्मस्य वेदगम्यत्वेन।धर्म्य। अधर्मस्यापि ज्ञानाय जिज्ञा-स्यत्वात्। चकारदर्शनेन वा सूत्रे धर्मजिज्ञासायामपि व्याख्येयमिति निरवद्यम्।

सू॰ चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ॥ २ ॥

यद्धर्मं मानयन्ती धर्मः कथमवगम्यते? इत्येतद् द्वयमनेन सूत्रेण दर्श्यते।

१ हु इत्यर पुस्तके। कर्तव्यमित्युक्तमर्थान्तरं पुस्तकान्तरपाठस्तु शोभनः।

भ्यां निरूप्यते । यो धर्मः स चोदनालक्षणः चोदनैव तस्य लक्षणं प्रमाणम् । चोदना च तस्य लक्षणमेवेति श्रुत्या प्रमाणविधावर्थाच्चोदनागम्य अग्निहोत्रादिधर्मानातल्लक्षणश्चैत्यवन्दनादिरिति स्वरूपमपि सिद्ध्यति । तथा यश्चोदनालक्षणः स धर्म इति स्वरूपविधावर्थात्प्रमाणसिद्धिर्वेदितव्या । कश्चित्त्वाह । कार्यरूपो वेदार्थो न सिद्धरूप इत्येतदनेन सूत्रेणोच्यते । चोदनालक्षणशब्देन कार्यमुच्यते, धर्मशब्देन वेदार्थ इति । तदयुक्तम् । यानि तावद्विधिवाक्यानि तेषां विधावेव प्राप्त.एवं वस्तुस्वरूपे चाप्रामाण्यं विस्पष्टमेवेति न तत्र किंचिद्वक्तव्यम् । येपिष्ठादिवाक्यानामपि विध्येकवाक्यतया तत्रैव प्रामाण्यम् । मन्त्राणामपि प्रकरणेन प्रधानविधिशेषत्वं द्वितीयपादे वक्ष्यत इति न तत्रापि वक्तव्यमस्ति । तेन कस्यात्र सिद्धार्थतां निरस्य कार्यार्थतोच्यते। "अविनाशी वा अरेऽयमात्मे"-त्यादीनामुपनिषद्वाक्यानामिति चेत् । तेषामपि यदि विध्येकवाक्यत्वमस्ति ततोऽर्थवादाधिकरणेन गतम् । अथ नास्ति, कथं तेषां कार्यार्थता स्यात् । अथ तेषां विध्यश्रवणाद्विध्यन्तरेणैकवाक्यत्वाभावाच्च कार्यार्थत्वानुपपत्तेर्व्युत्पत्तिविरहाच्च सिद्धार्थे प्रामाण्यायोगादप्रामाण्यमेवाभिमतम् । किमिदानीमात्मादिवाक्यानामप्रामाण्यप्रतिपादनपरमिदं सूत्रं? सुव्याहृतं तर्हि शास्त्रारम्भे प्रथमं तावत्सूत्रकारोऽप्रामाण्यमेव वेदवाक्यानां प्रतिपादयतीति। कथं च कार्य एव प्रामाण्यम् । तत्रैव व्युत्पत्तेः । प्रवृत्त्यधीना हि व्युत्पत्तिः सा च कार्यावगमाधीनेति व्युत्पत्तिरपि तत्रैव भवतीति चेत् । अवश्यं प्रवृत्त्यधीनैव व्युत्पत्तिः । काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचतीत्यादिवर्तमानापदेशेष्वपि प्रसिद्धतृतीयार्थानामप्रसिद्धकाष्ठप्रातिपदिकार्थानां च पुरुषाणां काष्ठार्थे व्युत्पत्तिदर्शनात् । अथ प्रथमव्युत्पत्तिः कार्यविषयैव । न हि तदा शब्दान्तरवशेन शब्दान्तरस्यार्थे व्युत्पत्तिः संभवति । सर्वस्य धर्मस्याप्रसिद्धत्वादिति चेत् । अस्त्वेवम् । तथापि पश्चाद्बहुशः सिद्धार्थे शब्दप्रयोगदर्शनात् "कोऽयं राजा?," "पाञ्चाल" इत्यादिषु प्रश्नप्रतिवचनादिषु कार्यस्य व्यभिचारादव्यभिचार्यर्थमात्रं वाच्यमिति सुज्ञानम् । यथैव हि कस्यांचिद्व्यक्तौ प्रथमं गोशब्दस्य प्रयोगदर्शनात्सैव वाच्येत्यवगमे सत्यपि पश्चाद्व्यक्त्यन्तरे प्रयोगं दृष्ट्वा पूर्वव्यक्ति-

व्यभिचाराद्व्यभिचारिसामान्यमेवार्थ इत्यध्यवसीयते तथा कार्यपरतामवगतामपि पश्चात्सिद्धार्थप्रयोगदर्शनेन बाधित्वाऽर्थमात्रमेवाऽव्यभिचाराद्वाच्यमिति युक्तम् ।

किंच । प्रथमव्युत्पत्तौ कतिपयानामेव शब्दानां कार्यार्थत्वमवगतं न सर्वशब्दानामतः पश्चाद् व्युत्पाद्यमानस्य काष्ठादेः सिद्धार्थे व्युत्पत्तिः केन वार्यते । नच व्युत्पत्तौ शब्दानां पौर्वापर्यनियमोऽस्ति । अतः सर्वे शब्दाः पश्चाद्व्युत्पाद्यमाना कैश्चित्सिद्धार्था भवन्ति । सर्वेषान्तु कार्यार्थत्वे सिद्धार्थपरेषु लौकिकवाक्येषु सर्वशब्दानां लाक्षणिकत्वान्न कश्चिदन्विताभिधायी स्यात् । तत्रान्वितप्रतीतिः कथं सिद्ध्येत् । वक्तृज्ञानानुमानादिति चेत् न । यद्विषयं हि वाक्यं तद्विषयमेव वक्तृज्ञानमनुमातव्यम् । न चान्वितप्रतिपादकं वाक्यमुच्चारितमिति कथमन्वितज्ञानानुमानम् । यथार्थस्वरूपस्मारकैः पदैरन्वितत्वज्ञानमनुमीयते, ततः कार्यवाक्येऽप्यभिहितैरन्विताभिधानं न स्यात् ।

किंच प्रथममेव कार्यव्यभिचारः शक्योऽवगन्तुम् । यदा हि पुत्रस्ते जात इत्युक्तस्य कस्यचिन्मुखविकासं पार्श्वस्थः पश्यति तदा हर्षहेतुरनेन शब्देन प्रतिपादित इति हर्षहेतुभूतसिद्धार्थप्रतिपादने शब्दस्य सामर्थ्यं कल्पयति । यद्यपि च तदानीमर्थविशेषो न ज्ञायते हर्षहेतूनां बहूनां संभवात् । तथापि सिद्धार्थता तावदवगता । तावतापि कार्ये व्यभिचारः सिद्धः ।

किंच । बहुशः पुत्रजनने सत्येव शब्दप्रयोगादन्येषु हर्षहेतुष्वप्रयोगात्पुत्रजननरूपार्थविशेषोऽपि सुज्ञान एव ।

किंच । प्रवृत्त्यधीनापि व्युत्पत्तिर्नावश्यं कार्यविषयैव भवति । तथा हि यत्र कश्चित्स्वसुतायात्यन्तासमर्थं वृद्धमातुरं वा प्रति विनोदार्थं वाक्यं प्रयुङ्क्ते नद्यास्तीरे पञ्च फलानि सन्तीति । तत्रान्यो देवदत्तः कश्चिदर्थी तद्वाक्यमर्थीकृत्वा नदीतीरं गत्वा फलान्याहरति । तत्समीपवर्त्ती व्युत्पित्सुः फलसद्भावप्रतिपादने शब्दस्य सामर्थ्यं व्युत्पद्यते । तस्मान्नैकान्ततः कार्यार्थता शब्दानाम् । का चास्य सूत्रस्य वचनव्यक्तिः । यदि

तावद्यत्कार्यं तद्वेदार्थ एवेति कार्यमुद्दिश्य वेदार्थता विधीयते । तथा सत्युद्देश्यस्योपादेयेन स्वरसनियमा[१]त्सर्वस्य लौकिकस्यापि गवानयनादिकार्यस्य वेदार्थता स्यात् ।

किंच उपादेयस्य वेदार्थस्योद्देश्येन कार्यरूपेणाऽग्नेरिव धूमेनाव्याप्तेरकार्येऽपि वेदस्य प्रामाण्यमनिरस्तं स्यात् । अथ यो वेदार्थः स कार्यरूप एवेति ततो यो धर्मः स चोदनालक्षण इति वचनव्यक्तिः स्यात्, तत्रार्थ-शब्दोऽभ्युदयवाची कस्य विशेषणं, यद्युपादेयस्य चोदनालक्षणपदार्थस्य, ततः सर्वस्य वेदार्थस्य कार्यत्वमर्थत्वं च विधीयते इति श्येनादिनियोगानामप्यर्थत्वं स्यात् । अथोद्देश्यवेदार्थविशेषणम्, ततोऽयमर्थो भवति, योऽर्थात्मकोऽभ्युदयात्मको वेदार्थः स कार्यरूपः ततश्च श्येनादिनियोगानां निषिद्धफलत्वेनानभ्युदयरूपाणां कार्यता न स्यात् । माभूदिति चेत् । न । तेषामपि लिङा कार्यतावगमात् श्येनयागस्य कार्यता निवारयितुं शक्यते, न नियोगस्य । तस्य कार्यैकस्वभावत्वात् । असति च कार्यत्वे श्येनवाक्यस्य कार्यार्थत्वाभावात्सिद्धार्थतैव वक्तव्या स्यात् । न च तथा संभवति विधिप्रत्ययोगात् । सिद्धे चार्थे व्युत्पत्तिविरहादप्रामाण्यमेव श्येनादिवाक्यानां स्यात् । अथ पूर्वसूत्राद् वेदार्थपरं धर्मपदमनुषज्य चोदनालक्षणो वेदार्थ इत्येकं वाक्यमर्थो धर्म इत्यपरं वाक्यम् । तदिदं स्वप्रज्ञाविलसितमात्रम् । अनुषङ्गवाक्यभेदयोर्विना फलमाश्रयणात् । अप्रतिज्ञातस्य च धर्मस्य लक्षणमसंङ्गतम् । अथ प्रतिज्ञातस्यैव वेदार्थस्य कार्यत्वसिद्धये धर्मत्वमुच्यते, किं कार्यएव धर्मरूपो वेदार्थः?, स एव जिज्ञास्यो न सर्व. । तथाच य एव जिज्ञास्यो धर्मस्तस्यैव सूत्रान्तराविनाशेन जिज्ञासा प्रतिज्ञातस्येति वेदार्थप्रतिज्ञावचनमनर्थकम् । अथ स्वर्थशब्द[२]मनादृत्य यो वेदार्थः स कार्यरूप इत्युच्यते, ततोऽर्थपदमनर्थकं वस्तुमात्रपर्यायमनुवादकं स्यात् । अनर्थंव्युदासार्थता चास्य भाष्य[३]कारेणोक्ता । तस्माद्विशेषण-

१ उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयनियमादित्यर्थः ।

२ यस्त्वर्थशब्दमिति (ख) पुस्तकपाठः ।

३ शबरस्वामिना ।

व्यभिचारादव्यभिचारिसामान्यमेवार्थ इत्यध्यवसीयते तथा कार्यपरतामवगतामपि पश्चात्सिद्धार्थप्रयोगदर्शनेन बाधित्वाऽर्थमात्रमेवाऽव्यभिचाराद्वाच्यमिति युक्तम् ।

किञ्च । प्रथमव्युत्पत्तौ कतिपयानामेव शब्दानां कार्यार्थत्वमवगतं न सर्वशब्दानामतः पश्चाद् व्युत्पाद्यमानस्य काष्ठादेः सिद्धार्थे व्युत्पत्तिः केन वार्यते । न च व्युत्पत्तौ शब्दानां पौर्वापर्यनियमोऽस्ति । अतः सर्वे शब्दाः पश्चाद्व्युत्पाद्यमानाः कैश्चित्सिद्धार्था भवन्ति । सर्वेषान्तु कार्यार्थत्वे सिद्धार्थपरेषु लौकिकवाक्येषु सर्वशब्दानां लाक्षणिकत्वान्न कश्चिदन्विताभिधायी स्यात् । तत्रान्वितप्रतीतिः कथं सिद्ध्येत् । वक्तृज्ञानानुमानादिति चेत् न । यद्विषयं हि वाक्यं तद्विषयमेव वक्तृज्ञानमनुमातव्यम् । न चान्वितप्रतिपादकं वाक्यमुच्चारितमिति कथमन्वितज्ञानानुमानम् । यथार्थस्वरूपस्मारकैः पदैरन्वितस्य ज्ञानमनुमीयते, ततः कार्यवाक्येऽप्यसिद्धेरन्विताभिधानं न स्यात् ।

किञ्च प्रथममेव कार्यव्यभिचारः शक्योऽवगन्तुम् । यदा हि पुत्रस्ते जात इत्युक्तस्य कस्यचिन्मुखविकासं पार्श्वस्थः पश्यति तदा हर्षहेतुरनेन शब्देन प्रतिपादित इति हर्षहेतुभूतसिद्धार्थप्रतिपादने शब्दस्य सामर्थ्यं कल्पयति । यद्यपि च तदानीमर्थविशेषो न ज्ञायते हर्षहेतूनां बहूनां संभवात् । तथापि सिद्धार्थता तावदवगता । तावतापि कार्ये व्यभिचारः सिद्धः ।

किञ्च । बहुशः पुत्रजनने सत्येव शब्दप्रयोगादन्येषु हर्षहेतुष्वप्रयोगात्पुत्रजननरूपार्थविशेषोऽपि सुज्ञान एव ।

किञ्च । पशुस्वाधीनाऽपि व्युत्पत्तिर्नावश्यं कार्यविषयैव भवति । तथा हि यदा कश्चित्स्वसुताय स्वकाममर्थं शिशुमातुर्या प्रति विनोदार्थं वाक्यं प्रयुङ्क्ते नद्यास्तीरे पञ्च फलानि सन्तीति । तदाऽन्यो देशमङ्गत कश्चिदर्थी तद्वाक्यमर्पाकृत्य नदीतीरं गत्वा फलान्याहरति । एतत्सर्वं पश्यन्नन्यो व्युत्पित्सुः फलसद्भावप्रतिपादने शब्दस्य सामर्थ्यं व्युत्पद्यते । तस्मान्नैकान्ततः कार्यार्थता शब्दानाम् । का नाम पूर्वस्य वचनव्यक्तिः । यद्वि

तावद्यत्कार्यं तद्वेदार्थ एवेति कार्यमुद्दिश्य वेदार्थता विधीयते । तथा सत्युद्देश्यस्योपादेयेन स्वरसनियमा[1]त्सर्वस्य लौकिकस्यापि गवानयनादि-कार्यस्य वेदार्थता स्यात् ।

किंच उपादेयस्य वेदार्थस्योद्देश्येन कार्यरूपेणाग्नेरिव धूमेनाव्याप्तेरकार्येऽपि वेदस्य प्रामाण्यमनिरस्तं स्यात् । अथ यो वेदार्थः स कार्यरूप एवेति ततो यो धर्मः स चोदनालक्षण इति वचनव्यक्तिः स्यात्, तत्रार्थ-शब्दोऽभ्युदयवाची कस्य विशेषणं, यद्युपादेयस्य चोदनालक्षणपदार्थस्य, ततः सर्वस्य वेदार्थस्य कार्यत्वमर्थत्व च विधीयते इति श्येनादिनियोगानामप्यर्थत्वं स्यात् । अथोद्देश्यवेदार्थविशेषणम्, ततोऽयमर्थो भवति, योर्थात्मकोऽभ्युदयात्मको वेदार्थः स कार्यरूपः ततश्च श्येनादिनियोगानां निषिद्धफलत्वेनानभ्युदयरूपाणां कार्यता न स्यात् । माभूदिति चेत् । न । तेषामपि लिङा कार्यतावगमात् श्येनयागस्य कार्यता निवारयितुं शक्यते, न नियोगस्य । तस्य कार्यैकस्वभावत्वात् । असति च कार्यत्वे श्येनवाक्यस्य कार्यार्थत्वाभावात्सिद्धार्थतैव वक्तव्या स्यात् । न च तथा संभवति विधिप्रत्ययविरोधात् । सिद्धे चार्थे व्युत्पत्तिविरहादप्रामाण्यमेव श्येनादिवाक्यानां स्यात् । अथ पूर्वसूत्राद् वेदार्थपरं धर्मपदमनुषज्य चोदनालक्षणो वेदार्थ इत्येकं वाक्यमर्थो धर्म इत्यपरं वाक्यम् । तदिदं स्वप्रज्ञाविलसितमात्रम् । अनुषङ्गवाक्यभेदयोर्विना फलमाश्रयणात् । अप्रतिज्ञातस्य च धर्मस्य लक्षणमसंङ्गतम् । अथ प्रतिज्ञातस्यैव वेदार्थस्य कार्यत्वसिद्धये धर्मत्वमुच्यते, किं कार्यएव धर्मरूपो वेदार्थः[2], स एव जिज्ञास्यो न सर्वः । तथाच य एव जिज्ञास्यो धर्मस्तस्यैव सूत्रान्तराविनाशेन जिज्ञासा प्रतिज्ञातव्येति वेदार्थप्रतिज्ञावचनमनर्थकम् । अथ त्वर्थशब्द[3]मनादृत्य यो वेदार्थः स कार्यरूप इत्युच्यते, ततोऽर्थपदमनर्थकं वस्तुमात्रपर्यायमनुवादकं स्यात् । अनर्थव्युदासार्थता चास्य भाष्यकारेणोक्ता । तस्माद्विशेषण-

१ उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयनियमादित्यर्थः ।
२ यद्यर्थशब्दमिति (ख) पुस्तकपाठः ।
३ शबरस्वामिना ।

मेवैतत् । विशेषणत्वे चाभ्युदयरूपस्य वेदार्थस्य कार्यत्वाभिधानादनभ्युदयरूपस्य वेदार्थस्य कार्यत्वं न स्यादिति सर्वस्य वेदस्य कार्ये एव प्रामाण्यमिति नियमो न स्यात् । ततश्च "विनाशी वा अरे अयमात्मे"त्यादीनामात्मस्वरूपपरत्वं न निराकर्तव्यमित्यास्तां तावत् । तस्माद्धर्मस्वरूपप्रमाणप्रतिपादनार्थमेवेदं सूत्रम् । तदिह धर्मं विषयीकृत्य चिन्त्यते - किमस्य न किंचित्प्रमाणमस्ति ? किं वा प्रत्यक्षादिकमेव प्रमाणम् ? उत चोदनैव ? अथवा विकल्पः ? अथवा समुच्चयः ? इति । तत्र शब्दस्य प्रमाणान्तरप्राप्तप्रापकत्वेन स्वयमप्रमाणत्वात्प्रत्यक्षादीनां चासामर्थ्यादप्रमाणको धर्म इत्येकः पक्षः । प्रत्यक्षादिगम्य एवेत्येकः पक्षः । योगिनां प्रत्यक्षगम्यः, अर्वाचीनानां तु चोदनागम्य इत्यपरः । जगद्वैचित्र्यार्थापत्त्या किमप्यदृष्टमस्तीति सामान्येन प्रसिद्धो धर्मश्चोदनयाग्निहोत्रादिविशेषरूपेण गम्यते, तस्मात्समुच्चय इति पक्षान्तरम् । चोदनैव, सा च प्रमाणमेवेति सिद्धान्तः । तदिह चोदनैव प्रमाणं सा च प्रमाणमेवेत्यवधारणद्वयं प्रतिज्ञायते । निमित्तसूत्रे तु प्रथमद्वितीयसूत्रमात्रालोचनया वेदो धर्ममूलमित्यादिवदुपदेशशास्त्रताशङ्का मा भूदिति परीक्षाशास्त्रमिदमिति[1]ज्ञापयितुं परीक्षाप्रतिज्ञानम् । यद्यपि चोपरितनव्यापारादेव[2]परीक्षाशास्त्रत्वं गम्यते, तथापि वक्ष्यमाणमेव श्रोतृबुद्धिसमाधानाय कीर्तितम् । प्रत्यक्षसूत्रे तु प्रत्यक्षस्य विद्यमानोपलम्भनत्वाद्भविष्यति धर्मे प्रामाण्यासंभवात्तत्पूर्वकत्वेनेतरेषामप्यप्रामाण्यात्प्रमाणान्तरनियम-विकल्प-समुच्चयनिराकरणाच्चोदनैवेत्ययमर्थः सिद्ध्यति । औत्पत्तिकसूत्रे तु स्वतःप्रामाण्यमर्थान्यथात्व-कारणदोषज्ञानाभ्यामप्रामाण्यमित्याश्रित्याग्निहोत्रादिचोदनाभ्योऽसंदिग्धज्ञानोत्पत्तेः स्वतःप्रामाण्यम्[3] न चापवादकमर्थान्यथात्वज्ञानं साक्षादस्ति । नापि कारणदोषज्ञानं । पुरुषाश्रयत्वाच्छब्ददोषाणाम् । पदपदार्थसंबन्धस्याकृत्रिमत्वात्तद्द्वारेण पुरुषानुप्रवेशाभावाच्चोदनानामिति स्थिते "शब्दस्यैवानित्यत्वात्कुतः

---

१ मेवेदमिति (ख) पुस्तक पाठः ।

२ व्यवहारादेवेति (ख) पुस्तक पाठः ।

३ प्रामाण्यमास्थितमिति (ख) पु॰ पाठः ।

संबन्धनित्यते''त्याचिप्य शब्दस्य नित्यतया शब्दाधिकरणे संबन्धनित्यत्वे समाहिते माभूत्पदपदार्थसंबन्धद्वारेण पुरुषानुप्रवेशः, वाक्यवाक्यार्थयोस्तु लोके संबन्धादर्शनान्निर्मूलोऽग्निहोत्रादिवाक्यार्थप्रत्यय इत्यतो व्यामोहः सामयिको वा अतो न वाक्यार्थे वेदस्य प्रामाण्यमित्याशङ्क्य पदार्थानां सम्बन्धग्रहणं समयं चानपेक्षमाणानामेव वाक्यार्थे प्रामाण्य सम्भवतीति तद्भूताधिकरणेन प्रतिपादिते पुनर्वेदानां वाक्यात्मकत्वात्काठकादिसमाख्यानाच्च पौरुषेयत्वात्तद्द्वारेण दोषसंस्पर्शमाशङ्क्य स्मर्तव्यत्वे सत्यस्मरणायोग्यानुपलब्धिनिरस्तस्य कर्तुरनुमानासम्भवात्समाख्यायाश्च प्रवचननिमित्तत्वादपौरुषेया वेदाः, इति तदेकदेशानां चोदनानां सिद्ध प्रामाण्यमित्येवं समस्तः[1] प्रथमः पादश्चोदनासूत्रप्रतिज्ञातार्थोपपादनेन तस्यैव परिकरः । सोऽयं भाष्यकारानुसारेण पादा[2]र्थानुक्रान्तः । वृत्ति[3]कारमतं तु पश्चादनुक्रमिष्यामः । प्रकृतमनुसराम. । प्रतिज्ञातं तावच्चोदनैव प्रमाण सा च प्रमाणमेवेति ।

ननु प्रत्यक्षादेरन्यानपेक्षं प्रामाण्य सभवतीति तस्यैव धर्मे प्रामाण्यं, शब्दस्यतुसर्वदैवप्रमाणान्तरप्रमितविषयत्वात्त तदनपेक्षप्रामाण्यंसभवतीति । उच्यते। प्रत्यक्षंतावत्संयुक्तविषयत्वेन विद्यमानोपलम्भनत्वाद्भविष्यति धर्मे न समर्थम् । यद्यपि गोदोहनादिद्रव्यं, यागादिक्रिया, नीचैस्त्वादिगुणश्च, फलसाधनत्वाद्धर्मशब्देनोच्यते, नापूर्वोदय इति श्रेयस्करभाष्ये वक्ष्यते । तथापि तेषां फलसाधनरूपेण धर्मत्वात्फलस्य च जन्मान्तरादिभावित्वात् धर्मस्वरूपेण प्रत्यक्षविषयत्व न सभवति तत्पूर्वकत्वाच्चानुमानादिकमपि न प्रमाणम् । भावनाबलजन्तु योगिप्रत्यक्ष भविष्यत्यपि धर्मे समर्थमिति मनोरथमात्रम् । भावना ह्यनुभूतगोचरनियतानुभूतेष्वेव निश्चयरूपां स्मृतिं जनयेत् ।

---

१ प्रामाण्यमिति प्रतिपादितमेवं समस्त इति (ख) पुस्तक पाठः ॥
२ पदार्थानुक्रान्त इति पाठान्तरं मह्य न रोचते ।
३ उपवर्षवृत्तिः सैव जैमिनीयतन्त्रे सा चाधुना दुर्लभा ।

न च साऽत्र प्रमाणं, स्मृतित्वादेव। नतरां प्रत्यक्षमनिन्द्रियजत्वात्। नेन्द्रियजत्वं प्रत्यक्षलक्षणमपि तु कल्पनापोढत्वमिति चेत्। सुतरां धर्मस्याप्रत्यक्षत्वं फलसाधनरूपस्याविकल्पग्रहणासंभवात्। तस्मादनिमित्तं प्रत्यक्षम्। तत्पूर्वकत्वाच्चानुमानादपि। काश्यपीयाः पुनः प्रातिभज्ञानम्रूपीणा धर्मं प्रवर्तेत इत्याहुः। तत्तु लिङ्गाद्याभासजत्वात्प्रमाणमेव न भवति किं पुनर्धर्मे। शब्दस्य तु बुद्धिजनकत्वादसत्यपवादे युक्तं प्रामाण्यम्।

ननु न बुद्धिजननमात्रात्प्रामाण्यं युक्तम् अयथार्थेष्वपि वाक्येषु बुद्धिजननाविशेषात्। सत्यम्। तत्र तु कारणदोषबाधकप्रत्ययाभ्यां युक्तमप्रामाण्यं वेदे तु तदभावात्स्वतः प्राप्तं प्रामाण्यमनपनोदितं भवति। कथं पुनः प्रामाण्यस्य स्वतः प्राप्तिः?। तदर्थमिदं सर्वज्ञानान्यधिकृत्य चिन्त्यते। किं प्रामाण्यमप्रामाण्यं चोभयं स्वतएवावगम्यते? अथ वान्यतरदपि स्वभावेनानिरूपितं कारणगुणदोषप्रत्ययाभ्यामवगम्यमाने? आहोस्विदप्रामाण्यं स्वतोऽवगम्यते प्रामाण्यं तु कारणगुणज्ञानात्संवादज्ञानार्थक्रियाज्ञानाद्वावधार्यते? उत प्रामाण्यं स्वतः प्राप्तं सदर्थान्यथात्वकारणदोषज्ञानाभ्यामवगम्यमानेनाप्रामाण्येनापोद्यते इति[1]?। तत्र सर्वकारणानां स्वकार्यशक्तेः स्वाभाविकत्वादुभयमपि ज्ञानस्य स्वरसादेवावगम्यत इति केचित्। तदयुक्तम्। न हि ज्ञानं स्वविषयस्य तथात्वमतथात्वं च युगपच्छक्नोति वेदयितुं विरोधात्। अथ कापि ज्ञानव्यक्तिः स्वप्रामाण्यं स्वतो बोधयति काप्यप्रामाण्यमित्युच्यते, तथापि न युक्तं। कारणान्तरनिरपेक्षस्य ज्ञानस्यैवोपलम्भहेतुत्वे किं क्व ज्ञाने भवतीति न शक्यं विवेक्तुम्, अतो द्वयमपि स्वस्वभावेनानिरूपितं कारणगुणदोषज्ञानाभ्यामवगम्यत इत्यपरे([2])। तदप्यपेशलम्। एवं हि गुणदोषावधारणात्प्रागन्यतरधर्माकारेणार्थमनवगमयद्विज्ञानं निःस्वभावं स्यात्। तस्मादप्रामाण्यं स्वतः, प्रामाण्यन्तु संवादज्ञानादिभिरित्येतदेव युक्तम्। तथा हि। न ज्ञानमुत्पन्नमित्येता

१ पक्षमयं चार्थोऽभिहिता यथा 'प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे स्वतः सांख्याः समाश्रिताः। नैयायिकास्ते परतः सौगताश्चरमं स्वतः ॥ प्रथमं परतः प्राहुः प्रामाण्यं वेदवादिनः। प्रमाणत्वं स्वतः प्राहुः परतश्चाप्रमाणताम्' इति ॥

२ कारणगुणज्ञानात्कारणज्ञानाद्वा इति (क) पु० पाठः।

वतार्थतथात्वावधारणं युक्तं व्यभिचारादनिश्चयाच्च । अप्रामाण्यमेव तस्यां वेलायां प्राप्तम्, पश्चात्कारणगुणज्ञानात्संवादज्ञानादर्थक्रियाज्ञानाद्वा प्रामाण्यावगमादपोद्यते । शब्दे चाप्तप्रणीतत्व गुणः, न च वेदे तदस्ति अपौरुषेयत्वाभ्युपगमात् । "वनस्पतयः सत्रमासत" । "शृणोत ग्रावाणः" इत्येवमादीनामुन्मत्तप्रलपितकल्पत्वात्[1] अप्रत्ययिततरप्रणीतत्वात् । अप्रामाण्यमेव वेदानामिति प्राप्ते ऽभिधीयते । "परापेक्षं प्रमाणत्वं नात्मानं लभते क्वचित् । मूलोच्छेदकरं पक्षं को हि नामाध्यवस्यति" । यदि हि सर्वमेव ज्ञानं स्वविषयतथात्वावधारणे स्वयमसमर्थं विज्ञानान्तरमपेक्षेत ततः कारणगुणसंवादार्थक्रियाज्ञानान्यपि स्वविषयभूतगुणाद्यवधारणे परमपेक्षेरन्, अपरमपि तथेति न कश्चिदर्थो जन्मसहस्रेणाप्यध्यवसीयेतेति प्रामाण्यमेवोत्सीदेत्[2] । अथार्थक्रियाज्ञानं स्वतः प्रमाणमिति चेत् । को विशेषः? । अव्यभिचारादिति चेत् । न । स्वप्नावस्थायामसत्यप्युदकाहरणेऽर्थक्रियाविज्ञानदर्शनात् । अथ सुखज्ञानमेवार्थक्रिया, तच्चाव्यभिचार्येव । न हि क्वचिदप्यसति सुखे सुखज्ञानमस्ति । सत्यमेतत् । न तु तेन पूर्वज्ञानस्य प्रामाण्याध्यवसानं संभवति । अप्रमाणेनापि प्रियासङ्गमविज्ञानेन स्वप्नावस्थायां सुखदर्शनात् । तस्मात्स्वतः प्रामाण्यं प्राप्तमर्थान्यथात्वकारणदोषज्ञानाभ्यामपोद्यतइत्यवश्यमङ्गीकरणीयम् । एवं च शब्देऽनाप्तपुरुषसंस्पर्शकृतत्वाद्दोषाणामपौरुषेये वेदे तदभावात्तात्त्वार्थान्यथात्वज्ञानाभावादनपनोदितं प्रामाण्यं भवति । पौरुषेयवचनानि तु पुरुषबुद्धिप्रभवत्वाद्भ्रान्त्या विप्रलिप्सया वा प्रयुक्तानि मूलदोषेण दुष्टत्वादयथार्थानि भवन्तीति वैषम्यम् । केचित्त्वाहुः—न लोकेपि शाब्दस्यायथार्थत्वमस्ति तदभावात् । न हि लोके शाब्दं प्रमाणमस्ति वक्त्रभिप्रायानुमापकत्वात्पुरुषवचसाम् । तेनानुमानस्यैवायं व्यभिचारो न शाब्दस्य न वा तस्यापि । विवेकाग्रहादलिङ्गव्यवहारप्रवृत्तिः[3] । यदि तु शाब्द-

१ प्रलपितत्वात् इति (ख) पु॰ पाठः ।
२ प्रामाण्यमेव सर्वत्रोत्सीदेत् इति (ख) पु॰ पाठः ।
३ विवेकाग्रहणादलिङ्गव्यवहारप्रवृत्तिरिति (ख) पु॰ पाठः ।

तेषां निषेधविषयत्वादनर्थत्वमिति तद्व्यावृत्त्यर्थमर्थपदमिति । तत्रेदं वक्तव्यम् । कस्मिन्नंशे तेषां व्यावृत्तिरिति । धर्मत्व इति चेत् । न । तत्स्वरूपानभिधानात् । इदं हि सूत्रं वेदार्थस्य कार्यत्वप्रतिपादनार्थं न धर्मस्वरूपलक्षणार्थम् । यतः श्येनादीनां धर्मत्वं मा प्रसाङ्क्षीदित्यर्थपदेन व्यावृत्तिं क्रियेत, यदि परं कार्यत्वव्यावृत्तिः स्यात्सा चायुक्तेत्युक्तं प्राक् । भवतु वा वाक्यभेदाङ्गीकारेण धर्मलक्षणार्थमपि सूत्रम् । तथापि चोदनालक्षणपदेन कार्यात्मकमपूर्वमुद्दिश्य तस्य धर्मत्वमुच्यतइति वो मतम् । तत्र श्येनादियागस्य कः प्रसङ्गो यद्व्यावृत्त्यर्थमर्थपदं स्यात् । नहि ज्योतिष्टोमादियागस्यापि धर्मत्वमस्ति । अपूर्वस्य धर्मत्वाभ्युपगमात् ।

अथ श्येनाद्यपूर्वस्यैव धर्मत्वमर्थपदेन व्यावर्त्यते । ततो भाष्ये श्येनादिशब्देन कर्मनामधेयेन तत्साध्यमपूर्वं लक्ष्यत इत्यविशिष्टा लक्षणा स्यात् । यदि चापूर्वमेव प्रत्युदाहरणं "ततो हिंसा हि सा सा च प्रतिषिद्धेति" भाष्यमसङ्गतं स्यात् । श्येनयागो वा तत्फलं वा हिंसा न त्वपूर्वं कथंचिदपि हिंसापदास्पदम् । अस्मिंश्च कल्पे 'कथं पुनरसावनर्थः कर्तव्यतयोपदिश्यत' इति चोद्यम् । 'नैव श्येनादयः कर्तव्या विज्ञायन्त'इति चोत्तरमपूर्वविषयं स्यात् । न च तस्य कर्तव्यत्वं शक्यते वारयितुं कार्यस्वभावत्वात् । एष च यागकर्तव्यतानिषेधार्थमिदं भाष्यमङ्गीकृत्य यत् तत्समाधानाय प्रयत्यते कर्तव्यताविषयो हि नियोगो न पुनस्तस्य कर्तव्यतामाहेति तदपार्थकम् । काम्यस्यापि विधिरेव प्रवर्त्तको न फलं, तस्य विध्यधीनोत्पत्तिकत्वेन यागापेक्षाभावात् । विधिस्तु यागाधीननिष्पत्तित्वाद्यागमनुष्ठापयतीति युक्तम् । यदि च विधिरप्रवर्त्तकः काम्येषु स्यादितिकर्तव्यताप्यविधेया स्यात् । तस्यामपि फलत एव प्रवृत्तिसिद्धेः साङ्गप्रधानसाध्यत्वात्फलस्य । वक्ष्यति हि "तद्युक्ते तु फलश्रुतिस्तस्मात्सर्वचिकीर्षे"ति । ततश्चाग्नीषोमीयहिंसायामपि विध्यभावेन निषेधविषयत्वात्तद्युक्तस्य ज्योतिष्टोमस्याप्यनर्थत्वापत्ते "कोऽर्थो यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादिरिति" भाष्यानुपपत्तिः ।

ननु "न हिंस्यादि"ति निषेधोऽनारभ्याधीतत्वात्पुरुषार्थे, तेना-

नेन पुरुषार्था एव हिंसा प्रतिषेद्धव्या । क्रत्वर्थनिषेधे हि सोऽपि क्रत्वर्थस्य तु । अविशेषे त्वेकस्य प्रतिषेधविधेः क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वापत्त्या वैरूप्यं स्यात् । तस्मात्पुरुषार्थानामेव हिंसानामिह प्रतिषेधो न क्रत्वर्थानामिति । तदिदं बालसमोहनम् । नह्यविशेषेणापि प्रतिषेधे वैरूप्यम् । यदि हि क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वरूपविशेषेणोद्दिश्य प्रतिषेधः क्रियेत ततः स्यादपि वैरूप्यं प्रतिषेध्योपस्थापितक्रतुपुरुषगोचरत्वात् प्रतिषेधस्य । यदा तु हिंसामात्रमुद्दिश्य प्रतिषेधः क्रियते तदास्य किं वैरूप्यम् । तथाहि । या भोजनार्थं मांसोत्पादने हिंसा या च वैरिनिर्यातनार्थतया साक्षात्पुरुषार्था तस्यामुभय्यामविशेषेण प्रतिषिध्यमानायामपि नास्ति वैरूप्यमेवमिहापि । इतरथा तत्रापि भोजनकृता पुरुषार्थता च प्रतिषेधस्य स्यादिति वैरूप्यं स्यात् । तस्मादेव काचिदेव केनापि प्रकारेण प्रसक्ता हिंसा सा सर्वा सामान्येन प्रतिषिध्यते । पुरुषार्थश्च प्रतिषेधोऽनारभ्याधीतत्वात् । तस्मादग्नीषोमीयहिंसाप्यसति विधेयत्वे प्रतिषेधगोचरः स्यात् । विधेयत्वे तु विशेषविशेषविषयत्वात्सामान्यविषयो निषेधस्तद्विरोधाद्धिंसान्तराण्यवलम्बते ॥

ननु सत्यपि विधेयत्वे विधेः क्रत्वर्थत्वात्प्रतिषेधस्य च पुरुषार्थत्वाद्विषयभेदेनाविरोधान्न बाधः । न हीदं विरुद्धम् क्रतोर्हिंसया भवितव्यं पुरुषस्य तु तद्वर्जनेनेति । सत्यम् । अङ्गविधिमात्रालोचनायां नास्ति विरोधः । ज्योतिष्टोमविधिस्तु साङ्गं प्रधानं पुरुषस्य विदधत्पुरुषार्थं हि सन्निषेधमग्नीषोमीयहिंसायामवतरन्तं निरुणद्धि । न ह्यग्नीषोमीयहिंसां वर्जयता ज्योतिष्टोमः शक्यतेऽनुष्ठातुम् । तस्मादस्ति विरोध इति सामान्यस्य बाधः । विधौ त्वप्रवर्तके सत्यग्नीषोमीयहिंसापि प्रतिषिध्येत । किमर्थं च श्येनस्य विधेयत्वं निराक्रियते (1) । प्रतिषेधसिद्ध्यर्थमिति चेत् । क्व प्रतिषेधः ? । 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति" नायं निषेधः श्येने प्रवर्तते । हिंसाविषयत्वात् । श्येनफलं च हिंसा न श्येनः । तथा चोक्तम् ।

(१) विधेयत्वमिति (ख) पु॰ पा॰ ।

यो हि हिंसितुमिच्छेत्तस्यायमभ्युपाय इति हि तेषामुपदेश इति। कश्चित्त्वाह—श्येनस्य कर्तव्यत्वे सति बलात्तत्फलमपि हिंसा कर्तव्या भवतीति न निषेद्धुं शक्यते। अतः फलकर्तव्यतानिरासार्थं श्येनकर्तव्यता बलान्निरस्यत इति। तदिदमसङ्गतं यथैव हि श्येनापूर्वस्य कर्तव्यतायां सत्यामपि तत्साध्यफलस्य कर्तव्यता न प्रसज्यते। तथा यागस्य कर्तव्यत्वे सत्यपि रागप्राप्तस्य फलस्य नास्ति कर्तव्यतापत्तिः। तस्मादनर्थकं श्येनकर्तव्यतानिराकरणम्। तस्माद्धिंसैवात्र प्रत्युदाहरणम्। इह चापरमेकदेशिनः प्रष्टव्याः—अर्थशब्देन किमुच्यत इति। यदि श्रेयःसाधनं नित्यानां धर्मत्वं न स्यात्। अथ यद्विपिष्टफलं न भवति तदर्थ-शब्देनोच्यते। तथा सति नञर्थविष(1)यस्यापूर्वस्य धर्मत्वप्रसङ्गः। चोदनालक्षणत्वाद्विपिष्टफल(2)स्याभावाच्च। भवत्विति चेत्। न। लोकविरोधात्। यो हि हिंसायामुद्युक्तः प्रतिषेधशास्त्राद्विनिवर्तते न स धार्मिक इत्याचक्षते। किं त्वधर्माद्विरत इत्येतावत्। तदाऽऽहुः। "नाकसिद्धस्य लक्षणं परीक्षितव्यं न वृद्धादिवत्परिभाषणमि"त्यास्तां तावत् इति चोदनासूत्रम् ॥ २ ॥

तस्य(3) निमित्तपरीष्टिः ॥ ३ ॥

अनेन सूत्रेण चोदनाख्यस्य निमित्तस्य परीक्षणमस्मिन्पादे वक्ष्यमाणं "मथातः शेषलक्षणम्" "अथ विशेषलक्षणमि"तिवत् सुखग्रहणार्थमनुकीर्त्यते ॥ ३ ॥

चोदनैवेत्यस्यार्थस्य साधनाय प्रत्यक्षादीनामनिमित्तत्वमुच्यते।

(1) नञ् [illegible] —नञ्पदघटितवाक्यजन्यबोधजन्य-निवृत्तिनि [illegible] पूर्वस्येति गूढम्।

(2) [illegible] विशेषाभावकत्य [illegible] न युक्त [illegible] फलस्य नित्य [illegible]।

(3) [illegible] इत्यनन्तरं [illegible] सूत्रम् [illegible] आह [illegible] अनुसारेण [illegible] व्याकरणं [illegible]।

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षं तावदिन्द्रियार्थसंप्रयोगजन्यत्वेन विद्यमानोपलम्भनत्वाद्भविष्यति धर्मे न निमित्तम्। सत्संप्रयोगजन्यत्वमाभासेपि तुल्यत्वादलक्षणमिति नैयायिका दूषयन्ति, तत्तु लक्षणानभिधानाददूषणम्। न हीदं लक्षणं प्रत्यक्षस्य किं त्वनिमित्तत्वकथनमात्रम्। तत्र हेतुर्विद्यमानोपलम्भनत्वं तत्साधनं च सत्संप्रयोगजत्वम्। न हि सत्संप्रयोगजमविद्यमानोपलम्भनं संभवति। इन्द्रियार्थसंयोगजत्वं सुखादिज्ञानेष्वव्याप्तेरहेतुरिति चेत्। न तेषामपि मनःसंज्ञकेन्द्रियसंप्रयोगजत्वात्। मनःसद्भावे च सुखादिज्ञानमेव प्रमाणमपरोक्षावभासज्ञानस्येन्द्रियाधीनतया रूपादिज्ञानेषु व्याप्तिदर्शनात्। सुखादिविषयमपरोक्षज्ञानमिन्द्रियमनुमापयति। तत्र चक्षुरादीनामसंभवात्तेभ्यो ऽन्यदवतिष्ठते। अत्र कश्चित्। नित्यद्रव्यगतविशेषगुणत्वात्सुखादीनां द्रव्यान्तरसंयोगजत्वम्, पार्थिवपरमाणुगतरूपादीनामग्निसंयोगजत्वदर्शनात्। यच्च द्रव्यान्तरं तन्मन इत्याह। तद युक्तम्। शरीरं हि भोगायतनम्। किं च तस्य भोगायतनत्वमन्यत्–तत्संयोगापेक्षसुखाद्युत्पत्तेः। अशितपीताद्याधारत्वाच्च न बहिः शरीरात्सुखाद्युत्पत्तिः। अतः शरीरसंयोगादेव सिद्धेर्न द्रव्यान्तरानुमानम्।

किं च पार्थिवगुणानामेव द्रव्यान्तरसंयोगापेक्षा दृष्टा न द्रव्यमात्रगुणानाम्।

तेजःसंयोग एव च कारणतया दृष्टो न द्रव्यमात्रसंयोगस्तस्मान्नैवं मनःसिद्धिरिति सुखाद्यपरोक्षज्ञानमेव मनसो लिङ्गम्। किं पुनरिन्द्रियलक्षणं चक्षुरादिषु मनसि चानुस्यूतम्? उच्यते। यत्संप्रयुक्तेर्थे विशदावभासं विज्ञानं जनयति तदिन्द्रियमित्युच्यते। तच्च द्विविधम्। बाह्यमाभ्यन्तरं च। बाह्यं पञ्चविधम्। घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्छ्रोत्रात्मकम्। आन्तरं त्वेकं मनः। तत्राद्यानि चत्वारि च पृथिव्यप्तेजोवायुप्रकृतीनीत्यक्षपाददर्शनवद्भ्युपगम्यन्ते। श्रोत्रं त्वाकाशात्मकं तैरभ्युपगतम्। वयं तु "दिशः श्रोत्र"-

मिति दर्शनाद्विभागमेव कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं श्रोत्रमाचक्ष्महे । मनस्तु पृथिव्यादीनामेवान्यतमात्मकं तेभ्योऽन्यद्वा सर्वथा तावदस्ति मनः । तच्चात्मतद्गुणेष्वेव स्वतन्त्रं प्रवर्तते न बाह्येषु रूपादिष्वित्यान्तरमित्युच्यते रूपादिज्ञानेष्वपि तच्चक्षुरादिसहायं प्रवर्तते एवमनुमानादिष्वपि लिङ्गादिसहायमन्यमनस्कस्य संप्रयुक्तेष्वपि रूपादिषु ज्ञानानुत्पत्तेः । स्मृतावपि संस्कारपरतन्त्रं प्रवर्तते न स्वतन्त्रम् । नन्वनुमानादीनां मनोजन्यत्वात्तेषां च भूतभविष्यतोरपि प्रवृत्तेरिन्द्रियजन्यत्वं विद्यमानोपलम्भनत्वेनानैकान्तिकं स्यात् । न स्यात् । न हीन्द्रियजत्वं हेतुः किं त्विन्द्रियसंप्रयोगजत्वम् । न चानुमाने अतीताया भविष्यन्त्या वा वृष्टेरनुमीयमानाया मनसा संप्रयोगोऽस्तीत्यव्यभिचारः । तदेवं प्रत्यक्षं तावद्धर्मनिमित्तं, तत्पूर्वकत्वाच्चानुमानाद्यपि । न ह्यगृहीते धर्मे तेन सह कस्य चित्संबन्धग्रहणं संभवति । सादृश्यविषयकत्वाच्चोपमानं दूरभ्रष्टम् । अर्थापत्तिरपि धर्मेण विनाऽनुपपद्यमानस्य कस्य चिददर्शनादसमर्था । ननु जगद्वैचित्र्यमनुपपन्नम् । न । स्वाभाविकत्वेनोपपत्तेः । यद्यपि तदनुपपत्त्या किंचिददृष्टं कल्प्येत । तथापि किं धर्मः को वाऽधर्म इति विशेषाभावादवश्यं चोदनैवार्पणीया । सा चेदङ्गीकृता कृतमर्थापत्त्या, सामान्यतोदृष्टेन वा ॥

ननु विकल्पनिमित्तं सम्बन्धग्रहणम् तच्च प्रत्यक्षपूर्वकत्वं सविकल्पकमप्यनुपरतेन्द्रियव्यापारस्य जायमानमपरोक्षावभासत्वात्प्रत्यक्षमेवेत्यदोषः । विकल्पश्चापरोक्षावभासश्चेति विरुद्धम् अपरोक्षमिति हि स्वलक्षणमुच्यते । तद्विषयोऽवभासोऽपरोक्षावभासः । विकल्पस्त्वभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वान्न स्वलक्षणं स्पृशति न ह्यभिलापः स्वलक्षणं स्पृशति । यदि स्पृशेदभिलापमात्रेणापि विनाऽक्षव्यापारमपरोक्षावभासः स्यात् । न चास्ति । तदुक्तम् । अन्यथैवाग्निसंबन्धाद्दाहं दग्धो हि मन्यते । अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः संप्रतीयते इति । तस्मादभिलापसंसर्गाद्विशदाकारमवभासयन्ति । तत्समानविषया विकल्पा अपि । यस्त्वयं विस्फारिताक्षस्य गौरयमिति विकल्पो विशदावभासः स समनन्तरविशदावभासनिर्विकल्पसंगमकृतः । तदभावे त्वभिलापमात्रे, चक्षु-

माने च विकल्पाकारप्रतिभासे वैशद्याभावात्। तस्मान्निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षम्। तत्रैव हि विशदस्य स्वलक्षणस्यावभासः। मैवम्। उन्मीलितनेत्रस्य विकल्पोऽपि गौरयमित्यपरोक्षावभास एव प्रतीयते। न चासावन्यसंसर्गकृतः, प्रमाणाभावात्। अभिलापसंसर्गयोग्यस्यापि सामान्याकारस्याभिलापलिङ्गादिभिरवैशद्यमिन्द्रियैश्च वैशद्यमुपपद्यत एव। न ह्ययं परोक्षापरोक्षविभागो विषयकृतः, यदि हि तथा स्यात्सर्वदैव सामान्यं परोक्षं स्यात्। स्वलक्षणं चापरोक्षं स्यात्। न चैवमस्ति, सामान्याकारस्यापि परोक्षापरोक्षविभागदर्शनात्। तथा हि दूरात्क्षेत्रं स्वलक्षणं पश्यन्निर्द्धारितगवाश्वजातिविशेषो ह्रेषाशब्दश्रवणादश्वत्वं, तस्मिन्नेव स्वलक्षणेऽनुमिमानोऽपि परोक्षं बुध्यते। वदन्ति हि अश्वोऽप्ययं न चक्षुषा तथावभासत इति। प्रत्यासन्नस्तु वदति—संप्रत्यश्वत्वमप्यस्य चक्षुषा पश्यामीति, न पूर्वमिति। स्वलक्षणं तु प्रागपि विशदमेवेति सामान्यागत एवायं दूरसमीपवर्त्तिनः परोक्षापरोक्षविभागः। तस्मात्कारणकृतोऽयं विभागः। एकस्मिन्नपि हि विषये अक्षैर्जायमानं विज्ञानमापरोक्ष्यं जनयति। लिङ्गादिजन्तु नेति किं नोपपद्यते ज्ञानजन्यो विषयगतः फलविशेषोयमापरोक्ष्यं नाम सर्वस्य संवेद्यः। यद्भावाभावाभ्यां लिङ्गाभ्यामक्षैः पश्यामि न पश्यामीति विस्फारिताक्षाणामिव व्यवहारः प्रवर्त्तते। अतोऽस्ति विकल्पस्यापि विशदावभासित्वमिति प्रत्यक्षस्योपपत्तिः। केचित्तु सविकल्पकमेव सर्वं ज्ञानं न निर्विकल्पकं नाम किंचिदस्तीति मन्यन्ते। तत्तु प्रतीतिविरुद्धं प्रतीमो हि वयमक्षसंनिपातानन्तरमविविक्तसामान्यविशेषविभागं संमुग्धवस्तुमात्रगोचरमालोचनज्ञानम्। तदभावे तु विकल्प एव न जायेत. विकल्पयता हि पूर्वानुभूतं जातिविशेषं संज्ञाविशेषं चानुस्मृत्य तेन पुरःस्थितं वस्तु विकल्पयितव्यम्, न चार्थमदृष्टवतस्तत्स्मरणमाकस्मिकमेवो(२)पपद्यते। तस्मादस्ति निर्विकल्पकमपि ज्ञानम्। तच्च सन्मात्रविषयमिति केचित्। भेदस्य विकल्पवेद्यत्वादगृहीते च भेदे विशेषाणामग्रहणात्। किं चेतरेतराभावो-

(१) सप्रतीयत इति (ख) पु॰ पा॰।
(२) मेवोत्पद्यते इति (ख) पु॰ पा॰।

भेदः । न चासौ प्रत्यक्षेण ग्रहीतुं शक्यते । नतरां निर्विकल्पेन । अतश्च 'नेह नानास्ति किञ्चने'त्यादिनिषेधानां प्रत्यक्षादिविरोधाभावा'देकमेवाद्वितीय'मित्यादिश्रुतिभिरद्वितीयं ब्रह्म सिद्धम् । तदिदमतिसाहसम् । किं भवतो नीलपीतयोस्तिक्तमधुरयोः शीतोष्णयोः सुखदुःखयोश्चाविलक्षणा बुद्धिः ? यद्येवं, नाचोत्तरं वक्तव्यम् ।

न च सत्स्वरूपे सविकल्पकेन विशेषग्रहणमिति वाच्यम् । अविकल्पकेन विकल्पस्यापि विलक्षणस्योत्पत्त्यसम्भवात् । यच्चायमिदमस्माद्भिन्नमित्येव विकल्पेनैव भेदो ग्रहीतव्यो नाविकल्पेन तस्य ग्रहणं सम्भवतीति । न ध्रुमो भेदस्य ग्रहणं किन्तु भिन्नानाम् । तेषामपि न भिन्नतया किन्तु स्वरूपेण, यदन्यस्माद्भिन्नं नीलं पीतं वा तद्गृह्यत इति ब्रूमः, न हि नीलं पीतं वा भेदः । तयोर्हि धर्मो भेदः तदग्रहेऽपि धर्मिणो ग्रहणं नानुपपन्नम् । यदि च सन्मात्रं प्रत्यक्षेण गृह्येत न नीलं पीतं वा ततो विकल्पेनापीदमस्माद्भिन्नमिति कथं भेदोऽवगम्येत । न हि सदेव सतो भिन्नमिति सम्भवति । तस्मान्नीलादिगुणानां पृथिव्यादिद्रव्याणां च प्रत्यक्षेण ग्रहणादपह्नवोऽपलापः प्रत्यक्षविरुद्धश्च । यदि तु पृथिव्यादिप्रपञ्चं नापह्नुमहे तद्धर्मं तु भेदमेवेति ब्रूयात् तदप्ययुक्तं नीलपीतयोरितरेतराभावस्य प्रत्यक्षानुपलब्धिसिद्धस्यापह्नवासम्भवात्, प्रत्यक्षाभावेऽपि हि प्रत्यक्षवदेव प्रमाणान्तरेभ्यो बलीयान् इतरथा शशे चतुष्पात्त्वाद्विषाणित्वमनुमीयेत । असौ भेदापलापो न सम्भवति । यदि त्वितरेतराभ्युपगमादितरेतराभावग्रहणस्यान्योन्याश्रयत्वमापाद्य निर्भिन्नं तदिदमुच्यते । तदपि यदि भिन्नतया प्रतियोगिनमात्रस्य च गृहीत्वा तत इतरेतराभावो गृह्येत तदा स्यात्, नीलपीतयोस्त्वितरेतराभावानादरेण स्वरूपेण गृहीतयोः पश्चादितरेतराभावग्रहणे किमितरेतराश्रयत्वम्[1] । यदि तु द्वित्वमपह्नूयते न पृथिव्यादयस्तेषां च मिथोभेदस्तदपि प्रत्यक्षविरुद्धम् । प्रत्याय्य प्रत्यक्षत्वात् । सत्यपि प्रत्यक्षविरोधे तदुपमर्दनं प्रवर्तमानस्याद्वैतागमो द्वैतमवगमयतीति चेत् । न । वक्ष्यमाणत्वात् । प्रत्यक्षं हि निषेधे ऽपि जायमानं द्वैतविषयप्रमाणमिक-

१ कथमितरेतराश्रय इति पुः पाठः ।

ज्ञानस्य पदपदार्थसंनिध्यपेक्षायोग्यत्वन्यायालोचनसापेक्षतया विलम्बितप्रवृत्तेः प्रवृत्तिमेव निरुणद्धि । किंचाशक्यमेव श्रुत्या प्रपञ्चस्यासत्त्वं बोद्धुम् । बुध्यमाने हि श्रुतिरपि प्रपञ्चान्तर्गतत्वादसती बोद्धव्या स्यात् । कथं च श्रुत्यैव श्रुतेरसत्त्वं बुध्येत, असत्त्वे हि प्रतीयमाना न प्रमाणं स्यात् । प्रमाणत्वे व्यवस्थिते सत्तया प्रतीयमानायाः श्रुतेर्न मिथ्यात्वं शक्यं वक्तुं, नह्येकस्यैव वस्तुनो युगपदेव सत्त्वमसत्त्वं च समुच्चित्य बोद्धुं शक्यम् । अन्यतरोपमर्दन ह्यन्यतरद् बुद्धावारोहति, ततश्च श्रुतिरेवास्तीति चेत् । न । प्रपञ्चस्याभावः संभवति । श्रुतेरपि प्रपञ्चत्वात् । नास्ति चेच्छ्रुतिः, प्रमाणाभावादेव न प्रपञ्चापलापः संभवति । ननु स्वयंप्रकाशं ब्रह्म किमस्यान्येन प्रमाणेन? भवतु ब्रह्म स्वयंप्रकाशं प्रपञ्चाभावस्य किमायातं,? स हि प्रमाणमपेक्षत एव । कथं चाविद्यमानस्य प्रपञ्चस्य प्रतिभासः? । अविद्ययेति चेत् । कस्य पुनरियमविद्या? जीवानामिति चेत् । न । तेषामभावात् । भावे वा द्वैतप्रसङ्गः, ब्रह्मणि तु विशुद्धविद्यात्मके निरवकाशैवाविद्या विद्यात्मकमपि अविद्याशबलमिव भ्रान्त्यावगम्यत इति चेत् । कस्येयं भ्रान्तिः? यदि न कस्यचित्सूक्तम् । यदि जीवानाम् । न, तदभावात् । यदि ब्रह्मणो, नास्य भ्रान्तिः संभवति इत्युक्तम् । यदि च विद्यात्मन्यप्यविद्या स्यात् केनासावुच्छिद्येत, ध्यानादिभिरिति चेन्न । तेषामप्यभावात्, भावे तु द्वैतापत्तिः, ब्रह्मणि तु सहावस्थानादविरुद्धा अविद्या न तेनोच्छेत्तुं सा शक्या । ततश्चानिर्मोक्षप्रसङ्गः । तस्माद्ब्रह्मणः प्रशंसार्थैरस्थायित्वेन प्रपञ्चस्यासत्त्वमुपचरद्भिरौपनिषदैर्वादैस्तदनुसारिभिश्चेतिहासपुराणैर्भ्रान्तानां वाक्यतात्पर्यमजानानां न्यायाभियोगशून्यानां प्रलापोऽयमद्वैतवाद इत्युपेक्षणीयः । तत्सिद्धमविकल्पस्य प्रत्यक्षस्य विशेषविषयत्वम् । अपरे तु स्वलक्षणमात्रगोचरं निर्विकल्पकमिच्छन्ति । तदपि प्रतीतिविरुद्धम् प्रतीयते हि संमुग्धाकारं वस्तु सहसैव पश्चाज्जातिद्रव्यगुणक्रियानामभिः पञ्चधा सविकल्पकेन विकल्प्यते । गौरयम् । दण्डयम् । शुक्लोयम् । गच्छत्ययम् । डित्थोयमिति । तत्र निर्विकल्पकमनेकाकारं वस्तु समुग्धं गृह्णाति । सविकल्पकं त्वेकैकाकारं जात्यादिकं विविच्य विषयीकरोति ।

ननु षष्ठोऽपि विकल्पोऽस्ति तदेवेदमिति । तत्कथं पञ्चधा विकल्प इत्युच्यते । न(१)त्वयं जातिविकल्पः व्यक्तिप्रत्यभिज्ञा हीयम् न सञ्ज्ञाविकल्पः । अनवगतसञ्ज्ञानामपि भावात् तिर्यञ्चोऽपि ह्यद्य जाता स्वमातरं प्रथममुपलभ्य क्षणान्तरे पुनरुपलभमानाः सैवेयमिति शब्दानुवेधशून्यमेव प्रत्यभिजानन्ति तस्मादियं षष्ठी कल्पनेति पञ्चविधत्वानुपपत्तिः । उच्यते । इयमेवास्माभिर्नाम कल्पनेत्युच्यते । तथाहि डित्थोऽयमिति तावद्गौरयमिति गवात्मना डित्थात्मना वस्तु विकल्प्यते । न दण्डीतिवत्तत्सम्बन्धितया मत्वर्थानुपादानात् । तत्र न डित्थशब्दो जातिवदर्थस्यात्मा । अत्यन्तभिन्नत्वात् । यतस्तेनैवार्थोऽनुरज्यते । तदेतदेव विज्ञेयम् डित्थशब्देन तद्वाच्यं पूर्वावगतं डित्थमुपस्थाप्य तदात्मना पुरःस्थितोऽर्थो विकल्प्यते । डित्थोऽयमिति । किमुक्तं भवति ? । योऽसावस्माकं डित्थः सोऽयं पुरःस्थितो नान्य इति सैव व्यक्तिप्रत्यभिज्ञैव पञ्चमी कल्पना । सा च शब्दविदां नामरूपतैव भवतीति नामविकल्पनेति व्यवह्रियते । एतेन यदाहुः डित्थोऽयमित्यशब्दाकारस्यार्थस्य शब्दाकारेण विकल्पनादप्रमाणं सविकल्पकमिति तदपि निरस्तम् । नह्यत्र शब्दाकारेणार्थः प्रतीयते । किं तु पूर्वावगतार्थस्मरणमात्रे शब्दस्य व्यापारात् । तेन च स्मृतेनार्थेन तादात्म्येन पुरःस्थितार्थविकल्पनात् । आह च 'यदा तु यादृशं पिण्डं पूर्वं शब्दात्प्रतीयते । तादृक्स्मरणे हेतुः शब्दस्तत्र यथार्थतेति । तस्मान्नामविकल्पेऽपि जात्यादिवन्नास्त्यतद्रूपारोपः । किं पुनर्जात्यादिभिर्विकल्प्यते द्रव्यम्, किं पुनरिदं द्रव्यं नाम । पृथिव्युदकतेजोवायुप्रभृति ।

ननु रूपादिव्यतिरिक्तं द्रव्यं नाम न किञ्चिदुपलभामहे न च तदुपलम्भकमस्ति । चक्षुरादीनां पञ्चानां रूपादिष्वेवोपक्षीणत्वात् । गन्धरूपरसस्पर्शसङ्घातः पृथिवी । रसरूपस्पर्शसङ्घात आपः, रूपस्पर्शसङ्घातस्तेजः । शब्दस्पर्शसङ्घातो वायुः । एवं रूपादिसङ्घातभेदादेव पृथिव्यादिविभागो न द्रव्यं नाम किञ्चिदस्तीति सौगताः । तदयुक्तम् [illegible]

(१) न त्वयम् इति (क) पु पा ।

यिषु रूपादिषु यदनुयायिप्रत्यभिज्ञा जायते तद्द्रव्यम्। दर्शनस्पर्शनाभ्यां चास्य ग्रहणं, प्रत्यभिज्ञा च यथा यद्वरफल श्यामावस्थायां रक्तावस्थायां च तथा घटपिण्डकपालावस्थासु मृद्द्रव्यम्। अस्ति हि तत्र पिण्डाद्यवस्थाभेदे श्यामरक्तरूपभेदेपि द्रव्यप्रत्यभिज्ञा। मृदियं पिण्डावस्थामपहाय घटावस्था सञ्जाता श्यामिमानं च त्यक्त्वा पक्वा सत्यरुणिमानं गृहीतवती अनन्तरं घटावस्थामप्यहाय कपालिका जातेति। एवं तन्तुपटाद्यवस्थास्वपि द्रष्टव्यम्।

ननु तन्तुपटादिषु द्रव्यान्तरोत्पत्तिरेवाभिमता, अन्यथा ह्यवयव्यपलापः स्यात्। नाप्यवयविनमपह्नुमहे द्रव्यान्तरोत्पत्तिं तु नेच्छामः, प्रतिपत्त्यभावात्। तन्तव एव हि संयोगविशेषाद्विकद्रव्यतामापद्यन्ते अवयवी च भवन्ति तादृशाश्च पटजातिं स्थौल्यं च बिभ्रत एकपटद्रव्यस्थूलबुद्धिभिर्गृह्यन्त इति लौकिकी प्रतिपत्तिः। अतो न द्रव्यस्य कदाचिदागमोपायो वा घटपटगतास्वशुक्लरक्ताद्यवस्थानामेवागमापायौ। आह च। "आविर्भावतिरोभावधर्मकेष्वनुयायि यत्। तद्धर्मि यत्र च ज्ञानं प्राग्धर्मग्रहणाद्भवे-दि" ति। तथा यादृशमस्माभिरभिहितं द्रव्यं तादृशस्यैव हि सर्वस्य गुण एव भिद्यते न स्वरूपमिति। तत्सिद्धं द्रव्यम्। तच्च जात्यादिभिः पञ्चधा सविकल्पकेन विभज्यते। अतः सविकल्पकमपि प्रत्यक्षं तत्पूर्वकं चानुमानादीति सिद्धं तेषामप्यनिमित्तत्वमिति प्रत्यक्षसूत्रम्।

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशो ऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्॥ ५॥

उक्तं प्रत्यक्षादीनामनिमित्तत्वम् तत एव तन्मूलपुरुषवचनस्याप्यनिमित्तत्वम्॥ एवं तर्हि शब्दस्य सर्वत्र प्रमाणान्तरापेक्षयैव प्रामाण्यदर्शनात्तदभावे तस्याप्यप्रामाण्यादभावगम्यत्वमेवापात धर्मस्येत्याशङ्कानिराकरणाय चोदनायाः प्रामाण्यमुच्यते। सत्यम्। लोके प्रमाणान्तरमूलानां प्रामाण्यमतन्मूलानां चाप्रामाण्यं दृश्यते। न त्वेवमपि सापेक्षं प्रामाण्यं किं तु स्वत एव। अनाप्तवाक्यस्य त्वप्रामाण्यं न मूलविरहात्, किं तु दुष्टमूलतया, शब्दस्य दुष्टत्वात्स्वाभाविकस्य

प्रामाण्यस्यापवादात् । अपौरुषेये तु वेदे यद्यप्याप्तप्रणीतत्वं नास्ति
तथापि प्रामाण्यस्य तदपेक्षाभावादनाप्तप्रणीतत्वनिमित्तदोषाभावाच्चानपोदितं
प्रामाण्यं भवति । द्वेधा ह्यत्र पुरुषानुप्रवेशः । पदपदार्थसम्बन्धद्वारेण
वाक्यवाक्यार्थसंबन्धद्वारेण वक्तृत्वेन वा भारतादिवत्पौरुषेयत्वात् ।
न त्वेतद्द्वयमप्यस्ति । पदपदार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वमत्रौत्पत्तिकसूत्रेणोक्तं
वाक्यार्थस्य च पदार्थमूलत्वं वेदस्य चापौरुषेयत्वमुपरिष्टादुच्यते ।
न च साक्षाद्बाधकमस्तीत्यव्यतिरेक-शब्देनोच्यते । अनुपलब्धार्थत्वाच्च
नानुवादलक्षणमप्रामाण्यमस्तीत्यर्थेऽनुपलब्धइत्यनेनोक्तम् । एतच्च विशेष-
णत्रयमुपाददानेन सूत्रकारेण कारणदोषबाधकज्ञानरहितमगृहीतग्राहिज्ञानं
प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणं सूचितं भवति । नन्वेवं धारावाहिकेषूत्तरेषां
पूर्वगृहीतार्थविषयकत्वादप्रामाण्यं स्यात् । तस्मादनुभूतिः प्रमाणमिति
प्रमाणलक्षणम् । स्मृतिव्यतिरिक्ता च प्रतीतिरनुभूतिः । स्मृतिश्च
संस्कारमात्रजज्ञानमभिधीयते । मात्रग्रहणं च संस्कारसध्रीचीनेन्द्रियजस्य
प्रत्यभिज्ञानस्य स्मृतित्वप्रसङ्गेनाप्रामाण्यं मा प्रसाङ्क्षीदित्येवमर्थम् । तदेवं
संस्कारातिरिक्तकारणजन्यं ज्ञानं प्रमाणमित्युक्तं भवति । तदिदं स्वप्नदर्श-
ने तावदव्यापकम् । संस्कारमात्रजस्यापि ज्ञानस्य स्वप्ने फलेऽपि च प्रामाण्य-
मिष्टं भवताम् । अथ स्मर्तव्यापेक्षयैव स्मृतेः स्मृतित्वं तद्विषयसंस्कारज-
त्वात् । स्वरूपकर्त्रपेक्षया त्वनुभूतिरेव । अतः सिद्ध्यति प्रामाण्यमित्यु-
च्यते । एवं तर्हि मात्रग्रहणमनर्थकम् । प्रत्यभिज्ञानस्यापि पूर्वानुभूतांशा-
पेक्षयैव स्मृतित्वात् तत्र चाप्रामाण्यमिष्टमेव । यत्र त्वंशे प्रामाण्यं तत्रा-
नुभूतिरेव सा । किञ्चानुवादानां "य एव विद्वान्पौर्णमासीमि"त्यादीनामपि
संस्कारमात्रजत्वाभावात्प्रामाण्यं स्यात् । भवत्विति चेत् । न । लोकविरो-
धात् । तथा लौकिकमपि वाक्यं वक्तृज्ञानानुमितये ऽनुवादकतया
प्रवर्तमानं प्रमाणं स्यात् । न चैतदिष्टं भवताम् । असन्निकृष्टग्रहणमनु-
वादानामप्रामाण्यत्वार्थमित्यङ्गीकरणात् । अथानपेक्षं प्रमाणम् यत्स्वविषये
प्रमाणान्तरं नापेक्षते तत्प्रमाणम् । अनुवादानां तु पुरोजातसापेक्षत्वा-
दप्रामाण्यमिति । एवं तर्हि लौकिकं वाक्यमप्यनुमितये प्रवर्तमानमनुमा-

नस्य शङ्कानिराकरणमात्रोपयिकत्वादर्थप्रतिपादने तदपेक्षाभावात् प्रमाणं स्यात्। तथानुमानस्य प्रामाण्यम् न स्यात्। तद्धि नियत[1]ग्रहणमपेक्षते। न च गृहीतमर्थं मात्रयाप्यधिकं गृह्णातीति भवता दर्शनम्। पीतशङ्खज्ञानमप्यनुभूतित्वात्प्रमाणं स्यात्। इष्टमेवेति वदतो लोकविरोधः। तस्माद्यथार्थमगृहीतयाहिज्ञानं प्रमाणमिति वक्तव्यम्। धारावाहिकेष्वप्युत्तरोत्तरेषां कालान्तरसंबन्धस्यागृहीतस्य ग्रहणाद्युक्तं प्रामाण्यं। सन्नपि कालभेदोऽतिसूक्ष्मत्वान्न परामृष्यत इतिचेत्, अहो सूक्ष्मदर्शी देवानाम्प्रियः, यो हि समानविषयया विज्ञानधारया चिरमवस्थायोऽपरतः सोऽनन्तरक्षणसंबन्धितयार्थं स्मरति किमत्र घटोऽवस्थित? इति पृष्टः कथयति अस्मिन् क्षणे मयोपलब्धइति। तथा प्रातरारभ्य एतावत्कालं मयोपलब्ध इति। कालभेदे त्वगृहीते कथमेवं वदेत्। तस्मादस्ति कालभेदपरामर्शः, तदाधिक्याच्च सिद्धमुत्तरेषां प्रामाण्यम्।

ननु यथार्थतापि चेत्प्रमाणलक्षणम्। उष्णजलज्ञानमप्रमाणं स्यात् इष्टमेवैतत्।

ननु लोकविरोधः स्यात्। यद्ययथार्थतां जानन्त एव लौकिकाः प्रामाण्यं मन्वीरन्। ते तु यथार्थतामेव मन्वानाः प्रामाण्यमभ्रान्तत्व च मन्यन्ते। ये त्वयथार्थतां जानन्ति ते नैव प्रामाण्य मन्यन्ते, नाप्यभ्रान्तता तस्मान्नास्ति विरोधः, पीतशङ्खज्ञानस्यापि स्मृतित्वाभिमानादनुभूतित्वापरिज्ञानादप्रामाण्यं मन्यन्ते। अतो ऽस्माकमपि नास्ति विरोध इति चेत्। तदयुक्तम् न हि लौकिकाः शुक्तिरजतज्ञानेपि स्मृतित्वं मन्यन्ते न तरां पीतशङ्खज्ञाने। तस्मात्सूक्ष्मर्थे ऽनुपलब्ध इति। वृत्तिकारस्त्वन्यथेदं यर्णयाञ्चकारेत्येवमादिनोपवर्षमतेन 'तस्य निमित्तपरीष्टि''रित्येवमादिसूत्रत्रयमन्यथा[2] कृत्वा व्याचष्टे भाष्यकारः। तत्र निमित्तसूत्रेण तावत्प्रतिज्ञातस्य चोदनाप्रामाण्यस्यपरीक्षापदेशेन स्वतः प्रामाण्य हेतुरित्युच्यते। प्रसिद्धानि हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि। तदन्तर्गत च शास्त्रम तस्तदपि प्रसिद्धमेव।

---

१ सूत्रत्रयमष्टधा कृत्वेति पाठान्तरम्। २ नियमग्रहणमिति पु॰ पा॰।

न च प्रसिद्धस्य प्रामाण्यस्य प्रामाण्यमन्येन परीक्षितव्यम्, स्वत एव तस्य स्वविषयोपस्थापनसामर्थ्यात् । यदि च परीक्ष्येत, ततो येन परीक्ष्येत तस्याप्यन्येनेत्यनवस्था स्यात् । तस्मात्प्रसिद्धत्वात्प्रामाण्यस्य चोदनापि प्रमाणमिति ।

ननु न ज्ञानमुत्पन्नमित्येवार्थतथात्वमध्यवसातु शक्यम्, प्रसिद्धतरस्यापि प्रत्यक्षस्यायथार्थस्योत्पत्तिदर्शनात् । यथा शुक्तिकायां रजतमिति प्रत्यक्षमेवायथार्थं । न । शुक्तिकायां रजतज्ञानस्य प्रत्यक्षाभासत्वात् । किं पुनराभासासंकीर्णं प्रत्यक्षलक्षणं स्यात् ? । तद्दर्शयति । सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम् । यद्वाभासविज्ञानं तेनेन्द्रियाणां संप्रयोगे यद्विज्ञानं तत्सत्प्रत्यक्षम् । तत्पतोर्व्यत्ययादाभाससंकरासिद्धि । तदिति चाव्ययं तृतीयान्तं तेनेत्यर्थे । नन्वसत्यपि व्यत्यये नास्ति संकरः । इन्द्रियसंप्रयोगजं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्येतावदेव वक्तव्यं, न हि शुक्तिकायां रजतज्ञानमिन्द्रियसंप्रयोगजं, किं तर्हि ? । इन्द्रियसंप्रयोगाच्छुक्तिशकलं रजतसाधारणेन भास्वरत्वादिरूपेण गृहीतमसाधारणं तु शुक्तिकात्वमिन्द्रियदौर्बल्यादगृहीतमनन्तरं च संस्कारोद्बोधाद्रजतं स्मृतं, ततः स्मृतरजतात्मना शुक्तिर्दोषाद्गृह्यते अतो नेन्द्रियसंप्रयोगजं रजतविज्ञानमिति नातिप्रसङ्ग । प्रणाड्यास्तीन्द्रियसंप्रयोगजत्वमिति तद्व्यावृत्त्यर्थं तत्संयोगजमिति तद्विशेषणं वक्तव्यमिति चेत् । तन्न । न हीह यथाकथंचित्संप्रयोगजत्वं लक्षणं किन्तु साक्षात्तज्जन्यत्वम् । यदि च यथाकथंचिदित्याश्रीयते ततो विशेषणे सत्यप्यतिव्याप्तिमल्लक्षणं स्यात् । धारादग्निमध्यवस्यतो यद्देशान्तरविषयमनुमानं तदपि प्रत्यक्षं स्यात् । प्रणाड्येन्द्रियसंप्रयोगजत्वात्संप्रयुक्तविषयत्वाच्च । अस्ति हि धूमस्येन्द्रियसंप्रयोगः, संयुक्तसमवायलक्षणः । तस्मादवश्यं साक्षात्संप्रयोगजत्वं लक्षणमित्यङ्गीकर्तव्यम् । अतः शुक्तिरजतवेदनेपि व्यभिचाराभावादनर्थकस्तत्पतोर्व्यत्ययः । सत्यम् । साक्षात्संप्रयोगस्य लक्षणम् । सत्यं च शुक्तिरजतज्ञानेपि नातिप्रसङ्गः । पीतशङ्खद्विचन्द्रादिज्ञानेष्वतिव्याप्तिः स्यात् साक्षात्संप्रयोगजत्वात् । अपि च स्मृतेन रजताकारेण यत्संनिहितस्य शुक्तिशकलस्य तादात्म्यग्रहणं तदनुपरतेन्द्रियव्यापारस्य भवत्साक्षा

त्संप्रयोगजमेवापरोक्षत्वात्, तस्मादाभासनिवृत्त्यर्थस्तत्सतोर्थेत्यय इति सूत्रम्। भाष्ये त्वाभासप्रदर्शनार्थं शुक्तिकारजतज्ञानोदाहरणमित्यनवद्यम्। तत्संप्रयोगजत्वाऽतत्संप्रयोगजत्वे कथं विविच्येते । उच्यते। ज्ञानस्वरसादेव विषयस्य तथात्वमध्यवसीयते । तदन्यथात्वन्तु कारणदोषज्ञानादर्थान्यथात्वज्ञानाद्वावगन्तव्यम् । अतो यत्र प्रयत्नेनान्विष्यमाणेपि कारणदोषो बाधकज्ञानं वा नोपलभ्यते तत्प्रमाणमितरच्चाप्रमाणं चोदनार्थज्ञानस्य तूभयाभावात्सिद्धं प्रामाण्यम् ।

ननु सर्व एव निरालम्बन इत्यादिना पूर्वोक्तहेतुद्वयनिमित्तमिथ्यात्वाक्षेपेण शून्यवादी प्रत्यवतिष्ठते । तथा हि यत्र कारणदोषज्ञानं बाधकज्ञानं वा तत्र मिथ्यात्वमन्यत्र सत्यत्वमिति व्यवस्था नोपपद्यते, सर्वज्ञानानां मिथ्यात्वात्सर्वमेव हि ज्ञानमात्मांशपर्यवसितमनादिवासनावशादात्मानमेव बाह्यतयाध्यवस्यन्मिथ्यैव, कथं पुनरात्मांशपर्यवसायित्वं गम्यते? । अनुमानात्, बाह्ये च प्रवृत्तिसामर्थ्यात् । यथा चासामर्थ्यं तथा वक्ष्यामः । संप्रत्यनुमानमुच्यते—स्तम्भादिप्रत्ययाः स्वांशमेव बाह्यतयाध्यवस्यन्तो मिथ्याभूताः प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवत् शुक्तिरजतप्रत्ययवदिति च ॥ स्वप्नादिप्रत्यया हि यथावगम्यमानबाह्यार्थाभावाद्देशान्तरकालान्तरवर्तिनां च संनिहितदेशकालतया प्रतिभासासंभवात् क्वचित्कदाचिदप्यसंभवतां स्वशिरश्छेदादीनां स्वप्ने प्रतिभासादवश्यं स्वात्मांशमेव बहिर्वद्गृह्णन्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । अतस्तत्सामान्याज्जाग्रज्ज्ञानानामपि स्वांशपर्यवसायित्वान्मिथ्यात्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते । न तावत्स्वप्नादिप्रत्ययाः स्वांशावलम्बनाः । तेपि बाह्यार्थमेवान्यथा सन्तमेवान्यथा गृह्णन्तीति वक्ष्याम भवतु वा । तत्रात्मख्यातं न तावता नीलादिप्रत्ययास्तथा भवितुमर्हन्ति । तत्र हि नीलमिदं पीतमिदं स्तम्भोयं घटोयमित्येवमिदमाकारास्पदीभूतं बाह्यं नीलादिप्रत्यक्षेणावगम्यमानं न शक्यमनुमानेनापह्नोतुम् । आत्मग्राहित्वे ह्यहं नीलमिति स्यात् । तदेवं प्रत्यक्षमेव बाह्यार्थमुपस्थाप्य तदपह्नवप्रवृत्तस्यानुमानस्योदयं निरुणद्धि । स्वप्नादिषु तु बाधकेन ज्ञानान्तरेण बाह्यसद्भावनिराकरणाद्युज्येतात्मख्यातिः। न त्विह तथा बाधकमस्त्यन्यत् भव-

दुक्तादनुमानात् । न चानुमानमत्र बाधितुमित्युक्तम् । दूषणसहस्रं चास्या-
नुमानस्य वार्त्तिके प्रपञ्चितमित्युपरम्यते ।

इति निरालम्बनवादः ।

एवमनुमाने प्रत्यक्षविरोधेन निराकृते प्रत्यक्षस्य बहिः प्रवृत्तौ सा-
मर्थ्यं नास्तीत्येव पूर्वोक्तविधेन शून्यस्त्वित्यादिना स अत्र शून्यवादी
पुनः प्रत्यवतिष्ठते । तदिहैव चिन्त्यते । यदिदं नीलमिदं पीतमिदमिति
नीलाद्याकारं वस्तु प्रथते तत्किं विज्ञानमेव तथा प्रथते? किं वा बाह्यं
वस्त्विति । तदर्थमिदं विचार्यते । किं विज्ञानं प्रत्यक्षमुतानुमेयमिति ।
प्रत्यक्षत्वे सति निराकारस्य प्रत्यक्षग्रहणायोगात् आकारस्य चैकस्यैव गृह्य-
माण आकारो ज्ञान एवावतिष्ठत इत्यर्थस्यागृह्यमाणत्वात् । असत्त्वमेव
भवति । तच्च । 'ज्ञानमेवैवमाकारमात्मना प्रथते' कुतः? नाप्रत्यक्षस्य
तस्यास्ति प्रमाणान्तरतोगतिः । संवेद्यत्वाच्च नीलादेर्ज्ञानाकारत्वनिश्चयः ।
अर्थान्तरस्य च ग्राह्यलक्षणं न हि युज्यते ॥ यो हि विज्ञानमप्रत्यक्षमिच्छति
तस्य ज्ञानमेव न सिद्ध्येत् । प्रमाणान्तरासम्भवात् । अनुमानमिति चेन्न ।
लिङ्गाभावात् । न तावदर्थो लिङ्गम् । विनापि तेन सुषुप्त्याद्यवस्थायाम-
र्थसद्भावाभ्युपगमात् । अर्थव्यवहारो लिङ्गं, स हि कादाचित्कत्वात्कारणं कल्प-
यतीति चेदेवं तु प्राग्व्यवहाराज्ज्ञानप्रतिभासो न स्यात् । व्यवहारेऽपि
घटं पश्यञ्ज्ञानेन घटमिति ज्ञानमनुसन्धत्ते इति प्रतीतिसाक्षिकम् । अर्थधर्मो
ज्ञानजन्मा लिङ्गमिति चेत् न तत्सद्भावे प्रमाणाभावात् । अतीतानागत-
योश्चार्थयोर्धर्मासम्भवादतीताद्यनुमाने ज्ञानसिद्धिर्न स्यात् । तस्मादवश्यं
विज्ञानं प्रत्यक्षमेषितव्यम् । एवं च तस्यैवायमाकार इति निष्प्रमाणकोऽर्थः ।

किञ्च । वेद्यत्वादपि नीलादेर्ज्ञानाकारत्वं, न ह्यनात्मनो नीलस्य
पीतभेदोद्यता सम्भवति । यदि चार्थान्तरं नीलं ततोऽस्य किं लक्षणं वेद्यत्वम्? ।
यद्यर्थत्वलक्षणं स्यात् सर्वं सर्वस्य वेद्यं स्यात् । व्यवस्थाहेत्वभावात् ।
अथ हेतुत्वं व्यवस्थापकम् । यस्यार्थो ज्ञानस्य हेतुः स एव वेद्यो नान्य इति
चेत् न । नेत्रादेरपि वेद्यत्वप्रसङ्गात् । सादृश्यं हेतुत्वं च विषयत्वम् । नीला-
र्थस्य नीलज्ञानेन सदृशो न नेत्रमिति चेत् । एवमपि समनन्तरप्रत्ययस्य हेतु-

त्वात्, विज्ञानत्वेन च सादृश्याद्विषयत्वं स्यात् । अथासाधारणेन विषयाकारेण सादृश्यं विषयलक्षणम् । ज्ञानत्वं हि सर्वज्ञानसाधारणं, नीलाद्याकारस्तु केषांचिदेवासाधारणः, तेन तदाकारेण सादृश्यं विषयत्वम् । एवमपि धारावाहिकेषु पूर्वमुत्तरस्य विषयः स्यात् । उभयोर्नीलरूपत्वाद्धेतुत्वाच्च । स्यान्मतम् । न सादृश्यं विषयत्वम् । किन्तु यो ज्ञाने नीलाद्याकारविशेषसमर्पको हेतुः स विषयः। समनन्तरप्रत्ययस्तु न नीलाद्याकाराणां समर्पकः, तथा सति नीलज्ञानानन्तरं सर्वदैव नीलविज्ञानं स्यात । तत्रैकस्मिन्संताने नीलपीतादिविचित्राकारोदयो न स्यात् । कारणावैलक्षण्ये कार्यवैलक्षण्यायोगात् । नीलपीतादिविचित्रार्थसंनिधिविशेषकृतश्चायं विचित्राकारोदय इत्यर्थस्यैव ग्राह्यत्वम् ।

ननु कार्यभूतज्ञानसमये कारणभूतस्यार्थस्य क्षणिकत्वेनातीतत्वात्कथं प्रत्यक्षग्राह्यत्वम्? । एतदेवार्थस्य ग्राह्यत्वं यज्ज्ञानाकारार्पणक्षमं हेतुत्वम् । यथाहु-। "भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः । हेतुत्वमेव तद्युक्तं ज्ञानाकारार्पणक्षम"मिति । यद्येवं कस्यायमाकारो यो वर्त्तमानः प्रथते? । यदि ज्ञानस्यैव, एवं तर्हि अर्थस्याप्रथमानस्य सद्भावे, ज्ञानं प्रति हेतुत्वे च किं प्रमाणम् ? । ज्ञानवैचित्र्यमेव, न हि तत्समनन्तरप्रत्ययमात्रात्संभवतीत्युक्तम् । एवं तर्ह्यनुमेयोऽर्थः कथं प्रत्यक्षग्राह्य ? इत्युच्यते । एतदेव हि प्रत्यक्षग्राह्यत्वमर्थस्य, यत्साक्षादाकारसमर्पणेन हेतुत्वम् । यस्तु परम्परया ज्ञानाकारसमर्पको हेतुश्च, सोऽनुमेयः । तद्यथा । वह्निस्वलक्षण–धूमस्वलक्षण–तद्दर्शनतद्विकल्पप्रणाड्या वह्निज्ञानं जनयदनुमेयम् । अत एव प्रत्यक्षमनुमानं च द्वे एव प्रमाणे ज्ञानार्थयोर्भिन्नत्वात् । असति तादात्म्ये तदुत्पत्तिनिबन्धन एव ज्ञानादर्थनिश्चयः । तत्र साक्षादुत्पत्तौ प्रत्यक्षं, प्रणाड्या त्वनुमेयमिति द्वे एव विधे । अत एव विषयसादृश्यमेव प्रामाण्यं, तदधीनत्वादर्थविशेषव्यवस्थापनस्य । न हि ज्ञानमित्येव नीलवेदनं भवति । पीतादावपि तुल्यत्वात् । नीलिम्ना तु नीलवेदनसिद्धिः । यथाहुः । "न हि संवित्तिसत्तयैव तद्वेदना युक्ता । तस्याः सर्वत्राविशेषादविशेषप्रसङ्गात् । तां तु सारूप्यमाविशत् सरूपयितुं घटयेदिति । तस्मात्साकारे विज्ञाने सिद्धमर्थस्य सत्त्वं, ग्राह्यत्वलक्षणं चेति

सौत्रान्तिकाः । अत्र वदामः स्यादिदं ग्राह्यलक्षणं, यद्यर्थस्याकारसमर्पकत्वे हेतुत्वे वा प्रमाणं स्यात् । न तु तदस्ति, समनन्तरप्रत्ययविशेषादेव विचित्राकारोदयसम्भवात् । त्वयापि हि स्वप्नावस्थायामसत्यप्यर्थसन्निधौ ज्ञानवैचित्र्यदर्शनादवश्यं समनन्तरप्रत्ययकृतत्वमङ्गीकर्तव्यम् । एवं चेज्जाग्रत्प्रत्ययानामपि तथैवास्तु किमर्थग्रहणेन? । अतो न हेतुत्वं ग्राह्यलक्षणम् । अथ ज्ञाननिबन्धनो यत्रोपादानादिव्यवहारः स विषय इत्युच्यते । तथा सति नीलज्ञानस्य नीलान्तर्गताः परमाणवो रसादयश्च विषयभावमश्नुवीरन् । उपादीयमानत्वात् । अथ द्रव्यस्यैवोपादानं न गुणानां रसादीनाम् । एवं तर्हि रूपस्यापि विषयत्वं न स्यात् ।

किञ्च सुखार्थः सर्वो व्यवहारोऽतोऽनुभूते सुखे न कश्चित्सुखविषयो व्यवहारोऽस्ति ।

न च सम्भवति । यतः सुखप्रतिबद्धव्यवहारानुगुण्यं तद्वित्तेः स्यात् । तथा घ्राणगृहीतेन गन्धेन न कश्चिदुपादानादिव्यवहारोऽस्तीति कथं तस्य विषयत्वम्?

ननु नोपादानमेव व्यवहारः, शब्दप्रयोगस्यापि व्यवहारत्वात् । अतो नीलज्ञाननिबन्धनशब्दप्रयोगगोचरत्वान्नीलो विषयत्वमेव सुखादेरपि । एवमप्युपादानस्यापि व्यवहारत्वात्तद्विषयभूतानां परमाणूनां विषयत्वापत्तिस्तदवस्थैव ।

किं च न शब्दप्रयोगवशेन ज्ञानस्य विषयनिरूपणं शक्यं, विपरीतत्वात् । यथार्थसद्भूतशब्दप्रयोगो हि लक्षणं न शब्दमात्रप्रयोगः, प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वमेव हि शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽतो यदर्थविषयं ज्ञानं य शब्दो जनयति स तस्य वाच्यः । अतो ज्ञानविषयनिरूपणपूर्वकं शब्दविषयनिरूपणं, तदधीने तु तस्मिन्दुरुत्तरमितरेतराश्रयमापद्यते । ज्ञानजन्यातिशयभाक्त्वमेव ग्राह्यत्वमिति चेत् । नासावुपलभ्यते ।

---

१ प्रमाणपदोत्तरस्थित पाठस्तु पुस्तकान्तरस्थो न युक्तो भाति ।

२ दुस्तरं इतरेतराश्रयमापद्यते इति पुस्त॰ पाठः ।

न च संभवति भूतभविष्यतोरित्युक्तम्। अथ यत्संप्रयुक्तेन्द्रियजं ज्ञानं यद्व्याप्तलिङ्गजं वा स विषय इति मतं, ततो नेत्रजन्यस्य नीलज्ञानस्य स्पर्शो विषयः स्यात्। अस्ति च स्पर्शस्यापि रूपस्येव संयुक्तसमवायलक्षणस्स संबन्धो नेत्रेण। तथा गन्धलिङ्गस्य रसानुमानस्य रूपमपि विषयः स्यात्, रूपेणापि रसेनेव तस्य व्याप्तत्वात्। तस्माज्ज्ञानात्मकमेव नीलादिविषयलक्षणमिति सिद्धं तादात्म्यम्। सहोपलम्भनियमोऽपि ज्ञानार्थयोरनियमव्याप्तं भेदं व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या प्रतिषेधच्चभेदमुपस्थापयति। भिन्नानां घटपटादीनामनियतसहोपलम्भत्वात्। न चासिद्धो वेद्योपलम्भसमये वित्तिरूपलम्भ इति वाच्यम्। उत्तरकाल सहैव ज्ञानेन विषयस्मरणदर्शनात्—ज्ञातो घट इति। न चाननुभूतस्य स्मरणं संभवति। तस्मादवश्यमुत्पत्तिवेलायामेव ज्ञानस्य प्रकाशनमङ्गीकर्त्तव्यम्।

न च निराकारस्योपलब्धिरस्तीति, सिद्धं ज्ञानात्मकत्वं नीलादेः। अवश्य च स्वप्नादिबोधे वन्ध्यासुतो या^१ति,अङ्गुल्यग्रे हस्तिकयूथशतमित्यादौ चात्यन्तासंभवाद्बाह्यस्य ज्ञानात्मकत्वमेवाकाराणामभ्युपगन्तव्यम्। तथान्यत्राप्यस्तु, तस्मान्न बाह्यमस्तीति प्राप्तेऽभिधीयते "नीलादिवित्तेरात्मांशग्राहित्वं केन गृह्यते?। नात्मना नान्यसंवित्त्या सापि ह्यात्मावसायिनी अज्ञानांस्यरविचत्वबाह्यत्वादेरनात्मनः। असतो वा सतो वापि कथ विज्ञानवेद्यता"। विज्ञानवादी हि सर्वमेव विज्ञानमात्मानमेव गृह्णाति नान्यत्। आत्मनैव च गृह्यते नान्येन। तस्याप्यन्यस्य स्वात्मपर्यवसायित्वादिति वदति। यथोक्तं "नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः। ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात्स्वयं सैव प्रकाशते"इति। तमेवं वादिनं प्रत्युच्यते। नीलज्ञानस्यात्मावसायित्वं नीलस्य वा विज्ञानाकारत्वं केन ज्ञानेन गृह्यते?-न तावदात्मनैव। न हि नीलमिदमित्यत्र स्वात्मपर्यवसायित्वं नीलाकारस्य च ज्ञानात्मकत्व प्रकाशते। नीलमात्रप्रकाशनात्। सवेद्यत्वग्राह्यलक्षणायोगसहोपलम्भनियमादिलिङ्गनिमित्तकेन त्वनुमानेनैव तदवगन्तव्यम्।

१ भातीति युक्तः पाठः।

तदपि त्वनुमानमात्मांशग्राहि चेत् । न ज्ञानान्तरस्य स्वात्मपर्यवसायिता ग्रहीतुमलम् । अथानुमानं न स्वांशग्राहि । ततो नीलादिज्ञानै किमपराद्धं ? यत्तानीदङ्कारास्पदीभूतबाह्यनीलादिप्रकाशकत्वेनावभासमानान्यपि स्वात्मन्येवावरुद्ध्यन्ते । न हि तदेतद्वक्तुं शक्यम् । नानात्मनः संवेदने ग्राह्यलक्षणं, सहोपलम्भनियमो वा सम्भवतीति । सर्वेषामेवैतस्मिंश्चैव भवदीयेऽनुमाने व्यभिचारात् तत्स्वल्वात्मानमतिक्रम्य नीलादिवित्तिर्नीलाद्यात्मभूतस्वांशावसायिता गृह्णातीत्यभ्युपगन्तव्यम् । तस्यापि स्वात्मपर्यवसायित्वे नीलबुद्धेस्तद्वशेन नीलस्वांशग्राहिता न सिध्येत् । आह च । "चैत्रादिप्रत्ययानां च निरालम्बनता यदि । धर्मभूता न गृह्येत साधनोत्थितया धिया । ततो विषयनानात्वात्प्रतियोग्यनिराकृतात् रूपात्सालम्बनप्राप्तिः सती केन निवार्येत" इति । किं चाज्ञानमित्यस्य ज्ञानस्य-ज्ञानाभावो ग्राह्यः । न च ज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मता सम्भवति । अत्यन्तविपरीतत्वात् । तथा तदेवेदमिति ज्ञाने पूर्वापरकालावस्थायित्वं प्रकाशते ।

न च क्षणिकस्य स्थायित्वमात्मा सम्भवति, तथा चित्रबुद्धौ नानाकाराणामवभासो, न चैकस्य नानाकारता सम्भवति । नन्वर्थस्यापि स्थायित्वमेकस्य च नानाकारत्वं न सम्भवत्येव, सम्भवतु वा, मा वा, ज्ञानात्मता तावच्च सम्भवति, तदसम्भवे चार्थाकारौ वा स्थायित्वचित्रत्वे स्याताम् । अत्यन्तासद्रूपे वा द्विधापि ज्ञानानात्मकयोर्ज्ञानेनाग्रहणात्सिद्धं न समीहितं तथा ग्राह्यं नास्तीति निषेधतावश्यं बाह्यं बुद्धावारोपयितव्यं, ज्ञानातिरिक्तं च ग्राह्यम् ।

न च ज्ञानाकारता तस्य सम्भवति, तस्मादियमाद्विसिद्ध्यर्थमवश्यं विज्ञानस्यानात्मग्राहित्वं बलादभ्युपगन्तव्यं भवदीयानुमानार्थं च । तदेवमविद्वन्नभिद्रूप्य ग्राह्यस्य सम्भवे वेद्यत्वादिभिर्नोप[1]द्रवः सम्भवति । ग्राह्यस्यैव हि सदा संवेद्यत्वं बलादभ्युपगम्यते । अन्यथात्मन एव संवेद्यत्वे न सम्भवति नीलादिप्रतीतौ इदं नीलमिदं पीतमित्यनात्मावभासित्वात् ।

१ ज्ञानत्वं न संभवतीति पाठान्तरम् ।

श्चात्माश्रयप्रसङ्गाभावात् । अहंप्रत्ययस्तर्हि ज्ञानावलम्बनो भवतु सोऽपि कर्त्रवलम्बनो न ज्ञानालम्बन इत्यात्मवादे वक्ष्याम । तथा ग्राह्यलक्षणमपि ग्राह्यस्यैव किञ्चि[1]दन्वेष्टव्यम् । अन्यथा साधनोत्थस्य त्वदीयानुमानस्य नीलादिवित्तिगत ग्राह्यविषयत्व ग्राह्ये न स्यात् । ग्राहित्वादयश्च तद्वृत्तीनाम् । तल्लक्षणमितरेषामुक्तदोषत्वात् । ज्ञानजन्यफलभागित्वमेवास्य विवक्ष्यम । ज्ञानक्रिया हि सकर्मिका कर्मभूतेऽर्थे फल जनयति । पाकादिवत् । तच्च फलमैन्द्रियकज्ञानजन्यमापरोक्ष्यम् । लिङ्गादिज्ञानजन्यन्तु पारोक्ष्यमित्युच्यते । अस्ति हि विषयाविषयविभाग । विषयेष्वपि पारोक्ष्यापारोक्ष्यविभाग. सार्वजनीनः ।

न च फलमन्तरेणाय विभाग सम्भवतीति तदाश्रीयते । तदेव च फल कार्यभूत कारणभूत विज्ञानमुपकल्पयतीति मिथ्यात्वप्रत्यक्षमपि ज्ञानम् । अथवा ज्ञानक्रियाद्वारको य कर्तृभूतस्यात्मन कर्मभूतस्य चार्थस्य परस्परसम्बन्धो व्याप्तृव्याप्यत्वलक्षण समान स प्रत्यक्षावगतो विज्ञान कल्पयति । न ह्यागन्तुककारणमन्तरेणात्मनोऽयं प्रति व्याप्तृत्वमुत्पत्तुमर्हति । तच्च कारण लोके ज्ञानशब्देनाभिधीयते । येऽपि स्वप्रकाशा संविदमातिष्ठन्ते तैरप्यय सम्बन्धो मानसप्रत्यक्षगम्योऽवश्यमभ्युपगमनीय । अन्यथा ज्ञातो मया घट इति ज्ञानज्ञेयसम्बन्धो ज्ञातृज्ञेयसम्बन्धो वा न व्यवहर्तु शक्यते, यन्मात्र हि प्रकाशित तन्मात्रमेव व्यवहर्तु शक्यते नान्यत् । इह च संविन्मात्रमेव प्रकाशितम् । घटोऽपि तद्वशात् । ज्ञानसम्बन्धस्तु केन प्रकाशित ? । सोऽपि तयैव संविदा प्रकाशत इति चेत् न । तदुत्पत्त्यवस्थाया सम्बन्धस्याविद्यमानत्वात् । प्रकाशकस्यैव हि संविदो विषयेण सम्बन्धो नान्य । तेन जातायां संविदि विषये च प्रकाशिते निष्पद्यमानसम्बन्धो न तया संविदा शक्यते विषयीकर्तुम् । विरम्य व्यापाराभावात् । न हि प्रथममर्थं प्रकाश्य पुन सम्बन्ध प्रकाशयितुमर्हति क्षणिकत्वात् । अथ सम्बन्धोऽपि स्वय प्रकाशत इति मन्येथा , नात्र प्रमाणमस्ति । तस्मान्मानसप्रत्यक्षगम्यो-

१ किञ्चिद्वक्तव्यम् ।

ऽर्थेन सहात्मनः सम्बन्धो ज्ञानं कल्प्यतीति रमणीयम्। अस्ति हि कोऽपि सम्बन्धोऽर्थेन सहात्मनो मानसप्रत्यक्षगम्यः सर्वजनीनः स ज्ञानस्य कल्पकोऽयथा ज्ञानजन्योऽतिशयः कल्पयति ज्ञानम्। अवश्याङ्गीकरणीयश्चाय मतिशयः, वितथप्रतिभासस्थलादिभिरपि, वितथं प्रतिभासत इति वदता ज्ञानज्ञेयज्ञातृष्वनुगतं प्रकाशनपदवाच्यमवश्यमङ्गीकर्तव्यम्। तत्र ज्ञानत्वं तावन्नानुगतम्। तद्धि ज्ञान एव न ज्ञातृज्ञेययोः ज्ञेयत्वमपि ज्ञेय एव, न ज्ञातृज्ञानयोः, ज्ञातृत्वं ज्ञातर्येव, न ज्ञानज्ञेययोः। व्यवहारविषयत्वं प्रकाशमानत्वमिति चेत्। न संविदि व्यवहाराभावाद् विनष्टत्वात्। शब्दप्रयोगो व्यवहार इति चेत् न। उक्तदोषत्वात्। तदवश्यं प्रकाशनभासनादिपर्यायो धर्मविशेषस्त्रिष्वनुवृत्तो गोत्वमिव गोव्यक्तिष्वस्ति। स च धर्मो ज्ञातरि ज्ञेये च ज्ञानवशाज्जायते, ज्ञानस्य तु स्वाभाविकोऽग्नेरिवौष्ण्यमिति स्वप्रकाशं ज्ञानम्। इतरौ परप्रकाश्यावित्याश्रयणीयम्। तन्निमित्तं च विषयस्य विषयत्वं, व्यवहारादीनां हि विषयलक्षणत्वं प्रागेव दूषितम्। एकदेशिनां तु व्यवहारनिबन्धनविषयताङ्गीकरणे रजतधियोऽपि शुक्तिका विषयः स्यात्। न चैवमिच्छन्ति। तदेवमविवादसिद्धेऽर्थगतेऽतिशये तेनैव ज्ञानस्यानुमानं, पूर्वोक्तेन वा मानसप्रत्यक्षगम्येन सम्बन्धेन सम्भवत्यतिक्रान्तदिवसगतस्याप्यवच्छासितोभूतभविष्यतोरविद्यमानत्वेऽपि धर्मेण प्रकाशनधर्मो जायत इति प्रमाणबलादभ्युपगम्यते, अतो न प्रत्यक्षत्वं संविदोऽभ्युपगन्तव्यम्।

न च प्रतीतिबलादपि प्रत्यक्षत्वम्। अर्थावभाससमये संविदः प्रतिभास एव नास्ति नतरामापरोक्ष्यम्। एवं च सहोपलम्भस्यैवाभावात्तन्नियमो य उक्तः स दूरापास्त इति प्रत्युक्तमेतत् “सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियो”रिति। यत्तु पश्चात्स्मरणदर्शनात् ज्ञानमपि प्रागनुभूतमिति तदप्यसिद्धम्। अर्थ एव हि तदा स्मर्यते। स्मरणाच्च तदैवार्थव्याप्तिरात्मनो मनसाऽवगम्यते। तद्वशाच्च तदा स्वैतावज्ज्ञानं कल्पयति। तस्य च ज्ञा॰ स्येन्द्रियादिकारणाभावात्स्मृतित्वं निश्चित्य स्मृतिकारणभूतं पूर्वज्ञानं तदैव कल्पयतीति नास्य स्मरणम्। इतश्च न नीलादिज्ञानात्म-

कत्वम् अनुमानादिषु विषयाकाराणां परोक्षत्वात् । ज्ञानस्य च सर्वत्र प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात् । न हि परोक्षाऽपरोक्षयोरेकत्वं युक्तम् । एवमत्यन्तासद्रूपत्वेनाभिमतस्य स्थायित्वादेः सद्रूपज्ञानात्मकत्वमत्यन्तासंभाव्यम् । तथा भूतानुमाने भूतत्वमवभासते ।

न च वर्तमानस्य ज्ञानस्य भूतमात्मा भवति । भिन्नत्वेऽपि ग्राहकाद्ग्राह्यस्य ज्ञानमेवातीतमुत्तरस्य ग्राह्यं नार्थ इति चेत् न । प्रमाणाभावात् । अत्र चातीत त्रेधा विकल्प्या "तीतं यच्च विज्ञान"मित्यादिना दूषणमुक्तम् । उत्तरमपि त्रेधैव विकल्प्य "ग्राह्याकारकल्पनाया चे"त्यादिना दूषणमुक्तमिति विवेचनीयम् । तस्मादिदमपि वैभाषिकमतमयुक्तमेव, तस्माद्ग्राह्यग्राह्यार्थाकार एव नीलादिर्न ज्ञानाकारः । कथ तर्हि स्वप्ने । तत्रापि बाह्यमेव देशकालान्तरगतमदृष्टोद्बोधितसंस्कारवशात्स्मर्यमाणं निद्रादूषितमनस्कतया भ्रान्त्या संनिहितदेशकालमिव मन्यते । विस्पष्टं चैतदनन्तरदिवसानुभूतस्य स्वप्ने वर्तमानावभासदर्शनादन्यत्रापि स्वप्ने तथाङ्गीकर्तुं युक्तम् । शिरश्छेदोऽप्यन्यत्रावगतः स्वसम्बन्धितया दोषवशादवगम्यते सर्वत्र संसर्गमात्रमसदेवावभासते । संसर्गिणस्तु सन्त एव । सेयं विपरीतख्यातिरुच्यते मीमांसकैः । असत्ख्यातिवादिनस्तु संसर्गिणोऽप्यसन्तीति विशेषः । शुक्तिरजतवेदनेऽपि विद्यमानैव रजतत्वजातिर्विद्यमानस्यैव शुक्तिकाशकलस्यानात्मभूतैवात्मतयाऽवगम्यते, तथा वन्ध्यासुतादिष्वपि विद्यमान एव सुतशब्दार्थो वन्ध्यान्वितया तत्पदसंनिधिदोषादवगम्यते । यत्तु कैश्चिद्विभ्रमादिषु तदाकारावभासमपह्नुत्य विवेकाग्रहणमेव भ्रान्तिरित्युक्तम् । तत्स्वविद्विरोधादेवापेक्षणीयम् । को हि नामाङ्गुलिनिपीडितदृष्टिश्चन्द्रद्वित्वं न प्रकाशत इति ब्रूयात् । किं चैक एवायं चन्द्रो न द्वाविति द्वित्वविवेके चन्द्रस्य स्पष्टमनुसन्धानस्य चक्षुषा द्वित्वधर्मो जायमानः कथं विवेकाग्रहणनिमित्तः संभवति? एवमवगतदिक्कस्य दिग्धर्मो नाग्रहनिमित्तः संभवति । कथं पुनर्द्वित्वस्यावगमः । न सस्मरणम्, तद्द्वित्व[1]भावात् । न ग्रहणम् । अप्राप्तस्य चक्षुषा ग्रहणासंभ

[1] पूर्वमनुभवाभावादित्यर्थः ।

धात् । उच्यते । देशद्वयं नेत्रेण प्राप्तं चन्द्रश्च तयोश्च संसर्गो दोषवशादवगम्यते देशद्वये चन्द्रं प्रतीत्य देशगतं द्वित्वं दोषवशाच्चन्द्रेऽध्यवस्यति । तथाऽपि पित्तवर्तिपीतत्वं शङ्खस्वरूपं च चक्षुषा गृहीत्वा दोषवशात्संबन्धं बुध्यत इत्यवगन्तव्यम् ।

किंच यदि सम्यग्रजतबोधे तादात्म्यमवभासते न शुक्तिरजतवेदने ततोऽवभास्यभेदादवभासस्य वैलक्षण्यं प्रागेव बाधकादनुसंधातुं शक्नुयात् । वैलक्षण्यावगमाच्च न प्रवर्तेत ।

किंच यदि रजतार्थी शुक्तेरुपादानं कार्यतयावगच्छेत् ततोऽकार्यस्य कार्यतया भानाद्विपरीतख्यात्यापत्तिः । अथ नावगच्छेच्च प्रवर्तेत तत्कार्यावगमाधीनत्वात्प्रवृत्तेः । अथाकार्यत्वानवगमेऽपि कार्यावगतिसादृश्यात्प्रवृत्तिः । ततस्तत्कार्यत्वानवगमे नाकार्यावगतिसादृश्यमप्यस्तीति निवृत्तिरपि स्यात् सादृश्ययोरविशेषात् । न चासति कारणे कारणसदृशं तत्कार्यं साधयितुमर्हति । मासीपधत् शुक्तिका रजतकार्यमाभरणम् ।

ननु व्रीहिकार्यमपूर्वं नीवाराः साधयन्ति नैवं । व्रीह्यंशा एव तत्र कार्यं कुर्वन्ति । ते च विकलाः सन्तोऽप्यशक्त्यवस्थायां तत्साधनत्वेन यथाशक्तिप्रयोगाभिधानादवगता इति नाकारणात्तत्सदृशात्कार्योत्पत्तिः । अथ स्वकार्यानवगतिरेव प्रवृत्तेः कारणं, ततो बाह्या अपि वेदार्थे प्रवर्तेरन् अकार्यत्वानवगमात् । अथ त्वकार्यमेव तेऽवगच्छेयुः, ततः कार्यस्याकार्यतयावगमात् विपरीतख्यातिरित्यास्तां तावत् । तस्मात्स्वप्नादिष्वपि बाह्यस्यैवान्यथावभासात्सिद्धं सर्वत्र बाह्यालम्बनत्वम् । अथ स्वप्नवत्प्रत्ययत्वात् स्तम्भादिज्ञानमप्यन्यथा ज्ञानमित्यनुमीयते । तदसत् । तथा सति प्रत्ययत्वाविशेषात्त्वदीयमप्यनुमानं मिथ्या स्यात् । मिथ्यात्वग्राहिणोऽनुमानस्याऽमिथ्यात्वे वा तत्रैव हेतोर्व्यभिचारः । तस्मादुक्तं यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य इति । तस्मादव्यभिचारात्प्रत्यक्षं न परीक्षितव्यम् ॥ ॥ इति शून्यवादः ॥

१ अत्र तर्हीति युक्तः पाठ इति प्रतीमः ।
२ तथा च परमतभङ्ग इति भावः ।

प्रत्यक्षस्य सत्सम्प्रयोगजन्यत्वलक्षणेन लोकसिद्धेनाव्यभिचारमुक्त्वा इदानीमनुमानादेरप्यव्यभिचारार्थं लोकसिद्धमेव लक्षणमाह।

अनुमानं ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिः ॥ ६ ॥

यस्य यादृशस्य येन यादृशेन सह साक्षाद्वा प्रणाड्या वा यादृशः संबन्धः संयोगः समवायः एकार्थसमवायः कार्यकारणत्वमन्यो वा दृष्टान्तधर्मिषु नियतो ज्ञातस्तं तादृशं साध्यधर्मिषु दृष्टवतस्तस्मिंस्तादृशे तादृशसंबन्धसंबन्धिनि प्रबलेन प्रमाणेन तादृप्यतद्विपर्ययाभ्यामपरिच्छिन्ने या बुद्धिः साऽनुमानम्। यथा धूमस्यानुपरतोर्ध्वगमनस्याग्निसाहित्यं महानसादिषु नियतमुपलब्धवतः पर्वते तद्दर्शनादग्निज्ञानम्।

ननु नियमावधारणाधीनत्वे कथं तादृप्येणापरिच्छिन्ने प्रवृत्तिः ईदृशो हि नियमः—यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः। यद्यद्धूमवत्तत्तद्वह्निमदिति, एवं चेद्यावद्धूममग्निसद्भावोऽवगत एवेति नापरिच्छिन्नविषयत्वमनुमानत्वस्य संभवतीति। अत एव चोद्याद् बिभ्यतः केचिदसंनिकृष्टग्रहणं स्मरणाभिमाननिरासार्थं व्याचक्षते गृहीतग्राहित्वमेवानुमानस्य स्वीकुर्वाणाः। तथापि नाप्रामाण्यम्। न ह्यगृहीतग्रहणं प्रमाणलक्षणम्। अनुभूतिर्हि तल्लक्षणम्। अनुमानस्य च गृहीतग्राहित्वेऽपि प्रत्युत्पन्नलिङ्गकारणजन्येन संस्कारमात्रजत्वाभावात्स्मृतित्वाभावादनुभूतित्वमेवेति युक्तमस्य प्रामाण्यम्। अथ स्मृतिप्रमोषः कस्मान्नाश्रीयते। प्रत्युत्पन्नकारणसद्भावात्। संस्कारातिरिक्तकारणासद्भावेन हीदं रजतमित्यत्रानुभवरूपस्यापि रजतज्ञानस्य बलात्स्मृतित्वमाश्रित्य प्रमोषोऽङ्गीकृतः। अत्र तु लिङ्गस्यानुभवकारणस्य सद्भावाद्युक्तं प्रतीतिसिद्धस्यानुभवरूपस्यापह्नवेन स्मृतिप्रमोषाङ्गीकरणमिति। सोऽयमेषामकारणकस्त्रासः। तथा हि यदि हि यावद्व्याप्यव्यापकसद्भावोऽवगतः स्या,त्ततो गृहीतग्राहित्वमाशङ्क्येतापि, न त्वेवमस्ति। महानसादिष्वेव हि दृष्टान्तधर्मिषु प्रागनुमानाद्धूमस्याग्निसाहित्यमवगतम्। न सर्वत्र प्रमाणा-

(१) कारणाभावेनेति पुस्तकान्तरपाठः।

सम्भवात्, यथा चासम्भवस्तथा न्यायरत्नमालायामेव प्रपञ्चितं दृष्टान्तधर्मिष्विव बहुशोऽग्निसाहित्यमुपलब्धवतोऽनग्नौ च क्वचिदपि प्रयत्नेनान्विष्यमाणे धूममदृष्टवतः साध्यधर्मिण्यग्निमत्ताज्ञानमुत्पद्यते आह च 'साहित्ये मितदेशत्वात्प्रसिद्धे वह्निधूमयोः । व्यतिरेकस्य चादृष्टेर्गमकत्वं प्रकल्पित'मिति । धूमस्तु दृष्टिमात्रेण गमकः सहचारित्वे ज्ञाते च । ततश्चानुमितसत्ता न सर्वेषां धूमवतामग्निमत्ताऽवगन्तव्या । नापि सर्वत्रानग्नौ धूमस्याभावः, भूयोऽग्निसाहित्यव्यभिचारादर्शनमित्येतावदेवानुमानार्थिभिरभ्यर्थनीयं नाधिकं किञ्चित् । यस्त्विदं यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति ज्ञानं, तदनुमानमेवेति तत्रैवोक्तम् । नन्वेवमप्यनेनैव सामान्यानुमानेन सर्वधूमवतामग्निमत्ताऽवगतेति यत्पुनः पर्वतादिदेशविशेषेषु धूमदर्शनादग्न्यनुमानं तस्य गृहीतग्राहित्वात्तदवस्थमेव स्यात् । नैवम् । सामान्यविशेषभेदात् । सामान्येन हि धूमवतामग्निमत्ताऽवगता पर्वतादेस्तु देशविशेषस्य स्वरूपमपि प्रागनवगतं न तरामग्निमत्त्वम् । यस्त्ववगतमेवेति मन्यते तेन पर्वतस्वरूपमेव तावदप्राप्तपर्वतसमीपस्थे केन प्रमाणेनावगतमिति वक्तव्यम्? । न प्रत्यक्षेण नान्येन प्रमाणेन । न चानवगतपर्वतस्तस्याग्निमत्तामवधारयितुमलं यदि वेदानीं तेन पर्वतस्याग्निमत्त्वं प्रागेवावगतं स्यात् ततोऽग्न्यर्थी विनैव धूमदर्शनेनाग्नये पर्वतमारोहेत । न ह्यग्न्यर्थिनावगतेऽग्नौ धूमदर्शनेनार्थः कश्चित् ।

किं च । धूमोपलक्षितस्य पर्वतादिदेशविशेषस्याग्निसम्बन्धोऽवगत इति वदता धूमसम्बन्धोऽप्यवगत इति वक्तव्यम् । न ह्यज्ञातसम्बन्धमुपलक्षणमुपलक्ष्यमुपलक्षयितुं क्षमम् । अथ देशमात्रस्य धूमेनोपलक्षणं न देशविशेषस्य ततोऽग्निमत्त्वमपि तन्मात्रस्यावगतं न देशविशेषस्य । अतो लिङ्गलिङ्गिनोरविशेषाल्लिङ्गस्येव देशकालातिरेको न लिङ्गिन इति प्रलापमात्रम् । अपि च यत्राग्नीन्धनसंयोगस्तत्र धूम इत्यनेन धूमोऽप्यवगत एवेति न किंचिदवगन्तव्यमवशिष्यते धूमज्ञानेनेत्यलं बालजल्पितेन । यदि चावगतमेवानुमानेनावगम्यते ततः स्मरणमेव प्रमुषिततद्भावमनुमानज्ञानं स्यात् ।

न च प्रत्युत्पन्नकारणजन्यत्वादस्मृतित्वम्, तदसिद्धेः । सम्बन्धदर्शनं हि सदृशदर्शनवत्संस्कारमुद्बोधयेत् । क्लृप्तं हि तत्र तस्य कारणत्वम् । संस्का

रजतोद्बोधितः स्मृतिं जनयतीत्यविवादं, स्मृतेश्च, प्रमोषः शुक्तिकारजतादिवेदनेषु कॢप्त एव । तदेवं कॢप्तेनैव मार्गेण धूमादग्निज्ञानोत्पत्तौ को नामाकॢप्तं लिङ्गस्य लिङ्गिज्ञाने हेतुत्वं कल्पयेत् । कल्पनायां वा शुक्तावपि रजतवेदनस्यानुभवरूपत्वात्तदुपपत्तये दोषस्यैवानुभवहेतुत्वं कल्पनीयम् । अकल्पने त्वत्रापि स्मृतिप्रमोषादप्रामाण्यमेव स्यात् । तस्मादवश्यमगृहीतग्राहित्वमङ्गीकर्तव्यम् । नन्वग्निविशेषस्यागृहीतसम्बन्धस्याननुमेयत्वात्सामान्यमनुमेयं, तच्च प्रागवगतमेवेति कथमगृहीतग्राहित्वं? यथाहुः "विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यता । अनुमाभङ्गपङ्केऽस्मिन्निमग्ना वादिदन्तिनः" इति । नैष दोषः, अवगतस्यापि सामान्यस्य देशान्तरकालान्तरसंबन्धस्यागृहीतस्य ग्रहणादुपपन्नं प्रमेयत्वम्, इदं चापरमेकदेशिना वक्तव्यं केन प्रमाणेन धूमदर्शनस्याग्निज्ञानहेतुत्वमवगम्यत? इति, तदानन्तर्यादिति चेत् । न । तस्य संस्कारद्वारेणाप्युपपत्तेः । अनुभवरूपत्वमनुपपन्नमिति चेत् । स्मरणस्यापि तत्परामर्शप्रमोषेणानुभवाभिमानोपपत्तेः, वस्तुतोऽनुभवत्वं त्वसिद्धमेव । प्रमाणाभावात् । न ह्यग्निज्ञानेऽनुभवत्वे प्रत्यक्षमन्यद्वा प्रमाणमस्ति । अस्ति तु स्मृतिप्रमोषत्वे । अथ स्मृतिप्रमोषत्वे वा बाधकं स्यात् । न चाग्निज्ञानस्य तदस्तीत्यतो न स्मृतिप्रमोष इति चेत्, न । स्मृतिप्रमोषस्याप्यबाधदर्शनात् । मणिप्रभादर्शिनो मणिबुद्धिस्तावत्स्मृतिप्रमोष एव । अन्यथा विपरीतख्यातिप्रसङ्गात् । अथ च प्रवृत्तस्य मणिलाभान्न बाधकमस्ति, तस्मात्स्मृतिरेवानुमानमित्यप्रामाण्यापत्तिः । कथं च गृहीतग्राहित्वमनुमानस्य? । अत्यन्तापरिदृष्टे देशे काले चाग्निरनुमीयते स केन प्रमाणेन प्रागवगतः ? न प्रत्यक्षेण, तस्य विद्यमानोपलम्भनत्वात् । न चान्येन केनचित् ।

किं च । अग्निधूमयोर्मिथः संबन्धो देशकालानवच्छिन्नः प्रत्यक्षेणावगत इत्येतावदेव भवान्ब्रवीति, न चैतावता देशान्तरकालान्तरसंबन्धोऽग्नेरवगतो भवति, तस्मादगृहीतग्राह्येवानुमानम् । किमत्रागृहीतम् ? अग्निसामान्यं तावद्गृहीतमेव पर्वतोऽपि प्रत्यक्षेणावगतः । अग्निविशिष्टस्तु पर्वतो न केनाप्यवगत इति सोऽनुमेयो भविष्यति । तत्र च प्राप्ताप्राप्तविवेकेन संबन्ध-

मात्रं प्रमेयमवशिष्यते । यथा "दध्ना जुहोती"ति विशिष्टविधावपि विधिर्विशेषणपरो भवति, तथेहापि विशिष्टविषयमेवानुमानम् । विशेषणविशेष्ययोः प्राप्तत्वात् इति युक्तम् । यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददातीतिवत्सम्बन्धविषयं भवतीति । यस्तु प्रतिपक्षमर्थं परमनुमानेन प्रतिपिपादयिषति । तेन साधनं प्रयोक्तव्यम् । येन वाक्येन परस्यानुमानबुद्धिरुत्पद्यते तत्साधनमित्युच्यते । तच्च पञ्चावयवं केचिद्द्व्यमन्ये, वयं त्र्यम् । उदाहरणपर्यन्तं यद्वोदाहरणादिकम् । अक्षपादीयास्तावत्प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनैः पञ्चावयवं साधनं मन्यन्ते । अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा, कृतकत्वादिति हेतुः, यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टं यथा घटादीत्युदाहरणम् । कृतकश्च शब्द इत्युपनयः, तस्मादनित्य इति निगमनम्, अयं त्वतिविस्तरो गतार्थ इति मन्वाना सौगता द्व्यवयवमुदाहरणोपनयात्मकं मन्यन्ते । स्मर्यमाणनियमं हि लिङ्गं साध्यधर्मिण्यनुसन्दधानस्य स्वयमेव लिङ्गिबुद्धिरुत्पद्यते, तेन यत्कृतकं तदनित्यमिति, कृतकत्वस्यानित्यत्वेन नियमं स्मारयित्वा कृतकश्च शब्द इत्युपनयमात्रे कृते शब्दस्यानित्यत्वमवगम्यत एवेति कृतमवयवान्तरैः । एवं त्वत्पन्नसाकाङ्क्षमेव वाक्यं क्लेशगम्यार्थं भवतीति त्र्यवयवमेव युक्तम् । अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् यत्कृतकं तदनित्यं यथा घटादीत्येवमुदाहरणान्तं साधनं सर्वत्र वार्त्तिककारः प्रयुङ्क्ते । अथवा यत्कृतकं तदनित्यं यथा घटादि कृतकश्च शब्दः, तस्मादनित्य, इत्युदाहरणप्रभृति प्रयोक्तव्यम् । एवमप्यन्यूनाधिकमेव साधनम् । तथा च यत्कर्म तत्फलवत् होमोऽपि कर्म तेनापि फलवता भवितव्यमित्येवं सर्वत्र भाष्यकारः प्रयुङ्क्ते । प्रतिज्ञादोषाः प्रत्यक्षविरोधादयोऽप्रसिद्धविशेषणत्वादयश्च वार्त्तिके प्रपञ्चिताः । असिद्धिरनैकान्तिकत्वं बाधकत्वं चेति त्रयो हेतुदोषाः । तत्रासिद्धिः पञ्चधा बुद्धो धर्माधर्मवेदी सर्वज्ञत्वादिति स्वरूपासिद्धिः, न हि सर्वज्ञत्वस्वरूपं क्वचिदस्ति । वह्निर्दाहकः शीतत्वादिति सम्बन्धासिद्धिः, शैत्यस्य वह्निसम्बन्धाभावात् । नन्वेवं समुद्रवृद्धेश्चन्द्रोदयस्य हेतुत्वं न स्यात्, उदयस्य समुद्रसम्बन्धाभावात्–एककालसम्बन्धादुभयोरदोषः । यदा तर्हि चन्द्रस्य नभोमध्ये स्थितिं दृष्ट्वा पञ्चदशनाडिकातिक्रान्ता समुद्रवृद्धिरनुमीयते तदा

कथं तत्रापि परम्परा संबन्धादुभयोरदोषः । न हि साक्षात्संबन्ध एव सर्वत्राश्रीयते । यद्धि येन साक्षात्परम्परया वा केनापि संबन्धेन नियतं तत्तस्य तथैवानुमापकं भवतीति दर्शितमेवैतत् । तेन यादृश संबन्धो हेतो र्वादिना दर्शितः, तदसिद्धौ दोषो भवति नान्यथा । गोशब्दः सास्नादिमद्वचनो गोशब्दत्वादिति व्यतिरेकासिद्धिः । न हि धर्मिव्यतिरेकेण गोशब्दत्वं नाम किंचिदस्ति । नित्यमाकाशमनवयवद्रव्यत्वादिति सौत्रान्तिकमाकाशाभाववादिनं प्रत्याश्रयासिद्धिः । वायुराकाशश्चानित्यः मूर्तत्वादिति व्याप्यसिद्धिः, मूर्तत्वस्याकाशे व्याप्त्यभावादिति । अनैकान्तिकत्वं द्विविधम् । सव्यभिचारं सप्रतिसाधनं च, नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वादिति कर्मादिष्वनित्येष्वमूर्तत्वसंभवाद्व्यभिचार्यमूर्तत्वम् । अप्रत्यक्षो वायुः, द्रव्यत्वे सत्यरूपत्वात्, प्रत्यक्षो वायुः महत्त्वे सति स्पर्शवत्त्वादिति । संप्रतिसाधनत्वादुभयमप्यनिर्णायकं संशयहेतुः अगृह्यमाणबलाबलत्वादुभयोः । कश्चित्त्वाह । न विरुद्धार्थं हेतुद्वयं तुल्यबलमेकत्र संभवति । तद्भावे वस्तुनि नित्यसंशयापत्तेः । द्रव्यत्वे सत्यरूपत्वस्यापरोक्षावभासविरोधादप्रत्यक्षत्वमनुमापयितुमसामर्थ्याद्दौर्बल्यम् । स्पार्शनानुमानं त्वविरुद्धं बलवदिति न द्वयो स्तुल्यबलत्वम् । अतो नास्ति सप्रतिसाधनो हेतुरिति स वक्तव्यः । सव्यभिचारेऽपि तर्हि न संशयहेतुः स्यान्नित्यसंशयापत्तिप्रसङ्गादेव । सत्यपि तस्य संशयहेतुत्वे प्रमाणान्तरेण निर्णयसंभवान्न नित्यसंशयापत्तिरिति चेत् । तर्हीहापि प्रमाणान्तरेण निर्णयसंभवाददोषः । तथा सति यत्प्रमाणान्तरविरुद्धं तस्य दुर्बलत्वादितरस्य बलीयस्त्वादतुल्यबलत्वमिति चेत् । केन चोक्तमुभयं तुल्यबलमिति । किं त्वगृह्यमाणबलाबलत्वमात्रम् । तथा हि यः स्थाणुत्वं पुरुषत्वं वा नावधारयति तस्योर्ध्वत्वं संशयहेतुर्भवति । निर्णीते त्वन्यतरस्मिन् रूपे संशयो निवर्तते । तथा यो वायोरपरोक्षावभासं नावधारितवान् तस्य पृथिव्यादिषु स्पार्शनेऽत्यव्याप्तं स्पर्शवत्त्व, व्योमादिषु वा प्रत्यक्षत्वव्याप्तमरूपत्वं वायावुपलभमानस्य भवत्येव संशयः, स तु प्रमा-

(१) प्रत्यक्षत्वव्याप्तम् इति पु॰ पा॰ ।

यान्तरेण निर्णये सति निवर्तत इत्यास्तां तावत् । तस्मात्सप्रतिसाधनमपि सव्यभिचारवत्संशयहेतुः । तथा च भाष्यकारः—"यत्कर्म तत्फलवत् होमोऽपि कर्म तेनापि फलवता भवितव्यमित्यस्योपरते कर्मणि द्रव्याणां तत्संयोगानां च द्रव्यान्तरं फलं दृष्टमिति द्रव्यमपि फलवत्स्यादिति प्रतिसाधनं ब्रुवन्" सप्रतिसाधनत्वमपि दूषणमिति दर्शयति । तस्मात्सोऽपि संशयहेतुः । असाधारणं तु गन्धवत्त्वं पृथिव्यां दृष्टं न क्वचिदपि बुद्धिमादधातीति न संशयहेतुः । साधारणं हि द्वयोः साध्यतदभावयोर्दृष्टत्वादुभयत्राप्यनवस्थया बुद्धिमादधत्संशयहेतुरित्युक्तम् । तथा विरुद्धार्थव्याप्तमपि हेतुद्वयमेकत्र दृश्यमानं स्वव्यापकमेकस्मिन् धर्मिण्युपसंहरदेकस्य विरुद्धोभयरूपधर्मत्वासंभवात्संशयं जनयति । न चैवंभावोऽसाधारणस्य संभवतीति नायं संशयहेतुः । तथा बाधको नाम हेत्वाभासो यो विरुद्ध इति तार्किकैरभिधीयते स च षड्विध इति केचित् । धर्मधर्म्युभयेषां स्वरूपस्य विशेषणस्य[1] च बाधात् स चतुर्धेति केचित् । उभयबाधस्य च धर्मधर्मिबाधान्तर्गतत्वात् एकधेत्यपरे सर्वथा समीहितधर्मविपर्ययसाधनत्वात् । इदमेव च युक्तम् । अवान्तरभेदस्यानुपयोगात् । यद्यवश्यमवान्तरभेदो वक्तव्यः तर्हि द्वैविध्यमेव वक्तव्यम् । धर्मस्वरूपबाधनं, तद्विशेषबाधनं चेति । न हि धर्मितद्विशेषबाधकत्वं नाम हेतोर्दूषणं संभवतीति स्वयमेव वार्त्तिककारेण 'धर्मिस्वरूपबाधेन विरुद्धो योऽभिधीयते' इत्यादिना दर्शितम् । तथा हि द्रव्यातिरिक्तः समवाय इह-प्रत्ययहेतुत्वात् संयोगवदिति अत्रेहप्रत्ययहेतुत्वमसमवायत्वेन भेदेन च व्याप्तं, संयोगे दृष्टम् । समवायस्यासमवायत्वं भेदं चापादयत्समवायधर्मिस्वरूपं तद्विशेषं चैकत्वं बाधतीत्युदाहृतम् । तदयुक्तम् । इह-प्रत्ययहेतुत्वं हि समवाये धर्मिणि दृष्टं न वा ? । यद्यदृष्टं ततोऽसिद्धत्वान्न कस्य चिदपि साधकं बाधकं वा भवति । यदि दृष्टं तत्कथं तत्रैव दृश्यमानं तस्यैव बाधनं कुर्यात्, विरोधे हि सति बाधेत ।

---

(१) स्वविशेषस्य चेति पुस्तकान्तरपाठः ।

न च तद्धर्मतया दृश्यमानस्य कथंचिदपि तेन विरोधः[1] संभवति।

ननु समवायत्वं बाधत इत्युक्तम्। यदि समवायत्वं नाम समवायधर्मिणोऽतिरिक्तं तद्बाधेपि न धर्मिस्वरूपं बाधितं स्यात्। अथ धर्म्येव तत्र तस्य बाधकं संभवतीत्युक्तम्। तस्माच्च धर्मिस्वरूपबाधनं नाम हेतुदोषः क्वचित् संभवति, सर्वत्रादृश्यमानस्यासत्त्वात्, दृश्यमानस्य चाविरोधात् धर्मिविशेषणस्यैकत्वस्य कामं संभवति बाधः, न त्वेतद्दूषणम्। यदि त्विहप्रत्ययहेतुत्वं समवायस्यैकत्वं विरुन्ध्यात् ततो द्रव्यातिरेकं साधयतः किं हीयते? न हि द्रव्यातिरेकसाधनकृतमेकत्वसाधनं, यतस्तस्य दूषणत्वेन संभाव्येत। तस्माद्धर्मिस्वरूपस्य तद्विशेषस्य च बाधनाद् द्विविधमेव बाधकम्। तत्र नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति अत्र कृतकत्वमनित्यत्वेन व्याप्तत्वान्नित्यस्वरूपमेव बाधते। यस्तु स्वरूपमेव शब्दानामभिधेयं नार्थान्तरमित्येतमर्थं प्रतिपिपादयिषुस्तात्सिद्ध्यर्थमेवं प्रयुङ्क्ते। अगृहीतसंबन्धावस्थोपि शब्दः स्वाभिधेयमर्थं प्रतिपादयति विभक्तिमत्त्वात् गृहीतसंबन्धवदिति तस्य धर्मविशेषविपर्ययसाधनो हेतुः। परवादि संबन्धग्रहणादस्वरूपप्रतिपादनं दृष्टमिति तद्वदेव प्रागस्वरूपार्थत्वं तेनैव हेतुना प्रसज्येत। स्वरूपप्रतिपादने च बाधितेऽर्थप्रतिपादनमपि तद्धर्मस्व[2]रूपं बाधितमेव। ना[3]पि प्राक्संबन्धग्रहादर्थान्तरप्रतिपत्तिः शक्यते कर्तुम्[4]। प्रतीतिविरोधादेव। सर्वत्र यो हेतुर्येऽविशेषविशिष्टेन साध्येन दृष्टान्तधर्मिषु नियतः स तादृग्विशेषविशिष्टस्य साध्यस्य[5] धर्मिणि प्रमाणान्तरविरोधात्साधनासंभवेन साधनविपरीतं विशेषं नियमबलात्स्वयमेव बाधमानो निर्विशेषस्य च साध्यस्यासंभवात् साध्यमेव न साधयति। यथा शरीरिचेतनकर्तृकत्वेन घटादिषु व्याप्तमुत्पत्तिमत्त्वं देहाङ्कुरादीनां चेतनकर्तृकत्वसाध[6]नायोच्य-

१ विरोधो हि एकत्राभावच्छेदैकदेशावृत्तित्वनवत्र एव संभवः स च तद्धर्मतया दृश्यमाने न संभवतीति भावः।

२ धर्मस्वरूपमिति पुस्तकान्तरपाठः।

३ न द्वयमिति पुस्तकान्तरपाठः।

४ कर्तुमिति पाठान्तरम्।

५ साध्यधर्मिणीति पुस्तकान्तरपाठः।

६ बाधकसंबोध्यमानमिति पुस्तकान्तरपाठः।

मात्रं शरीरिणश्चेतनस्यानुपलब्धिविरोधेन साधयितुमशक्यत्वादशरीरस्य तेनैव हेतुना घटादिवद्विकारत्वाद्बुद्ध्याद्युपशून्यस्य चेतनस्यासंभवाच्चेतनकर्तृकत्वमेवाङ्कुरादीनां न साधयति । तेन धर्मविशेषविरोधी हेतुः साध्यसिद्धिमेव निरुणद्धीति भवति दूषणम् । धर्मिविशेषविरोधस्तु साध्याविरोधित्वान्न दूषणं, प्रत्युत सिद्धान्तान्तरदूषणत्वात्प्रतिवादिन एव निग्रहस्थानत्वाद् दूषणं तद्भवति, न वादिनः । यस्तु दृष्टान्तपरिदृष्टसाध्यविशेषविरोधप्रभवेऽपि तद्रहितं साध्यमात्रं हेतुः साधयत्येव । तच्च विशेषान्तरमादाय सिध्यतीति वदति, तस्योष्णाग्निनियतस्तृणादिविकारो हिमे दृश्यमानः शैत्यप्रत्यक्षविरोधादौष्ण्यासंभवेऽप्यनुष्णमेवाग्निं साधयेत् । तस्माद्धर्मिविशेषविपर्ययसाधनत्वं हेतोरदूषणमेव । उदाहरणं द्विविधं साधर्म्योदाहरणम् । वैधर्म्योदाहरणं च । साधर्म्यं लिङ्गमुद्दिश्य लिङ्गिन उपादानम् । यो यो धूमवान्महानसादिः स सर्वोऽग्निमान्दृष्ट इति सम्प्रयुक्ते च साधर्म्ये न वैधर्म्यं वक्तव्यं गतार्थत्वात्, यदा वक्तव्यमापतति तदा लिङ्गाभावमुद्दिश्य लिङ्ग्यभावोपादानं[1], यत्राग्निर्नास्ति तत्र सर्वत्र धूमोऽपि नास्ति यथा तोयादिष्विति । यत्र भावेन भावः साध्यते तत्रैव विधिरूपं साधर्म्यं तत्प्रतिषेधरूपं च वैधर्म्यम् । यत्र तु मेघाभावादिना वृष्ट्याद्यभावः साध्यते तत्र साधर्म्यमेव प्रतिषेधरूपम् । यथा यदा यत्र मेघोत्पत्तिर्नास्ति[2] तदा तत्र वृष्टिर्नास्तीति वैधर्म्यं तु विधिरूपम् । यत्र वृष्टिरस्ति तत्र मेघोत्पत्तिरस्तीति । तेन यद्गुणोक्त—प्रसज्यप्रतिषेधात्मकमेव वैधर्म्यमिति तदनादरणीयम् । साधर्म्याभासाश्च साध्यविकलत्वादयो वैधर्म्याभासाश्च साध्याभाववैकल्यादयो वार्त्तिक एव द्रष्टव्या इति । तत्तु द्विविधमिति दृष्टस्वलक्षणविषयमेवानुमानमिति मन्वानान्निराकर्तुमदृष्टस्वलक्षणविषयमप्यनुमानं क्रियादिविषयमस्तीति दर्शयितुं द्वैविध्याभिधानम् । न हि क्रियास्वलक्षणं प्रत्यक्षेण कदाचिद्दृश्यते पूर्वोत्तरदेशसंयोगविभागमात्रस्य

१ ययोर्व्याप्यव्यापकभावस्तदभावयोर्व्याप्यव्यापकभावश्च विपरीतेन सिद्ध इति न्या. १

२ यत्र मेघोत्पत्तिर्नास्ति इति पाठान्तरं तु साधु मन्ये ।

प्रत्यक्षेण ग्रहणम् । याभ्यामेवागन्तुकाभ्यामागन्तुकं कारणमनुमीयते तच्च क्रियेत्युच्यते ।

ननु द्रव्यमेव कारणं स्यात् । न । तस्य प्रागपि सद्भावात् ।

ननु क्षणान्तरेऽन्यद्द्रव्यं सर्वसंस्काराणां क्षणिकत्वात् । सादृश्यात्तु प्रत्यभिज्ञानम् । यदा समानदेशे पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरमारभते तदा तिष्ठतीति लक्ष्यते । यदा त्वनन्तरदेशे पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरमारभते तदा गच्छतीति लक्ष्यते । दीपगमनच्छायागमनञ्च सदृशापरापरक्षणानामुत्तरोत्तरदेशप्रारब्धानां गमनावभासनिमित्तत्वात् कृतं क्रियया । किं चानुत्पन्नस्य लब्धसत्ताकस्य क्रियाश्रयत्वायोगादुत्पन्नस्य च विनाशग्रस्तत्वात् कथं क्रियारम्भकत्वं, यथाहुः । "क्षणिकाः सर्वसंस्कारा अस्थिराणां कुतः क्रिये"ति । तदिदं शब्दाधिकरणे निराकरिष्यामः । ततः स्थिरत्वे सति तन्मात्रेणानुपपत्तेः क्रियानुमानं युक्तमिति न युक्तम् । कार्यं हि कारणमात्रमपेक्षते । तच्चेह दृष्टमेवास्ति, प्रयत्नविशेषानन्तरं हि शरीरे देशसंयोगविभागाख्यं फलमुत्पद्यमानमुपलभ्यते ततः[1]। स एव निमित्तम्[3] । तद्वदात्मशरीरसंयोगश्चासमवायि शरीरं च समवायीति किमत्रादृष्टकारणानुमानेन? । नन्वसमवायिकारणभूतस्य संयोगस्य स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्यं नान्यत्र तन्तुसंयोगानामिव स्वाश्रयेषु तन्तुषु पटः, तन्तुतुरीसंयोगस्य वा पटतुरीसंयोगः । प्रयत्नवदात्मसंयोगस्त्वनेवंविधे व्योम्नि कथं संयोगमारभते? अतः कारणान्तरं कल्पनीयमिति चेत् । न । तन्तुसंयोगः स्वाश्रय एव पटमारभते पटस्य बहुतन्तुव्यापित्वात् । संयोगानां च द्वयोर्द्वयोरेव वृत्तेः ।

किं च शरव्यासंयोगाच्चोदनाख्याद्युगपदेव शरे शराश्रयत्रेषु च सर्वेष्वन्तर्बहिर्वर्तिषु बहूनि कर्माण्युत्पद्यन्ते । तत्र येषामवयवानां ज्यासंयोगो

१ समवायसम्बन्धेन क्रियां प्रति तादात्म्येन द्रव्यं कारणमिति न शक्यते वक्तुं द्रव्यस्य स्वकारणसत्ताकालावच्छेदेनापि सत्त्वेन क्रियायाः सार्वकालिकत्वापत्तेरिति भावः ।

२ सत्ताकस्येति पाठो नोपलभ्यते पुस्तकद्वये परन्तु पाठस्तु पदार्थबोधे लक्षण-पदमिति ध्येयम् ।

३ ततः स एव निमित्तमिति पा

४ असमवायी-इति प ठ तु म’ मुद्रितेष्वनुपलभ्यमानमपि साधु प्रतिपद्ये ।

नास्ति तेष्वस्वाश्रयेषु स्वाश्रयासमवेतेषु च ज्यासंयोगः कर्मारभत इति व्यभिचारः। न हि ते संयोगाश्रयीभूते शरे समवेताः, शरस्यैव तेषु समवायात्

किं च प्रयत्नवदात्मसंयोगानन्तरं युगपदेव हस्ते प्रयत्नवदात्मसंयुक्ततत्संयुक्तेऽङ्गदे चाङ्गुलीयके च तल्लग्ने मणौ च कर्मोत्पद्यते। अथैवमादिषु न नोदनात् प्रयत्नवदात्मसंयोगाद्वा कर्मोत्पत्तिः। किं तु संयुक्तसंयोगादित्युच्यते ज्यासंयुक्तावयवसंयोगात्तदनन्तरावयवे तत्संयोगाच्च तदनन्तरे। तथात्मसंयोगाद्धस्ते तत्संयोगादङ्गदे तत्संयोगान्मणावपीति। एवं तर्हीहापि शक्यते वक्तुं प्रयत्नवदात्मसंयुक्तशरीराकाशसंयोगाच्छरीराकाशदेशविभागस्तत्संयोगाच्च तदनन्तरदेशसंयोग इति दृष्टेनैव संयोगेन संयोगविभागसिद्धेर्न कर्मकल्पनाऽवकल्पते।

किं च न संयोगस्यैवायं धर्मः। सर्वाण्येवासमवायिकारणानि स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्यमारभन्ते नान्यत्र। ततश्च कर्माण्यसमवायिकारणत्वेनानुमीयमानं वियति विहङ्गमे चोभयत्रानुमीयेत। न हि विहगकर्मणा वियति कार्यं संभवति। ततश्च वियत्यपि चलतीति बुद्धिः स्यात्। अतो नानुमेयं कर्म, किमिदानीं नास्त्येव क्रियातत्त्वम्? अस्ति, प्रत्यक्षावगमात्

ननु संयोगविभागातिरिक्तं न किंचिदत्र दृश्यते, सर्पति सर्पे भूमेः सर्पस्य च द्वयोरपि संयोगविभागाविशेषेऽपि सर्पमेव—चलतीति बुद्धिरालम्बते न भूमिम्, अतोऽस्या बुद्धेरालम्बनमस्ति सर्पे चलनं नाम तत्त्वम्। तद्भावाभावाभ्यां सर्पभूम्योश्चलतिबुद्धेर्भावाभावावित्यङ्गीकार्यम्। न चेयमानुमानिकी संभवतीत्युक्तं, तस्मादेवमभिप्रायमिदं भाष्यम्, किं तु विशेषविषयं सामान्यविषयं चानुमानमित्यनुमानस्य विषयप्रपञ्चार्थम्। येऽपि मन्यन्ते "विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाधनते"ति तेऽनेन निराक्रियन्ते, उभयोरपि विषयोपपत्तेः। यत्र विशेषस्यैवानुगमस्तत्र विशेषविषयत्वम्, सामान्यानुगमे तु सामान्यविषयत्वम्।

न च सिद्धसाध्यत्वं, देशान्तरकालान्तरसंबन्धस्याग्रहीतस्यग्रह॑-दिति प्रागेव वर्णितम् ।

इत्यनुमानपरिच्छेदः ।

शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञानम् । विज्ञाताच्छब्दात्पदार्थाभिधानद्वारेण यद्वाक्यार्थविज्ञान तच्छाब्द नाम प्रमाणम्, तल्लोकसिद्धत्वाच्च परीक्षितव्यम् । तच्च द्विविधम् । पौरुषेयमपौरुषेय चेति, तत्र पौरुषेयमाप्तवाक्यम्, अपौरुषेयं च वेदवाक्यम्, उभयमप्यनाप्तप्रणीतत्वदोषपरिहारात्स्वतश्च शब्दस्यादुष्टत्वात्प्रमाणम् । तच्च पुनर्द्विविधम् । सिद्धार्थे विधायकं चेति । विधायकमपि द्विविधम् । उपदेशकमतिदेशकं च । इत्यमिदं कर्त्तव्यमित्युपदेशः । यथा लोके-दधिघृतसूपशाल्यादिभिर्देवदत्तो भोजयितव्य इति । वेदेपि प्रयाजावघातादिप्रकारेण दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यात् । तद्वदिदं कर्तव्यमित्यतिदेश', यथा लोके-देवदत्तवद्यज्ञदत्तो भोजयितव्य इति । वेदेपि "सौर्येण कुर्यात्तया आग्नेयेने"ति । शब्दान्तरादिभि श्रुतिलिङ्गादिभि. श्रुत्यर्थादिभिश्च विविच्चोयमुपदेशो भेदविनियोगक्रमानवबोधयति वचन-नामधेय-चोदना-लिङ्गैश्चातिदेशोऽन्यत्र विहितस्य नानापदार्थविशिष्टस्य प्रकारस्य तत्प्रतिपादकस्य वा शास्त्रस्य विध्यन्तापरनामधेयस्यान्येन सबन्ध विकार बाध वा बोधयतीत्यूहनीयम् । असन्निकृष्टग्रहणं च पूर्ववत्ताद्रूप्यतद्विपर्ययपरिच्छेदनिरासार्थम् । एकदेशिना तु तदनर्थकमेव स्यात् । विपरीतपरिच्छित्तौ तावत्तस्यैव शब्दा॑ज्ञानम् । यदि स्यात्पुरुषदोषाया शब्दे सम्भान्त्यनभ्युपगमात्स्वाभाविकमेव शब्दस्याप्रामाण्य स्यादिति वेदाप्रामाण्य स्यात् । यदि पर तद्रूपपरिच्छिन्नविषयस्यानुवादस्य निरासः स्यात् । तच्चायुक्तम्, तस्यापि शास्त्रत्वात् । न हि तस्याप्य॑प्रामाण्यम्, अनुभवितत्वात् । प्रत्यक्षादावनन्तर्भावाभावाच्च शास्त्रत्वमेवेत्यास्ता तावत् । इदं च शाब्दमस्येदं कारणं कार्यं सबन्धिकार्यसमवायि विरोधि चेति लैङ्गिकमित्यनुमानलक्षणमभिधायैतेनैव शाब्द व्याख्यातमिति वदन्तः काश्यपीयाः

१ शब्दस्य ज्ञानमिति पाठान्तरम् ।

२ न हि कस्याप्यप्रामाण्यमिति पाठान्तरम् ।

प्रत्यक्षमनुमानं च द्वे एव प्रमाणे इति ब्रुवाणाः सौगताश्चानुमानादभिन्नमिति मन्यन्ते। तत्र यत्तावत्पदार्थज्ञानं तदवगतार्थविषयत्वात् प्रमाणमेव न भवतीति किं तस्य भेदाभेदपरीक्षया, यत्तु वाक्यार्थज्ञानं तदगृहीतसम्बन्धैरेव पदार्थैरुपजायमानं नानुमानशङ्कामर्हति, न हि सर्वैर्वाक्यार्थविशेषैः सम्बन्धग्रहणमस्ति।

न च सम्भवत्यनन्तैः सम्बन्धग्रहणम्। अत्यन्तापूर्वोऽपि वाक्यार्थविशेषः पदार्थैरवगम्यते दूरदेशवार्तास्विति सर्वजनीनमेतत्। यत्त्वाप्तवाक्यत्वादविसंवादानुमानं, तद्वाक्यार्थावगमोत्तरकालत्वान्न तस्यानुमानत्वमापादयति। वाक्यश्रवणानन्तरमेव हि आप्तानाप्तज्ञानानपेक्षैरेव पदार्थैर्वाक्यार्थोऽवगम्यते। अत्यन्तादृष्टपुरुषप्रणीतेऽपि वाक्येऽवगते तु वाक्यार्थे सत्यासत्यत्वसंशये प्रणेतुराप्तत्वावगमे सति सत्यत्वमनुमीयमानं न वाक्यार्थज्ञप्तेरापत्त्वावधारणानपेक्षजन्मनोऽनुमानत्वमापादयति। तस्मात्प्रमाणान्तरमेव लोके शाब्दमित्यपौरुषेयस्यापि वेदस्य सिद्धं प्रामाण्यम्। एकदेशिनां तु लौकिकवचसामनुमानत्वमङ्गीकुर्वतां यथा वेदप्रामाण्यं न सिद्ध्यति तथोक्तम्। उपमानमपि सादृश्यमसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति। यथा गवयदर्शनं गोस्मरणस्य। पूर्वदृष्टे स्मर्यमाणेऽर्थे दृश्यमानार्थसादृश्यज्ञानमुपमानम्। याऽसावस्माभिर्नगरे दृष्टा गौः साऽनेन गवयेन सदृशीति। किं पुनः सादृश्यम्? अर्थान्तरयोगिभिः सम्बन्धिसामान्यैरर्थान्तरस्य तादृशयोगः सादृश्यं, यथा गोजातियोगिभिः कर्णाद्यवयवसामान्यैर्गवयजातियोगो गवयस्य गोसादृश्यं, गवयसयोगिभिश्च गोर्योगस्तत्सादृश्यम्। अत एव च सामान्यभूयस्त्वाल्पत्ववशेन सादृश्यप्रकर्षापकर्षौ, सुसदृशमीषत्सदृशमिति। ये तु सामान्ययोगातिरिक्तमन्यदेव तत्त्वं सादृश्यं मन्यन्ते तेषां प्रकर्षापकर्षभेदः किंनिमित्त इति चिन्तनीयम्[1]।

न च तत्त्वान्तरत्वे प्रमाणमपि किंचिदस्तीत्यास्तां तावत्। न चेदमुपमानं प्रत्यक्षान्तर्गतम्। अनिन्द्रियसन्निकृष्टत्वादवगतस्यस्य गोः, न चानुमानमगृहीतसम्बन्धस्याप्युपजायमानत्वात्। एवं किलानुमीयते—गौर्गवयसदृशः, गवयसादृश्यस्य प्रतियोगित्वात्। यद्यत्सादृश्यप्रतियोगि

तत्सदृश दृष्टम, यथा ऽयमनयोरन्यतरस्यान्यतरेणापि । न चेद युक्त, यो हि द्वावेवो मिथ सदृशो युगपच्च दृष्टवान् एकामेव तु गामुपलभ्य नगरे वने गवय पश्यति । सोऽपि गाङ्गवयसादृश्यविशिष्टामुपमिनोत्येव. तस्मान्नानुमानम् । शाब्दत्व तु न शङ्कमेव । अत. प्रमाणान्तर प्रसिद्धत्वान्न परीक्षितव्यम् । अर्थापत्तिरपि, दृष्ट श्रुतो वा अर्थोऽन्यथा नोपपद्यत-इति अर्थकल्पना । यथा जीवतो देवदत्तस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य परिकल्पना । प्रमितस्यार्थस्यार्थान्तरेण विनानुपपत्तिमालोच्य तदुपपत्तयेयाऽर्थान्तरकल्पना साऽर्थापत्ति । यद्यनुपपन्नादुपपादकार्थान्तरकल्पनार्थापत्तिरनुमानमेव तर्हि तत्रापि वह्निमन्तरेणानुपपत्तात् धूमाद्वह्नि कल्प्यते । स्यादेवम । यद्यनुपपन्न गमक स्यात् इह तु यदोपपद्यते तदेव गम्यम् । गृहाभावेन हि विना बहिर्भावो नोपपद्यते । किमिदानीमु पपादकादनुपपन्ने बुद्धिरर्थापत्ति, को दोष न खलु कश्चिद्दोष, किन्त्वसौ नैवास्ति, न ह्युपपादकदर्शनादनुपपन्नार्थे बुद्धिर्भवति, यदि स्यात् वत्सत्वदर्शनाच्छिशिपात्व कल्प्येत । वृक्षत्वेन विना शिशिपात्वस्यानुपपत्ते । तस्मादनुपपन्नमेव गमक नोपपादकम । अथोच्यते, नाऽविनाभावेनानुपपत्तिरित्युच्यते, किंतु संशयापत्ति यस्य हि जीवन गृहसन्ध्येव प्रायशोऽवगतम्, तस्य गृहाभावे दृष्टे जीवन सांशयिक भवद्बहिर्भावकल्पनया समाधीयते । ततश्च प्राग्बहिर्भावकल्पनाया जीवनस्य सन्दिग्धत्वान्न लिङ्गत्व न हि सन्दिग्ध लिङ्ग भवति । जीवनरहित च गृहाभावमात्र मृतेऽपि सद्भावादनैकान्तिक न बहिर्भावमनुमापयितुमलम् । अतोऽनुमानासम्भवात्प्रमाणान्तरमिदम । यथा चानुमाने निश्चित गमकमेवमर्थापत्तौ सन्दिग्ध गमकमिति दर्शनबलादभ्युपगम्यते । संशयश्चात्र पूर्वदृष्टद्वयविसंवादात् तदिदमसङ्गतम् । न हि सन्दिग्धे जीवने बहिर्भाव शक्यते कल्पयितुम् । क्व हि जीवति वा मृतो वा देवदत्त-इति सन्दिहान स्तस्य बहिर्भाव कल्पयेत । न हि भावाभावसंशयस्य बहिर्भावकल्पनयाऽपनोद सम्भवति । सर्वत्र हि संशयस्य निदानोच्छेदादुच्छेदो भवति अन्यतरपक्षावधारणाद्वा ।

न च बहिर्भावकल्पनया तावत्सिद्धान्तोच्छेदः, जीवनस्य प्रायेण गृहसंबन्धित्वात्तद्विपर्ययोऽत्र संशयहेतुत्वेनोपन्यस्तः, न चासौ बहिर्भावे कल्पिते समुच्छिद्यते प्रत्युत विपर्यय एव दृढमवस्थाप्यते न चान्यतरपक्षावधारणमपि विद्यते, जीवनभावाभावौ ह्यत्र सन्दिह्येते। न चानयोरन्यतरस्यापि बहिर्भावकल्पनया निर्णयो भवति, अन्यद्धि जीवनमन्यच्च बहिर्देशसंबन्धः।

न च गृहाभावनिबन्धनाऽर्थापत्तिर्जीवननिर्णयायालम्भवति। न ह्येवं सम्भवति, यस्माद्देवदत्तो गृहे नास्ति तस्माद्यज्जीवतीति। प्रत्युत पूर्वनिश्चितमेव जीवनं गृहाभावादेव सन्दिग्धं कथं तत एव निर्णीयते? न हि संशयहेतुरेव निर्णयहेतुर्भवति। तस्माद्यज्जीवनं सन्दिग्धं तत्तावदन्यतोऽपि निश्चित्य पश्चाद्बहिः संबन्धः कल्पयितव्यः। यस्माद्देवदत्तो जीवति गृहे च नास्ति तस्माच्चूनं बहिरवस्थित इति।

ननु सन्दिह्यमाने जीवने तत्कल्पनं सम्भवति, यस्माद्विद्यमानो गृहे जीवति वा न वा तस्माद्बहिः स्थित इत्यसम्बद्धमेव स्यात्। तस्माद्बहिर्भावनियतं गृहाभावसहितं जीवनं निश्चित्य बहिर्भावः कल्प्यत इत्यनुमानमेवेदं न प्रमाणान्तरमिति। अत्राभिधीयते न तावद्गृहाभावमात्रं लिङ्गं मृतेऽपि सम्भवात्। न जीवनमात्रं, गृहेऽपि सद्भावसम्भवात्। अतो जीवनसमृष्टो गृहाभावो लिङ्गमिति वक्तव्यम्। प्रथमं च लिङ्गमवगम्य पश्चाल्लिङ्ग्यनुमानेन भवितव्यम्। न तु लिङ्गावगमसमय एव लिङ्ग्यवगमः। अत्र च न बहिर्भावावगममन्तरेण गृहाभावो जीवनं च संसृष्टं प्रत्येतुं शक्यते विरोधात्। जीवता ह्यवश्यं गृहे वा बहिर्वा स्थातव्यमित्यसन्दिग्धम्। अतश्च बहिर्भावमनन्तर्भाव्य जीवनगृहाभावौ समुच्चित्य प्रतिपद्यमानस्येदृशी प्रतिपत्तिरापद्यते। देवदत्तो गृहे नावस्थितो, गृहे वा बहिर्वाऽवस्थित इति। न चैवं सम्भवति, भावाभावयोरेकत्र देशे समुच्चेतुमशक्यत्वात्। अतोऽवश्यं देशभेदेनैव देवदत्तस्य भावाभावौ समुच्चेतव्यौ। तेन भावाभावसंसर्गग्रहणे एव बहिर्भावस्य गृहीतत्वाच्च पश्चात्किंचि

प्रमेयमस्ति। आह च "विद्यमानत्वसंसृष्टगेहाभावधियाऽनया। गेहादुत्कालि[1]ता सत्ता बहिरेवावतिष्ठते" इति।

ननु प्रमाणान्तरत्वेऽपि जीवनमात्रस्य गृहाभावमात्रस्य वाऽवगमकत्वाभावात्संसृष्टमुभयं गमकमित्यङ्गीकर्तव्यम्। संसृष्टधियैव च बहिर्भावस्य बुद्धत्वान्न पश्चात्किंचित्प्रमेयमवशिष्यत इति तुल्योऽयं दोषः। उच्यते। इयमेव संसृष्टधीरर्था[2]पत्तिरित्यवगम्य शाम्यतु भवान्। किं पुनस्तस्याः करणम्?। द्वयोर्गृहाभावजीवनयोः परस्परप्रतिघात इति ब्रूमः। यथा प्रत्येकेन नद्यास्तीरे फलानि सन्तीत्युक्ते परेण च न सन्तीत्युक्ते बला[3]बलविशेषमजानानः श्रोता मिथः प्रतिहतमुभयं बुध्यते, न चान्यतरदपि त्यक्तुं ग्रहीतुं वा शक्नोति। तथाऽपि तु न सत्त्वासत्त्वे समुच्चिनोति विरोधात्। एवमिहापि गृहे वा बहिर्वाऽवस्थितो देवदत्त इति केनचित्प्रमाणेन प्रतीतम्, अन्येन च गृहे नास्तीति, तदुभयं समुच्चितं परस्परप्रतिघाति प्रतीयते, सोऽयं प्रतिघातो न फलसद्भावासद्भाववदसमाधेयः। किं तु बहिर्भावकल्पनया समाधातुं शक्यत इत्येतावान् विशेषः, तेन प्रमाणसिद्धयोर्द्वयोरर्थयोः परस्परं प्रतिघातोऽर्थान्तरकल्पनया समाधेयत्वेनालोच्यमानोऽर्थापत्तेः कार[4]णम्। तत्समाधानाय चार्थान्तरकल्पनाऽर्थापत्तिः प्रमाणान्तरमनुमानात्। यस्त्वाय प्रतीतस्य प्रमाणान्तरेण प्रतिघातः, स यथार्थानुपपत्तिरित्युच्यते। भवत्यर्थापत्तिः प्रमाणम्। अनुमानं त्वर्थापत्तावेवान्तर्भवति। तथा हि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरित्यवगतम्। पर्वतस्य च धूमवत्ताऽवगता, यदि पर्वतेऽग्निर्न स्यात्तदा धूमवत्ता वा मिथ्या स्यात्, सर्वधूमवता वाऽग्निमत्त्व मिथ्या[5] स्यात्। अथ तदुभयमप्यमिथ्या स्यादित्यग्निमत्त्व

१ गृहबहिर्देशोभयव्यापिता।

२ अर्थस्यापादनमिति व्युत्पत्त्येहार्थापत्तिशब्दः प्रमापरः।

३ आप्तोच्चरितत्वानाप्तोच्चरितत्वबलनिबन्धनगृहीतप्रामाण्यकत्वागृहीतप्रामाण्यकत्वरूपो यथायथं इह वक्तव्य।

४ करणमिति तु युक्तः पाठः।

५ मिथ्याशब्दोऽत्र न शाङ्कराणामिवानिर्वचनीयार्थः, किं तु अनुपपन्नार्थ इति ध्येयम्।

कल्प्यत इत्यर्थापत्तिरेषा । स्यादेव यदि सर्वधूमवतामग्निमत्त्वमनुमानाद न्येनावगतं स्यात् । न त्वे[1]वमस्ति दृष्टान्तधर्मिष्वेव हि धूमस्याग्निनियमो दृष्टो न सर्वत्र । अनुमानात्तु सर्वधूमवतामग्निमत्ताऽवगतिरित्युक्तम् ।

न च दृष्टान्तधर्मिष्वेवावगतस्याग्निमत्त्वस्य सर्वधूमवदग्निमत्ता विना कश्चिद्विरोधः येनार्थापत्तिः स्यात् । तस्माद्[2]सङ्कीर्णविषयत्वादनुमानमपि प्रमाणान्तरमर्थापत्तिरपि, सिद्धे च द्वयोः प्रामाण्ये येन नाम सर्वधूमवता मग्निमत्त्वमनुमानेनावगतं तस्य पर्वतादिषु धूमदर्शनाद्वह्निविज्ञानं तद् द्वेधापि सम्भवति । दृष्टान्तपरिदृष्टनिय[3]मस्मरणाद्ध्यनुमानम् । प्रतिघा ता[4]लोचनया त्वर्थापत्तिः । तस्मादर्थापत्तिः प्रमाणान्तरम् । याऽपि क्वचिदव स्थितस्य देवदत्तस्यान्यत्र सर्वत्राभावप्रतिपत्तिः साप्यर्थापत्तिः, तथा हि । मूर्तस्यार्थस्य युगपत्कार्त्स्न्येनानेकदेशसम्बन्धो न घटत इति स्वशरीरेऽवगतम् । स्वशरीरस्य हि ततोऽन्यत्र सर्वत्राभावो दृश्या[5]दर्शनेनावगतः । अतोऽन्य स्यापि देवदत्तादेर्युगपदनेकसम्बन्धो नास्तीत्यनुमीयते । ततो देवदत्तं क्वचि त्प्रत्यक्षेणावगच्छन् युगपदनेकदेशासम्बन्धं चानुमानेनावधारयन् उभयोपप त्तये देशान्तरेषु सर्वेष्वभावं कल्पयति । नन्वनुमानमेवेदं सम्भवति । देव दत्तोऽधुना सर्वत्र नास्ति गृहेऽवस्थितत्वात् मद्वदिति । सत्यं देवदत्तेन सहैकदेशावस्थितस्य सम्भवति । यस्तु क्वचिद्गृहेऽवस्थितस्तदनन्तरं गृहमप्य तीत्य तृतीये गृहे देवदत्तं केनचित्प्रमाणेनावगतवान् स तद्गृहातिरिक्ते मध्यगृहे देशान्तरेषु च सर्वेष्वभावं देवदत्तस्य केन लिङ्गेन प्रतीयात् ? । अथ क्वचिद्देवदत्तं पश्यन्, तद्देशव्यतिरिक्ते च प्रत्यासन्ने देशे तदभावमव- गच्छन्नन्येषामपि सर्वदेशानां प्रत्यासन्नदेशवत्तद्देशव्यतिरिक्तत्वात्तच्छून्यता- मनुमिमीते, तत्रापि विरुद्धाव्यभिचारित्वं तद्देश हि गम्यते । समीपदेश

१ न तु तद्वत्ताति पाठान्तरम् ।
२ सङ्कीर्णविषयत्वादित्यर्थः ।
३ नियमो व्याप्तिः ।
४ सद्भावस्यानवलक्षणो विरोधः ।
५ प्रत्यक्षयोग्यस्य शरीरस्यानुपलम्भेनावगत इत्यर्थः ।

भिन्नत्वाच्चैत्राधिष्ठित[1]देशवत् इति वार्त्तिक एव दूषणमुक्तम् । तस्मादर्थापत्तिरेवेयम् । एतेन बीजादिष्वङ्कुरजननशक्तिकल्पना व्याख्याता । किं पुनः शक्तिकल्पना विना नोपपद्यते? बीजादिषु सत्स्वङ्कुराद्युत्पत्तिदर्शनात्, असत्सु चादर्शनात् बीजादीनामङ्कुरादिकारणत्वमवगम्यते । सत्स्वपि बीजेषु मूषिकाघ्रातेष्वङ्कुरानुत्पत्तेरकारणत्वं प्रतिभासते । सोऽयं कारणत्वाकारणत्वयोर्विरोधः शक्तिकल्पनया समाधीयते । नूनमस्त्यतीन्द्रियमपि रूपं यद्भावात्कदाचिदङ्कुरोत्पत्तिः, यस्य च मूषिकाऽऽघ्राणेन नाशात्कदाचिदनुत्पत्तिरिति कल्प्यते घ्राणाभावोऽप्यङ्कुरस्य कारणम् । घ्राणे च सति तदभावादेवानुत्पत्त्युपपत्तेरलं शक्तिकल्पनयेति चेत् । न । घ्राणक्रियायाः क्षणिकत्वात्तदुत्तरकालं तदभावे सत्यप्यङ्कुरानुत्पत्तेः । प्रागभावः कारणं न प्रध्वंसाभाव इति चेत् । न । अभावत्वाविशेषात् । न हि प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः प्रागूर्ध्वकालभेदं मुक्त्वा किंचिदपि रूपवैलक्षण्यमस्ति । न चाविलक्षणे कारणे कार्यवैलक्षण्यं संभवति । प्रागभावस्य प्रध्वंसाभावाद्विलक्षणमस्ति रूपमिति चेत् । कल्प्यमेव सति किंचित्, तच्चाभावे कल्प्यतां बीजस्वरूपे वेति बीजस्य साक्षादङ्कुरकारणत्वात्तत्रैव कल्पयितुं युक्तम् । एवं यागादेरपूर्वं स्वर्गादिसाधनशक्तिकल्पनमूहनीयम् । कथं पुनः शक्तिमति यागे विनष्टे निराधारा शक्तिरवतिष्ठते? । न निराधारा भविष्यति, आत्माधारत्वात् । कथमन्यशक्तिरन्यत्र स्यात्? तथाऽवगमात् । नावश्यं स्वाश्रयैव शक्तिरिति नियमोऽस्ति । सा हि कार्यतः कल्प्यमाना यत्रैव कार्याय कल्पते तद्गतैव कल्प्या, सा चेयमपूर्वाख्या शक्तिर्यागाश्रया सती यागविनाशात्स्वर्गनिष्पत्तये न पर्याप्नुयादिति आत्माश्रया कल्प्यते । यथाहुः । 'शक्तिः कार्यानुमेयत्वाद्यद्गतैवोपयुज्यते । तद्गतैवाभ्युपेतव्या स्वाश्रयाऽन्याश्रयापि वे'ति । कथमात्माश्रया सती यागशक्तिरिति व्यपदिश्यते[2] । तस्य हि फलसाधनत्वमुपपादयितुं सा कल्प्यते । तावता तच्छक्तित्वम् । लोकेऽपि प्रसिद्धमेतत्

---

१ स्वशक्तिः स्वस्मिन्नेवावतिष्ठत इति नियमादित्यर्थः ।

२ चैत्राध्युषितदेशवदिति पाठान्तरम् ।

तैलपानसामर्थ्याच्चिरवृत्तेऽपि तस्मिन्घृतपुष्पादिकमद्य मे जातमिति लौकिका व्यवहरन्ति । तस्मादनवद्यम् । दृष्टग्रहणेनैव प्रतीतिमात्रग्रहात्कैलस्यापि ग्रहणे सिद्धे श्रुतार्थापत्तिः प्रमाणग्राहिणीत्वेन दृष्टार्थापत्तितो वैलक्षण्यमुपपादयितुं श्रुतग्रहणम् । तथा हि लोके तावद् द्वार द्वारमित्यादिषु संपूर्णार्थप्रतिपादनाय संव्रियतामित्यादिशब्दान्तरं श्रुतशब्दैकवाक्यत्वेन कल्प्यते । तथा वेदेऽपि "विश्वजिता यजेते"त्यत्र स्वर्गकाम इति वा स्वर्गार्थमिति वा येनैव शब्देन श्रुतशब्दैकवाक्यभूतेन परिपूर्णार्थाभिधानं संपद्यते वाक्यं, तदेव हृदयमानीय श्रुतेन सह मेल[1]यित्वा परिपूर्णाद्वाक्याद्वाक्यार्थः प्रतीयते । तथा "सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम" इत्यादिषु विधिष्वितिकर्तव्यताप्रतिपादकशब्दाश्रवणादपूर्णेषु तत्प्रतिपादकशब्दापेक्षया चोदनालिङ्गोपस्थापितस्याग्नेयविधेस्त्र्यंशस्य साध्यसाधनांशप्रतिपादकभागावनपेक्षितत्वादनादृत्य यस्तृतीयोंश इत्थंभावोऽन्वाधानादिर्विध्यन्तत्वेन परिकल्पितस्तस्य वाचको यः शब्द आग्नेयादिवदिति स वाक्यशेषत्वेन कल्प्यते । अथवा किमक्लृप्तेनाग्नेयादिवच्छब्देन कल्पितेन? किन्तु य एवायमाग्नेयविध्यन्तस्तस्यैव व्यवहितस्यापि चोदनालिङ्गवशो[2]पस्थितविकृतिविधिना सहैकवाक्यतामात्रमर्थापत्त्या कल्प्यते । न ह्ययमनुषङ्गो येन व्यवहितस्य तस्य न स्यादिति । अतिदेशस्त्वयं व्यवहितस्यापि कथंचिदुपस्थानादुपपन्न एव तथा च वक्ष्यति 'विध्यन्तश्च प्रकृतिवच्चोदनायां प्रवर्तेते'ति । "विध्यन्त इति प्रधानविधिवर्जितं समस्तमेव पौरोडाशिकं काण्डमभिधीयते" इति भाष्यकारः । नन्वेवं शास्त्रातिदेशाङ्गीकरणे दशमाद्यविरोधः स्यात् ऊहबाधयोश्चासिद्धिः, भवेदेवम् । यदि यथाश्रुतरूपमेव 'व्रीहीनवहन्ती'ति वाक्यं विकृतिं नीत्वा तस्य यथासंभवं विकृतिविधिना सहैकवाक्यता परिकल्प्यते । यदि तथा क्रियते तत्र कृष्णलवर्ती व्रीहिशब्दस्य ह[3]विर्लक्षणार्थत्वायोगादवघातस्य च दृष्ट-

१ मिलित्वेति पाठान्तरन्तु नोचितम् ।
२ वशोपस्थापितस्येति पाठान्तरम् ।
३ हविर्लक्षणार्थत्वेति पाठान्तरम् ।

प्रयोजनाभावात् । व्रीहिसाधनकोऽवघातो दृष्टार्थो विधीयते । तत्र नाव-
घातस्य बाधः स्यात्, एवं नीवारादिष्वपि व्रीहय एवावहन्तव्या इति न
नीवारादिष्ववहन्तिरुत्सीदेत । न त्वेवमस्माभिरुच्यते । किं तु प्रकृतौ प्रधा-
नेन सहैकवाक्यतयाऽवगतस्यास्य यावान्परिकरो यादृग्रूपः तादृगतिदिश्यते ।
प्रकृतौ व्रीहीणां हविष्ट्वात्तल्लक्षणार्थो व्रीहिशब्दः । अवघातस्य च तेषु
दृष्टं प्रयोजनं तुषविमोचनं सम्भवतीति तद्द्वारेणास्य प्रधानैकवाक्यता
ततश्चावघातवितुषीकृतैर्व्रीहिभिः पुरोडाशं कृत्वा तेन यजेतेतीदृशः
प्रकृतिविधिस्तस्य प्रधानप्रतिपादको योऽंशो "यजेते"ति तद्गुणविशेषणांशो
विकृतिवाक्येन सम्बध्यते । तस्य च न साक्षादवघातो विशेषणम् । अव-
घातविशेषितवितुषीकरणविशिष्टं हि हविर्यागस्य विशेषणं प्रकृतौ, अत-
स्तदेव विकृतावाकृष्यते । कृष्णलयागे च कृष्णलशब्दस्य हविर्वाचिनः
प्रत्यक्षश्रवणात्तद्विरोधात्पुरोडाशशब्दो निवर्तते । तन्निवृत्त्या च व्रीहीणा-
मपि निवृत्तिः, न हि ते कृष्णलानां प्रकृतित्वेन सम्भवन्ति । वितुषीकरण-
शब्दोऽपि यो द्वारप्रतिपादकः, सोऽपि कृष्णलेषु तदसम्भवान्निवृत्तः, तद्विशे-
षणं चावघात इति, सोऽपि निवर्तते इति बाधसिद्धिः, नीवारादिषु वितु-
षीकरणसम्भवादनिवृत्तोऽवघात इत्यूहस्यापि सिद्धिः, दशमाद्ये च यावत्कृ-
तानामङ्गानामतिदेशमाशङ्क्य प्रकृत्यान्वितानां तेन रूपेणातिदेश
सिद्धान्तित इत्यलमतिप्रसङ्गेन । नन्वर्थमेवाध्याहृत्य वाक्यं पूर्यतां किं शब्द-
कल्पनया? नार्थमात्रेण पूरणं सम्भवति एकवाक्यभूतपदप्रतिपादिता हि
पदार्था वाक्यार्थं प्रतिपादयन्ति, नान्यथा । न ह्यानयत्येतावत्युक्ते गामि-
त्यनुक्ते प्रत्यक्षप्रतिपन्नेऽपि गवि, गवा सहानयनमन्वीयते । एवं च विकृतिषु
सौर्यादिष्वसन्निहितार्थाग्न्यादिपदनिवृत्तिन्यूनसाकाङ्क्षमत्र वाक्यवृत्त्यापू-
रणाय सूर्यादिपदप्रक्षेपादूहसिद्धिः । अर्थाध्याहारवादिना तु सूर्यार्थेनाध्या-
हृतेन विशिष्टं निर्वपामि-पदमेव प्रकाशयतीति नोहः सिद्ध्येत् । तथा यत्रा-
धिकारैक्येऽप्यर्थवादमात्रं श्रुतं "प्रतितिष्ठन्ति ह वा एते य एता रात्रीरुपय

१ यत्राधिकारैक्ये इति पुस्तकान्तरपाठः ।

न्ती"ति तत्र हि भवन्मते विध्यर्थ एवाध्याहार्यो न विधिशब्दः, ततश्च प्राकृतस्योपकारस्य पदार्थानां च नापूर्वेदमर्थ्यं सिद्ध्येत्। सत्स्वपि ह्यर्थानामाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वेषु नाभिधानमन्तरेणान्वयसिद्धिः। न चेहापूर्वाभिधायी शब्दोऽस्ति योऽपूर्वं प्राकृतैरन्वितमभिदध्यात्। नापि प्राकृतशब्दा विकृतौ सन्ति ये स्वार्थानपूर्वान्वितानभिदध्युः। न चार्थवादपदार्थैस्तेषामन्वयः, नाप्युत्पत्त्यपूर्वेणेत्यनन्वय एव स्यात्। एवं प्रकृतावपि "सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासा"वित्यत्र विधिशब्दस्यानाम्नानादनध्याहाराच्च विध्यर्थस्यैव स्वर्गकामाधिकारापूर्वादाग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वेभ्यश्च पृथग्भूतस्याध्याहाराच्च समिदादीनामैदमर्थ्यं सिध्येत्, न हि समिदादिवाक्यगतयजतयोऽश्वघातादिवद्धिकारापूर्वान्वितं स्वार्थमभिधातुमलं, स्वापूर्वविषयत्वव्याघातात्। तस्माद्विकृतिष्वधिकारविधिषु विधिशब्द एवाध्याहार्यो नार्थः। अथ च विध्यर्थस्यात्यन्तालौकिकतया प्रमाणेन तदाभासेन वा बुद्धावारोपयितुमशक्यत्वेनाभिमतस्य बुद्धिसन्निधानात्मकोऽध्याहारोऽश्रुतविधिशब्दकेष्वधिकारवाक्येषु यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायामित्यादिषु वा शक्यते? इति अकामेनापि शब्दाध्याहारोऽङ्गीकर्तव्य इत्यास्तां तावत्।

इत्यर्थापत्तिवादः।

अभावोऽपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यस्यार्थस्यासन्निकृष्टस्येति। कथं पुनः प्रमाणाभावः प्रमाणलक्षणं? विपरीतत्वात्। पूर्वोक्तसदुपलम्भकप्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकाभिप्रायोऽयं प्रमाणशब्दः, तदभावश्च षष्ठस्य लक्षणमिति नानुपपत्तिः। किमस्य प्रमेयम्? उक्तम्—नास्तीत्यस्यार्थस्येति। सर्वं हि वस्तु सदसदात्मना द्विविधं, तद्यदा यत्र सद्रूपेण वर्तते घटादि, तदा तत्र प्रत्यक्षादिभिरस्तीति प्रतीयते, यत्र त्वसद्रूपेण वर्तते तत्र सद्रूपेण बोधकानां प्रत्यक्षादीनां सद्रूपबोधनायोत्पत्तुं योग्यत्वे सत्यपि योऽनुत्पादो दृश्यादर्शनयोग्यानुपलम्भादिपर्यायो भाष्ये प्रमाणाभावशब्देनोक्तस्तेनेन्द्रियशब्दादिस्थानीयेन नास्तीति प्रतीयते—भूतलेऽत्र घटो नास्तीति, यस्तु नास्तित्वमपह्नुत्य प्रमेयाभावादेव प्रमाणं नास्तीत्याह तस्य दृश्यादर्शनानन्तरं नास्तीह भूतले घट इति समुपजायमानस्य

किमालम्बन ? न भूतलम् । सत्यपि घटे प्रसङ्गात् । तथा गवि योऽश्वो न भवतीति प्रत्ययो, रूपे च रसो न भवतीति तस्य किमालम्बनम् ? । न गोरूप, तस्य प्रतियोग्यनपेतप्रतीतित्वात् । अश्वो न भवतीति ज्ञानस्य प्रतियोग्यपेक्ष[1]प्रतीतित्वात । गोरूपालम्बनत्वे च महिषादावश्वोऽय न भवतीति प्रत्ययो न स्यात् । गोरूपस्य तत्राभावात । अथ योऽश्वाद्भेदो गवादिष्वनुस्यूत' सोऽस्यालम्बनमित्युच्यते कोऽय भेदो नाम ? । यदीतरेतराभाव. समाश्रितस्तर्ह्यभावः । अथ पृथक्त्व नाम गुणविशेषोभेद इत्युच्यते, तत स्तस्य द्रव्यगतत्वाद्गुणेषु रूपादिषु रसो न भवति रूप, रूप न भवति रस इतीतरेतराभावप्रत्ययो न स्यात । यस्तु वैयात्या[2]द्भूतलप्रतीतिव्यतिरेकेण घटो नास्तीत्येवविधा प्रतीतिरेव नास्तीति वदति, स भूतलादिप्रतीतिमप्यपह्नुवीत । अविशेषाद् घटोऽत्र भूतले नास्तीति व्यवहारस्य च किङ्कारण?, दृश्यघटे यद्भूतलमात्रविषय ज्ञानम् एकाकिभूतलविषयमित्यर्थ', तदस्य कारणमिति चेत्, तथा सति पटवद्भूतलोपलम्भे घटोनास्तीति व्यवहारो न स्यात् । भूतलमात्रोपलम्भाभावात् । घटविविक्तभूतलोपलम्भ इति चेत् । कोऽय घटविवेक ? यदि भूतलरूपमेव, घटवत्यपि प्रसङ्गः । घटसयोगाभाव इति चेत् । अङ्गीकृतस्तर्ह्यभाव' । स्यान्मत, यदभावधादिनोऽभावज्ञानस्य कारण, तदेवास्माक व्यवहारकारण भवत्विति नैव वक्तु शक्यम् । मम हि दृश्यादर्शनमभावज्ञानकारणम्, अदर्शन च दर्शनाभाव । न चाऽसौ भवताऽङ्गीकृत । अभावाभ्युपगमप्रसङ्गात् । प्रमाणाभावाङ्गीकारे वा किमपराद्ध प्रमेयाभावेन ।

ननु प्रथम प्रत्यक्षेण भूतल गृहीत्वा पश्चादभावो वोद्धव्य', तत्राभावज्ञानात्प्राग् यादृश भूतलज्ञान तादृशादेव व्यवहारो भवतु[3] । तदिदमुक्तोत्तरम् । तथा हि यस्यामवस्थाया भूतलस्वरूपज्ञान, घटतदभावयोश्चाज्ञानज्ञानाभावस्तेन घटतदभावज्ञानशून्य भूतलज्ञान तस्यामवस्थायामस्माभिरुपेयते तदेव च भूतलमात्रवेदनमित्युच्यते स्वरूपमात्र दृष्ट्वा चेत्यादिषु मात्रश

१ प्रतियोग्यपेक्षत्यादिति पाठान्तरम् ।
२ वैयात्यात=धाष्ट्यात् ।　　३ भवतीति पाठान्तरम ।

च्छेदेन हि घटतदभाववेदनयोरभाव उच्यते । भूतलमात्रस्वरूपं ज्ञायते, न घटस्तदभावो वेत्यर्थः, तेन यदि भवानपि घटादिज्ञानाभावयुक्तं भूतलज्ञानमङ्गीकुर्यात् ततो ज्ञानाभावाङ्गीकाराद्घटाभावोऽप्यङ्गीकर्तव्य इत्युक्तमेव । तेन नैव प्रमितव्यमभावज्ञानादिनापि स्वरूपमात्रं दृष्ट्वा च पश्चात्किंचित्स्मरन्नपीति यदुक्ताऽभावज्ञानातिरेकेण तन्मात्रवेदनमङ्गीकृतम् । तदेव द्रष्टव्ये प्रतियोगिनि नास्तीति व्यवहारकारणत्वान्नास्तीति शब्दस्याभिधेयमिति । तस्य हि ज्ञानाभावाभिप्रायो मात्रशब्दः । न चाऽसौ भवतोऽस्ति, अतो मात्रशब्दस्यार्थाभावात् भूतलवेदनमेव कारणमिति वक्तव्यम् । ततश्च घटवत्यपि प्रसङ्ग इति स्थितं दूषणम् । अथ भावे देशान्तरस्य देशान्तरग्रहणं कारणमिति मतं तत् शाबलेयस्थितं गोत्वं बाहुलेये नास्तीति व्यवह्रियते । स्थूणान्तरस्थितस्य वंशः स्थूणान्तरेऽनुस्मृतोऽपि तत्र नास्तीति व्यवहर्तव्यः स्यात् । अतोऽत्राभाव एव नास्तीति व्यवहारकारणं नान्यत्र सद्भावं स्मर्यमाणे घटे भूतलवेदनं नास्तीति व्यवहारकारणमिति चेत् न । गृह्यमाणस्यापि पार्श्वदेशेष्वभावव्यवहारात् समत्यानीतस्य च घटस्य गृह्यमाणस्यैव प्रागयमिह नासीदिति प्राक्कालीनाभावव्यवहारात् ।

ननु भवन्मते प्रमीयमाणस्य घटस्य कथं प्राक्कालीनाभावज्ञानं? भावप्रमाणाभावो ह्यभावज्ञानकारणम् ।

न च प्रमीयमाणे प्रमाणाभावः संभवति । संप्रति प्रमीयमाणोऽपि घटः प्राक्कालसंबन्धितया न प्रमीयते, अतः प्राक्कालसंबन्धगोचरप्रमाणानुदयात्तत्कालीनाभावज्ञानं युक्तमेवेति चेत् । न । अयोग्यत्वात् । न हि प्राक्कालसंबन्धोऽधुना प्रमातुं योग्यः । योग्यप्रमाणाभावश्चाभावज्ञानकारणम् । न प्रमाणाभावमात्रम् । प्राक्काले तु योग्यस्यैव प्रमाणस्यानुदय आसीत् । न हि तदानीं घटाभावः सन्नपि प्रमितः, प्रतियोगिनो घटस्यापरामर्शात्, तदपेक्षत्वाच्चाभावज्ञानस्य । अत एव घटाभावोऽधुना स्मर्यत इति न युक्तम् । अप्रमितस्य स्मरणायोगात् । यश्चायं प्राक्कालीनोऽनुदयः सोऽधुना प्रमाणोदयेन नष्टो नाभावज्ञानमुत्पादयितुमर्हति । उद्धृतमिव नेत्रं रूपग्रहणम् । अथ नष्टोऽपि प्रमाणानुदयः संप्रति भूतपूर्वभावेनाऽभावज्ञानं जनयेत् ह्यस्तन एव धूमो

विनष्टोऽपि संप्रति स्मर्यमाणो ज्ञास्तनाग्निज्ञानम् । स्यादेव यदि प्रमाणाभावो ज्ञायमानतया मेयाभाव बोधयेत्, लिङ्गमिव लिङ्गिनम् । न च तथा सम्भवति, अनवस्थाप्रसङ्गात् । प्रमेयाभावं हि ज्ञातुं प्रमाणाभावो ज्ञातव्यः सोऽपि चाभावत्वादन्येनाभावज्ञानेन ज्ञातव्यः सोऽप्यन्येनेति न जन्मसहस्रेणापि घटाभावोऽवधार्येत । तस्मात्सत्तामात्रेणैव प्रमाणाभावोऽभावज्ञानमुत्पादयति नेत्रादिवदित्यङ्गीकर्तव्यम् । अतः प्रमीयमाणस्य घटस्य कथं प्राक्कालीनाभावप्रमितिरिति वक्तव्यम् ? । उच्यते । सत्तामात्रेण ज्ञानाभावो ज्ञेयाभावं बोधयतीति सम्यगुक्तम् । अस्त्येवाधुना दृश्यमानस्यापि घटस्य प्राक्कालसंबन्धगोचरयोग्यज्ञानानुदयः, स हि प्राक्कालसंबन्धितया स्मर्तुं योग्यः सन्नपि न स्मर्यते । न चायमत्र प्रमाणाभाव एवाभावस्य बोधकः, स्मरणज्ञानस्यापि योग्यस्य सत्यनुदयोऽभावं बोधयत्येव, तेन संप्रति दृश्यमानोऽपि घटो यदि प्रागप्यासीत्ततोऽवश्यं तत्र स्थितेन प्रमितः स्यात् । प्रमितश्चाधुना स्मर्तव्यः स्यात् । एवं सत्यपि न स्मर्यते सोऽयं स्मर्तव्यविषयस्मरणानुदयः संप्रति विद्यमानः संप्रतितनं प्राक्कालीनाभावविषयं विज्ञानं जनयतीति न किंचिदनुपपन्नम् । भाष्ये च प्रमाणाभावशब्दः स्मरणाभावस्याप्युपलक्षणार्थः । तथा वार्त्तिकेऽपि । यद्वा प्रमाणस्य स्मरणफलत्वात्तदभावोऽपि फलतः प्रमाणाभाव एवेति शक्यते वक्तुम् ।

ननु न सत्तामात्रेण योग्यानुपलब्धेरभावबोधकत्वं युक्तं, सत्यामपि तस्यां कदाचिदभावबुद्ध्यनुदयादसत्यामपि कदाचिदुदयात् । तथा हि । योऽङ्गुलीयकबुभुत्सया ससन्तमसापवरकदेशं हस्ताभ्यां सर्वतः परामृष्टवान् तस्य तावत्सर्वदेशपरामर्शाद् वस्तुतो योग्यानुपलब्धिर्जातैव, अथ किं सर्वो देशः परामृष्टः किं वा न कश्चिद्देशः परामृष्टोऽपि स्यादिति संदिहानो योग्यानुपलब्धेरनिश्चयात् सत्यामपि तस्यां नाङ्गुलीयकस्याभावमवधारयति, कदाचित्तु सर्वतोऽपरामृश्यापि सर्वतः परामृष्टमिति भ्रान्त्या योग्यानुपलब्धिं निश्चित्य सत्यामेव तस्यां भ्रान्त्याङ्गुलीयकस्याभावमवधारयति । तस्मात् ज्ञाततयैव योग्यानुपलब्धिरभावज्ञानकारणमित्यभ्युपगन्तव्यम् । तथा चानव-

स्यात्प्रसङ्गः। तस्मात्स्वसंवेद्या तन्मात्रसंविदेव दृश्यस्य प्रतियोगिनोऽभावो न तत्त्वान्तरम्।

ननु चाभावानङ्गीकारे तन्मात्रधीरपि न कदाचिन्निरूपयितुं शक्यते।

न च भूतलधीरेव तन्मात्रधी। संसृष्टधियोऽपि तन्मात्रतापातात्। तत्रापि भूतलावभासात्। अतो घटादिवेदनाभावे सति या भूतलधी सा तन्मात्रधी, एवं च ज्ञानाभावाङ्गीकारादभावापह्नवोऽनर्थकः। कथं तर्हि निरूपयितव्य? तदभिधीयते—घटाद्यभावोऽस्ति प्रमेयं योग्यप्रमाणानुदयश्च तस्य सत्तामात्रेणैव नेत्रादिवद्बोधको न ज्ञाततया यतोऽनवस्था स्यात्। यत्तु सत्यामपि योग्यानुपलब्धावभावानवधारणम् असत्यां चावधारणमिति, तत्तु योग्यत्वाज्ञानकृतं, योग्यानुपलम्भो हि ज्ञानकारणं, तत्र योग्यत्वं ज्ञाततयैव कारणं, न सत्तामात्रेण ततः सदेव योग्यत्वं कदाचिदज्ञातं नाभावमवधारयति, कदाचिदविद्यमानमेव योग्यत्वं भ्रान्त्या निश्चित्याऽभावमवधारयति, उपलब्ध्यभावस्तु सन्मात्रतया कारणं न ज्ञाततया, तेन नानवस्थापत्तिरिति सर्वमवदातम्। अतोऽस्त्यभावाख्यं प्रमेयम्।

न चैतदैन्द्रियकम्। इन्द्रियव्यापाराभावेऽपि तज्ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात्। योऽपि गृहे प्रातःकालेऽवस्थितो मध्यन्दिनसमये पृच्छ्यते—किमस्मिन् गृहे प्रातःकाले माथुरः कश्चित्पुरुषः शुक्लवासा दीर्घतमो लोहितवर्णः समागतः? इति, स तदानीमेव योग्यस्मरणानुदयात्तस्याभावं प्रातःकालीनमवधारयति विनैवेन्द्रियव्यापारेण।

न च प्रातरेवागतोऽभावस्तदा स्मर्यत इति वक्तव्यम्। प्रतियोगिनो माथुरस्य तदानीं कथंचिदप्युपस्थानाभावात्, चक्षुर्दृष्टे च प्रतियोगिभावे तदभावज्ञानासम्भवात्। एवं च यत्रापीदानीमेवानुपरतेन्द्रियस्यैव संनिहितदेशकालवर्त्यभावः प्रतीयते तत्रापि योग्यज्ञानानुदयस्यैव क्लृप्तसामर्थ्यस्य कारणत्वसम्भवात् नेन्द्रियस्य कारणत्वं कल्पयितुं शक्यम्। तस्मान्न प्रत्यक्षोऽभावः। नानुमेयः। अज्ञातेन तेन कस्यचिल्लिङ्गस्य ग्रहणासम्भ

* सन्मात्रधीरेव त पाठान्तरम्।

वात । यदत्र कैश्चिदुच्यते । दृश्यस्य सत्ता दर्शनव्याप्ता तेन व्यापकभूत दर्शननिवृत्त्या व्याप्यस्य दृश्यस्य निवृत्तिरवसीयत इति तन्निरस्तम् ।

व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिमनुमिमानेनावश्य दृष्टान्तधर्मिषु निवृत्तिद्वयमवगम्य तयोश्च नियममवधार्य साध्यधर्मिणि पक्षे साधनभूता दर्शननिवृत्ति केनचित्प्रमाणेनावगम्य ततो दृश्यनिवृत्तिरनुमातव्या । निवृ त्तेश्चाभावात्मिकाया न प्रत्यक्षेण ग्रहण सम्भवति। निवृत्त्यन्तरेण तदनुमाने तदपि निवृत्तिरूपत्वान्निवृत्त्यन्तरानुमातव्यम्, तदपि तथेत्यनवस्थापत्ति । अतोऽवश्य क्वचित्प्रमाणान्तरभूतयाऽनुपलब्ध्याऽभाव प्रत्येतव्य, प्रमिते च तस्मिन्नवश्याद्व्यत्यनुमानम् । सिद्ध तावदभावस्य प्रमाणान्तरत्व, शाब्दोप मानार्थापत्तयस्तु नाशङ्कनीया एव । अत सिद्ध षष्ठ प्रमाणम् । एताव न्त्येव च प्रमाणानि । यत्त्वधिक सम्भवाख्य प्रमाण सहस्रादिसख्यायाऽवयव भूतशतादिसख्याऽवगतिहेतुकप्रमाणेनावयवकुडवपरिमाणावगति कैश्चि- दिष्यते । तदविनाभावनिमित्तत्वादनुमानमेव । वटे वटे वैश्रवणा इत्या दिक चैतिह्य प्रमाणमेव न भवति निर्णयाभावात्। प्रामाण्येऽपि वाऽऽगमान्त र्गतत्वात् तच्च प्रमाणान्तरम् । प्रतिभाख्यमपि प्रमाण कैश्चिदिष्टम्-श्वस्ते भ्राताऽऽगन्तेत्यादिक तत्तु लिङ्गाद्याभासनमनिश्चायकत्वादेवाप्रमाणम् । अतो यत्काश्यपीये प्रतिभाग्यमृषीणा धर्माधर्मत्व माश्रित,तदसारम्। लोक प्रसिद्धिरपि प्रत्यक्षाद्यन्तर्गतैवेति न प्रमाणान्तरम् । अत षडेव प्रमाणानि । तथा च भगवद्रामायणे। "राम? षड्भ्रूतयो लोके याभि सर्वाऽनुदृश्यते" इति ॥

इत्यभाववाद ।

लोकप्रसिद्धस्वत प्रामाण्यप्रदर्शनेन प्रत्यक्षादीना तदन्तर्गतस्यापि शास्त्रस्य स्वत प्रामाण्याच्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति प्रतिज्ञातेऽर्थे सा धिते सप्रत्ययनिमित्त विद्यमानोपलम्भनत्वादित्यनेन चित्रादिचोदनानामैहिकफ लाना प्रत्यक्षादिभिरसवादेन विसवादेन च प्रामाण्यमाक्षिप्यते। पूर्वोक्तस्तु

१ सिद्धे वात पुस्तकान्तरपाठ ।
२ श्रमपाद फलानुपलम्भ ।
३ विसवादोविपरीतफलोपलम्भ ।

शास्त्रम् । तस्मादैहिकानामत्राऽऽक्षेप इति युक्तो विषयभेदः, विषयभेदाच्च न्यायोऽपि भिद्यते। परलोकफलासु प्रमाणापेक्षितत्वमाक्षेपन्यायः । अत्र तु प्रमाणान्तरविरोध इति न्यायभेदादपौनरुक्त्यम् । अथवा पूर्वोक्तस्वमते सूत्राणि व्याचक्षाणोऽसूत्रितमेवाक्षेपं दर्शितवान् । इदानीं तु वृत्तिकारमतेन सूत्रेणैवाक्षेपः क्रियते । तदिह चित्रादिवाक्यानि प्रमाणान्यप्रमाणानि वेति विचार्यते । तदर्थं च किं तेषां प्रमाणान्तरविरोधोऽस्ति न वे? ति । तत्र फलानामनन्तरमुपलब्ध्यानामनुपलम्भादतत्साधनत्वं चित्रादीनामवगम्यते । तदिदं प्रत्यक्षाविसंवादे अवश्यभाविनि सति तदभावादप्रामाण्य, क्वचित्तु प्रत्यक्षविरोधादप्रामाण्यम् । "स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याती" ति । यज्ञायुधीति हि यज्ञायुधशरीरसंयोगादुच्यते । यजमानशब्दोऽपि हि कर्तृवचनस्तस्यैव वाचको नात्मनः, तस्य सर्वगतत्वेनाभिमतस्य क्रियाविरहिणः कर्तृत्वायोगात्, यज्ञायुधसंयोगाभावाच्च । संयोगाभिप्रायश्चायं यज्ञायुधीति शब्दः पात्रचयनस्तुत्यर्थत्वात् । न स्वस्वामिसम्बन्धाभिप्रायः प्रागपि पात्रचयनात्तत्सम्भवात् । शरीरस्य च प्रत्यक्षविरुद्धं स्वर्गगमनम् ।

न च कालान्तरेऽपि सम्भवति, यातीति वर्तमानापदेशात् । भस्मीभूतस्य च कालान्तरेऽपि तदसम्भवात् ।

न च शरीरव्यतिरिक्तः, कश्चिदात्माऽस्ति, तस्मादप्रमाणम् । एवमपौरुषेयस्याप्यप्रामाण्ये स्वर्गकामचोदनायामपि नाश्वसितुं युक्तमित्यप्रामाण्यमेवायातम् । एवं प्रत्यक्षानुपलब्धिविरोधेन प्रत्यक्षविरोधेन चाक्षिप्ते प्रामाण्ये विरोधपरिहारमुपेक्ष्यैव कारणदोषनिराकरणेन पूर्वोक्तमेव स्वतःप्रामाण्य स्वपक्षसाधनत्वेन सिद्धान्तवादी दर्शयति । "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेश" इति । पूर्वं हि प्रत्यक्षादीनां स्वतः प्रामाण्यस्य लोकसिद्धत्वात्तदन्तर्गतत्वाच्च शास्त्रमपि प्रमाणमित्येतावदुक्तं, न तु कारणदोषनिराकरणं कृतम् । इह तु शब्दार्थसंबन्धस्यौत्पत्तिकत्वात्तद्द्वारा पुरुषानुप्रवेशाभावात्पुरुषाश्रयत्वाच्च शब्ददोषस्यादुष्टत्वेन शास्त्रं स्वतःप्रमाणमित्युक्तम् । एवं संबन्धनित्यतया ऽप्रामाण्यं निराकृत्य स्वतः प्रामाण्ये

१ यज्ञायुधसंयोगाच्छरीरमुच्यते इति पुस्तकान्तरपाठः ।

स्थापिते परः पुनराह—स्यादेतत् नैव शब्दस्यार्थेनास्ति सम्बन्धः कुतोऽस्य पौरुषेयताऽपौरुषेयता वेति । तथा हि न तावत्संयोगोऽस्ति, तद्भावे हि क्षुरादिशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनादि स्यात् ।

न च कार्यकारणभावः, द्वयोरपि नित्यत्वात् ।

ननु वर्णस्फोटजात्यादिविकल्पेन व्यक्त्याकृतिसम्बन्धादिविकल्पेन च बाह्ययोः शब्दार्थयोर्दुर्निरूपत्वाद्गकाराद्याकारं विज्ञानमेव शब्दः, तज्जनितं च गवाद्याकारविज्ञानमेवार्थ इति कार्यकारणत्वमेव शब्दार्थयोः सम्बन्धः, नैवम् । निरालम्बनज्ञानानुत्पत्तेः[१] सम्बन्धान्तरं तु नाशङ्कनीयमेव । प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वं सम्बन्ध इति चेत् । न । असति सम्बन्धे प्रत्यायकत्वस्यासम्भवात् । केन सम्बन्धेन शब्दोऽर्थं प्रत्याययतीत्येतदेव हि निरूप्यते । तत्र प्रत्यायकत्वादेव प्रत्यायकत्वमित्यात्माश्रयदोषापत्तिः तस्मान्नास्ति सम्बन्धः, असति च सम्बन्धे वस्त्वन्तरस्य वस्त्वन्तरबोधकत्वासम्भवादनिरूपितहेतुविशेषं स्वप्नज्ञानवद्यादृच्छिकं शब्दार्थज्ञानं न प्रमाणं भवितुमर्हति । लौकिकस्तु व्यवहारोऽसत्यपि शब्दप्रामाण्ये प्रमाणान्तरवशात्कथंचित्सङ्गच्छेतापि वैदिकस्तु व्यवहारः शब्दैकशरणत्वादनादर्तव्यः स्यात् निर्मूलत्वात् । स्यादेव यद्यसम्बन्धः शब्दार्थयोः, अस्ति तु सम्बन्धः प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वलक्षणोऽसत्येव सम्बन्धान्तरे स्वभावत एव शब्दोऽर्थस्य प्रत्यायकोऽर्थश्च प्रत्याय्य इत्ययमेव सम्बन्धो भविष्यति । यथेदमिन्द्रियलिङ्गादिवत्सन्निकर्षव्याप्त्यादिसम्बन्धानपेक्षमर्थप्रतिपादनम् इदमेवाभिधानमित्युच्यते । तदेव च संज्ञासंज्ञित्वं तेनोच्यते संज्ञासंज्ञिलक्षणः सम्बन्ध इति । किं पुनः शब्दस्यार्थप्रतिपादने प्रमाणम्? । शब्दानन्तरमर्थप्रतिपत्तिरेव । नन्वियमभिप्रायानुमानद्वारेणोपपन्ना । नेति ब्रूमः । अर्थाभिप्रायशून्येनापि स्वापादवस्थायां परवशप्रयुक्तैरपि शब्दैरर्थप्रतिपत्तिदर्शनात् । तथा पुरुषान्तरकृतमपौरुषेयं वा वेदवाक्यमनर्थज्ञैरपि प्रयुज्यमानं व्युत्पन्नानामर्थबुद्धिं जनयत्येव । तस्मात्प्रत्यायकः शब्दः । किमिति तर्हि प्रथमश्रवणे न प्रत्याययति? सहकारिविरहात् । संज्ञात्वग्रहणमपि शब्द-

---

१ ज्ञानानुपपत्ते ।

स्यार्थं प्रतिपादयतोऽङ्गं, नेत्रस्येवालोकः । तेन यः पुरुषान्तरेभ्योऽयं शब्दोऽस्य संज्ञेति ज्ञातवान् तस्यैव प्रत्याययति नान्यस्येति न दोषः । नन्वेवमस्तु नाम संबन्धः स तु पौरुषेय इति त्वदुक्त्यैवापन्नम् । तथा हि न हि शब्दस्यार्थेन संयोगतादात्म्यादिः संबन्धः, किंतु प्रत्यायकत्वं, तच्च पुरुषाधीनमित्युक्तम् । अतो देवदत्तादिशब्दस्येवार्थस्येयं संज्ञेति एव संबन्धे कृते पश्चाच्छब्दस्यार्थप्रतिपादनमिति सिद्धं पौरुषेयत्वम् । पूर्वोक्षिप्तं संबन्धनित्यत्वमसमाधायेदानीमथ गौरित्यत्र कः शब्दः? इति कया सङ्गत्या केन वा प्रयोजनेन शब्दस्वरूपं निरूप्यते[1] । सङ्गतिस्तावत्प्रासङ्गिकी । संबन्धप्रस्तावात्संबन्धिनोरपि शब्दार्थयोः प्रस्तुतत्वात्तत्स्वरूपं निरूप्यते । प्रयोजनमपि तदवयवाश्रितानामूहादीनां सत्यत्वम् । निरवयवे हि वाक्ये पदे वा वाचकेऽवयवाना मृषात्वात् तदाश्रितान्यपि कार्याणि मृषा भवेयुः । किंच संबन्धसिद्ध्यर्थमवश्यं वर्णानां वाचकत्वं समर्थनीयम्, अन्यथा हि तेषां प्रत्येकं सङ्गत्यभावाद्वाचकत्वानुपपत्तिमाकलयतां स्फोटस्य च शशविषाणायमानस्य दूरनिरस्तं वाचकत्वमिति संबन्ध एव वाच्यवाचकभावो निराधारत्वाच्च स्यात्तरां नित्यत्वमिति तत्सिद्ध्यर्थं वर्णानां वाचकत्वं समर्थयितुं शब्दस्वरूपं निरूप्यते । किं गौरित्यत्र वर्णा एव शब्दः? उत तेभ्योऽर्थान्तरम्? मित्येव प्राधान्येन निरूप्यते वर्णावयवगत्वगोशब्दावयवविजातिनिराकरणं तु प्रासङ्गिकं, वर्णा एव शब्द इत्यवधारणसमर्थनार्थं, तत्र वर्णानामपि पुद्गलाख्यानवयवानार्हताः सङ्गिरन्ते, तत्त्ववयवानुपलम्भादयुक्तम् । प्रत्यक्षेण तावदवयवा नोपलभ्यन्ते वर्णेषु साकल्यवैकल्पग्रहणाभावात् । नानुमानेन तैः सह कस्यचिल्लिङ्गस्य संबन्धाग्रहणात् ।

न च सामान्यतोदृष्टम्, न हि यद्यद्वस्तु तस्य तस्यावश्यमवयवैर्भवितव्यम्, परमाणूनां निरवयवत्वात् । तेऽपि सावयवा इति चेत् । तदवयवा अपि तथा स्युस्ततः परमपि तथेति एकस्यैव माषावयविनोऽनन्तावयवित्वं स्यात् ततश्चैकेनैव माषेण, तिलेन वा सर्वं जगद्व्याप्येत । अनन्तैर-

१ शास्त्रदीपिकायाः पुस्तकद्वयेऽयं पाठो नोपलभ्यते केवलमेकस्मिन्नेवोपलभ्यते तथाप्यर्थस्वारस्येन पूर्वोत्तरप्रकरणानुपदेशेन चायमावश्यकः पाठ इति प्रतीमः ।

यवयवैर्मूर्तैरन्योन्यस्यावकाशमप्रयच्छद्भिरनन्तदेशव्याप्तेः, तस्मान्निरवयवाः परमाणवो वर्णाश्च । तथा गत्वजातिर्[1]त्वजातिश्च निष्प्रामाणिकैव ।

ननु द्रुतविलम्बितमध्यमेषूदात्तानुदात्तस्वरितेषु सानुनासिकनिरनुनासिकयोर्ह्रस्वदीर्घप्लुतेषु च प्रत्यभिज्ञायमाना जातिः कथं नास्तीति शक्यतेऽभिधातुम्? । सत्यमस्ति प्रत्यभिज्ञा, सा तु व्यक्त्यैकत्वादेवोपपन्ना । द्रुतादिभेदावभासस्तु द्रुताद्यवस्थाभेदालम्बनो न व्यक्तिभेदमापादयितुमलम्भवति । भेदाभेदावभासोऽपि द्वेधा भवति । क्वचिद्धि धर्मिविषयोऽभेदस्तु धर्मविषयः, यथा शाबलेयादिषु अयं गौरयं गौरयमपीति जातेरात्मलाभः क्वचित्तु भेदावभासो धर्मादभेदावभासश्च धर्मिणमालम्बते एकस्मिन्नेव देवदत्ते युवाऽयं वृद्धोऽयं कृशोऽयमिति, न तत्र जातिरङ्गीक्रियते । तदिह द्रुतादिषु धर्मिविषयोऽभेदो धर्मविषयस्तु भेदः । तथा हि । ईदृशोऽत्रावभासः अनेनायमकारो द्रुतमुच्चारितोऽनेन विलम्बितमिति । न त्वयमकारो द्रुतोऽयं तु विलम्बित इति येन धर्मिभेदाज्जातिश्चाङ्गीक्रियेयाताम् ।

ननु कार्श्यादीनां क्रमवर्तित्वादेकस्मिन्देवदत्ते युक्तः समावेशः । अनुनासिकादीनां तु धर्माणां युगपदनेकवक्तृच्चारिते वर्णे समवेतानां कथमेकवर्णविषयत्वं, न हि विरुद्धधर्मानेकोधर्मी युगपद्बिभर्ति, सत्यम् । न त्वेते परमार्थतो वर्णधर्मा ध्वनिधर्मास्त्वेते वर्णे केवलमाभासन्ते । यथाऽल्पे महति वा दर्पणे युगपद्दृश्यमाने मुखेऽल्पत्वं महत्त्वं चेति । तस्माद्वर्णस्य व्यक्त्यैकत्वेऽपि न विरोध इत्यप्रामाणिकी गत्वादिजातिः । एवं गोशब्दावयव्यपि, गकारादीनामयौगपद्यात्सर्वगतत्वाच्चावयव्यारम्भासामर्थ्यात् । सर्वत्र हि कारणपरिमाणादधिकं कार्यपरिमाणम् तन्तुपटयोरिव । न तु विभुभ्यामवयवाभ्यां परिमाणाधिक्यं कस्यचिद्भवतीति, अतो नास्त्यवयवी । तदभावे च तदाधारं गोशब्दत्वं दूरापास्तम् । तस्माद्वर्णा एव शब्दः । आह गृह्णीम एतदवयव्याश्रयगत्वादिकं नास्तीति, न तु वर्णा एव शब्द इति । अर्थप्रत्ययानुपपत्तेः । तथा हि "न ह्येकवर्णविज्ञानादर्थधीरुपजायते ।

१ गत्वं जातिश्च निष्प्रामाणिकैवेति पुस्तकान्तरपाठः ।

वाचश्च क्रमवर्तित्वात्साहित्यं नावकल्प्यते" । उच्यते । "यथायेयाद्रिकर्माणि क्रमवर्तीनि सन्त्यपि संहत्य कुर्वते कार्यमेवं वर्णास्तथैव नः" ।

ननु क्रमवर्तिनामप्युत्पत्त्यपूर्ववशेन युक्तं साहित्यम् । वर्णानां तु कथं? तेषामपि संस्कारेण भविष्यति । तत्सद्भावे किं प्रमाणम्? । यदेवायेयादिषु । तथाहि तेषां शास्त्रेण संहत्यकारिताावगमात्स्वरूपतश्च तदसंभवादपूर्वं द्वारं कल्प्यते । तथा वर्णानामप्येकैकशोऽभिधानादर्शनात्सकृदुच्चारणे चावगमात्संहत्यकारित्वे निश्चिते स्वरूपेणासंभवात्संस्कारकल्पनं युक्तमेव । तद्वदेव चैककर्तृकत्वं क्रमविशेषश्चाद्रियते । विपर्ययेणार्थाभिधानादर्शनात् । नन्वेवं प्रतिवर्णं संस्कारकल्पनादनेककल्पना स्यात्, तद्वरमेकमेव शब्दतत्त्वं कल्पितं, नैवम् । दृष्टादर्शनेन निरस्तत्वात् । शब्दो हि प्रत्यक्षयाप्त्योऽभ्युपगम्यते ।

न च प्रत्यक्षेण वर्णातिरिक्तं किंचित्प्रकाशते, तेन नास्तीत्यवगच्छामः । त्वयाऽपि हि शब्द[१]त्वं कल्पयित्वा पुनः संस्कारकल्पनावश्य कर्तव्या, ध्वनयोहि न प्रत्येकं स्फोटमभिव्यञ्जन्ति । साहित्यं च क्रमवर्तिनां संस्कारद्वारमेवेति तुल्यं तत्कल्पनम् । स्यान्मतम् । प्रत्येकमेव नादाः शब्दमभिव्यञ्जन्ति, न चैवमुत्तरनादवैयर्थ्यं, पूर्वे हि नादाः शब्दमस्फुटमभिव्यञ्जन्ति उत्तरोत्तरे स्फुटं स्फुटतरं च व्यञ्जन्तीति नोत्तरेषामानर्थक्यम् । यद्येवम्, ततो ये एवोत्तरे नादाः स्फुटाभिव्यक्तिसमर्थास्तैरेव भवितव्यमलं पूर्वैः ।

ननु न कश्चिदपि नादः स्वतोऽस्य स्फुटाभिव्यक्तिं करोति, किन्तु सर्वे ते प्रत्येकं व्यञ्जकाः, स तु न द्रागेव स्फुटमवभासते । प्रथममस्फुटावभासितः सन्पुनः पुनः श्रूयमाणः स्फुटीभवति । तद्यथा दूरादवस्थितः सहकारः प्रथमं हस्तिपलालकूटादिसाधारणरूपेण प्रतिभातः पुनरालोच्यमानो वृक्षात्मना प्रकाशते । पुनः सहकारात्मना स्फुटीभवति तद्वदेव द्रष्टव्यम् । यद्येवं य एव ते पूर्वे नादास्तैरेवाभ्यस्यमानैः सेदृशी स्फुटाभिव्यक्तिः स्यात् । उत्तरैर्वा केवलैरभ्यस्यमानैः, तत्र विजातीयनादाश्रयणमनर्थकम् ।

---

१ शब्दे तत्त्व कल्पयित्वेत्यपि पाठः ।

तथा प्रत्येकं व्यञ्जकत्वे सत्युत्तरैरस्फुटाभिव्यक्ति पूर्वैश्च स्फुटाभिव्यक्ति स्यात् इति व्युत्क्रमेणाप्युच्चारणं स्यात्। अतोऽपेक्षितक्रमविशेषानेकविजातीयनादसमुच्चयाश्रयणादवश्यं पूर्वनादाहितसस्कारसहितान्तिमनादाभिव्यङ्ग्य स्फोट इत्यवश्याङ्गीकर्तव्यमिति तुल्या सस्कारकल्पना। यद्वा तत्रैव सस्कारान्तरकल्पना मत्पक्षे तु स्मृतिहेतुभिरेव सस्कारै सिध्यत्यर्थावगतिरिति न सस्कारान्तर कल्पयितव्यम्।

ननु ममापि त एव भविष्यन्ति। न। तेषां स्मृतेरन्यत्राव्यापारात् मत्पक्षे तु स्मृतिर्जन्यते, तस्यां च युगपदवभासमाना वर्णा विनैव सस्कारान्तरेण सहत्य स्मृतिमेव जनयन्तोऽर्थप्रतिपत्तिं सस्कारा जनयन्ति। तथा हि। प्रत्यक्षवर्णानुभवभाविते सस्कारै सहत्य सर्ववर्णगोचरैका स्मृतिर्जन्यते, तस्यां च युगपदवभासमाना वर्णा विनैव सस्कारान्तरेण सहत्यार्थं प्रत्याययन्ति। त्वत्पक्षे तु नैव सम्भवति। तथा हि नादा हि न ज्ञायमानास्तदा स्फोटं व्यञ्जयन्ति। अश्रावणत्वादगृहीतत्वाद्धेव च न स्मर्यमाणानां व्यञ्जकत्वम्, येन वर्णवत्स्मर्यमाणा कार्यं कुर्वन्तीत्युच्येत। सत्तया हि ते श्रोत्रसस्कारं कुर्वन्त शब्दं व्यञ्जयन्ति।

न च युगपत्सत्ताऽस्ति क्रमवर्तित्वात्। अत सस्कारद्वारमेव साहित्यमित्यवर्जनीयं सस्कारान्तरकल्पनम्। अथ मतं सत्यं न स्मृतिहेतुभि स्फोटाऽभिव्यक्ति ये तु वर्णोपलब्धिहेतवो नादजन्या श्रोत्रगता सस्कारास्तैरेव वर्णानामिव स्फोटाभिव्यक्तिर्भविष्यति किं सस्कारान्तरकल्पनयेति ? तदयुक्तं तेषां क्षणिकत्वात्। न ह्याद्यवर्णोपलब्धिहेतु सस्कारोऽन्त्यवर्णश्रवणवेलायामवतिष्ठते यद्यवतिष्ठते ततो विसर्जनीयश्रवणवेलायामपि गकारश्रवणमनुवर्तेत। तस्मात्क्षणभङ्गिनस्ते, अतो न तेषां सहत्य स्फोटाभिव्यञ्जकत्वं भवति प्रत्येकाभिव्यक्तौ चोक्तोत्तरोत्तरपामनर्थकत्वमित्युक्तम्। अथवा ध्वनिसयोग एव श्रोत्रसस्कारो नान्य। तस्य च विस्पष्टमेव भङ्गुरत्वं गत्यात्मकत्वाद् ध्वनीनां तस्मादन्य स्थायिन सस्कारा कल्प्यास्तथा वर्णातिरिक्त शब्द कल्प्य, इति बहुप्रमाणकमापन्न, मत्पक्षे तु दृढस्मृतिविपरिवर्तिनां वर्णानां बोधकत्वान्न किञ्चिद्दूषणम्।

ननु युगपत्स्मर्यमाणाना वाचकत्वे व्युत्क्रमेणाप्युच्चारिता वर्णा वा चका स्यु ?। न, तत्क्रमस्याप्यङ्गत्वात्। क क्रमोऽङ्गम? । न हि वर्णाना विभूना च नित्याना च स्वरूपत क्रमवत्त्वम। न तत्र प्रतीतिक्रम तस्या स्मृतिरूपाया एकत्वात् । एव तर्हि ध्वनिक्रमो यो वर्णेष्वारोपितस्स प्रतिभासते सोऽङ्ग मित्यदोष । तस्माद्व्यञ्जकाना ध्वनीना क्रमेण व्यङ्ग्येषु वर्णेषु समारोपितेन तद्युक्त स्मर्यमाणा वर्णा वाचका नान्य शब्दोऽस्तीति सिद्धम् ।

इति स्फोटवाद ।

अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ इति वाच्यनिरूपणोपक्रमव्याजेना कृतिसद्भाव प्रतिपादयन्ति सबन्धनित्यत्वसिद्धये, न ह्यसत्यामाकृतौ व्यक्तिभि शब्दस्यापौरुषेय सबन्ध सिद्ध्यति, तासामनित्यत्वादुप लक्षणस्यापि नित्यस्याभावादाकृत्यभावे, तस्मादाकृतिरस्ति नास्तीति विचार्यते । साधिते तु तत्सद्भावे, सैव शब्दाभिधेयेत्याकृत्यधिकरणे वक्ष्यते । तत्र सौगता स्वलक्षणमेव परमार्थ मन्यमाना नाकृतिसद्भाव मन्यन्ते । तथा हि । "पृथक्त्वे व्यक्तितो जातिर्दृश्येत पृथगेव सा । अभेदे व्यक्तिमात्र स्याद द्वेधा चेन्न विरोधत" । न हि सैव ततोऽन्या चाऽनन्या च सभवति, विरुद्धत्वाद्भेदाभेदयो । यदि च भिन्ना जाति, सा सर्वगता, व्यक्तिष्वेव वा । न तावत्सर्वगतत्वम, अन्तरालेऽनुपलब्धे , व्यक्तिस्था चेद्व्य क्त्युत्पत्ताया तस्मिन्देशे प्रागसती कथ तस्यामुपलभ्यते? । न तावत्तत्रो त्पद्यते नित्याया उत्पत्त्ययोगात् ।

न च व्यक्त्यन्तरादागच्छति अमूर्तत्वात । तस्मिंश्च व्यक्त्यन्तरेऽनु पलब्धिप्रसङ्गात । न चाशेनागता अशेनैव च तत्रैवावस्थितेति शक्यते वक्तु निरशत्वात्। एव व्यक्तिनाशे न च तत्रैव पश्चादवस्थिता, अनुपलब्धे । न वि नष्टा नित्यत्वात। न चान्यत्र याति, अमूर्तत्वात्। व्यक्त्यन्तरे च पूर्वमेवावस्थि ता जातिरिति पुन प्रवेशे द्विगुणोपलभ्येत। यथाहु नायाति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चाशवत् । जहाति पूर्व नाधारमहो व्यसनसततिरिति । व्यक्तौ च वर्तमाना यद्येकस्या व्यक्तौ कार्त्स्न्येन वर्तेत, व्यक्त्यन्तरेषु न स्यात् । न चैका-

सतो युगपदनेकत्र कार्त्स्न्येन वर्तितुं शक्नोति । न चा[1]ंशतो वर्तते, निरवयवत्वात् । कथं च नानाविधास्वतीतानागतवर्तमानासु व्यक्तिषु अवयवशो वृत्तिं सम्भावयेत ? व्यक्तौ च वर्तमानेहप्रत्ययमनुभवेत् । न चेह गोत्वमिति कस्य चित्प्रतीतिरस्तीति । अथ व्यक्तेरात्मैव जातिर्न तदाधारं वस्त्वन्तरमिति चेत् नैव युक्तम् । कथं हि नानाभूतानामनित्यानां व्यावृत्तस्वभावानामेकरूपा नित्यानुवृत्तिस्वभावा च जातिरात्मा स्यात् त्रैलोक्यसङ्करप्रसङ्गात् ।

न च प्रमाणमपि किञ्चिदाकृतिसद्भावे सम्भवति । न तावत्प्रत्यक्षं न हि जातिः स्वविषयज्ञानं जनयति नित्यत्वाऽभ्युपगमात् । नित्यानां च सर्वार्थक्रियास्वसामर्थ्यात् । न चाजनकस्य विषयत्वं सम्भवति तल्लक्षणत्वाद्विषयत्वस्य । तस्माद्विकल्पाकारमात्रं, सामान्यमलीकं वा ।

ननु यथा ज्ञानवैचित्र्यसिद्ध्यर्थं बाह्यानि स्वलक्षणान्यभ्युपगम्यन्ते तथा गवाश्वादिविकल्पवैचित्र्यसिद्धये विचित्राणि सामान्यानि किं नाम नाभ्युपगम्यन्ते ? । न । विचित्रस्वभावस्वलक्षणदर्शनवशादेव विकल्पवैचित्र्योपपत्तेः । अर्थशून्या अपि विकल्पा विचित्रार्थक्रियासमर्थस्वलक्षणाभिमानिनो जायमानास्तत्र व्यवहारार्थिनं प्रवर्तयन्तः परम्परया तत्प्रभवतया तत्प्रापयन्तो मणिमिव मणिप्रभाविषयमणिबुद्धिव्यवहाराविसंवादिनो भवन्तीति न लोकयात्रास्थितेः कश्चिद्विरोधः । तस्मान्नास्ति जातिः । एतेनावयविद्रव्यं प्रत्युक्तम्, तस्याप्यवयवभेदाद्विकल्पाक्षमत्वात् । स्थूलाद्यवभासस्तु सञ्चितानेकरूपादिपरमाणुवशादेव केशोण्डुकाभासवदुपपद्यते नावयविकल्पनायाः तदभावे च निराधारत्वाद्दूरापास्तं गोत्वादिसामान्यम् । कथमसत्येकरूपे सामान्येऽत्यन्तविलक्षणानि स्वलक्षणानि अविलक्षणरूपं विकल्पं जनयन्ति ? जनयन्ति चेत्किमिति कानिचिदेव गोविकल्पं जनयन्ति कानिचिदेवाश्वादिविकल्पं, न सर्वाणि सर्वं ? सामान्यवादिनो वा कथं विलक्षणरूपा व्यक्तयोऽविलक्षणसामान्यात्मकत्वं तदाश्रयत्वं तदभिव्यञ्जकत्वं वा भजन्ते ? भजन्ति चेत् किमिति काश्चिदेव व्यक्तयः केनचिदेव सामा

१ न चावयवशो वृत्त इति पाठान्तरम् ।

न्येन सम्बध्यन्ते न सर्वाः सर्वैः ? स्वभावादिति चेत्, अस्माकमपि तुल्य मिदमुत्तरम् । अथ व्यक्तीनामप्यविलक्षणरूपसामान्यसम्बन्धसिद्ध्यर्थं परमविल क्षण रूपमभ्युपगम्यते, ततस्तेनापि सम्बन्धसिद्ध्यर्थं परसामान्यापेक्षायामन वस्था स्यात् । तस्माद्विकल्पमात्रमेवेदम्, न परमार्थतः सामान्यं नाम किञ्चित् । अत्राभिधीयते। "प्रत्यक्षबलसिद्धस्य सामान्यस्य कुतर्कतः । न शक्यो ऽपह्नवः कर्तुं, सर्वं विजयते हि तत्" । सर्वेष्वपि वस्तुष्वियमपि गौरियमपि गौरयमपि वृक्षोऽयमपीति व्यावृत्तानुवृत्ताकारं प्रत्यक्षं देशकालावस्थान्तरेष्व-विपर्यस्तमुदीयमानं सर्वमेव तर्काभासं विजित्य द्व्याकारं वस्तु व्यवस्थापय त्केनान्येन शक्यते बाधितुम् । न हि ततोऽन्यद्बलवत्तरमस्ति प्रमाणं तन्मूल त्वात्प्रमाणान्तराणां तद्बाधसामर्थ्याभावात् । किं चानुमानान्यपि सामान्या पेक्षत्वात्सुतरां सामान्यं समर्थयन्ते, न तु बाधितुं शक्नुवन्ति । न हि यद्यद-पेक्षं तत्तस्य बाधं शक्नोति कर्तुम्, तद्बाधे हि स्वात्माऽपि न सिद्ध्येत्, तदपेक्षत्वात् । तथा हि भेदाभेदविकल्पेन सामान्यं निराकुर्वताऽवश्यमेव वक्तव्यम्, यद्वस्तु तद्भिन्नमभिन्नं वा भवति, सामान्यमपि यदि वस्तु स्यात्ततोऽनेनापि भिन्नेनाभिन्नेन वा भवितव्यम् ।

न च द्वेधाऽपि सम्भवति तस्मादवस्त्विति । एवं च वदता वस्तुत्वं सामान्यमङ्गीकार्यम् । अन्यथा कथं वस्तुत्वस्य भेदाभेदाभ्यां व्याप्तत्वाद् व्या पकानुपलब्ध्या सामान्यस्य वस्तुत्वं न सम्भवतीति भणितुं शक्यम् । न चौपा धिको वस्तुशब्दो न जातिनिमित्तकस्तत्कथमनेन जात्यापत्तिः ? । उच्यते जातिर्वा भवतूपाधिर्वा सर्वथा तावत्सामान्यरूपमपेक्षितव्यम् औपाधिका नामपि मूलोपलक्षणमेकमन्तरेणात्मलाभाभावात् । न च व्यावृत्तैकरस सर्वं वस्तुजातमभ्युपगच्छतः सौगतस्य क्वचिदपि किञ्चिदप्यनुवृत्तं रूपं सम्भवतीत्यौपाधिको व्यवहारो दुर्घट एव तस्मात्सर्वप्रमाणसिद्धं सामान्यं न शक्यमपह्नोतुम् । क्व पुनर्विकल्पना परिहारः ? न तावदपरिहृता अपि

१ अपेक्षयादिना हि बौद्धा सर्वं वस्तु स्वेतरसमस्तव्यावृत्तात्मकमुपयन्ति । जैनास्तु जगन्नैकान्तिकमाचक्षाणाः सर्वं वस्तु विरुद्धनानात्मकमित्यातिष्ठन्ते यथैकैव कान्ता पुरुषविशेषमपेक्ष्य सुता पत्नी स्वसा मातृष्वसेत्यादि तदेव सौगतजैननयायत्र परस्परं विरु द्धावपीति वदनीयम् ।

शक्नुवन्ति सामान्यमपह्नोतु तेषामपि तदपेतत्वादित्युक्त तथाऽपि परिहारोऽभिधीयते भेदाभेदविकल्पे तावत्केचिदाहु । भिन्नमेव सामान्य व्यक्तिभ्य ।

न च पृथगुपलब्धिप्रसङ्गो व्यक्तिसबन्धित्वात् । क पुन सबन्ध ?, समवाय । क पुनरसौ ? अयुतसिद्धानामिहप्रत्ययहेतु सबन्ध इति केचित् तत्त्वयुक्तम । इहप्रत्ययासिद्ध । इय गौरिति हि सर्वदा सर्वथा प्रतीति र्नेह गोत्वमिति । का चेयमयुतसिद्धि युतसिद्ध्यभाव का पुनर्युतसिद्धि ? पृथग्गतिमत्त्व पृथगाश्रयाश्रितत्व[1] वा तदभावोऽयुतसिद्धि यद्येवमव यवाऽवयविनो सबन्ध समवायो न स्यात । विनाप्यवयविचलनेनावयवाना चलनात् । अवयविनोऽवयवाना च स्वावयवाश्रयत्वात । तथा सामान्यस्य व्यक्त्याश्रयत्वाद्व्यक्तेश्च स्वावयवाश्रितत्वादस्ति पृथगाश्रयत्वमिति सम वायानुपपत्ते तस्मादेव वक्तव्य–येन सबन्धनाधेयमाधारे स्वानुरूपा बुद्धि जनयति स्वाकारेण बोधयतीत्यर्थ स सबन्ध समवाय इत्युच्यते । यदि हि जात्यात्मना व्यक्ति प्रतीयते ततो जातिव्यक्त्योरभेद एव प्रतीतिबलादा पद्यते कथ भेदाभ्युपगम उच्यते । गौरय शाबलेयो गौरय बाहुलेय इत्यु भयत्र गवाकारोऽनुवर्तमानो दृश्यते शाबलेयबाहुलेयाकारौ तु व्यावर्तेते । तद्यदि तयो शाबलेयगवाकारयोरभेद स्यादेकानुवृत्तावितरोऽप्यनुवर्तेत । तद्व्यावृत्तौ वा गवाकारोऽपि व्यावर्तेत किं च तस्यामेव व्यक्ताविय गौरि ति गवात्मना प्रतीयमानायामपीयबुद्धिगो बुद्धोर्गौर्गौरितिपर्यायत्व[2] प्रसज्येत । तस्माच्चाभेद । कथ तर्हि तादूप्य व्यक्ते प्रतीयते । इदमेव हि तादूप्य व्यक्ते यत्समवाय सबन्ध । तस्यैव महिमा येनाधारमाधेय स्व बुद्ध्याऽनुरञ्जयति । तस्माददोष । अथवा तादात्म्यप्रतीतेरभेदोऽप्युक्त स्यपूर्वोक्तन्यायेन भेदोऽपि । तस्मात्प्रमाणबलेन भिन्नाभिन्नत्वमेव युक्तम ।

ननु विरुद्धौ भेदाभेदौ कथमेकत्र स्याताम् ? न विरोध । सहदर्श नात । यदि हीद रजत, नेद रजतमिति वत्परस्परोपमर्देन भेदाभेदौ प्रती

१ पृथगाश्र य मत्वमिति पु पा ।
२ प्रतीयमान यामाप नय बुद्धिगाबुद्ध्यारित्यपि पा ।

येषातां ततो विरुद्धौ येषातां न तु तयोः परस्परोपमर्देन प्रतीतिः । इयं, गौ,रिति बुद्धिद्वयमपर्यायेण प्रतिभासमानमेकं वस्तु द्व्यात्मकं व्यवस्थापयति सामानाधिकरण्यं ह्यभेदमापादयति, अपर्यायत्वं च भेदम् । अतः प्रतीतिबलादविरोधः । अपेक्षाभेदाच्च । तथा हि गोरूपेण निरूप्यमाणया जात्या व्यक्तिरभेदेन प्रतीयते गौरयं शाबलेय इति, यदा तु जातिर्व्यक्त्यन्तरात्मना निरूप्यते तदेयं व्यक्तिस्ततो भिन्नरूपाऽवसीयते । योऽसौ बाहुलेयो गौः सोऽयं शाबलेयो न भवतीति । एवं धर्मिणो द्रव्यस्य रसादिधर्मान्तररूपेण रूपादिभ्यो भेद । द्रव्यरूपेण चा भेदः, तथाऽवयविनः स्वरूपेणावयवैरभेदोऽवयवान्तररूपेण त्ववयवान्तरैर्भेद इत्यूहनीयम् । तत्र यथा दीर्घह्रस्वादीनां विरुद्धस्वभावानामप्यपेक्षाभेदादेकत्राप्यविरुद्धत्वं प्रतीतिबलादङ्गीक्रियते तथा भेदाऽभेदयोरपि द्रष्टव्यं प्रतीत्यविशेषात् । कश्चित्पुनराह । प्रतीतिरेव भेदाभेदावभासिनी न सम्भवतीति । विलक्षणरूपा प्रतीतिर्हि भेदावभासोऽविलक्षणस्वरूपा प्रतीतिश्चाभेदावभासः, तद्येन भेदप्रतिभासनसमये जातिरूपं व्यक्तिरूपं च प्रतीतम्, तेनाभेदप्रतीतिवेलायां तयोरन्यतरत्प्रत्येतव्यम्, तत्रैकस्य द्विरवभासोऽय भवेत् । न पुनरितरेणाभेदः प्रतीतो भवति । तस्मान्नास्ति भेदाभेदयोरेकत्र प्रतीतिः । तदिदमसारम् । न हि वस्तुद्वयप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिः, तद्भावेऽप्यभावात्[1] । प्रथमं व्यक्तिदर्शनेऽपि ह्यस्ति जातिव्यक्त्योर्द्वयोः प्रतीतिः, न च तदा तयोर्भेदः प्रतीयते । व्यक्त्यन्तरदर्शनेन तु जातेरन्वयात्पूर्वव्यक्तेश्च व्यतिरेकादन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिव्यक्त्योर्भेदोऽवधार्यत इति भवतोऽपि सिद्धान्तः । तथा देवदत्तमुपलभ्य कालान्तरे तत्सदृशं यज्ञदत्तं दूरात्पश्यन् पूर्वोपलब्धं च देवदत्तं स्मरन्यस्तुतस्तद्विलक्षणमेव पुरुषद्वयं प्रत्येति तथापि न भेदमवधारयति । संशेते हि किं स एवायं देवदत्तः? किं वाऽन्य इति? तस्माद्वस्तुद्वयप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिरित्ययुक्तम् । तथा तमेव देवदत्त कालान्तरे दूरात् पश्यन्नपि किं स एवायमुतान्य इति संदिहानो वस्तुगत्यैकमेव प्रतियन्[2]नपि नाभेदमवधारयितुमलम्भवति । तस्मान्न वस्तुद्वयप्रतीतिरेव

१ वस्तुद्वयप्रतीतावपि भेदाप्रतीतेरित्यर्थः । २ जानन्नपीत्यर्थः ।

भेदप्रतीतिः, नाप्येकवस्तुप्रतीतिरेवाभेदप्रतीतिः, किं त्वन्योऽयमिति बुद्धिर्भेदावभासोऽनन्योऽयमिति चाभेदावभासः । अस्ति च शाबलेयबाहुलेयावुपलभमानस्याय गौरयमपि गौरित्यभेदावभासः, अन्यः शाबलेयाद्बाहुलेय इति च भेदावभासः, तस्मादुपपन्नं भिन्नाभिन्नत्वम् । नन्वनुवृत्ता नित्याऽनुत्पत्तिविनाशधर्मा च जातिः, विपरीतस्वभावा च व्यक्तिः कथं तयोरैक्यम्? । न ह्येकमेव वस्त्वनुवृत्तं व्यावृत्तं नित्यमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकमतद्धर्मकं च संभवति, त्रैलोक्यसङ्करप्रसङ्गात् । जातिश्चेदमनित्यत्वादिधर्मा स्याद्व्यक्तिरपि नित्यत्वादिधर्मा, नैष दोषः, नानाकारं हि तद्वस्तु केनचिदाकारेण नित्यत्वादिकं केनचिच्चानित्यत्वादिकं बिभ्रद् विरोत्स्यते, जातिरपि व्यक्तिरूपेणानित्या व्यक्तिरपि जात्यात्मना नित्येति नात्र काचिदनिष्टापत्तिः । यत्तु सर्वगता व्यक्तिगता वा जातिरिति विकल्पितं, तदपि व्यक्त्यात्मत्वाभिधानादेव परिहृतम्, व्यक्तेर्ह्यसावात्मा कथमन्यत्र स्यात् । नन्वेवं व्यक्तिदेशे व्यक्त्युत्पत्तेः प्रागविद्यमाना जातिः कथं तत्र पश्चाद्भवति? स्वकारणादुत्पद्यमाना व्यक्तिर्जातिविशेषात्मना संबद्धैवोत्पद्यत इति न दोषः । तत्राविद्यमाना जातिः कथं व्यक्त्या संबध्येत, न ह्यसौ तदानीमेव तत्रोत्पद्यते, नित्यत्वात् । न चान्यत आगच्छति, अमूर्तत्वात् । उच्यते । योऽपि देशान्तरादागत्यानेन देशेन संयुज्यते सोऽपि प्रागस्मिन्देशेऽविद्यमान एव कथमनेन देशेन संयोगमनुभवति? कारणवशादिति वक्तव्यम् । एवं जातिरपि कारणवशादेव व्यक्तिसंबन्धमनुभवति । इयांस्तु विशेषः संयुज्यमानः पूर्वावस्थितानन्तरदेशेन प्रथमं संयुज्यते ततस्तदनन्तरदेशेनेति क्रमेण देशान्तरे संयोगं गच्छति । तादात्म्यसमवाययोस्त्वनन्तरदेशमनपेक्ष्यैव स्वकारणतो निष्पत्तिः, न हि यः संयोगस्य स्वभावः स तादात्म्यस्य समवायस्य वाऽङ्गीकर्तव्यः प्रमाणाभावात् विलक्षणस्वभावत्वाद्भावानां, तस्माददोषः । यद्वाऽस्तु सर्वगतं सामान्यम् ।

न च सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्गः, व्यक्तीनामभिव्यञ्जकत्वात् । सर्वगतमपि सामान्यं व्यक्तेरेवात्मा तत्समवेतं वा, संयुक्तसमवायसंनिकर्षेण च ।

सामान्यस्योपलम्भः, तेन च संनिकर्षो व्यक्तिदेश एव संभवति नान्यत्रेति न सर्वत्रोपलब्धिः । अभेदेऽपि जातिव्यक्त्योर्भेदस्यापि विद्यमानत्वान्नित्यत्वानित्यत्वादिवत्सर्वगतत्वासर्वगतत्वमपि नानुपपन्नम् । यत्तु कार्त्स्न्येन वा अवयवशो वा वृत्तिरिति विकल्पितम्, तदप्ययुक्तम्, भेदापेक्षं हि कार्त्स्न्यं, न च सामान्यस्य स्वरूपतोऽवयवतो वा भेदोऽस्ति, एकत्वादनवयवत्वाच्च ।

निरवयवत्वादेवावयवशोऽपि वृत्तिरसम्भावितैव । तस्माद्व्यक्तिषु जातिर्वर्तत इत्येतावदेवात्र वक्तुं शक्यते प्रमाणतोऽवगमात् कार्त्स्न्यभागविभागः प्रमाणाभावादसम्भवाच्च । तथाऽवयविनोऽप्यवयवेषु न कार्त्स्न्यं सम्भवति । बहुत्वाभावात्तदपेक्षत्वाच्च कृत्स्नत्वव्यवहारस्य । अवयवशो वृत्तिरप्यवयवान्तराभावादयुक्तैव । किमिदानीमेकरूपैव सामान्यस्य व्यक्तिष्ववयवेषु चावयविनो वृत्तिः,[1] नेत्युच्यते सामान्यं प्रत्येकं वर्तते, अवयवी तु व्यासज्येत्येव विशेषः । व्यक्त्यन्तरमनपेक्ष्यैव व्यक्त्यन्तरे वर्तमाना स्वानुरूपां बुद्धिं जनयन्ती जातिः प्रत्येकं वर्तते इत्युच्यते न तु कार्त्स्न्येन वृत्तिः । अवयवी त्ववयवान्तरमपेक्ष्यावयवान्तरे वर्तमानः स्वाकारां बुद्धिं जनयन् व्यासज्य वर्तत इति व्यपदिश्यते । न[2] ह्येकस्यामेव व्यक्तौ पटबुद्धिवदेकस्मिन्नेव तन्तौ पटबुद्धिरुत्पद्यते । संयोगस्येदानीं कथं संयोगिषु वृत्तिः ? किं जातिवत् ? किं वाऽवयविवत् ? । उभयविलक्षणेति ब्रूमः, स हि संयोग्यन्तरमपेक्ष्य संयोग्यन्तरे वर्तते नानपेक्ष्येति न जातितुल्यत्वम् । एकत्रैव च स्वानुरूपां जनयति बुद्धिमिदमनेन संयुक्तमिदमनेनेति, तेनावयविनाऽपि नातीव तुल्यत्वमित्युभयवैलक्षण्यम् । अथ संयोगः किमेक एव द्वयोः संयोगिनोः ? उत प्रतिसंयोगि भिन्नावेव संयोगौ ? काश्यपीयास्तावत्संयोगमुभयोर्व्यासक्तमेकं मन्यन्ते च तुल्यम् । वयं तु यथेदमनेन सदृशमिदमनेनेति प्रतियोगिनमपेक्ष्येतरत्रेतरस्यावगम्यमानं सादृश्यं प्रतिधर्मि भिन्नं भवति, तथा संयोगस्य तादृशबुद्धिविषयत्वाद्भेद-

---

१ सावयववस्तुष्वेव साकल्येन भागतो वा वर्तत इति विकल्पस्य युक्तत्वाचेद्मुद्भावनमिति भावः ।

२ न ह्येकस्यामेव व्यक्तौ गोबुद्धिवत् एकस्मिन्नेव तन्तौ पटबुद्धिरुत्पद्यते इति पुस्तकान्तरपाठः ।

भेदप्रतीति , नाप्येकवस्तुप्रतीतिरेवाभेदप्रतीति , किं त्वन्योऽयमिति बुद्धिर्भेदावभासोऽनन्योऽयमिति चाभेदावभास । अस्ति च शाबलेयबाहुलेयावुपलभमानस्याय गौरयमपि गौरित्यभेदावभास , अन्य शाबलेयाद्बाहुलेय इति च भेदावभास , तस्मादुपपन्न भिन्नाभिन्नत्वम् । नन्वनुवृत्ता नित्याऽनुत्पत्तिविनाशधर्मा च जाति , विपरीतस्वभावा च व्यक्ति कथ तयोरैक्यम्? । न ह्येकमेव वस्त्वनुवृत्त व्यावृत्त नित्यमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकमतद्धर्मक च सभवति, त्रैलोक्यसकरप्रसङ्गात् । जातिरप्येवमनित्यत्वादिधर्मा स्याद्व्यक्तिरपि नित्यत्वादिधर्मा, नैष दोष , नानाकार हि तद्वस्तु केनचिदाकारेण नित्यत्वादिक केनचिच्चानित्यत्वादिक बिभर्ति विरोत्स्यते जातिरपि व्यक्तिरूपेणानित्या व्यक्तिरपि जात्यात्मना नित्येति नात्र काचिदनिष्टापत्ति । यत्तु सर्वगता व्यक्तिगता वा जातिरिति विकल्पित, तदपि व्यक्त्यात्मत्वाभिधानादेव परिहृतम्, व्यक्तेर्ह्यसावात्मा कथमन्यत्र स्यात् । नन्वेव व्यक्तिदेशे व्यक्त्युत्पत्ते प्रागविद्यमाना जाति कथ तत्र पश्चाद्भवति? स्वकारणान्निष्पद्यमाना व्यक्तिर्जातिविशिष्टात्मना सन्नद्धैवोत्पद्यत इति न दोष । तत्राविद्यमाना जाति कथ व्यक्त्या सबध्येत, न ह्यसौ तदानीमेव तत्रोत्पद्यते, नित्यत्वात् । न चान्यत आगच्छति, अमूर्तत्वात् । उच्यते । योऽपि देशान्तरादागत्यानेन देशेन सयुज्यते सोऽपि प्रागस्मिन्देशेऽविद्यमान एव कथमनेन देशेन सयोगमनुभवति? कारणवशादिति वक्तव्यम् । एव जातिरपि कारणवशादेव व्यक्तिसबन्धमनुभवति । इयास्तु विशेष सयुज्यमान पूर्वावस्थितानन्तरदेशेन प्रथम सयुज्यते ततस्तदनन्तरदेशेनेति क्रमेण देशान्तरे सयोग गच्छति । तादात्म्यसमवाययोस्त्वनन्तरदेशमनपेक्ष्यैव स्वकारणतो निष्पत्ति , न हि य सयोगस्य स्वभाव स तादात्म्यस्य समवायस्य वाऽङ्गीकर्तव्य प्रमाणाभावात् विलक्षणस्वभावत्वाद्भावाना, तस्माददोष । यद्वाऽस्तु सर्वगत सामान्यम् ।

न च सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्ग व्यक्तीनामभिव्यञ्जकत्वात् । सर्वगतमपि सामान्य व्यक्तिरेवात्मा तत्समवेत वा सयुक्तसमवायसनिकर्षेण च ।

सामान्यस्योपलम्भः, तेन च संनिकर्षो व्यक्तिदेश एव संभवति नान्यत्रेति न सर्वत्रोपलब्धिः । अभेदेऽपि जातिव्यक्त्योर्भेदस्यापि विद्यमानत्वान्नित्यत्वानित्यत्वादिवत्सर्वगतत्वासर्वगतत्वमपि नानुपपन्नम् । यत्तु कार्त्स्न्येन वा अवयवशो वा वृत्तिरिति विकल्पितम्, तदप्ययुक्तम्, भेदापेक्षं हि कार्त्स्न्यं, न च सामान्यस्य स्वरूपतोऽवयवतो वा भेदोऽस्ति, एकत्वादनवयवत्वाच्च ।

निरवयवत्वादेवावयवशोऽपि वृत्तिरसम्भाविनैव। तस्माद्व्यक्तिषु जाति वर्तत इत्येतावदेवाऽऽ च खलु शक्यते प्रमाणतोऽवगमाच कार्त्स्न्यभागविभागप्रमाणाभावादसम्भवाच्च। तथाऽवयविनोऽप्यवयवेषु न कार्त्स्न्यं सम्भवति। बहुत्वाभावात्तदपेक्षत्वाच्च कृत्स्नव्यवहारस्य । अवयवशोवृत्तिरप्यवयवान्तराभावादयुक्तैव। किमिदानीमेकरूपैव सामान्यस्य व्यक्तिष्ववयवेषु चावयविनो वृत्तिः,[१] नेत्युच्यते सामान्यं प्रत्येकं वर्तते, अवयवी तु व्यासज्येत्येव विशेषः। व्यक्त्यन्तरमनपेक्ष्यैव व्यक्त्यन्तरे वर्तमाना स्वानुरूपां बुद्धिं जनयन्ती जातिः प्रत्येकं वर्तते इत्युच्यते न तु कार्त्स्न्येन वृत्तिः । अवयवी त्ववयवान्तरमपेक्ष्यावयवान्तरे वर्तमानः स्वाकारां बुद्धिं जनयन्व्यासज्य वर्तत इति व्यपदिश्यते। न ह्येकस्यामिव व्यक्तौ पटबुद्धिवदेकस्मिन्नेव तन्तौ पटबुद्धिरुत्पद्यते। संयोगस्येदानीं कथं संयोगिषु वृत्तिः - किं जातिवत् - किं वाऽवयविवत् - । उभयविलक्षणेति ब्रूमः, स हि संयोग्यन्तरमपेक्ष्य संयोग्यन्तरे वर्तते नानपेक्ष्येति न जातितुल्यत्वम्। एकत्रैव च स्वानुरूपां जनयति बुद्धिमिदमनेन संयुक्तमिदमनेनेति, तेनावयविनाऽपि नातीव तुल्यत्वमित्युभयवैलक्षण्यम्। अथ संयोगः किमेक एव द्वयोः संयोगिनोः[२] उत प्रतिसंयोगि भिन्न एव संयोगः।[२] कारयपीयास्तावत्संयोगमुभयोर्व्यासक्तमेकं मन्यन्ते च तुल्यम्। वयं तु यथेदमनेन सदृशमिदमनेनेति प्रतियोगिनमपेक्ष्येतरत्रेतरस्यावगम्यमानं सादृश्यं प्रतिधर्मि भिन्नं भवति, तथा संयोगस्य तादृशबुद्धिविषयत्वाद्भेद-

१ सावयवस्त्वव्येव साकल्येन भागतो वा वर्तत इति विकल्पस्य युक्तत्वाच्चेह प्रष्टव्यम् इति भावः।

२ न ह्येकस्यामिव व्यक्तौ गोबुद्धिवत् एकस्मिन्नेव तन्तौ पटबुद्धिरुत्पद्यते इति पुस्तकान्तरपाठः ।

भेदप्रतीति, नाप्येकवस्तुप्रतीतिरेवाभेदप्रतीति', किं त्वन्योऽयमिति बुद्धिर्भेदावभासोऽनन्योऽयमिति चाभेदावभास । अस्ति च शाबलेयबाहुलेयावुपलभमानस्याय गौरयमपि गौरित्यभेदावभास, अन्य शाबलेयाद्बाहुलेय इति च भेदावभास, तस्मादुपपन्न भिन्नाभिन्नत्वम् । नन्वनुवृत्ता नित्याऽनुत्पत्तिविनाशधर्मा च जाति, विपरीतस्वभावा च व्यक्ति कथं तयोरैक्यम्? । न ह्येकमेव वस्त्वनुवृत्त व्यावृत्त नित्यमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकमतद्धर्मकं च संभवति, त्रैलोक्यसंकरप्रसङ्गात् । जातिरप्येवम नित्यत्वादिधर्मा स्याद्व्यक्तिरपि नित्यत्वादिधर्मा नैष दोष नानाकार हि तद्वस्तु केनचिदाकारेण नित्यत्वादिकं केनचिच्चानित्यत्वादिकं बिभ्रच्च विरोत्स्यते जातिरपि व्यक्तिरूपेणानित्या व्यक्तिरपि जात्यात्मना नित्येति नात्र काचिदनिष्टापत्ति । यत्तु सर्वगता व्यक्तिगता वा जातिरिति विकल्पित, तदपि व्यक्त्यात्मत्वाभिधानादेव परिहृतम्, व्यक्तेर्ह्यसावात्मा कथमन्यत्र स्यात् । नन्वेव व्यक्तिदेशे व्यक्त्युत्पत्ते प्रागविद्यमाना जाति कथ तत्र पश्चाद्भवति? स्वकारणाद्विपद्यमाना व्यक्तिर्जातिविशेषात्मना सबद्धैवोत्पद्यत इति न दोष । तत्राविद्यमाना जाति कथ व्यक्त्या सबध्येत, न ह्यसौ तदानीमेव तत्रोत्पद्यते, नित्यत्वात । न चान्यत आगच्छति, अमूर्तत्वात । उच्यते । योऽपि देशान्तरादागत्यानेन देशेन सयुज्यते सोऽपि प्रागस्मिन्देशेऽविद्यमान एव कथमनेन देशेन सयोगमनुभवति? कारणवशादिति वक्तव्यम । एव जातिरपि कारणवशादेव व्यक्तिसबन्धमनुभवति । द्रव्यास्तु विशेष सयुज्यमान पूर्वावस्थितानन्तरदेशेन प्रथम सयुज्यते ततस्तदनन्तरदेशेनेति क्रमेण देशान्तरे सयोग गच्छति । तादात्म्यसमवाययोस्त्वनन्तरदेशमनपेक्ष्यैव स्वकारणतो निष्पत्ति, न हि य सयोगस्य स्वभाव स तादात्म्यस्य समवायस्य वाऽङ्गीकर्तव्य प्रमाणाभावात विलक्षणस्वभावत्वाद्भावाना, तस्माददोष । यद्वाऽस्तु सर्वगत सामान्यम ।

न च सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्ग व्यक्तीनामभिव्यञ्जकत्वात् । सर्वगतमपि सामान्य व्यक्तेरेवात्मा तत्समवेत वा सयुक्तसमवायसंनिकर्षेण च ।

प्रथममेव गौः प्रत्येतव्यः, न ह्यप्रतीते गवि तद्व्यतिरेकात्मनाऽगवां निरूप्यमाणत्वं सम्भवतीति प्रथममवश्यं विधिरूपेण गौः प्रत्येतव्यः, न हि तेभ्यो व्यतिरेकरूपमपहायाश्वादिव्यक्तीनां प्रातिस्विकेन रूपेण ग्रहः सम्भवति । तेषामनन्तानां बुद्धावनारोहात् । अनारूढेषु च तेषु तद्व्यावृत्तिरूपस्य गोः प्रत्येतुमशक्यत्वात् । गौर्गौरिति च विधिरूपं सामान्यमवगम्यमानं कथं निवृत्तिरूपं शक्यमङ्गीकर्तुम् ? । तस्मादिदमतिपेलवं दर्शनं । तस्मादस्ति जातिः । एतेनावयवी व्याख्यातः । तस्याप्यवयवेभ्यो भेदोऽभेदो वेति विकल्पे भेदं समवायसम्बन्धमवयवगुणेभ्यश्च तत्र विशेषगुणानामुत्पत्तिमाचक्षते वैशेषिकाः, ये च स्वसमवेतविशेषणविशिष्टाः स्वाश्रयस्यैकजातीयस्य परिच्छेदकास्ते विशेषगुणा इत्याहुः । वयं तु भिन्नाभिन्नत्वम् । न हि तन्तुभ्यः, शिरः पाण्यादिभ्यो वाऽवयवेभ्यो निष्कृष्टः पटो देवदत्तो वा प्रतीयते, तन्तुपाण्यादयो ऽवयवा एव पटाद्यात्मना प्रतीयन्ते । विद्यते च देवदत्तोऽस्य हस्तः शिर इत्यादिः कियानपि भेदावभास इत्युपपन्नमुभयात्मत्वम् । तस्मादवयवानामेवावस्थान्तरमवयवी न द्रव्यान्तरम् । त एव हि योगविशेषवशादेकद्रव्यतामापद्यन्ते । तदात्मना च महत्त्वं पटजातिं च बिभ्रतः पटबुद्ध्या गृह्यन्ते । तेन पटात्मना तेषामेकत्वमवयवात्मना तु नानात्वमुपपन्नम् । यदपि कारणगुणा रूपादयः कार्ये गुणमारभन्त इत्युक्तं तदपि गुणद्वयप्रतीत्यभावान्नातीवास्मभ्यं रोचते । यदि हि द्वौ गुणौ प्रतीयेयातां तन्तुष्वेकः, पटे चापरः, ततः कार्यकारणभावं प्रतिपद्येयाताम् । न तु गुणद्वयं प्रतीयते, तन्तुरूपमेव शुक्लं तन्तुषु पटभावमापन्नेषु पटरूपतया प्रतीयते न तु रूपान्तरं, यत्रापि नानारूपैः शुक्लकृष्णरक्तपीतैस्तन्तुभिरारभ्यते पटस्तत्रापि त एव वर्णाः पटगताः प्रतीयन्ते न रूपान्तरम् ।

ननु चित्रः पट इति प्रतीयते न तु शुक्लः पीत इति वा, तस्माच्चित्राख्यं रूपान्तरमत्रोत्पन्नम् । नैवम् । चित्रं नानारूपमित्यर्थः, चित्रशब्दो हि नानापर्यायो लौकिकानां प्रसिद्धः, न ततश्चित्राख्यमेकमेव रूपं लोकविरोधादेव युक्तमङ्गीकर्तुम् । नानारूपाणामपि चावयवभेदद्वारेणैकस्मिन्नपि पटे समवायो नानुपपन्नः । एतेन संयोगजसंयोगो निरस्तो वेदितव्यः । यथा

मेव रोचयामहे । प्रकृतमनुसरामः । तस्माच्च वृत्तिविकल्पादपि नात्यपह्नवः । यत्तु नित्यत्वाज्जातेः स्वविषय[1]ज्ञानजननासामर्थ्यान्न ग्राह्यत्वमिति तदसत् । नित्यानामप्यर्थक्रियासामर्थ्यं क्षणभङ्गनिराकरणे वक्ष्यामः ।

न च हेतुलक्षणं ग्राह्यत्वं, ज्ञानजन्यफलभागित्वलक्षणं हि तदिति शून्यवादे वर्णितम् । तस्मादयमप्यदोषः । यत्तु स्वलक्षणैरेव स्वानुभवद्वारेण जातिविकल्पोदयसम्भवादप्रामाणिकी जातिविकल्पनेति । तदप्यसारम् । न हि जातिर्न दृश्यते येनैवमुपालम्भः स्यात् । उपजायमानं तु ज्ञानं स्वविषयभूतां जातिमुपस्थापयतीति नेदृशानां प्रलापानामवसरः, कथं चात्यन्तविलक्षणानि स्वलक्षणान्येकरूपं विज्ञानं जनयन्ति? "सदतद्रूपिणो भावास्तदतद्रूपहेतुजाः" इति स्थिते, भवतो वा कथं विलक्षणानां विशेषाणामेकरूपसामान्यसम्बन्धकारणत्वम्? इति चेत् । स्वहेतुवशादिति ब्रूमः । कानिचित्स्वलक्षणानि स्वकारणादुत्पद्यमानान्येकेन केनचित्स्वसामान्येन तादात्म्यं समवायं वा भजन्ते ।

ननु हेतवो विलक्षणाः कथमेकविधसामर्थ्ययुक्तानि स्वलक्षणानि जनयन्ति? । न जनयेयुर्यदि विलक्षणाः स्युः, तेऽपि त्वेकजातीया एव । नन्वेवं तत्सम्बन्धसिद्ध्यर्थमपरापरजात्यपेक्षायामनवस्था, नैष दोषः यथा तालबीजमेकजातीयं परिणामपरम्परया तालजातिसम्बद्धां व्यक्तिमुपजनयति साऽपि तथैव स्वकारणभूतबीजसमानजातीयं बीजान्तरं, तथैकजातीयात् शुक्रादेकजातीयव्यक्तिनिष्पत्तिः तस्याश्च तज्जातीयशुक्रनिष्पत्तिरिति नात्यन्ततादात्म्यापत्तिः । तस्मादस्त्येकमाकृतिजातिसामान्यशब्दाभिलपनीयं शाबलेयादिष्वनुगतम् ।

न च सादृश्यमेव सामान्यं तद्बुद्ध्यभावात् स एवायमिति प्रतीतिर्न तत्सदृश इति । न च सर्वसामान्यापह्नववादिनः सादृश्यमपि सम्भवति, भूयोऽवयवसामान्यात्मकत्वात्तस्य । न चातद्व्यावृत्तिरूपमपि सामान्यमनङ्गीकृतविधिरूपसामान्येन शक्यते प्रत्येतुम् अगोव्यावृत्तिं हि प्रतिपत्ताऽवश्य

१ नहि ज्ञानं दृष्ट्वा तत्कारणत्वेन जातिर्न दृश्यते इति पुस्तकान्तरपाठः ।

प्रथममेव गौः प्रत्येतव्यः, न ह्यप्रतीते गवि तद्व्यतिरेकात्मनाऽगवां निरूप्यमाणत्वं सम्भवतीति प्रथममवश्यं विधिरूपेण गौः प्रत्येतव्यः, न हि तेभ्यो व्यतिरेकरूपमपहायाश्वादिव्यक्तीनां प्रातिस्विकेन रूपेण ग्रहः सम्भवति । तेषामनन्तानां बुद्धावनारोहात् । अनारूढेषु च तेषु तद्व्यावृत्तिरूपस्य गोः प्रत्येतुमशक्यत्वात् । गौर्गौरिति च विधिरूपं सामान्यमवगम्यमानं कथं निवृत्तिरूपं शक्यमङ्गीकर्तुम्? । तस्माद्विदमतिपेलवं दर्शनं । तस्मादस्ति जातिः । एतेनावयवी व्याख्यातः । तस्याप्यवयवेभ्यो भेदोऽभेदो वेति विकल्पे भेदं समवायसम्बन्धमवयवगुणेभ्यश्च तत्र विशेषगुणानामुत्पत्तिमाचक्षते वैशेषिकाः, ये च स्वसमवेतविशेषणविशिष्टाःस्वाश्रयस्यैकजातीयस्य परिच्छेदकास्ते विशेषगुणा इत्याहुः । वय तु भिन्नाभिन्नत्वम् । न हि तन्तुभ्यः, शिरः पाण्यादिभ्यो वाऽवयवेभ्यो निष्कृष्टः पटो देवदत्तोवा प्रतीयते, तन्तुपाण्यादयो ऽवयवा एव पटाद्यात्मना प्रतीयन्ते । विद्यते च देवदत्तोऽस्य हस्तः शिर इत्यादिः कियानपि भेदावभास इत्युपपन्नमुभयात्मत्वम् । तस्मादवयवानामेवावस्थान्तरमवयवी न द्रव्यान्तरम् । तएव हि योगविशेषवशादेकद्रव्यतामापद्यन्ते । तदात्मना च महत्त्वं पटजातिं च बिभ्रतः पटबुद्ध्या गृह्यन्ते । तेन पटात्मना तेषामेकत्वमवयवात्मना तु नानात्वमुपपन्नम् । यदपि कारणगुणा रूपादयः कार्ये गुणमारभन्ते इत्युक्तं तदपि गुणद्वयप्रतीत्यभावान्नातीवास्मभ्यं रोचते । यदि हि द्वौ गुणौ प्रतीयेयातां तन्तुष्वेकः, पटे चापरः, ततः कार्यकारणभावं प्रतिपद्येयाताम् । न तु गुणद्वयं प्रतीयते, तन्तुरूपमेव शुक्लं तन्तुषु पटभावमापन्नेषु पटरूपतया प्रतीयते न तु रूपान्तर, यत्रापि नानारूपै शुक्लकृष्णरक्तपीतैस्तन्तुभिरारभ्यते पटस्तत्रापि त एव वर्णाः पटगताः प्रतीयन्ते न रूपान्तरम् ।

ननु चित्रः पट इति प्रतीयते न तु शुक्ल पीत इति वा, तस्माच्चित्राख्यं रूपान्तरमत्रोत्पन्नम् । नैवम् । चित्र नानारूपमित्यर्थः, चित्रशब्दो हि नानापर्यायो लौकिकानां प्रसिद्धः, न ततश्चित्राख्यमेकमिद रूपं लोकविरोधादेव युक्तमङ्गीकर्तुम् । नानारूपाणामपि चावयवभेदद्वारेणैकस्मिन्नपि पटे समवायो नानुपपन्नः । एतेन संयोगजसंयोगो निरस्तो वेदितव्यः । यथा

मेव रोचयामहे । प्रकृतमनुसराम । तस्मात् वृत्तिविकल्पादपि जात्यपह्न
व । यत्तु नित्यत्वाज्जाते स्वविषय¹ज्ञानजननासामर्थ्यात् ग्राह्यत्वमिति
तदसत् । नित्यानामप्यर्थक्रियासामर्थ्यं क्षणभङ्गनिराकरणे वक्ष्याम ।

न च हेतुलक्षण ग्राह्यत्व, ज्ञानजन्यफलभागित्वलक्षण हि तदिति
शून्यवादे वर्णितम् । तस्मादयमप्यदोषः । यत्तु स्वलक्षणैरेव स्वानुभवद्वारेण
जातिविकल्पोदयसम्भवादप्रामाणिकी जातिविकल्पनेति । तदप्यसारम् ।
न हि जातिर्न दृश्यते येनैवमुपालम्भ स्यात् । उपजायमान तु ज्ञान
स्वविषयभूता जातिमुपस्थापयतीति नेदृशाना प्रलापानामवसर, कथ
चात्यन्तविलक्षणानि स्वलक्षणान्येकरूप विज्ञान जनयन्ति? 'तदतद्रूपिणो
भावास्तदतद्रूपहेतुजाः' इति स्थिते, भवतो वा कथ विलक्षणाना विशेषाणा
मेकरूपसामान्यसम्बन्धकारणत्व? मिति चेत् । स्वहेतुवशादिति ब्रूम । कानि
चित्स्वलक्षणानि स्वकारणादुत्पद्यमानान्येकेन केनचित्सामान्येन
तादात्म्य समवाय वा भजन्ते ।

ननु हेतवो विलक्षणाः कथमेकविधसामर्थ्ययुक्तानि स्वलक्षणानि
जनयन्ति? । न जनयेयुर्यदि विलक्षणाः स्युस्तेऽपि त्वेकजातीया एव । नन्वेव
तत्सम्बन्धसिद्ध्यर्थमपरापरजात्यपेक्षायामनवस्था नैष दोषो यथा तालबीजमे
कजातीयपरिणामपरम्परया तालजातिसम्बद्धा व्यक्तिमुपजनयति सोऽपि
तथैव स्वकारणभूतबीजसमानजातीय बीजान्तर, तथैकजातीयात् शुक्रा
द्द्विजातीयव्यक्तिनिष्पत्ति तस्याश्च तज्जातीयशुक्रनिष्पत्तिरिति नात्यन्तता-
दात्म्यापत्ति । तस्मादस्त्येकमाकृतिजातिसामान्यशब्दाभिलपनीय शाब
लेयादिष्वनुगतम् ।

न च सादृश्यमेव सामान्य तद्बुद्ध्यभावात् स एवायमिति प्रतीतिर्न
तत्सदृश इति । न च सर्वसामान्यापह्नववादिन सादृश्यमपि सम्भवति, भूयो
ऽवयवसामान्यात्मकत्वात्तस्य । न चातद्व्यावृत्तिरूपमपि सामान्यमनङ्गीकृत
विधिरूपसामान्येन शक्यते वक्तुम् अगोव्यावृत्तिं हि प्रतिपत्ताऽवश्य

१ नहि ज्ञानं दृष्ट्वा तत्कारणत्वेन जातिर्न दृश्यते इति पुस्तकान्तरपाठः ।

प्रथममेव गौ प्रत्येतव्य, न ह्यप्रतीते गवि तद्व्यतिरेकात्मनाऽगवा निरूप्यमाणत्व सम्भवतीति प्रथममवश्य विधिरूपेण गौ प्रत्येतव्य, न हि तेभ्यो व्यतिरेकरूपमपहायाश्वादिव्यक्तीना प्रातिस्विकेन रूपेण ग्रह सम्भवति । तेषामनन्ताना बुद्धावनारोहात् । अनारूढेषु च तेषु तद्व्यावृत्तिरूपस्य गो प्रत्येतुमशक्यत्वात। गौर्गौरिति च विधिरूप सामान्यमत्र गम्यमान कथ निवृत्तिरूप शक्यमङ्गीकर्तुम्? । तस्मादिदमतिपेलव दर्शन । तस्मादस्ति जाति । एतेनावयवी व्याख्यात । तस्याप्यवयवेभ्यो भेदोऽभेदोऽपीति विकल्पे भेद समवायसम्बन्धमवयवगुणेभ्यश्च तत्र विशेषगुणानामुत्पत्तिमाचक्षते वैशेषिका ये च स्वसमवेतविशेषणविशिष्टा स्वाश्रयस्यैकजातीयस्य परिच्छेदकास्ते विशेषगुणा इत्याहु ।वय तु भिन्नाभिन्नत्वम।न हि तन्तुभ्य , शिर पाण्यादिभ्यो वाऽवयवेभ्यो निष्कृष्ट पटो देवदत्तो वा प्रतीयते, तन्तुपाण्यादयो ऽवयवा एव पटाद्यात्मना प्रतीयन्ते। भिद्यते च देवदत्तोऽस्य हस्त शिर इत्यादि कियानपि भेदावभास इत्युपपन्नमुभयात्मत्वम् । तस्मादवयवानामेवावस्थान्तरमवयवी न द्रव्यान्तरम् । तएव हि योगविशेषवशादेकद्रव्यतामापद्यन्ते । तदात्मना च महत्त्व पटजाति च बिभ्रत पटबुद्ध्या गृह्यन्ते । तेन पटात्मना तेषामेकत्वमवयवात्मना तु नानात्वमुपपन्नम् । यदपि कारणगुणा रूपादय कार्ये गुणमारभन्त इत्युक्त तदपि गुणद्वयप्रतीत्यभावान्नातीवास्मभ्य रोचते । यदि हि द्वौ गुणौ प्रतीयेयाता तन्तुष्वेक, पटे चापर, तत कार्यकारणभाव प्रतिपद्येयाताम् । न तु गुणद्वय प्रतीयते, तन्तुरूपमेव शुक्ल तन्तुषु पटभावमापन्नेषु पटरूपतया प्रतीयते न तु रूपान्तर, यत्रापि नानारूपै शुक्लकृष्णरक्तपीतैस्तन्तुभिरारभ्यते पटस्तत्रापि त एव वर्णा पटगता प्रतीयन्ते न रूपान्तरम् ।

ननु चित्र पट इति प्रतीयते न तु शुक्ल पीत इति वा, तस्माच्चित्राख्य रूपान्तरमत्रोत्पन्नम । नैवम् । चित्र नानारूपमित्यर्थ , चित्रशब्दो हि नानापर्यायो लौकिकाना प्रसिद्ध , न तत्रश्चित्राख्यमेकमेव रूप लोकविरोधादेव युक्तमङ्गीकर्तुम् । नानारूपाणामपि चावयवभेदद्वारेणैकस्मिन्नपि पटे समवायो नानुपपन्न । एतेन संयोगविभागौ निरस्तौ वेदितव्य । यथा

देवदत्तसंयोग एव तस्मिन्कुण्डलिनि संजाते कुण्डलिसंयोगो भवति, तथा तन्तुतुरीसंयोग एव तन्तौ पटभावमापन्ने पटतुरीसंयोगो भवति न संयोगान्तरं, प्रतीत्यभावादित्यलमतिविस्तरेण । तस्मादस्त्येवावयवी, वृत्तिश्चावयवेष्ववयविन आसज्येति सिद्धान्तितम् "तेनास्त्यवयवि द्रव्यं सामान्यं चाऽस्ति सर्वगम् । वर्णानामभिधातृत्वमाकृतेश्चाभिधेयता कथयित्वाऽथ सम्बन्धकथैव प्रकृतोच्यते । ज्ञाप्यज्ञापकभावश्च सम्बन्धः प्रागुदीरितः । तन्नित्यत्वं यदाक्षिप्तं तत्समाधीयतेऽधुना 'एवं हि पूर्वमुक्तम् । यस्मात् प्रथमश्रवणे शब्दोऽर्थं न प्रत्याययति तस्मान्नास्य स्वाभाविकमिन्द्रियवत्प्रत्यायकत्वम् । अस्यायमर्थ इति पुरुषेण कथिते प्रत्याययति ततो नूनमस्य पुरुषकृतं प्रत्यायकत्वमिति पौरुषेय एव सम्बन्ध इति । तत्राभिधीयते । न ह्यस्यायमर्थ इति सम्बन्धकरणमिदं, प्रसिद्धसम्बन्धकथनं ह्येतत् । कथमवगम्यते ? अर्थान्तरकथने बहुभिर्निवारणात् । यो हि कश्चित्कस्मैचिद् गोशब्दस्याश्वं गवयं वार्थमाह तमन्ये बहवो निवारयन्ति नायमस्यार्थः सास्नादिमानस्यार्थ इति । सम्बन्धक्रियापक्षे च देवदत्तादिशब्देष्विव सम्बन्धः क्रियते स यथार्थ इति निवारणं नोपपद्यते । तस्मात्तावदर्वाचीनाः पुरुषाः शब्दस्यायमर्थ इति वदन्तोऽपि तत्सम्बन्धकर्तृत्वेनाशङ्कनीयाः । यदि परमेवं स्यात्सर्गादिकाले भगवता प्रजापतिना सर्वमेव स्थावरजङ्गमं धर्माधर्मौ च सृष्ट्वा सव्यवहाराय च सर्वशब्दानामर्थैः सम्बन्धं कृत्वा धर्माधर्मप्रतिपादनाय च कृतसम्बन्धैः पदैर्वेदान्कृत्वाऽऽत्मजेभ्यो मरीच्यादिभ्यः शब्दार्थसम्बन्धो वेदाश्च प्रतिपादितास्तैरप्यन्येभ्यस्तैरप्यन्येभ्य इत्येवं पूर्वपूर्वेभ्यः प्रतिपद्योत्तरोत्तरेषां शब्दार्थप्रतिपत्तिर्व्यवहारश्चेति । तदप्ययुक्तम्, इत्थंभावे प्रमाणाभावात् । प्रथमश्रुतादप्रतीतिरेव प्रमाणं, सामयिकत्वे ह्यप्रतिपन्नसमयानामप्रतीतिः, प्रतिपन्नसमयानां च प्रतीतिर्देवदत्तादिशब्दवदुपपन्ना भवति । स्वाभाविके तु प्रत्यायकत्वे प्रथमश्रवणेऽपि प्रतीतिः स्यादिति चेत् न, स्वाभाविकमपि प्रत्यायकत्वमव-

१ यथाऽऽहुः प्राचीनाः "वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् । वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथा" ॥ इति ।

गत सदर्थप्रतिपत्तौ निमित्त, नाप्रतिपन्नमिति युक्तैव प्रथमत्रयणेऽर्थ-स्याप्रतीति ।

न च सर्गादिर्नाम कश्चित्कालोऽस्ति । सर्वदा[1] हीदृश जगदिति दृष्टानुसारादवगन्तुमुचितम् ।

ननु स कालोऽभूत् यदा सर्वमिद नासीदिति । न । प्रमाणाभावात् मन्वार्थवादेतिहासपुराणादि प्रमाणमिति चेत् न, वेदाना पौरुषेयसम्बन्धा पेक्षाणा स्वय च पौरुषेयाणा शाक्यादिग्रन्थवदतीन्द्रियार्थे प्रामाण्यासम्भ वात् । तदप्रामाण्ये च तन्मूलाना धर्मशा[1]स्त्रादीना दूरनिरस्तमेव प्रामा-ण्य, सर्वाभावे चसृष्टिरेव न सम्भ[2]वति । मृत्तन्त्वाद्युपादानेन हि घटादीनु पादोत्पत्ति । सर्वाभावे हि केनोपादानेन सर्वमिदमुपादेयम् ? । स्यान्मत-म्प्रात्मैवैकोऽजगदादावासीत् स एव स्वेच्छया व्योमादिप्रपञ्चरूपेण परि णमति बीजमिव वृक्षरूपेण । चिदेकरस ब्रह्म कथ जडरूपेण परिणम तीति चेत्, न परमार्थत परिणाम ब्रूमः, किं त्वपरिणतमेव परिणतवदेक-मेव सदनेकधा मुखमिवादर्शादिष्वविद्यावशाद्विवर्तमानमात्मैवात्मान चिद्रूप जडरूपमिवाद्वितीय सद्वितीयमिव पश्यति । सेयमविद्योपादाना-स्वप्नप्रपञ्चवन्महदादिप्रपञ्चसृष्टिः । तथा च "सर्वं खल्विद ब्रह्म" "आत्मै-वेद सर्व" "नेह नानाऽस्ति किं चने 'त्यादयोऽद्वैतवादा , "तथे" "न्द्रो-मायाभि पुरुरूप ईयत' इति भेदावगतेर्व्यक्तमेव मायानिबन्धनत्व दर्शि तम् । तथा 'लोकास्त परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेदे"त्यादि नानाऽऽत्मद र्शने निन्दा, ' मृत्यो स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती' ति च नानात्वद र्शननिन्दा सर्वमिदमद्वितीयमेव ब्रह्म पारमार्थिक, भेददृष्टिश्चाविद्योपा दानेत्येतमर्थ प्रकटयतीति । किमिदानीमसत्त्वेवाय प्रपञ्च. । बाढमिति चेत् न । प्रत्यक्षविरोधात्, यथा च प्रत्यक्ष प्रपञ्चसद्भावग्राहक तथोक्त प्रत्यक्ष सूत्रे, न चागमेन प्रत्यक्षबाध सम्भवति, प्रत्यक्षस्य शीघ्रप्रवृत्तत्वेन सर्व-भ्योबलीयस्त्वात् ।

१ धर्माधर्मशास्त्रादीनामिति पुस्तकान्तरपाठ ।
२ प्रसमवेतभावकार्योत्पादासम्भवादिति भाव ।

न च पौर्वापर्यन्यायेन प्रवृत्तमेव प्रत्यक्षमागमेन पश्चाद्बाध्यत इति वाच्यम् । आगमस्य प्रत्यक्षेण प्रवृत्तिविरोधात् आगमप्रवृत्तिसमयेऽपि हि भेदप्रपञ्चमुपदर्शयत्प्रत्यक्षमागमप्रवृत्तिमेव निरुणद्धि, यथा खलूत्पत्तुमुपक्रममाण एव घटो दण्डेनाहन्यमानो नोत्पत्तुं प्रभवति, तथाऽऽगमोऽपि किंच प्रपञ्चाभावं प्रतिपत्ताऽवश्यमागमोऽपि प्रपञ्चान्तर्गतत्वादसद्रूपतया प्रत्येतव्यः, कथं चागमेनैवागमस्याभावः प्रतीयते । असद्रूपतया हि प्रतीयमानो न कस्यचिदप्यर्थस्य प्रमाणं स्यात्, प्रामाण्ये वा नासत्त्वम् । कश्चित्पुनराह नासत्त्वं प्रपञ्चस्य ब्रूमः प्रत्यक्षादिप्रमाणतः सिद्धत्वात्, नापि परमार्थतः सत्त्वम् । आत्मज्ञानेन बाध्यमानत्वात् तस्मात्सदसद्भ्यामनिर्वाच्योऽयं प्रपञ्च इति । तदिदमसारं सतोऽन्यत्वमेवासत्त्वं, तद्यदि प्रपञ्चः सन्न भवति व्यक्तमसन्नेवायम् । असत्त्वाभावे वा सत्त्वापत्तिः, सदसत्त्वयोरेकनिषेधस्येतरविधिनान्तरीयकत्वात् ।

न च[1] विधाद्वयरहिते विधान्तरं सम्भवति । अथाऽपि यत्र कदाचित्प्रतीयते तदसद्यथा शशविषाणम् । यत्प्रतीतं न कदाचिद्बाध्यते तत्सत् यथाऽऽत्मतत्त्वम् । प्रपञ्चस्तु प्रतीयमानत्वाद्बाध्यमानत्वाच्च भावाभावाभ्यामनिर्वाच्य इति मतम् । तदनुपपन्नं लोकविरोधात्, यद्धि प्रतीतं बाध्यते मृगतोयरज्जुसर्पादि तदसदेवेति हि लौकिकी प्रसिद्धिः । न हि शशविषाणादीनां मृगतोयादीनां च कश्चिद्विशेषो लोके । सोऽयं प्रपञ्चोऽपि बाध्यते चेदसन्नेवेति नानिर्वाच्यत्वम् । अथापि लोकप्रसिद्धिमनादृत्य शुक्त्यादिरजतादिरूपेणानिर्वाच्य इत्युच्यते, तथाप्ययुक्तम् । प्रपञ्चस्य बाध्यस्याभावात् । न तावत्संसारावस्थायामागमेन बाधः सम्भवतीत्युक्तम् । मुक्तस्य तु बाधकज्ञानं नावकल्पनीयमेव, प्रलीनसर्वकारणत्वात् करणाभावे च ज्ञानासम्भवात्, न चास्मर्यमाणस्य प्रपञ्चस्याभावः शक्यते प्रत्येतुम् ।

न च तस्यामवस्थायां सम्भवति स्मरणम्, सर्वसंस्काराणामुच्छिन्नत्वात् । तस्माच्च बाधासम्भवः । यच्चाविद्याकल्पितोऽयं प्रपञ्च इति, का

१ अत्र "विधाद्वयरहिते विधान्तरं संभवति" इति पुस्तकान्तरपाठः ।

पुनरियमविद्या? किं भ्रान्तिज्ञानं? किं भ्रान्तिज्ञानकारणभूतं वस्त्वन्तरम्? यदि भ्रान्तिः सा कस्य? न ब्रह्मणः तस्य स्वच्छविद्यारूपत्वात्, न हि भास्करे तिमिरस्यावकाशः सम्भवति, न जीवानां, तेषां ब्रह्मातिरेकिणामभावात् । भ्रान्त्यभावादेव च तत्कारणं वस्त्वन्तरमप्यनुपपन्नमेव, ब्रह्मातिरेकिणा भ्रान्तिज्ञानं तत्कारणं चाभ्युपगच्छतामद्वैतहानिः, तत्किं? कृता च ब्रह्मणोऽविद्या, न हि कारणान्तरमस्ति, स्वाभाविकीति चेत् कथं विद्यास्वभावमविद्यास्वभावं स्यात्?, स्वाभाविकत्वे वाऽस्याः केन विनाशः स्यात्? आगमिकं ध्यानादि, तज्जन्यं वा स्वरूपज्ञानं ब्रह्माविद्यां नाशयतीति चेत्, न ह्यागमो वा ध्यानादयो वा तज्जन्यं वा ज्ञानं नित्यज्ञानात्मकब्रह्मातिरिक्तमस्ति यदविद्यां नाशयेत् । तद्वरमस्मान्मायावादान्माध्यमिकवादः, यत्र नीलपीतादिवैचित्र्यं कार्यकारणभावो बद्धमुक्तादिव्यवस्था च सन्तानभेदेन समर्थ्यते । नित्यमेकरसं निष्प्रपञ्चमात्मानमुपेयुषां[1] तु समस्तलोकवेदव्यवहारोच्छित्तिरेव स्यात् यदप्याहुः—

अज्ञानजन्यः प्रपञ्चो ज्ञानेन विनाश्यते मृगतोयवत् स्वप्नप्रपञ्चवच्चेति तदप्ययुक्तम् ।

यदि कुलालादिव्यापारस्थानीयाज्ज्ञानेन घटवदुत्पन्नः प्रपञ्चो मुसलस्थानीयज्ञानेन नाश्यते, तथाऽपि नासत्त्वं प्रपञ्चस्य स्यात्, उत्पत्तिविनाशयोगादनित्यतामात्रं स्यात् नात्यन्ताभावः । केन च ज्ञानेन नाशः? नात्मज्ञानेन, विरोधाभावात्[2], निष्प्रपञ्चात्मज्ञानेनेति चेत् । न । तत्रात्मज्ञानांशस्याविरोधान्निष्प्रपञ्चत्वज्ञानं विनाशकमिति पारिशेष्यादापन्नम् । प्रपञ्चाभावश्च निष्प्रपञ्चत्वम् ।

न च विद्यमाने प्रपञ्चे तदभावज्ञानमुत्पत्तुमर्हति । ज्ञानेन ह्युत्पन्नेन प्रपञ्चो नाशयितव्यः । प्राक् च ज्ञानात्सद्रूप एव प्रपञ्चस्तस्मिन् सद्रूपेऽप-

१ निष्प्रपञ्चमात्मानमुपयतामिति पुस्तकान्तरपाठस्तु युक्त इति प्रतीमः ।
२ विरोधाभावादिति पुस्तकान्तरपाठः ।

स्थिते कथं तदभावविषयस्य ज्ञानस्योत्पत्तिः? तत्र ज्ञानोत्पत्तौ सत्यां प्रपञ्चस्य नाशः, तद्विनाशे च सति तदभावविषयज्ञानोत्पत्तिरितीतरेतराश्रयम्। एतेन मृगतृष्णिकाजलस्य ज्ञानविनाश्यत्वं प्रत्यूढम्। न हि तज्जलं सत्यत्वाद्बाध्यते प्रागपि हि तत्र नैव जलम् अजलमेव तु रश्मिमण्डलमूषर भ्रान्त्या जलात्मनाऽवगतं परस्ताद्बाधकेन यथाऽवस्थितरूपमवगम्यत इत्यलमनेन बालजल्पितेन।

केचित्[1]त्वौपनिषदाः परमार्थत एवात्मा प्रपञ्चरूपेण स्वेच्छया परिणमतीति मन्यन्ते। तथा च "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये"ति एकस्यैव सन्मात्ररूपतया प्रागवस्थितात्मनोऽनेकव्योमादिभेदभिन्नप्रपञ्चरूपेण बीजस्येव वृक्षरूपेण परिणामो दर्शितः, "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत" इत्यौपनिषदा वादाः पुराणवादाश्चास्मिन्नर्थे शतशो दृश्यन्ते। "पुरुष एवेदं सर्वं" "नेह नानास्ति किञ्चने"त्यादि तु धर्मिभेदाभा[2]वाभिप्रायम्। तद्यथै[3]को वृक्षः प्रादेशमात्रादूर्ध्वं नानाशाखोऽवस्थितो दूरस्थैर्नानावृक्षा इति गम्यते, तद्विदिनस्त्वन्ये तेभ्यः कथयन्ति नेमे नानावृक्षाः किं त्वेक एवायं वृक्षो नानाशाखोऽवस्थित इति गम्यते तथा नामरूपप्रपञ्चं नानारूपं पश्यतां मूलकारणस्यैकस्यात्मनोऽयं नानारूपः परिणाम इत्येवमजानतां तत्त्वकथनार्था एवंविधा वादाः सर्वमेकस्यैव विस्तारो न किञ्चिदत्र नानाऽस्तीति। ये च पुनर

१ त्रिगुणात्मकस्य वर्तमाना [illegible] विकृताविकृतभेदेन द्विविधे परिणाम [illegible] यथा [illegible] [illegible] च [illegible] परिणामः न च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

२ बालानां [illegible]।

३ [illegible] इति पाठः, पुस्तकेषु तु नास्ति।

सत्त्ववा[1]दाः प्रपञ्चविषया, अविद्या[2]वादाः, भ्रान्तिवादाः, मायावादाश्च, ते सर्वे प्रपञ्चस्यानित्यत्वादौपचा[3]रिकाः । यथा मृगतोयरज्जुसर्पस्वप्नप्रपञ्चादय किंचित्का[4]लमाविर्भूय पश्चाद्विलीयन्ते तथा भेदप्रपञ्चरूपो ब्रह्मपरिणामो ऽप्याविर्भावतिरोभावधर्मकत्वसाम्यादसदित्युपचर्यते । तस्य चासत्कल्पत्वे तद्विषयस्य ज्ञानस्यापि सिद्धत्यौपचारिकं भ्रान्तित्वम्, मायानिबन्धनत्वं च "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत" इत्यादिषु युक्तमुपचारेण वक्तुम् । "आत्मैवैकः सत्य" इति च तस्यैव नित्यत्वादुच्यते । यथा 'गो अश्वा[5] एव पशवोऽन्ये त्वपशव इति, तद्वेद द्रष्टव्यम् । यस्त्वेवंविधान्वादान् यथाश्रुतार्थान् गृह्णाति स पश्वन्तरेष्वपशुत्ववादमादित्यो यूप इत्यादि च यथाश्रुत गृह्णीयात् । अथ तत्र प्रमाणान्तरविरोधः, सोऽत्रापि समानः । अथार्थवादत्वात्तत्र न यथाश्रुतार्थग्रहणं, तदपि समानम् प्रपञ्चस्यापि ह्यसत्यत्व वैराग्य[6]ज्ञानजननार्थम् आत्मनश्च परमार्थत्वं मुमुक्षूणामुत्साहजननार्थम् । विस्पष्टं चैतन्मृत्पिण्डविकारदृष्टान्तदर्शनात् । सर्वत्र हि दृष्टान्तोपादानं साध्यप्रतिपादकस्य तात्पर्याभिव्यक्त्यर्थम् । ततश्च यथा कारणभूतमृत्पिण्डज्ञानेन मृन्मयो विकारः सर्वो विज्ञातो भवति, शरावादिविकारो हि वाचारम्भणं नामधेयमात्रं मृत्तिकेत्येव सत्यम् । एवं प्रपञ्चोऽपि तद्वि[7]ज्ञानेन विज्ञातो भवति । विकारो हि वाचारम्भणं नामधेयमात्रम् । सदित्येव सत्यमित्युक्ते ज्ञायत एतत् यथाऽऽविर्भावतिरोभावधर्मा नानाविधो विकारः शरावादिः प्रपञ्चो मृत्तिका च सर्वत्राऽनपायिनी तेषां कारणम् ।

---

१ उपनिषत्सूपलभ्यमाना आपाततो जगदसत्त्ववादा इति तु विवक्षितम् ।

२ जगदिदं सर्वमविद्याजन्यमित्यर्थका श्रुतिवादा इत्यर्थः ।

३ न तु शाङ्कराणामिव यथाश्रुतार्थकत्वं तेषामङ्गीक्रियत इति भावः ।

४ किंयन्तंचन कालमाविर्भूयेति पुस्तकान्तरपाठस्तु अनतिशायकः ।

५ गवाश्वानां पशूत्तमतया तथा वादो न त्वितरेषामपशुत्वतात्पर्यतः । अत्र विधिस्तवः प्रकृतिभावेन ।

६ प्रपञ्चं स्वासुमवगच्छञ्जनोऽयमनुरज्येतेति तस्य विषयेषु पराङ्मुखीनतामपत्तये जनोऽयमवबोध्यते जगदनित्यत्वमित्यत्र तादृशां श्रुतिवाक्यानां तात्पर्यमिति भावः ।

७ सद्विज्ञानेनेति पु पा ।

कार्यकारणयोश्चावस्थामात्रभेदात् स्वरूपभेदाभावात् कारणज्ञानेन तत्सर्वं कार्यमवस्थाभेदेनाज्ञातमपि स्वरूपेण ज्ञातं भवति । तथा प्रपञ्चोऽप्याविर्भावतिरोभावधर्मोऽनवस्थायी, तत्कारणं चात्मा सद्रूपः सर्वानुयायी नाऽपायधर्मा, तस्मिन्विज्ञाते सर्वं तदात्मकमविज्ञातमपि व्यासरूपेण, समासेन ज्ञातं भवतीत्येतदत्र विवक्षितमिति । तस्मादेकस्यैवात्मनः परिणामोऽयं भेदप्रपञ्चो न त्वसन्नेव, असत्त्वे हि कथं सद्विज्ञानेन विज्ञातः स्याच्छशविषाणवत् । न हि मृत्पिण्डे सति विज्ञाते शशविषाणं विज्ञातं भवति, तथा प्रपञ्चोऽपि स्यात्, ततस्तु प्रस्तुतहानिरेव स्यात् । एकोऽप्यात्माऽन्तःकरणोपाधिभेदाद्भिन्नो जीव इत्युच्यते, जीवभेदाच्च बन्धमुक्तिव्यवस्थाऽप्युपपद्यतेति ।

तदिदमयुक्तं, चिद्रूपस्यात्मनो जडरूपपरिणामासंभवात् । एकत्वे चात्मनः सर्वशरीरेषु प्रतिसंधानं स्यात् । देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमेवेति । तथा देवदत्तशरीरे मे सुखं यज्ञदत्तशरीरे मे दुःखमिति, पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेतिवत्सर्वसुखदुःखोपलब्धिश्च स्यात् । अन्तःकरणभेदाद्व्यवस्थेति चेन्न अचेतनत्वात न हि अन्तःकरणं सुखदुःखे अनुभवति अचेतनत्वात्, आत्मा त्वनुभविता, स च सर्वत्रैक इति कः प्रतिसंधानं वारयेत् । तस्मादिदमपि नातीव सुन्दरमिति आत्मभेदं प्रकृतिपरिणामं च जगत्साङ्ख्या मन्यन्ते । द्विविधश्च साङ्ख्यः निरीश्वरः, सेश्वरः च । निरीश्वरवादिनस्तावदाहुः—प्रकृतिरचेतना त्रिगुणात्मिका प्रधानशब्दाभिधेया महदादिविशेषपर्यन्तेन प्रपञ्चरूपेण चेतनानामुपभोगाय परिणमतीति । सेश्वरवादिनोऽप्येवमाहुः, इयांस्तु विशेषः पुरुषशब्दाभिधेयमीश्वरं क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टमधिष्ठाय प्रकृतिर्जगत्सृजतीति, यथा हि तक्षा तक्षरधिष्ठाय तत्प्रयत्नवशाद्वीजमङ्कुरादिक्रमेण महान्तं द्रुममारभते, तथा सर्वव्यापिनमीश्वरमधिष्ठाय सर्वव्यापिनी प्रकृतिस्तत्सम्पर्कवशान्महदहङ्कारतन्मात्रादिक्रमेण परिणमन्ती विशेषान्तं प्रपञ्चमारभत इतीतिहासपुराणेष्वपि प्रायेणैतदेव मतम् । सेयं प्रकृत्युपादाना सृष्टिरीश्वरस्तु निमित्तमात्रं, क्षेत्रज्ञास्तु भोक्तारः, प्रकृतिरेव तु कार्याणां कर्त्रीति भेदः ।

सा च सर्वत्रैका भोक्तॄणा च भेदाद्बद्धमुक्तव्यवस्थोपपत्तिः। तथा च "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णा बह्वीः प्रजाः जनयन्तीं सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येना भुक्तभोगामजोऽन्य" इति व्यक्तमेव भोग्यायाः प्रकृतेरज सत्त्वतमोरूपाया एकत्व, भोक्तॄणा च भेदाद्बन्धमुक्तिव्यवस्थान दर्शितम्। ऐकात्म्यवादास्तर्ह्यौपनिषदाः कथम्? अवैलक्षण्येनेति ब्रूमः। भेदशब्दो हि वैलक्षण्यवचनो लोके प्रसिद्धः। तथा हि सुसदृशेषु वक्तारो भवन्ति नास्यास्य च कश्चिद् भेदोऽस्तीति। तथाऽऽत्मनामपि नरपशुतिर्यग्भेदभिन्न शरीरवर्त्तिना शरीरसबन्धमपोह्य केवल नैजरूपेण निरूप्यमाणाना पद्मरजः परमाणुद्वयवत् किंचिदपि वैलक्षण्यमस्तीत्यनेनाभिप्रायेणैकत्ववादा नानात्वनिषेधवादाश्च। एतदभिप्रायमेव चैतदपि भगवद्वासुदेववचनम्—"विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि। शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिन." इति। तथैव "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत" इति स्वयमविलक्षणोऽप्यात्मा नरपश्वादिविचित्रशरीरसंपर्कवशाद्भ्रान्त्या स्वयमपि विलक्षण प्रतीयत इत्यर्थः। ये च मुक्ताना चेतनानामीश्वरेण सहैकत्ववादास्तेऽप्यत्यन्तसाम्याद्वैलक्षण्याभावाच्च। तथा च श्रुत्यन्तरम् "यदा म^१र्त्यः पश्यति रुक्मवर्णं कर्त्तारमीश पुरुष ब्रह्मयोनिम्" "तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जन परम साम्यमुपैति" इति, ईश्वरसादृश्यापत्तिमेव मुक्तस्य दर्शयति। तथा भगवता वासुदेवेनाऽप्युक्तम् "इद ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः। सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति चे"ति। यत्तु 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन' इति भगवद्वचन तत्स्वामिभृत्यभावपरम्। यथा खल्वमात्या राज्ञोऽशा इत्युपदिश्यन्ते, तथा जीवोऽपीश्वरांश इत्युच्यते। अन्यथा जीवत्वनाशात्सनातनत्वानुपपत्तिः। यान्यपि 'विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिक गते। आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्त कः करिष्यतीत्यादीनि' पुराणवचनानि तेषामयमेवार्थो वैलक्षण्यमात्मनो ब्रह्मणश्चान्यत्वमत्यन्तमविद्यमानमेवाज्ञाननिमित्तमज्ञाने विनष्टे स्वयमेव विलीयत इति। विस्पष्ट हि

१ यदा पश्य. पश्यत इति पुस्तकान्तरपाठ.।

परापरपुरुषयोर्भेदो गीतादिषूपदर्शितः "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः" । "उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः" इत्यलमतिदूरङ्गत्वा, तस्मात्प्रकृत्युपादानैव प्रपञ्चसृष्टिरिति नानुपादानोपालम्भः । अत्राभिधीयते कथं खल्वेकरूपा प्रकृतिर्नरपशुतिर्यग्भेदभिन्नं प्रपञ्चमारभते ? । न ह्यविलक्षणं कारणं विलक्षणं कार्यं निर्मातुमर्हति, क्षेत्रज्ञगतधर्माधर्मसहायवैचित्र्यात्तद्वैचित्र्यमिति चेत् । न । अन्तःकरणवृत्तित्वात् धर्माधर्मयोरन्तःकरणस्य च कार्यवर्गान्तःपातित्वात् । सर्वस्य महदादेः कार्यस्य प्राकृतप्रतिसञ्चरे[1] प्रकृतौ विलीनत्वात् धर्माधर्मावपि तस्यामवस्थायामविद्यमानावेवेति न तद्बलेन वैचित्र्यं, महदादिविकारारम्भे वाऽस्याः किं कारणम् ? स्वरूपमेवेति चेत् सर्वदाऽऽरम्भप्रसङ्गात् प्रलयानुपपत्तिः । ईश्वरेच्छया विक्रियत इति चेत् । न । ईश्वरस्य समस्तक्लेशरहितस्यावाप्तसमस्तकामस्येच्छाऽसम्भवात् । इच्छायास्त्वप्यन्तःकरणधर्मत्वात् तस्मिन्काले तदसम्भवात् । किं च प्राकृते प्रलये प्रकृतिमात्रमात्मानश्च केवलमवतिष्ठन्ते सर्वे चात्मानो निर्विशेषाः, सर्वेषां चैतन्यमात्ररूपत्वात् ।

न च धर्माधर्मकृतमपि वैलक्षण्यमात्मनां सम्भवति तयोरात्मधर्मत्वाभावात् अन्तःकरणवृत्तित्वात् । तस्य च तदानीमभावादित्युक्तम् । एवं च धर्माधर्मरहितेषु निर्विशेषेषु पुरुषेष्ववस्थितेषु सर्गकाले प्रकृतिः शरीरारम्भेणात्मनो बध्नातीति चेत्, ये पूर्वसृष्टौ मुक्ता ये चामुक्तास्तानपि बध्नीयात् अविशेषात्, तथा येऽश्वमेधमनुष्ठाय फलमभुक्त्वा पूर्वसृष्टौ स्थिता ये च ब्रह्महत्याकारिणस्तेषां सर्वेषामेकं[2] धर्मेव स्यात् । पूर्वकृतयोर्धर्माधर्मयोर्नष्टत्वात् ।

ननु नाशो नाम नात्यन्ताभावः किं तु कारणे कार्याणां तिरोभावमात्रं विनाशः, उत्पत्तिरपि विद्यमानानामेव कारणे कार्याणामाविर्भावमात्रं, न ह्यत्यन्तासतामुत्पत्तिः सम्भवति । शशविषाणस्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

१ प्राकृतप्रतिसंचरे इति पुस्तकान्तरपाठोऽपि दृश्यते ।
२ साम्यम् ।

असदुत्पत्तौ च सर्वत्र सर्वं स्यान्नियमो न स्यात्तन्तुभ्यः पटो, मृत्तो घट इति। यथाऽऽहुः "असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात्। शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्य"मिति। तथा "नाऽसतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत" इति भगवद्वासुदेववचनम्, तस्मात्प्रलये धर्मादेः शक्त्यात्मनाऽऽवस्थितस्यासद्भावेन पुन.[1] सृष्टिवैचित्र्यम्। नैतदेवम्। न हि मृत्पिण्डावस्थायां या कपालावस्थायां वा घटरूपमस्ति दृश्यादर्शनविरोधात्। यत्तु "नासतो विद्यते भावः" इति वचनं, तदात्माभिप्रायम्। पूर्वत्र हि "न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः। न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परमि"ति आत्मनित्यत्वं प्रतिपादयितुमुपक्रान्तमेवानेनोच्यते, नाविद्यमानस्यात्मन उत्पत्तिर्न विद्यमानस्य विनाशः, सर्व एवात्मानोऽनुत्पत्तिविनाशधर्माणो नित्या इति, न पुनः कार्यजातस्य सर्वस्य नित्यत्वाभिप्रायम् असर्वगतत्वादनुपलब्धिविरोधाच्चेत्युक्तम्। यदि परमुपादानोपादेययोरभेदमाश्रित्य मृदात्मनाऽऽदौ घटो व्यवस्थित इत्युच्यते न च तावता कार्यसिद्धिः। न हि मृदवस्थेन घटेनोदकाहरणं क्रियते। तथा धर्माधर्मावपि स्वरूपेणाविद्यमानौ प्रकृत्यात्मनाऽवस्थितावपि न स्वकार्यपर्याप्ताविति न तद्भावेन वैचित्र्यसंभवः। प्रमाणमपि महदादिक्रमेण प्रकृतिपरिणामे किंचिन्नास्ति। पुरुषवचसां प्रमाणान्तरागोचरार्थे प्रमाणत्वासंभवात्। वेदानामपि पौरुषेयत्वादितरपुरुषवचनवदप्रामाण्यात्। यदि तु सृष्टिप्रलयपरम्परामनादिमङ्गीकृत्य प्रतिसृष्टि चतुर्लिङ्गन्यायेन। "सर्वेषां च स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक्। वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे" इत्यादिवचनैश्च तुल्यनामप्रभावव्यवहारवस्तूत्पत्त्या शब्दानामनाद्यर्थसंबद्धानां वेदानां च नित्यत्वमाश्रित्य प्रामाण्यमङ्गीक्रियते। तथाप्येकस्य प्रजापतेः सम्प्रदायप्रवर्त्तकत्वे कृतकाशङ्का स्यादेव। अथ पुनः "अशीतिसहस्राणि सम्प्रदायप्रवर्त्तकाः" इत्यादिवचनानुरोधेन बहूनां महर्षीणां सृष्ट्युत्तराधीतं वेदं स्मरतां सुप्तप्रतिबुद्धन्यायेन सम्प्रदायप्रवर्त्तकत्वमाश्रित्य कृतकाशङ्कां निरस्य नित्यता समर्थ्यते, तथाऽप्यनुपादानं जगन्निर्माणमशक्यमभ्युपगन्तुम्। प्रकृ-

[1] पुनः सृष्टिवैचित्र्यमिति पुस्तकान्तरपाठः।

त्वादीनां ह्युपादानत्वं निरस्तम्। औपनिषदास्तु सृष्टिप्रलयवादाः पौराणिकाश्चार्थवादतया नेतव्याः। भवतु चैवं, तथाऽपि नास्माकं काचित् क्षतिः। सर्वस्य नित्यत्ववेदप्रामाण्ययोरविघातात्।

वैशेषिकास्तु पौरुषेयत्वमेव शब्दार्थसम्बन्धानां वेदानां चाङ्गीकुर्वन्तोऽनुमानेन सृष्टिप्रलयावीश्वरं च सिषाधयिषन्तः प्रयोगमारचयन्ति। त्रिविधं हि वस्तुजातं सम्प्रतिपन्नचेतनकर्तृकं घटादि। सम्प्रतिपन्नातत्कर्तृकं व्योमादि। विप्रतिपन्नतत्कर्तृकं महीमहीधरदूर्वाङ्कुरादि। तत्रान्तिममधिकृत्योच्यते। क्षित्यादिकं बुद्धिमत्कर्तृकं कार्यत्वात् घटादिवत्। कार्यत्वञ्च क्षित्यादेः सावयवत्वात् घटादिवत्। किं पुनः पृथिव्यादेः समवायिकारणम्? पार्थिवाप्यतैजसवायवीयपरमाणुजातं यथास्वं पृथिव्यप्तेजोवायूनां समवायिकारणम्। न हि प्रलये परमाणूनां प्रलयोऽस्माकमस्ति साङ्ख्यादिवत्। कार्यद्रव्याणि द्व्यणुकादीनि सर्वाण्येवेश्वरेच्छया विश्लिष्टावयवानि प्रलीयन्ते। परमाणवस्तु मिथोऽसंयुक्तास्तिष्ठन्ति व्योमादयश्च क्षेत्रज्ञाश्च, आत्मीयधर्माधर्मयुक्ता एवावतिष्ठन्ते। सर्गकाले पुनरीश्वरेच्छा क्षेत्रज्ञादृष्टं च निमित्तमासाद्य परमाणुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते, तद्वशाच्च मिथः संयुक्ताश्चतुष्टयेऽपि परमाणवो द्व्यणुकादिक्रमेण यथास्वं पृथिव्यादिकं भूतचतुष्टयमारभन्ते। निमित्तभूतक्षेत्रज्ञादृष्टवैचित्र्याच्च जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजभिन्नं शरीरभेदमीश्वरेच्छाकारितसंयोगविशेषवशात् परमाणव आरभन्ते। न त्वेतदपि युक्तम्। न हीच्छामात्रेण प्रयत्नमन्तरेण परमाणुस्पन्दोत्पत्तिः सम्भवति इच्छाकारितप्रयत्नवशेन शरीरस्पन्दोत्पत्तिरस्मा[1]स्वपि दृश्यते। ईश्वरोऽपि प्रयतत इति चेत्। न। अशरीरस्य प्रयत्नासम्भवात्। सर्वगता अपि ह्यात्मानः शरीरप्रदेश एव प्रयत्नमारभन्ते न बहिः। अतः शरीरापेक्षः प्रयत्नः, प्रलयकाले च सर्वकार्याणां प्रलयादीश्वरशरीरमपि प्रलीनमिति कथमशरीरः प्रयतते? न चाशरीरस्येच्छाऽपि सम्भवति मुक्तात्मनामिव। नापि ज्ञानं सम्भवति इन्द्रियादेरभावात्। नित्यमस्य ज्ञानं नित्या चेच्छा नित्यश्च प्रयत्न इति चेत्। न। सर्वज्ञानेच्छाप्रयत्नानामनित्यत्वव्याप्तेः। शक्यतेऽभिप्रयो[2]

१ प्रयत्नादपि दृश्यत इति पा
२ अभिप्रयोगो नाम विरुद्धः प्रयोगः सत्प्रतिपक्ष इति यावत्

त्तृकम् । क्षित्यादिकं हि नाशरीरचेतनकर्तृकं, न नित्यप्रयत्ननित्येच्छानित्यज्ञानकर्तृकं कार्यत्वात् । घटवदिति ।

ननु घटस्यापीश्वरकर्तृकत्वमस्त्येवेति साध्यहीनो दृष्टान्तः । तथाऽपि कुलालस्यापि कर्तृत्वान्न केवलेश्वरे कर्तृत्वं घटस्य, ततश्चैवं प्रयोक्तव्यं क्षित्यादिकं न केवलाशरीरात्मकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति । यस्तुज्योतिष्टोमादिवदिति । हेतुदृष्टान्तौ सर्वथापि निर्दोषौ । तथा क्षित्यादिकं न बुद्धिमत्कर्तृकम् शरीरिकर्तृकत्वविरहात् व्योमवदिति साक्षादेव प्रतिसाधनं कर्तव्यम् । अथेश्वरशरीरं नित्यमङ्गीकृत्य प्रलयेऽपि सशरीरमेवेश्वरमभ्युपगच्छेत् ततः सावयवत्वमीश्वरशरीरेऽनैकान्तिकं, न क्षित्यादेः कार्यत्वं साधयेत् । सशरीरकर्तृकत्वं च दूर्वाङ्कुरादीनामनुपपन्नम्, अनुपलब्धिविरोधात् । किंच प्रतिकार्यं प्रयत्नभेदेन भवितव्यम् । अन्यो हि पादसंचरणे प्रयत्नः, अन्यश्च बाहूद्धरणे । तथा यद्यपीश्वरे प्रयत्नो नित्यः स्यात् तथाऽपि तस्यैकत्वान्न विचित्रकार्योदयहेतुत्वं संभवतीति व्यर्थ एवासौ । यदि त्वनन्तकार्यानुरूपा अनन्ता एव प्रयत्नाः सर्वदैवेश्वरेऽवतिष्ठेरन्, तथा सति प्रलयकारणभूतस्य परमाणुविश्लेषकस्य प्रयत्नस्य सर्गकालेऽप्यवस्थानात् सयोजकस्य च सर्गहेतोः प्रलयकालेऽप्यवस्थानात् उभयोः परस्परविघातान्न सृष्टिः स्यात् न प्रलयः । यच्च वैचित्र्यादृष्टवैचित्र्यात्कार्यवैचित्र्योपपत्तिरिति । तदप्ययुक्तम् । न हि दृष्टकारणवैलक्षण्यमन्तरेणादृष्टवैलक्षण्यमात्रात्कार्यवैलक्षण्यं सिध्यति । न ह्यदृष्टशतेनापि तालबीजमन्तरेण तालवृक्षो निष्पद्यते । विनाऽपि बीजमीश्वरमहिम्ना सर्वं सिध्यतीति चेच । तत्रैव प्रमाणाभावात् । नित्यत्वे हि वेदानामवस्थिते तत्प्रामाण्यबलेनेश्वरस्यापरिच्छेद्यो महिमा सृष्टिप्रलयौ च ऋतुलिङ्गन्यायमाश्रित्य सिध्येयुर्न वा वेदांस्त्यनादृत्य दृष्टानुसारेण केवल एवानुमानमत्यन्तालौकिकेऽर्थे प्रवर्तयतामुपेक्षैवोत्तरमित्युपरम्यते । तस्मान्न सर्गादिकालेऽपि संबन्धकरणम् । अशक्यं च कर्तुं सर्वशब्दानां संबन्धकरणं, यदा न कश्चिदपि शब्दः केनाप्यर्थेन संबद्ध आसीत् तदा कथं संबन्धः क्रियेत । संबन्धं हि कुर्वता ऽयमयं केनचिद्वाक्येन स कर्तव्यो गौः सास्नादिमानित्या-

द्विना । न चाप्रसिद्धमर्थप्रतिपादकत्वेन सास्नादिशब्दमर्थप्रतिपादनाय शक्नोति कश्चिदुच्चारयितुं तथा हस्तसंज्ञादयोऽपि प्रतिपादकत्वासिद्धेः । न त्वेवमप्रसिद्धसम्बन्धस्य कथनमप्युपपन्नम् । यद्यपि हि तदा वक्तुः प्रसिद्धसम्बन्धत्वात् सम्बन्धकथनाय वाक्योच्चारणं सम्भवति । तथापि श्रोतारोऽप्रसिद्धसमस्तपदार्थाः बालाः कथं वाक्येन सम्बन्धं प्रतिपद्येरन् । तस्मात्कथमेव स्कथनमप्यनुपपन्नम् । नैष दोषः, कथयितुस्तादृश कर्त्तुरिवाशक्ति उपायसम्भवात् । उपायप्रतिपत्तारस्तूपायाभावाच्च प्रतिपद्यन्त इति दृष्टविरुद्धम् । दृश्यन्ते हि अप्रसिद्धसमस्तशब्दार्था बाला वृद्धेभ्यः सम्बन्धं प्रतिपद्यमानाः, किंचास्तूपायो बालानां नावश्यं सम्बन्धकथनवाक्येनैव वृद्धेभ्यो बाला सम्बन्धं प्रतिपद्यन्ते किं तु यदा वृद्धाः प्रसिद्धसम्बन्धाः स्वकार्यार्थेन व्यवहरन्ति तदा तेषामुपशृण्वन्तो बालाः सम्बन्धं प्रतिपद्यन्ते यदा हि केनचिद्गामानयेत्युक्तः कश्चित्सास्नादिमन्तमानयति तदा समीपस्थो बालोऽवगच्छति । यस्मादयमेतद्वाक्यश्रवणानन्तरं तस्मिन्नर्थे प्रवर्तते तस्माद्वाक्यादयमर्थं प्रत्यायित इत्येवं समुदायरूपेणावगतं प्रत्यायकत्वम् पश्चाद्बहुषु प्रयोगेष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यभागानां पदानां पदभागानां च प्रकृतिप्रत्ययानां वाक्यार्थभागेषु पदार्थेषु विविच्यते । तस्माच्च पौरुषेय सम्बन्ध इति । न तद्वशेन पुरुषापेक्षाऽस्तीति सिद्धमनपेक्षं वेदानां प्रामाण्यम् । यच्चानन्तरफलानुपलब्ध्या चित्रादीनां न पश्वादिफलत्वमिति, स्यादेव यदि प्रत्यक्षादिपञ्चकमेव प्रमाणं स्यात्तदा ह्यनन्तरफलोपलम्भादेव तत्साधनत्वं स्यात् नान्यथा । शब्दस्यापि तु प्रमितिजनकतया प्रत्यक्षादिवत्प्रमाणत्वात्, तेन च चित्रादीनां पशुसाधनत्वावगमात् असत्यप्यनन्तरोपलम्भे सिध्यति तत्साधनत्वम् ।

ननु प्रमाणान्तरविरोधादप्रामाण्यमित्युक्तं न, तदभावात् । न हि शब्दोऽनन्तरमेव चित्रा फलसाधनमिति ब्रूते येन विरोधः स्यात् । साधनत्वमेव प्रतिपन्नं, तन्मात्रवचनात् । तस्य चापूर्वद्वारेण कालान्तरेऽपि तिलपानादिवत्फलसाधनत्वोपपत्तेः । यत्तु प्रागनुष्ठानाच्छास्त्रार्थावधारणे त्वया नापूर्वमन्तर्भावितमित्युक्तं यद्यप्येवं, तथापि पश्चादेवमवगच्छति

साधनत्वमात्रेऽपि शब्देनोक्ते भ्रान्त्या मया साक्षात्साधनत्वमेव प्रतिपन्नं तच्चेदानीमन्यथा ज्ञातमतो नूनमस्य केनापि द्वारेण कालान्तरे फलमिति मार्गापि च शक्यमेवापूर्वमवगन्तुम् । अनेकेषामङ्गप्रधानकर्मणां क्षणिकाना-मपूर्वमन्तरेण यौगपद्यासम्भवात् पशवादीनां च दृष्टकारणापेक्षत्वात् न क्षणमात्रेणोत्पत्तिः सम्भवतीत्यवश्यं भाव्यपूर्वम् ।

न च पश्चादुत्पत्तिमात्रं फलम् । उपभोगस्य तु चिरकालत्वात् यावदुपभोगमवस्थास्यमानेन केनचिद्भवितव्यम् । न च क्रियायास्तावत्का-लमवस्थानं संभवतीत्यपूर्वमङ्गीकर्त्तव्यमिति तद्द्वारेण युक्तमपूर्वं कालान्तरे फलदमिति नानन्तरानुपलब्ध्या शास्त्रस्य बाधः । यत्तु प्रत्यक्षविरुद्धं वचन-मुपन्यस्तं "स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याती"त्येतच्छब्देन प्रत्यक्षशरीरं यज्ञायुधसयुक्तमुपदिशतीति, तदभिधीयते, अर्थवादत्वाद-स्यान्यपरत्वात् न स्वार्थे प्रमाणान्तरविरोधो दोषः ।

न च विरोधोऽपि विद्यते । न ह्यनेन शरीरस्य स्वर्गगमनमुच्यते । किं तर्ह्यात्मनो यस्यैतच्छरीरं, सोऽपि हि शरीरशरीरिणोरभेदोपचारेण शरीरस्थेन यज्ञायुधित्वेन प्रत्यक्षत्वेन च व्यपदिश्यते । आत्मनो वा स्वर्ग-गमनं शरीरे उपचर्यत इति नास्ति विरोधः, यजमानशब्दोऽपि तस्यैव यागस्वामित्वात्कर्तृत्वाच्च वाचकः, न ह्यस्माकन्तस्य कापिलवदकर्तृत्वं वक्तुं युक्तं, श्रुतिविरोधात् । सर्वत्र हि कर्तृभोक्तृशब्दयोः सामानाधिकरण्यं दृश्यते, यथाऽत्रैव यजमानः स्वर्गं लोकं यातीति, तथा "य एवं विद्वानग्निं चिनुते यथोऽत्यैव य एवं विद्वान्द्विरात्रेण यजते स्वर्गमेव लोकमेति," तथो-पनिषत्स्वपि "सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती"ति कर्तृत्वाभिधायिन्या षष्ठ्याऽऽत्मनः सङ्कल्पं प्रति कर्तृत्वमुक्तम् । सम्भवति च सर्वगतस्याप्यात्मनो-यागज्ञानप्रयत्नसङ्कल्पादिषु साक्षादेव कर्तृत्वम् । न हि वयं क्रियामेव स्पन्दमुपगच्छामो वैशेषिकवत्, येनात्मनः कर्तृत्वं न स्यात् । धात्वर्थ-मात्रस्य क्रियात्वात्, स्पन्देष्वपि प्रयोजकत्वेनास्यैव कर्तृत्वं सम्भवति, प्रय-त्नेन ह्यसौ शरीरं स्पन्दे प्रयोजयति, साक्षात्तु न संभवति, सर्वगते स्पन्द-

१ युक्तं कर्म कालान्तरे फलदमिति ।

स्यासम्भवात्, इत्यनेनाभिप्रायेण पुराणैरुपनिषत्सु चाकर्तृत्ववादः । किं पुनः शरीरव्यतिरिक्तात्मसद्भावे प्रमाणम्? प्राणनादि लिङ्गं सुखादयश्च प्राणनादिशब्देन कोष्ठस्य वायोरूर्ध्वाधोगमनवृत्तिविशेषस्य प्राणापानादिशब्दवाच्यस्य हेतुभूतः प्रयत्न उच्यते, स च सुखादयश्च न शरीरधर्मा सम्भवन्ति । अयावच्छरीरभावित्वात् । ये हि कार्यद्रव्यवर्तिनो विशेषगुणा रूपादयस्ते विरोधिगुणान्तराद्वा द्रव्यविनाशाद्वा विनश्यन्ति । प्राणनादयस्तु तदभावेऽपि नश्यन्ति मृतावस्थायामिति न शरीरगुणाः । तथा ज्ञानमप्ययावच्छरीरभावित्वादेव न शरीरधर्मः । तथा ये प्रत्यक्षविषयाः शरीरगुणाः, ते स्वयमिव परैरपि प्रत्यक्षेण गृह्यन्ते, यथा रूपादयः । सुखादयस्तु प्रत्यक्षा अपि सन्तो न परप्रत्यक्षग्राह्याः, तस्मान्न शरीरगुणाः । तदिदमपि द्वयं सुखादीनां शरीरगुणत्वं निवारयदन्यगुणतां सूचयति । योऽसावन्यः स आत्मा । किं च सर्व एव विशेषगुणाः कारणेऽपि वर्तमानाः एव कार्यद्रव्यगुणतां भजन्ते ।

न च शरीरकारणभूतेषु पार्थिवपरमाणुषु चैतन्यमस्तीति कथं शरीरगुणता चैतन्यस्य स्यात्? । तस्मादन्यश्चेतनः । कश्चित्पुनराह सर्वथा वित्तिषु ज्ञाताऽवभासते अन्यथा स्वपरवेद्ययोरनतिशयप्रसङ्गात् ।

न च शरीरस्य करचरणाद्यवयवसन्निवेशविशिष्टस्यास्ति तथाऽवभासः अतोऽन्यः शरीरादात्मेति । तदयुक्तं, सन्निवेशाप्रतिभासेऽपि शरीरप्रतिभाससम्भवात् । न हि सन्निवेश एव शरीरं शरीरधर्मो हि सन्निवेशः सम्भवति च धर्माप्रतिभासेऽपि धर्मिणः प्रतिभासः । अन्यथा आत्मनोऽपि प्रतिभासो न स्यात्तद्धर्माणां सर्वगतत्वादीनाम् अर्थवित्तिषु अप्रतिभानात् । न चैकान्तिकमर्थवित्तिषु वेतृभानम्, अर्थ एव हि तदा भासते, न वेत्ता ।

न च स्वपरवेद्ययोरनतिशयः । न हि वेदितृभासनकृतोऽयमतिशयः । किं तु कस्यचिदेव किंचिदाभासते, नान्यस्य, इत्येतावानतिशयो नान्यः । तस्मान्न ज्ञातृप्रतिभासेन शरीरव्यतिरेकसिद्धिः । किन्तु पूर्वोक्तादेव कारणात् ज्ञानसुखादीनां शरीरगुणत्वासम्भवात् । ततोऽन्य एतेषामाश्रयः, स ह्यात्मा ।

सौगतास्त्वाहु 'सिद्धे ज्ञानसुखादीना गुणत्वे गुणिकल्पना । न तु तत्सिद्धमस्माक तावन्मात्रोपपत्तित ॥" न ह्याश्रयमन्तरेण ज्ञानमात्रमनुपपन्न स्वतन्त्रमेव ज्ञान कि नेष्यते? । सुखादयोऽपि ज्ञानविषयाः स्वतन्त्रा एवान्यस्याश्रयस्यानुपलब्धे । ज्ञानमेव च नीलमह जानामीति ज्ञातृत्वेन विपर्यासितदर्शनैरध्यवसीयते नान्य प्रमाणाभावात् ।

ननु ज्ञानस्य क्षणिकत्वात्कथ पूर्वेद्युरुपलब्धेऽपरेद्यु स्मरणमिच्छा प्रत्यभिज्ञा च, न हि स्वयमनुपलब्धे तानि सभवन्ति। न हि देवदत्तेनोपलब्धेऽर्थे यज्ञदत्तस्य स्मरणादीनि सभवन्ति । सत्य, न सभवन्ति सतानभेदे, समानायान्तु सततावेकेनोपलब्धेऽन्यस्य स्मरणाद्युपपन्न, दृष्टत्वात् न ह्युपलब्धु स्मर्त्तुश्चैकत्व क्वचिदपि दृष्टम, एकस्य स्थाणो पुरुषस्य क्वचिदप्यनुपलब्धत्वात्, तस्मात् ज्ञानमेव ज्ञातृ, नान्यो ज्ञाताऽस्तीति । अत्रोच्यते 'प्रत्यभिज्ञायते कर्त्ता य पूर्वापरकालयो । तस्य स्थाणो स्फुटो भेदो विज्ञानात् क्षणभङ्गुरात् विषयप्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तेर्ज्ञातुरेकत्वकल्पनाया स्याद्यै तदुत्तरम्—सतानैकत्वादेरोपपद्यत इति । यदा तु ज्ञातैवैक पूर्वापरकालयो प्रत्यभिज्ञायते योऽह पूर्वमद्राक्ष स एवाहमनुपश्यामीति । तदा प्रत्यभिज्ञयैव ज्ञातुरेकत्वावगमात् विज्ञानस्य च क्षणिकत्वात् ततोऽन्यो ज्ञाता सिद्धोभवतीति । किमहप्रत्ययगोचरो ज्ञाता स्यात्? तथा सति शरीरमेव जानामि कृशोऽह स्थूलोऽह गच्छाम्यहमिति कार्श्यादिबुद्धिसामानाधिकरण्यादहबुद्धिगोचर । आत्मनश्च सर्वगतस्य कार्श्याद्यनुपपत्ति । उच्यते । ज्ञातृविषयस्तावदहप्रत्यय इत्यविवादम् । यो हि परामृशति स स्वात्मानमहमिति परामृशति परानिदमिति, तेन नि सशयमस्य ज्ञातृगोचरत्वम । शरीरस्य च ज्ञातृत्व निराकृतम । अतोऽत्यन्तससृष्टयोरेकत्वभ्रान्त्या सामानाधिकरण्यप्रतीतिरुष्णतोयप्रतीतिवत् भास्वरायःपिण्डप्रतीतिवच्च, तथा व्यतिरेकबुद्धिरपि दृश्यते । ममेद शरीरमिति षष्ठ्याऽस्मदर्थस्य शरीरव्यतिरेकात् । शरीरस्य च परविषयेदकारास्पदत्वात् । ततोऽस्माद्विवेकावभासात् पूर्वोक्तन्यायेन च शरीरस्याज्ञातृत्वावभेदावगमस्य च ससर्गदोषवशेन भ्रान्त्याऽप्युपपत्ते पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धेन

च बलिना ज्ञातस्य हर्षभयशोकप्रतिपत्त्यनुपपत्तेः । जातिस्मराश्च केचित् अद्यत्वेऽपि देहान्तरवृत्तं वृत्तान्तमवबोधयन्त उपलभ्यन्त इत्युपलब्धिसिद्धः शरीरात्मनोर्भेदः । यद्यपि चानेन प्रकारेण शरीरात्मनोर्विस्पष्टो भेदो न सिध्येत्, तथाऽपि तावदभेदोऽपि न विस्पष्टः । मम शरीरमिति विवेकस्यापि प्रतिभासात् । तत्र सन्दिग्धे तत्त्वे श्रुतार्थापत्त्या साक्षात् श्रुत्या वा निर्णयः स्वर्गकामादिश्रुतयो हि शरीरातिरिक्तं परलोकफलोपभोगयोग्यं कर्तारमन्तरेणानुपपद्यमाना आत्मानमाक्षिपन्ति, ताभिश्चाक्षिप्तं साक्षादेवोपनिषदः समर्थयन्ति । 'अविनाशी वा अरेऽयमात्मा' इत्येवमादय इति सिद्धः शरीरातिरिक्तो मानसप्रत्यक्षरूपोऽहंप्रत्ययगम्यो ज्ञाता । कथं पुनर्ज्ञातृज्ञेयत्वम्? न ह्येकस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं च स्वात्मनि क्रियाविरोधात्सम्भवति । तस्मान्नाहंवित्तिर्नाम घटादिवित्तिव्यतिरेकेण काचिदस्ति । घटादिवित्तावेव तु विषयवदात्मा भासत इत्युक्तम् । कः पुनरयं स्वात्मनि क्रियाविरोधो नाम? यस्याः क्रियायाः यः कर्ता न स तस्मिन्नेव स्वफलं जनयतीत्यर्थः । किं पुनः संवित्तिक्रियायाः फलम्? भासनं, किमिदं कर्तरि न भवेत्? इति, ओमिति चेत् । कथं तर्ह्यसौ भासते । न ह्यसति भासने भासत इति शक्यते वक्तुम् । तस्मादर्थवित्तिष्वप्यात्मनोभासनाभ्युपगमेऽपि स्वात्मनि क्रियाविरोधस्तुल्य एव । व्यवहारयोग्यतामात्रं संवित्तेः फलं नान्यदिति चेत् । भवत्वेवमस्ति तावत्फलम्, तच्च विषयेष्विवात्मन्यपि संवित्तितो जायत इत्यङ्गीकृतं भवद्भिः । अतस्तुल्यो विरोधः । यदि परमार्थविरोधमुद्भाव्य सत्यप्यात्मनः क्रियाजन्यफलभागित्वे कर्मसंज्ञा, कर्मविभक्तिश्च न भवतीत्युच्यते परसमवायिक्रियाफलभागित्वं कर्मत्वमित्यभिधानात् तच्चायुक्तं, शब्दसाधुत्वं च प्रयोगतोऽवगन्तव्यम् । अस्ति चात्मनः स्वकर्तृकायामेव क्रियायां कर्मव्यवहारो लोके वेदे च यथा तावत् भाष्य एव "स्वसंवेद्यः स भवती"ति कर्मवाची कृत्यप्रत्ययप्रयोगः । वेदेऽप्या"त्मानमुपासीत" "आत्मानं वेद" "आत्मा ज्ञातव्य" इत्यनेकशः प्रयोगः ।

न च गन्तुर्गमने कर्मत्वं, प्रयोगाभावात् । शब्दसाधुत्वे हि प्रयोगपरवशा वयं न स्वयमीश्महे । यथा हि चलनार्थत्वे समाने गच्छतिः सकर्मकः, चलतिश्चाकर्मकः प्रयोगस्य तथा दर्शनात् । एवं ज्ञातुः कर्मत्व गन्तुश्चाकर्मत्व भविष्यति, तस्मान्मानसाहंप्रत्ययगम्य आत्मा, तथा च श्रुति । "स मानसीन आत्मा जनाना"मिति । तेन यद्यपि विषयवित्तिवेलायामेवात्माऽवभासः, तथाऽपि न विषयवित्तिकर्तृतयाऽवभासः किं तु मानसाहंप्रत्ययकर्मतयाऽवभासः, न वित्तिकर्मतया ऽव्याप्तेः ।

ननु शरीरवदात्मन्यप्यहमभिमानो भ्रान्तिरेव । न, बाधाभावात् । योगिनामस्ति बाध इति चेत् । न, प्रमाणाभावात् । तथा च येऽपि योगस्य परां काष्ठामुपागताः योगेश्वरेश्वरास्तेऽपि कुर्वन्त्यात्मन्यहंमतिम् । "अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप? । यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् । मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्" । एवमादावहंशब्दः परस्मिन्नुसि हि ध्रुवम् । न हि महद्विकारोऽहङ्कारः कृत्स्नस्य प्रभवः । नापि क्षराक्षराभ्यामुत्तमः । नापि ब्रह्मशब्दवाच्ये प्रधानं गर्भं दधाति । पुरुषसंपर्ककृतत्वात्प्रकृतिक्षोभस्य, तथोपनिषत्स्वपि "ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्" "आत्मानमेव वेदाहं ब्रह्माऽस्मी"ति । मन्त्रवर्णोऽपि । "अहं मनुरभवं सूर्यश्चे"ति । तस्मादहंप्रत्ययगम्यत्वमात्मनोऽनिच्छन्तः श्रुतिविरोधादेवोपेक्षणीयाः । यत्तु निर्मुक्ताहंकारममकारत्ववचनं, तदपि पौर्वापर्येण परामृश्यमाणं नाहंकारस्वरूपनिषेधार्थं भवति । एवं हि तद्वचनं, नास्य कश्चित्, नायं कस्यचित्, निर्मुक्ताहङ्कारममकार एवायमिति, तदयमर्थः। यस्मान्नास्य कश्चित् तस्माद्विमुक्तममकारः, यस्मान्नायङ्कस्यचित् तस्माद्विर्मुक्ताहङ्कार इति, यद्यहङ्कारस्वरूपनिषेधः स्यात् न पूर्वेण संबध्येत यस्मान्नाय कस्यचित्तस्मादस्मिवहंमानो भ्रान्तिरिति कि केन सगत? तस्मान्नायमहंमानस्वरूपनिषेधः । किं तर्हि? जन्मसम्बन्धितया आत्मन्यहंमतिः—अहमस्य पिताऽहमस्य पुत्र इत्यादिः स भ्रम इत्येवं संगत

भवति । अयमात्मा न कस्यचिदपि पुत्रादिरूपेण सबन्धी । जन्यजनकभावस्य शरीरविषयत्वात् । शरीरं हि शरीराज्जायते न त्वात्माऽऽत्मान्तरात् । तस्मादन्यसबन्धितया आत्मन्यहमिति कृशादिमतिवच्छरीराद्विवेकमबुध्यमानाना भ्रान्तिरिति । तदिदमस्यान्यसबन्धित्वनिषेधेन पुत्रादिविषयस्नेहनिवर्त्तनेन वैराग्यजननार्थमुच्यते । नाहङ्कारस्वरूपस्याय निषेधोऽनुपयोगादसगतत्वात् प्रमाणान्तरविरोधात् अहं ब्रह्माऽस्मीति वचनविरोधाच्च । तस्मादहप्रत्ययगम्यो ज्ञाता शरीरातिरिक्त इन्द्रियव्यतिरिक्तश्च । कथमिन्द्रियभेद ? । इन्द्रियभेदे इन्द्रियाभावेऽपि ज्ञातुरेकस्य प्रत्यभिज्ञानाद्योऽहं रूपमद्राक्ष सोऽहं स्पृशामीति । योऽहमपश्यं सोऽहं स्मरामीति । मनस्तु प्रत्यक्षसिद्धस्य ज्ञातु रूपादिज्ञानेषु व्यतिरिक्तकरणाधीनत्वात् सुखादिज्ञानेषु भवितव्य करणेनेत्येव कल्प्यत इति नास्य ज्ञातृत्वमाशङ्कनीयम् । ये तु कर्तृतयैवात्मसिद्धिर्न कर्मतयेत्याहु, तेषामात्मनि स्मरणप्रत्यभिज्ञाने नोपपद्येयाताम् । तत्रापि हि पूर्वकालसबन्धित्वेनात्मन प्रतिभासोऽङ्गीकरणीय ।

न च साप्रते स्मरणे पूर्वकालसबन्धिन कर्तृत्व सभवतीति कथ कर्तृतया सिध्येत् ? । तस्मादहप्रत्ययकर्मतयैवात्मन सिद्धिरिति रमणीयम् । अथ स्वप्रकाशत्वमात्मन सुखादीना च किंनेष्यते ? । स्वप्रकाशस्य कस्यचिदप्यदर्शनात् । सर्वस्यैव हि वस्तुन परप्रकाश्यत्वनियमात् । स्वप्रकाशत्वे चात्मा सुषुप्तावपि प्रकाशेत ।

न च प्रकाशते । यथोक्तम् 'अचेतयन्निव सुषुप्त इत्युच्यत इति ।

ननु सुषुप्तावपि प्रकाशत एवात्मा स्वाभाविकपरमानन्दयुक्त अन्यथा कथ सुखमहमस्वाप्सम् इति प्रबोधे प्रतिसधान स्यात् । अर्थान्तर तु न किंचिच्छरीरमिन्द्रियमन्यद्वा वस्तु प्रकाशत इत्येतावान् स्वप्नजागराभ्या सुषुप्तेर्भेद । नैतदेवम्, सविद्विरोधात् । न हि सुषुप्तानामात्मा सुख वा प्रकाशते । न ह्यनाभासमान व्यवहारमात्रेण प्रकाशत इति शक्यमङ्गीकर्तुम् । किं च सुषुप्तादुत्थितास्त्वेव निर्विद्यन्ते हि कामुका । वृथैवमन्तरेणैव कामिनीं यामिनी गता । आश्लिष्टामप्यबुद्ध्वैना मृतवच्छ

पितं मया। भुक्त्वा च परमानन्दं तस्य च स्मरणादयम् । स्वल्पाऽल्पसुख-स्याप्येव निर्वेदो नावकल्पते॥ तत्सुखं विस्मृतं चेत् स्यात्सुप्तमस्वाप्समित्ययं व्यवहारो न युज्येत दुःखाऽननुभवे त्वियम् । सुखव्यवहृतिस्तस्माद्गुणवृत्त्येति निश्चयः । प्रबुद्धा हि सुषुप्ताववगतं किंचिदपि दुःखमस्मरन्तः स्मरणानुपपत्त्यैव सुषुप्त्यवस्थायां मे न किंचिदपि दुःखमासीदित्यवगम्य तत्रैव सुखव्यवहारं गुणवृत्त्या कुर्वन्ति । तथा च व्यवहरन्ति—एतावन्तं कालमहमात्मानमप्यबुद्ध्वा शयितोऽस्मीति। तस्मात्सुषुप्तावप्रकाशाचात्मनः स्वप्रकाशत्वम् । अतो मानसप्रत्यक्षगम्य एवायमिति स्थितम्। स पुनरयमात्माऽणुः शरीरपरिमाणो विभुर्वेति चिन्तनीयम्। तत्राणुपरिमाणत्वे युगपच्छिरःपादयोर्वेदनानुपपत्तिः । अयौगपद्येऽप्यतिशैघ्र्याद्यौगपद्यावगतिरिति चेत् । स्यादेवं यद्यणुत्वं कुतश्चित्सिद्धं स्यात्, तदसिद्धौ दृष्टानुसारादनणुत्वमेव युक्तम् । तत्र शरीरपरिमाणत्वे सावयवः स्यात् । द्विविधमेव हि निरवयवद्रव्यमणु विभु वा । तदसौ शरीरसंमितः सन् सावयवः स्यात् । तत्र बह्ववयवकल्पना तावतां चान्यूनाधिकानामवयवानां पुत्तिकाहस्तिदेहयोरतिसंकोचविस्तारकल्पनं नातीव हृदयमनुरञ्जयति । तस्माद्विभुत्वमेव युक्तं, तथा च श्रुतिर"नन्तमपार"मिति भगवद्गीतासु वचनम्—"नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन" इति, ये चोपनिषत्स्वणुवादाः पुराणेषु "अङ्गुष्ठमात्र पुरुष"मित्यादयः, ते सूक्ष्मग्रहणगोचरत्वाभिप्रायाः ।

ननु विभुत्वे सर्वशरीरेष्वेक एवात्मास्तु किं नानाऽऽत्मभिरभ्युपगतैः?। नैवम्, एकत्वे सति यथा करणभेदेऽपि कर्तुरेकत्वाच्चक्षुषा दृष्टमर्थं मनसा स्मरति त्वचा प्रत्यभिजानाति यमहमदर्शं तमहं स्पृशामीति । तथा देवदत्तशरीरस्थेनात्मना दृष्टमर्थं यज्ञदत्तः प्रत्यभिजानीयात्, शरीरभेदेऽप्यात्मनः प्रत्यभिज्ञातुरेकत्वात् । कर्तुरेकत्वेऽपि मनोभेदाद्व्यवस्थेति चेत् । न । करणत्वान्मनसः, करणभेदस्य चक्षुरादिभेदव्यवस्थापकत्वायोगादित्युक्तम् । चक्षुरादिकरणानामव्यवस्थापकत्वेऽपि मनः करणं व्यवस्थापकमिति चेत् न करणत्वाविशेषात् । स्यादप्येषा कल्पना यद्येकात्मत्वे दृढं

प्रमाणं स्यात्, न तु तदस्ति । ये त्वात्मैकत्ववादाः श्रुतिषु स्मृतिषु पुराणेषु वा ते 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' । 'मम साधर्म्यमागताः' । 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' इत्यादिभिरात्मभेदवचनैः सर्वप्रत्यक्षादिभिश्च विरोधात् नैकान्ततः शक्नुवन्त्यात्मैकत्वं निश्चाययितुम् । वचनानां हि मिथो विरोधे सिद्धवस्तुविषयत्वेन च विकल्पासंभवे प्रमाणान्तराविरोधि स्यात् । तच्च प्रमाणान्तरं भेद एव समर्थयत्यैकात्म्यशब्दानामद्वैतलक्षणपरत्वं पूर्वोक्तन्यायेनावगन्तव्यं, विस्पष्टं चैतत् वायुदृष्टान्तोपादानात्—'वेणुरन्ध्रादिभेदेन भेदः षड्जादिसंज्ञितः । अभेदव्यापिनो वायोस्तथा तस्य महात्मनः' इति न हि वायुद्रव्यं सर्वत्रैकं व्यक्तिभेदस्य स्पष्टत्वात् । अविलक्षणस्वभावस्य तु वायोर्वेणुरन्ध्रकृतं षड्जादिवैलक्षण्यम् एवमात्मनोऽपि पशुमनुष्यादिवैलक्षण्यं देहसंबन्धकृतं न स्वाभाविकमित्ययमेवार्थः । वायोरिति च, तस्येति चैकवचनं सामान्याभिप्रायम् । तस्मात्प्रतिशरीरं भिन्ना एवात्मानः सर्वगता नित्याः । एवं च बद्धमुक्तादिव्यवस्थाऽपि युक्ततरा संभवति ।

कः पुनरयं मोक्षो नाम ?

विचित्रवासनावशेन विचित्रनीलपीतादिरूपेण प्रवृत्तो ज्ञानसंतानस्य निःशेषवासनोच्छेदान्नीलपीतादिवैचित्र्यं हित्वा केवलसंविन्मात्रेणावस्थानमिति केचित् । अपरे तु दीपसंतानस्येव ज्ञानसंतानस्योपशमम् । उभयमप्येतत् बाह्यार्थाभावमूलमिति तत्सद्भावप्रतिपादनेनैव निराकृतम् । अपरे तु प्रपञ्चविलयमपवर्गमाहुः अविद्यानिर्मितो हि प्रपञ्चः स्वप्नप्रपञ्चवत् प्रबोधेन ब्रह्मविद्यया अविद्यायां विलीनायां स्वयमेव विलीयते । तथा हि श्रुतिः 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्यति' तदिदमपि प्रपञ्चस्याविद्यानिर्मितत्वनिराकरणेन परमार्थत्वप्रतिपादनान्निरस्तमेवेति । "आत्मैवेदं सर्व' मिति सर्वस्यात्मा भोक्तेत्यर्थः । यथा 'स कामयेत राष्ट्रं स्या' मिति राष्ट्रस्य भोक्तेत्यर्थः । "स कामयेत सर्वमिदं भवेयमि' ति सर्वस्य भोक्ता भवेयमित्यर्थः तथा ऽऽत्मा सर्वं मिति सर्वस्य आत्मा भोक्तेत्यर्थः । यत्तु 'यत्र हि द्वैतमिव

भवती' ति द्वैतभावस्य भ्रान्तित्ववचनं तद्दोपचारिकम् । यथा खलु स्वप्नप्रपञ्चेन्द्रजालमृगतोयादयः कियन्तं चित्कालं दृष्टिपथमापन्नाः पश्चाद्विलीना भोग्यतामतिवर्तन्ते तथाऽयं शरीरेन्द्रियविषयरूपप्रपञ्चोऽप्यस्यात्मनः कियन्तं चित्कालमुपभोग्यः सन् पश्चाद्विनाशादनुपभोग्यो भवतीत्यनेन सादृश्येन भ्रान्तिरित्युपचारेणोच्यते पुरुषाणां विषयभोगेष्वास्थानिवर्तनेन मुक्ताभिरुचं जनयितुम् । यदपि यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदिति मुक्तावात्मनोऽद्वितीयत्ववचनं, तदपि न प्रपञ्चस्वरूपनिषेधार्थं, किं तु सत एव प्रपञ्चस्यात्मसंबन्धनिषेधार्थम्, अस्येति वचनात्, न ह्यत्रैतावदुच्यते यत्र सर्वमात्मैवाभूदिति किं तर्हि यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवेति । तेनायमस्यार्थः, यत्र-यस्यामवस्थायां मुक्तावित्यर्थः, अस्यात्मनो दृश्यत्वेन दर्शःसाधनत्वेन दर्शनायतनत्वेन वा न किंचिदन्यत् संबन्धि विद्यते । किं तु आत्मैवास्य सर्वं नान्यत् किंचित् तदा केन कम्पश्येदिति । यथा लोके यस्य न किंचिदपि बान्धवो वित्तं चास्ति स एवं वदति न मे किंचिदस्ति अहमेव सर्वं, तत्र संबन्ध्यन्तरं न किंचिदस्तीत्येतावद्विवक्षितम् । एवं मुक्तावात्मैवात्मनः सर्वमिति संबन्ध्यन्तराभावमात्रं विवक्षितं न प्रपञ्चस्वरूपाभावः । तस्मान्न प्रपञ्चविलयो मोक्षः । किं तु प्रपञ्चसंबन्धविलयः । त्रेधा हि प्रपञ्चः पुरुषं बध्नाति भोगायतनशरीरं भोगसाधनानीन्द्रियाणि । भोग्या शब्दादयो विषयाः । भोग इति च सुखदुःखविषयोऽपरोक्षानुभव उच्यते । तदस्य त्रिविधस्यापि बन्धस्यात्यन्तिको विलयो मोक्षः । किमिदमात्यन्तिकत्वम्? पूर्वोत्पन्नानां शरीरेन्द्रियविषयाणां विनाशोऽनुत्पन्नानां चात्यन्तिकोऽनुत्पादः । कथमत्यन्तानुत्पत्तिः? उत्पादकयोर्धर्माधर्मयोर्निःशेषयोः परिक्षयात् । सोऽयं प्रपञ्चसंबन्धो बन्धस्तद्विमोक्षश्च मोक्षः । नन्वेवमशेषधर्मक्षयान्मुक्तस्य न किंचित्सुखं स्यात् । ततश्चापुरुषार्थो मोक्षः स्यात् । नैष दोषः । न हि धर्मजन्यो मुक्तस्यानन्दः, तथा सत्युत्पत्तिमत्त्वात् विनाशी स्यात् । तत्रापुनरावृत्तिश्रुतेर्विरोधः स्यात् स्वाभाविकत्वात्मानन्दः संसारेणाभिभूतः सन् निर्मुक्तसंसार-

स्याभिव्यक्तौ भोग्यो भवति । स्वाभाविकत्वे चानन्दस्य "आनन्दं ब्रह्मे"-त्यादि श्रुतिसहस्रं प्रमाणम् ।

ननु सुखाभावेऽपि श्रुतिरस्ति "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत" इति। सत्यम्, विषयसुखाभिप्रायं त्वेवंजातीयकम् । अन्यथाऽऽनन्द-श्रुतिविरोधात् । अथ सुखाभाववचनबलेनानन्दवचनमेव दुःखाभावाभिप्रायं किमिति न व्याख्यायते? । सुखाभाववचनानामेवाल्पत्वात्तेषामेवान्यथा-करणं युक्तं, न भूयसामानन्दवचनानाम् । किंचानन्दशब्दस्य दुःखाभावपरत्वे-ऽत्यन्तस्वार्थहानिः स्यात् । सुखशब्दस्य तु सामान्यवचनस्य विशेषेऽपि व्याख्याते नाऽतीव स्वार्थहानिरिति तदेव युक्तम् ।

ननु विद्यमानानन्दोऽननुभूयमानोऽकिंचित्कर एव ।

न च मुक्तस्य सर्वकरणहीनस्यानन्दानुभवः संभवति । स्वप्रकाशो-ऽयमानन्द इति चेत् न । संसारावस्थायामप्रकाशात् ।

ननु तत्राप्यानन्दस्वभावः पुरुषः प्रकाशत एवात्मनि प्रेमोत्पत्तेः, न ह्यसुखे प्रेमोत्पत्तिः संभवति नाप्यविज्ञाते सुखे । किमिदानीमस्माभि-रात्मा सुखरूपोऽनुभूयते? । सत्यमिति ब्रुवाणस्यातिसाहसिकस्य नोत्तरं वाच्यम् । यदि संसारिणोऽपि परमानन्दमनुभवेयुः, ततो मुक्तस्य न कश्चि-दतिशय इति तद्वैयर्थ्यपुरुषार्थत्वं मोक्षस्यापद्येत । अतो बलादसुखरूप-स्यात्मनः प्रेमविषयत्वं दृष्टत्वादङ्गीकर्तव्यम् । अथ स्वप्रकाशोऽप्यानन्दः संसारावस्थायामभिभूतो न प्रकाशते । कोऽयं प्रकाशमानस्याभिभवो नाम? प्रकाशनिवारणं ह्यभिभवः ।

न च प्रकाशमानस्याप्रकाशनं संभवति। यदि तु न प्रकाशते संसाराव-स्थायां तस्यामवस्थायामसतः प्रकाशस्य मुक्तावस्थायामुत्पद्यमानस्य कारणं वक्तव्यम् । विज्ञानमेव च प्रकाशाख्यस्य फलस्य कारणं तच्चेन्द्रियाधीनम् ।

न च मुक्तस्येन्द्रियाणि संभवन्तीति कथमानन्दानुभवः स्यात्? । उच्यते बाह्येन्द्रियाण्येव मुक्तस्य निवर्तन्ते । मनस्तु तस्यामवस्थायामनुव-र्तेत इत्यानन्दश्रुतिबलादेवाध्यवसीयते, एवं ज्ञानं च । "न हि विज्ञातुर्विज्ञा-तेर्विपरिलोपो विद्यते" इति श्रुतेः, विज्ञानघनश्रुतेश्च । तस्मान्मुक्तावस्थायां

मानसप्रत्यक्षेण परमानन्दमनुभवन्नात्माऽवतिष्ठते, तदुक्तं "नित्यं यत्त्वात्मचैतन्यमानन्दश्चेष्यते च य"। यच्च नित्यविभुत्वादिकैरात्मा नैव मुच्यते" इति, यत्तु 'तस्मात्कर्मक्षयादेव हेत्वभावेन मुच्यते। न ह्यभावात्मकं मुक्त्वा मोक्षनित्यत्वकारण"मिति वार्त्तिकं, तत्परमतमित्येवमानन्दमोक्षवादिनो मतम्। अपरे त्वाहुः। अभावात्मकत्ववचनमेव स्वमतमुपपत्त्यभिधानादानन्दवचनं तूपन्यासमात्रत्वात्परमतम्। न हि मुक्तस्यानन्दानुभवः संभवति करणाभावात्, मनः स्यादिति चेन्न। अमनस्कत्वश्रुतेः। "अमनाः, अवागि"ति। यत्तु "न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यत" इति तज्ज्ञानशक्त्यभिप्रायम्। अन्यथा हि सुषुप्तावपि ज्ञानानुवृत्तिरुक्ता स्यात्। सा च संविद्विरुद्धेत्युक्तम्। विस्पष्टं चास्य शक्त्यभिप्रायत्वम्। एवं हि श्रूयते "यद्वै तन्न पश्यति पश्यंश्चैतन्न पश्यति। न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते"। अविनाशित्वात्। न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् एवमन्यान्यपि वाक्यानि। "जिघ्रन्वै तन्न जिघ्रति न हि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपो विद्यते"। "न श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते"। "न स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते"। "न ज्ञातुर्ज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यत" इति। तत्र दृष्टिघ्रातिश्रुतिस्पृष्टिशब्दाश्चक्षुर्घ्राणश्रोत्रत्वगिन्द्रियजन्यानां रूपगन्धस्पर्शशब्दविषयाणां विज्ञानविशेषाणां वाचकाः, नार्थान्तरविषयाणां न विज्ञानसामान्यस्य, न चैषां ज्ञानविशेषाणां सुषुप्तौ मुक्तौ वा कथं चिदप्यपरिलोपः संभवति। न हि तदानीमिन्द्रियाणि सन्ति। नापि गन्धादयो ज्ञायन्ते तदुभयाभावे च न श्रुत्यादिशब्दवाच्यज्ञानविशेषाः संभवन्ति।

ननु यथा प्रकाश्यासंनिधावपि सवितुः प्रकाशकत्वं नित्यमेवमिन्द्रियाभावेऽपि नित्यैव दृष्टिरिति चेत्। स्यादेवं यदि ज्ञानमात्रं दृष्ट्यादिशब्दानां वाच्यं स्यात्, न तु तथाऽस्ति लोकप्रसिद्ध्यभावात्। यथालोकं च शब्दार्थावधारणं, न यथेच्छम्। न हि लोके गन्धादन्यत् घ्राणं जिघ्रतीत्युच्यते। गन्धमपि यदा घ्राणादन्येनानुमानादिना जानाति तदा न जिघ्रतीत्युच्यते। तस्मात् घ्राणादीन्द्रियजन्यगन्धादिविषयज्ञानविशेषवाचिनो घ्रात्यादिशब्दाः।

न च तेषां सुषुप्तौ मुक्तौ वा सम्भवत्यपरिलोपः । तस्माद् घ्राणादिशक्तावेव परोचनार्थं घ्राणाद्युपचारः । यथा तेन ह्यत्र क्रियत इति शक्तिर्वर्तमानत्वेन परोचनार्थं क्रियत इति वर्तमानत्वोपचारः । तत्प्रवाहपतितत्वात् 'न ज्ञातुर्ज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यत' इत्यत्रापि शक्त्यभिप्रायमेव । यत्त्वादित्यप्रकाशकत्ववदिति किं तस्य प्रकाशकत्वमभिप्रेतं? यदि तिमिरोत्सारणं, तन्नित्यमस्त्येव, सर्वदा ह्यसावव्यवहितेषु देशेषु तिमिरमुत्सारयत्येव, न त्वेवमात्मा सर्वदा शृणोति, सुषुप्तावश्रवणात् । अथ ज्ञानजनकत्वमादित्यस्य प्रकाशकत्वं, न तन्नित्यम् । तस्मा[1]त्सामर्थ्यमेव तत्रापि नित्यं, तस्माज्ज्ञानशक्त्यभिप्रायमिदं नित्यत्वाभिधानम् । एवं ह्यत्र वचनव्य[3]क्तिः । यद्वैतत् सुषुप्तौ मुक्तौ [2]वाऽऽत्मा न पश्यति पश्यन्नेव द्रष्टुं स शक्नुवन्नेव न पश्यति न हि द्रष्टुरात्मनो या दर्शनशक्तिस्तस्याः कदाचिदपि लोपो विद्यते साऽविनाशिनी न द्रष्टुर्द्वितीयमन्यद्दर्शनसाधनं न चक्षुरादि रूपं दृश्यं वा तस्यामवस्थायामस्ति यतो दर्शनं स्यात् । यद्यपि दृश्यं रूपादिकं स्वरूपतस्तस्यामवस्थायामस्ति तथाऽपि दृश्यता दर्शनयोग्यता तस्यामवस्थायां नास्तीति तेन रूपेणाभावाद् दृश्यं नास्तीत्युच्यते तस्मात्साधनान्तरवैकल्यात्तस्यामवस्थायां न पश्यति, न शक्तिवैकल्यात् । शक्तिस्तु न कदाचिदपि लुप्यत इति, एवमन्येषामपि वाक्यानां योजना । तथा ज्ञानशक्त्यपरिलोप एव ज्ञानापरिलोप उच्यते । ज्ञाति-शब्दश्चात्रानुमानादिज्ञानपरः चक्षुरादिज्ञानानां स्वशब्दैरुक्तत्वात् । एवं "विज्ञानं ब्रह्म" "विज्ञानघन" इत्यादीनामपि शक्तिपरत्वं वेदितव्यम् । स्वयमेव श्रुत्या शक्तिपरत्वं व्याख्यातम् । 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः' समुत्थाय मुक्त इत्यर्थः । तान्येवानुविनश्यतीति-भूतेन्द्रियनाशादात्मापि प्रमाणागोचरत्वमापन्नो विनष्ट इव भवतीति न तस्येत[4] प्रेतस्य मुक्तस्य संज्ञाऽस्तीत्येव याज्ञवल्क्येनोक्ते

१ तस्मात्सामर्थ्यमेव तत्रापि नित्यमिति पाठान्तरम् ।

२ यद्वैतत्सुषुप्तौ मुक्तौ वा आत्मा न पश्यति पश्यन्नेव द्रष्टुं शक्नुवन्नेव पश्यति न हि द्रष्टुरात्मनो या दर्शनशक्तिरिति पुस्तकान्तरपाठः ।

३ भाष्यत इति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ तस्य तत्र इति तु पुस्तकान्तरम् ।

मैत्रेयी चोदयति स्म। अत्रैव, भगवान्मा मोहितवान् विज्ञानघन इति न वाऽस्ति सञ्ज्ञेति विरुद्धाभिधानादिति । षष्ठाध्याये तु विनाशाविनाशविरोधश्चोदयिष्यत इति विवेकः । एवं चोदितो याज्ञवल्क्य परिहारमाह "न वा अरे अहं मोहम्" परस्पर[1]विरुद्धं ब्रवीमि । अलं वा अरे इदं विज्ञानाय । अत्रात्मतत्त्व सर्वास्ववस्थासु विज्ञानाय समर्थमित्यर्थः । तेन विज्ञानघनत्वाभिधानं सामर्थ्याभिप्रायमिति व्याख्यातं भवति । सम्भवति च शक्तस्यापि ज्ञानाभाव इति नास्ति विरोध इत्ययमभिप्रायः । अनया च श्रुत्या सर्वविज्ञानश्रुतयः शक्त्यभिप्राया व्याख्याताः । यदि शक्तिरस्ति ततस्तस्यामवस्थायां केन ज्ञानानुत्पत्ति ? । ज्ञानसाधनानामिन्द्रियाणां ज्ञेयानां च विषयाणामभावात्, तदाह "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूत् तत्केन किं[2] पश्येदि" त्यादि, तदेतत्प्रागेव व्याख्यातम् । एवमर्थान्तरज्ञाने साधनाभावान्निराकृते सत्यात्मानमेव मुक्तावस्थायां जाना[3]तीत्याशङ्क्याह । 'विज्ञातारमरे केन विजानीयादि"ति न ह्यात्माऽपि विना साधनेन ज्ञातुं शक्यते मनसा ह्यसौ संसारावस्थायां ज्ञायते ।

न च मुक्तस्य मनःसंबन्धोऽस्ति । अतः केनात्मानं जानान्विति व्यक्त एव मुक्तस्यात्मज्ञानस्याभावो ज्ञानशक्तिमात्रस्यावस्थान श्रुत्या दर्शित, तस्मान्निःसम्बन्धो[4] निरानन्दश्च मोक्षः ।

ननु नात्मनोऽन्यद्विज्ञानमान[5]न्द वा, किं त्वात्मैव ज्ञानमानन्दश्च "विज्ञानं ब्रह्म," "आन[6]न्दो ब्रह्मे' ति श्रुतेः। आत्मा च सुषुप्तितुरीययोरपि भातीति कथं विज्ञानस्य वाऽऽनन्दस्य वाऽभाव. । नैतदेवम् । यद्धि वस्त्वन्तरप्रकाशजननस्वभावं वस्तु यस्मिन्सति किमप्यर्थान्तर प्रकाशत एव

१ परस्परविरोध ब्रवीमीति पाठान्तरम् ।
२ क्व पश्येदिति साम्प्रदायिकपाठः ।
३ ज्ञानात्यित्याशङ्क्याहेति पाठान्तरम ।
४ निःसम्बन्धो निरानन्दश्चेति पुस्तकान्तरम ।
५ विज्ञानमानन्दो वेति पुस्तकान्तरम ।
६ आनन्द ब्रह्मेत्यपि पाठान्तरम ।

तल्लोके विज्ञानशब्देनोच्यते । न चात्मनि सति किंचिदन्यत्प्रकाशत एव विद्यमानेऽपि तस्मिन्सुषुप्त्यवस्थायामर्थान्तरस्य [1]कस्यचिदप्यदर्शनात् अतोन ज्ञानमात्मा ।

ननु प्रकाशजननस्वभावोऽपि सहकारिवैकल्यान्न जनयेत् । सत्यं, न जनयति यस्मिंस्तु सहकारिसन्निधाने तत्कृते वा अन्यस्मिन्नागन्तुके सति नियमेन प्रकाशन एवार्थान्तराम् तज्ज्ञानशब्दवाच्य तथा गीतिश्रवणप्रियालिङ्गनचन्द्रदर्शनमधुरास्वादसुरभिघ्राणादिजन्यमाह्लादमानन्दसुखशब्दावभिदधाते । न चैवंरूपत्वमात्मनोऽस्ति, यथा ह्यन्यसुखेषु सुखरूपं प्रत्यभिज्ञायते नैवमात्मनि प्रत्यभिजानीमः, येनाऽऽनन्दशब्दस्याभिधेयः स्यात् । यदि पुनर्यदेवात्मरूपं प्रतीयते तस्यैव ज्ञानमिति चानन्दमिति च संज्ञेत्युच्यते न सा लौकिकी नापि वैदिकी । यदि पर वृद्धादिवत्परिभाष्येत तदस्तु यथाकामम् । यत्तु "विज्ञान ब्रह्म" "आनन्द ब्रह्मे"ति च सामानाधिकरण्य तद्धर्ममात्रवचनत्वेन धर्मधर्मिणोरभेदाद्वीलोत्पलादिवदुपपन्नम् । नन्वानन्दादिशब्दा गुणमात्रनिष्ठा न नीलादिवद्गुणिनि वर्तन्ते । सत्य, न बाहुल्येन वर्तन्ते । कदाचित्तु गुणमात्रवचनानामपि गुणिनि प्रयोगो भवति । यथा शीतो मधुरो रस स्निग्धो गुरुश्चेति रसशब्दो द्रव्ये प्रयुज्यते । अन्यथा शीतादिशब्दसामानाधिकरण्यायोगात् । किं च "रस ह्येवाय लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती"ति मत्वर्थीयनिर्देशादात्माऽऽनन्दयोर्भेदोऽवगम्यते । तथा 'आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्' । "स एको ब्रह्मण आनन्द" इति षष्ठ्याऽऽनन्दात् ब्रह्म व्यतिरिच्यते । किं च न मे साम्प्रत किंचिदपि सुखं दुःखमेव तु सर्वात्मना ममेति सुखाभावे दुःखानुभवे चानुसन्धीयमानस्यात्मन कथमानन्दरूपता स्यात्? । किं च स्वप्रकाशाऽऽनन्दरूपमात्मानमभ्युपगच्छतामस्माकं चैतावदविशाद्ध सुषुप्तितुल्या मुक्तिरिति संसारानुवृत्त्यननुवृत्तिमात्र भिद्यते । अन्यत्सर्वं तुल्यम् । तथा च श्रुतिरपि,—"ता एताः प्रजा अहरहर्ब्रह्मलोक यन्ति अहरहरागच्छन्ती"ति

१ क्वचिदप्यदर्शनादिति पुस्तकान्तरम् ।

सुषुप्तिं ब्रह्मनोक्रशब्देन वदन्ती तुल्यत्वमेतयोर्दर्शयति । सुषुप्तिश्चास्माकमपि गोचरः ।

न च तत्राऽऽनन्दानुभवोऽस्तीति व्यक्तमेतत् । तस्माच्चिरानन्दो मोक्षः, दुःखपरिलोपाच्च पुरुषार्थत्वम् । सुखलोपादपुरुषार्थत्वमपीति चेत् । नैवमल्पं हि संसारे सुखं तदपि भूयो बहुप्रयाससाध्यत्वाद् दुःखमेवानुजानते ।

"जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखान्यनुदिनं नृणाम् । स्वयमेव विना यत्नान्निपतन्ति सहस्रधा विहिताकरणाच्चित्यं प्रतिषिद्धनिषेवणात् । महदामुष्मिकं दुःखं यत्रैर्नैव गम्यते बहुदुःखपरिष्वक्तं यन्नाम स्वल्पकं सुखम् । सुरापानादिसुखवद्दुर्लभोयं विवेकिनाम् । एवं भूतेऽपि संसारे ये रक्ताः सुखतृष्णया न तेषामधिकारोऽस्ति मुक्तिशास्त्रे कथंचन ॥ संसाराद्दुद्विजन्ते ये दृष्टलोकपरावराः । त एव खलु मुच्यन्ते न तु यः प्राकृतो जनः ॥ तेषामेवापवर्गाख्यः पुरुषार्थो महात्मनाम् । तेषामेवाधिकारश्च मुक्तिशास्त्रे मनीषिणाम् । तेनाऽभावात्मकत्वेऽपि मुक्तेर्नापुरुषार्थता । सुखदुःखोपभोगो हि संसार इति शब्द्यते । तयोरनुपभोगं तु मोक्षं मोक्षविदोविदुः । श्रुतिरप्येतमेवाह भेदं संसारमोक्षयोः । "न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रियविहीनता । अशरीरं वाव सन्तं स्पृशतो न प्रियाप्रिये" आनन्दात्मकमात्मानं ये वदन्ति स्वयं[1]प्रभुम् । तन्मतेऽपि च संसारान्मुक्तेरेतावती भिदा । आत्मा ह्यानन्दरूपोऽसौ संसारेऽपि प्रकाशते । तावानेव स मोक्षेऽपि नाधिक्यं तस्य किंचन । अथ संसारवेलायामानन्दो न प्रकाशते । न ह्यप्रकाशनं युक्तं स्वप्रकाशस्य वस्तुनः । यद्यसौ न प्रकाशेन किं तर्ह्यन्यत् प्रकाशते ? । आत्मस्वरूपमिति चेन्नु चानन्द एव तत् । तच्चेत्प्रकाशते नूनमानन्दोऽपि प्रकाशते । तेन शब्दादिविषयजन्ययोः सुखदुःखयोर्निवृत्तिरेव संसारादपवर्गे इतीर्यते । ततश्च सुखलोपेन मुक्तेर्न पुरुषार्थता । यद्यस्माकं भवेत्तर्हि तुल्यैषा भवतामपि । सुखहानिमतस्तस्य भूयो दुःखविवर्जनात् । मोक्षस्य पुरुषार्थत्वमावयोरुभयोः समम् । सुखदुःखविहीनस्तु मुक्तः स्वस्थोऽवतिष्ठते" ।

१ स्वयप्रभमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

किमिदं स्वास्थ्यं इति? ये ह्यागमापायिनो धर्मा बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारास्तानपहाय यदस्य स्वं नैजं रूपं ज्ञानशक्तिसत्ता 'द्रव्यत्वादि'[1] यस्मिन्नवतिष्ठत[2] इत्यर्थः। यदि तु संसारावस्थायामविद्यमानोऽप्यानन्दो मुक्तावस्थायां जन्यत इत्युच्यते। ततो जनिमत्त्वादनित्यो मोक्षः स्यात्। केन चासावनुभाव्यः? न हि स्वप्रकाशत्वं कस्यचित्संभवतीत्युक्तम्।

न च मनसाऽनुभवः संभवतीति मुक्तस्य मनसोऽभावात्, अमनस्कत्वश्रुतेरित्युक्तम्। अत एव नित्योऽप्यानन्दः संसारदशायामभिभूतत्वादननुभूतो मुक्तावभिभवे निवृत्ते मनसाऽनुभूयत इत्येतदपि निरस्तम्। किं च सुखविशिष्टात्मानुभवः पुरुषार्थो न सुखमात्रानुभवः।

न च मुक्तावात्मानुभवः संभवति। 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्'' इति कण्ठेनैव श्रुत्या निषिद्धत्वात्। "अलं वा अरे इदं विज्ञानाय' इति च श्रुत्या विज्ञानशब्दस्य शक्तिपरत्वं व्याचक्षाणया मुक्तौ शक्तिमात्रमवतिष्ठते न ज्ञानमिति व्यक्तमेवोक्तमिति श्रुतिविरुद्धं मुक्तस्य विज्ञानमशक्यमभ्युपगन्तुम्। न ह्यस्याः श्रुतेः प्रियाप्रियास्पर्शश्रुतेश्च तत्त्वकथनं मुक्त्वापि कथंचिदन्यपरत्वं संभवति। विज्ञानश्रुतयस्तु शक्तावेव विज्ञानोपचारं कुर्वन्ति प्ररोचनार्थतयेत्युपपन्नम्। एवमेवानन्दश्रुतयोऽपि पुरुषार्थत्वसामान्यात् सुखत्वोपचारेण प्ररोचनार्थतया प्रवृत्ताः। युक्तं चैतत्। वचनयोर्विरोधेऽन्यतो निर्णय इति। विरोधश्चात्रानन्दप्रियाभाववचनयोः, न चाभाववचनं वैषयिकाभिप्रायम्, इतरत्तु स्वाभाविकाभिप्रायमिति शक्यं वक्तुम्। उभयत्रापि सामान्योपादानादत्यन्तसमानविषयत्वात्। अतः प्रमाणान्तरवशादानन्दवचनं दुःखाभावपरम्। इतरत्तु यथाश्रुतमिति न्याय्यम्। तस्मात्सुखदुःखादिसमस्तवैशेषिकात्मगुणोच्छेदो मोक्षः। सुखदुःखोच्छेदश्च धर्माधर्मयोरुच्छेदात्। धर्माधर्मयोरुच्छेदश्चोत्पन्नानां धर्माधर्माणामुपभोगेन नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनात्मज्ञानेन च विरोधादुत्पाद्यानां च काम्यानुष्ठाननिमित्तानां धर्माणां तदननुष्ठानेनानुत्पादाद्-

१ ज्ञानशक्तिमत्ताद्रव्यत्वादि इत्यत्र युक्तो भाति पाठः।
२ तस्मिन्नवतिष्ठत इति पाठान्तरम्।

हिताकरणप्रतिषिद्धानुष्ठाननिमित्तानां चाधर्माणां विहितानुष्ठानेन प्रतिषिद्धाकरणेन च परिहारादसति शरीरारम्भे पूर्वशरीरनिपाते चाशरीरोऽवस्थितो मुक्तो भवति । नन्वात्मज्ञानं क्रत्वर्थम् । सत्यं पुरुषार्थमपि च तत् प्रयोगभेदात् । यत्तावदविनाशी वा अरेऽयमात्मा इत्यादिना शरीराद्व्यतिरिक्तनित्यात्मस्वरूपसद्भावज्ञानं तत्पारलौकिकफलकर्मानुष्ठानौपयिकत्वात् कर्म ज्ञानवदेव सामर्थ्यतः क्रतुप्रयोगात् क्रत्वर्थम् । यथा हि ज्योतिष्टोमादिवाक्याध्ययनं दृष्टेनैवानुष्ठानौपयिकज्ञानं जनयतीति तद[2]र्थतयैवाध्ययनविधिना विधीयते । तथाऽविनाशी वा अरेऽयमात्मेत्यादिवाक्यानामप्यध्ययनविधिरेव कर्मानुष्ठानोपयोग्यात्मज्ञानार्थतां विधत्ते । तद्यदि प्रमाणान्तरेणात्मनः शरीरादिविवेको नैकान्ततः सिध्यति ततो दृढविवेकप्रतिपादकानामुपनिषद्वाक्यानां विस्पष्टमेव फलं, यथोक्तम् । "इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्माऽस्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या । दृढत्वमेतद्विषयः प्रबोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेने"ति । अथ त्वन्यतोऽपि सिध्यति ततो यथैवान्यथा[1]ऽपि क्रतुज्ञानसंभवेऽध्ययनोपात्तवेदवाक्यावगतकर्मरूपाणामेव पुंसां कर्मस्वधिकारः, तथैवाध्ययनोपात्तोपनिषद्वाक्यावगतात्मतत्त्वानामेवाधिकार इत्यध्ययनविधिबलादेव कल्प्यते । यत्त्वात्मसद्भावप्रतिपादनोपक्रमे विधिरूपं वाक्यम् "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि तद्वक्ष्यमाणस्यार्थस्यातिगहनत्वान्महोपयोगत्वाच्च, कथं हि नामालस्यं हित्वा श्रद्धाविशेषेण वक्ष्यमाणमर्थं प्रतिपद्येतेत्येतावन्मात्रार्थम् । तस्मादेतत् ज्ञानं दृष्टोपयोगित्वात् क्रत्वर्थम्, यानि पुनरितिकर्तव्यताविशेषयुक्तान्युपासनात्मकानि विधीयन्ते तेषां क्रतौ दृष्टोपयोगाभावाददृष्टफलत्वम् । अदृष्टं च फलं वाक्यशेषात् द्विविधम् । अभ्युदयरूपं निःश्रेयसरूपञ्च । "सर्वांश्च कामानाप्नोति" "सोऽश्नुते सर्वान्कामानि"त्याद्यभ्युदयफलम् । "न स पुनरावर्त्तत" इत्यादि निःश्रेयसफलमिति विवेकः । यत्तु "विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती"त्यनेन

१ अन्यतोऽपि क्रतुज्ञानसंभवे इति पाठान्तरम् ।
२ तदर्थतैवाध्ययनविधिना विधीयते इति तु शोभनः पाठः ।

ब्राह्मणेन भूतचैतन्यमुक्तमित्याशङ्क्यते । तत्स्वयमेव ब्राह्मणेनात्रैव मा भगवान्मोहान्त पापितवान् । पूर्वत्राजरामृतत्वमभिधायाऽधुना विनाशीत्यभिधानादिति पूर्वपक्ष चोद्याख्यमुक्त्वा सिद्धान्तपरिहार उक्तः, अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मेत्युक्त्वा कथं तर्हि विनाशवचनमित्याशङ्क्य मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीत्युक्तम् । मात्राशब्देन भूतेन्द्रियाणि धर्माधर्मौ च विकारशब्दवाच्या उच्यन्ते । एतदुक्तं भवति विज्ञानघनशब्देन ज्ञानशक्तिस्वभावस्यात्मनोऽभिधानम् । स ह्येतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय युक्तो भूत्वा तान्येवानुविनश्यति । भूतविनाशात्सोऽपि विनष्ट इव भवतीति भूतस्थो ह्यसौ स्वयं प्रत्यक्षेण गृह्यते परैश्च शरीरचेष्टालिङ्गकेनानुमानेन, मुक्तस्तु प्रमाणपथातिवर्तनाद्विनष्ट इव भवतीति विनश्यतीत्युच्यते । तदनेन प्रकारेण मात्राणामेव विनाश इत्युच्यते नात्मन इत्यविरोधः । तदुक्तम् ' अविनाशी स्वरूपेण पुरुषो या तु नाशिता । मात्राणां सा विकाराणां भूतादीनामसंज्ञिते ति किमिदं भूतादीनामसंज्ञितेति[1] यदि तावन्न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यस्य व्याख्यानं तदयुक्तं, न हि न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यनेन भूतादीनामसंज्ञित्वमुच्यते । किं तर्ह्यात्मन एव मुक्तस्य संज्ञाऽभावोऽनेनोच्यते । तस्यैवोपायाभावेन तत्केन कं पश्येदित्यादिना विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्यन्तेन विज्ञानाभावोपपादनात् । सत्यं, नेदमस्य व्याख्यानं प्रकरणार्थोपसंहारस्त्वयम् । यत एव पूर्वोक्तेन न्यायेन भूतचैतन्यं न संभवति । ब्राह्मणेनापि तथैवोक्तम् । तस्माद्भूतेन्द्रियाणामसंज्ञित्वमचैतन्यमन्यस्तु तेभ्योऽनित्यश्चेतनस्तस्य स्वर्गगमनसंभवात् न स्वर्गं लोकं यातीत्यस्य प्रत्यक्षविरोधः ॥

॥ कर्मैके तत्र दर्शनात् ६ ॥

शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वं स्वाभाविकमिति यदुक्तं तदाक्षिप्यते शब्दस्यानित्यत्वात् । न ह्यभिनवस्य शब्दस्य वृद्धव्यवहारपरम्परया स्वाभाविकं प्रत्यायकत्वं शक्यते ग्रहीतुम् । अगृहीतमपि चेत्स्वभावतश्चक्षुरादि

१ सर्वविकाराणामिति तु पाठान्तरम् ।

वत्प्रत्याययेत् प्रथमश्रवणेऽपि प्रत्याययेत् । तस्मादनित्यत्वे शब्दस्य देवदत्तादिशब्दवत् पुरुषसंकेतमेव प्रत्यायकत्वमापद्यते । कथं पुनरनित्यत्वं शब्दस्य? प्रयत्नादिनाऽभिव्यङ्ग्यत्वे सति तदनन्तरमुपलब्धेर्घटादिवत्तज्जन्यत्वमध्यवसीयते । अन्यथा किमिति तदनन्तरमेवोपलभ्यते, न पूर्वम्, । उपलब्धस्य च द्रागेव तिरोभावाद्विनाशोऽध्यवसीयते । न चासिद्धमनभिव्यङ्ग्यत्वम् । अभिव्यक्त्ययोगात् । सा हि प्रतिबन्धकनिरासेन वा संस्कारविशेषाधानेन वा, न तावत्प्रतिबन्धनिरासः, प्रतिबन्धकानुपलब्धेः । स्तिमितावयवाः श्रोत्रमाकाशमावस्थिताः शब्दोपलब्धिं प्रतिबध्नन्ति तेन प्रयत्नोत्थापितैः कौष्ठ्यैर्वायुभिरुत्सारितेषु तेषूपलभ्यते इति चेत्, एवं तर्हि सर्वे शब्दाः सर्वगतत्वात् श्रोत्रं प्राप्यावस्थिताः प्रतिबन्धकेषूत्सारितेषु युगपच्छ्रूयेरन् । अथ संस्काराधानं, तत्रापि त्रैविध्यम् । शब्दस्य वा संस्कारमादध्युः कौष्ठ्या वायवः, श्रोत्रस्य वा, उभयोर्वा, शब्दस्य चेत्, तस्यैकत्वात्सर्वगतत्वादनवयवत्वेनावयवसंस्कारायोगात् सुघ्नस्थैर्वायुभिः संस्कृतः शब्दः पाटलिपुत्रेषूपलभ्येत । तदिदमुक्तम्—तत्र सर्वैः प्रतीयेतेत्यादिना । श्रोत्रसंस्कारपक्षेऽप्ययमेव दोषः । यदि काणादकापिलवैदिकमतेनाकाशमहङ्कारो दिशो वा श्रोत्रं, तस्यैकत्वात् सर्वगत्वादनवयवत्वाच्च सर्वपुंसाधारणमेव श्रोत्रं स्यात्, तच्चैकदेशस्थैरपि ध्वनिभिः संस्कृतमिति कः सर्वेषां शब्दोपलब्धिं वारयेत्? । तदिदमाकाशश्रोत्रपक्षे चेत्यादिना श्रोत्रादेरियमेव दिगित्यन्तेन दर्शितम् । अस्मिंश्च पक्षे श्रोत्रस्य सर्वशब्दसाधारणत्वादेकशब्दोपलब्ध्यर्थमपि संस्कृतं श्रोत्रं प्रसङ्गात् सर्वांश्च शब्दान् घटार्थोन्मीलितमिव नेत्रं समानदेशस्थान्पटान्प्रबोधयेत् । तदिदं सकृच्च संस्कृतं श्रोत्रमित्यादिना दर्शितम् । अयञ्च दोषः पूर्वस्मिन्नपि[1] शब्दसंस्कारपक्षे दर्शयितव्यः । सर्वे हि शब्दाः श्रोत्रदेशे व्यवस्थिताः, तत्रैकस्मिन् संस्क्रियमाणे बलादन्येषामपि संस्कारः स्यादेव । न हि समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां कस्यचित्संस्कारः कस्यचिच्चासंस्कार इति व्यवस्था संभवति, घटादावदर्शनात् । तदिदमुक्तम्—एतदेव प्रष्टव्यमित्यादिना

१ पूर्वं पक्षेऽपीति पुस्तकान्तरम् ।

उभयसंस्कारपक्षे तूभयेऽपि दोषाः समुच्चित्य दर्शयितव्याः । तस्माद् प्रयत्नाभिव्यङ्ग्यः शब्दः । तज्जन्यस्त्वसौ प्रादेशिकश्च । श्रोत्रं च कर्णशष्कुल्यैव तथा सतीह केचिदेव कश्चित् शब्दः श्रूयत इत्युपपद्यते । अन्यथा श्रोत्रव्यवस्था शब्दव्यवस्था चोभयमपि न स्यात् । किंच नानादेशस्थैश्च वक्तृभिरुच्चारितः शब्दो युगपन्नानादेशेषूपलभ्यते तदेकस्य नित्यस्यानुपपन्नमिति भाष्यम् । तत्र नित्यस्यानुपपन्नमिति प्रतिज्ञा, एकस्येति हेतुः । नित्यो ह्यसावेकः स्यात्, एकस्यानुपपन्नं नानादेशेषूपलम्भनमिति ।

ननु नावश्यं नित्यत्वे सत्येकत्वं भवति । अनेकान्येव गकारादीनि नित्यानि भवन्त्वित्यत आह । "असति विशेषे नित्यस्य नानेकत्व"मिति । एतदुक्तं भवति, प्रत्यभिज्ञाख्यविशेषप्रत्ययबलेन ह्यस्तनाद्यतनगकारयोरैकस्यावगमान्नित्यत्वमाश्रीयते । अस्ति चासावविशेषप्रत्ययो युगपन्नानावक्तृभिरुच्चारिते गकारे, न हि तत्रापि प्रत्ययविशेषोऽस्ति । असति च विशेषे नित्यस्य नानेकत्वं संभवति । अनेकत्वे हि प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्यमस्माकमिव भवतोऽपि स्यात्, तदप्रामाण्ये च नित्यत्वानुपपत्तिः । तस्मान्नित्यत्वे सत्येकत्वमङ्गीकर्तव्यम् । एकस्य चानुपपन्नं नानादेशोपलम्भनमिति, वार्त्तिकेऽपि "यौगपद्योपलम्भाद्वा भेदो भेदाच्च कार्यते"ति द्वयमुपदिश्य यथा यौगपद्योपलम्भाद्भेदो भवति तथा दर्शितम् । अपि भुत्वे हि युगपदित्यादिना स्फुटेऽन्यत्वेऽवकल्पत इत्यन्तेन । यथा च भेदात्कार्यता भवति नाकार्यस्य नित्यस्य भेदोऽवकल्पते तथा दर्शितम् । नित्यत्वे त्वेकबुद्धि' स्यादिति । न हि नित्यत्ववादिना प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वमिष्यते । तथा च वक्ष्यते । अपि चैकरूप्ये सति देशभेदे च कामं देशा एव भिन्नाः स्युः, न तु शब्द इति । न हि तदप्रामाण्ये नित्यत्वं सिध्यति प्रमाणान्तराभावात् । अतो नित्यत्वे सत्येकत्वं स्यात् । तच्च नानादेशोपलम्भेन विरुध्यत इति ततश्च यौगपद्योपलम्भाद्भेदो भेदे च प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्यं, तदप्रामाण्ये च नित्यत्वाभावात्कार्यत्वम् । तद्दे सदानुपूर्व्ये स्वतन्त्वसिद्धः, दृढे चानित्यत्वे दीपवत् सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञा भवति तस्मादनित्यः शब्द इति प्राप्तेऽभिधीयते । "प्रयत्नानन्तरं दृष्टेर्नि-

कान्त्यात्कार्यता ध्वनेः । तदभिव्यङ्ग्यपक्षेऽपि युज्यते तत्र दर्शनम्" यत्तु कथमभिव्यङ्ग्यत्व? मिति, । श्रोत्रसंस्कारेणेति ब्रूमः । यत्त्वाकाशस्याहङ्कारस्य वा श्रोत्रत्वे तत्संस्कारत्वे च सर्वत्र पुंसामुपलब्धिः स्यादित्युक्तं तत्र ब्रूमः । यदि तयोः श्रोत्रत्वं भवेदयं दोषः, तच साक्षात्संस्क्रियते तत्कर्णशष्कुली भवतु श्रोत्रं, सा च प्रतिपुरुषं भिन्नेति नातिप्रसङ्गः । यद्यपि चाकाशमेव श्रोत्रं तत्तु न साक्षात्संस्क्रियते, किं त्वधिष्ठानद्वारेण, ततश्च यद्यपि श्रोत्रं सर्वेषामेकं तथाऽप्यधिष्ठानानां भिन्नत्वात्संस्कारव्यवस्थया श्रवणस्य व्यवस्था भविष्यति। नन्वेकत्वे सतीन्द्रियस्याप्यधिष्ठानानि भिन्नानि तथाऽप्येकेनाप्यधिष्ठानेन संस्कृतेनेन्द्रियस्य संस्कृतत्वात्सर्वपुंसामिन्द्रियं संस्कृतमिति सर्वेषामुपलब्धिः स्यादेव। तदुक्तम् "नन्वेकस्मिन्नधिष्ठाने लब्धसंस्कारमिन्द्रियम् । बोधकं सर्वदेहेषु स्यादेकेन्द्रियवादिन": इति । सर्वदेहवर्त्तिनां पुंसामित्यर्थः, अत्रोत्तरम्–"पुंसां देहप्रदेशेषु विज्ञानोत्पत्तिरिष्यते। तेन प्रधानवैदेश्याद्विगुणा सा तु संस्कृति"रिति । अयमर्थः स्वशरीर एव भोगायतने सर्वपुंसामपि ज्ञानमुत्पद्यते नान्यत्र, शब्दज्ञानाङ्गं चायमधिष्ठानसंस्कारः, प्रधानसमानदेशत्वं चाङ्गानां गुणः, तेन देहान्तरवर्तिनः पुरुषस्य यत्स्वदेहे निष्पादयितव्यं विज्ञानं तस्य तद्देहगत एव संस्कारो निष्पादको भवति न देहान्तरगतः, स हि तत्प्रधानभूतेन ज्ञानेन न विदेशत्वाद्विगुणः ।

ननु संस्कार्यस्यैकत्वात्तद्द्वारत्वाच्च संस्काराङ्गभावस्य देहभेदोऽकिंचित्कर एव । यथा चक्षुरेकत्वात्तत्संस्काराणामातिथ्याकालानामप्युपसदग्नीषोमीयाङ्गत्वं न विहन्यते तद्वदत्रापि स्यात् । न । अदर्शनात् । न ह्येकस्मिन्नधिष्ठाने सर्वेषां ज्ञानमुपलभ्यते, अतः साधारणमपीन्द्रियं विज्ञानसमानदेशसंस्कारसचिवमेव ज्ञानमुत्पादयति, नान्यथेति दर्शनबलादवसीयते । ततो नातिप्रसङ्गः । न चावश्यमेकमेवेन्द्रियं यद्यप्याकाशमेकमनवयवं च तथाऽपि तस्य प्रादेशिकैर्घटादिभिर्यं संयोगास्तेऽपि प्रादेशिकाः, ततश्च कर्णशष्कुलीसंयोगानां प्रतिपुरुषं भिन्नत्वात्तदवच्छिन्नस्य चाकाशस्य श्रोत्रत्वात् सत्यपि स्वरूपैकत्वेऽवच्छिन्नरूपाणां श्रोत्राणां भेदाद् व्यवस्थासिद्धिः । एवमहङ्कारभागे दिग्भागे वा श्रोत्रे द्रष्टव्यम् । यत्तु

"सकृच्च संस्कृतं श्रोत्रं सर्वशब्दान्प्रकाशयेत्' इत्युक्तम्। तत्रोच्यते ध्वनयो हि ताल्वादिस्थानविशेषसम्पर्काद् विजातीयविलक्षणसामर्थ्या निष्पद्यन्ते ततश्च कश्चिदेव ध्वनिः कस्यचिच्छब्दस्यानुगुणं संस्कारमाधत्ते न सर्वसाधारणमित्युपलब्धिव्यवस्था कल्प्यते। शब्दसंस्कारपक्षेऽपि कश्चिदेव ध्वनिः कंचिच्छब्दं संस्करोति न सर्वं सर्वमिति युक्ततरैव व्यवस्था। दृष्टा च समानेन्द्रियग्राह्याणामप्यभिव्यञ्जकैव[1] व्यवस्था। सावित्रं हि तेजो घटादीनामेवाभिव्यञ्जकं न नवरागाणां, निम्बत्वक् चन्दनगन्धस्यैवाभिव्यञ्जिका न गन्धान्तराणाम्। तस्माददोषः।

न च शब्दसंस्कारे सर्वेषामुपलब्धिप्रसङ्गः। ध्वनीनां प्रादेशिकत्वात्तद्देशे शब्दः संस्क्रियते न सर्वत्र, अतः संस्कृतेन शब्देन यस्येन्द्रियं संनिकृष्टं स एव शृणोति नान्य इत्युपपन्नम्।

'युगपद्देशभेदश्च स्यादेकस्यापि सूर्यवत्।' ये विन्ध्यनिलया ये च कामरूपे व्यवस्थिताः। प्राग्भागे ह्यात्मनः सर्वैरहन्न भास्वान्निरीक्ष्यते प्रत्यग्भागे यथाऽस्त यन् मध्याह्ने चोपरि स्थितः। भिन्नाश्च तेषां प्राग्भागास्तथा प्रत्यक् तथोपरि। तेष्वस्य दृश्यमानस्य विस्पष्टा भिन्नदेशता।

तथा यस्मिन्प्राग्दूरे देशे कैश्चित्सूर्योदयो दृश्यते तद्देशवर्तिनोऽन्ये ततः परस्तात्तावति पश्यन्ति ततोऽप्यस्ति देशभेदः।

न च सूर्यनानात्वमाशङ्कनीयम्। न हि केचित् भिन्नं सूर्यं पश्यन्ति किं पुनरेकदेशस्थस्यैव सवितुर्नानादेशोपलम्भे कारणम्?। उच्यते अतिदूरवर्तिनोऽस्य यथावद्देशमजानन्तः स्वसंनिधिम[2]ध्यवस्यन्तो देशभेदं मन्यन्ते विस्पष्टं चैतत्–तथा हि योऽपराह्णे यस्मिन् प्राग्दूरे देशे सूर्यं पश्यति अस्मिन् चैत्रोऽस्मिन्वर्तते सूर्य इति स सवितारमीक्षमाण एव तद्देशं गतस्ततः परस्तात् तथैव तं पश्यति, तेनावगम्यते सर्वेषां देशानामग्रतोऽवस्थितोऽसौ संनिहितवदवभासत इति। ये चादित्यापेक्षया लोकदेशाः पर्वतास्तेऽपि द्वियोजनस्थितानां त्रियोजनस्थितानां च पुरुषाणां तुल्यव

१ अभिव्यञ्जकव्यवस्थेति पाठान्तरं युक्तम्।
२ स्वसंनिधिमध्यवस्यन्त इति पाठान्तरम्।

दयभासन्ते तस्मादेकत्वेऽपि संभवति नानादेशोपलम्भः । तथैकमेव मुखं भिन्नेष्वादर्शेषु युगपद् दृश्यते ।

ननु प्रतिबिम्बं नामार्थान्तरं तत्र दृश्यते, न, तस्याभावादनुपलम्भाच्च, न हि मूर्तमध्ये मूर्तान्तरं संभवति । किंच शरावस्थमुदकं भूमेरुपरि नाभिदघ्ने धारयित्वा तस्योपरिष्टादरत्निदघ्ने स्वमुखं कुर्वन्नुदकस्याधस्तादरत्निमात्रे मुखप्रतिबिम्बं पश्यति तस्मिंश्च देशे पार्श्वस्थाः पुरुषा न कंचिदपि पश्यन्ति । तेन दृश्यादर्शननिरस्तः प्रतिबिम्बाख्योऽर्थो न शक्योऽभ्युपगन्तुम् । तस्मादादर्शतेजसा जलेन च प्रतिहतं नायनं तेजः परावृत्त्य गृह्णातीति युक्तं, तस्मादनैकान्तिको नानादेशोपलम्भो न नानात्वं शब्दस्य साधयति ।

ननु सवितुः सान्निध्याध्यासाद्युक्ता नानादेशाऽवगतिः, शब्दे तु कथम्? सर्वगतत्वात् । सर्वगतो हि शब्दो भिन्नदेशैर्ध्वनिभिः स्वे स्वेऽभिव्यज्यमानो भिन्नवत्[1] भासते, ध्वनयो हि श्रोत्रदेशमागत्याऽपि शब्दं व्यञ्जयन्तः स्वोत्पत्तिदेशमिव शब्दं भासयन्तीति दर्शनबलादभ्युपगम्यते ।

ननु प्राप्यकारि श्रोत्रं, न च ध्वन्युत्पत्तिदेशः श्रोत्रेण प्राप्यत इति कथं तस्य श्रोत्रेण ग्रहणं? तदग्रहे च कथं तद्विशिष्टशब्दग्रहः[2] । उच्यते नायं श्रोतुस्तद्विशिष्टशब्दप्रत्ययः, किं तु श्रोत्रं हि स्वदेशस्थितं शब्दं बोधयदपि न देशविशिष्टं शब्दं बोधयति, किं तु स्वरूपमात्रेण, यतस्तु दिश आगता ध्वनयस्तया विशिष्टं शब्दं बोधयन्ति, सा हि दिक् श्रोत्रप्राप्ता शक्यते श्रोत्रेण ग्रहीतुम् । यद्यपि न स्वातन्त्र्येण दिशः श्रोत्रग्राह्यत्वं, तथाऽपि शब्दे गृह्यमाणे तद्विशेषणतया दिगपि श्रोत्रेण गृह्यत इति दृष्टत्वादङ्गीक्रियते कालवत्, यथा हि कालो न स्वातन्त्र्येणेन्द्रियैर्गृह्यते, अथ च विषयेषु स्वेषु गृह्यमाणेषु तद्विशेषणतया सर्वैरपीन्द्रियैर्गृह्यते तद्वत् । ततश्चास्यां दिशि शब्द इति विशिष्टग्रहणं तावत् सिद्धम् । ध्वनयश्च क्रमेण मन्दीभवन्तः प्रत्यासन्नाद् दूराद् दूरतराच्च देशादागतास्तीव्रं मन्द

१ भिन्नदेशो.वभासत इति पाठान्तरम् ।

२ श्रोत्रस्त द्विशिष्टशब्दप्रत्यय इति पाठान्तरम् ।

मन्दतरं च शब्दं बोधयन्ति । बोधविशेषाच्च ध्वन्युत्पत्तिदेशे प्रत्यासत्त्व
दूरादिरूपेणानुमानाद्दूरदेशमागच्छन्ति । तत्र यः शब्दस्य परमार्थदेशः
श्रोत्रदेशस्तस्याग्रहणाद्विशिष्टस्य शब्दस्वरूपस्य ध्वन्युत्पत्तिदेशस्य च
ग्रहणात्तयोः संसर्गभ्रमादेवंविधः प्रत्ययो भवति । प्राच्यां दिश्येतावदन्तराले
शब्द इति । तस्मादभिव्यञ्जकदेशभेदादुपपन्नं नित्यस्यापि नानादेशोपल
म्भनमित्यदोषः । नन्वयं दोषो, यदसति बाधके[1] भ्रान्तित्वम् । प्रत्यभिज्ञा
यां वा कः पक्षपातः, ? येन सा भ्रान्तिर्न स्यात् । अयमस्ति पक्षपातः,
न हि संभवत्यभ्रान्तित्वे भ्रान्तित्वमङ्गीकर्तुं युक्तम् । नानादेशोपलब्धेस्तु अप-
रिहार्यं भ्रान्तित्वम् । अनित्यत्वपक्षेऽपि श्रोत्रगत एव परमार्थतो गृह्यते ।
श्रोत्रस्य प्राप्यकारित्वात्, न च वक्तृमुखगतः, येन तद्देशग्रहणस्याभ्रान्तित्वं
स्यात् । यदपि सौगतोऽप्यप्राप्यकारित्वमेवाङ्गीकुर्वन्नभ्रान्तित्वं समर्थयते तद
युक्तम् । अप्राप्यकारित्वे हि संनिकृष्टविप्रकृष्टस्थितैः युगपच्छब्दमुपलभ्येता
ताम् । तयोस्तु क्रमेणोपलब्धिर्न कथंचिदप्यप्राप्यकारित्वपक्षे समर्थयितुं
शक्या । किंच क्षणिको वा शब्दः स्यात् ? स्थायी वा ? यदि क्षणिकस्ततः प्रत्या
सन्नैर्गृहीतमात्रो नष्टः कथं विप्रकृष्टैः पश्चाद्गृह्येत तम । स्थायित्वन्तु
सौगतानामनभिमतमेव, स्थायित्वे च प्रत्यासन्नानां शब्दश्रवणं चिरकालम
नुवर्तेत । तस्मादप्राप्यकारित्वासंभवादवर्जनीयं नानादेशोपलब्धेर्भ्रान्ति-
त्वम् । अस्मत्पक्षे तु ध्वनीनां क्रमेणासन्नदूरगमनाद् गत्वरत्वेन चैकस्मिन्
श्रोत्रे चिरमनवस्थानादुपपन्ना क्रमेणोपलब्धिश्चिरकालानुवृत्तिश्च । तस्मा
न्नैकान्ततस्तावदनित्यत्वम् । अर्थप्रतिप[3]त्त्यनुपपत्त्या तु नित्यत्वमेव युक्तम् ।
न हि प्रत्युच्चारमन्यस्यान्यस्य क्रियमाणस्यार्थप्रत्यायकत्वं संभवति । संब-
न्धग्रहणासंभवादगृहीतसंबन्धस्य चाप्रत्यायकत्वात्, न चान्यस्मिन् गृहीत-
संबन्धेऽन्यस्य प्रत्यायकत्वं संभवति । न हि गोशब्दे गृहीतसंबन्धोऽश्वश
ब्दः प्रत्याययति । सत्यमसदृशो हि न प्रत्याययति । सदृशस्त्वन्योऽपि गृहीतसंब

१ असति दोषे भ्रान्तित्वमिति पाठान्तरम् ।
२ [illegible] इति पाठान्तरम् ।
३ अर्थानुपपत्त्या तु इति पुस्तकान्तरपाठः ।

न्येनार्थवता शब्देन सदृशः शब्दः स प्रत्याययतीति चेत् न तदसंभवात्, न हि कश्चिदपि मुख्योऽर्थवान् संभवति । सर्वेषां तुल्यत्वेन संबन्धाग्रहणात् । न हि द्विस्त्रिर्वाऽनुपलब्धस्य संबन्धग्रहणं संभवति अन्वयव्यतिरेकाभावात् । अथ व्युत्पत्तिसमये सदृशेषु शब्देषु द्वित्रेषु चोपलब्धेषु पश्चाच्छ्रूयमाणःसंबन्धग्रहणं लब्ध्वाऽर्थवान् संभवति । तदुत्तरकालस्तत्सादृश्यात्प्रत्याययतीत्युच्यते । तदयुक्तं, य एव ह्युप[1]लब्धशब्दान्तरेण पश्चाच्छ्रूयमाणोऽर्थवान्निरूप्यते । स एवाश्रुतशब्दान्तराणां पुरुषाणां प्रथमश्रुतोऽनर्थक इति विरोधापत्तेः । तदुक्तम् "अप्रतीतान्यशब्दानां तत्कालेऽसावनर्थकः । स एवान्यश्रुतीनां स्यादर्थवानिति विस्मय" इति अथार्थवानेवायमप्रतीतान्यशब्दान्तरस्यान्वयव्यतिरेकवैकल्यादर्थमस्य न जानन्तीत्युच्यते । तथा सति तदुत्तरकालानामपि शब्दानामेवमर्थवत्त्वसंभवात् किमिति सादृश्येन प्रत्यायकत्वम्? तदुक्तम् । अथास्य विद्यमानोऽपीत्यादिना । अथोत्तरकालस्य शब्दस्य काश्चिदगृहीतसम्बन्धान् प्रत्यप्रत्यायकत्वादानर्थक्यमेवाश्रीयते । ततो योऽसावर्थवत्त्वेनाभिमतः शब्दो यत्सादृश्यादुत्तरेषां प्रत्यायकत्वं सोऽपि केषांचिदप्रत्यायक इत्यनर्थक एवेति सर्वेषामानर्थक्यं स्यात् । तदुक्तम् अनर्थकत्वमस्य स्यादित्यादिना । किंच व्युत्पत्तिकालवर्ती शब्दोऽर्थवान् उत्तरे तु व्यवहारकालवर्तिनः तत्सादृश्यात्प्रत्याययन्तीति ब्रुवाणस्य विरुद्धमापद्यते । य एव हि केषांचिद् व्युत्पत्तिकालवर्ती स एवान्येषां व्यवहारानुपातीत्येकस्यैवार्थवत्त्व मुख्य तत्सादृश्याद्गौणमिति विरोधः । तदुक्तम् । अर्थवत्सदृशत्वेनेति । तस्मात्र सादृश्येन प्रत्यायकत्वमित्येकत्वमेव शब्दस्याश्रयितव्यम् । अथ गत्वादिसामान्यमेकमाश्रित्य वाचकत्व समर्थ्यंत तत्र, तदभावात् । व्यक्तिभेदे हि सामान्यमात्मानं लभते नान्यथा । कश्चित्पुनराह असत्यपि व्यक्तिभेदे निरूप्यमाणमेव सामान्य, यत्र हि भेदावगतिस्तत्र सामान्यम् । इह तु सत्यपि व्यक्तिभेदो नावगम्यते । अतोऽत्र विवेकाग्रहणादेव प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तिरूपा नालं सामान्यं साधयितुमिति, तत् त्वयुक्तम् । सति हि व्यक्तिभेदे कथमन्तरेण सामान्य प्रत्-

[1] य एवाद्युपलब्धशब्दान्तरेणेति पुस्तकान्तरम् ।

मन्दतरं च शब्दं बोधयन्ति । बोधविशेषाश्च ध्वन्युत्पत्तिदेशे प्रत्यासत्तिदूरादिरूपेणानुमानाद्धृदयदेशमागच्छन्ति । तत्र यः शब्दस्य परमार्थदेशः श्रोत्रदेशस्तस्याग्रहणाद्बुद्धिविशिष्टस्य शब्दस्वरूपस्य ध्वन्युत्पत्तिदेशस्य च ग्रहणात्तयोः संसर्गभ्रमादेवंविधः प्रत्ययो भवति । प्राच्यां दिश्येतावदन्तराले शब्द इति । तस्मादभिव्यञ्जकदेशभेदादुपपन्नं नित्यस्यापि नानादेशोपलम्भनमित्यदोषः । नन्वयं दोषो, यदसति बाध[1]के भ्रान्तित्वम् । प्रत्यभिज्ञायां वा कः पक्षपातः,? येन सा भ्रान्तिर्न स्यात् । अयमस्ति पक्षपातः, न हि संभवत्यभ्रान्तित्वे भ्रान्तित्वमङ्गीकर्तुं युक्तम् । नानादेशोपलब्धेस्तु अपरिहार्यं भ्रान्तित्वम् । अनित्यत्वपक्षेऽपि श्रोत्रगत एव परमार्थतो गृह्यते । श्रोत्रस्य प्राप्यकारित्वात्, न च वक्तृमुखगतः, येन तद्देशग्रहणस्याभ्रान्तित्वं स्यात् । यदपि सौगतोऽप्यप्राप्यकारित्वमेवाङ्गीकुर्वन्नभ्रान्तित्वं समर्थयते तदयुक्तम् । अप्राप्यकारित्वे हि संनिकृष्टविप्रकृष्टस्थितौ युगपच्छब्दमुपलभेयाताम् । तयोस्तु क्रमेणोपलब्धिर्न कथंचिदप्यप्राप्यकारित्वपक्षे समर्थयितुं शक्या । किंच क्षणिको वा शब्दः स्यात् ? स्थायी वा ? यदि क्षणिकस्ततः प्रत्यासन्नैर्गृहीतमात्रो नष्टः कथं विप्रकृष्टैः परस्ताद्गृहीतु तमः । स्थायित्वन्तु सौगतानामनभिमतमेव, स्थायित्वे च प्रत्यासन्नानां शब्दश्रवणं चिरकालमनुवर्तेत । तस्मादप्राप्यकारित्वासंभवादवर्जनीयं नानादेशोपलब्धेर्भ्रान्तित्वम् । अस्मत्पक्षे तु ध्वनीनां क्रमेणासन्नदूरगमनाद्गत्वरत्वेन चैकस्मिन् श्रोत्रे चिरमनवस्थानादुपपन्ना क्रमेणोपलब्धिरचिरकालानुवृत्तिश्च । तस्मान्नैकान्ततस्तावदनित्यत्वम् । अर्थप्रतिप[3]त्त्यनुपपत्त्या तु नित्यत्वमेव युक्तम् । न हि प्रत्युच्चारमन्यस्यान्यस्य क्रियमाणस्यार्थप्रत्यायकत्वं संभवति । संबन्धग्रहणासंभवादगृहीतसंबन्धस्य चाप्रत्यायकत्वात्, न चान्यस्मिन् गृहीतसंबन्धेऽन्यस्य प्रत्यायकत्वं संभवति । न हि गोशब्दे गृहीतसंबन्धोऽश्वशब्दः प्रत्याययति । सत्यमसदृशो हि न प्रत्याययति । यस्त्वन्योऽपि गृहीतसंब-

१ असति दोषे भ्रान्तित्वमिति पाठान्तरम् ।

२ अस्यानुत्पन्नत्वपक्षे तु इति पाठान्तरम् ।

३ अर्थानुपपत्त्या तु इति पुस्तकान्तरपाठः ।

न्येनार्थवता शब्देन सदृशः शब्दः स प्रत्याययतीति चेत् न तदसंभवात्, न हि कश्चिदपि मुख्योऽर्थवान् संभवति । सर्वेषां तुल्यत्वेन संबन्धाग्रहणात् । न हि द्विस्त्रिर्वाऽनुपलब्धस्य संबन्धग्रहणं संभवति अन्वयव्यतिरेकाभावात् । अथ व्युत्पत्तिसमये सदृशेषु शब्देषु द्वित्रेषु चोपलब्धेषु पश्चाच्छ्रूयमाणःसंबन्धग्रहणं लब्ध्वाऽर्थवान् संभवति । तदुत्तरकालस्तत्सादृश्यात्प्रत्याययतीत्युच्यते । तदयुक्तं, य एव स्तुप[1]लब्धशब्दान्तरेण पश्चाच्छ्रूयमाणोऽर्थवानित्युच्यते । स एवाश्रुतशब्दान्तराणां पुरुषाणां प्रथमश्रुतोऽनर्थक इति विरोधापत्तेः । तदुक्तम् "अप्रतीतान्यशब्दानां तत्कालेऽसावनर्थकः । स एवान्यश्रुतीनां स्यादर्थवानिति विस्मयः" इति अथार्थवानेवायमप्रतीतान्यशब्दानां त्वस्यान्वयव्यतिरेकवैकल्यादर्थवत्त्वं न जानन्तीत्युच्यते । तथा सति तदुत्तरकालानामपि शब्दानामेवमर्थवत्त्वसंभवात् किमिति सादृश्येन प्रत्यायकत्वम्? तदुक्तम् । अथास्य विद्यमानोऽपीत्यादिना । अथोत्तरकालस्य शब्दस्य कश्चिदगृहीतसंबन्धान् प्रत्यप्रत्यायकत्वादानर्थक्यमेवाश्रीयते । ततो योऽसावर्थवत्त्वेनाभिमतः शब्दो यत्सादृश्यादुत्तरेषां प्रत्यायकत्वं सोऽपि केषांचिदप्रत्यायक इत्यनर्थक एवेति सर्वेषामानर्थक्यं स्यात् । तदुक्तम् अनर्थकत्वमस्य स्यादित्यादिना । किंच व्युत्पत्तिकालवर्ती शब्दोऽर्थवान् उत्तरे तु व्यवहारकालवर्तिनः तत्सादृश्यात्प्रत्याययन्तीति ब्रुवाणस्य विरुद्धमापद्यते । य एव हि केषांचिद् व्युत्पत्तिकालवर्ती स एवान्येषां व्यवहारानुपातीत्येकस्यैवार्थवत्त्वं मुख्यं तत्सादृश्याद्गौणमिति विरोधः । तदुक्तम् । अर्थवत्सदृशत्वेनेति । तस्मात् सादृश्येन प्रत्यायकत्वमित्येकत्वमेव शब्दस्याश्रयितव्यम् । अथ गत्वादिसामान्यमेकमाश्रित्य वाचकत्वं समर्थ्येत तन्न, तदभावात् । व्यक्तिभेदे हि सामान्यमात्मानं लभते नान्यथा । कश्चित्पुनराह असत्यपि व्यक्तिभेदे नियमाग्रहणमेव सामान्यं, यत्र हि भेदावगतिस्तत्र सामान्यम् । इह तु सत्यपि व्यक्तिभेदो नावगम्यते । अतोऽत्र विवेकाग्रहणादेव प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तिरूपा नालं सामान्यं साधयितुमिति, तत् त्वयुक्तम् । सति हि व्यक्तिभेदे कथमन्तरेण सामान्यं प्रत्य

[1] य यथाह्युपलब्धशब्दान्तरेणेति पुस्तकान्तरम् ।

भिन्ना स्यात्? । विवेकाग्रहणादिति चेत् । कोऽयं विवेकाग्रहो नाम? ध्वस्तेनाद्वकाराद्व्यावृत्तस्य गकारस्य यद्व्यावृत्तं रूपं तन्न गृह्यत इत्यर्थः । किं तर्हि गृह्यते? अघोषान्तरेऽपि गकारे अवश्यं किंचिद्रूपं गृह्यते व्यावृत्तं चैव गृह्यते व्यक्तमनुवृत्तग्रहणम् । अनुवृत्तं च सामान्यमित्युच्यते । तस्मात्सिध्यति सामान्यम् ।

न च सादृश्यादेव प्रत्यभिज्ञासिद्धेरलं सामान्येनेति वक्तव्यम् । अवयवसामान्ययोगात् स दृश्यस्य, वर्णानामनवयवत्वात् ।

ननु संबन्धिसामान्यमात्रं सादृश्यम्, अतोऽनवयवानामपि ताल्वादिस्थानसामान्यं सादृश्यं भविष्यति, न, अश्रावणत्वात् । श्रवणजन्या हीयं प्रत्यभिज्ञा, तदस्याः श्रवणग्राह्यमेवालम्बनं वक्तव्यम् ।

न च ताल्वादिसामान्यं श्रावणम् । अतो गत्वादिसामान्यनिबन्धनैवं प्रत्यभिज्ञा सिध्यति । एवं सति व्यक्तिभेदे सति सामान्यं, तदभावात् तु नास्ति सामान्यमित्येवमेव वक्तव्यम् । अतः सिद्धं प्रत्यभिज्ञया शब्दस्य नित्यत्वम् । किं पुनरिदं प्रत्यभिज्ञाख्यं प्रमाणम्? । प्रत्यक्षमिति ब्रूमः । पूर्वानुभवजनितसंस्कारसध्रीचीनेन्द्रियजन्यत्वात् । ग्रहणस्मरणरूपमिदमेकं ज्ञानं, तत्र पूर्वानुभूतोंऽशः स्मर्यते । स्मर्यमाणेन तु तेन सहैकत्वविशिष्टं वर्तमानरूपं प्रत्यक्षेण गृह्यत इति वेदितव्यम् । तस्मान्नित्यः शब्दः । प्रदीपे तु प्रभामण्डलस्यावयवविश्लेषमन्तरेणान्यथानुपपत्तेर्विश्लिष्टावयवस्य चावयविनोऽवश्यं भावी विनाशः । विनष्टे च पूर्वस्मिन्प्रदीपे पश्चात्तनमवश्यं प्रदीपान्तरमेव भवति, दृष्टे च भेदे प्रत्यभिज्ञा सादृश्यनिमित्तेति कल्प्यते । शब्दे तु न किंचिद्भेदे प्रमाणमस्तीति विशेषः ।

ननु सर्वभावानां क्षणिकत्वात्कथं शब्दस्य नित्यता? किं पुनः सर्वक्षणिकत्वे प्रमाणं? प्रत्यक्षं तावत्तत्कालसत्तां बोधयति न कालान्तरनिषेधं करोति, नीलप्रत्यक्षमिव न पीतिमानं निषेधति, दृश्यादर्शनेन तु तस्य निषेधः ।

न च सर्वकालान्तरं दृश्यं, येन दृश्यादर्शनात्तन्निषेधः स्यात् । न चान्यदपि प्रमाणं पश्यामः स्वभावहेतुकं प्रमाणं सत्तामात्रानुबन्धिसा-

ध्यविषयत्वादिति, कथं पुनः सत्तामात्रानुबन्धसिद्धिः? क्षणिकतायाः विपक्षे बाधकप्रमाणप्रवृत्तेः क्षणिकत्वविपक्षे ह्यक्षणिकत्वे व्यापकानुपलब्ध्या बाध्यमाना सत्ता क्षणिकत्वेन व्याप्यमाना तदनुमापयति । किं पुनः सत्ताया व्यापकं? क्रमाक्रमाविति ब्रूमः । तथा हि अर्थक्रियाकारित्वैव सत्ता नान्या न हि स्वभावः सत्तां लभते यो न काञ्चिदर्थक्रियामारभते । यतः स्वज्ञानस्यापि सर्वे भावाः कारणम् । यदपि किंचिदज्ञायमानमपि सत्त्वेन सम्भाव्यते तदपि सर्वं विज्ञानं प्रत्यालम्बनदत्त्वादर्थक्रियाकारि तदर्थक्रियाकारित्वैव सत्ता। यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसदिति। सा च क्रमयौगपद्याभ्यां व्याप्ता । न चाऽक्षणिकत्वे ते संभवतः । स्थायी हि पदार्थो न तावदर्थक्रियाः सर्वा युगपत्कर्तुमर्हति। तथा सति द्वितीये क्षणे कृत्याभावादर्थक्रियाकारित्वविरहादसल्लक्षणापत्तेः क्षणिकत्वमेव स्यात् । नापि क्रमः संभवति । स हि भावः सर्वार्थक्रियासमर्थः किमिति काञ्चिदेवारभते नान्यां, समर्थस्य क्षेपायोगात् । सहकार्यपेक्षया विलम्बत इति चेत् न सहकारिणो ह्यकिंचित्करापेक्षाः । किंचित्करत्वेऽत्तैः क्रियते तदेव कार्यमाधनं स्यात् । तदनन्तरं कार्यनिष्पत्तेर्भावस्तत्कारणमेव स्यात् । न ह्यागन्तुके ऽतिशये कार्यमारभमाणे भावस्य कारणता संभवति, भिन्नत्वादभेदे वा भावो ऽपि तत्कालजन्मा क्षणिक एव स्यात् । भेदाभेदौ तु विरुद्धावेव, तस्मान्न क्षणिकस्य सत्ता संभवतीति सिद्धं सत्तामात्रानुबन्धित्वं क्षणिकतायाः । किंच कृतकानां भावानामवश्यं भावी विनाशः तेनापि क्षणिकत्वं घटादीनां, तथा हि यद्येषां ध्रुवभावि न तत्र तेषां हेत्वन्तरापेक्षा । ध्रुवभावी च कृतकानां नाश इति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः । ध्रुवभाविता हि निषिध्यमानहेत्वन्तरापेक्षित्वव्याप्ता आयुष्मत्वादिष्वपलब्ध्या स्वव्यापकमनपेक्षत्वमुपस्थापयन्ती तद्विरुद्धं सापेक्षत्वं प्रतिक्षिपति । यथा हेत्वन्तरापेक्षाणां वाससि रागादीनामध्रुवभावित्वव्याप्तेस्तद्विरुद्धध्रुवभावित्वं व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या विनाशस्य हेत्वन्तरापेक्षां निवारयति, निरपेक्ष एव विनाशः स्वाभाविको जन्मानन्तरमेव भवतीति सिद्धः क्षणभङ्गवादः । मुसलप्रहारादयस्तु विसदृशपरम्परोत्पत्त्या क्षणानां भेदमलवयन्तस्तत्तद्-

भ्रान्त्या विनाशमनुध्वा मुसलप्रहारानन्तरविसदृशपत्तानदर्शिनस्तदैव वि नाश मन्यमाना मुसलादेर्विनाशहेतुता मन्यन्ते । परमार्थतस्तु न केऽपि विनाशहेतव । हेत्वन्तरजन्मा च विनाशो न तावद्भावादभिन्नो भवितु मर्हति, हेतुभेदाद्भिन्नत्वे तु तस्मिन् जातेऽपि भावस्य पूर्ववदुपलब्धि स्यात् पटजन्मनि घटवत् । तस्मात्स्वहेतुत एव भावा विनाशस्वभावा जायन्त इति क्षणभङ्गसिद्धि । किंच प्रयत्नरक्षितानामपि घटादीना किय ताऽपि कालेनावयवशैथिल्यविश्लेषदर्शनेन विनाशो दृश्यते विनैव मुसलप्रहा रादिभि, सोऽयमुत्पत्तिप्रभृति किंचित्किंचिदन्यथात्वमन्तरेण नोपप द्यते । प्रत्यहमेव चान्यथात्वमभिनवपुराणावस्थयोरज्ञातघटोत्पत्तिकालेऽपि पुरुषैरुपलभ्यते । न चैकस्यैव घटस्य नानारूपत्व सभवति नानात्वैकत्व योर्विरोधात । तस्मात्प्रतिक्षणमन्यत्व घटादे । प्रयोगश्च भवति विवा दाध्यासिता भावा सत्त्वात् क्षणविनाशिन दीपवत्प्रत्यभिज्ञाऽपि स्यात्प्रदी पवदेव न, अत्राभिधीयते नानियम । अतत्कारिणोऽपि तत्सभवात न तावदर्थक्रियाकारित्वेव सत्ता सतोऽर्थक्रियाकारिता । न तु सैव सत्ता, न च सर्वस्य भावस्य अर्थक्रियाकारितानियम, अतत्कारिणोऽपि सत्त्स भवात् ।

न च ज्ञानकारणत्वमपि सर्वस्य नियतम् । अज्ञायमानस्यापि स्वरूपसद्भावसभवात् ।

न च सर्वथा विज्ञान प्रत्यालम्बनहेतुता अतीतानागताना भावा ना सभवति सर्पति अविद्यमानाना हेतुत्वानुपपत्ते । हेतुत्वे वा सर्वज्ञा ननिष्पत्तौ सर्वेषा व्यावृत्तत्वात क्रमानभ्युपगमेन च पुनर्व्यापारानुपपत्ते स्वलक्षणत्वाच्च सत्ताया, सर्वज्ञज्ञानानन्तरमेव समस्तस्य जगत शून्यता प्रसङ्ग इति यत्किंचिदेतत्, सभवति च भावाना क्रमेणार्थक्रियाकरणम् । सहकारिण्यपेक्षया विलम्बोपपत्ते । सहकारिणश्चातिशयमागन्तुक भावा ङ्कुराभिव भिन्नया कुर्वन्त्येव । यथा बीजस्य क्षितिसलिलसयोगोऽतिशय । तदलाभे स्थायिनोऽपि बीजस्य प्रागङ्कुरानारम्भ, लाभे त्वारम्भ इति न कदाचिदनुपपत्ति ।

ननु एवं संयोगस्यैव कारणत्वं स्यात् न तु बीजस्य । नैवं, संयोगमात्रात्तदुत्पत्त्यदर्शनात् । न हि क्षितिसलिलसंयोगोऽङ्कुरञ्जनयति बीजविशिष्टस्य तु संयोगस्यापि कारणत्वे विशेषणभूतस्य बीजस्य कारणत्वमङ्गीकार्यं, यस्तु सहकार्यपेक्षां न मनुते तस्य क्षितिसलिलसंयोगानपेक्षात्कुशूल[1]स्यादेव बीजादङ्कुरो जायेत । नन्वन्त्यक्षणप्राप्तः समर्थ एव भावोऽनपेक्षो जनयितुं निरपेक्षो ऽप्यसौ सहकारिभिर्विना नास्तीति तैर्विना न करोति, कुशूलस्थं हि बीजमन्यदेव, । अन्यत्त्विदं क्षितिसंयुक्तं यतोऽङ्कुरो जायते । सत्यम् । इदं त्वत्र वक्तव्यम् । यदिदमन्त्यक्षणप्राप्तं क्षितिसलिलसंयुक्तमङ्कुरजनकं तद्यदि कृषीवलप्रयत्नविरहात् कुशूलस्थमेव स्यात् तदाऽपि किमङ्कुरं जनयति । ओमिति चेत् । किमर्थं तर्हि कृषीवलस्य प्रेक्षापूर्वकारिणः प्रयासः, विदुषां स्वर्गापवर्गार्थं चैत्यवन्दनादिप्रयासस्तदुपदेशश्च दैशिकानामनर्थकः स्यात् । अन्त्यक्षणप्राप्ताद्विज्ञानादेव धर्माधर्मानपेक्षात् स्वर्गापवर्गसिद्धेः । तस्मात्सहकार्यपेक्षाऽङ्गीकर्त्तव्या । ततश्च सहकारिसन्निधिक्रमेण समर्थस्यापि भावस्य क्रमेणार्थक्रियाकरणमिति विपक्षे बाधकप्रमाणाभावात् अनैकान्तिकत्वेन सत्ता नालं तदनुमापयितुम् ।

न च ध्रुवभावितया विनाशस्य हेत्वन्तरानपेक्षत्वं घटसंताने कपालसंताने कपालसंतानस्य ध्रुवभाविनो मुद्गरप्रहारादिहेत्वन्तरापेक्षित्वदर्शनादनैकान्तिकत्वात् ।

ननु हेत्वन्तरेण भावाद्भिन्ने विनाशे जाते विनाशिनोऽपि भावस्य पूर्ववदुपलब्धिः स्यात् । तस्मात्स्वाभाविको विनाशः, किमिदं स्वाभाविको विनाशः इति । भावस्वभावादेव विनाशोऽपि जायते न हेत्वन्तरादित्यर्थः ।

ननु भावादपि जातो विनाशो भावाद्भिन्नश्चेत्तुल्यदोषः । पूर्ववदुपलब्धिः स्यात् इति । यद्यभिन्न एव विनाशो भावात्ततो विनाशस्याप्रत्यक्षत्वाद्भावोऽप्यप्रत्यक्षः स्यात् । अत्यन्तविपरीतस्वभावयोश्च भावाभावयोरेकत्वाभिधानं साहसमात्रम् । यद्यपि विनाशो नाम न किंचिद्भिन्नमभिन्नं

१ पाश्चात्येषु तु कुसूलपदेन व्यवहारः ।

भ्रान्त्या विनाशमबुध्वा मुसलप्रहारानन्तरविसदृशकपालदर्शिनस्तदैव विनाशं मन्यमाना मुसलादेर्विनाशहेतुतां मन्यन्ते । परमार्थतस्तु न कोऽपि विनाशहेतवः । हेत्वन्तरजन्मा च विनाशो न तावद्भावादभिन्नो भवितुमर्हति, हेतुभेदाद्भिन्नत्वे तु तस्मिन् जातेऽपि भावस्य पूर्ववदुपलब्धिः स्यात् पटजन्मनि घटवत् । तस्मात्स्वहेतुत एव भावा विनाशस्वभावा जायन्त इति क्षणभङ्गसिद्धिः । किञ्च प्रयत्नरक्षितानामपि घटादीनां कियताऽपि कालेनावयवचयविश्लेषवशेन विनाशो दृश्यते विनैव मुसलप्रहारादिभिः, सोऽयमुत्पत्तिप्रभृति किंचित्किंचिदन्यथात्वमन्तरेण नोपपद्यते । प्रत्यवेक्षैव चान्यथात्वमभिनवपुराणावस्थयोरजातघटोत्पत्तिकालेऽपि पुरुषैरुपलभ्यते । न चैकस्यैव घटस्य नानारूपत्वं सम्भवति नानात्वैकत्वयोर्विरोधात् । तस्मात्प्रतिक्षणमन्यत्वं घटादेः । प्रयोगश्च भवति विवादाध्यासिता भावाः सत्त्वात् क्षणविनाशिनः, दीपवत्प्रत्यभिज्ञाऽपि स्यात्प्रदीपवदेव भ्रमः, अत्राभिधीयते नानियमः । अतत्कारिणोऽपि तत्सम्भवात् न तावदर्थक्रियाकारितैव सत्ता सतोऽर्थक्रियाकारिता । न तु सैव सत्ता, न च सर्वस्य भावस्य अर्थक्रियाकारितानियमः, अतत्कारिणोऽपि तत्सम्भवात् ।

न च ज्ञानकारणत्वमपि सर्वस्य नियतम् । अज्ञायमानस्यापि स्वरूपसद्भावसम्भवात् ।

न च सर्वथा विज्ञानं प्रत्यालम्बनहेतुता अतीतानागतानां भावानां सम्भवति सर्वथा अविद्यमानानां हेतुत्वानुपपत्तेः । हेतुत्वे वा सर्वज्ञाननिष्पत्तौ सर्वेषां व्यापृतत्वात् क्रमानभ्युपगमेन च पुनर्व्यापारानुपपत्तेस्तल्लक्षणत्वाच्च सत्तायाः, सर्वज्ञज्ञानानन्तरमेव समस्तस्य जगतः शून्यताप्रसङ्ग इति यत्किंचिदेतत्, सम्भवति च भावानां क्रमेणार्थक्रियाकरणम् । सहकार्यपेक्षया विलम्बोपपत्तेः । सहकारिणश्चातिशयमागन्तुकं भावाद्भिन्नमभिन्नं वा कुर्वन्त्येव । यथा बीजस्य क्षितिसलिलसंयोगोऽतिशयः । तदलाभे स्थायिनोऽपि बीजस्य प्रागङ्कुरानारम्भः, लाभे त्वारम्भ इति न कदाचिदनुपपत्तिः ।

ननु एवं संयोगस्यैव कारणत्वं स्यात् न तु बीजस्य । नैवं, संयोगमात्रात्तदुत्पत्त्यदर्शनात् । न हि क्षितिसलिलसंयोगोऽङ्कुरञ्जनयति बीजविशिष्टस्य तु संयोगस्यापि कारणत्वे विशेषणभूतस्य बीजस्य कारणत्वमङ्गीकार्यं, यस्तु सहकार्यपेक्षां न मनुते तस्य क्षितिसलिलसंयोगानपेक्षात्कुशूल[1]स्थादेव बीजादङ्कुरो जायेत । नन्वन्त्यक्षणप्राप्तः समर्थ एव भावोऽनपेक्षो जनयितुं निरपेक्षोऽप्यसौ सहकारिभिर्विना नास्तीति तैर्विना न करोति, कुशूलस्थं हि बीजमन्यदेव, । अन्यच्चेदं क्षितिसंयुक्तं यतोऽङ्कुरो जायते । सत्यम् । इदं त्वत्र वक्तव्यम् । यदिदमन्त्यक्षणप्राप्तं क्षितिसलिलसंयुक्तमङ्कुरजनकं तद्यदि कृषीवलप्रयत्नविरहात् कुशूलस्थमेव स्यात् तदाऽपि किमङ्कुरं जनयति । ओमिति चेत् । किमर्थं तर्हि कृषीवलस्य क्षेत्रानुपूर्वकारिणः प्रयासः, विदुषां स्वर्गापवर्गार्थं चैत्यवन्दनादिप्रयासस्तदुपदेशश्च दैशिकानामनर्थकः स्यात् । अन्त्यक्षणप्राप्ताद्विज्ञानादेव धर्माधर्मानपेक्षात् स्वर्गापवर्गसिद्धेः । तस्मात्सहकार्यपेक्षाऽङ्गीकर्तव्या । ततश्च सहकारिसंनिधिक्रमेण संभवति स्थायिनो भावस्य क्रमेणार्थक्रियाकरणमिति विपक्षे बाधकप्रमाणाभावात् अनियतक्षणिकत्वेन सत्ता नालं तदनुमापयितुम् ।

न च ध्रुवभावितया विनाशस्य हेत्वन्तरानपेक्षत्वं घटसंताने कपालसंताने कपालसंतानस्य ध्रुवभाविनो मुद्गरप्रहारादिहेत्वन्तरापेक्षित्वदर्शनादनैकान्तिकत्वात् ।

ननु हेत्वन्तरेण भावाद्भिन्ने विनाशे जाते विनाशिनोऽपि भावस्य पूर्ववदुपलब्धिः स्यात् । तस्मात्स्वाभाविको विनाशः, किमिदं स्वाभाविको विनाशः? इति । भावस्वभावादेव विनाशोऽपि जायते न हेत्वन्तरादित्यर्थः ।

ननु भावादपि जातो विनाशो भावाद्भिन्नश्चेत्तुल्यदोषः । पूर्ववदुपलब्धिः स्यात् इति । अभिन्न एव विनाशो भावात्ततो विनाशस्यावस्तुत्वाद्भावोऽप्यवस्तुः स्यात् । अत्यन्तविपरीतस्वभावयोश्च भावाभावयोरैक्याभिधानं साहसमात्रम् । अथापि विनाशो नाम न किंचिद्भिन्नमभिन्नं

१ पाश्चात्येषु तु कुसूलपदेन व्यवहारः ।

धा तस्य तुच्छत्वादिति। ततो जातस्य भावस्य असति विनाशे नित्यत्वमेव स्यादिति सुसमर्थितं क्षणभङ्ग, तस्माद्विनाऽपि विनाशेन भावस्योपलम्भाद्धि नित्यत इत्यकामेनाभ्युपगन्तव्यम्। यत्तु प्रतिक्षणमवस्थाभेद इति, भवतु नैतावताऽवस्थावतोऽभावस्य प्रतिक्षणे विनाशेन भवितव्यं, प्रमाणाभावात्। नानाऽवस्थानामपि युगपत् एकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धानां क्रमेण, अविरुद्धानां च संभवात्। ततश्च नूतनाद्यवस्थाक्रमेणानुभूयमान पुराणावस्था प्राप्तस्य प्रयत्नरक्षितस्यापि युक्तोऽवयवविश्लेषणाद्विनाशः।

न च सत्ताया दीपदृष्टान्तमात्रेण घटादेरपि क्षणिकत्वम्। सत्तायाः सन्दिग्धविपक्षव्यतिरेकादहेतुत्वात्। प्रतिज्ञायाश्च प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधात्।

न च सादृश्यात्तदुपपत्तिः, अवयवसामान्यासंभवात्। अनुवृत्तं हि सामान्यं संभवति

न च सर्वक्षणिकत्वादिनामनुवृत्तं किंचित्संभवति। संभवे वा न सर्वं क्षणिकं, तस्माच्च सर्वभावानां क्षणिकत्वं नतरां शब्दस्य, तस्य ध्वस्तेऽपि विनाशो नास्ति यत सूक्ष्मविनाशकल्पना स्यात्। तस्मान्नित्यः शब्दः। प्रयोगश्च भवति, नित्यः शब्दः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत्।

न च शब्दत्वं नास्तीति भ्रमितव्यं, प्रत्यभिज्ञानात्। अरण्ये हि गच्छन्तोऽश्रुतपूर्वं शब्दविशेषं श्रुत्वा कस्यायं प्राणिनः शब्दः? इति संदिहते।

न च सामान्यनिश्चयमन्तरेण विशेषसंशय उपपद्यते। तथाऽवान्तरजातिरपि वर्गतृतीयगकारादिष्वनुवृत्ता ककारादिभ्यो व्यावृत्ता काचिदस्ति। तथा वर्गप्रथमेषु द्वितीयेषु चतुर्थेषु पञ्चमेषु च यथास्वमनुवृत्ताः सन्ति जातयः। कथमवगम्यन्ते? प्रत्यभिज्ञानादेव। तथा हि क्वचिदपि दूरदेशे दकारमुच्चरितं श्रुलवताद्गकारादिषु संशयो भवति न चायं संशयो दस्यनिबन्धनः, ककारादिष्वभावात्। अतस्तृतीयादिष्वनुवृत्तमन्येभ्यो व्याशृत इव तदुपलम्भादेव संशयः। तथा घकारोच्चारणे भकारादिसंशयो नान्येषु। तेन चतुर्थेष्वप्यस्ति सामान्यम्। एवं प्रथमेषु द्वितीयेषु पञ्चमेषु यथास्वं सामान्यानि तैरेव दृष्टान्तैः शब्दस्य श्रावणत्वहेतुना नित्यत्वानुमानम्।

ननु शङ्खादिनादानामनित्यत्वेऽपि श्रावणत्वादनैकान्तिको हेतुः, न, तेषामपि प्रत्यभिज्ञाया नित्यत्वाद् यदि तेषु प्रत्यभिज्ञा नाऽस्ति ततो ध्वन्यन्यत्वे सतीति विशेषणादव्यभिचारः । यदा चानित्यत्वं ध्वनीनां तदा कार्यस्यानाश्रितस्यानुपपत्तेराश्रितभूतेन केनचित् द्रव्येण भवितव्यम् । तस्य त्वनेकत्वे प्रमाणाभावादेकत्वे द्रव्यस्यैकद्रव्याश्रितस्याभावादन्यत्वे शब्दस्य संयोगविभागयोरनपेक्ष कारणत्वाभावादकर्मत्वे सति पारिशेष्याद्गुणत्वमेव ध्वनीनां भवति । तत्र पार्थिवभेर्यादिगुणत्वे तद्गुणाद्याप्यद्रव्यगुणत्वे वा श्रवणप्राप्त्यसम्भवाच्च तद्ग्राह्यत्वं सिध्येत् । तस्मान्न पृथिव्यादिगुणत्वम् । वायुगुणत्वं तु युक्तम् । मुखशङ्खादिसंयोगाद्भेरीदण्डसंयोगादन्यतो वा निष्पद्यमाना वायवस्तच्छब्दविशेषगुणका निष्पन्नाः सर्वासु दिक्षु प्रविशमानाः श्रोत्रेण संयुज्यन्ते । ततश्च संयुक्तसमवायात्तद्गतः शब्दः श्रोत्रेण गृह्यते । यस्मादेव वायुगुणः शब्दः, तस्माद्यत्कैश्चिदुच्यते शब्दलिङ्गमकाशमिति तन्निरस्तम् । वर्णानान्तु नित्यानान्द्रव्यत्वमेवाङ्गीक्रियते । नन्वेषामपि शब्दत्वात् ध्वनिवद्गुणत्वानुमानमिति चेत् न वर्णा न गुणाः, ध्वन्यन्यत्वे सति श्रावणत्वात् शब्दत्ववद्विभ्वत्कालवच्चेति प्रतिसाधनसद्भावात् । यथा च दिक्कालयोः श्रावणत्व तथा प्रागेवोक्तम् । यत्तु स्पर्शविरहित्वे सत्येकेन्द्रियग्राह्यत्वाद् रूपादिवच्छब्दस्य गुणत्वमिष्यते । तस्यापि यथोक्तमेव प्रतिसाधनमित्यास्तां तावत्, तस्माद् ह्यस्तनाद्यतनयोः प्रत्यभिज्ञानाद्वर्णाना न तावत्प्रत्युच्चारणमन्यत्वम् । एवं चोच्चारणं शब्दस्य न कारणं किं त्वभिव्यञ्जकमिति सिद्धम् । न चोच्चारणादन्यत्कारणं सम्भवतीत्यकार्यत्वम् । अत एवाविनाशाचित्यत्वसिद्धिः । इदमेव हि नित्यत्व यत्स्वरूपसद्भावे सत्युत्पत्तिविनाशरहितत्वम् ।

उत्पत्तौ वाऽवचनाः स्युरर्थस्यातन्निमित्तत्वात् ॥

यद्यपि पदपदार्थसम्बन्धस्यापौरुषेयत्वाद्वृद्धव्यवहारादेवार्थावगतिः सिध्यति तथाऽपि वाक्यार्थरूपधर्मे पुरुषसंकेतानपेक्षत्वान्न किंचिन्मूलं सम्भवतीति प्रामाण्य धर्मे चोदनायाः, तथा हि प्रत्येकं वा पदानि वाक्या-

र्थमवगमयेयुस्तत्संघातो वाक्यं वा पदार्थो वा, न तावत्प्रत्येकं पदेभ्यो वाक्यार्थप्रतीतिर्दृश्यते ।

न च पदानां वाक्यार्थविशेषैः सम्बन्धग्रहणमस्ति ।

न च संभवति, अनन्तत्वाद्वाक्यार्थानां, वेदार्थस्य प्रमाणान्तरागोचरत्वात् । तेन सम्बन्धग्रहणमत्यन्तासंभाव्यम् । अनन्तवाक्यार्थसाधारणत्वाच्च पदानां, प्रत्येकं वाक्यार्थविशेषप्रतिपादनमनुपपन्नम् । अगृहीतसम्बन्धत्वादेव च पदसंघातवाक्यपदार्थानामपि न संभवति प्रत्यायकत्वम् । न चागृहीतसम्बन्धः शब्दोऽर्थं प्रत्याययति । बालानामप्रतीतेर्व्युत्पत्तिवैयर्थ्याच्च । यद्यपि पदमज्ञातसम्बन्धं न प्रत्यायकम् । तथाऽपि पदसंघातो वा पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितो वा वाक्यान्त्यवर्णो वा निरवयवो वाक्यस्फोटो वा सम्बन्धग्रहणानपेक्ष एव वाक्यार्थं प्रत्याययिष्यतीति चेत् न, अव्युत्पन्नानामपि प्रसङ्गात् । व्युत्पत्तिवैयर्थ्याच्चेत्युक्तम् । अथ पदार्थवेदनमपि वाक्यार्थप्रतीतावङ्गम्, अतस्तद्रहितानामपि प्रतीतिर्न दोषः । व्युत्पत्तिश्च पदार्थानां नार्थिकेत्युच्यते । तदयुक्तम् । यदि हि पदेभ्योऽर्थान्तरभूतं वाक्यं पदार्थव्यतिरिक्तं वाक्यार्थं साक्षादेव वाचकतया प्रतिपादयति । कस्तर्हि पदार्थवेदनस्योपयोगः ? तदनुपयोगे च पदार्थव्युत्पत्तिरनर्थिका ।

न च पदार्थाद्वाक्यार्थावगतिरसम्बन्धात् ।

ननु सामान्यं पदार्थः, विशेषो वाक्यार्थः, सम्बन्धश्च सामान्यविशेषलक्षणः । सत्यम्, नियतविशेषावगतिस्तु न सिध्यति सर्वविशेषसाधारणत्वात्सामान्यस्य, ततश्च गामानयेति पदार्थगतमानयनमात्रं विशेषाविशेषोऽभ्युपगमेऽपि न गोरेवानयनमावेदयेत् । ततश्च गोरेवानयनं न प्रतीयेत । न चाकाङ्क्षासंनिधियोग्यत्वैर्नियमः सत्स्वपि तेष्वदर्शनात् । न हि सत्य, हेण गामुपलभ्य कस्यायमिति जिज्ञासमानाः संविहितमपि देवदत्तं स्वामिनमध्यवस्यन्ति । तस्मान्निर्मूलो वाक्यार्थः साङ्केतिको वा ।

न च वेदे सङ्केतयिताऽस्तीत्यप्रामाण्यम् । यथवा वेदवाक्यानामपि पौरुषेयत्वमाश्रित्य पुरुषप्रामाण्यादेव प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यम् । युक्त

च सर्ववाक्यानां पौरुषेयत्वदर्शनादेव वेदवाक्यानामपि पौरुषेयत्वम् । अथ पुरुषाणामीदृशेऽर्थे प्रामाण्यं न संभवति । ततोऽप्रामाण्यमेवास्तु न त्वनपेक्षं प्रामाण्यं सिध्यतीति पूर्वः पक्षः । अत्र केचिदाहुः ।

वाक्यादेव हि वाक्यार्थः साक्षादेवाभिधीयते ।
उपलक्षणतस्त्वस्य संबन्धग्रहसंभवः ॥
वाक्यं गोपदयुक्तं यत्तत्सास्नादिमदन्वितम् ।
वाक्यार्थं वदतीत्येवं व्युत्पत्तिः सुकरैव हि ॥
सत्यं, व्युत्पत्तिरेवं स्यात्तथाऽपि तु न वाक्यतः ।
वाक्यार्थावगतिर्युक्ता तिरोभावेऽपि दर्शनात् ॥
पूर्वभागेषु[1] वाक्यस्य विस्मृतिष्वपि दृश्यते ।
वाक्यार्थावगतिः पुंसां पदार्थस्मृतिशालिनाम् ॥

यथैव विस्मृतपूर्ववर्णानामन्तिमवर्णमात्रात्त पदार्थावगतिर्भवति तथैव वाक्यावयवेषु पूर्वपदेषु विस्मृतेषु वाक्यार्थावगतिर्न स्यात् । दृश्यते हि विस्मृतपूर्वपदानामपि दीर्घतमेषु वाक्येषु वाक्यार्थावगतिः ।

न च स्वरूपेण विस्मृतेऽपि स्मर्यमाणपदार्थवशादेव तद्वाचिपदयोगितां वाक्यस्यानुमाय ततो वाक्यार्थावगतिरिति युक्तं वक्तुम्, अस्यां प्रणाड्यां प्रमाणाभावात् । अनुसंधीयमानैरेव हि पदार्थैः साक्षादेव वाक्यार्थप्रतीतिसंभवे को नामेदृशीमेव कल्पनामवलम्बते, संभवति च पदार्थेभ्यो वाक्यार्थावगतिरिति वक्ष्यामः, येऽप्याकाङ्क्षितसन्निहितयोग्यार्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधायीनि पदान्येव वाक्यार्थप्रतीतिनिमित्तानीति ब्रुवते तेषामपि विस्मृतेषु केषुचित्पदेषु वाक्यार्थावगतिर्न स्यादिति तुल्यमेव दूषणम् । किंचैवं वादिनां प्रतिपदं वाक्यभेदः स्यात् न क्वचिदेकवाक्यता सिध्येत् । गामानयेति गोपदमानयनकर्मभूतां गां प्रतिपादयति तथाऽऽनयतिरपि गोकर्मकमानयनं, तयोश्च भेदात् भिन्ने एव वाक्ये स्याताम् । अथान्वितभेदे सत्यप्येकस्यैवान्वितस्य प्रधानभूतत्वात् प्रयोजनैकत्ववशेन

१ सर्वभागेषु इति पाठान्तरम् ।

वाक्यैकत्वमुच्यते । तदयुक्तम्, न ह्यनेकं विशिष्टं प्रतिपादयतां प्रयोजनैकत्वमात्रेणैकवाक्यता भवति । यदि स्याद्यजेत, स्वर्गः, फलं, पशुर्हविर्निर्देवतेत्यत्रापि एकवाक्यता स्यात् । सर्वेषां द्रव्यदेवताफलविशिष्टयागानुष्ठानप्रयोजनत्वात् । "तथा दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते"त्यस्य समिधो यजतीत्यादिभिरेकवाक्यकत्वं स्यात् । नन्विष्टमेवैकवाक्यत्वम् यथा च वक्ष्यति "तद्वाक्यं हि तदर्थत्वादि"ति । भाष्यकारोऽपि 'वाक्यं ह्येकं दर्शपूर्णमासाभ्यां सहधर्माणामि'ति । सत्यं प्रकरणानुमेयं तु तदैकवाक्यत्वम् । न प्रत्यक्षम् । अन्यथा वाक्यविनियोज्यत्वापत्तेः ॥ एवं गामानयेत्यत्रापि प्रत्यक्षैकवाक्यता साक्षान्न स्यात् अन्विष्यते चासौ । तस्माद् यत्रैकवाक्यत्वं तत्रापर्यवसितव्यापाराणामेव पदानामेकस्मिन्नर्थे पर्यवसानं वक्तव्यम् । त्वन्मते चानयतिगवान्वितानयनं प्रतिपाद्य पर्यवस्यति । गोपदमपि गव्येवानयनान्विते पर्यवसितमिति स्यादेव वाक्यभेदः । न हि गोपदस्यानयने गवान्विते पर्यवसानम् येनैकवाक्यता स्यात् । यत्र गोपदमप्यानयनमेव गवान्वितमभिदध्यात् अनेकार्थत्वं स्यात् । गोश्चानयनस्य चाभिधानात् । न हि गोऽन्वयः सिद्धिः, यतस्तामनभिधाय तद्विशिष्टमानयनमेवाभिदध्यात् । किंचातिशोभनो राजपुरुष इत्यत्रातिशयान्वितस्य शोभनगुणस्य राजान्वितस्य च पुरुषस्य पुनः परस्परान्वयो गम्यते । समासे हि परस्परान्वयपूर्वकः पदार्थान्तरान्वयः, तेनान्वितयोरेवान्वयः, न चासावभिधानतः सिध्यति । पुरुषशब्दो हि पुरुषस्यैवार्थान्तरान्वयमभिधत्ते तस्यैव स्वार्थत्वात् । अतो नान्वितान्वयमलमभिधातुम् । एवं शोभनशब्दोऽपि स्वार्थस्यैव शोभनस्यैवान्वयमाह । नान्यान्वितयोरन्वयोऽस्य पदार्थनिबन्धन इत्यभ्युपगन्तव्यम् । किंच रूढिर्योगाद्बलीयसी शीघ्रवृत्तित्वादित्यविवादम्, अन्विताभिधाने च विपरीतं बलाबलं स्यात् । अश्वकर्ण इति समुदायो यावद्रूढजातिं स्मारयति तावदेवाश्वशब्दोऽपि वाजिनं, कर्णशब्दोऽप्यवयवं स्मारयत्येवातो न स्मृतिकाले तावत्कश्चिद्विशेषः । अभिधानं तु योगवृत्तौ पदान्तरमपेक्ष्य स्वार्थपर्याप्त्यामेव शीघ्रं मिथो निवर्तते । रूढिस्तु प्रतियोगिप्रविधानसि-

त्सया पदान्तरमपेक्षमाणाऽभिधाने विलम्बत इति वैपरीत्यं, स्वरूपमात्राऽभिधानपक्षे पदान्तरापेक्षाभावादक्षरश्रवणमात्रादेवार्थाभिधानमिष्टैरवयवार्थलक्षिताद्योगिरूढाद्वाक्यार्थस्थानीयाद्बलीयान् भवति । एवमतिमधुरङ्गोक्षीरमीषन्मधुरमजाक्षीरमिति, केतकीगन्धसमानः सर्पगन्ध इत्यादि दर्शयितव्यम् । तस्मात्पदाभिहितैः पदार्थैर्लक्षणया वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते । तत्र गामानयेत्यानयतिरानयनसामान्यमभिधाय तद्व्यक्तिं लक्षयति । गोपदमपि स्वार्थद्वारेणानयनमेव गोकर्मकत्याकारेण तत्सम्बन्धिस्वरूपेण लक्षणया प्रतिपादयति । एवं यत्र यत्र वाक्ये योऽर्थो विशेष्यत्वेन विवक्षितस्तमेव स्वपदेन सामान्यवाचिना लक्षितं सन्तमितराणि पदानि स्वार्थाभिधानद्वारेण तत्सम्बन्धिरूपेण लक्षयन्ति । यत्राप्यन्वितस्यैव पुनरन्वयान्तरं तत्रापि लक्षितलक्षणया परम्परया तस्य सर्वस्य सिद्धिरित्येषा दिक्

ननु कर्मत्वेनाभिहिता गौस्तत्कर्मिकां क्रियां लक्षयन्त्यपि कथमानयनमेव लक्षयति ? तदेकवाक्यतयेति ब्रूमः । लक्षणा हि साधारण्येनैव प्रवृत्ताऽप्येकवाक्यतया नियम्यत इति दर्शनबलादङ्गीक्रियते । योऽपि ह्यन्विताभिधानमिच्छति तेनापि सामान्यतः प्रवृत्ता लक्षणा पदान्तरैकवाक्यतया नियम्यत इत्येतदङ्गीकृतमेव । तथा हि युगपदधिकरणवाचितायां द्वन्द्वमिच्छन्ति तत्र धवखदिरावित्यत्र खदिरप्रातिपदिकं द्विवचनोपपत्तयेऽर्थान्तरं लक्षयदपि धवमेव लक्षयति नार्थान्तरं तत्पदसमभिव्याहारादेव तथा सर्वत्रास्तु । यत एवायमन्वयविशेषो विनाभावादसिध्यन्नेकवाक्यतावशादेव सिध्यति अत एव शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वमनुमानात् ।

ननु प्रत्यक्षेण गवि देवदत्ते वावगते सत्स्वप्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वेषु न परस्परान्वयप्रतीतिर्भवति । तस्माच्च पदार्था वाक्यार्थमवगमयन्तीति पदानामेवाभिधानं युक्तम् । अन्विताभिधानेऽपि तुल्योऽयं दोषः । यौ तावदर्थौ प्रत्यक्षप्रतिपन्नौ तयोर्वाचकावपि शब्दौ तस्मिन्समये स्मृतिस्थौ भवतः ।

न च तौ स्वार्थयोराकाङ्क्षादिसद्भावेऽपि अन्वयं प्रतिपादयतः । अथ यादृगवस्थितैः पदैरन्वयो वृद्धव्यवहारे दृश्यते तादृशान्येवान्वयं प्रतिपादयन्ति नान्यादृशानीत्युच्यते, तत्पदार्थेष्वपि तुल्यम् । तेऽपि हि

पदार्था एकैकविशिष्टार्थप्रतिपादनाय समाहृता वाक्यार्थं प्रतिपादयन्तीति न दोषः । तेषां च समाहारे यत्र पुरुषस्य स्वातन्त्र्यं तत्र तद्बुद्ध्यधीनं प्रामाण्यम् अस्वातन्त्र्ये त्वनपेक्षम् । अतो न पदानामन्विते शक्तिः प्रमाणवती, निरस्तश्चायमन्विताभिधानवादो न्यायरत्नमालायामित्यास्तां तावत्, वाक्यस्फोटोऽपि पदस्फोटन्यायैरेव निरस्तः । वाक्यार्थस्य च निर्भागत्वम् । भागावगमात्प्रसङ्गाद्यनुपपत्तेश्च निरसनीयम् । तथा हि "प्रसङ्गतन्त्रबाधोहातिदेशाधिक्रियाक्रमाः । प्रयुक्तिशेषभेदाश्च कथं निर्भागवाक्यिनाम्" । यदा ह्याग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति निर्भागस्य साङ्गप्रधानविधेरर्थो निर्भागो न साध्य, न साधन, नाप्यङ्गानि तदा न पशुर्नानुयाजा न पुरोडाशा न तदीयाः प्रयाजाः सन्तीति किं कुत्र प्रसज्यते । एवं तन्त्रादिष्वपि दर्शयितव्यम् । तस्मादनेकवाक्यानुरक्तो वाक्यार्थः । स च पदार्थमूल, न निर्मूलो, न च सङ्केतमूलः । तस्माच्चाप्रामाण्यं चोदनायाः । यत्तु वाक्यत्वात्पौरुषेयत्वमित्युक्तं, तदुपरितनेऽधिकरणे निराकरिष्यामः । वेदाख्येके मनिरूपे पुरुषाख्याः सङ्केतानपेक्षैरेव पदैः पदार्थाः प्रतिपाद्यन्ते । तैरप्यनपेक्षितसङ्केतैर्वाक्यार्थ इत्युक्तम् । इदानीं किं पौरुषेयाणि वेदवाक्यानि? उतापौरुषेयाणि? इति चिन्त्यते । पौरुषेयत्वेऽपि संजातस्यापि वाक्यार्थप्रत्ययस्य स्वतः प्राप्तमपि प्रामाण्यं पौरुषेयत्वे ईदृशेऽर्थे मूलप्रमाणाभावात् विप्रलम्भभ्रान्त्यादिमूलतयाऽपोद्यते । तत्र "वेदानां पौरुषेयत्वं वाक्यत्वाद्भारतादिवत् । काठकादिसमाख्याऽपि कृतकत्वं समर्पयति" । नन्वपूर्वात्मा वेदार्थोऽलौकिकः कथंचिदपि न बुद्धावारोपयितुं शक्यः कथं तत्र पुरुषा वाक्यं रचयेयुः, भवानपि वा कथमीदृशे तस्मिन् लिङादौ शक्तिं प्रत्यपीपत् । अधिकारिनियोज्यान्वयस्वर्गसाधनत्वमकार्यैकरूपमित्यादिरूपेण कथंचिद्बुद्ध्यमानोऽपि शक्तिग्रहणं, तथा वाक्यरचनादिभिः संभविष्यति । तस्माद्वाक्यत्वात्पौरुषेया वेदा, तथा काठकादिसमाख्या युज्यते । न हि प्रवचननिमित्ता समाख्या संभवति प्रवचनस्यानेकपुरुषसाधारणत्वात्काठकविशेषणासंभवात् । कर्तृत्वं चैकस्यैवेति युक्तं विशेषणम् । किं पुनर्वाक्ये पुंसः कर्तृत्वम्? यः स्वातन्त्र्येण पदानि वाक्यत्वेन रचयति स कर्ता ।

स्वातन्त्र्यं चैकस्यैवेति युक्तं विशेषणम् । यत्तु यथैव पुरुषान्तरेणोच्चरितं तथैवोच्चारयामीत्येवमुच्चारयति नासौ कर्त्ता । तादृशमुच्चारणं च बहूनाम् अप्येकस्मिन्वाक्ये संभवतीति विशेषणानुपपत्तिः । तस्मात्कर्तृनिमित्तेयमिति प्राप्तेऽभिधीयते । उक्तं तु "शब्दपूर्वत्वमाख्याप्रवचना"दिति । "वाक्यत्वात्पौरुषेयत्वं दृश्यादर्शनबाधितम् । प्रतिहेतुविरुद्धश्च हेतुस्तस्मादकृत्रिमः" । यदि वेदानां कर्त्ता कश्चिदभविष्यत् ततोऽवश्यमध्येतृपरम्परया बुद्धादिवदस्मारयिष्यत् । न त्वस्य विस्मरणं सम्भवति । तत्प्रत्ययेन हि तदा सर्वपुंसां वेदार्थानुष्ठानम् । प्रमाणान्तरागोचरत्वात्फलसाधनत्वस्य । अतोऽर्वाचीनैः कथमसौ विस्मर्येत । अतः स कर्त्ताऽवश्यं स्मर्त्तव्यः ।

न च स्मर्यते, तेन स्मृतिदर्शनयोरभावे सत्यदृश्यमानः कर्त्ता शशविषाणवदभावात्मनाऽध्यवसीयते । येऽपि हि पौरुषेयतां मन्यन्ते तेऽपि नैव परम्परया कर्तृविशेषस्मरणं शक्नुवन्ति वदितुम् । सामान्यतोदृष्टेन कर्त्तारमनुमाय स्वाभिमतं कर्त्तारं तत्र निक्षिपन्ति केचिदीश्वरम्, अन्ये हिरण्यगर्भम् । अपरे प्रजापतिम्, न चायं नानाविधो विवादः परम्परया कर्त्तरि मन्वादिवत्स्मर्यमाणे कथंचिदप्यवकल्पते, न हि मानवे, भारते, शाक्यग्रन्थे च कर्तृविशेषं प्रति कश्चिद्विवदते । तस्मात्स्मर्तव्यत्वे सत्यस्मर्यमाणत्वं दृश्यादर्शनबाधितं सामान्यतोदृष्टं न शक्नोति कर्त्तारमवसाययितुम् । सप्रतिसाधनश्च हेतुर्वाक्यत्वादिति विवादाध्यासितं वेदाध्ययनं गुर्वध्यापनपूर्वकं वेदाध्ययनपूर्वकवेदाध्ययनत्वात् अधुनातनाध्ययनवदिति ।

तदिदमाह सूत्रकारः । "उक्तं तु शब्दपूर्वत्व"मिति अत्र शब्द–शब्दजन्यः शब्दोऽध्ययनम् । तदयमर्थः सर्वपुरुषाणामध्ययनमध्ययनान्तरपूर्वकं सर्वे हि यथैव गुरुणाऽधीतं तथैवाधिजिगांसन्ते न पुनः स्वातन्त्र्येण कश्चिदपि प्रथमोऽध्येता वेदानामस्ति यः कर्त्ता स्यात् । तस्मादपौरुषेया वेदाः, समाख्याऽपि योगानुपलब्धिनिराकृते कर्तृत्वे तन्निमित्ता न सम्भवतीति प्रवचननिमित्ताऽवसीयते । प्रवचन एवातिशययोगेनासाधारण्यं कठस्य सम्भवतीति न विशेषणस्यानुपपत्तिः । यद्वाऽयं न पुरुषविशेषवचनः कठशब्दः । किंतु नित्यस्य शाखाविशेषस्येयं संज्ञा तच्छाखा पुरुषैः परम्परयाऽधीयमाना,

न च श्रौतस्यार्थस्य संभवे सा युक्ता एकवाक्यतया च लक्षणा स्यात् ।

न च तस्यां प्रमाणमस्ति तस्मादानर्थक्यम् । एवं मन्त्रनामधेययोरपि दर्शयितव्यं ताभ्यामपि धर्मप्रमित्यनुदयात् तस्माद्वेदाप्रामाण्यं तेन समस्तो वेदः प्रमाणमित्यवधारणा न सिद्ध्यति, सिद्धान्तस्तु ।

सू० विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः ॥ ७ ॥

स्वाध्यायविधिना वेदः पुरुषार्थाय नीयते ।
सर्वस्तेनार्थवादानां प्राशस्त्ये न प्रमाणता ॥

स्वाध्यायाध्ययनविधिना दृष्टार्थत्वात्सकलस्य वेदस्य प्रयोजनवदर्थपर्यवसानं बोधितम् । अर्थवादानां च भूतार्थप्रतिपादनेन प्रयोजनानवाप्तेर्यस्ततो लक्ष्यमाणः क्षिप्रदेवतासाध्यं कर्म क्षिप्रमेव फलं दास्यतीति प्राशस्त्यरूपोऽर्थः सोऽनन्तरप्रवृत्तविध्युद्देशाकाङ्क्षितत्वादाकाङ्क्षां शक्नोति पूरयितुमिति एवं स्वाध्यायविधिर्वेदं प्रयोजनवदर्थपर्यवसानं बोधयन् प्राशस्त्यपरतया विना तदनुपपत्तेस्तात्पर्यमेवाङ्गमयति तात्पर्याच्च लक्षणासिद्धिः, तत एवैकवाक्यत्वम् । यत्तु दृष्टोऽर्थः स्वाध्यायविधिनाऽनुसर्तव्यो न तद्वशेनार्थकल्पनेत्युक्तं, सत्यं लाक्षणिकोऽप्ययं दृष्ट एव, दृश्यते एव हि श्रौतार्थद्वारेण तत्संबन्ध्यर्थान्तरे प्रत्ययः, संभवति तु श्रौतपरत्वे तात्पर्याभावाल्लक्षणा नाङ्गीक्रियते अत्र च स्वाध्यायविधिनाऽर्थवादस्यापि पुरुषार्थपर्यवसानबोधनात्परम्परया दृष्टलाभे स्वर्गादिकल्पनाऽनुपपत्तेर्भूतार्थमात्रस्याप्रयोजनत्वात् प्राशस्त्यपरत्वं लक्षणयाऽङ्गीक्रियते तद्धि पुरुषप्रवर्तनाय विधिरपेक्षते

यत्तु स्वयमेव विधिः समीहितसाधनतां बोधयन् फलमेवानपेक्षः प्रवर्तयितुमित्युक्तं, तत्रोच्यते सत्यं, विधिरेव प्रधानं प्रवृत्तिकारणं तस्यैव त्वनुग्राहिका प्राशस्त्यावगतिः

फले हि निसर्गसुन्दरे स्वयमेव लिप्सा भवति तत्साधने तु दुःखाकरे स्वतस्तावद् द्वेष एव, अवश्यं च साधने प्रवर्तमानस्य तत्रैव रुच्या भवितव्यं, हितसाधनताऽवगतिरपि तत्रैव रुचिं जनयन्ती प्रवृत्तिहेतुः

स्यात् नान्यथा, सा च पुरुषेभ्यः प्रमादालस्यादियुक्तेभ्यः कर्म दुःखात्मकं रोचयन्ती गुणकथन[1]मपेक्षते, अवगतसमीहितसाधनभावमपि कर्माहविगोचरं सत् सतामसतां वा गुणानां कीर्त्तनादेव रोचततरामिति सार्वजनीनमेतत्। तदेव विधीनामध्ययनविधिवशेनैव दृष्टे पुरुषप्रवर्त्तने प्रवर्त्तमानानां रुचिकरप्राशस्त्यापेक्षत्वादर्थवादानां च तद्वशेनैव प्रयोजनमपेक्षमाणानां मिथोनियम इति विधिना सहैककार्यकरत्वात्तद्वदेवार्थवादानामपि सिद्धं प्रामाण्यम्। एवं मन्त्राणामपि स्वाध्यायविधिवशादेव प्रयोजनवत्त्वावगमाद्विधिस्तुत्योश्च द्वितीयेऽध्याये निराकरणात् प्रकरणादिवशेन प्रधानाङ्गभूतानां दृष्टमदृष्टं वा प्रयोजनं कल्प्यत इति नाप्रामाण्यम्। नन्वेवमङ्गत्वेऽपि प्रयोजनं लभ्यते न तु प्रामाण्यं नैष दोषः पदार्थानां वाक्यार्थे प्रामाण्याभ्युपगमात्, उक्तं हि "पदार्थास्तत्स्मृतिर्वा स्या"दिति, तेन मन्त्रविशिष्टमर्थं बोधयत प्रधानवाक्यस्यार्थे मन्त्राणामपि प्रामाण्यं सम्भवति तेन मन्त्राणामपि प्रयोजनवत्त्वात्प्रामाण्यमस्तीत्येतावत्सिद्धं, प्रयोजनविशेषस्तु प्रस्तुतमर्थवादाधिकरणं समाप्य पश्चाद्वक्ष्यते, तथा नामधेयस्यापीति सिद्धं सकलस्य वेदस्य प्रामाण्यम्।

सू॰ विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकम् ॥ १२ ॥

पूर्वोक्ताक्षेपेण त्विदमारभ्यते यदुक्तमानर्थक्यमर्थवादानामिति तद् गृह्णीमः स्तुत्यर्थत्वं तु केषुचिन्न मृष्यामहे यथा "औदुम्बरो यूपो भवत्यूर्ग्वा उदुम्बर ऊर्क्पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनाप्नोत्यूर्जोऽवरुध्यै" इत्येवमादिषु विधिसम्भवादित्येवमाक्षिप्यते अत्रैव विचार्यते किमौदुम्बरो यूपो भवतीत्यौदुम्बरताया "ऊर्जोऽवरुध्या" इति फलम्? उत सर्वोऽयमर्थवादः? तदर्थं च किमेकजातीयकेन विधिविभक्तिहीनेन साधनत्वमौदुम्बरत्वादीनां शक्यते प्रतिपादयितुं न वेति, तत्र पूर्वः पक्षः ऊर्जं पशूनाप्नोत्यूर्जोऽवरुध्या इत्यनेन पशूनां साध्यत्वं गम्यते श्रुत्या, तत्परता तु प्राशस्त्यं, फलविधौ चार्थवत्त्वम्, आनर्थक्यमर्थवादत्वे, साध्यस्य च साधनापेक्षत्वात्तत्सन्निधावुच्चरितमौदुम्बरत्वमसत्यपि विधौ साधनत्वेनावगम्यते साधनत्वावगमादेव च पशु-

१ अपेक्षत इति पाठान्तरम्।

त्तिसिद्धेर्नायं विधिनेति, सिद्धान्तस्तु विधायसति भावनाया औदुम्बरताभावनाविप्तायाः सैव भाव्या स्यात्र फलं, संनिहिता च सा, विप्रकृष्टं तु फलम्, अतो ऽपि न फलसंबन्धः, तेन यद्यपि तावदुक्तं पशूनामोल्पूर्जोऽवरुध्या इत्यनेन फलमभिधातुं शक्यते तथाप्यविहितस्यौदुम्बरत्वस्य फलवचनमनर्थकमित्यर्थवादत एवात्र विधिश्चेतव्यः, न च स्तुतित्वेन विधिशक्तिमुपजनय्य पुनस्तेनैव फलकल्पना संभवति वाक्यभेदप्रसङ्गात्, तस्मादर्थवादः, न चैवंविधेन कामशब्दरहितेन शक्यते फलं प्रतिपादयितुमिति पर्णमय्यधिकरणे वक्ष्यामः । अत्र तु साधनांशविचारमुखेनार्थवादत्वमुक्तं, तत्र तु साध्यांशविचार इत्यपौनरुक्त्यम् । अथवा साध्यांशोऽप्यत्रैव विचारिते रात्रिसत्रन्यायेन फलपरत्वमेवापापश्लोकश्रवणादीनामाशङ्क्य निराकरिष्यते चतुर्थे, न चौदुम्बरतायाः फले विधीयमानायाः विधिराश्रयो लभ्यते तत्रास्मादेव वाक्यादाश्रयकल्पनायां वाक्यभेदः, पशुयागो हि प्रकृतः स तावदयोग्य', यत्र हि गुणः कारकतामापद्यते स आश्रय', यथा होमोदध्नः, न चौदुम्बरता शक्नोति यागे कारकीभवितुं तदाश्रयत्वे च यूपग्रहणानर्थक्यम् अनुवादासंभवात्, यत्तु पशुनियोजनं यूपद्वारेण योग्यं तदपि सह यूपेनैवाप्रकृतम् ।

न च प्रकृतिवच्छब्देन तस्य संनिधिसंभवः, स हि प्राकृतमित्यंभावं सामान्येन सनिधापयति तत्र न यूपस्य स्वरूपेण विपरिवृत्तिरस्ति अविपरिवर्त्तमानं च न शक्नोत्याश्रयाकाङ्क्षां पूरयितुं, तादृशी च विपरिवृत्तिर्जुह्वादीनामप्यस्तीति तेषामप्याश्रयत्वं स्यात् तत्र तथैव यूपग्रहणानर्थक्यं तत्र वाक्येनैवाश्रयसंबन्धे फलसंबन्धे च विधीयमाने वाक्यभेदः, एकदेशिना तु वाक्येनैवाश्रयसंबन्धं फलसंबन्धं च गुणाधिकारेऽभ्युपगच्छतामिहापि तथैव संभवात्पदेकेन वाक्येन संबन्धद्वयासंभवात् अप्रामाण्यमाशङ्क्य तन्निरासाय स्तुत्यर्थत्वमापादितं तदनर्थकम् । कश्चित्त्वाह यूपस्यादृष्टत्वात्तत्संबन्धो दधिहोमसंबन्धवच्च लोकतो लभ्यते ततस्तस्य फलसंबन्धस्य नैकस्माद्वाक्यात्सिद्धिरिति, तदसत्, यद्यपि यूपत्वमदृष्टत्वेन तु निमित्तेन यस्मिन् काष्ठे यूपशब्दो वर्त्तते तस्य चौदुम्बरजातेश्च लौकिक'

एव सम्बन्धः । यदि चैव न लभ्यते "खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्या"दि-
त्यत्रापि एकवाक्यता न स्यात्, अस्तु तत्र वाक्यभेद इति चेत् वार्त्तमेतत्
एकवाक्यत्वावगमात्, यदि चात्रैकस्मिन्वाक्ये वाक्यभेदस्तथा सत्यौदुम्ब-
रो यूपो भवत्यूर्ग्वै पशुनामिनीत्याख्यातद्वये सुतरां वाक्यभेदः प्रामाण्यं च
सम्भवतीति दूरापेतमप्रामाण्यम् । अथ खादिरो यूपो भवतीत्येतद्वाक्यविहि-
तयूपसम्बन्धाश्रयणेन फलसम्बन्धविधिरयं 'खादिरो यूपः स वीर्यकामस्येति
तथा सति खादिरत्वं न क्रत्वर्थं स्यात् उत्कृष्यादिवद्बाह्यश्च फलार्थमेव
स्यात् उभयार्थं चेतदिष्टं खादिरत्वमुभयार्थता दधिग्रहणस्य वदतो निबन्ध-
कारस्यापि तस्मात्क्रत्वर्थितस्य खादिरत्वस्यैवौदुम्बरत्वस्य फलार्थविधिस-
म्भवान्नाप्रामाण्यशङ्कत्यास्तां तावत्, तस्मादौदुम्बरता यूपोद्देशेन विधीयते
तत्र स्तुतिरियमूर्जा वरुध्यै इति सिद्धम् ।

सू० हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् ॥ २६ ॥

एवमानर्थक्यप्रतियोगिनो विधिप्रतियोगिनश्चार्थवादाः

विचारिताः, इदानीं प्रतिहेतुप्रतियोगिनो विचार्यन्ते, एवं श्रूयते
"शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते" तत्र सन्देहः किं शूर्पेण होमे कर्त्तव्येऽयं
करणताहेतुः ? उतार्थवादः ? इति तत्र हि शब्दश्रुत्या हेतुत्वं गम्यते लक्षणया
प्राशस्त्यम् अतोऽर्थप्राप्तश्चार्थवादः, हेतुरन्वयीत्याह कः पुनरयं हेतुः ? येन
येनान्नं क्रियते शूर्पादन्येनापि दर्वीपिठरादिना तेनापि होमसिद्धिहेतोः
प्रयोजनं कथमप्रसिद्धाया व्याप्तौ हेतुव्यपदेश अत एव हेतुनिर्देशाद्व्या-
प्तिमन्तरेणानुपपद्यमानात् व्याप्तिवचनं कल्प्यते, येन येनान्नं क्रियते तेन
होतव्यमिति तेन वचनेन सर्वान्नकरणविधायिना शूर्पस्यापि होमसाधनत्व-
सिद्धेः शूर्पेण जुहोतीत्यनुवादः, तेनेदृशमिदं वाक्यं श्रुतानुमितैक-
देशनिष्ठं शूर्पस्य होमसाधनत्वमन्नकरणत्वाद्धेतोः, अतः शूर्पमन्यद्वा यदन्न-
करणं तेन होतव्यमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु शूर्पस्य तृतीयाश्रुत्या
करणत्वं गम्यते न तदानुमानिकैर्दर्वीपिठरादीभिर्विकल्पितुमर्हति ।

न च वेदेनोच्यमानं शूर्पस्य होमसाधनत्वं हेतुमपेक्षते वेदस्यैव
तत्र प्रमाणत्वात्, अर्थवादस्त्वयं हितः प्ररोचनार्थत्वेन तस्मादर्थवादत्वम् ।
एवं चाप्रसिद्धव्याप्तिवचनकल्पनाक्लेशो न भविष्यति, क्रियत इति चावर्त्तं

माने वर्त्तमाननिर्द्देशः प्ररोचनार्थत्वे युक्तो भवति, न हि भूते भाविनि वा तादृशी प्रीतिर्यादृशी प्रवर्त्तमाने तेन स्तुत्यर्थत्वेन लक्षणया अवर्त्तमाने वर्त्तमाननिर्द्देशो युक्तः, विध्यर्थत्वे तु निष्प्रमाणकलक्षणाश्रयणं न परिकल्पते।

न च श्रोत्रेण वर्त्तमानाचक्रियेण मुख्याचकार्येण शक्यते होमः कर्तुं, तस्मादर्थवादत्वम् ।

सू० तदर्थशास्त्रात् ॥ ३१ ॥

गतोऽर्थवादप्रसङ्गः, मन्त्रेष्विदानीं चिन्ता तेषामप्याद्याधिकरणे अनर्थक्यमाशङ्क्य स्वाध्यायविधिवशेनार्थवत्तया भवितव्यमित्येतावदपर्यवसितं कथितं, तत्पर्यवसानायेदानीमर्थविशेषश्चिन्त्यते, तेषां च क्रमप्रकरणाभ्यां क्रत्वङ्गत्वं भवत्किं दृष्टेनैवार्थप्रकाशनेन भवति ? किम्वोच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वता ? मिति, तत्र यदि दृष्टार्थतैव स्यान्मन्त्राम्नानमनर्थकं, प्रत्यायनादृष्टं चेत्तदुच्चारणतो वरं, शक्यते ह्युपायान्तरेणापि प्रयोगवेलायामर्थप्रकाशनं, तद्यदि तावन्मात्रमेव कार्यं मन्त्राणां स्यात् नित्यवदाम्नानमनर्थकं स्यात् । अथ तु मन्त्रप्रत्यायनाददृष्टं कल्प्येत ततो यद्दूरमपि गत्वा कल्प्यमदृष्टं तदुच्चारणादेव कल्पयितुं युक्तं, तद्धि पुरुषव्यापारगोचरः, प्रत्यायनं तु तस्मिन्ननुष्ठिते स्वयमेव भवति, स्वव्यापारे च पुरुषो नियुज्यते यत्र च नियुज्यते तत्र फलाकाङ्क्षा, तेन याऽवश्यं भाविनी अदृष्टकल्पना सा तत्रैव युक्ता न तु तस्य प्रत्यायनार्थत्वं, प्रत्यायनं वा दृष्टार्थमिति युक्तं, तस्माददृष्टार्था मन्त्राः, तथा च तदर्थशास्त्राद्युपपत्तिः । इतरथा परिसंख्याद्याश्रयणे क्लेशः स्यादिति । अत्राभिधीयते "यस्य दृष्टं न लभ्येत स्यात्तस्यादृष्टकल्पना । अनुष्ठेयस्मृतेश्चेह मन्त्रोच्चारणमर्थवत् ॥ स्मरणं च प्रयोगार्थं प्रयोगाच्च फलोदयः । एवं दृष्टार्थतालाभाददृष्टपरिकल्पना 'यस्तु मन्त्रेणैव स्मर्त्तव्यमिति नियमः, तस्य न किंचिद् दृष्टमस्तीत्यदृष्टं कल्प्यते मन्त्रोच्चारणस्य तु दृष्टेनैवार्थवत्त्वात्तत्रानुपपत्त्यैकशरणमदृष्टकल्पनमनवकाशं तदर्थशास्त्रादयोऽपि गुणार्थार्थवादपरिसंख्यादिभिः परिहृताः, "तस्मात्प्रकाशनेनैव मन्त्राणामुपकारिता ।

उपायनियमादेव त्वदृष्टपरिकल्पनम्" ।

इति शास्त्रदीपिकायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

येयो यदर्थविषयोपलभ्यते तद्विषयं[1] स्मर्तुर्ज्ञानं कल्पयति, अष्टकाकर्तव्यताविषयं च स्मृतिवाक्यमिति नूनमयमष्टकाकर्तव्यतां वेदेत्येतावत्प्रथमं कल्प्यते न श्रुतिस्वरूपं, नापि श्रुतिज्ञानम्, एवमर्थज्ञाने स्मृतिकारस्य कल्पिते पश्चात् ज्ञानलिङ्गात् ज्ञेयभूतार्थानुमानं, न श्रुतिकल्पनम्। एवं स्मृतिका[2]रान्तरस्यापि स्मृत्यन्तरलिङ्गादर्थ एवानुमानमिति नि[3]ष्प्रामाणिकी श्रुतिकल्पना स्यात्। उच्यते न खलु परकीयेण ज्ञानेन झटित्येवार्थनिर्णयः, मूलानुसन्धानसापेक्षत्वात्, तत्र यदि स्मृतिकारस्यार्थविषयज्ञानमूलमनुसन्दधानः स्मृत्यन्तरमेव सम्भावयेत् तदपि च ज्ञानस्यैव लिङ्गं, नार्थस्य, एवं तत[4] पूर्वतरमपि स्मरणं ज्ञानस्यैव लिङ्गं नार्थस्येति न क्वचिदर्थनिश्चयो लैङ्गिको लभ्यत इति श्रुतिरेव कल्पयितव्या। यद्येवं, श्रुतावपि तुल्यमेतत्, स्मृतिकारस्य मूलतया श्रुतिज्ञानमेव प्रथमं कल्प्यते न श्रुतिसद्भावः, श्रुतिविषयेण तु ज्ञानेन ज्ञेयभूतश्रुतिविनिर्णयः, परज्ञानेन च तद्विषयश्रुतिनिश्चयो मूलानुसन्धानसापेक्षः, मूलं च स्मृतिकारस्य स्मृत्यन्तरमेव, तदपि चार्थज्ञानद्वारेण श्रुतिज्ञानस्यैव लिङ्गं, न श्रुतिसद्भावस्येति न क्वचित्कस्यचिदप्येव श्रुतिसद्भावनिश्चयो लैङ्गिको लभ्यते, लिङ्गादीनि तु श्रुतिसद्भावं कल्पयन्तीत्युक्तो विशेषः, तेन यदि परकीयेण ज्ञानेन प्रागेवार्थनिश्चयः, ततोऽयं स्मरणपरम्परयाऽर्थस्यैवानुमानात् श्रुतिसिद्धिः, अतः स्मृत्यन्तरमेव मूलं स्यात् अन्धपरम्परया च रूपनिश्चयस्तदा स्यात्, चैत्यवन्दनादीनामपि पुंवाक्यपरम्परया धर्मत्वा[5]नुमानं स्यात्। अथ मूलानुसन्धानापेक्षा ततो यथैव यत्र मानवीयात्स्मरणान्मनोरर्थविषयं श्रुतिवि[6]षयं च ज्ञानमात्रं कल्पयित्वा श्रुतिसद्भावमनि-

१ तद्विषयमेवेति पुस्तकान्तरपाठः।
२ स्मृतिकारस्यापि इति पुस्तकान्तरपाठः।
३ निष्प्रामाणिकेति तु पुः पाठः।
४ तुल्यमेतदिति पाठान्तरम्।
५ धर्मानुमानमिति पाठान्तरम्।
६ श्रुतिविषयं चेति पु०।

श्चित्य तन्निश्चयाय मनोः श्रुतिसद्भावमूलं प्रमाणं मृगयामहे, तथा मनुरप्यन्यस्य सोऽप्यन्यस्येति न श्रुतिसद्भावसिद्धिः । एवमुभयथाऽपि श्रुतिर्नित्यानुमेया न सिध्यतीति, न तन्मूलत्वेन प्रामाण्यं स्मृतीनाम् । अतः श्रद्धामात्रविजृम्भितं स्मृतिप्रामाण्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात्तत्परिग्रहदार्ढ्यतः ।
सम्भाव्यवेदमूलत्वात् स्मृतीनां वेदमूलता ॥

य एव हि वेदस्यैव धर्ममूलता नान्यस्येत्यास्थिता मन्वादयस्तैरामष्टकादिषु धर्मत्वस्मरणं न कथंचिदुपपद्यते न यदि वेदमूलता, तथा वैदिकानामेवाविगीतपरम्परया परिग्रहो, वैदिकत्वस्मरणं चैषु शिष्टानां नासति वेदमूलत्वे ऽवकल्पते, सम्भवति च त्रैवर्णिकानां वेदसंयोगइति तन्मूलत्वमेवाध्यवसीयते, कथमनुच्चारितानां मूलत्वोपपत्तिः? इति चेत् समुच्चार्यन्त एव स्मृतिमूलभूताः श्रुतयः संप्रत्यपि विप्रकीर्णाः काश्चित् क्वचित्कस्यांचिच्छाखायां, विप्रकीर्णत्वात्तु शाखान्तराध्यायिभिः शाखान्तरगतानामनुपलम्भात्तदर्थेनायेवविवन्धनम्, उपलम्भे ऽपि वा मन्दधीभिरनुपसंहरणीयानामुपसंहारफलं स्मृतिप्रणयनमिति न वैयर्थ्यमतः स्मृतयः प्रमाणमिति सिद्धम् ।

श्रुतिप्राबल्याधिकरणम् । **सू० विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम् ॥ ३ ॥**

उत्सृष्टस्य स्मृतिप्रामाण्यस्यापवादः क्रियते, यत्र प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धाः स्मृतीरुदाहृत्य[1]चिन्त्यते किं प्रमाणमप्रमाणं वा? इति, तदर्थं च पूर्ववदेव श्रुतिमूलत्वं भ्रान्त्यादिमूलत्वं वेति चिन्तनीयम्, तत्र पूर्वाधिकरणं समस्तमिह पूर्वपक्षः ।

न च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् स्मार्त्तश्रुतिकल्पनाऽनवक्लृप्तिः, द्वयसंभवात् व्रीह्यादिश्रुतिवत्, यत्र हि द्वयोरसम्भवस्तत्रैकविषयेण प्रत्यक्षेणेतरवि

१ स्मृतय उदाहृत्य चिन्त्यन्ते इति युक्तः पाठः ।

षयमनुमानं प्रमेयापहारापादनायासेन निराक्रियते वह्नाविव शैत्यानुमानं, यत्र तु द्वयमप्यस्तत्र शीघ्रप्रवृत्तमपीतरच्चेतरस्य विषयमपहरतीति तद्विषयमनुमानं न शक्नोति प्रतिपत्तुं, सम्भवति च युगपदनुपसंहरणीयार्थमपि श्रुतिद्वयं व्रीहियवरथन्तरबृहद्ग्रहणाग्रहणादिविषयश्रुतिवदिति प्रत्यक्षेणापि स्पर्शविधिना सर्ववेष्टनश्रुतिविषयमनुमानं न शक्यं निराकर्तुं, कथं तर्हि श्रुतिलिङ्गादिषु पूर्वपूर्वेणोत्तरोत्तरस्य बाधः ? तत्रापि श्रुतिद्वयसम्भवात् क्लृप्तया कल्प्या निराकर्तुं शक्यते । उच्यते नैव तत्र प्रमेयापहारेण अन्यतो बाधः, किंतु कल्पनामूलोच्छेदात्, यावद्धि मन्त्राम्नानमनवगतप्रयोजनं, प्रकरणं[1] वा क्रतुं, ज्ञातार्थस्तावदेव तत्सिद्ध्यर्थं श्रुतिकल्पनं प्रमाणवत्, यदा तु क्लृप्तया श्रुत्या द्वयोरपि नैराकाङ्क्ष्यं तदा मूलोच्छेदादाकाङ्क्षाऽधीना श्रुतिकल्पना नैवोन्मज्जति, अत्र तु प्रत्यक्षया श्रुत्या न स्मृतेर्मूलाकाङ्क्षा निवर्तते,[2] यतो मूलोच्छेदादनुमानविरोधः स्यात् यदि परं प्रमेयापहारात् वह्नाविव शैत्यानुमानं प्रत्यक्षेण विरुध्येत न चैव सम्भवति, श्रुतिद्वयसम्भवात् अग्नेर्हि शैत्यौष्ण्ये न सम्भवतः परस्परोपमर्दकत्वात्तयोः, अतः प्रत्यक्षेणौष्ण्येन शैत्यस्यापहृतत्वात् तद्विषयमनुमानमुदेतुमुत्सहते अत्र तु सम्भवति श्रुतिद्वयं व्रीहियवादिवदित्युक्तम् । अथवा श्रुतिस्मृतिप्रमेये न मिथो विरुध्येते, न हि व्रीहिशक्त्या यवशक्तिर्विरुध्यते, सा वा तया, स्पर्शशक्त्या वा वेष्टनशक्तिः, सा वा तया, शक्तिमात्रं च विधेः प्रमेयम्, अतोऽत्रानुमानस्य प्रत्यक्षेणाविरोधात् विरुद्धानामपि प्रामाण्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते । "अप्रामाण्यं विरुद्धानामशक्यार्थविधानतः । औदुम्बरीं न शक्नोति सर्वां वेष्टयितुं स्पृशन् । वेष्टिता वापि संस्प्रष्टुमतोऽन्योन्यविरोधतः । प्रमेयापहृतेरेव बाधः स्याद्वह्निशैत्यवत्" अशक्यार्थविषयता हि मूढाभिहितवदप्रामाण्यनिदानं विधीनां, सागरं तरेदित्यादिवत्, अशक्यं च स्पृशता वेष्टयितुं वेष्टयता स्प्रष्टुं वा, अतो वेष्टयेत्स्पृशेदिति अशक्यार्थविधानात् नावदुभयोरपि प्रामाण्यं सम्भवतीत्यवश्यमन्यतरद्बाधितव्यम् ।

१ प्रकरणे वाक्यार्थं इति पाठान्तरम् ।
२ निवर्तते इति पु ।

ननु शक्तिमात्रं विधेः प्रमेयं, संभवति चाननुष्ठीयमानयोरपि शक्तिरिति सत्यप्यनुष्ठानविरोधे प्रमेयभूतशक्त्यविरोधादुभयोः प्रामाण्यमुपपन्नमिति नैकस्यापि बाधो युज्यते, किमिदानीं सागरं तरेदग्निना सिञ्चेदित्यादीनामपि प्रामाण्यम्? अननुष्ठीयमानस्यापि शक्तिसंभवात्, तथा सामान्यविशेषशास्त्रयोरपि न विरोधः स्यात्, आहवनीयपदयोरुभयोरपि शक्तिसंभवात्, आहवनीयस्य न पदेन बाधः स्यात्, अविरुद्धस्य दुर्बलस्यापि बाधायोगात्, न चात्र श्रुत्यादिभिरिव लिङ्गादीनां मूलोच्छेदेन श्रुतिकल्पनाविरो[1]धाद्बाधसंभवः, सामान्यशास्त्रस्यापि प्रत्यक्षत्वात्तन्मात्रेण होमान्तरेष्विव पदहोमे ऽप्याहवनीयसिद्धेः, अतोऽत्र सामग्रीविरोधासंभवात्प्रमेयविरोधादेव बाधो ऽङ्गीकर्त्तव्यः शक्तिमात्रे च प्रमेये तद्विरोधाभावाच्च बाधः सिद्ध्येत्, एवमुत्पत्त्युत्पन्नशिष्टनित्यनैमित्तिकादिषु प्रसङ्गो दर्शयितव्यः, तस्मादवश्यमनुष्ठानविरोधे शास्त्रविरोधोऽङ्गीकर्त्तव्यः, किं च न शक्तिमात्रं भूतार्थकथनवद् विधिना बोध्यते, प्रवर्त्तनारूपो हि विधिरर्थात्समीहितसाधनशक्तिं बोधयति, प्रवर्त्तना चाशक्यविषया न संभवतीति स्यादेवाप्रामाण्यं, यदा तु समीहितसाधनतैव विध्यर्थ इत्याश्रीयते तद[2]पि न तन्मात्रं विधिः, किंतु कर्त्तुः समीहितसाधनता, न चाशक्यार्थे कर्त्तृत्वं संभवतीत्यप्रामाण्यं, यथोक्तम् "आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणी"ति तेनाशक्यानुष्ठानमर्थद्वयं बोधयतोः प्रमाणयोः प्रमेयविरोधादवश्यमन्यतरत् बाधितव्यं, तत्र प्रत्यक्षेणानुमानस्य बाधोऽग्नाविव शैत्यानुमानस्येति सिद्धमप्रामाण्यं स्मृतीनां श्रुतिविरुद्धानां, व्रीह्यादिषु तु द्वयोरपि प्रत्यक्षत्वेनाप्रमाणविशेषत्वान्नैकेनेतरस्य बाधः संभवति, विरुद्धार्थत्वाच्च न द्वयोरञ्जस्येन प्रामाण्यं, न चाप्रामाण्यमविद्यमानदोषयोः संभवतीति गत्यन्तराभावादुभयोरपि पाक्षिको बाधः कल्प्यते, न चैवं शास्त्रस्याप्रामाण्यं, यथा सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रबाधितस्यापि नाप्रामाण्यं, तद्वदिहापि ।

ननु बाधितं भवत्यप्रमाणं च न भवतीति व्याहतमेतत्, सत्यमेतव

१ कल्पनाविरोधनाद्बाधसंभवः इति पु० ।
२ यथाऽपि इति पाठान्तरम् ।

स्यत्र पारमार्थिकं शास्त्रार्थो बाध्यते येनाप्रामाण्यं शास्त्रस्य स्यात् किंतु प्रतिपत्तमनालोचयतो यः शास्त्रस्य स्वारसिकः सार्वत्रिकः प्रत्ययः सोऽत्र बाध्यते तद्बाधाच्च पाक्षिकानुष्ठानपरत्वं शास्त्रस्याध्यवसीयते सामान्य-शास्त्रस्येव विशेषशास्त्रानाक्रान्तविषयपरत्वमिति नाप्रामाण्यं, न चैवं स्मृतिवशेन श्रुतिस्वरूपभङ्गेन स्पर्शनस्य पाक्षिकत्वं कल्पयितुं शक्यते, स्मृतेः स्वतोऽप्रमाणत्वेन श्रुतिबाधासामर्थ्यात्, श्रुतिकल्पनस्य च प्रत्यक्ष-श्रुतिविहितस्पर्शविरोधेन विरुद्धत्वात् ।

ननु पाक्षिकत्वेनापि प्रत्यक्षश्रुतेरुपपत्तेर्यस्मिन् पक्षे सा नास्ति तत्र स्पर्शाभावेन वेष्टनस्यापि शक्यानुष्ठानत्वात्तद्विषये श्रुतिकल्पनमुपपन्नमिति चेत् न इतरेतराश्रयात्, स्वरसतो हि श्रुतिवाक्यादपाक्षिकं स्पर्शनं गम्यते तस्मिंश्चापाक्षिके न स्मार्तश्रुतिकल्पनम् अशक्यत्वात्, न हि स्पृशता वेष्टयितुं शक्यते, तत्र स्पर्शनस्य पाक्षिकत्वे सति शक्यार्थतामासाद्य काल्पनिकी श्रुतिरात्मानं लभते, तस्यां च लब्धात्मिकायां तद्विरोधात्स्पर्शनस्य पाक्षिकत्वमितीतरेतराश्रयत्वं स्यात्, अतोऽत्र श्रुत्यसंभवाद्भ्रान्त्यादिमूलकत्वादप्रमाणमेवंजातीयकं स्मरणं, न ह्यसंभवद्भ्रान्त्यादिकं स्मरणं कस्यचिदपि शङ्कामध्यवसातुं संभाव्यमाने तु भ्रान्त्यादौ दृष्टानुगुणाऽदृष्टकल्पना, असति तु विरोधे कर्तृसामान्यात् वैदिकपरिग्रहदार्ढ्याच्च श्रुत्यनुमानमिति न सर्वमेकरूपमिति.

दृष्टमूलकस्मृत्यप्रामाण्याधिकरणम् ।

सू हेतुदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

अधिकरणान्तरं वा अत्र प्रदर्श्यमाणकारणं श्रुत्यविरुद्धस्मरणमुदाहरणं "वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युर्गृह्णाती"त्यादिकं तत्प्रमाणमप्रमाणं वेति विचारे, कर्तृसामान्यात्प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावा[2]त्प्रामाण्यमिति प्राप्ते उच्यते, न दृष्टे हेतौ हेत्वन्तरानुमानं प्रक्रमते दृष्टश्चात्र लोभ एव हेतुरिति, तत एव स्मृत्युपपत्तेर्नात्यन्तापरिदृष्टवैदिकवचनकल्पनोपपत्तिः, अतः

१ ग्रहणमध्यवसातुमिति पा ।

२ श्रुतिविरोधाभावाच्चेति पाठान्तरम् ।

श्रुतिविरुद्धं दृष्टकारणं च स्मरणमप्रमाणम्, अतोऽन्यत्प्रमाणमिति, यस्त्वाचार्यैर[1]धिकरणभङ्गो दर्शितः, तत्रायमभिप्रायः, भवेदेवं स्मृतेर्बाधो यदि स्मृतिमूलं न कदाचिदपि कैश्चित्कस्यांचिदपि शाखायां पठ्यत इत्यध्यवसातुं शक्यते, तदा हि तत्र सर्वपुरुषाणामेव प्रत्यक्षप्रसराभावात् केवलं स्मृत्यनुमानसमधिगम्यं श्रुतिवाक्यमनुमानस्य प्रत्यक्षविरोधादनुदयात्सकलजनसमस्तप्रमाणपथाऽननुवर्त्तिगगनकुसुमायमानं स्यात्, न चैवमध्यवसातुं शक्यम् अनन्तचरणाधाराणामनेकसहस्राणां वेदशाखानां कार्त्स्न्येनोपलम्भासंभवात्, एवं चानध्यवसीयमाने सत्यपि विरोधे दुर्लभतरमप्रामाण्यं, नित्यानुमेयश्रुतिमूलतानिराकरणात्, यदा हि शाखान्तरगतानि पुरुषान्तर[2]प्रत्यक्षतयैव वेदवाक्यानि स्मृतीनां मूलं तदा वेष्टनवाक्यमपि पुरुषा[3]न्तरे प्रत्यक्षतया संभाव्यमानं कथमिव शक्यं नास्तीति वक्तुं, द्वेधा हि तस्या ऽभावावधारणं बाधकप्रमाणसद्भावात्, साधकप्रमाणाभावाद्वा भवेत्, बाधकसद्भावोऽपि द्वेधा, दृश्यादर्शनाद्वा, तदभावनियतार्थान्तरदर्शनाद्वा, न तावद्दृश्यादर्शनं समस्तशाखोपलम्भाभावादित्युक्तम् ।

न च विरुद्धश्रुतिदर्शनं तदभावनियतं, येन तद्दर्शनात्तदभावोऽवधार्येत, विरुद्धानामपि ग्रहणाग्रहणादिश्रुतीनां सहस्रं द[4]र्शनात्, तेन न तावद्बाधकसद्भावो, नापि साधकाभावः, स खल्वात्मीयः सर्वेषां वा भवेत्, न तावत्स्वप्रमाणनिवृत्त्या वस्त्वभावनिश्चयोऽतिप्रसङ्गात् ।

न च समस्तपुरुषाणां तत्र प्रमाणं नास्तीति शक्यते निश्चेतुं, संभवति हि तस्य शाखान्तरे समाम्नानं, पुरुषान्तरेण प्रत्यक्षीकरणं च, नित्यानुमेयत्वे हि सर्वेषामिहानुमानमेव प्रमाणं स्यात्, तच्च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे नोदेतीति सर्वपुरुषाणां साधकप्रमाणाभावादीपत्करमभावावधारणं स्यात्

न च तदस्तीत्युक्तम् अन्धपरम्परादोषात्, अतः पुरुषान्तराणामिह प्रत्यक्षसंभवात् तस्य चात्मप्रत्यक्षतुल्यत्वाच्च स्मार्त्तश्रुतिनिराकरणं, तदुक्तम्

---

१ अत्राचार्यपदेन शबरस्वामिन उच्यन्ते ।

२ पुरुषान्तरप्रत्यक्षतयेति पु० ।

३ पुरुषान्तरप्रत्यक्षतयेति पाठान्तरम् ।

४ सहस्रदर्शनादिति तु युक्तं स्यात् ।

'आत्मीयात्परकीयस्य दौर्बल्यं न हि किंचन । प्रत्यक्षत्वाविशेषेण स्वप्रत्यक्ष-समं हि तत्" । यदा चैवं स्वशाखापठितश्रु[1]तितुल्यप्रमाणकतया स्मार्त्तमपि वेदवाक्यं सम्भाव्यते तदा स्मृतिलिङ्गकमनुमानं न केनचित्प्रतिबध्यत इति न निर्मूलत्वं स्मृतेः शक्यते वक्तुं, ततश्च वेष्टनस्पर्शनयोरात्मीयपरकीयप्रत्यक्षश्रुतिविहितयोस्तुल्यबलप्रमाणतया विकल्पो न्याय्यः, यदि परमात्मीयस्य प्रत्ययस्य विप्र[2]लम्भशीयतया तेनैव परप्रत्ययमनादृत्य व्यवहारः क्रियते ततः क्रियताम्, अनादरेण च सहस्त्वमेऽप्यंशे परप्रत्ययस्यादृष्टमूलस्य न्यायाभासनिमित्तत्वसम्भवाद्भ्रान्त्यादिमूलसम्भवाद्वा "अङ्गं वा समभिव्याहारात्-विशेषादुभौ वे तिवत् न त्वप्रामाण्याध्यवसानं, व्यवहारविशेषौचित्यप्रतिपादनार्थं चेदं सूत्रं, 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्' इति श्रुतिस्मृतिविरोधे यत्प्रमाणान्तरानपेक्षश्रुतिवाक्यं तदेव ग्राह्यम्, असति ह्यात्मप्रत्यये परप्रत्ययानुमानं श्रेयाध्यपकमिति, यथाहुः "पाथर्वोक्तं श्रुतौ कर्म स्मृतौ चान्यत्प्रतीयते । तावत्तयोर्विरुद्धत्वे श्रौतानुष्ठानमिष्यते" इति, तेन फलतोऽप्रामाण्यं श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनामिति स्थितं, भाष्यमप्यननुष्ठानरूपाप्रामाण्यपरं व्याख्येयम् । यद्वा यान्येतानि त्रयीविद्भिर्न परिगृहीतानि शाक्यादिभिर्निर्मितानि धर्मशास्त्राभासानि तेषामनेनाप्रामाण्यं पूर्वसूत्रोक्तस्मृतिसामान्यप्रत्युदाहरणत्वेनोच्यते, तेषां हि प्रत्यक्षादिमूलत्वेन प्रामाण्यं प्रत्यक्षसूत्रे निराकृतं, मन्वादिवद्वेदमूलत्वेन प्रामाण्यमिह निराक्रियते तेषां ह्यसत्यपि प्रसिद्धवैदिकैरग्निहोत्रादिभिः कर्तृसामान्ये भिन्नप्रस्थाना अपि वेदा मूलं भविष्यन्ति, यथैवाथर्वणस्य त्रयीभिन्नरूपता, तथा चतुर्भ्योऽपि वेदेभ्यो भिन्नरूपा वेदाः सम्भवेयुः, ते चेदानीं प्रलीना मन्वादीनामपि हि केचित्प्रलीनशाखामूलतामनुमन्यन्ते, तद्वदत्रापि भविष्यति, इत्थं च सम्भवति प्रामाण्ये नाप्रामाण्यं युक्तमिति भवति केषांचिदाशङ्का, साऽपि [3]मन्त्रविषन्यायेन निराकर्तव्येत्येवमर्थमिदमधिकरणं कृतं पूर्वपक्षः, सिद्धान्तस्तु भवि-

१ स्वशाखापठितश्रुतितुल्यप्रमाणकमिति पाठान्तरम् ।
२ विप्रलम्भशीयतयेति तु युक्तम् ।
३ सा च मन्त्रविषन्यायेनेति पु ।

च्छिचवैदिकपरिग्रहानुपपत्त्या मन्वादिष्वनुपलभ्यमानोऽपि वेदः कल्पितः, शाक्यादिषु त्वत्यन्तं वैदिकविपरीतमवैदिकमप्रमाणं च तदित्येव शिष्टानां स्मरणं, वेदद्वेषिण एव तेषां प्रामाण्यमनुमन्यन्ते, दृष्टानुसारिणी च कल्पना न तद्वैपरीत्येन, अतोऽत्र वेदकल्पना दवीयसीत्यप्रामाण्यमेव तेषामसन्मूलत्वादिति ।

पदार्थप्राबल्याधिकरणम् । सू॰ शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेत् ॥ ५ ॥
न शास्त्रपरिमाणत्वात् ॥ ६ ॥

"आचान्तेन कर्त्तव्यम्" "यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यम्" "दक्षिणाचारेण कर्त्तव्य"मित्येवमादीनि क्रत्वङ्गस्म[1]रणान्युदाहरणं किं प्रमाणमप्रमाणं? वेति विचारः, तदर्थं च प्रत्यक्षश्रुत्या विरुध्यन्ते न वेति, तदर्थमप्येभिः किं क्रतुमध्येऽनुष्ठीयमानैः कस्यचिच्छ्रुत्यर्थस्य क्रमादेर्भवति बाधो न वेति, अथवाऽभ्युपेत्यैव विरोधं प्रमाणमप्रमाणं वेति विचारः, तदर्थं च प्रमाणप्रमेयबलाबलविसंवादे किं च न्याय इति चिन्त्यते, ? तथा हि श्रुतिस्मृत्योः प्रमाणयोः श्रुतिर्बलीयसीति स्थितम्, अतः श्रौतत्वात् क्रमादयः स्मार्त्तेभ्य आचमनादिभ्यो बलीयांसो विज्ञायन्ते, प्रमेयस्वरूपालोचने पदार्थगुणत्वात्क्रमादेराचमनादयः पदार्था बलीयांसोऽवगम्यन्त इति बलाबलद्वयविसंवादात्कतरेण निर्णय इति संदेहः, तत्र पूर्वः पक्षः "श्रुत्युक्तानां क्रमादीनां स्मार्त्तैराचमनादिभिः । व्याकोपः स्यादतस्तावत् विस्पष्टैव विरोधिता ॥ ततः श्रुतिबलीयस्त्वात्स्मृतेः स्यादप्रमाणता । पूर्वभाविप्रमाणत्वं प्रमेयस्याद् बलाबलात् । न्यायस्तेनैव निर्णीते न पश्चादितरादरः । नैराकाङ्क्षात्प्रमातॄणामतः स्मृत्यर्थबाधनम्" ॥

"वेदं कृत्वा वेदिं कुर्यादि"ति क्रमः कालश्च यः प्रधानेनाङ्गानामविप्रकर्षः प्रयोगप्राग्भावश्च प्रयोगवचनावगतो यश्च पूर्वाह्णादिः परिमाणं चाविस्मृतसमस्तपदार्थानुष्ठानसिद्ध्यर्थं प्रयोगविधिनैवाकाङ्क्षितं पदार्थविधिप्रचयावगतं, तदेतत्त्रयमपि क्रमकालपरिमाणात्मकमाचमनादिभिर-

[1] क्रत्वर्थाङ्गस्मरणानीत्यपि पाठः ।

न्ययात्वं प्रतिपद्यते तेन विरोधस्तावदस्त्येव, विरोधे च श्रुतेर्बलीयस्त्वात् स्मृत्यर्थस्याचमनादेर्बाधः ।

न च श्रुत्यर्थत्वेऽपि पदार्थगुणत्वात्क्रमादेर्दौर्बल्यमाचमनादेः स्मृत्यर्थस्यापि पदार्थत्वाद्बलीयस्त्वमिति वाच्यं प्रमाणपूर्वको हि प्रमेयावगमः तेन पूर्वभाविप्रमाणस्यं बलाबलं पूर्वमवगम्यते तेन चाचमनादिभ्यः क्रमादीनां बलीयस्त्वे निर्णीते निराकाङ्क्षत्वाच्च पश्चादवगतं प्रमेयबलाबलमादर्त्तव्यं, तस्मादाचमनादिस्मृतीनामप्रामाण्यम् । सिद्धान्तस्तु "पदार्थप्राप्त्यपेक्षत्वात्क्रमादेरविरोधिता । विरोधेऽपि च दौर्बल्यं पदार्थेभ्यो गुणत्वतः" ॥ सर्वेषु हि पदार्थेषु प्राप्तेषु प्रयोगवेलायां तद्विशेषणतया क्रम आश्रीयत इति तेन पदार्थप्राप्त्यपेक्षत्वात्क्रमस्य अत्यन्तजघन्यप्रमाणकोऽपि पदार्थः पूर्वं प्राप्नोति पश्चात्क्रमः सर्वपदार्थप्रयोगाङ्गतयाऽवतरन्नपि न पदार्थैर्विरुध्यते कालोऽप्येवमेव प्रयोगाङ्गत्वात्, यावन्तः पदार्था अवधारितास्तेषां सर्वेषामेव पूर्वाह्णादिकालत्वं प्रधानसंनिकर्षः प्रयोगप्राशुभावश्च, परिमाणं तु न कस्यचित्कालस्यार्थः, प्रयोगविधिरपि न तदाक्षिपति अन्यथाप्यविस्मरणसिद्धेः, अथापि शास्त्रार्थस्तथाऽपि प्रयोगौपयिकत्वात्प्रयोगस्य च प्राप्तपदार्थप्राप्त्यपेक्षत्वादविरोधित्वं, यद्यपि क्रमादीनामाचमनादिभिर्विरोधः स्यात्तथापि सर्वपदार्थगुणत्वाद्दौर्बल्यम्, आचमनादयस्तु पदार्थत्वाद् बलवन्तः ।

न च प्रमाणबलाबलस्य पूर्वभावित्वं, न हि प्रमाणयोः स्वरूपतो विरोधः, अपि तु प्रमेयविरोधनिमित्तः प्रमेयगतं हि विरोधमालोच्य प्रमाणविरोधबुद्धिर्भवति तद् यदैव प्रमेययोर्विरोधो गम्यते तदैव तयोर्बलाबलप्रतीतिः तत एव निर्णये कृते नैराकाङ्क्ष्यात्प्रमाणबलाबलमनादर्त्तव्यमिति न स्मृतेर्बाधः । यत्तु स्वभावात् एवाप्रमाणं शाक्यवाक्यं तत्सर्वदैवानादर्त्तव्यं यत्तु बलवद्विरोधापेक्षमप्रमाणं तत्तदभावापेक्षया प्रमाणमेवेत्यवगन्तव्यं, न चात्र बाधकमस्ति प्रमाणबलाबलस्याबाधकत्वात्, तस्मादाचमनादेर्बलीयस्त्वात् तदनुरोधेनैव श्रुत्युक्तक्रमादयो बाध्यन्त इत्याचमनादिस्मृतीनामबाधात्प्रामाण्यमिति । न त्विदमेवमधिकरणं पूर्वपक्षस्यातिमन्दत्वादशो-

पथीतादेश्च प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वेनानुदाहरणत्वात् तस्माद्यत् पूर्वं शाक्यादिशास्त्राभासानामप्रामाण्यमुक्तं तत्रैव चोद्योत्तरत्वेनाद्यं सूत्रद्वयं व्याख्येयम् । यद्वि तेष्वहिंसादिवचनं श्रुतिस्मृतिशिष्टं न कोपयति तत्प्रमाणं भवत्विति चेत्तत्रोत्तरं "न शास्त्रपरिमाणत्वात्" इति न खलु येन केनचित्प्रमितो धर्मः फलं साधयति तत्प्रमाणं भवति "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" "वेदोऽखिलो धर्ममूलं तद्विदां च स्मृतिशीले धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्च" "पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश" इत्येवमादिभिरेव धर्मप्रमितेर्नियमादन्यतः प्रमितस्य फलसाधनत्वाभावेन धर्मत्वाभावात्तेषामप्रामाण्यमिति ।

यत्तु तृतीयं सूत्रम् "अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् तेष्वदर्शनाद्विरोधस्ये"ति

तत्सदाचारप्रामाण्यप्रतिपादनार्थमधिकरणान्तरं व्याख्येयम् अत्रानिबन्धनाः सदाचाराः वसन्तोत्सवादिविषया उदाहरणं प्रमाणमप्रमाणं वेति संदेहे, तदर्थं च श्रुत्यादिमूलत्वं भ्रान्त्यादिमूलत्वं वेति चिन्तनीयं तत्र स्मृत्यधिकरणे कर्तृसामान्यात्सदाचाराणामपि स्मृतिवत्प्रतिपादितमपि प्रामाण्यं निर्निबन्धनतया व्यतिक्रमसाहससङ्कराच्चाक्षिप्य समाधीयते । यदि वसन्तोत्सवादयो ऽष्टकादिवद्वेदमूला भवेयुस्ततस्तद्वदेव मन्वादिभिरपि निबध्येरन् । अनिबन्धनात्तु नैषां मूलं केनचिद्दृष्टम् । आचारपरम्परामात्रमेव दृष्ट्वा मन्वादिभिरपि सदाचारः प्रमाणमित्येवं परोक्षरूपेणानभिधानात्प्रामाण्यमनुमीयते इति मन्यामहे । तत्र सैवान्धपरम्परा स्यात् । धर्मव्यतिक्रमसाहसदर्शनाच्च नाचारमात्राच्छक्यं धर्माध्यवसानमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु धर्मबुद्ध्या वैदिकैरनुष्ठानमसति वैदिकत्वे ऽनुपपन्नं, व्यतिक्रमसाहसदर्शनं तु रागद्वेषादिनिबन्धनत्वान्न धर्मबुद्धिनिबन्धनं, धर्मबुद्धिनिबन्धनस्य त्वाचरितस्याप्रमाणकारणत्वाच्छ्रुतिस्मृतिविरोधादर्शनाच्च धर्मलिङ्गत्वाव्यभिचारः । मन्वादिभिस्तु लाघविकैर्यदि नाम स्वरूपेणानिबध्य

१ परोक्षरूपेणाभिधानात्प्रामाण्यमनुमीयते इत्यपि पाठान्तरम् ।

सामान्यात्मना शिष्टाचारः प्रमाणमित्येवमुक्तं नैतावता कश्चिद्दोषः, तस्मा-
त्स्मृतिवदाचाराणामपि धर्मे प्रामाण्यं सिद्धम् ।

शास्त्रप्रसिद्धपदार्थप्रामाण्याधिकरणम् ।

सू० तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ८ ॥

आचारप्रसङ्गाच्छब्दार्थप्रयोगरूपाचारविप्रतिपत्तौ बलाबलं चिन्त्यते
यत्र भाष्ये चार्यम्लेच्छविशेषानुपादानाद्वाक्यशेषेण सिद्धान्तकथनात् शिष्टा-
चारस्य च पूर्वप्रकृतत्वात् यत्र शिष्टानामेव मिथोऽभिधानविप्रतिपत्ति
कैषाचिद्वाक्यशेषानुगुणा केषाचिदननुगुणा तत्र तुल्यबलतामाशङ्क्य वाक्य-
शेषानुगुणाया बलीयस्त्वं प्रतिपाद्यते इति लभ्यते, तत्तूदाहरणाभावाद्
यवादिशब्दानां दीर्घशूकादिष्वेव सर्वशिष्टप्रयोगादन्यस्यापि शिष्टप्रयो
गस्य विप्रतिपत्तिविषयस्योदाहरणस्यादर्शनात् "त्सदिग्धेषु वाक्यशेषा" दित्य-
नेन गतप्रायत्वाद्वाक्यशेषाच्चैविशेष', ततोऽसति वाक्यशेषेऽभियुक्तान-
भियुक्तप्रसिद्धौरेव तुल्यबलत्वप्रसङ्गादयुक्तमिति मत्वा आचार्यैरन्यथा-
ऽधिकरणं व्याख्यातं, यत्रार्यम्लेच्छयोरभिधानविप्रतिपत्तिः, यथा पीलुशब्द-
मार्या वृक्षविशेषे प्रयुञ्जते, म्लेच्छास्तु हस्तिनि, तत्र चिन्त्यते, किं तुल्यब-
लत्वं? भुतार्यप्रसिद्धिर्बलीयसीति? तत्र लोकप्रसिद्धिगम्यत्वाच्छब्दार्थस्यो-
भयोरपि समा विप्रतिपत्तिः स्याच्छास्त्रार्थे हि बलाबलं, यः शास्त्रप्रमाणको
धर्मस्तत्र शास्त्राभियोगशून्येभ्यो म्लेच्छेभ्यस्तदभियोगशालिनामार्याणाम-
स्ति बलीयस्त्वं व्यवहारगम्यस्तु शब्दार्थ, स च म्लेच्छानामप्यविशिष्ट इति
प्रमाणाविशेषादविशिष्टो द्वयोरपि शब्दार्थः, यच्चार्यैष्वनादित्वकारणमव-
धस्मरणं, तदपि समानं म्लेच्छेष्वपि, तस्मात्समेयमभिधानविप्रतिपत्तिः
स्यात्, इति प्राप्ते ब्रूमः, "प्रतिपादकतामात्रं म्लेच्छेष्वप्यवगम्यते । अवि-
प्लुतस्तु शब्दार्थः शिष्टैष्वेवावधार्यते," न तावदेवं न्याय्यम् उभावपि शब्दा-
वाचिति, अनेकादृष्टशक्तिकल्पनाप्रसङ्गात्, शब्दप्रयोगे ऽपि चान्यतरस्या
ऽनवधारणात् व्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गात् कदाचित्कस्यचिदुपादानेऽदृष्टो
पविकल्पापत्तेरेकत्र मुख्यत्वेनान्यत्र गौणत्वेनापि प्रयोगोपपत्तेर्गौणेऽपि
प्रयोगे पारंपर्यस्थानां मुख्याभिमानसंभवात्तेरेव चार्येभ्यो मुख्यत्वस्य कथ

नान्मुख्याभिधानपरम्परया अनुवृत्तिसंभवात् । तत्र यदि कथंचिदपि विशेषोऽवधार्येत तदा गत्यभावाद् द्वयोरपि अभिधेयता स्यात्, अस्ति त्वभियुक्तानभियुक्तयोर्विशेषः, शास्त्रस्था हि शब्दैकसमधिगम्यधर्माधर्माऽविप्लुतिलिप्सया शब्दार्थतत्त्वं विविच्य परिपालयन्ति, म्लेच्छास्तु दृष्टार्थव्यवहारस्य यथाकथंचित्सिद्धौ प्रयोजनाभावाच्चाविप्लुतिसिद्धौ यतन्ते, अतो यद्यपि प्रतिपादकतामात्रं म्लेच्छेष्वपि सिद्ध्यति तथाऽपि विप्लुतिसंभवाच्च तेषु शब्दार्थतत्त्वसिद्धिरित्यार्यप्रसिद्ध्यैव निर्दोषया बलीयस्याऽर्थसिद्धिरिति पीलवादिशब्दा वृक्षाद्यर्थाभिधायिन इति स्थितम् । भाष्यमप्यार्यम्लेच्छविगानाभिप्रायं व्याख्येयं वाक्यशेषश्चाभ्युच्चयत्वेनोक्तः, न मूलहेतुतयेति ।

स्मृत्याचारविरोधे वा यत्र मन्वादिनिबन्धनानामनिबन्धनानां चाचाराणां विरोधो मातुलदुहितृपरिणयनादिषु तत्र किं तुल्यकक्षत्वम्? उत स्मृतीनां बलीयस्त्व? मिति चिन्त्यते, तत्र "बलाबलविशेषस्तु कक्षान्तरितकारितः । श्रुतिस्मृत्योरिह त्वेवं न द्वयोः श्रुतिमूलतः" श्रुत्या हि साक्षादर्थः प्रतीयते स्मृत्या तु श्रुतिकल्पनयेत्येकान्तरितप्रामाण्यत्वादव्यवहितप्रामाण्या श्रुतिर्बलीयसीति तेन तत्र युक्तं यत्स्मृतेरननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम्, इह त्वेवं विशेषो नास्ति, द्वयोरपि श्रुतिमूलत्वेनैकान्तरितयोरविशेषात्तस्मात्समा विप्रतिपत्तिरिति । अत्रोच्यते "सप्रत्ययप्रणीता हि स्मृतिः सोपनिबन्धना । तस्यास्तेन बलीयस्त्वमाचाराद्विनिबन्धनात्" प्रत्ययिततरा हि मन्वादयः स्मर्त्तारः तत्स्मरणं गुणवत्तरकर्तृकत्वादितरजनचारित्र्याद्विश्रम्भणीयतरमिति व्यक्तमेतत्, अपि चाचरितॄणां जनानां स्वयमितस्ततो विप्रकीर्णपरप्रकरणादिगतश्रुत्युद्धरणेनार्थं प्रतिपत्तुमसामर्थ्यादवश्यमेते महर्षिभिरेव ज्ञात्वा स्मृत्वा समर्पितमर्थमनुतिष्ठन्तीत्यङ्गीकार्यम्, अत आचारस्य स्मृतिकल्पनेन श्रुतिकल्पकत्वमिति द्व्यन्तरितप्रमाणत्वाद्दुर्बलत्वम् । अपि चाचारेषु कर्मस्वरूपमात्रमेव प्रत्यक्षं, कर्तव्यता तु विमर्शपूर्वमर्थसुखहेत्वन्तरासंभवनिरूपणेन पारिशेष्यात्कल्पयितव्या, तां च कल्पयित्वा पश्चान्मूलक-

ल्पनमिति विप्रकर्षे, सन्निकृष्टमूलासु तु स्मृतिषु द्रागेव यन्मूल कर्तव्यताऽवगम्यते मूलमात्रं तु कल्प्यमिति सन्निकर्षे, सर्वथा च स्मृतिविरुद्धाचाराणां मातुलदुहितृपरिणयनादिविषयाणां कामादि हेत्वन्तरं विस्पष्टमेव दृश्यत इति न कथंचिदपि श्रुतिमूलत्वं संभावनीयं, न चात्र विकल्पाभ्युपगमेनोभयोरपि प्रामाण्यं संभवति वस्तुनि विकल्पासंभवात्, न हि मातुलदुहितृपरिणयनात्प्रत्यवायोत्पत्तिरनुत्पत्तिश्च संभवतीत्यवश्यमन्यतरस्याप्रामाण्यमाश्रयणीयं तत्र अप्रमाणनिमित्तस्याचारस्याप्रामाण्यमिति सिद्धमेवंजातीयकानां दुराचारत्वम् ।

अथवा त्रिवृच्चरुवालादौ यत्र लौकिकवाक्यशेषयोरर्थविप्रतिपत्ति यथा 'त्रिवृद्बहिष्पवमान'मिति अत्र त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोकादर्थोऽवगम्यते वाक्यशेषात्तु स्तोत्रीयानवकम् आदित्य प्रायणीय पयसि चरुरिति चरुशब्दस्य स्थालीवाक्यशेषादोदनः आश्ववालः प्रस्तर इति च अश्वस्य वाल वाक्यशेषात्तु काशः, 'पितरो वा धृतो' इति इत्थं यवात्मिकेति लोकात् वाक्यशेषाच्चार्थमूलके किं तत्र लोकवाक्यशेषयोस्तुल्यबलत्वम्? उत वाक्यशेषस्य प्रतीतिर्बलीयसी? इति संशय तत्र पदार्थपदसंबन्धे तुल्यत्व लोकवेदयोः । अदृष्टसाधनत्वे हि लोकाद्वेदोऽतिरिच्यते विध्युद्देशात्तावदेतावदवगम्यते यदिह त्रिवृदादिशब्दाभिधेयं तद्वाक्यार्थान्वयीति किं तु तस्याभिधेयमित्यन्यतोऽवगन्तव्यं, तत्र लोकस्याप्यभिधेयनिर्णये वेदवाक्यशेषतुल्यत्वं, ततोऽधिकं वा सामर्थ्यमस्तीत्यर्थद्वयमपि तुल्यप्रमाणकत्वाद्विकल्पेन ग्रहीतव्यमिति पूर्वः पक्षः, सिद्धान्तस्तु वाक्यैकत्वं विधिस्तुत्योरिव वैक्यावृत्ते न हि । तेनात्र वाक्यशेषस्य प्रतिपत्तिर्बलीयसी यदि लौकिकोऽर्थो विध्युद्देशेनाश्रीयते ऽन्यार्थो वाक्यशेषेऽन्यार्थश्च विध्युद्देश इति न कथंचन संबन्धः स्यात् तस्मादत्र वाक्यशेषे त्रिवृद्बहिष्पवमानमित्यादिषु तत्र तावत्तदनुगुण एवार्थः समाश्रयणीय इत्येतावदिहाधिकरणे स्थितं यदा चैव वाक्यशेषवशात् स्तोत्रीयानवकमपि वाच्यमित्यवधारितं तदा

१ लौकिकवाक्यशेषयोरिति पुस्तकान्तरपाठः ।

यत्र वाक्यशेषो नास्ति त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोम इत्यादिषु तत्राप्यनेनैवार्थेन भवितव्यं, रूढिवशादिति दशमे वक्ष्यते चरुशब्दोऽप्योदनस्याल्योः परस्परसंबन्धित्वाद्वाक्यशेषावधारितौदनवचनत्वेन 'स्थाल्यामन्याय्यश्चानेकार्थत्वमिति प्रतिबद्धशक्तित्वाल्लाक्षणिकः, तेनासत्यपि वाक्यशेषे "सौर्यं चरुं निर्वपे"दित्यादावप्योदनवचनत्वमेवेति दशमे वक्ष्यते, आश्ववालैतवीशब्दावपि कात्स्न्यमूलयो रूढत्वादन्यत्रापि तदर्थावेव भवतः, न चात्र 'संदिग्धेषु वाक्यशेषादि'त्यनेन गतत्वम् असंदेहात्, इह हि वाक्यशेषास्मागर्थोन्तरमेव निर्णीतं वाक्यशेषेण बाध्यते न तु प्रथमं संदिग्धन्तेन निर्णीयत इति ॥

सू० चोदितं तु प्रतीयेताविरोधात्प्रमाणेन ॥ १० ॥

आर्यप्रसिद्धिविरोधे म्लेच्छप्रसिद्धेरप्रामाण्यमुक्तम्, इदानीं किं म्लेच्छप्रसिद्धिरित्येवाप्रमाणम्? उत बलवद्विरोधादेवाप्रमाणम्? अविरोधे तु तस्या अपि भवत्येवाभिधेयनिर्णये प्रामाण्यमिति चिन्त्यते पिकनेममततामरसादिशब्दा न क्वचिदार्याणां प्रसिद्धाः, म्लेच्छानां तु कोकिलादिषु प्रसिद्धाः, तत्र यद्यप्रमाणमेव म्लेच्छप्रसिद्धिः, ततस्तेषां निरुक्तादिवशेनार्थकल्पनम्। अथ तु सा प्रमाणं, ततः सैवाश्रयिष्यते, तदत्र म्लेच्छप्रसिद्धिः प्रामाण्ययोग्या न वेत्येतावदधिकरणशरीरं, सत्यपि तु प्रामाण्ये किं म्लेच्छगतत्वाद्दुर्बला निरुक्तादिद्वारा शास्त्रस्थत्वाद्बलीयसी? उतेयमेव दुर्बला? कल्प्यत्वात्, म्लेच्छप्रसिद्धिस्तु क्लृप्तत्वाद्बलीयसीत्येतत्प्रासङ्गिकं, शिष्टाकोपे चैतदवस्थितं, स्वरूपगतमेव बलाबलं प्रमाणद्वारकाज्ज्याय इति तेनैव न्यायेनात्रापि प्रयोक्तृद्वारा बलाबलात् क्लृप्तकल्प्यत्वेन स्वरूपगतमेव ज्यायो भवति तेन गतप्रायमिह प्रसङ्गेन उक्तं भाष्यकारेण, प्रामाण्यसंभवासंभवमात्रं तु म्लेच्छप्रसिद्धेश्चिन्त्यते, तत्र पूर्वः पक्षः, "म्लेच्छेषु हि पदार्थानां विप्लुतिर्भूयसी यतः। ततस्तेषु प्रसिद्धोऽर्थो न विश्रम्भः कथंचन" पदानि पदार्थाश्चापभ्रंशप्राया एव म्लेच्छेषु बाहुल्येन, तेषु कथमिवाविप्लुतपदार्थावधारणम्। अतोऽप्रमाणं म्लेच्छप्रसिद्धिः, न हि ते दृष्टार्थव्यवहारित्वाच्छब्दार्थाविप्लवे यत्नं कुर्वते तस्माद्विप्लुतिसंभवात्तेषु प्रसिद्धोऽर्थो न विश्रम्भणीयः, निरुक्तादिद्वारेण

त्वर्थकल्पनं पिकादीनामिति ॥ * ॥ सिद्धान्तस्तु 'पदानि तावदेतानि वेदादिष्वेव दर्शनात्। अविज्ञातानि तेषां च भाष्यमर्थो न केनचित् ॥ नित्ये नार्थव्यसी नास्ति यतो म्लेच्छेषु विश्रुतिः। म्लेच्छप्रसिद्ध एवार्थस्तेषामिति हि निर्णयः ॥" पिकादिपदानि तावद्वेदे वेदाङ्गादिषु दृष्टत्वादविज्ञातानि नित्यानि तदेषां नित्येनैव केनचिदर्थेन भवितव्यं, न चामीषामार्येष्वर्थः कश्चिदस्ति यत्र मुख्यानि भूत्वा म्लेच्छप्रसिद्धार्थं गौणभ्रान्त्यादिनिमित्तप्रयोगभाञ्जि विप्लुतिं गच्छेयुः, न ह्यसति मुख्ये गौणादिसम्भवः, तस्मात् म्लेच्छप्रसिद्ध एवार्थोऽमीषामित्यध्यवसीयते, अतः सिद्धमविरुद्धेषु प्रसिद्धव्यवहारत्वेषु म्लेच्छानामभिधेयनिर्णये प्रामाण्यम् ॥

सू॰ प्रयोगशास्त्रमिति चेत् ॥ ११ ॥

अत्र कल्पसूत्राण्युदाहृत्य किं प्रमाणमप्रमाणमिति भाष्ये विचारितम्

ननु स्मृत्यधिकरण एव सर्वेषां वेदातिरिक्तानां प्रामाण्याप्रामाण्यचिन्ता वृत्ता, तत्र केचिदाहुः तत्र[1] शब्दतया पूर्वपक्षमुक्त्वा शब्दानुमानेन सिद्धान्तितम्। एतानि वैदिकार्थनिबन्धनत्वात्प्रत्यक्षशब्दानीति न तत्रोदाहरणं, स्मृतयो हि प्रायेणैतस्ततो विप्रकीर्णपरप्रकरणपठितवाक्यशेषगतप्रसिद्धवन्निर्देशानुपपत्तिकल्पिततिरोहितप्रायविधिमूलाः, तद्यथा 'नयन दक्षिण दीक्षितः पूर्वमङ्क्ते सव्यं हि मनुष्याः पूर्वमञ्जत'' इति प्रसिद्धवत्सव्यस्य पूर्वमञ्जनं निर्दिष्टं, तत्र दृष्टप्रयोजनाभावात्प्रमाणान्तरेणाप्राप्तमित्यनुपपत्त्या विधिः कल्प्यते, तथा 'तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्ति तस्माद्भूम्याविज्ञातेन ब्रह्महे'' त्येवंविधं स्मृतीनां मूलम्, अत एव चैषु स्मार्तत्वप्रसिद्धिः प्रत्यक्षश्रुतावविहितत्वात्, दर्शपूर्णमासादिषु तु प्रत्यक्षविधिसद्भावाच्छ्रौतत्वम्, इममेव च विशेषमभिप्रेत्य गौतमेनोक्तं "प्रत्यक्षश्रुतिविधानाद्गार्हस्थ्यस्ये''ति न तु स्मृतिपरम्परयैवानुमेयत्वम् ग्रन्थपरम्पराविरोधात्, अत एव प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्मृतेरननुष्ठानं, स्मृतयो हि सिद्धवन्निर्देशानुपपत्तिकल्पितविधिमूलतयाऽपि सम्भाव्यन्ते, कल्पना च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेऽनुपपन्ना, तेनापि स्फुटविषयश्रुतिविरोधविषयेऽपि न्यायाभासेन विधिं कल्पयित्वा किमिव स्मृतिः

१ तत्रावेदतयेति तु पा०।

प्रवृत्ता? किं वा "ऽग्निहोत्रं जुहुयादाधान्ते ह्यग्निशो मदे'त्यादिवत्प्रत्यक्षमेव विधिं दृष्ट्वेति विचिकित्सोपपन्ननाद्यावत्तद्विषयप्रत्यक्षविधिर्नोपलभ्यते तावत्तदनादरेण प्रत्यक्षोपलब्ध एवानुष्ठेय इति तेन स्मृतय एव तत्रोदाहरणं न कल्पसूत्राणि। किञ्च नैषामिह प्रामाण्याप्रामाण्यचिन्ता किन्तु स्वतन्त्राणामेव वेदवत् प्रामाण्य? मुत स्मृतिवत्परतन्त्राणा? मिति। यद्वा भवतु नामैषामपि तत्र विचारस्तेषामपि तु मन्वादीनामिह स्वातन्त्र्यनिराकरणम्, अथवाऽङ्गान्यत्रोदाहरणं, तेषां हि "षडङ्गमेक' इति वेदत्वस्मरणात्स्वातन्त्र्याशङ्का जायते। अथवा शाक्यादिग्रन्थानां श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्ये निरस्ते सम्प्रति श्रुतिवदेव तत्प्रामाण्यमाशङ्क्य निराक्रियते तदेतानि चत्वार्यपि विचारस्थानानि समानन्यायानि सह विचार्यन्ते, किमेषां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं न वे?ति, तदर्थं च किमेषां पौरुषेयत्वमपौरुषेयत्वं वे ति चिन्तनीयम्, तत्राव गतिस्तावद्वेदेभ्यो धर्माधर्मविषया समुपजायते सा च स्वतःप्रमाणं, तद्यदि पौरुषेयत्वं शाक्यादिग्रन्थानां ततः पुरुषदोषादप्रामाण्यापत्तेर्दृष्टप्रामाण्यहानिः स्यात् अतो दृष्टानुगुण्यादपौरुषेयत्वं मन्वादीनां स्वविगीतमेव प्रामाण्यं, तत् किमेषामेवापौरुषेयत्वं कल्प्यताम्? उत प्रमाणान्तरं कल्पयित्वा तस्य नित्यत्व?मिति दृष्टानुसारित्वान्नित्यत्वकल्पनं न्याय्यम् अङ्गानां तु 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयं षडङ्गमेकं इति स्मरणाद् दृढमेवापौरुषेयत्वं कल्पसूत्राणां तु पठितपाठप्रत्यक्षवेदार्थोपनिबन्धनाच्छाखान्तरतुल्यत्वादपौरुषेयत्वं न हि सकलजनप्रत्यक्षवेदशाखाविषयमथ घटतामेषां पुरुषे प्रणयनं सम्भवति, यत्तु बौधायन[1]मशकादिभिस्तु समाख्या काठकादिवत्प्रवचननिमित्तत्वेनोपपन्ना, तन्निमित्ता च एषु लौकिकानां कर्तृस्मृतिः, भवति चात्र प्रयोगः, "वेदाध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम्। वेदाध्ययनसामान्यादधुनाऽध्ययनं यथा॥ कल्पानां तु नित्यब्रह्मयज्ञाद्यधिविषयत्वादपि नित्यता, श्रूयते हि "यद्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पा निति, कथम नित्यानां नित्यविधिविषयत्वं, तस्मादेषां नित्यविधिविषयत्वात्स्वातन्त्र्यमिति प्राप्ते ब्रूमः, "नैतेषां पौरुषेयाणां स्वातन्त्र्यमुपपद्यते। विस्पष्टं च पौरु

१ यद्बौधायनमनुमशकादिभिरिति तु पुस्तकान्तरपाठः।

पेयस्य दृढकर्तृस्मृतेर्वेशात्" पुरुषपरम्परयैव श्लोककर्तारः स्मर्यन्ते न काठका-
दिवत्प्रवचनेन परिहर्तुं शक्यन्ते, तत्र हि समाख्यानमात्रम् । अत्र तु पारम्प-
र्येण सर्वेषामविगीतस्मरणाच्च नित्यत्वसम्भवः, षडङ्गमेक इति परमतोप-
न्यासात्पूर्वपक्षोक्तिमात्रं, नानाशाखागतलिङ्गादिकल्पितश्रुत्यर्थोपसंहारस्य
कल्पसूत्रान्यैरेव' कर्तुमशक्यत्वात्तादर्थ्येनार्थवद्विन्यस्य आनर्थक्यम्, एव-
विधाश्च यस्याः प्रतिमन्वन्तरं क्रियमाणाः केचित्सर्वकालमविच्छिन्न-
पारम्पर्येण प्रवर्तन्ते, ते च वेदार्थकल्पनात्कल्पा इति नित्यैव समा-
ख्यया ब्रह्मयज्ञाङ्गतया विधीयन्त इत्यनित्यत्वेऽपि ग्रन्थव्यक्तीनां
नित्यविधिविषयत्वोपपत्तिः, तस्मान्नैषां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमिति शाक्या-
दिनिबन्धनानां सिद्धं धर्मे प्रमाणाभासत्वं कल्पादिषु तु यानि प्रत्यक्ष-
श्रुतिन्यायविरुद्धानि वचनानि तेषाम् अप्रामाण्यं यथा 'अविशेषादुभौ''वे-
ति सर्वपुरोडाशचतुर्द्धाकरणवचनं, सन्निहितं च शास्त्रम् "आग्नेयं चतुर्द्धा
करोती' ति, तथा स कृताकृत इति सवनीयपुरोडाशस्य विकल्पवचनं पूर्वप-
क्षमूलं न वचनमूलम् 'अन्यत्र तदर्थवादवचना' दित्याश्वलायनवचनात्
तथा "पावद्रूपं वेदि'मुद्धरन्ती' ति वेदेर्यूपाङ्गत्ववचनं "जाघनीभिश्च पत्नीः
संयाजयन्तीति जाघनीनां समुच्चयवचनं द्वादशाधिकरणपूर्वपक्षमूलं न
वचनमूलं, तत्रापि सन्निहितं शास्त्रं "जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ती' ति, विध-
त्वित्वैकस्यमुपादेयगतस्यादिति द्वादशे वक्ष्यते, तथा "पुरोडाशं पर्यग्नि क-
रोती 'ति सन्निहिते शास्त्रे 'सर्वाणि हवींषी' ति वचनं च दशमाधिकरणपू-
र्वपक्षमूलं न वचनमूलं, पशु पुरोडाशविकारः स्यात् पर्यग्निकरणदर्शनादि-
त्यष्टमेऽभिधानात् तदिदमुक्तं 'सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात्सन्निधानशास्त्रा'दि' ति

सू० अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात् ॥ १५ ॥

स्मृतीनामाचाराणां चाविरोधविरोधयोः प्रामाण्याप्रामाण्ये प्रति-
पादिते, स्वातन्त्र्यं च स्मृतीनां निरस्तम् इदानीं केषाञ्चिदाचाराणां
स्मृतीनां च व्यवस्था वाऽव्यवस्था वेति चिन्त्यते होला[2]कादयो हि केचि-

१ वदिमुद्धरन्तीति पुस्तकान्तरपाठः ।
२ होलाका होलका होलिका इति त्रयोऽपि साधवः शब्दाः ।

देव प्राच्याद्यभिमानिभिरनुष्ठीयन्ते न सर्वैः, एह्लादिमानवातिरिक्तस्मृतयश्च कैश्चिदेव काश्चित्पठ्यन्ते न सर्वैः, तदेतात् स्मृत्याचारानुदाहृत्य चिन्त्यते किमेते तेषामेव धर्माः? किं वा सर्वेषामिति, तदर्थं च किमेतेषां मूलभूता श्रुतिर्व्यवस्थितविषया शक्यते कल्पयितुम्? उत सर्वसाधारण्येनैवे? ति, तत्र "लिङ्गव्यवस्थया लिङ्गी व्यवस्थां प्रतिपद्यते। धूमो हि यत्र तत्रैव वह्निर्नान्यत्र मीयते" स्मृत्याचारलिङ्गगम्या श्रुतिर्न प्रत्यक्षा तच्च लिङ्गं केषुचिदेवोपलभ्यते अतस्तद्विषयतयैव श्रुतिरनुमातुं शक्यते न हि तस्याः सर्वविषयत्वे प्रमाणमस्ति, व्यवस्थितविषयत्वेऽपि स्मृत्याचारयोरुपपत्तेः। यदि च साधारणी श्रुतिः स्यात्ततस्तन्मूलौ स्मृत्याचारावपि सर्वपुरुषगामिनौ स्यातां, यदि ह्यालस्यादिनिमित्तमितरेषामनाचरणं तदा स्यादपि साधारणानुमानम्। यत्तु नियमेन प्राच्याद्यभिमानिनामाचरणमितरेषां चानाचरणं न तत्साधारणानुमानेऽवकल्पते तदा तस्माद्व्यवस्थितमेषां धर्मत्वमिति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥ * ॥

"विशेषाभावमात्रेण प्रसिद्धेत् सर्वधर्मता। विशेषणाद्व्यवस्था स्यात्तच्च नेहोपपद्यते" यदुक्तं सर्वधर्मत्वे प्रमाणं नास्तीति तदयुक्तं न हि सर्वधर्मत्ववादिना प्रमाणमुपन्यसितव्यम् उभयवादिसिद्धेन विधिनैवासति विशेषोपादाने सर्वधर्मत्वसिद्धेः, व्यवस्थावादिना तु वक्तव्यं प्रमाणं तच्च नास्ति, तथाहि स्मृतयस्तावत्साधारण्येनैव विदधतीति न तेषु चरणविशेषोपादानमस्तीति स्मृत्यनुसारेण श्रुतिकल्पनमिति सापि साधारणी न्याय्या, पठनव्यवस्था तु कर्तृस्वाचरणत्वात्। कर्त्ता हि छन्दोगः स्वशिष्यान् छन्दोगान् स्वयन्यमध्यापयामास तेऽप्यन्यांश्छन्दोगानित्येवं गौतमीयस्य छन्दोगैः पाठः, तथाऽऽपस्तम्बादिग्रन्थस्य तैत्तिरीयैरेवं एह्लग्रन्थानामपीति व्यवस्थितधर्मविषयत्वमप्रमाणकम्, आचाराणां तु सर्वाचरितृष्वनुगतमनाचरितृभ्यश्च व्यावृत्तमाकृतिव्यक्तिगुणसंस्थानादिकं न किंचिद्विशेषणं संभवति यदुपादाय होलाद्यधिकारं विशिंष्यात् प्राच्यादिसमाख्याऽपि व्यभिचारिणी तद्देशगतानामपि केषांचिदनाचरणात् चिरविनिर्गतपुत्रपौत्राणामपि चाऽसत्यां समाख्यायां समाचारात् तस्मादसति विशेषणे सर्वधर्मत्वमाचाराणां स्मृतीनां चेति।

सू० प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यात् ॥ २४ ॥

स्मृत्याचारविरोधे स्मृतेर्बलीयस्त्वमाचारेष्वप्यभियुक्ताचारस्य बली
यस्त्वं स्थितम् । इदानीं शब्दापशब्दविभागेऽपि किं व्याकरणस्मृते
स्तदभियुक्तानामाचारस्य चेतरलोकव्यवहाराद्बलीयस्त्वं सम्भवति नेति वि
चार्यते तदिहैकस्मिन्नर्थे प्रयुज्यमानान्गोगाव्यादिशब्दान् व्याकरणानुगता
ननुगतांश्चोदाहृत्य चिन्त्यते किमेते सर्वे तस्मिन्नर्थे प्रयोक्तव्याः साधवः ?
किं वा व्याकरणानुगता एव साधवः ? अन्ये त्वसाधवो न प्रयोक्तव्या
इति, तदर्थं च किं सर्वे अविच्छिन्नपारम्पर्यप्रयोगजाः ? उत केचिद
शक्तिजा अपभ्रंशा इत्यर्थं तदर्थं च किं व्याकरणं प्रमाणमप्रमाणं ? मिति
चिन्त्यते तत्सिद्धये किं तस्य मूलं सम्भवति ने ? ति, मूलसम्भवे प्रमाणभू
तव्याकरणबलीयस्त्वेन तदभियुक्तपुरुषाचारबलेन च पृथग्जनाचारबा
धात् गाव्यादीनामसाधुत्वं निर्मूलत्वे तु तदप्रामाण्याल्लौकिकप्रयोगावि
शेषात् सर्वेषां साधुत्वेन प्रयोज्यतेति तेन व्याकरणे प्रामाण्याप्रामाण्यमे
वात्र चिन्तयितव्यं तत्र निर्मूलत्वाद्विगीतत्वाद्वैफल्याद्वेदबाधनात् ।
पूर्वापरविरोधाच्च नास्ति प्रामाण्यसम्भवः ।"तस्मादेतेन शब्दानां प्रयोगो
न नियम्यते । तेनार्थप्रत्ययात्सर्वे प्रयोज्या न व्यवस्थया ' नियमद्वयार्थं हि
व्याकरणं साधूनेव प्रयुञ्जीत नासाधूनित्येकः प्रयोगनियमः, गवादय एव
साधवो न गाव्यादय इति साधुत्वस्वरूपनियमोऽपरः, न चैतद् द्वयमप्य
नेन नियन्तुं शक्यते तथा हि न तावत्साधूनेव प्रयुञ्जीतेति नियमसम्भवः,
अर्थावगमाय हि शब्दोच्चारणं न धर्माय, अर्थश्च यद्यसाधुभ्योऽपि
गम्यते तर्हि साधुनियमोऽनर्थकः । अथ न गम्यते ततः सुतरां नियमस्या
स्त्यानर्थक्यमर्थवशादेव नियमद्वयसिद्धेः । अथ गम्यमानेऽप्यसाधुभ्योऽर्थे
दृष्टार्थमपि शब्दप्रयोगमाश्रित्य धर्माय साधुनियमः शास्त्रेण क्रियत इत्यु
च्यते, तत्र मूलासम्भवात् न तावदत्र प्रत्यक्षादीनां मूलत्वं तेषां धर्माध
र्मयोरप्रवृत्तेः ।

---

१ प्रयोगप्रत्ययानुपपत्त्या इति पाठान्तरम् ।

न च वेदवाक्यानि गवादिषु प्रतिपदं कल्पयितुं शक्यन्ते अनन्तवाक्यपाठासंभवात् अपठितानां च मूलत्वानुपपत्तेः ।

न च सुशब्दमेव प्रयुञ्जीत नापशब्दमित्येकोपलक्षणेन सर्वेषामुपसंग्रहः, गाव्यादीनामपि श्रोत्रग्रहणत्वेन सुशब्दत्वाद्व्यवस्थानुपपत्तेः, न चावान्तरसामान्यं गवादिष्वनुगतं गाव्यादिभ्यश्च व्यावृत्तं किंचिदस्ति येन व्यवस्था स्यात्, साधुत्वमिति चेत् किं पुनरिदं साधुत्वं यद्गवादिष्वेव व्यवस्थितमित्युच्यते न हि इदं प्रत्यक्षादिभिर्गम्यते, वाचकत्वमिति चेत् तद्गाव्यादिष्वप्यविशिष्टं तेषामपि हि प्रयोगप्रत्ययानुपपत्त्या वाचकत्वं लोके गम्यते, न ह्यवाचकानां प्रयोगः प्रत्यायकत्वं वा घटते ।

न च यवादीनामिव प्रियङ्ग्वादिषु गुणात्प्रयोगसंभव, मुख्याभावात् मुख्यपूर्वो गौणः, नासावत्यन्तावाचकस्य गाव्यादेरवकल्पते एतेन लक्षणा प्रत्यूढा तेन गाव्यादीनामवाचकत्व लोकविरुद्धमिति न साधुरूपं शास्त्रेण नियन्तुं शक्यते, अनादित्वं साधुत्वमिति चेत् एतदपि गाव्यादिष्वविशिष्टं तत्रापि संबन्धृस्मरणाददृष्टसाधनत्वमिति चेत् न तस्य प्रत्यक्षाद्यविषयत्वात् वेदवाक्याना च प्रतिपदमसंभवादुपलक्षणानुपपत्तेश्च तत्र साधुत्वमेवोपलक्षणं तदेव च प्रमेयमित्यात्माश्रयदोषापत्तिः, तस्मान्मूलाभावादप्रमाणं व्याकरणं, परस्परविगानाच्च सूत्रकारो ह्यवश्यवक्तव्य प्रयोजनमनभिदधानो निष्प्रयोजनतामेव शास्त्रस्य मन्यते, भाष्यवार्त्तिककारौ तु धर्मप्रयोजनतामिति विगीतत्वं, तयोरपि मिथोज्ञानतत्पूर्वप्रयोगधर्मत्ववचनाद्विगीतत्वं, निष्फलं चेदं शास्त्रं न ह्यनेन धर्मार्थकाममोक्षाणां कश्चिदवाप्यते धर्म इति चेत् न तत्रापि पूर्वोक्तनिर्मूलत्वेनाप्रमाणत्वात् ।

न च रक्षोहादीनामपि प्रयोजनत्वं, तेषामन्यत एव शिष्याचार्यसंबन्धलोकमीमांसादिभ्यः सिद्धिरिति वार्त्तिक एव प्रपञ्चितं, वेदविरुद्धं चेदं व्याकरणं "दृष्टं साम" इत्यधिकृत्य "कलेर्ढक्" "वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ" इत्युक्तं, वेदे च "यदकालयत्तत्कालेयस्य कालेयत्वं ततो वामं वसु समभवदित्युपन्यस्य "वामं वा इदं देवेभ्यो ऽजनि तस्माद्वामदेव्यमिति वेदबाधादप्रामाण्यं, पूर्वापरविरोधाच्च अर्थप्रयुक्तानां हि शब्दानां व्याकरणं प्रतिज्ञात वाक्यमेव च

तथेष्ट न पदानि अनर्थकत्वात्, यथोक्तं "ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद् ब्राह्मणकम्बले। देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थकाः" इति, ततश्च यथाप्रतिज्ञं वाक्यमेव व्याकरणेन संस्कर्त्तव्यं तदव्याकरणात्त्वदव्याकरणाच्च पूर्वापरविरोध, पदद्वारेण वाक्यमेव व्याकरणेन संस्क्रियते इति चेत् अत्यन्ताविद्यमानत्वाद्वाक्ये पदानां तद्द्वारेण वाक्यस्य विषाणद्वारेणेव शशस्य संस्काराभावात्तस्मादप्रमाणं व्याकरणम् एवं भावितव्यम् इति प्राप्तेऽभिधीयते "प्रयोगपत्त्यौ नावद्याचगत्वादृतेऽपि हि । युक्ताविकस्य चार्थस्य न्याय्या नानेकशब्दता । अभियुक्तस्मृतेश्चात्र स्याद्विशेषावधारणा स्मृतेः स्मृत्यन्तरं मूलं साधुरूपनिरूपणे । प्रत्यक्षव्यवधानाच्च[1] नान्यवाक्यसमानता । प्रयोगनियमे मूलं वेदस्तस्मात्प्रमाणता" गवादय एव साधवो न गाव्यादय इति साधुस्वरूपनियमः । साधव एव प्रयोक्तव्या नासाधव इति धर्माय प्रयोगनियम इति द्वौ नियमौ व्याकरणे प्रतिपाद्येते द्वयोरपि च मूलसंभवादुपपन्नं प्रामाण्यं तथा हि प्रयोगनियमे मन्वादिवत्सप्रत्ययप्रणीतत्वाद्वेदमूलत्वं, न हि पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्योऽन्यः कश्चित्प्रत्ययिततरोऽस्ति तेन तन्मूलत्वानुमानं वेदवाक्यं, प्रत्यक्षमेव च वाजसनेयादिषु वचनं "तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः" इति, "आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य सारस्वतीमिष्टि"मित्यादिषु च प्रायश्चित्तविधानम् । 'उत त्वः पश्यन्नि'त्यादयश्च बहवो मन्त्रवर्णाः शब्दापशब्दविभागाभिज्ञतदनभिज्ञस्तुतिनिन्दारूपा, दृष्टार्थेऽपि च शब्दप्रयोगे तदा स्थितः साधुनियमो भोजनाद्याश्रित इव दिङ्नियमः शास्त्रेण विधीयत इति न प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वादव्यवस्था सत्यानृतवदनवर्जनयोश्चावगीतमेव शास्त्रार्थत्वम् । तच्च शब्दार्थभेदेन द्विविधम् तत्र यथैवार्थसत्यं यथावस्थितार्थकथनं धर्माय, तथा शब्दसत्यत्वमपि यथावस्थिताविप्लुतशब्दोच्चारणमित्यर्थः । यथा चार्थानृतमन्यथावस्थितस्यान्यथा वचनं प्रत्यवायाय, तथा शब्दानृतमप्यन्यरूपे वाचके सत्यन्यरूपोच्चारणमिति न प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वम् । द्वाभ्यामेव च वाक्याभ्यां साधूनेव प्रयुञ्जीत सुशब्दपर्यायांश्चासाधून्

१ प्रत्यक्षवचनाच्चेत्यत्र पुस्तकान्तरपाठो युक्तः ।

पशब्दपर्यायानिति समस्तशब्दापशब्दविधिप्रतिषेधसिद्धेर्नानन्तवाचककल्पनापत्तिः । साधुत्वासाधुत्वे एव च शब्दापशब्दसत्यानृतपर्याये उपलक्षणे अनादिवाचकत्वमेव साधुत्वं तद्विपर्ययश्चासाधुत्वम् । यत्तु प्रयोगप्रत्ययानुपपत्त्या गाव्यादीनामपि वाचकत्वादृतत्वस्यानुपपत्तिरित्युक्तं, तत्रोच्यते यद्यप्येषामवाचकत्वं, यद्यपि च मुख्याभावे गौणलक्षणयोरसंभवस्तथाऽपि वाचकशक्तिज्ञतया मूलशब्दोपस्थानेन प्रत्यायकत्वं भविष्यति अशक्तिज्ञत्वापरिज्ञानाच्चापशब्दवन्तो बालास्तत्रैव संज्ञासंज्ञिसंबन्धं शिक्षित्वा तथैव स्वयं व्यवहरन्ति । तेभ्यश्च शिक्षित्वाऽन्येऽपीत्येवं प्रयोगप्रत्यययोरुपपत्तौ नैकान्ततः सर्वेषामविच्छिन्नवाचकत्वम् अध्यवसातुं शक्यते । संभवति चैवं नानेकशब्दत्वमेकस्यार्थस्याभ्युपगन्तुं न्याय्यम् अनेकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गात् । प्रयोगवेलायां चाष्टविधदोषनिदानविकल्पापत्तेः । वाच्यवाचकयोश्चैकैकधाऽवधारितस्य नियमस्यानेकत्वे बाधप्रसङ्गात् । सास्नादिमान् हि यस्यामभिधानक्रियायां कर्म तस्यां गोशब्दः करणमित्यनयोः संबन्धः । तद्यदि गाव्यादिभिरपि सास्नादिमानभिधीयते ततस्तस्यां वेलायां सास्नादिमत्कर्मिकायामप्यभिधानक्रियायां गोशब्दस्य करणत्वाभावात्प्रतीतबाधः । तस्मादेकैकस्यैव वाचकत्वमितरे तदशक्तिजा इति ज्ञेयं, करहस्तादिषु च विशेषानवधारणादन्यान्याऽप्यनेकशब्दता गत्यन्तराभावादङ्गीक्रियते गवादिगाव्यादिषु त्वभियुक्तस्मरणास्मरणाद्विशेषोऽस्तीति न तावत्सर्वेषां वाचकत्वं वाचकरूपनियमेऽपि स्मृतेः स्मृत्यन्तरं मूलं तस्याऽप्यन्यदित्येवमनादिरेव स्मृतिपरम्परा, न चान्धपरम्परान्यायः शब्दस्वरूपस्य शब्दान्तराद्विविक्तस्य प्रत्यक्षत्वात् । सर्वे हि स्वे स्वे काले गवादिशब्दान्प्रत्यक्षत उपलभन्ते अतीतकाले च सत्तां पूर्वेभ्यो वृद्धेभ्यः श्रुत्वाऽवधारयन्ति सर्वकालमपि च केचन वृद्धाः सन्तीति तत्प्रत्यक्षसंभवात् न कदाचिदपि प्रत्यक्षविच्छेदः, सर्वकालवर्तित्वमेवानादित्वं साधुत्वं तच्चाविच्छिन्नपारम्पर्याभियुक्तस्मरणेन सुलभमिति न निर्मूलत्वम् ।

न च विगानादप्रामाण्यं श्रुतीनामपि यद्व्यायद्व्यादिविगानदर्शनात् । फलं चास्य शब्दापशब्दविभागज्ञानमुपादानपरित्यागोपयोगिधर्मार्थ-

मैथुनाप्तिपरिहारार्थं रहोहादि च वेदविरुद्धं काम भवतु अप्रमाणं सर्ववेद-बाह्यस्मरणवत् न तावता सर्वाप्रामाण्यम्, एवं पदानर्थक्यवाक्यस्फोटा-द्यभ्युपगमोऽपि न न्यायमूल इति न्यायाभावादप्रमाणं धर्माधर्मसिद्ध्यर्थं शब्दापशब्दविभागकथनमभियुक्तप्रणीतत्वात्प्रमाणमेवेति प्रमाणं व्याक-रणं तदनुगता एव यागादयो वाच्या इति स्थितम् ।

सू॰ प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभागात् ॥ ३० ॥

इदानीं यावकप्रसङ्गाद्व्यविशेषश्चिन्त्यते किमाकृतिः? उत व्यक्ति-रिति। तत्र यदि लोकवेदयोः शब्दार्थानामन्यत्वं भवेत्तत इदमनारम्भणी-यम् । तथा हि लौकिकशब्दविषयं तावदिदमधिकरणमनर्थकं वैदिकविषयं तु भवत्यर्थवत् न तु तत्र व्यवहारानुपातिना शब्दानामर्थनिर्णयः शक्यते कर्तुम् उपायाभावात्तेनोभयस्मिन्नपि विषयेऽनारम्भ एवाधिकरणस्यान्य-त्वपक्षे स्यात् । एकत्वपक्षे तु लोके वृद्धव्यवहारानुसारेण शब्दार्थनि-र्णयः कृतः, स तत्रानुपयुक्तोऽपि वेदे फलिष्यति तेनाकृत्यधिकरणोपोद्घात-तया लोकवेदयोः पदपदार्थानामन्यानन्यत्वे विचार्यते तत्र सत्यपि वर्णा-भेदे केनचित्स्वरच्छान्दसवर्णागमलोपविकारविपर्ययाध्यायानध्यायादिध-र्मभेदेन नाराजपदयोरिव क्रमभेदेन व्यपदेशभेदात्स्पष्टभेदस्वरूपादिश-ब्दसाहचर्याच्च लोकवेदयोः पदानामन्यत्वम् । अर्थोऽपि च पदान्यत्वा-देव "उत्ताना वै देवगवा वहन्ती"ति दर्शनाच्च अश्ववालादिशब्दानां च स्वार्थान्तरदर्शनादन्य इति प्राप्तेऽभिधीयते । "प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानाद्बुद्ध्वैकत्व प्रतिष्ठितं वर्णात्मकं पदं तच्च तदभेदान्न भिद्यते" ।

ननु वर्णाभेदेऽपि स्वरादिभेदात्पदभेदो वाक्याधिकरणे दर्शितः । 'पदावधारणोपायान् बहूनिच्छन्ति सूरयः । क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाक्य-श्रुतिस्मृती"रिति, सत्यं, योऽर्थप्रतीत्यौपयिको धर्मस्तद्भेदे भिद्यते एव पदं यथा पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे बहुव्रीहित्वम् । अन्तोदात्तत्वे स्वार्थश्रुतिता स्मरणादवगम्यते ब्रह्मग्रहणादिषु तु न्यूनातिरिक्तवर्णादर्थभेदो लोकत एवावगतः, नाराजादिषु क्रमान्यत्वादर्थान्यत्वाध्यवसायः । नैवं लोक

वेदयोरर्थापयिकधर्मभेदोऽस्ति। यदि ह्यनियतस्वराणामन्यो ऽर्थो नियतस्वराणामन्योऽर्थ इति स्मृतितो लोकतो वा ऽवगतं स्यात्ततो नियतानियतस्वरतया लोकवेदयोः पदभेदो भवेत् न चैवमतो नास्ति पदभेदः। पद्यते गम्यते ऽनेनेति हि पदम्, अतो गमकस्वरूपस्य कियताऽपि रूपेण सति भेदे भिन्नं पदं, तदभावे तु धर्ममात्रभेदान्न तद् भिद्यते। एवं देवासः, [1] त्मनेत्यादिषु लौकिकेभ्यो न्यूनातिरेककृतस्वरूपभेदे सत्यपि तद्रूपस्यार्थान्तरानवगमात्किंचिद्रूपभेदेऽपि लौकिकपदप्रत्यभिज्ञानात् सत्यपि च केषांचिद्भेदे सर्वेषां भेदस्याप्रामाणिकत्वात्, पदैक्ये च तदर्थावगमादुत्तानादिवचनस्यान्यपरत्वादश्ववालाद्यर्थभेदेऽपि सर्वेषां तदभावात्सिद्धमेकत्वं लोकवेदयोः पदपदार्थानाम्॥

एवं सिद्धे विचार्यते किमाकृतिः शब्दार्थ? उत व्यक्ति? उताकृतिविशिष्टव्यक्ति? रिति त्रयः पक्षाः प्राधान्येन चिन्त्यन्ते॥

अन्ये तु विकल्पसमुच्चयसंबन्धसमुदायादयः सर्वे पक्षा आकृतिविशिष्टव्यक्तिपक्षनिराकरणेन निराकृता एव भवन्तीति न पृथग् विचार्यन्ते तत्र "प्रयोगचोदनाभावाद्व्यक्तेरेवाभिधेयता। न ह्याकृतिरमूर्तत्वाद्व्यवहारोपयोगिनी॥ लिङ्गकारकसंख्याभिः संबन्धोऽस्या न कल्पते। सामानाधिकरण्यं च न जातिगुणशब्दयोः॥ व्यक्तिवाचित्वपक्षे तु सर्वमेतत्समञ्जसम्। तेन शुद्धा विशिष्टा वा व्यक्तिः शब्दस्य गोचरः"॥ "व्रीहीनवहन्ति" 'पशुमालभेत" "गामानय" "ब्राह्मणो न हन्तव्य" इति यावन्त एवमादयो विनाशिमूर्तिमद्द्रव्यगोचराः प्रयोगविधयः प्रतिषेधा वा ते सर्वे व्यक्तावेव संभवन्ति नाकृतौ। न ह्याकृतिरवहन्तुमालब्धुमानेतुं वा शक्यते नित्यत्वादमूर्तत्वाच्च तेनानर्थकं तद्विधानं, प्रतिषेधश्च, प्राप्त्यभावाद्व्यक्तिपक्षे तूपपद्यते। तस्माद्व्यक्तिः शब्दार्थः, एवं च वृक्षौ वृक्षाभ्यामिति व्यक्तौ प्रातिपदिकार्थे प्रत्ययाभिहितानि लिङ्गसंख्याकारकाणि तया संबध्यन्ते। जातेरलिङ्गत्वादसंख्यत्वादमूर्तत्वेन चाकारकत्वादसंबन्धः स्यात्। सा-

[1] आत्मना इत्यस्य शब्दसंक्षेपः।

सामानाधिकरण्यं च गौः शुक्ल इति शुक्लव्यक्तिवचनयोरेकार्थत्वादुपपद्यते
जातिगुणविशिष्टद्रव्यवचनत्वे ऽपि विशेषणभेदे सत्यपि विशेष्याभेदादुप
पन्नम् । व्यक्तिपक्षे तु जातिगुणमात्रवृत्तित्वादत्यन्तभेदे दुर्लभं सामानाधिकर
ण्यम् । एवं पुरुषो देवदत्त इति जातिद्रव्यवचनयोर्दर्शयितव्यम् । तस्मा
द्व्यक्तिरेवार्थः, कथं तर्हि व्यक्त्यन्तरे प्रयोगो यत्र न दृष्टः शब्दः सामान्य
स्योपलक्षणत्वाददोषः । यैवमाकृतिका सा गौरिति सामान्यमुपलक्षणी
कृत्य शब्दार्थेशिता यो ऽयं शुक्लवासाः स देवदत्त इतिवत् । यथा च तत्रापि
लक्षणभूतं वासो ऽनभिधाय देवदत्त एवाभिधीयते तथेहाप्युपलक्षणमात्र
त्वात् सामान्यस्यानभिधाने व्यक्तय एव शुद्धा अभिधीयन्ते । एकोपलक्ष
णलाभादेव नानेकशक्तिकल्पनापत्तिः । आकृतिविशिष्टव्यक्त्यभिधाने तु न
कश्चिद्दोषः । तस्माद्व्यक्तिरेव शुद्धा विशिष्टा वा शब्दार्थ इति नैतद्युक्त
म् ? 'आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां शक्त्यनेकत्वदोषतः । संदेहाच्चमतेनाक्षि
त्बुद्धेरभावतः ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेकरूपप्रतीतितः । आकृतेः प्रथमज्ञा
नात्तस्या एवाभिधेयता ॥ व्यक्त्याकृत्योरभेदाच्च व्यवहारोपयोगिता । लि
ङ्गसंख्यादिसम्बन्धः सामानाधिकरण्यधीः । सर्वं समञ्जसं ह्येतद्दृष्टत्वनेका
न्तवादिनः । तथा चाऽभ्युपेतव्या जातिस्तेनाभिधेयता' । न ह्यनन्तासु
व्यक्तिषु संगतिः शक्यते ऽवगन्तुम्, व्यभिचाराच्च व्यक्तीनामशब्दार्थत्व
नियमलक्षणत्वात्सम्बन्धस्यानियमे तदयोगात्, अनन्ताश्च शब्दव्यक्तयो ऽन
न्तासु व्यक्तिषु कल्प्याः, जात्युपलक्षणत्वे ऽप्यभिधेयानामनन्तत्वाच्छक्त्यान
न्त्यमस्त्येव । व्युत्पत्तिकाले हि जातिरुपलक्षणं न त्वभिधानसमये, अभि
धानं हि प्रातिस्विकेनैव रूपेण व्यक्तीनां तद्यथाऽत्रयमेकापवरकस्थ
मेकापवरकस्थित्यैवोपलक्ष्य कश्चित्कंचिदाह य एतस्मिन्नपवरके ऽधुना आस
ते ते चयो ऽवशब्दाभिधेया इति । तत्र यद्यपि व्युत्पत्तिसमये ऽपवरकस्थिति
रेवैकमुपलक्षणं लभ्यते तथा ऽपि शब्दस्तदनादरेण व्यक्तित्रयमेव स्वरूपे
णाभिधत्त इति भवति शक्तित्रयम् एवमिहापि यद्यपि व्युत्पत्तिसमये
जात्येकोपलक्षणमासीत्तथा ऽपि शब्दस्तामस्पृशन्नेव नानारूपा व्यक्तीः स्वेन
रूपेणाभिधत्त इति स्यादेव शक्त्यानन्त्यम्, अपि च यदाश्रयपदेश्य धर्मिरूपम्

भिधेयं ततो गोशब्दोच्चारणाद्गोव्यक्तिः प्रतीयमानाऽपि नाश्वादिव्यक्तिभ्यो व्यवच्छिन्ना प्रतीता स्यात् न ह्यसाधारणमाकारमन्तरेण द्रव्यं द्रव्यान्तरव्यवच्छिन्नं प्रतीयते तत्र गौरित्युक्ते सर्वत्राविशिष्टा प्रतीतिः स्यात् यथाऽऽह 'अव्यपदेश्यत्वेन सर्वत्राविशेषणप्रसङ्गा'दिति अथाभिधानसमय एव जातिरुपलक्षणमित्यभिदधदेव हि व्यक्ति शब्दो जातिमुपलक्षणमादाय तज्जातीयरूपेणाभिधत्ते गोजातीयमिति । ततः प्रथमं जातिरभिधातव्या न ह्यनभिधाय जातिं तज्जातीयत्वेन रूपेण व्यक्तिरभिधातुं शक्यते । ततश्च विशिष्टाभिधानमेव वाचोयुक्त्यन्तरेणापद्य न शुद्धाभिधानम् । तदाह "सामान्याकारेण निरूपणे विकल्पा"दिति विशेषणादित्यर्थः । विशिष्टाभिधाने च पूर्वतरं विशेषणमभिधातव्यम् । तदभिधाने च तत एवात्यन्ताविनाभूतव्यक्तिप्रतिपत्तिसिद्धेर्न तत्राभिधानशक्तिकल्पनावसरः । किंच गोशब्द उच्चरिते व्यक्तिषु संशयो भवति न कस्याश्चिन्निर्णयः । यत्र च संशयो न तस्यामभिधेयता शब्दस्य निश्चायकत्वात्सामान्य तु निर्णीयत इति भवत्यभिधेयम् । ननु असत्यपि व्यक्तिविशेषनिर्णये व्यक्तिमात्रं निर्णीयत एव, किमिदं व्यक्तिमात्रं ? सामान्यं विशेषो वा द्व्याकारैव हि वस्तुषु बुद्धिर्व्यावृत्त्यनुगतरूपा तत्र विलक्षणबुद्ध्यालम्बनं व्यक्तिः समानबुद्ध्यालम्बनं च सामान्यम् न तदुभयातिरिक्तं व्यक्तिमात्रं नाम किंचिदस्ति वस्तुनो रूपम् । सामान्यमेव त्वनेन मात्रशब्देनाभिधीयत इति तदेवाभिधेयम् । प्रथमं च सामान्यमेव शब्दाद्गम्यते पश्चाच्च व्यक्त्याकाङ्क्षामात्रं जायते ततस्तदेवाभिधेयं न व्यक्तिविशेषः । विचित्राश्च खण्डमुण्डादिरूपा व्यक्तय इति विचित्रा गोशब्दोच्चारणे बुद्धिः स्यात् एकाकारा तूत्पद्यते । अतोऽभिधेया जातिः, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चैवमेव युक्तम् । व्यवहाराङ्गता च जातेरन्वयव्यतिरेकादुपपद्यते अतोऽभिधेया जातिः, न हि जातिर्नाम व्यक्तेरर्थान्तरभूतं किमपि तत्त्वम्, अपि तु वस्त्वेव द्व्येकमुभयात्मकं व्यावृत्त्यनुगतरूपतया बुध्यते । तत्र सामान्यं शब्दार्थ इति, अयमर्थः सामान्यात्मना वस्तुशब्दाद्गम्यते न विशेषात्मनेति । यच्च सामान्यात्मना शब्देन बोधितं तस्य क्रियासंबन्धश्चोद्यते । शक्नोति च तत्क्रियां सा-

धयितुम्, अतस्तदेव क्रियाश्रयविशेषणरूपमपि लिङ्गसंख्याकारकसम्बन्ध सा-
मानाधिकरण्यं च सर्वमनेकान्ताश्रयत्वेनैव सुपरिहारम्। यदा तु भेद एव
जातिव्यक्त्योस्तदा सर्वमिदं लाक्षणिकव्यक्त्याश्रयत्वेनोपपद्यते। यत्र तु
"पशुना यजेत" "अरुणया क्रीणाती"त्येवमादौ करणत्वश्रवणं तत्र जातिगु-
णयोरप्यमूर्त्तयोरपि द्रव्यपरिच्छेदेन मुख्यमेव करणत्वमुपपन्नम्। अधिक-
रणप्रदानादिरूपस्य मूर्त्तस्यासम्भवादभेदे लक्षणा वाऽऽश्रित्य समर्थनी-
यम्। आह च 'तेन तल्लक्षितव्यक्तेः क्रियासम्बन्धचोदना। जातिव्यक्त्यो-
र्भेदो वा वाक्यार्थेषु विवक्षित" इति तस्मात्सामान्यमेवाभिधेयं न व्यक्ति-
रिति सिद्धम्॥ इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायां

प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥

उद्भिदादिशब्दानां यागनामताधिकरणम्।

सू॰ उक्तं सामाम्नायैदमर्थ्यं स्यात्तस्मात्सर्वं तदर्थं स्यात्॥ १॥

उद्भिदादिशब्दानुदाहृत्य गुणविधिर्नामधेयमिति भाष्ये विचार्य "उक्तं समाम्नायैदमर्थ्य"मित्यनेन सूत्रेण पूर्वपक्षमभिधाय "अपि वा नामधेयं स्या"दित्यनेन सिद्धान्तितं, तत्तु प्रमाणलक्षणासङ्गतमिति वार्त्तिककारेणाधिकरणभेदमाश्रित्य प्रथममुद्भिदादिशब्दानां धर्मे प्रामाण्यमस्ति न वेति विचार्य पश्चाद्गुणविधिनामधेयविचारो दर्शितः। तदनेन ये शास्त्रारम्भप्रयोजनसमर्थनावसरे 'पूर्वं प्रमाणरूपाभ्यां पादेनाद्यस्य निर्णय" इति वार्त्तिकं दृष्ट्वा प्रथमपाद एव प्रामाण्याप्रामाण्यचिन्ता समाप्ता त्रिपाद्या तु कथंलक्षणो धर्म इति अमुना प्रतिज्ञातप्रामाण्यप्रकारो निरूप्यते विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयस्वरूपैर्धर्मे प्रामाण्यं वेदस्येति प्रकारतद्वतोरनतिभेदात्समस्तोऽध्याय' प्रमाणलक्षणमाख्यायत इति मन्यन्ते ते निराकृताः। तथा सति हि नामधेयस्वरूपप्रकारविज्ञानाद् यथाभाष्यमेवाधिकरणं सङ्गतं स्यात्तस्मान्नायमपि पक्षो वार्त्तिककारस्य सम्मतः;

न च युक्तः, स्मृतिपादस्य त्रिपाद्यामसङ्गतिप्रसङ्गात्। न हि तत्र वेदप्रामाण्यप्रकारनिरूपणम्, तस्मात्सर्वोऽस्मिन्नध्याये धर्मे प्रमाणतदाभास

निरूपणमेव क्रियत इति वक्तव्यम् । तत्र च चोदनैव साक्षात्प्रमाणम्, अर्थवादमन्त्रस्मृतिनामधेयानि तच्छेषत्वेन तन्मूलत्वेन च प्रमाणं भवन्तीति धर्मप्रमितेरितिकर्तव्यतास्थाने नियतं निपतन्ति, चोदना तु प्रधानं प्रमाणं तस्याश्च प्रथमपाद एव समाप्तं प्रामाण्यमित्यभिप्रायेणोक्तं पादेनाद्यस्य निर्णय इति, चोदनैव हि साक्षात्प्रमाणं तच्च प्रथमपादेनैव निर्णीतमित्यभिप्रायः, त्रिपाद्यां त्वप्रधानप्रमाणनिरूपणमित्येतावान् भेदः । प्रमाणचिन्तात्मकत्वं तु सकलस्याविशिष्टमिति स एवैकोऽध्यायार्थः । तदिह संभवदाख्यातसामानाधिकरण्यानुद्भिदभिजिच्चित्राज्यपृष्ठबर्हिष्पवमानाग्निहोत्राऽऽघारश्येनादिशब्दानुदाहृत्य चिन्त्यते किमेते धर्मे प्रमाणं न वेति। "तत्र विध्यर्थवादमन्त्रांशैर्वेदाद् धर्मः प्रतीयते । न चोद्भिदादिशब्दानां तेष्वन्तर्भावसंभवः ॥ न तावदर्थवादत्वं स्तुतिबुद्धेरभावतः । उत्तमामन्त्रणास्वन्तत्वान्तरूपाद्यभावतः ॥ मन्त्रप्रसिद्ध्यभावाच्च मन्त्रतैषां न युज्यते । न च विध्यन्तपातित्वं साध्याद्यनभिधानतः" ॥ न तावदेते साध्यमभिदधत्यफलवचनत्वात् न साधनम् । समानपदोपात्तधात्वर्थसाधनाऽवरोधात् भावनायाः

न च गुणविधानेनेतिकर्त्तव्यतान्तर्भावः, उद्भिदादिरूपस्य लोके गुणत्वेनाप्रसिद्धत्वात् मत्वर्थलक्षणादोषाच्च चित्रादिषु वाक्यभेदप्रसङ्गात् अग्निहोत्रादिषु तत्प्रख्यशास्त्रान्तरसद्भावात् श्येनादिषु उपमानानुपपत्तेः

न च नाम्न इतिकर्त्तव्यतान्तर्भाव, नाम्नोऽनितिकर्त्तव्यतारूपत्वात् प्रवृत्तिविशेषकरत्वेन च नाम्नोऽनर्थकत्वादप्रसिद्धत्वाच्च । तस्मादप्रमाणमेवंजातीयकं धर्मे इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु "सकलस्यैव वेदस्य स्वाध्यायविधिवाक्यतः । विज्ञातं पुरुषार्थत्वमुद्भिदादेरपि ध्रुवम्" ॥ तत्र त्वदुक्तेनैव मार्गेण मन्त्रार्थवादत्वासंभवाद्विध्युद्देशान्तर्भावस्य च प्रत्यक्षत्वात् *तत्रैव गुणत्वेन नामधेयत्वेन वा प्रामाण्यं स्वाध्यायविध्यध्यापित*स्यानर्थक्यासंभवात्सर्वानुपपत्तिपरिहारेणाऽध्यवसातव्यम । एतावदिहाधिकरणे स्थितं भाष्यं तावत्प्रामाण्येनेति, तदेतदर्थवादप्रस्तावेऽभिहितमप्यनेकविचारान्तर्हितमिति कृत्वा विशेषविचारायानेन सूत्रेणोपस्थाप्यते

सू० अपि वा नामधेयं स्याद्यदुत्पत्तावपूर्वमविधायकत्वात् ॥ २॥

विधित्वेन प्रामाण्यमित्येतावद्व्यवस्थितम् । तच्च द्वेधा सम्भवति गुणविधानेन नामधेयत्वेन वा यावदन्यतरन्नोपपाद्यते तावत्पूर्वोक्तम् अपि प्रामाण्यं न प्रतितिष्ठतीति तत्प्रतिष्ठापयिषया गुणविधिनामधेयचिन्ता प्रस्तूयते । तत्र प्रथमं तावदुद्भिदादिषु यौगिकेषु चिन्त्यते किं गुणविधिः ? कर्मनामधेयमिति तदर्थं किमेषां वैयधिकरण्येनान्वयः ? उत सामानाधिकरण्येनेति 'तत्रावयवयोगेन खनित्रादौ प्रसिद्धितः । प्रकृत्यौपयिकत्वाच्च गुणो यागे विधीयते" ॥ यद्यपि व्रीह्यादिवदेते न क्वचित्समुदायरूपेण निरूढास्तथाऽप्यवयवद्वारेण उद्भेदनसाधनेषु प्रसिद्धिसम्भवात्कर्मणि कथंचिदप्यप्रसिद्धेर्नामधेयत्वेऽपि च यजिना प्रकृत्यन्तानुपदशाद्यानर्थक्यापत्तेर्गुणविधिपक्षे तु गुणे प्रकृत्यौपयिकत्वेन प्रयोजनवत्त्वाद्गुणविधानमेव युक्तम् ।

न च मत्वर्थलक्षणा यागानुवादात् । यदि ह्यत्र यागो विधीयेत ततस्तस्य करणत्वादुद्भिदोऽपि करणमिति करणस्य करणान्तरेण सहान्वयायोगाद्विभक्त्यर्थयोश्च श्रुत्या सामानाधिकरण्याभावादुद्भिच्छब्देन तद्वन्तं यागं लक्षयित्वोद्भिद्वता यागेनेति सामानाधिकरण्येन गुणो विधातव्य इति भवेन्मत्वर्थलक्षणा । यदा तु प्रकृतज्योतिष्टोमयागानुवादेन गुणमात्रमनेन विधीयते तदा विधिवाक्ये करणत्वेनोपदिष्टस्यापि यागस्यात्रापि तस्य करणत्वानुपपत्तेर्यदर्थांशलिप्त साध्यत्वं तदनुवादेन तदर्थतया तदाश्रित्य वा वाक्यान्तरेण फलाय गुणे विधीयमाने नाऽस्ति मत्वर्थलक्षणा उद्भिदा यागं कुर्वीत इति यागसाधनेनोद्भिदा पशून् भावयेदिति वा । तत्रैव ज्योतिष्टोमवाक्येऽपि ज्योतिष्टोमगुणविधानाच्च यागविधिरस्ति । तथाऽन्यत्रापि सर्वत्रोपपद्यमाणस्तद्विधिरेवेति क्वचिदपि कर्मविध्यभावात्किंकरमाश्रयणेन गुणविधीनां सापेक्षत्वमप्रामाण्यप्रसङ्ग , नैष दोषः प्रकृतकर्माभावेन यत्र भावान्ये तिष्टोमवाक्ये कर्मविधानं, तस्मिन्नेव विधीयमानेऽनेकविधिदोषान्मत्वर्थलक्षणाद्वापाच्च ज्योतिष्टोमपदमेव कर्मनामधेयं भविष्यति । यद्वा सदैव मत्वर्थलक्षणामाश्रित्य गुणविशिष्टकर्मविधानम् उद्भिदादयस्तु तत्प्रकृते कर्मणि गुणविधयः इदं हि लक्षणाश्रयणमप्रामाण्यात् ।

न च लक्षणायाः प्रमाणान्तरापेक्षणेनाप्रामाण्यम्, पदसमभिव्याहारादेव लक्षणासिद्धेः, इतिकर्त्तव्यतासविधिविशेषाच्च "भूयस्त्वेनोभयश्रुती"त्यनेन न्यायेन ज्योतिष्टोमवाक्य एव कर्मविधानं नेतरेषु । भवतु वा ज्योतिष्टोमवाक्येऽपि गुणविधानमेवमपि नाप्रामाण्यं यदाऽग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽति रात्रो भवतीत्येवमादिषु अनेकगुणोपादानेन कर्मणोऽवश्यविधातव्यत्वात्तत्रैव ज्योतिष्टोमोद्भिदादिगुणविधिसम्भवाच्च लौकिककर्माश्रयणादप्रामाण्यम् । कथमप्रकृतेषु गुणविधिरिति चेत् लौकिक वा किं प्रकृतं येन तत्र गुणो विधीयेत तेन यदि तावदप्रकृतेऽपि विधिः स्यात्ततो विश्वजिदादिष्वेव विधानाचाप्रामाण्यम् । अथ तु न ततो लौकिकेऽप्यविधानाद्विशिष्टविधिरित्युभयथाऽपि नाप्रामाण्यम्, न चौत्पत्तिकज्योतिष्टोमादिगुणावरोधादुद्भिदादिगुणानामविधानम् काम्यत्वेन तेषां नित्यगुणबाधकत्वात् । "उद्भिदा यजेत पशुकाम" इति हि प्रकृत ज्योतिष्टोममाश्रित्य उद्भिद्गुणः पशवर्थेन विधीयते । तस्माद्गुणविधिरिति प्राप्तेऽभिधीयते "धातोरत्यन्तपारार्थ्याद्विप्रकृष्टविधेस्तथा । फले कर्मणि वा नेह गुणो वाक्ये विधीयते" । फले तावद् विधीयमाने गुणे परपदसम्बन्धविधानाद्धातोरत्यन्तपारार्थ्यं विप्रकृष्टार्थविधिश्चापद्यते । अथ तु कर्मण्येव गुणो विधीयते तथाऽपि विप्रकृष्टार्थविधानं, धातोश्च किंचित्पारार्थ्यमस्त्येव फलपदं चानर्थकं स्यात् । "दध्यादौ गत्यभावेन सर्वमेतत्समञ्जसम् । उद्भिदादिषु तत्त्वेवं नामधेयत्वसम्भवात्" । "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्" "व्रीहिभिर्यजेते"त्येवमादिषु दधिव्रीह्यादिपदानामर्थान्तरेऽत्यन्तनिरूढत्वान्न सामानाधिकरण्येन यजिनामत्वं शक्यते कल्पयितुमप्रसिद्धार्थो हि प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्येन निर्णीयते । दध्यादयस्तु निरूढत्वाच्च कथंचिदपि धातुसामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यन्त इति गत्यभावात्तत्र धातुपारार्थ्यविप्रकृष्टार्थविधानं स्थितम् । उद्भिदादयस्तु यथैवावयवद्वारेण खनित्रादौ वर्त्तन्ते तथैव स्वफलोद्भेदनकारित्वाद्यागेऽपीति नात्र धात्वर्थविधान बाधितव्यम् ॥ "विशिष्टविधिपक्षे तु भवेन्मत्वर्थलक्षणा । सोमादेः

विधित्वेन प्रामाण्यमित्येतावद्व्यवस्थितम् । तच्च द्वैधा सम्भवति गुणविधानेन नामधेयत्वेन वा यावदन्यतरच्चोपपाद्यते तावत्पूर्वोक्तगतमपि प्रामाण्यं न प्रतितिष्ठतीति तत्प्रतिष्ठापयिषया गुणविधिनामधेयचिन्ता प्रस्तूयते । तत्र प्रथमं तावदुद्भिदादिषु यौगिकेषु चिन्त्यते किं गुणविधि ? कर्मनामधेयमिति तदर्थं किमेवा वैयधिकरण्येनाऽप्यसम्बन्धः ? उत सामानाधिकरण्येनेति "तत्रावयवयोगेन खनित्रादौ प्रसिद्धित उद्भिच्छब्दो यागे विधीयते" ॥ यद्यपि व्रीह्यादिवदेते न क्वचित्समुदायरूपेण निरूढास्तथाऽप्यवयवद्वारेण उद्भेदनसाधनेषु प्रसिद्धिसम्प्रवृत्त्यौपयिकत्वाच्च गुणो यागे विधीयते, कर्मणि कथंचिदप्यप्रसिद्धेर्नामधेयत्वेऽपि च यजितः प्रवृत्त्यन्तरानुपपत्तेर्वादानार्थक्यापत्तेर्गुणविधिपक्षे तु गुणे प्रवृत्त्यौपयिकत्वेन प्रयोजनवत्त्वाद्गुणविधानमेव युक्तम् ।

न च मत्वर्थलक्षणा यागानुवादात् । यदि ह्यत्र यागो विधीयेत ततस्तस्य करणत्वादुद्भिदाऽपि करणमिति करणस्य करणान्तरेण सम्बन्धायोगाद्द्वयोश्च श्रुत्या सामानाधिकरण्याभावादुद्भिच्छब्देन तद्वन्तं यागं लक्षयित्वाद्भिद्वता यागेनेति सामानाधिकरण्येन गुणो विधातव्य इति भवेन्मत्वर्थलक्षणा, यदा तु प्रकृतज्योतिष्टोमयागानुवादेन गुणमात्रमनेन विधीयते तदा विधिवाक्ये करणत्वेनोपदिष्टस्यापि यागस्यासाधितस्य करणत्वानुपपत्तेर्यदर्थोऽयं साध्यत्व तदनुवादेन तदर्थतया तदाश्रित्य वा वाक्यान्तरेण फलाय गुणे विधीयमाने नाऽस्ति मत्वर्थलक्षणा उद्भिदा यागं कर्तव्य इति यागसाधनेनोद्भिदा पशून् भावयेदिति वा । नन्वेव ज्योतिष्टोमवाक्येऽपि ज्योतिष्टोमगुणविधानाच्च यागविधिरस्ति । तथा ऽन्यत्रापि सर्वत्रोपपदश्रवणात्तद्विधिर्विवेति क्वचिदपि कर्मविध्यभावाल्लौकिककर्माश्रयणेन गुणविधीनां सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्ग, नैष दोषः प्रकृतकर्माभावेन गत्यभावाज्ज्योतिष्टोमवाक्ये कर्मविधानं, तस्मिंश्च विधीयमानेऽनेकविधिदोषान्मत्वर्थलक्षणादोषाच्च ज्योतिष्टोमपदमेकं कर्मनामधेयं भविष्यति । यद्वा तदेकं मत्वर्थलक्षणामाश्रित्य गुणविशिष्टकर्मविधानम् । उद्भिदादयस्तु तत्प्रकृते कर्मणि गुणविधयः वरं हि लक्षणाश्रयणमप्रामाण्यात् ।

न च लक्षणायाः प्रमाणान्तरापेक्षणेनाप्रामाण्यम्, पदसमभिव्याहारादेव लक्षणासिद्धेः, इतिकर्तव्यतासचिविधिविशेषाच्च "भूयस्त्वेनोभयश्रुती"त्यनेन न्यायेन ज्योतिष्टोमवाक्य एव कर्मविधानं नेतरेषु । भवतु वा ज्योतिष्टोमवाक्येऽपि गुणविधानमेवमपि नाप्रामाण्यं यदाऽग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवतीत्येवमादिषु अनेकगुणोपादानेन कर्मणोऽवश्यविधातव्यत्वात्तत्रैव ज्योतिष्टोमोद्भिदादिगुणविधिसम्भवाच्च लौकिककर्माश्रयणादप्रामाण्यम् । कथमप्रकृतेषु गुणविधिरिति चेत् लौकिके वा किं प्रकृतं येन तत्र गुणो विधीयेत तेन यदि तावदप्रकृतेऽपि विधिः स्यात्ततो विश्वजिदादिष्विव विधानान्नाप्रामाण्यम् । अथ तु न ततो लौकिकेऽप्यविधानाद्विशिष्टविधिरित्युभयथाऽपि नाप्रामाण्यम्, न चौत्पत्तिकज्योतिष्टोमादिगुणविरोधादुद्भिदादिगुणानामविधानम् काम्यत्वेन तेषां नित्यगुणबाधकत्वात् । "उद्भिदा यजेत पशुकाम" इति हि प्रकृतं ज्योतिष्टोममाश्रित्य उद्भिद्गुणः पश्वर्थेन विधीयते । तस्माद्गुणविधिरिति प्राप्ते, अभिधीयते "धातोरत्यन्तपारार्थ्याद्विप्रकृष्टविधेस्तथा । फले कर्मणि वा नेह गुणो वाक्ये विधीयते" । फले तावद् विधीयमाने गुणे परपदसम्बन्धविधानाद्धातोरत्यन्तपारार्थ्यं विप्रकृष्टार्थविधिश्चापद्यते । अथ तु कर्मण्येव गुणो विधीयते तथाऽपि विप्रकृष्टार्थविधानं, धातोश्च किंचित्पारार्थ्यमस्त्येव फलपदं चानर्थकं स्यात् । "दध्यादौ गत्यभावेन सर्वमेतत्समञ्जसम् । उद्भिदादिषु तत्रैव नामधेयत्वसम्भवात्" । "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्" "व्रीहिभिर्यजेते"त्येवमादिषु दधिव्रीह्यादिपदानामर्थान्तरेऽत्यन्तनिरूढत्वाच्च सामानाधिकरण्येन यजिनामत्वं शक्यते कल्पयितुमप्रसिद्धार्थो हि प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्येन निर्णीयते । दध्यादयस्तु निरूढत्वाच्च कथंचिदपि धातुसामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यन्त इति गत्यभावात्तत्र धातुपारार्थ्यं विप्रकृष्टार्थविधानं श्रितम् । उद्भिदादयस्तु यथैवावयवद्वारेण खनित्रादौ वर्तन्ते तथैव स्वफलोद्भेदनकारित्वाद्यागेऽपीति नात्र धात्वर्थवि

गत्यभावात्सा न त्वत्र गतिसम्भवात्" । उद्भिदादयो हि करणत्वेन श्रूयन्ते करणं च कारकत्वात्क्रिययैव सम्बध्यते नान्येन । क्रिया चात्र प्रत्ययवाच्या फलभावनैव

न च तस्यामुद्भिदादीनां करणत्वं सम्भवति समानपदोपात्तधात्वर्थावरोधादिति भावाधिकरणे वक्ष्यामः । न च धात्वर्थेनोद्भिदादीनां सम्बन्धः सम्भवति तस्य धातुना प्रत्ययार्थं प्रति करणत्वेनोपादानात् क्रियारूपतयाऽनवगमात्क्रियारूपत्वे वा धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थं प्रति करणत्वानुपपत्तेः

न च सत्यपि प्रत्ययवाच्यायां फलभावनायां धात्वर्थावरोधेऽर्थाक्षिप्तया धात्वर्थभावनयोद्भिदादीनां सम्बन्ध इति वक्तव्यम् । तस्या इहाश्रुतत्वात्, अश्रुतया च तया शब्दान्तरस्यान्वयायोगात् । फलभावना ह्यत्र श्रुता, न च धात्वर्थभावना, न चाध्याहृत्य धात्वर्थभावना तया सम्बन्धः । उद्भिदा भाव्यमानेन यागेन पशून् भावयेदिति विनाऽप्यध्याहारेण वाक्यसमन्वयोपपत्तेः, तदवश्यं यदत्र प्रत्ययार्थं करणं यागस्तत्रैव तृतीयान्तैरुद्भिदादिपदैर्वर्तितव्यं नान्या गतिरस्ति । तत्र गुणविधिपरत्वेऽर्थान्तरवाचिनामुद्भिदादिपदानामर्थान्तरे यागे वृत्तिर्मत्वर्थलक्षणया स्यात् उद्भिद्वता यागेनेति । नामधेयत्वे तु श्रुत्या, सोमेन यजेतेत्येवमादिषु तु सोमादिशब्दानामर्थान्तरेऽत्यन्तनिरूढत्वाद्यागे च कथंचिदप्यप्रसिद्धेरप्रसिद्धकल्पनातो वरं प्रसिद्धार्थद्वारेण लक्षणाश्रयणमेवेति मत्वर्थलक्षणया गुणविशिष्टयागविधानमङ्गीकृतं सोमवता यागेन समीहितं कुर्यादिति । उद्भिदादीनां त्ववयवद्वारेण कर्मण्यपि प्रसिद्धिरस्तीति श्रुत्या नामधेयत्वं युक्तम् । प्रयोजनं च नाम्नां सर्वत्र व्यवहार एव । न ह्यन्तरेण नामधेयमुत्पत्तिवाक्यादिष्वनेनाहं यक्ष्ये इति लघुराख्यानोपायः स्यात् । क्वचिच्च गुणफलोपबन्धेनार्थवत्ता दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानोऽन्वारम्भणीयामिष्टिं निर्वपेदिति गुणोपबन्धः । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते'ति फलोपबन्धः । क्वचिच्च भेदकतयाऽर्थवत्त्वं यथा "अथैष ज्योतिरित्यादिषु वक्ष्यते । यथा चात्रैवो"द्भिदा यजेत पशुकाम" इति नामधेयत्वाभावे हि प्रकृतसे

व ज्योतिष्टोमस्य फलविधिरयं स्यात् नामधेयत्वे तु यागान्तरविधानात्सिद्धमर्थवत्त्वम् ॥

चित्रादिशब्दानां यागनामधेयताऽधिकरणम् ।

सू० यस्मिन् गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसंबन्धः ॥ ३ ॥

इह लोके जातिगुणवचनतया निरूढा गुणफलोपबन्धेषु वाक्येषु श्रुताः कर्मण्यपि योगवशेन संभवद्वृत्तय उत्पत्तिवाक्ये फलवाक्ये गुणवाक्ये वा तृतीयानिर्देशेन कर्मसमभिव्याहृताः शब्दास्ते सर्व उदाहरणं यथा "चित्रया यजेत पशुकामः पञ्चदशान्याज्यानि सप्तदशानि पृष्ठानि त्रिवृद्बहिष्पवमानमिति चित्राज्यपृष्ठबहिष्पवमानशब्दास्ते गुणविधयः कर्मनामधेयानि वेति संशयः । तदर्थं च किं गुणविधौ वाक्यभेदो न वेति चिन्तयितव्यम् । कस्मात्पुनरुत्पत्तिवाक्यमेवाज्यैः स्तुवत इत्यादिकं नोदाह्रियते । यतद्वयेऽपि निर्णयकारणाभावात् गुणवाक्याधीन एव निर्णय इति तदेवोदाहृतम् । तथा हि न तावदाज्यैः स्तुवत इति गुणविधिरध्यवसातुं शक्यते । घृतस्य स्तुतौ करणत्वा[1]संभवात् तत्र लक्षणया घृतसंबन्धिभिर्मन्त्रैरिति वक्तव्यम् ।

न च घृतसंबन्धिनः केचिन्मन्त्राः प्रसिद्धा ये लक्ष्येरन् । तत्रानेनैव वाक्येन लक्षणया घृतसंबन्धं मन्त्राणां विधाय तैश्च स्तोत्रे विधीयमानेऽत्यन्तगौरवं, विधौ च लक्षणाऽत्यन्तक्लिष्टा समाश्रिता स्यात् । तद्वरं "यदा जिगीषुस्तदाज्यानामाज्यत्वम्" इत्यादिवाक्यशेषावगतयोगाश्रयणेन नामधेयत्वमङ्गीकृतमिति न गुणविधित्वाध्यवसानं, रूढत्वाच्च नामधेयत्वमपि न स्वध्यवसानम् । यदा तु पञ्चदशान्याज्यानीति संख्याविशिष्टान्याज्यान्यथान्तरप्रकरणेन स्तोत्रगुणतया विधीयन्ते तदा तेनैव प्राप्तमाज्यसंबन्धं लक्षणया मन्त्राणामनूद्य स्तुतिमात्रमुत्पत्तिवाक्ये विधीयते । अनुवादत्वाच्च लक्षणा न दोषः स्तुतिमात्रविधानाच्च लाघवं विधेर्विनैव नामत्वेन लभ्यत इति प्रसिद्ध्यादिभिर्गुणवचनतैवाऽध्यवसीयते । यदा तु नात्र संख्याविशिष्टाज्यऽऽविधानं संभवति किंतु आज्यानुवादेन संख्यामात्रविधानं तदा स्तोत्रे घृतस्याप्राप्तत्वात्तदनुवादासंभवात्स्तोत्रानुवादेनैव

१ कारकत्वासंभवादिति पाठान्तरम् ।

संख्या विधातव्या तत्राऽऽग्नेयशब्दस्य स्तोत्रवाचित्वेऽवकल्पते नान्यथेति गुणवाक्यालोचनेनैवाग्न्यादिपदमुत्पत्तिवाक्यगतं नामधेयत्वेनाध्यवसीयत इति पक्षद्वयेऽपि गुणवाक्याधीनत्वान्निर्णयस्य तत्रैव कथा प्रवर्तते। पञ्चदशान्याज्यानीति किं संख्यायुक्तं घृतं स्तोत्राङ्गतया विधीयते? किं वाऽऽग्नेयशब्देन स्तोत्रमुद्दिश्य संख्यामात्रं विधीयत? इति। एवं सप्तदशानि पृष्ठानीत्यादिषु द्रष्टव्यम्। एवं चित्रयेत्यग्नीषोमीययागानुवादेन चित्राशब्देन चित्रत्वस्त्रीत्वे विधीयेते उत दधि मधु घृतं पयो धाना उदकं तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति प्रकृतो यागः फले विधीयते? चित्राशब्दस्य चित्रद्रव्यवाचकत्वात्तत्रैव नामधेयत्वमिति। तत्र प्रसिद्ध्यादिभिर्गुणविधि रूढत्वाच्च नोद्भिदादिन्याय उत्पत्तिवाक्यावगतकरणेनार्थाभिन्नपदं यागस्य यत्साधनं तदनुवादेन वैयधिकरण्येन गुणविधानाच्च मत्वर्थलक्षणेत्युक्तम्

न च वाक्यभेदः, एकपदोपात्तत्वाच्चित्रत्वस्त्रीत्वयोरुभयविशिष्टैककारकविधानात्पशुकामपदमपि पशुसाधनकत्वादग्नीषोमीयस्य यागस्याङ्गं नाङ्गतया प्राप्तसाधनकामनाऽनुवादः। अस्ति हि पशुयागं कुर्वतः पशौ कामना, पञ्चदशान्याज्यानीत्यत्रापि संख्याविशिष्टाज्यविधानान्न वाक्यभेदः, तस्माद्गुणविधिः। एवं प्राप्ते स्तुवत इत्याद्युत्पत्तिवाक्येऽप्याज्यादिपदं गुणवाक्यप्राप्तगुणानुवादकं नामधेयमिति प्राप्तेऽभिधीयते'। 'वाक्यभेदप्रसङ्गेन सामानाधिकरण्येन। अन्याय्यानार्थवादाच्च नामतैवोपपद्यते। चित्रत्वं स्त्रीत्वं च नैकेन विधातुं शक्यं वाक्यभेदप्रसङ्गात्। उभयविशिष्टकारकविधानेऽपि गौरवम्। कामपदं च फले मुख्यं साधने गौणम्। प्रकृतफलाकाङ्क्षदध्यादियागादिक्रमश्च न न्याय्य, तस्मात्तस्यैव फलमात्रविधानम्। चित्रापदं च सामानाधिकरण्येन नामधेयम्। पञ्चदशान्याज्यानीत्यत्रापि समासाभावाच्च संख्याविशिष्टद्रव्यप्रतिपत्तिरस्ति तत्रोभयोर्द्रव्यसंख्ययोर्विधानाद्वाक्यभेदः। तस्मादाज्यानुवादेन संख्यामात्रं विधेयं, तच्च यद्युत्पत्तावाज्यपदं नामधेयं ततो घटते नान्यथेति गुणवाक्यवशादेवोत्पत्तौ नामत्वं विज्ञायते। सामानाधिकरण्याच्चाज्यैः स्तुवत इति वाक्यशेषाच्च

यदाज्ञिमीयुरित्यादेर्नामत्वमेव युक्तम् । यत्तु वार्त्तिके पृष्ठैः स्तुवत इत्युत्पत्तिवाक्यमुदाहृतं तत्र चोदयन्ति यद्येतदुत्पत्तिवाक्यं तथा सति उत्पत्तौ बह्वन्वयोगाद्बहूनि मुख्यानि पृष्ठानि भवेयुः । तत्र यत्सप्तमे वक्ष्यते ज्योतिष्टोमे पृष्ठबहुत्वाभावाद्वैकल्पिके द्वे पृष्ठे न बहूनीति मैत्रावरुणसामादिषु पृष्ठशब्दो गौणः, तेन विश्वजिति सर्वपृष्ठशब्दो बहुत्वापेक्षत्वाच्च चोदकप्राप्तानुवाद इति तद्विरुध्यते । तेन रथन्तरं पृष्ठं भवति बृहत्पृष्ठं भवतीत्युत्पत्तिवाक्यं वक्तव्यम् । तथा च स्वयमेव वार्त्तिककारो नवमे वक्ष्यतीति सत्यमेवम् । अनादरादिदमुक्तम् एतदुक्तं भवति सर्वथा सप्तदशानि पृष्ठानीत्येतदत्रोदाहरणम्, यदेव तूत्पत्तिवाक्यं पृष्ठैः स्तुवत इति वा रथन्तरं पृष्ठं भवतीति वा न तदेवोदाहर्त्तव्यमित्यभिप्रायः ।

अग्निहोत्रादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणम् । अयमेव च तत्प्रख्यन्यायः ।

सू॰ तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम् ॥ ४ ॥

"आघारमाघारयति" अग्निहोत्रं जुहोती"त्याघारशब्दोऽग्निहोत्रशब्दश्च गुणविधिः कर्मनामधेयं वेति विचारः प्रसिद्ध्यादिभिर्गुणविधिः ।

न च मत्वर्थलक्षणा अग्निहोत्रे बहुव्रीहिणैवाग्नये होत्रमस्मिन्निति मत्वर्थस्योक्तत्वात् उपसर्जनार्थोऽग्निर्देवता विधीयते नामधेयत्वे चारूपत्वं स्यात् । यद्यपि च दध्यादिवाक्यैर्द्रव्यं लभ्यते तथाऽपि देवताभावादरूपत्वं. "यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति" "यत्सूर्याय च प्रजापतये च प्रात"रित्यनयोरनेकगुणोपपादनेन विशिष्टकर्मविशिष्टत्वदेवताविधौ वाक्यभेदादसामर्थ्यं न चैककारकविधावादविभक्तिपृथक्त्वेन कारकनानात्वात् । यदि त्वग्नीषोमीयवदग्निप्रजापतिभ्यां समस्ताभ्यामेका विभक्तिरश्रोष्यत तत उभयविशिष्टैकदेवताकारकविधावपि वाक्यं भेत्स्यते, अथापि क्रीणातिप्रत्ययस्यदं विभक्तिः स्यात् तथापि तया वाक्येनारुणैकहायनीवदग्निप्रजापत्योर्युगपत्संबन्धात्स्यादुभयविशिष्टमेकं कारकम् । यदा तु यजतिददातिजुहोतिभ्य इव भावनाविभक्तिः प्रत्येकमग्निप्रजापतिभ्यामुच्चरन्ती देवताविभक्तिः प्रकृत्यर्थभेदभिन्नामिव देवतां भावनामिव प्रतिपादयति तदा कुतो देवतैक्यम्? । देवतासामान्येन त्वेकत्वं भावनासा-

मान्येन तुल्यमिति समस्तो वेद एकं वाक्यं स्यात् । अतो नामत्वे देवताविधानासम्भवादरूपत्वमिति गुणविधित्वमेव युक्तम् । अविहितदेवताकेषु वा दर्विहोमेषु गुणविधानाच्च तत्प्रख्यत्वम् । आघारशब्देनापि क्षरणसमर्थद्रव्यमात्रपयः प्रभृत्यभिधीयते । तच्च द्वितीयानिर्देशादाघारणसंस्कार्यत्वेन गम्यते निष्प्रयोजनस्य संस्कारासंभवात्प्रयोजनापेक्षायां प्रकृतद्रव्यापेक्षाऽपाशुकार्थतो विज्ञायते प्रकरणेन च गुणे विधीयमाने नास्ति मत्वर्थलक्षणा मतुप्प्रत्ययप्रयुक्तस्यैव वाक्यस्य प्रकरणेन कल्पनात्, न चात्र यागो विधीयते संस्कारमात्रश्रवणात् ।

न च संस्कारकर्माणि क्वचिच्चामनन्ति तस्माद्गुणविधिः, एवं च द्वितीयानिर्देशो युक्तो भवति आघारस्य संस्कार्यत्वात् अग्निहोत्रे वा धात्वर्थत्वात्तदनुवादेनोपसर्जनार्थविधानात् । नामधेयत्वे तु तस्यापि यत्वात्कर्मैव विधेयं, तच्च करणमिति नामधेयं तृतीयान्तं स्यादनुपपन्ना द्वितीया स्यात् ।

न च फलवाक्य एव कर्मणः करणत्वम् । उत्पत्तिवाक्ये तु फलवाक्यापेक्षितकर्मस्वरूपकर्तृत्वेनैव प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । विधेः करणत्वावगमात् कर्मत्वासम्भवात्साध्यत्वे च तस्य साध्यान्तरानपेक्षत्वाच्च फलवाक्येनापि फले विधातुं शक्यत इति कर्मान्तरमेव फलवाक्ये स्यात् । तथा चाघाराग्निहोत्राधिकरणे वक्ष्यते न ह्यकरणभूतोऽसौ साध्यान्तरानपेक्षत्वाद्वाक्यान्तरेणापि फले विधातुं शक्यत इति तस्मादुत्पत्तावपि कर्मणः करणत्वात् द्वितीयानुपपत्तितो गुणविधिः, वक्ष्यति "वाक्यार्थो न विधातव्यो धात्वर्थविधिसम्भवे । पदार्थं न वानन्यगतिमात्रस्यासम्भवात्" । श्रुत्या हि धात्वर्थविधानं वाक्येनोपपदार्थस्य तत्र यद्युपपदमनन्यगति स्यात् स्याद्वाक्यार्थविधानम् । तत्तु शाखान्तरप्रख्यापितं गुणं निर्दिश्य कृत्य नामधेयत्वेन सम्भवतीति न धात्वर्थविधानं बाधितव्यम् । किं पुनः शाखान्तरं पदस्य गुणस्य प्रख्यापकम् ? । वाजसनेयके "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहे"ति प्रातरिति वाचनिकमन्त्रश्रवणात्तथापि 'पशुभ्यो च प्रजापतये च सायं जुहोमी'त्येवमादि मन्त्र

वर्णप्राप्ताग्निसूर्यानुवादेन प्रजापतिसमुच्चयविधानमतो न वाक्यभेदः, आघारत्वाक्षेऽप्याघारसंज्ञके कर्ममात्रे विहिते चतुर्गृहीतं वा एतद्भूतस्याघारमाघारयेत्यनेनैवाज्यप्राप्तेः चरणात्मकत्वं प्राप्तमिति तन्निमित्तनामधेयत्वसंभवात्कर्मविधानमेव युक्तम्। दृष्टं च संस्काराणामपि नामधेयम्। "उपांशुं गृह्णातीत्यन्तर्याम गृह्णातीति न चास्य संस्कारत्वम् "इन्द्र ऊर्ध्वो ऽध्वर इत्याघारमाघारयती"ति मान्त्रवर्णिकेन्द्रदेवतावत्त्वाद्यागत्वसिद्धेः अतो नामत्वम् । अर्थाक्षिप्तसाध्यांशाभिप्रायकश्च द्वितीयानिर्देशः । कथं पुनरशाब्देनानध्याहृतेन च शाब्दस्यान्वयः । न हि श्रुत्या लक्षणया वा विधिवाक्ये साध्यत्वं शाब्दं, नाप्यध्याहृतं वाक्यभेदप्रसङ्गादग्निहोत्रहोमं कुर्याद्धोमेन च फलमिति अर्थाक्षिप्तेनापि यद्यन्वयः स्यात्तथा सति गुणोऽप्युद्भिदादिरर्थाक्षिप्तसाध्यांशाभिप्रायेण करणभूतेऽपि कर्मणि विधीयमानः श्रुत्येव शक्यो विधातुमिति मत्वर्थलक्षणा दत्तजलाञ्जलिः स्यात् । एतेन ये धात्वर्थस्य विषयतया करणत्वेन चान्वयं मन्यन्ते ते निरस्ता वेदितव्याः । विषयभूतेन हि कथं करणवाचिनां नामधेयानां सामानाधिकरण्यम्?। आर्थिकेन करणत्वेन सामानाधिकरण्यमिति चेत् साध्यत्वमपि तद्वार्थिकमस्तीति गुणविधिरपि विनैव मत्वर्थलक्षणया विना च वैरूप्येण स्यादिति समस्तमेव नामधेयप्रतिपादनमनुपपन्नं स्यात् । अथ विषयत्वद्वारेण करणत्वपर एव शब्दस्ततोऽन्यपरेण शास्त्रेणोपायमात्रत्वेनोपात्त विषयत्वं न शास्त्रार्थः स्यादतत्परत्वात् । अथ शब्द एव प्रथमं विषयतयाऽभिधाय पुन करणतयाऽप्यभिधत्ते कथ सकृदुच्चरितो द्विरभिदध्यादभिदधानो वा साध्यत्वमपि पुनरभिदधीत न हि नियामकमस्ति द्विरेवाभिधत्ते न त्रिरिति । 'सकृत्प्रवृत्ताया. क्रियायाः गुणद्वयेने'ति न्यायात् । अतश्च गुणविधिरपि स्यादित्युक्तम् । अतः करणत्वेनैवान्वयो वाच्यो न विषयत्वेनेत्यास्तां तावत् । अतः कथं द्वितीयाश्रुतिनिर्देश इति वक्तव्यम् । तदुच्यते अस्ति तावदार्थिक धात्वर्थस्य साध्यत्वमसाधितस्य करणत्वानुपपत्तेरतः साध्यसाधनयोर्द्वयोरेकार्थसमवायात् साध्याभिधायिनी द्वितीया साधनत्वमेव लक्षयन्ती धातुसामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यत इत्यविरोधः ।

श्येनादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणम् । अयमेव तद्व्यपदेशन्यायः ।

सू॰ तद्व्यपदेशं च ॥ ५ ॥

इह रूढिशब्दा एव वाक्यभेदरहितास्तद्व्यपदेशवन्त उदाहरणम् । यथा "श्येनेनाभिचरन् यजेते"त्यादिषु श्येनादिशब्दाः तेषु गुणविधिः कर्मनामधेयं वेति संशयः । अत्यन्तनिरूढत्वाद्गुणविधिर्ज्योतिष्टोमादिषु काम्यत्वाच्च नित्यमुत्पत्तिशिष्टमपि सोमं बाधते । यद्वा गुणविशिष्टकर्मविधानम् अप्रसिद्धार्थकल्पनातो वरं मत्वर्थलक्षणा सोमादिवत् ।

न च यथा वै श्येन इत्यादिवाक्यशेषदर्शितक्रियासामान्येन कर्मणि गौणत्वेन कर्मवचनत्वं युक्तम् । अत्यन्तविप्रकृष्टत्वात् गौणत्वस्य लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तिर्गौणीति भण्यते । तद्वरं लक्षणैवाश्रिता गौणत्वे वाक्यान्तरपरत्वाच्छ्रुतिबाधः । लक्षणायां तु तद्वत्यपि वर्तमानः श्येनशब्दो लोहितोष्णीषादिवद्गुणसमर्पणार्थः श्येनविधिपर एव करणीभूतेन तु यागेन करणीभूतस्यैकवाक्यता नान्तरेण मत्वर्थलक्षणा लभ्यत इत्येकवाक्यत्वार्थं लक्षणाश्रयणं, तात्पर्यं तु श्रुत्यर्थ एवेति न श्रुतिबाधः, उच्यते गुणविधौ तावत् स एव स्तोतव्यः । तस्य चात्मनैवोपमानमनुपपन्नमिति तद्व्यपदेशात्मकवाक्यशेषानुपपत्तिर्विशिष्टविधिस्तु गौरवादेवायुक्तः ।

न च सोमादिवत्प्रकृतान्तरस्यानन्यगतित्वं यथा वै श्येन इति वाक्यशेषानुसाराद्गौणत्वेन नामत्वसंभवात् । अवश्यं हि वाक्यशेषस्यैतदेव प्रयोजनं, कथं नाम श्येनशब्दस्य यागनामधेयता विज्ञायेतेति तस्मान्नामधेयम् । एवं यौगिकवाक्यभेदतत्प्रख्यतद्व्यपदेशैश्चतुर्भिर्नामत्वं साधितम्

एतैरेव च सर्वत्र नामधेयत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

वाजपेयादिशब्दानां नामधेयताधिकरणम् ।

सू॰ नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेत् ॥ ६ ॥

"वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेते"ति वाजपेयशब्दः किं गुणविधिः? उत कर्मनामधेयम्? इति चिन्त्यते । तदर्थमिदं विचार्यते किं यजेतेत्यस्मात् गुणकल्पनायां गन्धोऽपि भवति न वेति सर्वाणि चोद्भिदादीनि प्रत्युदाहरणानि ।

सर्वेष्वाख्यातशब्देषु तन्त्रसंबन्धसंभवात् ।
मत्वर्थलक्षणा दोषो नास्तीत्याक्षिप्यतेऽधुना ॥
कर्मत्वं करणत्वं वा नाख्यातेनाभिधीयते ।
यागादेः किं तु संबन्धमात्रं साधारणं च तत् ॥

यदि हि यजेतेति यागस्य कर्मत्वमुच्येत ततः साध्यद्वयासमवायाच्च फलं संबध्येत गुण एव तु साधनतया संबध्येत। अथ तु करणत्वमेव यागस्य ततोऽपि करणद्वयासमवायाच्च गुणः संबध्येत फलमेव संबध्येतेति न स्यात्तन्त्वत्वम्, न त्वेतदन्यतरदाख्यातेनोच्यते तद्वाचकशब्दाभावात् । प्रकृत्या हि यागमात्रमुक्तं प्रत्ययेन तु भावना तयोस्तु समभिव्याहारात्संबन्धमात्रं गम्यते । तच्च कर्मत्वकरणत्वयोः साधारणम् । अतश्चोभयरूपसाधारणत्वाद्यागस्य तद्विषयाऽपि भावना यागकर्मिका यागकरणिका चेति द्विरूपा भवति । तत्र यागकर्मिकांशेन गुणसंबन्धं तत्करणिकांशेन फलसंबन्धं भावना लभते तन्त्रेणेति विनैव मत्वर्थलक्षणया यागे गुणविधानमुपपन्नं वाजपेयेन यागं कुर्याद्यागेन च स्वाराज्यमिति, अत्रोच्यते,

"संबन्धमात्रतात्पर्ये नैकस्याप्यन्वयो भवेत् । तद्विशेषपरत्वे तु स्यादन्यतरसङ्गतिः ॥
रूपद्वयपरत्वं तु विना वृत्त्या न लभ्यते ।
तस्मादाख्यातशब्दस्य तन्त्रसंबन्धसंभवः" ॥

श्रुत्या लक्षणया वा यत्परः शब्दः स एव शब्दान्तरार्थेन संबध्यते। तद्यद्याख्यातात्संबन्धमात्रं धात्वर्थभावनयोरवगतं ततो नैकस्यापि फलगुणयोस्तदन्वयः स्यात् । फलस्य साधनापेक्षत्वाद्यागकरणिकैव भावना फलसंबन्धमर्हति, तथा गुणस्य साध्यापेक्षत्वाद्यागकर्मिकयैव भावनया संबन्धः । अनिर्द्धारिताभयरूपा तु नैकेनाप्यन्वीयते अयोग्यत्वात्तत्रावश्यं विशेषपरताऽभ्युपगन्तव्या । कथमसत्योः कर्मकरणविभक्त्योस्तत्परता शब्दस्येति चेत् । सामान्यवाचिनी या षष्ठी क्रिमत्रास्ति येन संबन्धमात्रमवगम्येत, समभिव्याहारादेव लक्षणया संबन्धावगतिरिति चेत् । तत एव समभिव्याहारात्पदान्तरान्वयपर्यालोचनया संबन्धविशेषस्यैव लक्षणया सिद्धेः ।

न ह्यसति विशेषपरत्वे पदान्तरान्वयो घटत इत्युक्तम्, तस्माद्विशेषपरता । तत्र कर्मपरत्वे गुणस्यैव संबन्धो न फलस्य, करणपरत्वे तु फलस्यैव न गुणस्येत्यन्यतरविशेषपरत्वेऽन्यतरस्यैव सबन्धात् न तन्त्रेणोभयसंबन्धः, उभयपरत्वं तु नावृत्तिमन्तरेण लभ्यते । न खलु यस्मिन्नेव क्षणे यागं करणात्मनाऽवबुद्ध्यामहे तस्मिन्नेव कर्मात्मनाऽवबोद्धुमीश्महे इति स्वानुभवसिद्धमेतत् । एवं गुणप्रधानतोद्देशोपादानविध्यनुवादत्वकृतमपि वैरूप्यम् अतो न तन्त्रत्वं भावनावदिति चेत् । यथा खलु भावना कर्मकरणत्वोद्देश्योपादेयत्वादिरूपभेदमन्तरेणैवाख्याताभिधेयेनैवात्मना साध्यादिभिः संबध्यते इदमनेनेत्थं कुर्यादिति तथा यागोऽपि कर्मकरणत्वरूपमनादृत्य धात्वभिहितेनैव यागरूपेण गुणफलाभ्यां सबध्यत इति न वैरूप्यमिति नाक्रियात्वात् । भावना हि क्रियारूपा सर्वकारकसाधारणरूपैवेति युक्तं यद्वैरूप्येणानेकसबन्धं लभते, यागस्त्वक्रियारूपः कथमिव कारकरूपैर्गुणादिभिः संबध्यते । तदसौ भावनाद्वारेणैवारुणीक्रयणीवत् गुणफलाभ्यां संबध्यत इति युक्तम्, भावनासबन्धोऽपि चास्य न स्वरूपेण संभवति । कारकं हि क्रियया सबध्यते न वस्तुरूपमतोऽवश्य कर्मात्मना करणात्मना वा धातुना यागः प्रतिपादनीयः । तत्रान्यतररूपप्रतिपादनेऽन्यतरेणैव गुणेन फलेन वा सबन्धान्नोभयसबन्धसिद्धिः । उभयरूपप्रतिपादने वा द्विरुच्चारणे वाक्यभेदः, तस्माच्च तन्त्रसंबन्ध, तेन गुणविधिपक्षे सैव मत्वर्थलक्षणा सोमेन यजेत अरुणया क्रीणातीत्यादि तदाश्रयितव्या वा वाजपेयं सुराद्रव्यमस्ति-विति सुराग्रहविधानात् तत्प्रख्यतया नामधेयत्वम् । ये तु कार्याभिधायिनामेव भावनाऽभिधेया न सर्वाख्यातानामित्याहुस्तेषां काष्ठैः पचतीत्यादिषु भावनाभावाद्धात्वर्थेनैव कारकाणां सबन्धात् क्रियारूपत्वं धात्वर्थस्याभ्युपगन्तव्यम् । अतश्च स्वरूपेणैव धात्वर्थः कारकसंबन्धमर्हतीति विनैवावृत्त्या यज्यभिहितेनैव रूपेण साध्यसाधनाभ्यां सबध्यत इत्यधिकरणाभिमतमनुपपन्नं स्यात् । न चोद्देश्योपादानादिकृतमपि वैरूप्यम् गुणविशिष्टयागविधानात् ।

न च मत्वर्थलक्षणा, कारकविभक्त्यैव श्रुत्या क्रियारूपधात्वर्थसंबन्धसिद्धेः । अतोऽक्रियारूप एव धात्वर्थ इत्याश्रयणीयं, युक्तं चैतत् अन्यथा हि काष्ठैः पचतीतिवत्काष्ठैः पाक इत्यपि संबन्धः स्यात् । तेन यद्यपि धात्वर्थानामितरान्योत्पादानुकूलतया क्रियारूपत्वमस्ति तथाऽपि धातुभिः स्वरूपमभिधीयते प्रतीत्यभावादिति न तत्संबन्धः कारकाणाम् । यथा हि वस्त्यादिशब्दाभिहिताऽपि क्रिया न कारकैः संबध्यते तथा न धात्वभिहिताऽपि । भावनादिशब्दा अपि न तद्रूपस्याभिधायकाः अदूरविप्रकर्षमात्रेण तेषामाख्यातपर्यायत्वम् । आख्यातमेव तद्रूपाभिधायीति तेनैव कारकाणामन्वयः । तेन लडादिष्वपि कारकसंबन्धसिद्ध्यर्थमाख्यातस्य भावनार्थत्वमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा धात्वर्थस्य क्रियात्वापत्तेरधिकरणमिदमनुपपन्नं स्यात् । भवन्मते चासत्यपि प्रत्ययार्थस्य क्रियात्वे धात्वर्थसंबन्धित्वाभ्युपगमात् कारकाणा सुतरां गुणविधित्वमेव स्यात् । अपि च लडादिभिरपि कर्मनामधेयानां करणार्थतया समभिव्याहारोऽनुवादवाक्ये दृश्यते 'वाजं वा एषोऽवरुन्धे यो वाजपेयेन यजते यद्धर्भमयं परिधापयति वाजस्यावरुध्या" इति तद्यदि लडादिषु धात्वर्थ एव क्रिया स्यात् कथं तृतीयान्तनामधेयसंबन्धः, न ह्यात्मैवात्मनः करणं भवति तथा यो राजसूयेन यजते योऽश्वमेधेन यजत इति तथा तमालभत तेनायजत इति लडन्तप्रयोगेऽपि दर्शयितव्यम्, अतो यथा वैदिकवाक्यालोचनेनापूर्वं शब्दार्थं भवन्तोऽनुमन्यन्ते तथा सर्वोऽप्याख्यातानां करोत्यर्थवचनत्वं विमुक्तलज्जैरनुमन्तव्यम् । तथा हि तत्रैव तृतीयान्तानां नामधेयानां करणसमर्पकतयाऽन्वयो घटते अन्यथा दुर्घटं स्यादित्यास्तां तावत्, तस्मात्सिद्धं नामधेयत्वम् ।

आग्नेयादीमनामता-ऽधिकरणम् ।

सू० तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविभागाद्विधानार्थे न चेदन्येन शिष्टाः ॥ ६ ॥

"यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवती"-त्यत्राग्नेयशब्दो गुणविधिः कर्मनामधेयमिति विचारः, तदर्थं च किम-

च तत्सम्बन्धयोग्योऽस्ति न चेति । तत्रानेकगुणविधाने वाक्यभेदादष्टाकपालद्रव्यकं कर्ममात्रं विधीयते । तस्य तु स्थानक्रमादग्निदैवत्यं याज्यानुवाक्यायुगलमङ्गं संभवति अतो मान्त्रवर्णिकोऽग्निरग्निहोत्रवत्स्यादत इति तद्वदेव नामधेयत्वम् । उच्यते

"मन्त्राकाङ्क्षा न चात्रास्ति सत्यामपि न योग्यता ।
मन्त्रस्य नास्ति वचनमग्निहोत्रेऽस्ति तत् त्रयम् ॥

न ह्यष्टाकपालो भवतीत्येतावता पुरुषव्यापारः कश्चिदुक्तो योऽनुष्ठानाय स्मारकं मन्त्रमपेक्षेत सत्यामपि तु मन्त्राकाङ्क्षायां पुरोडाशश्रवणविषयस्य व्यापारस्य देवताभिधायिमन्त्रसंबन्धायोग्यत्वान्न संबन्धः । यदि यागस्य मन्त्रसंबन्धात्पागेवावगतः स्यात् ततो भवेद्देवताभिधायिमन्त्राऽभिधायिना मन्त्रेण सम्बन्धः, न तु तदस्ति देवतासम्बन्धात्प्राक् प्रत्ययागाश्रवणात् ।

न च वाचनिकोमन्त्रो नाघारवद्बलान्मान्त्रवर्णिकी देवता स्यात् अग्निहोत्रे तु होमस्य पुरुषव्यापारस्य श्रवणादस्ति मन्त्राकाङ्क्षा, योग्यश्च होमो देवताऽभिधायिना मन्त्रेण सम्बन्धुं वाचनिकश्च तत्र मन्त्रः तेन युक्तं मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनम् । इह तु मन्त्रसंबन्धस्याकाङ्क्षायोग्यत्ववशेन कल्प्यत्वात् न प्राग्यागात्सिद्धिरस्तीति देवतासम्बन्धेनैव यागोऽलभ्यत्वादन्यायेन शब्देन देवता विधातव्या विशिष्टकर्मविधानाच्चार्थादनेकेषामपि गुणानां विधिः सिध्यतीति न वाक्यभेदः ॥

बर्हिरादिशब्दानां जातिवाचितताऽधिकरणम् ।

सू० बर्हिराज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छब्दः ॥ ७ ॥

कर्मनामधेयत्वात् द्रव्यनाम्ना बर्हिराज्यपुरोडाशशब्दानां संस्कृतेषु शास्त्रस्थैः सर्वं प्रयुज्यमानानामसंस्कृतेऽपि जातिमात्रे कैश्चिदशास्त्रस्थैः प्रयुक्तानां किं संस्कारनिमित्तता यूपादिवत् ? उत जातिवाचितेति ? चिन्त्यते तत्र योल्वादिषद्रथशालादिवच्च शास्त्रस्थप्रसिद्धिः सार्वत्रिकी

प्रगाम्तस्यमेवच्छकृतिपयप्रसिद्धेर्बलीयसीति संस्कारनिमित्ततेति प्राप्ते ब्रूमः । "अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतेषां जातिवाचिता । व्यभिचाराच्च संस्कारनिमित्तत्वं प्रकल्प्यते" । न हि शास्त्रम्याः सर्वलोकस्याश्च जातिमपहाय प्रयुज्जते । संस्कारत्वमपहाय जातिमात्रे केचित्प्रयुञ्जते तेन जातिमेते न व्यभिचरन्ति, व्यभिचरन्ति तु संस्कारम् अतो जातिवाचिता ।

न च शास्त्रस्यसर्वलोकविरोध', तत्रापि जातेरनपगमादित्युक्तम् ।

न च जातिमात्रे शास्त्रस्थानामप्रयोगादतद्वचनत्व, न हि यो यत्र शक्तः स तत्र सर्वैः प्रयोक्तव्यः, तस्मात् जातिवचनाः ॥

प्रोक्षण्यादिपदानां यौगिकत्वाधिकरणम् । सू० प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात् ॥ ८ ॥

प्रोक्षणी—शब्दस्यापि पूर्ववत्सर्वलोकशास्त्रस्थप्रयोगात्संस्कारनिमित्तत्वं प्राप्तमपोद्यामस्कृतेऽपि क्वचित्प्रयोगादव्यभिचारात् जातिनिमित्तता माता, न चावयवार्थता युक्ता समुदायप्रसिद्धेर्बलीयस्त्वात् । अवयवद्वारेण हि विशिष्टार्थप्रतीतिर्वाक्यादिव वाक्यार्थप्रतीतिः पदार्थनिमित्ता लाक्षणिकी, समुदायप्रसिद्धा तु श्रुत्या प्रतीतिरिति सैव बलीयसी । उच्यते ।

"रूढिर्लक्ष्यात्मिका योगं बाधते न त्वलक्षिका ।
तत्रैव चात्मलाभोऽस्या यत्र नावयवार्थता" ॥

यथा वृत्तेऽश्वकर्णास्य सत्सु त्ववयवार्थेषु तत एवोपपन्नत्वादर्थापत्तिः परिक्षीणा नादृष्टां समुदायस्य शक्तिं कल्पयितु क्षमा, सन्ति त्ववयवार्थाः । प्रकृष्टोक्षणहेतुत्वात् स्त्रीलिङ्गत्वाच्च तेनात्र नात्मानं लभते रूढिर्वाक्यार्थे वाक्यवत् तस्माद्यौगिकः प्रोक्षणीशब्दः ॥

निर्मन्थ्यशब्दस्य यौगिकत्वाधिकरणम् । तथा निर्मन्थ्ये ॥ ९ ॥

टी० निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्तीति विषयवाक्यावनिर्मन्थ्यशब्दस्यापि शास्त्रस्य सार्वलौकिकप्रयोगात्संस्कारौचित्यमव्यभिचाराद्वा जातिनिमित्तत्वमुद्भाव्य प्रसिद्धावयवार्थत्वात्पूर्ववद्यौगिकत्वं साधनीयं विशेषस्त्वेतावान्

प्रोक्षणीशब्दो हि सेचनसाधनत्वनिमित्तः । अस्ति चापां सेचनसाधनत्वं सर्वदेति युक्तं यौगिकत्वं निर्मन्थ्यशब्दस्तु मन्थनकर्मत्वनिमित्तः ।

न च निष्पन्नस्याग्नेर्मन्थनकर्मत्वयोग्यताऽस्ति निष्पन्ने चाग्नावयं शब्दो लोके प्रयुज्यते निर्मन्थ्यमानय यक्ष्यामह इति ।

न च भूतपूर्वेण योगेन प्रवृत्तिः प्रतिपत्त्यमतिभेदात् अन्यो ह्यग्निर्मन्थननिष्पन्नः स तदैव नष्टः, अन्यश्चायं पाकाय नीयते सोऽयमसत्यर्थे प्रयुज्यमानः संस्कारमिव योगमपि व्यभिचरतीति न तन्निमित्तः, जातिं तु न व्यभिचरतीति तद्वाचित्वमेव युक्तमिति इमां[1] विशेषां शङ्कां निवर्तयितुमतिदेशः क्रियते । भूतपूर्वमपि योगं निमित्तीकृत्य सन्तानाभिप्रायेण प्रयोगोपपत्तेर्न रूढिरत्यन्तापरिदृष्टा कल्पयितुं शक्यते तस्माद्यौगिकः ॥

अथ वैश्वदेवादिशब्दानां नामधेयत्वाधिकरणम् ।

सू० वैश्वदेवविकल्प इति चेत् ॥ १० ॥

चातुर्मास्येषु प्रथमे पर्वण्यष्टौ यागाः समाम्नाताः आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति[2] सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीमामिक्षां द्यावापृथिव्यमेककपालमिति । तत्सन्निधाविदमाम्नायते 'वैश्वदेवेन यजेते'ति । तत्र संशयः किं यजेतेत्यनूदितानां यागानां वैश्वदेवशब्देन गुणविधिः, विश्वेदेवा देवता विधीयन्ते किं वा तेषामेव नामधेयमिति "तत्र नामत्वपक्षे स्याद्वाक्यमेतदनर्थकं देवताऽतो विधेया स्याद् गत्यभावाद्विकल्पते" । नामत्वपक्षे हि तस्याविधेयत्वाद्यागस्य चारूपत्वेनाविधेयत्वात्समस्तवाक्यानर्थक्यप्रसङ्गः, तस्माद्गुणविधिः, आग्नेयादिषु यागेषु देवतान्तरमनवकाशमिति चेत् न विकल्पसम्भवात् न ह्यत्रापि सूत्रभाष्यकाराभ्यामुत्पत्तिशिष्टप्राबल्यं कथितमिति तुल्यबलता मन्यते ।

---

१ विशेषशङ्कां निवर्तयितुमतिदेश इति पुस्त० पाठः ।
२ निर्वपेदिति पुस्तकान्तरपाठः ।

ननु च गुणाधिकरणे बलाबलं वक्ष्यते तेन गतार्थमिति चेत् न । आनर्थक्याधिक्यात् वक्ष्यति हि श्रुतिलिङ्गाधिकरणे दुर्बलस्यापि प्रमाणस्य बाधे यदि किंचिदनर्थकं भवति ततो विपरीतो बाधो भवतीति तदिहाप्यविधीयमाने गुणे समस्तस्यैव वाक्यस्यानर्थक्यप्रसङ्गाद्देवतैव विधातव्या । सा च गत्यभावादुत्पत्तिशिष्टाऽप्युत्पत्तिशिष्टैरग्न्यादिभिर्विकल्पयिष्यते, स्यादेतदेवं यदि वाक्यानर्थक्यं स्यात् तत्त्वनुवादत्वेऽपि समुदायीकरणेनार्थवत् । न हि नानावाक्यचोदितानाम् आग्नेयादीनामेकशब्दोपादानादृते समुदायभावापत्तिरेकसंज्ञासंबन्धो वा लभ्यते । सति त्वनुवादे तेनैव निमित्तेनैकप्रतीत्यारूढानामेकसमुदायत्वमेकनामधेयत्वं च लभ्यते । ततश्च प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेत्येवमादिषु वैश्वदेवनामकस्याग्नेयादिसमुदायस्य ग्रहणं सिद्धं भवति । इतरथा ह्यामिक्षायागस्यैव वैश्वदेवत्वप्रत्यभिज्ञानात्प्राचीनप्रवणादिसंबन्धः स्यात् । नन्वनुवादेऽपि श्रुत्यर्थबलादामिक्षायागस्यैव स्यात् । इतरथा हि वैश्वदेवावैश्वदेवेषु वैश्वदेवशब्दः छत्रिन्यायेन कल्प्यः स्यात्, न आनर्थक्यात् । आमिक्षायागस्यैव देशादिसंबन्धोऽसत्यप्यनुवादे लभ्यते ततश्च तदवस्थमानर्थक्यं स्यात् । वरं चानर्थक्याल्लक्षणाश्रयणं, न चावश्यं लक्षणा । वाक्यशेषदर्शितयोगवशेन श्रुत्यैवाष्टानामपि यागानां नामत्वसंभवात् । एवं हि श्रूयते "यद्विश्वेदेवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्" । तदनेन योगेनाष्टानां नामत्वमुत्पादनार्थोऽयमनुवादः, सति चानुवादत्वेनार्थवत्त्वेन देवताविशिष्टयागान्तरमपि शङ्कनीयम् । गौरवात् प्रकृतप्रत्ययबाधाच्च । अष्टौ हवींषीति चात्यक्तानन्यप्रतिलिङ्गविरोधात् तस्मात्समुदायानुवादः । तत्र च यष्टृत्वयोगेन वैकदेशदेवतात्वेन वा विश्वेषां देवानां समवायात्तत्प्रख्यन्यायेन सार्थक्यं वैश्वदेवशब्दः ।

वैश्वानरेऽष्टत्वाद्यर्थवादताधिकरणम् ।

सू० पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समाम्नाये ॥ ११ ॥

"वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते" इत्युक्त्वा "यदष्टाकपा-

लोभवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मि" इ-त्येवमादि श्रूयते तत्र विचारः। किमष्टाकपालादिशब्दाः प्रकृतवैश्वानरयागस्य नामधेयं उत तत्रैव गुणविधिः? अथ फले गुणविधिः - किं वाऽर्थवादः? इति, तदर्थं च गुणविधिपक्षे सर्वेषामष्टाकपालादीनामुत्पत्तिशिष्टता संभवति? किं वा सर्वेषामुत्पन्नशिष्टता?। अथ वा द्वादशकपाल उत्पत्तिशिष्टः? अन्ये तूत्पन्नशिष्टाः? इति। तत्र वैश्वानरसामानाधिकरण्यादष्टत्वादीनां द्वादशसु प्राप्तेस्तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वमाशङ्क्य द्रव्यवचनत्वाद्यागसामानाधिकरण्याभावात्तत्प्रख्यत्वाभावाच्च गुणविधिः। तथा हि यद्यपि द्वादशस्वष्टौ विद्यन्ते तथापि न द्वादशकपालेऽष्टाकपालः समस्ति। योऽष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः सोऽष्टाकपालः।

न च पुरोडाशेषु पुरोडाशान्तरमस्ति।

न च द्वादशकपाल एवाष्टसु संस्कृत इति शक्यते वक्तुम्। अष्टानां तत्र प्राप्तत्वात् अष्टभिश्चतुर्भिश्चासौ संस्कृतो न केवलैरष्टभिः, ततश्चासामर्थ्यात्तद्धितानुपपत्तिः तत्प्राप्त्यभावाच्च तत्प्रख्यत्वम्। अत एव नार्थवादत्वं, न ह्यविहितस्याष्टाकपालस्य स्तुतिः संभवति तस्माद्गुणविधिः। अष्टाकपालद्रव्यमष्टत्वसङ्ख्या वा विधीयते वैश्वानरयागे न चोत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालविरोधादविधानम् सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टत्वात्। एवं ह्येतद्वाक्यं वैश्वानरं द्वादशकपालमित्यादि यस्मिञ्जात इत्येवमन्तम्। एकोपक्रमावसानत्वात्तन्मध्ये चाष्टत्वादयः गुणाः सर्वे एवोत्पत्तिशिष्टाः संभवन्ति। यद्वा सर्वे एवोत्पन्नशिष्टाः वैश्वानरं द्वादशकपालमिति देवताविशिष्टयागविधानात्। तत्र यदष्टाकपाल इत्यादिभिर्वाक्यान्तरैर्वैकल्पिकद्रव्यविधानम्। उपक्रमे तु द्वादशकपालशब्दो गुणवाक्यप्राप्तद्रव्योपलक्षणार्थो न विवक्षितः। विवक्षितत्वेऽष्टाकपालादीनामानर्थक्यं स्यात् तस्माद्गुणविधिः। उच्यते "उत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वं न तावदुपपद्यते। सर्वेषामर्थभेदेन वाक्यं तत्र हि भिद्यते"। अर्थवादत्वे त्वेकवाक्यत्वं सिद्ध्यति। इतरथा तु नानागुणविधानेनार्थभेदाद्वाक्यभेदः स्यात्। किञ्च

निर्वपतिनाऽत्र कर्मविधानम् स च द्वितीयान्तेन द्वादशकपालेनैव संब-ध्यते न च प्रथमान्तैरष्टाकपालादिभिः, ततश्च द्वादशत्वमुत्पत्तिवाक्यगत-त्वादितरेभ्यो वाक्यान्तरविहितेभ्यो बलवत्स्यात्, न चाप्युत्पन्नशिष्टत्वं सर्वेषामुपपत्तिमत् । न द्वादशकपालस्य ह्यविवक्षोपपद्यते वैश्वानरसमाना-धिकरणं द्वितीयान्तं द्वादशकपालपदं निर्वपतिसंयुक्तं, नाविवक्षितं विना कारणं कल्पयितव्यम् । अष्टत्वादीनामन्यथाऽप्युपपत्तेः । तस्मादुत्पत्तिशिष्टं द्वादशत्वमितीतरेषां कर्मणि विधानासम्भवात् ब्रह्मवर्चसादिफलार्थेन वैश्वानरयागमाश्रित्याष्टत्वादिविधानम् । काम्यो हि गुण उत्पत्तिशिष्ट-बाधेनापि शक्यते विधातुमिति मास्तेऽभिधीयते । "फलार्थेषु गुणेषु स्याद्वाक्यभेदोऽर्थभेदतः । उपक्रमोपसंहारसाम्याच्चात्रैकवाक्यता" ।"वैश्वा-नरं द्वादशकपाल"मिति येयेष्टिरुपक्रान्ता तामेव यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपतीत्युपसंह्रियमाणामन्ते पश्यन्तो न तन्मध्ये वाक्यान्तरमवगन्तुमी-शमहे । फलेभ्यश्च गुणेषु विधीयमानेषु स्फुट एव वाक्यभेदोऽर्थभेदात् त-स्मादर्थवादत्वम् । अवयवद्वारेणावयविस्तुतिः द्वादशकपालावयवो हि योऽष्टसु कपालेषु श्रुतः सोऽष्टाकपालपुरोडाशसादृश्याद् गौण्या वृत्त्या-ऽष्टाकपाल इत्युच्यते स्तोतुं तस्मादर्थवादः ॥

अथ यजमानशब्दस्य प्रस्तरादि-स्तुत्यर्थताधिकरणम् । सू० तत्सिद्धिः ॥ २२ ॥

"यजमानः प्रस्तरः" यजमान एककपाल इत्यत्र गुणविधिनामधेया-र्थवादसंदेहे सामानाधिकरण्यादेकमितरस्य नामधेयं प्रस्तरशब्दो वा यज-मानस्य यजमानशब्दो वा प्रस्तरस्येति शङ्का, भिन्नार्थत्वेन तु प्रसिद्धत्वा-देकमपीतरस्य नामधेयम् । न चार्थान्तरवचनेनार्थान्तरस्य स्तुतिर्भवति अष्टाकपालादिभिस्त्ववयवद्वारेण स्तुतिरुक्ता द्वादशकपालस्य

न च प्रस्तरावयववचनो यजमानशब्दः, येन स्तुतिः स्यात् । तस्मादन्यतरकार्येऽन्यतरविधानाद् गुणविधिः, तत्रापि यजमानस्य मुख्य-त्वाच्छ्रुतिशक्तो यजमानः प्रस्तरशब्दलक्षिते स्रुग्धारणादौ कार्ये विधीयते-

लो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मि" वि-त्येवमादि श्रूयते तत्र विचारः । किमष्टाकपालादिशब्दाः प्रकृतवैश्वानरया-गस्य नामधेयम्, उत तत्रैव गुणविधिः ? अथ फले गुणविधिः, किं वाऽर्थवाद ? इति, तदर्थं च गुणविधिपक्षे सर्वेषामष्टाकपालादीनामुत्पत्तिशिष्टता सम्भ-वति ? किं वा सर्वेषामुत्पन्नशिष्टता ? । अथ वा द्वादशकपाल उत्पत्तिशिष्टः ? अन्ये तूत्पन्नशिष्टाः ? इति । तत्र वैश्वानरसामानाधिकरण्यादष्टत्वादीनां द्वादशसु प्राप्तेस्तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वमाशङ्क्य द्रव्यवचनत्वाद्यागसा-मानाधिकरण्याभावात्तत्प्रख्यत्वाभावाच्च गुणविधिः । तथा हि यद्यपि द्वादशस्वष्टौ विद्यन्ते तथापि न द्वादशकपालेऽष्टाकपालः समस्ति । यो-ऽष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः सोऽष्टाकपालः ।

न च पुरोडाशेषु पुरोडाशान्तरमस्ति ।

न च द्वादशकपाल एवाष्टसु संस्कृत इति शक्यते वक्तुम् । अष्टानां तत्र सापेक्षत्वात् अष्टभिश्चतुर्भिश्चासौ संस्कृतो न केवलैरष्टभिः, तत-श्चासामर्थ्यात्तद्धितानुपपत्तिः तस्मात्प्राप्त्यभावाच्च तत्प्रख्यत्वम् । अत एव नार्थवादत्वं, न ह्यविहितस्याष्टाकपालस्य स्तुतिः सम्भवति तस्माद् गुणविधिः । अष्टाकपालद्रव्यमष्टत्वसंख्या वा विधीयते वैश्वानरयागे न चोत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालावरोधादविधानम् सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टत्वात् । एकं ह्येतद् वाक्यं वैश्वानरं द्वादशकपालमित्यादि यस्मिञ्जात इत्येवमन्तम् । एकोपक्रमावसानत्वात्तन्मध्ये चाष्टत्वादयः श्रुताः सर्वे एवोत्पत्तिशिष्टाः सम्भवन्ति । यद्वा सर्वे एवोत्पन्नशिष्टा वैश्वानरं द्वादशकपालमिति देवता-विशिष्टयागविधानात् । तत्र यदष्टाकपाल इत्यादिभिर्वाक्यान्तरैर्वैक-ल्पिकद्रव्यविधानम् । उपक्रमे तु द्वादशकपालशब्दो गुणवाक्यप्राप्त-द्रव्योपलक्षणार्थो न विवक्षितः । विवक्षितत्वेऽष्टाकपालादीनामानर्थक्यं स्यात् तस्माद् गुणविधिः । उच्यते "उत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वं न तावदुपपद्यते । सर्वेषामर्थभेदेन वाक्यं तत्र हि भिद्यते" । अर्थवादत्वे ह्येकवाक्यत्वं सिद्ध्यति । त्वत्पक्षे तु नानागुणविधानेनार्थभेदाद्वाक्यभेदः स्यात् । किञ्च

रम् । एवमुत्तरसूत्राण्यपि द्रष्टव्यानि । पूर्वत्र हि परशब्दस्य पक्षे वृत्तौ तत्सिद्धिकरत्वं निमित्तमिह तु जातिजननमित्यर्थः । द्वावपि ह्यग्निब्राह्मणौ सृष्टिकाले ब्रह्मणो मुखाज्जातावित्यर्थवादे संकीर्त्तितौ । अनेन निमित्तेनाग्निशब्दो ब्राह्मणे प्रवर्त्तते स्तोतुम् ।

अथ यूपादिशब्दानां यजमानस्तुत्यर्थताधिकरणम् ।

सू० सारूप्यात् ॥ १४ ॥

आदित्यो यूपो यजमानो यूप इत्यत्रापि त एव पक्षाः । सारूप्यं त्वत्र प्रवृत्तिनिमित्तम् ।

ननु सर्वत्र सारूप्यं गौणत्वनिमित्तं कोऽत्र विशेषः, सत्यम्, इह तु चतुर्थाद्यस्य सारूप्यं विवक्षितं चातुपं हि यूपस्य यजमानसारूप्यमूर्द्ध्वत्वम् । आदित्यसारूप्यमञ्जननिमित्तं तैजस्वित्वम् । अतस्तद्द्वारेण यजमानादित्यशब्दाभ्यां यूपः स्तूयते ।

अथापशव इतिशब्दानां गवादिप्रशंसार्थताधिकरणम् ।

सू० प्रशंसा ॥ १५ ॥

"अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गो अश्वा" इत्यत्र नामधेयत्वमनाशङ्क्यमिति गुणविधित्वेन पूर्वः पक्षः पशुकार्ये गवाश्वव्यतिरिक्तानां प्रतिषेधः प्रतीयते तस्मादर्थवादः प्रशंसानिमित्तस्तु परशब्दस्य पशुव्यतिरिक्तघटादिवचनस्य अपशुशब्दस्य पत्न्यादिषु पशुषु प्रयोगः ।

ननु सर्व एव प्रशंसानिमित्तोऽर्थवादः किमत्र विशेषेणोपन्यस्यते सत्यम्, । फलमन्यत्र गुणवादस्य प्रशंसा तत्सिद्ध्यादिना गुणेन शब्दः प्रवृत्तः प्रशंसाफलो भवति इह तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमपि गुणः प्रशंसैव तथा हि अयमत्राक्षरार्थः "अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः" इत्यत्रापशव इति नञ्समासगतेन पशुशब्देन प्रथमं गवाश्वगतं प्राशस्त्यमुपादाय पश्चात्तदभावो नञा पश्वन्तरेषु कथ्यते न हि पशुत्वं शक्यं प्रतिषेद्धुम् । अवश्यं च पशुशब्दोपात्तोऽर्थो नञा पश्वन्तरेषु पर्युदसितव्यः । शक्नोति च पशुशब्दोऽयं गवाश्वशब्दाभ्यामिव यावत्तया संप्रदुष्टस्तद्गतं प्राशस्त्यं लक्षयितुम् । तच्च

तस्माद् गुणविधिः । नैतदेवं यजमानस्य कुशधारणादौ विनियुक्तस्य स्वयं स्वकार्यविरोधात्प्रस्तरवच्च सूक्तवाकेन प्रहरणादेककपालवच्च सर्वहुतकरणात्सर्वतन्त्रपरिलोपः स्यात् तस्मादर्थवादः । कथं परशब्देन परस्य स्तवनं सामानाधिकरण्यं वा गुणादिति ब्रूमः । न यजमानवचनो गुणमभिदध्यात् । नाभिदधाति किं तु स्वार्थसंबन्धेन बोधयति । यजमानशब्दो हि स्वार्थमभिधत्ते स चाभिहितः स्वसमवेतं स्वकार्यकारत्वं संबन्धाद्बोधयति । तच्च प्रस्तरेऽप्यस्तीति प्रस्तरबोधः । एवं स्वार्थसदृशे तद्गुणशालिनि तात्पर्यभाजमानो यजमानशब्दो गौणः संपद्यते यथा लोके सिंहो देवदत्त इति । न चाध्यारोपितार्थत्वं लोके गौणत्वं तत्संबन्धिनि पर्यन्तरे तदभावात् न सिंहो देवदत्त इति प्रयुञ्जानस्य सिंहत्वाध्यारोपोऽस्ति । शौर्यादिगुणविवक्षयैव प्रयुङ्क्ते । प्रतिपत्तारोऽपि सादृश्यमेव प्रतिपद्यन्ते नाध्यारोपम् । तस्मादभिधेयसदृशे वृत्तिर्गौणत्वं नाध्यारोपितवचनत्वम् । कथं तर्हि मनुष्यशरीरविषयादिशब्दानां गौणत्वं भवत्सिद्धान्ते इत्यादिषु । न हि तेषां मुख्यमभिधेयमस्ति येन सादृश्यात् गौणत्वं स्यात् । उच्यते । यद्येषामभिधेयं नास्ति कथं तस्यान्यत्र तद्रूपारोपः । न हि स्वरूपेणाविद्यमानमन्यत्रारोपयितुं शक्यते तेन तद्रूपमेवारोपितमङ्गीकर्तव्यम् । अतश्चारोपितस्यापि तस्य मुख्यत्वादुक्तमन्यत्र गौणत्वम् । त्वत्पक्षे तु मनुष्यवत् मनुष्यशब्दो गौणः स्यात् आरोपितवचनत्वात्, भवत्विति चेत् न सर्वलौकिकविरोधात् । तत्राध्यारोपो गौणत्वकथनम्, स्वार्थसादृश्य तु भवति मनुष्यादीनामपि मुख्यसादृश्यविवक्षयैव लौकिका गौणं प्रयोगं प्रयुञ्जते । यथा ऽऽकाशस्य पुष्पात्मना शशशृङ्गस्य शशकानां च विषाणात्मना विकारोऽत्यन्ताभिमतो निःस्वभावकः तथा भवत्सिद्धान्त इति । तस्माद्यजमानशब्दस्य कार्यसिद्ध्याभ्यर्हितत्वज्ञापनात् प्रशंसोपमित्यर्थवादत्वम्

आग्नेयोदीक्षा ब्राह्मण स्तुत्यर्थताधिकरणम् ।

सू० जातिः ॥ २७ ॥

"आग्नेयो वै ब्राह्मणः" इत्यादिष्वपि पूर्ववद् गुणविधित्वं नामधेयत्वं वाऽऽशङ्क्यार्थवादत्वं साधनीयम् । निमित्तान्तरकथनार्थं तु सूत्रारम्भः

रम् । एवमुत्तरसूत्राण्यपि द्रष्टव्यानि । पूर्वत्र हि पशब्दस्य पत्र वृत्तौ तत्सिद्धिकारस्य निमित्तमिह तु जातिजननमित्यर्थः । द्वावपि ह्यग्निब्राह्मणौ सृष्टिकाले ब्रह्मणो मुखाज्जातावित्यर्थवादे संकीर्त्तितौ । अनेन निमित्तेनाग्निशब्दो ब्राह्मणे प्रवर्त्तते स्तोतुम् ।

अथ यूपादिशब्दानां यजमानस्तुत्यर्थताधिकरणम् । सू० साहूप्यात् ॥ १४ ॥

आदित्यो यूपो यजमानो यूप इत्यत्रापि स एव पन्थाः । साहूप्य त्वत्र प्रवृत्तिनिमित्तम् ।

ननु सर्वत्र साहूप्यं गौणत्वनिमित्तं कोऽत्र विशेषः, सत्यम्, इह तु चतुर्णामस्य साहूप्यं विवक्षितं चाक्षुषं हि यूपस्य यजमानसाहूप्यमूर्द्धत्वम् । आदित्यसाहूप्यमञ्जननिमित्तं तेजस्वित्वम् । अतस्तद्द्वारेण यजमानादित्यशब्दाभ्यां यूपः स्तूयते ।

अथापश्वादिशब्दानां गवादिप्रशंसार्थताधिकरणम् । सू० प्रशंसा ॥ १५ ॥

"अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गो अश्वाः" इत्यत्र नामधेयत्वमनाशङ्क्यमिति गुणविधित्वेन पूर्वः पक्षः पशुकार्ये गवाश्वव्यतिरिक्तानां प्रतिषेधः प्रतीयते तस्मादर्थवादः प्रशंसानिमित्तस्तु पशब्दस्य पशुव्यतिरिक्तघटादिवचनस्य अपशुशब्दस्य परत्राजादिषु पशुषु प्रयोगः ।

ननु सर्व एव प्रशंसानिमित्तोऽर्थवादः किमत्र विशेषेणोपन्यस्यते सत्यम्, । फलमन्यत्र गुणवादस्य प्रशंसा तत्सिद्ध्यादिना गुणेन शब्दः प्रवृत्तः प्रशंसाफलो भवति इह तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमपि गुणः प्रशंसैव तथा हि अयमत्रावयवार्थः "अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्य" इत्यत्रापशव इति नञ्समासगतेन पशुशब्देन प्रथमं गवाश्वगतं प्राशस्त्यमुपादाय पश्चात्तदभावो नञा पश्वन्तरेषु कथ्यते न हि पशुत्वं शक्य प्रतिषेद्धुम् । अवश्यं च पशुशब्दोपात्तोऽर्थो नञा पश्वन्तरेषु पर्युदसितव्यः । शक्नोति च पशुशब्दोऽयं गवाश्वशब्दाभ्यामिवाव्यतया संबद्धस्तद्गतं प्राशस्त्यं लक्षयितुम् । तच्च

नञा पर्युदसिष्यते, एतदुक्तं भवति गवाश्वेषु यत्प्राशस्त्यं न तदन्येष्वस्ति। तस्मादप्रशस्तास्ते गवाश्वमेव प्रशस्तमिति। सोऽयं गवाश्वगतप्राशस्त्याभावः पश्वन्तराणाम् अपशुना च तुल्य इत्यनेनाभिप्रायेण पश्वन्तराण्यपशव इत्युच्यन्ते।

अथ प्राधान्येन सृष्ट्युपधानाधिकरणम्। इदमेव च भूमाधिकरणमुच्यते।

सू० भूमा ॥ १६ ॥

"सृष्टीरुपदधाती"ति सृष्टिशब्दो गुणविधिरर्थवाद इति संशयः। तत्राख्यातसम्बन्धाद्विध्यन्तरस्याभावादर्थवत्त्वाच्च विधिः। सृष्टिलिङ्गा मन्त्रा उपधानार्थेन विधीयन्ते नैव लिङ्गप्रकरणाभ्यामेव मन्त्राणां प्राप्तत्वाद् विधिः सम्भवति तथा सति परिसंख्या स्यात् बहुषु मन्त्रेषु प्रकरणप्राप्तेषु सृष्टिविधानादन्ये परिसंख्यायेरन्। सा च त्रिदोषा परिसंख्यातानां च मन्त्रान्तराणाम् आनर्थक्यं स्यात्। तस्मादुपधानमेव विधेयम्। सृष्टीरिति तु लिङ्गप्राप्तमन्त्रानुवादमात्रं यथा सृष्टमेवावरुन्द्धे इत्यस्यार्थवादस्योपपत्त्यर्थमिति भाष्याभिप्रायः। केचित्त्वयं मन्त्रविधिरेवेति समर्थयन्ते न ह्येकया स्तुवते इत्यादीनामुपधानैकान्तिकं लिङ्गमस्ति येन प्राप्तिः स्यात्। साधारणलिङ्गत्वाद्धि ग्रहणासादनादिष्वपि इष्टकानां प्राप्नुयुः, तत्रास्ति विधेरवकाशः सत्यामप्युपधानप्राप्तौ मध्यमचितिसम्बन्धार्थमपि मन्त्रविधानमर्थवद्भविष्यति। वक्ष्यति हि मध्यमायां तु वचनाद्ब्राह्मणवत्य इति, न त्वस्मिन्सूत्रेऽयमर्थः सृष्टीनामविधानमादर्शयम्। गुणश्रुतिनिमित्तकथनमात्रपरत्वात्कः पुनरत्र गुणः? सृष्टिसमुदाये हि भूमाऽस्ति सप्तसृष्टिसमुदाये हि सृष्टिभूमाऽस्ति सप्तसृष्टिसमुदाये कया स्तुवतेत्यनुवाके सृष्टिभूमाऽस्तीत्यनेन सादृश्येन सृष्टिशब्दः।

अथ प्राणभृदादिशब्दाना स्तुत्यर्थताधिकरणम्।

सू० लिङ्गसमवायात् ॥ १७ ॥

प्राणभृत उपदधातीत्यत्रापि पूर्ववदेव मन्त्रोपादानमर्थवादार्थं विध्यर्थं वेति वक्तव्यम् । निमित्तान्तरकथनार्थं तु सूत्रान्तरम्, तत्र हि भूम्ना शब्दप्रवृत्तिः, इह तल्लिङ्गवतामल्पत्वात्तत्समवायमात्रादेव शब्दप्रवृत्तिः । प्राणभृद्ग्रहणे हि प्राणभृत्समवायोऽस्ति । प्राणभृदप्राणभृद्गणोऽपीत्यनेन सादृश्येन प्राणभृच्छब्दः । "तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमभिः । षड्भिः सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिःप्रकल्पिता" ॥

अथ वाक्यशेषेण संदिग्धार्थनिरूपणाधिकरणम् ।

सू० संदिग्धेषु वाक्यशेषात् ॥ १८ ॥

"अक्ताः शर्करा उपदधाति" "तेजो वै घृत"मित्यत्र संशयः । घृततैलवसानामन्यतममेवाञ्जनं कर्तव्यम्? उत घृतेनैवे?ति तदर्थं किं विध्युद्देशार्थवादयोर्विरोधोऽस्ति न वे?ति । स्तावकत्वेन प्रामाण्यमर्थवादस्योक्तमिह संदिग्धनिर्णयेऽपि क्वचित्प्रामाण्यं प्रतिपाद्यत इति सङ्गतिः । तत्राक्ता इति शब्देन येन केनचिदञ्जनम् प्रतीयते विधिश्चायं बलवानर्थवादतः । "प्राधान्यात्प्रक्रमस्थत्वादप्राप्तविषयत्वतः । तद्बाधाद् घृतशब्दोऽय लक्षणार्थो भविष्यति" । प्रधानं विधिरङ्गं स्तुतिः । न चाङ्गेन प्रधानं बाधितुं शक्यम् उपक्रमस्थत्वाच्चासंजातविरोधो विधिर्निर्विघ्नमेव स्वार्थं बोधयन्नुपसंहारस्थं स्वविरुद्धमर्थवादं लक्षणां नयति । विधिश्चाप्राप्तविषयत्वाद्यथाश्रुत एव नेतव्यः । अर्थवादस्त्वनुवादत्वाल्लक्षणयाऽपि नीयमानो नातीव दुष्यति । विधेश्च यत्किंचिदञ्जनसाधनं गम्यत इति तेन बाधितो घृतशब्दोऽर्थवादस्थोऽञ्जनसमर्थद्रव्यमात्रलक्षणार्थो भविष्यति । तस्मात् येन केनचिदञ्जनमिति प्रसिद्धे ब्रूमः । "विधेर्यदि विरोधः स्याद्भवेदेवं न चास्त्यसौ । न हि सामान्यशब्दोऽय विशेषेण विरुध्यते" । सामान्यं हि विधिना बोधितम् । तच्च सर्वेषि

दित्यादिभिः। तस्माद्धर्म इत्येव शास्त्रविषयो न वेदार्थ इति, तथा च "दर्शितम्। "धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजन" मिति तथा चाथातो धर्मजिज्ञासा, चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म, इति सूत्रे च धर्मः कथंलक्षण इत्यादि भाष्ये च न कुरुविज्ञतिरिव वेदार्थपरं व्याख्येयम्। अतो धर्मप्रमाणत्वेन स्मृत्यादिनिरूपणं नानुपयोगीति सिद्धम्। तत्र भेदपूर्वकत्वाच्छेषलक्षणादेः प्रथमं तावद्भेदलक्षणमारभ्यते शब्दान्तरादिभिः। तत्र शब्दान्तराभ्यासनामधेयगुणप्रकरणान्युत्पत्तिपराणि विधीन्बोधयन्ति[४]। उत्पन्नस्य चोत्पत्त्यन्तराभावा[५]द्वाक्यान्तरविहितात्कर्मणः स्ववाक्यविषयस्य भेदं बोधयन्ति। तथा ह्युपमेयान्यत्वमनेनोत्पत्तिपरत्वे विधिरवगते सत्यनेकोत्पत्तिपरा विधीन्बोधयन्ती स्ववाक्यविधेयानामिव कर्मणां मिथो भेदमावहन्तीति वेदितव्यम्। तदिह धात्वर्थभावनापूर्वाणां त्रयाणामपि भेदं प्रतिपादयिष्यते। तत्रापूर्वस्याशब्दार्थत्वात् स्वरूपेण भेदनिरूपणाशक्तेर्भावनाभेदनानुमित्यादौ भेदस्तद्धेतुश्च करणीभूतधात्वर्थभेदद्वारेण वक्ष्यते। तस्य धात्वर्थस्य करणत्वे सति वक्तुं शक्यते नान्यथेति प्रस्तुतधात्वर्थभेदानुमित्याद्यपूर्वभेदानुसारसिद्ध्यर्थमाद्यमधिकरणमुपोद्घातत्वेनाध्यायस्यारभ्यते। किमिहोदाहरणं "श्येनेनाभिचरन्यजेत" "चित्रया यजेत पशुकामः 'सोमेन' यजेत" "हिरण्यमात्रेयाय ददाति" "हिरण्यं भार्यं" समिधो यजति दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि यद्येनमार्त्विज्याद्वृतं सन्तं निर्हरेदाग्नीध्रे जुहुयाद्दशहोतारं चतुर्गृहीतेनाज्येन। य कामयेत वीरो म आजायेतेति स चतुर्होतारं जुहुयादित्यादि यावत्किंचिददृष्टार्थं विधानं क्रत्वर्थं पुरुषार्थं काम्यं नैमित्तिकं वा द्रव्योपपदं वा नामोपपदं वा गुणोपपदं वा तत्सर्वमुदाहरणम्। केचित्त्वधिकारचोदना एवोदाहरन्ति। तासु च सर्वासु विरुद्धत्रिकद्वयापत्त्या नामैवोपपदम्। अतो नामोपपदा एवोदाहरणमित्याहुः, तदयुक्तम्। तथा हि यद्यपि तावदधिकारचोदना एवोदाहरणं तथाऽपि न तासु सर्वासु नाम

४ बोधयन्ति सन्ति इति पुस्तकान्तरपाठो नातिव्यापक।

५ उत्पन्नस्योत्पत्त्यभावादिति पाठान्तरम्।

वोपपदम् । यदेव हि यौगिकत्वाद्यभेदतत्प्रख्यतद्व्यपदेशयुक्तं तदेव नामधेयम्, इतरस्त्वधिकारावगतमपि गुणार्थमेव । यथा "यः कामयते वीरोऽम आजायेतेति स चतुर्होतारं जुहुयादिति चतुर्होतृशब्दो मन्त्रवचनो न नामधेयं तथा यश्चैनमार्त्विज्याद्वृतं सन्तं निर्हरेदाग्नीध्रे जुहुयाच्चतुर्होत्रेतिनाज्येनेति नैमित्तिकाधिकारगतमाज्यपदं न नामधेयम् ॥

न च विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः । मत्वर्थलक्षणया विशिष्टविधानसंभवात् । वरं च लक्षणाऽप्रसिद्धार्थकल्पनातः, इतरथा हि सोमेन यजेतेत्यपि सोमपदं नामधेयं स्यात्, उत्पत्तिवाक्येऽपि गुणपक्षे लक्षणाऽस्तीत्यभ्यासाधिकरणे स्वयमेव निबन्धनकारेणोक्तं "यागविधानेनेत्यादिना । युक्तं चैतत् तथाहि तत्राऽपि हि यद्यपि प्रथममपूर्वान्तरमप्रतिपन्नं तथाऽपि प्रत्ययेन तावत्तदेवाभिधीयते । तत्करणं च याग इति दोषसाम्यान्नामत्वं स्यात् । न चैवं [1]युक्तं । किंच "सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः" "वायव्यं श्वेतमालभेतेति अधिकारचोदनैषम् । अत्र चरुं श्वेतमिति द्रव्यगुणशब्दौ सौर्यादिपदं भावार्थं नियोगविषय इति निबन्धनकारः शब्दानुबन्धवादी मन्यते "तेन तदप्यत्रोदाहरणम् । भावार्थयुक्ता[2]चोदनात्वाच्च । तथा हिरण्यं भार्यमित्यकत्वर्थत्वाद्विश्वजिदादिवदुदाहरणम् अत्र चरुश्वेतहिरण्यसौर्यशब्दा द्रव्यगुणवचना न नामधेयम् । अतो नामोपपादान्येवोदाहरणमित्ययुक्तमेतत् । भाष्यविरुद्धं च भाष्यकारो हि भावार्थाधिकरणस्य प्रयोजनमभिदधानः सिद्धान्ते श्रुतद्रव्यापचारे प्रतिनिध्युपादानं प्रयोजनमाह, नामधेयत्वे हि कस्य प्रतिनिधिः स्यात् । न चावश्यमधिकारचोदना एवोदाहरणम् "सोमेन यजेत" "हिरण्यं ददाती"त्यादिष्वपि कुतोऽपूर्वमिति विचारसंभवात् । यद्यपि तेषु प्रधानापूर्वानुवादशङ्कायां न प्रथममपूर्वान्तरं प्रतीयते तथाऽपि पश्चादपि तावत्प्रतीयमानं किं विषयं प्रत्येतुं न्याय्यमिति संभवति चिन्ता ।

---

१ न चैवमिष्टम् इति पुस्तकान्तरपाठः ।

२ भावार्थयुक्ताधिकारचोदनात्वादिति पाठान्तरम् ।

ननु प[1]श्चात्कारकविशिष्टस्य कर्मणो ग्राहकगृहीतस्यार्थान्तरत्वा-पत्त्येन कल्प्यमानं भावार्थविषयत्वेनैव निर्णीतमिति न विचारावसरः । स्यादेव यदि कर्मैव ग्राहकेण गृह्यत इति प्रागस्मादधिक[2]रणादसिद्धं स्यात् न तु तत्सिद्धम्, अत एव ह्येतद्विचार्यते । किं सर्वाणि पदानि क्रियाकारकसंबन्धानादरेणापूर्वस्य विषयीभवन्ति ? उत क्रियाकारकसंबन्धापरित्यागेनेतरपदविशेषितमेकमेव पदम् ? । यदाप्येवं तदाऽपि द्रव्यादिपदं भावार्थविशेषितं विपरीतं वेति । तत्र क्रियाकारकसंबन्धावगमात्प्रागपि द्रव्यगुणयोर्भावार्थकारकत्वेन श्रवणादस्योत्पादकस्वभा[3]वाच्च भावार्थादेवापूर्वमिति स्थिते चास्मिन् क्रियाकारकसंबन्धापरित्यागन्याये ग्राहकग्रहणमपि भावार्थस्यैव भवति । तस्यास्योत्पादकस्वभावत्वात्कारकत्वाच्च द्रव्यगुणयोरतत्त्वापूर्वमपि तत एव स्यात् । असति तु तस्मिन् न्याये हिरण्यं ददातिश्च मिथः संबन्धानादरेण ग्राहकेण गृह्येयाताम् । दानोपसर्जनं वा हिरण्यम् । ततश्चापूर्वमपि पश्चात्कल्प्यमानमुभयविषयं हिरण्यविषयं वा स्यात् तस्मात्तत्रापि भावार्थविषयत्वमपूर्वस्यैतदधिकरणाधीनमिति युक्तमुदाहरणत्वम् । तस्माददृष्टार्थं सर्वमत्रोदाहरणम् । तत्र संशयः । किं सर्वाणि पदानि प्रत्येकमपूर्वं प्रतिपादयन्ति, उतैकमिति । तदर्थमिदं विचार्यते किं सर्वेषामर्थाः फलभावनायाः करणम्, उतैकस्यैव करणत्वम् इतरे च तदर्थाः ? इति । यच्च फलसाधनं ततोऽपूर्वं कल्प्यते अतो यत्तस्य वाच[4]कत्वेनापूर्वं प्रतिपादितं भवतीति । ततश्च सर्वेषां फलसाधनत्वे सर्वेभ्योऽपूर्वमेकस्य तु साधनत्वे तत एवापूर्वमिति । तत्र प्रधानसंबन्धलाभाद्वैरूप्याच्च सर्वेषां फलेन संबन्धः । अन्यथा हि यत्फलसाधनं तस्य फलं प्रत्युपादानविधानगुणभावात् इतरेषु प्रत्युद्देशानुवादप्रधानत्वाद्वैरूप्यम्, मत्वर्थलक्षणा वा स्यात् । तस्मात्सर्वेषां फलसंबन्ध इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

१ तत्परत्वादिति पुस्तकान्तरम् ।

२ प्रागस्मादधिकरणादिति तु युक्तः पाठः ।

३ स्वभावत्वाच्चेति पाठान्तरम् ।

४ यत्तस्य वाचकत्वेनापूर्वमिति युक्तः पाठः ।

अपूर्वस्य तावददृष्टत्वादेककल्पनयैवोपपत्ते वाक्ये नानेककल्पनमुपपत्तिमत् तस्मादेकमेव फलसाधनमितरत्तु तदर्थमिति ।

न च वैरूप्य, श्येनादीनां नामत्वसम्भवात् सोमादिषु मत्वर्थलक्षणाश्रयणात् । वरं चादृष्टकल्पनातो लक्षणा तस्मादेकमपूर्वं यद्येकं तदा सन्देहः। किं भावशब्देभ्यः? उत द्रव्यगुणशब्देभ्य ? इति तदर्थं च किं भावार्थाः फलेन सम्बध्यन्ते? किं वा द्रव्यगुणशब्दार्था ? इति। नन्वनियमेन यत्किंचिद्भवतु न त्ववश्यं नियन्तव्यम् । उच्यते नानियमो वाक्येन बोधयितु शक्यते तस्यैकरूप एवार्थः । न हि तत्कदाचिद्यागस्य फलवत्त्वमितरस्य च तादर्थ्यं प्रतिपादयति कदाचिच्च विपर्ययम्, वचनव्यक्तिभेदात् । तस्मादेकरूप एव वाक्यार्थः स किं रूप इति चिन्तयितव्यम् । तत्रानध्यवसायमेव केचित्पूर्वपक्षमाहुः । तदयुक्तम्, तथा ह्यप्रामाण्यमेव स्यात् तच्चायुक्तम् । तथा सति हि प्रमाणलक्षण एवायं विचारः स्यात् न त्विह सिद्धत्वात्प्रामाण्यस्य ।

ननु पक्षद्वयेऽप्यनुष्ठानस्यैकरूपत्वेनाध्यवसितस्याप्रामाण्यं, मूर्खप्रलपितमेतत्। यदि पक्षद्वयेऽपि न कश्चिदनुष्ठाने विशेषः किमर्थमधिकरणम् ? । अपि च पूर्वपक्षे श्येनादीनां गुणविधित्वात् श्येनद्रव्येण यष्टव्यम् । सिद्धान्ते तु नामधेयत्वात्सोमेन यष्टव्यमित्यस्ति विशेषः। यथाऽऽह भाष्यकारः "स्थित एतस्मिन्नधिकरणे गुणविधिर्नामधेयमिति विचारः" इति। यत्तु न सिद्धान्तेऽपि नामधेय "सोमेन यजेते"ति तत्र प्रतिनिधिसद्भावः प्रयोजनम् । तदप्याह भाष्यकारः । यदि द्रव्यगुणशब्दा अपूर्वं बोधयन्ति द्रव्यगुणापचारे न प्रतिनिधिरुपादातव्यो यथा पूर्वपक्षः, यथा तर्हि सिद्धान्तः । द्रव्यं गुणं वा प्रतिनिधाय प्रयोगोऽनुष्ठातव्य इति तस्मात्प्रसज्यत एवाप्रामाण्यमिति नैवं पूर्वः पक्षः । किन्तु द्रव्यादिभ्यो ऽपूर्वं स एव फलसाधनमिति । कुत., फल हि साध्यमानत्वात्सिद्धं साधनमिच्छति, द्रव्यादि च तथा यागः स्वयं साध्यो न साधनम् । श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ फल समिधो यजतीत्यादौ च फलवदुपकारः साध्यरूपत्वात्सिद्धरूप साधनम-

पेक्षते न साध्यान्तरम्। द्रव्यगुणौ च सिद्धरूपत्वात्तदाकाङ्क्षां पूरयितुं समर्थौ यागादयस्तु स्वयमेव साध्यत्वान्न साधनत्वयोग्याः। तस्मात् द्रव्यादिभ्य फलम्। यत्तु भाष्यकारेणाविशेषेणेत्युक्तं तच्छब्दतो विशेषानवगमाद्वस्तु-स्वभावेन द्रव्यादिभ्य एव फलं युक्तमित्येतदभिप्रायम्। तस्माद्द्रव्याद्येव-फलभावनायाः करणमिति प्राप्ते ऽभिधीयते। "भावनैव हि भाव्येन फले-नान्वेतुमर्हति। धात्वर्थः करणं तस्या लाघवात्सन्निकर्षतः" फलमपि कारकं करणमपि, न हि कारकाणि मिथः सम्बध्यन्ते। किन्तु क्रियया, सा चेह प्रत्ययवाच्या फलभावना तेन तयैव फलं सम्बध्यते तद्द्वारेणैव करणस्य फलसम्बन्धः। तस्यां च धात्वर्थस्यैव करणत्वं युक्तम्। कल्पनालाघवात्तस्मिन् हि फलवति अपूर्वसाधने कल्पिते द्रव्यादेस्तन्निर्वृत्तिसिद्ध्यर्थमेव प्रयोजनं द्रव्यादिभ्यस्त्वपूर्वे कल्प्यमाने धात्वर्थोऽसिद्धरूपः सिद्धरूपस्य द्रव्यादेर्न दृष्टमुपकारं शक्नोति कर्तुमिति ततोऽप्यपरमदृष्टं कल्पनीयम्। सन्निकर्षश्च प्रकृत्युपात्तो धात्वर्थः प्रत्ययवाच्यया भावनया प्रकृत्या सम्बध्यते, द्रव्यादि तु पदान्तरेणोपात्तं वाक्येन श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसी। साध्यरूपोऽपि धात्वर्थः स्वसाधननिष्पादितः सन् शक्नोति फलं साधयितुम्, तस्मात्स एव भावनायाः करणम्। का पुनरियं धात्वर्थातिरेकिणी भावना नाम यस्या धात्वर्थः करणम्?। कर्तृव्यापार इति चेत्। नन्वसौ पचात्यधिश्रयणा-दिर्यज्ञेः स मानसस्त्यागस्तद्धेतुर्वा प्रयत्नः सङ्कल्पो वा गतेः चलनं ते चाधिश्रयणत्यागप्रयत्नसङ्कल्पचलनादयो धात्वर्था एवेति न धात्वर्थातिरे-किणीं भावनामुपलभामहे। प्रयत्नो भावनेति चेत्। रथो गच्छतीत्यादौ व्यभिचारः। स्पन्द इति चेत् यजेतेत्येवमादिषु अस्पन्दकर्तृकेषु व्यभिचारः। उभयसाधारणमुदासीन[1]त्वविच्छेदसामान्यं भावनेति चेत् शब्दादिष्वभाव-प्रसङ्गः। न हि शब्दस्य अभिधारयितुरचेतनस्य प्रयत्नः परिस्पन्दो वाऽस्ति। तत्राभिधा-भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः। अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यत इत्यादिविरोधः। तस्मादुक्तव्य भावनारूपम्। किमत्रोच्यते। उक्तं हीतद्वा-

[1] उदासीनत्वविच्छेदसामान्यमिति पा ।

चार्यैः । ' धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लक्ष्यते । तथाऽपि सर्वसामान्यरूपेणाख्यातावगम्यते" इति । विवृत चैतन्मण्डनेन कथ्यमानाद्रूपभेदाद्विधा धात्वर्थसङ्गतिः । अन्योत्पादानुकूलात्मा भावना किं प्रदुष्यतीति । एतदुक्तं भवति । सत्यं न धात्वर्थातिरेकिणी भावना धात्वर्थानामेव तु द्वे रूपे पाको यागः प्रयत्नः संकल्पश्चलनं छेदनमभिधानं छेदनमिति । प्रातिस्विकं धात्वभिधेयम् एकमक्रियात्मकं सिद्धस्वभावम् । अपरं तु सर्वधात्वर्थानुयायिकरोतिप्रत्ययवेद्यं क्रियात्मकं साध्यस्वभावमन्योत्पादानुकूलात्मकमाख्याताभिधेयं । तथाहि यः स्पन्दते यो यजते प्रयतते चलति चाभिदधाति तं सर्वं करोतिप्रत्ययमनुभवन्ति भिन्नेष्वपि धात्वर्थेषु । तच्च रूपमुत्पाद्यवस्त्वन्तरकर्मकमेव सर्वदा प्रतीयते । तदेव च भवितुः प्रयोजकव्यापारो भावनेत्युच्यते । तच्चाख्यातेष्ववगम्यमानत्वात्तदभावे पाकादावनवगमादाख्याताभिधेयमाश्रीयते । येऽपि प्रयत्नं भावनामाहुः ये च स्पन्दं ये चोभयं तेऽपि स्वरूपेण तेषां भावनात्वमाहुः किं त्वन्योत्पादानुकूलत्वं रूपं तच्च सर्वधात्वर्थानामस्तीति सर्वैरप्ययेव भावनारूपमङ्गीकर्तव्यं । तस्मिंश्च क्रियारूपे प्रकृत्युपात्तोयागादिः कदाचित्कर्मत्वेन सम्बध्यते पाकं करोति यागं करोतीति कदाचित्करणत्वेन यागेन स्वर्गं करोति पाकेनौदनमिति यथा विवेचितम् । तदा यदा यागादेः कर्मत्वेन सङ्गतिस्तदा तद्धेतुभूतः प्रयत्नः सङ्कल्पादिर्वा धात्वन्तरार्थोऽपि यजेतेत्यत्र पदे यागकृतिरित्येवंरूपेणाख्याताभिधेयतां भजते । संकल्पादिकं तु विशेषरूपं धात्वन्तराभिधेयं प्रमाणान्तरवेद्यं नाख्यातेन स्पृश्यते यदा तु विधिवशात् करणत्वेन यागस्य सङ्गति, कर्मत्वं तु स्वर्गादेर्दर्शपूर्णमासयागेन स्वर्गं कुर्यादिति तदा न यागस्य हेतुभूतैव कृतिराख्यातेनोच्यते यागस्य कर्मत्वाभावात् फलस्यैव कर्मत्वात्तत्कर्मिका कृतिराख्यातेनोच्यते यागस्तु करणम् । अतो यदवस्थो यागः स्वर्गं संपादयति तदवस्थो यागो येन व्यापारेण संपद्यते स व्यापारः स्वर्गकृतिरित्येवंरूपेणाख्याताभिधेयो भवति तस्यापि व्यापारस्य विशेषरूपं प्रमाणान्तरवेद्यं नाख्यातेन स्पृश्यते यागेन स्वर्गं कुर्यादित्यनेन द्योताव-

दगम्यते यथा यागात्स्वर्गो भवति तथा व्याप्रियेतेति तत्र कथं व्यापरितव्यं कोऽसौ व्यापार इति व्यापारविशेषात्मककथंभावापेक्षायामग्न्यन्वाधानप्रयाजावघातादिभिरुपकारसंपादनं शास्त्रान्तरैरवगम्यते यागस्वरूपस्य च संपादनमर्थापत्त्या । न ह्यनिष्पादितस्य करणत्वमुपपद्यते तेन स्वरूपसंपादनं प्रयाजादिभिश्चोपकारसंपादनमिति सकलोऽयं व्यापारः स्वर्गं कुर्यादित्यनेनाकारेणाख्यातेनाभिधीयते, विशेषरूपं च प्रयाजादिशास्त्रान्तरावगम्यत्वेन सकलोऽयं प्रयाजादिव्यापारः फलभावनाया एव प्रपञ्चः । तेन च व्यापारेण फलसाधनात्मना संपद्यमानो यागः करणम्, एतदेव हि करणानां करणत्वं यदुत फलोद्देशप्रवृत्तकर्तृव्यापारेण फलसाधनात्मना संपत्तिः परशोरिवोद्यमननिपतनाभ्यां द्वैधीभावसाधनतया तत्सिद्धा धात्वर्थातिरिक्ता भावना । नन्वेवं धात्वर्थसामान्यमेव भावना स्यात् नेति ब्रूमः। विलक्षणत्वात्प्रतिधात्वर्थम् अन्यद्धि पाकस्यौदनं प्रत्यानुकूल्यम् अन्यच्च चलनादेः संयोगादिं प्रति फलभेदात् । एकात्मकत्वे हि तद्रूपस्य फलभेदो न स्यात् भिन्नेषु रूपेषु भावनात्वसामान्यमनुवर्त्तते यागादिष्विव करणत्वसामान्यम् । अयं चापरो विशेषः, यतो धातोर्यज्यादिकात्प्रत्यय उत्पन्नस्ततो धात्वर्थान्तरं संकल्पादिकं तत्कृतिरूपेण प्रत्ययेनोच्यते न यजिरेव । तत्तु कामं धात्वन्तरेणोच्यताम् । इह तावदेकान्ततः प्रत्ययार्थः, यजिस्तु तत्र कर्म करणं वा तथा संकल्पयतीत्यत्रापि संकल्पादर्थान्तरमेव भावना संकल्पस्तु कर्म करणं वा तेन यतो धातोः प्रत्ययस्ततस्तदर्थव्यतिरिक्तैव भावना तत्कर्मिका तत्करणिका वा तद्गतेन प्रत्ययेनोच्यते न तु तस्यैव रूपान्तरमिति न धात्वर्थसामान्यं भावनेत्युच्यते धात्वन्तरेण तस्याभिधानमनिष्टं यथा स्पन्दनस्य प्रयत्नस्य वा द्वयोर्वा भावनात्वे स्पन्दादिधातुवाच्यत्वं, तस्मात्सिद्धं धात्वर्थातिरिक्तं भावनारूपं, तत्र च धात्वर्थः करणं ततोऽपूर्वं कल्प्यत इति भावार्थेभ्योऽपूर्वम् ॥

*पूर्वस्याक्षिताधिकरणम् ।

सू० चोदना पुनरारम्भः ॥ ५ ॥

"दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इति,

मादिषु अपूर्वं सिद्धं कृत्वा तत्प्रतिपादकशब्दविशेषो विचारितस्तस्य त्वस्तित्वमेवासिद्धमिति तत्प्रतिपादनार्थमारभ्यते किमेतेष्वपूर्वं नाम यागस्वर्गातिरिक्तमस्ति ? नेति विचारः। तदर्थं च किं वाक्यावगतः स्वर्गयागादिसाध्यसाधनभावोऽपूर्वमन्तरेणापि घटते ? नेति तत्र "साध्यसाधनभावो हि श्रूयते स्वर्गयागयोः। वस्त्वन्तरस्य सद्भावे श्रुतिरेव विरुध्यते"। वस्त्वन्तरं हि कल्प्यमानं यागसाध्यं स्वर्गसाधनं च कल्प्येत, तच्चोभयमपि श्रुतिविरुद्धं स्वर्गयागयोरेव साध्यसाधनभावश्रवणात्। कथं पुनः क्षणिकयागस्य विनाऽपूर्वेण कालान्तरभावि फलसाधनत्वमिति यदि ब्रूयात् प्रतिब्रूयादेनमपूर्वेऽपि कल्पिते कथं यागस्य फलसाधनत्वं, तदा ह्यपूर्वमेव साधनं स्यान्न यागः। यागस्यैव शक्तिरवान्तरव्यापारो वाऽपूर्वमिति चेन्न शक्तिमति व्यापारवति चातीते शक्तिव्यापारयोरवस्थानायोगात्, तस्माद्याग एव विनष्टोऽपि फलं साधयति, स एव वा फलं यावदवतिष्ठत इति शास्त्रप्रामाण्यादवगन्तव्यं, नापूर्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। "विनष्टस्यासतस्तावन्न कार्यारम्भसंभवः। क्षणिकत्वेन सिद्धस्य नावस्थानं च युक्तिमत्"। तदेव हि श्रुतार्थानुपपत्त्या कल्पयितव्यं न यत्प्रमाणान्तरेण विरुध्यते, विरुद्धं च सर्वप्रमाणैर्विनष्टस्यासतो ऽनारब्धवस्त्वन्तरस्य कार्यारम्भकत्वमवस्थानं च क्षणमात्रवर्तिनः प्रमाणविरुद्धमेवातो ऽपूर्वमेव कल्पनीयम्।

न च श्रुतिविरोधः, तस्य यागस्य शक्तित्वात्। अवान्तरव्यापारत्वाद्वा। न हि शक्त्याऽवान्तरव्यापारेण वा व्यवधिर[1]करणतामापादयति काष्ठादीनामिव ज्वालया। न चावश्यं शक्तिमत्येवा[2]वतिष्ठते कार्यानुमेया हि शक्तिः, यत्रैव कार्यापातं तत्रैव कल्प्यते। अतो यागशक्ति[3]रात्मनि तिष्ठतीति इत्यविरोधः। एतदेवावान्तरव्यापाराणां तत्त्वं यत्समीहितोद्भवप्रवृत्तेन साधनेन तत्सिध्यर्थमन्तरा साध्यमानत्वं, काष्ठैरिव ज्वालायाः, तस्मादस्त्यपूर्वं फलसाधनस्य कर्मणोऽवान्तरव्यापाररूपम्। अङ्गानां च फलवदुप-

१ करणतामापादयतीति पा०।
२ न चावश्यं शक्तिमत्येवावस्थानमस्यं शक्नोति पुस्तकान्तरपाठः।
३ यागशक्तिरप्यात्मन्येवावतिष्ठते इति पाठान्तरम्।

कारसाधनानामिपाऽत्र प्रक्रिया । प्रथमं तावत्फलवाक्येन कर्मणः फलसाधनत्वं बोध्यते, यागेन स्वर्गं कुर्यादिति, कथं विनश्वरेण फलं कर्तव्यमित्यपेक्षायामपूर्वं कृत्वेत्युच्यते, कथमपूर्वं क्रियत इत्यपेक्षायामङ्गानुष्ठानप्रकारेणेति, तत्र पूर्वापरकालवर्त्तिभिरङ्गव्यापारैर्विप्रयोक्तस्य यागस्यापूर्वसाधनत्वं न स्वरूपेण सम्भवतीति अपूर्वान्तरमपि कल्प्यते । दर्शपूर्णमासयोस्तु पर्वद्वयवर्त्तिभ्यां समुदायाभ्यां युगपत्फलापूर्वारम्भायोगादेकैकं प्रतिसमुदायमपूर्वं कल्प्यते, तत्कथंभावापेक्षायामन्वाधानाद्यङ्गोपदेशः । तत्र पूर्ववदेव पूर्वोत्तरा[1]ङ्गसहितेभ्यस्तदुत्पत्तिर्न स्वरूपेण सम्भवतीति प्रतित्रिकं त्रीणि त्रीण्यपूर्वाणि कल्प्यन्ते । यदि पुनः [2]'षड्यागेभ्यः' प्रथममेव षडपूर्वाणि कल्प्येरन् ततोऽपूर्वार्थत्वादङ्गानामङ्गोपकृतेभ्योऽपूर्वसिद्धौ पुनरपि षडपूर्वाणि कल्प्यानि स्युरिति गौरवं स्यात् । तस्मादेकमेव फलापूर्वमुत्पत्त्यपूर्वाणि तु प्रतिप्रधानं भिद्यन्ते, तथाऽङ्गान्यपि क्रतूपकारकत्वेन स्वीकृतानि क्षणिकत्वाच्च स्वरूपेण संहत्योपकर्तुं शक्नुवन्तीत्यवान्तरव्यापाररूपाण्यपूर्वाणि तावदारभन्ते, ततः सर्वाणि संहत्य प्रधानस्य सामर्थ्याद्बोधनं फलारम्भोन्मुखत्वरूपमनुग्रहं परमोपकारं जनयन्ति । तत्र त्वयं विभागः, सन्निपत्योपकारकाणि द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैव शक्त्यतिशयमादधानानि तदुत्पत्त्यपूर्वनिष्पत्तौ व्याप्रियन्ते तद्द्वारेण फलापूर्वे, आरादुपकारकाणि तु साक्षादेवोत्पत्त्यपूर्वस्य फलापूर्वनिष्पत्तौ । एवं प्रकारभेदे सत्यपि सर्वाण्यङ्गानि यागापूर्वनिष्पत्त्यनुग्राहकाणि भवन्तीत्येवमेकरूपेणैत्यभावेन स्वीक्रियन्ते तस्मादस्त्यपूर्वम् ॥

कर्मणां गुणप्रधानभावविभागाधिकरणम् ।

सू० तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि ॥ ६ ॥

एवं ताव[3]दस्त्यपूर्वं तच्चाख्यातेभ्यस्तदर्थं च द्रव्यादिपदमाख्यातं तु द्रव्याद्यपेक्षया प्रधानस्य कर्मणो याचकमित्याख्यातभेदानुसार्यपूर्वभेदानुसरणं कर्तव्यमिति स्थितं तस्यापवादः क्रियते सत्यपि धात्वर्थभाव

१ पूर्ववदेवाङ्गसहितेभ्यस्तदुत्पत्तिरिति तु पुस्तकान्तरम् ।
२ यदि पुनः प्रथममेव षड्भ्यो यागेभ्यः ।
३ एतावदस्त्यपूर्वमिति पाठान्तरम् ।

नयोर्भेदे केषुचिदाख्यातेषु नापूर्वं भिद्यते इति दर्शपूर्णमासयोः "व्रीहीनवहन्ति" "तण्डुलान् पिनष्टी"ति श्रूयते तत्र संशयः किमवघातादिभ्योऽपूर्वमस्ति? न वे?ति तदर्थं च किमवघातार्था व्रीहयः? उत व्रीह्यर्थोऽवघात? इति, तत्र वाक्यसाफल्यायावश्यं कल्प्यमदृष्टं, तच्च धात्वर्थादेव साध्यभूतान्याय्यम् । तथा हि भूतस्य द्रव्यस्य तन्निर्वृत्त्या दृष्टार्थता स्यात् । अन्यथा त्वदृष्टद्वयं कल्प्यमित्युक्तं पूर्वाधिकरणे, तस्माद्व्रीह्यपेतयाऽवघातः प्रधानमेव ततश्चापूर्वमिति । स्यादेव यद्यदृष्टं कल्प्येत अत्र पुनः क्लृप्तमेव यागनिर्वृत्तिः प्रयोजनं, तादर्थ्यं चावघातस्य कर्मापयिकं तुषविमोकादि दृष्टमेव प्रयोजनं लभ्यते इति न कस्यचिद् अदृष्टं कल्प्यं, नियमादृष्टं तु कल्पनीय तच्चावघातस्यादृष्टार्थत्वेऽपि द्रव्यनियमादवश्यं कल्प्यमित्यदृष्टद्वयं, तद्वरमेकमेव दृष्टार्थावघातनियमाददृष्टं कल्पितम् ॥

संमार्जनादीनामप्रधानताधिकरणम् ।

सू॰ धर्ममात्रे तु कर्म स्यादनिर्वृत्तेः प्रयाजवत् ॥ ९ ॥

यत्र न किंचिद् दृष्टमस्ति कर्मापयिकं तु द्रव्यं द्वितीयया संयुज्य निर्दिश्यते "स्रुचः संमार्ष्टी"त्यादिषु तत्र विचार्यते किं प्रधानकर्मेति गुणकर्मे?ति । तदर्थं च साध्यवाचिनी द्वितीया? ऽथवा साधनवाचिनी?ति । यद्यपि चात्र सिद्धान्तेऽपि द्रव्यगतादृष्टरूपं संस्काररूपापूर्वसद्भावाभावापूर्वभेदाभेदयोरुपयोगस्तथाऽपि पूर्वोक्तगुणकर्मलक्षणस्याव्यापकत्वं प्रधानकर्मलक्षणस्यातिव्याप्तिं चाशङ्क्य समाधीयत इति सङ्गतिः । तथा हि यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते इति दृष्टोपकारित्वं गुणकर्मलक्षणमुक्तं तच्चाव्यापकं संमार्जनादिष्वभावात्, तथा यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यत इति दृष्टोपकाराभावः प्रधानलक्षणमुक्तं, तच्च संमार्जनादिष्वतिव्यापकं तेषामपि प्राधान्यप्रसङ्गात्, तदिदमाशङ्काद्वयं निराकर्तुमिदमुच्यते । द्वितीयाश्रुत्या संमार्जनादीनामपि द्रव्यगुणत्वं, पूर्वोक्तं तु लक्षणद्वयं न गुणप्रधानविषयम्, अपि त्वपूर्वसद्भावविषयं साधन्मात्रस्यैव भावार्थाधिकरणोपपादितत्वेन प्रतिपित्सितत्वात्तेनापूर्वभेदसद्भावाच्च तानि द्वैधमिति गुणप्रधानकर्मणी उपदिशति कीदृशं तद्गुणकर्म यत्रापूर्वं नास्ति? कीदृशं वा प्रधानकर्म यत्रापूर्वं विद्यते? इत्यपेक्षायामुक्तं

दृष्टोपकारित्वपूर्वं नास्ति तदभावे त्वस्तीति, समार्गादिषु चास्त्येवापूर्वं द्रव्यगतमित्यनवद्यं लक्षणम् । अत्र पूर्वपक्षाभिप्रायः, दृष्टप्रयोजनत्वमेव गुणकर्मलक्षणं न द्वितीयेति । कुतः, "व्यभिचाराच्च साध्यत्वमुच्यते लोकवेदयोः । साधनत्वं द्वितीयार्थः सर्वत्राव्यभिचारतः" ॥ १ ॥

यत्यजान् शिशुवदजात् कुर्विति लोके, वेदे च "सक्तून् जुहोती"ति व्यभिचाराच्च साध्यत्वं द्वितीययोच्यते, साधनत्वं तु घटं करोतीत्यादावपि घटादीनां बुद्धिस्थत्वेन क्रियाहेतुत्वादस्त्येवेत्यव्यभिचारात्स एव हि द्वितीयार्थः, अतः स्रुगादिसाधनकसमार्गविधानात् दृष्टोपकाराभावाच्च प्रधानकर्मैव समार्गादीनीति प्राप्ते ब्रूमः ॥

"स्मृत्या साध्याभिधायित्वं द्वितीयायाः प्रतीयते ।
कर्तुर्यदीप्सितं यच्च तथा युक्तमनीप्सितम् ॥ १ ॥
तत्कर्म तद् द्वितीयार्थं इत्येवं पाणिनेः स्मृतिः ।
बलीयसी च साऽऽचारात्प्रयोगोऽप्यस्ति तादृशः ॥ २ ॥

स्मृतिस्तावदाचाराद्बलीयसीति स्थितम् । स्मरति च पाणिनिः "कर्मणि द्वितीया" 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' "तथा युक्तं चानीप्सित"मिति च यदीप्सितं क्रियया युज्यते साध्यात्मना तदीप्साध्यात्मनैव क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कर्मेत्यत्रमितीप्सितानीप्सितानुवर्त्तिसाध्यत्वं कर्मत्यर्थः । कर्म च द्वितीयाऽर्थ इति साध्यत्वमेव द्वितीयार्थः ॥

न च निर्मूलं स्मरणं, घटं करोति व्रीहीनवहन्तीति लोकवेदयोः प्रयोगसद्भावात् । यदि च साधनत्वमर्थः स्यात् परशुना छिनत्तीति परशौ द्वितीया स्यात् । साधनविशेषवचनत्वाददयमदोष इति चेत्कः पुनरसौ? यस्य साध्यत्वमितिचेत्तदेव तर्हि साध्यमस्तु किं साधनत्वोपलक्षणत्वेन नन्वेवमपि कथं स्रुगादीनां शेषित्वमीप्सितं हि शेषि भवति । न चेप्सितं द्वितीयाऽर्थः । किं त्वीप्सितानीप्सितानुवर्त्तिसाध्यत्वमात्रम् । सत्यम् । न शेषित्वं द्वितीयार्थं, तत्तु विधेर्लभ्यते । विधिवशेन हि समीहितमेव भावनाया भाव्यमवगतं, तद्विशेषश्च पदान्तरात्प्राप्यते तत्र स्रुगादीनां

द्वितीयया भाव्यत्वमुच्यते । समीहितभाव्यापेक्षिण्यां च भावनायां नासमीहितस्य भाव्यत्वं संभवतीति स्रुगादीनां समीहितत्वसिद्धिः ।

ननु यत्समीहितं तस्य साधनं विधिना बोध्यते, न तु तद्वशेन समीहितत्वं, को नामाह समीहितत्वं विधिगम्यमिति । किं तु विधिविषयीभूतया क्रियया ईप्सितत्वं स्रुगादीनां द्वितीयया प्रतिपादितसाध्यभावानां विधियशान्नम्यत इत्युच्यते । स्वरूपेण तु तेषां समीहितत्वं क्रतुसाधनत्वादेव सिद्धम् । सक्तूनां तु भूतभाव्युपयुक्तत्वाभावाच्च समीहितत्वमस्तीति समीहितसाध्यापेक्षिण्यां भावनायां भाव्यत्वेनान्वयस्यायोग्यत्वात् साधनत्वमेव लक्षणया द्वितीयाऽभिधत्ते । स्रुगादीनि तु क्रतुसाधनत्वेनेप्सितत्वाद्योग्यान्येव समीहितभाव्यापेक्षिण्या सम्मार्गभावनयाऽन्वेतुमिति साध्यत्वमेव श्रुतिबलेन गृह्यते, तत्र दृष्टोपकाराभावेऽप्यदृष्टकल्पनासिद्धं गुणकर्मत्वम् ॥

स्तोत्रादिप्राधान्याधिकरणम् ।

सू॰ स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवताऽभिधानत्वात् ॥ १३ ॥

इह स्तोत्रशस्त्राण्युदाहरणम् । "आज्यैः स्तुवते" इत्यादि प्रगीतमन्त्रसाध्यं गुणेन गुणिनः सम्बन्धाभिधानं स्तवनं स्तोत्रम् । शस्त्रमपि स्तवनमेवाप्रगीतमन्त्रसाध्यम्, प्रउगं शंसतीत्यादि गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि वेति विचारः । तदर्थं च किं देवतां प्रति गुणभूतानि तत्प्रकाशनार्थानि ? । किं वा देवतां प्रति प्रधानभूतान्यदृष्टार्थानी ? ति तत्र देवतास्मरणं दृष्टमुज्झित्वाऽदृष्टकल्पनं न युक्तं, तेन याज्यावत्स्तोत्रादेर्गुणकर्मता, गुणगुणिसंबन्धे हि कीर्त्यमाने गुणिनी देवता कीर्त्यते तत्कीर्त्तनाच्च तत्स्मरणं क्रतूपयोगि दृष्टमेव प्रयोजनं लब्धमिति नादृष्टकल्पनावसरः । तस्माद्देवताप्रकाशनार्थत्वाद्गुणकर्मैवेति । उच्यते । "तस्य दृष्टार्थता युक्ता श्रुतिस्त्वेव विरुध्यते । देवतास्मरणार्थत्वे श्रुतिरूपं विहन्यते" । यथाश्रुतस्यार्थस्य प्रयोजनकल्पनं न श्रुतहानेन । स्तुतिश्चात्र कर्त्तव्यतया श्रूयते स्तौति शंसतीति । यदा च मन्त्रवाक्यं गुणसंबन्धाभिधानपरमेव भवति तदा स्तुतिर्भवति । यदा तु गुणद्वारेण

गुणिप्रकाशनार्थं तदा स्तुतिर्न भवति । यथा लोके वक्रकेशान्तो देवदत्त इति गुणसम्बन्धपरत्वे स्तुतिं मन्यन्ते । यदा तु एवमुच्यते योऽयं वक्रकेशान्तस्तमानयेति न तदा स्तुतिबुद्धिर्भवति । तेन प्रकाशनार्थत्वे स्तौतिशंसत्योः स्वार्थहानेन प्रकाशनलक्षणा स्यात्

न च तत्र लक्षणार्थत्वे प्रमाणमस्ति, श्रुत्यैव वाक्यार्थोपपत्तेः तेन श्रुतिबलाददृष्टार्थत्वमेव । एवं च माहेन्द्रग्रहसन्निधावैन्द्री स्तुतिरुपपन्ना भवति । इतरथा हि श्रुतिसमवायिनी देवता विधिशब्देनैव निगमेषु वक्तव्येति माहेन्द्रग्रहदेवता नेन्द्रशब्देन शक्यते प्रकाशयितुमिति यत्रेन्द्रस्तत्रैन्द्री स्तुतिरुत्सृज्येत, यथैतास्याग्निशब्दवदाऽग्नीषोमावीन्द्रशब्द एव महेन्द्रलक्षणया प्रकाशयेत् । तच्च द्वयमप्यन्याय्यम्, तस्मात्प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे ॥

मन्त्राविधायकत्वाधिकरणम् ।

सू० विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमैकशब्द्यात् ॥ ३० ॥

प्रासङ्गिकमिदमधिकरणम् । द्विविधमाख्यातमुक्तं प्रधानकर्मणो विधायकं गुणकर्मणो विधायकं चेति । किमेतदेव प्रकारद्वयम् ? नेत्युच्यते । अस्ति तृतीयोऽपि प्रकारोऽविधायकत्वमिति प्रतिपाद्यते । तत्र "देवांश्च याभिर्यजते ददाति च" "अग्नीदग्नीन्विहर" 'बर्हिर्देवसदनं दामीति' । एवमादीनि यच्छब्दामन्त्रणोत्तमपुरुषादियुक्तान्याख्यातानि । यानि च यस्योभय हविरार्तिमार्च्छेदित्यादीनि यावन्ति निमित्तादिप्रतिपादनेनाख्यातास्तैरेकवाक्यतां गतानि तान्युदाहरणम् । तानि च प्रायेण मन्त्रेष्वेवेति मन्त्रोपन्यासः । न तु मन्त्रत्वस्य कश्चिदुपयोगः । तानि विधायकानि न वेति संशयः । तत्र "विधायकत्वमेतेषामाख्यातत्वाविशेषतः । सत्यपि प्रकृते कर्मण्यभ्यासात्कर्मभेदधीः" । अत्रोच्यते । यच्छब्दादिभिरेतेषां विधिशक्तिर्विहन्यते" । न हि "याभिर्यजते" इति कश्चिद्विधिसम्भवः । तथा दामि गृह्णामीति नात्मनाऽऽत्मा शक्यो विधातुम् । आमन्त्रणविभक्तेश्चाग्नीदग्नीन्विहरेति यद्यभिमुखीकरणविषयत्वात्, वेदे च वक्तुरभावात् विधेश्चाभिमुखानभिमुखपुरुषसाधारणत्वाद्विहरतु स्वभावेनामन्त्रणेन विधिशक्त्यपलोपः ।

तस्माद्देवमादीनां प्रयोगमध्ये पुरुषान्तरेण पुरुषे स्मारयितव्ये सामर्थ्यं न यद्वि प्रयोगभाविनि विधाविति सिद्धमभिधायकत्वम् ॥

मन्त्रनिर्वचनाधिकरणम् । **सू० तच्चोदकेषु मन्त्राख्या ॥ ३२ ॥**

न्यायानौपयिकेनापि मन्त्रशब्देन पूर्वं व्यवहृतमिति तत्प्रसङ्गादहे-बुध्नियमन्त्रं मे गोपायेत्यादि वेदप्रयुक्तस्य मन्त्रशब्दस्यार्थनिरूपणार्थं मन्त्र-लक्षणं क्रियते । यानि प्रयोगकालेऽनुष्ठानौपयिकार्थाभिधानस्वरूपाणि वा-क्यानि तानि मन्त्रशब्देनोच्यन्ते । प्रायिकमिदमभियुक्तप्रसिद्ध्युपलक्षणार्थम् । यत्राभियुक्तानां मन्त्रप्रसिद्धिः स मन्त्र इत्यर्थः ॥

ब्राह्मणनिर्वचनाधिकरणम् । **सू० शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥ ३३ ॥**

द्विविभागस्य वेदस्यैकस्य भागस्य मन्त्रात्मकस्य लक्षणमुक्त्, तत्प्रसङ्गादे"तद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषी"ति वेदप्रयुक्तब्राह्मणशब्दार्थपरि-ज्ञानार्थं ब्राह्मणलक्षणकथनमवशिष्टं ब्राह्मणमिति ॥

ऊहाद्यमन्त्रताधिकरणम् । **सू० अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाम्नातेषु हि विभागः स्यात् ॥ ३४ ॥**

ऊहप्रवरनामधेयानां मन्त्रत्व[2]मुत नेति सन्देहे मन्त्रवाक्यैकवाक्य-त्वेन तन्मध्ये निवेशान्मन्त्रकार्यकरत्वेन च मन्त्रत्वे प्राप्तेऽभिधीयते । मन्त्र-कार्यकरत्वं तावद्ब्रह्मघोषादिष्वनैकान्तिकं, मन्त्रैकवाक्यताऽपि न तत्कार-णम् । किंतु "अभियुक्तप्रसिद्धा हि मन्त्रत्वमवकल्पते । स्वाध्यायकाले तेषां च समाम्नातेषु मन्त्रधीः । मन्त्रानध्यापयामोऽस्य तथा मन्त्रानधी-महे । सामाम्नायबहिर्भूत ऊहादौ नास्ति मन्त्रधी." ॥ तस्मादभियुक्तप्र-सिद्ध्यभावादूहाद्यमन्त्रत्वम् ॥

ऋग्लक्षणाधिकरणम् । **सू० तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था ॥ ३५ ॥**

वेदभागयोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्लक्षणमुक्तम् ॥ तत्र मन्त्रभागस्यावान्तरविभागः ऋगादिरूपो लोके वेदे च प्रसिद्धः । "अहे बुध्नियमन्त्रं मे

२ मन्त्रत्वमिति गु पाठान्तरम् ।

गोपाय यमृषयस्त्रयीविदो[1] विदुः ऋचः सामानि यजूंषी"ति । तत्र को भाग ऋक्शब्देनोच्यते? को वा सामवेदशब्देन? को वा यजुःशब्देनेति? तत्परिज्ञानाय ऋगादिलक्षणमुच्यते । यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था सा ऋगिति ।

सामलक्षणाधिकरणम् । सू० गीतिषु सामाख्या ॥ ३६ ॥

यद्यपि प्रगीते मन्त्रे सामशब्दप्रयोगोऽभियुक्तानां तथाऽपि साप्रतीतविशेषणेति न्यायेन "कवतीषु रथन्तरं गायती"त्याद्यतिदेशोपपत्तेश्च गीतिरेव सामेति सप्तमे सूत्रकारः स्वयमेव वक्ष्यति । इह तु मन्त्रविभागमात्रं विवक्षितम् । तद्यदि प्रगीतो मन्त्रः साम यदि वा गीतिमात्रमुभयथाऽपि ऋग्यजुर्भ्यामन्यत्सामेति विभागसिद्धेर्न विभागाय प्रयत्यते । सप्तमे तु रथन्तरमुत्तरयोर्गायतीत्याद्यतिदेशोपयिकत्वाद्विभागेन प्रयोजनमस्तीति तत्रैव वक्ष्यमाणावष्टम्भेन गीतिः सामेत्युक्तम् । यत्त्वत्र भाष्यवार्त्तिकयोर्गीतिर्याचित्वं साधितं तद्वक्ष्यमाणमेव प्रसङ्गादिति द्रष्टव्यं न सूत्रार्थतया मा भूत्साप्तमिकस्य पौनरुक्त्यम् ॥

यजुर्लक्षणाधिकरणम् । सू० शेषे यजुः शब्दः ॥ ३७ ॥

ऋक्सामाभ्यां यदन्यत्प्रश्लिष्टपठितं मन्त्रजातं तद्यजुः ॥

निगदानां यजुष्ट्वाधिकरणम् । सू० निगदो वा चतुर्थं स्याद्धर्मविशेषात् ॥ ३८ ॥

शेषे यजुः शब्द इत्येतदाक्षेपेणेदमारभ्यते । सन्ति निगदानामपरसंबोधनरूपा मन्त्राः प्रोक्षणीरासादयेत्यादयस्ते किं यजूंष्येवो? त यजुर्भ्योऽन्य? इति विचारः । तत्राभेदादिमे निगदा इमानि यजूंषीति । तथा उपांशु यजुषा उच्चैर्निगदेनेति विप्रतिषिद्धधर्मयोगाच्च भेदप्राप्तावुच्यते । सत्रा तावन्निगद्यत इति व्युत्पत्त्या यजुःष्वेवोच्चैर्धर्मयोगाच्छक्नोति वर्त्तितुम् । ब्राह्मणेष्विव परिव्राजकसंज्ञेति न तथा भेदः ॥

---

[1] विदाविदुरिति आर्षतया साधुता ।

[2] ऋक्सामेभिरिवत् ऋग्यजुर्षेति निपातनात् पक्षस्य साधुता ।

सवितुः प्रसव' इति अत्र हि सर्वाणि पदानि निर्वापप्रकाशनार्थानि विभागे च साकाङ्क्षाणि तस्मादेकयजुष्ट्वम् ॥

वाक्यभेदाधिकरणम् । **सू० समेषु वाक्यभेदः स्यात् ॥ ४७ ॥**

एकप्रयोजनं सर्वं विभज्यमानं साकाङ्क्षं पदजातमेकं यजुरित्युक्तम् । एतेन लक्षणेन यत्र कर्मसमवेतार्थप्रकाशकं निर्वपामीत्यादि पदमस्ति तत्र सुगमं परिमाणम् । अथ यत्र समवेतार्थपदाभावेन लैङ्गिकविनियोगाभावे वाचनिको विनियोगः परस्परनैराकाङ्क्ष्यं च स्वरूपतोऽवगम्यते यथा 'इषे त्वोर्जे त्वेति यथा 'वायुर्यज्ञेन कल्पताम्' प्राणो यज्ञेन कल्पताम्' मिति तत्र किं यदेकं यजुरिति चिन्त्यते किं प्राग् दृष्टार्थमन्त्रावधेरेकमन्त्रत्वं ? उत यावदेव मिथः सम्बद्धमिषे त्वेति तावदेकं यजुरन्यच्च यजुरन्तरमिति । तदर्थं च किं सर्वमेकार्थमुत भिन्नार्थं ? मिति चिन्ता । तत्र तावत् "अदृष्टार्थत्वमेतेषामनुष्ठेयार्थाप्रकाशनात् । तच्चैकं तत्र साकाङ्क्षं सर्वं इत्येकवाक्यता । अदृष्टं हि कल्प्यमानमेकमेव युक्तं तावतैवोपपत्तेः अतः सर्वं तावदेकार्थं । तच्च सर्वेण सह कल्पतामिति सम्बन्धित्वाद्विभज्यमानाः साकाङ्क्षा भवन्तीत्येकवाक्यता निश्चिते च मन्त्रैकत्वे यद्यपि प्रत्येकभेदेनानेकत्र विनियोगः इषे त्वेति छिनत्ति ऊर्जे त्वेति अनुमार्ष्टीति । तथाऽपि यावद्विनियोगं सकलं आवर्त्तिष्यते उच्यते । यद्यप्येषामदृष्टोऽर्थस्तथाऽपि न तदेकता । रूपतो हि निराकाङ्क्षभिन्नत्वेनावधारिता । अन्योन्यानादरेणैव प्रार्थयन्ते प्रयोजनम् । यथाऽपेक्षमतस्तेषां भिन्नाऽदृष्टप्रकल्पना । यथा विश्वजिदादीनां भेदेन फलकल्पना । यथा च समिदादीनामपूर्वभेदमिष्यते । तद्वदत्र न चामीषामदृष्टार्थत्वसम्भवः । शाखाच्छेदप्रकाशेन दृष्टार्थो हि विधेरमी' । इषे त्वेति छिनत्तीति शाखाच्छेदने करणत्वेन मन्त्रो विधीयते क्रियानिर्वर्तकं च करणं भवति ।

न च मन्त्राणां क्रियानिर्वर्तकत्वमन्यत्र प्रकाशनात् । तेन विधिवशादेषां प्रकाशनार्थत्वम् । तत्र यावता विना चोदितप्रकाशनं न भवति तावदध्याहर्तव्यं छिनद्मीत्यादि । तत्रैकेन छेदनं प्रकाश्यते अन्येनानुमार्जनमिति

(१) क्रियाक्रमिति तु पाठान्तरम् ।

(२) प्रत्येकभेदेनानेकत्र विनियोग इति पाठान्तरम् ।

अर्थभेदान्मन्त्रभेदः। तथा "आयुर्यज्ञेन कल्पता"मित्यादीनामपि स्वरूपतो निराकाङ्क्षत्वात् "क्लृप्तीर्वाचय"तीति च क्लृप्तिबहुत्ववचनस्य चोदितत्वात्तत्तत्सम्बन्ध्यर्थमायुरादिविशिष्टक्लृप्तिभेदप्रकाशनपरत्वादर्थभेदेन मन्त्रभेदः ॥

अनुषङ्गाधिकरणम् । सू० अनुषङ्गो वाक्यपरिसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् ॥ ४८ ॥

अत्रापि यजु परिमाणमेव चिन्त्यते । यत्र बहूनां वाक्यशेषापेक्षिणां वाक्यानां सन्निधावेकस्यानन्तरदेशे परिपूरणसमर्थो वाक्यशेषः श्रूयते यथा "याते अग्नेऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठोग्रवचो अपावधीत्त्वेषम्वचो अपावधीत्स्वाहा याते अग्नेरजाशयायाते अग्नेहराशये"ति। अत्रेतरौ मन्त्रावुदाहरणं किं तयोर्लौकिकः शेषो ऽध्याहर्त्तव्य.? उत योऽसौ पूर्वमन्त्रानन्तरं पठितस्तनूर्वर्षिष्ठेत्यादि स एव सर्वपामर्थेनाम्नातः पूर्वस्येवेतरयोरप्यनुषङ्गेण शेष ? इति अध्याहारे "याते अग्नेरजाशये"त्येतावानेव मन्त्रोऽध्याहृतस्य लौकिकस्योहादिवदमन्त्रत्वात् । अनुषङ्गे तु तत्सहित एव मन्त्र इत्यस्ति परिमाणे विशेषः । तत्र "एकत्रैव निबद्धो हि समाम्नायेन वैदिकः । शेषोऽन्यत्र न नेतव्यो लौकिकस्त्वनिबन्धनः" । लौकिको हि शब्दः सर्वार्थो न क्वचिदेव विशेषेण निबद्धः स यत्र यत्र कार्यं तत्र सर्वत्र यथेष्टं विनियुज्यमानो न विरुध्यते । वैदिकस्तु यदर्थमाम्नातस्तेनैव निबद्धो नान्यत्र नेतुं शक्यते नीयमानो वा समाम्नायबहिर्भावाल्लौकिक एव स्यात् ।

न च सर्वार्थमाम्नात इति वाच्यं सकृदाम्नातस्यानेकार्थताऽनुपपत्तेः । न चाग्रह्यमाणविशेषत्वम् आनन्तर्येण देशभेदेन च विशेषणग्रहणात् प्रथमस्य ह्यसावनन्तरो न तृतीतस्य । द्वितीयस्य तु यद्यप्यनन्तरस्तथाऽपि परस्ताद्भावित्वेन वाक्यशेषस्याकाङ्क्षितत्वाच्च पुरस्ताद्भाविना संबन्ध', प्रथमस्य त्वपेक्षित एव देशे पठितस्तस्मात्तस्यैवायं शेष इति प्राप्ते ऽभिधीयते । "यथापेक्षितरूपे हि वाक्यशेषे समर्पिते । छेदे न लौकिकः शेषो न श्रुयो निष्प्रमाणकः" । सर्वानन्तरं सकृत्पठितुमशक्यो वृद्धिविपरिवृत्तिमात्रेण साकाङ्क्षैः सर्वैः संबन्धसिद्धेः । पुनःपुनरसमाम्नातोऽ-

ण्य शेषः सर्वार्थमेवाम्नात इति युक्तमङ्गीकर्तुम्। तत्र वेदसमर्पितेन शेषेण सर्वथा नैराकाङ्क्ष्यसिद्धेः, नियम्यमाणो लौकिकोऽध्याहारः, शक्नोति चायं सर्वैः सम्बद्धुम्। प्रथमेन हि सम्बद्धो द्वितीयस्याप्याकाङ्क्षितायां बुद्धौ विपरिवर्त्तमानस्तेनापि सम्बध्यते तत्सम्बन्धाच्च विपरिवृत्त्यभङ्गात् तृतीयेनापि सम्बन्धसिद्धिः। तुल्यो ह्यस्य सर्वैर्योगः कारणाविशेषात्। एतावच्च शब्दानामन्वये कारणमाकाङ्क्षासन्निधिर्योग्यत्वं च न त्वनन्तरसमाम्नानम्। व्यवहितस्याप्यर्थान्तरव्यवधानाभावे बुद्धिविपरिवृत्तिरूपं सन्निधानं सर्वत्र क्रमेण लभ्यते। तस्मादाम्नानमेवास्य सर्वार्थमिति सर्वशेषता। एवं तावत्साकाङ्क्षेषु अनुषङ्ग उक्तः। यत्र तु निराकाङ्क्षाणामेकार्थानां सन्निधावेकस्यानन्तरं वाक्यशेषः श्रूयते यथा 'चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनात्वि'ति सर्वे निराकाङ्क्षा यजमानपावनार्थाः सत्यप्येकार्थत्वे वचनात्समुच्चीयन्ते। तेषामन्ते 'अच्छिद्रेण पवित्रेणे'ति शेषः समाम्नातः स किं पूर्वयोरपि अनुषज्यते? किं वा परस्यैव मन्त्रस्य शेषः? इति। तत्र शेषस्तावदेकेनैवानन्तरेण सम्बध्य निराकाङ्क्षः सम्पद्यते शेषिणस्तु प्रागेव निरपेक्षास्तेनाप्रामाणिको ऽनुषङ्ग इति उच्यते। पुनातुशब्देनैकवाक्यतामुपगतोऽयमच्छिद्रादिः करणद्वारेण पावनक्रियाप्रकाशनार्थः, सैव च क्रिया पूर्वाभ्यामपि मन्त्राभ्यां प्रकाश्यते, तदर्थं च वाक्यशेषः प्रधानवशात्त्वाकृष्यत इत्यनुषङ्गसिद्धिः॥

व्यवेतानुषङ्गाधिकरणम्। सू० व्यवायान्नानुषज्येत॥ ४९॥

"सन्ते वायुर्वातेन गच्छतां संयजत्रैरङ्गानि संयज्ञपतिराशिषेति गच्छतामित्ययं शब्दः संयजत्रैरङ्गानीत्यनेन बहुवचनान्तेनायोग्यत्वान्न सम्बध्यते संयज्ञपतिना तु योग्यत्वादनुषङ्गेण सम्बध्येतेत्याशङ्कायामुच्यते। पूर्वेणासम्बद्धत्वेन बुद्धिविपरिवृत्तिभङ्गान्नानुषङ्गः। '*सर्वत्र तुल्ययोगित्वादनुषङ्गो हि गम्यते। असमस्थितिसंधाने व्यवधानान्न तुल्यता*'॥

इति श्रीशास्त्रदीपिकायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

शब्दान्तरापूर्वभेदाधिकरणम् ।

सू० शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् ॥ १ ॥

गतमुपोद्घातप्रसक्तानुप्रसक्तमिदानीं लक्षणार्थः कर्मभेदः शब्दान्तरादिभिरभिधीयते । तत्र प्रथमं शब्दान्तराद्भेदोऽभिधीयते इहैकप्रकरणगतान्यपर्यायधातुनिष्पन्नान्याख्यातानि यजतिददातिजुहोतीत्यादीन्युदाहरणम् । अत्र हि सत्यपि प्रत्ययांशस्यैकत्वे धातुभेदादाख्यातपदानि मिथः शब्दान्तराणि भवन्ति । तत्र संशयः किमत्रैका भावना नानाधात्वर्थानुरक्ता विधीयते ? उत प्रतिधात्वर्थं भावनाभेद ? इति । तत्र भिन्नासु भावनासु स्यादनेकापूर्वकल्पनम् । 'एकक्लृप्त्युपपन्नेऽर्थे नानेकं तत्र कल्प्यते । फलापवर्गित्वात्क्रियाणां न फलभेदमन्तरेण भेदसंभवः, तद्यदि प्रतिधात्वर्थं भावनाभेदः स्यात्ततः सा भाव्यरूपा पूर्वभेदादृते न भिद्यते इत्यनेकापूर्वकल्पना स्यात्, न चैकेनोपपन्ने वाक्यार्थेऽनेककल्पनं न्याय्यं, तस्मादेका भावना । किंच "भावना प्रत्ययार्थत्वात्तदेकत्वान्न भिद्यते । गुणभूता हि धात्वर्था नतां भिन्द्युः कथंचन" । यद्यपि धातुभेदादाख्यातपदानि मिथःशब्दान्तरं तथाऽपि प्रत्ययांशः सर्वत्रैकरूपस्तदर्थश्च भावना तदभेदादभिन्ना भवितुमर्हति । यदि हि धात्वर्थान् प्रति गुणभूता भावना स्यात् । ततस्तेषां धातुभेदेन भिन्नत्वाद्भावनाऽपि तान्प्रति उपादीयमाना प्रति धात्वर्थं भिद्येत । भावनाप्रधानत्वात्त्वाख्यातस्य तां प्रत्युपादीयमाना धात्वर्थाः संहत्यैव तां विशिषन्ति क्रयमिवारुण्यादयः । तस्मान्न भावनाभेदमावहेत् इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

प्रत्ययांशः समानोऽपि प्रतिधातु प्रयोगतः ।
तत्तदर्थानुसारेण भावनाभेदमावहेत् ॥ १ ॥

निष्पद्येत समस्तेभ्यो धातुभ्यः प्रत्ययो यदि ।
ततः सर्वविशिष्टा स्याद् द्वन्द्वोत्पन्नसुबर्थवत् ॥ २ ॥

यदि वा प्रत्ययः शुद्धः सर्वधातुपृथक्कृतः ।
श्रूयेत क्रयवत्सर्वैर्विशेष्येत स धातुभिः ॥ ३ ॥

न हि समुदितेभ्यो धातुभ्य प्रत्यय श्रूयते आग्नेयादिभ्य इव सुप्प्रत्यय, नापि पृथक् क्रोशातिरिक्तास्थ्यादिभ्यो विविक्त, येन सर्वैर्धात्वर्थैः प्रातिपदिकार्थैरिव सुबर्थ पदैन क्रय इवारुण्यादिभिर्वाक्येन युगपद्भावना विशिष्येत प्रत्येक तु धातुभ्य प्रत्यय श्रूयते इति नैकभावनासम्भव । तथा हि प्रत्ययो हि यजतिपर श्रूयमाण केवलयागकरणिका भावना श्रुत्या विधत्ते दानहोमौ तस्या निविशमानौ पदान्तरगतत्वात् वाक्येन प्रकरणेन वा निविशेयाता, ते च श्रुतितो दुर्बले करणांशोपनिपाताच्चास्ति विरोध समुच्चये नैरपेक्ष्यबाध, तेन दानहोमयोस्तदनुवादेन विधानासम्भवात् तदनुरक्ते भावने एव तद्गतेन प्रत्ययेन विधातव्ये विहितायाश्च विध्यसम्भवात् भावनान्तरत्वम् उच्चार्यमाण एव प्रत्यय प्रकृत्यर्थभेदभिन्नामेव स्वाभिधेया भावनामगमयति । तस्मात्सिद्धो धात्वर्थभेदेन भावनाभेद ॥

समिदाद्यपूर्वभेदाधिकरणम् । सू० एकस्यैव पुन, श्रुतिरविशेषाद्
नर्थकं हि स्यात् ॥ २ ॥

अभ्यासादिदानीं भेदोऽभिधीयते । विधेरविशेषेण पुन श्रवणम् अभ्यास । यथा समिधो यजतीत्यादिपञ्चकृत्वो यजतिपदमभ्यस्त तत्किमेका भावना प्रतिपादयत्युत प्रत्यभ्यास भावनाभेद? इति । तदर्थं च किमेक एव याग? उत पञ्च यागा ? इति यागैकत्वे भावनैकत्व, तद्भेदे च पूर्वाधिकरण न्यायात् धात्वर्थभेदात् भावनाभेद इति तत्र 'प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दैकत्व प्रतिष्ठितम । तदेकत्वात्तदर्थोऽपि न भेद प्रतिपद्यते । प्रत्ययांशस्य सर्वत्र समानत्वात्तदर्थस्यापि भावनाया एकत्व प्राप्तमपि करणीभूतधात्वर्थभेदादपोदितम । इह तु तस्यैव धातो पुन पुन श्रवणादसति च शब्दभेदे ऽर्थभेदस्य निष्प्रमाणत्वात् स एव याग सैव भावना ॥

ननु समिदादिसञ्ज्ञाभेदाद् 'थैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरिति' वद्यागभेद स्यात । न शब्दैकत्वेनार्थैकत्वस्य दृढतरप्रत्यभिज्ञानात् स्पष्टे च यागैकत्वे तस्य समित्सञ्ज्ञाऽवरुद्धस्य सञ्ज्ञान्तरमन्याय्यमिति तनूनपादादिशब्द समिदादीनि देवता विधास्यन्ति न सञ्ज्ञा, येन सञ्ज्ञातोभेद स्यात् । यदि हि

तनूनपातं[1] यजतीत्यादयो यागविधयो भवेयुस्ततो विहितस्य विधानायोगाद्विधिपुनःश्रुत्या यागभेदो भवेत्, सति च यागभेदे संज्ञान्तरं युक्तमेवेति स्यात्तनूनपादादिशब्दानां संज्ञात्वं, तेनाभ्यासनिमित्तभेदाधीनमेषां संज्ञात्वमिति न संज्ञावशाद्भेदसिद्धिः, यत्र तु प्रागभेदावगमात् संज्ञात्वं प्रसिद्धं तत्र संज्ञया भेदः स्यादथायमेव ज्योतिरिति उद्भिदा यजेतेति। इह तूपपदान्यपोद्धृत्य यजतीत्येतावन्मात्रं पञ्चकृत्वोऽभ्यस्तं भेदं बोधयति न वेत्येतदेव चिन्त्यम्। तत्र चाभेदावगमात् गुणविधिरेव तनूनपादादिशब्दैः।

न च गुणाद्भेदः। सर्वथा तनूनपादादिशब्दानामुत्पन्नवाक्यशिष्टत्वेन दध्यादिवत् अभेदकत्वात्। समिधो यजतीति चोत्पत्तौ समिच्छब्दस्य नामधेयत्वेन गुणत्वाभावात्। न चापेक्ष्यमाणविशेषत्वम्। प्रथमोच्चारितत्वेन समिदाख्ये यागविधिरितरेषु तत्प्रत्यभिज्ञानात्। तदनुवादेन गुणविधिपरमश्रुतत्वात्। गुणविधानार्थत्वादेव पुनःश्रुतेर्नानर्थक्यं, सत्यपि वानर्थक्ये न दोषः। न हि प्रयोजनवशेन प्रमाणं नेतुं शक्यम्, तस्मादेको यागः। तदेकत्वाच्च भावनाऽपूर्वयोरप्यैक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। "विधेस्तावत्स्वभावोऽयमप्रवृत्तप्रवर्तनम्। धात्वर्थभावयोरेव तच्च श्रुत्याऽवगम्यते"। यत्तावदुक्तं भवत्वानर्थक्यमिति, तदयुक्तं विधिश्रुतिविरोधात् तथा हि स्वतोऽप्रवृत्तप्रवर्तनं गम्यते। तच्च बलवता कारणान्तरेणाऽन्यथात्वं प्रतिपद्यते। न चात्र तदस्ति तत्रश्चैकमेव कर्म स्यात्तस्य पूर्वविहितत्वादप्रवृत्तप्रवर्तनात्मा विधिरुपरुध्येत तेन विधिवशात्कर्मान्तरत्वम्। यत्तु दृढप्रत्यभिज्ञानात्कर्मैक्यमिति तत्र। सन्निधिकृता हि प्रत्यभिज्ञा विधिश्रुत्या तु भेदज्ञानं सन्निधेश्च श्रुतिर्बलीयसी।

ननु सन्निधिकृतैवेयं प्रत्यभिज्ञा न यागोऽयमिति श्रुत्याऽवगम्यते। न पुनः स एवायम् इति वा साधारण्येनैव तदभिधायिन्या श्रुतौ सन्निधिकृतामभेदप्रत्यभिज्ञामनभिजानन्तः श्रुतिकृतां मन्यन्ते। तस्माद्विधिश्रुत्या कर्मभेदः। यदप्युक्तं, सन्निधिकृतप्रत्यभिज्ञाबाधाय गुणवि-

१ तनूनपातं यजतीति पाठान्तरं तु न युक्तम्।

२ प्राग् [illegible] तु पाठान्तरम्।

धानार्था पुनः श्रुतिभिर्भवन्त्विति । तदप्ययुक्तं श्रुतिविरोधादेव पदलक्षणया हि श्रुत्या धात्वर्थभावनयोरेव विधेयत्वं गम्यते न तत्सन्निधिमात्रेणैव बाधितुं शक्यते । यदि हि तनूनपादादि दध्यादिवद्विधीयमानमनर्थकं स्यात् ततस्तस्यावश्यं विधीयमानत्वादनेकार्थविधानाशक्त्या कर्मानुग्राहकाकाङ्क्षया सन्निधिकृतमभेदज्ञानं विधिरनुमन्येत, यदा तु मन्त्रवर्णप्राप्तत्वात्तनूनपादादिदेवतानां तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वेनानुवादत्वेन वा सम्भवत्यानर्थक्यं, तदा श्रुत्यवगतं कर्मविधानं न बाधितव्यम् । तस्माद्यागभेदाद्भावनाभेदः तद्भेदाच्चापूर्वभेदः ॥

आघाराद्याग्नेयादीनामङ्गाङ्गिभावाधिकरणम् ।

सू० प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् ॥ ३ ॥

इदानीमभ्यासस्यापवादः क्रियते । 'यदाऽऽग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन् ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छत्' 'ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोऽमावास्याया'मिति कालसंयुक्तानि वचनानि श्रूयन्ते । तथा "समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' 'आज्यभागौ यजति' इत्यकालसंयुक्तानि । तेषां सन्निधौ 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते' 'य एवं विद्वानमावास्यां यजते' इति वाक्यद्वयं श्रूयते । तथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते'ति फलं श्रुतं तत्र विचार्यते किमनेन फलवचनगतेन यजिना सन्निहिताः सर्वे यागा राजसूयवत् फलं प्रति विधीयमानाः समप्रधानाः? किं वा य एव कालसंयुक्ता यागास्तेषामेव फलसम्बन्धेन प्राधान्यमन्येषां तदङ्गते?ति तत्सिद्ध्यर्थमिदं विचारयितव्यम् ॥ य एवं विद्वानिति संयुक्तौ यजतिप्रकृतानामाग्नेयादीनां पौर्णमास्यमावास्याकालसंयुक्तानां तन्निमित्तप्रसिद्धनामधेयत्वाभ्यां पौर्णमास्यमावास्यापदाभ्यां विशेष्यमाणावनुवदितारौ? उतापूर्वयोः कर्मणोरेव सञ्ज्ञयोर्विधातारा?विति । तत्सिद्ध्यर्थमप्येतच्चिन्तनीयं किमपूर्वकर्मविधौ रूपं लभ्यते? न वे?ति । ततोऽप्येतद्विचार्यते किं यावेतौ पौर्णमास्याममूद्येते दधन्वती समा

वास्यायामित्येताभ्यां यदाऽऽग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिभिर्वाक्यैः कर्मणो-रनयोरूपं विधातुं शक्यते न वेति, ततोऽपि पुनर्विचारणीयं किं प्राप्त-कर्मानुवादेनानेकगुणविधानमेकेन विधिना संभवत्युत नेति ॥ अत्र चाभ्यासापवादार्थत्वादधिकरणस्य य एवं विद्वानित्येवं संयुक्तमेव वाक्य-द्वयमधिकरणस्य विषयः, तच्च कर्मान्तरविधायकं समुदायानुवादकं वेत्येतावदेवाधिकरणशरीरम् । एतस्य तु फलं समप्रधानाङ्गाङ्गिभाववि-चारः । फलविचारविषयत्वेन चाग्नेयादिवाक्यानामुपन्यासो, नाधिकरणशरी-रविषयत्वेन । तत्र पूर्वाधिकरणन्यायेन विधेः पुनः श्रुत्या कर्मान्तरत्वे पौर्ण-मास्यमावास्यासंयुक्तयोः । किं पुनरनयोर्द्रव्यदेवतम्? । उच्यते । द्रव्यं ताव"च्च-तुर्ध्रुवायां गृह्णातीत्यसंयुक्तोत्पन्नं ध्रौवमाज्यं प्रयोजनापेतम् । द्रव्यापेक्षिणां प्रकरणगतानां सर्वकर्मणामविशेषेण लिङ्गप्रकरणाभ्यामङ्गं भवदुपांशुयाजा-दीनामिवानयोरपि कर्मणोर्लभ्यते । वचनाद्वा, सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवायामाज्यमिति । देवताऽपि वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्यते वृधन्वती अमावास्यायामिति वाक्याभ्यां पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञयोर्मन्त्रविधानान्मा-न्त्रवर्णिकीति क्लृप्तलाभात्कर्मान्तरत्वम् । अन्यथा समस्तानुवादस्यानर्थक्यं न केवलं य एवं विद्वानित्येतयोरेवानर्थक्यं पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजे-तामावास्यायाममावास्यया यजेत इत्यपि वाक्यद्वयमनर्थकं स्यात् । न ह्यनेनाग्नेयादीनां कालो विधीयते तेषामुत्पत्तिवाक्यैरेव कालस्या-विहितत्वात्, यदा तु य एवं विद्वानित्येताभ्यां पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञके कर्मान्तरे विधीयेते तदा तयोः कालविधानात्पौर्णमास्यां पौर्णमास्या-यजेतेत्यपि वाक्यद्वयमर्थवद्भवति तस्मात्कर्मान्तरविधानम् । यदा त्वेवं तदा सर्वे यागाः फलसंबन्धात्समप्रधानभूताः न हि तदा फलवाक्यगतं दर्शपूर्णमासपदमलमाख्यातमवक्तुमप्रसिद्धार्थत्वात् । कालनिमित्तं ह्येतद् द्विवचनान्तं च तद्ध्येषामुत्पत्तौ द्वित्वमाज्यभागादीनां न तेषु प्रातिपदिकं समर्थं कालयोगाभावाद्येषां त्वाग्नेयादीनां कालयोगस्तेषां बहुत्वात् द्विवचनानुपपत्तेरसमर्थं पदम् । न च समुदायद्वयापेक्षया द्वित्वसंभवः, समु-दायो हि पूर्वसिद्ध एव वा गृह्येत यत्रैव राजसूयवद्वा संपाद्येत, न

तावत्पूर्वसिद्धमस्ति समुदायद्वयमेकावगत्यनुप्रवेशेन हि कर्मणामेकसमुदायापत्तिः, एकाभिधानेन चैकावगतिः । न चाग्नेयादीनां त्रिकस्य त्रिकस्यैकमभिधानमस्ति प्राक् सिद्धं य एवं विद्वानित्येतयोस्तदनुवादकत्वानङ्गीकरणात् उत्पत्तिवाक्येषु चैकैककर्मविधानेन समुदायाभावात्। तत्र तु फलवाक्यगतेन यजिना तन्त्रेण सर्वेषामुपादानात्समुदायापत्तिः स्यात् । तथा चैककर्मसमुदायनिष्पत्तौ राजसूयवत् द्विवचनानुपपत्तिः । न च दर्शशब्देन पौर्णमासशब्देन च त्रिकस्य त्रिकस्य पृथक् तन्त्रोपादानात्समुदायद्वयसिद्धिरिति वाच्यम्, तयोराख्यातपरतन्त्रत्वात् । तद्वत्राख्यात वर्तेते तत्राभ्यामपि वर्तितव्यं । न चाख्यातं तन्त्रेण त्रीन् यागान् प्रथममुपादाय पुनरन्यानुपादातुमर्हति सकृदुच्चरितत्वात् ।

न च समुदायद्वयं तन्त्रेण शक्यमुपादातु, समुदायद्वयस्य प्रागसिद्धत्वात् । तदिदमाख्यातं बहून् यागान् सन्निहितान् फलमेकं प्रति तन्त्रेणोपादत्ते, तेषां च तदुपादानादेवैकः समुदायो निष्पद्यते ततश्च नामधेयमपि समुदाय्यभिप्राय बहुवचन, समुदायाभिप्रायं चैकवचनं लभ्येत न कथचिद् द्विवचनं, द्विवचनान्तं चेदम् अतोऽप्रसिद्धार्थत्वात् नानेनाख्यातं विधेयं स्वार्पयितुं शक्यमिति अविशेषात्सर्वेषां फलसंबन्धात्प्राधान्यं, नामधेयमपि तत्परतन्त्रत्वात्सर्वेषामेवाग्न्युत्पत्त द्विवचनमतिरूपकमिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥

कर्मान्तरविधायित्वे स्यात्सर्वेषां प्रधानता
समुदायानुवादौ तु रूपाभावादिमौ मतौ ॥ १ ॥
द्रव्यं कथंचिल्लभ्येत देवता तु न लभ्यते
लभ्यते मन्त्रवर्णाच्चेदाज्यभागाङ्गता यतः ॥ २ ॥
लिङ्गक्रमाभ्यां मन्त्राणामाज्यभागाङ्गता स्थिता
वचनन्तु व्यवस्थार्थमस्यार्थस्यादबाधतः ॥ ३ ॥

वार्त्रघ्नीवृधन्वतीनां हि लिङ्गक्रमाभ्यामाज्यभागाङ्गत्वेनाव्यवस्थया प्राप्तानां तादर्थ्यावाधेन व्यवस्थामात्रं वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यां वृधन्वती अमावास्यायामित्येताभ्यां विधीयते लाघवादिति नैतेषां मन्त्राणां य एवं विद्वानिति विहितकर्मान्तरसंबन्धः येन मान्त्रवर्णिकी देवता स्यात् ॥

न च कल्पयितुं देवता शक्यते, विधिगम्यत्वाद्देवतात्वस्य । न चासत्यां देवतायां यागानुष्ठानं सम्भवतीति गत्यभावात्समुदायानुवादत्वं, तत्र पौर्णमासीसंयुक्तेन वाक्येनोपपदवशात्पौर्णमासीकालयुक्तानां त्रयाणां तन्त्रेणानुवादः, तेनैवैकानुवादेन त्रयाणामपि तेषामेकसमुदायापत्तिः, तदेकत्वाच्च पौर्णमासीमित्येकवचनम्, एवममावास्यासंयुक्तेऽपि । ततश्च समुदायद्वयसिद्धिः कालयोगाच्चाग्नेयादीनां प्रसिद्धार्थं दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनान्तं कालयोगि चोपपदं शक्नोत्याख्यातं विशेषे स्थापयितुमिति तेषामेव प्राधान्यमितीयमेव च द्विवचनापेक्षितसमुदायद्वयसिद्धिः समुदायानुवादप्रयोजनमिति नानर्थक्यम् । यत्तूक्तं पौर्णमास्यां पौर्णमास्येत्येतदपि वाक्यद्वयमनर्थकं स्यादिति नानर्थकम्, आग्नेयादीनामेव त्रिकस्य त्रिकस्य सहप्रयोगार्थत्वात् उत्पत्तिवाक्येषु हि तेषां प्रत्येकं कालयोगाचैकप्रयोगता सिद्धेत् । अनेन तु वचनेन यथैकप्रयोगसिद्धिस्तथैकादशे वक्ष्यामः । तस्मादरूपत्वात्प्रयोजनवत्त्वाच्च समुदायानुवादत्वम् । इदानीं पूर्वपक्षवादी प्रकारान्तरेण प्रत्यवतिष्ठते ।

भवेदेवमरूपत्वे समुदायानुवादता ।
यदाग्नेयादिवाक्यैस्तु तयोरूपं विधीयते ॥

य एवं विद्वानित्येताभ्यां पौर्णमास्यमावास्यसंज्ञौ यागौ विधीयेते यदाऽऽग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिभिस्तु पौर्णमास्यमावास्यासञ्ज्ञाभ्यां तावेव यागावनूद्याष्टाकपालादिद्रव्यमग्न्यादयश्च देवता विधीयन्ते इति नारूपत्वम् । एवं सर्वेवाक्यानि विधायकानि भवन्ति न कश्चित्समुदायानुवादः । यागश्च प्रत्यक्षश्रुतो न द्रव्यदेवतासंयोगादनुमातव्यो भवतीति श्रेयानयं पक्षः ।

यत्रोच्यते गुणो ऽनेकः प्राप्तकर्मानुवादतः ।
नैकेन विधिना शक्यो विधातुमसकृच्छ्रुतेः ॥

भावनायोऽपि विधिस्तादर्थ्यभेदेन तत्र तत्र संक्रामति यत्परश्च विधिः स एव विधेयो नान्यस्तद्गतोऽपि । तद्यदाऽऽपूर्वकर्मपरो विधिर्भवति तदाऽस्यैकस्यानेकगुणविशिष्टस्य विधानाद्विशेषणानां चार्थापत्त्या विधिसि-

द्वैतोऽसकृदुच्चारणदोषः प्रसज्यते। यदा त्वन्यतः प्राप्तं कर्म भवति तदा तस्याविधेयत्वाद्विशेषणपरो भवति। तत्रानेकेषु विशेषणेष्वेकेन विहितेनेतरानाक्षेपात्तत्रापि श्रुत्यैव विधानं कर्तव्यमित्याशक्तिप्रसङ्गः, विशेषणान्यपि यानि प्रागेव क्रियान्वयान्मिथः सम्बन्धितया शब्देन प्रतिपादितानि विनैव विधिना प्रसिद्धसम्बन्धानि भवन्ति यथा पशुनेत्येकपदोपात्तानि जातिलिङ्गसङ्ख्याकारकाणि। तत्र हि प्रत्ययाभिधेयमेकं प्रधानभूतं करणकारकमुपसर्जनीभूतजात्यादिविशिष्टं पदेन प्रतिपादितम्। प्रसिद्धा च कारकव्यक्तिजात्यादीनां प्रमाणान्तरेण विनैव विधिनेति शक्यं प्राप्तकर्मानुवादेनापि तदेकं विधातुम्। भिन्नपदोपात्तान्यपि यानि सामानाधिकरण्येन षष्ठ्या वा क्रियान्वयात्प्रागेव मिथःसम्बन्धं शब्दतो वस्तुतश्च विधिमनादृत्यैव लभन्ते यथाऽभ्युदितेष्टौ ये क्षोदिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम्। तत्र हि शिपिविष्टशब्दो यौगिकः शक्नोति सन्निहितेन विष्णुशब्देन श्रुत्यैव सामानाधिकरण्यं प्रतिपत्तुम्, प्रसिद्धश्च विष्णुशिपिविष्टो मन्त्रार्थवादादिभिरिति तत्र केवलं शृतसहितक्षोदिष्ठसम्बन्धो विधिना बोधयितव्यः यो विष्णुः शिपिविष्टः स शृतस्य क्षोदिष्ठानां च देवतेति। तेनैकार्थविधानाद्विधिप्रत्ययस्य नासकृदुच्चारणापत्तिः। यत्र त्वाग्नेयोऽष्टाकपालः पौर्णमास्यामिति यद्यपि तद्धितस्य सन्निहितद्रव्यवचनत्वात्सामानाधिकरण्यलक्षणः शब्दः सम्बन्धः प्रागेव पौर्णमासीसम्बन्धादाग्नेयोऽष्टाकपालयोर्लभ्यते। तथाऽप्यसौ संबन्धः प्रमाणान्तरेणासिद्धत्वादत्रैव विधातव्यः। तं तु विधाय पुनः पौर्णमासीसम्बन्धविधिरित्याशक्तिप्रसङ्गः। न त्वेवं सम्भवति य आग्नेयोऽष्टाकपालः स पौर्णमास्यामिति असिद्धत्वादाग्नेयस्याष्टाकपालस्य। अत एव वक्तव्यम् अष्टाकपाल आग्नेयः स च पौर्णमास्यामित्यावृत्तिः प्रत्ययस्य स्यात्तस्माद्य एवं विद्वानिति विहितकर्मानुवादेनात्र गुणद्वयसंभवादवश्यमेव भावनान्तरं द्रव्यदेवताविशिष्टमाक्षिप्तयजिकं विधातव्यम्। न च

भावनान्तरं भावनान्तरस्य कथं भवतीति सिद्धमरूपत्वमतः समुदानुवादो ॥

उपांशुयाजापूर्वताधिकरणम् । सू० पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात् ॥ ५ ॥

अतः परं समुदायानुवादापवादकतयाऽधिकरणत्रयमारभ्यते । दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते "जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ उपांशुयाजमन्तरा यजति विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्यो ऽजामित्वायाग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाये"ति तथाऽग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशयाज्यानुवाक्यायुगलयोर्मध्ये वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीयाणि याज्यानुवाक्यायुगलान्याम्नातानि शाखाभेदेन । तत्र संशयः । किमुपांशुयाजमन्तरा यजतीति समुदायानुवादो विष्ण्वादिगुणकानां यागानामुत विधि ? रिति । तदर्थं किमस्य रूपमस्ति न वेति, तदर्थं च विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादिभिर्विष्ण्वादिदेवत्या यागा विधीयन्ते ? । किम्वाऽयमर्थवाद इति । यदि विधयस्तत एषामेव यागानां विष्ण्वादिदेवत्याः याज्यानुवाक्याः लिङ्गक्रमाभ्यामङ्गं भवन्ति नोपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यस्य सामर्थ्यपरिज्ञानाभावात्तस्य मान्त्रवर्णिकदेवता ऽलाभादरूपः सन्नगत्या विष्ण्वादियागानां समुदायमनुवदति । यदा तु विष्ण्वादिश्रवणमर्थवादस्तदा याज्यानुवाक्या यागान्तराभावादुपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यस्यैव क्रमादङ्गं भवन्ति दशमाधिकरणन्यायेनेति मान्त्रवर्णिकी देवता लभ्यते ध्रौवं च द्रव्यमिति रूपलाभाद्विधिरेव भवतीति ॥

तत्र विष्ण्वादिवाक्येषु तव्यप्रत्ययदर्शनात् ।
ऐकान्तिको विधिर्नात्र वर्त्तमानापदेशतः ॥

वैश्वानरवाक्ये हि यदष्टाकपालो भवतीत्यादिषु विधिपुरूपव्यापारयोरश्रवणाच्छन्दोपपत्त्या वर्त्तमानापदेशिनार्थवादसरूपत्वात् द्वादशकपालं निर्वपेदिति विधियुक्तभावनाश्रवणात्तदुपक्रमोपसंहारमध्यवर्त्तिनामष्टत्वादीनां तदेकवाक्यत्वं न बाधितव्यमिति गुणफलविधानं निरस्तम् । इह तु सत्यपि जामित्वाजामित्वोपक्रमोपसंहारमध्यवर्त्तित्वे यच्छब्दाद्यनुपहतविधिश्रवणादजामित्वायेति च तेष्वेव प्रत्येकमुपक्रमोपन्यस्तजामित्वदोषपरिहारसंशब्दनमात्राकाङ्क्षभेदमङ्गीकृत्य विधित्वमध्यव-

सीयते । जामि वा एतदिति चोपक्रमस्थानामपि तेषामनुषङ्गेण वाक्यशेषो भवति । सति च तेषां विधित्वे रूपाभावाद्वर्तमानापदेशाच्चोपांशुयाजं यजतीत्ययं जामित्वोपन्यासेन प्रस्तुतानां वक्ष्यमाणानां विष्ण्वादियागानां समुदायानुवाद इति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥

जामित्वोपक्रमादेकमजामित्वोपसंहृते ।
वाक्यं तन्मध्यपाताच्च विष्ण्वादेरर्थवादता ॥
वाक्यशेषानुषङ्गस्तु गतौ सत्यां न युज्यते ।
अनूचीननिमित्तश्च जामिदोषः प्रकीर्तितः ॥
तेनान्तरालसंयुक्तो विधिस्तत्रैव निश्चितः ।
अजामित्वं च तस्यैव प्रशंसेत्यवधारितम् ॥

जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशाविति पुरोडाशयोरानन्तर्ये जामिदोषाभिधानादुपक्रम एवैतदध्यवसितम् । नूनमन्तराले किंचिद्विधित्सितं तदन्तरालकरणादेवाजामित्वगुणेन प्रशंसितमिति । किं तद्विधेयमित्येतावदनवगतमन्तरालसंयुक्तं तद्विधानमित्यवगतमेव ॥

न च विष्ण्वादियुक्तेष्वनन्तरालसंयोगोऽस्ति येन विधिः स्यात् अन्तराले चाविहितानां नाजामित्वेन प्रशंसाऽवकल्पते । पुरोडाशयोरानन्तर्याज्जामिता स्यात्ततोऽन्यत्र क्वचिद्विष्ण्वादयो यष्टव्या अजामित्वायेति किञ्चन सङ्गतं, तस्मादुपांशुयाजमन्तरा यजतीत्युपांशुगुणको यागोऽन्तरालोपलक्षिते काले विधीयते तदर्थवादोऽयं विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादिमन्त्रवर्णप्राप्तविष्ण्वाद्यनुवादेनेति व्याख्येयम् । एवं चैकवाक्यत्वं न बाधितं भविष्यति न चानुषङ्गे सत्यां गतौ कल्पितो भवति । तस्माद्विधिरयं न समुदायानुवादः ॥

आघारापूर्वता-धिकरणम् ।

सू० आघाराग्निहोत्रमरूपत्वात् ॥ ४ ॥

"अग्निहोत्रं जुहोति" "आघारमाघारयती'ति निर्गुणं कर्मसंज्ञायुक्तं श्रुतं तत्सन्निधौ दध्ना जुहोति ऊर्ध्वमाघारयतीत्यादीनि सगुणानि श्रवणानि । तत्र संशयः किं दध्ना जुहोतीत्यादिभिर्गुणविशिष्टा होमाघारा विधीयन्ते । तेषां च रूपवतामरूपोऽयमग्निहोत्रं जुहोतीत्याघारमाघारयतीति समुदा

यानुवादः? उतायमेव कर्मविधिरिति तत्रैव गुणविधय इति । तदर्थमिदं विचार्यते क्रिमविज्ञातरूपं कर्म विधातुमेवाशक्यमुताविज्ञातरूपमपि ताव-द्विधाय पश्चाद्रूपज्ञानं संभवतीति । तत्रेदमपरं चिन्तनीयं प्राप्ते कर्मणि गुणकर्ममात्रविधानं संभवति? उत ने·ति । तत्र रूपापरिज्ञाने विशेषानव-धारणात् ।

सामान्यस्याविधेयत्वात्तानयोर्विधिसंभवः ॥
न च दध्यादिभिर्वाक्यैः प्राप्तकर्मानुवादतः ।
गुणमात्रं विधातव्यमव्यापारात्मकः यतः ॥

अग्निहोत्रं जुहोतीति होमसामान्यमवगम्यते । न च तद्वि-धानयोग्यं, विशेषस्तु योग्यः स चानुरञ्जकाधीननिरूपणो न जुहोती-त्येतावता गम्यते । न चेह द्रव्यदेवतादिकमनुरञ्जकमुपात्तं यद्वशेन विशेष्यावधारणं स्यादनिरूपितश्च विशेषो न विधिनाऽन्वेतुं योग्यः तेनावगतस्य सामान्यस्यायोग्यत्वाद्योग्यस्य च विशेषस्यानवगतत्वाचात्र विधिः संभवति तथाऽग्निहोत्रमिति संज्ञा च विशेषविषयत्वादनवगते विशेषे दुर्घटैव । यदा चैवं विधिरेवानिष्पन्नस्तदा न दध्यादिवाक्यैरपि गुणविधानं शक्यं विहिते कर्मणि तदनुवादेन तेर्गुणो विधातव्यो न चात्र विहित कर्मेत्युक्तम् । अपि च यद्यप्यत्र कर्म विधीयते तथाऽपि न शक्यते गुणो विधातुमव्यापारात्मकत्वात्, चेतनप्रवर्त्तनात्मको हि विधिर्न चासौ स्व-व्यापारादन्यत्र प्रवर्त्तयितुं शक्यते । तेन दध्यादिवाक्यैरपि स्वस्वव्यापारे एव विधातव्यः । तद्विशेषगुणतया च दध्यादीनां विधिरङ्गीकर्त्तव्यो न चाग्निहोत्रवाक्यविहितो होमः पुनरत्र दधिविशिष्टो विधातुं शक्यते विहि-तस्य विधानायोगात् तेन दधिमात्रमवशिष्यते तच्चाविधेयमित्युक्तम् । अतोऽत्र दध्यादिविशिष्टा होमा विधीयन्ते । तथा चाग्निहोत्रमित्यस्यान्य-तोऽपि रूपालाभात्समुदायानुवादत्वमेव प्रावारवाक्येऽपीति प्राप्ते ब्रूमः ॥

प्रकृतानामसद्भावात्कर्मणां नानुवादता ।
न हि दध्यादिवाक्येषु दध्याद्याविप्तशक्तिता ॥

विधिना शक्यते कर्म विधातुमितरत्र तु ।
अनन्याक्षिप्तशक्तित्वाद्विधिः कर्मैकगोचरः ॥

"दध्ना जुहोतीति ह्यप्राप्तदध्याद्याक्षिप्तशक्तिर्विधायको ऽनेकविधिनिमित्तगौरवपरिजिहीर्षया कर्मानुवादं प्रार्थयमानो यदि न कथंचिदपि प्राप्तिं लभते ततो विशिष्टविधिमङ्गीकरोति । सत्यां त्वग्निहोत्रादिवाक्येन कर्मणः प्राप्तौ तदनुवादेन गुणमात्रविधानं लाघवाच्च तु विशिष्टविधानम् । अतश्चाविहितत्वाद्धोमानामप्राप्तत्वादग्निहोत्रवाक्येऽनन्याक्षिप्तशक्तित्वात् विधायकं कर्म विधत्ते । यद्यपि तत्र रूपं न ज्ञायते तथाऽपि विधिवशादेव सामान्यमतिक्रम्य तल्लक्षितोऽन्यत्राविहितो होमविशेषोऽयमित्येतावतैव गम्यमानत्वाच्च विधानासम्भवः, लक्षितविशेषविषयत्वेन सञ्ज्ञापयन्नोऽप्युपपन्नः । तस्य दध्यादिवाक्यरूपविधानाच्चारूपत्वं स्वरूपेण विधेयमपि दध्यादिव्यापारविशिष्टं शक्यं विधातुं दध्ना जुहुयादिति । यद्यपि न क्रिया विहाय द्रव्यविधिः प्रतीयते तथाऽपि तस्यामेव विशिष्टायां प्रतीयमानो विधिः स्वरूपेण तस्याः प्राप्तत्वाद्प्राप्तगुणमात्रपरतामवलम्बमानः फलतो गुणविधिरित्युच्यते न प्रतीतितः । तेनात्र गुणमात्रविधानम् अग्निहोत्रं जुहोतीति प्रकृतकर्मार्थत्वाद्रूपलाभाच्च विधिरेव न समुदायानुवादः ॥

पशुसोमापूर्वताऽधिकरणम् ।

सू० द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयोः प्रकरणे ह्यनर्थको द्रव्यसंयोगो न हि तस्य गुणार्थेन ॥ ५ ॥

"अग्नीषोमीयं पशुमालभेते"ति श्रूयते । तथा 'हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस' इत्यादीनि । तथा सोमेन यजेतेति श्रुतं तत्र "ऐन्द्रवायवं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णाती"त्येवमादीनि । तत्र संशयः किमवद्यतिगृह्णातिभ्यां चोदितानां कर्मणामिहालभतियजती समुदायस्यानुवदितारौ? उतापूर्वयोः कर्मणोर्विधातारौ? इति, तदर्थं च किमैन्द्रवायवादिवाक्यैर्यागा विधीयन्ते? किंवा संस्कारमात्रमिति तत्र

"ऐन्द्रवायवमित्यादि द्रव्यदेवतसङ्गतेः ।
याग एव विधातव्यो गृह्णातौ न हि देवता" ॥

ऐन्द्रवायवमित्यादि तावद्देवतातद्धितोऽयम् । न च देवतायागादन्येन संपादयितुं शक्यते, येन ग्रहणेनैन्द्रवायवं कुर्यादिति वाक्यार्थः स्यात् । न चैन्द्रवायवं सन्तं गृह्णातीति संभवति असिद्धत्वादैन्द्रवायवस्य, तेनावश्यं यागो एव विधातव्याः । ननु नावश्य देवतातद्धित एवायं तस्येदमिति संबन्धमात्रेऽपि तस्य स्मरणात्तैन्द्रवायूद्देशविशिष्टग्रहणमात्रविधिः संभवत्येव, भवेदेवमैन्द्रवायवादिषु परिहारः मरुत्वतीयादिषु देवतायामेव छविधानादवश्यं देवतासंबन्धोऽङ्गीकर्तव्यः । तथा चैन्द्रवायवादिष्वपि तथाऽस्तु किमनिरूपितसंबन्धमात्राश्रयणेन, तस्माद्यागविधानम् । एव च सोमेन यजेतेति देवताऽभावादरूपः सन्समुदायानुवाद एव भवति यजिः सोमशब्देन तत्रैव गृह्णातिना सामान्याक्षिप्तं द्रव्यं नियम्यते । यद्वाऽप्यधारया गृह्णातीति गुणवाक्येन धारासमर्थं द्रव्यमात्रावगमात्तत्प्रकृतित्वेन सोमविधानं व्रीहिभिर्यजेतेतिवत् । ननु विकृतौ प्राप्तायां प्रकृतिविधानं युक्तं । न चैन्द्रवायवादिवाक्येषु पुरोडाशवत् विकृतिरुपात्ता यस्याः प्रकृतिर्विधीयेत । यदि तु सोममभिषुणोति सोमं यावयतीत्यादिभिः सोमरसस्य प्रकृतत्वात्तद्विषयत्वाच्च गृह्णातेः प्राप्त एव विकृतिभूतो रस इत्युच्यते ततस्तस्य निर्ज्ञातसोमप्रकृतित्वान्न भूयः सोमविधानं संभवति । न चाऽप्याधारयेत्यस्तोऽपि विकृतिप्राप्तिहेतुकस्यापि द्रवद्रव्यस्य संभवात् । उच्यते यदि विकारानुवादेन प्रकृतिर्विधातव्या स्यात्ततोऽयं दोषः स्याच्च व्रीहिभिर्यजेत इत्यपि पुरोडाशानुवादेन व्रीहिविधिः पुरोडाशस्यानुपात्तत्वात् । व्रीहिभिर्यजेतेति च करणविभक्तेर्द्रव्यसंबन्धाभावात्तेन यागं प्रति करणत्वेन विहिता व्रीहयः पुरोडाशवत्त्वे यागे साक्षात्करणत्वासंभवात्तत्प्रकृतित्वेनैव करणं भवन्तीति प्रकृतिद्रव्यविधिरित्युच्यते न च प्रकृतित्वेनैव विधानात्, एवमत्रापि यागं प्रति करणत्वेन विहितः सोमो धारासमर्थद्रव्यवत्त्वे यागे तत्प्रकृतिर्भवति, संभवति च सोमप्रकृतिकं द्रवद्रव्यमिति युक्तं प्रकृतिवि-

धानम् । अथवा सोममभिषुणोतीत्यादिभिः सोमरसस्य प्राप्तत्वात् सोमशब्दोऽप्यनुवाद एव तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयं भवति । तदेवं त्रेधा पूर्वपक्षः सोमशब्देन द्रव्यं विधीयते? प्रकृतिद्रव्यं वा, नामधेयं वेति । यज्ञिस्तु सर्वथैव समुदायानुवादः । तथा च यागभेदादैन्द्रवायवादीनां समुच्चये सति दर्शितानध्वर्युः प्रातः सवने ग्रहान् गृह्णाति "अश्विनो दशमो गृह्यते तं तृतीयं जुहोति" इत्यादि क्रमसमुच्चयदर्शनमुपपद्यते । अन्यथा त्वेकत्वाद्यागस्य तदर्थानां च देवतानां ग्रहाणां च विकल्पे सति क्रमादिदर्शनानुपपत्तिः । यदि च सोमेन यजेतेति यागविधिः स्यात्ततः सोमशब्दस्य लतावचनत्वात्तयैवोत्पत्तिशिष्टया यागः साधनीय इति नैन्द्रवायवादिवाक्यैः रसविषयैर्गुणविधिः संभवतीत्यानर्थक्यं तेषां स्यात् । अभिषवादिभिश्चोत्पत्तिशिष्टा लता न रसीकर्तुं शक्यते । तस्मादैन्द्रवायवादिभिरेव यागविधिः । एवमग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्रापि यागविधौ समुत्पत्तिशिष्टपशुजातीयद्रव्यमेव यागसाधनमिति हृदयाद्यवदानवचनानि तत्र गुणविधित्वेनासम्भवादनर्थकानि स्युः । अतो हृदादिवाक्यविहितहृदयादिद्रव्यकर्मानुवादेन देवताविधानमेतदिति वक्तव्यम् । पशुशब्दोऽपि हृदयादीनां "छागस्य वपाया मेदस" इति मन्त्रवर्णाच्छागप्रकृतित्वात्तेषामेव विकृतौ प्रकृतिवदुपचारादनुवादः । कथं पुनः कर्माणि हृदयादिवाक्यैर्विधीयन्ते यान्यनूद्य देवताविधानम् उच्यते द्वाविह पक्षौ एकस्मादवदानमात्रं विधीयते द्रव्यदेवतासंयोगाश्रवणात्स्यादवदानश्रवणाच्च तदाक्षिप्तं तु स्पर्शनमालभतिनाऽनूद्यते पशुशब्देन तु हृदयादिप्रकृतिद्रव्यवाचिना उपचाराद्धृदयादिद्रव्यम् अग्नीषोमीयशब्देन तु हृदयादिप्रकृतद्रव्ये ऽग्नीषोमीयत्वेन विहिते तत्रैतावन्तो यागाः कल्प्यन्त इति । अन्यस्त्वसत्यपि देवतासंबन्धश्रवणे हृदयाद्यवदानानां सान्नाय्यावदानप्रकृतित्वात्तद्वदत्र यागसाधनस्य हृदयादीनामभिपश्युकपूतीत्यल्लभ्यते न यागानुवादेनैव देवतादिविधिरिति तस्मात्समुदायानुवाद इति पक्षे ऽभिधीयते

द्रव्यान्तरेण संयोगाचानुवादो ऽवकल्पते ।
तेन यागविधौ युक्तावन्ये गुणविधायिनः ॥

पशुशब्दो हि जातिवचनोऽतज्जातीयेषु विना कारणेन लक्षणया भवितुमर्हति श्रौतपशुविशिष्टयागविधानोपपत्तेः ।

न च पशुविशिष्टयागे विहिते हृदयादिवाक्यानां गुणविधित्वासंभवः, पशोरपि हृदयादिद्वारेण करणत्वोपपत्तेः, प्रधानस्यापि हि येन यत्क्रियते भवति तत्करणं तस्य। यथा लोके गोमयेन पचतीति, वेदेऽपि सुपपन्ना भवन्ति यागेन स्वर्गमिति तस्मादेको यागः पशुविशिष्टोऽग्नीषोमदेवत्यो विधीयते । हृदयादिवचनानि तत्रैव संस्कारमात्रविधानानि तथा सोमेन यजेतेति सोमशब्दो लतावचनः । न ह्यसौ प्रकृतेष्वैन्द्रवायवादिषु हविष्ट्वेन विधातुं शक्यते धारया गृह्णातीति गुणवाक्यसंनिधापितस्य द्रवद्रव्यस्यैन्द्रवायवमिति तद्धितेन देवतासंबन्धित्वेन श्रुत्याऽभिधानाच्च तावद्गुणविधानम् । नापि तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वं सोमरसस्य प्रागस्माद्वचनादप्राप्तेः । नन्वैन्द्रवायवमिति प्रकृताभिधायी तद्धितोऽभिषवादिवाक्यैः प्रकृतं सोमरसमभिधत्ते । नैवम् अण्व्या धारयेत्यनेन व्यवधानादभिषवादिवाक्यानामप्रकृतत्वाद्धारासमर्पद्रव्यमात्रमत्र प्रकृतम् न च धारावाक्यं सोमरसविषयं धारामात्रश्रवणात्तन्मात्रेण च वाक्यार्थोपपत्तेः सत्यपि संनिधाने तद्विषयत्वे धारावाक्यस्याप्रमाणकम् । संस्कारवाक्येषु हि लौकिकस्य संस्कारानुपपत्तेरपूर्वसाधनविशेषलक्षणया कथंचित्प्रकृतग्रहणं युक्तम् । धारावाक्ये तु ग्रहणोद्देशेन धारामात्रविधानाच्च प्रकृतापेक्षा । किं चास्मिन्पक्षेऽयमपि नियमो नास्ति य एव क्रये सोमः स एवाभिषवे य एवाभिषवे स एव पावने इति सर्वेषां क्रयादिवाक्यानां लौकिकग्रहणेनारादुपकारकक्रयादिविधायिनां मिथोऽनपेक्षत्वात् ।

न च प्रकरणाद्विशेषलाभः प्रकरणस्याविशेषकत्वात् । नाप्यधिकाराद्विशेषसिद्धिस्तुल्येषु नाधिकारः स्यादिति हि द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायमित्यत्र वक्ष्यति । यदि तं सोममभिषुणुयादिति तच्छब्दः श्रूयते ततः सा वैश्वदेवीतिवत्प्रकृतग्रहणं भवेत् सोममात्रश्रवणाच्च प्रकृतगामित्वम् ।

एवं धारावाक्येऽपि ऐन्द्रवायवादिवाक्येषु ग्रहणमात्रमिच्छति धारासमर्थमेव द्रव्यं गृह्यते न सोमरसस्तस्याप्रकृतत्वादित्युक्तम् । अतो न तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वम् एतेनैकदेशिनः सम्प्रदायं वाक्ये सोमस्य प्राप्तिमभिदधाना निरस्ता तथा सिद्धान्तेऽपि तथैव सोमप्राप्तेः सोमपदं नामधेयं स्यादित्याशङ्का तावत् । एवं तद्वद्विशिष्टविधानं नापि नामधेयत्वमित्युक्तम् । प्रकृतिद्रव्यविधानं त्वत्रशिष्टं तन्निराकरणार्थं च सूत्रम् 'अचोदकाश्च संस्काराः' इति । यद्यैन्द्रवायववाक्येषु यागो विधीयेत ततः स्यात्प्रकृतिद्रव्यविधिः, तेषु तु ग्रहणमात्रमेव देवताविशिष्टं विधीयते । तस्मात्र श्रवणात्सम्भवति च ग्रहणमैन्द्रवायवं कुर्यादिति विधिः । यद्यपि ग्रहणमात्रेण तद्देवत्यता न भवति यागसहितेन तु ग्रहणेन शक्यते तद्देवत्यता कर्तुम् । अतो देवताविशिष्टे ग्रहणे चोदिते यागमन्तरेण तदनुपपत्तेः, यागापेक्षायां सोमेन यजेतेत्येतत्सर्वत्र द्रव्यदेवतासम्बन्धानुपपादयद्यागान्तरकल्पनां निरुणद्धि दशमुष्टीर्मिमीत इति च परिमाणश्रवणात् तावतश्च सोमस्याल्पपरिमाणैः पात्रैरसति समुच्चये ग्रहणासम्भवात् यथागृहीतानामेव च होमादुपपन्नः क्रमसमुच्चयदर्शनमाश्विनो दशमो गृह्यते तं तृतीयं जुहोतीति । अयागानामपि समुदायानुवादापवादाधिकरणानां पूर्वपक्षे कर्मभेदः सिद्धान्ते त्वभेद इति लक्षणसम्बन्धः ॥

सङ्ख्याकृतकर्मभेदाधिकरणम् ।

सू० पृथक्त्वनिवेशात्सङ्ख्यया कर्मभेदः स्यात् ॥ ६ ॥

गतोऽभ्यासप्रसङ्गः । सङ्ख्यया भेद इदानीमभिधीयते । अत्र कर्मोत्पत्तिवाक्यगता कर्मसमानाधिकरणा सङ्ख्योदाहरणम् । यथा तिस्र आहुतीर्जुहोति द्वादश द्वादशानि जुहोतीति तत्रैको होमो विधीयते बहवो वेति सन्देहः ।

नन्वभ्यासस्य सङ्ख्या या कर्मैकत्वेऽवधारिते ।
सङ्ख्योपपत्तिरभ्यासात्प्रयाजैकादशत्ववत् । उच्यते,
स्यादेव यदि कर्मैक्यं प्रागभ्यासादवधारितम् ।
अन्यत्वमात्रात्तत्सिद्धेस्तावत्त्वस्यावगम्यता ॥

एकादशप्रयाजानिति हि निर्ज्ञातसंख्येषु प्रयाजेषु श्रुतासंख्यानुक्रमव्यासेन पूर्यते । न चैवमिह कर्मैकत्वं विज्ञातम् । न ह्याख्यातमात्रं प्रमाणं यतः कर्मैकत्वं प्रमितं स्यात् यावन्ति वाक्ये पदानि प्रयुज्यन्ते तावतां संहत्य प्रामाण्यम् । अतो विद्धद्देवाख्यातं सङ्ख्यासामानाधिकरण्याद्बहूनि कर्माणि श्रुतसङ्ख्याविशिष्टानि विधत्त इति सिद्धो भेदः । अत्र कर्मण्येव सङ्ख्याश्रवणात्पूर्वपक्षशङ्का मन्देति मत्वा भाष्यकारः सप्तदश प्राजापत्यानीत्युदाहरत् । अत्र द्रव्यगतसङ्ख्यया नातीव स्फुटः कर्मभेद इति विचार्यते । किं सप्तदशपशुद्रव्यक एको यागो विधीयते ? । किं वैकैकपशुद्रव्यकाः सप्तदशैते यागा इति तदर्थं विचार्यते । प्राजापत्यानीति प्रकृत्या प्रजापतिर्देवताऽभिधीयते तद्धितेन पशुद्रव्यं, बहुवचनेन बहुत्वम् । तत्र तद्धितार्थो बहुत्वेन प्रथमसमन्वितः पश्चात् प्रजापतिना देवतया संबध्यते । पशुश्च पशुश्च पशुश्च पशवस्तेषां प्रजापतिर्देवतेति, तदा बहुभिः पशुभिर्व्यासज्यैकदेवता संबध्यते इति द्रव्यदेवतासंबन्धैक्यादेको यागो भवति । किं वा प्रथमं प्रजापतिनाऽन्वितः पशुः पश्चाद्बहुत्वेन संबध्यते प्रजापतिर्देवता अस्येति प्राजापत्यः । प्राजापत्यश्च प्राजापत्यश्च प्राजापत्यश्च प्राजापत्या बहव इति, तदा भिन्नैर्द्रव्यदेवतासंबन्धैर्भिन्ना एव यागाः कथ्यन्ते तत्र प्राजापत्यशब्देन देवतासंबन्धोपसर्जनं द्रव्यमेव प्राधान्येनोच्यते । यच्च प्रधानं तस्यैवार्थान्तरेण बहुत्वेन संबन्धो नोपसर्जनस्य देवतासंबन्धस्य । ननु देवताविशिष्टं द्रव्यमभिहितं विशिष्टेनैव स्वरूपेण सङ्ख्याऽन्वयः स्यान्न स्वरूपेण । न द्वौ त्रय इत्यत्रानैकान्त्यात् हि द्वावित्यत्र द्वित्वविशिष्टेन रूपेण द्विवचनाऽभिहितसङ्ख्यायोगः । तथा सति द्वाविति चत्वारः प्रतीयेरन्, एवं त्रय इति नव । न च तथा, तस्माद्यथा तत्र द्वित्वविशिष्टमपि द्रव्यं द्विशब्देनोक्तं स्वरूपेणैव द्विवचनाभिहितसङ्ख्यायोगं प्रतिपद्यते, तथाऽत्रापि तद्धिताभिहितं सङ्ख्यायोगं प्रतिपद्यते, तथाऽत्रापि तद्धिताभिहितं द्रव्यं स्वरूपेणैव बहुत्वयोगं प्रतिपद्यते न सोपसर्जनम् । तस्मादिदं कर्म सप्तदशपशुद्रव्यकम् । कथमिदानीं षोडशप्राप्तमेकपशुनिष्पत्तेकादशायदानद्रव्यत्वं

यागस्यानुपस्थितत्व । माऽनुपात्तिः, न चोदकानुसार्युपदेशनिर्णयः । यथोप-देशं ह्यतिदेशप्रवर्तना, तस्मादेकं कर्मेति प्राप्ते ब्रूमः

यदि कर्म भवेदेकमेकः स्याच्चोदकस्ततः ।
तेन चैकगणप्राप्तेः पशुसङ्ख्या विरुध्यते ॥

सवनीयविकारा ह्येकादशिनः तद्विकाराश्च प्राजापत्यास्तत्र चैकपशुनिष्ठैकादशावदानद्रव्यत्वे यागस्यासीदित्यत्राप्येकत्वे यागस्य चोदकोऽप्येकमेवावदानगणमतिदिशेत् तस्माच्च सप्तदशानां प्राजापत्यत्वं न सम्पादितं स्यात् । न चोपदेशेनातिदेशस्य बाधो विरोधाभावात्, प्राजापत्यानीत्युपदेशस्योभयथाऽप्युपपत्तेः । तेनार्थद्वयसाधारणमुपदेशवाक्यं प्रकृतिवच्छब्देन वाक्यशेषभूतेनानेककर्मपरमवधार्यते । कर्मभेदे हि प्रतिकर्मं भिन्नैश्चोदकैस्तावतां गणानां प्राप्तेः सिद्ध्यति सर्वेषां प्राजापत्यत्वम् । एवं "वसन्ताय कपिञ्जलानालभते" इत्यादिष्वपि चोदकवशेनैव यावद् द्रव्यं यागभेदः । ये तु चोदकमनादृत्य द्रव्यस्य तद्धिताभिहितस्य विशिष्टस्यैव बहुत्वावगमात् भेदमाहुस्तेषां चतुर्थ्यभिहितदेवतेषु वसन्ताय कपिञ्जला-नित्यादिषु न कर्मभेदः सिध्येत् तत्र प्रतिपश्ववदानगणप्राप्तिर्न स्यात् । अथ तत्र चोदकवशाद्भेदस्ततस्तथैव सर्वत्रास्तु, किमनेनापि तद्धितोपन्यासेनेत्यास्तां तावत् ॥

संज्ञाकृतकर्मभेदाधिकरणम् । सू० संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ ७ ॥

उद्देशक्रमस्यानन्यत्वाद्बहुविचारं गुणप्रकरणान्तरनिमित्तं भेदमुपेक्ष्य सम्प्रति संज्ञातो भेदोऽभिधीयते । ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते । 'अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते'ति । तत्रैतच्छब्दपरामृष्टानां ज्योतिरादीनां यजिसामानाधिकरण्येन यागनामत्वं तावत्सिद्धम् । तत्र संशयः किं प्रकृतमेव ज्योतिष्टोमं ज्योतिरादिशब्दैरनूद्य सहस्रदक्षिणाख्यो गुणो विधीयते ? उत कर्मान्तराण्येव नामान्यैः सदक्षिणानि विधीयन्ते ? इति । तत्र प्रकरणादेतच्छब्दस्य च प्रकृताभिधायित्वात्तत्सामानाधिकरण्याच्च ज्योतिरादीनां प्रकृतस्यानामप्रकृतकल्पनायोगाच्च पूर्वस्यैव गुणविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः ।

नामान्तरयुतावर्थे भेदस्तावत्प्रतीयते ।
बलवद्बाधकाभावात्साऽन्यथात्वं प्रपद्यते ॥

न चात्र बलवदस्ति बाधकं, येन सञ्ज्ञानिमित्तो भेदः ऽपोह्येत संज्ञाश्रुत्या चार्थान्तरावगमात्मकत्वविच्छेदे जाते ऽर्थान्तरकलुषितायां बुद्धावुपनिपतत्सहस्रदक्षिणेन यजेतेति न ज्योतिष्टोमं गन्तुमर्हति तस्मात्कर्मान्तराणि । एवं चायेव ज्योतिरित्यादेरर्थवत्त्वमन्यथानर्थक्यं स्यात्, एतेन सहस्रदक्षिणेनैतावतैव ज्योतिष्टोमस्य गुणविधिसिद्धेरेतच्छ-ब्दस्य प्रज्ञायमानकर्मान्तरवचनत्वेनाप्युपपद्यत इति सिद्धः कर्मभेदः ॥

देवताभेदकृतकर्मभेदाधिकरणम् ।

सू० गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात् ॥ ८ ॥

इदानीं गुणलक्षणो भेदः प्रस्तूयते । द्वेधा गुणस्य भेदकत्वं कश्चित्तावद्गुणः पूर्वविहितस्य कर्मणः प्रबलगुणावरुद्धत्वात्तत्र निवेशमलभमानः स्वात्मसंगतये विधिः कर्मान्तरोत्पत्तिपरतां कल्पयन् भेदको भवति, अनेकत्वाद्वा गुणानां प्राप्तकर्मानुवादेन विध्ययोगात्सर्वेषां विधिसिद्धये कर्मपरत्व विधेः कल्प्यते । तत्रानेकगुणनिमित्तो भेदः पौर्णमास्यधिकरण एव प्रसङ्गात्प्रतिपादितः । अधुना बलवद्द्वितीयगुणनिमित्तो ऽभिधीयते, चातुर्मास्येषु वैश्वदेव्यामिक्षेति यागं विधायाम्नायते—"वाजिभ्यो वाजिन" मिति तत्र संशयः । किं पूर्वस्मिन्नेवामिक्षायागे वाजिनं गुणो विधीयते? किं वा कर्मान्तर? मिति । तदर्थं च किमुत्पन्नस्त्वुत्पत्तशिष्टो गुणो तुल्यबलावुत्पत्तिशिष्टो बलीयानिति, तथा तद्धितचतुर्थ्योरपि बलाबल चिन्तनीयम् ।

तत्र वाजेनामितया योगाद्विश्वेदेवा हि वाजिनः ।
प्रकृतांस्तान्यदेच्छ्रुत्या वाजिशब्दश्च यौगिकः ॥

ते च पूर्वविहितकर्मसंप्रदानरूपेण प्रकृतास्तेनैव रूपेण प्रत्यभिज्ञायन्ते । तथाविधेन च संबध्यमानं वाजिनं पूर्वकर्मण्येव विहितं भवति । एवं च संभवति पूर्वत्र गुणमात्रविधाने प्रकृतहानमप्रकृतकल्पनमपूर्वान्तरकल्पनं विशिष्टविधिगौरवं च नाश्रयितुं युक्तम् । नन्वामिक्षायुक्तस्यैव पूर्वकर्मण उत्पत्तावगतत्वाच्च तत्र द्रव्यान्तरसम्बन्धापेक्षा, योग्यता चास्ति । उच्यते

यद्यप्युत्पत्तौ द्रव्ययुक्तं कर्मावधारितं तथाऽपीह निष्कृष्य कर्मस्वरूपमात्रमनूद्यते । अभिधानकृता ह्याकाङ्क्षा न वस्तुकृता, तेन स्वरूपमात्रस्याभिधानोपात्तस्यास्त्येव द्रव्यान्तरसम्बन्धापेक्षा । योग्यता चास्त्येव द्रव्यान्तरेण स्वरूपमात्रस्य सम्बन्द्धुम् । शब्दान्तराधिकरणे हि प्रत्ययवाच्या भावना प्रकृत्यर्थानुरक्तैवावगम्यते न शुद्धस्वरूपेति धात्वर्थान्तरमनवकाशं स्यादित्युक्तम् । इह तु कल्पितेन वाजिना गुणाननुरक्तमपि कर्मावगतं पदान्तरस्थात् । अतस्तदनुवादेन शक्यं गुणान्तरविधानम्, अतो नास्त्युत्पत्त्युत्पन्नशिष्टयोर्विरोधः । न चामिक्षया देवतासम्बन्धस्य श्रौतत्वाद्वाक्यगम्याद्वाजिनसम्बन्धाद्बलीयस्त्वमिति वाच्यम् उभयोर्वाक्यगम्यत्वात्, न ह्यामिक्षाया देवतासम्बन्धो वैश्वदेवीपदेन केवलेनावगम्यते किं त्वामिक्षापदैकवाक्यतया । तस्मादुभयोस्तुल्यबलत्वात्पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि विकल्पः समुच्चयो वेति प्राप्तेऽभिधीयते ।

आमिक्षाया बलीयस्त्वमुत्पत्तौ चोदनाच्छ्रुतेः ।
उत्पन्ने वाजिनं वाक्यात्तेन तद्दुर्बलं मतम् ॥

यत्तु सगुणोत्पन्नमपि कर्म स्वरूपमात्रेण निष्कृष्य शक्यं गुणान्तरं विधातुमित्युक्तं, तदयुक्तं, यद्यपि ह्यभिधानतः स्वरूपमात्रं निष्कृष्यते तथाऽपि तस्योत्पत्तिवाक्यावगतस्यानुवादात्तत्स्वरूपमालोच्यमानमेव गुणानुरक्तमवगम्यते, ततश्च नैराकाङ्क्ष्यादयोग्यत्वाच्च गुणान्तरं तत्र निवेशमलभमानमात्मनिवेशवत्कर्मान्तरोत्पत्तिं सूचयति । श्रौतश्चामिक्षाया विश्वेदेवैः सम्बन्धः, तद्धितस्य देवताविशिष्टद्रव्यवाचिनः पदान्तरोपस्थापितद्रव्यविशेषवचनत्वाद्वाजिभ्य इति चतुर्थी सम्प्रदानमात्रं वदति, न तद्विशिष्टं द्रव्यं, वाक्यात्तु तत्सम्बन्ध इति दुर्बलः, प्रपञ्चितं चैतद्वार्त्तिक एव । अन्ये च बहवः सन्निकर्षविप्रकर्षप्रकारा वार्त्तिके एव द्रष्टव्याः । तस्मादामिक्षाऽपहृते कर्मण्यसन्निवेशाद्वाजिनगुणात्कर्मभेदः ॥

पूर्वाधिकरणाशङ्कानिरासेऽद्रव्यविधेयानुनिष्पन्नकर्मैक्याधिकरणं वा ।

सू० अगुणे तु कर्म(१)शब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेत ॥ ९ ॥

१ अगुणे तु कर्मशब्द इति मस्तुदाहरणे मुद्रितम् । इति द्वित्रेषु पुस्तकेषु पाठो दृश्यते स तु न युक्त इति प्रतीमः ।

अथवाऽधिकरणान्तरम् "अग्निहोत्रं जुहोती"ति निर्गुणकर्मोत्पन्नं तत्सन्निधौ च दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीत्यादयो बहवो गुणाः श्रूयमाणाः पूर्वकर्मनिवेशे सति विकल्पप्रसङ्गादन्यतराग्रहणे वान्यतरस्य निवेशासंभवात्पूर्ववदेव कर्मान्तरं कल्पयन्तीति प्राप्ते ब्रूमः । सर्वेषाममीषामन्योन्याऽनालोचनेनाग्निहोत्रवाक्यमात्रालोचनात्तत्र च निर्गुणस्य कर्मणोऽवगतस्य सर्वगुणयोग्यत्वात्पौर्वापर्याभावाच्चान्याग्रहणेऽन्यस्य निवेश इत्यभावात्तत्रैव गुणमात्रविधानं, प्रमाणवशाच्च विकल्पः ॥

दध्यादिद्रव्यफलत्वाधिकरणम् ।

सू० फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ १० ॥

अग्निहोत्रं प्रकृत्य "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुया"दिति श्रूयते । तत्र संशयः किमग्निहोत्रात्कर्मान्तरं दधिविशिष्टमिन्द्रियकामाय विधीयते? उत तत्रैव गुणमात्रं फलाय विधीयत? इति तदर्थमिदं विचार्यते किं कर्मणः फलमिद? मुत गुणादिति । यदि कर्मणः, ततः प्राप्तस्य कर्मणः फलसंबन्धं गुणसंबन्धं चैकं वाक्यं न शक्नोति विधातुमिति कर्मान्तरं स्यात् । गुणफलसंबन्धे तु तन्मात्रं वाक्येन विधीयते । दधिहोमसंबन्धस्त्वाश्रयाश्रयिरूपः प्रकरणप्राप्तोऽनूद्यमानो न वाक्यं भिनत्तीति सिद्ध्यत्येकवाक्यत्वमकर्मान्तरत्वेऽपि । तेन भेदाभेदसिद्ध्यर्थं कर्मणः फलं गुणाद्वेति चिन्त्यते, सत्यपि च पक्षद्वये । भावनाभेदे धात्वर्थभेदाभेदविचारणाल्लक्षणसंबन्धः । तत्र

धात्वर्थात्फलमित्युक्तं भावना सन्निकर्षतः ।
विप्रकृष्टस्तु नामार्थस्तदर्थो न फलान्वयी ॥

भावार्थाधिकरणे ह्येतदुक्तं, यथा धात्वर्थात्फलं न नामार्थात् स तु धात्वर्थस्यैवाङ्गमिति, तदिहापि दधि होमार्थं होमः फलार्थः । किंच ।

दध्नश्च फलसंबन्धे जुहोतेः स्यादनन्वयः ।
यदि सोऽपि विधीयेत वाक्यभेदः प्रसज्यते ॥

न ह्येकेन वाक्येन फले होमे च शक्नोति दधि विधातुम् । तत्रासति होमसंबन्धे जुहोतिपदमनर्थं स्यात्, तस्य च दध्ना सह क्रियाकारकभावो ऽवगम्यमानः परित्यक्तः स्यात्तस्मात् होमस्यैव फले विधानं गुणविशिष्टस्येति प्राप्ते ब्रूमः ।

धात्वर्थस्यान्यतः प्राप्तेर्गुणमात्रं विधीयते ।
विधेयं यच्च तेनैव फलं नान्येन युज्यते ॥

तत्रैव हि भावनार्थाधिकरणन्यायो यत्र धात्वर्थो नामार्थश्चोभयमपि विधीयते । अत्र तु प्राप्तत्वेन धात्वर्थस्याविधेयत्वाद्गुणमात्रं विधीयते विधेयस्यैव फलसंबन्धो नाविधेयस्य । तेन गुणस्यैव फलं न तु कर्मान्तरं विधेयं भविष्यति । नापि प्रकृतहानाप्रकृतकल्पना विशिष्टविधिगौरवमत्वर्थलक्षणादोषप्रसङ्गः । अतो गुणमात्रविधानात्तस्यैव फलं, जुहोतेरिदानीं कथमन्वयः । केचिदाहुः कर्मोपयमेव दधि फलकामस्य विधीयते न दधिमात्रं, अभावार्थस्य विधिविषयत्वायोगात् अतो दध्यनुरक्तो होम एव विधीयते । न चैवं वाक्यभेदः, दध्नो विधानाभावात् लौकिकं हि क्रियाकारकलक्षणं संबन्धमाश्रित्य द्रव्याणां क्रियाऽऽपत्तिर्न पुनस्तादर्थ्यं कर्मणो ऽकारकत्वप्रसङ्गादतः फलार्थेनैव होमे कारकीभूतस्य दध्नः प्रतीयते न होमार्थत्वं, होमार्थत्वे तत्रापि विधिव्यापाराद्वाक्यभेदः स्यात् न तु तदस्ति तेन होमाश्रितस्य दधिव्यापारस्य फले विधानाद्वाक्यभेदं विनैव सिद्धो जुहोत्यन्वय इति । अत्रेदं वक्तव्यं यदि न दधि विधीयते किं तर्ह्यत्र विधीयते? होम एव दध्यनुरक्तः फलाय विधीयत इति चेदेवं तर्हि होम एव फलार्थः स्यात् । दधि तु होमगतदध्यनुरागसपर्यार्थमुपादीयमानं तदर्थमेव स्यान्न फलार्थम् । अपि च मा भूद्दध्नो विधानं तदनुरागस्तु प्राप्तस्य कर्मणो विधीयते फलसंबन्धश्चेति वाक्यभेदः ॥

ननु न ब्रूमो दध्नो न विधानमिति किंतु होमार्थतया न विधीयते फलार्थतया होमाश्रितं विधीयते होमे कारकीभूतमित्यर्थः । उच्यते दधीति दधिविशिष्टकारकमात्रं पदेनोच्यते होमे तत्कारकमिति कुतोऽवगम्यते? । वाक्यादिति चेदेवं तत्याश्रयसंबन्धः फलसंबन्धश्च बोध्यत्वाद्वाक्यं भिद्येत ।

ननु लौकिकमेव क्रियाकारकलक्षणमाश्रयाश्रयिसंबन्धमुपादाय केवलं फलसंबन्धकरणाच्च वाक्यभेदः । नैतदेवं, लोकतो हि क्रियाकारकयोः संबन्धः संभवमात्रेण सिद्धो न कर्तव्यतया । कर्तव्यतया चात्र दधिहोमसंबन्धः श्रूयते दध्ना जुहुयादिति, तेन तस्य कर्तव्यता फलसंबन्धश्चेति वाक्यभेदः । न हि दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र य इन्द्रियकामः स दध्ना जुहुयादिति वचनव्यक्तिः संभवति होमस्याविधेयत्वात्, विधाने च कर्मान्तरत्वापत्ते, अतो जुहुयादिति तावदनुवादः । तत्र यज्जुहुयात्तद्दध्नेन्द्रियकामस्येति च वाक्यभेदः । अथ यद् दध्ना जुहुयात्तदिन्द्रियकामस्येति तदयुक्तम् । न हि सत्यपि संभवे दध्ना होतव्यं प्राप्तं यदनूद्येत । अथ यदिन्द्रियकामस्य जुहुयात्तद्दध्नेति तदप्ययुक्तम्, इन्द्रियकामार्थत्वेन होमस्याप्राप्तत्वात् । अथ मन्येत यद्यपीन्द्रियकामस्येन्द्रियकामत्वेन रूपेण होमो न प्राप्त इन्द्रियार्थत्वेनेति प्राकृततयाऽपि पुरुषाणां बहुकामत्वात्कदाचिदग्निहोत्राश्रयायामपि प्रभवतीन्द्रिये पुरुषस्य कामना, तेनेन्द्रियकामनोपलक्षितस्य पुरुषस्य कदाचित्प्राप्त एव होम इति तदनुवादेन दधि विधीयते, तदयुक्तम् । कामस्य फलरूपाभिधायिनः कामपदस्य पुरुषस्वरूपपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् । अपि चैवं न फलार्थं दधि स्यात् किंतु इन्द्रियकामनायां निमित्ते नैमित्तिकं क्रत्वङ्गं स्यात् । विवरणकारस्य तु अपूर्वान्तरानभ्युपगमात् क्रत्वपूर्वान्वितस्यैव गुणस्य फलार्थत्वादपूर्वसंबन्धस्य च लोकतः सिद्धभावात्सुतरां वाक्यभेदः स्यात् । तस्मान्न होमसंबद्धं दधि वाक्येन विधीयते अपि तु दध्नेत्येतावन्मात्रमिन्द्रियकामः स दध्नेति, कथं तर्हि जुहोतेरन्वयः? । उच्यते दध्नेति करणभूतं दधि फलाय विधीयते तृतीयानिर्देशात् क्रियाऽपेक्षं च करणत्वमिति क्रियाऽपेक्षायां संनिधिलक्षणप्रकरणप्राप्तो होमसंबन्धो जुहोतिनाऽनूद्यते ॥

ननु होमादिवत्फलभावनाऽपेक्षमेव करणत्वं भविष्यति न क्रियान्तरमपेक्षते, उच्यते, न धात्वर्थवद्दध्यादेः सिद्धस्वभावस्य स्वरूपेण फलभावनाकरणत्वमुपपद्यते, कर्तृव्यापारविषयस्य हि करणत्वं, दध्यादेश्च किंचिद्धात्वर्थं प्रति करणीभवतः कर्तृव्यापारविषयता न स्वरूपेण यागादिव-

दित्यस्ति धात्वर्थविशेषापेक्षा । यद्यपि चादृष्टोपकारप्रयाजादिव्यापार-
विषयता यागादिवद्दध्यादेः सिद्धस्वभावस्यापि स्वरूपेण सम्भवेत्तथाऽपि
दृष्टार्थव्यापारविषयतासिद्ध्यर्थं कारकभावमपेक्षते । अवश्यं च दृष्टद्वारेणापि
कर्तृव्यापारविषयता करणस्याङ्गीकर्तव्या, अन्यथा दृष्टार्थाङ्गमात्रानुष्ठाना-
त्करणं प्रति पुरुषप्रतिव्यापाराभावात्करणोपदेशवैयर्थ्यं स्यात्तस्माद्विभक्त्यभि-
हितकारकविशिष्टं दधि, दधिविशिष्टो वा कारकं प्रत्ययार्थप्राधान्यात्फलाय
विधीयते । फलभावनाकरणत्वं च यागादिवदेव समभिव्याहारात्सिद्धं न
विभक्त्यभिधानमपेक्षते । कारकभावश्च क्रियाविशेषापेक्ष इति सन्निधि-
प्राप्तो होमो धातुनाऽनूद्यत इति सिद्ध्यति जुहोतेरन्वयः, कारकभाव-
स्यैकपदोपात्तः क्रियाविशेषसम्बन्धश्च सन्निधिप्राप्तः फलान्वय एव वाक्येन
विधीयते न वाक्यभेदः ॥

वारवन्तीयादीनां कर्मान्तरताधिकरणम् ।

सू० समेषु कर्म युक्तं स्यात् ॥ ११ ॥

त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा
ब्रह्मवर्चसकामो यजेते'त्यग्निष्टुत्संज्ञकं यागं विधाय तस्य प्राकरणिकेन
वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमिति वाक्येन गुणं विधाय पुनराम्नातमेत-
स्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति
तत्र पूर्वपक्षस्संशयः: किं पूर्वस्मिन्नेवाग्निष्टुत्संज्ञके यागे पशुफलार्थत्वेन रेवत्या-
धारं वारवन्तीयं गुणो विधीयते? उत कर्मान्तरमिति तदर्थमेतत् विचा-
र्यते । किं फलार्थस्य वारवन्तीयस्य प्रकृतो याग आश्रयोऽभवितुं शक्नोति
नेति । तत्र पूर्वपक्षवाऽपि गुणमात्रं विधीयते फलाय, न तु यागस्य विधानं
विधिगौरवात् । सामान्यस्य यागस्य साक्षाच्छ्रवणमप्यस्ति । तथाऽपि
स्तोत्रनिर्वृत्तिद्वारा तदुपपद्यते विशिष्टयागान्तरविधौ विधिगौरवात्प्रकृ-
तहानाऽप्रकृतकल्पनादोषाच्च तस्यैव रेवत्याधारं वारवन्तीयं फलाय
विधीयते । यद्यपि द्रव्यदेवतासाधनो यागः साम्ना साध्यमानस्य तु
स्तूयते इति न साध्यस्याङ्गं प्रकृतायवस्थं सम्भवति । तथाऽप्यानर्थक्यात्

दङ्गेष्वित्यङ्गभूतस्तोत्रनिर्वृत्तिद्वारेण यागसाधनत्वं साम्नः संभवतीति युक्त प्रकृताश्रयत्वम्। नन्वेवं रेवतीवारवन्तीयसंबन्धः फलसंबन्धश्चेत्यनेकार्थत्वाद्वाक्यभेदः स्यात्, नैष दोषः। यदि संबन्धद्वयमपि विधिशब्देन बोधयितव्यं स्यात्स्याद्वाक्यभेदः कृत्वा-शब्देनैव तु रेवतीवारवन्तीसंबन्धे प्रतीते केवलसंबन्ध एव यजेः परेण लिङ्प्रत्ययेन प्रतिपादयितव्य इति न वाक्यभेदः, यथा विशिष्टापूर्वकर्मविधौ तस्य विशेषणसंबन्धे विभक्त्यादिभिरेव सिद्धे तादृशस्य फले विधानाद्वाक्यभेदः, यः फलं कुर्यात्सद्गुणेन यागेनेति, तद्वदिहापि यः फलं कुर्यात्स रेवतीषु वारवन्तीयकरणेनेति न वाक्यभेदः। तस्मात्फलाय गुणमात्रविधिर्वचनिस्तु विपरिवृत्तिप्रयोगानुवादः, एतच्छब्दोऽपि प्रशस्तः पूर्वस्य यागस्य फलवता गुणेन सहाश्रयाश्रयिसंबन्धं सविधिलभ्यमनुवदति। अग्निष्टोमसामशब्दोऽपि स्थानवंश्यतद्गुण्यायप्राप्तस्तोत्रसंबन्धानुवादः। यद्यपि तत्र बहूनि स्तोत्राणि वाज्यपृष्ठादीनि सन्ति तथाऽपि वारवन्तीयस्य क्रत्वर्थस्याग्निष्टोमस्तोत्रमेव स्थानं दृष्टमिति फलार्थस्यापि तदेव स्थानं भविष्यति तस्मादेवं प्राप्तत्वेनाविधेयत्वाच्च वाक्यभेद इति प्राप्ते ब्रूमः।

प्रकृतं कर्म गृह्णाति फलाय विहितो गुणः।
यत्र तत्र गुणात्कामो यागः साम्ना न साध्यते ॥ १ ॥

कारकभावापत्तिर्हि तदाश्रयत्वं तदपि प्रकरणप्राप्तमनुवदितव्यं वाक्येनाश्रयसंबन्धकरणे वाक्यभेदात्, तेन यत्र प्रकृते कर्मणि फलार्थस्य गुणस्य कारकभावः संभवति तत्रैव गुणात्कामो यथा दध्नेन्द्रियकामस्येति न त्विह प्रकृतयागकारकत्वं साम्नः संभवति, संभवति तु तदङ्गभूते स्तोत्रे कारकत्वं तत्तु न प्रकृतमानिर्देशिकत्वादिह स्तोत्राणां, न वाक्यप्रावंश्यतद्गुण्यायस्य विषयः यो हि कर्माङ्गत्वेन गुणश्चोद्यते स तत्र साक्षादसंभवद्भिर्निविशते। संभवति तदङ्गद्वारेणाप्युपकारकत्वं। न वाक्यप्रत्ययसङ्गद्वारेण संभवति। न ह्यङ्गेन कारकभावः प्रधाने कारकत्व भवति। वाक्यस्य नीतिदर्शक्रियात्याश्रयाश्रयिवाक्यपादेशः यतः प्रकृतक्रियासंबन्धः स्यात् ॥

ननु नावश्यं कारकतयैव तदाश्रयत्वं सम्बन्धान्तरेणाप्युपपत्तेस्तेन क्त्वा-शब्देन क्रियान्तरसमानकर्तृकयागस्य मानम् रेवतीवारवन्तीय सम्बन्धकाय फलाय विधीयते किं तत्क्रियान्तरमित्यपेक्षायां सन्निहितो याग उपलभ्यते । यद्यप्यग्निष्टोमसामेति नावकल्पते अनुवादासम्भवा द्विधानेन वाक्यभेदात् ।

न च क्त्वर्थस्य वारवन्तीयस्य यत्स्थानं तदेव पुरुषार्थस्यापि भवतीति प्रमाणमस्ति यतोऽग्निष्टोमसामत्वमनूद्येत । किञ्च रेवतीवारवन्तीयं कृत्वा पशून् भावयेदित्युक्ते पशुभावनाऽपेक्षयैव समानकर्तृत्वसम्भवाच्च क्रियान्तरापेक्षा यत्र सन्निहितो याग सम्बध्येत । तस्मात् क्त्वा-शब्द कल्पितगुणफलसम्बन्धविधौ यजेतेति चाग्निष्टोमसामेति च द्वावपि शब्दौ प्रकरणप्राप्तानुवादत्वासम्भवाद्विधाने च वाक्यभेदादनर्थकौ स्याताम् । तस्मात् क्त्वा-शब्दकल्पितरेवतीवारवन्तीयसम्बन्धविशेषितो याग फलाय विधीयते । तत्र साम्न प्रकृतितोऽग्निष्टोमस्तोत्रस्थानप्राप्तेस्तदनुवृत्त्या रेवत्योऽपि तत्स्थाना भवन्तीति । तेनाग्निष्टोमसामेत्यनुवाद, एतच्छब्दोऽपि प्रस्तूयमानपूर्वयागवचनो रेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वा पशुकामो यजेतेत्येतावन्मात्रं विधीयते इति लाघवमेकवाक्यत्वं च लभ्यते । पूर्वे विधौ गुणफलसम्बन्धविधौ तु यज्यादेरानर्थक्यं वाक्यभेदो वा स्यादित्युक्तम् । ये तु गुणफलाधिकारेष्वपि वाक्येनैव गुणस्याश्रयसम्बन्धमुपगच्छन्त कर्मैव गुणानुरक्तं फलाय विधीयते वाक्येनेत्याहु । तेषामत्रापि रेवतीवारवन्तीयसाधनकाग्निष्टोमस्तोत्रविशिष्टस्य प्रकृतस्यैव यागस्य दध्यनुरक्तस्येव होमस्य फले विधिसम्भवान्नास्ति सिद्धान्तहानि ।

ननु तत्र दध्यनुरागो होमस्य लोकसिद्धो लभ्यते केवलस्तु फलसम्बन्धो वाक्येन विधीयते । इह तु यद्यपि पशुकामो स्तोत्रसाधनस्य लौकिकं स्तोत्रस्य यागविशेषणत्वं न लोकत सिध्यतीति विधिवशादेव लभ्यम्, ततश्च तस्य च फलसम्बन्धस्य च विधानाद्वाक्यभेदः स्यात् यस्य न लोकसिद्धमस्तिदेवतास्तु सिद्ध स्तोत्रस्य पूर्वयागात्प्रस्तावस्तोत्रविधि

यथात्वं च ऋक्सामयोर्लोकसिद्धम् । तदेव ऋक्सामविशेषितस्तोत्रानुरागं याग-स्यान्यतः सिद्धमुपादाय केवलफलसंबन्धमात्रं विधिनाऽनेन बोध्यते इति कुतो वाक्यभेदः । किं च कृत्वा-शब्देन स्तोत्रसमानकर्तृकत्वमेव याग-स्योच्यते न तत्कारकत्वं तादर्थ्य वा । समानकर्तृकत्वं च लोकसिद्ध-मेव लभ्यते इति दध्यादिभिरविशेषः, अतो रेवतीवारवन्तीयसाधन-काग्निष्टोमस्तोत्रसमानकर्तृकत्वविशिष्टः प्रकृत एव यागः फलाय विधातुं शक्यते । यद्वा अग्निष्टोमस्तोत्रमेवातिदेशप्राप्तं रेवतीवारवन्तीया-नुरक्तं पशुकामस्य विधीयते यजिपरस्यापि विधेः स्तोत्रविषयत्वं न दुष्य-तीति निर्वापपरस्येव द्रव्यदेवतासबन्धविषयत्व यजेरपि निर्वपतिवदनुवा-दत्वात्, तस्माद्गुणेनाश्रयसंबन्धे सिद्धान्तहानिरित्यास्तां तावत् ॥

सौभरनिधनयोः कामिकाधिकरणम् ।

सू० सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधनं काम-संयोगः[1] ॥ १२ ॥

"यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवी-ते"ति श्रुत्ता सामाख्यं स्तोत्रं प्रकृत्य तदाश्रयं सौभरफलत्रयसाधनत्वेनाम्ना-तम् । यद्यपि सौभरस्य साम्नो गीत्यात्मकक्रियात्वाद्वारवन्तीयवत्ताश्रयापेक्षा तथाऽपि स्तुवीतेत्यनेनैकवाक्यत्वात्तत्साधनभूतस्यैव फले विधानं विज्ञायते। तथा हि यावन्ति पदानि प्रयुज्यन्ते तावतां यथाऽन्वयो भवति तथा वा-क्यार्थो वर्णनीयः । तद्यदि सौभरमात्रं विधीयेत ततः स्तुवीतेत्यनर्थकं स्यात्, स्तुत्यन्तरविधाने गौरवं, मत्वर्थलक्षणा च स्यादतः सौभरेणेत्येकव-चनात्तं सौभरविशिष्टं करणकारकं फले विधीयते, करणं च क्रियाऽपेक्षमिति युक्तं प्रकृतस्तोत्राश्रयत्वम् । वारवतीयन्तु द्वितीयान्तत्वान्न करणीभूतमवग-म्यते किं तर्हि कर्मीभूतम् । न च स्तोत्रे यागे वा साम्नः कर्मत्वं संभवति तेन कृत्वा-शब्दार्थमात्रं प्रति कर्मत्वाच्च क्रियान्तरापेक्षेति वैषम्ये, तदेवं फलत्रयसाधनं सौभरं प्रकृत्याऽऽम्नातं "हीषेति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय ऊ इति स्वर्गकामाये"ति । तत्र संशयः । किं हीषा-

---

१ निधने कामसंयोग इति पाठान्तरम् ।

दयो निधनविशेषाः सौभरफलात्फलान्तरार्थेन विधीयन्ते? उत सौभरस्यैव तत्तत्फलसाधनत्वात्तस्य चानियमेन प्राप्ता नियम्यन्ते? इति। तदर्थं किं वृष्टिकामादिशब्दोक्तपुरुषशेषत्वेनैते साक्षाद्विधीयन्ते? अथ तत्साधनशेषत्वेने?ति तत्र पुरुषस्य श्रौतत्वात्तादर्थ्येनैव हीषादीनां चतुर्थ्या विज्ञायते तच्छेषता च तदभिलषितफलसाधनतयेति फलार्थत्वमेवैषां साधनसम्बन्धे तु वृष्टिकामादिशब्दैः सौभरं लक्ष्येत

न च श्रुतिसम्भवे लक्षणा न्याय्या। तस्माद्धीषादयो गुणाः फलान्तरार्था इति प्राप्ते ब्रूमः। वृष्ट्यादीनि पूर्वोक्तान्येव त्रिपर्यवर्तमानानि प्रत्यभिज्ञायन्ते इति न फलान्तरावगमः। किंच हीषीति शब्दमात्रे फलाय विहिते सत्याश्रयापेक्षायां यत्तावत्सौभरं प्रकृतं न तच्छक्यं त्यक्त्वाऽऽश्रयान्तरं प्रतिपत्तुम्। यत्तु तदवयवभूतं निधनं न तत्प्रकृतं न चानर्थक्यतदङ्गन्यायस्यात्र विषय इत्युक्तम्। सत्यपि च तदङ्गावगतावनेकावयवत्वान्नियमेन निधनसम्बन्धे, तत्र निधनमित्यनर्थकं स्यात्, विधाने च वाक्यभेदः। तस्माद्वृष्टिकामादिशब्दवति सौभरे निधनत्वेनैव नियतमप्राप्ता हीषादयो नियम्यन्ते। अथवा लक्षणाऽपि नातीवात्र विद्यते। न हि यदेव फलस्य करणं तस्यैव पुरुषशेषत्वं तदङ्गस्यापि तद्द्वारेणास्त्येव पुरुषशेषता। तथा चान्यत्राऽपि प्रयोगो दृश्यते। वासिष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाज इत्यादिस्तेन हीषादयः सौभराङ्गभूतास्तद्द्वारेण वृष्टिकामादीनां पुरुषाणामनियमेन यथा शेषभूताः प्राप्तास्तानेव प्रति यथारूपं नियम्यन्त इति न लक्षणा, साधनद्वारेण तु तादर्थ्यं, न साक्षादिति लक्षणायाश्च युक्तिर्भाष्यका[illegible], यथा प्राप्तानां च नियम इति न शाखान्तरगते सौभरे शाखान्तरीयं निधनं प्रयोक्तव्यं, किन्तु तत्तन्निधनसहितमेव सौभरं विशिष्टं तत्तत्फलार्थं प्रयोक्तव्यम्। तस्मात्फलान्तरार्थं नैव हीषादयो गुणा विधीयन्ते नियम्यन्ते तच्छाखाप्राप्ते सौभरे।

इति शास्त्रदीपिकायां द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

अथ द्वितीये तृतीयः पादः ।

ग्रहाग्रताया ज्योतिष्टोमाङ्गताधिकरणम् ।

सू० गुणस्तु क्रतुसंयोगात्कर्मान्तरं प्रयोजयेत्संयोगस्याशेषभूतत्वात् ।

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते । "यदि रथन्तरं सामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् यदि बृहत्सामा शुक्राग्रा"निति तत्र संशयः । किं ज्योतिष्टोमात्कर्मान्तरं रथन्तरसामा बृहत्सामेति विधीयते? । किं वा ज्योतिष्टोम एव रथन्तरेण बृहता वावच्छिन्नो ग्रहाग्रताविशेषं प्रति निमित्तत्वेनानुकीर्त्यते ? इति, तदर्थमिदं चिन्त्यते । किमयं कृत्स्नक्रतुसंयोगो रथन्तरादेरुताकृत्स्नक्रतुसंयोग ? इति । तदर्थमपि किं रथन्तरविशिष्टः क्रतुरिह निमित्तमुत क्रतुविशिष्टं रथन्तर?मिति ।

तत्रान्यार्थप्रधानत्वाद्बहुव्रीहेर्निमित्तता ।
रथन्तरविशिष्टस्य क्रतोरेवावगम्यते ॥
विशेषणं व्यवच्छेत्तृ विशेष्यस्यापि चोच्यते ।
ज्योतिष्टोमे च नान्येषां व्यवच्छेदस्य संभवः ॥
रथन्तरेण कृत्स्नस्य क्रतोर्व्याप्तिश्च नैव हि ।
सन्त्यन्यान्यपि सामानि गायत्रादीनि तत्र हि ॥

तेन व्यवच्छेदाभावात्तत्तथाऽपि चाव्याप्त्या सामान्तरसापेक्षतया विशेषणासंभवात्पूर्वंचासंभवी रथन्तरसामत्व गुणः कर्मान्तरं कल्पयति । यदि-शब्दश्च निरर्थको ह्यध्याहारादिना वा व्याख्येय इति प्राप्ते ब्रूमः । यदि-शब्दात्प्रकरणाच्च ज्योतिष्टोमस्याभिधानम् ।

न च सामान्तरव्यवच्छेदेन रथन्तरस्य विशेषणत्वं शब्दो हि स्वार्थमात्रमेव प्रथमं बोधयति यदि सा नित्यप्राप्ता स्यात्ततस्तत्प्रतिपादनमनर्थकमित्यर्थान्तरव्यवच्छेदं कुर्यात्, इह तु रथन्तरसत्तायाः पाक्षिकत्वात्तत्प्रतिपादनेऽपि नानर्थक्यमित्यसत्त्वाप्युदासीनसत्तयैवात्र विशेषणत्वलाभान्न कर्मान्तरत्वं, यद्यपि सामान्तरमेव व्यवच्छेद्यम् । तथाऽपि वैकल्पिकयो रथन्तरबृहतोर्विरोधिनोः परस्परव्यवच्छेदेनैव विशेषणत्वं नावि-

रोधिना सामान्तरेणास्य व्यवच्छेदः । यथा नीलोत्पलमिति पीतादीनामेव व्यवच्छेदो न तु दैर्घ्यादीनाम् ।

न च रथन्तरस्य सामान्तरापेक्षत्वमनपेक्षस्यैव पृष्ठस्तोत्रसाधनत्वेन ज्योतिष्टोमान्वयात्, तेन यद्यपीह रथन्तरविशिष्टः क्रतुर्निमित्तं, तथाऽपि प्रकृतस्यैवाभिधानम् । अथवा क्रतुविशिष्टं रथन्तरमिह निमित्तमनित्यत्वात् नित्यस्तु क्रतुर्न निमित्तं भवितुमर्हति तेन यद्यपि बहुव्रीहिणा रथन्तरविशिष्टः क्रतुरेवाभिधीयते तथाऽपि दध्ना जुहोतीतिवद्विशेषणपरत्वात्तस्यैव निमित्तत्वं प्रथमप्रतीतं रथन्तरमुल्लङ्घ्य यदि-शब्दोपक्रान्तनिमित्तप्रतीतिर्न यावत्क्रतु गच्छतीति रथन्तरमेव निमित्तं, तच्च ज्योतिष्टोमेऽप्यस्ति तस्माद कर्मान्तरम् ।

अवेष्टौ क्रत्वन्तरताऽधिकारताऽधिकरणम् ।

सू० अवेष्टौ यज्ञसंयोगात्क्रतुप्रधानमुच्यते ॥ १ ॥

राजसूये राजकर्तृके अवेष्टिर्नामेष्टिः समाम्नाता, "आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा" इत्यादिका ता प्रकृत्योच्यते । "यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेत् । यदि राजन्य ऐन्द्रं, यदि वैश्यो वैश्वदेव"मिति तत्र संशयः । किं ब्राह्मणादीनामवेष्टौ प्राप्तानां मध्ये निधानविशेषं प्रति निमित्तार्थानि वचनानि? उत ताभ्यामप्राप्तानां प्रापकाणी? ति तदर्थमिदं विचार्यते किं राजसूये त्रयाणामपि ब्राह्मणादीनामधिकारः? उत क्षत्रियस्यैवे? ति । तदर्थमपि किं राजसूयाधिकारगतराजशब्दस्त्रयाणामपि वाचकः? किंवा क्षत्रियस्यैवे? ति । ततोऽपि किं राजशब्दो राज्ययोगनिमित्तः? उत क्षत्रियजातिनिमित्त? इति विचारयितव्यम् । यदि राज्ययोगनिमित्तस्ततस्त्रयाणामपि अधिकारोऽवश्यम्भावीति पदत्रयोपादानात् वाक्यैर्निमित्तार्थानि ब्राह्मणादीनां वचनानि । अथ जातिनिमित्तं, ततो ऽतज्जातीयत्वेन ब्राह्मणवैश्ययोरप्राप्तत्वात् वचनैरधिकारविधानादप्राप्तानां ब्राह्मणादीनां प्रापकाणि । तत्र "राज्ययोगनिमित्तोऽयमार्येष्वसंप्रतिपत्तेः । सर्वलोकप्रसिद्ध्याऽविगानाच्च तत्परो ।

क्षत्रियत्वनिमित्तत्वमनार्येष्ववगम्यते । द्रविडेषु विगीतं च तदन्येष्वप्रसिद्धितः" । तेन राज्ययोगाद्ब्राह्मणादयोऽपि भवन्तीति, राज्यपदं तु रूढ्या जनपदवचने वर्त्तते न राज्ययोगमपेक्षते ॥

ननु राज्ययोगाद्राज्यमभियुक्ताः स्मरन्ति "तस्य कर्मणी"त्यधिकृत्य "पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगि"ति वचनाद्राजशब्दस्य तत्र पाठादाचाराच्च स्मृतेर्बलीयस्त्वं स्थितम् । उच्यते। लोकप्रयोग एव शब्दार्थावधारणे प्रमाणं स्मृतेरपि स एव मूलं नान्यदस्ति, प्रयोगाच्च राज्यशब्दस्यैव स्वातन्त्र्यं तन्निमित्तत्वं च राजशब्दस्यावगम्यते, ततस्तदनुसारेण स्मरणं साधुशब्दविभागमात्रपरं व्याख्येयम् । अतस्त्रयाणामपि राजपदाभिधेयत्वेन राजसूये प्राप्तानां निमित्तार्थानि श्रवणानि यदि—शब्दसामर्थ्यादप्येवमेव यदि—शब्दो हि राजशब्दस्य राज्ययोगनिमित्तत्वे प्रमाणम् अन्यथा प्राप्त्यभावाद्यदि—शब्दोऽनुपपन्नः स्याद्वैदिकस्य निर्देशः स्मृतेरपि बलीयांस्तस्मान्निमित्तार्थानीति प्राप्ते ब्रूमः । न तावद्वैदिकनिर्देशादत्र निर्णयः शक्यते कर्तुम् । अन्यथाऽपि तत्सद्भावात् "ब्राह्मणमभिषेचये"दिति ह्यभिषेकविधौ प्रागेव राज्ययोगाद्राजशब्दः क्षत्रियमात्रे वेदप्रयुक्तस्तेन रूढमेव राजपदं निर्णीयते । यदि—शब्दस्तु निपातत्वादन्यथा कथंचिन्नीयमानो न दुष्यति स्मरणाच्च स्वतन्त्रमेव राजपदम्

न च तस्य निर्मूलत्वं द्रविडप्रयोगस्य मूलस्य संभवादतो नायथार्थत्वे स्मरणस्य प्रमाणमस्तीति तैरेवाभियुक्तपर्यालोचनावारत्र्य संभवाद्वैराग्यान्यादिप्रयोगप्रसूतस्य बाधाद्राज्ययोगादेव राज्यशब्दः, स्वतन्त्रस्तु राजशब्दः क्षत्रियवचन इति ब्राह्मणादेरवेष्टौ प्राप्त्यभावात्प्रापकाणि वचनानीति ॥

आधानस्य विधेयत्वाधिकरणम् । **सू० आधाने सर्वशेषत्वात् ॥ २ ॥**

इदमामनन्ति "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य" इति । तथा वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यमिति अत्रापि स एव विचारः । किम् ब्राह्मणादीनामाधानोपनयनयोः प्राप्तानां वसन्तादिकालं प्रति निमित्तार्थानि श्रवणानि ? उत प्रापकाणी ? ति । तत्र विद्याग्निसाध्यत्वात् क्रतूनां तदुपाययोः प्राप्तत्वात् ब्राह्मणादीनां निमित्तार्था

पुनः श्रुतिः, आहवनीये जुहोतीति वाक्यादग्निसाध्यत्वं क्रतूनाम्, आहवनीयशब्दाधानैकसाध्य इत्यर्थादाधानप्राप्तिर्ज्ञानपूर्वकत्वाच्चैतस्य प्रवृत्ते, क्रतुज्ञानस्य च वेदाध्ययनसाध्यत्वात्, वेदाध्ययनस्य चोपनयनमन्तरेणासंभवात् उपनयनस्यापि क्रतुभिरर्थात्प्राप्तिः । नन्वलौकिकत्वादाहवनीयादीनां विधिमन्तरेणाधानसाध्यत्वानवगतेः कथं क्रतुभिरर्थादाधानस्याक्षेपः तथापि वा प्रथमाधानविधिषु वसन्तादिष्वाहवनीयादिपदाश्रवणादाधानसाध्यत्वावगमः स्यात् । यदि "नक्तं गार्हपत्यमादधाति दिवाऽऽहवनीयं त्रिभिर्गार्हपत्यमादधाति पञ्चभिराहवनीय"मित्यादिगुणवाक्यालोचनेनैतत् ज्ञायते नूनमाधानाधीनमाहवनीयाभिधानीयकमित्युच्यते तन्मतापि तुल्यम् । अतोऽग्निविद्यासाध्यैः क्रतुभिस्तदुपायभूतयोरुपनयनाधानयोराक्षेपतः प्राप्तिः । अथवा य एवं विद्वानग्निमाधत्ते इति सामान्यतः सर्ववर्णानामाधानस्य विधायकं गुणानभिभूतशक्तिकमस्ति वचनं यस्मिन् गुणापहृतविधिशक्तयो वसन्तादिविधयो ब्राह्मणादिनिमित्तं कालमात्रं विदधति तस्मान्निमित्तार्थानि वचनानीति प्राप्ते ब्रूमः ।

न तावत्क्रतुसामर्थ्यात्प्राप्तिरैकान्तिकी तयोः ।
सामान्यवचनं यत्तद्वर्तमानापदेशकम् ॥

वसन्तादिवाक्येषु तावद्विधि—शब्दाश्रवणाद्वाक्यान्तरविहिताधानोपनयनविषयपरिहृत्यभावाच्च क्रियाविधिरेव प्रतीयते । यदि सामान्यतः प्राप्तिः स्यात्तदा वचनानां निमित्तार्थता स्यात् न त्वस्ति प्राप्तिः, क्रतुविधयस्तावत् ह्यग्निविद्यामात्रसाध्याः, अग्नयस्तु यद्यप्याधानसाध्यास्तथाऽपि न तेनैव सर्वे निष्पाद्याः अन्येन निष्पादितानामन्येन क्रयादिभिरपि प्राप्तिसंभवात्तथा विद्याऽपि पुस्तकनिरीक्षणादुपायसंभवेन नैकान्तत उपनयनमाक्षिपति तत्रास्ति विधिरवकाशः, सामान्यवचनं तु वर्तमानापदेशमद्यं न वसन्तादियुक्ते प्रत्यक्षविधौ सति क्लेशेन विधित्वमापादयितव्यं तस्मा-त्प्रापकाणि वचनान्याधानोपनयनयोः ।

अथ दाक्षायणादीनां गुणताधिकरणम् ।

सू० अयनेषु चोदनान्तरं संज्ञोपबन्धात् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । "दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तथा साकंप्रस्थाय्येन यजेत पशुकाम" इति तत्र विचारः किङ्कर्मान्तरविधिः? उत दर्शपूर्णमासयोरेव गुणात्फलम्? इति तदर्थं च किं दाक्षायणादिशब्दो गुणविधिः कर्मनामधेयमिति विचारः । तत्रैवंविधस्य गुणस्य लोके गुणत्वाप्रसिद्धत्वादुद्भिदादिवच्च सामानाधिकरण्येन नामधेयत्वं, तच्च भेदकं ज्योतिरादिवत् । अपि चास्य नामत्वेनाविधेयत्वात् गुणान्तरस्य विधेयस्याभावात्फलस्य चाविधेयत्वात्कर्मैव विधेयमित्यभ्यासादपि भेद इति प्राप्ते ब्रूमः

स्यादिदं नामधेयत्वे गुणस्त्वत्र विधीयते ।
फलाय साकं प्रस्थानमावृत्तिश्चेत्यभिधया ॥

नामत्वे सञ्ज्ञालक्षणो ऽभ्यासलक्षणो वा कर्मभेदः स्यात् गुणविधिस्त्वयं यद्यपि न लोकसिद्धो गुणस्तथाऽपि वाक्यशेषादवयवव्युत्पत्त्या वा वृत्तिमत्प्रस्थानलक्षणगुणवचनत्वमनयोरवगम्यते । अतो गुणावपाप्तावश्यं विधातव्यौ, यागस्तु प्रकृत इति तदाश्रयणेन गुणमात्रं फलाय विधीयते दध्यादिवत्, यथैव दध्यादेर्यागान्तरेऽत्यन्तरूढत्वाच्च नामधेयत्वमेवं दाक्षायणादिशब्दाना, द्वे हि पौर्णमास्यावित्यादिवाक्यशेषदर्शनेन दार्शपौर्णमासिकगुणवचनत्वावगमात्तद्योगेन च धातुपाठ्यादेराश्रयणीयत्वात्, नोद्भिदादिवत्कर्मान्तरवचनत्वं सम्भवतीत्यकर्मभेदः ।

अथ द्रव्यदेवतायुक्तानां यागान्तरताधिकरणम् ।

सू० संस्कारस्त्वप्रकरणेऽकर्मशब्दत्वात् ॥ ४ ॥

"वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः" इत्यनारभ्याम्नातम । तथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे "इयामालभेत चतुरो मुष्टीन्निर्वपति" सन्देहः किं दार्शपूर्णमासिकयोरेवालम्भमुष्टिनिर्वापयोः श्वेतचरुगुणौ विधीयेते? किम्वा कर्मान्तरे यावदुक्ते निर्वपणमालम्भनं च गुणफलविशिष्टे? किम्वा यागविधानमितरच्चेतरच्चे? ति । तत्र विधिगौरवाच्च कर्मान्तरविधानं यागस्याश्रुतो दूरभ्रष्टः । न चासति यागे देवतात्वं वाय्वादीनां सम्भवति तेन सर्वश्रुताणां वायुसम्बन्धात् कथंचिदीप्साया एव

'चरुमुपदधाति बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवारा" इत्यत्रापि किं चरोर्यावदुक्तमुपधानमात्रमुत यागः? इति संशयः। तत्र बृहस्पतेर्वा एतदिति कथं बृहस्पतिः स्यादसौ देवता न स्यात्सम्बन्धान्तराभावात्तैत्तिरीयकाणां तु बार्हस्पत्यो भवतीति तद्धितेनैव वाक्यशेषे देवतात्वमुक्तम्। वाक्यशेषावगतदेवतासम्बन्धवत्त्वेन यागार्थता चरोरुपधानं तु यागोपयुक्तस्य प्रतिपत्तिः स्विष्टकृदादिमन्त्याम्नानेनेति प्राप्ते ब्रूमः। विध्युद्देशापेक्षिते विशेषो वाक्यशेषाद्गृह्यते नानपेक्षितश्चरुश्चोपधानेनैव स्थलनिर्देश्योपदिष्टेन निराकाङ्क्षो नार्थान्तरमपेक्षते न चोपधानस्य यागवद्देवतापेक्षा यतो वाक्यशेषावगता देवता गृह्येत, तैत्तिरीयकवाक्यमपि बार्हस्पत्यो भवतीति वर्तमानापदेशकं न देवताविधिपरमतोऽर्थवादमात्रं वाक्यशेष इत्युपधानमेव चरोर्न यागः।

त्वाष्ट्रपात्नीवतस्य पर्यग्निकरणगुणकत्वाधिकरणम्।

सू० पात्नीवते तु पूर्ववत्त्वादवच्छेदः ॥ ७ ॥

"त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेते"ति प्रकृत्य पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजतीति श्रुतम्। तत्र संशयः किं पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिगुणविधि? रुत तत्सद्वयागविधि? रिति। तदर्थं च किं पर्यग्निकृतं पात्नीवतं कुर्यादित्यन्वयः? उत पर्यग्निकृतमुत्सृजतीति। तत्राव्यवहितसंबन्धलाभात्पर्यग्निकृतं पात्नीवतं कुर्यादित्यन्वयो न तु पर्यग्निकृतमुत्सृजतीति व्यवहितकल्पनादोषात्।

न च पात्नीवतशब्दात्पूर्वयागप्रत्यभिज्ञा। त्वष्टा हि पत्नीवांस्तत्र देवता न केवलः पत्नीवान्। अतो यथाऽऽग्नेयमित्यग्नीषोमीयादेर्व्यवहृत्य तथाऽत्रापि।

न च पूर्वत्र विधेयः कश्चिदिह गुणः संभवति। न तावत्पर्यग्निकरणं चोदकप्राप्तत्वात् नोत्सर्गस्तस्याप्युत्पत्तिवाक्यसिद्धत्वात्पर्यग्निकरणविशिष्टपात्नीवतोद्देशेनोत्सर्गविधौ विशिष्टानुवादाद्वाक्यभेदः।

न च पर्यग्निकृतोत्सृजतीति क्रमः तस्यापि चोदकप्राप्तेः।

न च पर्यग्निकरणान्ताङ्गकलापः, तस्यापि सिद्धत्वात्, नोत्तराङ्गपरिसंख्या त्रिदोषत्वात्तस्मात्कर्मान्तरमिति प्राप्ते ब्रूमः। पात्नीवतशब्दस्ताव-

न्वेनोक्तास्याग्निशब्दवच्छक्नोति पूर्वयागमुपस्थापयितुम् । न चात्राग्नेयवद् सामर्थ्यमुत्पत्तिवाक्ये हि त्वाष्ट्र पात्नीवतमिति हि प्रत्येकमुत्पन्नस्तद्धित प्रत्येकमेव देवतात्वङ्गमयति न त्वाग्नीषोमीयादिवत्समासादुत्पन्नस्तद्धितो येन व्यासक्त साऽपेव देवतात्व स्यात् ।

न च प्रत्येकमपि देवतात्वे विकल्प युगपदेकेन वाक्येन विधानात्, डित्थडवित्थयोर्माता डित्थमातेति शक्यते वक्तु यथा एव पात्नीवतमपि । सति चैव प्रकृतप्रत्यभिज्ञाने न कर्मान्तरत्व युक्तमत उत्सृजतिना पूर्वयागमनूद्य पर्यग्निकरणोत्तराङ्गकलापविधिर्यद्यपि चासौ चोदकात्सिद्धस्तथाऽपि तत पुनरेव विधीयते । तेन च क्लृप्तोपकारत्वा निराकाङ्क्षत्वात्पूर्वप्रयोगवचनो गृहमेधीयवच्चातिदेशमपेक्षते । शक्नोति च पर्यग्निकृतशब्द प्राकृतपर्यग्निकरणावस्थावचनस्तदन्ताङ्गकलाप गमयितुम् । न हि पूर्वाङ्गेष्वकृतेष्वियमवस्था भवति पर्यग्निकृतोत्सर्गानुवादेन चाङ्गलोपविधौ पात्नीवतशब्दो नित्यानुवाद इति न विशिष्टानुवाददोष ।

अदाभ्यादीना ग्रहनामता ऽधिकरणम् ।

सू० अद्रव्यत्वात्केवले कर्मशेषः स्यात् ॥ ८ ॥

'एष वै हविषा हविर्यजते यो ऽदाभ्य गृहीत्वा सोमाय यजते' "परा वा एतस्यायु प्राण एति योऽशु गृह्णाति' त्यनारभ्य श्रुत, तत्र विचार । किं ज्योतिष्टोमे ग्रहणविधि ? उत यागान्तरविधि रिति । तदर्थं च किमंशुमदाभ्यमिति यागनामनी ? ग्रहणनामनी वे ? ति । तत्र ग्रहणस्य संस्कारत्वादवघातादिवन्नामधेयानर्हत्वाद्यागनामत्वमदाभ्य यजत इति । नाम च प्रकृतादपि भेदकमित्युक्त किमुताप्रकृतादव ज्योतिष्टोमादशौ तु यद्यपि यजिर्न श्रुतस्तथाऽपि सत्रपेव तावत्कर्मान्तर कल्प्यते । तत्त्व गृह्णाति चोदनासामान्याज्ज्योतिष्टोमप्रकृतिकमिति तदीयविध्यन्तप्राप्तेर्द्रव्यदेवतासम्बन्धाद्यागो भविष्यति तस्माद्यागान्तरे इति । उच्यते

१ पर्यग्निकृतशब्द इति पा ।

"संस्काराणां न नामानि वार्यन्ते राजशासनात् ।
आनन्तर्यादतः स्यातां ग्रहयोरेव नामनी ॥
अंशौ तावद्ग्रहैर्नैव श्रुतस्तन्नामता कुतः ।
अदाभ्ये श्रूयमाणोऽपि व्यवधानाच्च नामभाक् ॥
तदिह ग्रहयोरेव भेदो नामवशाद्भवेत् ।
न तु यागस्य, तेनात्र विधीयेते ग्रहावुभौ ॥
तयोरैह्लात्युपस्थानाज्ज्योतिष्टोमेन सङ्गतिः ।
अथवा तैत्तिरीयाणामनयोर्विनियोजकम् ॥
अस्ति प्रकरणे वाक्यं तेन तादर्थ्यमेतयोः ।
अदाभ्ये श्रूयमाणोऽपि गुणसंक्रान्तशक्तिना ॥
विधिना न विधातव्यो यागस्तेन न भिद्यते ।
अंशौ त्वश्रुत एवेति विधेयौ केवलौ ग्रहौ" ॥

अग्निचयनस्य संस्कारताऽधिकरणम् ।

सू० अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात्क्रतुशब्दः प्रतीयते ॥ ९ ॥

'य एवं विद्वानग्निं चिनुत' इति श्रुतं तथेमान्यपि वचनानि "अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति तमुक्थ्येने"त्यादि तत्र संशयः । किमयमग्निं चिनुत इति यागविधिः उताग्निसंस्कारमात्रं चयनं स्वतन्त्रं विधीयते ? किं वा ज्योतिष्टोमादिषु गुणो विधीयते ? इति तदर्थं च किमग्निशब्दो यागनामधेयम् उत द्रव्यवचनः ? इति । तत्रांशवदाभ्यवत्प्रकरणे पुनः सङ्कीर्त्तनाभावाच्च क्रतुप्रयोगस्तदभावे च संस्कारमात्रं स्वतन्त्रमनर्थकम्, अतो "ऽग्निं कुर्या"दिति यागविधिस्तेनेतिश्चेष्टकाभिरग्निं चिनुत इति वाक्यप्राप्तानुवादो निर्वपतिवत्, कथं पुनरसति यजिश्रवणे यागविधानम् ? । उच्यते अग्निं कुर्यादिति तावत्सञ्चयेव कर्मान्तरेऽवधारिते "ऽथातोऽग्निमग्निष्टोमेन अनुयजन्तीति यदग्निं यजति तदग्निष्टोमेनेति संस्थाविधिपरे वाक्ये यजिनाऽनुवादादुत्पत्तौ यागवचनोऽग्निशब्द इति गम्यते । यद्यपि नायं संस्थाविधिः किं त्वग्निष्टोमसंस्थेन यागेनाग्निमनुयजन्तीति तथाऽप्याग्नेयागत्व,

न ह्यन्यथा तमन्वयैर्द्रष्टु शक्यते । यथा देवदत्तमनुगच्छति यज्ञदत्त इत्युक्ते देवदत्तोऽपि गच्छतीति प्रतीयते अन्यथाऽनुगमनानुपपत्तेरेवमनुयजन वशाद्देवाग्नेर्यागत्व सिद्धत्वम । तस्माद्यागविधान स्यादिति प्राप्ते ब्रूम । "अग्नेश्चयनसंस्कारमात्रमत्र विधीयते । तस्यायाऽतोऽग्निमित्यादिवाक्ये स्यात्क्रतुसङ्गति । यद्वा रूढोऽग्निशब्दोऽय न हि यागस्य वाचक "। न ह्यग्नि शब्दोऽत्यन्तरूढत्वात वाक्यभेदतत्प्रख्यतद्व्यपदेशविधुरत्वाच्च यागमत्र प्रतिपद्यते, तेन ज्वलनस्यैवाय चयनसंस्कारो विधीयते तस्य संस्कारस्य क्रतुसबन्धपरायणथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्तीत्यादीनि । अत्राग्निशब्द प्रकरणाच्चयनसंस्कृतेऽग्नौ वर्तते अनु-शब्दश्चयनापेक्षया पश्चाद्भावमग्निष्टोमादीनामाह तेन चयनसंस्कृतेऽग्नावग्निष्टोमादिभिर्यजेतेत्यर्थ । न त्वत्राप्यग्निशब्दो यजिसमानाधिकरणो येन नाम स्यात । न चावश्य तुल्यरूपाणामेव पै ष्टापयं, पाकमनुभुङ्क्ते इत्यादिषु विजातीयानामपि दर्शनात्तस्मादपि ज्योतिष्टोमादिषु गुणविधि ।

मासाग्निहोत्रादीनां क्रत्वन्तरताऽधिकरणम् । सू॰ प्रकरणान्तरे प्रयोजनाऽन्यत्वम् ॥ १० ॥

गुणभेदप्रसङ्गे समाप्ते ऽधुना प्रकरणान्तरेण भेदोऽभिधीयते । कुण्डपायिनामयने 'उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्र जुहोति मास दर्शपूर्णमासाभ्या यजन्ते' इत्यादि श्रुतम । तत्र सशय कि नैयमिकेऽग्निहोत्रादौ मासो विधीयते? किम्वा कर्मान्तर? मिति । तदर्थं किमनुपादेयगुणसबन्धानुगृहीतो ऽसच्चिधिर्भेदकारण सभवत्युत ने? ति । 'तत्राग्निहोत्रशब्देन तत्कर्मोपस्थित यत । तस्मात्तत्रैव मासोऽयमप्राप्तो हि विधीयते । उपादेयमनुपादेय वा यदप्राप्त तदेव विधेय मासश्च तथा यच्च प्राप्त तदनुवाद्यमग्निहोत्रशब्दश्च स्वाभिधेय कर्मोपस्थापयति तच्च प्राप्त न विधेयम । अतो यद्यपि स्वभावतोऽनुपादेय मासमुद्दिश्य कर्मोपादीयते । तथाऽपि मास एव विधेयो न कर्म विधिनिबन्धनश्च भेदो नोपादाननिबन्धन, तस्मादुपादेयमपि कर्माविधीयमान न भिद्यते इति प्राप्ते ऽभिधीयते । प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्व मिति किमिद प्रकरणान्तरम्? इति

अप्रकृताभिधानमित्यर्थः । कथमप्रकृताभिधानम् ? उच्यते उपसद्भिश्चरित्वेति वचनाद्धि नैयमिकस्योपसदः सन्ति तत्र ताश्च मासश्चेत्यनेको गुणः प्राप्ते कर्मणि न शक्यते विधातुमिति कर्मान्तरम् । अत्र चाप्रकृत[1]विधानादेव प्रकरणान्तरपर्यायाद्भेदः अप्रकृताभिधानं तु गुणादिति न गुणाद्भेदः । यद्येवं वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्राप्यप्रकृताभिधानादेव प्रकरणान्तरपर्यायाद्भेदः । अप्रकृताभिधानं तु पूर्वकर्मसंयोगिनो गुणादिति तत्रापि प्रकरणान्तरमेव भेदकं स्यान्न गुणः । तथा शब्दान्तराभ्याससंज्ञाभिरप्यप्रकृतविषयतैव विधेर्बोध्यते न साक्षाद्भेदः, स तु विधेरप्रकृतविषयत्वात्सिद्ध्यतीति सर्वत्र प्रकरणान्तरमेव भेदकं स्यान्न शब्दान्तरादयः । अथ तेषामेवमेतदेव भेदकत्वं यद्विधेरप्रकृतविषयत्वापादनम् । एवं सत्यत्रापि गुणादेव तत्सिद्धेः स एव भेदकः स्यादिति न प्रकरणान्तरं शब्दान्तरादिभिः सह सङ्ख्यातुं युज्येत । तैर्हि साक्षाद्भेदकं सर्वत्रान्ये तु तद्धेतव इत्यतुल्यत्वात्कथं सह गणनम् ? । अपि च मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इत्यत्रानेकगुणाभावाच्चाप्रकृताभिधानं सिध्येत्तस्माच्चाप्रकृताभिधानं प्रकरणान्तरं किन्त्वन्यदेव गुणादिवदप्रकृताभिधानहेतुभूतमिति वक्तव्यम् । किं पुनस्तत् पूर्वकर्मासन्निधानं ? कथं पुनस्तेन भेदसिद्धिः? । उच्यते "कर्मासन्निहितं नैव बुद्धौ विपरिवर्त्तते । शब्दात्तु तदुपस्थानमुपादेये गुणे भवेत्" । असन्निहितं तावत्कर्म न बुद्धौ विपरिवर्त्तते तादृशमपि कथञ्चिज्जुहोतीति प्राप्तवन्निर्देशेन दूरस्थमपि उपस्थाप्येत यदि विधित्सितो गुण उपादेयः स्यादाहवनीयादिवत्तच्च चोदृशी वचनव्यक्तिः शक्यते निदर्शयितुम् यज्जुहोति तदाहवनीय इति । "यत्र वाक्ये ऽनुपादेयो देशकालादिको गुणः । श्रुतो न तत्र दूरस्थकर्मोपस्थानसम्भवः" । यत्कुर्यादित्येवं प्राप्तवन्निर्देशेन दूरस्थकर्मोपस्थापनं स्यात्तथा च तस्योद्देश्यत्वान्मासस्तत्रोपादेयः ।

न च होमानुरोधेन मासः संपादयितुं शक्यते । तेनैषा वचनव्यक्तिर्या मासस्तत्र होमं कुर्यादिति तेन शब्दस्वरसतः प्राप्तोपस्थानानवगमात्सन्नि-

[1] अत्र चाप्रकृताभिधानादेवेति पा०

धानाभावाच्च क्रियैव विधातव्येति कर्मभेदः । एवं "सारस्वत्या दक्षिणेन तीरेणाग्नेयोऽष्टाकपालः" । "सत्रायाऽवगूर्य विश्वजिता यजेते"ति देशनिमित्तयोरपि द्रष्टव्यम् ।

ननु नामधेयेन भवति पूर्वकर्मोपस्थापनम् भवतु धात्वर्थस्य भावना तु तेनानुपस्थानाद्भिद्यत एव धात्वर्थोऽपि यादृशो धातुना स्यात्तदर्थत्वेनाऽपूर्वापरीभूतो विधेरुपादीयते न तादृशो नाम्ना उपस्थाप्यत इति तस्यापि युक्तो भेदस्तदभेदेऽपि तावद्भावना भिद्येति सिद्धम् ॥

आग्नेयादिकाम्येष्ट्यधिकरणम् ।

सू० फलं चाकर्मसन्निधौ ॥ ११ ॥

"आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्काम[1]" इत्यनारभ्य श्रुतम् । तथा "त्रैधातव्या दीक्षणीये"त्यश्वमेधे । तत्रापि पूर्ववत्संशयः किं प्रकृत आग्नेये फलविधिः काम्ये च त्रैधातवीये कर्मणि दीक्षणीया कार्ययजमानसंस्कारविधिः? उत कर्मान्तरविधिः? इति तदिह यः पूर्वत्र प्रकरणान्तरग्रहणात्तदेव भेदकं नासन्निधानमात्रमिति मन्यते यो वा फलस्योपादेयत्वं मन्यते शक्यते तद्दर्शपूर्णमासस्यनापि कामयितुं न मासादिवदशक्यसंपादनमिति तन्निराकरणार्थमिदमधिकरणम् । पूर्वत्राप्यविपरिवृत्तिकारणत्वादसन्निधानमेव कारणं न प्रकरणान्तरं, तदपि तत्र व्याप्रियते । तच्चासन्निधानमत्राप्यविशिष्टं, यद्यपि च फलं शक्यते कामयितुं तथाऽपि स्वरसादेव तत्काममुद्दिश्य साधनमेवोपादेयं न फलं फलत्वव्याघातात् विधीयमानं हि तदङ्गमेव स्यात्, एवं संस्कारेऽपि द्रष्टव्यं, न चाग्नेयेऽग्निहोत्रवन्नामधेयत्वमस्ति येनाभेदाशङ्काऽपि तावत्स्यात्तस्मादत्रापि कर्मभेदः ॥

कर्मेष्टेरत्वात्फलकत्वाधिकरणम् ।

सू० सन्निधौ त्वविभागात्फलार्थेन पुनः श्रुतिः ॥ १२ ॥

सर्वेषामेव देशकालनिमित्तफलसंस्कार्याणामसन्निधिप्रत्युदाहरणार्थमारभ्यते । "समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत ।

१ रुक्काम —तेजस्काम॰ ।

यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत एतयाऽन्नाद्यकामं याजयेद्धेयास्त्व-प्टकृते समवद्यती"ति तत्र संशयः कर्मसन्निधौ किं देशादिसंबन्धे कर्म-भेदो भवति? उत प्रकृतमेव कर्म देशादिषु विधीयत? इति विचारः, किं प्राप्तम्? अत्रापि तावद्देशादेरुद्देशात्कर्म तं प्रति उपादेयम्। तथा च स्याद्विधेय तेन भिद्यते विधानमेवोपादान नान्यत् अत्र च देशादेरुद्देश्यत्वात्कर्मा वश्यमुपादेयमतश्च विधेयत्वापत्तेर्विहितस्य विधानायोगात्सत्यपि संनि-धौ कर्मान्तरमिति प्राप्ते ब्रूमः

सन्निधावविभक्तत्वं कर्मणः प्रत्यभिज्ञया ।
गम्यते तेन तस्यैव फलाद्यर्था पुनः श्रुतिः ॥

निर्देशगतस्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यात्मके उद्देशोपादाने प्राप्त्यप्राप्तिवशौ तु विध्यनुवादौ अतस्तयोः ताभ्या भेदादुपादेयमपि देशकालयोः कर्म प्राप्तं तद्रूपमेव प्रत्यभिज्ञायते इत्यनुवाद्यं, तस्य तूद्देश्याभ्यामपि देश-कालाभ्या सबन्धमात्रमप्राप्तमिति तन्मात्रं विधीयते इत्यभेदः स्यात् । अस्तु तावद्देशकालयोर्विधेयत्वात्कर्मणोऽनुवादः । निमित्तफलसंस्कार्याणां त्वविधेयत्वात्कर्मैव विधेयमिति भेदः स्यात् सत्यं, कर्म विधातव्य, तथाऽपि तु न भिद्यते । उत्पत्तिविधिभेदे हि भेदो नास्ति च सोऽत्र नः। कर्मस्वरूपगताप्रवृत्तपूर्वप्रवर्त्तनमुत्पत्तिः । न चैकस्मिन्कर्मणि उभाभ्यामप्रवृत्तप्रवर्त्तन संभवतीति कर्मभेदः स्यात्, संभवति चान्येनोत्पादि-तस्यान्येन निमित्तादिसंबन्धमात्रप्रतिपादनं, कर्त्तव्यतामात्रं ह्युत्पत्ति-वाक्यादवगत तत्र किं कस्मिन् निमित्ते कस्मै वा कामायेति विशेषा-पेक्षायामुत्पन्नस्यैव कर्मणो नैमित्तिकी कर्त्तव्यता निमित्तवाक्ये प्रतिपाद्यते फलविनियोगश्च फलवाक्ये, संस्कार्यविनियोगश्च तद्वाक्य इत्यकर्मभेदः ।

आग्नेयादिवक्तेः स्तुत्यर्थताऽधिकरणम् ।

सू० आग्नेयस्तू[1]क्तहेतुत्वादभ्यासेन प्रतीयेत ॥ १३ ॥

---

१ आग्नेयसूक्तहेतुत्वादिति भाष्यानुसारिपाठः ।

दर्शपूर्णमासयोः "यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवती"ति कालद्वययुक्तमाग्नेयस्यैकं वचनमपरं तु यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवतीत्येककालयुक्तम्। तत्र संशयः किमुभयत्र विहितादाग्नेयात्कर्मान्तरमिदममावास्यायां विहितम्? उत तस्यैवानुवादः? इति। तत्राभ्यासात्कर्मान्तरम्।

ननु तत्राविशेषाद्भेदः, न हि तत्रैवं शक्यं वक्तुम् एवमर्थेन[1] पुनः श्रुतिरेवेति विशेषाग्रहणात्सर्वे विधयः इह त्वस्ति विशेषग्रहणं कालद्वययुक्तस्येतरा पुनः श्रुतिः सम्भवति।

न च विपर्ययः पौर्णमास्यधिकस्यास्तीति नैव, न हि तत्राविशेषाद् भेदः। समिद्वाक्यस्य प्राथम्येन विशेषग्रहणाद्विधिपुनःश्रुतिबलात्तु तत्र भेदः। किञ्चात्रापि न विशेषग्रहणं किमुभयकालयुक्तेन विहितस्येतरेऽनुवादः किं वा केवलामावास्यायुक्तेन विहितममावास्यायामाग्नेयमनूद्येतरेण केवलपौर्णमासीकालाग्नेयविधिरिति तस्मात्कर्मान्तरमिति प्राप्ते ब्रूमः। "क्रमेण प्रत्यभिज्ञानादविभागः प्रतीयते। ऐन्द्राग्नस्य प्रशंसार्था तस्यैवैषा पुनः श्रुतिः" ॥

इति शास्त्रदीपिकायां द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः।

यावज्जीविकाग्निहोत्राधिकरणम्।

सू० यावज्जीविकोऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात् ॥ १ ॥

"दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते"ति काम्यप्रयोगं विधायाम्नायते "यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते"ति तत्र संशयः। योऽयं यावज्जीविको धर्मो विधीयते इति स किमभ्यासः कर्मार्थः? उत नियमः पुरुषार्थः? इति पूर्वपक्षे काम्यस्यैव प्रयोगस्याभ्यासविधिः सिद्धान्ते प्रयोगान्तरं नित्यं विधीयते इति भेदप्रसङ्गात् प्रयोगभेदाभेदचिन्ता। तत्र कर्माङ्गविधौ कर्मैकवाक्यभावसम्बन्धात्प्रकरणानुग्रहः, पुरुषार्थविधौ तु तदसम्बन्धात्प्रकरणबाधः स्यादतो·

---

१ अस्यार्थेन पुनः श्रुतिरेवेति पाठः।

ऽभ्यासविधिः । यावज्जीवकालं यागमभ्यस्येदिति नैतद्युक्तम् । यावज्जीवपदे काललक्षणैव प्रसज्यते । यजिना च तदभ्यासलक्षणा प्रक्रियावशात् न हि प्रकरणवशेन श्रुतेर्लक्षणार्थता न्याय्या, लक्षणे च जीवनवाचिना तत्सवद्धः कालो लक्ष्यते, यजिना च यागाभ्यासः, न चैतन्न्याय्य, तस्माज्जीवने निमित्ते पुरुषस्य प्रत्यवायपरिहाराय दर्शपूर्णमासप्रयोगो विधीयते । जीवनं च यावद्विनिपातं नियतमिति नियतनिमित्तत्वान्नियमोऽयं विधीयत इति पुरुषार्थः ।

सर्वशाखाप्रत्ययैककर्मताधिकरणम् ।

सू॰ नाम—रूप—धर्मविशेष—पुनरुक्ति—निन्दा—ऽशक्ति—समाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनात् शाखान्तरेषु कर्मभेदः स्यात् ॥ २ ॥

शाखान्तरेषु किमग्निहोत्रादिकर्म भिद्यते ? किं वा सर्वशाखास्वेकमेवेति ? विचारः । तत्राविशेषात्पुनः श्रुतिलक्षणादभ्यासाद्रूपलक्षणाच्च प्रकरणान्तराद्भेदः, तथा गुणादपि क्वचिदैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेदिति श्रुतं क्वचिद् द्वादशकपालमिति तत्रावश्यमन्यतरेण कर्मोत्पादयितव्यं येन चोत्पादितं तद्गतो गुण उत्पत्तिशिष्टः इतरस्तु तत्र निवेशमलभमानो वाजिनवत्कर्मान्तरं कल्पयतीति प्राप्ते ब्रूमः । 'विधेः कर्मार्थतामात्रं पुनः श्रुत्यादिभिर्भवेत । तावन्मात्रमिहापि स्यान्न तु भेदः प्रसिद्ध्यति" । पुनःश्रुत्या हि कर्म विधेयमित्येतावत्सिद्ध्यति, विधिवशात्तु भेदो विहितस्य विधानायोगात्, एवमत्रविधावपि विपरिवृत्त्यभावात्कर्मविधानं, विधानाच्च भेदः । तदिहापि कर्मविधिः पुनःश्रुत्यादिना सिद्धेच तत्र विधिवशाद्भेदसिद्धिर्विहितस्यापि पुरुषान्तरं प्रति विधिसंभवात् । यथा खल्वेकशाखागतमग्निहोत्रादिवाक्यमेकस्य पुरुषस्य विहितमेवमपरस्यापि विधत्ते न कर्मान्तरमेवमत्रापि अध्येतृभेदात्तान्यपि सर्वाण्येव वाक्यान्येकमेव कर्म विदधति न कर्मान्तरमेवमेकादशद्वादशकपालयोरुभयोरुत्पत्तिशिष्टत्वाद्बलाबलं तस्माद्भेदः । "शब्दान्तराभ्यासगुणैः समस्यैर्नाप्यतिदूरेण च सा पवादः । भेदः क्रियाणामिति साधितोऽयमतः परं तद्विनियोगचिन्ता ॥ २ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीपार्थसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

सूत्रभाष्यविपरीतं शास्त्रभेदस्याध्यायार्थत्वम्, अयुक्तं च अनुबन्धान्तरं हि बुद्ध्यमानस्तदनुबद्धं नियोगान्तरमेव बुद्ध्यते न मध्ये शास्त्रभेदमतो नासौ चोदनार्थं, अचोदनार्थश्च न विचारमर्हतीति न तद्विचारार्थं भेदलक्षणमित्यास्तां तावत्, बहुप्रकारं चेदं शेषलक्षणं वक्ष्यते कः शेष इति स्वरूपं केन हेतुना शेष इति शेष-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, कथं नियुज्यत इति विनियोगप्रकारं श्रुत्यादीनि विनियोगे शेषस्य शेषिणा सहान्वयबोधने कारणानि प्रमाणानि तेषां च विरोधे बलाबलं, विरोधश्च क्वास्ति क्व नास्ति तदेतत्सर्वमभिसंधाय शेषलक्षणं वक्ष्याम इति सूचितं, तदनेन सूत्रेण श्रोतृबुद्धिसमाधित्सया वक्ष्यमाणार्थप्रदर्शनमात्रं कृतं नात्र पूर्वपक्षेण प्रयोजनम्।

अथ शेषत्वकारणाभिहितशेषलक्षणाधिकरणम्। सू० शेषः परार्थत्वात् ॥ २ ॥

उक्तं शेषलक्षणं वक्ष्यत इति, तदिदमुच्यते, प्रथमं तावदनेन सूत्रेण शेषस्वरूपं हेतुश्च श्रुत्यर्थाभ्यामुच्यते तत्र सूत्रे श्रुत्या हेतुरुच्यते परार्थत्वाच्छेष इति, स्वरूपं त्वर्थात् यदा हि परार्थत्वं शेष-शब्दप्रवृत्तौ हेतुस्तदा परार्थ एव शेष इति सिद्धं भवति, भाष्ये तु यः परार्थः स शेष इत्येवं इति स्वरूपं श्रुत्युक्तम् अर्थात्तु हेतुरि[1]ति द्रष्टव्यम्, अत्र चाविनाभावादिति लक्षणाभासनिराकरणाय पारार्थ्यं लक्षणमुच्यते केचित्किल येन विना यन्न भवति बीजादेस्तस्याङ्कुरादिः शेष इत्याहुः, तदयुक्तं रूपरसादीनामाग्नेयादीनां च मिथोऽविनाभावेन शेषत्वापत्तेः प्रयोज्यस्य शेषत्वमित्येतदपि पुरोडाशकपालादिष्वप्रयोज्येष्वपि शेषत्वसम्भवादव्यापकम्। अन्ये तु यद्यस्मादधिकं विधीयते स तस्य शेष इत्याहुः, तदतिमन्दम् अङ्गप्रधानानां परस्पराधिक्यात् अन्ये विध्यन्तरविहितं शेषमाहुः तदपि विध्यादिविहितानामपि शाखाच्छेदनादीनामङ्गत्वदर्शनात् अयुक्तं, तस्मादुपकारकत्वमेव शेषत्वमित्येतदप्ययुक्तं प्रधानान्यप्यङ्गानामनुष्ठानोपयोगं कुर्वन्ति शेषत्वं गच्छेयुः "तस्मात्पारार्थ्यमेवैकं युज्यते शेषलक्षणं। परोद्देशप्रवृत्तिश्च पारार्थ्यमभिधीयते," कथं तर्हि श्रुत्यादिलक्षणं शेषत्वं, न हि सोमेन

१ हेतुस्त्वर्थादिति द्रष्टव्यमिति पा ।

यजेतेति तृतीयया फलोद्देशप्रवृत्तत्वं सोमस्योच्यते करणमात्राभिधानात्, उच्यते न श्रुत्यादयः पारार्थ्यमभिदधतीति ब्रूमः किं तर्हि विधिसहिताः पारार्थ्यं बोधयन्तीति, विधिरपि नाभिधानेन पारार्थ्यं गमयति, किं त्वर्थापत्त्या, स हि चेतनप्रवर्तनाऽऽत्मा, न चानुद्दिष्टफले व्यापारे चेतनः प्रवर्तयितुं शक्यते, इत्यर्थाद्विधिविषयस्य व्यापारस्य फलोद्देशप्रवृत्तताऽवगम्यते, फलाशक्त्र व्यापारः फलवदेव पुरुषस्याभिलषित इति तत्साधनत्वेन श्रुत्यादिभिरवगतानां तत्साधनत्वेन च विधीयमानानां सोमादीनामपि तदुद्देशप्रवृत्तिः सिद्धा भवति। तस्माद्युक्तं श्रुत्यादिगम्यं पारार्थ्यलक्षणं शेषत्वमिति।

शेषत्वाधिकरणम्। सू० द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः ॥ ३ ॥

अत्र शेषत्वस्य विषयकथनेन कः शेष इत्ययमेवांशः प्रपञ्च्यते "बादरिर्द्रव्यसंस्कारगुणेष्वेवाह शेषताम्। श्रुत्यादेर्दर्शनाच्चैते कर्मणामुपकारकाः" उपकारकत्वमेव शेषत्वं, न पारार्थ्यं तस्य बोधकाभावात्, विधिस्तावत्प्रवर्तनामात्ररूपो न, तादर्थ्यं गमयति, श्रुत्यादयोऽपि साध्यसाधनभावमात्रपरा न पारार्थ्यं प्रतिपादयन्ति, तस्मादुपकारकत्वमेव शेषत्वं, तच्च दृष्टार्थानां द्रव्यगुणकर्मणां दर्शनादेवावगम्यते, प्रोक्षणादीनां तु श्रुत्यादिभिः, द्वितीया हि व्रीहीणां प्रोक्षणं प्रति साध्यत्वमभिदधानोपकारमन्तरेण तदनुपपत्तेरुपकारं गमयति, न तु यागस्य फलशेषत्वे, फलस्य वा पुरुषशेषत्वे प्रत्यक्षदर्शनं श्रुत्यादयो वा संभवन्ति यजेतेति यागः कर्तव्य एतावदुच्यते, न तु यागेन फलमिति तदेतत्स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षे वक्ष्यामः, स्वर्गोऽपि काम्यमानात्मना शब्देनोच्यते न त्वात्मार्थः परार्थो वेति, तस्माच्च तयोः शेषत्वम्, अत एव न पुरुषस्य शेषिता, शेषत्वं तु तस्य द्रव्यत्वादिष्टमेव, तस्माद्द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषत्वमिति, तदेतत्स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षवादिनो बादरेर्मतं, जैमिनिस्तु उपकारलक्षणस्य शेषत्वस्यातिव्याप्त्यात्पारार्थ्यमेव शेषत्वं, तच्च विधिगम्यमिति स्वर्गकामाधिकरणसिद्धान्ते वक्ष्यमाणमभिप्रेत्य फलकर्मणामपि पारार्थ्योक्तेरन्यथात् तदेतत् सिद्धमिति नात्र किंचिदभिधाय, प्रपञ्चमात्रं त्विह पूर्वोक्तशेषत्वविषयस्य क्रियते, प्रपञ्चं तु कुर्वन् परमतोपन्यासप्रसङ्गे प्रसक्तमुपन्यस्तवान्, इयं फलस्यापि पुरुषशेषत्वं

कामयशादेवावगम्यते विधिवशाच्च, न ह्यस्वार्थं कश्चित्कामयते, यदपि परार्थं कामयते तदपि परम्परया स्वार्थमेव, अत्र तु परम्पराप्रमाणाभावा दात्मा(१)र्थमेति, विधिश्चानात्मार्थफलसाधने प्रवर्तयितुमशक्नुवन् फलस्या- त्मार्थतां गमयति यजेतेति चात्मनेपदनिर्देशात्, तस्माद्यागफलयोरप्यस्ति शेषता, ततश्च पुरुषस्यापि शेषित्वं,-न चैवं सर्वतः प्रधानत्वात्पुरुषस्य शेषत्वं नास्तीति मन्तव्यम् आख्यातेन कर्तुर्गुणभूतत्वेनोपादानात् औदु- म्बरीसमानादिषु श्रुत्यैव गुणत्वात् । + फलं च पुरुषार्थत्वात् पुरुषश्च कर्मशेषत्वात् इतिसूत्री +

निर्वपणादीनामर्थानुसारेण व्यवस्थितविषयताऽधिकरणम् ।

सू० तेषामर्थेन सम्बन्धः ॥ ४ ॥

कः शेषः केन हेतुना शेष इति द्वयमप्युक्तम् । इदानीं कथं च विनियुज्यत इत्ययमंशो निरूप्यते दर्शपूर्णमासयोर्निर्वपणप्रोक्षणावघातादय औषधधर्माः, उत्पवनादय आज्यधर्माः, शाखाहरणादयः सान्नाय्यधर्माः, तेषु संशयः किं सर्वे आज्ये औषधे सान्नाय्ये च कर्तव्याः ? उत यथायोगं व्यवस्थेति ? कि तदर्थं च किं परमापूर्वप्रयुक्ता एते ? किं वाऽवान्तरापूर्वप्रयुक्ताः ? इति तत्सिद्ध्यर्थमपि किमवान्तरापूर्वाणि सन्ति ? नेति ? सत्स्वपि च तेषु किं तानि प्रयोजकानि ? किं वा परमापूर्वं ? यदाऽपि तानि तदाऽपि किं सर्वाणि सर्वेषां प्रयोजकानि किं वाऽव्यवस्थेति ? किं तावत्प्राप्तम् "एकमेव फलापूर्वं फलस्यैकस्य सिद्धये । कल्प्यं नान्यानि धर्माणां तादर्थ्यात्सङ्करो भवेत्" अवघातादीनां व्रीह्यादीनां च सम्बन्धोऽपूर्वसाधनविशेषत्वकृतो न व्रीह्यादिस्वरूपकृतः, तच्चापूर्वं सर्वेषामाग्नेयादीनामेकफलसाधनत्वादेकमेव कल्प्यते न बहूनि, तदर्थश्चावघातस्तदीये हविषि कर्तव्यः, तदीयत्वं चाज्यादीनामप्यविशिष्टम् अतो यथा व्रीहिषु श्रुतोऽवघातो यवेष्वपि भवति, एवमाज्यादिष्वपि भवितुमर्हति ननु चाऽवान्तरापूर्वाणि तथाऽपि तानि निष्फलत्वाद्यागस्य रूपवदेव न धर्माणां प्रयोजकानि परमापूर्वं तु फलवत्, अतस्तदेव प्रयोजकं, न चात्र वार्ह्निपमन्याय, तत्र हि दीक्षणीया-शब्दो दीक्षणीयापूर्वं लक्षयेत्

(१) आत्मार्थमेव गम्यते इति पा० ।

पस्थापयति, ज्योतिष्टोमापूर्वं तु लक्षितलक्षणेऽप्यस्ति विप्रकर्षः, अत्र तु परमापूर्वमेवावान्तरापूर्वं च द्वयमप्याग्नेयादिसाध्यमिति न लक्ष(१)णाया विशेषः प्रधानत्वाच्च परमापूर्वेणैव प्रयोजकं युक्तम् । यद्यपि चावान्तरापूर्वाण्येव तत्त्व गम्यमानं साक्षादसम्भवद्दृष्ट्यवत्तरदविशेषात्सर्वाङ्गेषु मिश्रायति, तद्हनादिमयोगस्त्वनेनैव प्राप्तत्वादयुक्त्याऽनुवादः, नैतद्युक्तम्, एवं हि बहूनामुद्धननादिवाक्यानामानर्थक्यं स्यात्, न चानुवादत्वमपि सम्भवति नित्यप्राप्त्यभावात्, न ह्युद्धननं स्येनैव प्राप्तम् अन्येनापि सम्भवात् तथाऽपि प्रकरणाविशेषात्सर्वाणि सर्वेषां प्रयोजकानि, तस्मात्सङ्कर इति, अत्राऽभिधीयते सन्ति तावदवान्तराणि अपूर्वाणि कुतः "न ह्याग्नेयादिकर्माणि विशरारूणि । तैर्विना सहत्य परमापूर्वं जनयन्ति स्वरूपतः" तदेतदपूर्वाधिकरणे एवानागतावेक्षणेन प्रतिपादितं, तत्सु च तेषु तादर्थ्यमेवावघातादेर्युक्तं प्रत्यासत्तेः, यद्यपि चाग्नेयादीन्येवोभयत्र कारणं तथाऽपि साक्षादुत्पत्त्यपूर्वे कारणत्वं तद्द्वारेण तु परमापूर्वे सम्बन्धनिमित्ता च लक्षणा, तेन व्रीहिशब्दो यागद्वारेणापूर्वमुपस्थापयन्प्रथमं तावदुत्पत्त्यपूर्वे निपतति, तस्यापि चाङ्गत्वेनाज्ञाततत्प्रकारत्वात्परमापूर्वसिद्ध्युपयिकत्वेन च फलवत्त्वादतिक्रमकारणाभावात्तादर्थ्यमेवावघातादेर्युक्तं, सत्यपि च सर्वेषां प्रकरणविशेषे श्रुतिर्बलीय(२)स्त्वावगमादसङ्करः, एवं चावघातादेर्दृष्टार्थता भवति, अन्यथा त्वदृष्टार्थता स्यात् । न च क्वचिदपि दृष्टसम्भवे तत एव विध्युपपत्तेः अर्थापत्तिपरित्यागादृष्टकल्पनया सर्वार्थत्वं युक्तमङ्गीकर्तुम्, अतएव यद्यपि तावदवहन्तीत्येतावन्मात्रं श्रूयते तथाऽपि दृष्टार्थवशादेव व्यवस्था स्यात्किमुत यदा व्रीह्यादिसंयोगेनैव श्रवणं, तस्माच्छ्रवणसंयोगे व्यवस्था,

द्रव्यादीनां संयोगानुसारेण व्यवस्थितत्वाधिकरणम् ।

सू० द्रव्यं चोत्पत्तिसंयोगात्तदर्थमेव चोद्येत ॥ ५ ॥

(१) लक्षणायाविशेष इति पाठान्तरम् ।
(२) श्रुतेर्बलवत्त्वावगमादिति पा० ।

दर्शपूर्णमासयोः "स्फ्यश्च कपालानि" चेत्याद्युपक्रम्य 'तानि वै दश यज्ञायुधानी'ति श्रुतं तथा 'स्फ्येनोद्धन्ती'त्यादीन्यपराणि वचनानि तत्र संशयः किं स्फ्यादीनां येन यदस्मिन्प्रकरणे शक्यं तत्सर्वं तेन कर्तव्यम्? उत यथासंयोगमुद्धननाद्येवे?ति, तत्रायुध-शब्दस्य साधनवचनत्वाद्यज्ञसाधनताविधानार्थत्वे वा नित्यवत्स्वरूपविरोधः, तस्मादिमानि वाक्यानि विधायकानि यज्ञायुध-शब्दश्चाख्यत्वेनैव प्राप्तार्थत्वाद्वै-शब्दोऽप्यनन्यादाख्याताभावाच्चानुवादकः, वरं च बहूनामर्थवत्त्वादेकानर्थक्यं न चास्यानर्थक्यं यज्ञायुधानि संभरन्तीत्यनन्तरश्रुतासादनविधिशेषत्वात् 'तस्मादस्यानुवादत्वादितरे विधयो मताः'। तेन स्फ्यादेर्व्यवस्था स्यात्कार्येषूद्धननादिषु ।

आरुण्यादिगुणानामसंकीर्ण्याधिकरणम् ।

सू॰ अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यात् ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते "अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाती"ति तत्रारुणा-शब्दोऽयमाकृत्यधिकरणन्यायेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां च गुणवचनः, पिङ्गाक्ष्येकहायनी-शब्दौ तु यौगिकौ सामानाधिकरण्याच्चैक द्रव्यवाचिनौ, गुणाधिकरणकं च शब्दद्वयं, न चैकेन विहिते परस्य विधिर्न संभवतीति वक्तव्यम्, उभयोरपि श्रुत्यैव द्रव्यवाचकयोर्युगपत्प्रवृत्ते, तदिहारुणिमानं प्रति संदेहः। किमेनं वाक्याद्भित्त्वा प्रकरणेन सर्वद्रव्येषु निवेशयाम? किं वा क्रीणातिना संबद्धा तद्द्वारेणैकहायन्यां निविशत इति तदर्थं च क्रियासाधनत्वं संभवति नेति, तत्र "अमूर्तत्वाद्गुणो नैव क्रियां साधयितुं क्षमः। तस्मात्क्रीणातिना नाऽस्य संभवत्येकवाक्यता" क्रीणातिना च संबन्धात्तृतीयायोगात्करणकारकं स्यात्, न चामूर्तस्य करणकारकत्वं संभवतीति नास्य क्रियासंबन्ध इति ततः पृथग्भूतः प्रकरणे निविशत इति। ननु प्रकरणे वा कथमस्य निवेशः? न तावत्क्रियाभिः, अमूर्तत्वात्, न च द्रव्यैः कारकस्य द्रव्यमात्रेऽनुपपत्तेः अनुपात्तानि चात्र द्रव्याणि कथं तैर्गुणः संबध्येत? । स्यादेतत् तृतीया करणद्रव्याणि प्राकरणिकान्यनूद्य प्रातिपदिकार्थगुणस्तत्परिच्छेदकत्वेन

विधीयते न तु गुणस्य करणत्वं, येन द्रव्यमवन्धो न स्यात्, तृतीयया चोपादानाद्द्रव्याणां नानुपादानदोष इति, नैतद्युक्तं न हि तृतीया करणीभूतद्रव्याभिधायिनी, विभक्तयो हि कारकशक्तिनिष्क्रियाभिधायकतया क्रिया विशिषन्ति न तु छदन्तकरणादिशब्दवत्कारकोपमर्जन द्रव्यमभिदधति येन गुणस्तत्परिच्छेदकतया सबध्येत । उच्यते प्रातिपदिकमेव गुणवचनमपि लक्षणया द्रव्यं प्रतिपादयति तच्च तृतीयासयोगात्करण तदनेन पदेन गुणविशिष्टं द्रव्यं करणभूतं प्रतिपाद्यते तत्र विशेष्याणि करण द्रव्याणि प्रकरणगतान्यनूद्य विशेषणभूतो गुण परिच्छेदकत्वेन विधीयते येन द्रव्येण किंचित्क्रियते तेनारुणगुणकेनेति । नन्वेवं लक्षितस्य द्रव्यस्य क्रय एव करणत्वस्य सभवात्किमिति वाक्यभेद, नानेन लक्षितं द्रव्यान्तर शक्यं विधातु श्रौतैकहान्यवरुद्धत्वात्क्रयस्य, एकहायनी तु स्वशब्दविहिता न पुनर्लक्षणया विधातु शक्यते । अथैकहायनीमेवानूद्य तत्रैव गुणो विधीयता, न भविष्यति वाक्यभेदः, नैव शक्य, विधीयते ह्येकहायनी क्रय प्रति गुणभूता च स्वार्थो च, नासावेकोच्चारणेऽनुवदितु गुण प्रति प्रधानीभवितु परार्थ चोच्चारयितु शक्येत आवृत्तिप्रसङ्गात्, प्राकरणिकानि तु द्रव्याणि वाक्यान्तरविहितानि शक्यन्ते वाक्यान्तरेणानुवदितु तस्मात्कृत्स्ने प्रकरणे ऽरुणिमा निविशत इति प्राप्ते ब्रूमः, तृतीयया गुणस्यैव करणत्व क्रय प्रति विस्पष्टं गम्यते, तच्च द्रव्यद्वारेण युज्यते यद्यप्यमूर्तत्वादय न साक्षात्क्रिया साधयितुमल तथाऽपि द्रव्यपरिच्छेदमुखेन शक्नोति साधयितु न ह्यपरिच्छिन्नद्रव्य क्रिया साधयति, गुणश्च तत्परिच्छिनत्तीति युक्तमस्य क्रियासाधनत्व, गुण हि साधनत्वेन विदधच्छब्दो यथा ह्येतेन शक्यते साधयितु तथा कुर्यादित्याह. स च द्रव्यपरिच्छेदमुखेन शक्नोति साधयितु नान्यथा, तेनायमर्थो भवति– अरुणपरिच्छिन्नेन द्रव्येण कुर्यादिति एव सभवति श्रौते[१] च गुणस्य क्रयैकवाक्यत्वेन लक्षणा वाक्यभेदश्च न युज्यते, यदा च क्रयार्थत्वं तदा तदीये द्रव्ये निवेशादेकहायन्यामेवास्य निवेश. । ननु वास प्रभृती.

१ कारककर्माणीति पा ।

न्यन्यान्यपि क्रयद्रव्याणि तेष्वपि निविशते न तेषां क्रयान्तरद्रव्यत्वात् भिवा होते प्रतिवाक्य क्रियाविधिभेदात् सब होते विधयो ऽन्योन्यस्मिन्नुत्पत्ति शिष्टद्रव्यावरोधाद्द्रव्यान्तरं विधातुमशक्नुवन्तस्तत्तद्द्रव्यविशिष्टक्रयविधानार्थाः । न च विहितस्य विधानं सम्भवतीति सिद्धः क्रयभेदः, यदाऽऽह भाष्यकारः ‘ भिन्ने हि वाक्ये एकहायनीसाधनकः एकः क्रयोऽवरुद्धो भवति अरुणसाधनकमपि क्रयान्तर”मिति, एवं हि षडन्वाक्यभेदे क्रयभेदं दर्शयति, तेन ये तु गुणकर्मत्वात्क्रयाणां भेदं नेच्छन्ति ते न्यायविरोधादभाष्यविरोधाच्चोपेक्षणीयाः न च गुणकर्मणां भेदो नास्तीति वाच्यम्, ऐन्द्रवायवादिग्रहाणां भेदस्य पशुसोमाधिकरणे दर्शितत्वात्, अतोऽस्ति क्रयभेदः, क्रयणे तु विकल्पः स्यादित्यत्राधिकरणे क्रयाणामेव विकल्पसमुच्चयचिन्ता न द्रव्याणामित्यविरोधः ॥

एकैकत्वन्याय सर्वेषां प्रहादीनां समार्गाद्यधिकरणम् । सू० एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥७॥

एवं त्रिभिरधिकरणैः क्रमेण संस्काराद्द्रव्यगुणानां यथा संयोग व्यवस्थोक्ता, संयोग एव त्विदानीं चिन्त्यते किं विवक्षितविशेषणेन शेषिणा शेषस्य संयोगः ? किमविवक्षितविशेषणेने?ति एवं हि श्रुतं ‘ग्रहं संमार्ष्टी’ति तत्र संशयः किमेकस्य ग्रहस्य संमार्गः? उत सर्वेषा?मिति तदर्थे च किमुद्देश्यगता संख्या विवक्षिता? ने?ति तत्र श्रुतेर्बलाद्युद्देश्योपादेयगामिनी विवक्षिता तयोद्देश्यगता ग्रहविशेषणत्वेति प्राप्तेऽभिधीयते “उद्देश्यलक्षणा जातियद्द्रव्यं लक्ष्यते तथा । तस्माद्ग्रहमेव संमार्गः सर्वस्येति विनिश्चयः’ यदि ग्रहत्वजातेरेव संस्कारः स्यात्ततस्तस्या प्रतिव्यक्ति समाप्तेर्यत्र क्वचिद्द्रव्ये संस्कृते सा संस्कृतैवेति न द्रव्यान्तरे संस्कारः क्रियेत तस्यास्त्वमूर्तत्वादसाधनत्वाच्च तल्लक्षितानां द्रव्याणां ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनानामयं संमार्गः, तत्रापि यदि द्रव्याणि संमार्गं प्रति गुणभूतानि स्युः पशुरिव यागं प्रति ततो येन केनापि सिद्धेनावश्यं सर्वत्र क्रियेत न हि यावद्गुणं प्रधानमावर्तयितव्यं प्रयोजनाभावात्, ततश्च कियतां द्रव्याणां संमार्गः कर्तव्यः? इत्यपेक्षा भवति तस्या चापेक्षाया परिच्छेदकत्वेन

संख्या विधीयेत पश्वेकत्ववत्, प्रधानानि त्विह द्रव्याणि संमार्गं प्रति द्वितीयानिर्देशात्प्रयोजनवत्त्वाच्च, प्रतिप्रधानं च गुणावृत्तेः सर्वेषां समुच्चितानामयं संस्कार इति निश्चयाच्च परिच्छेदकापेक्षा, तदभावाच्च न संख्या पूर्ववदादर्त्तव्या, परिच्छेदकतया हि तस्याः क्रियान्वयः, न च परिच्छेदः परिच्छिन्ने संभवतीति द्वाराऽभावाच्च क्रियाऽन्वयः संख्याया विधातुं शक्यते विधीयमानमप्येकत्वं सर्वद्रव्येषु समुच्चयेन संमार्गे प्राप्ते परिसंख्यार्थं स्यात्, सा च त्रिदोषा, न चैकस्मिन्वाक्ये संमार्गविधिः परिसंख्या च संभवति वचनव्यक्तिभेदात्, न चास्य विधिरपि संभवति कुतः? "ग्रहस्य संमृज्येत तत्प्रधानं गुण एव वा। सर्वथा वाक्यभेदः स्यादतो नास्य विधेयता"। विधीयमानं ह्येकत्वं यदि तावद् ग्रहस्य विधीयते ततो ग्रहसंमार्गसंबन्धो ग्रहैकत्वसंबन्धश्चेत्यर्थद्वयविधानाद्वाक्यभेदः, विहितमपि चैकत्वं ग्रहस्वरूपमात्रोपहितत्वाच्च संमार्गविशेषणमिति सर्वेषां संमार्गः स्यादित्यस्मत्पक्षाविरोध एव। अथ संमार्गान्वितस्य ग्रहस्यैकत्वसंबन्धो विधीयते न स्वरूपमात्रस्य, नैवं शक्यं, न हि संमार्गो ग्रहविशेषणं निर्ज्ञातं हि विशेषणं भवति, संमार्गस्त्विहापूर्वो विधीयते कथमसौ ग्रहविशेषणं? युगपद्वा विधानविशेषणत्वयोरभ्युपगमे वाक्यभेदः, ग्रहं संमृज्यात् यं च संमृज्यात्स एक इति। अथैकत्वविशिष्टस्य ग्रहस्य संमार्गे पक्षोऽयं विधीयते तेन न कश्चित्पूर्वोक्तो दोषः स्यादिति मतं कस्तदा भवति वाक्यार्थः? ग्रहजातीयमेकसंख्यं च द्रव्यं तस्य संमार्ग इति, एवमपि सर्वेषां प्रत्येकमेकत्वाद्ग्रहत्वाच्च संमार्गस्य च तद्गुणत्वात्सर्वत्र प्राप्तिः स्यात्, अपि च विभक्त्या युगपत्संख्या कारकं चोच्यते, न तु प्रथमं संख्यां प्रातिपदिकार्थस्याभिधाय पश्चात्तद्विशिष्टस्य कारकत्वं, येनैकत्वविशिष्टस्य ग्रहस्य संमार्गं प्रति कर्मता स्यात् तत्र तावदेकत्वं ग्रहविशेषणम्। अथैतदपि पश्वेकत्ववद्विभक्तिश्रुत्या कारकं सत्क्रिययैव संबध्यते तत्रापि द्वयी गतिः स्यात् एकत्वस्याद्वा संमार्गः, संमार्गाद्वैकत्वं यदि तावदेकत्वाद्वा संमार्गः स्यात्ततो ग्रहमेकत्वं चोद्दिश्य संमार्गविधानात्तदुद्देश्ययोश्चोपादेयवत्क्रिया वशीकरणासंभवात्प्रत्येकमेव ताभ्यां क्रियासंबन्धात्प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्ति-

वाक्यभेदः, पुनरपि च ग्रहस्यैकत्वानपेक्षस्यैव संमार्गोन्वयात्सर्वग्रहसमार्गः स्यादित्यसमत्वमसिद्धिः । अथैकत्वं समार्गस्य गुण इत्युच्यते, तदयुक्तं, न हि द्वितीया गुणत्वं वदति प्राधान्यवाचिनी हि सा । अथ सक्तुवल्लक्षणया गुणत्वमुच्यते न तु श्रुतिसंभवे सा युक्ता । किंच तथा सति ग्रहस्यापि गुणत्वं स्यात्, अथैकत्वस्य गुणत्वं ग्रहस्य च प्राधान्यमुच्यते न तच्छक्यं, कथं हि सकृदुपात्ता द्वितीया विभक्तिर्ग्रहापेक्षया प्राधान्यं श्रुत्याऽभिदध्यात्? एकत्वापेक्षया च गुणत्वं लक्षयेत् तत्र कथंचिदेकत्वं विवक्षितुं शक्यम् ॥

अथ चमसादौ समार्गाप्रयोगाधिकरणम् ।

सू० संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात् ॥ ८ ॥

किमेकत्ववत्प्रातिपदिकार्थस्याप्यविवक्षितत्वाच्चमसानामपि समार्गः कर्तव्यः? उताविवक्षाकारणाभावाद्ग्रहाणामेवेति विचारे तत्र समार्गोऽन्यतावत्युक्ते सोमावसेकनिर्हरणप्रयोजनतया सोमपात्राणामित्यवगमाद्ग्रह. कस्येत्यपेक्षाऽभावादविवक्षितग्रहग्रहणमेकत्ववदुपलक्षणमात्रम् । अपि च सोमयागस्यैकत्वादपूर्वमप्येकमेव तत्साधनविशेषी च समार्गः चमसेष्वपि तत्साधनेषु भवितुमर्हति, न ह्यत्र कर्मभेदोऽस्ति येनापूर्वभेदादवघातादिवदव्यवस्था स्यात्, तस्माच्चमसेष्वपि स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते । "न हि ग्रहविवक्षाया वाक्यभेदः प्रसज्यते । यागैकत्वेऽप्यपूर्वाणि भिद्यन्तेऽभ्यासभेदतः" न तावदेकत्वविवक्षावद्ग्रहविवक्षाया वाक्यभेदः, अवश्यं हि समार्गः कस्यचिद्विधातव्यः, तत्र शब्दोपनीतग्रहमुल्लङ्घ्य न युक्तं यत्सामर्थ्यलभ्यं सोमपात्रमात्रं गम्यते एकस्यापि च यागस्याभ्यासभेदात्तेषां चापूर्वमन्तरेण सहत्यकारित्वायोगादवश्यं प्रत्यभ्यासमपूर्वाणि भिद्यन्ते, ततश्च ग्रहशब्दलक्षितापूर्वविशेषनिबन्धनः समार्गो न चमसेषु कर्तव्यः ॥

सप्तदशारत्निताया क्रतुधर्मताऽधिकरणम् ।

सू० आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ॥ ९ ॥

"सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूप" इति श्रूयते तत्र संशयः किं सप्तदशारत्नित्वं वाजपेयसाधनभूतोर्ध्वपात्रद्वारेण वाजपेयाङ्गं? उत यूप-

द्वारेण पश्वङ्ग"मिति तदर्थं च किं सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्येति वचनं व्यक्ति? एत सप्तदशारत्निर्यूप इति तत्राव्यवहितत्वात्प्रधानत्वात्प्रकरणानुग्रहाच्च सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्येति सम्बन्धः, यद्वा वाजपेयस्येति षष्ठ्या तत्सम्बन्ध्यूर्द्धपात्रमुद्दिश्य सप्तदशारत्नित्वं विहितं तद्द्वारेण वाजपेयाङ्ग भवतु एवं च वाजपेय-शब्दः श्रुतिवृत्तो भवति यूपसम्बन्धे तु वाजपेयस्य यूपाभावात्पशुयागसम्बन्धित्वाद्यूपस्य वाजपेय-शब्दः पशुलक्षणार्थः स्यात् । नन्वितरत्रापि यूप-शब्दो गौणः स तु न दोषो जघन्यत्वाद्यूप-शब्दस्य, वाजपेयशब्दस्य तु मुख्यत्वात्तत्र न लक्षणा युक्ता तस्मादूर्द्धपात्रे निवेशः स्यादेवं यदि यूपेन सम्बन्धे लक्षणा भवेत् "वाजपेयश्रुतेर्नासौ श्रुतिवृत्तैव सा यतः । षष्ठीसम्बन्धमात्रार्था नाङ्गाङ्गित्वमपेक्षते नाप्यव्यवधिसम्बन्धं देवदत्तस्य नप्तृवत् यूपस्य च पशुद्वारा वाजपेयोपकारतः सम्बन्धमात्रमस्त्येव क्रतुना ऽतो न लक्षणा ऊर्द्धपात्रेण सम्बन्धे यूपशब्दस्य गौणता अनन्तरेण सम्बन्धः प्रधानेन च सङ्गतिः । प्रक्रियाऽनुग्रहश्चैव नाङ्गत्यः श्रुतिबाधतः तेन सप्तदशारत्निर्यूप इत्येव सङ्गतिः सा च प्रकरणाद्वाजपेयसम्बन्धियूपगा तेनाय वाजपेयस्येत्यनुवादो भविष्यति ॥

अभिक्रमणादीनां प्रधानमात्राङ्गताऽधिकरणम् ।

सू॰ कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ १० ॥

'दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रूयते "अभिक्रामं जुहोती"ति तत्र भाष्यकारेण जुहोति सन्निहितप्रयाजविषयत्वं सिद्धं कृत्वा किमभिक्रमणं तेनैकवाक्यत्वं सत्तत्कर्त्रा सम्बध्यते? किं वा ततो भिन्नं सत्प्रकृतप्रकरणे कर्त्रे? ति विचारितम् । एवं च पूर्वः पक्षः ' क्रियया कारकस्यैव नान्यस्यास्त्येकवाक्यता । न चाभिक्रमणं मूर्त्तिवर्जितं कारकं भवेत्" न चारुण्यवद् द्रव्यद्वारेण सम्भवति, तत्र ह्येकहायनीद्रव्यमुपात्तं युक्तं यद् द्वारता प्रतिपद्यते अत्र जुहोतिना कर्त्तुरनुपादानान्न द्वारत्वं, तस्माद्विच्छिद्य प्रकरणेन गृह्यते, शक्यते च क्रियायाः प्रकरणेन ग्रहणं प्रयाजवत्, सम्भवति हि कर्मणः कर्मोपकारत्वं, कारकत्वं तु न सम्भवति, तस्माद्दर्शपूर्णमासाङ्गं सत्सामर्थ्यात्कर्तृसंस्कारकं भवति, कर्ता

काङ्क्षा, तथाऽपि "न विद्यते तु संदंशो यत्र वाचनिकैर्गुणैः । तत्राङ्गानां कथंभावः सत्वऽप्यविनियोगकः ॥ १ ॥ निष्फलत्वेन सर्वेषां न विशेषोऽवगम्यते क. शेषः? कस्य शेषित्वमतः सर्वं प्रधानगम् ॥ २ ॥ अव्यवस्थाप्रसक्तिश्च प्रो॑क्तासैव निराकृता । सन्दंशे सति सन्दष्टं तदङ्गमितरत्पुन. ॥ ३ ॥ सर्वं प्रधानगामीति नाव्यवस्था प्रसज्यते । यस्त्वाह साधिकाराणामिति कर्तव्यता स्थिता ॥ ४ ॥ नान्येषामिति तस्यापि प्रतिज्ञामात्रमेव तत् । अविज्ञातप्रका॑रत्वादुभयेषां हि सा भवेत् ॥ ५ ॥ तान्यपि ह्यनुष्ठेयानि न चेदनुष्ठानमेव न स्यात्, एतावास्तु विशेषो यदेषामन्यार्थमनुष्ठानं साधिकाराणां तु स्वनिष्ठमिति, न चैतावता विशेषः, अन्यार्थस्याप्यविज्ञातप्रकारस्यानुष्ठानासंभवात् प्रयाजैरुपूर्वं कृत्वा प्रधानस्योपकुर्यादित्युक्ते यो नाम प्रयाजैरुपूर्वं कर्तुं न जानाति तस्य भवत्येव कथमाभिरुपूर्वं कर्तव्यमिति प्रकारविशेषापेक्षा, सत्यामपि तस्यां सन्दंशपतितं यदङ्गं न स्यात्ततोऽविशेषात्सर्वं फलवदङ्गं स्यात् प्रकाराकाङ्क्षा तु वाचनिकैर्गुणैर्यथोपपत्तिलभ्येन च स्वरूपनिष्पादनेनाचमनादिभिश्च दर्विहोमवत्पूर्यते, अभिक्रमणं तु सन्दंशपतितत्वाद्दर्शान्तरप्रकरणोद्भूतेः प्रयाजाङ्गम्, एकदेशिनां त्ववान्तरप्रकरणाभावात्सर्वं विधि॑बाधेन प्रकरणाविशेषात्सर्वार्थं स्यादित्यस्तु॑ तावत् ॥

उपवीतस्य प्राकरणिकाङ्गताऽधिकरणम् । सू० संदिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीर्विधाय तासां च त्रिः प्रथमामन्वाहेत्यादिवचनैर्गुणान् विधाय ततो निविदो नाम मन्त्रादेवेद्धोमन्विद्ध इत्यादयो विहिता. ततः काम्याः सामिधेनीकल्पा विहिताः, तदनन्तरं यज्ञोपवीतमाम्नातम् "उपव्ययते देवलक्ष्ममेव कुरुत" इति, ततः पुनरपि च सामिधेनीनामेव वाचनिका गुणा विधास्यन्ते अन्तरानूच्यं सदेव त्वायेत्यादयः तद्यज्ञोपवीतं प्रति संशयः सामिधेन्यङ्गमुत दर्शपूर्णमासाङ्ग? मिति, तदर्थं

१ प्रोक्तेति पा० ।

२ अविज्ञातप्रकारत्वादिति पा० ।

३ संनिधिबाधेनेति पुस्तकान्तरपाठः ।

४ इत्यास्ता तावदिति पा० ।

च किं सामिधेनीनां वार्तनिकगुणोद्भूतमवान्तरप्रकरणमुपवीतविधावनुव-
र्तते? अथवा विच्छिन्नमिदं निविद्भि? रिति "अनुवृत्तौ तदङ्गत्वं विच्छिन्ने दर्श-
शेषता। किं प्राक्प्रभृत्यपि कीर्तनादनुवर्तते १ पुरस्तादुपवीतस्य परस्ता-
च्चापि कीर्तनम्। विद्यते सामिधेनीनामत प्रकरणास्तिता" २ निविदस्तु पूर्वा-
द्यनुमन्त्रणमन्त्रवत्परप्रकरणपठि'ता इत्यवगन्तव्यम्। अथवा "निविदामपि
तादर्थ्ये तत्कृत भावसङ्गते न चाङ्गैर्व्यवधीयन्ते प्रधानानि कथञ्चन ॥ १ ॥
काम्येष्व्याश्रयत्वेन तासामप्यनुवर्तनम्। उपवीतमतस्तासामङ्गं प्रकरणाद्भ-
वेत् ॥ २ ॥ एवं प्राप्ते वदामोऽत्र निविद्व्यवधानतः विच्छिन्ना सामिधेनीनां
प्रक्रिया नानुवर्तते ॥ ३ ॥ यस्तु सन्निधानेऽस्येषां सम्बन्धिभिः पदैर्व्यवधानं न
प्रकरणस्येति मन्यते तस्य सर्वप्रकरणानुवृत्तेः सर्वे धर्माः सर्वेषामुपदेशेनैव
स्युः अतो विश्वजिदादीनामपि क्रत्वर्थत्वं स्यात्। यत्तु निविदामप्यवान्तर-
प्रकरणेन सामिधेन्यङ्गत्वादव्यवधायकत्वादव्यवधायकत्वमित्युक्तं तद-
युक्तं, लिङ्गेन हि प्रकरणं बाधित्वा निविदोऽग्निसमिन्धनाङ्गं भवन्ति, न
चाग्निं सामिधेन्यङ्गं भवति येन तद्द्वारेण निविदोऽपि तदङ्गं स्युः। किं-
तु सामिधेन्य एवाग्न्यङ्गं निविदोऽपि न तासां मिथः सम्बन्धः. यथा
वक्ष्यति "गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः" इति तेनासम्बन्धिभिर्नि-
विद्भिर्दर्शपूर्णमासाङ्गैर्विच्छिन्नं सामिधेनीनां प्रकरणं नोपवीतं गृह्णाति।
नन्वेवं निविदङ्गमुपवीतं स्यात् न तासां प्रकरणमस्ति चाभिन्नः कीर्तनाभा-
वात्, सन्निधिमात्रमपि नास्ति काम्येष्टिव्यवधानात्, तर्हि काम्यानामेवाङ्गं
स्यात् अव्यवधानात् फलावच्छेदेन च प्रकरणसद्भावात् न तेषां विकृति
स्यात्, इह हि न नित्यसामिधेन्याश्रयणेन गुणमात्रं फलाय विधीयते
विच्छिन्नप्रक्रियाणां तासामाश्रयत्वानुपपत्तेः, वाक्येन चाश्रयसम्बन्धे वाक्य-
भेदात्, किं त्वनुवचनान्तराणि सङ्ख्याविशिष्टानि फले विधीयन्ते, तानि च
सङ्ख्यायुक्तानुवचनत्वसामान्यान्नित्यानुवचनप्रकृतीनि, ततश्च तासामृचाम-
न्वया च तद्धर्माणां प्राप्तिः, अनु-शब्देन च यज्ञाय नमः प्रवक्त इति निग

१ पतिता इति प० ।

दानन्तरभावः सामिधेन्यङ्गत्वेनोक्तः सोऽप्यत्रातिदिश्यते स च निगदः क्रतुप्रयुक्तत्वाद् बहिः प्रयोगे लभ्यते, ततस्तद्वशेनानुवचनान्तराणामपि क्रतुमध्यप्रयोगसिद्धिः, एतेन चाग्निसमिन्धनस्य प्रसङ्गात्सिद्धेर्नित्यानुवचननिवृत्तिः तेनैतेषामनुवचनानां क्लृप्तोपकारप्राकृतधर्मपरिपूरितानां कथंभावापेक्षाभावान्नास्ति प्रकरणं, पाठसन्निधानमात्रं तु स्यात्, तच्च दुर्बलं प्रकरणादिति दर्शपूर्णमासाङ्गमेवोपवीतम्। ये तु परस्तात्तना ये गुणास्ते दूरस्थानुवादेनैव द्वादशोपमन्त्वविद्धिधातुं शक्या इति न तद्वशेनैकान्ततः प्रकरणानुवृत्तिर्विज्ञायते यतः परप्रकरणे पाठो निविष्टः स्यात् । यद्वा तिष्ठन्न्वाहान्तानूच्यमित्यादिष्वनुवचनमात्रं श्रूयते, तत्र यदि सामिधेन्यनुवचन प्रकृतं स्यात्ततस्तदेवावगम्येत तदभावात्त्वनुवचनमात्रमनुवाक्यादिसाधारणमिति न सामिधेन्यनुवृत्तिरवधार्यते। यदपि देवा वै सामिधेनीरनूच्येत्यन्ते वचनं तदप्याधारार्थवादत्वान्न सामिधेन्यनुवृत्तिं सूचयति, तस्माद्दर्शपूर्णमासाङ्गमुपवीतम्, एकदेशिनां त्ववान्तरप्रकरणाभावात्सन्निधेश्च प्रकरणाद्दुर्बलत्वादसत्यपि विच्छेदे सामिधेनीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमुपवीतस्य सिध्यतीति व्यर्थमिदमधिकरणं स्यात् । कश्चित्त्वाह उपव्ययत इत्येकं पदम् अन्विताभिधानाय कर्तारमपेक्षमाणं सन्निहितेन कर्त्राऽन्वीयत इति, तद्युक्त प्रत्ययार्थेनापूर्वेण धातोरन्विताभिधानासिद्धेः, अवश्य चानेन प्रत्ययेन सत्यपि सामिधेनीनां सन्निधानेऽधिकारापूर्वमेवाभिधातव्यं सामिधेनीनां सन्निपातित्वेनापूर्वशून्यत्वात् अतः पदश्रुत्यैव तदङ्गमुपवीतं भवतीति किमर्थमिदमधिकरणम्? अपि चैवं पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षेऽपि विच्छिन्नमप्यभिक्रमणमेकपदत्वात्सन्निहितेनैव प्रयाजकर्त्राऽन्वीयत इति तदधिकरणवैयर्थ्यं स्यात् । नन्वभिक्रामामित्यस्यानाख्यातत्वात्सिद्धवत्प्रतीतेर्न कर्त्राऽऽकाङ्क्षा किं तु शेषभूतस्तत्र कर्त्ताऽपेक्षित., न च शेषिणाऽन्विताभिधानमिति, मैवम्, अवघातादिषु शेषिणाऽन्विताभिधानाभ्युपगमात्, अपि च सर्वाण्येव कार्यार्थानि पदानि कार्येण शेषिणाऽन्वितमर्थमभिदधतीति यत्किञ्चिदेतत्. अपि च यदि न शेषिणाऽन्विताभिधानं केन तर्ह्यन्वितमभिक्रमणमभिदधतीति यत्किञ्चिदेतत्, अपि च यदि न शेषिणाऽन्विताभिधानं

केन तत्संन्वितमभिक्रमणमभिधातव्यं न ह्यनन्वितस्याभिधानं सम्भवति गुण भूतस्तु कर्ता अनपेक्षितत्वात् न तेनान्विताभिधानं सम्भवतीति त्वयोक्तं सम्भवे वा सन्निहितेनैव प्रयाजकर्त्राऽन्विताभिधानाद् स्वर्यमेकवाक्यत्वप्रतिपादनं, प्रधानविधिनाऽभिक्रमणमन्वितमभिधीयत इति चेत् न तस्यापि शेषित्वादुपनीतस्यापि तत्सम्भवात सन्निहितेनापि साभिधेनीकर्त्राऽन्वयः स्यात् । अथानभिहितमभिक्रमणं वाक्ये गृहीयाद्नुपवीतमपि गृह्णीयात । यदपि शेषिभूत' कर्त्ताऽपेक्षितो नानुष्ठातृभूत इति, तदपि विपरीतम्, अविहितस्य शेष्यपेक्षाभावात्, कर्त्रपेक्षा तु क्रियास्वाभाव्यादेव स्यादित्यास्तां तावत् ।

वारणवैकङ्कतादिपात्राणां फलवयागगुणताधिकरणम् सिद्धोऽसम्बन्धावो वा । सू० गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यात् ॥ १२ ॥

आधानप्रकरणे वारणवैकङ्कतानि यज्ञसयुक्तानि पात्राणि श्रूयन्ते वारणोयज्ञावचरो वैकङ्कतो यज्ञावचर इति पवमानेष्टयोऽप्याधानप्रकरण एव देशान्तरे श्रुताः तत्र पात्रेषु सन्देह' किं पवमानेष्ट्यङ्गम ? उत यज्ञमात्राङ्गमिति ? तदर्थे च किं पवमानहवींष्याधानाङ्गम् ? उत नाम्ना धानेन समप्रधान्यान्यर्थानि इति यद्यङ्ग ततो यज्ञयोगात्साक्षादाधाने अप्रभवन्त्यपि पात्राण्यानर्थक्यतदङ्गन्यायेन पवमानेष्टिषु भवन्ति अनङ्गत्वे तु कथञ्चिदपि यज्ञसयुक्ताना प्रकृताधाननिवेशासम्भवात् दृष्टीनां च स्वयमदृष्टतया अनारभ्यवादरूपेण सर्वयज्ञेषु सम्भवन्ति तत्राधानस्य द्वितीयाप्रयुक्तानिसंस्कारार्थतया फलत्वावस्थादफलानि पवमानहवींषि प्रकरणात्तदङ्गम् । अत्रोच्यते यदाहवनीये जुहोतीति शाक्याद्देवपमप्यन्यर्थता । नन्वनारभ्याधोऽयं सर्वहोमाङ्गमाहवनीयं विधत्ते न त्वाहवनीयाङ्गत्वं पवमानहविषाम्, अत्र कश्चिदाह अनारभ्यवादेन प्रकृताधाहवनीयोऽङ्गत्वेन विहितः पवमानेष्टिष्वतिदेशेन प्राप्तः स च पवमानहविर्भ्यामानिष्पत्वात्वाद्दङ्गं भवतीत्यङ्गत्वे निवृत्ते पक्षस्य प्रकृतौ दृष्टः साक्षात्सम्बन्धः स इह क्षणे न प्राप्तीयः अवश्य च पवमानहविषामाधानाङ्गत्वयादिनाऽप्य

णितित्वादकत्वमभ्युपगन्तव्यम् । तच्च प्राकृतसंबन्धाबाधाय साक्षादेवास्तु किमाधानप्रणाड्या समाश्रीयत इति सिध्यत्यग्न्यर्थत्वं, तदिदमसारं यत्साक्षादुक्तमङ्गत्वं निवृत्तमिति तत्स्वसिद्धान्तविस्मरणात्, न हि चोदकागतमङ्गत्वं निवर्तते यद्यपि चानिष्पन्नत्वान्न साधयति तथाऽप्यसाधयत एवाङ्गत्वमवघातस्येव कपालवत्त्वावतिष्ठते तेन साक्षात्सम्बन्धस्येवाङ्गत्वे नैव प्रकृतिवदुपपन्नत्वान्न तत्सिद्ध्यर्थं साध्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् । अपि चार्थिकः प्रकृतौ साक्षात्सम्बन्धोऽङ्गत्वमेव शास्त्रार्थः, न चार्थिकं चोदकः प्रतिदिशति यद्बलेन साध्यता स्यात् प्रतिदिश्यता वा सम्बन्धः स तु येन केनापि प्रकारेण सिध्यतीति साध्यत्वविशेषः कुतो लभ्यते । यत्तु साध्यत्वमाधानाङ्गत्वयद्विनाऽप्यभ्युपगन्तव्यमिति, सत्यमभ्युपगतम्, अस्ति हि तस्य प्रकरणं प्रमाणं, भवतस्तु किं प्रमाणं? प्रकरणमेवेति चेन्न तथा सत्याधानाङ्गत्वद्वारेणैवाग्नीनां साध्यत्वं स्यात्, यदि ह्यविशेषितं साध्यत्वं प्रकरणात्सिध्येत् ततोऽतिदेशवशेन साक्षात्तदित्याश्रीयेत क्रत्वर्थत्वमेव तु प्रकरणादवगम्यते नाविशिष्टं साध्यत्वं, तेन यदि प्रकरणमङ्गीक्रियेताधानाङ्गतैव स्यात्, न च साध्यमेव न स्यात्, अस्तुवाऽतिदेशावगतसाक्षात्सम्बन्धवशादेव साध्यत्वं तत्तूपदेशात्मकप्रकरणावगतक्रत्वर्थत्वविरोधाद्बाधितव्यम् । अपि च करणत्वेऽपीष्टीनां न भवति साक्षादिष्टिसाध्यत्वमग्नीनां, ता हि सकलप्राकृताङ्गाहितोपकारसंचिता अग्नीन् साधयन्ति, तेनासर्वाङ्गानुष्ठानादवस्थितमुत्पत्त्यपूर्वं द्वारभूतमङ्गीकर्तव्यं तत्प्रणाड्याऽग्नीनां साध्यत्वं न साक्षात्, अपि च न प्रकृतावाहवनीयस्य साक्षात्सम्बन्धः अङ्गभूतेन हि प्रक्षेपेणाहवनीयस्य सम्बन्धो न साक्षाद् यागेन तदिहापि प्रकृतिवदतिदेशात्प्रणाड्यैव सम्बन्धः स्यात् तस्मान्नैवमग्न्यर्थता सिध्यतीत्यन्यदुत्तरं वाच्यम्, तदुच्यते अयमभिप्रायो भाष्यकारस्य "असारभ्यविधानेन सत्यं नाग्न्यर्थता भवेत् । तत्तुल्यं याज्यमस्त्यन्यत्पवमानेष्टिसन्निधौ" तेन चाग्नेरनिष्पन्नस्यैव साधनत्वेन विधानासम्भवात्तस्यैव निष्पादयितव्यस्य फलवतः साधनत्वेनाफलानि पवमानहवींषि विधीयन्ते, सप्तमी च लक्षणया साध्यत्वमेव प्रतिपादयति तप्ते पयसि दध्यानयतीतिवत्,

बाधानाङ्गत्वम्, अत सर्वयज्ञार्थानि पात्राणीति आचार्यस्त्वन्यथापि पश्यता नहविधायकस्यार्थत्वे पात्राणां वाक्येन सर्वयज्ञार्थता सिध्यतीति वाक्यद्वय-कल्पनाक्लेश न ममृषे, व्रीहीनवहन्तीत्यादिषु यथाश्रुतव्रीहिमात्रार्थत्वेऽव घातस्यानर्थक्याच्छ्रुत प्रकरणानुप्रवेश तण्डुलेन च व्रीहिशब्दस्य साधनल पतलक्षणाश्रयणम्, इह तु यथाश्रुतयज्ञार्थत्वेऽपि दीक्षणीयार्थस्येव वाङ्नियम स्यानर्थक्याभावाच लक्षणाश्रयणेन प्रकरणानुप्रवेशकल्पना न्याय्या। यदि च पवमानेष्टिसन्निधौ पात्राणि यज्ञार्थानि ब्रूयात् ततोऽनुवादस्य सति सम्भवे सन्निहितगामित्वात्सप्तदशारत्नित्वमिव वाजपेयस्य प्रकृतिवच्छन्दःसन्निधापिते यूपे स्फ्यकपालहोमवच्च सौर्ये प्रकृतिवच्छन्दःसन्निधापितेषु यागेषु पवमानेष्ट्यनुवादेन विधानात्तास्वेव पात्राणि स्युः न तु तासामिह सन्निधानमस्ति, तस्मात्प्रकरणात्स्रुगाद्यनुमन्त्रणवदुत्कृष्टानि पात्राणि सर्वार्थानीति नार्थोऽधिकरणेन, सूत्रे तु पूर्वाधिकरण एव पठितत्वेन व्याख्येय निविद्वैयर्थ्यात्सामिधेनीवाक्यस्योपवीतवाक्यस्य च भेदः स्यादित्युक्तम्। ननु निविदां सामिधेन्यङ्गत्वादव्यवधायकत्वं स्यादिति ये वदन्ति तेषामुक्तः "गुणानां च परार्थत्वादि"ति निविदोऽपि लिङ्गेनाग्निसमिन्धने गुणभूता सामिधेन्योऽपि अतो न तासां मिथः सम्बन्धः ॥

वार्त्रघ्न्यामनुवाक्यानां
माज्यभागाङ्गताधिकरणम्।
वार्त्रघ्न्यादि वाल वा।

सू० मिथश्चानर्थसम्बन्धः ॥ १२ ॥

दर्शपूर्णमासयोराग्नेय सौम्यश्च द्वावाज्यभागौ विहितौ तयो क्रमेणानुवाक्याचतुष्टयमाम्नातम् आग्नेयी सौमीत्येक युगलं पुनराग्नेयी सौमी चेत्यपर तत्र प्रथमद्वितीये वार्त्रघ्न्यौ तृतीया चतुर्थी च वृधन्वत्यौ तत्रापरं वचन वार्त्रघ्नीपौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायामिति तत्र संशय । किमाज्यभागयोः क्रमप्राप्ता मन्त्रास्ताभ्यामाक्षिप्य वचनेन प्रधानाङ्गतया विधीयन्ते? । उताज्यभागयोरेव व्यवस्थया प्राप्तयोर्युगलयोर्व्यवस्थामात्रमिति तदर्थं चास्मिन्पक्षे पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ कर्मवचनौ उत कालवचनौ? इति तत्र 'कालस्याकरणीयत्वाच मन्त्रेण प्रयोजनं,नापि प्रकरणे तस्य तेन नासाधिक्रोच्यते कर्मणां प्रकृतत्वेन मन्त्रापेक्षितयापि च तत्पौर्णमास्यमा-

वास्याशब्दाभ्याममभिधीयते। सप्तमी च पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिमितिवत्तथा-ऽप्यविरुद्धा, तस्माद्वाक्येनक्रमं बाधित्वा प्रधानार्था मन्त्रा इति, नैवं यद्यपि कर्मैव शब्दाभ्यां प्रतिपाद्यते तथाऽपि सप्तमीश्रुत्या न प्रधानत्वसंभवः पूर्वेद्युरमावास्यामिति तु लक्षणा, न चेह तथा मुख्यार्थसंभवात् न चेह सौम्यस्य मन्त्रस्य प्रधानेषु सामर्थ्यमस्ति सोमस्य प्रधानदेवताया अभा-वात् अग्नीषोमीयेऽप्यग्निसहितस्य देवतात्वं न केवलस्य, अमावास्यायां तु नास्त्येव सोमः, न च वचनादयथार्थत्वं, लिङ्गं हि वाक्याद्बलीयः, वाक्याद्धि कर्मणः प्राधान्यं लक्षणाश्रयणात् न श्रुतेः, अथापि विधिवाक्य-स्यान्मन्त्ररूपं बाधेत यद्यबाधेन नोपपद्येत तत्तु व्यवस्थामात्रमपेक्षितमल्पं च विदधत्सुतरामयथार्थेनैव वर्तते पौर्णमासीगतयोराज्यभागयोर्वार्त्रघ्न्याव-मावास्यागतयोर्वृधन्वत्याविति । यद्वा कालद्वारेण कर्मणि शब्दप्रवृत्ते-र्काले मुख्य इति तद्द्वारेण व्यवस्था विधीयते इत्याज्यभागयोरेव मन्त्राः ॥

मुष्टीकरणादीनां प्रा-करणिकाङ्गताऽधिकरणम् ।

सू० आनन्तर्यमचोदना ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते हस्तावनेजने निरुक्ते "उलपराजिं स्तृणा-ती"ति तथा ज्योतिष्टोमे "मुष्टीकरोति वाचं यच्छति दीक्षितमावेदयती"ति हस्तावनेजनं तत्र हस्तसंस्कारार्थं मुष्टीकरणवाङ्नियमने च मनःप्रणिधानार्थे तेन तत्त्रयमपि लिङ्गात्करिष्यमाणकर्माङ्गं सत्किमनन्तरयोरुलपराजिस्तर-णदीक्षितावेदनयोरङ्गम्? उत सर्वाङ्ग?मिति संशयः, तत्रानन्तर्यादेकवाक्य-स्यादवान्तरप्रकरणाद्वा तन्मात्राङ्गत्वे प्राप्तेऽभिधीयते "लिङ्गप्रकरणाभ्यां हि सर्वार्थत्वं प्रतीयते। क्रमश्च दुर्बलस्ताभ्यामतः सर्वार्थता भवेत्" न चाव्या तद्वयस्य यच्छब्दाद्युपबन्धरहितस्यैकवाक्यत्वं संभवति येन वाक्येनैव तादर्थ्यं स्यात्, न च श्रुत्यादिविहिताङ्गसंदंशोऽस्ति येनावान्तरप्रकरणं स्यात् तस्मात्सर्वार्थता स्यात् ।

चतुर्धाकरणस्याग्नेयमात्रा-ङ्गताऽधिकरणम् ।

सू० शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणस्तु प्रतीयेत मिथस्तेषामसम्बन्धात् ॥ १५ ॥

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयाग्नीषोमीयैन्द्राग्नाः पुरोडाशाः, "तत्राग्नेयं चतुर्धा करोती"ति चतुर्धाकरणं किं सर्वेषाम्? उताग्नेयस्यैवेति भवति विचारः,

"तत्राग्निसम्बन्धमात्रेण भवेद् द्रव्योपलक्षणम् । सम्बन्धश्चाविशिष्टोऽसः सर्वेषामुपलक्षणम्" अग्निस्तावदत्र चतुर्धाकरणविषयद्रव्योपलक्षणमात्रं न स्वयं कार्योपयोगी तेन नासौ यथाश्रुत एव ग्रहीतव्यो येन देवतात्मभूतेनैवोपलक्षणे स्यात् किन्तु यावता विना न शक्नोति द्रव्यं लक्षयितुं तन्मात्रमाहर्तव्यं सम्बन्धमात्रेण चासौ शक्नोति तल्लक्षयितुं, सम्बन्धश्चाग्नेरग्नीषोमीयेऽपि विद्यते तस्मात्तस्याग्नेयशब्देन लक्षितत्वात्स्यात् चतुर्धाकरणम् । अथवा देवतात्वमेवास्ति यद्धि द्वाभ्यां दीयते दीयत एव तदेकस्मा अपि । यद्वा अग्नेरिदमिति सम्बन्धमात्रेणाग्नेयशब्दो भवत्येव "सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक् वक्तव्य" इति स्मरणात् तस्मात्सर्वत्र चतुर्धाकरणमिति प्राप्ते ब्रूमः "केवलाद्देवतावाची तद्धितोऽग्नेः समुच्चरन् । नान्ययुक्ताग्निदेवत्यं प्रतिपादयितुं क्षमः" देवताभूतस्तावदिहासावग्निशब्दस्तद्धितेनोपलक्षणमुपादीयते, सम्भवति चास्य यथाश्रुत्यैवोपलक्षणत्वं केवलाग्नेयस्यापि सद्भावात्, अतो न शब्दानवगतेन सम्बन्धमात्रेणोपलक्षणस्य युक्तं विना कारणेन श्रुतबाधप्रसङ्गात्, अग्नीषोमीयादौ तु समासादुत्पन्नस्तद्धितो द्वयोः सापेक्षयोर्देवतात्वमाह तेन तत्रान्यसापेक्षस्याग्नेर्देवतात्वं, न च सापेक्षस्य तद्धिते सामर्थ्यमस्ति, तेनाग्नेयशब्दो न शक्नोत्यग्नीषोमीयादिकर्माभिवदितुं, यद्यपि च सम्बन्धमात्रेऽपि तद्धितस्तथाऽप्यत्र देवतार्थतैवाश्रयितव्या लक्षणार्थत्वात्, प्रसिद्धसम्बन्धं हि लक्षणं भवति, प्रसिद्धिश्च विधिवाक्यादेवाश्रयणीया, विधिवाक्ये चाग्नेर्देवतासम्बन्ध एव पुरोडाशेनावगतो न सम्बन्धमात्रं तस्माद्देवतात्वमेवोपलक्षणं, तच्चाग्नीषोमीयादौ नास्तीत्याग्नेयस्यैव चतुर्धाकरणं, यदपि शतपथब्राह्मणे "स चतुर्धा कृत्वा पुरोडाशं बर्हिषदं करोती"ति सामान्यवचनं तदप्यनेनैव विशेषवचनेनोपसंह्रियत इति तस्यैव चतुर्धाकरणं युक्तमिति ॥

इति पार्थसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ तृतीये द्वितीयः पादः ।

बर्हिर्न्यायः । लक्षणप्रकाशकमन्त्राणां मुख्य विनियोगाधिकरणम् ।

सू० अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्तस्मादुत्पत्तिसम्बन्धोऽर्थेन नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥

मन्त्रेषु पूर्वपादे श्रुतिविनियोगः प्राधान्येन चिन्तितः, अधुना लिङ्गविनियोगश्चिन्त्यते विनियोजकत्वं लिङ्गस्य मन्त्राधिकरणे सिद्धम् अर्थप्रकाशनेनोपकुर्वन्तीत्यभिधानात् तद्विशेषस्त्विदानीं चिन्त्यते, लिङ्गं सामर्थ्यं तच्च मुख्य इव गौणे च कथञ्चिद्विद्यते तदिह संशयः किं मुख्य एवार्थे मन्त्राणां विनियोगः? किं वा गौणेऽपी?ति, कः पुनर्मुख्यः - को वा गौणः - यः शब्दादेवावगम्यते स मुख्यः, यथाऽग्निशब्दाद् ज्वलनः, बर्हिःशब्दाच्च कुशादयः, यस्तु शब्दाभिहितार्थगुणसम्बन्धात्तत्सदृशोऽर्थः प्रतीयतेऽसौ गौणः यथाग्निशब्दान्माणवकः, स हि ज्वलनगुणपैङ्गल्यादिगुणयोगाद् गम्यते तथा बर्हिःशब्देन तृणान्तरमुलपादि । ननु प्रयोगप्रतीत्यविशेषादुभयत्र वाचकत्वं कस्मान्न भवति? विशेषप्रतीतेः अग्निरिव माणवक इति सादृश्यप्रत्ययाद्गुणादेव च, प्रयोगप्रतीत्युपपत्तेरनेकार्थत्वमन्याय्यं परगुणाः परत्र न सम्भवन्तीति चेन्न प्रत्यभिज्ञानात् येऽपि प्रतिद्रव्यं गुणभेदमातिष्ठन्ते तेऽपि सामान्यात्मनैक्यमिच्छन्त्येव तेनोपपन्नो गौणमुख्यविभाग इति युक्ता चिन्ता, तत्र 'अर्थानां स्मरणार्हत्वान्मन्त्राणां चापि शक्तितः । प्रतिप्रधानमावृत्तेर्गुणानामुभयार्थता'' उभयेषामपि तावदर्थानामनुष्ठेयत्वात्स्मरणमपेक्षितं, मन्त्राश्चार्थं प्रति गुणभूताः समर्थाश्चोभयत्रापि यथाकथञ्चित्स्मृतिमाधातुं साक्षादभिधानस्यापि स्मरणमेव फलं नाधिकं, तच्च गौणसामर्थ्येऽप्यविशिष्टं, प्रतिप्रधानं च गुणावृत्तिर्न्याय्या तस्मादुभयत्र विनियोग इति प्राप्तेऽभिधीयते "गौणे सदपि सामर्थ्यं न प्रमाणान्तराद्विना । आविर्भवति मुख्ये तु शब्दादेवाविरस्ति तत् । तात्पर्यं तु स्वतो मुख्ये गौणार्थपरता पुनः । प्रमाणान्तरविज्ञेया तदभावोऽत्र सिध्यति" न ह्यग्निरित्येतावता-

प्रमाणान्तरमन्तरेण गौणे सामर्थ्ये तात्पर्ये वा कथंचिदपि लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते मुख्ये तु श्रवणादेव शब्दस्योभयमवगच्छन्ति, न चेह प्रमाणान्तरमस्ति येन मन्त्राणां गौणे सामर्थ्ये तात्पर्ये वाऽभिव्यज्येत, न चानाविर्भूते सामर्थ्ये तात्पर्ये च शब्दार्थः प्रतीयते तेन गौणोऽर्थो मन्त्रान्न प्रतीयते अत्र कथमप्रतीयमाने विनियोगः स्यात्, मुख्यस्त्वर्थः शब्कादेवावगम्यत इति युक्तस्तत्र विनियोगः, यस्य तु मुख्योऽर्थः प्रकृतो नास्ति तस्योत्कर्षः, यथा पूषानुमन्त्रणमन्त्राणां, यस्य तूत्कर्षोऽपि न सम्भवति तस्य जपमात्रेणोपयोगः न तु गौणत्वम् अत्यन्ताप्रमाणकत्वात्। यदि च प्रथमावगतमुख्यविनियोगेनैव कृतार्थत्वान्मन्त्रस्य न तद्वशेन गौणे विनियोग। यत्राऽपि गौणोऽर्थस्ता त्युपायान्तरेणापि स्मृतिसिद्धेनात्माभिधायिनं मन्त्रमपेक्षते यतोऽप्रमाणकस्तत्र विनियोग, मुख्यविनियोगस्तु मन्त्राऽऽकाङ्क्षावशाद्भवतीति तत्रैव विनियोगः,

गार्हपत्यन्यायः इन्द्रप्रकाशकमन्त्राणां गार्हपत्ये विनियोगाधिकरणम्।

सू० वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ॥ २ ॥

अपवाद आरभ्यते अग्नौ श्रूयते "निवेशनः सङ्गमनो वसूनामित्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इति तत्र संशयः किमनेन मुख्यस्येन्द्रस्य प्रकाशनं कर्तव्यं? उत गौणस्य गार्हपत्यस्ये?ति, तत्र पूर्वाधिकरणव्याख्यानान्मुख्यस्येति प्रतीयते। विनियोज्यानुसारेण, विनियोगस्तु वर्तते" न ह्यस्त्विन्द्राभिधानस्य मन्त्रस्याग्निप्रकाशने शक्तिरस्ति न चाशक्तोऽवश्यार्थं विनियुज्यते। तेन मन्त्रानुसारेण विनियोगाश्रयणेना। इन्द्रो हि गार्हपत्येन गौण्या वृत्त्याऽभिधीयते ॥ यज्ञसाधनसाधर्म्याद्वा यद्वा गृहपतेर्यतः। तेनापि गार्हपत्यं स्यादिन्द्रोऽवयवयोगतः ॥ द्वितीया वा सप्तम्यर्थं लक्षयति गार्हपत्ये स्थित्वोपतिष्ठत इति। यद्वा उपतिष्ठत इति द्वे क्रिये विद्येते समीपस्थानमात्मनेपदानुमितं चाभिधानं तत्रेन्द्रमन्त्रकरणकेऽभिधाने गार्हपत्यस्य कर्मत्वं न सम्भवतीति समीपस्थानविशेषणं गार्हपत्यो भवति गार्हपत्यमुपेत्याभिधत्त इति, तस्मान्मुख्य एव विनियोगोऽत्रापीति प्राप्तेऽभिधीयते, 'यत्नो वचनसामर्थ्याद्विनियोगः प्रतीयते। न चात्यन्तासमर्थस्य गौण-

सामर्थ्यसंभवात् ॥ यत्र मानान्तरं नास्ति तत्र गौणो न गम्यते । प्रमाणान्तरसद्भावे गौणे शब्दः प्रवर्तते । पूर्वाधिकरणेऽप्येतद्दूषितं विद्यतेऽत्र च । विस्पष्टं वचनं तेन गार्हपत्यार्थता स्फुटा । अवश्यं कल्पनीयं हि मन्त्रस्य ब्राह्मणस्य वा । गौणत्वं तत्र मन्त्रस्य प्राप्त्यर्थस्यैव युज्यते । अप्राप्तार्थे विधौ नैव गौणत्वमुपपत्तिमत् । न चावयवयोगेन वृत्तीरुढ्यग्निवेदनात् । अभिधानक्रियायाश्च प्रधानत्वात्तदन्वयः । गार्हपत्यस्य नान्यार्थसमीपस्थितिगामिता ॥ तद्विहास्ति तावद् गार्हपत्ये विनियोग इति स्थितम् सति च तस्मिन् लिङ्गादिन्द्रार्थताऽपि भवति नेति बलाबलाधिकरणे चिन्तयिष्यते ॥

आह्वानप्रकाशकमन्त्रस्याह्वाने विनियोगाधिकरणम् ।

सू० तथाऽऽह्वानमपीति चेत् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते 'हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन्नाह्वयती'ति तत्र संशयः किमयं हविष्कृदेहीति मन्त्रो गौणोऽवघाते प्रयोक्तव्य ? किं वा मुख्ये हविष्कृदाह्वाने ? इति तदर्थमिदं विचार्यते किमस्मिन्वचने ? अवघ्नविस्थवघातमुद्दिश्य मन्त्रो विधीयते हविष्कृदेहीत्यवघ्नविति किं वा मन्त्रस्याह्वानेन सम्बन्धोऽवहन्तिस्तु काललक्षणार्था हविष्कृदेहीति तत्राह्वयन्नवघात इति तत्र, पूर्वाधिकरणन्यायाद्गुणो युक्ता न लक्षणा । मन्त्रस्य त्ववघातार्थत्वं वचनादेव दुष्यति ॥ त्रिरिति तर्हि कथं विधीयत इति चेत् न प्राप्तावघातोद्देशेन मन्त्रस्य त्रिरभ्यासस्य च विधौ वाक्यभेदात् पाठप्राप्तानुवादत्वाददोषः, मन्त्रसमाम्नाये हि मन्त्र त्रिरभ्यस्तमेव केचिदामनन्ति वाहुपतिरपि एहीति शब्दोच्चारणसाम्याद्गौणः तस्मादवघाताङ्गमन्त्र[1] इति प्राप्तेऽभिधीयते "त्रिरभ्यासो न पाठेन नित्यप्राप्तो यतः क्वचित् । द्विः पठ्यते सकृच्चापि तस्माद्वैवमनूद्यते ॥ न पाक्षिकानुवादत्वं नित्यान्वयविरोधतः । तस्मादत्र त्रिरभ्यासो विधातव्यस्तथा सति ॥ मन्त्रस्य न विधिः शक्यो वाक्यभेदप्रसङ्गतः । आह्वानेन तु मन्त्रस्य योगो हन्तिस्तु लक्षणा । मन्त्रमप्याह्वानमनूद्य त्रिरभ्यासो हन्तिकालश्च विधीयत इति वाक्यभेदः स्यात् न पर्यायत्वात् अवघातकाल एव महायाह्वानमर्थपा-

१ तस्मादवघातार्थमन्त्र इति पु० ।

प्रसुः, अतोऽनुवादमात्रमाशङ्क्य वहन्तिरनुवादत्वादेव लक्षणाऽपि न दोषः, तत्रापि चाविशिष्टं ग्रासनं लवनवृत्त्याश्रयणम् आहूयते गौणत्वात्, अपि च नाग्नीध्येतिरश्रौतो विनियोगः किंत्वितिकरणसमुदस्य मन्त्रस्यावघातस्य च समभिव्याहारात्सम्बन्धमात्रं गम्यते, तत्र सति सम्भवेऽङ्गाङ्गिभावः स्यात्, स तु वाक्यभेदान्मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च न सम्भवतीति एककालत्वेन सम्बन्ध इति गम्यते, न ह्यवहन्तीति परप्रेषणरूपस्य मध्यमपुरुषस्य हविष्कृदिति च सम्बोधनरूपस्याचेतनेऽवघाते सामर्थ्यमस्ति तस्मात्, त्रिः वृत्तिमात्रविधानादाह्वानाङ्गं मन्त्रो नावघाताऽवघाते ॥

अग्निविहरणादि प्रकाश
कमन्त्राणां तत्रैव विनियो
गाधिकरणम् ।

सू० तथोत्थानविसर्जने ॥ ४ ॥

उत्तिष्ठन्नन्वाहाग्नीदग्नीन्विहरेति व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजतीति अत्रापि पूर्ववत्सर्वमपूर्वोत्तरपक्षौ, वाक्यभेदस्त्विहाङ्गाङ्गित्वपक्षेऽपि नास्तीति तदेव युक्तमिति विशेषाशङ्का श्रुतिविनियोगाभावात्तु मन्त्रलिङ्गविरोधादत्रापि कालार्थ एव संयोगः कालश्चेह विधीयते न पूर्ववदनूद्यत इति विशेषः ॥

सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणा
ङ्गताधिकरणम् । प्रथमव
प्रस्तरप्रहरणन्याय ।

सू० सूक्तवाके कालविधिः परार्थत्वात् ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति तत्र संशयः किं प्रस्तरप्रहरणस्य सूक्तवाकस्य च कालार्थे संयोगोऽथवाऽङ्गाङ्गिभावः? इति, तत्र द्वयोः कृतार्थत्वादङ्गाङ्गित्वं प्रसज्यते । कालार्थस्तेन संयोगस्तयोर्देशादिवद्भवेत ॥ यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेत्युभयोः कृतार्थत्वात्कालार्थे संयोगस्तथेहापि सूक्तवाकस्येष्टदेवताऽभिधानेन कृतार्थत्वात् प्रहरणस्य च नानाकर्मोपयुक्तप्रस्तरप्रतिपादनेन प्रयोजनवत्त्वादङ्गाङ्गित्वापेक्षाभावात्कालार्थः संयोगः, तत्रापि निर्ज्ञातकालत्वात्सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणस्य कालं लक्षयति तृतीया चेत्थम्भूतलक्षणे भविष्यति, न हि कथंचिदपि देवताभिधायिनः सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गता सम्भवति प्रहरणे

देवताऽभावात्, अतः कालार्थ एव संयोगः एवं प्राप्ते ब्रूमः "श्रुत्या प्रहरणा-ङ्गत्वं सूक्तवाकस्य तेन तद्देवतायोगादेव होमो भविष्यति । तृतीया श्रुत्या सूक्तवाकस्य करणत्वं गम्यमानं न शक्यमुत्स्रष्टुं, न चेत्थं भूतलक्ष-णेयं तृतीयेयं कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात् किं बलीयस्त्वम्? सर्वो हि सम्बन्धः क्रियागर्भ एव तेन सूक्तवाकप्रहरणयोर्लक्षणक्रियागर्भोऽपि सम्बन्धो न चेह लक्षणक्रियोपात्ता तामनुपात्तामपेक्ष्यायं सम्बन्धः प्रत्येतव्य इति विप्र-कृष्यते, क्रियाकारकसम्बन्धस्तु नान्यापेक्ष इति बलीयस्त्वं तेन करणमेव सूक्तवाकः, यद्यपीष्टदेवताप्रकाशनेनासौ कृतार्थस्तथाऽपि विनियुज्यते वचनात्, किं हि वचनं न कुर्यात् । कथं पुनर्देवताभिधायिनः प्रहरणाङ्गता-श्रुतिर्विनियुक्तस्याङ्गत्वबलादेव तदभिधेयाभिरिष्टदेवताभिः संयोगः प्रह-रणस्य कल्प्यते, तेनायं प्रहरतिरिष्टदेवतासंस्कारार्थो होमो भविष्यति कुर्वंस्तेनोपपन्नमिष्टदेवताप्रकाशनं एव सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्वम् ॥

सूक्तवाकन्यायः । सूक्तवाकानामर्थानुसारेण विनियोगाधिकरणम् ।

सू० कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥ ६ ॥

प्रहरणाङ्गं सूक्तवाक इति स्थितम्, इदानीमिदं सन्दिह्यते किं कृत्स्नः सूक्तवाकः पौर्णमास्याममावास्यायां च प्रयोक्तव्यः? उतेष्टदेवतानुरोधेन विभज्य प्रयोगः? इति, तत्र सूक्तवाकशब्दस्य समस्तानुवाकवचनत्वेनाधीतानां सन्निहिताग्नेयादिभागानां पदानामप्यन्योन्यनिरपेक्षाणामेव फलभावात्मक-करणत्वादेकैकस्य कर्मणः सकलः सूक्तवाकोऽङ्गं प्रयाजादिवत्, तत्र सत्य, चिदमेककालवर्तिनां यागानां तन्त्रेण प्रयाजादिवदुपकरोतीति न भेदेन प्रयोक्ष्यते, समुदायद्वये तु कालभेदात्सकृत्स्नस्यैवावृत्त्या भवितव्यम् । नन्वि-ष्टदेवताप्रकाशनार्थो मन्त्रोऽयं प्रहरणमपीष्टदेवतासंस्कारार्थमित्युक्तं, तत्रामावास्याद्देवतापदानि पौर्णमास्यां न प्रयोगार्हाणि प्रकाशनाभावात् इतरादपवीतरत्रेति विभाग एव प्राप्नोति, नैवं, वचनाद्धि सकलप्रयोगा-गम्यते तत्राविद्यमानार्थान्यपि पदान्यङ्गत्वात् प्रयोक्ष्यन्ते वचनादिति, इष्यते विभज्य प्रयोगः प्रयोगवचनशक्तिर्युक्तो हेतुः, न चैन्द्राग्न्यादिशब्दान-पौर्णमास्यां प्रयोजनं, नाप्यग्नीषोमादिशब्दानाममावास्यायां प्रयोजनम् । यत्तु यत

नादित्युक्तं तच्च सूक्तवाकशब्दस्यावयवव्युत्पत्त्या इष्टदेवताप्रकाशकमन्त्रवचनत्वात् सूक्तं वक्तीति सूक्तवाकः, तेन यस्मिन्प्रयोगे यावत्यो देवता इष्टा इष्टा एका बह्वी वा प्राकृत्यो वा तत्र तावद्देवतापदप्रयोगादेव संपूर्णः सूक्तवाकः, तदतिरिक्तानिष्टदेवतापदप्रयोगे प्रत्युत सूक्तवाकत्वं हित्वा दुरुक्तवाक एव स्यात्तस्मादिष्टदेवताऽनुरोधेन निष्कर्षः ।

काम्ययाज्यानुवाक्या काण्डानां काम्यमात्राङ्ग ताऽधिकरणम् ।

सू० लिङ्गक्रमसमाख्यानात्काम्ययुक्तं समाम्नानम् ॥ ७ ॥

'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेदित्यारभ्यैन्द्राग्न्यादिलिङ्गा इष्टयः समाम्नाताः तेनैव लिङ्गक्रमेण काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमित्येव समाख्यातं मन्त्रकाण्डसमाम्नानम् इन्द्राग्नी रोचना दिव इत्यादि तदिह मन्त्रकाण्डे संशयः किं यत्र यत्र सामर्थ्यमस्ति तत्र तत्र सर्वत्र विनियोक्तव्या मन्त्राः क्रमसमाख्ये बाधित्वा? उत तद्वशेन काम्येष्टिष्वेवे?ति तदर्थं च किं लिङ्गमपि श्रुत्यादिवन्निरपेक्षमेव विनियोजकम्? उत क्रतुसंबन्धबोधकप्रमाणमन्यदप्यपेक्ष्य व्यापारविशेषमात्रे लिङ्गस्य प्रामाण्यमिति तत्र "लिङ्गस्याप्यनपेक्षस्य मन्यते विनियोक्तृताम्। तद्बलीयः क्रमाख्याभ्यामिति सर्वार्थता भवेत्" स्वाध्यायविध्यध्यापितस्य तावन्मन्त्रस्यावश्यं प्रयोजनेन भवितव्यं तच्च मन्त्रस्वरूपमेव दृष्ट्वाऽस्यार्थस्य प्रकाशकोऽयमतोऽत्र विनियोक्तव्य इति बुद्धिरुत्पद्यते, तच्च निष्प्रयोजनस्य प्रकाशनमयुक्तमिति तद्द्वारेण तत्सम्बन्धिकर्मापूर्वार्थत्वमपि तत एव गम्यते किमत्र प्रमाणान्तरेण, तच्च क्रमसमाख्याभ्यां प्रबलमिति तद्बाधेन लिङ्गात्सर्वार्थतेति प्राप्ते ब्रूमः, "सत्य प्रयोजनापेक्षा मन्त्रस्यास्ति तथाऽपि तु । नैव सामर्थ्यमात्रेण विनियोगोऽस्य संभवी", न ह्यपेक्षितमपि प्रयोजनं प्रमाणमन्तरेण लब्धुं शक्यं, न च तावताऽत्र प्रकाशने फलमस्ति कर्मापूर्वसाधनरूपप्रकाशनापेक्षा तु न कर्मसम्बन्धप्रमाणमन्यदन्तरेण सामर्थ्यमात्रात्सिध्यति पूषा प्रपिष्टभाग इत्यत्र तु भाग-शब्दस्य त्यागवचनत्वात्क्रतुसम्बन्धसिद्धिरिति वक्ष्याम, न चाग्निसूर्यादीनां पूषादिवत्क्रत्वव्यभिचारो येन क्रतुरुपस्थाप्येत लोकेऽपि तत्सद्भा-

वात् इन्द्रादीनामपि मन्त्रार्थवादेतिहासादिभिः कर्मणोऽन्यत्रापि प्रतीतेः, तस्मात्क्रतुसम्बन्धप्रमाणमन्यदपेक्षितव्यं, न च मन्त्रकाण्डस्य क्रमसमाख्याभ्यामन्यत्प्रमाणमस्ति ते च काम्येष्टिष्वेवेति तत्रैव विनियोगो न कर्मान्तरेषु, न च कर्मान्तरेषु स्मरणापेक्षमेषां मन्त्राणां तत्र विनियोगः तेषामुपायान्तरेणापि स्मृतिसिद्धेरैकान्ततो मन्त्रानपेक्षणात्, यत्र त्वैकान्तिकस्तत्र भवत्येव सामर्थ्यमात्रादपि तादर्थ्यं यथार्थज्ञानस्यानुष्ठानाङ्गत्वं, न हि तद्विनानुष्ठानं सिध्यति यथा चात्मज्ञानसांपरायिकं फलकर्मानुष्ठानोपयिकत्वम् । इह त्वैकान्ताभावान्न कर्मान्तरेषु विनियोगः संभवताम् असंभवतामपि तास्वेव सामिधेन्यादौ क्रमसहितेन लिङ्गेन विनियोगः ।

चाग्नेय्योपस्थाने प्राकृतानां मन्त्राणां विनियोगाधिकरणम् ।

सू० अधिकारे च मन्त्रविधिरतदाख्येषु शिष्टत्वात् ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे काश्चिदाग्नेय्य ऋचो "अग्न आयाहि वीतये" इत्यादयो विशेषरूपेणाप्रयुक्ताः पठिताः स्तोत्रादौ च या स्थानान्तरेण विनियुक्ताः प्रदेशान्तरे चाग्नेय्या"ऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठत" इति श्रुतं, तत्र विचारः । किं प्रकृताभिरप्रकृताभिर्वाऽऽग्नेयीभिरिदमुपस्थानं कर्तव्यमुत कृताभिरेवेति "तत्राग्नेयीतिशब्देन सर्वासामभिधानतः । अविशेषो न काचिद्धि प्रकृतग्रहणे प्रमा" प्रकरणाद्विशेषोऽवगम्यत इति चेन्न प्रकरणस्याविशेषकत्वात् यदि ह्याग्नेयीसंस्कारार्थमिदमुपस्थानं स्यात्ततोऽपूर्वसम्बन्धिनः संस्कार्ययोगात्तत्साधनभूता प्रकृता गृह्येरन् । उपादीयते त्विहाग्नेयी तृतीयानिर्देशात् अतः शब्दार्थमात्रस्यैवाङ्गत्वोपपत्तेर्न प्रकृतनियमः, प्रकृतनियमः सन्निधानादिति चेन्न तदभावात् प्रदेशान्तरे हि स्तोत्रादावाग्नेय्यो विहिताः न तूपस्थानविधौ कस्याश्चिदाग्नेय्याः । सन्निधिरस्ति यत्तु स्तद्विषयोऽयमाग्नेयी–शब्दः स्यात्, अस्तु वा सन्निधानं तथाऽपि स्तोत्रादिकार्यान्तरार्थत्वान्निराकाङ्क्षा नात्र सम्बन्धुमर्हति न ह्यन्यार्थेन सन्निहितेनान्यो विशेष्यते यथाऽश्वेन गच्छति श्वेतेन पटेन प्रावृत इति पटसम्बन्धेन निराकाङ्क्षेण सन्निहितेनापि श्वेतगुणेनाश्वो न विशेष्यते तथेहापि, न चाग्नेयीशब्दस्याप्यस्ति

विशेषापेक्षा यथाश्रुताग्नेयीशब्दस्याश्रयमात्रस्यैव वाक्यार्थसमवायोपपत्तेस्तेनोभयोर्निराकाङ्क्षत्वात्सत्यपि संनिधौ न मिथः सम्बन्धः । अपेक्षितसंनिधिर्हि सम्बन्धकारणं न संनिधिमात्रम् । एवं सत्यपि यदि विशिष्येत श्रुतिजनिताविशेषप्रत्ययबाधाच्छ्रुतिरेव बाधिता स्यात् । ननु यौगिकत्वादाग्नेयीशब्दः संनिहितामेव व्यक्तिमवलम्बते नैवम् अवयवार्थसमन्वितव्यक्तिमात्रवचना यौगिका न संनिहितवचनाः प्रमाणान्तरेण तु विशेष्यमाणास्तत्रैव व्यवतिष्ठन्ते यथा वैश्वदेव्यामिक्षेति, तद्धितः संनिहितामामिक्षामेवाभिधत्ते न ह्यत्र विशेषकमस्ति सतोऽपि संनिधेरन्यार्थत्वेनाविशेषकत्वात्, न चात्र सोमस्यैवैन्द्रवायवत्वमृगनुवादेनाग्नेयीत्वं विधीयते येनानुवादस्य संनिहितगामित्वात्संनिहिता एव प्रतीयेरन् आग्नेयीनां तु सतीनामुपस्थानमनूपादानात् तस्मात्सत्यपि संनिधावविशेषः, न च संनिधिरप्यस्ति प्रदेशान्तरगतत्वादित्युक्तं तस्मादाग्नेयीमात्रग्रहणमिति प्राप्तेऽभिधीयते ' प्रकृता एव गृह्येरन् प्रसिद्धक्रतुसङ्गमाः । तासां कार्यविशेषो हि मुखायोगात्प्रदिश्यते' आग्नीध्रोपस्थानस्य हि द्वे रूपे आग्नीध्रोपस्थानात्मकं ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनौपयिकव्यापारता च द्वयमपि शास्त्रेणैवावगन्तव्यम् अन्यतरेणाप्यन्यतरस्य सिद्ध्यभावात्, न हि ज्योतिष्टोमगतो यो व्यापारः स आग्नीध्रोपस्थानात्मक एवेति नियमः समस्ति, नाप्याग्नीध्रविषयमुपस्थानं ज्योतिष्टोमगतव्यापार एवेत्ययमपि नियमः समस्ति, ज्योतिष्टोमानौपयिकस्यापि स्पर्शादिवदभिधानं तस्याग्नीध्रविषयस्य संभवात् तेनैकेन शास्त्रसिद्धेनान्यतरस्यार्थापत्त्याऽनुमानेन वा सिद्ध्यभावाद् द्वे अपि रूपे शास्त्रतोऽवगन्तव्ये तद्यप्रकृताभिरुपस्थानं विधीयेत ततस्तस्योपस्थानमेव श्रुतेर्लभ्यते न तु ज्योतिष्टोमव्यापारत्वम् अश्रुतत्वात् न च कर्मानौपयिकेनोपस्थानमात्रेण फलमस्तीत्यनर्थकं वाक्यं स्यात्फलं वा कल्प्येत । नन्ववघातादिवदुपस्थानस्य प्रकरणात्क्रतुव्यापारता सिद्ध्यतीति सत्यं सिध्यति न तु श्रुतिमकल्पयित्वा प्रकरणस्य स्वतः प्रामाण्याभावात्, न चाकल्पनयोपपत्तौ कल्पना युक्ता तथाविधेरपि गौरवं स्यात् श्रुतिसिद्धमुपस्थानरूपत्वं प्रकरणकल्पितं च क्रतूपकारव्यापारत्वमुभयमपि ह्यनेनैव विधिना विधा

तव्यम् आग्नेय्या क्रतुं प्रत्याग्नीध्रोपस्थानरूपं व्यापारं कुर्यादिति, न हि प्रकरणविधायकं श्रुतिवत्सम्बन्धप्रमाणत्वात् यथा व्रीहीनवहन्तीति श्रुतिसमर्पितव्रीह्यवघातसम्बन्धं प्रकरणकल्पितं क्रत्वपूर्वसाधनावघातसम्बन्धं च विधिर्वोवहन्तीति विधत्ते तद्वदिहापि प्रकरणकल्पितं क्रतुसम्बन्धमयमेव विधिर्विदध्यात् श्रुत्युक्तं चोपस्थानरूपमिति गौरवं स्यात् तदिदमवघातादिषु गत्यभावादङ्गीकृतम् इह तु प्रकृतग्रहणेन गतौ सत्यां न गौरवाश्रयणमवकल्पते तथा हि प्रकृतानां प्रागेव क्रतुगतो व्यापारः कर्तव्यत्वेनावधारितस्तस्यावधारितस्तस्यावधारितव्यापारस्याग्नीध्रोपस्थानात्मकविशेषरूपमेवात्र विधीयते य आग्नेय्या क्रतौ व्यापारः कर्तव्यः स आग्नीध्रोपस्थानरूप इति तेन प्रागेव कल्पितं, विहितं चाग्नेय्याः क्रतुव्यापारमनूद्य विशेषमात्रं श्रुत्युपात्तमिह विधीयते न त्विह क्रतुव्यापाररूपं कल्प्यते नापि विधीयत इति लाघवात्प्रकृतग्रहणमेव युक्तम्। नन्वेवमग्निमुपनिधाय स्तुवीतेत्यत्रापि प्रसिद्धक्रतुसम्बन्धानामाहवनीयादीनामेवोपधानं स्यात लौकिकाग्नेः, नैष दोषः देवविशेषनिबद्धा ह्याहवनीयादयो नाहत्यवचनमन्तरेणान्यत्र नेतव्याः, श्रूयते हि तेषामापतनाद्बहिर्गमने दोषः प्रायश्चित्तं च विना एष इन्द्रियेण वीर्येण ऋध्यते यस्याहिताग्नेरग्निरपक्षायतीत्यादि तस्माल्लौकिकग्रहणम्, इह तु प्रकृतानामेव लाघवादित्युक्तम्। ननु प्रकृतानां कार्यविशेषोऽपि स्तोत्रादिर्ज्ञात एव सत्यं, सामान्यरूपमपि तावत्प्रकरणपाठमात्रज्ञातं तन्मात्रेण नः प्रयोजनं, विशेषरूपं तु वाक्यान्तरेण विहितं विशेषान्तरेणानपेक्षितत्वादनादृत्य सामान्यरूपमपेक्षितं गृह्यते तस्मात्प्रकृताभिरुपस्थानं पूर्वे लिङ्गस्य सामान्यसम्बन्धापेक्षितत्वमुक्तं तत्प्रसङ्गाच्छ्रुतेरपि सति संभवे सामान्यसम्बन्धमन्यतः सिद्धमपेत्य विशेषमात्रपरत्वं संभवतीति प्रतिपाद्यत इति लिङ्गाधिकारे श्रुतिविनियोगश्चिन्तितः ॥

भक्षमन्त्राणां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनियोगाधिकरणम् ।

सू० लिङ्गसमाख्याभ्यां भक्षणार्थताऽनुवाकस्य ॥ ९ ॥

भक्षमन्त्रः श्रूयते भक्षे हि माविशेत्यादिः तस्य कश्चिदंशो भक्षणं प्रतिपादयति ग्रहणावेक्षणसम्यग्जरणप्रकाशकास्त्वन्ये तत्र संशय

किं सर्वोऽयं भक्षणे विनियोक्तव्यः? उत ग्रहणादिष्वपि यथासामर्थ्यं विभज्य विनियोगः? इति तदर्थे च किमर्थप्राप्तेषु मन्त्रस्य लिङ्गं विनियोजकं न वा? इति "तत्र सर्वस्य भक्षणाङ्गत्वं ग्रहणादेरचोदनात् अक्रत्वर्थो न मन्त्रस्य द्वारीभवितुमर्हति भक्षानुवाकपक्षे च भक्षणाङ्गत्वबोधिनी समाख्या चास्ति मन्त्रस्य द्वारीभवितुमर्हति" यद्यपि चावस्थेयमित्येवमादेरवेक्षणादौ मुख्य सामर्थ्यं कृत्स्नं तद्विशेषितभक्षणप्रतिपादने तु लक्षणया तदेकदेश स्थत्ववशेन कल्प्यं दुर्बलं च वाक्यं लिङ्गात् तथाऽपि मुख्यस्य ग्रहणादेरर्थप्राप्तस्याचोदितत्वेनाक्रत्वर्थत्वात्तादर्थ्ये मन्त्रस्य क्रत्वपूर्वानुपयोगितयाऽनर्थक्यापत्तेरसंभवति लिङ्गविनियोगे सविचादिपदानामिव लक्षणया वाक्यवशेन प्राग्भक्षकालवर्तिग्रहणादिविशिष्टचोदितभक्षणार्थता युक्ता गृहीत्वाऽवेक्ष्य सम्यग्जरणाय भक्षयामीति, एवं चानन्यविषयत्वाद्भक्षानुवाकसमाख्याऽप्युपपन्नतरा भवति, तस्मात्सर्वोऽनुवाको भक्षाङ्गमेकं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः "ग्रहणादौ विभागेन विनियोगोऽस्य लिङ्गतः। वाक्यशक्तिर्हि नेशाते कर्तुं लिङ्गस्य बाधनम्॥ ग्रहणादि च शास्त्रेण साक्षाद्यद्यप्यचोदितम्। तथाऽपि चोदितार्थेन कर्तव्यत्वात्प्रतीयते" न ह्यसति ग्रहणादौ चोदितो भक्षः शक्यते कर्तुमित्यर्थात्तदपि कर्तव्यं भक्षचोदनयैव वा चोदितमित्यपि शक्यं वक्तुं तच्चास्मृतमशक्यमनुष्ठातुमिति स्मारकापेक्षत्वाद्भक्षद्वारेण क्रतूपयोगित्वाच्छक्तोऽस्ति स्मारकं मन्त्रं ग्रहीतुम्, एवं च सति लैङ्गिके विभज्य विनियोगे वाक्यसमाख्याभ्यामेकवाक्यत्वापादनेन भक्षार्थता सर्वस्य न युज्यते, समाख्या च भक्षणे सम्बन्धमात्रं प्रतिपादयन्ती सम्बन्धस्य साक्षाद्वा ग्रहणादिद्वारेण वोभयथाऽप्युपपत्तेर्नानुपपन्ना, सम्यग्जरणपर्यन्तं च भक्षणं स्वरसतो लोकसिद्धं तादृशमेव च द्रवद्रव्यस्य भक्षणमिति सम्यग्जरणान्तमेव सोमप्रतिपत्त्यर्थतया विधीयते, अतो जरणमपि कर्तव्यं, तच्चासनविशेषादिव्यापारसाध्यमिति युक्तस्तत्र मन्त्रविनियोगः तस्माद्विभज्य विनियोगः।

अथ मन्द्राभिभूतिरित्यादेर्भक्षयामीत्यन्तस्य एकमन्त्राधिकरणम्।

सू० ॥ गुणाभिधानान्मन्द्रादिरेकमन्त्रः स्यात्तयोरेकार्थसंयोगात् ॥ १० ॥

मन्द्राभिभूतिरित्यादि तृप्यन्त्वित्यन्तं तृप्तौ विनियोक्तव्यमुत वसुम द्गणाद्येकवाक्यं वाक् तृप्यत्विति भक्षणमीन्त्येकं भक्षणतृप्तिविशिष्टं प्रकाशयत्विति पूर्ववल्लिङ्गात्तृप्तिप्रकाशने प्राप्ते ऽभिधीयते "तृप्तिर्भेदाऽनुनिष्पत्त्याव्यापारान्तरार्थिनी तेन । स्मृत्यनपेतत्वाच्च मन्त्रोऽत्र प्रयुज्यते" न हि तृप्तिं प्रकाश्य किञ्चित्कर्त्तव्यं तत्रादृष्टार्थं तत्प्रकाशनं स्यात् तृप्तिविशिष्टभक्षणप्रकाशने तूत्साहजननाद्दृष्टार्थता, तस्माल्लिङ्गासम्भवाद्वाक्येन भक्षणार्थत्वम्,

इन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्राणां सर्वेषु भक्षणेषु ऊहेन विनियोगाधिकरणम् ।

सू० ॥ लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वनैन्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥ ११ ॥

भक्षमन्त्र एवोदाहरणं तत्रेन्द्रपीतस्येति श्रूयते सन्ति चैन्द्राण्यनैन्द्राणि च ज्योतिष्टोमे प्रदानानि, तत्र संशयः किमैन्द्रेष्वेवायं मन्त्रो नैन्द्राणाममन्त्रकभक्षणम् ? उत सर्वेष्वूहेन मन्त्रोऽयं सर्वत्र यथाऽऽम्नानमेव मन्त्र इति, तदर्थं च किमैन्द्राणामनैन्द्राणां च प्रकृतिविकारभावोऽस्ति न वेति, तदर्थमपरमपि चिन्त्यम् इन्द्रपीतस्येति तत्पुरुषः सोमविशेषणम् इन्द्रेण पीतस्य सत इति, किं वा बहुव्रीहिः सवनविशेषणम् इन्द्रेण यस्मिन्पीतः सोमस्तस्य प्रातः सवनस्येति तत्र 'तत्पुरुषे स्वार्थलाभः स्यादुत्तरे पदे, बहुव्रीहौ द्वयोरन्यपरत्वाद्दुर्बलत्वयोः ऐन्द्रानैन्द्रप्रदानानि ह्यत्र एकस्य कर्मणः प्रकृतिविकृतिश्चेष्टा न चात्मैवात्मनः क्वचित्" तेन समासबलीयस्त्वेन तत्पुरुषाश्रयणादाम्नातमन्त्रस्यानैन्द्रेष्वसामर्थ्यात्समाने च कर्मणि प्रकृतिविकारभावासंभवेनोहायोगादनैन्द्राणाममन्त्रकभक्षणमित्येकः पक्षः । अपरस्तु सत्यपि कर्मैकत्वे प्रदानानां भिन्नत्वात्तदविरुद्धः प्रकृतिविकारभावः मानवर्हणमन्त्राच्चैन्द्रप्रदानविषयः सोमः "इन्द्राय वसुमते सोम गृह्णामी"त्यादयो मन्त्राः नानैन्द्रप्रदानेषु समर्थाः, भवति चाङ्गवशेन प्रधानस्य विषयव्यवस्था, यथाऽऽहवनीयादिवशेनाग्निहोत्रे देशाहिताग्निविषयत्वम्, अतो यत्र मन्त्रस्तत्र मानवर्हणे यत्र ते तत्र सोमः यत्र सोमस्तत्राभिषवादयो भक्षस्तन्मन्त्रश्च प्रदानान्तराणि त्वधर्मकाणि चोदकेनैतान्धर्मानाहरन्ति

१ यद्यप्यस्तीति पु० ।

किं सर्वोऽयं भक्षे विनियोक्तव्य? उत ग्रहणादिष्वपि यथासामर्थ्यं विभज्य विनियोग? इति तदर्थं च किमर्थवादस्तेषु मन्त्रस्य लिङ्गं विनियोजकं न वा? इति "तत्र सर्वस्य भक्षणाङ्गत्वग्रहणादेरचोदनात् अकार्यत्वात् न मन्त्रस्य द्वारीभवितुमर्हति भक्षानुवाकसमाख्या च भक्षणाङ्गत्वबोधिनी सामर्थ्यं चास्ति मन्त्रस्य द्वारीभवितुमर्हति" यद्यपि वाक्येऽपि मित्येवमादेरवेक्षणादौ मुख्यसामर्थ्यं क्लृप्तं तद्विशेषितभक्षणप्रतिपादने तु लक्षणया तदेकवाक्यत्ववशेन कल्प्यं दुर्बलं च वाक्यं लिङ्गात् तथाऽपि मुख्यस्य ग्रहणादेरर्थप्राप्तस्याचोदितत्वेनाकार्यत्वात्तादर्थ्यं मन्त्रस्य क्रत्वपूर्वानुपयोगितयाऽनर्थक्यापत्तेरसंभवति लिङ्गविनियोगे सवित्राद्रिपदानामिव लक्षणया वाक्यवशेन प्राग्भक्षात्तत्कालग्रहणादिविशिष्टचोदितभक्षणार्था युक्ता ग्रहीत्वाऽवेक्ष्य सम्यग्जरणाय भक्षयामीति, एवं वा नन्वयपदत्वाद्भक्षानुवाकसमाख्याऽप्युपपन्नतरा भवति, तस्मात्सर्वानुवाको भक्षाङ्गमेकं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः "ग्रहणादौ विभागेन विनियोगोऽस्य लिङ्गतः। वाक्यसत्त्वे हि नेशाते कर्तुं लिङ्गस्य बाधनम्॥ ग्रहणादि च शास्त्रेण साक्षाद्भक्ष्यचोदितम्। तथाऽपि चोदितार्थेन कर्तव्यत्वात्प्रकाशते" न ह्यसति ग्रहणादौ चोदितो भक्षः शक्यते कर्तुमित्यर्थात्तदपि कर्तव्यं भक्षचोदनयैव वा चोदितमित्यपि शक्यं वक्तुं तच्चास्मृतमशक्यमनुष्ठातुमिति स्मारकापेक्षत्वात्तद्द्वारेण क्रतूपयोगित्वाच्छक्नोति स्मारके मन्त्रं ग्रहीतुम्, एवं चाभिलैङ्गिके विभज्य विनियोगे वाक्यसमाख्ययोरेकवाक्यत्वापादनेन भक्षार्थता सर्वस्य न युज्यते, समाख्या च भक्षे सम्बन्धमात्रं प्रतिपादयन्ती सम्बन्धस्य साक्षाद्वा ग्रहणादिद्वारेण वोभयथाऽप्युपपत्तेर्वाऽनुपपन्ना, सम्यग्जरणपर्यन्तं च भक्षणं स्वरसतो लोकसिद्धं तादृशमेव च द्रवद्रव्यस्य भक्षणमिति सम्यग्जरणान्तमेव सोमप्रतिपत्त्यर्थतया विधीयते, अतो जरणमपि कर्तव्यं, तच्चासनविशेषादिव्यापारसाध्यमिति युक्तस्तत्र मन्त्रविनियोगः तस्माद्विभज्य विनियोगः।

अथ मन्द्राभिभूतिरि-त्यादेर्भक्षयामीत्यन्तस्य एक-मन्त्रत्वाधिकरणम्।

सू० ॥ गुणाभिधानान्मन्द्रादिरेकमन्त्रः स्यात्तयोरेकार्थसंयोगात् ॥ १० ॥

मन्द्राभिभूतिरित्यादि तृप्यत्वित्यन्तं तृप्तौ विनियोक्तव्यमुत वसुम द्गणाद्येकवाक्यं वाक् तृप्यत्विति भक्षयामीत्येकं भक्षणतृप्तिविशिष्टं प्रकाशयत्विति पूर्ववल्लिङ्गात्तृप्तिप्रकाशने प्राप्ते ऽभिधीयते "तृप्तिर्भक्षाऽनुनिष्पन्नाव्यापारान्तरार्थिनी तेन । स्मृत्यनपेक्षत्वात्र मन्त्रोऽत्र प्रयुज्यते" न हि तृप्तिं प्रकाश्य किञ्चित्कार्यं तत्रादृष्टार्थं तत्प्रकाशनं स्यात् तृप्तिविशिष्टभक्षणप्रकाशने तूत्साहजननाद्दृष्टार्थता, तस्माल्लिङ्गासंभवाद्वाक्येन भक्षणार्थत्वम्,

इन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्रवर्णानां सर्वेषु भक्षणेषु ऊहेन विनियोगाधिकरणम् ।

सू० ॥ लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वनैन्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥ ११ ॥

भक्षमन्त्र एवोदाहरणं तत्रेन्द्रपीतस्येति श्रूयते सन्ति चैन्द्राण्यनैन्द्राणि च ज्योतिष्टोमे प्रदानानि, तत्र संशयः किमैन्द्रेष्वेवायं मन्त्रो नैन्द्राणाममन्त्रकभक्षणम् ? उत लिङ्गव्यूहेन मन्त्रोऽयं सर्वत्र यथाऽऽम्नानमेव मन्त्र इति, तदर्थं च किमैन्द्राणामनैन्द्राणां च प्रकृतिविकारभावोऽस्ति न वेति, तथेदमपरमपि चिन्त्यम् इन्द्रपीतस्येति तत्पुरुषः सोमविशेषणम् इन्द्रेण पीतस्य सत इति, किं वा बहुव्रीहिः सवनविशेषणम् इन्द्रेण यस्मिन्पीतः सोमस्तस्य प्रातः सवनस्येति तत्र 'तत्पुरुषे स्वार्थलाभः स्यादुत्तरे पदे, बहुव्रीहौ द्वयोरन्यपरत्वाद्दुर्बलत्वयोः ऐन्द्रानैन्द्रप्रदानानि तथा एकस्य कर्मणः प्रकृतिविकृतिश्चेष्टा न चात्मैवात्मनः क्वचित्" तेन समासबलीयस्त्वेन तत्पुरुषाश्रयणादाम्नातमन्त्रस्यानैन्द्रेष्वसामर्थ्यात्समाने च कर्मणि प्रकृतिविकारभावासंभवेनोहायोगादनैन्द्राणाममन्त्रकभक्षणमित्येकः पक्षः । अपरस्तु सत्यपि कर्मैकत्वे प्रदानानां भिन्नत्वात्र तद्विरुद्धः प्रकृतिविकारभावः मानग्रहणमन्त्राश्चैन्द्रप्रदानविषयः सोमः "इन्द्राय वसुमते सोमं गृह्णामी"त्यादयो मन्त्राः नानैन्द्रप्रदानेषु समर्थाः, भवति चाङ्गवशेन प्रधानस्य विषयव्यवस्था, यथाऽऽहवनीयादिवशेनाग्निहोत्र होमाहिताग्निविषयत्वम्, अतो यत्र मन्त्रस्तत्र मानग्रहणे यत्र ते तत्र सोमः यत्र सोमस्तत्राभिषवादयो भक्षस्तन्मन्त्रश्च प्रदानान्तराणि त्वधर्मकाणि चोदकेनैतान्धर्मानाहरन्ति

१ ग्रहणमीति पु० ।

तत्र देवताविशिष्टभक्षप्रकाशकत्वेनोपकरोति। यदा मन्त्रस्य कार्यवशेन विकृतिमागतस्य यथादेवतं विकारो विज्ञायते, तस्मादनैन्द्रेऽप्यूहेन मन्त्रवद्भक्षणम्। एवमूहेऽवस्थितमधिकरणमपरिसमाप्तं कृत्वाऽन्तरा प्रसङ्गाद्दूहविषयश्चिन्त्यते ॥

अभ्युन्नीतसोमभक्षणे इन्द्रस्याप्युपलक्षणाधिकरणम्।

सू० पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं तद्विशेषत्वात् ॥ १२ ॥

सवनमुखीयेषु चमसेषु ऐन्द्रेषु सर्वेषु हुतेषु ये होत्रकाणां मैत्रावरुणादीनां चमसास्तेष्वभक्षितेषु सत्स्वेव पुनः सोमेऽभ्युन्नीय देवतान्तरेभ्यो मित्रावरुणादिभ्यो हुत्वा भक्ष्यते तस्मिन्भक्ष्यमाणे भवति संशयः, किं पूर्वकृतप्रदानदेवताभूत इन्द्रोऽप्युपलक्षणीयः इन्द्रमित्रावरुणपीतस्येति? किं वा नेति? तदर्थं च किमैन्द्रोऽपि शेषो देवतान्तरसम्बन्धी जातो न वेति? तत्राभ्युन्नयनकाले देवतान्तरसङ्कल्पो न क्रियेत, यदि क्रियेत तत उन्नीयमानस्यैव देवतान्तरसम्बन्धो न पूर्वस्थितस्य शेषस्येति तस्य पूर्वदेवतासम्बन्धोनापेयात् उन्नयनमात्रं तु तदा क्रियते, देवतानिर्देशस्तु प्रदानकाले तदा च पूर्वशेषस्याभ्युन्नीयमानस्य सोमस्य चमसस्थत्वेन देवतान्तरसम्बन्धात्पूर्वदेवतापेतसम्बन्धत्वान्नोपलक्षणीया इति प्राप्ते ब्रूमः "यद्यप्युन्नयनकाले देवतासङ्कल्पस्तथाऽप्युन्नयनं तावत्करिष्यमाणयागार्थमित्यसन्दिग्धम् अतश्चाभ्युन्नीतस्य करिष्यमाणयागार्थताऽवगता न पूर्वशेषस्य प्रमाणाभावात् करिष्यमाणयागार्थस्तस्यैव तदीयदेवतासम्बन्धो नान्यस्य, तस्मात्पूर्वशेषस्य देवतासम्बन्धानपायात्स्यादप्युपलक्षणीया ॥

पात्नीवतभक्षणे इन्द्रादीनामनुपलक्षणाधिकरणम्।

सू० पात्नीवते तु पूर्ववत् ॥ १३ ॥

द्विदेवत्यानामैन्द्रवायवादीनां शेषा आदित्यस्थालीमागत्य ततोऽप्याग्रयणस्थालीमागच्छन्ति पात्नीवतश्चाग्रयणपात्राद्गृह्यते तस्मिन् भक्ष्यमाणे भवति संशयः किमैन्द्रवाय्वादयोऽप्युपलक्षणीयाः? उत पत्निवानेवेति? तदर्थं च किं द्विदेवत्यशेषो? ऐन्द्रवाय्वादिभ्योऽपनीय पत्नीवते हुतः किं वा न वेति तत्राग्रयणमात्रस्य पात्नीवतस्य नान्यस्य तत्सृष्टस्यापि तस्मा-

द्विदेवत्यशेषस्यापात्नीवतस्य पूर्वदेवतासंबन्धानपायादिन्द्रवाय्वादीनाम-प्युपलक्षणं, नैतदेवं न ह्यत्राग्रयणं पात्नीवतं श्रूयते पात्नीवतमाग्रयणाद्गृह्णातीत्युपादानमात्रमाग्रयणस्य, अतो यत्ततोऽपेतं तत्पात्नीवतम् आग्रयणांशव-च्छिन्नाग्रयणमपि तत्संसृष्टं द्विदेवत्यं ततोऽपेतमिति पात्नीवतमेव अतः पूर्वदेवतासंबन्धापेतः स भूतपूर्वत्वादुपलक्ष्येत, न च प्रकृतौ भूतपूर्वोपलक्षणं कृतमित्यनुपलक्षणमिन्द्रवाय्वादीनाम् ॥

पात्नीवतशेषभक्षणे त्वष्टुरनुपलक्षणीयताधिकरणम् ।

सू० त्वष्टारं तूपलक्षयेत्पानात् ॥ १४ ॥

तस्मिन्नेव पात्नीवते आध्वर्यवो होममन्त्रः "अग्नाऽ३इ पत्नीवान्त्सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहे"ति तत्र संशयः किं त्वष्टाऽपि देवता सोऽप्युपलक्षयितव्य? उत न देवता नोपलक्षयितव्य इति मन्त्रवर्णेनाग्नेः पत्नीवतस्त्वष्ट्रा सह पानं गम्यते न च तदुपपद्यते यदि त्वष्टा न पिबेत् न चादेवतायाः पानं संभवतीति त्वष्टाऽपि देवतोपलक्षयितव्य इति प्राप्ते ब्रूमः शब्दतस्तावदग्नेरेव पानं गम्यते त्वष्टुः सह भावमात्रं, न च सहभावस्तत्क्रियासंबन्धाव्यभिचारी विनापि तेन दर्शनात् सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीति, यद्यपि च पानं स्यात्तथापि देवतात्वमप्रमाणकं, न हि देवता पिबति उद्देशमात्रलक्षणत्वात्तस्याः, विस्पष्टं च चोदनायां तद्धितेन निरपेक्षस्य पत्नीवतो देवतात्वं गम्यमानं न मान्त्रवर्णिक्या देवताया बाधविकल्पसमुच्चयान् सहते अतो नोपलक्षणीयस्त्वष्टा ॥

पात्नीवतशेषभक्षणे त्रिंशतामनुपलक्षणाधिकरणम् ।

सू० त्रिंशच्च परार्थत्वात् ॥ १५ ॥

तस्मिन्नेव पात्नीवते याज्यामन्त्रः "एभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ् नानारथं वा विभवो ह्यश्वाः पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्वे"ति, तत्र संशयः किं त्रयस्त्रिंशदुपलक्षयितव्या? उत नेति पूर्वत्राग्नेरेव पानं त्वष्टुस्तु सहत्वमात्रमित्यदेवतात्वमित्युक्तम् । इह तु विपरीतम् अग्नेर्मादयितृत्वादितरे माद्यन्तीति गम्यते अतस्तेषामेव देवतात्वं चोदनया च पत्नीवन्मात्रस्य देवतात्वमुक्तं न तद्विशिष्टस्य तत्र यथाग्नेः पत्नीव-

वैति मन्त्रगतसामानाधिकरण्याद्ग्ने पत्नीवत्त्वेन देवतात्वमेव त्र्यस्त्रि शतोऽपि देवतानां पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवानिति सामानाधिकरण्याद् सति च प्रमाणान्तरे द्विवचनबहुवचनान्तानां शक्तिर्नेष्यते अस्ति चेह प्रमाणं मन्त्रगतसामानाधिकरण्यम् अत पत्नीवन्तो देवता अस्येति चोदनार्थो भविष्यति, तस्मात् त्र्यस्त्रिंशदुपलक्षणीया इति प्राप्ते ब्रूमः यत एवाग्नेर्मादयितृत्वमत एव तस्यैव देवतात्वं मन्त्रवर्णाद्गम्यते न ह्यसौ यजमानस्य द्रव्येण त्र्यस्त्रिंशतं मादयितुं शक्नुयात्, न यदि यजमानोऽग्नये दद्यात्तदसावग्निरेव यजमानसंकल्पविषयत्वाद्देवतात्वमितरे त्वग्निदत्तेन कामं माद्यन्तु न तु यजमानस्तेभ्यो ददातीत्यदेवतात्वम् । एवं च यद्यपि पत्नीवन्तस्ते भवेयुस्तथाऽपि तेषां मन्त्रवर्णाद्देवतात्वमनवगतमिति प्रमाणान्तराभावाच्च चोदनाया बहुवचनान्तेन ग्रियते इति एक एवाग्निः पत्नीवानिह देवतेति तस्यैवोपलक्षणम् ॥

भक्ष्यानुवषट्कारदेवता वाऽनुपलक्षणाधिकरणम् । सू० वषट्कारस्य कर्तृवत् ॥ १६ ॥

अनुवषट्कारदेवताया अग्नेः सदैव देवतात्वमित्युपलक्षणं प्रकृतौ स्वष्टौ विद्यमानाऽपि नोपलक्षिता प्रधानदेवतैश्च त्विन्द्र उपलक्षित विकृतावपि तत्कार्यापत्ता प्रधानदेवतैवोपलक्षणीया नानुवषट्कारदेवतेति ॥

ऐन्द्राग्नग्रह ग्रहणाधिकरणम् । सू० छन्द प्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात् ॥ १७ ॥

एवमूह विचार्याऽधुना स्थितादुत्तरमुच्यते नास्त्यूह समानविधानेष्वात्मदानां न ह्येन्द्रप्रदानविषयं सोमं स हि सोमेन यजेतेति कर्मोपपत्तेः तत्र कर्माङ्गत्वे प्रदानविशेषस्य तदेव सर्वप्रदानेष्वध्यवसीयते इति सर्वाणि समानविधानानि, मासाग्निहोत्रन्तु निरूढेन्द्रप्रदानविषयो ग्राह्य भवेत् न तु सोमं स हूयमानेन तु न्या कर्मणा सम्बन्धो नाध्वानप्रतिषेधविषयशब्दः कर्तुं यत समानविधानस्याप्यूह, अथमन्यासु निरूढेन्द्रविधिष्वैन्द्राग्नामनन्तरं भवन्तीति, इत प्रथमत्र एव स्थितमधिकरणम् अत स्थिते पुनः कृत्वा चिन्ता ॥

ऐन्द्राग्नभक्षस्यामन्त्रकताधिकरणम् । **सू० ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गभावात्स्यात् ॥ १८ ॥**

यदानैन्द्राणाममन्त्रकं भक्षणं तदा यत्रान्यसहित इन्द्रो देवता यथैन्द्राग्नादिषु तत्र मन्त्रो भवति नेति विचारः, तदर्थं च किमत्र देवता व्यापारः पानमुपलक्षणं ? मुत यजमानव्यापारो दानं ? मिति तत्र पीतस्येति पानश्रवणात्तद्देवोपलक्षणं मिश्राद्दैशेनापि दत्तः सोमोऽयतः प्रत्येकमुभाभ्यां पीयते न पानेऽन्योन्यनिरपेक्षत्वात् द्वाभ्यामपि पीत इन्द्रपीत इति शक्यं वक्तुं छित्यमातृवत् तस्मान्मन्त्रवदेव स्यादैन्द्राग्नादिषु भक्षणं स्यादेव यदि पानं स्यात्तत्तु नास्तीति वक्ष्यते तेन देवताधिकरणन्यायेन पानाभावाद्यिनतिरत्र दानलक्षणार्थं, दानं च मिश्रविषयं नान्यतरेण व्यपदेष्टुं शक्य-मिति चतुर्द्धाकरणवदैन्द्राग्नादिषु मन्त्राभावः ॥

मन्त्रविशेषाणामनेकच्छन्दस्कें विनियोगाधिकरणम् । **सू० छन्दश्च देवतावत् ॥ १९ ॥**

तत्रैव मन्त्रेण गायत्रच्छन्दस इति श्रूयते तत्र विचारः किं यत्र प्रदाने गायत्रमेव छन्दस्तत्र स्यादुत यत्र छन्दोऽन्तरमपीति पूर्ववत्केवल छन्दो-विषयत्व मन्त्रानस्योत्तरं केवलगायत्रच्छन्दः प्रदानं न विद्यते सर्वत्र बहुमन्त्रः समवायेन छन्दोऽन्तराणामवश्यभावात् अतः सापेक्षत्वेऽप्यत्र नित्यसापेक्ष-त्वात्समासोपपत्तिः, न चात्र सापेक्षत्वमपि सर्वमन्त्राणामन्यान्यनिरपेक्षाणा-मेव कर्मसम्बन्धात् अतः सत्यपि छन्दोऽन्तरे गायत्रच्छन्दसस्तदनपेक्षत्वात्पू-र्वाधिकरणपूर्वपक्षवत्समासाविधानाच्छन्दस्कोऽपि भवति मन्त्रः ॥

एकादशाधिकरणोक्तस्य उपसंहाराधिकरणम् । **सू० सर्वेषां त्वैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य भक्तिपानत्वात्सवनाधिकारो हि ॥ २० ॥**

स्थितादुत्तरं यदि तत्पुरुषोऽयं स्यात्स्यादनैन्द्रेष्वमन्त्रकं भक्षणं तत्र. पादोपाखाय तत्पुरुषो मतः तत्पुरुषत्वे हि संबुध्यन्ते न सोमशब्देन ते" इति मत्यवविषयेण युष्मच्छब्देन च निर्द्दिष्टस्य हुतशिष्टस्य पात्रस्थस्य सोमस्य भक्षणार्थमुद्धृतस्यैन्द्रपीतशब्द इन्द्राय दत्तस्येत्येव विशेषणं स्यात् न चासाविन्द्राय दत्तः पूर्वसङ्कल्पितो हि हुताहुतसमुदायस्तस्मै दत्त तद-

वचनत्वमुपचारादेवाभिधीयेत, न चासौ युक्तः, तस्माद्बहुव्रीहिः इन्द्रेण यस्मिन्सवने पीतः सोमस्तस्य सवनस्य सम्बन्धी यः सोमस्तं भक्षयामीति सर्वे च सोमा एवंविधसवनसम्बन्धिन इति सर्वेषां यथाम्नातमन्त्रक भक्षणम् ॥

इति शास्त्रदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये तृतीयः पादः आरभ्यते ॥

उच्चैस्त्वादीनां वेद धर्मताधिकरणम् ।

सू० श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥

पूर्वयोः पादयोः श्रुतिलिङ्गविनियोगौ चिन्तितौ इदानीं वाक्यविनियोगश्चिन्त्यते "प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेये"ति "स तपोऽतप्यत तस्मात्तेपानात्त्रयो देवा असृज्यन्ताग्निर्वायुरादित्य" इति "ते तपोऽतप्यन्त तेभ्यस्तेपानेभ्यस्त्रयो वेदा असृज्यन्ताग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद" इत्युपक्रम्य श्रूयते ज्योतिष्टोमे तस्मादुच्चै "ऋचा क्रियते उपांशु यजुषा उच्चैः साम्ने"ति, तत्र संशयः किमुच्चैस्त्वादय ऋगादिजातीनां धर्माः मन्त्राणामित्यर्थः उत मन्त्रेभ्य उच्चैरिति, किं वा वेदधर्माः ऋग्वेदेनोच्चैरिति, उपक्रमे च वेदश्रवणादुपसंहारे च ऋगादिश्रवणात्संशयः वेद-शब्दो हि मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मनो ग्रन्थविशेषस्य वक्ता नैकस्य मन्त्रस्य ब्राह्मणस्य वा वाचकः प्रयोगाभावात् न ह्येकं द्वे त्रीणि वाक्यान्यधीत्य "वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रम"मित्येतच्छास्त्रार्थमनुष्ठितं मन्यन्ते तस्मात्समुदायो वेद, न तु वेदवतीति व्युत्पत्त्या एकैकमेव वाक्यं वेद इति प्रयोक्तव्यमितरदनुमन्तव्यम् । ऋगादिशब्दास्तु मन्त्रवचनाः स्वाभिधानेनोपक्रमोपसंहारयोर्विप्रतिपत्तेः एकवाक्यत्वात्त्वनयोरेकतरस्यान्यथा भावादिति किमुपसंहारस्य विधेयत्वगुणश्रवणादुपक्रमस्यार्थवादत्वात् वेदशब्दो वे

देकदेशमन्त्रपरो भवतु किं वोपक्रमगतार्थवादवशादुपसंहारस्थमृगादिपदमृगादिमात्रवेदपरं भवत्विति संशयः तत्र "गुणत्वादनुवादत्वादर्थवादस्य लक्षणा । मुख्यस्यापि प्रधानत्वादप्राप्तविषयत्वतः ॥ विध्युद्देशो जघन्योऽपि स्वार्थहानिं न गच्छति । मुख्याऽपि दीक्षणीया हि लभते हि स्वधर्मताम्" ॥ जघन्यस्यापि सोमस्य प्रधानत्वात् स्वधर्मता । वक्ष्यते तद्वदत्रापि विध्युद्देशस्य सा भवेत् ॥ प्रधानत्वादप्राप्तविषयत्वाच्च विध्युद्देशे यथाश्रुतादन्यथात्वमप्रमाणकम्, 'अर्थवादस्तु प्रमाणान्तरप्राप्तार्थत्वात्तद्वशेन लक्षणयाऽपि नीयमानो न दुष्यतीति ज्ञाताधिकार उच्चैष्ट्वादय इति प्राप्ते ब्रूमः "लब्धात्मानः प्रधानस्य बलीयस्त्वं गुणाद्भवेत् । विध्युद्देशस्त्वलब्धात्मा लब्धात्मानं बाधते" ॥ "य इष्ट्या पशुना सोमेन यजेते"ति वचनात्तु सोमस्यापि कालेन लब्धात्मा युक्तं यद्दीक्षणीया कालं बाधते, विध्युद्देशस्त्विह मन्त्रविषयत्वेनालब्धात्मा कथमिवार्थवादं बाधते, तथा हि वेद-शब्दः प्रक्रमगतोऽसंजातप्रतिपक्षत्वाद्यथाश्रुतार्थपर एव, तावदवधार्यते तस्मिंश्चावधारिते सत्युपसंहारगतमृगादिपदमुपसञ्जातप्रतिपक्षविज्ञानत्वाद्यथाश्रुतार्थे सत्येकवाक्यतामप्रतिपद्यमानं तदनुगुणवेदपरतयैवात्मानं लभते नान्यथा येन-बाधकं स्यात्, उपक्रम एव वेदानां किंचिद्विधास्यत इत्यवगते किं तु तद्विधेयमित्येतावदनवगतमपेक्षितं च अतो विध्युद्देशगतोऽपि ऋगादिशब्दोऽवगतविषयत्वादनुवाद इति लक्षणां सहते, तस्माद्वेदधर्माः, ऋग्वेदेन, यत्क्रियते विधीयते तदुच्चैरिति तदिदोपक्रमोपसंहारैकवाक्यतया वेदधर्मत्वमवधारितमिति वाक्यविनियोगः, एकदेशिना त्वेकैकमेव वाक्यं वेदशब्दवाच्यमित्यभ्युपगमादुपसंहारवशेन मन्त्रवाक्यपरोऽपि वेद-शब्दो व्याख्यायमानः श्रुत्यर्थात् न च्यवत इति सिद्धान्तो दुर्लभः स्यात् । अत्र यदुच्यते विधिपरतया च विधायकशब्दे वेदकत्वमिति तदयुक्तं, यद्यपि हि विनियोगाऽपेतं मन्त्रवाक्यं न विधायकवदनपेतं वेदकं तथाऽपि तावद्वेदयति तावच्च वेदशब्दप्रवृत्तौ निमित्तम् इत्यविशेषः, यथा शुक्लमानयेति यत्स्वभावशुक्लमुदकं यच्च पाकापेक्षं पार्थिवं तत्रोभयत्राप्यविशेषेण शुक्लशब्दः प्रवर्तते तथा वेद-शब्दोऽपि न हि विधिवाक्यमपि निरपेक्षं वेदयति पदार्थस्तूत्पत्तिन्या-

र्थविचारादिसापेक्षत्वात्, तस्मात्साधारणो वेदशब्द आरम्भोऽपि तदुप-[illegible]वशान्मन्त्रपरः स्यादित्यधिकरणविरोधः स्यादित्यास्तां तावत् ॥

आधाने गानस्योपांशुत्वाधिकरणम् ।

सू० गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः ॥ २ ॥

याजुर्वेदिकमाधानं तस्य सामवेदे वारवन्तीयं गायतीत्यङ्गविधिः तत्र वारवन्तीयस्य किं सामवैदिकः स्वरः ? उत याजुर्वैदिकः ? इति संदेहे प्रधानविधिनिबन्धनस्य स्वरस्य प्रधानैकवाक्यतापेक्षित्वेन विलम्बितत्वात्स्ववेदनिबन्धन एव स्वरोऽनपेक्षतया शीघ्रं प्रतीयमानो युक्त इति प्राप्ते प्रधानधर्मत्वादुपांशुत्वमेव बलीयः साङ्गं ह्याधानं विधिना विधीयते अतस्तादृशस्यैव याजुर्वैदिकत्वाद् उपांशुत्वधर्मः न चाङ्गत्वक्रियमाणं तत्साङ्गस्य कृतं भवति तेनाङ्गस्याप्यसौ प्रधानार्थो धर्म इति विलम्बितप्रतीतिरपि बलीयान्, इतरथा प्रधानस्यैव वैगुण्यापत्तेः अतोऽङ्गधर्ममुच्चैष्ट्वं बाधित्वा प्रधानधर्म उपांशुत्वं स्यादिति सिद्धान्तः एवं त्व'ङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्या'दित्यनेन गतप्रायं स्यात् न चोदाहरणमपि युक्तं वारवन्तीयं गायतीत्यस्याङ्गविधेरपि याजुर्वैदिकत्वादित्यन्यथा व्याख्यातं यस्य मन्त्रस्य वेदान्तरे समाम्नातमुत्पत्तिः वेदान्तरे च विनियोगविधिस्तस्य किमुत्पत्तिवेदनिबन्धनः स्वरः ? उत विनियोगवेदनिबन्धनः ? इति संशये तत्र 'उत्पत्तेः पूर्वभावित्वात्तन्निबन्धन एव हि । स्वरः प्रथमभावित्वाद्युक्तो नान्यो विलम्बितः' नैतदेवं "न ह्युत्पत्त्याम्नानमात्रेण मन्त्रस्य स्यात्प्रयोज्यता । तेन क्रियत इत्येवमसौ वक्तुं न शक्यते। तेन तु क्रियते मन्त्रो यत्र वेदे विधीयते। विधायकानुष्ठानं तत्र चापेक्षितः स्वरः' प्रयोजकतयाऽवधारितस्य मन्त्रस्य स्वरापेक्षा भवति न स्वरूपावगतिमात्रेण, तस्माद्वारवन्तीयादेः सामवेदेनाक्रियमाणत्वादनपेक्षितत्वाच्च न तन्निबन्धनमुच्चैष्ट्वं यजुर्वेदेन तु क्रियमाणत्वात्स्वरापेक्षत्वाच्च तदीयमुपांशुत्वमेव स्यात् ॥

ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वैदिकताधिकरणम् ।

सू० भूयस्त्वेनोभयश्रुति ॥ ३ ॥

यजुर्वेदे सामवेदे च ज्योतिष्टोमः समाम्नातः तस्य कतरः स्वरः स्या ? दिति विचारः ? यत्र विधीयते तदीय एव स्वरो न यत्र गुणार्थं श्रवणम् अतः क्वास्य विधिरिति अनियमे प्राप्ते ब्रूमः यजुर्वेदे द्रव्यदेवतमस्य श्रूयते तेन च व्यर्थच्छिव कर्मस्वरूपं गम्यमानं सुखेन विधीयते, वेदान्तरे तु नामयुक्तं क्रियामात्रं श्रूयत इति न विध्यवगतिः समाप्यते, अतो ये यजुर्वेदेनासौ क्रियत इत्युपांशुधर्मता ।

प्रकरणस्य विनियोजकतारधिकरणम् ।

सू० असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थित्वात् ॥ ४ ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यैरुक्तो विनियोगः अधुनाऽधिकरणत्रयेण प्रकरणस्थानसमाख्याभिर्विनियोगोऽभिधीयते दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते "समिधो यजति" तनूनपातं यजतीत्यादि तद्दर्शपौर्णमासाङ्गं न वेति संशयः यदि प्रकरणं नाम प्रमाणं भवेत्ततोऽङ्गम् इतरथा नाङ्गमिति तत्र प्रकरणगता ज्ञानसंशयविपर्ययाणामन्यतमेन पूर्वः पक्षः यावदन्यत्र कथ्यते तावदज्ञानं भवति सदपि वाऽवसराभावान्नोक्तं स्यादिति संशयः अथवा नैराकाङ्क्ष्यसामर्थ्यानुसरणपदान्तरसमभिव्याहारात्मकेभ्यः श्रुतिलिङ्गवाक्येभ्योऽन्यः शब्दप्रमाणप्रकारोऽस्ति, तस्माच्च प्रकरणं प्रमाणमिति विपर्ययः, तथा हि स्वर्गकामस्य दर्शपौर्णमासौ कर्तव्याविति निरपेक्षं समाप्तं वाक्यं तथा समिधो यजतीत्याद्यपि । नन्विदं फलाभावात्साकाङ्क्षं, सत्यं, साकाङ्क्षं सा त्वाकाङ्क्षाप्त. स्वर्गः स्यादिति वा फलमात्रे योनिर्देशादिति वा दर्शपौर्णमासफलानुषङ्गेण वा निवर्तते न कत्वङ्गत्वं कतोरनाकाङ्क्षत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः क्रतोरप्यस्ति कथमितीतिकर्तव्यताकाङ्क्षा तथा प्रयाजादेः प्रयोजनाकाङ्क्षेत्युभयोः साकाङ्क्षयोः सन्निहितयोरपत्यन्तमप्येकवाक्यत्व फलान्तरकल्पनाल्लघीयः, तयोभयोर्निराकाङ्क्षत्व फलान्तरकल्पने त्वितिकर्तव्यताकाङ्क्षा क्रतोरनिवृत्तैव स्यात् अस्ति चासावाकाङ्क्षा यदि यागं कुर्यादिति वाक्यार्थः स्यात् यागक्रियाया निर्ज्ञातप्रकारत्वात्स्याचिराकाङ्क्षत्वं यागेन स्वर्गं कुर्यादिति तु वाक्यार्थे, तत्र न ज्ञायते केन प्रकारेण यागेन स्वर्गः कर्तव्यः

इति, तेनास्ति प्रकाराकाङ्क्षा, ननु यागानुष्ठानमेकप्रकारः अनुष्ठितोत्पत्तौ फलं साधयति किमत्र न ज्ञायते? यदि मतं न यागः फलं साधयत्यननुगृहीतः सर्वसाधनानामनुग्रहापेक्षादर्शनात् चक्षुरादीनामालोकानुग्रहवदतः किमस्यानुग्राहकमित्यपेक्षायां प्रयाजविधिरिति तदयुक्तम् अननुगृहीतस्यापि केवलस्य कर्मणः संयोगविभागारम्भकत्वदर्शनात् कश्चायमनुग्रहो नाम? सामर्थ्योद्बोध इति चेत् कोऽयमुद्बोधो नाम? कार्यारम्भाभिमुख्यम् इति चेत् नैव समर्थमेव कर्म प्रागनुष्ठानादलब्धात्मकत्वात्कार्यारम्भानभिमुखम्, अनुष्ठानात्तु लब्धात्मकत्वात्स्वयमेव कार्याभिमुखमिति कोऽत्रान्यापेक्षा सहायापेक्षणमनुग्रहापेक्षणमिति चेन्न असहायेनापि कर्मणा संयोगविभागोत्पत्तिदर्शनात् अपि चाग्नेयादीनि परस्परं सहायीभवन्तु किमन्यदपेक्षन्ते तस्मादुक्तव्यमेतत्कीदृशमितिकर्तव्यताकाङ्क्षा नामेति तदभिधीयते प्रकाराकाङ्क्षेयम् इति-शब्दः प्रकारवचनः कर्तव्यताप्रकारः क्रियाप्रकार इति यावत्, सामान्यस्य भेदको विशेषः विशेषः प्रकार इति तद्विदः किं पुनरिह सामान्यात्मनाऽवगतं विशेषरूपमपेक्षते क्रियाभावनेति यावत् यागेन स्वर्गं कुर्यादित्यस्यायमर्थः, यथा व्यापृते यागात्स्वर्गो भवति तथा यागं प्रति व्याप्रियेतेति तत्र न ज्ञायते कोऽसौ व्यापारविशेषो येन यागात्स्वर्गो भवतीति सेयं जिज्ञासेतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षेत्युच्यते। ननु यागानुष्ठानमेवासौ व्यापारः किमत्र न ज्ञायते। यथा क्रियानुष्ठानमेव संयोगविभागसंपादनं, तत्र न हि मृत्पिण्डसंपादनमेव घटसंपादनम् अतो नायमेकान्ततो यत्स्वरूपसंपादनमेव कार्यसंपादनमिति। नन्वत्र यागानुष्ठानमेव शब्देनोच्यते मैवं न ह्येव शब्दोऽस्ति यागानुष्ठानमेव व्यापार इति। ननु यजतेरपि यागविषयैव कृतिः शब्देनोच्यते, किमिह विषयस्य? साध्यत्वमिति चेत् न स्वर्गो ह्यत्र साध्यतया संबध्यते न यागः। न ह्येव संभवति स्वर्गं कुर्याद्यागमिति। अथ यागविषयया कृत्या स्वर्गं कुर्यादिति, स्यादेव यदि कृत्या कुर्यादिति प्रत्ययेन कृतिरनूद्यमाना स्यात्, कुर्यादित्येतावतापर्यायं कृत्या साधयेदिति तु कृत्यन्तरोपेयं व्याख्यातृणामर्थकथनमात्रं, कुर्यादित्यस्मिन् स्वर्गस्य साध्यत्वात् यागस्य साध्यत्वम्। यत्र विशेषणस्य विषयत्वं तत्र विशेष्य

मेव यागः, केन तु संबन्धेनेति निरूपयामः, न तावन्नीलोत्पलादिवत्तादू-प्येण, यागभावनयोर्भेदादतः कारकत्वेन सोमादिवद् यागस्य क्रियाविशेष-णत्वं, तत्र च साध्यत्वाभावात्साधने नैव संबन्धः तेन यागकरणिका स्वर्ग-कृतिरेव शब्दार्थः, न तु यागानुष्ठानम् । एवं च नाम्ना सामानाधिकरण्यं संभवति नान्यथा यतः किंरूपेयं कृतिरित्यस्त्यपेक्षा तत्र तदाकाङ्क्षानुवृ-त्तौ समिधो यजतीति वचनादेवं ज्ञायते यदयमसौ व्यापारो येन यागात्स्व-र्गो भवतीति, संभवति च समिदादिक्रियाणां यागविषयत्वमदृष्टद्वारम् । अवघातादीनां तु दृष्टद्वारम् । अननुष्ठितश्च यागोऽसत्त्वान्न फलं साध-यितुं क्षम इत्यर्थाद्यागानुष्ठानं गम्यते न शब्दात्, तेनायं वाक्यार्थः यागेन फलं कुर्यात् कथं केन प्रकारेण यागात्स्वर्गो भवतीति तत्राह समिधो यजति व्रीहीनवहन्तीत्यादि तदयमर्थो भवति समिदादिक्रियाणां यागवि-षयत्वमदृष्टद्वारमवघातादिभिश्च द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारं द्रव्यदेवत्वेन च स्वरूपसंपादनेन यागे व्याप्रियेत एवंभूतोऽसौ व्यापारः येन यागात् स्वर्गो भवतीति यागः फलारम्भाभिमुखो भवति कार्यारम्भाभिमुख्य करणमेवोप-कार इति समिदादेः क्रतूपकारः फलम् । नन्वेवं समिदादिभिरदृष्टं कुर्यादि-त्यत्रापि क्रियाविशेषापरिज्ञानादाकाङ्क्षा स्यात्, कस्य वै तदनिष्टम् अत एवा-यान्तरप्रकरणमिष्यते । नन्वेवं सौमिकधर्मातिदेशः स्यात् भवन्मते वा पितृ-यज्ञस्य साधिकारस्य किमिति सौमिकधर्मातिदेशो न भवति, वाचनिक-कालबाधप्रसङ्ग इति चेत् इहापि समानम् । अपि च सत्यप्याकाङ्क्षा वाच-निकेन धौवाज्यादिद्रव्येण तत्संस्कारैर्मान्त्रवर्णिक्या च देवतया वेदिबर्हिरा-ग्नीध्रादिभिस्तत्संस्कारैश्चाङ्गप्रधानसाधारणै"रभिक्रामं जुहोति" "समा-नत्र होतव्या" इत्यादिभिश्च वाचनिकैरङ्गै निर्वर्त्तेत इति न सौमिकधर्माति-देशाद्यावदङ्गनीयं सर्वे ह्यन्वाधानादयः सन्निपातिनोऽङ्गप्रधानसाधारणाः तेनोपांशुयाजवत्प्रयाजादयोऽपि क्लृप्तविधानाः, न च क्लृप्तविधानेष्वतिदे-शोऽस्ति सन्निपात्युपकारकसामग्री च क्लृप्तविधानेत्यष्टमे वक्ष्यते, अत एव हि पितृयज्ञस्यापूर्वत्वम् अन्यथा साधिकारत्वाद्दुर्वारः सौमधर्मा-देशः स्यात् तस्मादस्तीति कर्तव्यताकाङ्क्षा तदनुवृत्तिश्च प्रकरणम्

प्रधानवाक्यस्य प्रकाराकाङ्क्षितावशात्फलाकाङ्क्षा प्रयाजादि तदङ्गत्व मापद्यते ।

क्रमस्य विनियोजकताधिकरणम् ।

सू० क्रमश्च देशसामान्यात् ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोरुपांशुयाजक्रमे दब्धिर्नामासीति मन्त्रः पठ्यते स किमुपांशुयाजाङ्गं न वेति संशयः श्रुतिवाक्ययोरुभयोरभावाल्लिङ्गप्रकरणयोश्चाग्नेयादिष्वविशेषादुपांशुयाजस्य विशेषाभावात्क्रमस्य चाप्रमाणत्वादनङ्गमिति प्राप्ते उच्यते क्रमादुपांशुयाजस्येति उच्यते स्थानसामान्यात् कर्मणां मन्त्राणां च क्रमेण समाम्नातानां यस्य कर्मणः क्रमे यो मन्त्रः समाम्नातस्तस्मिन्नवगते स्थानसामान्यात्तत्कर्मोपतिष्ठते कर्मोपलक्षणार्थोऽपि मन्त्रः तयोरेव समानस्थानाम्नानं नूनं सम्बन्धार्थमित्येवाकाङ्क्षा परिकल्प्यते तेन वाक्यता परिकल्प्यते एवं काम्येष्टीनां याज्यानुवाक्यानां च क्रम इति देशसामान्यमुच्यते, स च द्विविधः पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यं च पाठसादेश्यमपि द्वेधा यथासंख्याम्नानं संनिध्याम्नानं च यथासंख्यस्य दर्शितमुदाहरणं, संनिधिसमाम्नानस्यापि सान्नाय्यपात्रशुन्धनक्रमाच्छुन्धध्वमिति मन्त्रस्य तदङ्गत्वम् अनुष्ठानसादेश्यात्पशुधर्माणामग्नीषोमीयाङ्गत्वं वक्ष्यते ।

समाख्याया विनियोजकत्वाधिकरणम् ।

सू० आख्या चैवं तदर्थत्वात् ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासादिष्वाध्वर्यवहौत्रौद्गात्रादिसमाख्याताः पदार्थाः किमध्वर्य्वादिभिरेव कर्तव्या उतानियमेनेति श्रुत्यादिभिर्नियमाभावात् समाख्यायाश्च पदार्थमात्रविषयत्वेनाविधायकत्वेनाप्रमाणत्वादनियम इति प्राप्ते उच्यते अनादिस्तावदपौरुषेयी समाख्या तेनाध्वर्य्वादिशब्दाः पदार्थानां वाचका इति तावत्प्रमाणं, सम्बन्धनिमित्ता च समाख्या नासति सम्बन्धेऽवकल्प्यत इति चास्ति नूनं कर्तृणां पदार्थानां च कश्चित्सम्बन्ध इति निश्चिते कर्तृणां कार्यापेक्षत्वात्पदार्थानां च कर्त्रपेक्षत्वात्समाख्यया च मिथः पर्य्यवस्थापितानां योग्यतया क्रियाकर्तृसम्बन्धमिव प्रयोगविधिर्विधत्त इति सिद्धः समाख्यायानियमः

श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वं बलीयस्त्वाधिकरणम्।

सू० श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ॥ ७॥

इदानीं श्रुत्यादीनामेकविषयसमवायेन विरोधे सति बलाबलं विचार्यते, प्रथमं तावच्छ्रुतिलिङ्गयोर्विचार्यते, एवं श्रूयते "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत" इति तत्र संशयः किमिन्द्रस्यैवोपस्थानं कर्तव्यमुतेन्द्रस्य वा गार्हपत्यस्य वा? अथवा समुच्चयः? अथवा गार्हपत्यस्यैव? यदि लिङ्गं बलीयस्तेन ऐन्द्रोपस्थानम्। अथ तुल्यत्वं ततो विकल्पः। अथ तुल्यबलत्वेऽप्यविरोधः, ततः समुच्चयः। श्रुतिबलीयस्त्वे तु गार्हपत्यस्यैवेति यः शब्दस्य श्रवणादेव विनियोगः प्रतीयते स श्रौत इत्युच्यते श्रवणं श्रुतिः गार्हपत्यमिति च ब्राह्मणगतद्वितीयान्तशब्दश्रवणादेव गार्हपत्यस्य प्राधान्यमुपस्थानं प्रति गम्यते, ऐन्द्र्याश्च तृतीयान्तायाः करणत्वमिति श्रौतोऽयं विनियोगः, मन्त्रगतात्तु इन्द्रपदादिन्द्रस्वरूपमात्रं श्रुत्याऽवगम्यते न तु मन्त्रं प्रतीन्द्रस्य प्राधान्यं, मन्त्रस्य वा करणत्वं केनचिच्छब्देनोच्यते, किं तु मन्त्रस्येन्द्राभिधानसामर्थ्यमालोच्य नूनमनेन मन्त्रेणेन्द्र उपस्थेय इति श्रुतिः कल्प्यत इति लैङ्गिकोऽयं विनियोगः। गृह्णीम एतदिन्द्रार्थत्वं लिङ्गादिति न तु गार्हपत्यार्थत्वं मन्त्रस्य श्रौतं कथं शेषशेषित्वमात्रं हि श्रुत्यैन्द्रगार्हपत्ययोः उक्तमथान्योन्यविषयत्वमेकवाक्यतः गार्हपत्यमिति हि शेषितामात्रम् अनिर्दिष्टेतरशेषविशेषं श्रुत्योक्तम् ऐन्द्रीविषयं तदिति वाक्यादवगन्तव्यं तथैन्द्र्याप्यनवगतशेषिविशेषं शेषत्वं श्रुतं वाक्याद्गार्हपत्यविषयं भवति। यत्तु श्रुत्युपात्तं सामान्यरूपं न तल्लिङ्गेन विरुध्यते, संभवति हि गार्हपत्यस्य कांचिदाग्नेयीं प्रति प्राधान्यम् ऐन्द्र्याश्चेन्द्रं प्रति शेषत्वम्। अन्योन्यान्वयस्तु वाक्यावगतो लिङ्गेन विरुध्यते तेन लिङ्गवाक्ययोरेव विरोधो न श्रुतिलिङ्गयोः। अत्राभिधीयते "सत्यं वाक्यविरोधोऽस्ति श्रुतिरत्रापि विरुध्यते। सहिते हि विरुध्येते न तु लिङ्गेन केवले॥ यथैव श्रुतिमात्रमविरुद्धम् एवं वाक्यमपि श्रुतिप्रवादुत्थाप्यमानमविरुद्धमेव, यदि हि गार्हपत्यशब्द इन्द्रं लक्षयेत् द्वितीया वा सप्तम्यर्थे ततो लिङ्गाविरोधेन गार्ह-

पत्यपदमैन्द्र्योपतिष्ठत इति एतेनैकवाक्यता गच्छति । यस्तु द्वितीयान्तगार्हपत्यशब्दश्रवणादेवार्थं प्रतीयते गार्हपत्यप्राधान्य स लिङ्गेन विरुध्यते अतो न केवलं वाक्यं न केवला श्रुतिर्लिङ्गेन विरुध्यते वाक्यसहिता तु श्रुतिर्विरुध्यते कथं पुनरेवमुभयविरोधः सर्वत्र श्रुतिविरोध एव व्यवह्रियते? न वाक्यविरोधः श्रुतेः प्राधान्यात् विनियोगो हि प्रमेयं स च साध्यसाधनरूपः —

श्रुत्यैवोक्तः, वाक्यं तु प्रतियोगिविशेषसमर्पणेन श्रुतिमनुगृह्णद्गुणभूतं, प्रधानेन च विरोधो लक्ष्यते न गुणेन अथ चापरो विशेषो येन श्रुतेरेवात्र लिङ्गेन विरोधो न वाक्यस्य, यस्य हि लिङ्गे बलीयसि बाधस्तल्लिङ्गेन विरुध्यते न चात्र लिङ्गे बलीयसि वाक्यं शक्यते बाधितुं, तद्बाधे हि पृथग्भूते गार्हपत्यैन्द्रीपदे न कञ्चिदर्थं प्रतिपादयतः पदमात्रस्याप्रामाण्यात् तत्र श्रुतेरप्यत्यन्तबाधो वाक्यस्य च, यत्र तु पृथग्भूतस्याप्यर्थप्रतिपादकत्वं न विहन्यते यथा स्योनादिषु तत्रैव वाक्यबाधो नैवञ्जातीयकेषु, ततश्चासम्भवति वाक्यस्य बाधे श्रुतिरेव बाध्यतेति श्रुतिलिङ्गयोरेवैष विरोध इति युक्तो विचारः किं बलीय इति, तदर्थं च किं श्रुतिवल्लिङ्गादयोऽपि स्वतः प्रमाणं? उत श्रुतिकल्पनेन? इति तत्र स्वतः प्रमाणत्वं लिङ्गादेः श्रुतिवन्मतम् । सामर्थ्यालोचनादेव तादर्थ्यं हि प्रतीयते ॥ १ ॥ गार्हपत्यार्थता श्रुत्येत्युभयोस्तुल्यकार्यता । तत्र द्वयोरुपस्थानं विकल्पेन भविष्यति ॥ २ ॥ समुच्चयेन वा मन्त्रः प्रयुज्येत द्वयोरपि । प्रतिप्रधानमावृत्तिर्गुणानां न विरुध्यते ॥ ३ ॥ यद्यपि स्याद्बलीयस्त्वं श्रुतेर्लिङ्गात्तथापि तु । अविरोधादबाधः स्यात् सम्भवो हि समुच्चये ॥ ४ ॥ यद्वा सामर्थ्यरूपत्वाल्लिङ्गं स्यात्प्रबलं श्रुतेः । वस्तुशक्त्यनुसारो हि सर्वः शब्दः प्रवर्तते ॥ ५ ॥ अत्राभिधीयते, सत्यं यद्यत्यन्तमशक्यता । गार्हपत्ये तु सामर्थ्यं गौणं मन्त्रस्य विद्यते ॥ १ ॥ गुणाद्वाप्यभिधानं स्यादित्यत्रैतद्धि साधितम् । तत्र तावद्बलीयस्त्वं लिङ्गस्य न च तुल्यता ॥ २ ॥ विनियोगः श्रुतेः पश्चाल्लिङ्गस्यापादसौ स्थितः । यावदेव हि मन्त्रार्थो मन्त्रेण प्रतिपाद्यते ॥ ३ ॥ तावदेव श्रुतिर्मन्त्रं गार्हपत्यार्थतां

१ श्रुत्यकल्पनेति पा ।

नयेत् । मन्त्रार्थे मन्त्रतो बुद्धा परचाच्छाब्दं निरुप्य च ॥ ४ ॥ मन्त्राका-ङ्क्षावशेनेन्द्रशेषत्वे श्रुतिकल्पना । श्रुत्या प्रत्ययया पूर्वे गार्हपत्याकृतां गते ॥ ५ ॥ निराकाङ्क्षीकृते मन्त्रे निर्मूला श्रुतिकल्पना । तेन शीघ्रप्रवर्तिन्या श्रुत्या लिङ्गस्य बाधनम् ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षे चानुमाने च यथा लोके बलाबलम् । शीघ्रमन्थरशक्तित्वात्तथेह श्रुतिलिङ्गयोः ॥ ७ ॥ अविरोधाद्बाधो यो धर्षितः स न युज्यते । लिङ्गस्य हि प्रमाणत्वं मन्त्राकाङ्क्षानिबन्धम् ॥ ८ ॥ तां च श्रुतिर्निकृन्तन्ती नाविरोधेन गच्छति । विरोधे च श्रुतिर्लिङ्गं बली-यस्त्वेन बाधते ॥ ९ ॥ "लिङ्गवाक्यविरोधे स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेधसुमनस्य-मान" इति, तत्र संशयः किं सकलोऽयं सदनकरणे पुरोडाशप्रतिष्ठापने च विक-ल्पेन समुच्चयेन वा प्रयोक्तव्य? उत सकलो? वा विभज्य वा? अथवा विभ-ज्यैव स्योनादिः कल्पयाम्यन्तः सदनकरणे? तस्मिन् सीदेति प्रतिष्ठापने? इति तत्र यदि वाक्यं बलीयस्ततः सकलमेवोभयत्र, तुल्यबलत्वे सकलं वा विभज्य वा, लिङ्गबलीयस्त्वे तु विभज्यैवेति तत्र, "यावन्ति हि प्रयुज्यन्ते पदानि सति संभवे । तेषां स्यादेकवाक्यत्वं वाक्यभेदो न युज्यते ॥ १ ॥ तस्मिन्सीदेति पूर्वोक्तसापेक्षत्वाच्च गम्यते । वाक्यैकत्वमतः सर्वमुभयत्र प्रयुज्यते ॥ २ ॥ यद्वा तुल्यबलत्वं स्यादुभयोर्लिङ्गवाक्ययोः । श्रुत्या प्रत्ययता लिङ्गं कल्प्यश्रु-तिनिराकृतम् ॥ ३ ॥ कल्प्यश्रुतित्वमिह तु समानमुभयोरपि । तेन तुल्यब-लत्वं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ ४ ॥ सत्यं कल्प्या श्रुतिः किं तु लिङ्गा-दह्नाय कल्प्यते । वाक्येन प्रथमं लिङ्गं कल्पयित्वा ततः श्रुतिः ॥ ५ ॥ कल्प-नीयेत्यतो वाक्याच्छ्रुत्यर्थो विप्रकृष्यते । संनिकृष्टस्तु लिङ्गस्य तेनैतत्प्रबलं ततः ॥ ६ ॥ स्योनं ते सदनं कृणोमीत्यस्य हि सदनकरणसामर्थ्यमनन्यापेक्षं स्वरूपत एव प्रत्यक्षमवगम्यते, ततश्च तत्र श्रुतिमनुमाय शीघ्रं विनियुज्यते, पुरोडाशप्रतिष्ठापने त्वस्य न स्वरूपतः सामर्थ्यं गम्यते, तस्मिन् सीदेत्यनेन प्रतिष्ठापनमुच्यते तदेकवाक्यतापेक्षया पूर्वार्थस्यापि स्वार्थविशिष्टपुरोडा-शप्रतिष्ठापनसामर्थ्यं लाक्षणिकं कल्पयित्वा ततः श्रुतिकल्पनमिति विप्र-कर्षात् तत्र विनियुज्यते एवं तस्मिन्सीदेत्यस्यापि स्वार्थसामर्थ्यं कृतं-

मिति तत्रैव विनियोगो न सदनकरणे कल्प्यसामर्थ्यत्वात् एवमर्थभेदेन नानावाक्यत्वोपगमादेकवाक्यतासम्भवे, तस्माद्विभज्य विनियोगं वाक्य प्रकरणयोर्विरोधे चिन्तिते दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकनिगदे तत्राग्नीषोमा विदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्रातामिन्द्राग्नी इदं हविरजुषेता मवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्रातामित्यादि श्रुतं तत्राग्नीषोमादिदेवतापद लिङ्गात्पर्वद्वयेऽपि निष्कृष्य प्रयोक्तव्यमिति स्थितं तदेकवाक्यभूतानीदं हविरजुषेतामित्यादीनि यानि तानि ततो विच्छिद्यान्यत्रापि किं प्रकरणा विशेषात्प्रयुज्येरन्? उत देवतापदैकवाक्यतया तद्देश एव स्थितानी? ति। नन्वारादुपकारकाणामेव प्रकरणं विनियोजकं न सन्निपातिनाम् "असंयुक्तं प्रकरणा" दित्युक्तं सन्निपातिनश्च सर्वे श्रुत्यादीनामन्यतमेन संयुक्ता भवन्ति, सन्निपाती च सूक्तवाकः श्रुत्या प्रहरणसाधनत्वाल्लिङ्गेन च देवतास्मार णार्थत्वात् तदन्तर्गताश्चेदं हविरजुषेतामित्यादयः संयुक्तत्वान्न प्रकरणे नैषां विनियोजकं, सम्भवति च विनियोजकत्वे विरोधो नास्ति, तस्मा दत्र वाक्यप्रकरणयोर्विरोध इत्यनुदाहरणत्वं स्यादेतदेवं यदि सन्निपातिनां प्रकरणं न विनियोजकं स्यात् न तु तथा अवघातादीनामपि प्रकरणा देव क्रतुभावनेतिकर्तव्यताभूतानां क्रत्वर्थत्वम्। असंयुक्तमिति तु न प्रक रणोपादानस्य विशेषणं किं तु पूर्वपक्षवादी श्रुत्यादीनामेव विनियोज कत्वं तदसंयुक्तस्य नास्ति विनियोग इति मन्यते तं प्रत्युच्यते श्रुत्य- द्यसंयुक्तमपि प्रकरणेन विनियुज्यत इति। यद्वा प्रकरणाविरोधप्रदर्शनपरा गाभिप्रायमसंयुक्तपदं तदप्येतदधिकरणसिद्धबलाबलाङ्गीकारेणोक्तम् अतो युक्तमुदाहरणम्। ये त्वारादुपकारकेष्वेव प्रकरणस्य व्यापारः सन्निपातिनां तु ग्राहकपदवाच्येन प्रमाणेन तार्तीयश्रुत्याद्यतिरिक्तेनापूर्वार्थत्वं, द्वारे दमर्थं तु श्रुत्यादिभिरेवोपादानिकं क्रत्वर्थत्वं, प्रकरणस्य तु न कश्चिद् व्यापार इति मन्यन्ते तेषामेवाप सूक्तवाकपदानां श्रुत्या प्रहरणविनियु क्तानां प्रकरणाविषयत्वाच्चेदं वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणं युक्तमित्युपाल म्भोऽत्रास्माकं, तत्र द्वयोरपि वाक्यप्रकरणयोः प्रमाणत्वात् श्रुतिकल्पना धीनत्वसाम्याद्वाक्यस्य च विप्रकर्षकारणस्याप्यकथितत्वात्तुल्यबलत

मन्यन्ते । यद्वा प्रधानाकाङ्क्षा प्रकरणं, प्रधानार्थं च सर्वमिति तन्निबन्धन एव विनियोगो बलीयानिति प्राप्तेऽभिधीयते "यत्रैकवाक्यता तत्र सामर्थ्यं गम्यते मनाक् । सामर्थ्याच्च श्रुतिः श्रुत्या विनियोगोऽपरत्र तु ॥ पूर्वयोरेकवाक्यस्य कल्प्यं स्यात्प्रक्रियावशात् । ततो लिङ्गं श्रुतिः पश्चाद्विनियोगस्ततः परः ॥ अग्नीषोमाविदं हविर्जुषेतामित्यग्नीषोमपदस्येदं हविरित्यादेश्चैकवाक्यत्वं क्लृप्तम् एकवाक्यतयाऽग्नीषोमप्रकाशनसामर्थ्यमिदं हविरित्यादेः शीघ्रं कल्प्यते, ततश्च श्रुतिस्तया विनियोग इति सन्निकर्षः, इन्द्राग्नीपदेन त्वत्रस्यस्येदं हविरित्यादेरेकवाक्यत्वं न प्रत्यक्षतोऽवगम्यते, किन्तु प्रकरणात्तु दर्शपूर्णमासाभ्यामिदं हविरित्यादेरेकवाक्यता कल्प्यते अनेन दर्शपूर्णमासयोरुपकुर्यादिति, तत्र कोऽस्योपकार? इति तदीयदेवतापदैकवाक्यतया तत्प्रकाशनसामर्थ्यं चिरेण कल्पयित्वा ततः श्रुतिकल्पनेन विनियोग इति विप्रकर्षाद्दुर्बलं वाक्यात्प्रकरणम् । अथ स्थानप्रकरणयोर्विरोधे चिन्त्यते राजसूये बहवः पश्विष्टिसोमयागाः सर्वे फलवन्तः समप्रधानास्तत्राभिषेचनीयो नाम सोमयागस्तत्सन्निधौ विदेवनादयः समाम्नातास्ते किं सर्वे राजसूयाङ्गभूता अभिषेचनीयस्यैवे ? ति यदि सन्निधिबलादभिषेचनीयाङ्गम् । अथ प्रकरणात्ते राजसूयस्यैवेति, तत्र सन्निधिविशेषादभिषेचनीयाङ्गत्वे प्राप्ते उच्यते प्रकरणाविशेषात्सर्वार्थता, नन्वभिषेचनीयस्यापि फलवत्त्वादस्त्येव प्रकरणं यद्यप्यस्ति तथाऽप्यन्येषामप्यस्तीति तादर्थ्यमपि युक्तं यदि परमविशेषतः सर्वयागाकाङ्क्षायामपि पाठसन्निधिविशेषादभिषेचनीयस्य विशेषत आकाङ्क्षां कल्पयित्वा तादर्थ्यं स्यात् ततश्च विप्रकर्षः, सर्वार्थता तु क्लृप्ताकाङ्क्षातः सुप्र गम्यते अभिषेचनीयाङ्गत्वं त्वाकाङ्क्षाकल्पनयेति । एतेनाग्नेयादीनां धर्मसाधारण्यं व्याख्यातम् । अपि च नास्त्यभिषेचनीयस्य प्रकरणं प्राकृतेनेत्थंभावेन कथमाकाङ्क्षापूरणात् । नन्वन्येषामपीष्टिपशुसोमानां विकृतित्वादिहत्यैव प्रकरणं सत्यं, प्रातिस्विकेन रूपेण नास्ति राजसूयात्मना त्वस्त्येव कथं श्रुत्यादिविहिताङ्गसम्बन्धात् तद्रूपेण न हि निवृत्ताऽप्याकाङ्क्षा पुनरुत्पद्यते पवित्रादात्म्य वचस्य विधृतिं यावदङ्गविधिषु प्रायेण राजसूयाय त्वेनाऽस्तुनाति राजसूयेनेजानः सर्वमायुरेतीति राजसूयपरामर्शास्तावन्त इदम

कृतश्च प्रकृतित्वेनापेक्षमाणा न जहाति तेन श्रुत्यविरोधात् ज्योतिष्टोमा द्धत्वे प्राप्ते ब्रूमः "साह्नादर्थान्तरं तावदहीन इति गम्यते । रूढिश्चैव द्विरात्रादौ सा च योगाद्बलीयसी ॥ तत्रापि यौगिकत्वं चेत्तत्र सत्रेष्वप्रयोगतः मध्योदात्तः पदं चेदमतः खप्रत्ययान्तता ॥ साह्नशब्देन ज्योतिष्टोममभिधाय पुनरहीन इत्युच्यमानः संज्ञाभेदादेव तावदर्थान्तरं गम्यते रूढा च द्विरात्रादिवचनत्वान्न योगेन ज्योतिष्टोमे वर्तितुमर्हति । ननु द्विरात्रादावपि अह्नां समूह इत्येव योगेनैव वृत्तिः न सत्रेष्वप्रयोगात् किं च नञ्समासत्वेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वं स्यात् मध्योदात्तं त्विदं पदमतः खप्रत्ययान्तस्य तथा सत्यायनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमित्यमीनादेशस्योपदेशित्वात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेकारे स्वरः सिद्धो भवति, तस्मादहीनश्रुतेरहर्गणवचनत्वात्तद्विषयमेव द्वादशोपसत्त्वं षष्ठीश्रुत्या गम्यते तत्तु पृथग्विधीयते, वाक्यान्तरप्राप्तं वा त्र्युपसत्त्वस्तुत्यर्थमनूद्यते सर्वथा तावद् द्वादशाहीनस्येत्यहर्गणविषयमिति सिद्धम् ॥

कुलाय द्वौ प्रतिप दौत्यधिकरणम् । सू० द्वित्वबहुत्वयुक्तं वा चोदनात्तस्य ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते "युव हि स्थ स्वर्पती' इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात् एते असृग्रमिन्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्य इति तत्र सन्देहः किमिमे प्रतिपदौ ज्योतिष्टोमे? उत द्विबहुयजमानकेषु कुलायाहीनादिषूत्कर्षणीये? इति, तदर्थं च किं ज्योतिष्टोमे द्वौ बहवश्च यजमाना सम्भवन्त्युत नेति तत्र होत्राह्नस्यापि नित्यस्य प्रयोगो येन घटते तेनैकत्वं विहाय द्वौ बहवो वा प्रयुञ्जते यद्यपि नित्यवाक्येऽपि वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्याख्यातोपात्तगुणभूतेऽपि शेषकर्तृगतमेकत्वं विवक्षितं तथाऽपि नित्येऽशक्तिकृता गत्या गाभ्युपगमः यत्रैको न शक्नुयात्तदाङ्गान्तरवदेकत्वं विहाय द्वौ बहवो वा यजेरन् तदाश्रयत्वेन प्रतिपदुपादानं प्रकृतावविरोधपदमिति नोत्कर्षः नैतदेवमशक्याङ्गमुपादेयं हि लुप्यते अनुपादेयमेकत्वं यजमानस्य कालवत् 'सोमेन यजेत' "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इत्युत्पत्तिप्रयोगचोदनयोः श्रुतमेकत्वमपरित्याज्यमङ्गान्तरस्येव

त्यागो युक्तः । किञ्च यत्त्वनूपादेयमङ्गं यजमानस्य चोद्यते तद्विषय एव यथाशक्त्युपबन्धः, यत्त्वनुपादेयं कालवत् तत्रैवमुपबन्धः. तदपेक्षस्तु विधिस्तदुत्तमधिकृत्य प्रवर्तते अनुपादेयं च यजमानस्यात्मीयमेकत्वम् अत एको यथा शक्त्याद्युपबन्धादङ्गान्तर दक्षिणापरिमाणादि परित्यज्यैक एव प्रवर्तत इति प्रकृतौ द्वित्वबहुत्वयोरभावात् षष्ठीश्रुत्या तत्संयुक्तयोः प्रतिपदोक्तत्वात्तु कुलायादिषूत्कर्षः, न च यत्यभिप्राय द्वित्वबहुत्व युक्त यजमानशब्देनयदेषु स एव सर्वदाभिधानात् पत्न्यास्तु पत्नीशब्देनैवाभिधानात्, बहुष्व इति विरूपैकशेषस्य प्रमाणमन्तरेण दुरुपपादत्वात् अपि च यजमानयोरिति यजमानशब्दस्य कर्तृवचनत्वात्कर्तृद्वित्वं प्रतीयते, न च पत्न्यभिप्रायेण कर्तृद्वित्वं सम्भवति दम्पत्योर्हि व्यासक्त कर्तृत्वमग्नीषोमयोरिव देवतात्वम् अतस्तत्रैकवचनमेव स्यात्, यथा फलवाक्ये स्वर्गकामो यजेतेति अधिष्ठानाभिप्रायत्वे लक्षणा स्यात् । तस्मादुत्कर्षः ॥

जाघन्या अनुत्कर्षाधिकरणम् । सू० जाघनी चैकदेशत्वात् ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजानधिकृत्य श्रूयते "जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ती"ति तत्र चिन्ता किमिदं विधानं पशावुत्क्रष्यते? उत नेति यदि जाघनीं कृतार्थामुद्दिश्य पत्नीसंयाजाः संस्कारा विधीयन्ते ततो वाक्यबलेनोत्कर्षः । अथ पत्नीसंयाजानां जाघनीद्रव्यं विधीयते ततोऽनुत्कर्षः तत्रारादुपकारकात्सामर्थ्याधिकस्य गरीयस्त्वाज्जाघनीशब्दस्य चोत्तरार्द्धादिशब्दवदेकदेशवचनत्वादेकदेशद्रव्याणां च विद्यमानैकदेशसंयोगात्तत्र परप्रयुक्तपशवनुनिष्पन्ना जाघनी विद्यते तत्र तस्याः संस्कारत्वेन पत्नीसंयाजविधानमिति प्राप्तेऽभिधीयते जाघनी हि गुणत्वेन तृतीयोक्त्याऽवगम्यते पत्नीसंयाजयागारव द्रव्यापेक्षाव्यवच्छेदः तेनैतेषां गुणत्वेन जाघन्यत्र विधीयते' न च सापेक्षशक्तित्वमुत्तरार्द्धादिशब्दवत् उत्तरार्द्धादिशब्दा हि परापेक्षयैव स्वार्थं बोधयन्तो युक्त यत्परप्रयुक्तमेकदेशिनमपेक्षन्ते, जाघनीशब्दस्त्ववयवविशेषवचनो न किञ्चिदपेक्षते अतो निर्मूला स्यादस्योत्कर्षकल्पनेति दर्शपूर्णमासयोरेव निवेशः ॥

सन्तर्दनस्य संस्थानिवेशाधिकरणम् ।

सू० सन्तर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलोपात्स्यात् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमेऽभिषवणफलके प्रकृत्य "न संतृणत्त्यसन्तृणो हि हनू" इत्यसन्तर्दनं विधाय पुनः श्रुतम् । "अथो खलु दीर्घसोमे सन्तृद्यात् धृत्यै" इति, तत्र संशयः किमिदं सन्तर्दनं प्रकृतावेवाथोत्कृष्यत इति, यदि दीर्घसोमशब्दः प्रकृतावपि वर्तते ततोऽनुत्कर्षः । अथ न वर्तते ततो वाक्यादुत्कर्षे यद्युत्कर्षस्त[1]थाऽपि किं द्विरात्रादिष्वेवोत्कर्षः ? । अथवा संस्थान्तरेषु द्विरात्रादिषु चाविशेषेणाग्निष्टोमाधिकमात्र इति, तत्र प्रकृतेरपीष्टिपशुबन्धाद्यपेक्षया दीर्घसोमत्वोपपत्तेस्तत्रैव निवेशः । नन्वसन्तर्दनं तत्र विहितं कथं विकल्पो भविष्यति, ननु च तत्र समुच्चय एव सत्यं, विधानविकल्पाभिप्रायमिदं न प्रयोगाभिप्रायमित्यदोषः, नैतद्युक्तं न हि विधेर्विकल्पः सम्भवति वस्तुनि विकल्पासम्भवात्, तेन यद्यप्येककार्याणां सन्निपातिनां भेदाभावादेकमेव क्रयकर्म तच्चैकेनैव विधीयते अन्ये गुणविधयः, तत्र विशेषो न दृश्यते सर्वेषु गुणश्रवणात्तथाप्यन्यतममेव शक्यं वक्तुं न विकल्पाभिधानम् । अपि चाहत्यवाक्येऽनेकगुणश्रवणात्तत्रैव क्रयविधिरितरे गुणविधय इति विशेषग्रहणाच्च विकल्पः । अथवा भिन्नान्येव क्रयकर्माणि गुणाद्गम्यन्ते न ह्येकेन विहितेऽन्ये गुणविधयः सम्भवन्ति उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधात् प्रमाणवत्त्वाच्च सन्निपातिनामप्येककार्याणां भेद आपतन् दण्डेन पराणुद्यते, तथा च गुणकर्मणामवघातादीनामेककार्याणां द्वितीये भेद उक्तः, तथा "प्राकाशावध्वर्यवे ददाती"ति दानान्तरमेव प्राकृतकार्ये विधीयत इति वक्ष्यते, तथा च शतं ब्राह्मणाः सोमान् भक्षयन्तीत्यत्र भक्षान्तरविधावपि प्राकृतकार्यार्थता निवर्त्तनकारिणी शङ्का, तस्मात्क्रयवद्विकल्प इति पूर्वपक्षिणो दृष्टान्त इति व्याख्येयम् । अतः प्रकृतावेव निवेशः, नैव, दीर्घशब्दो हि सोमस्य विशेषणं, न चेष्ट्याद्यपेक्षया दीर्घत्वं सोमस्य विशेषणं भवति अव्यभिचारात्, अतः सोमान्तरापेक्षमेव दीर्घत्वं न च

१ तदाऽपीति तु पाठान्तरम् ।

प्रकृते तदस्तीत्युत्कर्षः, अन्यः पक्षः दीर्घसोम इति षष्ठीसमासोऽयं दीर्घस्य यजमानस्य सोमः, स च प्रकृतावपि संभवतीत्यनुत्कर्षः. नैवं समानाधिकरणसमासस्य बलीयस्त्वात् धृत्या इत्यर्थवादानुपपत्तेश्च, न हि यजमानदैर्घ्याद्धारणे कश्चिद्विशेषो भवति तस्मात्कर्मापेक्षमेव दीर्घत्वमित्युत्कर्षः स च द्विरात्रादिष्वेव न संस्थासु, तत्रापि चोदकप्राप्तस्य दशमुष्टेस्सोमस्य तावत एवाभिषवात् धृत्या इति च वाक्यशेषानुपपत्तेः । ननु तत्रापि प्रदानविवृध्याऽर्थात्प्रदेयविवृध्या भवितव्यं नाचोदकप्राप्तत्वात्सोमपरिमाणस्य, प्रदेयविवृद्धिस्तु तोयादिना संपादनीया, तस्माद् द्विरात्रादिष्वेवोत्कर्ष इति प्राप्तेऽभिधीयते गृह्णीम एतदुत्कर्ष इति न तु द्विरात्रादिष्वेव किन्तु अग्निष्टोमाधिकमात्रे दीर्घशब्दोपपत्तेः अविशेषेण संस्थासु द्विरात्रादिषु चोत्कर्षः. संस्थासु चास्त्यर्थात्प्रदेयविवृद्धिः, न च चोदकप्राप्तपरिमाणविरोधः दीर्घपर्वसोमग्रहणेन दशमुष्टित्रिपर्वपरिमाणयोरविरोधात्, अपि च न दशमुष्टित्रिपर्वपरिमित एव प्रकृतौ सोमः अवशिष्टानामंशूनामुपसमूहनवचनात्तत्र परिमाणाभावः, श्रूयते हि "यद्वैतावानेव सोमः स्याद्यावन्तं मिमीते यजमानस्यैव स्यान्नापि सदस्यानां प्रजाभ्यस्त्वेत्यवशिष्टानंशूनुपसमूहति सदस्यानेवान्वाभजती"ति तस्मादस्ति प्रदेयवृद्धिः अर्थात्संस्थासु सत्यां च धृत्या इति वाक्यशेषोपपत्तिः, अतोऽविशेषेण संस्थासु द्विरात्रादिष्वेवोत्कर्षः न तु संस्थास्वेवेति भ्रमितव्यम् । अविशेषादेव, न च प्रकरणाद्विशेषः संस्थानां प्रकरणाभावात् अतो वाक्येनैव सम्बन्धः तच्चाविशिष्टमिति सर्वगामिता ॥

प्रवर्ग्यनिषेधस्य प्रथमयज्ञाविषयताधिकरणम् ।

सू० संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्स्यात् ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमेऽस्ति प्रवर्ग्यः "पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ती"ति तं प्रकृत्य श्रूयते "न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्या"दिति, तत्र संशयः किं ज्योतिष्टोमाङ्गमयं प्रतिषेधः? अथ प्रथमप्रयोगाङ्ग?मिति, यदि प्रथमयज्ञशब्दो ज्योतिष्टोमनाम ततो वाक्यप्रकरणाभ्यां ज्योतिष्टोमाङ्गम् । अथ प्रयोगवचनस्ततो वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा प्रयोगाङ्गतेति तत्र यज्ञ-शब्दस्य यागवचनत्वात्प्रथमशब्दस्य

च तद्विशेषणस्याद्यागनामता तत्रापि प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमनामता, विस्पष्टं च वाक्यान्तरे सामानाधिकरण्यम् ‘एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोम’ इति प्रवृत्तिनिमित्तस्य विद्यमानत्वात्, स हि प्रथमं प्रयुज्यते “य एतेनानिष्ट्वे’ति वचनात् तस्मात् वाक्यात्प्रकरणाच्चाय क्रतोरङ्गं सदुच्यते वाक्यादेव प्रयोगाङ्गं प्रयोगे प्रथमो यज्ञ’ इति । प्रथमशब्देन हि यद्यप्रवृत्तपूर्वस्य कर्तुराद्यप्रयत्नेन तदुच्यते न तु क्रतु कश्चित् स तु प्रयोगविषयत्वाल्लक्षणया गम्यते । नन्वितरत्रापि यज्ञशब्देन लक्षणया प्रयोगे वर्तितव्यं स्यात् नाय दोष, जघन्यो हि यज्ञशब्दो लक्षणयाऽपि नीयमानो न दुष्यति मुख्यस्तु प्रथमशब्द श्रुतिवृत्तो ग्रहीतव्य “एष वाव प्रथम” इति “य एतेनानिष्ट्वे’त्यस्यार्थवादत्वात्राक्लृप्तशक्तिकल्पनया नामधेयत्वमवगमयितुमल तस्मात् प्रयोगाङ्गं, प्रथमयज्ञे प्रयोगे न प्रवृञ्ज्यादिति यत्त्वग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति वाक्यान्तरं तदनन्यार्थत्वात्प्रथमप्रयोगविषयमेव प्रतिषिद्धप्रतिप्रसवार्थं तेनाग्निष्टोमप्रथमयज्ञप्रयोगे विकल्प स च व्यवस्थित वचनान्तरात् तथा हि श्रूयते ‘काम तु योऽनूचान स्यात्तस्य प्रवृञ्ज्यादि’ति तेनाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगेऽनूचानस्य नित्य प्रयोग अन्येषा नित्यमप्रयोग, अतिरात्रप्रथमाहारे तु सर्वथैवाप्रयोग प्रतिप्रसवाभावात् ।

पौष्णपेषणस्य विकृतौ विनियोगाधिकरणम् ।

सू० पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेताचोदनात्प्रकृतौ ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयो “पूषा प्रपिष्टभाग” इति पेषण प्रकरणे पूषाभावादत्र पूषा तत्र वाक्यादुत्कृष्यते इति प्राप्तिसूत्रमेतत् ।

पौष्णपेषणस्य चरावेव नियमाधिकरणम् ।

सू० तत्सर्वार्थमविशेषात् ॥ १४ ॥

तत्पेषण कि चरौ पशौ पुरोडाशे च विधीयते? ऽथवा चरावेवे?ति संशय, अविशेषेण सर्वत्र स्यादिति प्राप्त उच्यते ‘पुरोडाशेऽन्यत सिद्ध पशावाक्षतिनाशनम् । पेषण तेन न तयोर्विधातव्य चरौ पुन ॥ अविघातक्रमप्राप्तमिति तत्र विधीयते ॥ पुरोडाशे हि चोदकादेव सिद्धं पेषणमिति

१ मत इति पा

न विधातव्यम् । नन्वन्यदिदं पेषणं श्रपणोत्तरकालं वचनबलाद्विधास्यति न श्रवणात्, न हि पाकोत्तरकालमिदमन्यत्पेषणमिति वचनमस्ति पेषणमात्रं श्रुतं तच्च प्राप्तं न विधातव्यम् । ननु विधिबलादेवान्यत्स्यात्, न तस्याप्राप्तपेषणे चरावर्थवत्त्वात् ईदृशां च कल्पनायामसामर्थ्यात् गौरवं चात्यन्ताप्राप्तपेषणान्तरविधौ स्यात्, एवं पशावपि मात्राव्यतिक्रारित्यऽन्ताप्राप्तम् । "हृदयस्याग्रेऽवद्यतीति विहितहृदयाद्याकृतिविनाशनं च चरौ त्वविघातक पिष्टकचरावपि पाकविशेषेण चरुशब्दप्रयोगात् चोदकप्राप्तं च तत्प्रयोजनाभावाद्विवर्तमानं प्रतिप्रसूयत इति लाघवात्तत्रैव पेषणम् ।

पौष्णपेषणस्यैकदेवत्ये नियमाधिकरणम् । सू० एकस्मिन्नेकसंयोगात् ॥ १५ ॥

चरावेव पेषणमिति स्थितं तत्र संशयः, किं यत्रान्यसहितः पूषा देवता तत्राप्येतत्पेषणमुत यत्रैव केवल इति, तदर्थं च किं देवताप्रयुक्तमिदं पेषणम्? उत तद्वत्यागापूर्वप्रयुक्त? मिति तत्र "यज्ञप्रकरणाभावाद्वाक्ये चाश्रवणादिदम् । पेषणं देवताधर्मो नापूर्वस्यान्यधर्मवत्," अन्ये हि धर्माः श्रुत्यादिभिः प्रकरणाद्वा यज्ञापूर्वप्रयोगिनो गम्यमाना युक्तं यत्तस्यैव फलवतोऽङ्गं भवन्ति न निष्फलाया देवतायाः, पेषणं त्विदं न यज्ञाङ्गं प्रकरणाभावात्, वाक्ये च पूषमात्रश्रवणात् अतस्तत्स्वरूपप्रयुक्त, स च द्विदेवत्येऽपि विद्यत इति तत्रापि पेषणं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते "देवता निष्फला नैव पेषणस्य प्रयोजिका। उपादानं च यागस्य भागशब्देन विद्यते । मुख्यार्थासंभवाद्यागनिर्वचनविषयाऽत्र हि । श्रूयते भागशब्दोऽयं नानुपादानमस्त्यतः ॥ स च यागो द्विदेवत्यो द्वयोर्व्यासक्तत्वादेकेन पूष्णा वा शक्यते व्यपदेष्टुम्, ऐन्द्राग्नादिव यद्वपुरोडाशो वाग्नेयेन्द्रपीतशब्दाभ्यां, यद्यपि चात्र तद्धितसमासान्तर्गतत्वात्पूष्णो न वृत्त्यसामर्थ्यं तथापि भागशब्दार्थस्यैव द्विदेवत्ये पूषविशिष्टस्याभावाच्च तत्र पेषणम्, एकदेवत्ये तु तदिति सिद्धम् ॥

इति शास्त्रदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये चतुर्थः पाद आरभ्यते ॥

निवीतस्यार्थवादताधिकरणम् ।

सू॰ निवीतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते "निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवानामुपव्ययते" इति, निवीतं मनुष्याणामिति किमयं विधिः? उतार्थवादोऽयमुपवीतविधेरिति, अर्थवादत्वमौदुम्बराधिकरणन्यायेन सिद्धं, यदा विधिस्तदा विचार्यत इति कृत्वाचिन्तेयं तत्र षष्ठीश्रुत्या शुद्धमनुष्यधर्म इत्येकः पूर्वः पक्षः, श्रुतिप्रकरणयोरविरोधात्क्रतुयुक्तपुरुषधर्मो लोहितोष्णीषादिवदित्यपरः, प्रकरणाच्छुद्धक्रतुधर्मः प्रयाजादिवत् मनुष्यग्रहणं तु कर्तृसम्बन्धानुवाद इत्यन्यः, अनुवादस्यानर्थक्यात्प्राचीनावीतोपवीतवदेवास्मात्प्रकरणाविरोधाय प्रकरणे यन्मनुष्यप्रधानं कर्मान्वाहार्यदानादि तस्य धर्म इत्यपरः, प्राचीनावीतोपवीतयोः स्वतन्त्रपितृदेवताप्रधानकर्मविषयत्वाद्वैषम्यान्निवीतमपि स्वतन्त्रं यन्मनुष्यप्रधानमातिथ्यादि कर्म तद्धर्म इत्यपरः, सर्वेषामेतेषामशोभमानत्वात्पुरुषार्थत्वे च फलकल्पनाद्वैयर्थ्यादेकवाक्यत्वात्प्रकरणाविरोधाच्चार्थवादत्वमेव पूर्वोक्त न्याय इति कृत्वाचिन्तोद्घाटनम् ॥

सू॰ उपवीतं लिङ्गदर्शनात्सर्वधर्मः स्यात् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोरुपवीतं श्रुतमुपव्ययत इति, तत्र संशयः, किमिदं सर्वदैवकर्माङ्गम्? उत दर्शपूर्णमासाङ्गम्? इति तत्र "मृताग्निहोत्रे प्राचीनावीती दोहयेद् यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीति सिद्धवद्वाग्निहोत्रे यज्ञोपवीतानुवादलिङ्गेन प्रकरणं बाधित्वा सर्वार्थत्वमवगम्यते, न च दर्शपूर्णमासस्यैवायमनुवादः, विप्रकृष्टत्वाद्देवेभ्य इति च बहुवचनानुपपत्तेः, वैकल्पिकेन्द्रैकदेवत्यत्वात्सान्नाय्यस्य, अग्निहोत्रे त्वग्निसूर्यप्रजापत्यभिप्रायमुपपन्नं बहुवचनमिति तद्गतस्यैवायमनुवादः, स च दर्शपूर्णमासप्रकरणोल्लङ्घनेन सर्वार्थत्वे घटत इति प्राप्ते ब्रूमः प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गम् । अग्निहोत्रगतं तु लिङ्गं यथाप्राप्ति सर्वार्थत्वमिति सन्निकृष्टाभावाद्विप्रकृष्टमपेक्ष्य

प्रवर्तते बहुवचनं तु प्रकृतिविकृतिदेवताऽभिप्रायमित्यविरुद्धं, सोऽयं लिङ्गप्रकरणविरोधाविरोधविचारः ॥

सू० विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात् ॥ ३ ॥

"उपव्ययत" इत्येतदुदाहरणं किमसौ विधिः? उतानुवादः? इति "नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती"ति, स्मृतिप्राप्तत्वादनुवाद इति प्राप्ते विधिरपूर्वत्वादित्याह पुरुषार्थतया हि स्मृतितः प्राप्तिः, अयं तु क्रत्वर्थतया विधिः अप्राप्तत्वात् । अयत्रैवमधिकरणम् । उपव्ययत इति स्मृतिप्राप्तानुवादः स्मृतिश्चाविशेषेण स्थितेति सर्वकर्मार्थतया प्राप्तमनूद्यत इति पूर्व- पक्षः संयोगभेदाद्विधिः अतश्च प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गमिति सिद्धान्तः । एवं चामृताग्निहोत्रे श्रूयते "यज्ञोपवीती देवेभ्यो दोहयतीति, किमयं दैवाग्निहोत्राङ्गतया यज्ञोपवीतस्य विधिः? उत दर्शपूर्णमासादिषु प्राप्तस्य प्राचीनावीतस्तुत्यर्थोऽनुवादः? इति तत्र प्राचीनावीती दोहयतीति अग्निहोत्रस्य मृतावस्थायां वचनाद्यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीति तस्यैव जीवदवस्थायामुपवीतं गम्यते, तच्चाप्राप्तमित्यनुवादसरूपस्यापि हि शब्दपरित्यागेन विधित्वं गम्यते स्थितं तावदपर्यवसितम् ॥

सू० उदक्त्वं चापूर्वत्वात् ॥ ४ ॥

तत्रैव श्रूयते "ये पुरोदञ्चो दर्भास्तान् दक्षिणाग्रान् स्तृणीया"दिति ये पुरोदञ्च इति किं विधिः? उतानुवादः? इति प्राप्त्यभावाद्यच्छब्दोपबन्धस्यापि व्यवहितकल्पनया वाक्यभेदेन च विधित्वं गम्यते ये पुरा जीवदवस्थायां दर्भास्ते उदञ्चः कार्या इत्येकं वाक्यं, तान् दक्षिणाग्रानिति च मृतावस्थायां वाक्यान्तरमिति प्राप्ते ब्रूमः यच्छब्दोपबन्धाद्विध्याभावाद्विध्यन्तरैकवाक्यत्वाच्चानुवादत्वम्,अस्ति च प्राप्तिः "अग्रयन्त्युदगग्राणी"ति स्मृतेः, न चेदमेव स्मृतेर्मूलम् । अस्याग्निहोत्रविषयत्वात्स्मृतेश्च अविशेषेण सर्वविषयत्वादवश्यं मूलान्तरं कल्पनीयं तस्मिंश्च कल्पिते तत एवाग्निहोत्रेऽपि प्राप्तेरयमनुवाद इति स्थितादुत्तरं "यज्ञोपवीतीति हि देवेभ्यो दोहयती"ति हि शब्दोपबन्धात्प्राचीनावीतविधिशेषत्वादनुवादत्वं तावद्

गम्यते तद्यदि कथं चिदपि प्राप्तिर्न स्यात् ततो भङ्क्त्वा रूपं विधित्वम
ध्यवसीयेत अस्ति च दर्शपूर्णमासादिषु प्राप्तिरिति तदपेक्षत्वादनुवादोप
पत्तौ न रूपभङ्गो युक्तस्तस्मादनुवादः ।

सू० विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात् ॥ ५ ॥

मृताग्निहोत्रे एव श्रूयते 'अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि
हि देवेभ्यो धारयती'ति किमयं जीवदग्निहोत्रे विधिः? उतानुवादः?
इति पूर्वेण न्यायेनानुवादः कुतश्च प्राप्तिः? आचारात् सर्वमभ्यर्हितं
द्रव्यं प्रच्छाद्यैव देशान्तरं नेतव्यमित्याचारात्प्राप्तम् । अतोऽग्निहोत्रद्रव्य
मपि गार्हपत्यादाहवनीयमानीयमानमाच्छादयितव्यं तत्कर्मेति समिद्धा
रणविधानं तदिदमदृष्टार्थं भवति समिधा प्रच्छादयेदिति सा चोपरि
धार्यमाणा प्रच्छादनक्षमा नान्यथेति प्राप्तमुपरि धारणमनूद्यत इति प्राप्ते
ब्रूमः विधिरपूर्वत्वात्, न ह्याचारादुपरिप्राप्तिः आच्छादनासमर्थत्वात् 'स्रुग्द
ण्डे समिधमुपसंगृह्णी'ति च श्रवणात्स्रुग्दण्डप्रदेशेऽसौ धारयितव्येति कुतोऽनया
हविषः प्रच्छादनम्, अतोऽप्राप्तत्वाद्धि शब्दपरित्यागेन विधिः, अनुवादानु
पपत्त्या हि विधिकल्पने हिशब्दभागश्च तद्गुण "ज्योतिष्टोमे प्राचीनवंशं
करोती'ति विधाय श्रूयते 'प्राञ्चो देवा अभजन्त दक्षिणा पितरः प्रतीचो
मनुष्या उदीचो रुद्रा" इति, तत्र प्रतीचो मनुष्या" इत्यत्र निवीताधिकरणे
यस्य च प्रशंसा रचयितव्या, का पुनर्विशेषाऽऽशङ्का? सोच्यते निवीतं मनुष्या
णामित्यत्र न स्तुतिरप्याञ्जस्येन गम्यत इति दूरापास्तं विधित्वम् । इह
त्वभजन्तेति पुरा कल्पेन पूर्वपुरुषाचरितत्वेन प्रथमा गम्यते तथा च
सुकल्पो विधिरित्यतो विधित्वं युक्तमितीमामाशङ्कां निवर्तयितुमिदमधि
करणम् ।*

१ स्मतः [illegible] पा ।

* अत्र सूत्रद्वयस्यानयोगमाकुर्म [illegible] हिशब्दभागानुवादत्वाधिकरणेन
व्याख्यातं हिशब्दभागस्य [illegible] हिशि सूत्रमतिप्रसिद्धमपि भाष्य
भाष्य [illegible] व्याख्यापि भाष्य [illegible]
[illegible] उपचारं [illegible] स्यात् ४ 'विधिना [illegible]'
२ 'उपचार आपूर्वत्वात्' ३ "विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्" ४ [illegible]

परुषि दितादीनाम नुवादताऽधिकरणम् ।

सू॰ परुषि दितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वत् ॥ ६ ॥

"यत्परुषि दितं तद्देवानां यदन्तरा तन्मनुष्याणा"मिति तथा "य त्पूर्णं तन्मनुष्याणामिति घृतं देवानामस्तु पितृणां निष्पक्वं मनुष्याणा"मित्यत्र मनुष्यसंयुक्ता उदाहरणं तथा "यो विदग्धः स नैर्ऋतः योऽशृतः स रौद्र" इति अत्रापि विध्यर्थवादादिपदा निवीतवदेव सर्वं योज्या, विशेषाशङ्का त्वेषा विधित्वेऽपि न फलकल्पनं लौकिकाना-मेव कृप्तफलानां लवनमानाभ्यञ्जनक्रियाणामन्तरा पूर्णनिष्पक्वमिति विशेषनियममात्रविधानान्नियमादृष्टमात्रं न निवीतवदत्यन्ताप्राप्तविधानेना दृष्टक्रियाफलकल्पनेति यो विदग्ध इत्यपि प्रसिद्धयोरेव नैर्ऋतरौ-द्रयोर्विदग्धत्वाशृतत्वगुणमात्रविधानाल्लाघवमतो विधिरित्येतां शङ्का निवर्तयितुमतिदेशः ।

अनृतवदननिषेधस्य क्रतुधर्मताऽधिकरणम् ।

सू अकर्मक्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ ७ ॥

क्रतौ पुरुषे चार्थतः प्रसक्त पदार्थं प्रतिषेधतः क्रतुप्रकरणगताः प्रतिषेधा इहोदाहरणं दर्शपूर्णमासयोर्हि "नानृतं वदेदि"ति हि श्रूयते तत्र संशयः किमयं पुरुषधर्मो विधिः? उत क्रतुयुक्तपुरुषधर्मो ऽनुवादः? किं वा शुद्धक्रतुधर्मोऽनुवादः? अथवा शुद्धक्रतुधर्मो विधि? रिति, तदर्थं च प्रतिषिध्यमाना या क्रिया विचारयितव्या किमर्था सती प्रतिषिध्यते किं क्रत्वर्था? किं वा पुरुषार्थेयमिति, ततोऽपि पुनर्विचारयितव्य किमाख्यातं कर्तारमभिधत्ते न वेति, तत्र "प्रतीतेः स्मरणात्कर्तृविशेषैरपृथक्श्रुते कर्तृवाचित्वमाख्यातप्रत्ययस्यावसीयते, वदेदित्याख्यातात्कर्मोऽवगम्यते यश्च यतोऽवगम्यते स तस्यार्थः

व्याख्यायिषत, केचित्तु "न चा प्रकरणात्तस्य दर्शनम्' "सतो वाऽलिङ्गदर्शनम्' इति सूत्रद्वय मधिकमास्थिताः पूर्वोक्त चतु. सूत्रीं निरुक्तसूत्रद्वयसंवलितां षट्सूत्रीमावक्षते अधिकरणसूत्राणां संदर्भाऽप्याकुलः अकर्मक्रतुसयुक्त संयोगान्नित्यानुवादः स्यादित्यनृतवदननिषेधाधिकरणं परुषि दितादीनामनुवादाधिकरणानन्तरं व्याख्यात भाष्ये इह पुनर्विपरीत्येनेति पाठसारस्याकुलतया वृत्तिवार्तिकग्रन्थालोचनया पाठतत्त्वविवेकः करणीय इति मन्महे ।

तथा 'कर्तरि कृदित्यधिकृत्य 'ल कर्मणि चे'ति चकारेण कर्तृवाचित्वं स्मृतं पचति देवदत्त इति च कर्तृविशेषवचनैर्देवदत्तादिपदैः सामानाधिकरण्यात् कर्तृवाचिता, स च प्रत्ययार्थत्वात्प्रकृत्यर्थं वदनं प्रति प्रधानभूत इति वदनं तावत्पुरुषार्थं यदर्थं च वदनं तदर्थं प्रतिषेधोऽपि न्याय्यः कुत एतत् प्रतिषेधस्यानिष्टबोधकत्वात् इष्टविपरीतं चानिष्टं तद्यदा यस्येष्टं तद्विपरीतं तदा तस्यानिष्टं भवति तद्यदि प्रतिषेध्यभूता वदनक्रियामनुवदन्वदेदिति शब्दः पुरुषार्थतया पुरुषेष्टसाधनतया तामुपस्थापयेत्ततः प्रतिषेधोऽपीष्टविपरीतसाधनतां बोधयन्ननुवादात्तस्याप्रतिपन्नस्यैवेष्टस्य विपर्ययफलत्वेनावलम्बते नेष्टान्तरस्य अप्रतिपन्नत्वात् तदयमर्थः —यत्पुरुषोपकारि तथा प्रसक्तं वदनं तच्च तथा किं त्वपकारमेवास्य साधयतीति तेन श्रुत्या प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थं प्रतिषेधः । यस्तु स्मार्तः प्रतिषेधस्तस्याप्येतदेव मूलं भविष्यतीत्येकः पक्षः श्रुतिप्रकरणयोरविरोधात्क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽयं तज्ज्ञमानमन्त्रवचनमन्यत्कर्म कुर्वाणस्यानृतं वर्जयितव्यमिति सोऽयं स्मृतिप्राप्तानुवादः स्मृत्यैव हि पुरुषस्योपनयनप्रभृत्यामरणाभिषिद्धमनृतं तन्मध्यावर्तिनोश्च दर्शपूर्णमासयोस्तत एव वर्जनं प्राप्तमित्यनुवादः । न चास्मिन्पक्षे मूलमूलित्वं श्रुतेः क्रतुविषयत्वात् स्मृतेश्चाविशेषावस्थानादिति द्वितीयः पक्षः प्रयाजादिवत्क्रत्वर्थं एवारादुपकारकः प्रतिषेधः, सोऽपि त्वनुवाद एव पुरुषो ह्यत्र स्वार्थमेवानृतं वर्जयतीति प्राप्तमेव क्रतावपि वर्जनं, न हि पुरुषं विहाय क्रतावनृतं सम्भवति पुरुषे च निषिद्धमिति कुतः क्रतौ प्राप्तिः तस्मादनुवाद इति तृतीयः पक्षः । अत्राभिधीयते' क्रत्वर्थत्वेऽपि नैतावदनुवादत्वमीरितम् तत्र संयोगभेदेन विधिरेव हि गम्यते अनृतवदनस्य पुरुषार्थेन हि स्मार्तेन प्रतिषेधेनैतदवगम्यते अनृतवदनात् पुरुषस्य प्रत्यवायो भवति वर्जनात् स न भवतीति न क्रतोः किञ्चित्तद्भावाभावयोर्वैगुण्यमवैगुण्यं वा तेन यः प्रत्यवायमभ्युपेत्य क्रतुमविगुणं चिकीर्षति तस्य नानृतं वर्जनीयं स्यात् क्रत्वर्थेन तु प्रतिषेधेन क्रतुगत एव प्रत्यवायोऽनृताद्भवतीति बोध्यते इत्यर्थभेदान्नानुवादः । तथाऽतिक्रमेऽपि पुरुषार्थातिक्रमनिमित्तं प्राय

१ तद्विषयमार्थे दृष्टार्थमिति पा ।

नोत्तरम् । प्रकृतेनैव सम्बन्ध इति क्रत्वर्थता स्थिता" एकदेशिना तु नात्र
क्रत्वर्थता सिध्येत् निमित्तं हि लम्भिका, निमित्तं चाधिकारिविशेषणम् अतो
लम्भिकानिमित्तयुक्तस्य पुरुषस्याधिकारिणोऽत्र वाक्ये श्रुतस्य लाभात्का-
र्यस्य च फलानपेक्षत्वादनपेक्षं सम्पूर्णं वाक्यं न प्रकृतसम्बन्धमुपैत्यस्वत-
न्त्रमेव पुरुषार्थं स्यादित्यास्तां तावत् ॥

अवगोरणादीनां पुरुषार्थाधिकरणम् । सू० अर्थौ सर्वपरिदानात् ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते "यो ब्राह्मणायावगुरेत् शतेन यातयात्तस्मा-
द्ब्राह्मणाय नावगुरेते"ति, तत्र संशयः किमेष प्रतिषेधः क्रत्वर्थः? उत पुरुषार्थः?
इति संशयः, तत्र 'फलाभावान्न क्रतोश्चापि प्रकृतत्वात्तदर्थता । क्रत्वास्तु
फलस्याय पुरुषार्थो न तु क्रतो" यातयादिति हि साध्यतया यातना गम्यते
न पूर्वाधिकरणवत् प्राणापानधारणं वर्तमानतया निर्दिश्यते साध्यत्वाभि
धानादेव यातनायाः साध्यत्वं न स्वर्गादिवत्कामोपबन्धापेक्षम् । न हि प्रत्य
वायः केनचित्काम्यते तस्मात्फलवत्त्वात्पुरुषार्थमवगुरणं न क्रत्वर्थम्, एकदे
शिना तु अवगुरणस्य यातनाफलत्वं न सिध्येत् नञर्थपर्यवसायित्वात्प्रतिषेध
विधेः, नञर्थविषयो हि कार्यात्मा विध्यर्थो वाक्यार्थः, कार्यं च न फल-
मपेक्षते अपेक्षमाणमपि न यातनया सम्बध्यते कर्तव्यस्य यातनाफल
कत्वायोगात् न च तत्साध्यतयाऽत्र यातना गम्यते किं त्ववगुरणसाध्यतया
तस्माच्च नियोगफलत्वं यातनायाः, अत एव न नियोज्यविशेषणतयाऽपि
स्वर्गादिवत्समन्वयः, नियोगफलं हि साध्यतया नियोज्यविशेषणं भवति
नान्यत्, अत एव न विषयीभूतनञर्थफलं विधेयस्य यातनाफलकत्वायोगात्
नावगुरणस्य फलं तदनुष्ठानस्य लौकिकत्वेन विधिस्पर्शाभावात्, उक्तं हि
"लौकिके चानुष्ठाने यदि लौकिकात्प्रमाणात्प्रत्यवायो नावगम्यते कुर्याऽ
न्यत शक्यतेऽवगन्तु'मिति, अतो न नञर्थविधिपरेण वाक्येन यातनायाः
फलत्वं शक्यमवबोधयितुम् अनुपपत्त्यभावात्, शक्येनैव तत्प्रतिपादने
वाक्यभेदः स्यात्, अवगुरणाभावेनापूर्वं कुर्यादवगुरणे च प्रत्यवायफलमिति
तस्माच्च फलत्वम् । ननु गम्यते अवगुरणसाध्यता यातनायाः, सत्यं, गम्यते

किमूला त्विषमवगतिरिति प्रमाणमस्या मृगयमाणा न लभामहे प्रत्यक्षादीना दविष्ठत्वात, शब्दस्य चान्यपरत्वेन तत्र प्रामाण्यायोगात, निर्मूला वगतिहत्यचापि प्रतिभावच समीचीना भवति । अथापि वाक्याभेदमङ्गीकृत्य शब्दस्यात्र प्रामाण्यमुच्यते तथाऽप्ययुक्तम्, कार्यपरत्वेन हि शब्दाना व्युत्पत्तिः, अवगूरण च यातनाफलसाधनमिति सिद्धरूपो विनियोग कथमिव शब्देन प्रतिपाद्येत व्युत्पत्तिविरहात् कथ चावगूरण क्षणिक कालान्तरभाविनीं यातना साधयेत्, अपूर्वद्वारेणेति चेत न अन्यद्वारेणान्यस्य साधनायोगात्, योगे वा यागादेरपि तथात्वोपपत्तेरपूर्वाभिधानमुत्सीदेत् तदिहापि यागादिविषयमिवावगूरणविषय कार्यात्मकमपूर्वमभिधेयमापद्येत, न चैवमिष्ट तस्मादर्थवादमात्र न तु फल स्यादित्यास्ता तावत् ॥

मलवद्वास सवादनिषेधस्य पुरुषधर्मताऽधिकरणम ।

सू० प्रागवरोधान्मलवद्वाससः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयो श्रूयते "मलवद्वाससा न सवदेत्" इति, किमय प्रतिषेध क्रत्वर्थ ? उत पुरुषार्थ ? इति प्रकरणात्क्रत्वर्थत्वे प्राप्तेऽभिधीयते ताम बह्वध्य यजेतेति[१] वचनात्मर्ऽस्मादेव क्रतुव्यापारान्निवृत्ता रजस्वला तेन नानया सवादस्य क्रतौ प्रसक्ति' प्रसक्त्यभावाच्च प्रतिषेधानुपपत्ति, पुरुषस्य हि स्वातन्त्र्येण प्रवर्तमानस्य रजस्वलया प्रसज्यते सवाद. तेन यत्र प्रसक्तिस्तत्र प्रतिषेध इति पुरुषार्थता ॥

सुवर्णधारणादीना पुरुषधर्मताऽधिकरणम ।

सू० अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् ॥ ११ ॥

अनारभ्य श्रूयते "तस्मात्सुवर्ण हिरण्य भार्य" मिति, अत्र सशय किं हिरण्यधारणमिद क्रत्वङ्गतया विधीयते? उत क्रतुगतहिरण्यानुवादेन धारणसंस्कारो विधीयते? । अथवा हिरण्य हस्तेन भवतीति विहितधारणानुवादेन सुवर्णता शोभनरूपता विधीयते ? तद्धिरण्य भार्य तत्सुवर्णमिति, आहो स्विद्धिरण्यधारणा पुरुषार्थतया विधीयते? इति, तत्र "पुरुषार्थत्वपक्षे हि

१ तामपबध्येति पा ।

फलं कल्प्यमतः क्रतोः । "अङ्गं स्याद्वैदिकत्वेन क्रियात्वेन च साध्यतः" ॥ यद्यपि नात्र हिरण्यविशिष्टधारणविधिस्तथाऽपि तस्य फलापेक्षायां वैदिकत्वक्रियात्वसामान्याद्वैदिकमेव कर्मोपतिष्ठत इति तादर्थ्यमेवारादुपक्रियारूपेणापि युक्तं, नात्यन्तानुपस्थितफलकल्पना । अथवा धारणस्य स्वभावत एव धार्यमाणसंस्कारत्वात्क्रत्वश्रुत्या च हिरण्यस्य प्राधान्यावगमाद्विनियोजनस्य च लौकिकस्य संस्कारायोगात् क्रतुगतहिरण्यानुवादेन धारणसंस्कारविधानम् अथवा लाघवाद्धारणमप्यनूद्य सुवर्णताविधिः त्रेधाऽपि तावत् क्रत्वर्थमिति प्राप्तेऽधीयते, "न क्रतुस्तद्धिरण्यं वा धारणं वात्र गम्यते । तस्माद् क्रतुशेषस्य विधेस्तु पुरुषार्थता ॥ स्वर्गाद्युत्पत्तेरपि क्रियात्वादन्यत्र च वैदिकत्वादुभयमपि तुल्यं पर्युपस्थापकमिति नैकान्ततः क्रतोरुपस्थानं येन विशिष्टविधिपक्षेऽपि क्रत्वर्थता स्यात्, न च क्रतुगतहिरण्यप्रतीतिर्येन तदनुवादेन संस्कारविधिः स्यात्, लोकेऽपि हिरण्यसद्भावात्, न हि क्रत्वर्थं द्रव्यार्जनं येन तद्धि क्रतुद्रव्यमेव स्यात् न पुरुषार्थं हि तदिति चतुर्थे वक्ष्यामः । ननु क्रतुगतहिरण्यप्रतीतिः संस्कार्यत्वादिति चेत् न इतरेतराश्रयात् क्रतुगतहिरण्यानुवादनिश्चये संस्कार्यत्वं, तन्निश्चये च विनियोजनस्य तदयोगात्क्रतुगतहिरण्यप्रतीतिरितीतरेतराश्रयत्वं न हि स्वभावतः संस्कार्यता अदृष्टार्थत्वेऽपि धारणाविरोधात् कृत्यप्रत्ययश्च कर्मत्वसाध्यतामात्रमाह न शेषित्वम्, अत एव न धारणानुवादेनापि गुणविधिः क्रतुगतधारणाप्रतीतेरन्यत्रापि धारणसम्भवात् अतो न क्रत्वर्थत्वं विधिवशाच्चावश्यं भवितव्यं फलेन तत्रार्थवादाभावे स स्वर्गः स्यादिति, सद्भावे तु तद्गतमेव फलं यथेह भ्रातृव्यस्य दुर्वर्णत्वमात्मनश्च शोभनरूपता तस्मात्पुरुषार्थत्वम् ।

जयादीनां वैदिककर्माङ्गताधिकरणम् ।

सू० शेषोऽप्रकरणेऽविशेषात्सर्वकर्मणाम् ॥ १२ ॥

क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वविचारप्रसङ्गात्पूर्वाधिकरणेऽनारभ्यवाद प्रस्तुतस्तत्प्रस्तावादेवाऽनारभ्याधीतानां जयादीनां वाक्येनैव कर्माङ्गत्वे सिद्धे तद्विशेषो विचिन्त्यते 'येन कर्मणेर्त्सेत्तत्र जयाञ्जुहुयाद्'[1] इति किं सर्वेषां लौकि-

१ येन कर्मणेर्त्सेदिति तु पुस्तके पाठः ।

कवैदिककर्मणामङ्गं जयादयः? उत वैदिकानामेव येषामाहवनीयोऽस्ती? ति-विचारः, तत्राविशेषतः सर्वकर्मार्थत्वं प्रतीयते । तस्मात्कृ[1] ष्यादिनापीच्छंस्त-त्राग्नौ जुहुयात् जयान्" यद्यपि कृष्यादीनामाहवनीयो नास्ति जयादयश्चा-हवनीये होतव्यास्तथाऽपि ते स्वयमेव होमत्वादाहवनीयप्रयोजका इति तद-र्थमेवाहवनीयं प्रणीय तेषु हूयमाना न दुष्यन्ति 'तस्मात्तत्राप्यवैगुण्या-त्सर्वार्थाः स्युर्जयादयः । नैव प्रधानवैदेश्याद्वैगुण्यं जायते यतः । यद्यप्या-हवनीयाभावकृतं नास्ति वैगुण्य तथाऽपि प्रधानदेशत्वमेव गानामवगतं तदलाभात्कृष्यादिषु क्रियमाणा विगुणा भवेयुः क्षेत्रे कृषिराहवनीये च होम इति वैदेश्यं, वैदिकेषु त्वाहवनीयादिमत्सु प्रधानसादेश्य लभ्यत इत्यवैगु-ण्यात्तत्रैव जयादयः ॥

वैदिकाश्वप्रतिग्रहे इष्टिक र्तव्यताऽधिकरणम् ।

सू० दोषात्त्विष्टिर्लौकिके स्याच्छास्त्राद्धि वैदिके न दोषः स्यात् ॥ १२ ॥

अत्राप्यनारभ्यवादस्यैव क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वविचारः, तैत्तिरीयाका हि काम्येष्टिकाण्डे "यावतो ऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपाला-न्निर्वपे"दिति समामनन्ति, सेयं दातुरिष्टिर्न प्रतिग्रहीतुरिति वक्ष्यते सा विचार्यते किं लौकिकेऽश्वदाने मित्रदायादेभ्यः स्नेहादिना विधिमनपेक्ष्य क्रियमाणे निमित्ते पुरुषार्थो विधीयते? उत वैदिके कर्माङ्गभूते ज्योतिष्टोम-पौण्डरीकादिविषये क्रत्वर्थतया? उतोभयत्रे? ति, तदर्थं च किं दोषनिर्घा-तार्थम्? उत ने? ति तत्राविशेषादुभयत्रेति प्राप्तेऽभिधीयते/'दोषनिर्घा-तकार्यं यत्रासौ तत्र गम्यते । लौकिके स च दोषोऽस्ति वैदिके न विधानतः" यद्यपि निमित्तावस्थायां दोषवान् योऽश्वप्रतिग्रह इत्यशक्यं विशेष्टुं, विशि-ष्टानुवादे वाक्यभेदात्तथाऽपि कर्मणः फलापेक्षायां "स एवैनं वरुणपाशान्मु-ञ्चतीति वाक्यशेषाद्दोषनिर्घात एव फलमवसीयते, तेन यत्र दोषस्तत्रेष्टिः लौकिके चाश्वदाने 'न केसरिणो ददाती"ति निषेधात् दोषोऽस्ति वैदिके तु कर्माङ्गदाने विशेषविधानात्तत्प्रतिषेधाप्रवृत्तेर्नास्ति दोषः,"तस्मात्कार्यवशा-

[1] कृष्यादिनाऽपीच्छेदिति तु युक्तः पाठः ।

दिति लौकिके स्यात्तदुच्यते "दोषनिर्घातकार्यत्वे स्यादेव न तु तनया । वरुणग्रहनिर्मोक फलमत्रावगम्यते । लौकिकेनाश्वदानेन नाभावस्तीति गम्यते" वरुणस्य पाशान्मुञ्चतीति वरुणग्रहाज्जलोदरपर्यायाद्विमोक न तु लौकिकमश्वदान जलोदरनिदानमिति प्रत्यक्षादिना, वेदमहिताभिर्वाऽवगम्यते नापि प्रतिषेधेन न केसरिणो ददातीति पापमात्रकल्पना स्यात्, न चानेनैव तत्प्रतिपादनम् अस्य प्रसिद्धदोषानुवादेन तद्धर्मोत्कार्यं प्रायश्चित्तेष्टिविधिपरत्वात्, तत्परत्वे वाक्यभेदात् अतोऽयं च दोषो निर्घात्यत्वेन गम्यते नासौ लौकिकेऽस्तीति न तद्वशेन लौकिकविषयत्वम् । अथ वृणोतीति व्युत्पत्त्या वरुणशब्द पापमेव वदेत्तत प्रसिद्धं परित्यज्य यथाकथञ्चिद्व्याख्यायमाने वैदिकेऽपि त्यागात् तु तद्दर्शनात्तदेव वरुण-शब्देन शक्यमभिधातुम दृष्टाऽऽडम्बरविनोदेन तद्वु वशमनात्स एवैन वरुणपाशान्मुञ्चतीति बोधयेत्, तस्माद्न लौकिकविषयता, नाप्युभयत्र कुतः प्रसिद्धं ह्यश्वदान निमित्तत्वेनो[1]द्दिश्य नैमित्तिकं कर्म विधीयते तस्य पूर्वप्रसिद्धाऽलौकिकमानाया नैमित्तिकस्य वैदिकत्वात्तस्माद्वैदिकमश्वदान योग्यमुपतिष्ठति तेन तत्सम्बन्धिक्रतूपस्थानात्तादर्थ्यं गम्यते, ततश्च नैरपेक्ष्याच्च लौकिकस्य यह फलकल्पना वा युज्यते, किंच 'लौकिके पुरुषार्थत्वं वैदिके क्रतुशेषता । न चैकस्योभयार्थत्वं वैरूप्यादुपपद्यते' क्रत्वर्थत्वे प्रधानविधिपरत्वादप्रयोजकता पुरुषार्थत्वे तु स्वातन्त्र्यात्प्रयोजकत्वमिति वैरूप्य, न च तदेकस्य विधेर्युक्तं तस्माद्वैदिक एव स्यात् ।

दातुर्वा कृष्णलेष्टिपरिमाणक
वाक्यार्थाधिकरणमिति वा

सू० अचोदितं च कर्मभेदात् ॥ १४ ॥

इयमेवेष्टिरुदाहरणं किमियं प्रतिग्रहस्य स्वतन्त्रकर्तुः उत हेतुकर्तुर्दातुरिति, तदर्थं च प्रक्रमस्यार्थवादस्योपसंहारस्य विध्युद्देश्यस्य च विरोधे कस्य बलीयस्त्वमिति चिन्त्यते विध्युद्देशबलीयस्त्वं प्रतिग्रहीतु यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति वचनात् अर्थवादबलीयस्त्वे दातु प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयदिति प्रजापतिर्दाता

१ निमित्तत्वे नापदिश्यति पा ।

संकीर्तितो वरुणः प्रतिग्रहीता स स्वां देवतामार्छदिति स इति समानवि-भक्तिनिर्दिष्टः प्रजापतिः स्वां देवतां पूर्ववाक्ये सम्प्रदाननिर्देशाद्वरुणं तेन प्रजापतिरश्वं दत्त्वा वरुणग्रहं प्राप्त इत्यर्थः । "स पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्तं निरवपत्ततो वै स वरुणपाशादमुच्यते"ति सर्वत्र प्रजापतिरेव दाताऽनुपलभ्यते, तेन परकृ[1]तिमद्रूपेऽर्थवादे दातुरिष्टिर्वि-धीनेत्यन्योऽपि दत्त्वैव कुर्यादिति दातुरिष्टिरवगम्यते तदेवं विरोधे किं बलीय? इति तत्र विध्युद्देशस्य प्रधानत्वात्तदनुरोधेनार्थवादो व्याख्येयः, दातुरपि नादृष्टाय स्यात्किं पुनः प्रतिग्रहीतुरिति, तस्मात्प्रतिग्रहीतुरिष्टि प्राप्तेऽभिधीयते "असञ्जातविरोधित्वादर्थवादो यथा श्रुतः । व्याख्येयस्तद्वि-रुद्धत्वाद्विध्युद्देशस्य लक्षणा" प्रतिगृह्णीयादिति हेतुकर्ताऽच्यते, अस्ति हि तस्यापि हेतुकर्तृत्वं "तत्प्रयोजको हेतुश्चे"ति चकारात्, तस्मादुपक्रमवचनाद्दा-तुरिष्टिरिति, यद्यप्येवं चैतत्तृतीयस्थं "श्रुतेर्जाताधिकारः स्या"दित्यत्र, किमर्थं तर्हीदमधिकरणम्? उच्यते ग्रहादिशब्दा वेदेऽपि बहुलं दृष्टप्रयोगाः ग्रहीतृस्तु दातृव्यापारे न क्वचिद्दृष्टस्तेन नासौ तत्परत्वेन व्याख्यातुं शक्यत इति विशेषाद्वानिश्चयार्थमधिकरणम्। अथवा भाष्यकारान्तरैः सा लिङ्गादा-र्त्विज्ये स्यादिति सूत्रानुसारात्प्रतिग्रहीतुरिष्टिराश्रिता तन्निवृत्त्यर्थमनेनैव सूत्रेण दातुरिष्टिं प्रतिपादयितुं भाष्यकारोऽधिकरणान्तरं चकार, सूत्रद्वयं तु पूर्वाधिकरणशेषत्वेन व्याख्येयं, यत्त्वप्यचोदितमिदं कर्मभेदे सति निर्णया. शक्तः यत उभयत्र स्यादिति चोद्यं तस्योत्तरं सा लिङ्गाद्वैदिकत्वसामान्याद्दा-र्त्विज्ये ऋत्विक्सम्बन्धिनि वैदिके दाने स्यादित्यर्थः ॥

वैदिकपानव्यापत्तौ सोमेन्द्रच-रुविधानाधिकरणम् ।

सू० पानव्यापच्च तद्वत् ॥ १५ ॥

अनारभ्य श्रूयते 'सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेद्यः सोमं वमती"ति तत्रापि तथैव संशयः किं लौकिके सोमे रसायनाद्यर्थं पीते वान्ते पुरुषार्थतयेयमि-ष्टिः? उत वैदिके क्रत्वर्थतया? अथवोभयत्रे?ति, तत्राविशेषादुभयोर्दोषाद्वा लौकिके भवेत्। दोषो ह्यत्रास्ति वमनाद्वृद्धिरिन्द्रियवीर्ययोः"। भवति हि वम

१ परकृतिरूपेऽर्थवादे इति पा०।

नादिन्द्रियवीर्यवृद्धिर्न बहुव्ययहृदत्यन्ताविद्यमानता तेन तत्संयोगाल्लौकिके स्यात्, वैदिके तु पानमात्रस्य शास्त्रार्थत्वाद्वमनेऽपि न कश्चिद्दोष इति, नात्र प्रायश्चित्तविधिर्वमन एव प्राप्ते भ्रम ‘ लोके हि वमनायैव पानाद्दोषो न विद्यते । सम्यग्जरणपर्यन्तं वेदे पानं विपद्यते ’ न तावल्लोके दोषोऽस्ति वमनार्थमेव पानात् अतो न तद्दर्शने लौकिक एवेति शक्यं वक्तुं, वेदे तु सम्यग्जरणस्यापेक्षितत्वात्सम्यग्जरणपर्यन्तमेव पानं शास्त्रार्थं, तच्च वमनाद्विपद्यत इति अस्ति दोषः तेन दोषवशादेव वैदिके स्यात् यद्यपि दोषश्रवणमर्थवादस्तथाऽपि लोके दोषाभावात्प्रतिकारापेक्षा नास्तीत्यनपेक्षितं प्रायश्चित्तं, वेदे तु क्रतुवैगुण्यात्तत्समाधित्सोपजायते । अपेक्षितापेक्षा तत्र प्रायश्चित्तविधिर्भवेत् ॥ अपेक्षितविधिर्न्याय्यो यावदनपेक्षितचोदनात् ’ तेन क्रत्वङ्गमेवेष्टिः फलं चैव न कल्प्यते” अश्वदानं तु वैदिकमेव दोषमुपस्थितमिति असत्यामपि प्रतिकारापेक्षायां तत्रैव वारुणीष्टिः, लौकिकं तु प्रतिषिद्धत्वात्प्रतीकारापेक्षं सदप्यनुपास्यतत्त्वान्नेष्टिं गृह्णातीति विशेषः ॥

सौमेन्द्रचरोर्यजमानवमनमात्रविषयताऽधिकरणम् ।

सू० तत्सर्वत्राविशेषात् ॥ १६ ॥

एष वैदिके सोमवमने क्रत्वङ्गमिष्टिरवधारिता सा किं यजमानवमन एवोतर्त्विग्वमनेऽपीति विचारः, तत्राविशेषात् सर्ववमने स्यात्तदुच्यते “सौमेन्द्रं चरुं कुर्यात् सोमं वमतीति हि । यच्छब्दादिष्टिर्वमने गम्यते तुल्यकर्तृके । इष्टौ च क्रतुशेषत्वात्स्वाम्येव हि नियुज्यते । कर्तृत्वेनेति वमनमपि तत्कर्तृकं तत् निमित्तमृत्विग्वमनं न निमित्तमिति स्थितम् ॥

आग्नेयाष्टाकपालचरोर्हविःप्रदानमात्रस्य दानत्वताधिकरणम् ।

सू० सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥

वमनस्य हविःशेषविषयत्वात्प्रसङ्गाद्धविःशेषो हूयमानत इत्यतः प्रभृत्यापञ्चमपादपरिसमाप्तेर्हविःशेषविषया कथा प्रवर्तिष्यते, प्रथमं तावच्छेषसद्भाव एव प्रतिपाद्यते, दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “आग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीति तयोपस्तृणाति अभिघारयति द्विर्हविषोऽवद्यति चतुरवत्तं जुहो

सीति, तत्र संशयः किं सकलस्य पुरोडाशस्याहवनीये प्रदानं? उत त्र्यवदा-
नमात्रप्रदानमवशिष्टस्य प्रतिपत्तिरिति पूर्वपक्षेणोक्तं सकलहोमेन विना
नोपपद्यते तत्र सकलस्य च त्र्यवदानमात्रस्यापि तदुपपत्तिरनन्या-
यत्त होमः, तथा प्रधान-त्र्यवदानस्यानन्तरोक्तेः सकलापन्नात् हुत्या पुरो-
डाशावशेषस्य निर्दिष्टतामवश्यं क्रियते, न च प्रदानमन्तरेण देवतासंब-
न्धोपपत्तिरिति सकलस्य प्रदानं, यद्यपि त्र्यवदानस्य सम्यक्त्वं होमसाधन-
त्वम् तथापि सकलस्य स्तुत्येव तथाऽप्यवशिष्टस्यानुमानम्, तस्यापि प्रकृता-
नवस्थस्य द्रव्यानुपपत्तेः सर्वानिष्टत्वात् पुरोडाशस्य त्र्यवदानात्
स्वविशिष्टात् इतोऽपि स्यात् यतो यदा त्र्यवदानप्रदानमनुपायं यागेऽपि
प्रसक्तं पुरोडाशं ततु द्विरवदायेति, न चाप्यासमन्तरेण सकलपुरोडाश-
साधनको याग शक्यते त्र्यवदानेन कर्तुमित्यर्थादवगम्यते सोमयागवत्,
कथमिदानीं शेषकार्याणि स्विष्टकृदादीनि विद्यमानमपि विशिष्टशेषाभावा-
द्विनिवर्तिष्यन्ति । यद्वा भवतु प्रत्यक्षार्थवशात् त्र्यवदानमात्रं हुत्वा-
ऽन्यच्छिष्यते तद्भावेषु सकलहोमो न्याय्य इत्येतावान् पूर्वः पक्षः, क पुनरयं
पक्षद्वयस्यानुष्ठाने विशेषः? पूर्वपक्षे शेषकार्याणामपि प्रयोजकत्वात्तदर्था-
वदानलोपेऽपि प्रधानवदनिवर्तितस्यादः, सिद्धान्ते तु अप्रयोजकत्वाल्लोप
इति प्रयोजनानामप्युपरिष्टाद्वक्ष्यामः यदाभिधीयते "यागप्रधानमेकेन
त्र्यवदानेन साधितं । द्रव्यमस्तीति कुत्राऽसौ नाशति प्रतिपद्यते ॥ या-
गेनैव च कृत्स्नस्य तावतैवोपपद्यते । यावदेव त्र्यवदानं यजत तदेव दी
यते' प्रधानभूतो हि यागो न युक्तः यत्र द्रव्यविनाशस्ते, न च सा
प्रयागवदभ्यासमन्तरेणानुपपत्तिः, तदविशिष्टं हि पुरोडाशस्याग्नेयस्य-
मेतावतैवोपपद्यते यतो यदि त्र्यवदानमात्रमेव हूयते यस्मिन्निर्दिष्टस्य
यागसाधनता स्यादेवता, साधनत्वं च प्रत्यक्षतया प्रत्यक्षश्रुत्याऽप्युपपन्नं व्रीही-
णामिव पुरोडाशद्वारा, सोमस्येव च रसद्वारं, पशोरिव हृदयद्वारमेतो
द्रव्यप्रदानद्वारं पुरोडाशस्य साधनत्वमिति न सर्वदा सर्वप्रदानमिति भा-
ष्याभिप्रायः । वार्त्तिककारस्तु मन्यते सत्यं प्रत्यक्षाऽप्युपपन्नमात्रेणास्य यदि
प्रत्याख्या किंचित्प्रमाणमभविष्यत् असति तु प्रमाणे साक्षादेव प्रदानं युक्तं न

चात्र प्रमाणमस्ति येन व्रीहिपशुसोमवत्स्रग्वाडीमाश्रयाम चतुरवत्तं जुहोतीति वाक्यं प्रमाणमिति चेत्, भवेत्प्रमाणं यदि होमानुवादेन चतुरवत्तं साधनं विधीयेत । न त्वेवम्, उत्पत्तिवाक्ये होमस्याप्राप्तत्वात्त्यागमात्रेण होमाभावेऽपि पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तीतिवद्दैवतासम्बन्धोपपत्तेः, अतो नैव वचनव्यक्तिर्यज्जुहोति तच्चतुरवत्तमिति किंतु यच्चतुरवत्तमित्यपकरणादिवाक्यप्राप्तं यच्चतुरवत्तं द्वितीयया संस्कार्यत्वेनोद्दिश्य तत्संस्कारो होमो विधीयते, होमश्च त्यागपूर्वः प्रक्षेपः तत्र त्यागस्योत्पत्तिवाक्यप्राप्तत्वादप्राप्तः प्रक्षेपांशः संस्कारो विधीयते अतो नानेनोत्पत्तिवाक्यविहितस्य कर्मणः साधनविधानं येन पुरोडाशस्य तत्प्रकृतित्वं स्यात् कर्मान्तरमिदम् अवघातादिवत्संस्काररूपं विधीयते, यागस्य तु साधनान्तराभावात्पुरोडाश एव साक्षात्साधनमिति सर्वपद्धानम् । नन्वाचारादेव होमः प्राप्तः न, आचारस्य स्वतः प्रामाण्याभावात् श्रुतिकल्पनस्य च प्रत्यक्षश्रुतिसद्भावेऽनुपपत्तेः, यदि चाचारप्रमाणको होमः स्यात् ततस्तस्य प्रकृतिविकृतिसाधारणत्वाद्विकृतिष्वप्यसावौपदेशिक एव होम इति प्रत्यक्षद्वारत्वादाहवनीयादयः प्रमाणेष्ट्यादिपूपदेशादेव प्राप्यरंश्चानयश्च स्वकालत्वाद्विति न्यायात् तत्र सासांमग्निं प्रकृतिः प्रयाजवद्विति सूत्रकारव्यवहारो नापद्यते, तस्माच्चतुरवत्तं जुहोतीति होमविधिः, यागस्तु सकलपुरोडाशद्रव्यक इति समञ्जसम् अधिकरणं तु होमविषयं व्याख्येयं प्रायेण हविषा होमदर्शनादभिमुखा वै देवा' इति वार्थवादात्सकलस्य होमं मन्यते चतुरवत्तं जुहोतीति च वचनात्तावत एव होमः सकलस्य तु देवतासम्बन्धस्त्यागमात्रादेवोपपद्यते । एवं च शेषात्स्विष्टकृतं इत्यादि समञ्जसं भवति । नन्वाग्न्यादिभ्यो दत्तं कथमिव पुनः स्विष्टकृते दीयते त्यक्तस्य हि पुनः स्वीकारे शिष्टाचारविरोधः स्यात् प्रत्यक्षश्रुत्याऽऽचारं बाधित्वा तावन्मात्रं पुनः स्वीक्रियत इत्यदोषः ॥

सर्वशेषे स्विष्टकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू॰ अप्रयोजकत्वादेकस्मात्क्रियेरन् शेषस्य गुणभूतत्वात् ॥ १८ ॥

सति शेषे शेषकार्याणि स्विष्टकृदादीनि किमेकस्मादेव कार्याणि उत सर्वेभ्यः? इति विचारः, तत्रैकस्मादेव शेषात्स्विष्टकृत इति शास्त्रार्थस्य

कृतत्वादेकस्मादेव कार्याणि न सर्वेभ्य इति प्राप्ते उच्यते यदि शेषगुणकानि प्रधानकर्माण्येतानि ततः स्यादेवं शेषस्य च अक्षीणकस्यापि हतप्रतिपत्तेः प्रतिपत्तिनियमोऽयं विधीयते स यस्यैव न क्रियते तस्यैव प्रतिपत्तिनियमलोपाद्वैगुण्यं स्यात्तस्मात्सर्वेभ्यः, प्रतिपत्तित्वं चैषां चतुर्थे वक्ष्यते उत्पत्तौ येन प्रयुक्तं तदर्थं श्रुतिहेतुत्वात्तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वात्प्रतिपत्तिः स्यादिति तेनैव च गतार्थत्वाच्चेदमधिकरणान्तरं प्रयोजनसूत्राणि त्वेतानि पूर्वाधिकरणस्य यदा शेषकार्यवशात्पूर्वपक्षेऽप्यसर्वप्रदानं किं तदा चिन्तायाः प्रयोजनं तत्राह पूर्वपक्षेऽपि सर्वप्रदाने प्राप्ते स्विष्टकृदादिवशेन शेषः स्थाप्यते प्रधानकर्म च तदा स्विष्टकृदादि भवति तच्चैकस्मादेव सिध्यतीत्येकस्मादेव कर्तव्यं सिद्धान्ते त्वपेक्षितप्रतिपत्तेः स्थितस्य शेषस्य प्रतिपत्तिरियमिति सर्वेभ्यः स्यादिति प्रयोजनम् ॥

प्राथमिकशेषात स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानाधिकरणम् । सू० एकस्माच्चेद्याथाकाम्यमविशेषात् ॥१९॥

कृत्वा चिन्तेयं यदा शेषकार्यवशादेव शेषं स्थापयित्वा एकस्मात्कार्याणि तदा किमनियमो यतः कुतश्चित्? उत मुख्यादिति विशेषाभावादनियम इति प्राप्ते ब्रूमः मुख्यस्य प्राप्तनिमित्तत्वाच्छेषः स्थाप्यते तस्मिंश्च स्थापिते तत एव शेषकार्याणामुपपत्तेर्निमित्तविघाताच्चेतरेभ्यः शेषस्य स्थापनं, तस्मान्मुख्यादेव कार्याणि ॥

पुरोडाशविभागस्य भक्षार्थताधिकरणम् । सू० भक्षाश्रवणाद्दानशब्दः परिक्रये ॥ २० ॥

आग्नेयं चतुर्धा कृत्वा इदं ब्रह्मण इत्यादिभिर्व्यपदेशैर्ऋत्विग्भ्यः समर्प्यते तत्र संशयः किमिदं समर्पणमृत्विजां यथेष्टं विनियोगार्थं परिक्रयाय? उत द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थं भक्षणाये ति तत्र ' भक्षस्याश्रवणात्तावत्तादर्थ्यं नावगम्यते क्रियत्यथानसिस्तावद्ब्रवीति तदर्थता न श्रूयते भक्षे तादर्थ्यमध्यवसातुं शक्यं कर्मकरेभ्यश्च दीयते दीयमानं च क्रीयतामपि तावद्दानति करोतीति सोमवसनवत्परिक्रयार्थता नैवं स्वामी हि द्रव्यदानेन परिक्रीणीत न त्विह स्वामित्वं कस्यचिद्दत्त देवतायै हविर्यतः सकलस्य हविषो देवतायै

चात्र प्रमाणमस्ति येन व्रीहिपशुसोमवत्पुरोडाशमाश्रयाम। चतुरवत्तं जुहोतीति वाक्यं प्रमाणमिति चेत्, भवेत्तत्प्रमाणं यदि होमानुवादेन चतुरवत्तं साधनं विधीयेत । न त्वेवम्, उत्पत्तिवाक्ये होमस्याप्राप्तत्वात्त्यागमात्रेण होमाभावेऽपि पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तीतिवद्वैशसाभावस्योपपत्तेः, अतो नैव वचनव्यक्तिर्यच्चतुर्होतीति तच्चतुरवत्तमिति, किन्तु यच्चतुरवत्तमित्युत्पत्त्यादिवाक्यप्राप्तं यच्चतुरवत्तं द्वितीयया संस्कार्यत्वेनोद्दिश्य तत्संस्कारो होमो विधीयते, होमश्च त्यागपूर्वः प्रक्षेपः, तत्र त्यागस्योत्पत्तिवाक्यप्राप्तत्वादप्राप्तः प्रक्षेपांशः संस्कारो विधीयते, अतो नानेनोत्पत्तिवाक्यविहितस्य कर्मणः साधनविधानं येन पुरोडाशस्य तत्प्रकृतित्वं स्यात् कर्मान्तरमिदम् यथावघातादिवत्संस्कारकर्म विधीयते, यागस्य तु साधनान्तराभावात्पुरोडाश एव साक्षात्साधनमिति सर्वप्रदानम् । नन्वाचारादेव होमः प्राप्त न, आचारस्य स्वतःप्रामाण्याभावात् श्रुतिकल्पनस्य च प्रत्यक्षश्रुतिसद्भावेऽनुपपत्तेः, यदि वाचारप्रमाणको होमः स्यात् ततस्तस्य प्रकृतिविकृतिसाधारणत्वाद्विकृतिष्वप्यसावौपदेशिक एव होम इति प्रत्यक्षद्वारत्वादाहवनीयादय एव मानेष्ट्यादिपूपदेशादेव प्राप्येरन्नवयवश्च स्वकालत्वादिति न्यायात् तत्र सामामग्नि, प्रकृतिवत्, प्रयाजवदिति सूत्रकारव्यवहारो नोपपद्यते, तस्माच्चतुरवत्तं जुहोतीति होमविधिः, यागस्तु सकलपुरोडाशद्रव्यक इति समञ्जसम् अधिकरणं तु होमविषयं व्याख्येयं प्रायेण हविषा होमदर्शनादग्निमुखा वै देवा" इति चार्थवादात्सकलस्य होमः प्रसज्यते चतुरवत्तं जुहोतीति वचनात्तावत एव होमः सकलस्य तु देवतासम्बन्धस्त्यागमात्राद्वोपपन्नः । एवं च शेषात्स्विष्टकृतमित्यादि समञ्जसं भवति । नन्वाग्न्यादिभ्यो दत्तं कथमिव पुनः स्विष्टकृते दीयते त्यक्तस्य हि पुनः स्वीकारे शिष्टाचारविरोधः स्यात् प्रत्यक्षश्रुत्याऽऽचारं बाधित्वा तावन्मात्रं पुनः स्वीक्रियत इत्यदोषः ॥

सर्वशेषे स्विष्टकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू॰ अप्रयोजकत्वादेकस्मात्क्रियेरन् शेषस्य गुणभूतत्वात् ॥ १८ ॥

सति शेषे शेषकार्याणि स्विष्टकृदादीनि किमेकस्माद्धविषः कार्याण्युत सर्वेभ्यः? इति विचारः, तत्रैकस्मादेव शेषात्स्विष्टकृत इति शास्त्रार्थस्य

कृतत्वादेकस्मादेव कार्याणि न सर्वेभ्य इति प्राप्त उच्यते यदि शेषगुणकानि प्रधानकर्माण्येतानि ततः स्यादिदं शेषस्य च अक्रियाकरस्यापि तत्प्रतिपत्तेः प्रतिपत्तिनियमोऽयं विधीयते स यस्यैव न क्रियते तस्यैव प्रतिपत्तिनियमलोपाद्वैगुण्यं स्यात्तस्मात्सर्वेभ्यः, प्रतिपत्तिस्त्वेषां चतुर्थे वक्ष्यते, उत्पत्तौ येन प्रयुक्तं तदर्थं श्रुतिहेतुत्वात्तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वात्प्रतिपत्तिः स्यादिति तेनैव च गतार्थत्वादिदमधिकरणान्तरं प्रयोजनसूत्राणि त्वेतानि पूर्वाधिकरणस्य यदा शेषकार्यवशात्पूर्वपक्षेऽप्यवदानं किं तदा चिन्तायाः प्रयोजनं तत्राह पूर्वपक्षेऽपि सर्वप्रदाने प्राप्ते स्विष्टकृदादिवशेन शेषः स्थाप्यते प्रधानकर्म च तदा स्विष्टकृदादि भवति तच्चैकस्मादेव 'सिध्यतीत्येकस्मादेव कर्तव्यं सिद्धान्ते त्वपेक्षितप्रतिपत्ते स्थितस्य शेषस्य प्रतिपत्तिरियमिति सर्वेभ्यः स्यादिति प्रयोजनम् ॥

प्राथमिकशेषात् स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानाधिकरणम् । सू० एकस्माच्चेद्यथाकाम्यमविशेषात् ॥१९॥

कृत्वा चिन्तेयं यदा शेषकार्यवशादेव शेषं स्थापयित्वा एकस्मात्कार्याणि तदा किमनियमो यतः कुतश्चित्? उत मुख्यादिति विशेषाभावादनियम इति प्राप्ते ब्रूमः मुख्यस्य प्राप्तनिमित्तत्वाच्छेषः स्थाप्यते तस्मिंश्च 'स्थापिते तत एव शेषकार्याणामुपपत्तेर्निमित्तविघातादितरेभ्यः शेषस्य स्थापनं, तस्मान्मुख्यादेव कार्याणि ॥

पुरोडाशविभागस्य भक्षार्थताधिकरणम् । सू० भक्षाश्रवणाद्दानशब्दः परिक्रये ॥ २० ॥

आग्नेयं चतुर्धा कृत्वा इदं ब्रह्मन् इत्यादिभिर्व्यादेशैर्ऋत्विग्भ्यः समर्प्यते तत्र संशयः किमिदं समर्पणमृत्विजां यथेष्टं विनियोगार्थं परिक्रयाय? उत द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थं भक्षणायेति तत्र 'भक्षस्याश्रवणात्तादर्थ्यं नावगम्यते क्रियत्यवानसिस्तावद्ददातीति तदर्थता न श्रूयते भक्षे तादर्थ्यमध्यवसातुं शक्यं कर्मकरेभ्यश्च दीयते दीयमानं च क्रीयतामपि तावदानतिं करोतीति सोमवत्परिक्रयार्थता नैवं स्वामी हि द्रव्यदानेन परिक्रीणीते न त्विह स्वामित्वं कस्यचिद्दत्तं देवतायै हविर्यतः सकलस्य हविषो देवतायै

प्रत्तत्वादनीशानो यजमानस्तुल्यः स ऋत्विग्भिः कथं परिक्रीणीत, तस्मात् परिक्रय शेषस्य तु प्रतिपत्त्यपेक्षत्वाद्ग्राह्यतया च पुरोडाशस्य भक्षणमिव प्रतिपत्तिरवगतेति कर्तृविशेषमात्रापेक्षाया ब्रह्मादयो नियम्यन्ते, तद्विषयस्यापि दृष्टमेव प्रयोजनं तेषां करिष्यमाणकर्मप्रयोगकौशलं भक्षणाद्धि सामर्थ्यं भवतीति भक्षणार्थता ॥

इति शास्त्रदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये पञ्चमः पाद आरभ्यते ॥

ध्रुवाज्यादिभिः स्विष्टकृदादिशेषाननुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० आज्याच्च सर्वसंयोगात् ॥ १ ॥

शेषकार्याणि किमाज्यादप्युपांशुयाजद्रव्यात्कर्तव्यान्युत नेति संशये, सर्वाविशेषात्कर्तव्यानीति प्राप्ते उच्यते—कृतार्थस्य प्रतिपत्त्यपेक्षस्य स्थितस्य शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थानि शेषकार्याणि, न चाज्यमेवंविधमस्ति यतावत् ध्रुवायामप्युपांशुयाजार्थं गृहीतं तदवशिष्टमाज्यं तत्प्रयाजाद्यनुयाजाद्युपयोगित्वात्कृतार्थं न प्रतिपत्त्यर्हं, सर्वान्ते च तेन [1]हविःशेषेण समिष्टयजुर्होमः क्रियत इति न ततः शेषकार्याणि । यत्तु जुह्वां चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीतं तदशेषं हुतमिति शेषाभावान्नाज्याच्छेषकार्याणि ॥

साके प्रस्थाय्ये शेषकर्माननुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० साकं प्रस्थाय्ये स्विष्टकृदिडं च तद्वत् ॥ २ ॥

साकंप्रस्थायीये श्रूयते "सह कुम्भीभिरभिक्रामेदि"ति तत्र किं शेषकार्याणि कर्तव्यान्युत तेषु नेति तदर्थं च किं कुम्भीषु शेषो विद्यते उत नेति, तत्राभिक्रमणमात्रं कुम्भीभिर्न होमः स त्वभिक्रम्याप्याहवनीयसदेशादेव जुह्वा यथाप्रकृति कर्तव्य इति शेषसद्भावात्कर्तव्यं स्विष्टकृदादि इति प्राप्ते ब्रूमः, नेदमप्राकृतकार्यमपूर्वेणाभिक्रमणं कुम्भीभिर्विधीयते किं

१ निरपेक्षेति पा० ।

तु यदेव प्राकृतं होमार्थं जुह्वाऽभिक्रमणं तदेव जुहूमपहाय कुम्भ्योनि- वेश्यमानाहोमार्था विज्ञायन्ते, न ह्यन्यथा होमार्थोभिक्रमणसम्बन्धो युज्यते तदनेन प्रकारेण कुम्भीभिर्होमो विधीयते तद्विधौ चाभिक्रमणं प्राप्तमेवा नुवदति तस्मादत्रापि शेषभावाच्च शेषकार्यार्थम् ।

सौत्रामण्यां शेषकर्मानतु-ष्ठानाधिकरणम् ।

सू० सौत्रामण्यां च ग्रहेषु ॥ ३ ॥

सौत्रामण्यां पयोग्रहा सुराग्रहाश्च तत्र श्रूयते 'यथागृहीतान् ग्रहा नृत्विज उपाददते उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् जुहुति दक्षिणाग्नौ सुराग्रहानिति,"- तत्रापि पूर्ववदेव सशयपूर्वोत्तरपक्षाः विशेषः सोमग्रहतुल्यश्रुतित्वात् तत्र च शेषमद्भावात् इहापि स्यादिमामाशङ्कां व्यावर्तयितुमतिदेशः ।

सर्वपृष्ठेष्टौ स्विष्टकृदि-डादीनां सकृदनुष्ठानाधिक-रणम् ।

सू० द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात्प्रतिकर्म- क्रियेरन् ॥ ४ ॥

सर्वपृष्ठायां षट्कर्माणीन्द्राय रथन्तराय निर्वपतीन्द्राय बार्हताये- त्येवमादीनि तेषां षड् हवींषि क्रमेण यथादेवत निरूप्य प्रकृतिवत्सहा- वघातपेषणे कृत्वा विभागे प्राप्ते तमकृत्वा वचनात्सर्वैरेकं पुरोडाशं कृत्वा ततः समस्तन' यथावदाय प्रधानानि क्रियन्ते तत्र किं प्रतिकर्मभेदेन स्विष्टकृदिडमवद्येयम्- उत सकृदिति संशयः तत्र कर्मबहुत्वेन प्रति- कर्मावसायिभिः चोदकैः शेषकर्मापि प्रतिकर्म प्रदिश्यते, तस्मात्प्रति- कर्मावद्येय, तथा च प्रधानभेदे एकस्मिन्नपि शेषे शेषकार्योऽसौ सिद्धवद्धेतुं दर्शयति "द्विरैन्द्राग्नस्य भवति" "द्विर्हीतस्य वषट्करोतीति तद्विद्वा- पांति प्राप्ते ब्रूमः "सर्वसाधारणः शेषस्तस्मात्सकृदवद्यते। तावतैव हि सर्वदा कृत स्याद्विशेषतः" ॥ ननु त्यक्तस्य पुनरन्यायायोगाच्च सकल पुरोडाशः सर्वे- षां. किं त्वेकैकोऽवयव एकैकस्य यागस्य साधनं तद्भिन्नावयवेन यो यागः क्रियते तदुत्तरार्धादवदीयमाने तस्य शेषादवत्तं भवतीति भेद एव न्याय्य, नैत- देव च अवयवानामेव विशेषग्रहणाच्च ह्येतत् ज्ञायते अयमयवोऽस्या- यमस्येति विशेषे प्रमाणाभावात् होमदेशा एव अवनाञ्छ्रयस्ता न याग- देशाः, तेन यागावस्यायामेवं सङ्कल्पितस्य योऽस्मिन् पुरोडाशे निर्वापद्-

भागमिन्द्राय एवंरूपाय दातुं प्रक्रान्तोऽशक्तः तस्मै ददामीति, एवं सर्वेषु कृतेषु शेषस्य साधारणत्वादगृह्यमाणविशेषं शेषकार्यं तन्त्रेण सकृत्कर्तव्यम् ऐन्द्रवायवे तु वचनात्प्रतिकर्मभक्षो न प्रधानभेदात् हेतुनिर्देशस्त्वर्थवाद मात्रम् ।

ऐन्द्रवायवग्रहे द्विः शेषभक्षणाधिकरणम् ।

सू० ऐन्द्रवायवे तु वचनात्प्रतिकर्मभक्षः स्यात् ॥ ५ ॥

ऐन्द्रवायवे तु किं सकृद्भक्षणं? उत द्विः? इति पूर्वपक्षस्य सकृदिति प्राप्ते वचनाद् द्विरिति सिद्धान्तः, सति वचने पूर्वपक्षासम्भवात्पूर्वाधिकरणे एव चोपवर्णनापरिहारार्थं सूत्रं नाधिकरणान्तरम् ।

सोमे शेषभक्षणाधिकरणम् ।

सू० सोमेऽवचनाद्भक्षो न विद्यते ॥ ६ ॥

सोमे च ग्रहाश्चमसाश्च पुरुषाश्च तत्र संशयः किं न क्वचित्कस्यचिद् भक्षणम्? उत सर्वत्र सर्वेषामविशेषेण भक्षः? उत यस्य यत्र प्रत्यक्षवचनं तस्य तत्र भक्षणम्? अथवा समाख्यानपठकाहोमाभिषव प्रत्यक्षवचनैर्भेद इति, वार्त्तिके तु सर्वत्र सर्वेषां भक्ष इति पक्षमतिमन्द त्वादनुपन्यस्य त्रयः पक्षा इत्युक्ताः, तदिदमतः प्रभृति होमाभिषवाभ्या चेत्यतमन्तमेकमधिकरणं तत्र "भक्षणं नास्ति सोमस्य निःशेषं हूयते यतः । शेषे सत्यपि नैवात्र भक्षणं विध्यभावतः" । सोमे हि यद् ग्रहान् स्थापयति चमस 'जुहोती'ति वचनात्सौत्रामणीवद्ध वसावीवत्कृत्स्न एव नास्ति कुतो भक्षणम्, सत्यं जुहोतीति वचनमस्त्यत्र सोमपात्राणामनुवादमात्र मिति मन्यते । यस्त्वपजिन्दु निपातमात्रेण शास्त्रार्थस्य कृतत्वात् अविषहोम इत्याह तस्य सौत्रामण्यादावपि तथैव स्यादुपांशु ले च बोद्धव्य शेष स्यात । अथ शेषकार्यवशाच्छिष्यते ततसिपामाप प्रयोजकत्वाच्छेषनाशो पापहारादावपि स्विष्टकृदादावपि हविरन्तरागम स्यात तस्मादशेषत्वाद भक्षणम । यद्यपि चात्र जुहोतीति वचनस्यानन्यार्थत्वात्कृत्स्न स्यात्तथाऽपि न भक्षो वचनाभावात पुरस्तादैन्द्रवायवं भक्षयति वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष हवि र्धानेग्रावभिरभिषुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्च परेत्य सदसि भक्षान्

भक्षयन्ती'त्यादौ सर्वत्र गुणान्तरश्रवणात् तत्परो विधिर्न[1] भक्षं विधत्ते, अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्त इति लिप्सामात्रं श्रुतं न भक्षस्तस्मान्नास्ति भक्ष इति प्रथमपक्षः शेषस्यावद्वत्यहोमविधानाद्भन्त्येव तस्य चासति भक्षे विशेषविधान पुरस्तादैन्द्रवायव भक्षयतीत्यनुपपद्यमानं भक्ष गमयति, तच्च लिङ्गं स्थालीपुलाकवदविशेषेण भक्षं गमयतीति सर्वत्र सर्वेषां भक्ष इति द्वितीयपक्षः । स्यादेतद्यदि विशेषविधिरयम्, असत्यां तु भक्षण[2]प्राप्तौ विशेषविधिर्न घटत इति अयमेव विशिष्टभक्षविधिः, तस्माद्यत्रैन्द्रवायवादौ यस्याध्वर्य्वादेर्भक्षोपदेशस्तत्र तस्य भक्षो नातिप्रसज्यत इति तृतीयः पक्षः, सिद्धान्तस्तु सत्यमेतत् यथोपदेशं भक्ष इति पुरस्तादैन्द्रवायवस्येत्येवमादिभिस्तु भक्षोपदेशो येषु तेष्वेव भक्ष इति न ब्रूमहे कारणान्तरादेव भक्षप्राप्तेः पुरस्तादित्यादेस्तु विशेषमात्रपरत्वात् तच्च कारणान्तरमन्यत्राप्यस्ति, किं पुनः कारणान्तरं समाख्यावषट्कारहोमाभिख्या यथायथं प्रापकाः, हारियोजने तु वचनं तत्र चमसेषु तावत्समाख्यया चमसिनां भक्षः, होतृचमसादिसमाख्या वेदे प्रैतुहोतुश्चमस इति मन्त्रे पठिताः, सोमचमस इति लौकिकी समाख्या चमस इत्येषोऽदनार्थस्य चमेरौणादिकोऽधिकरणसाधनोऽसच्—प्रत्यय, तस्मादयं होत्रादिभिश्चमितव्यः सोमरस इति सिद्धश्चमसेषु चमसिनां भक्षः ॥

उद्गातृणां सह सुब्रह्मण्येन भक्षाधिकरणम् ।

सू० उद्गातृचमसमेकः श्रुतिसंयोगात् ॥ ७ ॥

सम्प्रति वषट्कारादिनिमित्तं भक्षणमनुक्त्वाऽधिकरणमसमाप्यैवान्तरसमाख्याभक्षप्रसङ्गमेवानुसरति, तत्रैव मन्त्रे "उद्गातृणां चमस" इति श्रूयते तत्रोद्गातृचमसमुद्गाता एको भक्षयेत् प्रातिपदिकार्थविरोधिनो बहुत्वस्य श्रवणस्याप्यवलम्बनादिति प्रथमः पक्षः, एकः पक्षे चतुर्णस्य भक्षणेऽप्यन्यासम्भवादिह तु लक्षणयाऽर्थपरत्वे सम्भवति न वचनस्यात्यन्तबाधनं युक्तं

[1] न भक्षमिति तु पा० ।
[2] भक्षणप्राप्तौ इति पा० ।

स्वाद्वषट्कारादेर्होमेष्वपि सावकाशत्वात्प्रतिपत्तेश्चैकेनैव लक्षणेन सिद्धेः चमसिनामेव चमसेषु भक्ष इति पूर्वः पक्षः । वाचनिकयोर्वषट्कारहोमाभिषवयोः समाख्यया बाधायोगात्तस्याश्च निरवकाशत्वेन ताभ्यां बाधासम्भवाद्वषट्कारस्य सर्वभक्षे प्रतिपत्तिसम्भवे ऽन्यतरस्यापि बाधो न युक्त इति समुच्चय एवेति सिद्धान्तः ॥

होतुः प्रथमभक्षाधिकरणम् ।

सू० एकपात्रे क्रमादध्वर्युः पूर्वो भक्षयेत् ॥ १२ ॥

सिद्धे ऽनेकेषां भक्षणे क्रमश्चिन्त्यते । किमध्वर्युः पूर्वं भक्षयेदुत वषट्कर्तेति तत्राध्वर्युहस्ते पात्रस्यावस्थानात्स तावद्भक्षयेत् । ततो वषट्कर्ता चमसिनः पश्चात् । वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति भक्षपरं न प्राथम्यमपि विधत्ते वाक्यभेदात् । अथवाऽध्वर्योः प्राथम्यस्य न्यायतः स्थितत्वान्न तद्बाधनं युक्तं वषट्कर्तुश्चमसिना चानवगतः क्रम आकाङ्क्षित इति तद्विषयमिदं वचनं वषट्कर्तुश्चमसिभ्यः प्रथमं भक्ष इति नाध्वर्य्वपेक्षिततया, तस्मादध्वर्योः प्रथमभक्ष इति प्राप्ते ब्रूमः । "वचनस्याविशेषेण प्रवृत्तेर्न्यायमात्रेण सङ्कोचायोगाद्विशिष्टविधानाच्च वाक्यभेदाभावात् । "होता ते वनः प्रथमपाहो’ति मन्त्रवर्णात्कारणभूतस्य वषट्कारस्य च प्राथम्यात्तन्निमित्तभक्षः प्रथमं कर्त्तव्यम् । ये तु वचनाभावेऽपि कारणप्राथम्यादेव वषट्कर्तुः प्रथमभक्षणं भवतीति प्रतिपादयितुमिदमधिकरणम् । वचनोपन्यासस्तु कृत्वा चिन्तोद्घाटनार्थमित्याहुः । तेषां स्वव्यवहारविरोधः—तार्तीय क्रमोऽभिधेयोऽविधेयश्चेति विभज्य व्यवहरन्ति । अत एवासौ तृतीये चिन्त्यते इत्याहुः । अत्रैवाधिकारेण क्रमचिन्ता । वषट्काराच्च भक्षयेदित्यत्र वषट्कारो भक्षनिमित्तमित्युक्तं न क्रमः । स त्विहैव चिन्त्यते । स चेद्वचनबलादुत न्यायादेव चिन्त्यते सोऽप्यनभिधेयः पाञ्चमिकश्च विधेयश्च स्यादिति सिद्धान्तहानिः, पञ्चमे वाऽसौ चिन्त्यः स्यात् । प्रसङ्गादिह चिन्त्यते । युष्माकमिहेति चेत्तर्हि ते मैव ब्रूहि विधेयत्वादसौ तृतीये चिन्त्यत इति पञ्चमिकाद्विशेषाभिधानं प्रलापः । किञ्च यदि वचनादिति सूत्रं कृत्वा चिन्तोद्घाटनार्थं तर्हि तदधिकरणं समाप्य कर्त्तव्यम् इदं तु कारणानुपूर्व्यादिति

सूत्रात्प्रागेव कृतमिति न कृत्वा चिन्तोद्घाटनं युज्यते । यदि न्यायादेव प्राथम्यं लभ्यते ततोऽवचनमेवेदं न्यायानुवादमात्रत्वात्तच्च वचनादिति सूत्रानुपपत्तिः । न च शक्यमिदं न्यायाल्लब्धुं यदा वषट्कारः न तदा भक्षणं कर्त्तव्यम् अहुतस्य भक्षणाप्रभवात् होमे तु कृते तन्निमित्तकमिदमपि भक्षणं तदुपस्थित[1]मेवेति न विशेषः प्रत्युत वषट्कारनिमित्तमुपस्थानं अष्टहोमनिमित्तं त्वप्रष्टम् इति तदेव प्रथमं कृत्वा पश्चादन्यत्कर्त्तव्यम् । वक्ष्यति हि सहालम्भे सवनीयमुपाकृत्य पश्चादग्नीषोमीयोपाकरणमिति । तस्माद्वचनादेव प्राथम्यं वषट्कर्तुः । अभ्युच्चयमात्रं तु कारणानुपूर्व्यम्

भक्षस्यानुज्ञापूर्वकत्वाधिकरणम् ।

सू॰ वचनादनुज्ञातभक्षणम् ॥ १३ ॥

नानुपहूतेन सोम पात इत्यत्रोपहूतशब्देनानुज्ञानमुच्यत इति दर्शयितुमुत्तरचिन्तार्थं चैतत्सूत्रम् ॥ तदुपहूत उपह्वयस्वेत्यनेनानुज्ञापयेल्लिङ्गात् । अनुज्ञाप्य भक्षयितव्यं वचनादिति स्थितं तल्लौकिकेन शब्देन मन्त्रेण वेति । उपहूत उपह्वयस्वेति लिङ्गवन्मन्त्राम्नानात्तेनैव कर्त्तव्यमिति इदमपि प्राप्तसूत्रमेव ॥

वैदिकव्याख्यानप्रतिवचनाधिकरणम् ।

सू॰ तत्रार्थात्प्रतिवचनम् ॥ १४ ॥

"उपहूत उपह्वयस्वे"ति मन्त्रः स किं समस्त एवानुज्ञानानुज्ञापनयोः अन्यतरत्र प्रयोक्तव्य इतरत्र लौकिकः शब्दः उत? उभयत्रापि समस्तः ? किं वा विभज्य यथायथमिति, । तत्रानुज्ञापनपूर्वकत्वादनुज्ञाया मन्त्राशयोश्च तद्विपरीतत्वाच्च विभज्य विनियोगः । तस्मात्समस्तोऽयमन्यतरत्रोभयत्र वेति प्राप्ते ब्रूमः । लिङ्गेन वाक्यं बाधित्वा विभाग एव मन्त्रयोः । तत्रापि पाठक्रमम् अर्थक्रमेण बाधित्वा पश्चात्पठितोऽप्युपह्वयस्वेति पूर्वभाविन्यनुज्ञापने पाठ्यः । पूर्वपठितोऽप्युपहूत-शब्दः पश्चात्तनाया[2]मनुज्ञायाम् ॥

एकपात्राणामनुज्ञापनाधिकरणम् ।

सू॰ तदेकपात्राणां समवायात् ॥ १५ ॥

१ तदुपस्थितमेवेति पा० ।

२ पश्चात्तनायामनुज्ञायामिति पाठः सर्व यद्यपि सर्वपुस्तकेषु दृश्यते तथापि पश्चात्तन्यामनुज्ञायामित्येव युक्तः पाठ इति नागराक्षरपरीक्षणानाम् ।

तदुपहानं किं सर्वेषां पुरुषाणामुतैकपात्राणा ? मेवेति । अत्र शेषा-
त्सर्वेषाम् इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ दृष्टार्थमनुज्ञापनमलोके भागाधिक्यं च सर्वे
षितु तदेकपात्राणामेवेति तेषामेवानुज्ञापनम् ॥

स्वय पट्टुर्भक्षास्ति तार्धिकरणम् ।

सू० याज्यापनयेनापनीतो भक्षः प्रवरवत् ॥ १६ ॥

होतृप्रवचनाम्नाता याज्याः समाख्यया होतु प्राप्तास्तत्र काश्चि
होतुरपनीय यजमानस्य विधीयते । तस्यापनीयमानायां किं वषट्कार-
लक्षणोऽपनीयते ? उत नो होतर्यैवावतिष्ठते याज्यामात्र त्वपनीयत इति
संशयः । तत्र । यजमानस्य याज्येति याज्यापनयचोदना । वषट्कारस्तु
याज्यातो भिन्नत्वान्नापनीयते । याज्याया अधि वषट्करोतीति याज्यातो
वषट्कारस्य भिन्नत्वात् तदपनयने ऽपनयः । यद्यपि स्वयं वा निषद्य यज
तीति यष्टृत्वं यजमानस्योक्तं तदपि याज्यामात्रप्रयोगादेवोपपन्नम् यत
स्तेन प्रयुक्तायाः याज्याया अधिहोमे नैव वषट्कुर्यान्निमित्तश्च भक्षस्तस्मै
वेति । प्राप्ते ब्रूमः । यष्टृत्वं यजमानस्य प्रत्यक्षवचनात्कृतम् । परिपूर्णं च
यष्टृत्वं वषट्कारेण जायते । याज्यामात्रप्रयोगे तु न्यूनं तत्त्वेन न युज्यते ।
अनवान च यष्टव्यं याज्यामात्रं ब्रूयसौ । अत्रान्याद्यजमानो ऽतो वषट्-
कुर्यात्स एव नः । भक्षोऽपि यजमानस्य वषट्कारनिमित्तकः ॥

फलचमसस्य इज्याविकारताधिकरणम् ।

सू० फलचमसो नैमित्तिको भक्षविकारः श्रुतिसंयोगात् ॥ १७ ॥

"यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्स यदि सोमं बिभक्षयिषेन्न्यग्रोधस्ति
भिनीराहृत्य ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोममिति राज-
न्यवैश्यनिमित्तेन सोमविकारः फलचमस श्रुतः स किं भक्षमात्रे सोम
विकुर्यात् ? उत याज्यायाम् ? इति संशयः । तत्र बिभक्षयिषेदित्युपक्रमाद्भक्ष प्रय-
च्छेदिति चोपसंहारात्तत्रैव विकारो नेज्यायामश्रवणादेव प्राप्ते ब्रूमः । यागा-
र्थेद्रव्यसंस्कारकपभक्षणमङ्गतिः । स्तिभिर्नो चमसो यागे द्रव्यमित्यभिधीयते ।
यदि सोमं बिभक्षयिषेदिति सोमभक्षमनुत्कीर्त्य तत्र फलचमसो निधीयते

१ अनुकीर्त्येति तु पा ।

प्रकरणाच्च सोमभक्षो न लक्षणान्तरम्। स च यागद्रव्यसंस्कारत्वेन निर्ज्ञातस्तत्सम्बन्धित्वेन च श्रूयमाणं फलमसेऽन्यथा तत्सम्बन्धायोगाद्यजमानचमसयागाभ्याससाधनत्वं प्रतिपद्यते। तदेव भक्षसम्बन्धकथनव्याजेन तद्द्वाराऽवगतयागसम्बन्धित्वेन विधीयते। तद्विधौ च भक्षसम्बन्धः प्राप्त एवानूद्यते तस्मादिज्याविकारत्वम्। एतेनाभिषवयुक्तपूतीकानां याग साधनत्वं व्याख्यातम्॥

ब्राह्मणानामेव राजन्यत्र भक्षानुपसर्पणाधिकरणम्।

सू० अनुप्रसर्पिषु सामान्यात्॥ १८॥

राजसूये दशपेयः सोमविकारः तत्र राज्ञोऽधिकारः। ज्योतिष्टोमाच्च तत्र दश चमसाः प्राप्ताः। तेषु यजमानचमसस्य यज्ञेन लक्षणा प्राप्त तत्रेदं श्रूयते 'दश दशैकैकं चमसमनुप्रसर्पेयुः। शतं ब्राह्मणाः सोमान्भक्षयन्ती'ति तत्र संशयः। किं यजमानचमसं राजन्या दश भक्षयेयुः? उत ब्राह्मणाः? इति, तदर्थं च किं दश दशेति विधिः, शतं ब्राह्मणा इत्यनुवादः?। उतायमपि विधिः? इति। तत्रानुप्रसर्पेयुरिति विधिश्रवणात्तावत् चमसे दशसंख्या विधीयते। तथा संख्यामात्रं प्राकृतं निवर्तते, जातिस्तु प्राकृतैव[२] तिष्ठते तत्रारुणैकहायनीन्यायेन जातिसंख्ययोर्मिथो नियमे सति ब्राह्मणचमसेषु ब्राह्मणा दश राजन्यचमसेषु राजन्या दश भवन्तीति शतं ब्राह्मणा भक्षयन्तीति वर्तमानापदेशात्प्रवशिष्टशतस्यानुवादः। भूम्ना च ब्राह्मणा ब्राह्मणेषु ब्राह्मण-शब्दः[१]। अनुवादाच्च लक्षणाऽपि न दुष्यति। तस्माद्यजमानचमसं राजानो दश भक्षयेयुरिति। "उच्यते विधिरेवायमर्थवत्त्वात् श्रुतेस्तथा। अन्यथा वचनं व्यर्थं लक्षणा च प्रसज्यते॥" न हि कृत्स्नानुवादस्य किंचिदस्ति प्रयोजनम्। सम्भवन्त्यां श्रुतौ नैव लक्षणाऽप्युपयुज्यते। तस्माच्छतानुवादेन ब्राह्मण्यमिह चोद्यते। तत्र च न्यायतः प्राप्ता राजजातिर्निवर्तते। स्यात्पञ्चमलकारेण विधिरत्र समिदादिवत्। ब्राह्मणानामतो भक्षो राजन्यचमसे स्थितः॥

इति शास्त्रदीपिकायां तृतीयस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः॥ ५॥

१ सिमिनी-मुकुपमुख्यते।
२ प्राकृत्येवावतिष्ठत इति पुस्त. पाठः।

तदुपहूतानं किं सर्वेषां पुरुषाणामुतैकपात्राणा[१]मेवेति । अथ शेषा-त्सर्वेषाम् इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ दृष्टार्थमनुज्ञापनमलौके भागाधिक्यं च मर्षयितु तच्चैकपात्राणामेवेति तेषामेवानुज्ञापनम् ॥ [१]

स्वय वषट्कर्तुर्भक्षास्ति तार्थाधिकरणम् ।

सू० याज्यापनयेनापनीतो भक्षः प्रवरवत् ॥ १६ ॥

होतृप्रवचनाम्नातायाज्याः समाख्यया होतुः प्राप्तास्तत्र कांश्चिद्धोतुरपनीय यजमानस्य विधीयन्ते । तस्यापनीयमानाया किं वषट्कारस्तदपनीयते? उत नो होतर्येवावतिष्ठते याज्यामात्रं त्वपनीयत इति संशयः । तत्र । यजमानस्य याज्येति याज्यापनयचोदना । वषट्कारस्तु याज्यातो भिन्नत्वान्नापनीयते । याज्याया अधि वषट्करोतीति याज्यातो वषट्कारस्य भिन्नत्वाच्च तदपनयने ऽपनयः । यद्यपि स्वयं वा निषद्य यजतीति यष्टृत्वं यजमानस्योक्तं तदपि याज्यामात्रप्रयोगादेवोपपन्नम् अतस्तेन प्रयुक्ताया याज्याया अधिहोमे नैव वषट्कुर्यात्तन्निमित्तश्च भक्षस्तस्मै वेति । प्राप्ते ब्रूमः । यष्टृत्वं यजमानस्य प्रत्यक्षवचनाच्छ्रुतम् । परिपूर्णं च यष्टृत्वं वषट्कारेण जायते । याज्यामात्रप्रयोगे तु न्यूनं तच्च न युज्यते । अनयोश्च यष्टृत्वं याज्यामात्रं ब्रूपयतो । अतोऽन्यो यजमानो ऽतो वषट्कुर्यात्स एव नः । भक्षोऽपि यजमानस्य वषट्कारनिमित्तकः ॥

फलचमसस्य इज्याविकारताधिकरणम् ।

सू० फलचमसो नैमित्तिको भक्षविकारः श्रुतिसंयोगात् ॥ १७ ॥

"यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्स यदि सोमं बिभक्षयिषेन्न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोममिति राजन्यवैश्यनिमित्तेन सोमविकारः फलचमसः, स तु किं भक्षमात्रे सोमं विकुर्यात्? उत याज्यायामपीति संशयः । तत्र बिभक्षयिषेदित्युपक्रमाद्भक्षं प्रयच्छेदिति चोपसंहारात्तत्रैव विकारो नेज्यायामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । यागार्थद्रव्यसंस्काररूपभक्षणसंस्कृतेः । स्तिभिनीचमसो यागे द्रव्यमित्यभिधास्यते । यदि सोमं बिभक्षयिषेदिति सोमभक्षमनुत्कीर्त्य तत्र फलचमसो विधीयते

१ मनुकीर्त्यैतनु पा० ।

प्रकरणाच्च सोमभक्षो न लक्षान्तरम् । स च यागद्रव्यसंस्कारत्वेन निर्ज्ञात-स्तत्सम्बन्धित्वेन च श्रूयमाणः फलमसोऽन्यथा तत्सम्बन्धायोगाद्यजमान-चमसयागाभ्याससाधनत्वं प्रतिपद्यते । तदेव भक्षसम्बन्धकथनव्याजेन तद्द्वाराऽवगतयागसम्बन्धित्वेन विधीयते । तद्विधौ च भक्षसम्बन्धः प्राप्त-एवानूद्यते तस्मादित्याविकारत्वम् । एतेनाभिषवग्रहणपूतीकानां, याग-साधनत्वं व्याख्यातम् ॥

ब्राह्मणानामेव राजन्यचमसानुप्रसर्पणाधिकरणम् ।

सू० ऋत्विक्प्रसर्पिषु सामान्यात् ॥ १८ ॥

राजसूये दशपेय सोमविकारः तत्र राज्ञोऽधिकारः । ज्योतिष्टो-माच्च तत्र दश चमसाः प्राप्ताः । तेषु यजमानचमसस्य यज्ञो लक्षणं प्राप्त तत्रेदं श्रूयते 'दश दशैकैकं चमसमनुप्रसर्पेयुः । शतं ब्राह्मणाः सोमान्भक्ष-यन्ती''ति तत्र संशयः । किं यजमानचमसं राजन्या दश भक्षयेयुः? उत ब्राह्मणाः? इति, तदर्थं च किं दश दशेति विधिः, शतं ब्राह्मणा इत्यनुवादः? । उतोभयमपि विधिः? रिति । तत्रानुप्रसर्पेयुरिति विधिश्रवणात्प्रति चमसं दश-संख्या विधीयते । तया संख्यामात्रं प्राकृतं निवर्तते, जातिस्तु प्राकृतैवा[2]व तिष्ठते तत्रारुणैकहायनीन्यायेन जातिसंख्ययोर्नियमे नियमे सति ब्राह्मण चमसेषु ब्राह्मणा दश राजन्यचमसेषु राजन्या दश भवन्तीति शतं ब्राह्मणा-भक्षयन्तीति वर्तमानापदेशात्प्रचर्याशिष्टशतसंख्यानुवादः । भूम्ना च ब्राह्म-णा ब्राह्मणेषु ब्राह्मण-शब्दः । अनुवादाच्च लक्षणाऽपि न दुष्यति । तस्माद्य-जमानचमसं राजानो दश भक्षयेयुरिति । "उच्यते विधिर्वाक्यमर्थत्वात् भूते-स्तथा । अन्यथा वचनं व्यर्थं लक्षणा च प्रसज्यते[1] ॥ न हि कृत्स्नानुवादस्य किंचिदस्ति प्रयोजनम् । सम्भवन्त्यां श्रुतौ नैव लक्षणा ऽप्युपयुज्यते । तस्मा-च्छतानुवादेन ब्राह्मण्यमिह चोद्यते । तत्र च न्यायतः प्राप्ता राजजाति-र्निवर्तते । स्यात्पञ्चमलकारेण विधिश्च समिदादिवत् । ब्राह्मणानामतो भक्षो राजन्यचमसे स्थितः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां तृतीयस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

१ जैमिनी-मुकुन्दमुच्यते ।
२ प्राकृत्येवावतिष्ठत इति मुक्तः पाठः ।

अथ तृतीयेऽध्याये षष्ठः पाद आरभ्यते ।

अथ स्रुवादिषु खादिरतादिविधेः प्रकृतिगामिताधिकरणम् ।

सू० सर्वार्थमप्रकरणात् ॥ १ ॥

अनारभ्य विधानप्रसङ्गागतं शेषविषयं विचारं समाप्येदानीं तमेवानारभ्यवादमनुसरति । "यस्य खादिरः स्रुवो भवति यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यनारभ्य जुह्वाद्युद्देशेन विधीयमानाः पर्णतादयो जुह्वादीनां क्रत्वव्यभिचारात्तद्द्वारेण क्रत्वर्थता इति स्थिते चिन्त्यते । किं प्रकृतिविकृति-साधारणं विधानम् ? उत प्रकृतावेवेति । तत्र 'जुह्वादिप्राप्तिमात्रं हि पर्णतादेरपेक्षितम् । या चोपदेशिकी प्राप्तिर्या चातिदेशिकी । सर्वा सा प्राप्तिरूपेण तुल्या तदनुपादानतः । विधीयमानं पर्णत्वं सर्वार्थमिति गम्यते । ननु येनातिदेशेन विकृतौ प्राप्यते जुहूः । तेनैव पर्णताऽपीति व्यर्थं तदुप-देशनम् । नैवं प्रत्यक्षसिद्धत्वात्पर्णत्वस्यानुमानतः । चोदकात्प्राप्यते तस्मात्सर्वेषां पर्णतादयः ॥ नैव द्विरुक्तिदोषः स्यात्प्राप्तत्वाद्धि पुनर्विधेः । पृथक्त्वेन पदार्थानां भवत्येवोदकस्ततः । तदुक्त्वा[1] युज्यते प्राप्तिः प्रकारस्त्वतिदिश्यते । पदार्थानां खलु प्राप्तिस्तद्विशेषणभावतः । समुल्लिखितावते सर्वे प्रकृतौ तद्विशेषणम् । तेन यावज्जुह्वादिर्विकृतौ तावत्तैव च प्राप्तैव पर्णताऽपीति व्यर्थस्तस्य पुनर्विधिः । अवश्यं च जुहूप्राप्तिः प्रतीक्ष्या पर्णताविधौ । तथा सत्येव पर्णत्वं प्राप्तं न तु विधीयते प्रकृतावेव पर्णत्वविधिस्तेन व्यवस्थितः ॥

सामिधेनीषु प्रकरणसंख्याया विकृतिगामिताधिकरणम् ।

सू० प्रकरणविशेषात्तु विकृतौ विरोधि[2] स्यात् ॥ २ ॥

सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्य श्रुतं साप्तदश्यं किं प्रकृतावुत विकृताविति संशयः, तद्रूपे च हि प्राकरणिकेन पाञ्चदश्येन तुल्य

---

१ तदुक्तप्रयुक्ते इति पा० ।

२ विरोधित्वादिति तु पा० ।

सत्र? श्रुत लिङ्गादिभिरिति तत्र द्वयोरपि वाक्यप्रयोगाविशेषात्तुल्यबलतां मन्यते, न च प्रकरणे न कश्चिद्विशेषः "वाक्यानुग्रहं यस्मात्तस्मात्प्रकृतिगामिता। पूर्ववत्साप्तदश्यस्य तथा प्राप्ते ऽभिधीयते॥ सामिधेनीस्वरूपेण सम्बन्धो वाक्यतो भवेत् । तन्मात्रसङ्गते चैते मंत्रे स्यातामनर्थके। अपूर्वसाधनत्वांशे लक्षिते सद्भिरर्थेन तल्लक्षणाविरोधश्च शीघ्रं प्रकरणाद् भवेत् ॥ प्रकरणे विधीयमानस्य सर्वस्य प्रकृतापूर्वसाधनत्वं स्वरसत इति पाञ्चदश्यमपि तत्रैव विधीयमानं तादर्थ्येन विधातव्यमिति गम्यते तादर्थ्यं च तत्साधनरूपसम्बन्धे घटते न सामिधेनीस्वरूपसम्बन्ध इति स्वरूपातिक्रमेण साधनरूपलक्षणा तत्र लभ्यते, साप्तदश्यस्य तु रूपमात्रं गम्यते नापूर्वार्थत्वं, स्वरूपस्य च सामिधेनीस्वरूपेणापि संबन्धो घटत इति नान्वयोपपत्तये लक्षणा, किं तु विधीयमानस्य साप्तदश्यस्यानर्थक्यपरिहाराय प्रतिपन्नक्रतुसम्बन्धसामिधेनीलिङ्गवशाद्विपरिवर्तमानमेव क्रत्वपूर्वं कथंचित् हृदयमागमय्य तादर्थ्यसिद्ध्यर्थं तत्साधनलक्षणाऽऽश्रयणीयेति क्रतुसम्बन्धविप्रकर्षाद्दौर्बल्यम् । अतः पूर्वनिविष्टपाञ्चदश्यबद्धत्वात्तेनैव निराकाङ्क्षा प्रकृतिमलभमानं साप्तदश्यं विकृतिषु निवेक्ष्यते, तत्रापि न सर्वासु किं तु श्रुतसाप्तदश्यासु मित्रविन्दादिष्वेवेति दशमे वक्ष्यते ॥

गोदोहनादीनां प्रकृतिगामिताऽधिकरणम् ।

सू० नैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकारः संयोगविशेषात् ॥ ३ ॥

सप्तदश वैश्यस्येति यदि वैश्यनिमित्तेन[1] नैमित्तिकं साप्तदश्यं विधीयते तत्प्रकृतौ वा स्यादुत विकृताविति प्रकृतेः पाञ्चदश्यावरोधात्पूर्ववद्विकृतिपूत्कर्षे द्वयोर्वा प्रकरणाधीतत्वक्रत्वर्थत्वाच्च विकल्पे प्राप्ते ऽभिधीयते, नैमित्तिकं प्रकृतावेव नित्यं पाञ्चदश्यं विकल्प्य निविशते तुल्यप्रकरणत्वात्तत्रोत्कर्षं तावद्वक्ष्यति "प्रकृतौ निविशेतानस्तत्रापि न विकल्प्यते। पाञ्चदश्येन किं त्वस्य बाधकत्वेन वर्तते

१ यद्वैश्यनिमित्तेनेति पा०।

नित्य सामान्यत पूर्व सावकाश विधीयते। नैमित्तिक विशेषेण पश्चाद्विधी काशकम। नैमित्तिकमतो हेतुत्रयादित्यस्य बाधकम॥ सामान्येन हि सर्वप्रयोगाणा पाञ्चदश्य तद्याचल्लतया वैश्यकर्तृक प्रयोग नास्कन्दति तावत चैव साक्षाद्विधीयमान साप्तदश्य बलवद्भवति तथा पूर्वमेव क्रतो स्वाभाविक नित्य विधीयते तेन तदसञ्जातविरोधितयात्वात् कस्यचिद्बाधकतया वगम्यते नैमित्तिक तु निमित्तसंयोगेन विधीयमान विशेषणतया पश्चाद्भवति, ततश्च तद्दुत्पद्यमानविरोधिज्ञानाश्रयात्यन्तिकत्वात्तद्बाधेनात्मान नाल लब्धु तथाऽप्यव तेनात्मा पत्यत्तवचनात् अत दूर्वगुणबाधका येषा त्मान लभते सावकाशा च नित्य विप्र-राजकर्तृके प्रयोगे, अतो न तेनावश्य नैमित्तिकविषये निविष्टश्च नैमित्तिकमनवकाश नित्याबाधेन न शक्यते विधातु विधायते च तद्विति बाधकत्वम। एतेन काम्यस्यापि गोदोहनादेर्गुणस्य नित्यचमसादिबाधकत्व व्याख्यात, पूर्वपक्षस्तु नैमित्तिकेऽभिमन्द इति कृत्वा भाष्यकार सूत्रितमपि नैमित्तिकमतिक्रम्य तुल्यन्याय काम्यमुदाजहार। काम्यस्य हि क्रत्वर्थत्वाभावात्क्रत्वर्थत्वमसत्तोऽभिचाविषयत्वाच्च तेन बाधितु शक्यते, तद्वाधे च क्रतोर्वैगुण्यात्फल न स्यात विगुणक्रत्वाश्रिताद पि गुणफल स्यात यो हि मधुन्येव दाक्दृष्टिर्दुर्गता शाखामधिरोहति तस्य विनिपात एव भवति तद्वदिहापि ‘मधुदृष्टिवद्दोषस्य गुणकामप्रवर्तन। क्रियाफलविनाशात्मा विनिपात प्रसज्यते तस्मात् प्रकृतिनिवेश सम्भवतीति विकृतिरेव गति। अथवा क्रतवे चमसेन प्रणीय पुन पशुकामाय दोहनेन प्रणेतव्य न तु बाधसम्भव क्रतुवैगुण्यादिति भवन्ति बाधिका। इत्युक्त्वा तन्निराकरणाय काम्योदाहरण निराकरणेनैवास्य नैमित्तिकशब्दयोऽपि बाह्यानुमर्धेया ‘यासवएकराधेऽस्यमर्द वापि कार्ये येन काम्य बलीय स्यात् बाध्यनैमित्तिकादपि पुरुषार्थप्रयुक्ता हि सर्वस्य प्रवृत्ति, काम्य च फलवत्त्वात्सद्य शीघ्र प्रयुज्यते गोदोहन क्रत्वर्थस्तु चमस निवर्त्येति दुर्बल, अनेनैव च हेतुना नैमित्तिकादपि क्रत्वर्थात्मा दल्यात्पुरुषार्थस्यैकशिष्यत्वाद्बाधकत्व बलीयस्त्व भवतीति तस्मा त्तेन साप्तदश्य पाञ्चदश्य च युगपदपि बाध्यते यद्यपि निर्विषय

यत्वे प्रणयनादिद्वारतुल्यतयाऽस्ति विरोधः, ततश्च क्रत्वर्थस्य तस्मिन्प्रयोगे बाधः प्रयोगान्तरे त्ववाधवस्याप्यते, सामान्येन हि स श्रुतः पशुकामप्रणयनप्रयोगे तु वाक्यान्तरगतश्चमसः सन्निधिमात्रेण सम्बध्यते गोदोहनं तु तत्रैव वाक्ये श्रुतमिति बलीयः, तदुक्त 'पशुकामप्रयोगे तु क्रमेण चमसाङ्गता । श्रोताद्गोदोहनात्तत्र चमसस्य निराक्रिये' ति बाधितत्वादेव न तदानीं चमसादेरङ्गत्वमवघातादेरिव कृष्णलादौ, अतस्तल्लोपेऽपि नास्ति वैगुण्यं येन क्रियाफलविनाशस्तद्वयाच्च प्रणयनाभ्यासः स्यात् 'गुणहानिर्हि वैगुण्यं न चास्य गुणता तदा । गोदोहनं च न गुणः क्रतोः कामाय चोदनात् । किं तु प्रणयनं द्रव्यहीनमङ्गं क्रतोस्तदा काम्यनैमित्तिके तस्मात्प्रकृतौ नित्यबाधके" ॥

आधानस्य पवमानेष्ट्यङ्गताऽधिकरणम् ।　सू० इष्ट्यर्थमग्न्याधेयं प्रकरणात् ॥ ४ ॥

आधानपवमानेष्टयश्च मिथः सन्निहिता समाम्नाताः, तत्र किमाधानमिष्ट्यङ्गं ? मुत ने ? ति तत्र प्रकरणादङ्गत्वम् । ननु फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गं न चेष्टयः फलवत्य आधानं सफलमग्निनिष्पादकतया ऽतो न विपरीतमङ्गाङ्गित्व, सत्यमेवं पूर्वपक्षवादी मन्यते आनयोऽतिदेशेनेष्ट्यङ्गम् आधानं चाग्निसंस्कारकमवगम्यमान प्रकरणादिष्ट्यङ्गभूताग्नीनां संस्कारकमवगम्यमानं प्रकरणादिष्ट्यङ्गभूताग्निसंस्कारकतयाऽवघातादिवदिष्ट्यर्थम्, इष्टीनां तु विश्वजिदादिन्यायेन फलकल्पना भविष्यतीति, सिद्धान्तस्तु फलवदग्निहोत्राद्यर्थत्वादग्नयः फलवन्तः तदर्थं चाधानं श्रुतिसंयोगात्, इष्टयोऽपि प्राकरणिकेन वाक्येन फलवदाद्यङ्ग प्रकरणाद्वाऽऽधानस्यैव फलवतोऽङ्गं विज्ञायमाना न कल्प्यफला भवितुमर्हन्ति विनैव कल्पनया सर्वैर्वामर्थवत्त्वात् । यत्त्वातिदेशिकमग्नीनामिष्ट्यङ्गत्वं तदौपदेशिकेनेष्टीनामग्न्यङ्गत्वेनाधानाङ्गत्वेन वा विरुध्यमानं बाध्यत इति वक्ष्यते, तस्मादिष्ट्यर्थमाधानम्, अनारभ्यवादप्रस्तावादाधानवाक्यस्यानारभ्यवादत्वमेवावस्थितम् ।

आधानस्य सर्वार्थताऽधिकरणम् ।　सू० तत्प्रकृत्यर्थं यथाऽन्येऽनारभ्यवादाः ॥ ५ ॥

स्थितेऽनारभ्याधानस्येमं प्रत्येतद्विचार्यते, "किमाधानं-प्रकृत्यर्थमग्निमात्रार्थमेव वा। तत्र सर्वार्थत्वोपायाभावात्प्रकृतिगामिता ॥ उच्यते श्रुतिसंयोगादाधानस्याग्निशेषता। प्रसिद्धक्रतुशेषत्वं प्रकरणादुपादिश्यते। पर्णत्वमन्यथा द्वैधीभावित्यादिनीह तु। न कस्यचित्क्रतोः श्रुतमिह श्रुत्याग्निभावतः वाक्यलक्षणया स्याच्चेदानारभ्यत्वादुपपत्तितः ॥ स्यादेतत् यथाऽनारभ्याधीतमपि पर्णमयीत्वं जुहूस्वरूपपरत्वे सत्यानर्थक्यात्क्रतुसाधनानि लक्षणया विधीयमानं वाक्यादेव क्रत्वर्थं भवति एवमाधानमपीति, नैवं जुह्वादयो ह्याकृतिविशेषा विनापि पर्णमयीत्वेन तदाकारसम्भवात्तत्स्वरूपार्थत्वे विध्यानर्थक्यादुक्ता तत्र साधनलक्षणा, इह त्वाहवनीयादिस्वरूपस्याधानादृतेऽनुत्पत्तेस्तत्स्वरूपार्थत्वेऽपि विध्यानर्थक्याभावात् साधनलक्षणया क्रत्वर्थत्वं युक्तमिति विशेषः। एतेन पवमानेष्टीनामप्यक्रत्वर्थत्वं व्याख्यातम्।

पवमानेष्टीनामप्रकृते-
ग्नौ कर्तव्यताधिकरणम्।

सू० तासामग्निः प्रकृतितः प्रयाजवत् ॥ ६ ॥

प्रासङ्गिकमिदं पवमानेष्टिषु किं पवमानेष्टयः कर्तव्या? नेति "तत्र प्रकृतितस्तासु पवमानेष्टिष्वकृत। यद्वाग्निः सर्वार्थः कार्यः पवमानेष्टयोऽपि ताः ॥ ननु यावदर्थामाप्तासामग्न्या. कार्यास्तासामग्न्या इत्यनवस्थापत्तिः स्यात् "उच्यते नैव दोषोऽस्ति यावदर्थं व्यवस्थिते। यावतोः प्रकृतस्तु तस्मिन् वहति तावतोः ॥ कुर्वतो नाऽग्न्यभावः स्यादिति पार्थेऽभिधीयते। न तावदतिदेशेन प्राप्तिस्तासामनुष्ठात। न हि ताः प्रकृतेरुत्पत्तिमार्गेण दर्शितम्। प्रकृतिवाञ्छाया यत्कयाभावेन सद्गुत तदेव चोदना लिङ्गादिकृतावकाशिदिश्यते ॥ चोदकेन ततस्तासां तासु प्राप्तिर्न विद्यते। यद्यप्यपि स्यात्ता नातिदेशोऽवकल्पते विधीयन्ते यदा ता न प्रकृतौ सन्ति तास्तदा। यदा हि पवमानेष्टयो विधीयमानाः कथंभावाविशेषः प्रकृतिमालोचयन्ति तदा प्रकृतिस्तच्छून्यत्वात्तासां तदपन्ने यदीतुमिति तदनिरिक्तामिष्टेनिराकाङ्क्षता एतेभ्यः समुदाय पवमानेष्टयो न पुन

१ पर्यवस्यन इति पा।

रात्मानमपि गृह्णन्ति । यत्तूक्तमग्निप्राप्तिरर्थतस्तासामपि प्राप्तिरिति अत्रोच्यते, सत्यं, प्राप्यन्तेऽग्नयस्तु त्वदभिप्रायाद्भाव्यन्ते ते हीष्टीनां साध्यभूताः कथमिव तासां साधनीभवेयुः । नन्वत एवाग्न्यर्थमन्याः क्रियन्ते तत्साधितैरवाग्निभिरन्या इष्टयः कारिष्यन्ते इत्युक्तं, न सर्वथा तावत्प्रथमद्वाश्चद्विष्टयोऽग्निभ्यो कर्तव्या ताभिश्च किमग्नयो जायन्ते न वा? यदि नेत्याह किमर्थं ताः क्रियन्ते । अथ जायन्ते सिद्धोऽयं नान्याः कर्तव्याः आन्यर्थ्यमेव हि ताः क्रियन्ते नैव[1] सिद्धा इति नान्याभिः प्रयोजनं, तस्माच्च पवमानेष्टिषु पवमानेष्टयः कर्तव्याः ॥

उपाकरणादीनामग्नीषोमीयधर्मताधिकरणम् ।

सू० तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणाविशेषात् ॥ ७ ॥

एवं प्रकरणस्य पूर्वैः सह विरोधविचारं सप्रासङ्गिकं समाप्याधुना स्थानस्य पूर्वैः सह विरोधाविरोधौ विचार्येते, पादान्तेन प्रकृतिविकृतीनां समानासमानविधानत्वं विचारितम्, अत्रापि तदेवानुवर्तते ज्योतिष्टोमे त्रयः पशवः तत्राग्नीषोमीयः क्रयप्रविधानुत्पत्तो वचनादौपवसथ्येऽहन्यनुष्ठीयते, तस्मिन्नेवाहनि सवनीयाम्नानमाग्नेयः पशुरग्निष्टोम इत्यादि, तत्रैव पशुधर्मा यूपच्छेदादयः पठिताः, सौत्येऽहनि पुनः सवनीयाम्नानम् आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति, अनुबन्ध्यस्त्ववभृथान्ते समाम्नातः, तदिह विचार्यते, किमेते धर्मास्त्रयाणामपि पशूनां साधारण्येन विधीयन्ते? किं वा सवनीयस्यैव? अथाग्नीषोमीयसवनीययोः? उताग्नीषोमीयस्य? वेति तदर्थं च किमग्नीषोमीयस्य स्थानं ज्योतिष्टोमिकेन प्रकरणेन सवनीयाद्यन्तःप्रकरणेन वा विरुध्यते, नेति तत्सिद्ध्यर्थं च किं सवनीयानामौपवसथ्येऽह्नि प्रकरणमस्ति न वास्तीति चिन्तनीयं, ततोऽप्येतद्विवेक्यं किमौपवसथ्येऽह्नि सवनीयोत्पत्तिः? उत सौत्येऽहनीति तत्र प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमगृहीता धर्मास्तदङ्गेषु पशुषु विज्ञाय-

---

१ ते च सिद्धा इति पा० ।

मानान्तरप्रकरणाविशेषात्सर्वार्था भवन्ति, ज्योतिष्टोमद्वारेण हि पशूनां धर्मविधिः प्रकरणे न स्यात् कस्यचित्प्रकरणे अग्नीषोमीयस्यापि स्थानमात्रं, तच्च प्रकरणाद्दुर्बलं सवनीयस्यापि सुत्यायामुत्पत्तिरिति तत्र गुणार्थं श्रवणमिति नास्त्येव विशेषतः प्रकरणम्, अनुबन्ध्यस्य स्थानादन्नीयमेव। तस्मात्सर्वार्थाः स्युरेवमविशिष्टं प्रकरणं यदि ज्योतिष्टोमद्वारं स्यात् सवनीयस्य तु स्वत एव विधिपत्तेः प्रकरणमस्ति सौत्येऽहन्याश्विनग्रहणोत्तरकाले गुणार्थं श्रवणं चोपवसथ्येऽहनि गुणाभावात्सवनीयानामुत्पत्तिः, अतः प्रकरणात्तदर्थाः। ये त्ववान्तरप्रकरणं नेच्छन्ति तेषां सूत्रभाष्यविरोधः। यच्चानिष्टमुक्तं समिदादिष्वपि सौमिकधर्मप्राप्तिरिति तत्पितृयज्ञे साधिके देऽपि तुल्यम् अथ तस्य तस्मात्पितृभ्यः पूर्वेद्युः क्रियते इति देवताविधेर्नोत्पत्तिः समिदादिष्वपि मन्त्रवर्णाद्देवतावगतेरङ्गगुणावत्त्वमस्त्येव मा प्रापत्सौमिको धर्मो दार्शपौर्णमासिकधर्मास्तु प्राप्नुयुः वैमृधवदिति चेत् इदमपि पितृयज्ञे तुल्यम्। यच्च तत्र द्रव्यदेवताविधानविषयापत्यायोत्पत्त्यभावादतिदेशस्तत्समिदादिष्वपि तुल्यमिति दर्शितं प्रकरणाधिकरणे, तस्मादवश्यमवान्तरप्रकरणं यदि चैतदिष्यते ततः स्थानादेव सवनीयार्थता वक्तव्या स्यात्तच्चाग्नीषोमीयस्याप्यविशिष्टमिति केवल-सवनीयार्थत्वपक्षो ऽत्यन्तं निर्मूलं स्यात्। ननु तथाप्युभयार्थत्वपक्षो निर्मूलः, यथा न निर्मूलस्तथा वक्ष्याम, तस्मात्सवनीयार्था इति द्वितीयं पक्षं गृह्णीमः एतत्सवनीयाग्नीषोमीयार्था इति स्थानादग्नीषोमीयार्था अपि भवन्तु। ननु प्रकरणात्स्थानं दुर्बलं तत्कथं तत्र स्थानात् अग्नीषोमीयशेषत्वं प्रमाणं स्यात्तदुच्यते यद्यपि प्राकरणिकेन सवनीयार्थत्वेन धर्मा निराकाङ्क्षास्तथाप्यग्नीषोमीयस्य पशुधर्माकाङ्क्षित्वात्तेनापि संबध्यन्ते यथोपदेशावगतप्रकृत्यङ्गभावा धर्मा दुर्बलेनाप्यतिदेशेन विकृतेरपि भवन्ति एवमेतेऽप्युभयार्था इति प्राप्ते ब्रूमः अग्नीषोमीयशेषत्वं यदुक्तं सत्यमेव तत्। सवनीयार्थता तेषामत्र जानीमहे कुतः॥ सवनीयस्य धर्मेषु नास्ति प्रकरणं यतः। न ह्यस्यौपवसथ्येऽह्नि सवनीयो विधीयते। यतः प्रकरणं तत्र सवनीयस्य लभ्यते प्रधानविप्रकर्षाद्गुणस्य तु विधित्सया। कीर्त्यते सवनीयोऽत्र सौत्ये त्वेष विधीयते। कर्मणश्च विधिर्यत्र तत्र प्रकरणं भवेत्। ननु

यत्र गुणार्थेन श्रवणं तत्र विद्यते। तस्मात् सवनीयस्य प्रक्रिया गुणमविधेः पश्वौपवसथ्यवाक्ये गुणो नास्तीत्युक्तम्, अस्ति प्रचारविप्रकर्षः आग्नेयः पशुरित्याद्यनुक्रान्त्य यथा वै मत्स्य इत्यादिना निन्दित्वा तत्परिहाररूपेण वपया प्रातः सवने चरन्तीत्यादिना प्रचारविप्रकर्षो विधीयते, शक्यते च सौत्येऽप्युत्पन्न कर्मानूद्य प्रचारविप्रकर्षो विधातुमुपादेयत्वात्, सुत्यावाक्ये तु कालो गुणः, न चासावनुपादेयत्वादौपवसथ्यात्पश्वरूपस्याविपरिवर्तमानकर्मानुवादेन विधातुं शक्यत इति तत्र तावत्कर्मोत्पत्तिर्विधातव्या। नन्वौपवसथ्येऽप्युत्पन्नं कर्मप्रचारोत्कर्षादुत्कृष्टं प्रातःसवने विपरिवर्तेत इति शक्यत एव कालविधिः, नैव ये हि वपाप्रचारात्प्रत्यञ्च पदार्थास्तेषामेव तदा द्विराभिसम्बन्धादिति न्यायेनोत्कर्षः स्यात्, अपूर्वत्वाद्वा तेषामपि न स्यात्, उपाकरणादीनां तु प्राचां पदार्थानां नास्त्येवोत्कर्षः, तस्मादुपाकरणस्य प्रातःसवने विपरिवृत्त्यभावात् तस्य कालविधिः सम्भवतीत्युत्पत्तिविधिरेवायम् इतरस्तु गुणविधिरिति प्रकरणाभावाच्च सवनीयार्थत्वं स्थानात् त्वग्नीषोमीयार्थत्वम्। यत्तु महाप्रकरणेन स्थानं बाधित्वा ज्योतिष्टोमगृहीताः सर्वपशूनामित्युक्तं, तत्रोच्यते पशुधर्मा हि पशुयागमाकाङ्क्षन्ति, ज्योतिष्टोमस्तु सोमयागो न पशुधर्मान् गृह्णाति यदि न कश्चिदपि पशुधर्मान् ग्रहीतुं शक्नुयात् ततो *गत्यभावाज्ज्योतिष्टोमगृहीताः सन्तस्तत्रानर्थक्यात्* तदङ्गेष्ववतरेयुः, शक्नोति च स्थानादग्नीषोमीयो ग्रहीतुमिति तदङ्गं धर्माः न सर्वपाशवी, नापि सवनीयस्य, नोभयोः, अग्नीषोमीय एवातो विधेर्धर्मा व्यवस्थिता अन्यत्र त्वतिदेशेन गच्छन्ति न विधानतः। विधिस्तु दैव एवेति सूत्रे विधिरुदाहृतः॥

शाखाहरणादीनामुभय-
दोहधर्मताधिकरणम्।

सू॰ दोहयोः कालभेदादसंयुक्तं
शृतं स्यात्॥ ८॥

दर्शपूर्णमासयोः सायं दोहः पूर्वेद्युः प्रातर्दोहश्चापरेद्युः दोहधर्माः शाखाहरणादयः पूर्वेद्युः क्रियन्ते ते किं सायं दोहार्थाः? उतोभयार्थाः? इति सन्देहे पूर्ववदनुष्ठानसादेश्यादवान्तरप्रकरणाद्वा सायंदोहार्था इति प्राप्ते

ऽभिधीयते प्रकरणाविशेषादुभयार्थो, न हि स्थानं प्रकरणस्येष्टे, न च दधिग्रहस्यावान्तरप्रकरणमत्रास्ति, न च स्थानमपि प्रधानस्य विद्यते सत्यापरेष्ट्युत्तरकालानुष्ठानात्, दधिग्रहयोस्तु केचिद्धर्माः पूर्वेद्युः क्रियन्ते, न च तदर्थाः शाखाहरणादयः प्रधानार्थत्वात्, तस्मादुभयार्थो दोहधर्माः।

सादनादीनां सवनत्रयधर्मताधिकरणम्।

सू० तद्वत्सवनान्तरे ग्रहाम्नानम् ॥ ९ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रातःसवनसम्बन्धिनो ग्रहधर्माः समाम्नाताः उपोप्तेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्तेऽनुपोप्ते ध्रुव'' इत्यादयः ते किं प्रातःसवनिकग्रहार्था उत प्राकरणिकसर्वग्रहार्थाः? इति विचारे पूर्वत्र स्थानमपि नास्तीत्युक्तम् इह त्वस्ति सन्निधिः स्थानमिति विशेषाशङ्कायां प्रकरणाविशेषात्तु सर्वार्था इति सिद्धान्तः।

रशनात्रिवृत्त्वादीनां सर्वयूपधर्मताधिकरणम्।

सू० रशना च लिङ्गदर्शनात् ॥ १० ॥

अग्नीषोमीये यूपपरिव्याणे विहिते परिव्ययत्यूर्ग्वै रशनेति सवनीये पुनः परिव्याणान्तरं विहितम् आश्विनं ग्रहं गृहीत्वोपनिष्क्रम्य यूपं परिव्ययतीति, परिव्याणसाधनभूता रशनातद्धर्मास्त्वाग्नीषोमीयक्रमे विहिताः त्रिवृद्दर्भमयी भवति पार्श्वतो कर्तव्येत्यादयस्ते किमग्नीषोमीयपरिव्याणार्थाः? उत सवनीयपरिव्याणार्था? अपीति संशये, तत्र क्रमादग्नीषोमीयार्था इति प्राप्ते ब्रूमः "अत्यैतद्यूपसम्बन्धिपरिव्याणाङ्गतादृताः। नाग्नीषोमीयधर्माः स्युस्तादर्थ्यत्वात सवनीयपरिव्याणमप्येतद्रूपसङ्गतम्। तस्मात्तत्रापि रशना सह धर्मैः प्रपत्स्यते॥ इति.

अंश्वदाभ्ययोरपि सादनादिधर्मवत्त्वाधिकरणम्।

सू० आराच्छिष्टमसंयुक्तमितरैः सन्निधानात् ॥ ११ ॥

अत्र यद्यपि प्रासङ्गिकी कथा, तथापि सङ्गतिः स्पष्टैव, ग्रहधर्माणां साधारण्यं पूर्वमुक्तं, ते किमनारभ्याधीतयोरंश्वदाभ्ययोरपि भवन्त्युत प्राकरणिकानामेव? इति संशये, 'तत्र प्रकरणाद्विते तद्वतिग्रहमात्रगाः। नानारभ्य समाम्नाता ग्रहार्थाः स्युरसन्निधेः।' उच्यते "ग्रहाणां प्रक्रिया नास्ति यया धर्मव्यवस्थितिः।

१ समाम्नातग्रहार्था इति।

नापि प्रकरणं तेषां विशेषण¹तयेष्यते ॥ न ये सोमप्रकरणगतास्तेषाममी धर्मा इति किं तु यज्ञे प्रकरणं तेन प्रकृतेन विशेषणात् । धर्मास्तत्साधनानां हि यज्ञाणां शेषतामियुः, ये चानारभ्य विहिता ये च प्रकरणे यज्ञाः । सर्वे तत्साधनत्वात्तद्धर्मसम्बन्धमाप्नुयुः ।

चित्रिण्याद्यिष्टकानामङ्गताधिकरणम् ।

सू॰ अग्न्यङ्गमप्रकरणे तद्वत् ॥ १२ ॥

अग्निप्रकरणे समाम्नाता इष्टकाधर्मा अखण्डाम् अकृष्णामित्यादयः, किं प्राकरणिकीनामेवेष्टकानाम्? उताऽनारभ्याधीतानामपि चित्रिणीरुपदधातीत्येवमादीनाम्, पूर्ववदेव संशयपूर्वोत्तरपक्षौ पूर्वत्रांश्वदाभ्ययोरनारभ्योक्तयोरपि प्राकरणिकेन वाक्येन विनियोगोऽस्तीति प्रकरणसम्पर्शाद्युक्तो धर्मसम्बन्धः, चित्रिण्यादीनां तु विनियोगोऽप्यनारभ्यवादेनैवेति प्रकरणसम्पर्शाभावाच्च तद्धर्मसम्बन्ध इति विशेषाशङ्का, प्रकरणसम्पर्शाभावेऽपि प्रकृतापूर्वसम्पर्शात्तत्साधनविशेषिणो धर्मास्तासामपि भवन्तीति सिद्धान्तः ॥

मानोपावहरणादीनां सोममात्रधर्मताधिकरणम् ।

सू॰ नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्यात् ॥ १३ ॥

ज्योतिष्टोमे राजन्यवैश्यनिमित्तेन फलचमसश्चोदितः स चेज्याविकार इति स्थितं, मन्त्राभिषवादिसंस्कारास्ते किं नैमित्तिकस्यापि फलचमसस्य समाना? उत नित्यस्यैव सोमचमसस्य नैमित्तिके तु तद्विकार इति विचार्यते तत्र "अपूर्वसाधनत्वाच्च संस्कारविधयो यतः । तस्मान्नैमित्तिकेऽपि स्युः साधनत्वाविशेषतः" । सोममभिषुणोतीत्ययमर्थः अभिषुतेन यजेतेति, फलचमसेनापि चेज्यते, अतस्तस्याप्यभिषव उपदिष्ट एव भवति, "तेन व्रीहियवा नित्याः समानविधयो यथा । नित्यनैमित्तिके द्रव्ये समानविधिनौ तथा" उच्यते साधनेनैव नित्यसंस्कारसङ्गतिः । सरूपेण त्वसंयुक्ता न विरूपेण युज्यते" संस्कारा हि निमित्तयोगाभावात्क्रतोः स्वाभाविकाङ्गत्वेन विधीयमानास्तदनुरूपमेव द्वारमाश्रयन्ति व्रीहियवौ यथा अपि प्राप्तिरूपेण क्रतो

¹ विशेषेण तयेष्यते इति पा० ।

नित्या एवेति धर्मविधेर्वैरूप्याच्छक्नुवन्ति द्वारतामुपगन्तुं यद्यप्युपगमरूपेणानित्यत्वं तद्व्रीहीणामपि तुल्यमेवेति नित्यद्वाराभावादगत्याऽप्रधानाङ्गानामनित्यद्वारत्वमपि युक्तम्। आम्नानस्वरूपेण च नित्यत्वाद्व्रीहिवद्विध्यार्नित्यवदाम्नातसंस्कारविध्येकवाक्यस्य शास्त्ररूपसमानत्वात् युज्यते, शक्यते हि वक्तुमवहन्ति व्रीहिभिर्यवैर्वा यजेतेति, फलचमसस्तु निमित्तसंयोगादाम्नानेनैवानित्य कथं नित्यै यावत्क्रतुभाविभिरभिषवादिभिरेकवाक्यतामुपेयात् विहृतु खल्वेतदभिषवेण नित्यं ज्योतिष्टोमम् उपकुर्यादनित्यफलचमसद्वारमिति तथा नित्येन फलचमसेन नित्यक्रत्वर्थाभिषवसंस्कृतेन यजेतेति यद्यभिषुतेन फलचमसेनेत्युच्यते, ततः फलचमसोऽपि नित्याभिषवद्वारमिति नित्यः स्यात्, सोमस्याम्नानतः प्रयोगत[1]श्चानित्य, राजन्यवैश्ययोरपि यजमानच[2]मसादेव सोमो निवर्तते अन्यत्र तु सोमः स्थित एव, तस्मात्तन्नैवाभिषवादिविधिः। अपि च नित्यं नैमित्तिकं च न युगपद्विधीयते किं तु नित्यं विधाय पश्चान्नैमित्तिकं विधेयं, तद्धि निमित्ते सति क्रतोर्विशेषरूपेण चोद्यते निमित्ते स्वेतद्रूपः क्रतुरिति, एवं च स्वारसिकरूपे प्राक् सिद्धे शक्यते वक्तुं, तस्माद् यस्यां वेलायां क्रतोः स्वाभाविकं नित्याङ्गं विधीयते तस्यामेव संस्कारविधयः तद्विशेषणत्वेन स्वार्थं विधाय निवृत्तव्यापारा न भूयः शक्नुवन्ति नैमित्तिकेनापि सम्बन्धुम् आवृत्तिप्रसङ्गात्। तस्मान्नित्यार्था धर्मा, नैमित्तिकस्य त्वतिदेशेन भविष्यन्ति ॥

प्रतिनिधिष्वपि मुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम्।

सू० प्रतिनिधिश्च तद्वत् ॥ १४ ॥

मुख्याभावे प्रतिनिधिर्वक्ष्यते स किं मुख्येन समानविधानो नेति मुख्याभावनिमित्तत्वात्पूर्ववदसमानविधो प्राप्ते उच्यते, स्यादेव यदि द्रव्यान्तरमिह यागस्य साधनत्वेनोपादीयेत व्रीहियवावस्त्विह सकलासम्भवाद्विकला उपादीयन्ते, नीवारगतास्तदनुषङ्गादवर्जनीयतया नीवारोपादान न साधनतया, साधनत्वे प्रमाणाभावात्। व्रीहयश्च व्रीहिगता इव नीवारगता अपि संस्कारविध्यन्विता एवेति समानविधानता ॥

---

१ प्रयोगश्च नित्य इति पा०।
२ राजन्यचमसादेवेति पा०।

श्रुतेऽपि प्रतिनिधिषु मुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू॰ नियमार्था गुणश्रुतिः ॥ १५ ॥

अथ यत्र श्रुतः प्रतिनिधिः यथा यदि सोमं न विन्देत पूतीकान[1] भिषुणुयादिति तत्र वचनेन पूतिकानामेव साधनत्वं विधीयते, न नीवारवद्रसाधनत्वम्, अतो द्रव्यान्तरमिदं सोमाभावे निमित्ते तत्साधनतापन्नं फलचमसवदसमानविधानं, नैवं न ह्यत्र पूतिका यागसाधनत्वेन विधीयन्ते सोमाभावे पूतिकैर्यागं कुर्यादिति, किं तर्हि सोमावयवोपलक्षणतया प्रतिनिधिनियमो ह्ययं, तेन सोमाभावे पूतीकैर्यागं कुर्यादिति नाभावे विधिरिति वक्ष्यते तदेषा वचनव्यक्तिः यत्सफलसोमावयवाभावे विकल्पावयवानुपाददीत तत्पूतिकागतानिति, तस्मादत्रापि सोमावयवानामेव तत्साधनत्वात्पूर्ववत्समानविधानत्वम् ।

दीक्षणीयादिधर्माणाम् अग्निष्टोमादृताधिकरणम् ।

सू॰ संस्थास्तु समानविधानाः प्रकरणाविशेषात् ॥ १६ ॥

नैमित्तिकं क्रत्वर्थं नित्येन समानविधानं न भवति, नैमित्तिकस्यानित्यत्वात्तद्द्वारेण धर्माणां नित्यवत्क्रत्वर्थत्वानुपपत्तेरित्युक्तम्, इह काम्या गुणाश्चिन्त्यन्ते किमाश्रयभूतया क्रियया समानविधानाः उतासमानविधानास्तद्विकारा इति, तत्र काम्यस्य फलवत्त्वात्क्रतुवदेव स्वयमितिकर्तव्यतायाश्चित्वाच्च तद्द्वारेण क्रत्वर्थत्वमङ्गानां, येन नैमित्तिकवद्विरोधः स्यात्, अतो न गतार्थमिदं संस्थापदस्य च प्रदर्शनार्थम् । अन्योऽपि द्वादशाहादिरुदाहर्तव्यः, ज्योतिष्टोमस्य चतस्रः संस्थाः अग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, अतिरात्रः, इति अग्निष्टोमस्यैव विधान्तरमत्यग्निष्टोम इति अत्र षोडशिग्रहणमत्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादिति वाजपेयश्च षोडशिन एव भेदः, आप्तोर्यामश्चातिरात्रस्य एतदभिप्राय सप्त सोमसंस्था इति स्मरणं, तत्राग्निष्टोमस्य संस्था क्रत्वर्थो फलोऽस्तु फलं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम इति उक्थ्यादयः[2] संस्था ज्योतिष्टोमाश्रिता. फले विधीयन्ते "पशुकाम

[1] पुतीकान् इति पा॰ ।
[2] उक्थ्यादय इति पा॰ ।

उक्थ्यं गृह्णीयात्' "षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत" "अतिरात्रेण प्रजाकामो याजयेत्" इति । ननु यज्ञक्रतूनामत्र फले विधानं न संस्थायाः, उच्यते उक्थ्यशब्दोऽयं स्तोत्रविशेषवचनस्तत्सम्बन्धाद् यज्ञ उपचर्यते, न चैषोपचारोऽयथा युक्तः समाप्तौ च स्तोत्रसम्बन्धिन्यां वाचक एव तत्संस्थाविशिष्टे[१] क्रतौ प्रयोगादुक्थ्यो यज्ञ इति तत्र चाकृत्यधिकरणन्यायाद्विशेषणभूता संस्थैवाभिधेया स्तोत्रसम्बन्धात्समाप्तावपि लक्षणेति चेत् न तत्सम्बन्धिक्रतुमात्रे प्रयोगाभावात्, अस्ति हि षोडशिसंस्थे यज्ञे अतिरात्रसंस्थे चोक्थ्यसंज्ञस्तोत्रं, न च तत्र यज्ञे उक्थ्यशब्दप्रयोगः, तस्मात् संस्थायामेव प्रयुज्येत तत्संस्थ एव प्रयोगादभिधेयैव संस्था, सैवात्र फलाय चोद्यते पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात् उक्थ्यात्मिकां संस्थां कुर्यादित्यर्थः, यज्ञस्तु फलवत्संस्थाप्रसङ्गत्वेन वाक्यान्तरप्राप्तमनूद्यते, एवं षोडशि-शब्दस्यापि स्तोत्रवचनत्वं संस्थावचनत्वं च व्याख्येयं तत्र लिङ्गव्यवस्था-यदा समाप्तिवचनः तदाप्यसतो निवृत्तामाश्रित्य पुंल्लिङ्गः । स्तोत्रवचनस्तु नपुंसकः फलवाक्ये च पुंल्लिङ्गः षोडशि-शब्दो वाक्यशेषादवगम्यत इति संस्थैव फले चोद्यते, स्तोत्रं तु पूर्ववदनूद्यते अतिरात्र इति तु रात्रिमतीत्य यः संतिष्ठते यज्ञः स उच्यते तत्र सत्यपि संस्थाविशिष्टयज्ञवचनत्वे विशेष्यस्य यज्ञस्य प्राप्तत्वादप्राप्ता संस्थैव विधीयते विधेयस्य च फलमिति संस्थैव फले साधनम् । एतदिह विचार्यते किं दीक्षणीयाद्यङ्गविधानं ज्योतिष्टोमस्य संस्थानां च समानम्? उत ज्योतिष्टोमस्यैवेति, तत्र 'तुल्यप्रकरणत्वेन सर्वेषां फलवत्त्वतः । तुल्यमङ्गविधानं स्यात्' इति प्राप्तेऽभिधीयते । विकल्पमङ्गवाक्यानां यद्यप्युभयान्वये । सम्भवत्येकरूपत्वे नानारूपं न युज्यते । न च क्रतुमनादृत्य संस्थाभिर्घटतेऽन्वयः । संस्थाऽवधारणेनैव युज्यते क्रतुसङ्गतिः । संस्था ह्यक्रियात्मकत्वाद्द्रव्यादिवदाश्रयभूतां क्रियामपेक्ष्य फलं साधयति, साधननिवेशि चाङ्गजातं तस्माद्यदा संस्थाभिः सम्बन्धुं प्रस्थितं तदा तत्साधनत्वनिर्वाहिका क्रियापि सैव द्रष्टव्ये

१ तत्संस्थाविशिष्टे इति पा ।

सा च स्वयमपि फलवत्त्वात्सत्यार्थमपि प्रस्थितमङ्गजातं किमिति न गृह्णाति तस्मात्सत्यासम्बन्धवाद्विनोऽप्यवर्जनीयः क्रतुसम्बन्ध इति न केवलमस्या र्थत्वं क्रतुस्तु स्वयमेव फलसाधनत्वादनाङ्गत्वेन सत्या शक्नोत्यङ्गजातमात्मसात्कर्तुमिति तदर्थमङ्गविधानं[1] न सत्यार्थम्, अत एव प्रमाणविशेषत्वादुभयार्थमित्यपि न शक्यं वक्तुं विशेषग्रहणात्, एवमपि सत्यार्थत्वं किं न भवति वैरूप्यादिति ब्रूमः, अङ्गविधयो हि न स्वार्थमात्रे पर्यवस्यन्ति आनर्थक्यप्रसङ्गात्, प्रयोगवाक्ये तु विशेषणत्वेन स्वार्थं समर्पयन्ति तेन नित्यानित्यप्रयोगद्वयानुसारेण नित्यवदनित्यवच्च स्वार्थं बोधयन्तस्तात्पर्यभेदाद्भिद्येरन्, यो ज्योतिष्टोमेन फलं कुर्यात्स एव यश्च ज्योतिष्टोमे कदाचित्स्यात्फलार्थी स एवमिति । किं च गुणः फलाय चोद्यमानः पूर्वप्राप्तप्रयुक्तां क्रियामाश्रित्य पश्चाच्चोद्यते यथा युक्ता च क्रिया प्रयुज्यते, तत्र प्राक्तनक्रिया प्रयुज्यते तत्र प्राक्तनक्रियाविधिसमये व्यापृतानामङ्गविधीनां पश्चात्तनेऽपि गुणफलविधौ व्याप्रियमाणानां विरम्य व्यापारः प्रसज्यते, अथ चापरोऽत्र विशेषः सोमस्तावच्छ्रुत्या यागार्थस्तत्संस्कारार्थश्च क्रयाभिषवग्रहणादयस्तद्द्वारत्वाद्यागार्था एव न सत्याभिः सम्बध्येरन्, सर्वं च प्रकरणं सोमसंस्कारविधिमिश्रमिति तैरसम्बन्धिपदैर्विच्छिन्नं सत्यानां प्रकरणं न दीक्षणीयादिकमप्यङ्गमलं ग्रहीतुं तस्मादसमानविधाना सत्याः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां तृतीयस्याध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

१ तदर्थमङ्गजातमिति ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पाद आरभ्यते ॥

बर्हिरादीनां दर्शपौर्णमा सतदङ्गोभयाङ्गताऽधिकरणम्। सू० प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य ॥१॥

समानासमानविधप्रसङ्गाद्वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधविचारेण दर्शपूर्णमासयोर्वेद्यां हवींष्यासादयति वेदिं खनति बर्हिषि हवींष्यासादयति बर्हिर्लुनातीति श्रुता वेदिबर्हिर्धर्माः किमङ्गप्रधानहविषां साधारणा? उत प्रधानहविषामेवे?ति चिन्त्यते, तत्र वाक्यस्वातन्त्र्ये सत्यानर्थक्यात्क्रत्वन्तरे चातिप्रसङ्गादवश्यं प्रकरणेनैकवाक्यत्वमपेक्षितव्यं प्रकरणं च प्रधानस्यैवेति प्रधानहविषामेव वेद्याद्यङ्गं न प्रयाजादिहविषामिति प्राप्ते ब्रूमः, सत्य, प्रकृतैकवाक्यत्वं तत्तु व्यवच्छेदकतया[1] वाक्यस्यात्यन्तसङ्कोचप्रसङ्गात्, प्रधानगृहीता हि वेदिस्तदर्थेष्वेव हविःषु स्यात्, तत्र वाक्यस्यात्यन्तसङ्कोचः स्यात्, तस्माच्चाय वाक्यार्थः प्रधानार्थं हविरासादनद्वारेण प्रधानापूर्वं वेद्या कुर्यादिति, किं तर्हि दर्शपूर्णमासोपकारिहविस्तद्वेद्यामिति, एष हि नातिसङ्कोचः कृतः स्यात्, न चानर्थक्यम्, अङ्गहविरपि च प्रधानस्योपकारकमेवेति तत्रापि वेदिः स्यात्। अथ वाऽस्तु प्रधानस्य ग्राहकत्वं द्वारं तु न तदर्थमेव हवि किं तु तदुपकारिहविर्मात्र वाक्यसङ्कोचपरिहारात्, सम्भवति चोपकारिमात्रस्यापि द्वारत्वम्, अत प्रधानप्रयुक्तानामपि वेदिबर्हिस्तद्धर्माणां प्रयाजाद्यपूर्वस्वरूपनिर्वृत्तिद्वारेण तादर्थ्यं प्रयाजादीनामिव भविष्यतीति सिद्धं प्रधानाद्यङ्गत्वं वेद्यादेः॥

स्वामिसंस्काराणां प्रधानार्थताऽधिकरणम्। सू० फलसंयोगात्तु स्वामिसंयुक्तं प्रधानस्य ॥ २ ॥

ज्योतिष्टोमे केशश्मश्रुवपनादयो यजमानसंस्काराः किमङ्गप्रधानार्था? उत प्रधानार्था? एवेति संशय, तदर्थं च किमेते कर्तृत्वांशपातिनः? किं भोक्तृत्वांशपातिन? इति तत्र भोक्तृत्वस्य प्रधानफलत्वात्तदर्थाः सन्तः संस्काराः प्रधानतुल्यकक्षतया न प्रधानार्था भवेयुः तादर्थ्य

१ न तु ग्राहकतया वाक्यस्येति पा०।

च प्रकरणादवगतमतः कर्चयोः, क्रतौ चाङ्गप्रधानार्थैः संस्कारा अपि तद्गता अङ्गप्रधानशेषाः स्युरिति प्राप्तेऽभिधीयते "भोक्तृत्वस्य प्रधानत्वाददृष्टत्वाच्च तद्गुणाः । संस्काराः कर्तृभावस्तु गुणो दृष्टश्च सोऽन्यतः । प्रधानं हि भोक्तृत्वं गुणभूतं कर्तृत्वं भोक्तृत्वार्थत्वात्, संस्काराश्च गुणभूतास्ते प्रधानार्था एव युक्ताः, न गुणार्थाः, "गुणानां च परार्थत्वा"दिति न्यायात् अदृष्टं च भोक्तृत्वं शास्त्रगम्यमुपायमपेक्षते, कर्तृभावस्तु विनाऽपि संस्कारैरुत्पद्यमानः प्रमाणान्तरादेव दृष्ट इति न तादर्थ्यमेषां, न च भोक्तृत्वार्थानां प्रधानाङ्गत्वविरोधः, न हि ते फलं जनयन्ति यतः प्रधानतुल्याः स्युः किं तु तादृशं संस्कारं यजमाने कुर्वन्ति येन यजमाने प्रधानं स्वफलं जनयितुमलं तेन क्षेत्रसंस्काराणामिव बीजावपनार्थत्वं प्रधानार्थत्वं संस्काराणां, प्रधानफलं हि यजमानो भुङ्क्ते नाङ्गफलं तस्य क्रत्वर्थत्वात् ॥

सौमिकवेद्यादीनामङ्गप्रधानोभयार्थताऽधिकरणम् ।

सू० चिकीर्षया च संयोगात् ॥ ३ ॥

सौमिकी वेदिः किं प्रधानार्था? उताङ्गार्थाऽपीति चिन्ता तत्रेयमतिशय्या[1]महेऽस्यां कर्तुमिति तुमुना चिकीर्षितार्थता गम्यते प्रधानं च फलवत्त्वाच्चिकीर्षितं नाङ्गानि, तस्मात्प्रधानार्था वेदिः स्थितं तावदपर्यवसितम् ॥

अभिमर्शनस्याङ्गप्रधानोभयाङ्गताधिकरणम् ।

सू० तथा[2]प्रधानेन ॥ ४ ॥

संयोगादित्यनुवर्तते तल्लिप्सयाऽनन्तरोपक्रमः दर्शपूर्णमासयोर्वेदिरभिमर्शनार्थौ मन्त्रौ "वसुहोत्रापौर्णमासीमभिमृशेत्यष्टहोत्रामावास्या"मिति किं तावदङ्गप्रधानार्थावुत प्रधानार्थौ? इति पौर्णमास्यमावास्या-शब्दयोः प्रधानवचनत्वात्प्रधानार्थत्वं स्थितादुत्तरं सत्यं, चिकीर्षितार्थो वेदिः साङ्गं चिकीर्षितं तद्धि फलाय पुष्कलं न करणमात्रम्, अतोऽङ्गप्रधानार्था वेदिरित्यग्नीषोमीयविकारे निरूढपशौ प्रवर्तते नन्ववेदिमतामियमग्नीषोमीयस्य तु प्राकृती वेदिरन्येवेति न तदङ्गमियं, नैव वचनवनात्स्वशेषार्थत्वापत्तेः प्राकृतीः न प्रयोक्ष्यते द्वितीयस्योत्तरं पौर्णमा-

---

१ शय्यामहे इति पा० ।

२ तथाऽप्रधानेनेत्यपि पुस्तकान्तरे सूत्रपाठः ।

मावास्या-शब्दौ कर्मवचनौ, न च कर्मणोऽभिमर्शनं सम्भवति तस्माद् द्वितीयैव सप्तम्यर्थे व्याख्यातव्या पौर्णमासीप्रयोगे चतुर्होत्रामभिमृशेदमावास्याप्रयोगे पञ्चहोत्रेति हविर्मात्राभिमर्शनं वाक्यान्तरप्राप्तमासन्नानि हवींष्यभिमृशेदिति तस्मादङ्गप्रधानार्थौ मन्त्रौ ॥

दीक्षादक्षिणयोः प्रधानार्थताधिकरणम् ।

सू॰ दीक्षदक्षिणं तु वचनात्प्रधानस्य ॥ ५ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षादण्डेन दीक्षयतीत्यादि दक्षिणा तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति तद्दीक्षादक्षिणमङ्गप्रधानार्थं॰ उत प्रधानार्थमेवे॰ति तत्र दीक्षाणां यजमानसंस्कारत्वात्प्रधानार्थत्वे सिद्धेऽप्यग्नीषोमीयादौ दीक्षितविनियोगादङ्गप्रधानार्थत्वशङ्का, दक्षिणा तु प्रयोगाङ्गत्वादङ्गप्रधानार्थैव दीक्षा सोमस्य दक्षिणा सोमस्येति वचनं परम्परयाऽप्युपपत्तेर्नाङ्गार्थतां विरुणद्धीति प्राप्ते ब्रूमः, वचनात्प्रधानार्थत्वम्, अन्यथा हि वचनं न्यायप्राप्तानुवादमात्रमनर्थकं स्यात्, न च साक्षादपेक्षिताङ्गाङ्गिभावपरत्वेऽर्थवत्त्वे च सम्भवति परम्पराश्रयणमानर्थक्यं च युक्तं तस्मात्प्रधानार्थत्वम् ॥

अन्तर्वेदियूपानङ्गताधिकरणम् ।

सू॰ तथा यूपस्य वेदिः ॥ ६ ॥

यूपे श्रूयते अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं बहिर्वेदीति तत्र चिन्ता किमन्तर्वेद्येकदेशो यूपाङ्गत्वेन चोद्यते? उत बहिर्वेदि सहितो यूपस्य मानदेशं लक्षयति? तत्र लक्षणाया अन्याय्यत्वाद्वेद्येकदेशस्य श्रुतस्य यूपाङ्गाङ्गत्वेन विधेरर्धं च मीयमानेऽर्धान्तरं बहिरेव भवतीत्यर्थाद्बहिर्वेदीत्यनुवादः स्यात् स्यादेव यद्यर्धमेवान्तर्वेदीति वाक्यार्थः स्यात्, न त्वेवं परिसंख्यादोषात् किं त्वर्धं तावदन्तर्वेदि मातव्यमिति, ततश्चार्धान्तरं न विहितं प्रतिषिद्धं त्स्यादन्तर्वेद्येव मानं स्यात् तत्रार्धं बहिर्वेदीत्यपि विधातव्यं तत्र वाक्यभेदः प्राप्तिकानुवादत्वे नित्यवच्छ्रवणविरोधः । नन्वर्धमिति विशेषणादर्धान्तरव्यावृत्तिः स्यात् सत्यं, विधितो व्यावृत्तिर्यत्र हि विशेषणं श्रुतं तत एवान्यव्यावृत्तिर्भवति वेदिमानविधेस्त्वर्धं विशेषणमिति विधानादेवार्धान्तरं व्यावर्तते इच्छातस्तु वेद्यामेव मानमर्धान्त

रस्य को वारयेत् तस्मादहुं वहिर्वेदीत्यपि विधातव्यमिति वाक्यभेदः स्यात् उपलक्षितदेशे विधाने त्वेकार्थविधानादवाक्यभेदः, तदयमर्थः—यत्र मीयमानस्य यूपस्यार्धमन्तर्वेदि भवत्यर्धं च बहिर्वेदि तत्र मिनुयादिति लौकिक एव देशविशेषो विधीयते न संस्कृतो वेदिदेशः ॥

हविर्धानस्य सामिधेन्यनङ्गताधिकरणम् । सू० सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्धानयोर्वचनात्सामिधेनीनाम् ॥ ७ ॥

एतयस्त्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति यस्मिन्हविर्धाने भिय वस्तत्र स्थित्वा सामिधेनीरनुब्रूयादित्यर्थः तत्र संशयः किं हविर्धानं सामिधेन्यङ्ग? मुत तल्लक्षितो देश - इति तत्र पूर्ववद् वाक्यभेदाभावाल्लक्षणापरिहाराय हविर्धानमेवाङ्गमिति प्राप्तं तदुच्यते हविर्धानस्य हविर्धारणार्थत्वात प्रयोजनान्तरापेक्षा प्रकृतिरचाद्धवनीयवत्यत्र्देशः सामिधेन्यङ्गत्वेन प्राप्त , स च दक्षिणस्योत्तरस्य वा हविर्धानस्य समीपे भवति, तत्र नियममात्रं लाघवाद्विधेयं, हविर्धानस्य तु अत्यन्ताप्राप्तमङ्गत्वमनपेक्षितं च न युक्तं विधातुं तदिहापि देशलक्षणा ॥

अङ्गानामन्यद्वारानुष्ठानाधिकरणम् । सू० शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात् तस्मात्स्वयं प्रयोगे स्यात् ॥ ८ ॥

प्रासङ्गिकी कथा वृत्ता समाप्त्यायास्त्वतः परं विविचारयिषु. पूर्वैर्विरुद्धत्वादिरुद्धते तदुपोद्घातरूपेण ज्योतिष्टोमादिकर्मसु नानाकर्तृसमावेशं वक्तुमारभते ऽधुना दर्शपूर्णमासे ज्योतिष्टोमादिकर्तृफलदक्षिणायुक्तं कर्म किं सर्वं यजमानेनैव कर्तव्य? मुत द्रव्योत्सर्गमात्रे हविस्त्यागदक्षिणादानादिके यजमाननियमोऽ यत्रानियमोयजमानोऽन्योवाऽथ वोत्सर्ग एव यजमानोऽन्यत्रान्य एवेति विचारः, तत्र स्वर्गकामो यजेतेति सामानाधिकरण्येनात्मनेपदेन च कर्तुरेव फलावगमादर्थोत्सर्गं कुर्यात् दक्षिणादानं तु धर्मेभ्यः । ननु प्रधानस्येव सामानाधिकरण्यात्मनेपदाभ्यां फलार्थिकर्तृकत्वं नाङ्गानां तत्र भावनाया एव हि प्रत्ययवाच्यायास्ताभ्यां तत्कर्तृकत्व, सा च व्यर्थेत्यङ्गानामपि स एव कर्ता, उच्यते सत्यमर्थेन साङ्गे कर्तृत्वं तस्य

प्रयोजकत्वेनापि सम्भवति 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति स्मरणात् षड्भिर्हलैः कृष-
तीति च प्रयोगात् तत्रासति परम्पराप्रमाणे साक्षादेव कर्तृत्वं स्यात्, अस्ति
तु प्रमाणं परिक्रयवचनं तच्च कर्त्रन्तरसद्भावे दृष्टार्थं भवति सर्वत्र च स्वय-
मशक्तोऽन्येन कार्यं कारयति यजमानोऽपि शक्तः स्वयं कुर्यात् अशक्तस्त्व-
न्येन कारयेत् परिक्रयश्चान्यपक्षे भविष्यति दृष्टोत्सर्गस्त्वन्यथा शक्यत्वात्
स्वयमेव कुर्यादिति प्राप्ते ब्रूमः सम्भवति प्रयोजकत्वेनापि कर्तृत्वे परिक्र-
यस्य नित्यवदाम्नातस्य पाक्षिकत्वायोगान्नित्यमुपमहतुमुत्सर्गादन्यत्रान्यैरेव
कारयितव्यम् ॥

परिक्रीतानामृत्विजां स-
ख्याविशेषनियमाधिकरणम् ।

सू० तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यादनियमोऽविशेषात् ॥ ९ ॥

उत्सर्गादन्यत्रान्य इत्युक्तं तत्र कति तेऽन्ये इति सन्देहे विशेषाभा-
वादनियमः सर्वथा परिक्रयसिद्धेः, अथवा यजमानस्यैव कर्तृत्वे प्राप्ते परि-
क्रयवशादन्योपादानं, स चैकेनापि सिध्यतीत्येक एवान्यः स्यात्, अध्वर्य्वादि
सञ्ज्ञास्तु कर्मनिमित्ता अध्वरं युनक्तीत्यध्वर्युः, आवाहयतीति होता, तथा-
न्येऽपि, तथा च दर्शयति "य एवामुमावहामुमावहेत्यावाहयति स एव होतुः
होतृत्व मिति ततश्चैकस्यापि तत्तत्कर्म कुर्वतः पाव[1]कलानकद्रुत्य[2]वा ना-
नासञ्ज्ञा, तस्मादेकः स्यात्, स्यादेव यदि प्रवृत्तिसमये तदुत्तरकालं वैता सञ्ज्ञा
श्रूयेरन् वरणं त्ववृत्ताध्ययनेन तत्रैता श्रूयन्ते 'स ब्रह्माणं वृणीते' इत्यादि
न च तदा कर्मनिमित्तत्वं सम्भवतीति वरणनिमित्तत्वं, भिद्यन्ते च वरणा-
'न्येकस्यैव पुनः श्रुति'रिति न्यायात् न चैकस्मिन्पुरुषे बहूनि वरणानि सम-
वयन्ति दृष्टार्थत्वात्, न हि वृतस्य वरणं दृष्टार्थं, तेन वरणानां तन्निमि-
त्तानां च सञ्ज्ञानामसङ्कीर्णविषयत्वाद्यावद्वरणं यावत्सञ्ज्ञं च कर्तृभेदः कर्मा-
णाम्, अतस्तावत्सङ्ख्यैः कर्तृभिर्ज्योतिष्टोमस्य निर्वृत्तिः । किं पुनरिदं वरणम्?
उक्तं प्रार्थनमिति, तत्र महर्त्विजां होत्रकाणां च मन्त्रेण अग्निर्होताऽसौ
मानुष" इत्यादिना, अन्येषां तु लौकिक्या वाचा प्रतिप्रस्थाता मे भवानस्त्व-

(१) पावकेति पा ।
(२) उपपचेति तु पुस्त पाठ॰ ।

त्यादि, किमेतावता होत्रादित्वं भवति? को दोषः? न ह्येताः सञ्ज्ञाः प्राग्दृ
श्यन्ते वरणोत्तरकालं च य एव वृतः स्वयं चेदमाहमानीति मनसा सङ्कल्पयति,
तत्र होत्रादिसञ्ज्ञा प्रसिद्धवद्वृद्धे याज्ञिकप्रयोगे च व्यवह्रियमाणा दृष्टा,
तस्माद्य एव वृतः य एव च सङ्कल्पयति स एव होत्रादिसमाख्यां लभते, सत्रेषु
तु दृष्टार्थत्वाद्वरणस्यार्थलोपान्निवृत्तिः तदभावे चाध्वर्युरेहयति दीक्ष
यित्वेत्यादिव्यवहारदर्शनात्सङ्कल्पादेव होत्रादित्वसिद्धिः प्रकृतावपि हि
सङ्कल्पो निमित्तमेव यो हि व्रियमाणो नेच्छति न स होतेत्युच्यते तस्मात्प्र-
कृतौ वरणाभिधानात्तन्मिश्रः सङ्कल्पो निमित्तं सत्रेषु तु सङ्कल्पमात्र
प्रयोगदर्शनात् न चैवं वैरूप्यादशोभनमिति मन्तव्यं प्रमाणवत्त्वादीदृशस्यैव
शोभनत्वात् न हि सत्रे होत्रादिशब्दानां गौणत्वे किञ्चित्प्रमाण
मस्ति । यथाप्यत्यन्तमैकरूप्येण कार्यं तत्र सङ्कल्प एव निमित्तं य एव
क्रतूपक्रमे तदौपयिकं होत्रादिभावमात्मनः सङ्कल्पयति स एव होत्रादि
शब्दैरुच्यते तथा च वक्ष्यति 'सत्रे तु स्वयं कर्तृत्वाद्वरणभरणयोरनपेक्षित
योरग्रहणाद्विनैव ताभ्यामवैगुण्य'मिति योग्यतामात्रेणाध्वर्य्वादिसिद्धि
रिति, । नन्वदृष्टमध्वर्युत्वादिकं कथमविहितेन सङ्कल्पेन जायते? विहितमेव
तु वरणं तस्य जनकं युक्तं यच्चादृष्टमध्वर्युत्वादिकं तदर्थं वरणं तत्र सत्रेऽपि
तदनुपाख्यावरणवत् कर्तव्यमिति सुतरां तत्राध्वर्य्वादित्वसिद्धिः । न चा
दृष्टाध्वर्युत्वादिसद्भावे प्रमाणमस्ति वरणविधिर्हि दृष्टार्थतयोपपत्तेर्ना
दृष्टकल्पनायालं, यदि चादृष्टमिदं विहितोपायसाध्यं च ततो दर्शपूर्ण
मासयोर्होता वृतः सामिधेनीरन्वाहेति वचनात् प्रागेव वरणात्सामिधेनीषु
प्रवृत्त[1]स्य प्रसिद्धहोतृभावस्य पश्चाददृष्टार्थं वरणं न होतृत्वोपयोगीति हो
तृत्वं न स्यात्, तस्मादध्यवसायादेव होतृत्वमङ्गीकर्तव्यमिति सत्रेऽपि होत्रा
दित्वसिद्धिः । ननु होतृ-शब्दवाच्यः स्यामित्यध्यवसायादेव तद्वाच्यो भवती
त्येतदलौकिकमेव तच्छब्दवाच्यो भवति प्रार्थनादेव तच्छब्दवाच्यो भवती
त्येतद्वा किं लौकिकं तत्सिद्धं सञ्ज्ञया कर्तॄणां भेदः । माभूत्सञ्ज्ञाया वरणानां
तु बहूनां युगपत्प्रयोगवचनपरिगृहीतानां दृष्टार्थत्वेनैकपुरुषासमवायाद्वा-
बहुत्वं वरीतव्याः कर्तारो भिद्यन्ते ॥

१ प्रसिद्धस्येति पा ।

चमसाध्वर्यूणां पृथक्त्वाधिकरणम्।

सू० चमसाध्वर्यवश्च तैर्व्यपदेशात् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे पूर्वाधिकरणे ये इह कर्तारः सिद्धाः सन्ति चमसाध्वर्यवो नाम ते किं तेषामेवान्यतमाः? उत तेभ्योऽन्ये? इति यौगिकत्वात्सन्नायाध्वर्युपुरुषा एव चमसाध्वर्यव इति प्राप्ते ब्रूमः, "संज्ञानामस्तु योगेन वरणं तु पृथक् श्रुतम्। तत्तेष्वसम्भवात्तेषां तेभ्यो भेदं करिष्यति" एतेन सदस्यो व्याख्यातः, तस्यापि वरणसमाम्नानात् ॥

चमसाध्वर्यूणां बहुत्वनियमाधिकरणम्।

सू० उत्पत्तौ तु बहुश्रुतेः ॥ ११ ॥

तेषु सन्देहः किं चमसाध्वर्यव इति बहुवचनस्य संस्कार्यगतत्वेनाविवक्षितत्वादनियमः—एको द्वौ बहवो वा, उच्यते वरणाङ्गतया संस्कार्यविवक्षितं बहुत्वं क्रत्वङ्गतया तु तेषामुपादेयत्वाद्विवक्षितमेव बहुत्वं, न ह्यत्र[1] सिद्धक्रतुसम्बन्धानुद्दिश्य वरणमात्रं ग्रहसम्मार्गवद्विधीयते, किं त्वनेनैव वचनेन प्रकरणसहायेन वरणसंस्कारयुक्ताश्चमसाध्वर्यवः क्रतुं प्रति विधीयन्ते, वरणेन चमसाध्वर्यूनाम कर्तॄन् क्रत्वङ्गत्वेनोत्पादयतीति तस्मादुपादेयत्वात्तेषां कर्माङ्गतया विवक्षितं बहुत्वं, यथा च स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनसंस्कार्यस्यापि स्वाध्यायस्यार्थावबोधं प्रत्युपादेयत्वाद्विवक्षिता सङ्ख्येति शाखान्तराधिकरणे दर्शितम्। एतेन 'पुरोहितं वृणीत' इत्यत्राप्येकत्वविवक्षा व्याख्याता। तथाऽध्वर्युं वृणीत इत्यादावेकत्वमध्वर्युं कार्यार्थं वृत सर्वमाध्वर्यवमेकेन कर्तव्यमध्वर्युणा न कर्तव्यमित्यवगते तदा पत्नीन्यायेन मिथोनियमं पश्वेकत्ववदेव, तथा होत्रादिकमपि, होत्राध्वर्य्वोस्तु मिथोभिन्नकर्तृत्वमङ्ग समाख्याभेदात् ॥

चमसाध्वर्यूणां दशसंख्यानियमाधिकरणम्।

सू० दशत्वं लिङ्गदर्शनात् ॥ १२ ॥

स्थिते बहुत्वे कियन्तो बहवः इत्यनियमे त्रित्वे वा प्राप्ते चमसदशत्वात्तद्गणाभिस्तावद्भिर्भवितव्यम् बाधिकस्य प्रमाणाभावाद्दशैव ॥

---

(१) न ह्यत्रेति पा।

शमितुःपृथक्त्वाधिकरणम् ।

सू० शमिता च शब्दभेदात् ॥ १३ ॥

अस्ति शमिता स किं प्रकृतेभ्योऽन्यस्तेषां वाऽन्यतमः इति संशये संज्ञाभेदादन्यत्वं यौगिकत्वात्संज्ञाया वरणाभावाच्च तेषामेवान्यतमः तत्राध्वर्योः पराङ् वर्ततेऽध्वर्युस्तु पशोः संज्ञप्यमानादिति वचनादसामर्थ्यादन्ये तत्पुरुषाः संज्ञपयेयुः ॥

उपगस्यापृथक्त्वाधिकरणम् ।

सू० उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥ १४ ॥

सन्त्युपगाः ते किं प्रकृतेभ्योऽन्ये? उत त एवे?ति तत्र गातॄणां गुणभूता उपगातारो लोकवत् न चर्त्विजामृत्विजस्तुल्यकक्षा गुणभूता भवितुमर्हन्तीत्यन्ये इति प्राप्ते उच्यते—उत्पत्तौ वरणाभावात्संज्ञायाश्च यौगिकत्वादृत्विजामेव प्रैषप्रैषार्थकारित्ववत्परस्परोपकारसम्भवादृत्विज एवोपगायेयुः ॥

सोमविक्रेतुः पृथक्त्वाधिकरणम् ।

सू० विक्रयी त्वन्यः कर्मणोऽचोदितत्वात् ॥ १५ ॥

अस्ति सोमविक्रयी स किं तेषामन्यतम? उतान्य? इति पूर्ववद्वरणाभावात्तेषामन्यतमः, नैवं विक्रयस्याक्रत्वर्थत्वात्क्रत्वर्थोपात्ता ऋत्विजो न तं कुर्युस्तस्मादन्यो विक्रयी ॥

ऋत्विगिति नाम्नोऽसर्वगामिताधिकरणम् ।

सू० कर्मकार्यात्सर्वेषामृत्विक्त्वमविशेषात् ॥ १६ ॥

प्रस्तादयश्चमसाध्वर्यवश्च बहवः कर्तारः समधिगताः, ते सर्वे किमृत्विक्शब्दवाच्या? उत केचिदेवे?ति तत्र "ऋतौ कार्यं हि सर्वेषां तेनर्तुयजनादमी । सर्वे तदभिधेयाः स्युरविशेषेण यष्टृवत्" ऋतुयजननिमित्तो ह्ययमृत्विक्शब्दः प्रवृत्तः, सर्वे च ते तत्कार्यकरणादृतौ यजन्तीति यष्टृशब्दस्येव ऋत्विक्शब्दस्याप्यभिधेयाः सप्तदशर्त्विज इति वचनमप्युन्यायानुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः "ऋतुयागनिमित्तत्वे भवेत्सर्वाभिधायिता । सङ्ख्याश्रुतिविरोधात्तु नैवैवं सहामहे । वरणं तन्निमित्तं स्याद्ब्रह्माध्वर्य्वादिशब्दवत् । ततो नातिप्रसङ्गः स्याद्वरणं ह्येवमर्थवत्" ॥

ऋत्विजो वृणीत इति यूपं छिनत्तीतिवद्वरणेनर्त्विजः कुर्यादित्यर्थः न तु प्रसिद्धानृत्विजो वृणीत इति । ननु वरणनिमित्तत्वेऽप्यसिद्धं स्यात् चमसाध्वर्यूणामपि वरणसद्भावात्, उच्यते न वरणमात्रं निमित्तं किं तु ब्रह्मादिगतो वरणविशेषः । ननु ब्रह्मादिष्वनुगतं चमसाध्वर्युभ्यो व्यावृत्तं वरणावान्तरसामान्यं न किंचित् मा भूदवान्तरसामान्यं विशेष एव निमित्तं योऽयमृत्विक्शब्दो ब्रह्मादिशब्दवदेकैकस्यैव न वाचकः सोऽयं साधारणशब्दो न सामान्यशब्द इति यथाश्रुतभाष्यार्थः । नन्वेवं युक्तं क्लृप्तावयवशक्तिपरित्यागाददृष्टशक्त्यन्तरकल्पनाप्रसङ्गात् स्मृतिविरुद्धं च—क्विन्नन्तत्वेन निपातनात् 'कर्तरि कृदि'ति वचनात् तथाऽन्यदपि स्मरणम् 'ऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते' इति एवमपि वरणनिमित्ताऽऽश्रीयेत यद्यन्यथा सप्तदशश्रुतिर्नोपपद्येत सा तु यथा वरणनिमित्तत्वे तद्विशेषनिमित्तत्वादुपपद्या तथर्तुयजनमपि ब्रह्मादिगतमेव ऋत्विक्शब्दस्य निमित्तम् इति हरिशब्दस्येव पशुगतं हरित्वम्, एवं च प्रसिद्धावयवशक्तिपरित्यागः स्मरणविरोधश्च न कृतो भवति, श्रुतिश्चोपपादिता वरणविधिश्चैव प्रसिद्धपदार्थको भवति यावदुक्तं भवति याजकान् वृणीते इति तावदृत्विजो वृणीते इति तेन नाप्रसिद्धपदार्थकत्वं वरणनिमित्तकत्वे तु यूपादिवदप्रसिद्धपदार्थकत्वं वचनव्यक्तिविपर्यासश्चैव स्यात्, न चैतन्न्याय्यम् अध्वर्य्वादिशब्दानां तु प्रसिद्ध्यभावाद्य एव च वरणेन प्रकारान्तरेण वाऽध्वर्युत्वेन क्रतुम्यामभि परिकल्प्येत स एवाध्वर्युरिति युक्तम् ऋत्विक्शब्दस्तु प्रसिद्धावयवत्वात्सख्याश्रुतेश्च क्रतुयजनविशेषनिमित्त इति विवेकः ॥

दीक्षादक्षिणाय चोक्ता नामेव ब्रह्मादीनां सप्तदशर्त्विक्त्वाधिकरणम् ।

सू० नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात् ॥ १७ ॥

सप्तदशेत्युक्ते के ते इत्यनियमे प्राप्ते ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीत्युक्त्वाऽग्नीधे ददातीत्युक्त्वा ब्रह्मणे ददातीत्यादिना ब्रह्मादीनां षोडशानां कीर्तनात्तेषामृत्विक्त्वम् ॥

ऋत्विजां स्वामिसप्तदशत्वाधिकरणम् ।

सू० स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात् ॥ १८ ॥

अथ सप्तदश किं सदस्य ? उत यजमान ? इति संशय, तत्र कर्मकृत्त्वात्सदस्य, न चासौ नाम्नोति मन्त्रस्य वरणाऽभावात्, न च ब्रह्मण एवेद वरण तस्य हि ब्रह्माण वृणीत इति वरण विहित न पुनर्विधातु शक्य मनुवादे चानर्थक्यमध्वर्य्वादिष्वपि तथा प्रसङ्ग । न च सदस्यव्यतिरेकेण ब्रह्मवरणे नास्ति ब्रह्माण वृणीत इति वरणवचनमृत्विग्बहुत्वसाधनाधिकरणे भाष्यकृतोदाहृत, तस्मात्सदस्य सप्तदश इति प्राप्ते ब्रूम "सदस्य वरणमदृष्टार्थ न तु कश्चिदपि पदार्थस्तेन कर्तव्यो येन यजमानादन्य ऋत्विक् स्यात् तस्मात्स्वामी सप्तदश ॥

आध्वर्य्वादिषु अध्वर्य्वादीना कर्तृनानियमाधिकरणम अत्र प्रकृतिविकृतिसर्वार्थत्वाधिकरण वा ।

सू॰ ते सर्वार्था प्रयुक्तत्वादग्नयश्च स्वकालत्वात् ॥ १९ ॥

नाना कर्तृषु सिद्धेषु साम्प्रत मवधार्यते किमव्यवस्थित तेषा कार्य किं वा व्यवस्थित तत्र प्रकरणाविशेषात्सामर्थ्याच्च यद्येन शक्य कर्तु तत सर्वमव्यवस्थया कुर्यात दुर्बला हि लिङ्गप्रकरणाभ्या समाख्या न तद्विरोधेन नियम कर्तुमल, तत सर्वे सर्वार्था स्थित तावदपर्यवसितम अग्निषु चिन्ता ते ह्यनारभ्यवादेन यदाहवनीये जुहुतीत्यादिना होमार्थतया विहितास्ते किं प्रकृत्यर्था ? उत वैकृतानामप्यामनहोमादीना साधारणा ? इति पर्णतादिवत प्रकृत्यर्थत्व मन्यमानस्योत्तरम अग्नयश्च सर्वार्था इत्यनुवर्तते तदनुवृत्त्यर्थ चान्तरा सूत्रकरण स्वकालत्वात्स्वतन्त्राम्नानादप्रकरणाधीतत्वादित्यर्थ । न चात्र द्विरुक्तिदोष प्रकृतिसमकालमेव विकृतावप्युपदिष्टत्वाद्धोमस्य यत्र तु यागमात्रे चोदिते प्रकृतित एव चतुरवत्त जुहोतीत्येतदतिदेशात्प्राप्यमाण प्रतीक्षितव्य तत्र पर्णमयी न्याय । उपदिष्टेषु तु वैकृतेष्वपि होमेषु समानमेवाग्निविधान स्थिता दुत्तर लिङ्गप्रकरणाभ्या हि न सर्वथा समुदितकर्तृत्व प्राप्त येन समाख्याविरोध स्यात् किं त्वनियमेन । तत्र किं केन इत्यस्ति व्यवस्थाऽपेक्षा सा च कुर्वती समाख्याऽनुगुणत्वाच्च बाधितव्या । तस्माद्यथासमाख्य नियम

१ समुच्चितकर्तृत्वमिति ।

हौत्रं होत्रा आध्वर्यवं चाध्वर्युणा तथा क्रियेत एवोत्सर्गः सर्वं हौत्रं होत्राऽध्वर्यवमध्वर्युणेति न, क्वचिदपोद्यते, यत्र प्रत्यक्षं वचनं यथा मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाहेति यत्र च विशेषसमाख्या यथा पोत्रीयं नेष्ट्रीयं याजमानमिति तत्र विशेषसमाख्यावचनबलाच्च सामान्यसमाख्याऽपोद्यते, तदुक्तं "तस्योपदेशसमाख्यानेन निर्देशः" इति, तदिदं समाख्याविनियोगस्यैवातिप्रसङ्गनिवारणेन शेषीभूतं सूत्रं नाधिकरणान्तरम् अत एव तस्यैव लिङ्गं पश्चाद् दृश्यते प्रातरनुवाके होतृदर्शनादिकम् ॥

प्रैषानुवचनयोर्मैत्रावरुणकर्तृकत्वाधिकरणम् ।

सू० प्रैषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् ॥ २० ॥

उपदेशात्सिद्धे समाख्याबाधे तद्विशेषचिन्ता 'मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाह' इति किं प्रैषमात्रेऽनुवचनमात्रे च मैत्रावरुणोपदेशेन होत्रादिसमाख्याबाधः? उत यानि प्रैषान्तान्यनुवचनानि होता यक्षदग्निमित्यादीनि तेष्वेवेति संशयः, "प्रैषानुवचने देशात्साहित्यमविवक्षितम्। विधीयते प्रत्यस्तोऽत्र समस्तव्यस्तयोस्तयोर्नैव समस्तयोरेव मैत्रावरुणचोदना। यज्ञातकर्तृकत्वेन व्यस्ते हि ज्ञातकर्तृके" प्रैषाणामध्वर्युरनुवचनानां च होता नियत इत्यने[1]अर्पितं कर्तृविधानं, यानि तु प्रैषान्तान्यनुवचनानि तेषु प्रैषांशे आध्वर्यवानुवचनांशेन हौत्रः प्राप्तैकमन्त्रत्वेन नानाकर्तृसमावेशासम्भवात् होत्रध्वर्य्वोश्च प्राप्तनामज्ञातकर्तृकाणां मैत्रावरुणविधानमपेक्षितार्थं भवति तदधिकारे चेदं वचनमिति तत्रैव मैत्रावरुणविधिः ॥

चमसहोमेऽध्वर्योः कर्तृताऽधिकरणम् ।

सू० चमसांश्चमसाध्वर्यवः समाख्यानात् ॥ २१ ॥

चमसेषु संशयः किं तैश्चमसाध्वर्यवो जुहुयुः? उत अध्वर्युः? तत्राध्वर्युसमाख्या सामान्यभूता बाधित्वा विशेषसमाख्यया चमसाध्वर्यव एव तैर्जुहुयुरिति 'सामान्यनिर्देशो हि विशेषस्य बाधकः। यत्र आध्वर्यवं चैव चमसाध्वर्युप्राप्त्यर्थत्वेऽपि चमसेऽध्वर्युवद्ग्रहाद्यसमाख्ययैव यत'।

१ इत्यनपेक्षितमिति पुस्त० पाठः ।

ततः साऽध्वर्य्यपेतत्वाच्च तद्बाधेन वर्त्तते । तद्बाधे हि चमसाऽध्वर्युसंज्ञैव न स्यात् अतद्गुद्भावात् काममजुहुतामेव तद्भावः स्यात्, अतो ऽध्वर्युर्जुहुयात् तस्य ग्रहहोमादिव्यापृतत्वेनाशक्तौ सत्यां ते जुहुयुः ॥

श्येनवाजपेययोरनेककर्तृकताधिकरणम् ।

सू० वेदोपदेशात्पूर्ववद्वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः ॥ २२ ॥

औद्गात्रे समाम्नातः श्येनो वाजपेयश्चाध्वर्यवे द्वावपि ज्योतिष्टोमविकारौ तत्र किं प्रधानवेदसमाख्यात उद्गाताऽध्वर्युश्चेतरश्चेतरत्र वा सर्वपदार्थानतिदिष्टान् कुर्यात्? उत प्रकृतिवन्नाना कर्त्तारः? इति तत्र प्रधानविधिविधेयत्वादङ्गानां तत्समाख्यालाभात्तस्याश्चोपदेशरूपत्वेनातिदेशाद्बलीयस्त्वात्तत्समाख्यात एक एव कर्त्ता सर्वं कुर्यात्, प्रकृतौ तु प्रत्यक्षवचनैरेव नानात्वविधानात्सत्यामपि प्रधानद्वारेणाध्वर्यवसमाख्यायां नानैव कर्त्तारः, इह तु चोदकदौर्बल्यात्तद्बाधेन सामाख्यात एक एव कर्त्ता स्यात् । अत्रोच्यते भवेदेवञ्चोदको यदि दुर्बलः, स तु प्रथमभावित्वात्समाख्यां बाधते बलात् । अङ्गानां हि समाख्यानं प्रयोगवचनाश्रयं चोदकप्राप्त्यपेक्षस्तु प्रयोगविधिसंबन्धः । प्राकृतानामङ्गानां वैकृतप्रयोगविधिसंबन्धोत्तरकालं तत्समाख्या भवेत् तत्सम्बन्धश्च चोदकप्रापितानां स्यात्, तेन च ते प्राप्यमाणाः सकर्तृका एव प्राप्यन्त इति कर्त्रपेक्षाभावादपेक्षानिबन्धनश्रुतिकल्पना समाख्या न कर्त्रन्तरमलं कल्पयितुम् । न चात्र "शरमयं बर्हि" रिति वत्प्राप्तबाधः, कल्प्यत्वात्समाख्याविनियोगस्य, कल्पनायाश्चापेक्षाधीनायास्तदभावेऽनुदयात्, अपि च पाठनिमित्ताध्वर्य्यादिसमाख्या न विधिनिमित्ता, न चौद्गात्रे पदार्थानां पाठः, तेन नास्ति समाख्यैव विद्यमानाऽपि दुर्बला । श्येनादौ तेन नानैव कर्त्तारः प्रकृताविव ॥

इति शास्त्रदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

अथ तृतीयेऽध्याये अष्टमः पाद आरभ्यते ॥

क्रयस्य स्वामिकर्मताधिकरणम् ।

सू० स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

अस्ति हि परिक्रयो ज्योतिष्टोमे द्वादशशतदानमाध्वर्यवे समाम्नातम् औद्गात्रे च दर्शपूर्णमासयोश्चान्वाहार्यदानमाध्वर्यवे ते किमध्वर्य्वादिना कर्तव्ये? उत यजमानेन? इति संशये समाख्यानादध्वर्य्वादिना यथा चाध्वर्युः स्वदक्षिणेतरान् परिक्रीणीते तमुपायं यजमानः कुर्यादिति प्राप्ते ऽभिधीयते स्वामिकर्तृकत्वे सर्वत्र प्राप्ते परिक्रयवशात्परम्परया यागकर्तृत्वमाश्रितं, न हि समाख्यामात्रात्साक्षात्कर्तृत्वं प्रधानवाक्यस्वरसावगतं शक्यते बाधितुं, न हि यः कामयेत वीरो म आजायेतेति स चतुर्होतारं जुहुयादित्यादिष्वध्वर्योः श्रवणमिति अतः परिक्रयात् प्रागध्वर्य्वादेरभावाच्च तत्कर्तृकत्वं परिक्रयस्य, यजमान एव कर्ता तस्य चात्मनि परिक्रयविरोधात्कर्त्रन्तराणि प्राप्नुवन्त्यन्यत्रैव भवन्ति नियममात्रं समाख्यया क्रियत इति न परिक्रयेऽध्वर्युः समाख्यया भवति । किं च सत्यपि कर्त्रन्तरप्रवेशे ऽवश्यं स्वयं यजमानेन किञ्चित्कर्तव्यं तद्विषय एवायं परिक्रयविधिर्लोपशादध्वर्य्वादिरत्यन्ताप्राप्त एव विधेयः तस्माद्याजमानं 'दानं' यत्र तु वचनमस्ति य एतामिष्टकामुपदध्यात्स त्रीन् वरान्दद्यादित्यादि, तत्र चार्त्विज्ञामपि स्यात्, वचनस्यातिभाराभावात्, अन्यत्र यजमानस्यैव ॥

वपनादिसंस्कारणां याजमानताधिकरणम् ।

सू० संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेदं कर्मवद् व्यवतिष्ठेरन् ॥ २ ॥

पुरुषसंस्काराः केशश्मश्रुवपनादयः किमाध्वर्यवाः? उत याजमाना एवे? ति समाख्यानादाध्वर्यवत्वे प्राप्ते ब्रूमः संस्काराः संस्कृतस्य कार्ययोग्यतामाधातुं क्रियन्ते, न च कश्चिद्योग्यताजननार्थं कर्तारं परिक्रीणीते स्वयमेव योग्यस्यातु स्वतश्च कार्ये प्रतिगुणभावेन परिक्रीणीते तेन गुणतयैव परिक्रीतानां कर्तॄणां प्राप्तेर्यथाप्राप्तानामेव च समाख्यया व्यवस्थानाद्यजमानस्यैव पुरु-

पायां गुणभावस्तत्रैव समाख्यया नियमः, संस्कारास्तु याजमाना वचना-
दृत्विजामपि भवन्ति हिरण्यमालिन ऋत्विज इतिवत् ॥

तपसोयाजमानताधिकरणम् ।

सू० तपश्च फलसिद्धित्वाल्लोकवत् ॥ ३ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमे तपः कायशोषणं कर्म त्र्यहं नाश्नातीत्यादि तदा-
ध्वर्यव?मुत याजमान?मिति समाख्यानादाध्वर्यव दुःखात्मकत्वेन च कर्तृ-
प्रतिकूलत्वाचासौ संस्कार इति मन्यते । दुःखात्मकत्वादस्य दुःखफलं,
कार्यविरोधिनमधर्मं क्षपयितुं योग्यताऽस्तीति क्रतुफलप्रतिबन्धकपापक्षप-
णेनैवास्य क्रत्वर्थत्वं लिङ्गप्रकरणाभ्यामवगम्यते यजमाने च फलेनोत्पत्तव्यम
तोऽस्यापि फलिसंस्कारत्वाद्याजमानत्व वचनादृत्विजामपि स्याद्यथर्त्विज
उपवसन्तीति, ॥

आकाङ्क्षानिरासः, लोहितो-
ष्णीषतादीनां सर्वर्त्विग्धर्मता-
धिकरणं वा ।

सू० गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था-
स्यात्, ॥ ४ ॥

ये च संस्कारा एव वचनादृत्विजां जाता हिरण्यमालित्वादयः
किं ते समाख्यया तत्पुरुषैः कार्या? उत सर्वैर्त्विग्भि?रिति समाख्यया
तत्पुरुषैरिति प्राप्ते ब्रूमः, यत्र पुरुषस्य गुणभावस्तत्र केन विशेषेण तत्सि-
द्धिः कः कुर्यादि? त्यपेक्षिते नियमः समाख्यया क्रियते संस्काराणां तु
यावत्संस्कार्यमावश्यकतया तद्विरुद्धमनपेक्षितं च नियमं न शक्नोति समाख्या
कर्तुमिति सर्वविषयता ॥

वृष्टिकामनाया याजमान-
ताधिकरणम् ।

सू० तथा कामोऽर्थसंयोगात् ॥ ५ ॥

ज्योतिष्टोमे सदोमाने गुणकामश्रुतयः "यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः
स्यान्नीचैः सदो मिनुया' दिति स किमाध्वर्यव?यदि कामयेताध्वर्यु?रिति
उत याजमानः? यदि कामयेत यजमान? इति, तत्र मिनुयादित्याध्वर्यवे सर्व-
नामसामानाधिकरण्यादाध्वर्यवे च प्रवचनेऽध्वर्योः समाख्याधिकृतत्वात्स
एव कामयतिना निर्दिश्यते इति तस्यैवेदं फलं, नैवं मिनुयादिति परस्मै-
पदश्रुत्याऽध्वर्युव्यापारः परार्थः श्रूयते तया श्रुत्या विरोधात् वाक्यगम्यं

१ नाञ्चंपार्टोत पा' ।

तत्सामानाधिकरण्यं कामयतेर्बाध्यते। किं च यन्यो गुणो नित्यतया विहितः नाभिदघ्नं पर्येति इत्यादि स क्रत्वर्थत्वाद्यजमानस्य कर्तव्यः यद् यदि काम्योऽपि गुणस्तस्यैव चोद्यते तत स तेन नित्यस्य बाधमनुमन्यते अध्वर्य्येण तु गुणेनात्मार्थस्य गुणस्य बाधं यजमानो नानुमन्येत[1] न हि तस्याध्वर्युस्थेन काम्यगुणज्ञानेनात्मस्य ज्ञानं नित्यविषयं निवर्तते, तस्माद्यदि कामयेत यजमान इति सम्बन्धात् याजमानं गुणफलं यत्र तु पृथगुपदेशो यथा ऽऽत्मने यजमानाय वा यं कामं कामयेत् तमुद्गाता उद्गायेदि ति तत्र पृथग्यजमानग्रहणाद् वा-शब्दाच्चात्मने इत्युद्गातृश्रुतेः वचनस्य चातिभाराभावात्तस्यैव फलम्॥

वायुर्दादिमन्त्राणां याजमानत्वाधिकरणम्।

सू० मन्त्राश्चाकर्मकरणास्तद्वत्॥ ६॥

इहाऽऽकरणभूताः प्रत्यगाशिषो मन्त्रा उदाहरणम्, "वायुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देही"त्यादयः ते किमध्वर्युणा प्रयोक्तव्याः? उत यजमानेने? ति समाख्ययाऽऽध्वर्यवत्वे प्राप्ते ब्रूमः कर्मफलमत्राशास्य नर्त्विक्फलम्, पकस्यर्त्विक्प्रसङ्गात्, यजमानाच्चर्त्विक्फलं दक्षिणालाभस्य कमाशास्य नाम्ने, कर्मफलं च यजमानगामित्यात्मप्रत्यगात्मविषयत्वेन प्रार्थ्यत इति लिङ्गात्समाख्यां बाधित्वा यजमान एव प्रयुञ्जीत।

द्व्याम्नातस्योभयकर्तृकत्वाधिकरणम्।

सू० द्व्याम्नातेषूभौ द्व्याम्नानस्यार्थवत्त्वात्॥ ७॥

दर्शपूर्णमासयोः केचिन्मन्त्राः सामान्यरूपेणाध्वर्यवे पुनश्च विशेषरूपेण याजमाने काण्डे समाम्नाताः, 'वाजस्य मा प्रसवेने' त्यादयः ते किं येन केनचित्प्रयोक्तव्याः? उत यजमानेनैव? अध्वर्युणैव? उभाभ्यां? वेति संशय, तत्र मन्त्रैकत्वादेकेनैव सिद्धेः कश्चिदपूर्वाद्विनियमः न्यायसाम्यम् स्याद्वा यजमान एव वाऽध्वर्योस्य ग्रहणादेराध्वर्यवत्यान्मन्त्रोऽपि तेनैव प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः, सत्यपि हि मन्त्रैकत्वे पाठद्वयं प्रयोगद्वयेन दर्शितकर्मारभ्यते, न च मन्त्रस्य रूपमेव मन्त्रार्थता दृश्यते, किन्तु पाठविशिष्टमेव

१ नानुमन्येत इति पा।

तादृशस्यैव प्रकरणे विपरिवृत्तेः, अपेक्षितश्च मन्त्राणां प्रकाशनोद्यः न स्वप्रकाशिता. स्वार्थमभिदधति, तत्र पाठस्य विपरिवृत्तेस्तदतिक्रमे कारणं नास्तीति मत एव प्रयोगकाले मन्त्राणां पाठसिद्धिः । अन्यथा हि स्मृतिस्थैर्यप्रकाशनसम्भवाच्चैकान्तेनोच्चारणं सिध्यत् अतो यत्र पाठद्वय तत्र समाख्याद्वयेन कर्तृद्वयं प्राप्तद्विचविषयत्वेनाविरोधात्समुच्चीयते ।

अभिज्ञस्यैव याचयितव्यत्वाधिकरणम् । - सू॰ ज्ञाते च वाचनं न ह्यविद्वान्विहितोऽस्ति ॥ ८ ॥

वाजपेये "ऋत्वीर्यजमानं वाचयती"ति श्रुत, तत्र किं ज्ञश्चाज्ञश्च द्वावपि वाचयितव्यौ? उत ज्ञ एव? अथवा अज्ञ एवे ति याजमानमन्त्रमहत्त्वाच्चिन्त्यते तत्र 'अविशेषाद्दुभौ यद्वा स्वयमेव वदेद् बुधः । अज्ञस्तु याच्यते नैव न ह्यज्ञो विद्यते क्रतौ अधिकारो हि विदुषां नान्येषामिति निश्चयः ब्रूहीति स्मरणात् ज्ञस्य सम्भविष्यति वाचनम् ॥

द्वादशद्वन्द्वानामाध्वर्यव स्वाधिकरणम् । सू॰ याजमाने समाख्यानात्कर्माणि याजमानं स्यु' ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वत्सस्मुपावसृजत्युखामधिश्रयति ब्रीहीनवहन्तीत्यादिभिः प्रत्येकं कर्माणि सामान्यरूपेणाध्वर्यवे विहितानि पुनश्च याजमाने वत्सं चोपावसृजत्युखाञ्चाधिश्रयतीत्याद्यनुकीर्त्य[१] तानि वै द्वादश द्वन्द्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि सम्पाद्य यजेते"ति श्रुतं, तदेतेषां द्वाम्नातमन्त्रवदुभयकर्तृकत्वं न सम्भवति एकेन कृतानामितरेण कर्तुमशक्यत्वादत एकः कुर्यादिति स्थिते कः कुर्यादि? ति विशेषसमाख्यानाद्यजमान इति प्राप्ते उच्यते 'कर्माणि यत्र चोद्यन्ते तत्रैषां कर्तृतेक्षिता । आध्वर्यवे च चोद्यन्ते कर्माण्याध्वर्यवात्[१]यतः याजमाने तु द्वन्द्वतासम्पादनमात्रं विहितानां निर्ज्ञातकर्तृकाणां विधीयते, द्वयोर्द्वयोर्मिथ. प्रत्यासन्नत्वसम्पादनत्वमित्यर्थः । न तु कर्मणां विधिः, न चान्येन क्रियमाणानामन्येन द्वन्द्वत्वसम्पादनमशक्यम् । ननु द्वन्द्वानि सम्पाद्य यजे-

१ आध्वर्यवायतः पा॰ ।

नेति चेत्—प्रत्ययेनात्मनेपदसमानकर्तृकत्वात् दुन्दुतासम्पादन वचनादेव याजमान तद्गुणात्कर्मणामपि स एव कर्ता स्यात् न, प्रयोजकत्वेनापि कर्तृत्वसम्भवात् यतोऽध्वर्युणैव क्रियमाणानां दुन्दुतां यजमानोऽध्वर्युं स्मारयिष्यतीत्यदोषः ॥

होत्राध्वर्यवकरणानुष्ठातृत्वाधिकरणम् ।

सू० विप्रतिषेधे करणः समवायविशेषादितरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीये पशौ युगपदध्वर्युणा होत्रा च प्रयुक्तौ परिव्याणकरणक्रियमाणानुवादिनौ 'परिवीरसि' "युवा सुवासा" इति मन्त्रौ चोदकपरम्परया कुण्डपायिनामयनसत्रे प्राप्तौ तत्र चर्त्विक्समाम्नातः यो होता सोऽध्वर्युरिति, तत्रैको होता तौ प्रयोक्तुमशक्तः किं होत्रं ब्रूयादुताध्वर्यवम्? इति संशये अनियमोऽथवा होतुः सतोऽध्वर्युत्वविधानादपरित्यक्तस्वधर्मो होताऽध्वर्युधर्मैः सम्बन्धुमर्हति परिधिरिव स्वधर्माविरोधेन यूपधर्मैरिति, क्रियमाणानुवादिनमेव वदेत् एवं प्राप्ते ब्रूमः "प्रत्यक्षवचनात्प्राप्तिर्हौत्राणामाध्वर्यवेषु हि। हौत्रेषु चोदकात् प्राप्तिश्चोदकाद्बलवत्तरम्" ॥ यो होता सोऽध्वर्युरिति मुख्यस्याकृतिशक्तो होता सपव्याध्वर्युर्नाम्नेषु कार्येषु प्रत्यक्षेण वाक्येन विधीयते, हौत्रेषु तु चोदकात् प्राप्तिरिति वाक्यबलादाध्वर्यवमेव वदेत्, परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति नियोजनमात्रे परिधिर्वचनेन विधीयते, न यूपधर्मेष्विति वैषम्यम्। यत्तु सत्रेषु होत्रादयो न सन्ति तदभावाच्च न होत्रादिषु चोदकः प्राप्तिरित्याह तस्य हौत्रेण होतुश्चोदकात्सम्बन्धात् इति भाष्यविरोध, सत्र तु कुण्डपायिनामयन, यद्यपि हि "सत्रे चोदकचोदना" इति किं चैवं यो होता सोऽध्वर्युरिति वचनेन किं विधीयते? न हि होताऽस्ति योऽध्वर्युकार्यं विधीयते। अथ होत्रमाध्वर्यवं चैकः कर्ता कुर्यादित्येतावद्विधीयते तदोभयोरपि प्रत्यक्षवचनाविशिष्टत्वेन तुल्यबलत्वादाध्वर्यवस्य बलीयस्त्वं न स्यादित्यधिकरणविरोधः, प्रयोगविधानां दृष्टमिति च नित्यत्वनयोर्विशिष्यति इत्यास्तां तावत् ॥

प्रैषप्रैषार्थयोः पृथक्कर्तृत्वाधिकरणम् ।

सू० प्रैषेषु च पराधिकारात् ॥ ११ ॥

प्रोक्षणीरासादयाग्नीदग्नीन् विहरेत्यादयः प्रैषाः प्रोक्षण्यासादनाग्निविहरणादयः प्रैषार्थाः किमध्वर्युणैवैतेन कर्तव्याः? उतान्यः प्रैषितुस्तदर्थानां कर्त्तेति संशये समाख्यानादुभयत्राऽध्वर्युः प्राप्तकालतायाञ्च लोड् भविष्यति न प्रैषे समाख्याबलादिति प्राप्ते ब्रूमः—मध्यमपुरुषस्याग्नीदिति च संबोधनस्य चेतनान्तरविषयत्वादुक्तेऽनुपपत्तेः प्राप्तकालताऽपि पुरुषान्तरं प्रति वक्तव्या तदुरं प्रैष एवायं प्रैषसमाख्यानात् स चात्मनि न सम्भवतीति लिङ्गेन समाख्यां बाधित्वाऽन्यः प्रैषिताऽन्यश्च प्रैषार्थः कर्ता ॥

प्रैषप्रैषार्थयोः यथाक्रममध्वर्य्वाग्नीध्रताधिकरणम् ।

सू० अध्वर्युस्तु[1]दर्शनात् ॥ १२ ॥

प्रैषितुरन्यः प्रैषार्थकर्त्तेति स्थितं, स किमध्वर्युः प्रैषार्थकर्ता? अग्नीच्च प्रैषिता उत विपरीत?मिति संशये अर्थानां प्रधानभूतत्वाद् भूयस्त्वाच्च न तत्राध्वर्युबाधो युक्तः प्रैषस्य त्वेकत्वात् गुणत्वाच्चाध्वर्युं बाधित्वाऽग्नीत्कर्ता भवत्विति प्राप्ते उच्यते—अध्वर्युः प्रैषिता स्यात् एवं हि तेनैव प्रयोक्तृत्वेन प्रैषार्था अपि कृता भवन्तीति न क्वचित्समाख्याबाधिता स्यात् इतरथा प्रैषेऽत्यन्तबाधिता स्यात्, न चाबाधसम्भवे तद्युक्तम् अतोऽध्वर्युः प्रैषमग्नीत् प्रैषार्थान्कुर्यादिति ॥

करणमन्त्रेषु स्वामिफलस्याशासितव्यताधिकरणम् । वर्चोन्यायः

सू० ऋत्विक्फलं करणेष्वर्थवत्त्वात् ॥ १३ ॥

अकरणत्वात् प्रत्यगाशिषो मन्त्रा लिङ्गाद्याजमाना इत्युक्तं, ये तु करणमन्त्रा "ममाग्ने वर्चो विहवेष्वि"त्यादयः ते प्रत्यगाशिषोऽपि क्रियाङ्गत्वादध्वर्युणैव वक्तव्याः न त्वन्येनोच्यमाना अध्वर्योः क्रियां प्रकाशयन्ति । न च मन्त्रवशेन प्रधानभूतायां क्रियायामध्वर्युबाधो युक्तः तेन मन्त्रस्याध्वर्यव एव तद्गतं च वर्चः प्रभृति सूक्तवाकगतायुरादिवत्फलमिति स्थिते किं तत्फलमध्वर्योः? उत यजमानस्ये?ति ममेति लिङ्गादध्वर्योरिति प्राप्ते

[1] अध्वर्युस्तद्दर्शनादिति पा० ।

प्रधानवाक्यगतात्मनेपदश्रुत्या साङ्गप्रधानभावनाविषयाङ्गफलभावनानामपि यजमानगामित्वमुक्तमिति तद्विरुद्धं लिङ्गं नर्त्विग्गामित्वं बोधयितुमलम् अतो ममेति यजमानव्यतिरेकजनिता षष्ठी मम यो यजमानस्तस्य यत् इति यजमान एव बोधात्ममेति निर्दिश्यते अतस्तस्यैव फलम् ॥

करणमन्त्रेषु कर्मार्थफलस्य ऋत्विग्धर्मताधिकरणम् ।

सू॰ कर्मार्थं तु फलं तेषां स्वामिनं[1] प्रत्यर्थवत्त्वं स्यात् ॥ १४ ॥

यत्तु मामासन्नाप्तमित्यसन्नापनादिकं फलं कर्मानुष्ठानोपयिकं यजमानस्यात्मीयकर्माविघातार्थमृत्विग्गामित्वेनैवेष्टमित्यात्मनेपदानुगुण्यादृत्विग्गामीति युक्तम् ॥

सू॰ व्यपदेशाच्च ॥

यत्र व्यपदेशो भवति नौ सहेति तत्रापि द्विवचनस्यानुपपत्तेर्ऋत्विग्गामित्वम् ॥

द्रव्यसंस्कारस्याङ्गप्रधानार्थताधिकरणम् ।

सू॰ द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात्सर्वकर्मणाम् ॥ १५ ॥

बर्हिर्धर्माणामङ्गप्रधानार्थत्वं पूर्वमुक्तमुत्तरविवक्षया प्राप्यते, यद्वा पूर्वपक्षसूत्रमिदं, यस्मात्प्रकृतावङ्गप्रधानार्थो बर्हिर्धर्मास्तस्माद्विकृतावपि यूपावटास्तरणबर्हिष्यपि कर्तव्या इति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रम् ।

अपूर्वप्राकृतधर्माणां विकृतावसम्बन्धाधिकरणम् ।

सू॰ निर्देशात्तु विकृतावपूर्वस्यानधिकारः ॥ १६ ॥

प्रकृतौ यद्बर्हिः कार्ये तदयुक्ता बर्हिर्धर्मा. कार्यद्वारेण विकृतिं गच्छन्ति न स्वरूपत: तेन प्राकृतकार्यसाधना एव धर्मा विकृतौ कार्या:, न च यूपावटस्तरणं प्राकृतं बर्हिः कार्यम् अतो न तत्साधने बर्हिर्धर्मा: ।

विप्रतिषिद्धयो धर्मयो अबीजहिंसा कर्तव्यताधिकरणम् ।

सू॰ विरोधे च श्रुतिविशेषादव्यक्तः शेषे ॥ १७ ॥

१ स्वामिनं यजमानस्यादिति पा ।

इदानीं प्रकृतावपि नातीव सर्वार्थतेत्युच्यते दर्शपूर्णमासयोर्विधृत्यर्थं पवित्रार्थं च यद्बर्हिस्तदपि धर्मवत्स्यात् अविशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः धर्मवतः कृत्स्नस्य बर्हिषो यथालूनस्य संनद्धस्यासादितस्यास्तरणे विनियोगादन्यत्र विनियोगः संभवतीति बलादसंस्कृतादेव पवित्रादि कार्यम् ॥

प्राकृतपुरोडाशादीनां निधानाधिकरणम् ।

सू० अपनयस्त्वेकदेशस्य विद्यमानसंयोगात् ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमाधिकारे पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रे निदधातीति आमिक्षामैत्रावरुणस्य धाना आश्विनस्य पात्रे इत्यादि किं सन्निहितात्सवनीयपुरोडाशादपनीय शकलः पात्रे निधातव्यः? उत पुरोडाशान्तरमुत्पाद्य तच्छकलस्य निधान? मिति विचारे पूर्वद्रव्यस्य यागार्थस्य निधाने विनियोगासम्भवादन्योत्पादनं, स्यादेवं यद्यन्यत्र विनियोगः स्याद्यागार्थस्यैव तु शकलस्य संस्कारोऽयं द्वितीयानिर्देशात्, अतः प्रकृतैकदेशस्यायमपनयः, एवं पयस्यादिष्वपि पयस्याद्यर्थं चेदमधिकरणं पुरोडाशशकलादिनिधानविधेरेकदेशद्रव्यत्वेनाप्रयोजकत्वस्य सिद्धत्वात् ॥

काम्येष्टिषु उपांशुत्वधर्मस्य प्रधानार्थताऽधिकरणम् ॥

सू० विकृतौ सर्वार्थः शेषः प्रकृतिवत् ॥ १९ ॥

यत्राथर्वणे वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु कर्तव्या इति श्रुतमुपांशुत्वं किमङ्गप्रधानार्थम्? उत प्रधानार्थ? मिति संशयः, "तत्र मन्त्रोच्चारणसद्भावात् द्वयोरङ्गप्रधानयोः । तद्विधेय उपांशुत्वं बर्हिस्तद्वदेव द्वयोः उच्यते, बर्हिषां धर्मा वाक्यादङ्गप्रधानगाः । उपांशुता च वाक्येन काम्यानामेव चोच्यते" कामप्रयोजनानि प्रधानान्येव काम्य-शब्देनोच्यन्ते इति तेषामेवोपांशुत्वं ननु प्रवर्ग्यशब्दसंयुक्तस्योच्चैष्ट्वस्यावभृथशब्दसंयुक्तानामप्यपामङ्गप्रधानार्थेऽष्यते तथोपांशुत्वमपि स्यात् विषम उपन्यासः, तत्र ह्युच्चैः प्रवर्ग्येण प्रचरन्ति अप्स्ववभृथेन चरन्तीति तृतीयासंयोगात्प्रवर्ग्यावभृथकरणिकायां भावनायामुच्चैष्ट्वमापश्च विधीयन्ते तदन्तर्गतानि चाङ्गानि युक्तं यदुच्चैष्ट्वमापश्चाङ्गं लभन्ते अत्र तु काम्या उपांशु कर्तव्या इति कर्तव्यत्वनिर्देशात्प्र-

धानक्रियायामेवोपांशुत्वं विहितं न तत्करणिकायां फलक्रियायामिति विशेषः ॥

श्येनाङ्गानां नवनीताज्या-धिकरणम् ।

सू० सन्निधानविशेषादसम्भवे तदङ्गानाम् ॥ २० ॥

श्येने श्रूयते दृतिनवनीतमाज्यं भवतीति किं प्रधानार्थे? गुणाङ्गार्थे? मिति संशयः तत्राज्यस्याप्रकृतत्वात् तदनुवादेन दृतिनवनीतत्वं विधीयते किं तु दृतिनवनीतत्वविशिष्टमाज्यं विहितं, प्रकरणात् प्रधानार्थे सोमव स्याम्नायेनेति प्राप्ते उच्यते—विशिष्टविधिगौरवादुपदेशतोऽप्रकृतस्याप्याज्यस्यातिदेशतः प्राप्तिसम्भवात् न तदनुवादेन दृतिनवनीतस्य गुणो विधीयते यदाज्यन्तद्दृतौ नवनीतं प्रकृतिर्यस्य तत् स्यात् अङ्गेषु चाज्यप्राप्तिरिति तत्रैव दृतिनवनीतत्वम् ॥

सवनीयस्य श्येनाङ्गानां न-वनीताज्याधिकरणम् ।

सू० तत्काले वा लिङ्गदर्शनात् ॥ २१ ॥

स्थितमङ्गेषु दृतिनवनीतमिति किं सुत्याकालेष्वेवाङ्गेषु स्यात्? उत सर्वेष्विति संशये सामान्यतोदृष्टात् सुत्याकालता पशुसाहित्यं हि सह पशूनालभत इति श्येनाङ्गत्वेन विहितं सुत्याकाले दृष्टमग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः पुरोडाशाभ्यामनुषङ्गवचनेन पशुसन्ध्याभावात्तु दृतिनवनीतमपि श्येनविशेषिकाङ्गत्वात् सुत्याकालमेव भवितुमर्हति, मैवं न हि वाक्ये नमर्थोऽयं गम्यमानमनुमानेन व्यावर्तयितुं शक्यम् उपयोगकाय हेतु न हि पशुसाहित्यस्यैतदर्थत्वात् सुत्याकालता किं तर्हि न्यायानुसारात् नहि स्वस्थाने कस्य चिदङ्गस्य स्थाने कर्तव्यं तत्प्रधानप्रत्यासत्तिरिष्यते सवनीयस्थाने कृतं न स्यादेव किं चित्कारणमस्तीति वाक्याद्विधिर्यथासम्भवं ॥

सवनीयानां मासमयना-धिकरणम् ।

सू० मासं तु सवनीयानां चोदनाविशेषात् ॥ २२ ॥

शाक्त्यानामयने मासं सत्रं यद्विचिद्दाहिकम्, तत्रैतद्भूयते धाव्य मन्यते मन्यतेऽहनि एकपतिर्भूतः यान्ति न यान्न्यागाद्देति शेषा तदा

सवनीयाः पुरोडाशा भवन्ती"ति किमिदं तरसं सर्वपुरोडाशानां ? उत सवनीयानां ? मिति संशयः, तत्र 'न ह्युद्दिश्य पुरोडाशः सवनीयेन शक्यते विशेष्टुं' मिति न सर्वार्थं तरसं नवनीतवत्, । सवनीयपदन्त्वश्रुत्याऽनुवादः स्तुति-शब्दवद्वा, लिङ्गसमवायेन सवनीयासवनीयेषु वर्तत इति प्राप्तेऽभिधीयते "पुरोडाशं समुद्दिश्य तरसम्बोध्यते यदि । ततः स्यात्सर्वगामित्वमुद्दिश्यस्याविशेषणात् ॥ उद्दिश्य सवनीयांस्तु मांसमत्र विधीयते । पुरोडाशापुरोडाशसमवाये तु लक्षणा । पुरोडाशपदं तद्धि जघन्यां लक्षणां व्रजेत् । प्रकृतौ चास्य दृष्टा सा पुरोडाशानलंकुरु । सवनीयपदं मुख्यं न मुख्यार्थं परित्यजेत् दृष्टा च प्रकृतौ नैव सवनीयस्य लक्षणा । अश्रवायाच्च तेनैव युक्ता तरससङ्गतिः । तद्ध्यवेत-पुरोडाश इति तेन न सङ्गतिः ॥ सवनीयपदं खलु सचिवितं तदसीत्ये पदान्तरमेति न हि, । तरसं नवनीतविधर्मतया सवनीयहविर्विक्रेति ततः । शेषे हेतुरतस्तद्धि नियोगे मानं श्रुत्याद्यत्र विरोधे परमार्थं पूर्वस्मात्स्याद्दुर्बलमत्रास्ति विरोधो नात्रेत्येवं शेषकथोक्ता परिपूर्णा ॥

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्याष्टमः पादस्तृतीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

अथ चतुर्थाऽध्याये प्रथमः पादः आरभ्यते ।

अथ प्रतिज्ञाधिकरणम् । सू० अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा ॥ १ ॥

"प्रसिद्धे शेषशेषित्वे प्रयुक्तिरधुनोच्यते । शेषिणैव च शेषस्य प्रयुक्तिरिति हेतुता" ॥ यद्यपि न सर्वः शेषी शेषस्य प्रयोजकः तुषोपवापादेः कपालादिप्रयोजकत्वाभावात्, तथाऽपि शेषिण एव तच्छेषाणां प्रयोक्तार इति भवति शेषलक्षणस्य प्रयुक्तिलक्षणं प्रति हेतुतेति, ततः परमारम्भः ॥ ननु विधिरेव प्रयोजकः सर्वेश्च विधिः स्वविषयस्य प्रयोजक एव अप्रयोजकस्य विधित्वानुपपत्ते[1], तदेकरसत्वाद्विधेः । अथ प्रधानविधिरेव प्रयोजको नाङ्गविधयः अन्यतः सिद्धत्वात् । तुल्यमिदमामि-

---

१ निरोधे इति पा० ।

चाविधेराजिनविधेश्च द्वयोरप्यङ्गविधित्वादत किमत्र चिन्त्यते ? । उच्यते सत्यम् विधिरेव प्रयोजकः प्रयोजनाय तु कस्मै किमनुष्ठापयति कस्मै न किं दध्यानयनविधिरामिक्षार्थतयैवानयनमनुष्ठापयति ? उत वाजिनार्थतयाऽपि ? एवं कपालादिष्वपि द्रष्टव्यम् । यदर्थं त्वानुष्ठापयति तत्प्रयोजकमित्युच्यते । यत्तु साध्यमपि साधनमन्यतः सिद्धमुपजीवति न स्वयमनुष्ठापयति तदप्रयोजकमुच्यते । यद्वा विधिः क्रियायामेव साक्षात्प्रयोजको विशेषणेषु त्वर्थात् । यत्रात्र परप्रयुक्तमेव विशेषणत्वेनाङ्गीक्रियते, यथैकहायनीक्रयप्रयुक्तपदपांसुग्रहणस्य पुरोडाशकपालस्य पुरोडाशप्रयुक्ततुषोपवापस्य तत्र तुषोपवापादिविधेः परप्रयुक्तविशेषणोपजीवित्वात्तद्विषया प्रयुक्तिशक्तिर्लुप्यते ॥ कपालेषु श्रपयति एकहायन्या क्रीणातीत्यादयस्तु विधयः स्वतन्त्रकपालैकहायन्यादिराहित्यात् भवन्ति प्रयोजकाः, तत्र किङ्कस्य प्रयोजकः ? किङ्कस्य ने ? ति युक्ता चिन्ता । सर्वस्मिँश्चाध्याये क्रत्वर्थपुरुषार्थादिविचारद्वारेण प्रयुक्तिरेव चिन्त्यते । तद्वैतत्प्रतिज्ञासूत्रम् । यत्तु भाष्ये श्रुत्यादिकीर्तनं तेनान्यत् शेषप्रमाणं तृतीयस्याविषयभूतमस्तीति गम्यते । अन्यथा हि नाना कर्मलक्षणं वृत्तमितिवत् शेषलक्षणं वृत्तमित्येवावक्ष्यत् । अथ तत्र द्वितीयेऽध्याय इत्यनुक्त्वा इह तृतीयेऽध्याय इति किमर्थमुक्तं ? वक्तृविवक्षावैचित्र्यात् । इदमेव श्रुत्यादिकीर्तनेऽप्युत्तरम् ॥ १ ॥

अथ क्रत्वर्थपुरुषार्थलक्षणाधिकरणम् ।

सू० यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्सार्थलक्षणाविभक्तत्वात् ॥ २ ॥

वक्ष्यमाणयोः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्लक्षणार्थमिदं सूत्रम् ॥ यद्भावनाकथम्भावपूरणार्थं विधीयते तत्क्रत्वर्थम् । अन्यत्करणं फलञ्च पुरुषार्थम् । अथवा फलांशस्य किं विधिः प्रयोजको ने ? ति चिन्त्यते । विधेयभावनाविशेषणत्वात्करणादिवत्फलस्यापि विधेयत्वशङ्का, रागतस्तु प्रवृत्तिसिद्धेरविधेयत्वम् । एवं वा दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । "गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणये"दिति । तत्र संशयः किं गोदोहनं क्रत्वर्थमपि ? उत पुरुषार्थमेवे ? ति तत्र षष्ठीश्रुत्या पुरुषार्थं क्रतुप्रकरणत्वाच्च क्रत्वर्थमित्युभयार्थत्वम् । नैवम् ।

उपकारलक्षणशेषत्वनिराकरणात् । अन्यार्थस्यापि क्रतूपकारकत्वाविरोधात् । श्रुत्या पुरुषार्थमेवेति फलप्रयुक्तमेवैतच्च क्रतुप्रयुक्तम् । एवं वा किमिहोदाहरणम्? । द्रव्यार्जनमेव द्रव्यस्य प्राप्तिरित्यर्थः । येयं पुरुषस्य तेन तेन नियमेन द्रव्यप्राप्तिः—ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना, राजन्यस्य जयादिना, वैश्यस्य कृष्यादिना, शूद्रस्य सेवादिना, सर्वेषां दायादिनेति, सैव चिन्त्यते । किं क्रत्वर्था पुरुषस्य द्रव्यप्राप्तिः? उत पुरुषार्था? इति, तत्र "नियमस्यार्थवत्त्वाय क्रत्वर्थाद्द्रव्यसङ्ग्रहः । पुरुषार्थत्वपक्षे हि नियमोऽनर्थको भवेत्" । प्रतिग्रहाद्युपायनियमस्तावद् द्रव्यार्जनोद्देशेन ब्राह्मणादीनां विधीयमानस्तदङ्गं विज्ञायते, स्वरूपे कार्ये वोपयोग्यङ्गं भवति सोऽयन्नियमो न तावदर्जनस्वरूपे उपयुज्यते, अन्तरेणापि नियममर्जनसम्भवात् । अतः कार्योपयोगी, पुरुषार्थत्वे च दृष्टमेव प्रयोजनं क्षुत्प्रतिघातादि द्रव्यार्जनस्य कार्यं स्यात्तदपि च विनापि नियमेन निष्पद्यत इति तादर्थ्ये सति अर्जनस्य नियमस्तदङ्गं न स्यात्, अतो नियमविध्यनुपपत्त्या नूनं द्रव्यप्राप्तिः क्रत्वर्थेत्यनुमीयते । तथा सति हि क्रत्वपूर्वस्यादृष्टत्वान्नियतोपायमेवार्जनं तन्निष्पादयतीति कल्पनाचानर्थक्यं नियमविधेः । न चार्जनोद्देशेन नियमविधिः, विशेषाश्रवणात्, प्रकरणाद्यभावाच्च, तस्मादर्जनमात्रोद्देशेन विधीयमानो नियमस्तन्मात्रस्य क्रत्वर्थत्वङ्गमयति तस्मात्सर्वमेव पुरुषस्य स्वं क्रत्वर्थम् । एवञ्च क्रत्वर्थकान्तहिरण्यादिसम्बन्धात्-वामवत्यादीनां खादिरवत् क्रत्वर्थत्वात् फलं न कल्पनीयम्भवति । तस्मात्सर्वं द्रव्यं क्रत्वर्थं, तथा च स्मृतिः । "यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः" इति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । "पुरुषार्थत्वमेतस्य प्रत्यक्षेणावगम्यते । क्रत्वर्थताऽनुमानेन प्रत्यक्षात्तच्च दुर्बलम् ॥ रागप्राप्तं तावदर्जनं न शास्त्रीयम् । रागतश्च पुरुषार्थतया प्राप्तिः । प्रत्यक्षेण चार्जितं द्रव्यं पुरुषं प्रीणयत् पुरुषार्थं विज्ञायते, न तदनुमानेन क्रत्विकशेषतया शक्यं विज्ञातुं, तस्मात्पुरुषार्थं द्रव्यम् । क्रतुरपि पुरुषकार्याणामन्यतम इति कार्यान्तर इव क्रतावप्युपयुज्यते इत्येतावान्विशेषः, न तस्यैवाङ्ग, तथा च सति जीवनलोपात्क्रतुरेव न प्रवर्त्तेत द्रव्यप्राप्तिमात्रादेव च क्रतूपक्रमात् "अपचा एव सुवर्गात् लोकादित्यनपक्रमद-

र्थेनैवोपपद्येत तस्मात्पुरुषार्थम् । एवन्दृष्टार्थम्भवति, नियमस्तु दृष्टकार्याभावात् काममदृष्टार्थः स्यात् । अदृष्टमपि पुरुषार्थार्जनविषयत्वान्नियमस्य तदङ्गमेव कल्प्यते, तेनासावुपायान्तरेणार्जयन् प्रत्यवैतीति कल्प्यते तस्मात्पुरुषार्थो द्रव्यपरिग्रह । केचित्तु नियम एवात्र चिन्त्यत इत्याहुः ॥ तदयथाभाष्यम् । तथा च सति पुरुषार्थस्यापि द्रव्यस्य पूर्वपक्षेऽपि सद्भावात् सिद्धान्तवत् पूर्वपक्षेऽपि चावश्यत्या क्रत्वर्थता न सिध्यतीति तदुपन्यासो नावकल्प्येत । तथा द्रव्यार्जनप्रक्रमादेव क्रतुप्रक्रमे दोषो य. सिद्धान्तिना पूर्वपक्षिण प्रत्यापादित सोऽपि न स्यादित्यास्तां तावत् ॥ २ ॥

प्रजापतिव्रतानां पुरुषार्थताधिकरणम् ।

सू० तदुत्सर्गे कर्म्मणि पुरुषार्थाय शास्त्रस्यानतिशङ्क्यत्वान्न च द्रव्यं चिकीर्ष्यते तेनार्थेनाभिसम्बन्धात् क्रियायाम्पुरुषश्रुतिः ॥ ३ ॥

तस्य व्रतमित्युपक्रम्य 'नोद्यन्तमादित्यमीक्षेते'ति श्रुतं, तत्र विचार्यते किं क्रत्वर्थं? उत पुरुषार्थं? मिति तथा किं प्रतिषेधः? पर्युदास? इति तत्र प्रतिषेधे श्रुतिशब्दः, पर्युदासे तु लक्षणा । प्रतिषेधश्च सन् प्राप्तिम्मार्गमाणः क्रतुं व्रजेत् पर्युदासे नञीक्षतिभ्यां क्रियान्तरं लक्ष्यते । प्रतिषेधे त्वाख्यातेन शुत्यभिहितामीक्षणकर्तव्यतां श्रुत्यैव नञ् प्रतिषेधतीति न लक्षणा । स च प्राप्त्यपेक्षो वैदिकत्वसामान्याद्वैदिकीमेव प्राप्तिं शीघ्रमेव गच्छति । तेन यत्र कर्माङ्गभूतमादित्येक्षणं विहितं तत्रोद्यतोऽस्य यतश्च प्रतिषेधः फलस्य न कल्प्यम् । यद्यपि पर्युदासपक्षेऽपि फलकल्पनाभावात्क्रत्वर्थ इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ "उपक्रमे तस्य व्रतमि"ति सर्वत्र । तदन्ययवलात्कर्मविशेषोऽत्र चोद्यते ॥ तेन लक्षणयाऽप्यत्र पर्युदासः स च क्रतोः पृथक् श्रुत फलाकाङ्क्षी पुरुषार्थत्वमृच्छति । अन्यादिक्रतुसम्बन्धे प्रमाणं नाव विद्यते । पुरुषार्थेनानारभ्य विधिना वाक्येऽधिकृतम् । साक्षाद्वेदितं तस्य फलमेव न तु क्रतुः । अतः फलार्थेना तच्च वाक्यभेदादवचः ॥ ३ ॥

द्रव्यगुणसंस्कारानां पुरुषार्थताधिकरणम् ।

सू० द्रव्याणि त्वविशेषेणानर्थक्यात्प्रदीयेरन् ॥ ४ ॥

स्फ्यश्च कपालानि चेत्युपक्रम्य "एतानि वै दश यज्ञायुधानी"ति श्रुतं, किमयं प्रधानयागहविः-शब्देन स्फ्यादीनां विधिः? उत सुप्येनोद्धन्तीत्यादिवाक्यप्राप्तानुवाद? इति संशये "प्रत्येकस्याद्विधिर्योथ्यो वादमात्रं ह्यनर्थकम्। यज्ञशब्दः प्रकरणादाग्नेयादिषु वर्तते ॥ गौणेनायुध-शब्देन तत्साधनतया ततः । स्फ्यादिद्रव्याणि चोद्यन्ते पुरोडाशादिभिः सह । समुच्चयोविकल्पो वा स्यादिति प्राप्त उच्यते । न ह्यत्राख्यात-शब्दोऽपि श्रूयते न ततो विधिः । विकल्पोऽपि न वैषम्यात्पुरोडाशादिभिः सह । समुच्चयोऽपि नैकार्थ्याविरपेक्षश्रुतेरपि' । यज्ञायुधानि सम्भरन्तीति वाऽनन्तरश्रुतेन विधिनैकवाक्यत्वात्तच्छेषोऽयम् उद्धननादिद्वारप्राप्तयज्ञसाधनत्वानुवादः ॥ ४ ॥

पश्वेकत्वादेर्विव-क्षाधिकरणम् । **सू॰ तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य गुणभूतत्वात् ॥ ५ ॥**

उपादेयभूतपश्वादिगता विभक्त्यभिहितैकत्वादिका संख्या किमयज्ञाङ्गमविवक्षिता? उत यज्ञाङ्गं विवक्षिते? ति संशयः । तत्र "श्रुत्या पश्वङ्गता तस्याः समानपदरूपया । पदान्तरस्थयागाङ्गभावो वाक्यात्प्रतीयते । दुर्बलश्च श्रुतेर्वाक्यमित्ययज्ञाङ्गमेकता । तदभावेऽपि यज्ञावैगुण्यात्तदविवक्षितम् । उच्यते ।-समानप्रत्ययस्थेन कारकेणात्मसात्कृता । क्रियायै नीयते संख्या न पश्वङ्ग पदाङ्गवत् ॥ समानप्रत्ययोपात्तेन प्रातिपदिकार्थादपि सन्निहिततरेण प्राधानभूतेन कारकेणावरुद्धमेकत्व प्रातिपदिकार्थमनादृत्य क्रियाङ्गत्वगम्यमानं वाक्यसमर्पितेन क्रियाविशेषेण सम्बध्य पश्वादरुणैकहायनीन्यायेन पशुना विशेषणत्वेनार्थात्सम्बध्यते तादर्थ्यन्तु यज्ञ प्रत्येवेति विवक्षितमेकत्वम् ॥ ५ ॥

लिङ्गस्य विवक्षितत्वाधिकरणम् । **सू॰ तथा च लिङ्गम् ॥ ६ ॥**

एवं वा लिङ्गत्वलिङ्गे विपरीतलिङ्गे दृष्टादौ मणिकादौ च शब्दप्रयोगादशब्दार्थे इत्यविवक्षितत्वाशङ्का, सिंहःसिंहीत्यादावनन्यथासिद्धलिङ्गप्रतीतिः शब्दस्य वाचकत्व कल्पयतीति शब्दार्थत्वात्सङ्ख्यावल्लिङ्ग विवक्षितम् ॥ ६ ॥

आश्रयिणामदृष्टार्थताधिकरणम्।

सू० आश्रयिप्रविशेषेण भावोऽर्थः प्रतीयेत ॥ ७ ॥

उत्तम प्रयाज पशुपुरोडाश स्विष्टकृदित्यादयोऽंशेन परकीय द्रव्यदेवत संस्कुर्वन्त किन्तदर्था एव उतापूर्वार्था अपी?ति चिन्त्यते 'एकस्य कर्मणो युक्तमेकमेव प्रयोजनम् ॥ दृष्टे सति च नादृष्ट कल्प्यमपूर्वम स्यत'। उच्यते—"देवतास्मरण मन्त्रात्। प्रक्षेपाद् द्रव्यसंस्कृतिम्। त्यागांशस्य तु नादृष्टादृते किञ्चित्प्रयोजनम्। तस्मात् त्यागांशेनादृष्टार्था अपी त्युभयार्था ॥ ७ ॥

प्रतिज्ञाधिकरणम्।

सू० अर्थे समवैषम्यमतो द्रव्यकर्मणाम् ॥ ८ ॥

य एव तावत्फलभूत प्रयोजकाप्रयोजकत्वमाश्रित्य शेषशेषित्वमेव सामान्याच्चिन्तितम् ॥ अत परमेतदेव सामान्याच्चिन्त्यते हेतुत्वेन तु शेषि विचारः क्वचित्करिष्यते। तदेतद् वक्ष्यमाणविवेकज्ञापनमात्रार्थं सूत्रम् ॥ ८ ॥

तप्ते पयसि दध्यानयन स्यामिक्षाप्रयुक्तताधिकरणम्।

सू० एकनिष्पत्तेः सर्वसमं स्यात् ॥ ९ ॥

'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिन'मिति श्रुतम् ॥ तत्र संशयः किमामिक्षायागेनैव दध्यानयनं प्रयुज्यते? उत वाजिनयागेनापी ति तदर्थं च किमुभयार्थं? मुतामिक्षार्थ?मिति, ततोऽपि पुनर्विचारयितव्यम् । किमामिक्षा दधिपयोभ्यामर्थान्तरं वैश्वदेवयागस्य हवि? उत पय एव दधिसंसृष्टमिति 'मधुराम्लरसाऽऽमिक्षाघनरूपा च सैव सा। पयसोऽर्थान्तरं न हि मधुरैकरसं द्रवम्। वैश्वदेवयागस्य तावदामिक्षा हवि सा च रूपरसान्यत्वात् पयोऽन्तरं क्षीराद्ततो दध्यानयनमप्रयुक्तमामिक्षया विहित केवलतञ्चनसामर्थ्याल्लिङ्गादामिक्षार्थं स्यात्। सामर्थ्यं च वाजिनेऽप्यस्तीति तादर्थ्यमपि युक्तम् । अत उभयप्रयुक्तमानयनमिति उच्यते—'पयसदा परामृष्ट वैश्वदेव विधीयते। मन्त्रवर्णाच्च पयसा हवि पद्गम्यते पयस्त्वं द्रव्यापेक्ष रूपमात्रनिमित्तकम्। पय एव घनीभूतमामिक्षेत्यभिधीयते। आम्नानात् पयसामिक्षापद सा वैश्वदेव्यामिक्षेति यत

च्छब्दपरामृष्टं तद्धविः, स च पयः परामृशति, तद्धि पूर्ववाक्ये प्रधानभूतम्, प्रकृतं तादर्थ्येनानयनमभिधानात्, कथन्तादर्थ्यमानयनं द्विकर्मकं यदानीयते तत्प्रथमकर्म यत्प्रत्यानीयते तद् द्वितीयं, तच्चेह पयः, तच्च प्रथमेन कर्मणा व्याप्यमानं प्रधानम् । प्रधानपरामर्शी च सर्वनामेति तच्छब्दः पय एव विश्वेदेवैः सम्बध्नातीति तदेव हविः । तथा च मन्त्रः "जुषन्तां युज्यम्पय"-इति, पय एव घनीभूतमामिक्षेत्यामिक्षापदं नित्यानुवादः । तत्सामानाधिकरण्याच्च सेति स्त्रीलिङ्गम् । सोऽपि नित्यानुवाद एव, न च पयस्त्वं द्रवापेक्षं, रसविशेषमात्रापेक्षं तत् । तापेन सान्द्रीभूतेऽपि पयस्त्वप्रतीतेः । यस्त्वम्लो रसः स संस्कारकस्य दध्नः न त्वसावामिक्षापदस्याभिधेयः, यस्त्वत्र मधुरः पयोंऽशः स एवामिक्षा, पयःप्रतिनिर्देशकतच्छब्दसामानाधिकरण्यान्मन्त्रवर्णाच्च । तस्मात्पय एवामिक्षा वैश्वदेवयागहविरिति वैश्वदेवयागप्रयुक्तमानयनं न वाजिनयागप्रयुक्तम् ॥ ९ ॥

नयानयनस्य पदकर्माप्रयुक्तताऽधिकरणम् ।

सू० पदकर्माप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वात् ॥ १० ॥

"एकहायन्या क्रीणाती"ति प्रकृत्य श्रूयते । "षट् पदान्यनुनिष्क्रामति सप्तमपदमध्वर्युरञ्जलिना गृह्णाति यर्हि हविर्द्धाने प्राची प्रवर्तयेयुस्तर्हि तेनाक्षमुपाञ्ज्यादिति तत्र संशयः किं यदेतद्रक्षाभ्यञ्जनं सप्तमपदसाध्यं तदर्थमप्येकहायनीनयनन्तेनापि प्रयुज्यते ? उत क्रयार्थमेव नयनन्तेनैव प्रयुज्यत ? इति, तत्र "द्वयोर्नयनसाध्यत्वाद्वाक्ये चाश्रवणात्तथा । सन्निधानक्रयार्थत्वं तथैव पद्रोपता । दध्यानयनमामिक्षासंयुक्तं न वाजिनेनानयनं तु द्वाभ्यामसंयुक्तं द्वयोरपि सन्निधानात्रयनसाध्यत्वाच्चाविशेषः । नैवं तृतीयया तावत्क्रयार्थैवैकहायनी । यदर्था सा तदर्थश्च तत्संस्कारात्मकोऽनयः । नयनस्य परार्थत्वात्पदकर्माप्रयोजकम् । परार्थानुष्ठितं तत्तु पदकर्मोपजीवति ॥ १० ॥

कपालानां तुषोपवापाप्रयुक्तताऽधिकरणम् ।

सू० अर्थाभिधानकर्म च भविष्यता संयोगस्य तन्निमित्तत्वात्तदर्थो हि विधीयते ॥ ११ ॥

"पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपती"ति "कपालेषु श्रपयती"ति श्रुतम्। तत्र संशयः। किम्पुरोडाशश्रपणं तुषोपवापश्च उभयं प्रयोजकं कपालस्य? उत तुषोपवापो न प्रयोजकः? इति, तत्रोपवापशेषत्वं कपालस्य तृतीयया निर्दिशादतः सोऽपि कपालस्य प्रयोजकः, "सत्यमस्ति तदङ्गत्वं तथाऽपि त्वप्रयोजकं पुरोडाशप्रयुक्तस्य कपालस्येह चोदनात् पुरोडाशार्थिनोपात्तमासादितञ्च कपालं तुषोपवापे चोद्यते न कपालमात्रं, न च प्रयुक्तस्य पुनः प्रयुक्तिः सम्भवतीत्यप्रयोजकस्तुषोपवापः ॥ ११ ॥

शकृल्लोहितयोः पशावप्रयोजकत्वाधिकरणम् ।

सू० पशावनालम्भाल्लोहितशकृतोरकर्मत्वम् ॥ १२ ॥

"अग्नीषोमीयं पशुमालभेते"ति प्रकृत्य "हृदयस्याग्रेऽवद्यती"ति श्रुतम्। तथा शकृत्स्थं प्रविध्यति लोहितं निरस्यतीति श्रुतम् तत्र संशयः किं हृदयादि शकृल्लोहितं च द्वयमपि पश्वालम्भस्य प्रयोजकम्? उत हृदयादीन्ये?ति, उभयत्र पशोरवयवत्वात्कृतसम्बन्धे चाविशेषादुभयं प्रयोजकं, नैवम् "यागार्थः पशुस्तस्य हृदयादि प्रकृतिभावत। हवींषि हृदयादीनि तेनैवात्र प्रयुज्यते। यद्यपि हृदयादिशब्दैः पशोरवयवा यागार्थतया तु श्रूयन्ते तादर्थ्यं च न हविष्ट्वेन विशसनश्रवणात्किन्तु हविः प्रकृतित्वेन। हृदयादीनि हवींषि नान्यदिति दर्शने स्थितम्, अतस्तदर्थ एव पश्वालम्भः शकृल्लोहितकर्म तु प्रतिपत्तिमात्रम् ॥ १२ ॥

पुरोडाशस्य स्विष्टकृदप्रयुक्तताधिकरणम् ।

सू० एकदेशद्रव्यश्चोत्पत्तौ विद्यमानसंयोगात् ॥ १३ ॥

उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्यतीति स्विष्टकृत् किमुत्तरार्धपुरोडाशयोरन्यतरो प्रयोजकः? उताग्न्यादिप्रयुक्तोपजीवी? इति संशये। 'नान्यार्थस्य हविषो देवतान्तरसङ्गतिः। इत्यात्मन्यदृष्टिरस्मादयत्नेन प्रयोजक' उच्यते—"उत्तरार्धादिशब्दाना साकाङ्क्षार्थाभिधायिनाम्। नापेक्षितसम्बन्धा स्वार्थोऽध्यवसीयते॥ उत्तरार्धादिशब्दा न स्यात्स्वेनार्थे वर्तयन्ति। स्वशब्दे च न प्रतिसम्बन्धी पुरोऽस्योत्तरार्धादिति तेन विना साकाङ्क्ष

अयं प्रकृतसम्बन्धे निराकाङ्क्षीभवति, प्रकृतं चाग्नेयादिप्रयुक्तं हविरिति तदुत्तरार्द्धग्रहणादप्रयोजकत्वम् । अन्यार्थस्याप्यन्यसम्बन्धोपवचनात् प्रतिपत्तित्वाच्चाविरुद्धः ॥ १३ ॥

अभिघारणे शेषधारणतत्पात्रयोरननुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अभिघारणे विप्रकर्षादनुयाजवत् पात्रभेदः स्यात् ॥ १४ ॥

वाजपेये क्रतुपशवः प्राजापत्याश्च प्रातःसवने तन्त्रेणोपक्रम्यन्ते पर्यग्निकरणान्ते कृते प्राजापत्यानामालम्भोत्कर्षः श्रूयते । ब्रह्मसाम्न्या लभत" इति क्रतुपशवः प्रातःसवने एवालभ्यन्ते, प्रयाजाश्च तत्रैवानुष्ठिताः प्रकृतौ च प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीति श्रुतम् ॥ तदिह प्राप्तं सन्दिह्यते किं प्रातः सवनानुष्ठितानां प्रयाजानां शेषो माध्यन्दिनकालप्राजापत्यवपाभिघारणाय धारयितव्यस्तदर्थञ्च पात्रान्तरमुत्पाद्यं जुह्वा व्याप्तत्वात् उत ने - ति तदर्थं च किं हविः संस्कारार्थमभिघारणम् ? उत शेषस्य प्रतिपत्तिः ? इति, संस्कारत्वपक्षे प्राजापत्यवपासंस्कारो माभिलोपीति धार्यं स्यात् प्रतिपत्तित्वे तु सन्निहितास्वेव क्रतुपशुवपास्वभिघारणसिद्धेर्न तु धार्यं तत्रोपयोक्ष्यमाणानां द्वितीयायोगिनां तथा हविषामेव संस्कारो न शेषस्य विपर्ययात्, उपयोक्ष्यमाणसंस्कारो ह्युपयुक्तसंस्कारादभ्यर्हितः, हवींषि च तथा शेषस्तूपयुक्तः किं तस्य संस्कारेण द्वितीयया च हविषामेव प्राधान्यं न शेषस्य विपरीतविभक्तिनिर्दिष्टस्य तस्मान्न्यायतः शब्दतश्च हविःसंस्कारोऽभिघारणं सत्यमेवं तथापीह शेषस्य प्रतिपादनं न्याय्यं दृष्टार्थतालाभादन्यथाऽदृष्टकल्पनात् । शेषस्य प्रतिपत्तिरपेक्षिता तादर्थ्योऽभिघारणं दृष्टार्थं भवति हविःसंस्कारस्त्वनपेक्षितो दृष्टं कल्प्येत, न च दृष्टे सति तद्युक्तम् अतः प्रयाजशेषं हविःषु धारयतीति वाक्यार्थः—हविराधारनियमात्संस्कारोऽपि गम्येत, तस्मादुभयसंस्कारः स्विष्टकृत् सूक्तवाकवत् यस्तु हविःसंस्कारं नेच्छति प्रतिपत्तौ च द्रव्यस्याधारत्वादेकस्मिन्नेव हविषि सर्वंधारणं बहुवचनन्त्वनियमाभिप्रायमित्याह सकथं सर्वंध्रुवामेवाऽभिघारयति ततो हि प्रथमावाज्यभागौ यक्ष्यन् भवतीति लिङ्गं समर्पयेत् ।

अनेन हविषा संस्कार्यत्व समुच्चयश्चावगम्यते । प्रधानयागाद्युपयोगिना हविषामपि प्रयाजशेषम्प्रति गुणत्वमत्यन्तानुपपन्नमित्यास्तान्तावत् ॥ १४ ॥

समानयनस्याज्यधर्मप्रयोजकताऽधिकरणम् ।

सू० समानयने तु मुख्यं स्याल्लिङ्गदर्शनात् ॥ २५ ॥

दर्शपूर्णमासयोराज्यग्रहणं प्रकृत्य श्रूयते यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तत् यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तदिति तथातिहाय डो बर्हिः प्रतिसमानयति जुह्वामौपभृतमिति । तत्र विचारः यद्येतच्चतुर्थप्रयाजोपक्रमे समानयनं तत्किमौपभृतस्याज्यग्रहणस्य प्रयोजकं? मुत नेति । तदर्थं च किमुपभृति यत्प्रयाजार्थमाज्यं तस्येदं समानयनम्? उत यदनूयाजार्थं तस्येति । तत्र सर्वार्थं हि प्रयाजार्थमविशेषाद्बहुश्रुतेः ॥ सर्वं हि तत्समानीतमिदानीं चौपभृत्यत्र ॥ प्रयाजानुयाजेभ्यस्तदित्यविशेषश्रवणात्सर्वप्रयाजार्थमौपभृतम् ॥ प्रयाज-शब्दाच्च विभक्त्यश्रवणात् ॥ अनूयाजशब्दात्परा या विभक्तिः साऽनुषज्यते प्रयाजेभ्य इति च ततश्च बहुवचनात्सर्वार्थं न चतुर्थोत्तमयोरेव अतः सर्वप्रयाजार्थादाधानीतमिदानीमुपभृति न तदस्ति केवलमनुयाजार्थमेवास्ति तस्येदं समानयनमनुयाजप्रयुक्तस्य संस्कारमात्रादप्रयोजकमुभयोरपि जौहवौपभृतयोः प्रयाजार्थयोर्ग्रहणयोः सर्वप्रयाजविषययोरेकार्थत्वाद्विकल्पः उच्यते समानयनमुद्दिश्य कालमात्रं विधीयते । अदृष्टकल्पनानेकविधानञ्चान्यथा भवेत् ॥ यदुपभृति प्रयाजार्थं गृहीतं तस्य प्राप्तमेव जुह्वामानयनमनूद्य कालमात्रं विधीयते । अतिहाय डो बर्हिः प्रतीति तथा ह्यल्पार्थं विधानं दृष्टार्थं च समानयनम्भवति अनुयाजार्थस्य तु अदृष्टार्थमत्यन्ताप्राप्तं तावत् विधीयते तस्य च काल इत्यनेकार्थविधिदोषोऽदृष्टकल्पना च स्यात् अतः प्रयाजार्थस्येदं समानयनं प्रयाजद्वयद्रुत्तं क्रियत इति प्रयोजकमेवाज्यस्य प्रयाजानुयाजेभ्य इत्यविशेषश्रवणात्कालविधिबलादुपरितनप्रयाजद्वयविषयमुपसंह्रियते । एवञ्च जौहवमाज्यानामेव चयाणाम्भवतीति विषयभेदात्समुच्चयः ॥ १५ ॥

औपभृतजौहवयोः क्रमेण उभयानुभयार्थताधिकरणम् ।

सू० तच्चोत्पत्तिरविभक्ता स्यात् ॥ १६ ॥

चतुर्गृहीतं खल्वाज्यमष्टावुपभृति चतुर्ध्रुवायामित्युभयान्याज्यानि सम-र्थ्यन्ते किमविशेषेण सर्वकार्यार्थानि? उत जौहवं प्रयाजार्थमौपभृतमनु-याजार्थम्? अथवा जौहवं प्रयाजार्थमौपभृतमुभयार्थं ध्रौवमन्यदतिरिक्तविष-यमिति संशये उत्पत्त्यविशेषेण सर्वार्थत्वमिति प्राप्ते: । अथवान्यानुवादश्च प्रयाजाद्यर्थतायाः । यदि तु यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदिति वचनात् तज्जौहवं प्रयाजार्थं स्यात् ततो यदुपभृति अनुयाजेभ्यस्तदितिवचनात्तदपि केवलानुयाजार्थं प्रसज्यते । अत तदनुवादमात्रं प्रयाजवाक्यमपि तथा त्वस्तु अविशेषादित्येतावानेव प्रथमपक्षः नानर्थकं वचोऽनुक्रमर्थवत्स्यात् सम्भवे । तेन जुह्वां प्रयाजार्थमितरार्थं तथेतरत् । न हि प्रमाणवलाद्यायात-मनिष्टमिति शक्यमुत्स्रष्टुम् अतो भवत्योपभृतं केवलानुयाजार्थं जौहवं च प्रयाजार्थमिति द्वितीयपक्षः । सोऽयमप्य प्रयाजैकशेषत्वं युक्तमितीरितम् । अनुयाजैकशेषत्वमितिरस्य न युज्यते ॥ यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्त-दिति वचनादुभयार्थं तत् अनुयाजेभ्यस्तदिति वचनमगत्यावयुत्यानु-वादः ॥ १९ ॥

उपभृति द्विचतुर्गृहीतताधिकरणम् ।

सू० तदष्टसंख्यं श्रवणात् ॥ २० ॥

अष्टावुपभृति गृह्णातीति किमष्टसंख्यैकग्रहणविधिः? उत चतुःसंख्या-ग्रहणद्वयविधिः? इति विचारः विधीयते ऽष्टसंख्याकं ग्रहणं श्रूयते हि तत् लक्ष्यते तु चतुःसंख्याद्वयमत्राष्टसंख्यया, न च श्रुतिसम्भवे लक्षणा युक्ता चतुर्गृहीतं जुहोमीति सामान्यवचनं प्रयाजानुयाजयोः विशेषतोऽष्टगृही-तविधानात् बाध्यते उच्यते चतुर्गृहीतं होमाङ्गमष्टसंख्याश्रुतिः पुनर्ग्र-हणं तेन होमाङ्गं चतुष्ट्वं बाधते न सा । ननु ग्रहणस्य होमार्थत्वादर्थात्तु न्यार्थतां प्राप्य बाधः स्यात् । केवलग्रहणाङ्गत्वे हि अष्टसंख्या निष्फला स्यात् उच्यते "प्रधानाङ्गं चतुःसंख्या ग्रहाङ्गमितरा पुनः । प्रधानाङ्गं च ना-ङ्गाङ्गमलं भवति बाधितुं" तेनेयमष्टसंख्या प्रधानाङ्गभूतां चतुःसंख्यां बा-धितुमशक्नुवन्ती ग्रहणमात्राङ्गतां च निष्फलत्वादनासादयन्ती चतुः सं-ख्याद्वयलक्षणार्थां विज्ञायते ॥ २० ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीपार्थसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपि-कायां चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थाऽध्याये द्वितीयः पाद आरभ्यते।

स्वरोश्छेदनाद्यप्रयोजकताधिकरणम्। सू० स्वरुस्त्वनेकनिष्पन्नः स्वकर्म-
शब्दत्वात्॥ १॥

अग्नीषोमीये पशौ श्रूयते यूपस्य स्वरुं करोति स्वरुणा पशुमनक्तीति तत्र विचारः किमेषः स्वरुर्यूपात् पृथक् निष्पन्नः छेदनादीनां यूपधर्माणां खदिरादेश्च वृक्षस्य प्रयोजकः उत यूपमनुनिष्पन्नः शकलो ग्रहीतव्य इति तदर्थमिदं चिन्त्यते किं स्वरुं करोतीति स्वरुभावना विधीयते तस्याश्च करोतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां यूपस्य स्वरुमित्यनेन यूपशब्दोपलक्षणया खदिरादिवृक्षकरणत्वेन छेदनादीनि च कर्माणीतिकर्तव्यतात्वेन समर्पयति तयोत्पन्नश्च स्वरुणा पशुमनक्तीति विनियुज्यते उतानेन वाक्येनाञ्जनसाधनस्वरुरित्यवगते कुतोऽसावुपादेय इत्यपेक्षायां यूपस्य स्वरुमित्यनेन यत्स्वरुमुपादत्ते तद्यूपादिति विधीयते तत्र करोतिर्भावनावाची सा च गुणाद्विधीयते। वाक्यार्थविधिरन्याय्यो लक्षणा चान्यथा भवेत् अञ्जनसाधनत्वेनावगतस्य हि स्वरोरर्थप्राप्तमादानमनूद्य यूपादिति विधौ वाक्यार्थविधानं करोतिश्चाभूतप्रादुर्भाववचनः सन्नुपादानं लक्षयेत् स्वरुभावनाविधिस्तु श्रुत्या भवति करोतिश्च श्रौत इति स एव न्याय्यः तस्याश्च करोतीति कर्तव्यता वाक्यगतेनैव यूप-शब्देन समर्पित इति प्रयोजकः स्वरुः, नैवम् "चतुर्थविधिरेवं स्यान्मुख्यशब्दस्य लक्षणा। वाक्यार्थविधिरस्मात्तु जघन्यस्य च लक्षणा। स्वरुभावनायां हि करोतिकर्तव्यताविशिष्टायां विधीयमानायामतिभाराद्वरं विशेषणमात्रविधानम्॥ मुख्यस्य च यूप-शब्दस्य त्वत्पक्षे लक्षणा मत्पक्षे जघन्यस्य करोतेः प्राप्तस्वरूपादानानुवादेन यूपानुनिष्पन्नशकलस्योपादानादप्रयोजकः स्वरुः॥ १॥

शाखायाः प्रहार्यताधिकरणम्। सू० शाखायां तत्प्रधानत्वात्॥ २॥

शाखामधिकृत्य "प्राचीमाहरती'ति श्रुतं तत्र किमयं द्विवाद? उत शाखावाद? इति संशयः तत्र "श्रुत्या द्वितीयनः शब्दः शाखाया लक्षणा भवेत्। आहर्तव्याभिधानात्तु शाखावादस्यनिश्चयः। प्राचीमाहर-

तीत्याहर्तेर्व्यवचनः प्राची-शब्दः ॥ न च शक्या दिगाहर्तुम् । अथ दिशं प्रत्याहरतीत्युच्यते प्रतिशब्दाध्याहार एव दोषः प्रकृतशाखापदसामानाधिकरण्याच्च शाखावाद एव अयं वृक्षस्य या प्राची शाखा तामिति ॥ २ ॥

छेदनस्य शाखाप्रयुक्तताऽधिकरणम् ।

सू० शाखायां तत्प्रधानत्वादुपवेषेण विभागः स्याद्वैषम्यं तत् ॥ ३ ॥

"शाखामाच्छिनत्ति शाखामाहरति मूलतः शाखां परिवास्योपवेषं करोति, उपवेषेण, कपालान्युपदधाति, शाखया वत्सानपाकरोती"ति श्रूयते तत्र संशयः किं शाखाच्छेदनाहरणपरिवासनानां वत्सापाकरणं कपालोपधानञ्च द्वयमपि प्रयोजकम् ? उतोपधानमप्रयोजकम् ? इति तद्वदिदं मूलार्थमपि छेदनादिकम् ? उत शाखार्थमेवेति, तत्र "शाखा-शब्दः समूलस्य शाखामात्रस्य वाचकः । छेदनादि च शाखाऽर्थं द्वय तस्मात्प्रयोजकम् । शाखां छिनत्तीति द्वितीयया शाखार्थं छेदनादिकं द्वयमपि मूलमवञ्च्य सहैव शाखा-शब्दोऽभिधत्ते शाखामात्रम् अतो यदुपवेषसंज्ञस्य मूलस्य कार्यमुपधानं यच्चापकार्यवत्सापाकरणादिकं तयोरुभयोरपि छेदनादिकमङ्गम् परिवासनञ्च द्वयोर्विभागार्थं तस्मादुभयं प्रयोजकम्, उच्यते "मूलापाकरणं अत्र परिवासनमुच्यते । तच्चावश्यं न मूलस्येत्यथार्थं परिवासनम् । तद्विशेषणभूतत्वान्मूलस्यापि तदर्थता । अन्यार्थेन तु मूलेन कपालमुपधीयते । यद्यपि छेदनादिवाक्ये समूलमवमात्रष्टे शाखा-शब्दः परिवासनवाक्ये तु यत्नेन मूलतः परिवासनं हि तत्र विधीयते न परिवासनमात्रम् न च मूलस्य मूलतः परिवासनं सम्भवतीत्यवमेव परिवासनवाक्ये शाखा-शब्देनोच्यते तदर्थञ्च परिवासनं परिवासनविशेषणं च मूलं तद्वाराभिधायमेव, समूलस्य च छेदनमाहरणञ्च कथं नाम मूलतः परिवासनं शाखायाः स्यादित्येवमर्थम्, न ह्यनाहृते मूले मूलतः परिवासनं सम्भवति तस्मात् परिवासनं समूलाहरणं छेदनञ्च सर्वमप्रकरणार्थं न च परिवास्येति ल्यप्प्रत्ययादुपवेषकरणार्थं परिवासनम् वाक्यभेदात् लोदम्या द्वितीयया शाखाभिधानापत्त्यागमात् उपवेषं करोतीति सा-

काङ्क्षमन्यार्थेनोत्पन्नेन मूलेन निराकाङ्क्षीक्रियते, करोतिश्च पूर्वपदादाने
वर्तते यदिदमयार्थपरिवासनानुनिष्पन्नं तत्कपालोपधानसाधनतयाऽवग
तोपवेषस्येनोपादत्तं इति न शाखां परिवास्य मूलत उपवेषं करोतीत्यन्वय
येन मूलस्योपवेषार्थता लभ्येत व्यवहितकल्पनाप्रसङ्गात् तस्मादयार्थत्वा
त्सर्वस्य तदेव प्रयोजकम् ॥ ३ ॥

शाखाप्रहरणस्य प्रतिप त्तिकर्मताऽधिकरणम् ।

सू० हरणे तु जुहोतिर्योगसामान्याद्द्रव्याणां चाऽर्थकर्म[1]त्वात् ॥ ४ ॥

सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति हरतिर्यागो मान्त्रवर्णिको देवतावि
धिरिति स्थितम् इदमपरं श्रूयते सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति तत्र
संशयः किं शाखाप्रहरणं यागस्यैवोपलक्षणं? शाखाया प्रयोजकम् अर्थ
कर्म वा? उत प्रतिपत्तिरप्रयोजककर्मेति तत्र प्रस्तरतुल्यत्वाच्छाखा यागस्य
साधनम्। निर्वापवच्च हरणं यागस्यैवोपलक्षणम्। प्रस्तरप्रहरणं ताव
द्यागः स चार्थकर्म तत्साधनभूतः प्रस्तरः शाखा च सहत्वशब्दात्प्रस्तरेण
समाना गम्यते तेन सापि यागं प्रति गुणभूता, हरतिश्चाविवक्षितो
निर्वापालम्भादिवत् यागोपलक्षणार्थः तस्माच्छाखाप्रहरणं होमोऽर्थकर्म
द्रव्यकर्मसंयोगन्यायादिति प्राप्तेऽभिधीयते यागे यदि सहत्वं स्यात्स्या
देव हरणे तु तत्। तत्र च प्रतिपाद्यत्वात्प्रस्तरस्य तथैव सा। सूक्तवा
केन प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र मान्त्रवर्णिकदेवताविधिबलाद्यागः कल्पितो न
तु हरतिर्यागवचनोऽत्र तु हरणमात्रं श्रुतं सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति
न च प्रहरणे सूक्तवाकः साधनं येन मान्त्रवर्णिकदेवताविधिबलाद्यागः
स्यात् तस्माद्धरतिमात्रे शाखाया सहभावाद्धरणे च प्रस्तरस्य प्रतिपा
द्यत्वात् शाखाया अपि प्रतिपत्तिः यथा हरणे सहभावे प्रतिपत्तिर्न गुणत्वं
शाखायास्तथा षष्ठे वक्ष्यते, अत्र हरणावेव साहित्यं न यागे इत्येताव
त्स्थितम् ॥ ४ ॥

[illegible] अप्रतिपत्तिकर्म ताऽधिकरणम् ।

सू० उत्पत्त्यसंयोगात्प्रणीतानामाज्यवद्विभागः स्यात् ॥ ५ ॥

---

१ साधनत्वादिति पा ।

दर्शपूर्णमासयोः अपः प्रणयतीति प्रयोजनासंयुक्ता प्रणीता उत्पाद्य तत्र श्रूयते 'प्रणीताभिर्हवींषि संयौती 'ति तथा "ऽन्तर्वेदि प्रणीता निनयति" इति, तत्र सन्देहः किमासां सयवनं निनयनं चोभयं प्रयोजकमुभयार्थाः प्रणीता ? उत सयवनार्था? एवं तदेव प्रयोजकं निनयनं प्रतिपत्तिरिति 'तत्रोत्पत्तावसंयोगात्कर्मण्यस्याभिलाषिणी. । स्वीकुर्वाते उभे तस्मादुभयार्थास्तदुच्यते हवि.सयवने तासां गुणभावस्तृतीयया । द्वितीयया निनयनं प्रतिपत्तिर्विधीयते । उत्पत्तावसंयुक्तानामपि प्रयोजनेन प्रणीतानां कैमर्थ्याभिलाषिणीना तृतीयया सयवनार्थत्वं गम्यते, निनयनन्तु द्वितीयाश्रुत्या तासामेव प्रतिपत्त्यर्थमप्रयोजकम् ॥ ५ ॥

दण्डदानस्यार्थकर्मताऽधिकरणम् ।

सू० प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं कृतार्थत्वात् ॥ ६ ॥

दीक्षितस्य दण्डप्रदानं विधाय पुनराम्नातं क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति किं मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं दण्डस्य प्रयोजकमर्थकर्म? उत प्रतिपत्तिकर्माप्रयोजकं? मिति, तत्र "द्वितीयाश्रुतिसंयोगात्कृतार्थत्वाच्च धारणे। मैत्रावरुणहस्तेऽस्य प्रक्षेपः प्रतिपादनम् ॥ दीक्षितधारणे कृतार्थोदण्ड. प्रतिपत्त्यपेक्ष. द्वितीयया च तत्प्राधान्यं गम्यते न दानस्य, अतो मैत्रावरुणहस्ते प्रक्षिप्यते उच्यते–"चतुर्थ्या सम्प्रदानत्वं प्रशास्तुरेव गम्यते । कर्मणा यमभिप्रैति सम्प्रदानं तदुच्यते । तेन दीयमानेन दण्डेनाभिप्रेयमाणत्वान्मैत्रावरुणस्य तत्प्रधानं दानम् । उपयुक्तस्य संस्कारादुपयोक्ष्यसत्क्रिया गरीयसी प्रशास्तुश्च दृष्टं तेन प्रयोजनम् स्थित्वा हि प्रैषानुवचनं कुर्वत आलम्बनम्भवत् दृष्टार्थ एव दण्ड इति मैत्रावरुणार्थं दण्डदानं प्रयोजकं दण्डस्येत्याग्नीषोमीयविकारे निरूढपशौ असत्यपि दीक्षिते मैत्रावरुणार्थेन दण्डोपादानसिद्धिः ॥ ६ ॥

पूर्वाधिकरणे प्याग्ज्ञानि राम । तथाप्रासनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ।

सू० उत्पत्त्या येन संयुक्तं तत्तदर्थं[१] श्रुतिहेतुत्वात्तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वान्मतिपत्तिः स्यात् ॥ ७ ॥

१ तदर्थन्तत् ।

यागाङ्गभूतानां देशादीनां नियमविधौ स्थिते तत्प्रसङ्गाद्यागादि-लक्षणं क्रियते, देवतोद्देशेन स्वद्रव्यपरित्यागो यागः स एव प्रक्षेपाधिको होमः स्वीयस्य परकीयत्वापादनं दानमिति, आचार्यस्तु लोकसिद्धपदार्थ-व्यवहारिण्यां मीमांसायां तल्लक्षणमनुचितमिति यागाद्यनुष्ठानप्रकारक-थनमिति व्याख्यातवान् । यो देवतामुद्दिश्य द्रव्यन्त्यजति तेन यागचोद-नार्थः सम्पादितो भवति, प्रक्षेपन्त्वधिकं कुर्वता होमविध्यर्थ इति, एवञ्च चोदनाग्रहणमर्थवद्भवति न लक्षणपरत्वे प्रदेशान्तरे त्विदं सूत्रमन्यथा व्या-ख्यातम् आचार्येण पूर्वं दर्शादियागानुवादेन देशादयो नियम्यन्त इत्युक्तं, तत्रेयमाशङ्का कथं नु दर्शादेर्यागत्वं, न ह्युत्पत्तिचोदनास्वाग्नेयादिषु यजिः श्रूयत इति तत्रेदमुच्यते द्रव्यदेवताक्रिये श्रूयमाणे यजतिचोदनेति मन्तव्यं तदविनाभावात्तस्येत्येकस्यार्थः, इतरस्य तु यजत्यभिहिते कर्मणि पुनर्जु-होतिश्रवणं चतुरवत्तं जुहोतीति तत्कथमुपपादनीयं यागहोमयोर्भेदादत आह आसेचनाधिकः स्यात्प्रक्षेपमात्रं तत्राप्राप्तं चतुरवत्तं संस्कारार्थं विधीयते, यागांशस्तु प्राप्तानुवाद इत्यवराञ्जस्य सूत्रयोर्भवति ॥ १३ ॥

बर्हिष आतिथ्यादिसाधा-रणाधिकरणम् ।

सू० विधेः कर्मापवर्गित्वादर्थान्तरे वि-धिप्रदेशः स्यात् ॥ १४ ॥

यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदामिति किमिदमाच्छिद्य विधानं? उत निरिष्टिकोपदेशः? अथवा धर्मातिदेशः? अथवा बर्हिःसाधारणविधि? रिति, "आतिथ्यस्य गार्हपत्याय तत आच्छिद्य दीयताम् ॥ ईदृग्वचनमाकर्ण्याच्छिद्य विधिरिष्यते? एवञ्चाह्रियमाणस्य बर्हिषः स्यादनर्थकं । आतिथ्यायां विधिस्तस्मान्निरिष्टिकविधिर्वरम् । शिष्टाचारविरोधात्तु नैतदप्युपपद्यते । तस्माद्धर्मातिदेशोऽयमातिथ्यायां हि यादृशम् । प्रस्तरपालादिभिर्बर्हिस्तादृगु-पसत्स्वपि । बर्हिःशब्देन धर्माणां लक्षणैव भवेदतः । साधारणविधिर्ज्या-यांस्तत्र दोषो न कश्चन । आतिथ्यायामुपादेयं यद्बर्हिस्तच्च केवलम् । तद-र्थत्वेन सद्भावादन्यदेयोपसदामपि । बर्हिर्धर्मात्र गृह्यन्ते तदुष्मयाङ्गमा-यथु ॥ १४ ॥

इति शास्त्रदीपिकायां चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पाद आरभ्यते ॥

द्रव्यसंस्कारकर्मणां क्रत्वर्थताऽधिकरणम् ।

सू० द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यात् ॥ १ ॥

"यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोती"त्यत्र संशयः किं पर्णमयीत्वं क्रत्वर्थं? मुत पुरुषार्थमाहोस्विदुभयार्थ? मिति, तत्र फलश्रवणात् पुरुषार्थत्वम् यद्यपि चैवंजातीयकस्य फलविधित्वमौदुम्बराधिकरणे निराकृतं, तथाऽपि विहितस्य पर्णत्वस्य फलापेक्षायां क्रतुप्रयोगवचनात्सन्निहितमपापश्लोकश्रवणमेव रात्रिसत्रप्रतिष्ठावद्विपरिणामेन फलमाश्रयितुं युक्तम् । अथवा साधनांशमात्रमौदुम्बराधिकरणे विचारितं विधिरहितस्य भवतीत्येतावन्मात्रस्य साधनप्रतिपादकत्वञ्च सम्भवतीति विध्युन्मीलनायैवार्थवादत्वमुक्तं पशूनाप्नोति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्यादेराश्रयितव्यम् । इह तदुपेक्षयाभ्युपेत्य वा साध्यांशो विचार्यते, तत्रैवंजातीयकमपि फलप्रतिपादकं लोके दर्शनात्, अतः पुरुषार्थमित्येकः पक्षः क्रत्वर्थजुहूद्देशेन विधीयमानं भवतु क्रत्वर्थं फलसंयोगात्तदर्थमपि स्यात् दध्यादिवदित्यपरः । सिद्धान्तस्तु युक्तं दध्नः संयोगपृथक्त्वादुभयार्थत्वम् । इह त्वेकवाक्यं तदुभयपरत्वे भिद्येत तत्र तावदुभयार्थं. न च शृणोतीति वर्तमानापदेशात्साध्यत्वं शक्यं प्रतिपत्तुं. न च विपरिणामेन फलपरत्वम्, यथास्थितस्वरूपहानप्रसङ्गात्, पर्णतायाश्च जुहूपस्थितक्रत्वर्थत्वेन निराकाङ्क्षत्वादयुक्तं शब्दस्वरूपस्य बाधनम्, न च पर्णत्वस्य फलं प्रति विधीयमानस्याश्रयः प्रकृतोऽस्ति तत्र वाक्येनैवाश्रये दीयमाने वाक्यभेदः, तस्मादपापश्लोकश्रवणस्य अर्थवादत्वात्क्रत्वर्थमेव पर्णमयीत्वम् ॥

नैमित्तिकानां वार्त्रघ्नादीनामनित्यार्थत्वाधिकरणम् ।

सू० नैमित्तिके विकारत्वात्क्रतुप्रधानमन्यत्[1] ॥ २ ॥

अपः प्रणयतीति प्रकृत्य श्रूयते 'मृन्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य प्रणये"-

---

१ स्यादित्यधिक. पाठः ।

दिति, तथा "बार्हद्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्म साम कुर्या"दिति तत्र संशय-
यदेतत्काम्य मृन्मयन्नैमित्तिकञ्च बार्हद्गिरं तदेव नित्यार्थं उत अन्यदुपादेय-
मिति तत्र नित्येऽपि प्रयोगे प्रणयनब्रह्मसामादेः साधनापेक्षत्वादश्रुत-
साधनान्तरकल्पनाद्वरङ्काम्यनिमित्तयोरपि श्रुतस्य मृन्मयादेः सन्निहितस्य
नित्यार्थेऽप्युपादानम्, वारणाभीवर्तादिनित्यविधिमदृष्ट्वा पूर्वः पक्षः,
भवन्ति हि ईदृशान्यप्यधिकरणानि ऐन्द्रवायवे तु वचनात्प्रतिकर्षभवः
स्यादित्यादीनि नित्यविधिर्नास्तीति कृत्वा चिन्त्यते । अथ वारणो
यज्ञावचर इति अभीवर्तो ब्रह्मसामेति च सामान्यविधिरयम् मृन्मय-
बार्हद्गिरञ्च विशेषतः प्रणयने द्वादशाहे चातस्तदेव नित्यार्थेऽपि सन्नि-
धिविशेषाद् युक्तमिति मन्यते ॥ 'ब्राह्मणेन निमित्तेन बार्हद्गिरमिति
श्रुतम्, मृन्मयञ्च प्रतिष्ठायाश्चित्ये स्यातामतो न तेन ह्यन्यत्र श्रुत सन्नि-
हितमपि अन्येन सम्बन्द्धुमर्हति साधनाशङ्का च नित्यस्यार्थाक्षिप्तेन सामा-
न्यविहितेन वा निवर्तते न तु नैमित्तिकेन सन्निधिमात्रस्य सम्बन्धका-
रणत्वाभावात् । निमित्तश्रुतिविरोधाच्च, सति असति च निमित्ते क्रिय-
माणस्य कीदृशं नैमित्तिकत्वम्, तस्मादन्यन्नित्यार्थे ॥

दध्यादेर्नित्यनैमित्तिकोभ-
यार्थताधिकरणम् [illegible]
[illegible] ।

सू० एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् ॥ ५ ॥

अग्निहोत्रे 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुया'दिति श्रूयते तत्र किं काम्य-
मेव दधि नित्येऽपि स्यात् ? उत ततोऽन्यन्नित्यमिति संशये 'पूर्वाधि-
करणन्यायात्काम्यत्वेन श्रुतं दधि । न नित्यार्थमुपादेयमतोऽन्यन्नित्य-
मिष्यते ॥ नन्वत्र दध्न नित्यार्थं श्रूयते 'दध्ना जुहोती'ति नैवमेतस्य
वाक्यस्य कामवाक्यैकवाक्यता । गम्यते ऽतो न नित्यार्थं पृथग्दधि विधी-
यते । दध्नेन्द्रियं कुर्यादित्युक्ते किमाश्रितेनेत्यपेक्षते, होमसम्बन्धस्य च दध्न
फलार्थता तयोरेकाकाङ्क्षत्वादेकवाक्यता यद्दध्नेन्द्रियं कुर्यात् होमसाधितेन
यच्च दध्ना जुहोति तदिन्द्रियार्थमिति, तस्मान्नित्ये दधिविधानात्काम्य-
मेव तत्स्यात्, नैवम्, द्वयोरेकस्य साकाङ्क्षा भवेद्धि हि तत्सम्बन्धोः । एकस्यैक-

वाच्यत्वं निराकाङ्क्षत्विहोभयम् । कामयाज्यन्तावद्विपरिवृत्तिलब्धहोमाश्रयं नाश्रयसम्बन्धकरं प्रमाणमपेक्षते दधिस्वरूपमपि लोकसिद्धं नोऽव्यूढादिवदलौकिकम्, अतो न तदर्थमन्यापेक्षम्, दध्नोऽपि फलवद्धोमसंयुक्तस्य न फलान्तरापेक्षा तस्मात्पृथक्प्रयोगादुभयार्थन्दधि स्यात् ॥

पयोव्रतादीनां क्रतुधर्मता अधिकरणम् । **सू० द्रव्याणान्तु क्रियार्थानां संस्कारः क्रतुधर्मः स्यात् ॥ ४ ॥**

ज्योतिष्टोमे पयोव्रतं ब्राह्मणस्येत्यादि श्रूयते तत्पुरुषार्थं क्रत्वर्थमिति संशये पुरुषसंयोगात् व्रतस्य पुरुषप्रीत्यर्थतया लब्धफलस्य कल्प्यमानमत्र वचनन्यायासम्भवात् पयोनियमस्यापि व्रतसंयुक्तस्य तत्फलनिराकाङ्क्षत्वात् न प्रकरणग्रहणमिति पुरुषार्थत्वम् । उच्यते "नियमन्त्वन्तरेणापि पुरुषप्रीतिदर्शनात् । नियमस्य फलाकाङ्क्ष्य तत्त्व प्रकरणात्क्रतोः । कल्पनीये हि फले प्रकृतक्रतुफलसिद्धिरेव तदधिकृतसंस्कारद्वारेण पयोनियमस्य फलं युक्तमाश्रयितुमिति क्रत्वर्थता ॥

विश्वजिदादीना सफलत्वाधिकरणम् । **सू० चोदनायां फलाश्रुतेः कर्ममात्रं विधीयेत न ह्यशब्दं प्रतीयते ॥ ५ ॥**

विश्वजिता यजेतेत्यादिषु अश्रुतफलासु चोदनासु फलमस्ति नेति संशयः, "नास्त्येव फलमेतस्याश्चोदनायां फलाश्रुतेः । शब्दगम्यमदृष्टं हि फलन्तेन विना कथं प्रत्येतुं शक्यते तच्चेदध्याहारेण कल्प्यते ॥ परिपूर्णमिदं वाक्यं नाध्याहारमपेक्षते" । ननु यागेन कुर्यादित्युक्ते किङ्कुर्यादित्यपेक्षणादध्याहारोऽवकल्प्यते, सत्यं, यदि यागेन कुर्यादित्युच्येत यागङ्कुर्यादिति तूक्ते परिपूर्णत्वाचाध्याहारापेक्षा, फलश्रवणे हि सति विध्यानुगुण्यात् समानपदोपात्तधात्वर्थातिक्रमेण वाक्यसमर्पितं फलम्भाव्यत्वेन भावनाऽवलम्बते तदभावे तु धात्वर्थभाव्यत्वङ्को निवारयेत् । "तथा च सति सम्पूर्णं वाक्यमध्याहृतिक्षमम् । नन्वेवं यागकर्तव्यतायामुच्यमानायां न कश्चित्प्रवर्तते सत्यङ्किन्त्वेषो विध्यानर्थक्ये तदपि भवतु निष्फलस्य कर्तव्यवचनमप्रमाणं स्यादित्येवमस्तु केमोऽयं पन्था गच्छतु भवा-

नित्याद्यनारभ्यवाक्यवत्किङ्कुर्मः, न च कर्त्तव्यताबलादेव फलमुपकल्पयितुम शक्यम् तदात्वे दुःखदर्शनात्सत्यत्वविरोधादापत्त्या च फलं न क्षणमात्रविनष्टेन यागेन शक्यते कर्त्तुं, न चापूर्वद्वारेण सम्भवति तदभावात्, श्रुते हि फले शब्दयाह्निकतया धात्वर्थस्य तत्साधनत्वे शब्देन प्रतिपादिते तद्बलाददृष्टमप्यपूर्वं कल्प्यते यागक्रियामात्रपर्यवसिते तु शब्दे कथमपूर्वसिद्धिस्तदभावे च कथङ्कालान्तरभाविफलकल्पनम्? तदितरेतराश्रयं भवति फलाधीनमपूर्वं तदधीनं च फलमिति, असत्यपि भाव्यापेक्षणे कस्य यागः कर्त्तव्य? इति नियोज्यापेक्षणात्फलकामस्याध्याहार इति चेत् नाध्याहारमन्तरेणापि तल्लाभात्, यथा निषेधाधिकारेषु अप्रवृत्तस्य निवर्त्तनासम्भवाच्छर्थावच्छेदकतयोपयुक्तापि प्रवृत्तिरेव विशेषणमिति तद्विशिष्टस्य नियोज्यत्वावगमात् न प्रयुक्तिलाघवमाश्रित्य फलकामोऽध्याह्रियते, तथा परत्रापदेशेऽपि अशक्तस्याजीवतश्च तदसम्भवात् शक्तो जीवंश्चाधिकारी लभ्य इति किमध्याहारेण। तस्माद्विफलमेवेदङ्कर्मेति प्राप्ते उच्यते "विधियुक्ता क्रिया नैव धात्वर्थम्भाव्यमृच्छति। भाव्येन च विना वाक्यं नैव तत्परिपूर्यते। वाक्यसम्पूरणायातः फलमध्याहरिष्यते"। असत्यपि फलश्रवणे चेतनप्रवर्त्तनात्मकविध्यधिरूढा भावना धात्वर्थं तावत्कथञ्चिद् भाव्यमङ्गीकरोतीति तदतिरिक्तभाव्यापेक्षणादतल्लाभादपरिपूर्णं वाक्यम्फलपदाध्याहारमपेक्षते, तच्च लौकिकमपि वेदवाक्यैकदेशतयाऽध्याहृतं वैदिकमेव भवति किमुत यदा वैदिकमेवान्यत्र स्थितमध्याह्रियते, कथम्पुनर्व्यपेतस्यानुषङ्गाभ्युपगमः, नायमनुषङ्गः किन्त्वध्याहारः, स च यत्र क्वचिदपि व्यवस्थितस्याविरुद्धः तेनाश्रुतफलानामप्यध्याहृतफलान्वयात् सर्वेषाङ्कर्मणामत्र फलवत्त्वमवस्थितम्॥

विश्वजिदादीनामेकफल साधिकरणम्।

सू॰ तत्सर्वार्थमनादेशात्॥ ६॥

स्थिते फलार्थत्वे किं सर्वफलार्थं? मुतैकार्थं? मिति विशेषानिर्देशात्सर्वार्थत्वे प्राप्तेऽभिधीयते 'येनैकेन तद्वाक्यं साकाङ्क्षम्परिपूरितम्॥ तेनैवतद्विराकाङ्क्षमिति नानेककल्पनम्॥

विश्वजिदादीनां स्वर्गफलताधिकरणम् ।

सू० स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ ७ ॥

एकम्फलमित्युक्तम् । किन्तदेकमिति न ज्ञायते । अत पुनरपि सर्वार्थत्वमप्रामाण्यं वाऽनध्यवसायात प्राप्नोति, तदुच्यते स्वर्गोऽनतिशय प्रीतिरूपो दुःखविवर्जित । भूयासोऽभिलषन्त्येनमल्पे त्वल्पसुखेप्सवः" ॥ सति सम्भवे शास्त्रस्य भूयोविषयत्वन्याय्यमविशेषप्रवृत्तस्यातिसङ्कोचपरिहारात् स्वर्गश्च दुःखासंयुक्तनिरतिशयसुखात्मकः सर्वेषामभिमत पश्वादिसुखन्तु दुःखानुषक्तमल्पञ्च केचिदेव प्रार्थयन्ते । प्रत्यवायपरिहारस्तु सर्वाभिलषितोऽपि प्रत्यवायापेक्षया क्रियताऽपि विलम्बेन हृदयमागच्छति । "ततस्तु सुकरत्वात् सुखमेव परम्फलम् तच्चानतिशयत्वेन स्वर्गात्मकमिति स्थितम्" ॥

रात्रिसत्रन्याय । रात्रिसत्रस्यार्थवादिकफलकत्वाधिकरणम् ।

सू० क्रतौ फलार्थवादमङ्गवत्कार्ष्णाजिनिः ॥ ८ ॥

'प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ती'ति श्रुतम् ॥ रात्रिशब्देन ज्योतिर्गौरायुरित्यादिवाक्योत्पादितानि सौत्यानि कर्माण्युच्यन्ते तदिदं रात्रिसत्रं स्वर्गार्थं ? मुत प्रतिष्ठार्थं ? मिति संशय, तदर्थञ्च प्रतितिष्ठन्तीति किमयम्फलविधि ? रुतार्थवाद ? इति 'अपापश्लोकवत्तत्र वर्त्तमानापदेशत । फलविध्यसमर्थत्वात्तद्देवार्थवादता ॥ १ ॥ अनादिष्टफलत्वेन तस्मात्स्वर्गफलार्थता । निर्देशात्तु प्रतिष्ठैव फलत्वेनात्र गम्यते ॥ जुहूरत्रैव कर्मैतच्चिराकाङ्क्षम्फलं प्रति । कल्पनीय फलं तत्र विना सोऽध्याहृतेर्वरम् ॥ स्वर्गस्याध्याहारे तत्स्वरूपन्तस्य च श्रुतकर्मसम्बन्ध फलत्वञ्च कल्प्यते प्रतिष्ठायास्तु स्वरूपमेवं यथास्यत्वञ्च क्रतुम्फलत्वसिद्ध्यर्थं सततया विपरिणाममात्रं लघीय, उपयन्तीत्यपि वर्त्तमानापदेशो विधिरूपेण विपरिणम्यते । यच्छब्दश्च व्यवहितान्वय, तदयमर्थं ये प्रतितिष्ठासन्ति त एता रात्रीरुपेयुरिति, एव हि धर्ममात्रकल्पनाल्लाघवमितरथा तु सम्बन्धस्यैवार्थवादत्वात्सकल एव विध्युद्देशोऽप्रतिपन्नफलविशिष्ट कल्पनीय, स्वर्गकामा एता रात्रीरुपेयुरिति कल्पितोऽप्यसौ प्रतिष्ठार्थवादो न मुख्य सङ्ग

प्रयोगा वा साधनत्वेन चोदितानि यदेकमेव तथाविधं फलं जनयन्ति नानेकम् । इतरथा सकृदेव यावदिष्टफलं सिद्धमिति न काम्यमेकद्रुमं पुनः प्रयुज्येत, इष्यते च पुनः प्रयोग तथेहाप्येकमेव युगपत्फलम्, न च साहित्येनैवात्र कामानां फलत्वमेकैकस्येति वाच्यं । साहित्यस्याविवक्षितत्वादित्युक्तम् अतः पर्यायेण कामः ॥

समानमधिकरणम् । सू० योगसिद्धिर्वाऽर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात् ॥ १२ ॥

इदानीमैहिकामुष्मिकत्वं फलानां चिन्त्यते । स्वर्गः सर्वदाऽऽमुष्मिक एव दृष्टिरभिचारो वैरनाशफलस्य पुत्रपशुग्रहणयज्ञसाद्यैहिकमेव कामनावशात्, पश्वादयस्तु किमन्ते त्रियामुष्मिका ? एव उतानियताः ?, तत्र "प्रतियहादिक दृष्टं पश्वादेः कारणान्तरम् । देहारम्भकतैवातस्त्वेवत्रादेः फलहेतुता । पश्वादिस्वरूपस्य प्रतिपदाद्युपायान्तरदर्शनाददृष्टानपेक्षत्वाद् देहस्य तु मातापितृसयोगमात्रेणानुत्पत्तेः कारणान्तरानपेक्षणात् विशिष्टफलोपभोगार्हशरीरारम्भकत्वमेव चित्रादेः पश्वादिहेतुत्वमित्यामुष्मिकाण्येव पश्वादीनीति प्राप्तेऽभिधीयते "साध्यत्वमेव पश्वादेः शब्देन प्रतिपाद्यते । अमुत्र वेह वेत्येवं नास्त्यत्र शब्दो नियामकः । देहारम्भमुपस्थाप्य फलानामप्रमाणकम् । विपाकः कर्मणा येषामपाग् देहविनिपाततः । प्राप्यस्तानीह भुज्यन्ते ततोऽन्यानि भवान्तरे ॥ देवमूहपकारत्व पश्वादिकारणद्वयम्, तदुक्तमभ्यकारि, तच्चेव हि कारणं शब्दश्चेति तस्मादनियमः ॥

मैत्रामयथाऽऽभ्यां वचना बृहस्पत्यधिकरणम् । सू० समवाये चोदनासंयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥ १३ ॥

"वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेते"ति 'किमङ्गत्वेनाऽऽनन्तर्य्याऽयं वाजपेयाङ्गत्वेन बृहस्पतिसवस्य ? उत फलार्थं ? प्रयोगे वाजपेयोत्तरकालत्वं बृहस्पतिसवस्योपदिश्यत इति संशये । "उभयोर्वाजपेयस्य बृहस्प

तिसवस्य च। प्रज्ञातफलयोर्नैवमियोऽगाङ्गित्वसम्भवः। न च कर्मान्तरं युक्तं लक्षणा हि तथा भवेत्। स्वामत्ययेन कालस्तु श्रुत्यैवोक्तो न लक्षणा। प्रसिद्धस्य" तावद्बृहस्पतिसवस्य पुरोधःप्राप्त्यादिफलार्थत्वात् वाजपेयाङ्गत्वम्, तद्धर्मककर्मान्तरविधौ तु बृहस्पतिसव-शब्दो धर्मलक्षणार्थः स्यात्, कालविधौ तु तस्य स्वार्थत्वात् न काचिल्लक्षणा। तस्मात्प्रसिद्धस्य बृहस्पतिसवस्य वाजपेयपूर्वकत्वं विधीयत इति प्राप्ते ब्रूमः "वाजपेयश्रुतेरेव स्यादत्यन्तपरार्थता। तत्प्रक्रिया च बाध्येत न च दूरगतं प्रति। कालः शक्य उपादातुङ्काले कर्म हि चोद्यते। काले च चोद्यमानं सत्कर्माविपरिवर्त्तनात्। प्रसिद्धात्कर्मणो भिन्नमनिर्ज्ञातप्रयोजनम्॥ वाजपेयाङ्गभावेन वाक्येनैव विधीयते। वाजपेयप्रयोगं यथोक्तादिर्वस्य न तावत्येव कृती स्यात् इदमपरमङ्गन्तस्य पश्चात्कर्तव्यमिति। एवञ्च वाजपेये किञ्चिद्विधानात्तच्छब्दानुवादोऽन्यथा त्वसावत्यन्तपरार्थः स्यात्कालोपलक्षणार्थत्वात् वाजपेयप्रकरणञ्च बाध्येत, स्थिते च कर्मान्तरत्वे धर्मलक्षणाऽपि मासाग्निहोत्रवद्दोषः॥

वैमृधादेः पौर्णमास्याद्यङ्गताऽधिकरणम्।

सू० उभयार्थमिति चेत्॥ १४॥

"संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपती"ति क्रिम्पौर्णमास्याः वैमृधस्य चाङ्गप्रयोजनसम्बन्धः पौर्णमास्यङ्गं वैमृधः? उत कालार्थः संयोगः? तस्मिन्काले क्रियमाणः प्रकरणादुभयोर्दर्शपूर्णमासयोरङ्गमिति संशये। संस्थासंयोगात्संस्थितस्य पुनरङ्गासम्भवात्। नाङ्गप्रयोजनसम्बन्धः, कालार्थस्तु संयोगः प्रकरणाविशेषादुभयार्थमिति प्राप्ते उच्यते 'पौर्णमास्यां हि संयुक्तो वाक्येनानेन वमृधः। तस्य प्रकरणेनेष्टे तद्व्रसंयुक्तगोचरम्। यत्तु संस्थितायां नाङ्गं सम्भवतीति तदुभयाङ्गत्वेऽपि तुल्यम्, न चामावास्याङ्गमेवेदमिति युक्तं प्रकरणाविशेषादिति त्वयैवोक्तम्। अतो यद्वार्थपौर्णमासिकन्तत्त्वन्द्वयोः साधारणं विहितं तदुक्तां पौर्णमासीं समाप्य पुनरिदमङ्गङ्कर्तव्यमिति वाक्यार्थः, तथा च वाक्यशेषः "वैमृधः पूर्णमासे तु निर्वाप्यो भवति तेन पूर्णमासः सेन्द्रीभवती"ति इन्द्राभावेन पौर्णमास्या वैगुण्यमाशङ्क्य तत्समाधानार्थतान्दर्शयन्पौर्णमास्यङ्गत्वन्दर्शयति॥

अनुयाजादीनामाग्नि-मारुतोर्द्ध्वकालताधिकरणम् ।

सू० अनुत्पत्तौ तु कालः स्यात्प्रयोजनेन सम्बन्धात् ॥ १५ ॥

आग्निमारुतादूर्द्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीत्यत्रापि कालार्थत्वेन संयोगस्यात्यन्तपारार्थ्ये स्यात् इत्यङ्गप्रयोजनसम्बन्धं मन्वानस्योत्तरम् आग्निमारुतस्य सोमार्थत्वेनोपदिष्टस्य अनुयाजानाञ्च पश्वर्थतया अतिदिष्टाना विपरिवर्तमानत्वात्र कर्माङ्गत्वम् । तेषान्तु निर्ज्ञातप्रयोजनानामङ्गाङ्गित्वापेक्षाभावात् कालार्थः संयोग ॥

सोमादीना दर्शपूर्णमासोत्तरकालताद्यधिकरणम् ।

सू० उत्पत्तिकालविषये कालः स्याद्वाक्यस्य तत्प्रधानत्वात् ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते "दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेते"ति । तत्र दर्शपूर्णमास–शब्दस्यात्यन्तपारार्थ्यपरिहारायाङ्गप्रयोजनसम्बन्ध एव न्याय्य, नैवम् ॥ "दर्शोपलक्षिते काले सोमयागो विधीयते । स च प्रकृत एवेति न कर्मान्तरसम्भवः । दर्शोत्तरकालमनुपादेय प्रत्युपादीयमानोऽपि सोम "सन्निधौ त्वविभागादि" ति न्यायात् न कर्मान्तरम् । प्रकृतश्चासौ फलार्थत्वात्र दर्शाङ्गता प्रतिपद्यते । अतो न तावत्सोमस्य दर्शाङ्गत्वम् । नापि दर्शादेः सोमाङ्गत्वम् अविधीयमानत्वात् न ह्यविधीयमानमङ्गम्भवति । न चात्र दर्शपूर्णमासौ विधीयेते विधायकाभावात्, दर्शोत्तरकाले हि सोमस्य विधि न दर्शस्य, न चाकृतयोर्दर्शपूर्णमासयोस्तदुत्तरकाले सोमः शक्यते कर्तुमिति, अर्थात्तयोरपि विधि स्यात् विध्यन्तरविहितयोस्तु तयोर्लाभाच्चानुपपत्तिः । तदुत्तरकाले तु सोमश्चोद्यमानोऽपि सन्निधेर्न कर्मान्तरमित्युक्तम् । तस्मात्सोमस्याय कालविधि ॥

वैश्वानरेष्टेः पुत्रगतफलकत्वाधिकरणम् ।

सू० फलसंयोगस्त्वचोदिते न स्यादशेषभूतत्वात् ॥ १७ ॥

"वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते" इति । "यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्वी अन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवती"ति । तदिदमूतादिकं रात्रिसत्रवदिष्टस्य फलमिति स्थितम्,

तत्किमिष्टिकर्त्तु-फलं पितु ? उत पुत्रस्ये ? ति विचारे अन्यफले कर्मण्यन्यस्य प्रेरणासम्भवात्पितुरेव प्रेर्यत्वादाधानगतात् स्वात्मनेपदादनिसाध्यकर्मफलानामाधातृगामित्वनियमात्पितुरेव फलम् । नैतदेव "येनैव वाक्यशेषेण फलमेतत्प्रकल्प्यते । तेनैव पुत्रगामित्वप्रतिपत्तिरपि स्फुटा" । "यस्मिन् जाते निर्वपति स पूतो भवती 'ति स्पष्टम्पुत्रगामित्वम् । पुत्रफलमपि पितुरभिलषितमेवेति विधेरात्मनेपदस्य चाविरोधः, एवं वा इयमेव वैश्वानरीया चिन्त्यते किं जननानन्तरमेव कर्त्तव्या? उत कृते जातकर्मणी ? ति निमित्तानन्तरं नैमित्तिकमुपसम्प्राप्तं विना कारणेन नातिक्रमितव्यम् अतोऽनन्तरमेव स्यात्, सत्यम्, इह त्वस्ति कारणम्पुत्रफलार्थं हीदङ्कर्म तस्य च कृते जातकर्मणि स्तनप्राशन न पुनः प्राक्, अकृते हि जातकर्मणि इष्टिनिरुप्यमाणस्तनप्राशनमुत्कर्षेत् ततः कुमारविपत्तिप्रसङ्गात् इष्टिरेवेष्टानर्थिका स्यात्, तस्मात्कृते जातकर्मणि कर्त्तव्या । पुनश्चिन्त्यते किं जातकर्मानन्तरमनन्तरमेवाह एव कर्त्तव्या? उताशौचापगमे स्वकाले वा ऽऽगत इति "निमित्तानन्तरप्राप्ता प्रयोजनविरोधतः । उत्कृष्टा तदभावात्तु पुनर्नात्क्रष्टुमर्हति । शौचाद्विना ऽप्यिष्टा कर्त्तव्या च निमित्ततः ॥ अपि वाऽप्येकदेशे स्यादिति षष्ठे हि वक्ष्यते" । उच्यते "निमित्तस्वरसात्प्राप्तिर्या तावत्सा निवारिता । प्रयोजनविरोधेन तस्माद्दूरापसदुवह." । निमित्तानन्तर्यन्तावत्प्रयोजनविरोधादेव बाधितमित्युत्कृष्टेष्टिः उत्कृष्टा वैदवैगुण्याय शौचकालप्रतीक्षया । आशौचापगमे पौर्णमास्यादिकाले कर्त्तव्या ॥

सोत्रामण्यवाद्यङ्गानां स्वकालकर्त्तव्यताधिकरणम् ।

सू० प्रधानेनाभिसंयोगादङ्गानाम्मुख्यकालत्वम् ॥ १८ ॥

"वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेते"ति वाजपेयाङ्गत्वेन चोद्यमानो बृहस्पतिसवः किम्प्रधानकाले शरदि तेन सहैकप्रयोगः कर्त्तव्यः? उतातिदेशप्राप्ते स्वकाले वसन्ते? इति संशयः, तत्र "साङ्गस्य हि प्रधानस्य विधानं देशकालयोः । अङ्गान्तरवदस्यापि तदङ्गत्वात्सह क्रिया । न हि वाजपेयः शरदि कर्त्तव्यश्चोद्यते किन्तु वाजपेयकरणको यः फलार्थो

व्यापारः प्रयोगः फलभावनाख्यस्तस्याप्यङ्गत्वविधिः शरदि वाजपेयेनेति तृतीयानिर्देशात्तस्यैव फलनामधेयीभूतस्य चिकीर्षितस्य कालापेक्षितत्वात् स च व्यापारोऽङ्गप्रधानसाधारण इति तुल्यः प्रधानस्याङ्गानाञ्च तत्कालयोग इति वाचनिककालविरोधादतिदिष्टः कालो बाध्येत । नन्वङ्गानां बृह-स्पतिसवप्राप्तिताङ्गेषु कृतार्थ इति नातिदेशम्बाधितुमुत्सहते, अतिदेशोऽपि कालातिरिक्ताङ्गेषु कृतार्थ इति न वचनसङ्कोचायालम् । तस्मात्प्रधान-कालत्वमेवाप्राप्तेऽभिधीयते "तस्य वाचनिकः कालो बाध्येतैवातिदेशिकम् । बृहस्पतिसवे त्वेव शरत्कालो न चोद्यते । यस्य कालविधिस्तस्मात् यदि चाङ्गेन हि स श्रुतः" । वाजपेयकरणको यः स्वकार्यप्रति व्यापारः शरदि विहितस्तमेवेहापि समभिव्याहृतेन तच्छब्देन प्रतिनिर्दिश्य ततः परत्वात् न बृहस्पतिसवस्वोच्यमानस्तत्प्रयोगबहिर्भावात्तत्कालं लभते यदि परं वाजपेये कृते कर्तव्य. सर्वाङ्गकारणाभावादनन्तरमेवातिक्रमेत, अस्ति त्वतिक्रमकारणङ्कालोपसंहार. । स्वा च पूर्वकालताया स्मर्यते नानन्तर्यं, तस्मात्स्वकाले प्रयोगः, निवृत्तमपि च वाजपेयात्पूर्वमनेनाङ्गेन वर्तितव्यमिति॥

इति शास्त्रदीपिकायां चतुर्थस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः आरभ्यते ।

राजसूयस्थानां विदेवनाद्यङ्गत्वाधिकरणम् ।

सू॰ प्रकरणशब्दसामान्याच्चोदनानामनङ्गत्वम् ॥ १ ॥

अनुमत्यादीनि विदेवनादीनि च यागायागकर्माणि प्रकृत्य श्रूयते "राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेते"ति तत्र सन्देहः किं सर्वाण्येव फलवन्ति समप्रधानानि पुरुषार्थानि? उताहो क्रत्वर्थानि? इति तत्र "सर्वेषाम-तत्वेन फलार्थितया तथा । राजसूयपदस्यापि समानस्याप्रधानत्वात् । राजसूयशब्दनिर्दिष्ट यज्ञपदमपि तथापि तृतीयान्तस्यान्यसाधना-भिधायित्वेन निर्दिष्टस्यानामधेयत्वेनाविशेषात्सर्वेषामेवाभ्युद-

सीयते, एवं साधनेऽवगते स्वाराज्ये च फले भावनामात्रविधियुक्तादाख्यातात्फलितपाक्षमपेक्षितमिति तन्मात्रपरमाख्यातम्, केवलप्रत्ययप्रयोगासम्भवात्तु यत्र क्वचन धात्वनुवादानर्थे कृत्रिम्यपि येन यागयागसमुदाये यजिरनुवादभूतः प्रयुज्यते, तत्र सर्वथा फलान्वयात्प्राधान्यम् उच्यते "धात्वर्थानाम्फलैर्योगो न नाम्नामिति हि स्थितम्। यजिश्च यागमेवाह यजेस्तेन फलान्वय॥ राजसूयपदं चापि यज्ञेऽस्याधिकारण्यतः। यागनामैव तेनात्र यागानां स्यात्प्रधानता। इतरत्तु फलवत्सन्निधानात्तदङ्गम्भवति॥

विदेवनस्य कृत्स्नराजसूयाङ्गताऽधिकरणम्।

सू० मध्यस्थं यस्य तन्मध्ये॥ २॥

स्थितमयागानामङ्गत्वम्, तत्र विदेवनादयोऽभिषेचनीयाख्यसोमयागविध्यनन्तरमाम्नातास्तदीयमाहेन्द्रस्तोत्रकाले ऽपकृष्टाः माहेन्द्रस्तोत्रमत्यभिषिच्यत इति, अथ विदेवनादीनामभिषेकान्तानामपकर्षे इति ते इमे अभिषेचनीयाङ्ग? मुत राजसूयाङ्ग? मिति सन्देहे कथम्भावगृहीतप्राकृताङ्गमध्यपातादवान्तरप्रकरणेनाभिषेचनीयाङ्गतामाशङ्कमानस्योत्तरम्, तत्र "तत्र प्रयोजनापेक्षाक्रमणा यत्र चोदना। विदेवनादिकानान्तु न मध्ये प्रकृतो विधि.' अभिषेचनीयानन्तरं विहिता प्रयोजनापेक्षा. सन्निधिप्राप्ताभिषेचनीयाङ्गत्वबाधेन प्रकरणाद्राजसूयाङ्गतान्वीताः नापकर्षसमये भूयः प्रयोजनमपेक्षन्ते येनावान्तरप्रकरणविषयता प्रतिपद्येरन्, तस्माद्राजसूयाङ्गम्॥

सौम्यादीनामुपसत्कालकत्वाधिकरणम्।

सू० प्रकरणाविभागे च विप्रतिषिद्धं ह्युभयम्॥ ३॥

राजसूये एव "सौम्यञ्चरुम्प्रुदंहिणो"ति विधाय श्रूयते। "पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरन्ती"ति। किमयञ्चरुरुपसदामङ्गम्? अङ्गप्रयोजनसम्बन्धोऽयम्? उत यागान्तरवत्फलार्थः कालार्थोऽयं संयोग? इति चिन्त्यते "तत्र प्रकरणापेक्षात्सामान्यवचनादयम्। स्वाराज्ये विनियुज्येत साक्षादुपसदङ्गता। न हि सौम्येनेति स्वशब्देन तृतीयान्तेन षष्ठीनिर्दिष्टोपसदङ्गत्वेन विनियुज्यमान. सौम्यः प्रकरणापेक्षेण सामान्येन राजसूयवाक्येन फल-

सम्बन्धं लभते । पुरस्ताच्छब्दश्चाङ्गस्य तत्समीपेऽनुष्ठानात् यथाऽर्थवद-नुवादः । "अत्राभिधीयते नैव षष्ठी तादर्थ्यवाचिनी । द्वियोगलक्षणा त्वेषा पुरस्ताच्छब्दयोगतः ॥ अङ्गाङ्गिभावमात्रे हि पुरस्तादित्यनर्थकम् । प्रसज्येत पद तस्मात्कालस्तावद्विधीयते । तथा च सति नाङ्गत्वं विधातुं शक्या-द्विधिः" न ह्यनुत्पत्तिविधयोऽनेकार्थव्यावृत्तिक्षमाः तस्मात्कालार्थ एव संयोग इति फलार्थे सौम्यः ॥

आमनहोमानां सांग्रहण्यङ्गताऽधिकरणम् ।

सू० फलवद्वोक्तहेतुत्वादितरस्य प्रधानं स्यात् ॥ ४ ॥

"वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद् ग्रामकाम" इति प्रकृत्यामनमस्याम-नस्यामदेवा इति तिस्र आज्याहुतीर्जुहोती 'त्यामनहोमा विहिताः किं ग्रा-मकामपदानुषङ्गेण सांग्रहणीवत् फलार्थाः? उत सांग्रहण्यङ्गमिति संशये सांग्रहण्याः प्रकृताङ्गनिराकाङ्क्षायाः पुनरङ्गापेक्षाऽभावात् आमनहोमा-नाञ्च फलपदानुषङ्गेण प्रयोजनाद्यपेक्षत्वात्सम्भवति च प्राधान्ये-ऽङ्गत्वायोगात्फलार्थत्वे प्राप्ते अनुषङ्गे सकृदाम्नातस्य पुनरनुसन्धानात् तथा च सति सकृदाम्नातफलपदाघ्रात अत्यन्तागतिकतया तदाश्रयणादिह चानपेक्षतया सांग्रहण्याः प्रकरणाभावेऽपि सन्निधिनैव तदङ्गत्वसम्भवात् आमनहोमानाञ्च प्राकृताङ्गमध्यविहितत्वेन प्रकरणसम्पर्शस्यापि सम्भवा-दगतिकत्वाभावादनुषङ्गानाश्रयणात्परिधिमन्त्रवदत्राप्याश्रयणे तदसम्भवादङ्ग-त्वमेव न्याय्यम् ॥

दधिग्रहस्य नित्यताधिकरणम् ।

सू० दधिग्रहो नैमित्तिकः श्रुतिसंयोगात् ॥ ५ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'या वा अध्वर्युश्च यजमानश्च देवतामन्तरितस्तस्या आ वृश्च्येते प्राजापत्यं दधिग्रहं गृह्णीया"दिति सोऽयं दधिग्रहः किं नैमित्तिकः? उत नित्यो नैमित्तिकश्च? अथ नित्य एवेति संशये 'देवतान्तरिते याग' इति निमित्तेऽयं विधीयते । तस्मान्नैमित्तिकः नन्वश्रित्योऽपि ज्येष्ठशब्दतः" । नैमि-त्तिक इति सत्यविर्चोऽपि स्यात् । कुत. ज्येष्ठशब्दश्रवणात् "ज्येष्ठो वा

एव यद्दाप्ता 'मिति प्रशस्तवचनो ज्येष्ठ-शब्दो नित्यश्च प्रशस्तो न चञ्चलः अथवा प्राथम्यनिमित्त ज्येष्ठत्वित्यश्च स्वयं पाठक्रमात् यद्दान्तरेभ्यः प्रथमद्रुद्रामाणो भवति ज्येष्ठः, नैमित्तिकस्तूपजाते निमित्ते क्रियमाणो न नियोगतः ज्येष्ठः स्यात् । "तस्मादुभयरूप. स्याच्च त्वेवंवित्य एव सः । न तु नैमित्तिको यस्मान्निमित्तस्याश्रुतत्वतः । न ह्यन्तरायो निमित्तत्वेन श्रूयते यदि-शब्दाद्यभावात् यच्छब्दस्य चाकर्तृसमानाधिकरणस्य तत्प्रतिपादकत्वाभावात् अर्थवादमात्रमन्तरायश्रवणमिति नित्य एव स्यात् ॥

वैश्वानरस्य मीमांसिकत्वाधिकरणम् । सू० वैश्वानरश्च नित्यः स्यान्नित्यैः समानसङ्ख्यत्वात् ॥ ६ ॥

"यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाऽग्निं चिनुते यथा सामिगर्भो विपद्यते तादृगेव तदार्तिमार्च्छेद्वैश्वानरं द्वादशकपालम्पुरस्तात् निर्वपे"दिति, अत्रापि पूर्ववदर्थवादमात्र संवत्सराभरणमिति नित्यता मन्यते । यच्छब्दस्तु कर्तृसमभिव्याहृतो निमित्तता संवत्सराभरणस्य प्रतिपादयति निर्मित्तिकतैव स्थिता ॥,

षष्ठ्याश्चितेर्नैमित्तिकत्वाधिकरणम् । सू० षट्चितिः पूर्ववत्त्वात्स्यात् ॥ ७ ॥

"योऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वाश्चितयो भवन्ति अथ षष्ठीञ्चितिं चिनुते प्रतिष्ठित्या' इति किमिय षष्ठीचितिर्नित्या यथाग्निः षट्चितिकः ? उत सपञ्चचितिक एव ? इदन्तु चयनानारम्भेकचितिकम् अप्रतिष्ठायान्निमित्ते विधीयते तत्र "पूरणप्रत्ययो न स्यात्षट्सङ्ख्यापूरणाद्विना । पञ्चभिः सहिता चैवा पूरयेत्ता न केवला । न हि केवला चिति षष्ठीति शक्या वक्तुम् । तस्मान्नित्य एवाग्निः षट्चितिकः', नैवम् । "यच्छब्दोऽप्रतिष्ठाया. स्पष्टमाह निमित्तताम् । अभिधानक्रियापेत षट्सङ्ख्यापूरणम्भवेत् । नित्याः पञ्चचितयः प्रागभिहिताः ततः परमिय नैमित्तिक्यभिधीयते इत्यभिधानापेक्ष षष्ठीत्वमुपपन्नमिति न यच्छब्दावगतनिमित्तापह्नव शक्यते कर्तुमिति नैमित्तिकीयम् ॥

पिण्डपितृयज्ञस्यानङ्गता धिकरणम् ।

सू० पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्यात् ॥ ८ ॥

"अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ती"ति अनारभ्याधीतः पितृयज्ञ क्रत्वर्थः ? उत पुरुषार्थः ? इति संशये कर्मवचनेनामावास्या-शब्देन समभिव्याहारात्तदङ्गत्वम् । यद्यपि कालस्यापि साधारणोऽयं शब्दस्तथापि फलकल्पनापरिहाराय कर्मवाचित्वमेवाङ्गीक्रियते, तस्मात् क्रत्वर्थ एवायमाहिताग्नेः, अनाहिताग्नेरप्यनाहिताग्निना कार्यं इति विहितः, तस्य क्रत्वभावात्पुरुषार्थः तथा च भगवता मनुना 'न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः' इति वदता दर्शाङ्गत्वं प्रदर्शितम् । अनङ्गं हि तेन विना क्रियते तस्माद्दर्शाङ्गम् "नैव साधारण्येऽपि सामानाधिकरण्यात् कालवाचित्वमेव स्यात्तत्सापेक्षत्वं कर्मणः' । यद्यपि तावत्साधारणोऽमावास्या-शब्दः तथाप्यपरान्हसामानाधिकरण्यलिप्सया कालवाचित्वमध्यवसीयते न चायमतीव साधारणः काले हि निरपेक्षोऽयं कालपदान्यापेक्षया तु कर्मणि वर्तते ॥ तस्मात्कर्मसमभिव्याहाराभावादनङ्गम् । मनुवचनस्य त्वयमर्थः श्राद्ध-शब्देन मासि मासि श्राद्धमुच्यते । दर्श-शब्देनाप्यमावास्याकालः तदयमर्थः अमावास्यायामेवाहिताग्निः श्राद्धं कुर्यान्न तेन विना मर्त्येष्वेवापराह्णे तु क्रियमाणेऽपि पितॄन्प्रीणातीति स्मृत्यन्तरवशादन्येष्वहःसु कुर्यादिति एष च स्मृत्यन्तरमनाहिताग्निविषयम्भविष्यति तस्मिद्धं पितृयज्ञस्यानङ्गत्वम् ॥

रशनायाः पश्वङ्गता धिकरणम् ।

सू० पश्वङ्गं रशना स्यात्तदागमे विधानात् ॥ ९ ॥

"आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीय आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोती"ति येयं सवनीयस्याङ्गभूता रशना सा किं पशुबन्धनार्था ? उत यूपसंस्कारार्था ? इति संशये "यूपार्था सत्यङ्गभूतार्था दृष्टार्था पशुबन्धनी चानवक्लृप्तत्वात्तेन पश्वङ्गं रशना भवेत्' । न हि यूपस्य रशना किञ्चिदुपकरोति यतोऽस्यानवक्लृप्तदृष्टार्थता भवति दृष्टार्थां तेन विशन्यातिपरिकाभिहिता रशना वाक्येन पशुयागाङ्गतया विधीयते त्रिवृत्तया वाक्ये

यमुपाकरोतीति, सा च दृष्टेनैव पश्वञ्जनप्रक्रमणेन तदङ्गतां प्रतिपद्यते या च त्रिवृच्छब्दे तृतीया या च यूपं परिव्ययतीति द्वितीया तत्सर्वं प्राप्तानुवादः । यूपे हि पशुर्बन्धुव्यश्चोदकप्राप्तेः यश्च रशनया यूपे पशुम्बध्नाति सोऽवश्यं यूपे रशनां व्यापारयति, यश्च व्यापारयति स शक्यते तया यूपं परिव्ययतीति वक्तुम् अतोऽयमनुवाद इति पश्वर्था रशना चोदकप्राप्ता चान्या रशना ताभ्यामुभाभ्यां पशुर्बध्यते ततः पश्वर्था रशना तदर्थं च परिव्याणं यूपे तस्याः प्रतिमोचनम् । प्रतिमुक्ता हि सा अनपक्रमणाय कल्पते । यूपोऽपि स्थाणुस्थानीयः तदर्थ एवेति सर्वमेव दृष्टार्थं भवति, तस्मात्पश्वर्थत्वेव प्राप्ते ब्रूमः । "यद्यदृष्टार्थता यूपे स्याद्विवड्क्लिष्टकल्पना । यूपार्था सत्यपि त्वेषा दृष्टार्था दार्ढ्यजन्मनः । परिव्याणं हि यूपार्थं द्वितीयातोऽवगम्यते । रशना च परिव्याणशेषभूता तृतीयया । सर्वन्तद्विपरीतं स्यात्पश्वर्था रशना यदि । यूपार्था रशना तस्माद्भवेच पशुबन्धनी । केचित्तु पूर्वपक्षेऽपि न पशुबन्धनार्था रशना यूपस्यैव परिव्याणं पशूपाकरणस्यारादुपकारकमिति पूर्वपक्षः, सिद्धान्तस्तु यूपसंस्कारार्थमित्येवमाहुः । तथा सति अनुष्ठानाविशेषात्रिष्प्रयोजना चिन्ता स्यात् पशुगणे त्वेकयूपे सकृत्कृतमेव परिव्याणमगृह्यमाणविशेषत्वात्तत्रैव सर्वानुपकुर्यादिति प्रति पशु रशना कार्येति प्रयोजनव सिद्ध्येदित्यास्तां तावत् ॥

स्वरोः पश्वङ्गताधिकरणम् । सू० स्वरुस्याप्येकदेशत्वात् ॥ १० ॥

"यूपस्य स्वरुङ्करोति स्वरुणा पशुमनक्ती"ति । किं यूपार्थः स्वरुः तस्य पश्वञ्जनं प्रतिपत्तिः ? उत पश्वर्थः ? तस्य यूपादुपादान? मिति संशये । यूपस्येति षष्ठ्या देवदत्तस्य गौरितिवत्तादर्थ्यं मन्यते "स्वरुणा पशुमित्येवं शेषशेषिविभक्तितः । स्वरोः पश्वञ्जनाद्गत्वं पशोश्चापि प्रधानता यूपस्येत्यवयवव्यतिरेकजनिता षष्ठी न तादर्थ्यङ्गमयतीति पश्वर्थः स्वरुः ॥

आघारादीनामङ्गताधिकरणम् । सू० दर्शपूर्णमासयोरिज्याप्राधान्यविशेषात् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः किं सर्वेषां यागानां प्राधान्यम् ? उताग्नेयादीनामेककालयोगिनामितरेषां तदङ्गत्वमिति चिन्त्यते "य एवं विद्वानित्येवं संयु-

कावनुवादकौ न विधायकावित्यनुवादस्य तु प्रयोजनमाग्नेयादीनामिव प्राधान्यसिद्धिरित्येतावत्स्थितं द्वितीये, अधुना तु तदेव प्रयोजनं सिध्यति नेति चिन्त्यते। तत्राख्यातानुसारित्वात्संज्ञाया राजसूयवत्। तस्या विशेषतो वृत्तिः सर्वयागप्रधानता नामधेयत्वात्तद्धाख्यातानुसारि यत्राख्यातं तत्र वर्तते न तु यत्र नाम तत्राख्यातम् आख्यातञ्च अविशेषात्सर्वानेव रूपवतः प्रकृतान् यागान् उपादाय फले विनियुङ्क्ते, अतो नामाप्युत्पन्नं द्विवचनान्तप्रसिद्धपक्षं सर्वत्र वर्तत इति तस्यामप्यनुवादेन समुदायद्वयसिद्धेः सर्वेषां प्राधान्यम्, उच्यते "यद्धि नामाप्रसिद्धार्थं तदाख्यातवशमन्वेत्। इदं पुनः प्रसिद्धार्थमाख्यातस्य विशेषणम् प्रातिपदिकं तावत्कालद्वयसंयोगादाग्नेयादिषु प्रसिद्धार्थं द्विवचनमपि य एव सिद्धास्तानेव संयुक्तानुवादद्वयपरिकल्पितसमुदायद्वयाभिप्रायम्प्रसिद्धार्थमेव। न च दर्शशब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वमन्वारम्भणीयावाक्यशेषे ऽमावास्यापर्यायत्वेन प्रसिद्धार्थत्वात्। तदेव प्रसिद्धार्थं विशिष्टवाचिनामधेयं शक्नोत्याख्यातं सामान्यवचनं स्वविषये स्थापयितुमिति षण्णामेव प्राधान्यमितरेषां तु प्रकरणात्तदङ्गत्वम्॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयादीनामङ्गताधिकरणम्।

सू० ज्योतिष्टोमे तुल्यान्यविशिष्टं हि कारणम्॥ १२॥

दीक्षणीयाग्नीषोमीयादीष्टिपशुयागान् सोमयागञ्च प्रकृत्य श्रूयते। "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" तत्र चिन्त्यते किं सर्वयागानां फलसम्बन्धेन प्राधान्यम्? उत सोमयागस्यैव इतरेषां तदङ्गत्वमिति। तत्राख्याताविशेषेण सर्वयागप्रधानता। नामधेयं प्रसिद्धार्थमाख्यातं विशिनष्टि हि। ज्योतिराख्या न हि स्तोमाः प्रसिद्धाः कस्यचिद्यजेः। यत्रावयवशः शक्तिर्नामधेयस्य गम्यते। त्रिवृदादिषु तच्छब्दस्तुतिमात्रतयोदितः। न तु स्तोमाभिधेयत्वं ज्योतिःशब्दस्य तावता। अस्तु वा त्रिवृदादीनां ज्योतिःशब्दाभिधेयता। तथापि सर्वयागानां तत्सम्बन्धात्प्रधानता। स्तोमा हि सर्वयागानामङ्गं स्युरविशेषतः। सर्वेषां फलवत्त्वेन प्रक्रिया न विशिष्यते यतः प्रकरणात्स्तोमाः सर्वयागाङ्गतामियुः। सोमयागेन संयुक्ताः स्तोमशब्देन चेत्ततः। यद्यपास्तोत्रयोगोऽस्ये कालाद्यैः सद्गतिर्भवेत्। द्वयोरपि कृता-

र्थस्यास्तोत्रस्य ग्रहणस्य च। स्तोत्राणि तावदाज्यैः स्तुवत इत्यादिवाक्योत्पन्नानि प्रकरणात् यागाङ्गानि कृतार्थानि ग्रहणमप्यैन्द्रवायवादिवाक्यविहितं सोमसंस्कारतया कृतार्थमेव, अतोऽत्र कालार्थ एव संयोगः "ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं चोन्नीय स्तोत्रमुपाकुर्या"दिति न त्वङ्गाङ्गिभावोऽङ्गत्वन्तु प्रकरणाविशेषात्सर्वयागान् प्रत्यवगम्यते,स्तोत्रीया संख्या च स्तोत्रमशब्देनोच्यत इति तत्सम्बन्धः सर्वेषामविशिष्टः । "तेनाप्यतोविशेषेण नामस्यापविशिष्टतः प्राधान्यं सर्वयागानामिति प्राप्तेऽभिधीयते । ज्योतिष्टोमाभिधानस्य यागस्यात्र फलं श्रुतम् । ज्योतिष्टोमपदञ्चेदं वाक्यशेषे निरुच्यते ज्योतिष्टोमपदनिर्वचनार्थं ह्येतद्वचनम्, त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशः एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा" इति । तदिह यदि त्रिवृदादिकस्तोत्रीयसङ्ख्याचतुष्टयस्य ज्योतिःशब्दो वाचकः अथापि न वाचकः सर्वथा तावत्तत्सम्बन्धिनि यागे ज्योतिष्टोमपदं नामतया वर्तत इत्येतत्तावद्विस्पष्टमवगतम् अतस्तत्सम्बन्धिन एव यागस्य फलमिदं नान्यस्य, न च दीक्षणीयादीनां फलवाक्यप्रवृत्तिवेलायां स्तोमसम्बन्धः प्रसिद्धोयागानां स्तोत्राणां च निष्फलत्वाविशेषेणाङ्गाङ्गिभावानिष्पत्तेः, फलसम्बन्धोत्तरकालभाविप्रकरणिकस्तोमसम्बन्धाभिप्राय छेदनादिविधाविव यूपपदं ज्योतिष्टोमपदमित्याश्रयणीयं स्यात् तत्र प्रसिद्धनिर्दिष्टरूपः शब्दो बाध्येत सोमयागस्यापि यद्यप्यनेनैव न्यायेनाङ्गाङ्गिभाव· सम्बन्धः स्तोत्रैरसिद्ध एव तथापि सोमग्रहणस्य स्तोत्रोपाकरणस्य च कालार्थोऽपि तावत्संयोगः प्रसिद्धः "ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं चोन्नीय स्तोत्रमुपाकुर्या"दिति । तावता च सोमयागस्य स्तोमानाञ्च सम्बन्धमात्रं सिद्धम् । तन्मात्रनिमित्तश्च बहुव्रीहिरिति शक्यते ज्योतिष्टोमपदेन सोमयागोऽभिधातुमिति तद्विशेषितो यजिस्तस्यैव फलसम्बन्धं करोति "प्रसिद्धरूपे सति सोमयागे न दीक्षणीयादिषु वर्तते,यत । ततः स एवेह फलान्वयेन प्रधानमन्ये तु तदङ्गभूताः ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीपार्थसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायां चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अध्यायः समाप्तः ॥

शाखाभेदेनाम्नातानां प्रयाजानुमन्त्रणानां यच्छाखागतेनानुमन्त्रणेन प्रथममनुमन्त्रितस्तच्छाखागतेनैव तनूनपादपि प्रवृत्तिक्रमादिति । प्रत्यासत्त्यनुग्रहाय हि प्रवृत्तिक्रमो वक्ष्यते, न मन्त्राणां मिथः प्रत्यासत्तिर्विहिता यद्रक्षार्थं श्रुतिराश्रीयेत [illegible] नियमः ॥

क्रमस्य क्वचित्पाठानुसारिताधिकरणम् । अयमेव च पाठक्रमः ।

सू० क्रमेण वा नियम्येत क्रत्वेकत्वे पात्वात् ॥ ४ ॥

"समिधो यजति तनूनपातं यजती"ति क्रमेण पठितानामनियमेनानुष्ठानम्? न पाठक्रमेणे? ति श्रुत्यर्थयोरभावात्पाठस्याविवक्षितत्वात् विधीनां च पदार्थमात्रपर्यवसानादनियम इति प्राप्ते ब्रूमः "यथापाठमनुष्ठानं तथैव प्रतिपत्तिः" । स्मृतिः प्रयोगवेलायां वाक्यैरेव च कर्मणां पठितेषु हि पदार्थेषु गन्धपुष्पादिषु तथैवानुष्ठानं लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते वेदाध्ययनोपात्ताद्वाक्यप्रयोजनं शक्यते कर्तुं तस्य सर्वस्यार्थेन वेदार्थ शक्यते च विधिवाक्येभ्योऽपि सम्बन्धनिमित्तस्मरणं प्रयोगकाले पदार्थं कर्तुमिति तदपि प्रयोजनं स्वाध्यायविधिविहितस्य पाठक्रमो विवक्षायामुपयुक्तः स्मृत्यवस्थायामुपयुज्यते, यथापाठं च क्रियमाणं स्मरणं क्रमेणैव भवति, स्मृतिकार्यं चानुष्ठानमिति तस्यापि स एव क्रमः, तस्मात्पाठक्रमेणापि क्रमनियमः ॥

क्रमस्य क्वचित्प्रवृत्त्यनुसारिताधिकरणम् । अयमेव च प्रावृत्तिकक्रमः ।

सू० प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमात् ॥ ५ ॥

वाजपेये प्राजापत्याः पशवः सह क्रियन्ते तेषामुपाकरणनियोजनादयः सन्निपातिनः प्रतिपशु आवर्तनीयाः तेषां चाऽऽवृत्तिरेकस्य पशोः कर्म कृत्वा द्वितीयस्यापि तथैव क्रियत इत्येवं, किं तर्हि सर्वेषामुपाकरणं कृत्वा कृतश्चित्पशोरारभ्य कृत्वा ततो नियोजनमिति पदार्थानुसमयः, तत्रोपाकरणे कृतश्चित्पशोरारभ्य क्रियमाणे, नियोजनादौ तु सन्देहः किं व्यनियमः? उत येन क्रमेणोपाकरणं प्रवृत्तं तथैवोत्तरेष्वपि, नियामकाभा

त्प्रथमद्वितीयाद्यावप्यनियमः "प्रवृत्त्या वा नियम्येत प्रत्यासत्तेरनुग्रहात् । अन्यथा व्यवधानं स्यादनुज्ञाताधिकैरपि"। एकैकस्य हि पशोः पदार्था मिथः प्रत्यासन्नाः कर्त्तव्याः वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीति वचनादवगतपशन्तरसाहित्यबलादन्यदीयैः षोडशभिः पदार्थैर्व्यवधिमनुजानाति नाधिकैः प्रवृत्त्या च क्रमनियमे तावद्भिरेव व्यवधानं भवति, अन्यथाऽधिकैरपि स्यात्तस्मात्प्रवृत्त्या नियमः ॥

क्रमस्य क्वचित्स्थानानुसारिताधिकरणम् ।

सू० स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ ६ ॥

साद्यस्के "सह पशून् आलभते" इति श्रुतं साहित्यं च सवनीयस्थाने इति स्थितं, तत्रोपाकरणादीनां प्रतिपशु भेदे किं नियमः क्रमस्य उताग्नीषोमीयस्य ? प्रथममुपाकरणं ? अथवा सवनीयस्ये ? ति नियामकाभावादनियमः प्रकृतिदर्शनाद्वा अग्नीषोमीयस्य प्राथम्ये प्राप्ते सवनीयस्येत्याह 'आश्विनग्रहणेनासौ पर्युपस्थाप्यते यतः। इतरश्चलितं स्थानान्नोपस्थाप्येत केनचित्"। अग्नीषोमीयप्रणयनानन्तरं ह्यग्नीषोमीयस्य स्थानं स तेनोपस्थितोऽपि सहालम्भवचनेन तस्मात्स्थानाच्चलितत्वादननुष्ठितोऽत्र तु न किञ्चित्तस्योपस्थापकमस्ति, सवनीयः स्वस्थानादस्खलितः सन् आश्विनग्रहणादुपस्थितत्वात्तदनन्तरमुपाक्रियते, ततः साहित्यवचनादितरोपाकरणम् अतः सवनीयस्यैव प्राथम्यम्, इतरयोस्तु मिथः क्रमेऽनियम एव तयोरुप[1]स्थापने विशेषाभावात् । अथवा प्रकृतिदृष्टपौर्वापर्यमात्रमसति बाधकेऽनुग्रहीतव्यमित्याग्नीषोमीयमुपाकृत्यानुबन्ध्योपाकरणम् ॥

अङ्गक्रमस्य मुख्यक्रमानुसारिताधिकरणम् ।

सू० मुख्यक्रमेण चाङ्गा[2]नां तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥

"सारस्वतौ भवतः" इति यागद्वयं विहितं स्त्रीपुंसदेवत्यम् 'एतद्वै दैव्यं मिथुनमि'ति वाक्यशेषात् तत्र स्त्रीदेवत्यस्य प्रथममनुष्ठानं ततः पुन्देवत्यस्य याज्यानुवाक्यापाठक्रमात्, तत्र चोदकप्राप्तो निर्वापः किं नियमेन कर्तव्य ? उत स्त्रीदेवत्यं निरुप्य ततः पुन्देवत्य ? मिति नियमकार-

१ उपस्थान इति पाठान्तरम् ।
२ याङ्गानामिति पा ।

कल्प्यस्तु प्रयोगवचनाश्रय क्रमः, कल्पना चाकाङ्क्षाधीना निराकाङ्क्षाश्चेह पदार्था इति न कल्पनं सम्भवति ॥

विकृतौ क्वचित् प्रकृतिधर्मानतिदेशाधिकरणम्।

सू॰ विकृतिः प्रकृतिधर्मत्वात्तत्कालः स्याद्यथाशिष्टम् ॥ ११ ॥

चातुर्मास्येषु साकमेधस्तृतीयं पर्व तत्र श्रूयते "अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालं निर्वपेन्मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सायमो[1]दनमिति, किमेता द्व्यहकाला इष्टयः? उत सद्यस्काला? इति तत्रातिदेशतस्तासां प्राप्नोति द्व्यहकालता। प्रातःश्रुतेर्विरोधश्च नामावास्याश्रुतेरिव। 'य इष्ट्वा पशुना सोमेन यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा' इति वचनं सामगा[2]नि कर्माणि अमावास्याकालमत्युपाददानं द्वयोरह्नोस्तत्कालासम्भवाद्युक्तं यदाऽतिदेशिकं द्व्यहकालत्वं बाधते प्रातरादिश्रुतिस्तु अहर्द्वयेऽपि प्रातःकालसम्भवादतिदेशाविरोधिनी, न तद्बाधं कर्तुमुत्सहते। तस्मादद्यतनेषु प्रातरादिषु प्रक्रम्य श्वस्तनेषु प्रातरादिषु समापनीया इति प्राप्ते ब्रूमः, 'साङ्गं प्रारिप्सितं कर्म प्रातःकाले विधीयते। स चाविशेषात्सन्नोऽन सन्नस्यैको भविष्यति चिकीर्षितार्थेन हि कालो विधीयते सर्वाङ्गप्रधानयुक्ता च भावना चिकीर्षिता नैकदेशमात्रम्, अतो य एवैकः प्रातरादिकालः प्रयोगाय समुक्तः, स एव सर्वप्रारिप्सायाः सहस्तमायाः प्रारम्भापरनाम्नः प्रक्रमस्याविशेषात्तन्त्वगेन एव सर्वाङ्गयुक्तप्रधानानुष्ठानोपात्तो भवति न प्रातर्द्वयस्यावकाशः, तस्मादुपदेशात्सद्यस्काला ॥

अनुयाजाद्युत्कर्षवत् प्रयाजापकर्षाधिकरणम्।

सू॰ अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्यथोक्तमुत्कर्षे स्यात् ॥ १२ ॥

अग्नीषोमीये पशौ प्रकृतितो हविरासादनोत्तरकाले प्राप्तानां प्रयाजानामपकर्षः श्रुतः 'तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्ती'ति तथोत्कर्षः 'सवनीयेऽनूयाजानाम् आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ती'ति तत्र किं श्रुतमात्रनिवर्त

[1] सायमिति" इति पा।

[2] साङ्गानि इति पा।

मुत्कर्षापकर्षौ ? युत तदाद्युत्कर्षः तदन्तापकर्षे इति संशये "श्रुतेरुत्कर्षापकर्षयोर्वचनस्योपपत्तितः । न तदन्तनदादीनां भवेतामप्रमाणकौ । प्रधानसंनिधिरवेवं बाधितो न भविष्यति । कर्तृपूर्वपदार्थानामेवं प्राप्तेऽभिधीयते । पूर्वेणोपस्थितं कार्यमुत्तरं कर्मचोदकात् । प्राप्तं तदन्यथाभावे क्रमलोपाद्विलुप्यते ॥ अनूयाजोपस्थितात्तदुत्तरकालं सूक्तवाकादयः कर्तव्याः अनूयाजेषूत्कृष्टेष्वनुत्कृष्टा, पूर्वं क्रियमाणा विगुणा एवमाघारोत्तरकाले कर्तव्याः प्रयाजाः केवला अपकृष्यमाणाः क्रमलोपाद्दुष्येयुः तस्मात्तदादीनामुत्कर्षस्तदन्तानां चापकर्षः ॥

प्रवृत्त्या प्रोक्षणादीनां सौमिकपूर्वभाविताधिकरणम् ।

सू० प्रवृत्त्या कृतकालानाम् ॥ १३ ॥

प्रातरनुवाकप्रैषं होत्रे दत्त्वाऽनन्तरं प्रतिप्रस्थातः सवनीयान्निर्वप-स्वेति प्रैष्यतीति विधायाऽनन्तरं प्रचरणीहोमादयः सौमिकाः पदार्थाः पठितास्तत्र प्रैषवशान्निर्वापस्तावत्तत्रैव कर्तव्यः तदनन्तरं सौमिकाः पदार्थाः कर्तव्याः आग्नीद्राग्नीन्विहरबर्हिस्तृणीहि पुरोडाशानलङ्कुर्वित्येतत्प्रैषपर्यन्तास्तत ऐष्टिकाः प्रोक्षणादयः ? उत प्रोक्षणादीन् प्रागलङ्करणात्कृत्वा ततः सौमिका इति निर्वापः प्रतिप्रस्थातृकर्तृत्वान्नाध्वर्योः प्रोक्षणमुपस्थापयति सौमिकानामपि निर्वापव्यवहितानां नास्त्युपस्थापकं, तस्मादनियमः, उच्यते "निर्वापेऽध्वर्योरपि कर्तृत्वमस्ति प्रयोजकत्वात्, अतोऽसौ प्रोक्षणादीन् उपस्थापयति, भवन्ति तावत्कर्तव्याः ततः सौमिकाः ॥

छिन्नयूपकर्षणाधिकरणम् ।

सू० असंयोगात्तु वैकृतं तदेव प्रतिकृष्येत ॥ १४ ॥

ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपशुपनात्परतो यूपच्छेदनं पञ्चदूमाम्नातं तद्वीवामु यूपं छिनत्तीत्यपकृष्यमाणमग्नीषोमीयप्रणयनादीन् अपकर्षति? उत नेति संशये प्रयाजवदाघारादीनपकर्षतीति प्राप्ते उच्यते "सौमिकेन पदार्थेन पाशुकस्य न हि क्रमः । अतः तदपकर्षेण सौमिकोनापकृष्यते" । आघारोत्तरकालत्वं प्रयाजादीनामङ्गं तस्मा शाधीति युक्तं यत्तदपकर्षे योऽवतोऽपकृष्यते पाशुकस्य तु यूपच्छेदनस्य न सौमि ... इत

प्रधानानन्तर्यमङ्गं यस्मिन्नर्थे प्रधानमपकृष्येत भिन्नप्रयोगवचनपरिगृहीतत्वात्तयोः, एकप्रयोगान्तर्गतानां मिथः क्रमोऽङ्गं भवति तस्मादङ्गमात्रापकर्षः.

दाक्षिणाग्निकहोमानपकर्षाधिकरणम् ।

सू० प्रासङ्गिकं च नोत्कर्षेदसंयोगात् ॥ १५ ॥

सवनीयपशुतन्त्रं सवनीयपशुपुरोडाशेषु प्रसज्यते दाक्षिणाग्निकौ तु पिष्टलेपफलीकरणहोमौ पशावविद्यमानौ पशुपुरोडाशार्थे कर्तव्यौ तौ पाशुकैरनुयाजैरग्निमारुतादूर्ध्वमुत्कृष्यमाणैरुत्कृष्येते न वेति संशये प्रकृतौ तत्पाश्चात्त्येन दाक्षिणाग्निकयोः क्लृप्तक्रमत्वादुत्कर्षे प्राप्ते तत्रापि प्रयोगभेदादनुत्कर्षः. पाशुकैरनुयाजैर्न पौरोडाशिकयोर्होमयोः क्रमोऽङ्गं यत उत्कृष्येयाताम् पौरोडाशिकास्त्वनुयाजा नैव क्रियन्ते नोत्कृष्यन्ते यैर्दाक्षिणाग्निकयोर्होमयोरुत्कर्षः तस्मात्तयोः स्वस्थानमेवानुष्ठानम् ।

पुरोडाशाभिघारणान्तस्य हविरपकर्षाधिकरणम् ।

सू० तथाऽपूर्वम् ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्हविरभिघारणोत्तरकाला वेदिराम्नाता पूर्वेद्युरमावास्यायामपकृष्यमाणा हविरभिघारणान्तान् पदार्थानपकर्षति न वेति संशये एकप्रयोगान्तर्गतसम्बन्धित्वात्पाठतश्च क्रमक्लृप्तेरनपकर्षे क्रमलोपेन विगुणा वेदिः स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः 'सामान्येन क्रमोऽङ्गं स्यात्पाठतः प्रकृतावागतः । विशेषतः पुनः वाक्यादमावास्यायां क्रमान्तरम् । हविरभिघारणोत्तरकालता हि दर्शपूर्णमासयोः सामान्यपाठादमावास्यायां स्यात्, पाठश्च तस्य प्रमाणं प्रकरणाच्च विनियोगः पूर्वेद्युरनुष्ठानं स्तम्बयजुरादेव विशेषतो विहितं श्रौतत्वाच्च अतः वाक्येन चामावास्याया विनियोगः. तत्र यावदेव हविरभिघारणोत्तरकालताख्यः क्रमो दुर्बलप्रमाणको नैव कल्पते तावत्पूर्वेद्युरनुष्ठानं वाक्यमात्रकृतप्रक्रमस्य वेदिमात्रस्य बोध्यते न तत्र बाधा, तस्मादत्रापि गुणमात्रापकर्षः ।

सान्तपनीयावशादग्निहोत्रोत्कर्षाधिकरणम् ।

सू० सान्तपनीया तूत्कर्षेदग्निहोत्रं सवनवद्वैगुण्यात् ॥ १७ ॥

'मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुम्' इति श्रुता सान्तपनीया मध्यन्दिने उपक्रान्ता दैवात्कालेनाऽपि परिसमाप्यमाना यावदुत्तरा

ऽग्निहोत्रमुत्कर्षेत्ति नेति संशय', यद्यपि चात्र भिन्नप्रयोगयोः सान्तपनीयाग्निहोत्रयोर्न मिथः क्रमोऽङ्गं तथापि सायङ्काले द्वयोः संनिपतितयोरवश्यभाविनि पौर्वापर्ये सान्तपनीयां कृत्वा क्रियमाणस्य चाग्निहोत्रस्य कालातिपत्तिप्रसङ्गे सति किं न्याय्यमिति युक्ता चिन्ता, तत्र सान्तपनीया तावत्स्वकालं मध्यन्दिनमतिपन्नैव तस्याः कश्चिदुभयथाऽपि न विशेष', अग्निहोत्रस्य तस्मिन्काले क्रियमाणस्य प्रधानलोप स्यात् उत्कर्षे तु काललोप, तत्र कस्यानुग्रह ? कस्य लोप इति चिन्त्यते तत्र मुख्यत्वात्प्रधानानुग्रहे साङ्गप्रयोगावधारणोत्तरकालप्राप्तेः कालस्य जघन्यत्वेन बाध इति प्राप्ते उच्यते कालस्यानुपादेयत्वेन निमित्तविशेषणत्वात्तस्मिन्प्राप्तमग्निहोत्रं किञ्चिदङ्गमपहायापि कर्त्तव्यं तस्मादग्निहोत्रं हुत्वा सान्तपनीया समापनीया ॥

उक्थ्यानुरोधेन षोडश्युत्कर्षाधिकरणम् ।

सू० षोडशी चोक्थसंयोगात् ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमे षोडशिनं प्रकृत्याऽऽमनन्ति न पराञ्चमुक्थेभ्यो निर्गृह्णाति षोडशिनमिति तद्यदा दैवादुक्थ्यानामुत्कर्षो भवति किं तदा षोडश्युत्कृष्यते नेति संशय, "तच्च नोत्कर्षेण युक्तः स्तोत्रकालोपसङ्ग्रहात् । उत्कर्षेऽपि हीयेत स्वकालात्स्तोत्रमस्य हि । यदि हि षोडशिग्रहयागाभ्यास उत्कृष्येत ततः प्रधानकालत्वादङ्गानां ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वा उन्नीय स्तोत्रमुपाकुर्यादिति वचनात् तदङ्गभूतं स्तोत्रमप्युत्कृष्येत तत्र 'समयाध्युषिते सूर्ये षोडशिनस्तोत्रमुपाकरोतीति विहितः कालो बाध्येत । नन्वनुत्कर्षपक्षे ऽप्युक्थ्यपरभावो बाध्येत, बाध्यतां क्रममात्रं हि तत्कालस्तु बलीयानित्युक्तं तस्मादनुत्कर्ष उच्यते—"क्रमो ऽपि तु प्रधानाङ्गभूतः * स्याद्बलवानसौ । कालस्तोत्राङ्गभूतत्वाद्दुर्बलो बाधमर्हति' ति । न पराञ्चमुक्थेभ्य इति वचनात् षोडशियागाभ्यासस्योक्थ्यपरभावोऽङ्गं सोऽनुत्कृष्यमाणे प्रधानाङ्गं सद्बाध्येत, न चैतद्युक्तमतोऽवरमङ्गभूतस्तोत्राङ्गस्यैव कालस्य बाध इत्यनुत्कर्षः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

---

* विहितकालस्तु बलीयानिति पाठान्तरम् ।

अथ पञ्चमाऽध्याये द्वितीयः पाद आरभ्यते ।

पदार्थानुसमयन्याय । वाजपेयपशूनां सर्वेषामेक देशोपाकरणादिधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० सन्निपाते प्रधानानामेकैकस्य गुणानां सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥

वाजपेये प्राजापत्याः पशवो वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीत्येतस्मिन्काले विहिता सह प्रयोक्तव्या तेषामाराद्दुपकारकाणां तन्त्र द्रव्यसंस्कारास्तूपाकरणनियोजनादयः प्रति पशुभेदेन कर्तव्याः ते किमेकैकस्य कार्त्स्न्येन कृत्वा ततोऽपरस्य कर्तव्याः ? किं वोपाकरणं सर्वेषां कृत्वा ततो नियोजनमिति तत्र एकैको हि पशुः स्वाङ्गान्यव्यवेतान्यपेक्षते । 'चोदकोऽप्येवमेवातः काण्डानुसमयो भवेत् । प्रयोगवचनावगतसाहित्यबलेन ह्येकैकस्य पशोर्धर्माः संश्लिष्टाः कर्तव्याः प्रकृतौ चोपाकरणादीनामानन्तर्यं कृतम् इहापि प्रतिकर्मावसायिना चोदकेन प्रतिपशु प्राप्यते अत एकस्योपाकरणादिकं सर्वं गुणकाण्डं कृत्वा ततोऽपरस्य कर्तव्यं, यावत्तिकं तु साहित्यमाराद्दुपकारकतन्त्रत्वादप्युपपन्नम् उच्यते-' यच्चनैकका लत्वं पशूनामिह चोदितम् । न तत्प्रयोगवचनात् चोदकाद्वापि बाध्यते । कार्त्स्निकं प्रयोगवचननिबन्धनं साहित्यं चोदकं चानुमानतः प्रत्यक्षवचनेन तु वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीत्येककालप्रयोगः पशूनामवगम्यते अतो यस्मिन्नेव क्षणे एकस्योपाकरणं कर्तव्यमापतति तस्मिन्नेवापरस्योपाकरणं वतत्र सदृशक्षणतया केवलं न क्रियते द्वितीयक्षणे न कश्चित्तृतीयेन व्यवधानं नोपाक्रियेत अतः प्रथमपदार्थं सर्वेषां कृत्वा ततो द्वितीयादि' कर्तव्य एवं दर्शपूर्णमासादिषु अनेकप्रधानसमवाये पदार्थानुसमय एव न्याय्यो न काण्डानुसमय इति स्थितम् यत्र प्रधानविरोधो भवति पदार्थानुसमये तत्र काण्डानुसमय एवेति यथाऽश्वप्रतिग्रहेष्टौ शते सहस्रे वा पुरोडाशेषु श्रप्यमाणेषु यदि सर्वेषामधिश्रयणं कृत्वा ऽऽद्यस्योद्वासनं क्रियेत ततः स दह्येत तस्मात् तत्र प्रधानविरोधे पदार्थानुसमयः ।

मुष्टिकपालादीनां समुदायानुसमयाधिकरणम्।

सू० मुष्टिकपालावदानाञ्जनाभ्यञ्जनवपनपावनेषु चैकेन ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयाग्नीषोमीयनिर्वापयोः पदार्थानुसमये स्थिते संशयः किमेकैकेन मुष्टिनाऽनुसमयः? उत चतुर्भिर्मुष्टिभिरिति, यद्येकैको मुष्टिः पृथक् पदार्थस्तत एकैकेनाऽनुसमयः। अथ चतुर्मुष्टिनिर्वाप एकः पदार्थस्तर्हि चतुर्मुष्टिभिरिति, "प्रतिमुष्टि यतीभावः पर्यवस्यन् हि दृश्यते। मुष्टिना मुष्टिरेवातोऽनुसमयो न संशयः" उच्यते—"अङ्गत्वं चोदनागम्यं पदार्थश्चाङ्गमेव नः। चतुर्णां चेह मुष्टीनां निर्वापः शास्त्रचोदितः अङ्गपर्यायो हि पदार्थशब्दस्तेन ययोः प्रधानयोः सहानुष्ठानं तयोर्यदङ्गं तदेकस्य कृत्वाऽपरस्य कर्त्तव्यं चतुरो मुष्टीर्निर्वपतीति शास्त्राच्चतुर्मुष्टिनिर्वापोऽङ्गम् एकैकस्तु मुष्टिस्तदवयवो न पदार्थस्तस्या विधानात् पदार्थेन चानुसमयो न तदवयवैरतश्चतुर्भिरनुसमयः, एवं कपालोपधानेऽपि नैकैकेनानुसमयः किन्तु आग्नेयस्य कपालानि सर्वाण्युपधायाग्नीषोमीयस्योपधानम्, एवं द्विर्हविषोऽवद्यतीत्यत्रापि नैकावधानेनानुसमयः एवमाञ्जनादिष्वपि योज्यम्॥

अवदानस्य प्रदानान्तानुसमयाधिकरणम्।

सू० संयुक्ते तु प्रक्रमात्तदन्तः स्यादितरस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्द्विर्हविषोऽवद्यतीति श्रुतं तत्र नैकेनाऽवदानेनानुसमय इति स्थितमिदानीं तु किं द्वाभ्यामवदानाभ्यामनुसमयो? ऽथवाऽवदानादि प्रदानान्तेनेति चिन्त्यते तत्र "वचनेन द्विसंख्याकमवदानं विधीयते। तावानेकः पदार्थोऽतस्तावताऽनुसमीयते नैवं होमविधेर्यात् अवदने प्रापिते सति विशेषमात्रं हविषो द्विरित्यत्र विधीयते। चतुरवत्तं जुहोतीत्यवत्तस्य होमो विधीयते, न चाकृत्वाऽवदानमवत्तहोमसम्भव इत्यर्थप्राप्तमवदानं न विधातव्यं द्विर्हविषोऽवद्यतीत्यर्थप्राप्तस्यावदानस्य विशेषमात्रस्य विधानं हविषो द्विरिति यद्यपि विधीयते तथाऽपि दृष्टार्थत्वाच्चतुरवत्तं जुहोतीत्यस्यावयवत्वेनैव विधेयं न स्वातन्त्र्येण अतोऽवदानादिप्रदानान्तेनानुसमयः॥

अञ्जनादेः परिव्याणान्तानुसमयाधिकरणम् ।

सू० वचनात्तु परिव्याणान्तमञ्जनादि स्यात् ॥ ४ ॥

अग्नीषोमीये पशौ यूपधर्मा अञ्जनमुच्छ्रयणं समानं परिव्याणमिति यूपगणे चोदकप्राप्ताः किमेकैकशोऽनुसमेतव्याः? उताञ्जनादिना परिव्याणान्तेनानुसमय इति संशये पूर्वेण न्यायेन पदार्थानुसमयः । नन्वञ्जनादिपरिव्याणान्तं यजमानो यूपं नावसृजेदिति प्रकृतावनवसर्गश्चोदकेनेह प्राप्तः कथमेकैकशोऽनुसमीयमाने शक्यते कर्तुम् एवं मन्यते प्रकृतावार्थिकोऽनवसर्गः यजमानेनाध्वर्योः साहाय्यमाचरताऽनुष्ठितस्तदनुवादमात्रं वचनं, न चार्थिकं चोदकः प्रतिदिशति अतः पदार्थानुसमयः नैव 'नियोगतोऽप्राप्तेरनुत्सर्गो विधीयते वाक्यं चार्थवदेवं स्यादनुवादमात्रं त्वनर्थकं गणेऽपि चोदकेनातः प्राप्यतेऽनवसर्जनम् । तेनाऽञ्जनादिसंघोऽत्र संघेनानुसमीयते ॥

दैवताद्यवदानेषु पदार्थानुसमयाधिकरणम् ।

सू० पशुगणे तस्य तस्यापवर्जयेत्पश्वेकत्वात् ॥ ५ ॥

अग्नीषोमीये पशाववदानानन्तरं प्रदाने प्राप्ते वचनमिदमाम्नायते 'दैवतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यं सौविष्टकृतान्यवद्यति सौविष्टकृतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यम् ऐडान्यवद्यतीति तदेकतेषु पशुगणेषु विचार्यते किमेकस्य पशोर्दैवतसौविष्टकृतैडान्यवदायापरस्यापि तथावदातव्यम्? उत सर्वेषां दैवतानि अवदाय ततः सौविष्टकृतानि ततः ऐडानीति, तत्र 'प्रकृतौ दैवतादीनामानन्तर्यमिहापि तत् । एकैकस्य पशोः कार्यं काण्डानुसमयस्ततः । यद्येकैकस्य पशोर्दैवतान्यवदीयेरन् ततः प्रथमस्य पशोर्दैवतसौविष्टकृतानन्तर्यं चोदकप्राप्तं तद्बाध्येत, तस्मात्काण्डानुसमयः, नैव पश्वैक्यात्प्रकृतावर्थाद्यानन्तर्यमनुष्ठितम् इह त्वनेकसाहित्यात्स जात्यानुसमीयते यावन्तः पदार्थाः कर्तव्यास्ते मिथः संश्लिष्टाः कर्तव्या इत्येतावत्प्रकृतौ विवक्षितं तत्रैकत्वात्पशोर्दैवतसौविष्टकृतानन्तर्यमर्थात्सञ्जातं न तु तदिह प्राप्यते, क्रतुसाहित्यसम्पत्तये समानजातीये समानजातीयानामनुसमयो दैवतैर्दैवतानामित्येवं कर्तव्यः ॥

नानाबीजेष्टौ उलूखलादीनां तन्त्रताऽधिकरणम् ।

सू॰ नानाबीजेष्वेकमुलूखलं विभवात् ॥ ६ ॥

राजसूये नानाबीजेष्टिः अग्नये गृहपतये ऽष्टाकपालं कृष्णानां व्रीहीणां सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुमित्यादि तत्र प्रकृतितः प्राप्तमुलूखलं किं तन्त्रम्? उत भिन्नम्? इति विचारः, फलविचारश्चायम् अधिकरणशरीरं तु किं कृष्णाजिनास्तरणोलूखलाधिवर्त्तमानबीजावघातपरावपनविवेचनफलीकरणानि पृथक् पदार्थत्वादेकैकशोऽनुसमेतव्यानि? उत कृष्णाजिनास्तरणादिफलीकरणान्त एकः पदार्थस्तावता चानुसमयः? इति 'तत्र नानापदार्थत्वं विधिभेदेन मन्यते । तण्डुलीकरणशक्त्यादेकत्वं तु गम्यते" यद्यपि कृष्णाजिनमधस्तादवस्तृणाति शूर्पेण विविनक्तीति विधिभेदस्तथाऽपि तण्डुलभावनावयवत्वेन तद्विधानं न स्वातन्त्र्येणादृष्टार्थत्वप्रसङ्गादेका चासौ तण्डुलभावना कृष्णाजिनास्तरणादिफलीकरणपर्यन्तमनुगता इति तावानेकः पदार्थ इति तावताऽनुसमयः, प्रयुक्ते तु सूत्रक्रमादित्यत्र चतुरवत्तचोदनयाऽर्थप्राप्तावदाने संख्यामात्रं द्वित्वं विधीयते न तु द्वित्वविशिष्टमवदानमित्येवं पदार्थत्वं निराकृतम्, इह तु सत्यपि विधिभेदेऽवयवत्वेन विधानादनन्यत्वमुच्यते । यत्तु यत्र सत्यपि विधिभेदेऽन्यत्वं नास्तीत्युक्तं तदिह सिद्धमेवोक्तमित्यनवद्यम् ॥

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानुयाजयोः पात्रभेदाधिकरणम् ।

सू॰ विकारे त्वनुयाजानां पात्रभेदोऽर्थभेदात्स्यात् ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोरष्टावुपभृति गृह्णातीति प्रयाजानुयाजार्थं चतुर्द्धा तद्द्वयमेकस्यामुपभृति युगपद्गृहीतं तथैव पशौ प्राप्तं तत्रानुयाजानां द्रव्यविकारः श्रूयते "पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति प्रयाजेष्वाज्यमविकृतमेव तत्र द्वयोः सङ्करोऽवश्यं भावीति चिन्त्यते किं कालभेदेन तस्यामेवोपभृति द्वयं ग्रहीतव्यम्? उत तस्मिन्नेव काले पात्रभेदेनेति तत्र "पदार्थत्वादङ्गत्वाच्च पात्रैकत्वस्य सङ्ग्रहः । गुणत्वात्पाठकल्प्यत्वात् क्रममात्रं तु बाध्यते" अष्टा

स्रुचभृति गृह्णातीति श्रुतमेकत्वं पदार्थस्य क्रमश्च पदार्थानामृथः पाठकस्यश्च, तत्र एकस्मिन्नेव पात्रे प्रयाजाज्यं गृहीत्वा प्रयाजेषु हुतेषु पश्चात्सृपदाज्यं ग्रहीतव्यमित्येवं प्राप्ते उच्यते उभयोर्ग्रहणाद्गत्वात्पात्रैक्यस्य क्रमस्य च । विकृतौ चानुमानेन प्राप्तेस्तुल्यं बलाबलम् एव चाविशेषे सति प्रयाजाज्यग्रहणेनोपस्थितस्यानुयाजपृषदाज्यग्रहणस्याक्रमणे न किञ्चित् कारणमस्तीति तदेव पात्रान्तरमुपादाय ग्रहीतव्यम् ॥

नारिष्टहोमस्योपहोमपूर्वताऽधिकरणम् ।

सू० प्रकृते. पूर्वोक्तत्वादपूर्वमन्ते स्यान्न त्वचोदितस्य शेषाम्नानम् ॥ ८ ॥

अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिति नक्षत्रेष्टिं विधायोपहोमा विहिताः 'सोऽत्र जुहोति अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहेति प्रकृतौ च प्रधानानन्तरं नारिष्टहोमास्ते चोदकेनात्र प्राप्तास्तत्र संशयः किमुपहोमान् हुत्वा ततो नारिष्टहोमा विपरीतं वेति 'तत्र प्रत्यक्षपाठेन प्रधानानन्तर्यश्रुतात् । उपहोमाननुष्ठाय नारिष्ठानामनुष्ठिति' उच्यते कृतोपकारसाकाङ्क्षा विकृतिः प्राकृतं पुरः । गृह्णाति वैकृतं पश्चात्तदाकाङ्क्षावशीकृता । प्रकारापेक्षा हि विकृतिभावना प्रत्यक्षश्रुतमपि संनिहितमकृतोपकारं परित्यज्य प्राकृतं प्रकारमुत्पादकपदार्थविशिष्टं प्रथमं गृहीत्वा पश्चात्सविध्याऽऽम्नाताङ्गप्रयोजनापेक्षावशेन वैकृतं गृह्णाति, तेन यत्र प्राकृतवैकृतयोरेकस्थानपतितयोः क्रमापेक्षा तत्रावगतिक्रमानुसारेण प्राकृतं कृत्वा वैकृतं कर्त्तव्यम् । न च प्रत्यक्षपाठविरोधः प्रधानवाक्यशेषेण प्रकृतिवच्छब्देन प्रापितात् प्राकृतात्पश्चादेव वैकृतं पठितं भवति, तस्मान्नारिष्ठान्कृत्वा पश्चादुपहोमाः कार्याः ॥

विदेवनादीनामभिषेकपूर्वताऽधिकरणम् ।

सू० कृतदेशात्तु पूर्वेषां स देशः स्यात्तेन प्रत्यक्षसंयोगान् न्यायमात्रमितरत् ॥ ९ ॥

राजसूयेऽभिषेचनीयं सोमयागं विधायानन्तरं विदेवनादयोऽभिषेकान्ताः पदार्था विहितास्तत्राभिषेकोऽभिषेचनीयप्राकृताङ्गमध्येऽपकृष्टो

माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रति अभिषिच्यत इति सोऽपकृष्यमाणः प्राचो विदेवनादीनपकर्षति न वेति संशयः, तत्र अपूर्वोऽप्यभिषेकोऽतो न तदन्तापकर्षणं करोति वेदिवत्तस्मात्तन्मात्रमपकृष्यते तथाऽपूर्वमित्यत्र स्थितवस्थितम्, अपूर्वः पदार्थोऽपकृष्यमाणो न प्राचामपकर्षाय कल्पत इति तेन यथा पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोतीति वेदिमात्रापकर्षोऽक्लृप्तक्रमत्वात् पूर्वेषां तथाऽत्राप्यभिषेकस्यैवापकर्षोऽन्ये त्वन्ते तु बादरायण इति न्यायादभिषेचनीयसकलप्राकृताङ्गोत्तरकाले कर्त्तव्या इति प्राप्तेऽभिधीयते "अभिषेकेण पूर्वभाक्क्रमः प्रत्यक्षपाठतः । परस्य प्राकृताङ्गेष्वस्त्वनुमानेन गम्यते । यद्यप्यत्राप्रकृतिपूर्वत्वेन प्रयाजादिवैलक्षण्यादपकर्षावस्थायां वेदिवत् क्लृप्तः क्रमस्तथाऽप्यत्रैव क्रमकल्पनायामभिषेकपूर्वभावित्वं विदेवनादीनां प्रत्यक्षपाठनिमित्तमभिषेचनीयप्राकृताङ्गोत्तरकालता तु तेषामनुमानात्, तच्च दुर्बलमतः प्रत्यक्षपाठाद्विदेवनादीनामभिषेकात्पूर्वानुष्ठानात्तदन्तापकर्षः ॥

सावित्रहोमादीनां दीक्षणीयपूर्वप्रयोगाधिकरणम् ।

सू० प्राकृताच्च पुरस्ताद्यत् ॥ १० ॥

अग्नौ सावित्रहोमोपासम्भरणाद्यपूर्वपदार्थान् विधाय पश्चाद्दीक्षणीयादयः प्राकृताः सगुणाः श्रुताः, तत्र दीक्षणीयादीन् कृत्वा सावित्रादयः? उत विपरीत वेति संदेहः तत्र "प्रकृतेः पूर्वविज्ञानात्प्राकृतानां पुरःक्रिया परस्तात्तु वैकृतानां स्याद्बादरायणदर्शनात् । दीक्षणीयादिगुण श्रवणन्तु गुणार्थत्वाच्च पश्चादनुष्ठानन्दीक्षणीयादीनाङ्गमयति गुणानां परतन्त्रत्वात् यत्र गुणी तत्र तेषां विधानम् अतः प्रकृताम्पूर्वानुष्ठानम् उच्यते "गुणार्थे श्रूयमाणानामपि प्रत्यक्षपाठतः । पश्चादवगतेस्तेषां युक्ता पश्चादनुष्ठितिः, गुणवाक्येपि कीर्त्यमानानां दीक्षणीयादीनां तत्र तावदवगतिर्जायते, सा च प्रत्यक्षपाठनिमित्ता गुणगुणिनोः समानसंस्थानत्वात्तत्रैव गुणिनामनुष्ठानं गमयतीत्यानुमानिकपाठनिमित्तं पूर्वानुष्ठानम नादरणीयम् ।

ब्रह्मासनसंस्कारायां वक्ष्यति सोमात्पूर्वभावितार्थाधिकरणम् ।

सू० सन्निपातश्चेद्यथोक्तमन्ते स्यात् ॥ ११ ॥

तत्रैव दीक्षणीयायामनन्तरं हस्तप्रतिमोचनाद्याम्नानं, प्रकृतौ च दीक्षणीयानन्तरं दीक्षितसंस्काराः, तदिह हस्तप्रतिमोचनादि कृत्वा दीक्षितसंस्काराः कार्याः? विपरीतं वेति तत्र प्रत्यक्षपाठेन दीक्षणीयायामनन्तरं हस्तादिक्रममनुष्ठेय पश्चाद्दीक्षितसंस्कृतिः उच्यते दीक्षा दीक्षितसंस्कारानुपस्थापयति क्रमात्। तेषामुपस्थितानां च नाऽक्रियाहेतुरस्ति न। प्रकृतिक्रमवशेनानन्तरमुपस्थितान् दीक्षितसंस्कारान् कृत्वा पश्चात्क्रियमाणस्य हस्तप्रतिमोचनादेः पश्चात्पाठोपपत्तौ नावश्यमनन्तरानुष्ठानमनन्तरपाठो ह्यवश्यं पठितयाऽप्युपपद्यो नानन्तर्यं गमति सावित्रहोमादेः पश्चादनुष्ठाने पूर्वं न पाठः स्यादिति विशेषः॥

इति शास्त्रदीपिकायां पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ २॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पाद आरभ्यते॥

प्रयाजादीनामेकादशादिसंख्यायाः सर्वसमुदायताधिकरणम्।

सू० विवृद्धिः कर्मभेदात्पृषदाज्यवत्तस्य तस्योपदिश्येत॥ १॥

"एकादश प्रयाजान् यजन्ति षडुपसद इति प्राकृतानां संख्याविवृद्धिर्विकृतौ श्रूयते, सा किं प्रत्येकं भवति? उत सर्वसमुदायिनी? इति चिन्त्यते तत्रोद्दिश्य प्रयाजादि संख्या तस्योपदिश्यते। उद्देश्यानां च साहित्यं विवक्ष्यते न विवक्षितं तु तस्मात्प्रतिप्रयाजं प्रत्युपसदं च संख्या स्यादिति प्राप्ते उच्यते "प्रयाजादिस्वरूपे हि नैव संख्या विधीयते। अशक्यत्वात्प्रयोगे तु लक्षिते सोपदिश्यते। न ह्येकैकस्य समुदितानां वा स्वरूपेण संख्याऽन्वयः सम्भवत्येकस्य पञ्चानां चैकादशत्वासम्भवात्, अतः संख्यान्वयसिद्ध्यै प्रयाजाः स्वप्रयोगं लक्षयन्ति, ते च न लक्षयन्तस्तत्राभिधानात्सहावगतास्तथैव लक्षयन्ति, संख्या चेयमनेकावृत्तिस्वभावा समस्तलक्षितप्रयोगगतापि शक्नोति सर्वेषां प्रयाजानामुपकर्तुम्, अतः सर्वसमुदायिनी स्यात्।

प्रथमादीनां तिसृणा मुपसदां स्वस्थानावृत्ति प्रकरणम् ।

सू० स्वस्थानात्तु विवृध्येरन्कृतानुपूर्वत्वात् ॥ २ ॥

षडुपसदं इत्यत्र सर्वसम्पादनी संख्येत्युक्तम्, अतस्तिसृणामुपसदां द्विरभ्यासः, तत्र किं दण्डकलितवदावृत्तिः? उत स्वस्थानविवृद्धिरिति चिन्तायाम् आवृत्तिन्यायानां लोके त्रिरनुवाकः पठ्यतामित्यादौ दण्डकलितवदावृत्तिदर्शनादिहापि तथा स्यात्, अतः सर्वाः सकृत्कृत्वा पुनः स्यादादितः क्रिया । स्वस्थानात्तु विवृद्धोरन् क्रमबाधोऽन्यथा भवेत् तृतीयां कृत्वा प्रथमां क्रियमाणायां प्राकृतक्रमबाधः स्यात्, अतस्तदबाधाय स्वे स्वे स्थाने द्विर्द्विरभ्यसितव्याः ॥

सामिधेनीषु आगन्तुकानामन्ते निवेशाधिकरणम् ।

सू० समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरेण धाय्याः स्युर्द्यावापृथिव्योरन्तराले समर्हणात् ॥ ३ ॥

एकविंशतिमनुब्रूयादिति सामिधेनीविवृद्धिश्रुतावागमे कर्तव्ये सति आगम्यमानानामृचां देशश्चिन्त्यते, किमन्ते निवेशः? अथवा समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरा? उत धाय्याशब्दोक्तास्तासां तयोर्मध्ये अन्यास्तु आगन्तवोऽन्ते इति तत्रान्ते बादरायण इति न्यायात्सर्वाः प्राकृतीनामन्ते स्युरित्युपक्रममात्रेण प्रथमः पक्षः, एवं च समिध्यमानवती असौ समिद्धवती तदन्तरा तद्धाय्या इति धाय्यानामाकाशत्वेन स्तवनं द्यावापृथिवीसंस्तुतयोः समिध्यमानसमिद्धवत्योर्मध्ये तासां विधानमनुमापयति सर्वाश्चागन्तवोऽधीयमानतया धाय्या इति सर्वासां तन्मध्ये निवेश इति द्वितीयः पक्षः । सिद्धान्तस्तु न धीयमानमात्रवचनो धाय्या–शब्दः स्तुतशस्त्रार्थतया धीयमानास्वपि तच्छब्दाभावात्, अतो यत्रैव धाय्याशब्दप्रयोगो चेष्टं दृष्टः पृथुपाजवत्यौ धाय्ये इत्यादिस्ता एव धाय्या न त्वागन्तुकमात्रं, यतस्तासामेव तन्मध्ये अन्यासां त्वागन्तूनामन्त एव निवेशः एव च विधातव्याया धाय्याया अप्येकापि पञ्चवीतिश्चाग्निरित्येतस्यास्त्रिष्टुभोऽन्ते

निवेशात् त्रिष्टुभा परिदधातीत्यादिदर्शनमुपपन्नं भवति, तस्माद् धाय्याशब्दिकानामन्त एव निवेशः ।

बहिष्पवमाने आगन्तूनां पर्यासात्प्राक्ताधिकरणम् ।

सू॰ स्तोमविवृद्धौ बहिष्पवमाने पुरस्तात्पर्यासादागन्तवः स्युस्तथा हि दृष्टं द्वादशाहे ॥ ४ ॥

ज्योतिष्टोमे बहिष्पवमाने त्रयस्तृचास्तेषां त्रियोऽनुरूपः पर्यासश्च ते विवृद्धस्तोमकेषु क्रतुषु पादास्त्वागमेन सङ्ख्यापूरणं क्रियते तत्रागम्यमानानामृचामन्ते निवेशः प्राग्वा प्राकृतात् पर्यासा ? दिति संशयः तत्र प्रत्यक्षपाठेन द्वादशाहे वृषण्वतां प्राक्पर्यासाद्विनिवेशित्वादन्यत्राप्यनुमीयते । द्वादशाहे षाडहिके द्वितीयेऽहनि विवृद्धस्तोमके प्राकृतौ स्तोत्रीयानुरूपौ पठित्वा तत आगन्तवो वृषण्वत्य ऋचः पठिताः. ततः पश्चात्प्राकृतः पर्यासः पठितः, तदनेन पाठेन प्राक्पर्यासादागन्तूनां निवेशदर्शनात् अन्यत्रापि सर्वत्र सर्वेषामागन्तूनां तत्रैव निवेश इति सामान्यतो दृष्टमात्रेण पूर्वपक्षप्रतिभा पर्यास-शब्दश्चान्तवचनो लोके वेदे च प्रसिद्धः ते वै पर्यासीमद्दीपयाम इत्येवमादि तस्मादागन्तवोऽन्ते स्युः पर्यासमाख्याप्राकृतस्य तृचस्य बाध्येत यतोऽपि प्राक्पर्यासान्निवेशः, उच्यते नेदृशेनानुमानेन शास्त्रार्थोऽध्यवसीयते । समाख्या प्रकृतावेव चरितार्थेति साध्यते. । अन्ते निवेशमागन्तोर्न्यायप्राप्तं न बाधते द्वादशाहविकारेऽपि केवलानां वृषण्वतां प्राक्पर्यासान्निवेशः स्यादतिदेशविरोधेनात् ॥ अन्ये त्वागन्तवोऽन्ते स्युर्बादरायणदर्शनात् ॥

सर्वेषामागन्तूनां साम्नामन्ते निवेशाधिकरणम् ।

सू॰ अन्ते तूत्तरयोर्दध्यात् ॥ ५ ॥

विवृद्धस्तोमकेष्वेव क्रतुषूत्तरयोर्माध्यन्दिनार्भवपवमानयोः समागमो वक्ष्यते तत्रागम्यमानानां साम्नां क्रमेऽन्त्ये तृचे निवेशोऽयथा गायत्रीबृहत्यनुष्टुप्स्विति तत्रागन्तुत्वादन्ते निवेशः । यत्तु "त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यनुष्टुप् चात्र ह्येवावपन्ति अत एवोद्वपन्तीति तत्त्वपि-

धिष्ण्यस्थाद्ययाकर्यंचित्रेयमिति न अपूर्वत्वात्तु वचनमेवेदमनारभ्याधीतं सर्वयज्ञविषयमतो गायत्र्यादिष्वेव निवेशः । अथवा नैवात्र विचारः पूर्वोक्त-बहिष्पवमानग्रहणमप्युदाहरणमात्रमिदं बहिष्पवमान एवान्ते निवेशः उत्तरयोस्तु गायत्र्यादिष्वेव निवेशो वचनादिति ॥

ग्रहेष्टकादीनां कृत्यनियमताऽधिकरणम् ।

सू॰ ग्रहेष्टकमौपानुवाक्यं सवनचितिशेषः स्यात् ॥ ६ ॥

‘अंशुं गृह्णाति अदाभ्यं गृह्णाति चित्रिणीरुपदधाति वज्रिणीरुपदधाती’त्यनारभ्याधीतं ग्रहेष्टकं किं सवनचितिशेषः, अतश्च प्रतिसवनं प्रतिचिति चावर्त्तनीय ? मुत यागाग्न्यङ्गं सकृदेव कर्त्तव्यमिति प्रत्यक्षेण ग्रहै-रिष्टकाभिश्च सवनानां चितीनां चारम्भदर्शनात् तादर्थ्यं मन्यते पूर्वपक्ष-वादी न निष्फलत्वात्सवनचितीनां फलवज्ज्योतिष्टोमाङ्गत्वं ग्रहाणामि-ष्टकादीनाञ्च फलवदग्न्यङ्गत्वं युक्तम् । इष्टकाभिरग्निं चिनुत इति वाच-निकमेवाग्न्यङ्गत्वम् ॥

चित्रिण्यादीनां मध्यमचितावुपधानाधिकरणम् ।

सू॰ अन्ते स्युरव्यवायात् ॥ ७ ॥

स्थिते सकृदनुष्ठाने क्रमश्चिन्त्यते—किञ्चित्रिण्यादीनामुत्तमाया-यामुपधान ? मुत मध्यमाया ? मिति “कॢप्तक्रमाव्यवायार्थमन्तेऽनारभ्यचोदि-ता । यां काञ्चिदिति वाक्यन्तु विधये न भवत्यलं सर्वासामिष्टकानां पठितेन कॢप्तेन वा ब्राह्मणेन तद्वत्त्वात्सर्वासां च मध्यमायामुपधानासम्भवात् यासां मध्यमायामुपधानं प्राप्तं तदनुवादमात्रमिदं यां काञ्चिद् ब्राह्मण-वतीमिष्टकामभिजानीयात्तां मध्यमायां चिता”विति न तु विधायकम्, अतः कॢप्तक्रमाणां प्राकरणिकीनामव्यवायार्थमनारभ्याधीतानामुत्तमायां निवेश —उच्यते ‘वचनान्मध्यमायान्तु यत्र ब्राह्मणचोदिता । जानातिरभि-पूर्वोऽयं मन्यते वर्त्तते यतः ॥ वाक्यं चार्थवदेव स्याद्वादमात्रं ह्यनर्थकं चित्रि-ण्यादेर्निवेशोऽतो मध्यमायां चितौ भवेत् ॥

लोकम्पृणात पूर्वं चित्रिण्याद्युपधानाधिकरणम् ।

सू॰ प्राग्लोकम्पृणायास्तस्याः सम्पूरणार्थत्वात् ॥ ८ ॥

स्थिते मध्यमायां निवेशः इति, तत्रापि किं प्राकरणिकीनामन्ते चित्रिण्यादीनां निवेशः, अथवा लोकम्पृणायाः प्राग्? इति तत्राम्नायार्थमन्ते स्वलोकम्पृणायास्तु यद्वास्योनं यच्छिद्रं तदेतया पूरयति लोकम्पृणा छिद्रं पृणेति यत्पूरणार्थत्वं तच्चित्यन्तरेऽपि सावकाशं न हि सा मध्यमामात्रविषया मन्त्रमात्रस्य प्रत्यक्षविधानादिष्टकायास्तु कल्प्यं विधानमतश्चित्यन्तरेऽपि सावकाशत्वेन न न्यायप्राप्तः चित्रिण्यादीनामन्ते निवेश शक्यते बाधितुमित्यन्ते निवेश, नैवं विशेषश्रुतस्य वचनस्य सावकाशत्वेन न्यायमात्रेण सङ्कोचासम्भवात् मध्यमायामपि चितावन्ते लोकम्पृणा भवेत् पूरणार्थेति तस्याः प्राक् चित्रिण्यादीनां निवेशनम् ॥

इष्टिसंस्कृतानामग्निहोत्राद्यनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० संस्कृते कर्म संस्काराणां तदर्थत्वात् ॥ ९ ॥

आधानप्रकरणे पवमानहवींषि विहितानि तानि तान्याधानाद्द्विपक्षव्यन्ते द्वादशसु रात्रिष्वनुनिर्वपेदित्यादिभिस्तत्राग्निहोत्रादीनि किमाधानानन्तरमेव प्रवर्तन्ते? उत तेषु कृतेष्वि? ति विचारे कर्तव्यान्याहवनीयस्य निष्पन्नत्वादाधानमात्रस्य तन्निरपेक्षस्य तदुत्पादकत्वात् पवमानहविर्भिस्तु निष्पन्नस्यैवाहवनीयस्य संस्कारमात्रं क्रियते पूर्वमेव त्वाहवनीयादयो निष्पन्ना निष्पन्नेषु तेषु भवितव्यं कर्मभिरिति प्राप्ते उच्यते न निरपेक्षमाधानमग्नीनामुत्पादकं पवमानहविषामपि तदुत्पादकत्वात्, न च विकल्पस्तेषामाधानोत्तरकाले विधानात्, अतः समुच्चितानां तदुत्पादकत्वात्तेभ्यः प्रागाहवनीयनिर्वृत्तिः, यदाऽप्याधानात् पवमानहवींषि तदाऽप्यनङ्गेन प्रधानेन साध्याग्निनिष्पत्तेस्तदुत्तरकालमेवाग्निनिष्पत्तिः । यत्तूक्तं निष्पन्नस्यैवाग्नेः संस्कारमात्रं हविर्भिरिति तथाऽप्यस्य संस्कारस्याहवनीयकार्योपयोगित्वात्तेन विना निष्पन्नस्याप्यग्नेरग्निहोत्रादिकार्यासमर्थत्वात् तदुत्तरकाल एव कर्मणां प्रवृत्तिः ॥

अग्निविद्युदादिवतानां कल्प्यन्तानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० सञ्चिते त्वग्निचिद्युक्तं प्रापणान्निमित्तस्य ॥ १० ॥

अग्निचिद्व्रतानि "वर्षति न धावे"दित्यादीनि चयनानन्तरमेव भवन्ति? क्रत्वन्ते वेति संशये "धात्वर्थश्चयनं भूतं निमित्तं तदनन्तरम्। व्रतान्यतः प्रवर्त्तेरन्नाहिताग्निव्रतादिवत्। नैवम्भावनाया निमित्तत्वं धातुस्तदुपसर्ज्जनम्। तस्याश्च फलनिर्वृत्त्या निर्वृत्तिरुपलक्ष्यते। न ह्यत्र चयनस्य स्वरूपनिर्वृत्तिर्निमित्तं तत्करणिका त्वग्निकर्मिका भावना भूतानिमित्त तस्याश्चाग्न्युपकारो भाव्यः, सोऽपि च क्रतुं साधयतोऽग्नेर्धारणं, तच्चा क्रतुसमाप्तेर्विततं न ततः प्राग् निर्वृत्तं भवति तन्निर्वृत्त्या च विना न भावनानिर्वृत्तिः फलापवर्गित्वाद्भावनानामाधानस्य त्वग्निगतमदृष्टं भाव्यं, तच्चानन्तरमेव निर्वृत्तमिति विशेषः ॥

दीक्षायां दृष्टविहिताधिकरणम् ।

सू० परेणावेदनाद्दीक्षितः स्यात्सर्वैर्दीक्षाभिसम्बन्धात् ॥ ११ ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इतीष्टिः दण्डेन दीक्षयतीत्यादि च श्रूयते तत्र किं सर्वैर्दीक्षितो भवत्युतेष्ट्यैव? दण्डादीनि तु तद्व्यञ्जनानीति सर्वेषां तादर्थ्यावगमाददृष्टार्थत्वा चैकप्रयोगविधिपरिग्रहात्समुच्चयसिद्धेः सर्वान्ते दीक्षामपह इति प्राप्तेऽभिधीयते "निरपेक्षैव च क्येन दीक्षार्थेष्टिर्विधीयते। दण्डादि त्वक्रियारूपं तद्व्यञ्जनतयोच्यते। दीक्षिष्यमाण इति लृट् क्रियार्थायां क्रियामुपपदे विधीयते तेन दीक्षार्थत्वमिष्टेर्दीक्षा च क्रत्वङ्गभूतयमनियमरूपहस्त करिष्यमाणस्य पुरुषस्य दीक्षिष्यमाणशब्दनिर्दिष्टस्य संस्कारार्थेष्टिः, सा च निरपेक्षाऽवगम्यते तद्यदि दण्डादिश्रवणमन्यथा नोपपद्यते ततो नैरपेक्ष्य बाध्येत तत्तु व्यञ्जनतयाऽप्युपपन्नं न निरपेक्षश्रुतिं बाधितुं क्षमते। किञ्च दण्डादीनि द्रव्यरूपाणि नोदासीनानि संस्कारं जनयन्ति, न चैषामाश्रयभूतेतिकर्तव्यताभूता वा काचित् क्रिया श्रूयतेऽतः कथं दण्डादिभिः संस्कारो जन्यते इति न ज्ञायते, अभिव्यक्तिस्तु दृष्टत्वात्स्वमात्रान्तरदृष्टसंयोगादिधर्मेणैव शक्यते सम्पादयितुं तस्मादिष्ट्यन्त एव दीक्षितस्याभिव्यञ्जनमात्रार्था दण्डादय इतीष्ट्यन्त एव दीक्षितधर्माः प्रवर्त्तेरन् ॥

काम्येष्टीनामनियमेनानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अङ्गवत्क्रतूनामानुपूर्व्यम् ॥ १२ ॥

क्रत्वन्तराणामैन्द्राग्नादीनां काम्यानां नैमित्तिकानां च क्रमेण पठितानामङ्गानामिव पाठवशात्क्रमनियममाशङ्क्य पाठस्य स्वधर्मविधायकत्वाद्विधायकस्य चैषामेकस्याभावादनारभ्यविधानात्प्रयोगवचनैरेकैकश्येन विधीयमानानां मिथोऽनपेक्षत्वादनियमेन कामानां निमित्तानां चोपनिपातान्नास्ति क्रमनियम इति स्थितम् ॥

यज्ञानामग्निष्टोमपूर्वकत्वाधिकरणम् ।

सू० य एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणात् ॥ १३ ॥

क्रत्वन्तराणामनियम इति स्थिते क्वचित्तु वचनवशात्पौर्वापर्यं भवति तथा हि श्रूयते 'एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः तस्मादेतेनेष्ट्वाऽन्येन यजेते'ति तत्र किमेतच्छब्दः सर्वसंस्थं ज्योतिष्टोमं निर्दिशति? उताग्निष्टोमसंस्थमेवे? ति "तत्राविशेषतः सर्वसंस्थोऽनेनाभिमृश्यते अग्निष्टोमस्तु नित्यत्वात्संस्था ह्यागन्तवो यतः । ज्योतिष्टोमस्य ह्यग्निष्टोमसंस्था नैजं रूपमिति तादृश एव प्रतीयते न संस्थान्तरयुक्तस्तेषामागन्तुकत्वात् अपि च एतेनेति करणनिर्देशाज्ज्योतिष्टोमकरणिका भावना इष्ट्वेति शब्देन कथ्यते, न च संस्थासु एतस्य करणत्वमाश्रयमात्रत्वात् न च संस्थानां क्रतुभावान्तर्भावः फलार्थत्वात्, अग्निष्टोमसंस्था तु क्रतुभावान्तर्गतेति तत्संस्थस्यैव परामर्शः ॥

ज्योतिष्टोमविकाराणामग्निष्टोमपूर्वकत्वाधिकरणम् ।

सू० अथान्येनेति संस्थानां सन्निधानात् ॥ १४ ॥

एतच्छब्दार्थे निरूपिते तदपेक्षोऽन्य-शब्दः किं संस्थासु वर्तते? उताग्निष्टोमान्ययागे? इति संशये 'संस्था एवान्यशब्देन कथ्यन्ते प्रकृता हि ताः । न ह्येवं यागान्तराणामस्ति प्रकरणं यतः । ज्योतिष्टोमाधिकारेऽपि वाक्यशेषे च श्रीणां नाम यज्ञानामिति शब्देन सर्वे संचोदिता हि ते । तस्माज्ज्योतिष्टोमात्ययात्या यथोक्तसंस्थानामेकाहाहीनसत्राणां वाचकोऽन्यशब्द इति प्राप्ते तेषां ज्योतिष्टोमात्पश्चाद्भावोऽनेन वाक्येन विधीयते ॥

सर्वेषामेकानेकस्तोमकानाम ग्निष्टोमपूर्वकत्वाधिकरणम् । सू० एकस्तोमे वा क्रतुसंयोगात् ॥१५॥

पूर्वोक्तविषयेणेदमारभ्यते—न सर्वातिदेशः[1] किं त्वेकस्तोमाना त्रिवृदग्नि ष्टोम' पञ्चदश उक्थ्य सप्तदश उक्थ्यः एकविंशः षोडशीत्यादीनामेव, कुतः वाक्यशेषात् यो वै त्रिवृदन्य यज्ञक्रतुमापद्यते इत्यारभ्याविशेषश्रवणं वाक्य-शेषेण विशेषे स्थाप्यते न त्वेवमन्य—शब्देन ह्यविशेषः प्रतीयते, वाक्यशेषस्तु संयोगमात्रेणैवोपपद्यते, "यो वै त्रिवृदन्य यज्ञक्रतुमापद्यते स त दीपयती"ति विनापि व्याप्त्या संयोगमात्रेण त्रिवृदादीनामेकस्तोमकेष्वपि दीपकत्वं सम्भवतीत्यविशेषात्सर्ववाद इति स्थितम् ॥

इति शास्त्रदीपिकायां पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पाद आरभ्यते ॥

पाठक्रमापेक्षया श्रुत्यर्थ योर्बलवत्त्वाधिकरणम् । सू० क्रमको योऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशे-षादर्थपरत्वाच्च ॥ १ ॥

किं श्रुत्यर्थाभ्यां तुल्यबलः पाठ? उत दुर्बलः? इति चिन्त्यते? तत्रा-श्विनो दशमो गृह्यते इति श्रुत किमाश्विनस्य पाठक्रमात्? तृतीयस्थाने ग्रहणं? मुत श्रुतिबलाद्दशमं? इति तथाऽग्निहोत्र जुहोति यवागूं पचतीति किं पाठवशाद् हुत्वा पक्तव्यमुतार्थवशाद्विपर्यय? इति प्रामाण्याविशेषा-दनियम मन्वानस्योत्तरं "क्रमे श्रुत्यैव विहिते पाठतः कोनुकल्पयेत् । प्रयोजनविरोधे वा कः पाठमनुरुध्यते । हुत्वा हि पवमानस्य भवेद् द्रव-मनर्थकम् । प.करणेव यवागूरच तां पक्त्वा जुहुयादतः ॥

मुख्यक्रमेणाग्नेयस्य पूर्वम वदानाद्यनुष्ठानाधिकरणम् । सू० अवदानाभिघारण'सादनेष्वानुपूर्व्यं प्रवृत्त्या स्यात् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोः साचाय्यधर्मा' पूर्वं प्रवर्तन्ते पश्चादाग्नेयधर्मा. प्रदान त्वाग्नेयस्य प्रथम पश्चात्स चाय्यस्य, तत्र किमुभयत्रावदान प्रयाज-

---

(१) न सर्वातिदेश इति पा

शेषाभिघारणं वेद्यामासादनं च किं प्रवृत्तिक्रमात्साक्षाय्यस्य पूर्वं भवत्युत मुख्यक्रमादाग्नेयस्य ? इति प्रवृत्तिमुख्ययोर्बलाबलाज्ञानात्सन्देहे सत्यनियमे प्राप्ते मुख्यक्रमो बलीयानित्याह तस्मिन्किलाश्रीयमाणे प्रथम एक पदार्थः प्रधानाद्विप्रकृष्यते अन्ये सर्वे सन्निकृष्टा भवन्ति प्रवृत्तिक्रमे पुनराश्रीय-माणे बहूनां विप्रकर्षः, तस्मान्मुख्यक्रमो बलीयान्, न चात्र प्रधानावदान-मुदाहरणमित्युक्तं तन्त्ररत्ने ॥

इष्टिसोमयोः पौर्वापर्य-नियमाधिकरणम् ।

सू० वचनादिष्टिपूर्वत्वम् ॥ ३ ॥

इष्टिपूर्वत्वं सोमस्याम्नातं "दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेते"ति तत्किं नियतम् ? उत विपर्ययोऽपि लभ्यते ? इति वचनादिष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्व-त्वे तु नैव साक्षाद्वचनमस्ति तस्मादिष्टिपूर्वत्वमेव स्यात्, सत्यं न सा-क्षादस्ति वचनमाधानानन्तर्ये तु सोमस्य श्रुतत्वाद्वाक्यार्थादिष्टेः सोमपूर्वत्व-[ ], न ह्याधानानन्तर्यं सोमस्येष्टिपूर्वत्वे सम्पादयितुं शक्यं, तच्च "सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीते"ति सर्वत्राधानं सोमेन यक्ष्य-माण एव नित्यत्वात्सोमस्य अतः सोमेनानन्तरं यक्ष्यमाण इत्येतदभिप्रा-यमिदम् अतः सोमपूर्वत्वमपि स्यात् ।

ब्राह्मणस्यापीष्टिसोमयोः पौर्वापर्यनियमाधिकरणम् ।

उत्कर्षाद्ब्राह्मणस्य सोमः स्यात् ॥ ४ ॥

स्थिते कल्पद्वये चिन्त्यते किं ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव ? उत तस्या-पीतरवद् द्वावेव कल्पौ ? इति तदर्थं चिन्त्यते किमाग्नेयो वै ब्राह्मणो देव-तया स सोमेनेष्ट्वाग्नीषोमीयो भवति यदेवादः पौर्णमासं हविस्तत्तर्ह्य-नुनिर्वपेत्तर्हि स उभयदेवत्यो भवतीति, अनेन वचनेन कृत्स्नो दर्शपूर्णमा-सावूर्ध्वं सोमादुत्कृष्यते । यद्वा कर्मान्तरविधिरयं ? उत पौर्णमासीयागो-त्कर्षः ? अथैकदेशोत्कर्षः ? इति यदि कृत्स्नोत्कर्षो ब्राह्मणस्य सोमपूर्व-त्वमेव भवति, यदा त्वंशोत्कर्षस्तदाप्युभौ कल्पाविति तत्र "इष्टेरुत्कर्षणं वचनाद् ब्राह्मणस्य विधीयते । तेनास्य सोमपूर्वत्वमुभयप्रदर्शनात् (?)" । यद्यपि यदेवादः पौर्णमासं हविरित्येकदेशोत्कर्षः श्रूयते तथापि सर्व सामान्येन श्रुतं फलं नैकदेशानुष्ठानात्सिध्यतीति, न चापकृष्यानुष्ठान

मस्तीति तस्याप्युत्कर्षः कृत्स्नोत्कर्षात्सोमपूर्वत्वमेव विप्रस्य क्षत्रियवैश्ययोरिव फलकल्पद्वयमिति पूर्वः पक्षः, अत्र सिद्धान्त्येकदेश्याह कर्मान्तरमिदं पौर्णमासीधर्मकं तन्नामकं वा विधीयते, एव धात्वर्थविधिर्भवति, अश्रुतस्य चोत्कर्षः कल्पितो न भवति, न त्वेतत्कर्मान्तर विशिष्टविधिगौरवाचाम्नश्चानेकार्थकल्पना धर्मलक्षणा वाऽयुक्ता, प्रकरणात्तु पौर्णमास्या एवायं कालविधिस्तत्संयोगात् दर्शस्यापि उत्कर्ष एव इत्येवमपर्यवसितेऽधिकरणेऽनन्तराक्षेपोपजीवनेन पूर्वपक्षं वक्तुं चिन्तान्तरं क्रियते, सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत नर्तु पृच्छेन्न नक्षत्रमिति किमयमृतुनक्षत्रातिक्रम आधानस्य ? उत सोमस्ये ? ति प्रकरणादाधानस्येति प्राप्ते वचनान्तरेणास्यामेव शाखायां यदहरेवैनमित्यादिना आधानकालानादरस्योक्तत्वात्सोमकाल एवायं, यद्यपि शतपथेऽपहतपाप्मानो वा ऋतवोऽसौ खलु वाव आदित्य उद्यन्नेषां पाप्मानमपहन्ति तस्माद्यदा चैन श्रद्धा चोपनमेत् अथादधीताथ यजेतेत्युक्तं तथाऽप्यस्यां शाखायामविहित इति तत्पर एवायं सोमेनाधानानन्तरं यक्ष्यमाण आदधीत तथा कुर्वन् सोमस्यर्तु नक्षत्रं च सपक्षादिकं नाद्रियेत इति स्थितादुत्तरं न कृत्स्नोत्कर्षः पौर्णमासीमात्रश्रवणात्, यत्तु नैकदेशात् फलमिति समुदायादेव विततात्फलमित्यदोषः तस्मात्कृत्स्नोत्कर्षाभावात् ब्राह्मणस्याप्युभौ कल्पौ । सिद्धान्तस्तु गृह्णीम एतत्कृत्स्नोत्कर्षो विप्रस्यापि द्वौ कल्पाविति । यत्तु पौर्णमास्युत्कर्ष इति तत्र ब्रूमहे, न सकलपौर्णमास्युत्कर्षः किन्तु अदः—शब्दपरामृष्टमाग्नीषोमीयमेव हि हविरुत्कृष्यते अन्यत्तु यथाप्राप्तमवस्थितं तन्मात्ररहितत्वेन विप्रस्यापि पुरा भवेत् । तेन तस्याप्युभावेव कल्पौ क्षत्रियवैश्यवत् ।

• आज्यस्य सोमादनुत्कर्षाधिकरणम् ।

सू० पुरोडाशस्त्वनिर्देशे तद्युक्ते देवताभावात् ॥ ५ ॥

स्थितमाग्नीषोमीयस्योत्कर्ष इति स किं पुरोडाशस्य ? उताज्यस्यापी ? ति चिन्तायां "तत्राग्नीषोमभिसम्बन्धादाज्यस्यापीति मन्यते । विष्णुप्रजापतिभ्यां तु सोमात्प्रागपि तद्भवेत्, यद्यप्यग्नीषोमौ मष्टुमनर्हौ यजमा-

नस्सयाऽपि नान्यमुत्कर्षमर्हति, स हि प्रागपि विष्णुं प्रजापतिं वा यक्ष्यति तस्मादाज्योत्कर्षः ॥

विकृतावामिन्द्राग्नादीनां सद्यस्काल ताऽधिकरणम् । सू० विकृतेः प्रकृतिकालत्वात्सद्यस्कालोत्तरा विकृतिस्तयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ६ ॥

विकृतयो व्यहकाला ? सद्यस्काला वे ? ति संशये प्रकृतिवद् व्यहकालाः न च वचनविरोध प्रकृतिवदेव, प्रकृतौ हि "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेति वाचनिकं काल वचनान्तरवशादेकदेशेन योजयित्वा व्यहकाल त्वमेवाश्रित, तथा विकृतावपि य इष्ट्या पशुनेत्यादिविहितकाल एकदेश एव स्यात व्यहकालस्य प्रकृतितः प्राप्तत्वात्, वचन त्विद व्यवस्थानि-त्यर्थं प्रकृतितो हि पौर्णमासीविकाराणाममावास्याविकाराणां च तद्वदेव कालव्यवस्थायां प्राप्तायामव्यवस्थार्थं य इष्ट्या पशुनेत्यादिवचनं सम्भवति च द्वयोरपि प्रकृतिविकृत्योर्व्यहकालत्वमेकस्याश्चतुर्दश्यामुपक्रमसम्भवादतो व्यहकाला, उच्यते "न प्रत्यक्षश्रुतः कालः सङ्कोच चोदकाद् व्रजेत् । सर्वाङ्गयुक्ता विकृतिः पञ्चदश्यामतो भवेत् ॥

सोमात्साना-य्यादीनामुत्कर्षाधिकरणम् । सू० सान्नाय्याग्नीषोमीयविकारा उर्ध्वं सोमात्प्रकृतिवत् ॥ ७ ॥

"नासोमयाजी सन्नयेदाग्नेयो वै ब्राह्मण"इति वचनाभ्यां सान्नाय्याग्नीषोमीययोः सोमोत्तरकालस्व तद्विकाराणामप्यतिदेशात् तत्कालत्वमिति सुदृद्भ्योपदिष्टवान् ॥

सोमविकाराणां दर्शपूर्णमासात्पूर्वं वर्तव्यताऽधिकरणम् । सू० तथा सोमविकारा दर्शपूर्णमासाभ्याम् ॥ ८ ॥

दृष्टिपूर्वत्व सोमपूर्वत्व वोभयमस्तीत्युक्तम्, अतः प्रकृतिवत्सोमविकाराणामपीष्टेः प्रागूर्ध्वं च सम्भव प्राप्ते, न त्वेव, न हीष्टेः प्राग नुष्ठान सोमस्याहत्य चोदितम् । आधानानन्तरोक्त्या तु तत्काल प्राप्तमपि त आधानानन्तरत्व च विकृतीनां न सिद्ध्यति । ज्योतिष्टोमोदूर्ध्वकालत्वात् द्वयोश्च तदसम्भवात् । एष वाव प्रथमो यज्ञानामित्यनेन वचनेन ज्योति-

ष्टोमानन्तरकालत्वाद्विकृतीनां नाधानानन्तर्यं सम्भवति, एकस्यायमनन्तरकालो न द्वाभ्यां प्रकृतिविकृतिभ्यामवरोद्धुं शक्यः, प्रत्यक्षवचनात्तु प्रकृत्या संगृहीत इति न विकृतेः सम्भवति तदसम्भवाच्च न विकृतयः प्रागभाविष्टेर्लभन्ते, न चाहत्यप्रकृतावेष्टिः प्राकृत्वमुक्तं यदतिदिश्येत इष्ट्युत्तरकालत्वं तु साक्षादुक्तं प्रकृतावेवेति तदेव विकृतिष्वतिदिश्यते। अतः सोमविकाराणां दर्शादेः परतः क्रिया। एवं निरूपिता सम्यक् पञ्चमाध्याक्रमस्थितिः॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीपार्थसारथिमिश्रकृतौ शास्त्रदीपिकायां पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्याय आरभ्यते ॥

अधिकारन्यायः, यागादिक्रियाणां स्वर्गफलसाधनताधिकरणम् ।

सू॰ द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्धः ॥ १ ॥

"भेदादिलक्षणैरेवमनुष्ठेये निरूपिते ।
कोऽनेनाधिक्रियेतेति साम्प्रतं सम्प्रधार्यते ॥
तद्रूपोद्घातरूपेण तावदेतद्विचार्यते । (१)
कर्मभिः पुरुषः कर्ता किमधिक्रियते न वा" ॥

सत्यधिकारे कस्य कुत्राधिकार इति चिन्तयितुं लक्षणमारब्धव्यमिति तत्सिद्ध्यर्थमधिकारसद्भावः प्रथमं प्रतिपाद्यते "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" "चित्रया यजेत पशुकाम" इत्यादिषु किं पुरुषस्याधिकारः स्वाम्यं कर्मजन्यफलभोक्तृत्वमस्ति न वे?ति चिन्त्यते तदर्थमिदं विचार्यते—येयं प्रत्ययोपात्ता भावना तस्यां किं धात्वर्थ एव भाव्यः प्रधानं स्वर्गादि तु साधनतया गुणभूतम्?। उत काम्यमानत्वेनोपात्तः स्वर्गादिरेव भाव्यस्तत्साधनं च धात्वर्थः? इति ततोऽप्येतद्विवेक्तव्यं योऽत्र क्रियायाः स्वर्गकामादेश्च पुरुषस्य क्रियाकर्तृरूपः सम्बन्धस्तत्र किं क्रिया प्रधानतः पुरुषो गुणतस्ततो विपरीतं वेति, यदि गुणतः पुरुषस्तस्य गुणभाव क्रियार्थपसिद्धमनूद्य स्वर्गादिद्रव्यं साधनत्वेन विधीयते काम

---

(१) तावदेवेतद्विचार्यते इति पा· ।

यतिश्च साधनकामनानुवादः, तदयमर्थः स्वर्गं साधनत्वेन कामयमानो यजेत-स्वर्गेण यागं कुर्यादित्यर्थः । यद्वा स्वर्गकामनैव समुद्रमनोध्यानवत् गुणभूतकर्तृविशेषणं सती यागाङ्गमुपदिश्यत इति द्वे[1]धा पूर्वः पक्षः । अथ प्रधानस्य पुरुषस्तस्यात्मार्था स्वर्गादिगोचरा प्रवृत्तिः प्रत्ययेन विधीयते साधनतया च याग उपदिश्यते स्वर्गकामो यागेन कुर्यादात्मार्थां प्रवृत्तिमिति स्वर्गकामस्यात्मार्था प्रवृत्तिः स्वर्गविषयैवेति स्वर्गभावनैवानेन प्रकारेणोपदिष्टा, तदयमर्थः स्वर्गं यः प्राप्तुमिच्छति स यागेन कुर्यादभिलषित स्वर्गश्च तस्याभिलषित इति स्वर्गं भावयेत यागेनेत्युक्तं भवति, स्वर्गकामोदाहरणे तु प्रथमः पूर्वपक्षोऽधिकत्वादिदमपि चिन्त्यते स्वर्गशब्दो द्रव्यवचनः प्रीतिवचनो वेति, प्रीतिवचनत्वे तु तस्याः साधनत्वासम्भवादत्यन्तानालम्बनः प्रथमः पूर्वपक्षः स्यादिति तत्र पूर्वः पक्षः ।

धात्वर्थस्यैव भाव्यत्वं पदश्रुत्या प्रतीयते ।
स्वर्गादेः खलु वाक्येन श्रुतं वाक्यं च दुर्बलम् ॥
भूतं च स्वर्गपश्वादि द्रव्यं भाव्याय कर्मणे ।
उपदेश्यं न भूताय भा[2]व्यकर्मोपदेशनम् ॥

स्वर्गशब्दश्चन्दनादिषु प्रयोगाद् द्रव्यवचन इति न साधनत्वासम्भवः पश्वादेस्त्वसन्दिग्धमेव द्रव्यवचनत्वम् । अथवा स्वर्गादिकामनैव यागाङ्गमिति सर्वथा याग एव भाव्यो न तेनान्यत्फलमस्ति च फलेऽधिकाराभावादनारम्भणीयमधिकारलक्षणम् । न चैवमफले कर्मणि कः प्रवर्तेत, मा प्रवर्तिष्ट किं नश्छिन्नं, नैतावता शक्यं फलमुपगन्तुम् अफलस्य च कर्मणो धर्मत्वं न भवतीत्येतदपि भवतु तथा च 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इत्येतदपि प्रत्यु[3]क्तं स्यादित्येतदपि सत्यं तदधीनं च सकलं शास्त्रमिति सकलशास्त्रविप्लवोऽयमधिकरणमारब्धं विधिरपि पुरुषं प्रवर्तयति न तु फलवत्तां गमयति, न च प्रवर्तितोऽपि कश्चिदफले प्रवर्तेत इति व्यर्थ एव विधिरिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

(१) त्रेधेत्य पाठः ।
(२) भव्यकर्मोपदेशनमिति पा ।
(३) प्रत्युक्तं स्यादिति पा ।

"पदश्रुतेर्बलीयस्या विधिश्रुत्या हि भावना ।
अवरुद्धा न यागादिभाव्यमालम्बितुं क्षमा ॥
स्वर्गादिः कामनायोगात्फलत्वेनैव गम्यते ।
स्वारस्यात्पुरुषाणां हि कामना फलगोचरा ॥"

लिङादयो विधिं भावनां चाभिदधति तेन प्रकृत्युपात्तयागसम्बन्धात्पूर्वमेव विधिसम्बन्धो भावनायाः प्रतीयते प्रवर्तनारूपश्च विधिः, प्रवृत्तिरूपश्च[1] व्यापारः प्रवर्तना तद्योगिता चापुरुषार्थभाव्यायां भावनायां न सम्भवतीति यागातिक्रमेण पुरुषार्थस्यैव भाव्यत्वं विधिश्रुतिबलादध्यवसीयते कश्च पुनरसौ प्रवर्तनारूपो व्यापारः? शब्दस्येति ब्रूमः तस्य सन्निहितत्वादन्यस्य चाप्रतीतेः, यद्यपि चास्याचेतनत्वादाज्ञादिव्यापारासम्भवः तथापि योऽस्य व्यापारः सम्भवति तस्यैव यथा प्रवर्तनारूपत्वं सम्पद्यते तथा यतितव्यम् अंशत्रयविशिष्टभावनाप्रतिपादनं चास्य व्यापारः, तत्र यदि भाव्यांशे पुरुषार्थ उपनीयते ततस्तत्प्रतिपादनं प्रवृत्तिहेतुर्भवति नान्यथा तेन शब्दकर्तृकस्यार्थप्रतिपादनरूपस्य व्यापारस्य प्रवर्तनारूपत्वं सम्पादयितुं तद्विषयभूताया भावनायाः पुरुषार्थभाव्यत्वं निश्चीयते स्वर्गादिश्च कामनायोगात् भाव्यतया गम्यते, भाव्यविषया हि मुख्यरूपेण कामना साधनेषु तु तत्सम्बन्धनिमित्ता गौणी, न चात्र गौणग्रहणे प्रमाणमस्ति, तस्माद्विधिश्रुतेः कामनायोगाच्च स्वर्गपश्वादीनामेव भाव्यत्वं, यागश्च तत्र साधनं प्रीतिवचनः स्वर्गशब्दस्तामनभिधाय तद्विशिष्टद्रव्याभिधानासम्भवात् द्रव्यस्वरूपमात्रेणा[2]प्रयोगादतः स्वर्गादिकामस्य पुरुषस्य तद्भावना यागादिविशिष्टा विधीयते, यद्यपि च स्वर्गकामस्यार्थान्तरविषयापि प्रवृत्तिः शेषत्वेन सम्भवति तथापि पुरुषान्तरशेषत्वस्यापि सम्भवात्स्वर्गकामस्य कदाचित्फलान्तरमनिच्छतस्तच्छेषित्वासम्भवाच्च स्वर्गकामार्थप्रवृत्तित्वेन निर्दिश्यते, यैव हि स्वर्गकामेषु शेषत्वेनानुस्यूता पुरुषान्तरेभ्यश्च व्यावृत्ता स्वर्गार्था प्रवृत्तिः सैव स्वर्गकामप्रवृत्तिरित्येवं विशेषणं

१ प्रवृत्तिहेतुश्च इति पा० ।
२ द्रव्यस्वरूपमात्रे चाप्रयोगादिति पा० ।

सहते, यत्र स्वर्गकामशब्दश्रुत्युपदेशात्तत्साधनत्वेनैव विहितो यागः स्वर्गसाधनत्वेनैव विहितो भवति फलसाधने च कर्मणि फलभागिनः पुरुषस्य सिद्धोऽधिकार इति लक्षणमारब्धव्यम् ॥

यागादिषु मनुष्यस्यैवाधिकाराधिकरणम् ।

सू० फलार्थत्वात्कर्मणः[१] शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात् ॥ २ ॥

सिद्धेऽधिकारे स किमनुष्ठानसमर्थानामसमर्थानाम् अन्धबधिरपङ्गुमूकादीनां तिरश्चामपि ? किं वा समर्थानां मनुष्याणामेवेति संशयः, तत्र यदि यथाधिकारमङ्गविनियोगस्ततः सर्वेषामपि, अथ यथाविनियोगमधिकारस्तदा समयानुष्ठानसमर्थानामेवेति "तत्र प्रधानवाक्येन सर्वेषामधिकारधीर्जायते । तद्वशेनाङ्गवाक्यानामुपवर्णनम्, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति प्रधानवाक्येन सर्वेषां स्वर्गकामानामधिकारे कर्मावगते तदनुसारीणि चाङ्गवाक्यानि न तत्सङ्कोचायालम्, अतश्चक्षुष्मन्तमप्याज्यावेक्षणविधिरचक्षुष्मतस्तु विध्यभावात्तद्रहितमेव फलसाधनम्, एवं बधिरस्य वा चनहीनं मूकस्य मन्त्रोच्चारणरहितं पङ्गोश्च विष्णुक्रमणरहितमिति सर्वेषामर्थिनामशक्याङ्गरहितकर्मानुष्ठानात्सिद्धोऽधिकारः, स्यादेवमर्थिनां, तिरश्चां तु साम्परायिकफलकामनाऽभावात्कथमधिकाराशङ्का तेषामपि चतुर्दश्युपवासादिदर्शनादस्त्येवामुष्मिकार्थितेति मन्यते। अत्रोच्यते 'नैवान्धाविध काद्दीनां पुरुषं प्रति चोदना । यतोऽसमर्थस्तच्छून्यं कर्म कृत्वाऽधिकारभाक् ॥ पुरुषम्प्रति विधीयमानमसमर्थं प्रत्यविहितत्वादनङ्गमेवेति तद्रहितमेव कर्माविगुणं समग्रं फलं साधयेत् 'क्रतुं प्रति विधिस्तेषां तादृशं तच्च शक्नुयात् । कृत्वा फलमवाप्नोति ततोऽन्यस्यानधिक्रिया न हि स्वातन्त्र्येणाङ्गवाक्यानि पुरुषं सम्बध्नन्ति प्रधानवाक्यशेषत्वात्तेषां, तत्प्रयुक्तेन तु प्रधानवाक्येन तदङ्गेन युक्तं क्रतुं पुरुषं प्रयुज्यमानोऽसमर्थानपहाय समर्थान् प्रति विज्ञा[१]प्यते, यतोऽन्धस्य क्रतुरेव अविहितोऽतः स्वाज्यावेक्षणमेवाविहितमित्यत्र विहितमिति मन्तव्यम्, न च प्रधानवाक्यविरोधात्सर्वाधि

१ विज्ञाप्यते इति पा० ।

कारनिश्चयः विशेषाभावाद्धि सर्वाधिकारः स्यादस्ति चात्र विशेषोऽङ्गोपसंहारसामर्थ्यम्, अतः समर्थानामेवाधिकारः । यत्र तु प्रधानवाक्यविरोधो यावज्जीवादौ तत्र भवत्येव यथाशक्ति प्रयोगादपि फलमिति वक्ष्यते, तदविरोधे तु सर्वाङ्गयुक्तकर्मानुष्ठानादेव फलं, तिरश्चां तु प्रधानमात्रे ऽप्यसामर्थ्यान्न क्वचिदधिकारः, ऋषीणां त्वनादौ संसारे पूर्वपूर्वभृग्वादिवरणसम्भवात् अस्त्येवाधिकार इति, अप्युदाहरणमनादेयं, देवतानां त्वात्मोद्देशेन त्यागासम्भवाद्विग्रहाभावाच्चाशक्तेरनधिकारः ॥

यागादिषु स्त्रीपुंसयोरुभयोरधिकाराधिकरणम् ।

सू० लिङ्गविशेषनिर्देशात् पुंयुक्तमैतिशायनः ॥ ३ ॥

इदानीं किं पुंस एवाधिकारः? उत स्त्रिया अपी? ति संशयः,"तत्र पुँल्लिङ्गनिर्देशात्पुंस एवाधिकारिता। प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं संख्यावदविवक्षितम्" विभक्त्यर्थस्य हि संख्याया ग्रहाधिकरणे ऽविवक्षितत्वमुक्तं, लिङ्गं तु प्रातिपदिकार्थो ग्रहवत् विवक्षितम्" उद्देश्योऽपि फलकामो विवक्षितलिङ्गः पुमानेव स्यात् अद्रव्यत्वाच्च स्त्रिया द्रव्यत्यागात्मकयागानुष्ठानासम्भवादननुष्ठाने चाधिकारासम्भवादनधिकारः, तथा भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः इति स्मरणादतः पुंस एवाधिकारः, उच्यते "प्रकृत्यर्थो ऽपि सत्त्वेसदुद्देश्यस्य विशेषणं संख्यया तुल्यनीतित्वाच्च विवक्षां प्रपद्यते" ग्रहस्तूद्देश्यत्वाद्धि विवक्षितो न प्रातिपदिकार्थत्वाल्लिङ्गं तु प्रातिपदिकार्थोऽप्युद्देश्यविशेषणत्वादविवक्षितं वाक्यभेदप्रसङ्गात् अनपेक्षितपरिच्छेदत्वाच्चोद्दिश्यमानस्य, न चायं प्रातिपदिकार्थो विभक्तिविकाराणां टाबादीनां चान्वयव्यतिरेकाभ्यां लिङ्गाभिधायित्वात् अतः संख्यावदविवक्षितमिति स्त्रिया अप्यधिकारः, न चाद्रव्यत्वमस्याः, कर्तनादिभिरर्जनसम्भवात्, पित्रादि दत्तसम्भवाच्च दायादिसम्भवात् पुत्राभावे दुहितेत्यादिस्मरणात् पत्याऽर्जितस्य चोभयसाधारणत्वात् "धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु तथा पुण्यफलेषु द्रव्यपरिग्रहे चेत्यादिवचनात् ये यज्ञपत्नीं यद्रूनित्यादिमन्त्रवर्णेभ्यश्च स्पष्टः

बुद्धिर्भवति तथाऽप्याहत्य स्त्रीणामध्ययनप्रतिषेधादविदुषी स्त्री न शक्ता मन्त्रोच्चारणं कर्तुं न च तदन्यथाऽनुपपत्त्या तस्या अपि विद्वत्ता सम्पादयितुं शक्यते सपत्नविद्येन पुंसा तेषामनुष्ठानसिद्धेरतः पुमानेव कर्ता ॥

यागे शूद्रस्यानधिकाराधिकरणम् ।

सू० चातुर्वर्ण्यमविशेषात् ॥ ७ ॥

किमग्निहोत्रादिषु चतुर्णामपि वर्णानामधिकारः? उतापशूद्राणां त्रयाणा?मिति तदर्थमिदं विचार्यते किं कामश्रुतिप्रयुक्तं विद्यार्जनम्? उत स्वाध्यायविधिसिद्धविद्योपजीविन्यः कामश्रुतयः? इति द्विधा चात्र पूर्वे पक्ष एकस्तावत्स्वाध्यायाध्ययनं क्रत्वनुष्ठानज्ञानोपयिकतया विहितं क्रत्वङ्गं क्रतुविधिभिरेव प्रयाजादिवत्प्रयुज्यते क्रतवश्चाविशेषेण चातुर्वर्ण्यमधिकुर्वाणाश्चतुर्णामध्ययनं प्रयुञ्जते, तत्र त्रयाणां वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिभिरुपनयनसंस्कारोऽध्ययनाङ्गत्वेन विहितश्चतुर्थस्तु विध्यभावादनुपनीत एवाधीत्य विद्यां लब्ध्वाऽधिक्रियत इति, द्वितीयस्तु न क्रत्वङ्गमध्ययनं श्रुत्याद्यभावादक्षरग्रहणादिदृष्टकार्यपरम्परया वाक्यार्थज्ञानं यावद्गत ज्ञानस्यानुष्ठानोपयिकत्वेन स्वयमेव फलत्वोपपत्तेस्तत्रैवाध्ययनं स्वविधिना विनियुज्यते न तद्द्वारेण क्रतौ तेनाधानमिवाऽन्यर्थं ज्ञानाङ्गं न क्रत्वङ्गम् अतस्तेन विनापि क्रतूनामवैगुण्यादनधीतवेद एव शूद्र उपदेष्टृवचनादनुतिष्ठन्नधिक्रियते, क्रतवो ह्यविशेषेण चतुरोऽप्यधिकुर्वाणास्त्रयाणामध्ययनविधिसिद्धविद्यत्वाद्विद्यार्जनं न प्रयुञ्जते शूद्रस्य त्वन्यत सिद्धविद्यत्वाभावात्तदर्जनमपि प्रयुञ्जते, अतो यद्यपि स्वाध्यायविधिर्निर्दिष्टकर्तृकत्वात्कर्तारमपेक्षमाण प्रकृतोपनयनसंस्कृतान्किमर्थं वयमाचार्यसमीपमानीता इत्येव प्रयोजनमपेक्षमाणान्ब्राह्मणादीनेव कर्तृत्वेन स्वीकुर्वंस्तेषामेवाध्ययनं विधत्ते न शूद्रस्य, तथाऽप्यसावविहितेनैवाध्ययनेनोपायान्तरेण वा विद्यां लब्ध्वाऽधिक्रियेतेति 'सत्यमध्ययनं नाङ्गं तत्कृता त्वङ्गमर्थधी । तद्वत क्रतवो लब्ध्वा न तुर्यस्याक्षिपन्ति ताम ॥ क्रतुविधयोऽन्यथाऽनुपपत्त्या विद्यार्जनमाक्षिपन्ति, यदा तु स्वाध्यायविधिविहिताध्ययनोपात्तविद्यान् द्विजन्मनो लभन्ते तदा तेष लब्धात्मानोऽनुपपत्तिवशात्

न चतुर्थस्य विद्यामाचिपन्ति, यदा चैवं विहितोपायसिद्धज्ञानवत एव विधयोऽधिकुर्वन्ति तदा तदेव ज्ञानमकर्मकालोपात्तमपि अग्निवत्क्रतूनामङ्गमिति तच्छून्यस्य स्वाच्छन्द्येन विद्यामर्जयतोऽपि न सिध्यत्यधिकारः, मन्त्रवत्सु च अनधीतवेदस्य कुतोऽधिकारः कुतस्तरां चानग्निसाध्येषु तस्मात्त्रयाणामधिकारः ॥

यागे निर्धनस्याप्यधिकाराधिकरणम् ।

सू० त्रयाणां द्रव्यसम्पन्नः कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात् ॥ ८ ॥

किं त्रयाणामपि मध्ये द्रव्यवत एवाधिकारः? उताद्रव्येऽपि? कर्मार्थेन द्रव्यमर्जयित्वाऽनुतिष्ठन्नधिक्रियत इति संशये पुरुषार्थोपात्तद्रव्यवतां लाभाचाद्रव्यस्य तदर्जनं क्रतुभिराचिप्यते, अतो विद्वपामिव द्रव्यवतामधिकारः, नैतत्तुल्यं विद्या हि प्रत्यचविधिसिद्धा त्रयाणामिति तैरेवोपपन्नाः क्रतवो न शूद्रस्य तावपन्तीति युक्तं, द्रव्यार्जनं तु सर्वपुरुषाणां द्रव्यकार्यैरपाचिप्यं तत्राविशेषात् भोजनादिवत्, क्रतूनामपि तदाचेपकत्वं न वार्यते, अतोऽद्रव्योऽपि द्रव्यमर्जयित्वा कुर्यात् ॥

यागेऽङ्गहीनस्याप्यधिकाराधिकरणम् ।

सू० अङ्गहीनस्य तद्धर्मा ॥ ९ ॥

अङ्गहीनोऽपि द्रव्यहीनवत्तत्प्रतिसमाधानेन कुर्यात् द्रव्यहानिर्वहिरङ्गमधिकार व्यरौत्सीत् अङ्गहानिस्त्वन्तरङ्गं विहन्तीति विशेषाशङ्का, अथवा द्रव्यहीनवदङ्गहीनस्य सिद्धमेवाधिकारमुत्तरविवक्षयाऽनुवदतीत्यपौनरुक्त्यम् ॥

अचिकित्स्याङ्गवैकल्यस्य यागानधिकाराधिकरणम् ।

सू० उत्पत्तौ नित्यसंयोगात् ॥ १० ॥

यस्य त्वप्रतिसमाधेयमङ्गवैकल्यं स न कथंचिच्छक्नोति कर्तुमिति न काम्येष्वधिक्रियते, नित्येषु त्वाहिताग्निश्चेद्यथाशक्ति कुर्वन्नधिक्रियत एव ॥

दर्शपूर्णमासयोः आर्षेयस्य वाधिकाराधिकरणम् ।

सू० अत्वार्षेयस्य हानं स्यात् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोरार्षेयं वृणीत इति विधाय पुनः श्रुतम् 'एकं वृणीते

मुद्देश्यपरत्वादविवक्षितमिति कश्चित् प्रधानभूतामुद्दिश्य गुणत्वेन विधीयमानं कर्म प्रतिप्रधानावृत्तेरेकैकस्य स्वफलं साधयतीति प्रतिभाति तथाऽप्याख्यातोपात्तस्य कर्तृबहुत्वस्योपरितनाधिकरणन्यायेन विवक्षितत्वात्सहत्यकामिभिः कर्तव्यं न चैकस्मिन्कर्मणि बहूनां प्रत्येकं कर्तृत्वं सम्भवति एकेन कृतेन परस्य कर्तृत्वायोगात् अत समुदितानां व्यासज्यकर्तृत्वं कर्तृगामि च फलम् । अतस्तदपि समुदायस्यैव तदर्थान्तु समुदायिनः प्राप्नुवन्तीत्यवयवकामानामधिकार इति प्राप्तेऽभिधीयते "समुदायस्य कर्तृत्वं यद्यपि स्यात्तथाऽपि तु प्रत्येकमधिकारित्वात्तथैव फलमाप्नुयुः ॥ यद्यथाऽवगम्यते तत्तथैवाङ्गीकर्तव्यम् इह चाधिकारावस्थायां साहित्यस्याविवक्षितत्वात्प्रत्येकमधिकारः प्रतीयते, कर्तृत्वं च सहतानामतः सहत्यप्रयुक्तं कर्म प्रत्येकं फलं साधयतीति स्वीकर्तव्यं, न चैवमन्यन्ताकर्तृगामित्वं तेष्वेव व्यासज्यवृत्ति कर्तृत्वं प्रत्येकवृत्ति फलमिति प्रकारभेदमात्र कर्तृत्वमपि चैतेषां प्रत्येकमवगम्यते "कर्तृगामि बहुत्वं हि द्रव्यगाम्यन्यथा भवेत् ॥ कर्तृबहुत्वं साक्षादभिधीयते न कर्त्राश्रयद्रव्यबहुत्वं व्यासज्यवर्तिनि च कर्तृत्वे कर्तृणां बहुत्वं स्यात् किन्तु द्रव्यमात्रस्य तत्र कर्तृबहुत्वाभिधानमनर्थकं स्यात्सम्भवति च सर्वदा प्रत्येकं युगपत् कर्तृत्वं पर्याये हि विरोधः स्यात्, एकेन कृते परस्य कर्तृत्वायोगात् न यौगपद्येन तस्मात्प्रत्येकमधिकारिणः ॥

दर्शादौ कर्त्रैक्यनियमाधिकरणम् ।

सू० प्रयोगे पुरुषश्रुतेर्यथाकामी प्रयोगे स्यात् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासादिषु किमेको द्वौ बहवो वा कर्तारः ? उत एक एवे ? ति संशय, तदर्थं च किमाख्यातोपात्ता कर्तृसङ्ख्या विवक्षिता ? नेति चिन्त्यते "तत्र फलार्थिनं समुद्दिश्य कर्मणामुपदेशनात्। उद्देश्यगामिनी सङ्ख्या यद्वच्च विवक्षिता ॥ स्यान्मत यद्यपि कामपदगता सङ्ख्या उद्देश्यगतत्वात् ग्रहलिङ्गवत् पश्वेकत्ववच्चाविवक्षिता तथाऽप्याख्यातोपात्ता सङ्ख्या विधीयमानक्रियाऽऽक्षिप्तगुणभूतकर्तृगामित्वाद्विवक्षितेति तद्वत न्यविधेय

त्वात् क्रियायाः यागेन स्वर्गं प्राप्नुयादित्येतावदुच्यते नानुष्ठानं न[1] त्वर्थ-प्राप्तं, स्वर्गप्राप्तौ च पुंसः प्रधानत्वादविवक्षिता सङ्ख्या, यदि स्वर्गं कुर्यादित्युच्येत तदा अन्यस्यापि स्वर्गः स्यात् न कर्तुः, यद्यपि स्वर्गं कुर्यादित्युच्यते तथाऽप्यविधेयैव क्रिया, यो हि यदिच्छति स तत्करोतीत्येवं फलकामस्य फलविषया क्रिया प्राप्तैव तां प्रत्ययेनानूद्य प्रकृत्यर्थो यागादिः करणं विधीयते, प्रत्ययार्थश्च कर्तृसङ्ख्या तेनासावनुवाद्यगतत्वादविवक्षिता, न ह्येकेन प्रत्ययेन फलकामस्य रागप्राप्तां फलभावनामुद्दिशता कर्तृसङ्ख्या भावनां यागं वा प्रत्युपादातुं शक्यते वैरूप्यप्रसङ्गात् । अथ मतं यद्यपि फलक्रिया प्राप्तैव तथाऽपि यागक्रियाया अप्राप्तत्वेन विधेयत्वात्तद्विशेषणभूता सङ्ख्या विधेयगतत्वाद्विवक्षितेति तदप्ययुक्तं यद्यपि यागानुरक्ता क्रिया न प्राप्ता तथाऽपि क्रियास्वरूपं तावत्प्राप्तमेव तत्र विशिष्टक्रियाविषयोऽपि विधिः श्रूयमाणः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन यागानुरागमात्रपरो भवति, न हि फलक्रियातः क्रियान्तरं यागेनानुरज्यते, सा चेत्प्राप्तैव तद्विशेषणं च सङ्ख्या न साक्षाद्यागगता प्रत्ययार्थत्वात् तस्मादविवक्षितेति । अत्राभिधीयते "रागप्राप्ता फलप्राप्तिर्न सा शब्देन चोद्यते । प्रत्ययश्च क्रियावाची न प्राप्तिं प्रतिपादयेत् ॥ प्रतिपदविशेषाच्च नाकर्तुः फलसङ्गतिः । विधेश्चैवमतोऽन्यस्य न फलप्राप्तिसम्भवः ॥ स्वर्गादिकाममुद्दिश्य क्रियैवेह विधीयते । यागादियुक्त्या सङ्ख्या च तद्गतत्वाद्विवक्षिता ॥ फलक्रियानियोगेन न हि पुंसां फलार्थिनाम् । रागप्राप्ता यतो नैषा शब्देन तु विधीयते ॥ अर्थिपदेन तावदर्थितामात्रमुच्यते न प्रवृत्तिराख्यातमपि यच्छब्दाद्युपबन्धाभावात् यागादिविशिष्टभावनाविधिपरमेव स्वरसादवगम्यते, ततश्च स्वर्गो मे स्यादित्येवं यः कामयते स तं यागेन भावयेदिति भावनैव सर्वविशेषणविशिष्टा फलोपायत्वेन कामिनो विधीयते, न चावश्यमर्थिनस्तद्विषया प्रवृत्तिः प्राप्ता येन तद्बलात्तत्त उत्तार्थे विधियोगाद्यनुरागमात्रपरत्वेनैव व्यवस्थाप्येत, न च फलकामः प्राग्व-

[1] तदर्थप्राप्तमिति पा०

वनादिदं जानाति प्रवृत्तस्य मे स्वर्गः सिध्यति न त्वप्रवृत्तस्य दैवात्कारणान्तराद्वेति तदज्ञानात्स्वर्गप्राप्तिमभिलषंस्तद्विषयप्रवृत्त्यप्रवृत्त्योर्मध्यस्थ उदास्ते, यदा तु वचनमस्य यागादिविशिष्टं व्यापारं विधत्ते तदा तस्येष्टितोपायतां विधिप्रामाण्यादवगम्य तत्र प्रवर्तते तस्माद्विधेयैव भावना यागादिविशिष्टा सङ्ख्या च तद्विशेषणमिति विवक्षितैव, लिङ्गं तु कामपदगतमुद्देश्यविशेषणत्वादविवक्षितमिति विशेषः । ये तु स्वर्गकामस्यानुष्ठानमनूद्य यागस्तस्योपायत्वेन विधीयते वेदैवासौ मयैवैतत्कर्तव्यमिति "स्वयमेव हि जानन्ति कर्तव्यं पुरुषाः सदा" इत्यादिभाष्यवार्तिकग्रन्थाश्रुतग्रहणात् भावनाया अविधानमाहुस्तेषामनूद्यमानविशेषणस्याविवक्षितत्वादिदमधिकरणं विरुध्यते, सर्ववाक्येषु च क्रियामविधाय गुणमात्रविधानात् चोदिते हि तदर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्यतेत्येवमनेकगुणविधानं क्वचिदपि न स्यात् ततश्च रेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वा पशुकामो यजेतेत्यादिषु प्राप्तभावनोद्देशेन यागस्य रेवतीवारवन्तीयसम्बन्धस्य च विधानात् गुणविधिपक्षवद् वाक्यभेदः स्यात्, न च यागविशिष्टस्य गुणानां येन तस्यैकस्य विशिष्टस्य विधानाद्वाक्यभेदः परिह्रियेत सर्वथा भावनागामित्वात्, यथोक्तं धात्वर्थकारकाणामरुणैकहायन्यादिवत्परस्परेणासम्बद्धानां भावनासम्बद्धानामुत्तरकालं परस्परोपकारित्वमिति सप्तमनवमाध्याययोर्वक्ष्यतीति, तस्माद्भावनाविधिपक्षमेवानेकगुणविधानं प्रस्तुतं चाधिकरणं समर्थनीयं यथाह

यदा हि भावनारूढं विधित्वं भावनार्थत्वेनैव गृह्यते तदार्थाद्विशेषणविधौ सत्यवाक्यभेदः यदा तु तद्विशेषणार्थं तदाऽनेकविशेषणयोगे सति यदर्थं विधित्वं तस्यैवैकस्य विधानं नेतरस्येति वाक्यभेदः स्यादिति अत्र चेदमुच्यते सर्वत्र भावनाविध्यभिधानात्तस्माद्वेदैवासौ मयैतत्कर्तव्यं स्वयमेव हि जानन्ति कर्तव्यं पुरुषाः सदेत्यादिभाष्यस्वरूपप्राप्त्यभिप्रायं न भावनाभिप्रायमिति व्याख्येयम् । अतो भावनाया विधेयत्वात्तद्विशेषणभूता कर्तृसङ्ख्योपादेयगतत्वाद्विवक्षितेति सिद्धम् ॥

आरब्धकाम्यकर्मणोऽपि समाप्तिनियमाधिकरणम्।

सू० प्रक्रमात्तु नियम्येतारम्भस्य क्रियानिमित्तत्वात् ॥ ३ ॥

काम्यकर्मकामार्थेन प्रक्रान्तं वीतायां फलेच्छायाम् अवाप्ते वा फले किं नियोगतः समापनीयं नेति चिन्त्यते "तत्राभीप्सितसिध्यर्थं साधनेषु प्रवर्तते । सिद्धे तस्मिंस्तदिच्छायां वीतायां किं प्रवर्तते ॥ यदि मन्येत न फलार्थं कर्म किन्तु फलकामनाया निमित्ते कर्मैव कर्तव्यं, तस्य हि भाव्यता यदश्रुत्यैवावगम्यते वाक्य त्वकामस्य तच्च दुर्बलं न चोपक्रममात्रेण चोदितं कृतं भवति समाप्तेः शास्त्रार्थत्वात्, न च पूर्वाधिकरणोक्तरीत्या नित्यानित्यसंयोगविरोधः काम्यानां नित्यत्वाभावात् अतः कामे निवृत्ते निवृत्तेऽपि तन्निमित्तं कर्म कर्तव्यमिति, नैतदेव न ह्यपुरुषार्थं कर्म भाव्यं भवतीत्युक्तं, न च फलान्तरं कल्पयितुं शक्यं श्रुतहान्यश्रुतकल्पनयोरन्याय्यत्वात्, शिष्टविगर्हणन्तु अनृतवादभ्रान्ति निमित्तं न च परमार्थतोऽनृतमस्ति शास्त्रार्थस्य सङ्कल्पितत्वान्निवृत्तायां च कामनायामशास्त्रार्थत्वात्तस्मादसमापनीयमिति प्राप्ते ब्रूमः "न हि सम्भावनामात्राद्भ्रान्तिः कल्पयितुं क्षमा । सर्वस्मृतिषु तुल्यत्वादप्रामाण्यप्रसञ्जनात् तथा च निन्दावचनं प्रायश्चित्तं च युज्यते, तस्मात्क्रतुमुपक्रान्तं नियोगेन समापयेत्, तैत्तिरीया हि समामनन्ति 'देवताभ्यो वा एष आवृश्च्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते त्रैधातवीयेन यजेत न देवताभ्य आवृश्च्यत" इति ।

आरब्धलौकिककर्मणां समाप्तेर्नियमाधिकरणम् ।

सू० लोके कर्माणि वेदवत् ततोऽधिपुरुषज्ञानम् ॥ ४ ॥

गृहकर्मादि प्रक्रान्तं किमवश्यं समाप्यं नेति संशये तेषामपि शास्त्रीयत्वात् विहितमुपक्रान्तं नियमेन समापनीयमिति श्रुतिकल्पनाद्देवताभ्यो वा एष आवृश्च्यत इति देवताश्रयव्यापारमात्रस्य अवश्यसमापनीयत्वावगमात् गृहादीनामपि प्रक्रान्तानामावश्यकं समापनमिति प्राप्तेऽभिधीयते "अशास्त्रादेव हि प्राप्तिर्दृष्टार्थेषु गृहादिषु । तेन शास्त्रं न कल्प्येत पुरुषार्था हि देवता पुरुषार्था हि देवता गृहप्रदेशेषु निवेश्यते न तु गृहकर्मदेवतार्थं तस्मान्न समापननियमः ॥

कलञ्जन्याय प्रतिषिद्धक र्मणामनुष्ठाने प्रत्यवायाता धिकरणम् ।

सू० प्रतिषेधेष्वकर्मत्वात् क्रिया स्यात्प्रतिषिद्धानां विभक्तत्वादकर्मणाम् ॥ ५ ॥

'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्येवमादिषु संशयः किं प्रजापतिव्रतवत्पर्युदासाश्रयणेनाभक्षणं भक्षणाभावसङ्कल्पः कल्प्यफलो विश्वजिदादिवद् विधीयते? उत भक्षणं प्रतिषिध्यते? प्रत्यवायपरिहारायेति यदि नञ्विशिष्टं भक्षणं विधिना सम्बध्यते ततः पर्युदासः । अथ नञ्विध्योः सम्बन्धस्ततः प्रतिषेधः, तत्र 'भक्षणव्यवधानेन नञ्विध्योर्नास्ति सङ्गतिः । भक्षणं तु नञा युक्तमव्यवायाद्विधीयते ॥ श्रुत्या च विधिसम्बन्धो भक्षणस्य नञः पुनः पदान्तरत्वाद्वाक्येन श्रुतेर्वाक्यं च दुर्बलम् । तस्माद्भक्षणमेवेह नञा युक्तं विधीयते । तत्र भक्षणाभावोऽननुष्ठेयत्वादविधेय इति तद्धेतुः सङ्कल्पो विधीयते, स चाश्रुतफलः कल्प्येन फलेन सम्बध्यते अतः फलकामाधिकारमेवंजातीयकमिति निष्कामानां यथाकाम्यम् । अत्रोच्यते "नञ्भक्षयत्योरैक्यं तु स्वार्थहानिः प्रसज्यते । सङ्कल्पनलक्षणा चात्र श्रुतेरत्यन्तबाधनम् ॥ सत्यं पुनः प्रत्यासत्तिमात्रसाधनं न वा तदपि किं तर्हि भक्षयेदिति पदं परिपूर्णं नञा सम्बध्यते भक्षयेदिति, भक्षयेदिति च भक्षणभावनाया प्रवर्तना गम्यते नञा सम्बद्धेन विधिना तद्विपरीतनिवर्तनाप्रतीतिः निवर्तना च निवृत्तिफलो व्यापारः, न च प्रेक्षापूर्वकारी पुरुषो रागतः प्रवर्तमानोऽप्रत्यवायफलत्वे निवर्तयितुं शक्यत इति श्रुतनिवर्तनान्यथानुपपत्त्या विषयीभूतभक्षणव्यापारस्य प्रत्यवायफलत्वं कल्प्यते अतस्तत्परिहाराय सर्वमेवंजातीयकं वर्जयितव्यम् । ये तु नञर्थविषयस्य नियोगस्य भवति प्रवृत्तस्य नियोज्यस्य लभ्यत्वात् न प्रत्यवायकल्पना प्रमाणवतीत्याहुस्ते श्रुतार्थापत्तिप्रमाणस्योपपादनाविरसाः । किञ्च भक्षणं नञर्थविशेषणतया चोदितं न नियोज्यविशेषणं व्याख्यानेन कर्तुरनभिधानात् उभयविशेषणत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात् ननु न पुनः दृष्टा नियोज्यविशेषणत्वं नञर्थविशेषणस्यापि नियोज्यविशेषणत्वाभावस्य प्रसङ्गे भक्षण

प्रवृत्त एव हि तदभावे नियोक्तुं शक्यते नान्यः सत्यमेवं तथापि न नियोज्यविशेषणत्वे भक्षणस्य प्रमाणमस्ति यदि ह्येतावतैव नियोज्यविशेषणत्वमाश्रीयते ततः सर्वत्र जीवनं शक्तिश्च नियोज्यविशेषणे स्यातां, ततश्च तदवच्छिन्नस्य नियोज्यस्य लब्धत्वाद्विश्वजिदादौ स्वर्गकामादेरकल्पनं स्यात्, तत्र यत्किञ्चित्केन चिदुच्यते प्रयुक्तिलाघवाय फलकल्पनमिति तन्निषेधाधिकारेष्वपि समानमित्यास्तां तावत् ॥

गुर्वनुगमनादीनामुपनयनोत्तरकालकर्तव्यताधिकरणम्।

सू० तस्मिंस्तु शिष्यमाणानि जननेन प्रवर्तेरन् ॥ ६ ॥

स्मार्ता यमनियमाः प्राङ्मुखोऽभुञ्जीत उदङ्मुखो मूत्रं कुर्यादित्येवमादयः किं जननप्रभृति प्रवर्तन्ते जातो यदा शक्नुयात्तदेत्यर्थः? उतोपनयनप्रभृती?ति संशयेऽनग्निसाध्यत्वादमन्त्रसाध्यत्वाच्चैषां शक्तमात्राधिकारत्वे प्राप्ते ब्रूमः उपनयनप्रभृति स्युरिति कुतः स्मरणात् स्मरन्ति हि उपनयनादिर्नियम इति तस्मादुपनीताधिकारः ॥

अग्निहोत्रन्यायः। अग्निहोत्रादियावज्जीवकर्मणां स्वकालकर्तव्यताधिकरणम्।

सू० अभ्यासोऽकर्मशेषत्वात्पुरुषार्थो विधीयते ॥ ७ ॥

"यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति श्रूयते तत्र संशयः किं सातत्येनानुष्ठानम्? उत सायं प्रातरग्निहोत्रं पौर्णमास्यमावास्ययोश्च दर्शपूर्णमासाविति संशयः तत्र जीवने निमित्ते कर्मविधानान्नैमित्तिके चासम्भावितात्त्यागेऽप्यवैगुण्यात्कालस्य चाङ्गत्वात्तल्लोपेन सन्ततानुष्ठानं न्याय्यमिति प्राप्ते ब्रूमः "अङ्गत्वेऽपि च कालस्य न त्यागोऽस्याङ्गवत्कुतः। अनुपादेयरूपत्वात्तस्मिन्कर्मविधिर्यतः ॥ यद्धि प्रयोगविधिवशादुपादेयं तद्धि यथाशक्त्युपपद्यते कालस्य पुनरनुपादेयत्वादेषा हि। तत्र वचनव्यक्तिरस्मिन्काले प्राप्ते कर्मकर्तव्यमिति ततश्चार्थात्कालमेव जीवनं निमित्तमिति न कालान्तरानुष्ठानमेतेनाग्निविद्धे व्याख्याते, तयोरप्यध्ययनाधानविधिसिद्धयोः स्वीकरणात्प्रयोगविधिनाऽनु-

द्याप्यत्वादेषा वचनव्यक्तिरग्निमान् विद्वांश्चाधिक्रियेतेति प्रत्यक्षमेव विद्यावतोऽधिकारश्रवणं "य एव विद्वानग्निहोत्रमिति सर्वत्र श्रवणात्तस्मात्काले प्राप्ते विदुषोऽग्निमतश्चाङ्गान्तराणि यथासम्भावमुपसंहृत्यानुष्ठानम् ॥

अग्निहोत्रादिकर्मणां स्वकालावृत्त्या आवृत्त्यधिकरणम् ।

सू० तेषामौत्पत्तिकत्वादागमेन प्रवर्तेत ॥ ८ ॥

यदि कालशास्त्रानुरोधेन निमित्तसङ्कोचस्तत कालशास्त्रस्य सकृदनुष्ठानेन सम्पादितत्वात्तद्वशेन सकृदेव सायम्प्रातःकालयोः पौर्णमास्यमावास्ययोश्च कृतः शास्त्रार्थ इति न पुनः पुनरनुष्ठानं स्यात्, मैवं न हि कालशास्त्रवशाज्जीवनस्य निमित्तत्वं हीयते किन्तु तत्कालीनमेव जीवनं न कालान्तरीयमित्येतावत्, ततश्च तादृशस्यैव जीवनस्य पुनः पुनरावृत्तौ शास्त्रमपि पुनः पुनर्नैमित्तिके पुरुषं नियुङ्क्ते अतो निमित्तावृत्तावावृत्तिर्नैमित्तिकानाम् ॥

दर्शादौ भेदावृत्त्या होमावृत्त्यधिकरणम् ।

सू० तथाऽन्तःक्रतुसंयुक्तानि[1] ॥ ९ ॥

युक्तं नैमित्तिकेषु पुरुषार्थेषु निमित्तावृत्तावावृत्तिरिति, तत्र प्रत्यावृत्तिफलमन्यदन्यच्च निष्पत्स्यते क्रत्वर्थेषु तु भेदेन होमादिषु क्रतूपकारस्यैव साध्यस्यासकृत्कृतत्वेनैव तत्सिद्धेरेकस्मिन्प्रयोगे भेदावृत्तावपि न होमावृत्तिरिति विशेषं मन्यमानस्योत्तरं क्रत्वर्थेष्वपि शास्त्रेण निमित्तावृत्तावावृत्तिश्रवणादावृत्तौ निमित्तस्यावृत्तेनैव होमेन सगुणं क्रतुः स्वफलाय पर्याप्नोतीति कल्पनादेषामपि निमित्तावृत्तावावृत्तिः ॥

गुर्वनुगमनादीनां प्रतिनिमित्तमावृत्त्यधिकरणम् ।

सू० आचाराद्गृह्यमाणेषु तथा स्यात् पुरुषार्थत्वात् ॥ १० ॥

गुर्वनुगमनादीनामाचारप्रमाणकानां गुर्वागमनादिनिमित्तकानां किं निमित्तावृत्तावावृत्तिः स्यादुत नेति संशये नच दृष्टार्था एते अनुगमनाभ्युत्था-

१ क्रतुयुक्तानि इति पाठान्तरम् ।

नाभिवादनादिभिः प्रीतो गुरुः सम्यग् विद्यां ददातीति तत्र यथाऽनुष्ठिते प्रीतिर्भवति तथा कर्तव्य सकृदसकृद्वा न त्ववश्यमावर्तनीयमिति प्राप्तेऽभिधीयते "दृष्टार्थेष्वपि नियमादृष्टाभ्युपगमात्तस्य च शास्त्रप्रमाणकत्वात्तद्वशेन निमित्तावृत्तावावृत्तिः ॥

ब्रह्मवर्चविद्यामथत्र्ययापा करणस्य नित्यताधिकरणम्।

सू० ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन संयोगात् ॥ ११ ॥

"सोमेन यजेत" 'स्वाध्यायमधीयीत" "प्रजामुत्पादये"दिति श्रुतं सोमविद्याप्रजं किं नित्य? मुतानित्य? मिति संशयः तत्र यावज्जीवादि तुल्यनिर्देशाभावात् ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति च फलश्रवणाद्वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति चास्य कालविधिपरत्वादध्ययनप्रजयोस्तु विश्वजिद्वत्स्वर्गकल्पनात्सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाम इत्येवमादीना चोपनयनगतानां फलानामुपनयनस्याध्ययनाङ्गत्वेन स्वयम्फलानपेतत्वादध्ययनफलत्वमेव न्याय्यम्। अतः फलकामाधिकारत्वमेवैषामिति प्राप्तेऽभिधीयते नित्यानीति कुत "वीप्सायुक्तो वसन्तो हि निमित्तत्वेन गम्यते । यावद्वसन्तं नियमः सोमस्यातोऽवगम्यते ॥ यावद्वसन्तमभ्यासः काम्यस्यैवाथ वोद्यते यजेतेति पदेनैव प्राप्नोत्यभ्यासलक्षणा ॥ तस्माद्वसन्ते निमित्ते विधानादागत आगते वसन्ते नियमेन सोमः कर्तव्य इति नित्य, अध्ययनमप्यश्रुतफलमक्षरग्रहणादिना क्रमेण धर्माधर्मावबोधफलत्वात्तस्य चावश्यकत्वादावश्यक ब्रह्मवर्चसादिक त्वध्ययनाङ्गभूतोपनयनाश्रितसप्तपर्णादिगुणफलत्वादध्ययनफलमनाशङ्कनीयमेव, प्रजोत्पादनमपि अमृतानृणत्वफलश्रवणादनु 'स्याद्य तथा सुतानधीगच्छती"ति प्रत्यवायस्मरणान्नित्यमेव सोमविद्याप्रजम्, ऋणश्रुतिरपि सोमादीनामावश्यकत्वं दर्शयति, न च तत्र ब्राह्मणश्रवणात्तद्विषयमेवावश्यकत्वं विधिवाक्येषु विशेषाश्रवणात् ब्राह्मणग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वादतस्त्रयाणामप्यावश्यका. सोमादय. ॥

इति शास्त्रदीपिकाया षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पाद. ॥ २ ॥

अथ षष्ठाऽध्याये तृतीयः पाद आरभ्यते ॥

अथ नित्ये यथाशक्त्यङ्गानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथाभूतोपदेशात् ॥ १ ॥

"यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्" यावज्जीवं "दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" "वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति किमत्र सर्वाङ्गोपसंहारेणैवाधिकारः ? उत यदा यावन्त्यङ्गानि शक्नोत्युपसंहर्तुं तदा तावद्भिरुपेतं प्रधानं कुर्वन्नधिक्रियते ? इति संशयः. तत्र "समुच्चितानामङ्गानामित्थम्भावेन सङ्ग्रहः । सर्वाङ्गयुक्तमेवातः प्रधानं फलसाधनं" न चाफलसाधनेऽधिकारोऽस्ति अतो न हीनाङ्गस्य प्रयोगः उच्यते "नैमित्तिकं नियोगेन कर्तव्यमवगम्यते । निमित्तेन ततोऽशक्यहानेनापि प्रयुज्यते ॥ यावच्छब्दोपबद्धं हि जीवनं धातुसम्बन्धविहितेन णमुल्प्रत्ययेन सम्बन्धान्तरासम्भवान्निमित्तत्वेन यागानुरक्तभावना प्रत्यवगम्यते दर्शपूर्णमासविशेषितश्च यज्ञिः कालयोगितामाग्नेयादीनामिव यावज्जीवनाङ्गानां निमित्तस्य चैतद्रूपं यत्तस्मिन्सति नैमित्तिकमवश्यं कर्तव्यम्, अतः प्रधानानुरक्ता भावना स्वशक्त्युपनिमित्तवशप्राप्तावश्यकत्वानुरोधेन यथासम्भवमङ्गानि गृह्णाति तावतैव शास्त्रवशात् फलसिद्धिरिति यथाशक्ति प्रयोगेणैवाधिकारः, स चायं न्यायस्तन्त्ररत्ने न्यायरत्नमालायां च प्रपञ्चितस्तीर्थान्तरं च निराकृतमित्युपरम्यते ॥

यद्यर्थकल्पे काम्यस्य नियमस्याधिकरणम् ।

सू० काम्येषु चैवमर्थित्वात् ॥ २ ॥

काम्यानि कर्माण्यैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेदित्यादीन्युदाहरणं प्रकृतावपि काम्यः प्रयोगः उदाहरणमेव, तत्रापि किं यथाशक्ति प्रयोगेणाप्यधिकारः ? उत सर्वाङ्गोपसंहारेणैव ? इति विचारः तत्रासत्यपि निमित्ते प्रकामादिवच्छेदविशेषप्रतीतेरसमर्थानामप्यधिकार इति स्थितेऽपि नियमाधिकरणे पूर्वाधिकरणोपजनिताङ्गलोपकानुपपत्तिः काम्येष्वपि लोपं मन्यते

अत्रोच्यते प्रजाकामादिशब्दाः समर्थ्यऽप्यविरुद्धाः, न च कामना निमित्त येनावश्यकत्व शाब्द स्यात् अङ्गानि तु शाब्दानि न शक्यन्ते बाधितुं नैमित्तिके पुनः शाब्दमावश्यकत्व प्रधानस्येति तदविरोधेनाङ्गानि यथाशक्ति ग्रहन्त इति विशेष. ॥

द्रव्यभेदे पि कर्माभेदाधिकरणम् ।

सू० क्रियाणामाश्रयत्वाद् द्रव्यान्तरे विभागः स्यात्॥ ३॥

अतः परमतिप्रसङ्गनिराकरणेन नैमित्तिके स्थापितस्य यथाशक्ति प्रयोगस्य शेषत्वेन प्रतिनिधिविचारा प्रस्तोष्यन्ते तदुपोद्घातत्वेन त्विदं चिन्त्यते किं दर्शपूर्णमासादिषु नीवारादिद्रव्यान्तर क्रियमाण कर्मान्तरत्वमापादयति? उत द्रव्यान्तरेऽपि तदेव कर्म ? ति यद्यन्यत्तता न प्रतिनिधित्व तदेव तदा द्रव्यान्तर प्रतिनिधाय प्रयोक्तव्यं कर्म तत्र "द्रव्यस्यैव क्रिया नाम रूपं नार्थान्तरं सत. । तदात्मनश्च तद्भेदे न भवेद्भिन्नता कथम्" उच्यते "तदाऽऽत्मनोऽपि त्वस्त्येव व्यतिरेकः क्रियात्मपि । जातिवद्गुणवच्चास्तस्तद्भेदेऽपि न भिद्यते" क्रियापि जात्यादिवद्देवदत्तादिभेदेऽपि चलति यजति दर्शपूर्णमासावनुतिष्ठतीत्येवमेकबुद्धिवेदनीया न भेदं प्रतिपद्यते न ह्यत्यन्ताभिन्नत्व द्रव्यात् क्रियायाः येन तद्भेदाद्भेदः स्यात्, भेदोऽपि त्वस्त्येवानेकान्ताभ्युपगमात् अतो द्रव्यान्तरेऽपि क्रियाभेदाभावात्सिद्धः प्रतिनिधि[1] ॥

नित्यकर्मणोऽनित्यप्रारब्धकर्मणश्च द्रव्यापचारे प्रतिनिधिना समापनाधिकरणम् ।

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छिष्टाभावेऽनागमोऽन्यस्याशिष्टत्वात् ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रुतद्रव्यापचारे द्रव्यान्तरं प्रतिनिधाय प्रयोगः कर्तव्यो नेति विचारे न कर्तव्य इत्याह सर्वशक्त्यधिकरणे अशक्याङ्गत्याग उक्त, न पुनरङ्गान्तरागमः, न च द्रव्यान्तरागमे प्रमाणमस्ति कर्मचोदना तावच्च द्रव्यं प्रयुङ्क्ते, यत्तु द्रव्यस्य प्रयोजकं व्रीहिभिर्यजेतेति तद् व्रीहीणामेव प्रयोजकं नान्यस्यातो नान्यागम', स्यादेवं यदि व्रीहिशास्त्र द्रव्यस्य

(१) नैमित्तिकेष्वपीति ।

विधायकं स्यात्कर्मचोदनया त्वाक्षिप्तं द्रव्यं व्रीहिशास्त्रेण नियम्यते 'यदा त्वलाभात् व्रीहीणामुदास्ते व्रीहिचोदना। कर्मशास्त्रं तदा द्रव्यमन्यदाक्षिपति ध्रुवम्' तस्मादस्ति प्रतिनिधिः ॥

देवतामन्त्रक्रियाणामप्रचारे प्रतिनिध्यभावाधिकरणम्।

सू० न देवताग्निशब्दक्रियमन्यार्थसंयोगात् ॥ ५ ॥

देवताऽग्नीन्द्रादि, अग्निराहवनीयादि, शब्दो मन्त्रः क्रिया प्रयाजमेक्षणादिरदृष्टार्था दृष्टार्थेषु त्ववघातादिषु अस्त्येव प्रतिनिधिः नखनिर्भेदनादिभिरपि तत्कार्यसिद्धेः, तदेषां देवतादीनामपि विस्मरणादिनाऽप्रचारे किं देवतान्तरमग्न्यन्तरं शब्दान्तरं क्रियान्तरं च प्रतिनिधेयम्? उत नेति पूर्वेण न्यायेन प्रतिनिधौ प्राप्ते ऽभिधीयते यत्र हि प्रतिनिधीयमानं मुख्यस्य कार्यं साधयति तत्र प्रतिनिधिर्न चेह तथा सम्भवति, देवता तावद्विधिलक्षणा न चान्या नीयमाना देवता भवति, न चादेवतायै सङ्कल्प्यमाने यागो भवति अतो न देवताकार्यमन्यतः सम्भवति तथाऽऽहवनीयादिरदृष्टार्थो विनाऽऽध्यानेन प्रक्षेपसम्भवात् न च तददृष्टमन्येन सिध्यतीति प्रमाणमस्ति नीवारादिना तु पुरोडाशनिर्वृत्तिः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते, मन्त्रस्तु यद्यपि प्रकाशनार्थत्वात् दृष्टार्थस्तथाऽपि तस्य ध्यानादिनाऽपि सिद्धेर्न मन्त्रान्तरं शब्दान्तरं वा प्रतिनिधेयम् अवश्यं हि तदर्थप्रकाशकं शब्दान्तरं प्रतिनिदधता पूर्वं तदर्थस्तु स्मर्तव्यः तस्मिंश्च स्मृते कृतकरत्वान्न शब्दान्तरं प्रतिनिधेयम्। ये तु मन्त्रनियमकृतमदृष्टं न तदन्येन सिध्यतीत्यप्रतिनिधिमाहुः तेषां व्रीह्यपचारेऽपि तत्कृतनियमस्यान्यथासिद्धेर्द्रव्यान्तरप्रतिनिधिर्न सिध्येत् प्रयाजादिकार्यस्याप्यन्यतः सिद्ध्यदर्शनान्नास्ति प्रतिनिधिः ॥

प्रतिषिद्धस्य प्रतिनिधित्वाभावाधिकरणम्।

सू० प्रतिषिद्धं चाविशेषेण हि तच्छ्रुतिः ॥ ६ ॥

'अयज्ञिया वै माषा वरका कोद्रवा' इति प्रतिषिद्धयज्ञसाधनभा

(१) नखविमुञ्चनादिभिरिति पा ।

धाना माषादीनां प्रतिनिधित्वेनोपादानं न वेति संशयः यज्ञाङ्गत्वं माषादीनां प्रतिषिध्यते, प्रतिनिधित्वे तु न माषस्य यज्ञाङ्गत्वं किन्तु तद्गतस्य प्रोक्षणाद्यशस्यात् प्रतिनिधेया माषादयः, नैतदेवम् अयज्ञिया इति यज्ञाङ्गतामात्रं प्रतिषिध्यते प्रतिनिधित्वे चावर्जनीय साधनत्वम्, अतो न तेषां प्रतिनिधित्वम् ॥

स्वामिन प्रतिनिध्यभावाधिकरणम् ।

सू० तथा स्वामिनः फलसमवायात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ ७ ॥

प्रोषिते कार्यान्तरव्यापृते मृते वा यजमाने याजमानपदार्थकरणाय पुरुषान्तरं प्रतिनिधेयम्? उत नेति, प्रतिनिधौ प्राप्ते उच्यते मृते तावत्कः पुरुषान्तरं प्रतिनिदध्यात्को वाऽध्वर्य्वादीन् प्रवर्तयेत् स्वयं प्रवर्तमानेषु च तेषु न मृतस्याकर्तुः फलं सिध्यति, यदि तु प्रतिनिहित एव फलमपि लभते ततोऽसौ मुख्य एव स्यात् प्रतिनिधिः, पत्नी त्वस्वतन्त्राऽनग्निश्च मृते पत्यौ पुरुषान्तरंप्रतिनिधाय प्रयो[1]क्ष्यतीत्यनाशङ्कनीयमेव प्रोषितेऽन्यत्र व्यापृते वा यजमाने ये तावत्परार्था आज्यावेक्षणादयः तेषु यथासमाख्यमध्वर्य्वादय एव कर्तार इति न प्रतिनिधिना कार्यं, फलिसंस्कारास्तु अन्येन क्रियमाणा न यजमानस्य योग्यतां जनयन्तीत्यनर्थकः प्रतिनिधिः ॥

सत्रन्याय. । सत्रे कस्यचित्स्वामिनोऽपचारे प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ।

सू० बहूनां तु प्रवृत्तेऽन्यमागमयेद्वैगुण्यात् ॥ ८ ॥

सप्तदशावराः सत्रमासीरन्निति सप्तदशेषु प्रवृत्तेषु यदा कश्चिद् म्रियते तदा तत्स्थानेऽन्यः प्रतिनिधेयः? उत नेति न स्वामिन. प्रतिनिधिरित्युक्तम् एवं प्राप्तेऽस्ति प्रतिनिधिरित्याह काम्यमपि कर्म यदा प्रवृत्त भवति तदाऽवश्य समापनीयमित्युक्तम्, आवश्यकत्वाच्च यथाशक्ति प्रयोक्तव्यम् अतो यद्यपि ये यजमानास्ते ऋत्विज इति यजमानशब्दस्य स्वा

(१) प्रयोक्ष्यते इत्यात्मनेपदघटितस्यैव साधुत्वे प्रयोक्ष्यतीति सर्वपुस्तकपाठो भ्रष्ट. 'प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रे'ष्विति पाणिनीयानुशासनविरोधात् ।

विभूतकर्त्तृवचनत्वादेक[1]वचनोपात्तयोः स्वामित्वकर्त्तृत्वयोरार्त्विज्ये द्वैधेन विधिसम्भवात्स्वामिभिरेवार्त्विज्यं कर्त्तव्यम् आनीयमानश्चोपरितनाधिकरणन्यायेन स्वामी न भवति तथाऽपि तन्मात्रं हित्वा कर्त्रंशे साप्तदश्यं समापयितुमागमयितव्यं पुरुषान्तरम् ॥

सत्रे प्रतिनिहितस्य स्वामित्वाधिकरणम्।

सू॰ स स्वामी स्यात्संयोगात् ॥ ९ ॥

योऽसावानीतः स किं स्वामी फलभागी स्यात्? उत कर्त्तैव? इति संशये स्वामिस्थानोपनिपातात्स्वामित्वं मन्यमानस्योत्तरं योऽह्यारभ्य समापयति तस्य फलम् अयं पुनर्मध्ये प्रविष्टो न फलं प्राप्तुमर्हति, न चासौ विधिवशात्प्रवृत्तो येन विधिप्रामाण्यात्फलं लभेत इतरैस्तु स्वामिभिरसौ सामादिभिः साप्तदश्यसम्पत्त्यर्थमानीतः तस्मान्नास्य स्वामित्वम् ॥

सत्रे प्रतिनिहितस्य यजमानधर्मप्राप्त्यधिकरणम्।

सू॰ स तद्धर्मा स्यात् त[2]त्कर्मसंयोगात् ॥ १० ॥

किमानीतस्य फलसंस्काराः कर्त्तव्या नेति विचारः. फलप्रतिग्रहणयोग्यतासम्पादनार्था हि ते न चानीतस्य फलमित्युक्तम्, अतो नास्य फलसंस्कारा इति, सत्यं नास्य फलम् इतरथा तु सप्तदशकर्तृके संस्कारैर्योग्यता लभ्यते सर्वत्र कर्त्रंशे साप्तदश्यनिर्देशात्तत्सिद्ध्यर्थं प्रतिनिधेरपि संस्कारान्कुर्यात् ॥

श्रुतद्रव्यापचारे तत्सदृशस्यैव प्रतिनिधित्वाधिकरणम्।

सू॰ सामान्यं तच्चिकीर्षा हि ॥ ११ ॥

श्रुतापचारे प्रतिनिध्युपादानं स्थितं तत्र यत्किञ्चित्प्रतिनिधातव्यम्? उत सदृशमेवेति संशयः, तत्र चाग्नेयचोदना तावद्यत्किञ्चिद्द्रव्यमाक्षिपेत् व्रीहिशास्त्रं पुनर्व्रीहिविषयं नान्यगोचरम् अतः केन प्रमाणेन सदृशस्योपग्रहः "व्रीहिचोदनया सत्यं व्रीहिजातिर्विधीयते। सा च द्रव्य-

(१) एकपदोपात्तयोरिति पा०।

(२) कर्मसंयोगादिति पाठान्तरम्।

परिच्छेदद्वारेणाङ्गत्वमृच्छति। तच्च द्रव्यं परिच्छिन्नमनेकावयवात्मकम् अवयवा एव ह्येकद्रव्यतामापन्ना अवयविशब्दाभिधेया जात्या परिच्छिद्यन्ते न त्वत्यन्तमर्थान्तरम्, अतस्तैरेवावयवैर्जात्याद्युपभूतैः कर्म साधनीयं तत्र यदि सदृशमुपादीयते ततस्तेषामवयवानां कतिपया लभ्यन्ते जातिमात्रमवयवान्तरमात्रं च परित्यक्तं भवति, विसदृशोपादाने पुनः समस्तपरित्यागः स्यादतो व्रीहिशास्त्रमपि यथासम्भवमुपपादयितुं सदृशोपादानम्, एवं सुसदृशलाभे मन्दसदृशस्योपादेयं सुसदृशे बह्ववयवानुग्रहात् ॥

द्रव्यापचारे वैकल्पिकद्रव्यान्तरानुपादानाधिकरणम् ।

निर्देशात्तु विकल्पे यत्प्रवृत्तम् ॥ १२ ॥

वैकल्पिकेषु व्रीहियवादिषु एकेन व्रीहिणा प्रक्रान्ते प्रयोगे यदि तस्यापचारो भवति तदा किं वैकल्पिकान्तरमुपादेयम्? उत व्रीहिसदृशं? इति संशये मुख्ये सति प्रतिनिध्ययोगाद्यवोपादाने प्राप्ते ब्रूमः 'वैकल्पिकेषु यावदेकमनुपक्रान्तं तावदितरेषां प्राप्तिरुपक्रान्ते तु तस्मिंस्तदेवाङ्गमितरदनङ्गमेव व्रीहिभिश्च सङ्कल्प्य यवैः कुर्वाणो नानृतं वदेदिति कल्पनन्तभूतं प्रतिषेधमतिक्रामेदतो व्रीहीणामेवाङ्गत्वात्तत्सदृशमेवोपादेयम् ॥

पूतीकस्य सोमप्रतिनिधित्वाधिकरणम् ।

सू० वचनाच्चान्याय्यमभावे तत्सामान्येन प्रतिनिधिरभावादितरस्य ॥ १३ ॥

"यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुणुया"दिति किमयमभावे विधिः सोमाभावे पूतीकैर्याग कुर्यादिति सोमजातिरिव पूतीकजातिर्याग साधनपरिच्छेदकत्वेन विधीयते? उत प्रतिनिधिनियमः? यः सोमजातिपरिच्छिन्नात्सकलानवयवानुपादातुमशक्तो विकलानुपादित्सते स पूतीकगतानिति पूतीकस्य सोमावयवोपलक्षणं न साधनोपलक्षणमिति तत्राभावे विधिरिति प्राप्ते नियम इत्याह "साधनत्वे हि पूतीकानामत्यन्तप्राप्तं विधातव्यं प्रतिनिधिनियमे तु पाक्षिकप्राप्तानां नियममात्रं विधीयत इति

लाघवं भवति । ननु सुसदृशानामन्येषां सम्भवाद्दीपत्सदृशाः पूतीका-पत्ते नैव प्राप्नुवन्तीति कथं नियम्यन्ते उच्यते सोमसादृश्यं हि न प्रतिनिधेः प्रापकं किं तर्हि नियामकं मुख्याभावात्तु प्रतिनिधिप्राप्तिस्तस्यां चावस्थायां यावत्न्यायेन सदृशं नियन्तुमुपक्रम्यते तावद्वचनेनासुसदृशाः पूतीका नियम्यन्ते अतः प्रतिनिधिनियमोऽयम् ॥

प्रतिनिध्यपचारे उपात्तद्रव्यसदृशस्य पुनः प्रतिनिधित्वाधिकरणम् ।

सू॰ न प्रतिनिधौ समत्वात् ॥ १४ ॥

यदा प्रतिनिधिना प्रयोगे प्रक्रान्ते तस्यापचारो भवति तदा किं प्रतिनिधिसदृशमुपादातव्यम्? उत मुख्यसदृशमिति संशये वैकल्पिकत्वा-येन प्रक्रान्तस्यैव तत्र प्रयोगाङ्गत्वात्तत्सदृशमेवोपादातव्यं न मुख्यसदृशं नैव, न हि नीवाराणामङ्गत्वमस्ति प्रमाणाभावात्, व्रीहयवांस्तु तद्गता-नुपाददानो नान्तरीयकतया नीवारानुपादत्ते नाङ्गतया अतस्तदपचारे पुनरपि श्रुतावयवलाभाय व्रीहिसदृशमेवोपादेयं ॥

श्रुतस्यापि प्रतिनिधेरपचारे उपात्तसदृशस्य पुनः प्रतिनिधित्वाधिकरणम् ।

सू॰ स्याच्छ्रुतिलक्षणे नियतत्वात् ॥ १५ ॥

यद्यपि प्रमाणाभावान्नीवाराणामनङ्गत्वं श्रुतिलक्षणस्य पूतीकादेर-ङ्गत्वात्तस्य प्रक्रान्तस्यापचारे तत्सदृशमेवोपादेयं न सोमसदृशं नैव न हि श्रुतिः पूतीकानामङ्गत्वमाह तद्गताना सोमावयवाना प्रतिनिधिनियमो ह्ययं नाभावे विधिरित्युक्तम्, अतस्तदपचारेऽपि सोमसदृशसदृशमेवोपादेयम् ॥

मुख्यापचारे सत्याप्तौ तस्यैवोपादानाधिकरणम् ।

सू॰ मुख्याधिगमे मुख्यमागमो हि तदभावात् ॥ १६ ॥

यदा मुख्यमलब्ध्वा प्रतिनिधिमुपादाय प्रस्थिते यजमानः पश्चान्मुख्यं लभते तदा किं मुख्यमेवोपाददीताथ वा प्रतिनिधिं? इति प्रतिनिधेः सङ्कल्पितत्वान्मुख्यमुपयनादृत्य प्रतिनिधिमेवोपाददीतान्यथा मिथ्यासङ्क-

त्यापत्तेः । उच्यते यथाशक्ति शास्त्रार्थं सम्पादयामीत्येवं सङ्कल्पयितव्यं न प्रतिनिधिस्वरूपं, न च मुख्ये सति प्रतिनिधिः शास्त्रार्थो भवति चतो मुख्याधिगमे तदेव स्यात् ॥

प्रतिनिधिना प्रारब्धे कर्मणि पुनर्द्रव्यलाभेऽपि प्रतिनिधिनैव समापनाधिकरणम् ।

सू॰ प्रवृत्तेऽपीति चेत् ॥ १७ ॥

यदा पुनर्मुख्यं खदिरमलब्ध्वा प्रतिनिधिं कदरमुपादाय तक्षणादिषु कतिपयेषु संस्कारेषु कृतेषु प्राक् पशुनियोजनात् खदिरं लभते तदा किमुपात्तेन प्रतिनिधिना कार्यं कुर्यात् ? उत तत्त्यागेन मुख्यमुपादाय संस्कारांश्च पुनः कृत्वा तत्रैव पशुं नियुञ्जीतेति संशयस्तत्रोपात्ते प्रतिनिधौ निवृत्तव्यापारं शास्त्रं नान्यदुपादापयति तस्माच्च मुख्याग्रह इति प्राप्तेऽभिधीयते नोपादानपरं शास्त्रं येन तस्मिन् कृते निवृत्तव्यापारं स्यात् प्रधानानुष्ठानार्थं शास्त्रं तच्च प्रधानं सति मुख्ये प्रतिनिधिना क्रियमाणं विगुणं स्यात् अतः सस्कृतमपि कदरं हित्वा खदिरे एव पशुर्नियोज्य, एवं व्रीह्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥

सू॰ नानर्थकत्वात् ॥ १८ ॥

कृते प्रतिनिधिना नियोजने यदा मुख्यमुपलब्धं तदा कृतमपि नियोजन साद्गुण्याय पुनः खदिरे कर्तव्यमिति हि मन्वानस्योत्तरं कृते नियोजने लब्धोऽपि खदिरोऽनर्थक एव नियोजनार्थं हि तदुपादान तच्च कृतं न गुणानुरोधेनावर्त्तयितव्यम् अतो नाद्रतव्यः खदिरः अथवा सूत्रद्वयमिदमेकाधिकरणं प्रवृत्तेऽपि प्रधाने मुख्योपादानमिति चेन्नार्थकत्वादिति ॥

सत्यपि संस्कारयोग्ये ऽमुख्ये मुख्यस्यैवोपादानाधिकरणम ।

सू॰ द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं तदर्थत्वात् ॥ १९ ॥

यदा पुनस्तनुत्वात्तक्षणादिसंस्काराणामयोग्यः खदिरः नियोजनमात्रे योग्यः कदरश्च महात्संस्कारयोग्यस्तदा कस्योपादानमिति खदिरोपादाने सस्काराणां बहूनामत्यन्तहानि, कदरे तु तेषामनुग्रहः खदिर-

शास्त्रमपि किञ्चिन्न्यूनं सम्पादितं भवति ततस्तस्योपादानं, नैतदेव बद्धोऽपि हि द्रव्यार्था एव संस्कारास्तेषां नान्यत्प्रयोजनं तद्दर्शने ततो द्रव्यपरित्यागो न युज्यते । "ततः संस्कारहानेऽपि खदिरे स्याद्वियोजनं तद्गुणादीति तुष्येत् प्रधानेन विरोधतः" ॥

प्रयोजनायोग्यस्य मुख्यस्य सत्त्वेऽपि प्रतिनिध्युपादानाधिकरणम् ।

सू० अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो द्रव्याभावे तदुत्पत्तेर्द्रव्याणामर्थशेषत्वात् ॥ २० ॥

यदा पुनरपि[1] तनुत्वाद्वियोजनस्याप्ययोग्या खदिरलता भवति तदाऽपि किं मुख्यत्वात्सैवोपादेया नेत्याह न हि तयोपात्तयाऽपि कश्चिदर्थः कार्याक्षमत्वात् अतस्तादृशे लब्धेऽपि तदनादरेण प्रतिनिधिरेव कदरः कार्यक्षम उपादातव्यः ॥

प्रधाननिर्वाहकत्वे तु न्यूनावयवस्यापि मुख्यस्योपादानाधिकरणम् ।

सू० विधिरप्येकदेशे स्यात् ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्यदा स्वशक्तपरिमाणाय शेषकार्येभ्यश्चापर्याप्ताः पुरोडाशजातिमात्राभिव्यक्तिसमर्था व्रीहयोऽल्पा लभ्यन्ते तदा किं तैरेव पुरोडाशः कर्तव्यः? उत नीवारैरिति संशयः. तत्र "भूयसां शेषकार्याणां माभूदत्यन्तबाधनम् । एकस्य व्रीहिशास्त्रस्य किञ्चिद्बाधस्तु युज्यते" । नीवारोपादाने व्रीहिशास्त्रमेकं विफलं भवति व्रीह्युपादाने पुनर्भूयसामत्यन्तबाधः, न च व्रीहीणां प्रधानाङ्गत्वं येन द्रव्याङ्गभूतेभ्यः शेषकार्येभ्यः अङ्गगुणविरोधन्यायेन बलीयस्त्वं स्यात् व्रीहीणामपि पुरोडाशप्रकृतितया तदङ्गत्वात्. उच्यते "व्रीहयोऽपि पुरोडाशभूता यागस्य साधनम् । तद्विकल्पे प्रधानस्य गुणहानिः प्रसज्यते" व्रीह्यवयवा एव पुरोडाशभावापन्ना यागं साधयन्ति ते च नीवारोपादाने विफलाः स्युस्ततश्च प्रधानवैगुण्यं स्यात्, तस्माच्छेषकार्यापचयमनादृत्य व्रीहिभिरेव पुरोडाशः कर्तव्यः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

---

१ यदा पुनरति तनुत्वादिति पा० ।

अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पाद आरभ्यते ॥

अवत्तनाशे पुनरवदानार्थं प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ।

सू० शेषाद् द्व्यवदाननाशे स्यात्तदर्थत्वात् ॥१॥

पूर्वस्मिन्पादे यथाशक्ति प्रयोगगतो विचारो वृत्तः, अतः परं पादद्वयेन प्रायश्चित्ताधिकारश्चिन्त्यते कीदृशेन निमित्तेन कस्मिन्नैमित्तिके प्रायश्चित्तेऽधिक्रियत इति, तत्र तावदिदं चिन्त्यते दर्शपूर्णमासयोः 'मध्यादवद्यति पूर्वार्द्धादवद्यती'ति श्रूयते यदा चावत्तस्य नाशदोषापहारादि भवति तदा किं यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वा आज्येनैता देवताः परिसंख्याय यजेतेतीति हविर्विनाशादिनिमित्तेन चोदिताज्ययागेनाधिक्रियते? उत तस्यामवस्थायां शेषादेव पुनरवदेयम्? आज्यं तु निःशेषनष्टे हविषि चोद्यत इति, किं प्राप्तं विनष्टे द्व्यवदाने पुनर्मध्यपूर्वार्द्धसम्भवात् तावन्मात्रस्य च शास्त्रार्थत्वात्तत एवावदेयं, न हविरन्तरापेक्षा हविरन्तरापेक्षायां चाज्यं विधीयते न स्थित एव हविषि आज्यचोदना तस्माच्छेषादवदेयम् एवं प्राप्ते ब्रूमः "कृत्स्नं खलु पुरोडाशं प्रकृत्य श्रूयते वर्च"। मध्यादवद्यतीत्येतद्विकल्पनावगम्यते ॥ कृत्स्नस्य हि पुरोडाशस्य यो मध्यदेशस्तदपादानको यस्तस्योपरितनोऽङ्गुष्ठपर्वमात्रोऽवयवः सोऽवदातव्य । यस्तु तस्याधस्तनोऽवयवः सोऽवदेयस्यापादानभूत, न त्वसाववदेयः, अतो नासौ हविः । यत्तु हविस्तद्विनष्टं तद्विनाशे च हविरन्तरमुत्पाद्य यदाऽपि समस्तपुरोडाशसाध्यो यागस्तदापि द्व्यवदाननाशे तस्य विफलत्वादविकृतं हविरन्तरमुत्पाद्यं तत्तु न्याय्यं पुरोडाशान्तरवचनात्त्वाज्यं भवति न च यस्य सर्वाणीति वचनात्सर्वेषां हविषां विनाश आज्यमिति भ्रमितव्यं हविर्विनाशस्य निमित्तत्वात् सर्व-शब्देनाविशेषणात् ॥

स्विष्टकृदर्थस्यावत्तस्य नाशे पुनरवदानाधिकरणम् ।

सू० अपि वा शेषभाजां स्याद्विशिष्टकारणत्वात् ॥ २ ॥

स्विष्टकृदिडार्थस्य नाशः किं शेषावदानस्य निमित्तं? उत नेति तत्र तन्नाशे शेषादवदेयं यागशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वात् विनष्टेऽपि तद्द्रव्ये पुन

शेषसद्भावात्पुनरपदाय संस्कर्तव्यं सत्यं, विद्यते शेषः स त्वागामिप्रतिपत्त्यन्तरगृहीतत्वात् न तेष्टाद्यपूर्वप्रतिपत्त्यां सम्बध्यते, यस्त्वशक्तस्य प्रतिपाद्यः स विनष्टः, न च द्रव्यान्तरोत्पत्त्या शङ्का शेषप्रतिपत्त्यर्थानां द्रव्यान्तरे क्रियमाणानामानर्थक्यात्, स्विष्टकृत्तु यद्यप्यपूर्वार्थस्तथाप्येकदेशद्रव्यत्वात्तु द्रव्यान्तरस्याप्रयोजकः, वाचनिकेन तु हविर्विनाशादिनिमित्ते वोदितेनान्येन तदनुष्ठानमिष्टमेव, इडाद्यर्थगृहीतस्य तु हविषोऽभावात्प्रतिपत्तिव्यतिरिक्तापूर्वाभावाच्च लोप एव न्याय्यः ॥

ऋत्विजामेव शेषभक्षणाधिकरणम् ।

सू० निर्देशाच्छेषभक्षोऽन्यैः प्रधानवत् ॥ ३ ॥

शेषप्रसङ्गादिदमधिकरणं दर्शपूर्णमासयोः शेषभक्षास्ते किम् ऋत्विग्भ्योऽन्यैः कर्तव्याः ? उत ऋत्विग्भिरेव ? इति संशयः तत्र कर्मकरत्वात् ऋत्विजां सर्वभक्षेषु प्राप्तानामिडाया पुनः श्रवणमस्ति "यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्ती"ति तद् भक्षान्तरपरिसंख्यार्थमिडामेव ते भक्षयन्तीति तस्मादन्येऽन्ये भक्षयितार इत्याशङ्क्य निराक्रियते यजमानस्याकर्मकरत्वेनाप्राप्तस्य प्रापकमिदं वचनम् अतोऽपरिसंख्यातत्वात् भक्षान्तराणां तेष्वपि प्रसक्ता एव कर्तारः ॥

कर्मैकदेशभेदे प्रायश्चित्तानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अर्थसमवायात्प्रायश्चित्तमेकदेशेऽपि ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः कपालमधिकृत्य श्रूयते 'भिन्ने जुहोती'ति तत्र संशयः किं कृत्स्नभेदो निमित्तम् ? उतैकदेशभेदनमुताभयमिति "तत्रैकदेशभेदस्य नित्यत्वान्न निमित्तता । कादाचित्कस्तु कृत्स्नस्य भेदोऽतस्तस्यैव निमित्तताम् ॥ भिदुराणां हि द्रव्याणां मिथः सङ्घर्षेण नित्यः केनाप्यंशेन भेद इति न निमित्तत्वं सम्भवति अतः कृत्स्नभेद एव निमित्तं नैव, न हि सङ्घर्षणमात्रात् भिन्नबुद्धिर्भवति सपृष्टमिति हि सदा मतिर्भवति, न भिन्नमिति, भेदनं चेह निमित्तं तच्चैकदेशेऽप्यनित्यत्वान्निमित्तं भवत्येव, द्वितीयपक्षवादी तु मन्यते "होमोऽयं भिन्नसंस्कारो भेददोषनिबर्हणात् । सन्निपत्योपकारित्वं तथा सति हि लभ्यते । आरादुपकारितायां न्याय्या स्यात्सन्निपा..

तिता । सन्निपातित्वपक्षे तु वाक्यं स्याद्विनियोजकम् । आरादुपकारित्वे तु प्रक्रिया विनियोजिका । कापालमश्च संस्कार्यं कृत्स्नभिन्नं न तत्समम्" न हि सर्वथा भिन्नं कपालम् अधिश्रयणयोग्यं भवति अकार्योपयोगिनश्चानर्थक संस्कारस्तस्मात्कार्याविरोधेन यदा क्रियताऽप्यंशेन भेदो भवति तदैव होमो भवति इति प्राप्ते ब्रूमः 'संस्कारत्वे भवेदेव न त्वियं भिन्नसत्क्रिया । संस्कार्यत्वे हि भिन्नस्य निमित्तत्वं न लभ्यते । निमित्ताभावतो होमो नित्यमङ्गं क्रतोर्भवेत् । नित्यश्चानित्यसंस्कार्यसम्बन्धं लभते कथम्' ॥ यदा हि भिन्नं संस्कार्यत्वेनोद्दिश्य तत्संस्कारार्थत्वेन होमो विधीयते तदा भिन्नशब्दस्य संस्कार्यप्रतिपादनोपक्षयान्न निमित्तपरत्वं स्यात् असति च निमित्ते होमोऽयं नित्याङ्गं स्यात्तदेवमापद्यते, नित्यं च दर्शपूर्णमासयोर्होमेनोपकुर्याद्भिन्नकपालसंस्कारद्वारेणेति न चैतत्सम्भवति भिन्नस्य कादाचित्कत्वेन नित्यवत् क्रत्वाश्रभावात्साऽयं नित्यानित्यसंयोगविरोधः, तस्माद्भेदननिमित्ते होमो विधीयते स चाविशेषादेकदेशभेदकृत्स्नभेदेऽपि स्यात् ॥

क्षामेष्टिन्याय । क्षामे सर्वदाहे प्रायश्चित्तानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू॰ क्षामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्यावर्जनीयत्वात् ॥ ५ ॥

"यस्य पुरोडाशः क्षायति तं यज्ञं निर्ऋतिर्गृह्णाति यदा तद्धवि सति ष्ठते । अथ तदेव हविर्निर्वपेद्यज्ञो यज्ञस्य प्रायश्चित्ति' रिति पुरोडाशक्षाणनिमित्त पुनःप्रयोग कृत्स्नैकदेशक्षाणयोरविशेषेण भेदनहोमवत्स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते क्षामे हविषि यत्प्रायश्चित्तं तन्न पूर्ववत्किन्तु सर्वदाहे स्यात्कुत एकदेशक्षाणस्यावर्जनीयत्वेन नित्यस्यानिमित्तत्वयोगात् । अयावर्जनीय दाहातिरिक्तोदाह एकदेशेऽपि वर्तमानो निमित्तं स्यादित्युच्यते तन्न अपरिज्ञानाद्धिह्यावर्जनीयोदाहोनाधिक इति तस्मात्सर्वक्षाणमिह निमित्तम् ॥

एकहविरार्तावपि पञ्चशरावनिवापाधिकरणम् ।

सू॰ यथाश्रुतीति चेत् ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्होमं प्रकृत्य श्रूयते "यस्योभयं हविरार्तिमार्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपे'दिति तत्र संशयः किमुभयार्तौ पञ्चशरावः ? उत

अन्यतरत्तोऽपीति यद्राधिकरणन्यायेनोद्देश्यस्य निमित्तस्य विशेषणमविवक्षितमिति स्थितमेव न तु निमित्तस्वरूपमप्यविवक्षितमिति, इह तु यथा नार्तिमात्रं निमित्तं न हविर्मात्रं, मिलितं तु निमित्तमेवमुभयशब्दाम्नानात् द्वयमपि मिलितं निमित्तमस्तु तस्मादुभयार्तौ पञ्चशराव इति प्राप्ते ब्रूमः 'यच्छब्दोपक्रमं यावन्निमित्तं पर्यवस्यति। तावद्ग्राह्यं ततोऽन्यत्तु श्रुतमप्यविवक्षितम्' ॥ यस्यार्तिमार्च्छेदित्येतावता यत्किञ्चिदार्तिर्गम्यते तच्च नित्यं निमित्तं न भवितुमर्हति सर्वस्य हि सर्वदा यत्किञ्चिदार्ति भवति अन्ततश्चिन्तितनिमित्ततादि तथा यस्य हविरिति हविषोऽपि नित्यत्वादतोऽवश्यमार्त्या हविर्विशेष्टव्यं, तावता च निमित्तप्रतीतिपर्यवसानादुभयपदं न निमित्तरूपे न प्रविष्टम्। अथोभयविशिष्टमेव हविर्निमित्तं नार्तिविशिष्टमित्युच्येत तदपि नित्यम्। अथ यस्योभयमार्तमित्यार्तिविशिष्टमुभयं तद्विशिष्टा वार्तिर्निमित्तं न हविः, तदयुक्तं यस्योभयमार्तमिति किं तदुभयमित्याकाङ्क्षा स्यात्, तस्माद्धवि शब्दार्तिशब्दौ तावदवश्यं विवक्षितौ। भवतु हविर्विवक्षा ननु उभयपदसन्निधानात्तद्विशिष्टं सदार्त्या सम्बध्यते न स्वरूपेणेति चेन्न यथैव हवि शब्द आर्च्छेदित्यनेनाख्यातेन सम्बध्यते तथोभयपदमप्यसमस्तत्वात्तेनैव सम्बध्यते न हविषा नामपदानां परस्परासम्बद्धानामाख्यातेन सम्बन्धात् तत्र यदि यस्य हविरार्तं यस्योभयमार्तमिति द्वयं निमित्तीकृत्य पञ्चशरावो विधीयेत तथा सति निमित्तयोरुपादेयानामिवारुणादीनां क्रियया यथो- कारासम्भवात् निमित्ताभ्यामेव वशीकृतायाः क्रियायाः प्रत्येकसम्बन्धनिमित्तो वाक्यभेदः पुनरपि हविरार्तिश्चान्यतरार्तोयविशिष्टेति तथापि नैमित्तिकं स्यादिति सिद्धं न समीहितम्। उभयार्तिमात्रमनिरूपितं न निमित्तं भवतीत्यविशेषेणावशिष्यते, यद्यपि चोभयपदमाख्यातं हित्वा हविषा सम्बध्यते तथाऽपि यदि हविः स्वरूपमुभयपदेन सम्बध्यते हविः स्वरूपं चार्त्या तथा सति हविरार्तिसम्बन्धस्य निमित्तत्वात्पुनरप्यसत्यसिद्धिः। अथ तूभयपदानुरक्तमार्त्या सम्बध्यते तदनुरक्तं चोभयपदेन तत्र न हि पदद्वयं हविषा सम्बध्यमानमितरेतरसम्बन्धं वाऽशङ्क्यते कारणाभावाद्धविः—

स्वरूपेणैव सम्बन्धसम्भवात् । अथार्तिदोभाभ्यां विशिष्टा निमित्तं स्यात्तथा प्यकैकेनेतरेतरनिरपेक्षेण विशेषणनिमित्तत्वेन चाविवक्षितसाहित्यत्वाद्वु विरार्तिमात्रमुभयार्तिमात्रं च निमित्तं स्यात् अन्यतरानुक्तायास्त्वन्यतरेण सम्बन्धं द्विरुक्तारकाद्वाक्यभेदः स्यात्, अतो नोभयं निमित्तमनियाति तत्र यान्तं हविर्मात्रमुद्दिश्य पञ्चशरावे विधीयमाने यद्युभयत्वं हविषि विधीयेत ततो वाक्यभेदः, परिच्छेदकत्वेन च विधीयमानं विधीयेत यावन्निमित्तं च नैमित्तिकानुष्ठानस्य निश्चितत्वान्न परिच्छेदकाकाङ्क्षा निश्चिते च सर्वत्र नैमित्तिके विधीयमानमप्युभयत्वं परिमत्यार्थं स्यात् न चैकेन वाक्येन विधिः परिसंख्या च सम्भवतीत्यादि दूषणजातं यद्दाधिकरणोक्तमनुसन्धातव्यं तस्माद्वुविरार्तिमात्रं निमित्तम्, उभयपदं त्वेवं योज्यं न सायन्दोहार्तिरेव निमित्तं न प्रातर्दोहार्त्तिरेव किं तूभयमपि परस्परानपेक्षनिमित्तमिति ॥

होमाभिषवयोभक्षकतृत्व भक्षाधिकरणम् । **सू० होमाभिषवभक्षणं च तद्वत् ॥ ७ ॥**

ज्योतिष्टोमे श्रुतम् 'अभिषुत्य हुत्वा भक्षयन्ती' ति तत्र किमभिषवोहोमश्च प्रत्येकं भक्षस्य कारणम् ? उत सहत्वे ' ति ' उद्देश्यत्वान्न साहित्य तयो शक्यं विवक्षितुम् । तत प्रत्येकमेवाभ्यां भक्षण प्रतिभूयते ॥ न ह्येकेनैव वाक्येनाभिषवहोमौ निमित्तत्वेनोद्दिश्य भक्षणं विदधता तत्साहित्यमपरं शक्यं विधातुं वाक्यभेदप्रसङ्गात् अतः प्रत्येकमेव निमित्तत्वम् ' उच्यते "निमित्तत्वे भवेदेवमेकैकस्य निमित्तता । होमाभिषवकर्त्ता तु भक्षाङ्गत्वेन चोच्यते' ॥ द्वितीयानिर्दिष्टसोमसंस्कारार्था भक्षस्तं प्रति प्रयोजनान्तरप्रयुक्ताभिषवहोमकर्त्ता गुणत्वेनोपादीयमानो विवक्षितविशेषणो भवति, तत्रार्थिक होमाभिषवयोर्निमित्तत्वं न शाब्दम् अभिषवहोमसमानकर्तृकं तु भक्षणं शाब्दं तेनाभिषवसमानकर्तृकत्वं होमसमानकर्तृकत्वं च द्वयं विवक्षितसाहित्यं भक्षणाङ्गम्, अतो येनोभयमनुष्ठितं स एव भक्षयेत् ॥

पुनराधानं प्रति यन्त्राकुनमद्वस्य निमित्तता प्रकरणम् । **सू० पुनराधेयमोदनवत् ॥ ८ ॥**

"यस्योभावग्नी अनुगतावभिनिम्लोचेदभ्युदियाद्वा पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्ति"रिति किमुभयानुगमो निमित्तम्? उतान्यतरानुगमोऽपीति समस्तपञ्चशरावन्यायेनान्यतरानुगममात्रं निमित्तमिति प्राप्तेऽभिधीयते 'सत्यं निमित्तवेलायामुभावित्यविवक्षितम्। नैमित्तिकं तु नैवैतदेकस्योत्पादनक्षमम्" पुनराधेयं हि वाक्यान्तरेण यादृशमवगतं तादृशमेव गार्हपत्याहवनीययोरुद्वयाभिनिम्लोचनवेलायामनुगतयोरुत्पादकत्वेन चोद्यते, तच्च सहितयोरेव तयोरुत्पादकमवगतं नान्यतरस्य अतस्तादृशमेवात्र विधीयमानमन्यतरानुगमेन कार्यं कर्तुं समर्थमिति उभयानुगमे स्यात्॥

पञ्चशरावनिर्देशस्य कर्मान्तरताधिकरणम्।

सू० पञ्चशरावस्तु द्रव्यश्रुतेः प्रतिनिधिः स्यात्॥ ९॥

"यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपे"दिति किमार्तहविर्द्रव्यप्रतिनिधित्वेन पञ्चशरावोऽसाधारणरूपेण एव साधनत्वेन विधीयते? उत कर्मान्तरं हविरार्तौ निमित्ते चोद्यते? इति "आर्तत्वाद् द्रव्ययोरन्यस्य कर्मणो द्रव्यमीप्सितम्। लाघवं च विधेरेवमतो द्रव्यविधिर्भवेत्"॥ ननु पञ्चशरावपरिमाणमोदनद्रव्यमिन्द्रश्च देवतेति बहवोऽर्थाः प्राप्ते[1] कर्मणि[1] कथं विधीयेरन् पञ्चशरावशब्दार्थमेकं विधास्यामः तेन बहुव्रीहिणा अत्र अन्यपदार्थं ओदन एव परिमाणविशिष्टो विधीयते सान्नाय्यस्थानापन्नया च तद्देवतया प्राप्तैन्द्रपदं नित्यानुवादस्तस्माद् द्रव्यविधिः, उच्यते "स्थानापत्त्या हि नैकान्तात्प्राप्तिरिन्द्रस्य लभ्यते। महेन्द्रस्यापि सद्भावात्तस्मादिन्द्रो विधीयते॥ प्राप्ते कर्मणि नैकेन विधिना द्रव्यदेवते। शक्ये विधातुं ताभ्यां तु विशिष्टं कर्म चोद्यते॥

पञ्चशरावस्य नैमित्तिकदर्शयागाङ्गताधिकरणम्।

सू० स प्रत्यामनेत्स्थानात्॥ १०॥

तदिदं कर्मान्तरं किममावास्याप्रत्याम्नानेन? उत तस्या एवाङ्गमिति संशये, तत्र पञ्चशरावं कार्यमपैति दोहयोश्चार्तत्वादमावास्यानिवृत्ति

---

१ कर्मण्येवं विधीयेरन्निति पाठान्तरम्।

स्तत्कार्यं साधनमपेक्षते तयोराकाङ्क्षावशात् सम्बन्धः तस्मादामावास्ये कार्यं विधीयमाने पञ्चशरावयागस्तस्याः प्रत्याम्नायः स्यात्, "स्यादेवं यद्यमावास्या निवृत्ता, न तु सा तथा । पूर्वद्रव्यविनाशेऽपि द्रव्यस्यान्यस्य सम्भवात्" सम्भवति पयोऽन्तरे दध्यन्तरे च नामावास्यानिवृत्तिः, अनिवृत्तायां च तस्यां न तत्कार्यं साधनमपेक्षते द्रव्यविनाशोपजनितवैगुण्यसमाधानं त्वपेक्षितव्यम्, अतस्तदुपकारेणामावास्याङ्गं पञ्चशरावः ॥

सत्रायागूर्णप्रवृत्तस्य विश्वजिदा यश्यकताऽधिकरणम् । सू० विश्वजित्त्वप्रवृत्ते भावः कर्मणि स्यात् ॥ ११ ॥

"यः सत्रायागुरते स विश्वजिता यजेतेति किमागूर्य प्रवृत्तस्य विश्वजिदुताप्रवृत्तस्योतोभयोरपीति संशय 'द्वयोरपि भवेत्कस्माद्विशेषस्याश्रुतत्वतः । प्रवृत्त एव वा कुर्यात्सत्राङ्गं हि तथा भवेत्" ॥ तत्र फलं न कल्पयितव्यं भवति निमित्तश्रुतिवैयर्थ्यान्न त्वेतदपि युज्यते 'साधारण्ये च वैरूप्यं क्रत्वर्थपुरुषार्थतः ॥ यच्छब्देन ह्यागुरणं निमित्तं प्रतीयते प्रवृत्तस्य चागुरणं नित्यं निमित्तं न भवितुमर्हति तत्र निमित्तश्रुतिरुपपद्येत साधारण्यपक्षे तु प्रवृत्तं प्रति क्रत्वर्थत्वादप्रवृत्तं प्रति पुरुषार्थत्वाद्वैरूप्यं स्यात् । उभयोरपि प्रति पुरुषार्थत्वेन विधीयेत तथा सति फलकल्पना तावदवश्यं भाविनी तत्र प्रवृत्तस्यानपेक्षितविधानं स्यात्, न हि सत्रमागूर्य कुर्वतः किंचिदपेक्षितं यस्तु सत्रफलाय सत्रमागूर्य कुतश्चित्कारणात्तत्राप्रवृत्तस्तस्य सत्रफलप्राप्तये प्रारब्धाकरणदोषपरिहाराय च साधनमपेक्षमाणस्य विश्वजिद्विधानमपेक्षितार्थं भवति तस्मात्सत्रमागूर्याकुर्वतः प्रायश्चित्तमिदम् ।

"वर्हिषेत्यादियुक्तव्रतकालविधायकताऽधिकरणम् । सू० वत्ससंयोगे व्रतचोदना स्यात् ॥ १२ ॥

कः प्रायश्चित्ताधिकारेऽस्य सम्बन्धः? उच्यते विश्वजित्सत्रे प्रवृत्तस्याप्रवृत्तस्येति विचारिते तत्प्रसङ्गाद्वत्सापाकरणलक्षितव्रतकालः किं सान्नाय्ये प्रवृत्तस्य? उतासान्नाय्ययाजिनोऽपी? ति चिन्ताऽऽपतिता तदुपोद्घातत्वेन प्रथमं काललक्षणैव प्रतिपाद्यते वर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति वत्सैर

मावास्यायामिति किमयं वत्सविशिष्टव्रतविधिः? उत व्रतानुवादेन वत्सविधिः? उत वत्सापाकरणं व्रतकालोपलक्षणम्? इति संशयः, तत्र वत्सविशिष्टव्रतविधानं रागप्राप्तत्वाद्वा भोजनस्य तदनुवादेन वत्सविधिः, न वत्सस्य व्रते पाण्यादिवत्करणत्वं सम्भवति। अथ वत्समेव व्रतयेत् तदशक्यं विश्वसने च वत्सव्याघातः, विधानान्तरञ्च पुरा वत्सानामपाकर्तोर्दम्पती अश्नीयातामिति विद्यते तेनैतदेकवाक्यम् अतो व्रतोपायनस्य वत्सापाकरणेन कालो लक्ष्यते॥

बर्हिषेत्यादिषूत्युक्तकालस्य सन्नयदसन्नयदुभयसाधारणताधिकरणम्।

सू० कालश्चेत्सन्नयत्पक्षे तल्लिङ्गसंयोगात्॥ १३॥

किमयं कालः सान्नाय्ययाजिन एव? अथासान्नाय्ययाजिनोऽपी?ति विचारः, तत्रासान्नाय्ययाजिनो वत्सापाकरणाभावात् न तल्लक्षितकालसम्भवः। ननु चैकपुरोडाशायामपि अनपायो हि कालस्येति वक्ष्यते तेन एव गतार्थं सत्यं तत्रामावास्यायामभावेऽपि आपेयेन तदुपलक्षणसम्भवः, इह वत्सापाकरणमेवोपलक्षणं तदभावे केन कालो लक्ष्येतेति विशेषाऽऽशङ्का उच्यते सर्वथा तावदुपलक्षणमेव वत्सापाकरणं तच्च स्वकालद्वारेण व्रतकालं लक्षयति, तदयमर्थो योवत्सापाकरणकालस्तत पूर्वकाले व्रतमिति, स चायमग्न्याधानात्पश्चात्तन कालोऽसान्नायिनोऽपि सम्भवति, तस्मात्तस्याप्यनेन कालेनाधिकारः॥

सह शाखयेत्यस्य कालविधानार्थताधिकरणम्।

सू० प्रस्तरे शाखाश्रयणवत्॥ १४॥

"सह शाखया प्रस्तरं प्रहरती"ति वचनं किं प्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वेन शाखा विधीयते? उत शाखाप्रतिपत्तिः प्रहरणं प्रस्तरप्रहरणकाले विधीयते? इति प्रहरणाङ्गत्वे सत्यपि शाखा हर्तव्या प्रतिपत्तित्वे तु नेति चतुर्थे हर्तव्येतिरूपत्वात्तत्र प्रस्तरस्य गुणभावात् शाखाया अपि सह-शब्देन तत्तुल्यत्वावगमाद्गुणभावप्रसङ्गः न शाखाया यत्नो साहित्यं प्रहरणमात्रे इव स्यात् इतो च प्रस्तरस्य प्राधान्यात् शाखाया अपि प्राधान्यमित्युक्तम्, इह पुनर्मन्त्रतु प्रहरणे सहभावस्तथाऽपि न प्राधान्यम् अथ हि शास्यार्थः

यत्प्रस्तरं प्रहरति तत्सह शाखया नान्यथेति शाखासंसर्गः प्रस्तरस्य प्रह्रियमाणत्वाद् मैत्रावरुणदण्डस्येव पयःसंसर्गः, यदि प्रस्तरहरणकाले शाखाप्रहरणं विवक्षितं तदा प्रस्तरेण सह शाखां प्रहरेदितीदृशं वचनं स्यात्, तस्मात्प्रस्तराद् शाखा, ततश्चासन्नयतोऽपि प्रस्तरार्थत्वेन शाखा हर्तव्येति पूर्वपक्ष', सिद्धान्तस्तु प्रस्तरं प्रहरेदित्यर्थः प्रस्तरं प्रहरणेन प्रतिपादयेत् सह शाखयेति, यदि च शाखापि प्रतिपाद्यते ततः शाखया सह प्रस्तरः प्रतिपादितो भवति नान्यथा, तेन शब्दस्वारस्यात्तावच्छाखापि प्रतिपाद्येति गम्यते, न च प्रकारान्तरमस्ति येन प्रतिपत्तिर्बाध्येत । किञ्च तत्र तत्रोपयुक्ता शाखा प्रतिपत्तिमपेक्षते नोपयोगान्तरमतोऽपि प्रतिपत्ति, प्रस्तरप्रहरणं तु तत्काले प्रतिपत्तिः शाखायाः कथं स्यादित्येवमतः सन्नयत एव शाखाप्रहरणमिदमपि प्रासङ्गिकमेवाधिकरणं व्रतकालोऽसन्नयतोऽपीत्युक्तं, शाखाहरणं तु नैवं किन्तु सन्नयत एवेति । यद्वा वत्सापाकरणं कालोपलक्षणमित्युक्त प्रस्तरप्रहरणमपि कालोपलक्षणमित्युच्यते ॥

इति शास्त्रदीपिकायां षष्ठस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पाद आरभ्यते ॥

दर्शाभ्युदयेष्टौ नैमित्तिकदेवतापनयाधिकरणम् ।

सू॰ अभ्युदये कालापराधादिज्याचोदना स्याद्यथा पञ्चशरावे ॥ १ ॥

अकाले प्रक्रान्ते दर्शे प्रायश्चित्तमाम्नातं "यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात्स त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमा स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरु येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति, तत्र संशयः किं कर्मान्तरमिद॰मुत प्रक्रान्तस्यैव दर्शस्य देवतापनयो देवतान्तरसंयोगश्च चोद्यत? इति, "अनेकार्थविधायित्वात्कर्मान्तरविधिर्भवेत् । प्राप्तकर्मानुवादेन नानेकार्थविधि क्षमः" । अग्न्यादयो देवतास्तण्डुलाश्च दातृत्वादयोर्द्विशतयो·

हविरुभयत्वयविर्वाप, तस्मादकालप्रवृत्तिमात्रं निमित्तमिति प्रागपि नि·र्वापादभ्युदये जाते कर्तव्यमेव नैमित्तिकम् ॥

अनिरुप्तेऽभ्युदये वैकृतीभ्यो निर्वापाधिकरणम् ।

सू० अनिरुप्तेऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्वपेदित्याश्मरथ्यस्तण्डुलभूतेष्वपनयात् ॥ ४ ॥

कर्मप्रवृत्तिमात्रं निमित्तमिति स्थित नैमित्तिकस्तु देवताऽपनयो देवतान्तरसंयोगश्च किं निर्वापोत्तरकाल तण्डुलावस्थे हविषि कर्तव्यो नि·र्वापस्तु प्राकृतीभ्य एव स्यात् जातेऽप्यभ्युदये? उत वैकृतीभ्य एव निर्वाप? इति संशये तण्डुलग्रहणात्तदवस्थस्यैवापनयः, नैतदेव हविर्मात्रोपलक्षणार्थं तण्डु·लग्रहणं न स्वरूपेण विवक्षित, तद्विवक्षाया हि दधिशृतयोरपनयात् देवतान्तरसंयोगवचनमनुपपन्नं स्यात्तस्मात्प्राङ् निर्वापादभ्युदये वैकृतीभ्य एव निर्वापः ॥

किञ्चिन्निरुप्तेऽभ्युदयेऽवशिष्टस्य तूष्णीं निर्वापाधिकरणम् ।

सू० विनिरुप्ते न चतुर्मुष्टीनाम·पनयस्तद्गुणत्वात् ॥ ५ ॥

एकस्मिन्द्वयोर्वा मुष्ट्योः प्राकृतीभ्यो निरुप्तयोर्यदाऽभ्युदयोऽवग म्यते किं तदा शेषं प्राकृतीभ्यो निर्वप्तव्यम्? उत वैकृतीभ्यो? ऽथवा तूष्णी मिति संशये "प्राकृतीनां प्रवृत्तत्वात्ता एवावशिष्टेऽपि स्युः निमित्तान्तर नैमित्तिकोऽपनयस्संयोगश्च कर्तव्यस्तस्माद्वैकृतीभ्य. शेष इत्याह, सत्य, निमित्तानन्तरं नैमित्तिकं तत्र विभागस्य संयोगमात्रापेक्षत्वेनावयवेऽपि सम्भवादवशिष्टो निर्वापांशः प्राकृतीभ्यस्तावदपनेतव्य इत्येतद्गृहीम, वैकृ·तीभ्यस्तु संयोगोऽस्यामवस्थायां न सम्भवति ताहि प्राकृतीनां स्थाने संयोज्याः पदार्थेन च प्राकृतीनां संयोगो विहितो नावयवेन तेन वैकृत्योऽपि पदा· र्थेन संयोजयितव्या नावयवेन न च सामिकृते निर्वापे वैकृतीनां पदार्थ· संयोगः सम्भवति तस्मात्प्राकृतीभ्योऽपनीतो वैकृतीभ्यश्चासंयुक्तोऽवशिष्टो निर्वापांशस्तूष्णीं कर्तव्य. ॥

---

१ स्यादिति पा ।

सचयसत्रदुभयस्थे याम्यदये प्रायश्चित्ताधिकरणम् ।

सू० सान्नाय्यसंयोगान्नासन्नयतः स्यात् ॥ ६ ॥

किमियमभ्युदयेष्टिः सन्नयत एव स्या? दुतासन्नयतोऽपी ? ति संशये यतै चरुं दधनि चरुमिति श्रवणादसन्नयतश्च दधिशृतयोरभावात् नास्ति नैमित्तिके सामर्थ्यं तस्मात्सन्नयत एवाधिकारः सत्य यदि दधिशृते चरोर धिकरणत्वेन चोद्येयाता न त्वेवं वाक्यभेदप्रसङ्गात् न ह्येक वाक्य स्यवि-शेषात्तण्डुलानुद्दिश्य देवतान्तरं दध्यधिकरत्वञ्च शक्तो विधातुम् अत स्तण्डुलान्दधिशृते चोद्दिश्य देवतामात्र विधीयते, न चोद्देश्याना साहित्य विवक्षितमतो ऽसन्नयतोदधिशृता भावेऽपि तण्डुलाना देवतान्तरसंयोग कर्त्तव्यः ॥

सत्राय प्रवृत्तमात्रस्य विश्वजिदधिकरणम् ।

सू० साम्युत्थाने विश्वजित्क्रीते विभाग-संयोगात् ॥ ७ ॥

यदि सत्राय दीक्षिताना साम्युतिष्ठासेत्सोममपभज्यविश्वजिता यजेते 'ति किमय विश्वजित्क्रीतराजकस्यैवोत्थाने ? उताक्रीतराजकस्यापी ? ति विचारः, ' नैमित्तिकमिद सोमविभागेन विशेषितम् । नाक्रीतराजकस्येत-च्छस्य क्रीते भवेदतः । उच्यते यदि सोमविभागोऽयमङ्गत्वेन विधीयते तत एव भवेदेव त्वयं प्राप्तो न चोद्यते क्रीतराजकस्य तावद्यथेप्राप्त' सोमवि-भागोऽर्थोन्तरविभागवच्च विधातव्यः अक्रीतराजकस्य त्वशक्यत्वादेव विधेयो विभागः तस्माद्रागप्राप्तद्रव्यविभागानुवादमात्रमिद सोमग्रहण तु प्रदर्शनार्थं विश्वजिन्मात्र तु विधीयत इत्यक्रीतराजकस्यापि स्यात् ॥

दीक्षापरिमाणस्य द्वाद शाहत्वनियमाधिकरणम् ।

सू० दीक्षापरिमाणे यथा काम्यवि-शेषात् ॥ ८ ॥

नैमित्तिकप्रसङ्गाद् दीक्षानिमित्ता धर्मा क्रियन्त' कालमनुवर्तन्त इत्येयमर्थं दीक्षापरिमाण चिन्त्यते, ज्योतिष्टोमे श्रुतानामेका दीक्षातिस्रोदीक्षा द्वादशदीक्षा इत्येवमादीना सर्वेषा कि ज्योतिष्टोमे विकल्पेन निवेशः ? उत

उदवसानीयोत्कर्षेऽपि प्रतिहोमानुष्ठानाधिकरणम् । सू॰ प्रतिषेध[1]श्चोर्ध्वमवभृथादिष्टेः॥१५॥

कृतेऽवभृथे यद्युदवसानीयोत्कर्षो दैवाद्भवति तदा किमग्निहोत्रकर्तव्यमकरणे च प्रतिहोमः स्यादथवा न कर्तव्यं प्रतिहोमश्च न कर्तव्य इति, तत्रावभृथस्य दीक्षोन्मोचनत्वात्तदुत्तरकाले कर्तव्यमग्निहोत्रमकरणे च प्रतिहोमः स्यात् सत्यं, दीक्षा निवृत्ता तथाऽप्यनितया पुनराधेयमग्निरिति प्रागग्निहोत्रं जुहोतीति वचनेन कृतोदवसानीयस्याग्निहोत्राधिकारप्रतिपादनाच्च ततः प्रागधिकाराभावादकर्तव्यमग्निहोत्रम् अकृते च न प्रतिहोमः ॥

प्रतिहोमे सायमग्निहोत्रप्रभृत्यारम्भाधिकरणम् । सू॰ प्रतिहोमश्चेत्सायमग्निहोत्रप्रभृतीति जुहुयुः॥१६॥

षोडशिसंस्थे प्रातरग्निहोत्रप्रभृत्यनुष्ठानाधिकरणम् । सू॰ प्रातस्तु षोडशिनि॥१७॥

क्रत्वाचिन्त्यम् यदि होमाः स्युः कस्तेषां क्रम इति युगपदुपस्थिताना-मनियमं, येनैव क्रमेणातिपन्नास्तेनैव कर्तव्यास्तेनाग्निष्टोमादिषु सायमग्निहोत्रप्रभृतयः प्रतिहोमाः षोडशिनि प्रातःप्रभृतयः ॥

भेदनादिनिमित्तकहोमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गताऽधिकरणम् । सू॰ प्रायश्चित्तमधिकारे सर्वत्र दोषसामान्यात्॥१८॥

गतं प्रासङ्गिकं पुनः प्रायश्चित्ताधिकारमनुसन्दधाति दर्शपौर्णमासयोः श्रुतो 'भिन्ने जुहोती'ति होमः किं यत्र यत्र भेदस्तत्र तत्र सर्वत्र स्यात्? उत प्रकरण एव निविशत? इति सन्देहे वाक्येन यावन्निमित्तं नैमित्तिकमवगम्यमानमशक्यं प्रकरणेन सङ्कोचयितुं तस्मात्सर्वत्र स्यादिति मन्वानस्योत्तरं नैमित्तिकस्यापि तावदवश्यं फलेन भवितव्यं तदभावे विध्ययोगात् तत्राप्रतीतफलकल्पनात् प्रकृतक्रतुवाक्यतैव बलीयसीति तत्रैव निवेशः ।

व्यापन्नस्याप्सु प्रक्षेपाधिकरणम् । सू॰ व्यापन्नस्याप्सु गतौ यदभोज्यमार्याणां तत्प्रतीयेत॥१९॥

१ प्रतिषेधाच्चोर्ध्वमवभृथादिष्टेः । इति पा॰ ।

"व्यापन्नमप्सु प्रहरती"ति श्रूयते तत्र व्यापन्न-शब्देन किमुच्यत इति प्रश्ने नैवोपक्रमं तत्रोत्तरं पदार्थानामभक्ष्य केशकीटावपन्नादि तद् व्यापन्नं प्रतीयेत ॥

अपच्छेदयौगपद्येऽपि प्राय श्चित्ताधिकरणम् ।

सू० विभागश्रुतेः प्रायश्चित्तं यौगपद्ये न विद्यते ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमे बहिष्पवमाने सर्पतां 'यदि प्रस्तोताऽपच्छिद्येत ब्रह्मणे वरं दद्याद्यदि प्रतिहर्ताऽपच्छिद्येत सर्ववेदसं दद्याद्यद्युद्गाताऽपच्छिद्येतादक्षिणेन यज्ञेनेष्ट्वा तेन पुनर्यजेत तत्र तद्दद्याद्यत् पूर्वस्मिन् दास्यन् स्या'दिति तद् यद्युद्गातृप्रतिहर्त्रोरपच्छेदो युगपद्भवति तदा किं प्रायश्चित्तं कर्तव्यं न वे?ति संशये तयोरुभाभ्यां क्रियमाणोऽपच्छेदो नैकेन व्यपदेष्टुं शक्यते तस्माद्यौगपद्ये निमित्तविघातान्न प्रायश्चित्तं न कर्तव्यम् । "स्यादेव यदि कर्तृत्वं सापेक्षमुभयोर्भवेत् । एकैकस्य तु यत्नेन निरपेक्षं जायते ॥ विच्छेदस्तेन कर्तृत्वं द्वयोः प्रत्येकमस्ति न । कालमात्रं तु तत्रैक्यं प्रायश्चित्तमतो भवेत् ॥

यौगपद्येऽपि विप्रति षेधात्प्रायश्चित्तविकल्पाधिकरणम् ।

सू० तत्र विप्रतिषेधाद्विकल्पः स्यात् ॥ २१ ॥

यौगपद्ये प्रायश्चित्तद्वयमापतति तत्किं समुच्चीयतेऽथ विकल्प इति विचारः तत्र विकल्पस्यान्याय्यत्वात् तेन पुनर्यजेतेति प्रयोगद्वयं प्रसज्यात् । पूर्वस्मिन्नदक्षिणम् उत्तरस्मिन् सर्ववेदसमिति उभय सम्भवात्समुच्चय नैतदेवं, यत्र हि प्रयोगे निमित्तं तस्यैव नैमित्तिकं प्रायश्चित्तमङ्गं न प्रयोगान्तरे क्रियमाणेन प्रायश्चित्तेन निमित्तवतः प्रयोगस्य साद्गुण्यं भवति तस्मादेकस्मिन्नेव प्रयोगे द्वयमापततीति सहाशक्यं समुच्चेतुमिति विकल्पः ॥

आनुपूर्व्येणापच्छेदेऽन्त्याय वर्णनैमित्तिकप्रायश्चित्तानुष्ठा नाधिकरणम् ।

सू० पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत् ॥ २२ ॥

१ व्यापन्न-शब्द [illegible] तु तद्वं ।

यत्रानुपूर्व्येणोद्गातृप्रतिहर्त्रोरपच्छेदो भवति तदा किं पूर्वोत्पन्ननिमित्तं प्रायश्चित्तं कार्यं ? उतोत्तरनिमित्त? मिति संशय तत्र पूर्वनिमित्तम सञ्जातविरोधं निर्विघ्नमवगम्यते तद्विरुद्धत्वादुत्तरस्यमवगन्तुमुत्तरम, अतः पूर्वबलीयस्त्वम एव प्राप्ते अत्राभिधीयते नात्र पूर्वबोत्तरस्य ज्ञानस्योत्पत्ति शक्यते निरोद्धुं प्रत्यक्षेण वाक्येन तदेव[1]मुत्पाद्यत एव तच्चोपजायमान स्वविरुद्धं पूर्वज्ञानं बाधमानमेवोत्पद्यते तेनोत्पन्नमपि पूर्वप्रायश्चित्तज्ञानं मिथ्या भवति बाधितत्वादुत्तरस्य तु न किञ्चिद्बाधकमस्ति, न हि पूर्वविज्ञानमुत्तरबाधेनोत्पद्यते तस्यामवस्थायामुत्तरस्यानुपजातत्वात् जाते तूत्तरविज्ञाने जायमानेनैव तेन बाधितं पूर्वविज्ञानमसत्त्वात् कर्मीभूतं नोत्तरं बाधितुं समर्थं तस्मात्पूर्वदौर्बल्यम् । नैमित्तिकशास्त्राणां ह्ययमर्थः प्रागन्यथाकर्तव्योऽपि क्रतुर्निमित्ते सति अन्यथा कर्तव्य इति ततश्च यथा नित्यं द्वादशशतज्ञानमुत्पन्नं पश्चात्यैनैव नैमित्तिकेन सर्ववेदसदानादि ज्ञानेन बाध्यते तथा नैमित्तिकमपि पूर्वं निविष्टमुत्तरेण बाध्यते ॥

उद्गातृकर्तृकापच्छेदेऽपि सर्वस्वदानप्रयोगादानाधिकरणम् ।

सू॰ यद्युद्गाता जघन्यः स्यात् पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं दद्याद्यथेतरस्मिन् ॥२३॥

पौर्वापर्ये जघन्यनिमित्तं प्रायश्चित्तमिति स्थितं तद्यदोद्गाता जघन्यो भवति तदा पुनर्यज्ञे किं सर्ववेदसं देयं ? उत द्वादशशतं ? मिति संशयः, तत्र यत्पूर्वस्मिन् दास्यन् स्यादिति यदेव क्रतुस्वभावतो देयं तदेव प्रतीयते तच्च द्वादशशतं तस्मात्तदेव पुनः प्रयोगे देयमित्येकः पूर्वपक्षः, पूर्वस्मिन् प्रयोगे प्रथमं द्वादशशतं दास्यन्नासीत्प्रतिहर्तरि त्वपच्छिन्ने सर्ववेदसमतः उभयमपि पुनः प्रयोगे यत् पूर्वस्मिन् दास्यन् स्यादिति शब्दवक्त्रत्व तस्माद्विकल्प इति द्वितीयः ॥ सिद्धान्तस्तु द्वादशशतं सर्ववेदसेन बाधितमतो न तद्दास्यन् भवति सर्ववेदसमेव तु दास्यन् भवति, तस्मात्तदेव पुनः प्रयोगे स्यात् । ननु तदप्युद्गातृवधेन बाधितं, नेति ब्रूमः, न ह्युद्गात्रपच्छेदेन पूर्वदक्षिणा बाध्यते किं तर्हि पूर्वस्मिन्प्रयोगे दातव्या

(१) तदेवमुत्पाद्यत इति पर्वति पा ।

सतो दक्षिणा सत्र स्कृत्य उत्तरस्मिन् प्रयोगे निविष्यते? पूर्वप्रयोगे चोद्गात्रपच्छेदवेलायां द्वादशशतं बाधित्वा सर्ववेदसमेव दातव्यमासीत् अतस्तदेव पुनः प्रयोगे देयम् ॥

अहर्गणे अपच्छेदेन सर्वेषामावर्तनाधिकरणम् ।

सू० अहर्गणे यस्मिन्नपच्छेदस्तदावर्तेत कर्मपृथक्त्वात् ॥ २४ ॥

द्वादशाहादिष्वहर्गणेषु यदा कस्मिंश्चिदहन्युद्गात्रपच्छेदो भवति तदा किं कृत्स्नस्याहर्गणस्यावृत्तिः? उत तदेवाहरावर्तेत? इति संशये साधन-निरपेक्षत्वाद्धर्माणां गणस्य च साधनत्वात् तस्यैवादोषस्य संस्थापनं पुनः प्रयोगश्चेति प्राप्तेऽभिधीयते 'अरूढत्वात् समूहस्य न फलं प्रति चोदना। यागस्य चोदना तत्र यागाः प्रत्यकमेव ते। अतो मिथोऽनपेक्षास्ते यागाः स्वाङ्गसमन्विताः फलं संहत्य कुर्वन्ति स्वापूर्वद्वारमाश्रिताः। तेन यस्मिन्नपच्छेदस्तदावृत्तिगुणान्वितम् अनावृत्तिगुणैरन्यैः संहत्य कुरुते फलम् ॥

इति शास्त्रदीपिकायां षष्ठस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठाध्याये षष्ठः पादः प्रारभ्यते ॥

सत्रे समानकल्पानां सहाधिकाराधिकरणम् ।

सू० सन्निपातेऽवैगुण्यात् प्रकृतिवत्तुल्यकल्पा यजेरन् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरुषभेदेन कल्पभेदः समाम्नातः "राजन्यवासिष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादन्येषाम्" इत्यादि, स दीक्षणीयादिष्वनिर्दिष्टः सत्रेष्वनेककर्तृकेषु प्राप्तस्तत्र संदिह्यते ॥ किं भिन्नकल्पा अपि संहत्य सत्रमासीरन् उत तुल्यकल्पा एवेति तदर्थमिदं विचार्यते किं वासिष्ठादयो नाराशंसाङ्गत्वेन कर्तारो विधीयन्ते? उत वासिष्ठानुद्दिश्य नाराशंसादि तादर्थ्येन विधीयत इति, तत्र वासिष्ठार्थत्वेन विधाने फलकल्पनाप्रकरणबाधाच्च वासिष्ठादय एव नाराशंसाङ्गत्वेन विधी-

यन्तो, षष्ठी च सम्बन्धवाचिनी सत्रेषु च सत्रिणां प्रत्येकमेव कर्तृत्वमिति स्थितम् ॥ अतस्तत्र वासिष्ठावासिष्ठे क्रियमाणे नाराशंसो वासिष्ठेनापि तावत् क्रियत एवेति, अविगुणास्तया तनूनपाद्यन्यतोऽप कञ्चित्कल्पमाश्रित्य भिन्नकल्पा अप्यधिक्रियेरन् इत्येव प्राप्ते ब्रूमः वासिष्ठादीन् स्वामित्वेनोद्दिश्य तादर्थ्येन नाराशंसादि विधीयते, तादर्थ्यं च क्रतूपकारद्वारेणाऽप्युपपन्नमिति न फलकल्पनापत्तिः, एवं च धात्वर्थस्यान्यत्र विधानात्स निकृष्टविधिर्भवति यथानोद्देशेन तु वासिष्ठादिविधौ धात्वर्थोऽन्यस्य विधानाद्विप्रकृष्टार्थविधानं स्यात् अतः सत्रेऽन्यतरकल्पाश्रयणेऽन्येषां तेन क्रतूपकारालाभाद्विगुणः क्रतुर्न फलं साधयेत्, तस्मात्तुल्यकल्पानामेवाधिकारः ॥

भिन्नकल्पयोरपि राज्ञपुरोहितस्य च कुलापत्तेऽधिकाराधिकरणम् ।

सू० वचनात्तु द्विसंयोगस्तस्मादेकस्य पाणित्वम् ॥ २ ॥

"एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाता"मित्यत्र संशयः किमयं षष्ठीतत्पुरुषैकशेषः, राज्ञः पुरोहितो राजपुरोहितः राजपुरोहितश्च राजपुरोहितश्च राजपुरोहिताविति, ततश्च राजद्वयसम्बन्धिनोर्द्वयोः पुरोहितयोरधिकारः? उत कृतैकशेषेण सुपदेन तत्पुरुषो, राज्ञः पुरोहितौ राजपुरोहितौ? विति, ततश्चैकराजसम्बन्धिनोर्द्वयोरधिकारः? उत कर्मधारयः? राजात्मकौ पुरोहिताविति, अथवा द्वन्द्वो राजा च पुरोहितश्चे? ति, तत्र युगपद्द्व्यधिकरणे द्वन्द्वः, तेन पदद्वयमपि लक्षणावृत्ति स्यात् अतस्तत्पुरुषोऽप समासात्परत्र द्विवचनं तदर्थस्येव द्वित्वमाह तस्माद् राजद्वयसम्बन्धिनौ द्वौ । यद्वा पुरोहितपदाद् द्विवचनं तदर्थस्यैव द्वित्वमाह राज्ञः पुरोहितौ द्वाविति, एतस्मिंस्तु पक्षद्वये पूर्वपदं लक्षणावृत्ति स्यात् । किञ्च नैकस्य राज्ञः पुरोहितद्वयमस्ति पुरोहितं वृणीत इत्युपादीयमानस्यैकत्वस्य विवक्षितत्वात् प्रथमपक्षे राजपदमनर्थकं राज्ञ एव पुरोहितोऽस्ति नान्यस्य अतोऽव्यभिचाराद्विशेषणं सदनर्थकं राजपदं स्यात्, अतः कर्मधारयोऽस्तु सोऽपि न राज्ञः पुरोहितत्वाभावात्, ब्राह्मण एव पुरोहितत्वेन वरीतव्य इति श्रूयते, तस्माद् द्वन्द्वः प्रथमः, न च तत्र कस्यचिल्ल-

तथा युगपदधिकारो द्वन्द्व इत्यस्यापवादादित्युक्तं तन्त्ररत्ने, तस्माद्राज्ञः पुरोहितस्य चात्र भिन्नकल्पयोरेव सतोर्वचनादधिकारः ॥

सत्रे ब्राह्मणमात्रस्याधिकाराधिकरणम् ।

सू॰ सत्राणि सर्ववर्णानामविशेषात् ॥ ३ ॥

सत्रेषु किं त्रयाणामपि वर्णानामधिकारः उत ब्राह्मणस्यैवेति विचारः, तदर्थं किं ये यजमानास्त ऋत्विज इत्यनेनार्त्विज्यं यजमानसंस्कारत्वेन विधीयते? उत यजमाना आर्त्विज्याङ्गत्वेनेति चिन्त्यते ' सत्राणि सर्ववर्णानां भवेयुरविशेषतः । ऋद्धिकामादिवाक्येषु विशेषः श्रूयते न हि ॥ प्राप्तेषु त्रिषु वर्णेषु यच्छब्देनोपबन्धनात् । संस्कारार्थतया तेषामार्त्विज्यमुपयुज्यते ॥ प्रधानभूतैरेव च तैः क्रियमाणमार्त्विज्यं न गुणभूतानध्यर्थं कर्तॄनपेक्षते गुणकर्तृपरिच्छेदेन ब्राह्मण्यमार्त्विज्याङ्गं तदभावे तदपि द्वाराभावात् सत्रे प्राप्नोति, तस्मात् त्रयाणामधिकार इति प्राप्ते ब्रूमः "नार्त्विज्यं यजमानानां संस्कारत्वेन चोद्यते । तथा ह्यप्रकृतं कार्यमार्त्विज्यस्य प्रसज्यते" । तेन यच्छब्दयोगेऽपि सोऽयं स्वामिनामिह । आर्त्विज्यमेव तूद्दिश्य यजमानविधिर्भवेत् ' ॥ प्रकृतितश्च द्वौ धर्मावार्त्विज्याङ्गत्वेन प्राप्तौ अन्यकर्तृकता ब्राह्मणकर्तृकता च, तत्रान्यकर्तृकता ये यजमानास्त ऋत्विज इत्यनेन बाधिता ब्राह्मणकर्तृकतायास्तु न किञ्चिद् बाधकमस्ति, ऋद्धिकामादिशब्दानां ब्राह्मणत्वाविरोधात् तस्मात्प्रकृतितः प्राप्तं ब्राह्मणकर्तृकत्वं वाचनिकं च यजमानकर्तृकत्वम् उभयं समादधतु ब्राह्मणा एव सत्राण्यासीरन्निति ॥

सत्रे विश्वामित्रस्य यजमानस्यानधिकाराधिकरणम् ।

सू॰ वासिष्ठानां वा ब्रह्मत्वनियमात् ॥ ४ ॥

ब्राह्मणानामपि किं सर्वेषामधिकारः? उत वासिष्ठानां तत्समानकल्पानां च? यद्वा वैश्वामित्राणां तत्समानकल्पानां चेति संशय, तत्र विशेषाश्रवणात् सर्वेषां वासिष्ठाः ब्रह्माण इति हेतोः यस्मात् ब्रह्मत्वमार्त्विज्यावश्यं वासिष्ठेन भवितव्यम् अतस्तत्समानकल्पानामधिकार, न सर्वेषाम् किंच-

(१) ब्राह्मण्यमार्त्विज्याङ्गं म॰ पा॰ ।

स्तोमभागमधीयीत स एव वासिष्ठ इत्यवासिष्ठस्यापि स्तोमभागविद्यो ब्रह्मत्वस्यानुज्ञानादवश्यम्भावी वासिष्ठः, वैश्वामित्रो होतेति वचनात् हौत्रमवश्यं वैश्वामित्रेणैव कर्त्तव्य, न च भिन्नकल्पनामधिकारोऽस्तीति स्थितमाद्ये, तस्माद्वैश्वामित्रस्य तत्समानकल्पानां च सत्रेऽधिकार. ॥

सत्रे आहिताग्नेरेवाधिकाराधिकरणम्।

सू० विहारस्य प्रभुत्वादनग्नीनामपि स्यात् ॥ ५ ॥

किमनाहिताग्नीनामपि सत्राऽधिकार उताहिताग्नीनामेवे? ति संशय. तत्राग्नीनां पदार्थत्वाद्यस्य कस्य चिदग्निषु साधितं कर्म सर्वेषां फलं साधयति ध्रुवम् चौदुम्बरीव येन केनचिद्यजमानेन मिता, तस्माद्येनकेनचिदाहिताग्निना सहत्याऽनाहिताग्नयोऽप्यासीरन्, नैवम् दृष्टिपूर्वकता सोमविकाराणामग्नस्थिता। इष्टौ चानाहिताग्नीनां न कथञ्चिदधिक्रिया। आधानुसम्भवः कार्यं नान्येषां साधयन्ति च। उपपादहविशेषेण कर्तुरेव फलान्वयात् आदधीतेत्यात्मनेपदादाधातुरेवाधानफलेन भवितव्य, कर्मयोग्यता चाग्नीना फलमतोऽन्येनाहिता अन्यस्य कर्म न साधयन्ति, तस्मादनाहिताग्नीनामनधिकारः, यजमानसंमितौदुम्बरी तु शास्त्रार्थो येन केनचिदपि प्रकृतप्रयोगगतेन यजमानेन सम्पाद्यत इति वैषम्यम् ॥

जुह्वादीनां साधारणत्वाधिकरणम्।

सू० जुह्वादीनामप्रयुक्तत्वाद्यथाकामी प्रतीयेत ॥ ६ ॥

जुह्वादिपात्रेषु चिन्ता, किं यस्य कस्यचित्पात्रैः सत्रं प्रयोक्तव्यम्। उतान्यानि साधारणानि उत्पाद्यानी? ति, तत्राग्निवदुपपादहविशेषविरोधाभावात् यस्य कस्यचित्पात्राणि भवेयुः सत्यमयं विरोधो नास्ति किं त्वाहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च दहन्तीति तथा दक्षिणे हस्ते जुहूमासादयेदित्यादिवचनैः पात्राणा दाहे गुणभावः सादनप्रतिपत्तिश्च विधीयते, तद्यदि कस्यचित्पात्रैरुपक्रान्ते प्रयोगे तस्य यजमानस्य दिष्टगतिः स्यात् ततस्तस्य संस्कारः पात्राणा च प्रतिपत्तिर्हीयेत, यदि तु नैदेष्येत तदा प्रक्रान्त. प्रयोगो विगुणः स्यात्, तस्मात्साधारणान्युत्पाद्येरन् ॥

विकृतसप्तदशसामिधेनीषु वर्णत्रयाधिकाराधिकरणम् ।

सू० पुरुषकल्पेन वा विकृतौ कर्तृनियमः स्याद् यज्ञस्य तद्गुणत्वादभावादितरान् प्रत्येकस्मिन्नधिकारः स्यात् ॥ ७ ॥

यास्विष्टिषु अध्वरकल्पादिषु सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयादिति श्रुतं तासु किं वैश्यस्यैवाधिकारः? उत त्रयाणामपी?ति, संशये दर्शपौर्णमासप्रकरणपठितेन सप्तदश वैश्यस्येति वाक्येन साप्तदश्याङ्गत्वेन वैश्यो विधीयते कर्ता, न च प्रकृतौ साप्तदश्यमस्तीति यत्राध्वरकल्पादौ तद्विहितं तत्रैव वैश्यविधिस्तेन वैश्यकर्तृकसाप्तदश्याङ्गत्वादध्वरकल्पादौ वैश्यस्यैवाधिकारः, मैवं 'प्रकृतौ हि श्रुतं वाक्यं ततो नोत्कर्षमर्हति। तस्माद्वैश्यानुवादेन साप्तदश्यं विधीयते' तच्च वैश्यनिमित्तत्वात्पाञ्चदश्यस्य बाधकं वैकृतैर्वचनैः साप्तदश्यं क्रत्वङ्गमुच्यते, तदनैमित्तिकत्वेन त्रयाणां न विशिष्यते, तस्मादध्वरकल्पादौ त्रयाणामधिकारिता ॥

इति शास्त्रदीपिकायां षष्ठस्य षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठस्य सप्तमः प्रारभ्यते ॥

विश्वजिति पित्रादीनामदेयत्वाधिकरणम् ।

सू० स्वदाने सर्वमविशेषात् ॥ १ ॥

विश्वजिति 'सर्वस्वं ददाती'ति श्रुतं, तत्र किं ज्ञात्यादीनामपि स्व-शब्दवाच्यानां दानं? उत धनस्यैव यत्रास्य स्वामित्वमिति संशये सर्वेषां स्व-शब्दवाच्यानां दानमविशेषात्, शक्यन्ते च पित्रादयोऽपि परविधेयाः कर्तुं परस्वत्वापादनं हि दानम् अतः पित्रादयोऽपि देयाः, नैतदेवं न हि शक्यन्ते दातुं स्वत्वत्यागपूर्वकं हि परस्वत्वापादनं दानं, न च दीयमानोऽपि पिता न पिता भवति, यत्र तु प्रभुत्वयोगेन स्व-शब्दवृत्तिस्तच्छक्यं दातुं, तस्मिन् हि दत्ते पूर्वस्य स्वामित्वं निवर्तते परस्य च स्वामित्वमुपजायते, किञ्चायं स्व-शब्दोऽपि भिन्नया शक्त्या ऽऽत्मात्मीयज्ञातिधनेषु वर्तते तत्रैकस्मिन् प्रयोगेऽस्यैकः एवार्थः, तत्र धनस्य दानसम्भवात्तद्विषय एव स्वशब्दस्तस्माद्धनस्यैव दानं न पित्रादीनाम् ॥

विश्वजिति पृथिव्या अदे यत्वाधिकरणम् । सू० न भूमिः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ २ ॥

येयं महापृथिवी सा देया नेति सापि सार्वभौमस्य धनमिति मन्यमानो दानमाह नासौ कस्यचित् स्वं, राज्ञ हि स्वविषयपरिपालन-कण्टकोद्धरणशक्तित्वेन कर्षकादिभ्यः करादानं दण्ड्येभ्यश्च दण्डादान-मिति एतावान् सम्बन्धः, न स्वामित्वमतो न सार्वभौमो महापृथिवीं दद्यान्माण्डलिकश्च मण्डलम् ॥

विश्वजिति अश्वादीनाम देयताधिकरणम् । सू० अकार्यत्वा(१)त्ततः पुनर्विशेषः स्यात् ॥ ३ ॥

विश्वजित्येव "न केसरिणो ददाती"ति हि श्रुत तत्र केसरिणो दानं नेति विहितप्रतिषेधात् पक्षे दानं पर्युदासत्वयम् अपि तु वाक्य-शेषः स्यादित्यनेन न्यायेन अयं च तस्यैव न्यायस्य प्रपञ्च प्रसङ्गादिहोक्तं ॥

विश्वजिति विद्यमानाना मेव सर्वस्वाना दानाधिकरणम् । सू० नित्यत्वाच्चानित्यैर्नास्ति सम्बन्धः ॥ ४ ॥

"सर्वस्वं ददाती"ति किं यत्पुरुषस्योपभोग्यं स्वं कुप्याकुप्यशयनास-नगवादि तत्सर्वं ददातीति शास्त्रार्थे, ततश्च यस्यापि यन्नास्ति सोऽपि तदर्जयित्वा दद्या? दुत यद्यस्य विद्यते तत्सर्वं ददाती? ति संशये यत्सर्वं स्वं तद्दद्यादिति अत्यर्थविधिलिप्सया दानविधिं मन्यते, चोदकेन तु दानस्य प्राप्तत्वाद्यस्य यद्स्ति स तस्मिन् द्वादशशतमात्रं दातुं प्रवृत्तः सन् सर्वं दद्यादिति सर्वता विधीयते, किञ्चाय सर्व-शब्दः प्रसिद्ध-स्वत्वेष्वेव सर्वेषु उपपद्यत्वाच्चासिद्धस्व त्वानानामाक्षिपत्यर्जन, तस्मादर्ज-यित्वा देयम ॥

विश्वजिति धर्मार्थसेवक शूद्रस्यादेयताधिकरणम् । सू० शूद्रश्च धर्मशास्त्रत्वात् ॥ ५ ॥

धर्मार्थं परिचारकत्वेन यजमानमुपास्यते यः शूद्रः स किं देयो न वेति सर्व-शब्दानुग्रहात्परविधेयीकरणसम्भवाच्चादेयः, स्वत्वाभावाद निच्छया परवश्यत्वानभ्युपगमसम्भवाच्चादेय', दासस्तु देय एव ॥

(१) अकार्यत्वाच्चेति पा ।

विश्वजिति दक्षिणाकाल विद्यमानानामेव सर्वस्वानां देयताधिकरणम् ।

सू० दक्षिणाकाले यत्स्वं तत्प्रतीयेत तदा न संयोगात् ॥ ६ ॥

किं दक्षिणाकालात्प्रागेव यागोपयोगमपि धनमनुपयुज्य प्रयत्नेन धारयित्वा देयं ? यदपि भावित्वेन निश्चितं तदसदपि देयं ? उत यद्दक्षिणाकालेऽवस्थितं तदेव देयं ? मिति संशये, सर्व-शब्दानुग्रहाय भूतभाविनोरपि दानं दक्षिणाकालीने एव सर्वस्वोपपत्तेर्न धारणप्रयुक्तिर्भाविनश्च तदानीं स्वत्वाभावादशक्यमेव दानम् ॥

विश्वजिति दक्षिणोत्तराङ्गानामनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अशेषत्वात्तदन्तः[1] स्यात्कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात् ॥ ७ ॥

प्रकृतौ कर्मारम्भ एव त्रिधा यजमानेनात्मीयं धनं वचनग्रहणाद् व्यवस्थापितम्, इदं मे भृत्यार्थमिदं क्रत्वर्थमिदं दक्षिणार्थं च, तत्र दक्षिणार्थं सत्यमेव द्वादशशतं दत्तम्, इह तु किं त्रिविधमपि दातव्यं कर्मशेषं चोत्स्रष्टव्यम् ? उत यावता क्रतुशेषं निर्वर्तते तावच्छिष्ट्वाऽन्यत्सर्वं देयं ? उत यद्दक्षिणार्थं निहितं तदेव सर्वं देयं ? मिति संशये, "प्रत्यक्षवचनाद्दिष्टसर्वदानविरोधतः चोदकावगतं कर्म शेषं लभ्येत दुर्बलम् ॥ प्रधानत्वात्क्रतोर्नैव दानं तद्बाधनक्षमम् । किन्त्वेतु क्रतवे शिष्ट्वा सर्वमन्यत्प्रदीयते ॥ दक्षिणार्थेन निर्दिष्टं प्राप्तं द्रव्यमनूद्य तु । विधेयं सर्वतामात्रं लाघवं हि तथाविधेः ॥

अहर्गणस्थेऽपि विश्वजिति सर्वस्वदानाधिकरणम् ।

सू० अहर्गणे च तद्धर्मः स्यात्सर्वेषामविशेषात् ॥ ८ ॥

अस्त्यष्टरात्रोऽहीनः तस्य विश्वजित्प्रथममहस्ततोऽभिप्लवः षडहस्ततोऽभिजित्तत्र विश्वजिति संशयः, किं द्वादशशतं दक्षिणा स्यात् ? उत सर्वस्वं दक्षिणे ? ति, तत्र "गणेषु द्वादशाहस्य विध्यन्तः स्थापयिष्यते । द्वादशं शतं ज्योतिष्टोमात्सत्रातिदिश्यते । विश्वजित्यपि सैव स्याद्दक्षिणा गणवर्तिनी । नामातिदेशाबलत्वात्सर्वस्वं त्वेव दक्षिणा । इदं च प्राप्तिमात्र

---

१ तदन्तः स्यादिति पा ।

परमधिकरणं, प्राप्तं विश्वजिति सर्वस्वं बाधित्वा इतरेषां सप्तानामन्हां द्वादशशतदक्षिणानां भूयसां साधर्म्याद् द्वादशशतमेव देयमेकैव च तत्रैव सर्वेषामेकप्रयोगवर्तिनां दक्षिणा न पृथक् पृथक् प्रदातव्या, तस्माद् भूयोऽनुग्रहाय द्वादशशतमेव देयम् ॥

विश्वजिति द्वादशशतन्यून-धनस्यानधिकाराधिकरणम् ।

सू० विकारः सन्नुभयतोऽविशेषात् ॥ ९ ॥

सर्वस्वदान एव संशयः किं यस्य द्वादशशतान्न्यूनं धनं सोऽपि तावन्मात्रं सर्वस्वं दत्त्वाऽधिक्रियते ? उत यस्याधिकं स एवेति "ततो न्यूनेऽधिके वापि सर्व–शब्दोपपत्तितः । उभयोरधिकारः स्यान्न न्यूनाधिकदायिनोः । इदं तु प्रकृतेः प्राप्तं सर्वदानं नियम्यते । तत्र चानतिसिद्ध्यर्थमधिकं सर्वमीरितम्" ॥ ज्योतिष्टोमे हि द्वादशशतं विधाय पश्चादुक्तं यद्येतावता ऋत्विजो न नमेयुरपि सर्वस्वेनेति द्वादशशतादसिद्धां वा नतिं ततोऽधिकमेव सर्वस्व साधयितुं शक्नुयान्न न्यूनमतः प्रकृतौ तावद् द्वादशशताधिकमेव सर्वस्वं, यच्च प्राकृतं तस्यैव नियममात्रमिह क्रियते, तस्मादधिकदानेनैवात्राधिकारः ॥

प्राधाने परिमितं देयमित्यनेन सङ्ख्यान्तरविधानाकरणम् ।

सू० अपरिमाणे शिष्टस्य[1] सङ्ख्याप्रतिषेधस्तच्छ्रुतित्वात् ॥ १० ॥

प्राधाने श्रुतम् "एका देया षड् देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देयाः शतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं देय"मिति, तत्रापरिमित देयमिति किं पूर्वोक्तैकादिपरिमाणप्रतिषेध? उतायमपि सङ्ख्यान्तरविधि ? रिति संशयः, तत्रावयवव्युत्पत्त्या परिमाणशून्यमुच्यते, न च परिमाणशून्यस्य दानं सम्भवति, अतः प्रकृतपरिमाणशून्यमुच्यते ततस्तस्य प्रतिषेधः, उच्यते बहुवचनेऽयं समुदायप्रसिद्धा, सा चावयवप्रसिद्धेर्बलीयसी, न चातथ्यात्मिका रूढिः सुज्ञातपरिमाणेष्वपि बहुत्वमात्रेणापरिमित–शब्दप्रयोगात् तस्मादयमपि सङ्ख्यान्तरविशिष्टदानविधिः ॥

१ अपरिमिते शिष्टस्येति पा. ।

अपरिमित शब्दस्य सहस्राधिकस्य बहुत्वाधिकरणम्

सू० अनियमो, विशेषात् ॥ ११ ॥

बहुत्वविधिरपरिमित-शब्दे प्रयोगात् तस्मादयमपि इति स्थितम् किं तत्सहस्रान्न्यूनमधिकं वा ? उताधिकमेवेति संशये अर्थोगपि बहुत्व सम्भवादनियमः, नैवम् 'अ परिमितो हि बहुर्थे सहस्रापेक्षया भवेत्'। तस्मा त्तत्तरनिर्दिष्टात्सहस्रादधिकस्तत ॥

इति हस्तस्यादिपरकृतिषु पराकल्पानामथवादताधिकरणम् ।

सू० परकृति-पुराकल्पमनुष्यधर्मः स्यादर्थाय ह्यनुकीर्तनम् ॥ १२ ॥

दर्शपौर्णमासयोः श्रुतम इति ह स्माह बर्कुर्वार्ष्णिर्माषानेव मह्यं पचतेति स विधिः ? स्तार्थवादः ? इति संशये विधिरर्थवत्त्वादनुवादमात्र इत्य र्थकमित्योद्भवपाधिकरणपूर्वपक्षे स्थित तमेव पूर्वपक्ष मनुष्यधर्मः स्यादिति स्मारयित्वा कृत्वाचिन्तया अधिकारश्चिन्त्यते यदा विधिस्तदा किं वार्ष्णि गोत्राणाम् ? उत सर्वेषा ? मिति वार्ष्णिकर्तृकत्वश्रवणात तद्गोत्राणामेव स्यात नैव स्तुत्यस्य विधिर्न स्तुत्युपायस्य, न चात्र वार्ष्णिकर्तृकोमाषपाक स्तूयते अन्यस्य स्तावकस्याभावात किन्तु वार्ष्णिकतत्वेन करणेन माष पाक स्तूयते अन्यस्य स्तावकस्याभावात किन्तु वार्ष्णिकतत्वेन करणेन माषपाकस्य स्तुतिरतो माषपाकमात्रविधानात् सर्वेषामधिकार अर्थ वादो इति कृत्वाचिन्तोद्घाटनम् ॥

सहस्रसंवत्सर-शब्दस्य सहस्रदिनपरताधिकरणम् ।

सू० सहस्रसंवत्सरं तदायुषामसम्भवान्मनुष्येषु ॥ १३ ॥

पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृत संवत्सरा पञ्चपञ्चाशत पञ्चदशा पञ्चपञ्चाशत सप्तदशा पञ्चपञ्चाशत एकविंशा विश्वसृजामयन सहस्र संवत्सरमिति किमस्मिन सत्रे ये गन्धर्वादय सहस्रायुषस्तेषामधिकार ? उत मनुष्याणा मेव यदा मनुष्याणा तदा किं रसायनादिसम्पादितसहस्रा युषा ? उत कुलकल्प ? उत विश्वसृजामयन कुर्वता सहस्रायुष्ट्वपद्भाद्ध तीयाना यतानामधिकार ? उत मासेषु संवत्सरशब्दमाश्रित्य सुखेनाय

मनुष्याधिकारः? उत द्वादशरात्रिषु संवत्सरशब्दः? उत दिवसेष्विति पक्षाः तत्र मनुष्याणां सहस्रायुष्ट्वासम्भवात् श्रुतिवचनादन्येषामधिकारः तेषां त्वग्न्युपसंहारासामर्थ्यान्मनुष्याणामेव रसायनलब्धसहस्रायुषां रसायनस्यैतावदायुः सम्पादनासामर्थ्याच्छतायुः पुरुष इति श्रुतेः कुलकल्पः "शास्त्रफलं प्रयोक्तरी"ति न्यायात्स्वयंकर्मानुष्ठायिना फलं न त्रिकालानुष्ठायिनाम् अतो न कुलकल्पः, सत्रारम्भादेव तु सहस्रायुष्ट्वं कल्प्यतामितीदमर्थो सम्भवादेवानुपपन्नं तस्मात्पञ्चपञ्चाशत इति यजमानाभिप्राया सङ्ख्या, एकोऽपि त्रिवृत्स्तोमकयागयुक्तः संवत्सरः पञ्चपञ्चाशत्सङ्ख्याके प्रत्येकं कर्तृभूते सम्बध्यमानस्तत्सङ्ख्यो भवति यथा पञ्चदशाहयोऽपीति, तेन चतुस्संवत्सरमिदं सत्रम् अष्टौ तृतीयैर्यजमानशतैः क्रियमाणं सहस्रसंवत्सरमिति कथ्यते अयमपि पक्षो बुद्ध्यारोहमनारूढः "चतुर्विंशतिपरमाः सप्तदशावराः सत्रमासीर"न्निति वचनविरुद्धत्वादनभ्युपगमः, तस्मात्सङ्ख्याशब्दं संवत्सरशब्दं वा गौणमाश्रित्यात्र मनुष्याधिकारः समाश्रयितव्यः, तत्रापि सङ्ख्याशब्दस्य मुख्यत्वादेकार्थनिश्चयसामर्थ्याच्च न व्यावर्त्यता, संवत्सरपदं तु जघन्यत्वात् सौरचान्द्रमसाद्यनेकार्थसाधारण्येनार्थनिश्चयासामर्थ्याद्गौणं भवति, तत्र यो मासः स संवत्सर इति दर्शनान्मासेषु तत्राप्यशक्तिसादृश्यस्यैव न ह्याधानादूर्ध्वं सहस्रमासं जीवनं सम्भवति तस्मात्संवत्सरप्रतिमा वै द्वादशरात्रय इति प्रयोगात् द्वादशरात्रिषु संवत्सरशब्दः प्रतिमाविशेषणं चात्र संवत्सरशब्दः, न तस्य द्वादशरात्रिषु प्रयोगः तस्मात् त्रिंशदादिशब्दसामञ्जस्याद्दिवसेषु संवत्सरशब्दः त्रिवृदादिपदैः स्तोमविशिष्टमहरुच्यते नाहः सङ्घस्ततोऽहस्सु गौणी संवत्सराभिधा ॥

॥ इति शास्त्रदीपिकायां षष्ठस्य सप्तमः पादः ॥

अथ षष्ठाऽध्यायस्याष्टमः पादः आरभ्यते ।

अनाहिताग्नेरेव चतुर्थी-होमाधिकाराधिकरणम् ।

सू॰ इष्टिपूर्वत्वादक्रतुशेषो होमः संस्कृतेष्वग्निषु स्यादपूर्वोऽप्याधानस्य सर्वशेषत्वात् ॥ १ ॥

सन्ति चतुर्होतृमन्त्रका मन्त्राः सोर्जपहोमाः' पुरुषार्थतया विहिताः "चतुर्होतारं प्रयुञ्जीत चतुर्होत्रा प्रजाकामो जुहुया"दिति ये होमास्ते कि माहिताग्न्यधिकाराः आहवनीये कार्याः? उतानाहिताग्न्यधिकाराः लौकिके ऽग्नौ स्युरुतोभयाधिकाराः? इति, संशयः तदर्थमिदं विचार्यते यदा वा अना हिताग्निरिष्टिरिति वचनं जपाभिप्रायमनुवादमात्रमनाहिताग्निर्वा होमे ष्वधिकारप्रदर्शनपरमिति, तत्र विध्यश्रवणादनुवादो जपविषय, इष्टिश ब्दश्च जपविषय एव स्तुत्यर्थतया प्रयुक्तस्तथैव वचनव्यक्ति[1] यैषाऽनाहि ताग्ने क्रिया जपात्मिका सेष्टिरिति, सत्यमेवा वचनव्यक्तिरियमपि तु सम्भवति यैषा चतुर्होत्रहोमात्मिकेष्टि' साऽनाहिताग्नेरिति, पूर्वस्यामा हिताग्न्यधिकारा होमा उत्तरस्यामनाहिताग्न्यधिकाराः, न चान्यतरा नि र्द्धार्यन्ते तस्मादुभयाधिकारा इति प्राप्ते उच्यते, "वचनस्यार्थवत्त्वायाना हितानिरिष्टिरपि ॥ आहत्य च तदर्थास्ते चोदिता नान्यगामिन पश्चौ श्रुत्याऽनाहिताग्ने शेषत्वेन गम्यमानानार्थसामाजिकमाहिताग्निमालम्बते, तस्मादनाहिताग्न्यधिकाराः ॥

अनाहिताग्न्युपनयनहोमाधिकरणम् ।

सू० उपनयन्नादधीत होमसंयोगात् ॥ २ ॥

उपनयनाङ्गभूता माणवककर्तृका आचार्यकर्तृकाश्च होमा किमाह वनीये स्युः? उत लौकिकाग्नावि ति संशये पूर्ववद्वचनादाहवनीये स्युः माणव कार्थाश्च ते होमास्तदधिकाराः अध्ययनाङ्गभूतोपनयनार्थत्वादत एव च ते माणवकाग्नौ कर्तव्या इति माणवक प्रागुपनयनादादधीत तदर्थं च भार्या मुद्वहेत, या तु 'स्नात्वा भार्यामधिगच्छे'दिति स्नातोत्तरकाला दारक्रिया साऽपत्यार्था भविष्यतीति प्राप्ते ब्रूम ॥ आधानस्य विद्वदधिकारित्वाद्विद्या- याश्चापनयनाधीनत्वादुपनयनात्प्रागाधानाधिकारसम्भव ॥ किञ्च कर्मा- र्थैव दारैरपत्यमपत्यार्थं कर्म सिध्यतीति नार्थं पृथग् दारक्रियया, य एव रत्यपत्यकर्मार्थेन दारसङ्ग्रहः प्राप्तस्तस्यैव कालविधि स्नात्वा भार्या

१ तथैवा वचनव्यक्ति ।

मधिगच्छेदिति, तस्मात् प्राग् दारसंग्रहः, तदभावे चाधानासम्भवाल्लौकिक एवाग्नौ उपनयनहोम ॥

अनाहितेऽग्नौ स्थपतीष्ट्य-धिकरणम्।

सू० स्थपतीष्टिः प्रयाजवदग्न्याधेयं प्रयोजयेत्तादर्थ्याच्चापवृज्यते ॥ ३ ॥

"एतया निषादस्थपतिं याजयेत्" इति स्थपतीष्टिः, किमाहितेष्वग्निषु स्यात्? उत लौकिके? इति संशये प्रकृतेराहवनीयादिप्राप्तेराहवनीयादीनां चाधानाधीनत्वादसत्यपि स्थपतेराधानविधावियमेवेष्टिराधानं प्रयोजयेत् इति प्राप्त उच्यते यदा ह्याधानस्य न सातिरुद्धिरभविष्यत्तदा याज्ञिकलोकप्रयोगादत्त गार्हपत्यमादधाति दिवाऽऽहवनीयमित्यादिवेदवाक्यपर्यालोचनया धानक्रियानिमित्तत्वं पावकादिवदाहवनीयादिशब्दानामाश्रित्य स्थपतिराहवनीयार्थमाधानमकरिष्यत यदा तु वसन्तादिविधानानि आधानविधायकानीति द्वितीये स्थितं, तदा तद्विहिताधानजन्याग्निगतसंस्कारवाचित्वादाहवनीयादिशब्दानां स्थपतिकृतेन चाधानेनाविहितेन तत्संस्कारविधानावगमादाधानाप्रसम्भव, तस्माल्लौकिके स्यात् ॥

अनाहितेऽग्नावत्रकीर्णिव्रतानुष्ठानाधिकरणम्।

सू० अवकीर्णिपशुश्च तद्वदाधानस्याकालत्वात् ॥ ४ ॥

"यो ब्रह्मचार्यवकीर्णि स नैर्ऋतं गर्दभं पशुमालभेत" इति किमयं याग आहवनीयादिषु? उत लौकिके इति संशये ब्रह्मचारिणस्त्रैवर्णिकत्वाद्विद्यावत्त्वाद्वार्याधिगमसम्भवादाधानमुपपन्नम्, अत आधायाग्निं प्रायश्चित्ते प्रवर्तेत, नैव न ह्यस्याधकरकृत ब्रह्मचर्यस्य विप्लवमवसमाधाय गार्हस्थ्यप्रवेश सम्भवति "अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशे"[1]दिति विधानाच्चापत्नीकस्याधानमस्तीति लौकिकेऽभावय पशुर्लौकिकश्चाचारात्माप्त ॥

दैवकर्मणामुदगयनादिकालताधिकरणम्।

सू० उदगयनपूर्वपक्षाहः पूर्वाह्णेषु दैवानि, स्मृतिरूपान्यार्थदर्शनात् ॥ ५ ॥

---

१ गृहस्थाश्रममाविशेदिति पा०।

उपनयनचौलादीनि किं सर्वकालेषु? उतोदगयनादि? ष्विति संशये ऽविशेषात्, सर्वदैवाधिकारः, स्मृतेस्तु उदगयनादिष्वेव प्रयुदितानि ॥

पित्र्यकर्मणोऽपरपक्षादिकालताधिकरणम् ।

सू० इतरेषु तु पित्र्याणि ॥ ६ ॥

पित्र्याणि तु श्राद्धादीनि अपरपक्षादिषु स्मृतेरेव ।

ज्योतिष्टोमे याच्ञाक्रयणयोर्नित्यताधिकरणम् ।

सू० याच्ञाक्रयणमविद्यमाने लोकवत् ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमे याच्ञाक्रयणमाम्नातं "द्वादशरात्रीर्दीक्षितो भृतिं वन्वीते"ति याच्ञा, "अरुणया पिङ्गाक्ष्या क्रीणाती"ति क्रयः, तत्र संशयः किं यस्य दक्षिणाद्रव्यं नास्ति सोमश्च तस्येदं याच्ञाक्रयणम्? उत विद्यमानेऽपी?ति तत्र द्रव्यार्थं याच्ञाक्रयणमविद्यमानद्रव्यस्य स्यात् द्रव्यवतस्त्वनर्थकं, तस्माच्च तस्य याच्ञादावधिकारः, स्यादेव यदि द्रव्यमात्रप्रयुक्तं स्यादपूर्वप्रयुक्तं त्विदम् अतो ऽनेन विना ऽपूर्वमेव वैगुण्याच्चोत्पद्यते, तस्मान्नित्यं याच्ञाक्रयणम् ॥

ज्योतिष्टोमादिषु पयोव्रतादीनामपि नित्यताधिकरणम् ।

सू० तथा भक्षप्रैषाच्छादनं संज्ञप्तहोमद्वेषम् ॥ ८ ॥

"पयोव्रतं ब्राह्मणस्ये"ति भक्षः किमविद्यमाने भक्षान्तरे? उत भक्षद्रव्येऽपि? तथाग्नीदग्नीन्विहरेति प्रैषः किमन्यतोऽनवबुद्धे प्रैषार्थे "अहतं वासः परिधत्त" इति वासोऽन्तराभावे तथा यत्पशुर्मायुमकृतेति संज्ञप्तहोमो मायुकरणे, तथा योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति मन्त्रो द्वेष्यसद्भावे? उत सर्वमिदं नित्यमिति संशये सामर्थ्यादेषां निमित्तसद्भावेऽनुष्ठानमिति निमित्ताश्रवणात् सत्यपि चान्यस्मिन् नियमादृष्टसिद्धेरनन्योपायत्वान्नित्यम् ॥

अपरात्रे सत्रस्यानियमाधिकरणम् ।

अनर्थकं त्वनित्यं स्यात् ॥ ९ ॥

यदा पुनरन्नमात्रं पयो न जीर्यतीत्याशङ्क्यते तदाऽपि किमवश्यं व्रतयितव्यं नेत्याह तदा हि यजमानस्य रोगोत्पत्त्या क्रतुविरोध एव सम्भाव्येत तेन पय न वरोधाच्च व्रतयितव्यं नेत्याह ॥

छागस्यैवाग्नीषोमीयपशुताधिकरणम् ।

सू० पशुचोदनायामनियमो विशेषात् ॥ १० ॥

"अग्नीषोमीयं पशुमालभेते"ति किं यः कश्चित् पशुरालब्धव्यः? उत छाग एव? चोदनायां सामान्यश्रवणात् मन्त्रवर्णे च छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीति छाग—शब्दश्रवणात् संशयः, तत्र "सामान्यावसिता तावच्चोदना वाक्यभेदतः। मन्त्रस्तदविरोधेन पाविको यौगिकोऽपि वा विधिस्तुत्योरेकवाक्यत्वात् प्राक्स्तुतेरपर्यवसितोऽञ्जनविधिरर्थवादगतघृतविषय एव पर्यवस्यति, मन्त्रचोदनयोस्तु वाक्यभेदादप्रतिद्वन्द्विविधिवाक्यं पशुसामान्ये पर्यवसितं न मन्त्रानुरोधेन शक्यं विशेषे नेतुं, मन्त्रस्तु चोदितार्थप्रकाशनात्परतन्त्रवृत्तिश्चोदनावगतं गवाश्वादिजातं निगमाद्विवशलब्धावयवयोगेन प्रकाशयिष्यति, यदा वा छागस्तदा प्रयोक्ष्यते, तस्मादनियमः उच्यते।

चोदना पशुसामान्यमङ्गत्वेनावबोधयेत् ।
छागेऽप्यविकलं तत्तु प्रतिव्यक्ति समाप्तितः ॥
मन्त्रः प्रकरणाम्नानाचित्यमङ्गं प्रतीयते ।
क्लृप्तया रूढिशक्त्या च यच्छागस्यैव वाचकः ॥
तेन तं तादृशं वह्न्विधिरात्मा विरोधिनम् ।
विधत्ते छागमेवाङ्गं तस्माच्छागोपसंग्रहः ॥

अधिकृतिरिति सिद्धा भेदशेषप्रयुक्तिक्रमनियमविचारैरेतया चाधिकृत्या ।
सुविदित उपदेशो ऽनन्तरं चातिदेशो विकृतिषु तत ऊहोबाधतन्त्रप्रसङ्गाः ।

इत्युपाध्यायपार्थसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायां षष्ठाध्यायस्याष्टमः पादः ॥ समाप्तश्चायमध्यायः ॥

अथोत्तरषट्के सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पाद आरभ्यते ।

अथ प्रयाजादिधर्माणामपूर्वप्रयुक्तताधिकरणम् ।

सू० श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे यथाधिकारं[1] भावः स्यात् ॥ १ ॥

---

१ यथाऽधिकारः स्यादिति पा० ।

उपदेशविचारे समाप्तेऽधुना तदधीनसिद्धिरतिदेशविचारः प्रस्तोष्यते, तदुपोद्घातत्वेन प्रथममिदं विचार्यते, ये धर्मा दर्शपूर्णमासयोर्ज्योतिष्टोमस्य च प्रकरणे समाम्नाताः प्रयाजादयो दीक्षणीयादयश्च ते किं सर्वयागार्थत्वेनोपदिश्यन्ते? उत यथा प्रकरणं व्यवतिष्ठन्ते? इति, यदि सर्वार्थास्ततः सौर्यश्येनादीनामप्युपदेशत एवाङ्गलाभसम्भवान्नातिदेशविचार आरब्धव्यो भवति, व्यवस्थितेषु तु सौर्यादीनां साकाङ्क्षत्वादतिदेशेन धर्मसद्भावः, तद्विशेष–तदूह–तद्बाधादिविचारार्थमुत्तरोऽध्यायगण आरब्धव्यः, तदर्थमिदं विचार्यते, किं यजिप्रयुक्ता धर्माः यज्यर्थाः प्रथमं यजिभावनोद्देशेन विहिताः सन्तः पश्चात्तत्करणिकया पूर्वभावनया तद्द्वारेण सम्भन्त्स्यन्ते? उतापूर्वप्रयुक्ता अपूर्वार्थाः? अपूर्वभावनया प्रथममित्यम्भावेनान्विताः पश्चात्करणभूतस्य यजेरनुग्राहका भवन्तीति, किं प्राप्तं? "धर्माणां करणाङ्गत्वे विवादो नैव विद्यते। भावनान्वयपक्षे च तादर्थ्यं नावकल्पते" अपूर्वभावनया हि सम्बध्यमाने करोतिकर्तव्यते तुल्यकल्पे स्यातां, न करणाङ्गत्वमितिकर्तव्यतायाः स्यात्तस्मात्करणोद्देशेन विधातव्याः, केन पुनः करणमुद्दिश्यते? केचिदाहुः प्रकरणाम्नानानुमितेन वाक्येनेति। ननु तेन प्रकृतस्यैव दर्शपूर्णमासादेरुद्देशात्कथं सर्वार्थता? उच्यते प्रकृतस्याप्युद्देशकत्वेन यजतिरेवात्र कल्प्यः, स च स्वसामर्थ्यात्सर्वयागानुपस्थापयन्सर्वयागार्थतां नयति, न चैतस्मिन्पक्षे दर्शपौर्णमासवाक्यस्य समिदादिवाक्यानां चैकवाक्यता सम्भवति, येन सर्वं संहृत्य समिदादिविशिष्टदर्शादिविधानाद्यागान्तरे धर्मा न स्युस्तथा सति करणस्य फलं[1] प्रति चोद्देशाद्वैरूप्यं स्यात्तस्मात्फलवाक्ये फलं प्रतियागं विधाय पर्यवसिते पृथग् वाक्यैः समिदादिभिरनुमितयज्युद्देशकशब्दयुक्तैरङ्गानि विधीयन्ते, न च प्रकरणादुद्देश्यो यजिर्विशेष्टुं शक्यते आकाङ्क्षारूपस्य प्रकरणस्याविशेषकत्वात्सन्निधेश्च यजिश्रुतिजनिताविशेषप्रत्ययेन बाध्यमानत्वात्, तस्मात्सर्वार्था इति। भाष्यानुसारिणस्त्वाहुः "दर्शपौर्णमासवाक्यमेव यजीनामु-

१ प्रत्युपादानादङ्गानि वृत्ति पु ।

द्देशकं, न हि तद्यागोत्पत्तिपरमाग्नेयादिवाक्यैरेवोत्पन्नत्वात्, न च फलसंयोगार्थं "सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ" "सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम" इति च स्वर्गकामार्थत्वस्यापि सिद्धत्वात्, तस्मादनन्यार्थत्वादनेन फलवतो यागानुद्दिश्य धर्मा विधीयन्ते, न चोद्देश्यं दर्शपूर्णमास–शब्दः स्वर्गकाम–शब्दो वा शक्नोति विशेष्टुं, तस्मादधिकृतमात्रोपलक्षणं दर्शपूर्णमास–शब्दः स्वर्गकाम–शब्दो वा दर्शपौर्णमास–शब्दश्च प्रायेण पर्वकालत्वाद्यागानामनुवादः, न च सन्निधेराग्नेयादीनामेवोद्देशः श्रुतिजनिताविशेषप्रत्ययविरोधादित्युक्तं प्राक्, तस्माद्यजिप्रयुक्ता धर्माः सर्वार्थाः। किञ्च व्रीह्यादिभिर्द्रव्यैः प्रत्यक्षं यजिर्निर्वर्त्यते नापूर्वम्, अवघातादयोऽपि यजिनिर्वृत्तावेव व्रीह्यादीनामेवोपकुर्वन्ति, तस्मात्ते तावद्यागयोस्तत्सामान्यादितरेषु तथात्वं, यद्यपि यजिविशेषं प्रति धर्मविधिर्यद्यपि च भावनया सम्बन्धस्तथाऽपि पारिप्लवः तद्रूपत्वाद्यागान्तराणां भावनान्तराणां च, यथा लोके वाहीकोऽयमतिथिर्यत्नेन परिवेष्टव्य इत्युक्ते यद्यपि वाहीकविशेषं प्रति यत्नं श्रुतं तथाऽप्यन्येषा[1]मपि वाहीकानां यत्नविषयत्वं गम्यते, तद्वद्यजिरूपस्य व्यक्तिविशेषस्य यजिकरणस्य च भावनाविशेषस्योक्ता धर्मास्तद्रूपाणामन्येषा[1]मपि साधारणा इति गम्यमवगन्तुं, तस्मात्सर्वार्था धर्मा इत्यनारभ्योऽतिदेशविचार इति प्राप्तेऽभिधीयते। "प्रधानविधिवाक्यं यत्तदङ्गवाक्यसमन्वितम्। यद्वप्रधानमयुक्तं विधत्ते पूर्वभावनाम्॥ भावनान्वयतः पश्चाद्द्वयोरार्थिकोऽन्वयः। ततः कर्मान्तराङ्गानां प्राप्तिराशङ्कते कुतः॥ भावनान्वयितामात्रं नांशयोस्तुल्यकल्पना। परत्वितरूपत्वाद्गुणप्राधान्यसम्भवात्॥" यथाफलं भावनायामन्वीयमानं फलं वापरित्यागात्प्राधान्यं प्रतिपद्यते, तथा करणमपि करणात्मना स[2]म्बद्धुं फलं प्रति गुणत्वमितिकर्तव्यतां प्रति प्राधान्यम्, इदमेव हि करणं यत्फलोद्देशेन प्रवृत्तकर्तृव्यापारेण फलसाधनतामापद्यते, इतिकर्तव्यता तु येन व्यापारविशेषेण करणस्य फलसाधनरूपत्वमुपजन्यते सा उच्यते तस्मान्न तुल्यकल्पत्वं, न च यजिः स्वयमित्थंभावावेता, नापि यागभावना निर्ज्ञा-

१ अन्यासामपीति पा०।

२ स्वयमिति पा०।

तत्प्रकारत्वात्, अपूर्वभावनायास्त्वनिर्ज्ञातप्रकारत्वात् तद्भावना कीदृशीति न ज्ञायते यागेनापूर्वं कुर्यादित्ययमर्थः, यथा[1] व्याप्रते यागादपूर्वं भवति तथा व्याप्रियेतेति कीदृशोऽसौ व्यापार इति भवति व्यापारविशेषापेक्षा, तद्विशेषत्वेन समिदादिव्यापारविधानमपेक्षासन्निधिपाठाभ्यामध्यवसीयते, तस्मात्प्रकृतभावना[2]शेषत्वात्समिदादीनां न पारिप्लवत्वं, व्रीह्यादिद्रव्यमपि फलभावनांशेन सम्बध्यते, यया हि क्रियया यागात्स्वर्गापूर्वं भवति सा फलभावना यागस्वरूपसम्पादनमपि तद्व्यापार एव अनिष्पन्नस्य फलसाधनत्वाभावात्, अवघातादयोऽपि तत्रैव व्रीहीणां योग्यतामादधाना भावनार्था एव, न च वाहीकवाक्यवत्साधारण्यानुमानं, लोके हि प्रमाणान्तरवशात् तथाऽवगम्यते शब्दैकप्रमा[3]णकेषु विशेषान्वये शब्देनावगम्यमाने पारिप्लववाक्यं साहसमात्रं, तस्माद्यथाप्रकरणं व्यवस्थिता धर्माः, ततश्चानुपदिष्टधर्मकेषु सौर्यादिषु अतिदेशेन धर्मसद्भावादि विचारयितव्यं, तथा चोक्तं 'प्राकृतात्कर्मणो यस्मात्तत्समानेषु कर्मसु । धर्मप्रदेशो येन स्यात्सोऽतिदेश इति स्मृतः" इति, अत्रायमन्वयः प्राकृतात्कर्मणो धर्मप्रदेशो येन स्यात्सोऽतिदेशः । क्व धर्मप्रदेश इत्यपेक्षायामाह "यस्मात्तत्समाने"ष्विति, यस्मात्प्राकृतादाग्नेयादेर्धर्माः प्रदिश्यन्ते तत्समानेषु कर्मसु सौर्यादिष्विति, त्रिविधश्चातिदेशः प्रत्यक्षवचनान्नामधेयाच्चोदनालिङ्गानुमितवचनाच्चेति, तत्र प्रत्यक्षवचनात्तावच्चिन्त्यते ॥

समानमितरच्छ्येनेनेति श्रुत्या इषौ श्येनीयविशेषधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू॰ समाने पूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकारः स्यात् ॥ २ ॥

इषावेकाहे ज्योतिष्टोमविकारे "इषु विष्टुतिं करोति स'प्ताह भवती"ति प्राकृतानां स्तोत्राणां विकारं विधाय श्रूयते समानमितरच्छ्येनेनेति, तत्र संशयः किमयमनुवादः ? उत श्येनवैशेषिकाणामतिदेशविधिः ?-

१ यथा वृत्ते इति स्वपाठः ।
२ भावनाविशेषत्वादिति पा० ।
३ शब्दैकप्रमाणे इति पा० ।
४ सत्त्वाङ्गमिति पाठान्तरं तु न सम्यक् ।

रिति, तत्रेतर-शब्दः सन्निहितवचनत्वाच्छ्येनवैशेषिकाणां चासन्निहितत्वान्न तद्वाचकः, चोदकप्राप्तास्तु ज्योतिष्टोमधर्मास्ते च श्येनेऽपि विद्यमानास्तत्सादृश्यमिषोरापादयन्तीति, तदपेक्षोऽयमनुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः सत्यमितर-शब्दः संनिहितमभिधत्ते न तु तन्मात्रं, किन्तु पूर्वनिर्दिष्टसदृशं सन्निहितं च यद् द्वयं तदभिधत्ते तदिह यत्सन्निहितं ज्योतिष्टोमिकं सत्पूर्वोक्तसदृशम् अप्राकृतानां सप्ताहादीनां पूर्वमुक्तत्वात् । यत्त्वप्राकृतं लोहितोष्णीषादि श्येनवैशेषिकं तद्यद्यप्यसन्निहितं तथाऽपि सादृश्यमस्तीत्यवश्यं हातव्योऽन्यतरस्मिन् वचनार्थवत्त्वाय सन्निधिं हित्वा सादृश्यपरिग्रहेण श्येनवैशेषिकाणां वादः । यद्वा चोदकप्राप्तानां विष्टुत्यादीनां विकार[1] इयुं विष्टुतिमित्यादिना पूर्वं विहितस्तत इतरच्चोदकप्राप्तमितर-शब्देनोद्दिश्य तस्य लोहितोष्णीषादिविकारः श्येनादतिदिश्यते, एवं सन्निहितवचनत्वमर्थवत्त्वं च वचनस्य भविष्यति ॥

एतद्ब्राह्मणानीत्यादिना पञ्चहविःषु सार्थवादविध्यतिदेशाधिकरणम् ।

सू० पञ्चसञ्चरेष्वर्थवादातिदेशः सन्निधानात् ॥ ३ ॥

चातुर्मास्येषु चत्वारि पर्वाणि वैश्वदेवं, वरुणप्रघासाः, साकमेधाः, शुनासीरीयमिति, तत्र वैश्वदेविकानामाद्यानां पञ्चानां हविषां यद्ब्राह्मणं तद्वारुणप्रघासिकेषु पञ्चस्वतिदिष्टं तद्ब्राह्मणान्येव पञ्चहवींषीति, तत्र संशयः किं यत्तेषामर्थवादः "वार्त्रघ्नानि वा एतानि हवींषी"त्यादि तन्मात्रस्यायमतिदेशः सैषेषां प्रशंसेति? उतार्थवादस्याङ्गविधीनां च? नव प्रयाजा इत्यादीनामतिदेश इति "पूर्वेषां ब्राह्मणं यत्तदुत्तरेष्वतिदिश्यते । चोद्यन्ते येन वाक्येन तत्तेषां ब्राह्मणं मतम् ॥ अङ्गविधिभिः स्वाङ्गान्येव विधीयन्ते, न हवींषि सार्थवादकं तु वाक्यं तेषां विधायकमिति भवत्यर्थवादस्य तत्सम्बन्धः, तस्मात्तन्मात्रातिदेशः, नैवं, यद्यपि स्वाङ्गविधिभिर्हविषां न विधेयता । तथाऽप्यस्त्येव सम्बन्धस्तत्सम्बन्ध्यङ्गचोदनात् । किञ्चाङ्गवाक्यैकवाक्यतामापन्नं प्रधानवाक्यं हविषां सम-

---

१ विचार इयुं विष्टुमित्यादिना इति तु पा० ।

यागं विधायकमिति विधायकेनाप्यस्यैवाङ्गविधिना सम्बन्धः, तस्मात्सर्वेषामतिदेशः ॥

एतद्ब्राह्मण इत्यनेन एककपालैन्द्राग्नयोः सार्थवादविध्यतिदेशाधिकरणम् ।

सू० एककपालैन्द्राग्नौ च तद्वत् ॥ ४ ॥

वैश्वदेवे तावद् द्यावापृथिव्य एककपालो वरुणप्रघासेषु कार्यं एककपाल ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालश्च, ततस्साकमेधेषु श्रूयते ऐन्द्राग्न एकादशकपालो वैश्वदेवकर्मण्येककपाल" इति तत्र एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्न एतद्ब्राह्मण एककपाल इति श्रुतं तत्पूर्ववत् सार्थवादकस्य साङ्गविधिकस्य कृत्स्नकाण्डस्यातिदेशकमित्युत्तरविवक्षया प्राप्यते ॥

साकमेधे वारुणप्रघासिकैककपालातिदेशाधिकरणम् ।

सू० एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिराग्रयणे सर्वहोम[1]पर्यावृत्तिदर्शनादवभृथे च सकृद्द्व्यवदानस्य वचनात् ॥ ५ ॥

"एतद्ब्राह्मण एककपाल" इति किं वैश्वदेविकस्यैककपालस्य ब्राह्मणमतिदिश्यते? किं वा वारुणप्राघासिकस्य? इति संशये वारुणप्राघासिकेऽल्पमप्राकृतं वैश्वदेविके बहु तस्मात्तदतिदेशोऽस्य वचनस्य बहुफलत्वायेति प्राप्ते ब्रूमः वारुणप्राघासिकस्याव्यवहितत्वादेतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्न इत्यनेनेति सन्निधाय वारुणप्राघासिकब्राह्मणनिर्देशेन समभिव्याहाराद्वैश्वदेविकस्य तु व्यवहितत्वात्तद्ब्राह्मणाच्च स्वरसामेककपालमित्यविति वक्ष्यमाणादेव न्यायात्लाभात्तद्विषयत्वे वचनानर्थक्यप्रसङ्गात् वारुणप्राघासिकस्यैककपालब्राह्मणस्यायमतिदेशः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां सप्तमस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ शास्त्रदीपिकायां सप्तमाध्याये द्वितीयः पादः ।

अथ रथन्तरादिशब्दस्य नामविशेषार्थताधिकरणम् ।

सू० साम्नोऽभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथाशिष्टम् ॥ १ ॥

१ सर्वहोमापरिवृत्तिदर्शनादिति पा० ।

"कवतीषु रथन्तरं गायती"त्यत्रानेन रथन्तर-शब्देन किं कवतीष्वतिदिश्यत इति परिज्ञानार्थं रथन्तरादिशब्दाः किं गीतिविशिष्टाना"मभित्वा शूर नो नुम" इत्यादीनां वाचकाः? उत गीतिमात्रस्ये? ति चिन्त्यते, द्वितीये तु मन्त्रसत्वं ऋक्ता गीति सामेत्युक्त, न तूपपादितम् इह त्वतिदेशविषयसिद्ध्यर्थं गीतिविषयत्वमेव न्यायेन दृढीक्रियते तत्र गीतिविशिष्टायामृचि प्रयोगाद्गाऽऽचनत्वं विशिष्टवचनत्वे विशेषणभूतगीत्यभिधानस्यावश्यकत्वात्तदभिधाने च तत एव तदविनाभूतायामृचि प्रतिपत्तिसिद्धेरभिधानशक्तिकल्पनानुपपत्तेर्गीतिमात्रमेवाभिधेयम् । अतोऽभिवर्त्यां यो गीतिविशेषस्तस्य कवत्यादिष्वतिदेशः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ शास्त्रदीपिकायां सप्तमाध्याये तृतीयः पाद आरभ्यते ॥

अग्निहोत्रादिनाम्ना धर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात् ॥ १ ॥

इदानीं नामातिदेश प्रस्तूयते, कुण्डपायिनामयने श्रूयते "मासमग्निहोत्रं जुहोती"ति तत्रैवमिकाग्निहोत्रात्कर्मान्तरमिति स्थिते संशयः किमयमग्निहोत्र-शब्दः? नैयमिकाग्निहोत्रधर्माणामतिदेशकः? उत नेति, "उभयोरविशेषेण सामानाधिकरण्यतः । नामधेयमिदं तस्मान्न धर्मानतिदेक्ष्यति ॥ एकस्य त्वभिधेयत्वे गौण्येनापि सम्भवात् । नान्यस्याप्यभिधेयत्वमनेकार्थत्वदोषतः ॥ न चाग्निहोत्रमाग्निविशेषत्वं नैयमिकेऽग्नये होत्रमित्येव प्रवृत्तिनिमित्तं सम्भवति, इतरस्य त्वनिदेशत्वत्वं नावगतम्, धर्मकत्त्व कौण्डपायिनस्याद्गुनत्वे सति न गौणत्वं नैयमिकस्य युज्यते, नैयमिकस्तु धर्मवान् ततस्तन्नामेदं तत्सादृश्यविधित्सयाऽन्यत्र प्रयुज्यते सादृश्यं च धर्मनिमित्तम् अतो धर्मातिदेशोऽयं मासमग्निहोत्रं जुहोतीति ॥

प्रायणीयेति नाम्ना धर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० अपि वा सत्रकर्मणि गुणार्थैषा पुनः श्रुतिः स्यात् ॥ २ ॥

"द्वादशाहे प्रथममहः प्रायणीयोऽतिरात्रः गवामयनेऽपि प्रथमेऽहनि वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रायणीयमहर्भवती' ति प्रायणीय-शब्दः प्रयुज्यमानः किं द्वादशाहिकधर्मानतिदिशेद्? इति संशये पूर्ववदतिदेशे प्राप्तेऽभिधीयते—"प्रायणीयपदं येन निमित्तेन प्रवर्तते। प्राथम्येन तदस्त्येव गवामयनिकेऽपि च। तस्मात्सिद्धनिमित्तेन श्रुत्या नामत्वसम्भवात्। न गौणत्वेन धर्माणामतिदेशोऽवकल्पते ॥

सर्वपृष्ठ-शब्देन षट्पृष्ठानामतिदेशाधिकरणम् ।

सू० विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वात् ज्योतिष्टोमिकानि पृष्ठान्यस्ति च सर्वपृष्ठ-शब्दः ॥ ३ ॥

"विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवती' त्यत्र संशयः किमयं सर्वपृष्ठ-शब्दोऽनुवादः? उत बृहद्रथन्तरयोर्विकल्पेन प्राप्तयोः समुच्चयविधिः? अथवा षाडहिकानां रथन्तरबृहद्वैरूप्यवैराजशाक्वररैवतानामतिदेशः? इति, तत्र ज्योतिष्टोमे माहेन्द्रादिषु चतुर्षु स्तोत्रेषु सप्तदशानि पृष्ठानीति पृष्ठ-शब्दप्रयोगात्सर्वेषां पृष्ठत्वं तेषां चेह चोदकप्राप्तेः सर्वपृष्ठत्वमिति चोदितमेव विश्वजितः, तस्मादयमनुवादः, नैव बृहद्रथन्तरयोः माहेन्द्रस्तोत्रवचन एव पृष्ठ-शब्दो न लिङ्गमथाप्यश्चतुर्षु प्रयुक्तः, तस्माच्च तेषां पृष्ठशब्दवाच्यत्वम् इत्यप्राप्ता सर्वपृष्ठता चोदकेन अतो नानुवादः, चोदकेन तु विकल्पेन प्राप्तयोर्बृहद्रथन्तरयोः पृष्ठयोः सर्वत्व समुच्चयो विधीयेत, नैतदपि युक्तं सर्व-शब्दस्य बहुविषयत्वात् द्वयोरप्रवृत्तेस्तस्मात्षाडहिकानां पृष्ठानां ज्योतिष्टोमविकार एव विश्वजिति वचनादतिदेशः कः पुनर्वचनातिदेशस्यात्र सम्बन्धः? न हि सर्वपृष्ठ-शब्दः षडहनामधेयं यदिह गुणवृत्त्या प्रयुक्तं यतस्तन्निमित्तोऽतिदेशः इति [1]सद्भक्तेत सत्यमेव, कर्मसमा

१ एव सद्भक्तेति पा ।

धिकरणपदनिमित्तोऽयमतिदेश इति नामाधिकारे चिन्तित, परमार्थतस्तु वाचनिक एवायमतिदेश ॥

अवभृथनाम्नः सौमिक धर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू॰ तथाऽवभृथ' सोमात् ॥ ४ ॥

वरुणप्रघासेषु श्रूयते "वारुण्या[1] निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्ती"ति, तत्र किमवभृथ शब्देनापा व्युत्सेक दार्शपौर्णमासिक चोदकप्राप्तमनूद्य तत्र तुषनिष्कास विधीयते । अथवा सौमिकावभृथधर्मक कर्मान्तरं विधीयत इति संशये अपा व्युत्सेकेऽप्यवभृथ-शब्दप्रयोगात्तदनुवाद । ननु तत्र गौणोऽवभृथ-शब्द, न चेह गौणग्रहण न्याय्य, तुल्यमिद तथापि गौणत्वम, अपि च ममानुवादे गौण तव तु विधौ तस्मादपा व्युत्सेके गुणविधि सत्य ममापि तुल्यत्वमस्ति तत्तु प्रमाणवत्कर्मान्तरे प्रयुक्तत्वाद्भवतस्त्वप्रमाणक गौणत्व न हि शब्दस्य स्वरसादवगम्यते "अर्थान्तरे प्रयोगे तु निश्चिते गौणता भवेत्, न चेहापा व्युत्सेकपरत्वेऽवभृथ-शब्दस्य प्रमाणमस्ति, यन्तीत्यनेन तु प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मान्तर विधीयते, तत्र प्रयुज्यमानोऽवभृथ-शब्दो मुख्यावभृथसादृश्य विदधत्तद्धर्मानतिदिशतीति न्याय्यम् ॥

वारुणप्राघासिकावभृथस्य तुषनिष्कासद्रव्यकत्वाधिकरणम् ।

सू॰ द्रव्यादेशे तद्द्रव्यश्रुतिसंयोगात्पुरोडाशस्त्वनादेशे तत्प्रकृतित्वात् ॥ ५ ॥

यदिद कर्मान्तर तत्किं पुरोडाशद्रव्यकम? उत तुषनिष्कासद्रव्यक?मिति विचार, तत्रावभृथ-शब्देन प्रत्यक्षेण पुरोडाशादिधर्मप्राप्तेस्तद्विशिष्टकर्मविधिपरेण च तुषनिष्कासस्य वाक्यभेदाद्विधातुमशक्ते पुरोडाश एव द्रव्य स्यात 'अपूर्वे कर्मविधिनाऽनेकेषामपि चोदना । अन्यथा तुषनिष्कासपदानर्थक्यदोषत । तद्विशिष्टविधिस्तेन पुरोडाशस्य बाधन श्रुत्या हि तुषनिष्कास विशेषेण च चोद्यते, अवभृथ-शब्देन तु गौणत्वेन सर्वावभृथधर्मसाधारणेन च पुरोडाशस्य प्राप्तिस्तस्मात्तस्य बाध ॥

---

१ वारुणीनिष्कासेनेति पा ।

वैष्णवशब्दादातिथ्ये धर्मानतिदेशाधिकरणम् ।

सू॰ गुणविधिस्तु न गृह्णीयात्समत्वात् ॥ ६ ॥

"आतिथ्याया वैष्णवो नवकपालो भवती"ति श्रूयते तत्राश्वबालादयः केचिद्गुणा विहिताः राजसूये वैष्णवस्त्रिकपाल इति श्रुतो[1] वैष्णव-शब्दः किमातिथ्यादिधर्मानतिदिशति? नेति संशयेऽग्निहोत्रन्यायेनातिदेशं मन्वानस्योत्तरं "श्रुत्या वैष्णव-शब्दोऽयं देवताया विधायकः। न गौणवृत्तिमाश्रित्य धर्मानतिदिशत्यतः ॥

निर्मन्थ्यादिशब्दैर्धर्मानतिदेशाधिकरणम् ।

सू॰ निर्मन्थ्यादिषु चैवम् ॥ ७ ॥

"निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति बर्हिषा यूपावटमवस्तृणाति आज्येन यूपमनक्ती"ति बर्हिराज्यनिर्मन्थ्य-शब्दाः पाशुकस्य निर्मन्थ्यस्य दार्शपौर्णमासिकयोश्च बर्हिराज्ययोर्धर्मानतिदिशेयुर्न? वेति संशये, वैष्णव-शब्दस्यानतिदेशकत्वेऽपीष्टिस्थेन दर्शपूर्णमासधर्मलाभात् युक्तमनतिदेशकत्वं, बर्हिरादिशब्दानां त्वनतिदेशकत्वेऽन्यतोधर्माधर्मालाभात्साकाङ्क्षाविधयः स्युः, तस्मादतिदेशका इति विशेषा[2]काङ्क्षा लौकिका अपि मन्थनादिप्रकारलाभाय श्रुत्यर्थविधिसम्भवे गौणत्वं न्याय्यम् ॥

द्वयोः प्रणयन्ति इत्यनेन सौमिकधर्मानातिदेशाधिकरणम् ।

सू॰ सौमिकं तु प्रणयनमवाच्यं हीनरत् ॥ ८ ॥

चातुर्मास्येषु चत्वारि पर्वाणि, तत्र श्रूयते "द्वयोः प्रणयन्ती"ति तस्माद् द्वाभ्यामेतीति तत्र भाष्यकारः सौमिकं तु प्रणयनमित्यादिभिस्सप्तभिः सूत्रैरधिकरणद्वयं व्याचख्यौ, प्रथमं तावदिदं चिन्त्यते किं सौमिकमिदं प्रणयनं? उत प्राकृतं? मिति तत्र प्राकृतस्य चोदकप्राप्तत्वेन वचनानर्थक्यात्प्रणयनमात्रवचनोऽपि शब्दोऽर्थवत्त्वाय सौमिकधर्मवति प्रणयने लक्षणया वर्तते, तस्मात्सौमिकमिति प्राप्ते ब्रूमः प्राकृतं स्याद्धि प्रणयति-शब्दः सौमिकस्य नामधेयं, येन तदुपस्थापयेत्, प्रणयनमात्रं तु

[1] श्रुतो वैष्णवशब्द इति पा॰ ।
[2] विशेषाकाङ्क्षेति पा॰ ।

ब्रूते तच्च चोदकत एव प्राप्तं, तस्मात्प्राकृतस्यैवायमनुवादः· स किमर्थः परिसंख्यार्थो वा द्वयोः प्रणयन्ति न चतुर्ष्विति, गुणविधानार्थो वा परिसंख्यायास्त्रिदोषत्वात् अर्थवादार्थो वा, तस्माद् द्वाभ्यामेतीति गुणाश्रवणादर्थवादस्य प्रयोजनमुत्तराधिकरणे वक्ष्यामः ॥

द्वयोः प्रणयन्ति इत्यनेन मध्यमयोर्द्वयोः प्रणयनाधिकरणम् ।

सू० प्रथमोत्तमयोः प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधात् ॥ ९ ॥

तत्रैव चिन्त्यते कतरयोर्द्वयोरिदं प्रणयनं? किमनियम? उत प्रथमोत्तमयोः? उत मध्यमयोः? रिति विशेषाभावादनियमः, न "वैश्वदेवमुत्तरवेदिमुपवपन्ति न शुनासीरीय" इति उत्तरवेदिप्रतिषेधस्य प्रथमोत्तमयोर्दर्शनात् तयोरेवेदं प्रणयन प्रणयनाङ्गमुत्तरवेदि·, तद्यदि प्रथमोत्तमयोरिदं प्रणयनं स्यात्ततस्तयोरुत्तरवेदिः प्राप्नोति प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधो घटते नान्यथा, तस्मात्प्रथमोत्तमयोरिति प्राप्तेऽभिधीयते मध्ययोः स्याद् गत्यर्थवादसामर्थ्यात्, तस्माद् द्वाभ्यामेतीति गतिसाधनभूतयोरिदं प्रणयनमिति गम्यते, गतिसाधनत्वं च मध्यमयोः पर्वणोरुरुसंस्तवादवगतं, तस्मान्मध्यमयोरिदम्, एतदर्थवादस्य प्रयोजनं, तद्वशेन हि मध्यमयोः प्रणयनं व्यवतिष्ठते, भवतु व्यवस्थान किमर्थं तु प्राप्तस्य प्रणयनस्य मध्यमयोरनुकीर्त्तनं, गुणार्थमिति ब्रूमः, अस्मिन् हि प्रणयने उत्तरवेद्यामग्निं निदधातीति श्रुतं यदा चैतदर्थवादवशान्मध्यमयोः प्रणयनं व्यवस्थापितं तदोत्तरवेद्यामग्निं निदधातीति एतदपि मध्यमयोरेव स्यात् अन्यथा चतुर्ष्वपि स्यात्, तस्मादुत्तरवेदिं मध्यमयोरुपसंहर्तुं सार्थवादकस्य प्रणयनस्य पुनःश्रवणम् यत्तु "न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपवपन्ति न शुनासीरीय" इति तद्वाक्यद्वयं त्वीति वचनान्तरेणाविशेषविहितोत्तरवेदेः प्रथमोत्तमयोः प्रतिषेधार्थमिति न किञ्चिदनर्थकम् । इदं तु व्याख्यानं वार्त्तिककारो नानुमेने यतावद्गुणमर्थवादार्थो पुन श्रुतिरिति, तत्र नाविधीयमानेऽर्थवादः सम्भवति "विधिना त्वेकवाक्यत्वादि"ति न्यायादविधिशेषस्यानर्थक्याच्च चेत्तरवेद्युपसंहारः प्रयोजनं तदसम्भवात्, सत्यपि हि द्वयोः पर्वणोः सार्थवादप्राकृतप्रणयनानुवादे वाक्यान्तरेणाग्निनिधानानुवादेन विनियुज्यमानोत्तरवेदिश्चतुर्ष्वपि

चोदकप्राप्ताग्निनिधानसम्भवात्सर्वेषु स्यात्, अपि चोपावपन्तीत्ययमुत्तरवेद्युत्पत्तिविधिनाऽऽरभ्याधीतोऽपि न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपवपन्ति न शुनासीरीये इत्यनेन प्रथमोत्तमाभ्यां पर्युदस्तो मध्यमयोरेव व्यवस्थित, उत्पत्त्यपेक्षश्च विनियोग इति उत्तरवेद्यामग्निं निदधातीत्ययमपि विधिर्मध्यमयोरेव व्यवतिष्ठत इति नार्थो द्वयोः प्रणयन्तीत्यस्य। यत्तु प्रणयनान्तरमिद प्रकृत्यर्थवाद समर्थ्यते तस्यापि तुल्यमेवानर्थक्य यत्तु न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपवपन्तीत्येव प्रतिषेध पर्युदासो वा न सम्भवतीति प्रलप्यते तद्बालसम्मोहनमात्रत्वादुपेक्षणीय, यदि च कथञ्चिद् द्वयोः प्रणयन्तीत्यनेनोत्तरवेद्युपसंहार सिध्यति तत उपावपन्तीत्ययमपि विनियोगापेक्षत्वाद्विनियोगश्चास्य मध्यमयोरेव व्यवतिष्ठते न प्रथमोत्तमयो ततश्च न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमिति वचनमनर्थक स्यात्, अस्त्विति चेन्न 'औत्तरवेदिकोऽनारभ्यवादप्रतिषेध' इति सूत्रविरोधात्, इद हि तस्यो ननकथनार्थं सूत्र, तस्मात्सर्वमिदमेकमधिकरणमेव वर्णयितव्य 'द्वयोः प्रणयन्ती'ति किम्प्राकृत प्रणयन ? उत सौमिक ? उतापूर्व ? मिति त्रिधा संशय, तत्र प्रणयनमात्रश्रवणात्तस्य चातिदेशत प्राप्तेस्तस्यैव पुनःश्रुति परिसङ्ख्यार्था गुणार्था अर्थवादार्था वा परिसङ्ख्याद्यसम्भवात् आनर्थक्यपरिजिहीर्षया सामान्यवचनोऽपि प्रणयन-शब्द सधर्मक सौमिक प्रणयन लक्षणया प्रतिपादयति, तथा चोत्तरवेदिप्रतिषेधोऽप्यवकल्पते न वैश्वदेवे इति, न चायमुपावपन्तीत्यस्य प्रतिषेध तस्यावान्तरप्रकरणेन केवलवरुणप्रघासविषयत्वात्प्रथमोत्तमयोरप्राप्ते प्रतिषेधानर्थक्यं स्यात्, अस्मिश्च पक्षे प्रथमोत्तमयोरपि सौमिक प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधस्य तद्विषयत्वाद्यदि च मध्यमयो स्यात् ततस्तद्गुणेनैव मध्यमयोरुत्तरवेदिसिद्धेरुपावपन्तीति अप्रथमोत्तमविषय एव स्यात्, तयोरेव च प्रतिषेध इति व्याघात स्यात् तस्मात्प्रथमोत्तमयो, सौमिक प्रणयन पर्युदस्तोत्तरवेदिक विधीयत इति प्राप्तेऽभिधीयते, न हि प्रणयन्तीत्येतत्सौमिकस्याभिधायकम्। प्राकृतस्यानुवादे च वचन स्यादनर्थक, तस्मात्प्रणयन्तीत्येतत्प्राकृतमसौमिकम् अपूर्वमनेनैवमुद्धृत्याहवनीयात्'। यद्यपि प्रणयनमात्र श्रुत तथाऽपि शास्त्रा

न्तरे आहवनीयाद् द्वावग्नी प्रणयत इति वचनात्तदेकार्यत्वादनेन वचनेन प्राकृतप्रणयनोत्तरकालमाहवनीयादग्न्यन्तरप्रणयनं पशुवन्धवद्विधीयते, तच्च गत्यर्थवादयशात्मध्यमयोः पर्वणोर्भवति परिसंख्यार्थमित्यादि सूत्रत्रयं त्रयाणामपि पक्षाणां यथाक्रमेण प्रयोजनकथनार्थम् उत्तरवेदिप्रतिषेधस्तूपावयवन्तीत्यस्य सामान्यविषयस्य पर्युदासार्थः, सामान्यविषयत्वं चास्य भाष्य एव दर्शितम् ॥

स्वरसामादिशब्देन धर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० स्वरसामैककपालामिक्षं च लिङ्गदर्शनात् ॥ १० ॥

गवामयने स्वरसामान उक्थ्याः सप्तदश स्वरसामान इति, अन्यत्रापि श्रूयते "पृष्ठः षडहो द्वौ स्वरसामानौ"विति, किमेतौ स्वरसामानाविति गवामयनिकस्वरसामविकारौ? उत न, तथा वैश्वदेवे पर्वणि वैश्वदेव्यामिक्षा द्यावापृथिव्य एककपालः" अन्यत्रापि मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षा वारुण एककपाल इत्यादावेककपालामिक्षा वैश्वदेविकैककपालामिक्षाविकारौ? उत ने? ति संशये स्वरसामादिशब्दानां गुणविधित्वाद्वैयाकरणशब्दवदनतिदेशकत्वात् न तद्विकारत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः अनन्यगतिभ्यो लिङ्गेभ्यः स्वरसामादिचोदनाशब्दोपबृंहितेभ्यस्तद्विकारत्वं, लिङ्गानि भाष्य एव दर्शितानि ॥

वासो ददातीत्यादौ वासआदिशब्दानामाकृतिनिमित्ताधिकरणम् ।

सू० कर्मजे कर्मयूपवत् ॥ ११ ॥

कर्मनामधेयानामग्निहोत्रादीनामुक्तमतिदेशकत्वं यौगिकानां प्राणणीयादिशब्दानां गुणविधीनां च वैष्णवादिशब्दानां लिङ्गविशेषशून्यानां नास्त्यतिदेशनिमित्तत्वमित्युक्तं कर्मनामधेय संस्कारनाम्नां यूपादीनां सिद्धमेवातिदेशकत्वम्, इदानीं वासःप्रभृतीनां संस्कारनिमित्तत्वमेवास्ति नास्तीति चिन्त्यते, "वासो ददाति धनो ददातीति किं वाऽनन्तवर्णं च कृत्वा वासोऽनश्च निष्पाद्यैव दातव्य? मुत यथा सिद्धमेव दातव्य? मिति संशयः, तत्र वानतवणक्रियायां सत्यां शब्दप्रयोगात् क्रियानिमित्तो वा-

स्तः-शब्दो ऽनः-शब्दश्च क्रियामेव दानाङ्गतया विधत्तः, तस्मात्ताऽनुष्ठेया दानं कुर्वता, एवं प्राप्ते ब्रूमः जातिशब्दावेतौ जात्यन्वयव्यतिरेकानुविधानाज्जातिस्तु क्रियाऽभिव्यङ्ग्येति तदुत्तरकाले,शब्दप्रयोगो न तु शब्दः क्रियावाची, तस्मान्न क्रियातिदेशकत्वं शब्दयोः ॥

गर्गत्रिरात्रे लौकिकेऽग्नौ उपनिधानाधिकरणम् ।

सू० विशये लौकिकं स्यात्सर्वार्थत्वात् न वैदिकमर्थनिर्देशात् ॥ १२ ॥

"अग्निमुपनिधाय स्तुवीते"ति किमाधानसंस्कृतोऽग्निराहवनीयादिरुपनिधेयः? उत लौकिकः? इति संशये संस्कृतस्य प्रयोजनापेक्षत्वात्सामान्यवचनोऽप्यग्नि-शब्दस्तद्विषयत्वेन गम्यमानः संस्कारमुपनिधानाङ्गत्वेनातिदिशतीति प्राप्ते ब्रूमः "वह्निमात्राभिधायित्वाच्च संस्कारातिदेशनम् । होमादिभिः फलापेक्षा संस्कृतानां निवर्तिता" यदाहवनीये जुहोति गार्हपत्ये हवींषि श्रपयतीत्यादिभिराहत्य प्रयोजननिर्देशाच्च प्रयोजनान्तरमाहवनीयादयोऽपेक्षन्ते, अग्नि-शब्दोऽपि जातिमात्रवचनत्वात्तज्जातीयं यत्किञ्चिदग्निवत् लोकसिद्धमेवोपादाय कृतार्थो न संस्कृतमपेक्षते, तस्माल्लौकिक उपनिधेयः ॥

उपशयो यूपो भवति इत्यादौ यूपशब्दस्य संस्कारापेक्षत्वाधिकरणम् ।

सू० संस्कृतं स्यात्तच्छब्दत्वात् ॥ १३ ॥

"उपशयो यूपो भवती"त्यत्र संशयः किमुपशये यूपसंस्काराः परिव्याणादयः कार्या न? इति, तत्र यूप-शब्दः उपशये प्रयुज्यमानस्तानतिदिशेत्, यदि यूपस्य विधीयेत विधायकाभावाद् वर्तमानापदेशोऽयं यूपो भवतीति, तस्मादनुवादोऽयमुपशयस्तुल्यधर्मेण संस्कृतिमपेक्षते, तस्माल्लौकिका यूपधर्माः. केचिच्छेदनादय उपशये वचनादनुष्ठीयन्ते तेन निमित्तेन गौणोऽयं वादः ॥

पृष्ठैरुपतिष्ठन्ते इत्यादौ पृष्ठशब्दस्य प्राकृतस्तोत्राभिधानाधिकरणम् ।

सू० कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात् तथाभूतोपदेशात् ॥ १४ ॥

घ्नतो यूयते पृष्ठैरुपतिष्ठत इति किं पृष्ठ-शब्दो ज्योतिष्टोमिकपृष्ठधर्मातिदेशकः पृष्ठधर्मकाणि कर्माणि कुर्यादि?ति तानि पृष्ठमाह्

१ दर्शमाकपदेयोऽर्णामित पा० ।

त्यादेव स्तुत्यात्मकानि भवन्ति । रत पृष्ठसाधनेषु रथन्तरादिषु पृष्ठ-शब्दस्तैरग्नेरभिधानं चोद्यत इति तत्र "उपतिष्ठतिना तावदपूर्वं कर्म चोद्यते। पृष्ठ-शब्दोऽपि तस्यैव विधत्ते पृष्ठतुल्यताम। उपतिष्ठतिधातुः समीपस्थितिवचनः प्रत्ययो भावनावाचकः, तदयमर्थः अग्निसमीपे तिष्ठन् पृष्ठसदृशे कर्मभिः कुर्यादिति, यदि त्वभिधानं विधीयते तदा उपतिष्ठतिः समीपस्थितिवचनः सन्नभिधानं लक्षयेत् पृष्ठ-शब्दोऽपि तत्साधनमित्युभयोर्लक्षणा स्यात। अस्मत्पक्षे पुनः पृष्ठ-शब्द एव धर्मलक्षणेति व्याख्यानपदः। उच्यते 'जघन्यवृत्तिता पृष्ठ-शब्दस्येहोभयोः समा। उपतिष्ठतिधातुश्च समीपस्थितिवाचकः"। न वयं धातुनाऽभिधानं लक्षयामः किन्तु समीपस्थितिरेव धातुनाऽभिधीयते, सा तु समीपस्थितिरभिधानार्थेति ब्रूमहे, कथं मन्त्रकरणेऽर्थे वर्त्तमानादुपपूर्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति समीपस्थितिश्चानेनाऽभिधीयते, न यथा समीपस्थितो मन्त्रः करणं तथा वक्तिव्यं, न चाभिधानादन्यत्र साक्षान्मन्त्रः करणं, तद्यदीयं समीपस्थितिरभिधानार्था स्यात्ततोऽस्याः करणं मन्त्रः सम्पद्यते, प्रधानाधीनं हि तदङ्गानुष्ठानं भवति अतोऽभिधानार्थत्वं समीपस्थानं कुर्वन्मन्त्रः समीपस्थिते करणमिति शक्यं वक्तुम्, अतोऽभिधानाय समीपस्थितिं वदन् उपतिष्ठतिर्मन्त्रकरणार्थो भवन्नात्मनेपदं लभेतेत्यात्मनेपददर्शनादुपस्थानप्रयोजनभूतमभिधानमनुमीयते। तदयमर्थः पृष्ठसाधनैरथन्तरादिभिः समीपे स्थित्वाऽग्निमभिदध्यादिति, तस्मादभिधानचोदनेति सिद्धम् ॥

इति शास्त्रदीपिकायां सप्तमस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ शास्त्रदीपिकायां सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः आरभ्यते ॥

अथ सौर्यं चरौ इति कर्त्तव्यताधिकरणम्।

सू० इतिकर्त्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वम् ॥ १ ॥

१ करणेऽर्थे वर्तमानादिति पा ।

गतो नामातिदेश, इदानीमानुमानिकेन वचनेनातिदेश उच्यते "सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम" इत्याद्युदाहरणं, तत्र प्रथमं तावदिदं चिन्त्यते–किमत्र कुतश्चिद्धर्मा अतिदिश्यन्ते ? नेति, प्रमाणाभावादतिदेश, उच्यते यागेन भावयेद् ब्रह्मवर्चसमिति भावनामितिकर्तव्यतापेक्षामुपदिश्य श्रुत्याद्युपदेशेन तस्या इतिकर्तव्यताया असमर्पणात्तत्रान्यत सिद्धेतिक र्तव्यता ऽत्र शास्त्रेणाकाङ्क्षितेति निश्चीयते अस्ति चान्यत्र लौकिके पार्वण स्थालीपाकादौ वैदिके च दर्शपूर्णमासादौ तयोरन्यतराविह प्रदिश्यते इति स्थिते इह चिन्त्यते लौकिकी वैदिकी वेति वैदिकी हि नियतत्वा चेतु नान्यत्र शक्यते। लौकिकी त्वनियतत्वात्सर्वत्रैवानुपज्यते॥ वैदिकीति कर्तव्यता प्रत्यक्षेण शास्त्रेण दर्शपूर्णमासादिषु नियद्धा नान्येन सम्बन्धु श क्यते, न हि क्रतमितिकर्तव्यता शास्त्रेण दर्शपूर्णमासयोरितिकर्तव्यता विधाय पुनः सौर्यादावपि विदधातीति सम्भवति। न च साधारण्येन वि धानं प्रकरणेन व्यवस्थितत्वाद्विधानस्य, न च शास्त्रमन्तरेणेतिकर्तव्यता न्यत्र सम्भवति, तस्माच्च वैदिकी, लौकिकी तु पार्वणाष्टकादिषु बहुषु वृत्तासाधारणं शास्त्रमनुमापयति तेन सैव सौर्यादिषु स्यात् प्रयाजादि दर्शनं तु यत्र नित्यानुवादवचनानीत्येव परिहृत, तस्माल्लौकिकीति प्राप्त उच्यते 'वैदिकी वैदिकत्वेन सामान्येनोपतिष्ठते। लौकिकी त्वसमानत्वा न्नापस्याप्यनपेक्षिता। वैदिकस्य तु कर्मणः कथंभावापेक्षाया वैदिक एवे त्य-भावः शीघ्रमुपतिष्ठते तदतिक्रमेणानुपस्थितलौकिकग्रहणमयुक्तं 'प्र त्यक्षानुमितादृष्टाल्लौकिकोऽपि तु वैदिक। प्रत्यक्षवेदविहितो विप्रासो सदृशो मतः'। ननु सोऽपि वेद कर्मापिक्षित्यत्वात् एव नित्यानुमेयमूलताका यात्। सत्यं, तथाऽप्यसदृश एव कथं वैतानिककर्माधिकारे हि यथौ य र्थेऽस्मिन् सन्दधे तु यसदृग्वैतानिकं किञ्चिदुच्यते, तेन दर्शपूर्णमासादौ चोदीना च तदधिकारेण यथोपदिष्टेनासाधान्तरमादृश्यमिति ज्ञातो ऽपव्यानम्। किञ्च सौर्यादीनि वैतानिकान्यतो यद्यपि लौकिकी तिदेश्यता दारादौपासने कर्तव्या, तत्र प्रधानवैदृश्यमङ्गानामपकौम र्व वैदिकी। न च नियतत्वादसौ नान्यत्र नेतु शक्येति मतम्

समानविधानत्वे ह्यय दोषः स्यात्, अतिदेशेन त्वन्यत्र गतो निवृत्त्वं गुण एव, न हि क्वचिदनिवृत्तान्यत्रातिदेष्टुं शक्यन्ते, न चानुमानेन लौकिकी शक्या कल्पयितुं गणयागादिषु तदभावेनानैकान्तिकत्वात् । तस्माद्वैदिक इत्यभावः सौर्यादिष्वतिदिश्यते, स चावघातप्रयाजादिपदार्थैरन्यदृष्टादृष्टोपकारवर्गरूपितस्तेषामुपकाराणां पदार्थानां च प्रापको भवति, तद्विधायि च शास्त्रमर्थात्सौर्यादिवाक्यशेषत्वमुपगतं भवतीत्यनेनाभिप्रायेण विध्यन्तो वा प्रवर्तेत चोदनायामित्युक्तम्, अस्तु वा विध्यन्तस्यैवात्रातिदेशस्तथाऽपि प्रकृतसम्बन्धितया निरूपितरूपस्यातिदेशो न तु यथापाठमेव शास्त्रं प्रकृतिवद्विकृतेरपि सम्भवति, येन ऊहबाधौ न स्यातामिति चोद्येत, यत्रापि ब्राह्मणमेव साक्षादतिदिष्टम् "एतद् ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषी"ति तत्राप्यन्यसम्बन्धिन सतस्तेनैव रूपेणातिदेशादूहादिसिद्धिः । यदि "अग्नये जुष्टं निर्वपामी"त्यनेन रूपेण सौर्ये प्राप्यते ततोऽग्निपदस्य देवतापदस्य च सप्रतिपन्नरूपत्वादेव देवतापदविवक्षयैव तत्पठितमग्निपदं रूपं त्वविवक्षितमिति न शक्यमास्थातुम् । अग्निपदरूपमेव विवक्षितमित्यापद्येत, ततो न सूर्यपदं प्रक्षिप्येत, नाग्निपदं बाध्येत, अतो नोहः सिध्येद् बाध । यदि तु प्रकृतौ निरूपितरूपस्य शास्त्रस्य विकृतिसम्बन्धस्तदा प्रकृतावग्निपदस्य देवतापदरूपप्रतिपत्तेर्देवतापदरूपमात्रं विवक्षितं दृष्टार्थत्वान्नाग्निपदरूपम्, अदृष्टार्थत्वाद्देवतापदादिजिज्ञासया नान्तरीयकत्वादग्निपदमधीतमिति निर्णीयते, तत्र सौर्ये तादृग्रूपमन्त्रातिदेशादग्निपदस्य चातद्रूपत्वात्स्वरूपस्य चाविवक्षितत्वात्तन्निवृत्तौ सत्यां देवतावाचिनः सूर्यपदस्य प्रक्षेपादूहबाधौ सिद्धौ भवतः, तस्माद्वैदिकातिदेशः ॥

गवामयने ऐकाहिकेतिकर्तव्यतानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० द्वादशाहिकमहर्गणे तत्प्रकृतित्वादैकाहिकमधिकागमात्तदाख्यं स्यादेकाहवत् ॥ २ ॥

इदानीमानुमानिकवचननामधेययोर्बलाबलं चिन्त्यते, गवामयने ज्योतिर्गौरायुरित्यादिमन्तो युक्ता यागा उत्पन्नास्तेषां गणान्तःपातित्वात्

गणेषु द्वादशाहस्येति द्वादशाहविध्यन्ताः प्राप्ताः, नामधेयाच्च ज्योतिष्टोमैकाहविध्यन्ताः, तत्राविरुद्धा द्वयेऽपि क्रियन्ते, विरुद्धेषु किं द्वादशाहिकाः कर्तव्याश्चोदकोबलवान्? उत नामबलीयस्त्वादैकाहिकाः? इति संशये, विशेषाभावादनियमः। अथवा चोदकोबलवान्फलसम्बन्धोत्तरकाला चेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा, प्रयोगवाक्ये च फलसम्बन्धाच्च तु तत्र नामानि श्रूयन्ते यान्यपेक्षितविध्यन्तमतिदिशेयुः, गणसामान्यात्तु द्वादशाहिकधर्मातिदेश एव तत्रावगम्यते। यासु तूत्पत्तिचोदनासु नामानि श्रुतानि तत्रालब्धफलत्वादसत्यामितिकर्तव्यतापेक्षायां नातिदेशः, फलसम्बन्धं तु प्रतीक्ष्य पश्चादतिदिशदपि नामधेयं पूर्वावगतगणधर्माविरोधेन प्रवर्तते, तस्माच्चोदको बलीयानिति प्राप्तेऽभिधीयते "प्रत्यक्षं श्रूयते नाम चोदकस्त्वानुमानिकः। न प्रत्यक्षविरुद्धार्थमनुमानं प्रवर्तते।" यद्यपि फलसम्बन्धाधीनेतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा प्रयोगवाक्ये प्रसूयते, तथाऽपि प्रयोगवाक्यमुत्पत्तिचोदनावगतानि कर्माणि आलोच्य फले विनियुङ्क्ते तानि चालोच्यमानानि सन्त्यपि शिष्टान्येवालोच्यन्ते इति तन्निमित्तातिदेशः प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्छीघ्रं गम्यते। किं चोत्पत्तिवाक्येष्वपि भावनास्वाभाव्यात्साकाङ्क्षत्वमेवापेक्षा, तस्मान्नाम बलीयः। वचनादभिधानतस्तथा विहितं कल्पमिहातिदेशनम्। अनुमानवशाऽपि सत्तया भविता तस्य विशेषाबलनम् ॥

इति शास्त्रदीपिकायां सप्तमस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

समाप्तोऽयमध्यायश्च ॥

अथ शास्त्रदीपिकायाम् अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पाद आरभ्यते ॥

अथ प्रतिज्ञाधिकरणम्। सू० अथ विशेषलक्षणम् ॥ १ ॥

विध्यन्ताधिकरणे सौर्यादिषु आनुमानिकेन वचनेन वैदिकीतिकर्तव्यताऽस्तीत्युक्तम्। तस्यैवेदानीं विशेष उच्यते, कस्य विध्यन्तः? क्व प्रवर्तत

इति? प्रथमं तावदिह चिन्त्यते किमेकस्मिन्कर्मणि सर्वधर्मातिदेश? उत नेति। ननु विध्यन्ताधिकरण एव लौकिकवैदिकविध्यन्तसमुच्चयमाशङ्क्य मियो विप्रतिषेधा[1]दित्यनेन सूत्रेण कथम्भावापेक्षायामेकेनैवेत्यम्भावरूपाच द्वयो. सह प्रवृत्तिरित्युक्त, तेन गतमेतत्सत्य, समुच्चयस्तत्र निराकृतः, इह तु सर्वविध्यन्तानामेकत्र विकल्पेन प्राप्तिरिति पूर्व. पक्षः उत्तरस्तु नियत एव एकस्मिन्नेकः प्रवर्त्ततेऽन्यथा ह्यव्यवस्थितः शास्त्रार्थः स्यात्तस्मान्नियमेनैकस्यैव दर्शपूर्णमासादेर्विध्यन्त एकस्मिन्सौर्यादौ प्रवर्त्तते सत्यमेव युक्तं, कथन्त्विदमवगम्यतेऽस्य विध्यन्तोऽत्र प्रवर्त्ततेऽस्य नेति, तदभिधीयते—

विशेषकर्मणां धर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् ॥ २ ॥

यस्य कर्मणो लिङ्गं चिह्नमुपस्थापकं शब्दगतमर्थगतं वा यस्यां विकृतौ दृश्यते तस्य विध्यन्तस्तस्यां प्रवर्तते यथाऽऽग्नेयस्य सौर्ये, तथा हि निर्वपतिस्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवत्यत्वमौषधद्रव्यकत्वमित्याग्नेयचोदनया दृष्टसम्बन्धीनि सौर्यवाक्ये विध्यन्तापेक्षे दृश्यमानानि तामुपस्थापयन्ति, सा च स्वार्थं, व्याख्या च भावना तस्याः स्वार्थं, ततःसाध्यसाधनांशाविहानपेक्षितत्वादनादृत्य तृतीयोऽश इत्यम्भावरूपोऽपेक्षासविधियोग्यत्वैर्वाक्यशेषत्वेनात्र सम्बध्यते, तदयमर्थ. यथाऽऽग्नेयेन स्वर्गः कृतः तथा सौर्येण ब्रह्मवर्चसमिति, एवमनेकदेवतेष्वग्नीषोमीयैन्द्राग्नविध्यन्त आश्विनद्व्यकपाल्यपांशुयाजस्य पयोदध्यामिक्षादिषु दैवपशौ च सान्नाय्यस्य पश्वन्तरेषु दैवस्य एकादशिनेषु सवनीयस्य, पशुगणान्तरेषु ऐकादशिनस्य, अग्न्यन्तेषु सोमस्य, अहर्गणेषु सत्रेषु अहीनेषु च द्वादशाहस्य, संवत्सरादिषु गवामयनिकस्येत्यादि द्रष्टव्यम्, एवमिह विशेषातिदेश उत्तरस्त्वस्यैव प्रपञ्चः।

सोमे ऐष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० प्रवृत्तत्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ३ ॥

---

१ प्रतिषेधः स्यादित्यनेनेति पा ।

अग्निहोत्रे दर्शपौर्णमासयोः ज्योतिष्टोमे च दोहनावघाताभिषवादीनि दृष्टार्थान्यङ्गानि निराकाङ्क्षीकरणसमर्थानि तैरेव निराकाङ्क्षत्वादतिदेशो नास्ति तथाऽपि सोमे दर्शपौर्णमासिकधर्मातिदेशं केनचिद्धेतुना शङ्कमानं निराकर्तुमिदमधिकरणं क्व पुनरसौ हेतुर्दीक्षणीयादिष्ववभृथपर्यन्तास्विष्टिषु पशुषु च दर्शपौर्णमासविध्यन्तोऽतिदेशेन प्राप्यमाणो मनसि विपरिवर्तते तन्मध्यवर्तित्वाच्च सोमस्य तत्रापि तदन्वयं शङ्कते "तस्यैकशतं प्रयाजानुयाजाः" इति च दर्शनमवकल्पते, तस्मादिष्टिः सोमे प्रवर्ततेति सोऽयं निराक्रियते नानपेक्षे प्रवृत्तिर्युक्ता प्रयाजादिकं तु दीक्षणीयाद्यङ्गवर्ति वाजपेययूपन्यायेनैकशतसङ्ख्या प्राप्तमनूद्यत इति नास्ति सोमेऽतिदेशः ॥

ऐन्द्राग्नादौ ऐष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० इष्टिषु दर्शपौर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ४ ॥

"सौर्यं चरुं निर्वपे"दित्यादिषु इष्टिषु निर्वपत्यादिसामान्येन दर्शपौर्णमासविध्यन्तोपस्थापनात्तस्यातिदेशः । इदं च यस्य लिङ्गमित्यस्य प्रपञ्च इति नातीव पूर्वपक्षे यतितव्यम् उत्तरत्रापि सर्वत्र ॥

अग्नीषोमीयपशौ दार्शपौर्णमासिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० पशौ च लिङ्गदर्शनात् ॥ ५ ॥

पशावप्यग्नीषोमीये तद्धितेन देवतानिर्देशः, आलभतिश्च दर्शपौर्णमाससादृश्यम् इष्टावप्यालभतिर्विद्यते देवामालभेतेति, दृश्यते च पशोरालम्भनादिदृष्टार्थाङ्गसिद्धयेऽतिदेशापेक्षा, तस्मात्तत्रैष्टिको विध्यन्तः ॥

सवनीयादिपशौ अग्नीषोमीयधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० द्वैत्यस्य चेतरेषु ॥ ६ ॥

इतरेषु सवनीयनिरूढादिषु पशुषु प्राणिद्रव्यकत्वसाम्या[1]द्धृदयसम्बन्धिद्रव्यसंस्कारलाभाच्च दैवस्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्तः ॥

---

१ सादृश्यादिति पा० ।

ऐकादशिनपशौ सवनधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० ऐकादशिनेषु सौत्यस्य द्वैरशन्यस्य दर्शनात् ॥ ७ ॥

ऐकादशिनेषु पशुषु सुत्याकालत्वसामान्यातिरेकाद् द्वैरशन्यदर्शनाच्च द्वे द्वे रशने यूपमृच्छत इति सवनीयस्य विध्यन्तः ॥

पशुगणेषु ऐकादशिनधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात् प्रतिपशु दर्शनात् ॥ ८ ॥

यूपसौत्रामण्यादिषु पशुगणेषु गणत्वसामान्याधिक्यादैकादशिनविध्यन्तः ॥

अव्यक्तयज्ञे सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० अव्यक्तासु तु सोमस्य ॥ ९ ॥

"विश्वजिता यजेत" इत्यादिष्वेकाहादिषु द्वादशाहे च किं दर्शपौर्णमासिको विध्यन्तः? उत सौमिकः? इति संशये विशेषाभावादनियमे प्राप्ते उच्यते सौमिकः स्यादव्यक्तत्वसामान्यात्केयमव्यक्तता यागार्थतया विनियुक्तदेवताविरहः, यत्र तद्धितचतुर्थी मन्त्रवर्णैर्यागार्थतयैव देवता विनियुक्तास्तद्व्यक्तम् इतरत्त्वव्यक्तं तथा च विश्वजिदादयः सोमश्च । ननु ऐन्द्रवायवं गृह्णातीति तद्धितेनैव देवताऽपि सोमे विहिता न यागे देवताऽनेन विधीयते, किन्तु ग्रहस्य तद्गतायास्तु पश्चादार्थिको यागसम्बन्धो न तु प्रथममेव यागान्वय इत्यव्यक्तत्वम्, अतः सोमविध्यन्तो विश्वजिदादिषु ॥

अहर्गणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० गणेषु द्वादशाहस्य ॥ १० ॥

द्विरात्रादिष्वहर्गणेषु अव्यक्तत्वं गणत्वं चाधिकं विद्यते तस्माद् द्वादशाहविध्यन्तः, एवञ्च पष्ठीसंपाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते इत्यादयो गणधर्मा लभ्यन्ते ।

संवत्सरसत्रेषु गवामयनिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० गव्यस्य च तदादिषु ॥ ११ ॥

संवत्सरसत्रेष्वादित्यानामयनप्रभृतिषु संवत्सरसत्रत्वसामान्यात्संवत्सरनियमलिप्सया च गवामयनविध्यन्तः ।

निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायिधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० निकायिनां तु पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १२ ॥

साहस्रा साद्यस्का इत्येकसंज्ञया युगपत्प्रस्तुत्य पश्चात्क्रमेण विहिता यागा निकायिन इत्युच्यन्ते तेषां प्रथमो धर्मवानुत्तरेषु किन्तस्य धर्मा प्रवर्तन्ते? उत सौमिका इति? संशये अव्यक्तत्वात् सौमिका इति प्राप्ते एकनिकायवर्तित्वमेकनामकत्वस्वावान्तरसामान्यमधिकमस्तीति पूर्वविध्यन्त उत्तरेषु तथा चास्य साहस्रस्येत्यादिसाहस्रादिधर्मदर्शनं पूर्वधर्मप्राप्तिं दर्शयति ॥

फलादीनामनतिदेशाधिकरणम् ।

सू० कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्वयस्तदन्धनत्वात् ॥ १३ ॥

फलं स्वर्गः, नियमो यावज्जीवकता, कर्ता स्वर्गकामः समुदाय आग्नेयादीनां षण्णां मिथः साहित्यं किमेते विकृतिषु सौर्यादिषु मिथः प्रदिश्यन्ते नेति सन्देहे, तत्र प्रकृतिसम्बन्धाद्विकृतावतिदेशेन प्रयाजादिवदेतेषामिति प्राप्तेऽभिधीयते । "प्रकृत्यैव निबद्धत्वाद्विकृत्या सह नान्वयः । न चातिदेशतः प्राप्तिरित्यभावान्वयादृते" ॥ अत्र भावार्थो हि विकृतिभावना यदेव प्रकृतावित्यभावेन गृहीतं तदेवापेक्षते, न च फलादीनामित्यभावान्वयः फलनियमयोः पुरुषार्थत्वात्स्वर्गकामोऽपि न कर्मार्थः कर्मैव तदर्थमित्युक्तं स्वर्गकामाधिकरणे, तथाऽऽग्नेयादीनि यद्यपि तुल्यवत्फलं प्रति करणत्वेनोपदिष्टानि नान्योन्यस्याङ्गं तेनैकस्योपकारेऽन्यानि प्रवर्तन्ते, न चाप्रवर्तमानेषु तत्साहित्यं भवति तस्माच्च फलादीनामतिदेशः, माभूदित्यभावाच्चोदनातिदेशः. फलार्थतयैव विश्वजिदादिषु अश्रुतफलेषु फलमतिदिश्यतामिति चेत्, तद्धि फलं विकृतावतिदेशेन विधीयमानमङ्गमेव स्यात् न च फलं विकृतिं प्रति विधीयते फलमेव प्राकृतं यथार्थ्यसमुद्दिश्य विकृतिर्विधीयतामिति चेत् तस्य विकृतिः

साधनं भवितुमर्हति प्रकृत्यैव स्ववाक्यावगतयाऽवरुद्धत्वात्तस्माच्च विकृतेः प्रकृति[1]फलसम्बन्धः ॥

गुणकामानां गोदोहनादी नामनतिदेशाधिकरणम् ।

सू० गुणकामेष्वाश्रितत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १४ ॥

इह सगुणफलानि "गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणये"दित्येवमादीनि तत्साधनभूताश्च गोदोहनादयः किं विकृतिषु प्रवर्त्तन्ते नेति संशयः तत्र प्रधानफलं प्रधाननिबन्धनत्वात्तस्य च विकृतिष्वप्रवृत्तेर्मा नाम प्रवर्त्तिष्ट, गुणफलं तु गुणप्रवृत्त्या प्रवर्त्तितुमर्हति । तथा हि प्रणयनं तावदतिदिश्यते तत्साधनभूतञ्च गोदोहनमङ्गमपि साधनत्वाच्चमसवत्प्रवर्त्तते तत्प्रवृत्त्या च तत्साध्यं फलमपि प्रवर्त्तेत यथा प्रधानाश्रितदध्यादिसाध्यमिन्द्रियादि दध्यादेर्होमसाधनत्वेन विकृतिषु प्रवृत्तेः प्रवर्त्तते, उच्यते "न हि गोदोहनादीनामित्थंभावेन संग्रहः । इत्थंभावातिदेशेन तेषां नातोऽतिदेशधीः ॥ न हि यत्किञ्चिद्यथाकथञ्चिदपि प्रकृतेः साधनं, तत्सर्वमतिदिश्यते कथंभावापेता हि विकृतिचोदना सादृश्योपस्थापितां प्रकृतिचोदनामालोच्य तस्याञ्च्याशायाः साध्यसाधनाशावनाकाङ्क्षित्वादनाकृत्य तृतीयमित्थंभावांशं वाक्यशेषत्वेन गृह्णाति, तत्र यत्प्राकृत्यां चोदनायाम इत्यभावरूपेणाग्रहीतं प्रमाणान्तरेण. कथंचित्साधनभावमुपनीत गोदो[2]हनादि तस्य कः प्रसङ्गो विकृतौ माभूदतिदेशः प्रणयनस्य त्वाश्रयभूतस्य विकृतावपि सद्भावात् तदाश्रितं गोदोहनमपि पुरुषः काममावशात्प्रयुङ्क्तामिति चेन्न वैगुण्यात् अतिदिष्टस्याङ्गभूतस्य चमसस्य विना शास्त्रेण पुरुषेच्छामात्रेण युक्तो बाधः, तद्बाधे हि वैगुण्यं स्यात् अवैगुण्ये तु भवतु कामस्यापि प्रवृत्तिः, यथाह भाष्यकारः "तस्मिंश्च प्रवर्तमाने कामोऽपि प्रवर्तत" इति, किञ्च यद्दर्शपौर्णमासापूर्वसाधनभूत प्रणयनं तदेवाश्रयस्तादृशस्यैव प्रकृतत्वात्, न च विकृतौ तादृगस्ति, तस्मादाश्रयाभावादपि न गोदोहनतत्फलयोः प्रवृत्तिः ॥

१ प्राकृतफलसम्बन्ध इति पा० ।
२ दधिगोदोहनादीति पा ।

सौर्ये चरावभिमर्शनमन्त्रद्वयस्य विकल्पाधिकरणम् ।

सू० एककर्मणि विकल्पोऽविभागो हि चोदनैकत्वात् ॥ १५ ॥

सौर्य आग्नेयविकार इति वक्ष्यते आग्नेयश्च पौर्णमास्यमावास्याकालयोरुत्पन्न उभयत्र, तेन चतुर्होत्रा पञ्चहोत्रा च तस्य कालद्वयेऽभिमर्शनं तत्र सौर्ये मन्त्रद्वयं किं पौर्णमास्यमावास्याकालयोर्व्यवस्थया प्रयोक्तव्यं? उताव्यवस्थयेति "व्यवस्था प्रकृतौ दृष्टा प्राप्यते विकृतावपि । प्रकृतावर्थसिद्धा त्वेषा विकृतौ नातिदिश्यते"। चतुर्होत्रा पौर्णमासी पञ्चहोत्रामावास्या इति समुदायद्वारेण मन्त्रयोरुपदेशः प्रकृतत्वाच्च कालद्वारेण तस्याप्रकृतत्वात्, अतः समुदायद्वयवर्तिन आग्नेयस्यैव मन्त्रद्वयम्, एकार्थत्वाच्च विकल्प्येते तत्र पौर्णमासीकाले पौर्णमासिकैर्हविर्भिः सहाभिमृश्यमानमाग्नेयमविरोधाच्चतुर्होत्राभिमृष्टम्, एवममावास्याकाले पञ्चहोत्रा न तु कालकृता व्यवस्था तत्र शास्त्रार्थः, तस्माद्विकृतावव्यवस्था ॥

सौर्ये चरावाग्नेयधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० लिङ्गसाधारण्याद्विकल्पः स्यात् ॥ १६ ॥

इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिरित्युक्तं, तत्र षण्णामाग्नेयादीनां कस्य क्व प्रवृत्तिः? विशेषाभावादनियमः. सादृश्यविशेषात्त्वेकदेवत्ये सौर्यादावेकदेवत्यस्याग्नेयस्य प्रवृत्तिः, अनेकदेवतेषु चाग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोराज्यादिद्रव्यकेषु उपांशुयाजादेः कथं पुनरेकदेवत्यत्वमाग्नेयसौर्ययोर्वाक्यशेषादिति दर्शितं भाष्ये ॥

हविर्देवतयोः सन्निपाते हविःसामान्यस्य बलीयस्त्वाधिकरणम् ।

सू० विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपाख्यत्वात् ॥ १७ ॥

ऐन्द्रे पुरोडाशे किं देवतासामान्यात् सान्नाय्यविधयः? उत हविःसामान्यादाग्नेयविधयः? इति सन्देहे तथाऽऽग्नेये यथा देवतासामान्यादैन्द्रपयस्य हविःसामान्याद्वा सान्नाय्यस्येति देवतासामान्यहविःसामान्ययोः किं बलीय इति चिन्त्यते, विशेषाभावादनियमः, प्रथमश्रुतत्वप्राधान्याभ्यां वा देवतायाः. प्राप्ते अभिधीयते "हविषस्त्वाश्रयमाणत्वात्प्रत्यासत्तिर्हि

कर्मणि । उद्देश्यमात्ररूपत्वाद्देवता ऽऽरादुपस्थिता । यच्च प्रत्यासत्त्यैवेोपस्थितं विध्यन्तमासाद्य निराकाङ्क्षं कर्म न बहिरङ्गभूतदेवतोपस्थापितमपेक्षते । यद्यपि प्रातिपदिकार्थत्वाद्देवता मुख्या तथाऽपि तत्स्वरूपवेलायामाकाङ्क्षाविरहादप्रतिद्देश', कर्मविध्युत्पत्तिकाले तु प्रत्यासत्तेर्हविःसामान्यं बलीयः प्राधान्यन्तु देवताया नवमे निराकरिष्यते, किं चौषधे साधाय्यधर्मास्तत्र चौषधधर्माः सर्वे बाध्येरन्, असम्भवाद्यथावचनन्तु प्राप्तौ न कस्यचिद्बाधः, तस्माद्धविःसामान्यं बलीयः ॥

असकृत्पानाख्यहिरण्ये श्रौषधधर्मातिदेशाधिकरणम् । सू० हिरण्यमाज्यधर्मस्तेजस्त्वात् ॥१८॥

कृष्णलचरौ आज्यौषधयोः कस्य विध्यन्तः स्यात् उज्ज्वलसामान्यादाज्यस्य विशदत्वादौषधवाचिचरुशब्दसंयोगाच्च त[१]द्धर्माः ॥

मधूदके च उपांशुयाजीयाज्यधर्मातिदेशाधिकरणम् । सू० मधूदके द्रव्यत्वसामान्यात्पयोविकारः स्यात् ॥ १९ ॥

दधिमधुघृतं धानाः तण्डुला उदकमित्यत्र मधूदकयोः पयः प्रवर्त्तेताज्य? मिति संदेहे स्वाभाविकद्रवत्वसामान्यात्पय', नैवम् असत्यपि च स्वाभाविकद्रवत्वेऽग्निसंयोगादाज्येऽपि द्रवत्वसद्भावाद्वर्णसामान्याधिक्यात्पयोधर्माणां च दोहनादीनामसम्भवादुत्पवनादीनाञ्च सम्भवात् आज्यविध्यन्तः "वर्णसाम्यस्य चाधिक्याद् द्रवत्वस्याविशेषतः । अनुग्रहाच्च धर्माणामाज्यधर्ममधूदकम्" ॥

इति शास्त्रदीपिकायामष्टमस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पाद आरभ्यते ॥

वैदिकसौत्रामणयोरिष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणम् । सू० वाजिने सोमपूर्वत्वं सौत्रामण्यां च ग्रहेषु ताच्छब्द्यात् ॥ १ ॥

---

१ औषधधर्माः ।

'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन्सारस्वतीमाज्यस्य चरु- र्बार्हस्पत्यं चरुमिति तत्र सन्देहः। किं प्रथमस्याग्नेयविध्यन्तस्तृतीयस्याग्नीषोमीयविध्यन्त? उत विपरीत? मिति स्थानसामान्यात् प्रथमतृतीययोः प्रथमतृतीयविध्यन्तप्राप्तौ उच्यते-प्रथमस्य द्विदैवत्यत्वादाग्नीषोमीयविध्यन्त तृतीयस्य चैकदैवत्यत्वादाग्नेयविध्यन्तः देवतासामान्यमुत्पत्तिवेलायामेव शीघ्रं गम्यते स्थानसामान्यं तु न्यायापेक्षत्वाद्विलम्बितत्वाद् दुर्बलं तस्माद्देवतासामान्यात्प्रथमतृतीययोस्तृतीयस्य प्रथमविध्यन्तः ॥

जनकसप्तरात्रे त्रिवृत्स्वदः सुत्याद्यहधर्मातिदेशाधिकरणम्।

सू॰ गणचोदनायां यस्य लिङ्गन्तदावृत्तिः प्रतीयेताग्नेयवत् ॥ २ ॥

जनकसप्तरात्रे श्रूयते चत्वारि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोममुखानीति तत्र किमेषु प्राथमिकस्याद्यस्याह्नस्त्रिवृतो विध्यन्तश्चतुर्ष्वप्यावर्तते? उत त्रिवृदादीनां चतुर्णामपि प्रवृत्तिश्चतुर्षु क्रमेणे? ति संशये पूर्वपक्षस्थान- सामान्यस्य च दुर्बलत्वात् त्रिवृत्त्वसामान्येनैवाद्यस्यैव प्रवृत्ति', नैवमिह सह चोदितानां संघातोऽपि शब्दात्त्रिवृत्त्वमपि तत्र संघातसामान्य प्रधानगत तदङ्गभूतस्तोत्रीयागमात् त्रिवृत्त्वाद्दुर्लीय इति तद्वशेन चतुर्णामपि पृष्ठ्याद्यानां चतुर्षु प्रवृत्तिरेव चाग्निष्टोममुखानीत्येव वादो युज्यते, अन्यथा सर्वेषामग्निष्टोमत्वं स्यात्, आद्यस्याग्निष्टोमत्वात्तत्राग्निष्टोममुखानीति न घटते ॥

षट्त्रिंशद्रात्रे षडहधर्मातिदेशाधिकरणम्।

सू॰ काला[1]भ्यासे च बादरिः कर्मभेदात् ॥ ३ ॥

षट्त्रिंशद्रात्रे श्रूयते "षडहा भवन्ति चत्वारो भवन्ती"ति तत्र विचार्यते किमेतेषु चतुर्विंशत्यामहःसु द्वादशाहिकस्य दशरात्रविध्यन्तस्य प्रवृत्ति? उत षडहस्यैव चतुरावृत्ति? रिति, तत्र 'चतुर्विंशतिरेतानि चत्वारः षडहा इति। चोद्यन्ते ऽहानि तेनैषु द्वादशाहः प्रवर्तते। उच्यते चतुर्विंशति-

१ कालाभ्यासेऽपि इति पा ।

संख्योऽत्र गणः साक्षान्न चोद्यते। चतुःसख्येस्तु षडहैरनुमानेन गम्यते । चतुःसख्यास्तु षडहाः प्रत्यक्षेणैव चोदिताः । तस्मात्षडहविध्यन्तः शीघ्रमत्रावगम्यते ॥

संख्यागणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिकरणम् । सू॰ संख्या गणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत कृतलक्षणग्रहणात् ॥ ४ ॥

शतोक्थ्यं भवति शता[१]तिरात्रं भवति, इति श्रुतं तत्र संशयः किं ज्योतिष्टोमस्य शतकृत्वोऽभ्यासः? उत द्वादशाहप्रभृति? रिति तत्रोक्थ्यादिशब्दानां ज्योतिष्टोमनामत्वं मन्वानस्तमेव दूरस्थमप्यनूद्य शताभ्यास उपादेयो गुणो विधीयते इति मन्वानस्तस्यैवाभ्यासमाह "संख्यानिमित्तास्त्वेतेन क्रतोः कस्यापि वाचकाः । संनिधेरभावतः संख्याविशिष्टगणचोदना । तस्माद्द्वादशाहविध्यन्तः ॥

शतोक्थ्यादौ ज्योतिष्टोमात् स्तोत्रोपधयाधिकरणम् । सू॰ गणादुपचयस्तत्प्रकृतित्वात् ॥ ५ ॥

."शतोक्थ्यं भवती"त्यत्र द्वादशाहिको दशरात्रो दशकृत्व प्रवर्तत इत्युक्त, तस्मिश्च दशरात्रे ऽभितो द्वावग्निष्टोमौ तत्र शतोक्थ्ये प्रतिदशकं द्वौ द्वावग्निष्टोमौ उक्थ्यसंस्थया वर्धयितव्यौ तत्रागम्यमानेषूक्थ्यस्तोत्रेषु संशयः, किं द्वादशाहिकोक्थ्यस्तोत्रविकारास्तेषु हि केचिद्विशेषाः प्राकृतेभ्यः स्तोत्रेभ्यो विद्यन्ते? उत ज्योतिष्टोमोक्थ्यविकाराः? इति तत्र द्वादशाहविकारत्वादस्य गणस्य तदीयेषूक्थ्याहस्सु यान्युक्थ्यस्तोत्राणि तद्विकारत्वमेवास्मिन्वागन्तूनामुक्थ्यस्तोत्राणां युक्त, नैतद्युक्तं ज्योतिष्टोमेष्युक्थ्यस्तोत्राणामुत्पत्तिः, द्वादशाहे त्वतिदेशगणप्राप्तानां तेषामेव विशेषा विहिताः । यत्र चोत्पत्तिस्तत एवागमन युक्तं न यत्रातिदिष्टानि, न हि भिक्षुकोभिक्षुकान्तर याचितुमर्हति सत्यन्यस्मिन्नभिक्षुके, तस्माज्ज्योतिष्टोमिकानामेवोक्थ्यादीनां प्रवृत्तिः ॥

---

१ शतातिरात्रमिति ।

'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन्सारस्वतीमाज्यस्य चरुं बार्हस्पत्यं चरुमिति तत्र सन्देहः । किं प्रथमस्याग्नेयविध्यन्तस्तृतीयस्याग्नीषोमीयविध्यन्तः ? उत विपरीतः ? मिति स्थानसामान्यात् प्रथमतृतीययोः प्रथमतृतीयविध्यन्तप्राप्तौ उच्यते-प्रथमस्य द्विदैवत्यत्वादाग्नीषोमीयविध्यन्तः तृतीयस्य चैकदैवत्यत्वादाग्नेयविध्यन्तः देवतासामान्यमुत्पत्तिविधायामेव शीघ्रं गम्यते स्थानसामान्यं तु न्यायापेक्षत्वाद्विलम्बितत्वाद् दुर्बलं तस्माद्देवतासामान्यात्प्रथमतृतीययोस्तृतीयस्य प्रथमविध्यन्तः ॥

जनकसप्तरात्रे त्रिवृत्त्वस्य सुत्यादशाहधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० गणचोदनायां यस्य लिङ्गं तदा वृत्तिः प्रतीयेताग्नेयवत् ॥ २ ॥

जनकसप्तरात्रे श्रूयते चत्वारि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोममुखानीति तत्र किमेषु पार्णिकस्याद्यस्याह्नस्त्रिवृतो विध्यन्तश्चतुर्ष्वप्यावर्तते ? उत त्रिवृदादीनां चतुर्णामपि प्रवृत्तिश्चतुर्षु क्रमेणे ? ति संशये पूर्वपक्षस्थान सामान्यस्य च दुर्बलत्वात् त्रिवृत्त्वसामान्येनैवाद्यस्यैव प्रवृत्ति, नैवमिह सह चोदितानां सङ्घातोऽपि शाब्दस्त्रिवृत्त्वमपि तत्र सङ्घातसामान्य प्रधानगत तदङ्गभूतस्तोत्रीयागतात् त्रिवृत्त्वाद्बलीय इति तद्वशेन चतुर्णामपि पृष्ठ्यस्थाना चतुर्षु प्रवृत्तिरेव चाग्निष्टोममुखानीत्येव वादो युज्यते, अन्यथा सर्वेषामग्निष्टोमत्वं स्यात्, आद्यस्याग्निष्टोमत्वात्तत्राग्निष्टोममुखानीति न घटते ॥

षट्त्रिंशद्रात्रे षडहधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

सू० काला[1]भ्यासे च बादरिः कर्मभेदात् ॥ ३ ॥

षट्त्रिंशद्रात्रे श्रूयते 'षडहा भवन्ति चत्वारो भवन्ती' ति तत्र विचार्यते किमेतेषु चतुर्विंशत्यामहःसु द्वादशाहिकस्य दशरात्रविध्यन्तस्य प्रवृत्तिः ? उत षडहस्यैव चतुरावृत्तिः ? रिति, तत्र 'चतुर्विंशतिरेतानि चत्वारः षडहा इति । चोद्यन्ते ऽहानि तेनैषु द्वादशाह प्रवर्तते । उच्यते चतुर्विंशति

१ कालाभ्यासेऽपि इति पा ।

सख्योऽत्र गणः साक्षाच्चोद्यते । चतुः सख्येस्तु षडहैरनुमानेन गम्यते । चतुः सख्यास्तु षडहाः प्रत्यक्षेणैव चोदिताः । तस्मात्षडहविधान्त शीघ्रमत्रावगम्यते ॥

सख्यागणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिकरणम् । सू० संख्या गणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत कृतलच्चणग्रहणात् ॥ ४ ॥

शतोक्थ्य भवति शता[१]तिरात्र भवति, इति श्रुत तत्र सशय किं ज्योतिष्टोमस्य शतकृत्वोऽभ्यास ? उत द्वादशाहप्रवृत्ति? रिति तत्रोक्थ्यादिशब्दाना ज्योतिष्टोमनामत्व मन्यानस्तमेव द्वादशाहमप्यनूद्य शताभ्यास उपादेयो गुणो विधीयते इति मन्यानस्तस्यैवाभ्यासमाह "सख्यानिमित्ता स्त्वेतेन कृता कस्यापि वाचकाः । सविधिभावतः सख्याविशिष्टगण चोदना । तस्माद्द्वादशाहविधान्त ॥

शतोक्थ्यादौ ज्योतिष्टोमातः स्तोत्राप च्याधिकरणम् । सू० गणादुपचयस्तत्प्रकृतित्वात् ॥ ५ ॥

'शतोक्थ्य भवती'त्यत्र द्वादशाहिको दशरात्रो दशकृत्व प्रवर्तत इत्युक्त, तस्मिश्च दशरात्रे ऽभितो द्वावग्निष्टोमौ तत्र शतोक्थ्ये प्रतिदशक द्वौ द्वावग्निष्टोमौ उक्थ्यसस्थया वर्द्धयितव्यौ तत्रागम्यमानेषूक्थ्य स्तोत्रेषु सशय, किं द्वादशाहिकोक्थ्यस्तोत्रविकारास्तेषु हि केचिद्विशेषाः प्राकृतेभ्य स्तोत्रेभ्यो विद्यन्ते? उत ज्योतिष्टोमोक्थ्यविकाराः? इति तत्र द्वादशाहविकारत्वादस्य गणस्य तदीयेषूक्थ्याहस्सु यान्युक्थ्यस्तोत्राणि तद्विकारत्वमेवास्मिन्नागन्तूनामुक्थ्यस्तोत्राणा युक्त, नैतद्युक्त ज्योतिष्टोमे ह्युक्थ्यस्तोत्राणामुत्पत्ति, द्वादशाहे त्वतिदेशप्राप्ताना तेषामेव विशेषा विहिताः । यत्र चोत्पत्तिस्तत एवागमन युक्त न यत्रातिदिष्टानि, न हि भिक्षुर्भिक्षुकान्तर याचितुमर्हति सत्यन्यस्मिन्नभिक्षुके, तस्माज्ज्योतिष्टोमिकानामेवोक्थ्यादीना प्रवृत्तिः ॥

---

१ शतातिरात्रमिति ।

सिद्धेऽतिदेशेऽधुनाऽतिदिष्टानां पदार्थानां मन्त्रसामसंस्काराणा-द्वारान्तरसम्बन्धनिमित्तोऽन्यथाभावात्मक ऊहश्चिन्त्यते, तस्य चातिदिष्टविषयत्वादतिदेशोत्तरकालमारम्भः, अतिदेशाधीनत्वमेव दर्शयितुं सप्रमाणसिद्धमपूर्वप्रयुक्तत्वं धर्माणामनेन सूत्रेण स्मारयति, यत्नप्रयुक्तत्वे हि पारिप्लवा धर्मा: सर्वत्रोपदिष्टा नान्यथा कर्त्तुं शक्यन्ते, अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु प्रतिकार्यं व्यवस्थिता धर्मा: दशमाद्यन्यायेन कार्यमुखेनातिदिष्टा ऊहं यद्वह भजन्ते, तस्मादूहविवक्षया ऽपूर्वप्रयुक्ति स्मारिता तदीयौ पूर्वोत्तरपक्षौ तत्रैव प्रदर्शिताविति नेह प्रदर्श्येते, तथाऽन्यदिह चिन्त्यते किमवघातमन्त्रादयो विवक्षितव्रीह्यादिद्वारा ऽपूर्वस्योपकुर्वन्ति ? उताविवक्षिततत्स्वरूपा: साधनविशेषमात्रद्वारे[1]ति, स्वरूपविवक्षाया हि तदभावान्नीवारादिषूहो न स्यात्, अविवक्षितत्वे तु नीवारादावपि साधनविशेषसद्भावात्सिध्यत्यूहः । ननु साधनस्यापि दार्शपौर्णमासिकस्य द्वारत्वात् विकृतौ च तदभावात्कथमूहः, यस्यापूर्वस्यावघातो व्रीहिसाधनं नीवारमिति चेत्तथा सत्यौषधान्तरसाध्यानां धर्मसङ्करः स्यात्, त्रयाणामपि प्रदेयसाधनत्वात् । अथाग्नेयादिद्वारभेदेन साधनत्वभेदाद् व्यवस्था, ततो विकृतौ तद्द्वाराभावादवघातादेरप्रवृत्तिः, उच्यते–अवहतैः पूर्वं कुर्यादिति शास्त्रार्थः साधनप्रयुक्तिपक्षे तद्वत्कुर्यादित्यतिदेशे अवहतैः कुर्यादित्यर्थो भवति तस्मात्सिध्यति विकृताववघातः, तेन यस्यापूर्वस्यावघातोऽङ्गमित्यादिकुशकाशावलम्बनमनर्थकं, यदि पर धर्मसाङ्कर्याय स्यादित्याशङ्का तावत् एव प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामित्यत्रागन्म सुव सुवरगन्मेत्यत्राप्यहनि स्वरूप स्वर्गस्वरूपस्य संस्कार्यमन्त्रयोरपूर्वार्थयोर्द्वारमुतापूर्वसम्बन्धिविशेष इति तुल्यो विचारः, तत्र व्रीह्यादीनां शुक्लानामविवक्षाकारणाभावात्तद्द्वारेणैवापूर्वार्थत्वं साधनरूपस्यावर्जनीयत्वादन्यथाऽवघातादेरानर्थक्यात्तत्स्वरूपमेव विवक्षितमिति सिद्धान्तः, तदेतदिह संक्षिप्तमुपरितनैस्त्रिभिरधिकरणैः प्रपञ्चयिष्यते, सेयं द्वितीयस्य वर्णकस्यैका व्याख्या, तथाऽन्यापि

१ व्रीह्यादिद्वारेति पाठान्तरम् ।

सप्तमाद्ये हि यद्यर्थेऽप्यपि धर्माणामपूर्वविशेषनिमित्ततामात्रेण[1] व्यवस्थासिद्धे नैकान्ततोऽपूर्वार्थत्वं व्युत्पादनीयमिह त्वपूर्वार्थत्वमन्तरेणोहासिद्धेरपूर्वार्थत्वमतिपाद्यते, यत्निस्वरूपार्थत्वे हि तुल्यन्यायत्वादवघातादीनां व्रीह्यादिस्वरूपार्थत्वं स्यात्तदभावाच्च नीवारादावूहो न स्यादिति तस्यैवापरा व्याख्या सप्तमाद्ये साधारण्येनापूर्वार्थत्वमिह त्वारादुपकारकाणामपूर्वार्थत्वमप्रकरणात्स्यात्सन्निपातिनान्तु श्रुत्यादिसंयुक्तव्रीह्याद्यर्थत्वावगमात् न तत्प्रयुक्तत्वमित्याशङ्क्य तेषामपि व्रीह्यादिस्वरूपपर्यवसायिनामानर्थक्यात्तद्द्वारेणापूर्वार्थतेति प्रतिपाद्यते, तद्वितेषु त्रिष्वपि पक्षेषु यथेत्यादिभाष्यन्तत्वत्र एवास्माभिर्व्याख्यातम् । अथवाऽन्यामित्यादिनाभाष्येण पुनर्वर्णकान्तमारभ्य तदुच्यते सप्तमाद्ये ऽपूर्वार्थत्वं सिद्धम्, इह तु किमपूर्वार्थानां धर्माणां यन्निर्निमित्तम्? । उतानिमित्तमथापूर्वमेवे? ति चिन्त्यते । नन्वनिमित्ता प्रवृत्ति कादाचित्कत्वात् येन विचार एव न स्यात्तत्रापूर्वस्यासाध्यत्वान्निमित्तता न युक्ता, तस्माद्यन्निरेव निमित्तं तत्तुल्यन्यायत्वाच्चावघातादीनामपि व्रीह्यादिस्वरूपमेव निमित्तमिति तदभावान्नीवारादिषु न स्यादिति प्राप्त ब्रूमः "यत्नेस्तावन्निमित्तत्वं न केनचिदिहेष्यते । अपूर्वस्यापि तद्योक्तमयोत्तस्य निमित्तता । साध्यं हि साधनानुष्ठानेऽनिमित्तम् अनिष्पन्नमपि मनसि साध्यतया विपरिवर्त्तमानं, तस्मादपूर्वार्था धर्मास्तन्निमित्ताश्च विकृत्यपूर्वमपि तेषां धर्माणामतिदेशेन साध्यमवगतं तत्साधनभूतनीवाराद्युद्दृत्वेनावघातादीननुष्ठापयतीति सिध्यत्यूहः ॥

प्रैषणस्यापूर्वप्रयुक्तत्या-धिकरणम् ।

सू॰ संस्कारे प्रयुज्यमानानां तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं स्यात् ॥ २ ॥

पूर्वाधिकरणे धर्माणाम् अपूर्वार्थत्वं सप्तमाद्यसिद्धं स्मारितं, तत एव च द्रव्यसंस्कारो ऽपि तत्प्रयुक्त इति संक्षेपतः प्रतिज्ञामात्रेणोक्तम्, इदानीं तु तदेव श्रुत्यादिविरोधात्र सम्भवतीत्याशङ्क्योपपाद्यते तत्रेह

१ निष्टतामात्रेणेति पा॰

वाक्यप्रयुक्तता फलदेवतयोश्चेत्यत्र लिङ्गप्रयुक्तता द्रव्यसंख्याहेतुसमुदाय मित्यत्र श्रुतिप्रयुक्तानामपूर्वार्थत्वम्प्रतिपाद्यते दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति' 'प्रोक्षिताभ्यां दृषदुपलाभ्यां पिनष्टी'ति तत्र प्रोक्षित-शब्देन विशेषणप्रधानेन तृतीयान्तेनान्यसाधनभूतयोरुलूखलमुसलयोर्दृषदुपलयोश्च संस्कारकं गम्यमानं प्रोक्षणं यत्तयोः साध्यन्तदर्थमित्यविवादम्। इदन्तु चिन्त्यते यत्तयोर्हन्तिपिपिसाधनत्वं तदर्थं तत्प्रोक्षणं हन्तिपिष्यर्थं? मुत यदपूर्वसाधनत्वं तदर्थत्वादपूर्वार्थं? मिति तत्र "अवहन्तिश्रुतेस्तावदवघातः प्रतीयते। तत्साधनत्वमेवातस्तृतीयातोऽवगम्यते॥ सामानाधिकरण्याच्च प्रोक्षणं तद्विशेषणम्। एवं हन्त्यर्थतापूर्वशेषस्य प्रक्रियावशात्'। न च वाक्यप्रयुक्तस्य प्रकरणमोष्टे हन्तिपिपिद्वारेणापूर्वार्थत्वादुभयमविरुद्धमिति चेन्न उभयान्वयासम्भवात् हि प्रकरणाधीनत्वमात्रेण प्रकृतार्थता सम्भवति, किं तर्हि प्रकृतेनैकवाक्यतां कल्पयित्वा, न चावहन्तिपदेन प्रधानवाक्येन च युगपदेकवाक्यता सम्भवति तत्रान्यतरेऽवहातव्ये प्रकरणं बाधित्वा हन्तिनैवान्वयमध्यवस्यामः, न च प्रोक्षणस्यानर्थक्यं हन्तेरपूर्वार्थत्वात्तदर्थमपि प्रोक्षणमपूर्वस्योपकरोत्येव यथाऽऽधानमग्निद्वारेण क्रतूनामुपकारकमपि क्रतुविधिभिर्न गृह्यते तथा प्रोक्षणमपूर्वार्थस्य हन्तेरङ्गमपि तत्स्वरूपपर्यवसायित्वेन विधीयमानं न क्रतुविधिकवाक्यतां गच्छति। यच्च प्रधानवाक्यशेषभूतं तदेव विकृतिष्वतिदिश्यते ततश्चावघातः क्रत्वङ्गत्वादतिदिश्यते न प्रोक्षणमतच्छेषत्वात् अवघातस्तु गच्छन्स्वाङ्गभूतं प्रोक्षणमपकर्षतीति कृत्वा विकृतिषु प्रोक्षणमनुष्ठीयते, नखनिर्भिन्ने तु चरावघाताभावात् प्रोक्षणस्याकर्षकमस्तीति न तत्रेषु प्रोक्षणमूहितव्यम्। यथाप्यवघातद्वारेण क्रत्वङ्गम्प्रोक्षणं तथाऽपि तत्स्वरूपमेव द्वारमिति तदभावात्तेषु नास्ति प्रोक्षणमिति प्राप्तेऽभिधीयते। "अवघातावसाय तत्प्रोक्षं स्यादनर्थकम्। विनापि प्रोक्षणं हन्तिरूपनिष्पत्तिदर्शनात्। तद्द्वारेण त्वपूर्वार्थं भवच्चानर्थकं भवेत्॥ न हि तेन विना तस्य निष्पत्तिरवगम्यते। तेनावघातमात्रेण प्रयोजनानवाप्तेर्वाक्यप्रयुक्तमप्यवघातमतिक्रम्यापूर्वार्थता प्रकरणादर्थ्यते न च तदेकवाक्यतामन्तरेण

तादर्थ्ये सम्भवति। न च हन्तिनाऽपूर्वेण च पृथक् पृथगेकवाक्यता संभवति प्रोक्षिताभ्यां हन्ति प्रोक्षिताभ्यामपूर्वं भावयेदिति वाक्यं हि तथा भिद्येत तस्मादेवं द्रष्टव्यं हन्तेर्द्वे रूपे हन्तिरूपं तण्डुलनिर्वृत्तिप्रणाड्या चापूर्वजननव्यापारविशेषता, तत्र वाक्यात्प्रोक्षणं प्रति प्राधान्यमापद्यमानोऽवघातः श्रौतस्य स्वरूपस्यान्यथाऽपि सम्भवात्तेनात्मना प्राधान्यासम्भवादपूर्वजननव्यापारात्मना प्राधान्यं प्रतिपद्यते तद्रूपस्य विना प्रोक्षणेन निष्पत्त्यनवगमात्तत्स्वरूपप्रतिपत्तिपरश्च हन्ति-शब्दः, एवमुलूखलमुसलयोरपि द्रष्टव्यं स्वरूपं हन्तिसाधनरूपं च विनापि प्रोक्षणं सम्भवतीति यत्तयोर्हन्तिशब्दावगतापूर्वव्यापारविशेषं प्रति साधनत्वं तेनात्मना प्रोक्षणसंस्कार्यत्वं गम्यते, तदेवं वाक्यार्थः, येन व्यापारेण तण्डुलनिर्वृत्तिप्रणाड्याऽपूर्वं क्रियते तं व्यापारम्प्रोक्षितेन साधनेन कुर्यादिति तत्र नखनिर्भिन्ने चरौ दलनस्यावघातवत्तण्डुलनिष्पत्तिप्रणाड्याऽपूर्वजननव्यापारत्वाच्चवानाऽस्य तत्साधनत्वात् प्रोक्षणं सिध्यति। नन्वेवमवहन्ति-शब्द उलूखलमुसलशब्दौ च लक्षणार्थाः स्युः सत्यम्, आनर्थक्याद्वरं लक्षणा, तस्मादपूर्वप्रयुक्तं प्रोक्षणम्। एवं "यावत्या वाचा कामयीत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूया"दिति श्रुतः स्वरविशेषः किं ज्योतिष्टोमापूर्वप्रयुक्तः? उत दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्त? इति विचारः, "तत्र फलवत्परमापूर्वं तच्छेषत्वं ततो भवेत्। स्वापूर्वं क्रतुशेषत्वाच्च स्वयं फलवद्यतः॥ फलवच्छेषता युक्ता न तु निष्फलशेषता,। तस्मात्तत्साधने रूपे स्वरभेदो विधीये॥ उच्यते। प्रथमाश्रीयमाणे हि भवेल्लक्षितलक्षणा। स्वापूर्वं लक्षणामात्रं तस्मात्तच्छेषतावरं तच्छेषत्वेऽपि धर्मस्यानानर्थक्यं प्रसज्यते॥ तस्याप्यदृष्टरूपत्वात्फलापूर्वोपयोगतः। फलवत्परमापूर्वोपयोगित्वाद्यजमानसंस्काररूपं दीक्षणीयापूर्वं फलवदेव न तादर्थ्येऽप्यानर्थक्यम्। अदृष्टरूपत्वाच्च तद्रूपस्य विना धर्मैरवघातादिवत्सिद्ध्यनवगमात्सम्भवति प्रयोजकत्वमिति तादर्थ्यमेव युक्तं, दीक्षणीया हि केनात्मना धर्मं गृह्णातीत्यपेक्षायां स्वापूर्वसाधनत्वं शीघ्रं गम्यते, तद्द्वारन्तु परमापूर्वसाधनत्वं विलम्बितं, तस्मादवान्तरापूर्वप्रयुक्ता एवं जातीयकाः, एतेन प्रोक्षणावहननाभ्युपधानादीनान्तज्जन्यव्रीह्यादि-

समवेतापूर्वप्रयुक्तत्वं व्याख्यातम् । आरादुपकारकप्रधानाद्यङ्गानान्तदपूर्व-प्रयुक्तत्वं 'संस्कारोऽपि ह्यदृष्टत्वादपूर्वमिति गीयते ॥ प्रधानापूर्ववत्तस्मादुभयं स्यात्प्रयोजकम्' ॥

फलदेवतासम्बद्धधर्माणामप्यपूर्वप्रयुक्तताधिकरणम् ।

सू० फलदेवतयोश्च ॥ ३ ॥

"अगन्म सुवः सुवरगन्म" "अग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषम्" इति दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितौ मन्त्रौ किं स्वर्गस्वरूपाग्निस्वरूपप्रयुक्तौ? उत यद्दर्शपूर्णमासापूर्वसाध्यं स्वरूपं फलस्याग्नेश्च तदीयदेवतास्वरूपं तच्छेषौ सन्तौ मन्त्रावपूर्वप्रयुक्ताविति "तत्र स्वर्गादिशेषत्वं भवेल्लिङ्गेन मन्त्रयोः । फलस्यादृष्टरूपत्वात्प्रधानत्वाच्च सर्वतः ॥ अग्न्यादेर्याज्यमानस्य फलदायित्वसम्भवात् । तादर्थ्यमेव मन्त्रस्य युक्तं नापूर्वशेषता ॥ सत्यं, फलस्य सर्वस्मात्प्राधान्यं न तु तावता । मन्त्रस्तच्छेषः स्यादानर्थक्यप्रसङ्गतः' ॥ न हि मन्त्रेण प्रकाशितमात्रं फलं भवतीति प्रमाणमस्ति, तेन क्रतुमतिलङ्घ्य स्वर्गार्थत्वं तावन्मन्त्रस्य नाशङ्क्यं प्रकरणाम्नानात्मक्रतुशेषः[1] संस्कारद्वारेण फलार्थः स्यात्, ततश्च क्रत्वपूर्वप्रयुक्ततामेवापद्यते, न हि क्रत्वङ्गत्वमपूर्वातिलङ्घनेन फलं यावद्युक्तम् । एवमग्न्यादेरपि फलदायित्वे सत्यपि मन्त्रेण प्रकाशितमात्रात्फललाभो निष्प्रमाणक एवेति क्रत्वन्वयित्वेनैव प्रकाश्यत्वमङ्गीकर्त्तव्यं, तस्मादेव वक्तव्यं मन्त्रप्रकाशितफलदैवतं क्रतु स्वापूर्वं साधयतीति, ततश्च विकृतौ फलान्तरदेवतान्तरयोरगन्म ब्रह्मवर्चसं सूर्यस्याहमुज्जितिमनूज्जेषमित्यूहनीयस्तथा हि प्रकृतिवत्फलं भवतीति ॥

धर्माणामदेवताप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ।

सू० देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात् ॥ ४ ॥

एवं तावत्फलदायित्वेऽपि न देवतायाः प्रयोजकत्वं स्वरूपेणेत्युक्तम्, इदानीं तु नास्याः फलदायित्वं, नापि प्राधान्यमिति प्रतिपाद्यते, सर्वं पूर्वोक्तापेक्षेदमारभ्यते ऽपूर्वोपक्रमात्तदिदैतद्विचार्यते किं यागो

१ भिद्यतेति पा ।
२ सत्तद्द्वारेण इति ।

देवताराधनार्थं अस्यास्त्वाराधितायाः फलम्? उतापूर्वद्वार यागस्य साधनत्व? मिति, तत्र "इन्द्रादेः सम्प्रदानत्वात्कर्मणोऽपि प्रधानता । यागः पूजा तदङ्ग स्यादतिथेर्भोजनं यथा ॥ कर्मकारक हि क्रिययेप्सिततमत्प्रधानत्वेनापि व्याप्यमान सम्प्रदान ततोऽपि प्रधान सम्प्रदान च देवता, तस्मात्प्रधान यागश्च देवतापूजा, सा च लोके पूज्यमानार्था अतिथिभोजनादिवत्, अतो देवताराधनार्थो याग, सा चाराधिता फलमाराधयित्रे ददातीति युक्तम । एवञ्च लौकिकप्रसिद्धपदार्थस्वभावो नातिक्रान्तो भवति, अवश्य च यागस्यापि फलसाधनत्व केनचिद् द्वारेणाश्रयितव्यं स्वरूपस्य भङ्गुरत्वात्तत्र रात्रिसत्रन्यायेन वाक्यशेषमन्त्रवर्णाद्यवगता देवतातृप्तिरेव द्वारमिति कल्पयितु युक्त, न त्वत्यन्ताप्रतीतापूर्वकल्पन, श्रूयते हि "तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयती 'ति "दधत्सोपं रयिं मयि' इति, शब्दावगम्यत्वाच्च देवताप्रसादस्य, स एवापूर्वद्वर्माणा प्रयोजक फलसाधन चेत्येव प्राप्ते ब्रूमः "यागस्यैव पदश्रुत्या फलसाधनतोच्यते। देवतायाश्च तादर्थ्यं तन्निर्देस्युपयोगत ॥ यागश्च साध्यरूपत्वात्साधनत्वेन देवताम् । गृह्णाति सिद्धरूपा च देवता तस्य साधनम्" ॥ प्रत्ययाभिहिता हि भावना पुरुषार्थभाव्यमपेक्षमाणा पदगतमपि यागमयोग्यत्वादुपेत्य वाक्यादुपनीत स्वर्गादि गृहीत्वा तस्य साधनमाकाङ्क्षन्ती समानपदश्रुत्युपनीत यागमविरोधात्करणत्वेन गृहीत्वा इत्यम्भावापेक्षाया द्रव्यदेवतभूत भव्ययागनिर्वर्तनसमर्थ तादर्थ्येन गृह्णती देवता यागार्था करोति, न च यागवगत देवतायाः फलार्थत्वयेन तदाराधनाय यागविधि स्यादेव शब्देन तावत् यागात्फल गम्यते यत्त्वतिथिवदित्युक्त युक्त तत्र प्रमाणान्तराद्भोजनस्य तादर्थ्यावगमात्, अपि च तत्रापि नातिथिर्भोजयितु फल ददाति प्रीयमाणोऽपि न ह्यसौ स्वर्गादिप्रदानायेष्टे तस्माद यागवद्भोजनादेव फलम्, एव विशिष्टसम्प्रदानकदानेऽपि तथा यागेऽपि, यद्यपि देवता विग्रहवती प्रतिगृह्य भुक्त्वा तृप्यति प्रसीदति च तथापि यागादेव फल विग्रहवती चानित्या स्यात्ततश्च नित्यवेदविषयत्व न स्यात्, सत्यपि विग्रहे प्रत्तस्य हविषो देवताया भोग प्रत्यक्षविरुद्धोऽशक्योऽभ्युपगन्तु, न चाभुञ्जाना प्रसीदतीति युक्तम्, अत

एवावलिप्ता पूर्वेत्यागेन देवताप्रसादादेव फलमित्येतदपि निरस्तं, न हि तस्याः प्रसादः सम्भवतीत्युक्तं, यत्त्वस्या यागसाधनद्वारा फलनिर्वृत्त्युपयोगित्वं तदभिप्रायादेव देवतायाः फलदायित्ववादाः, सेनापतिना ग्रामो दत्त इत्यादिवत् तत्तन्मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणेष्वपि देवतानामपि तपश्चरणाद्यनुष्ठानप्रस्तावादिमन्त्रतश्च समीहितसिद्ध्यनुकीर्तनात्कर्मणा एव फलं गम्यते, । मन्दधियस्तु शब्दानां तात्पर्यमजानाना भ्राम्यन्तु नाम, किञ्च लोकमण्डूकादीनां तिरश्चामचेतनानां चौषधिवनस्पतीनामश्वानां गवां च हनुहस्तानामश्वरूपाणाञ्च कृष्णश्वेतादीनामश्ववर्तितानां वेङ्कारशल्करथादीनां देवतात्वेन होमेषु श्रूयमाणानां को नाम फलदायित्वं श्रद्दधीत । किञ्च सैवाग्निहोत्रदेवता दध्ना हूयमानेन्द्रियं ददाति पयसा पशूनिति को हेतुरन्यदतो वस्तुस्वभावात्, पायसभोजनानशनादिभिश्च किमिति देवतास्तृप्यन्ति, किमिति वा सुरापानादिभिः कुप्यन्ति, येनाभ्युदयं प्रत्यवायं च कुर्वन्ति कर्तुं । यथैवमादिषु कर्मणा एवापूर्वद्वारं फलं तथा सर्वत्रास्तु तस्मादपूर्वप्रयुक्ता धर्माः ॥

प्रोक्षणादीनामपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ।

सू० द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगात् ॥ ५ ॥

वाक्यसंयुक्ताना लिङ्गसंयुक्ताना वापूर्वप्रयुक्तिर्व्याख्याता यस्त्वत्यन्तबलीयस्या श्रुत्या प्रयुक्तं तस्य प्रकरणादपूर्वार्थत्वमत्यन्तान्याय्यमिति मन्यमानान्प्रति श्रुतिसंयुक्तानामपि अपूर्वार्थता प्रतिपाद्यते । अथवा स्वरूपातिक्रमेण साधनसम्बन्धे श्रुत्यादिव्यतिप्रसङ्गमाशङ्क्य निराक्रियते दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते "व्रीहीन्प्रोक्षती"ति तत्र संशयः किं व्रीहिद्रव्यप्रयुक्तं प्रोक्षणम्? उतापूर्वप्रयुक्त? मिति, यद्व्रीहिपदाभिधेयं स्वरूपं तन्मात्रपर्यवसितं प्रोक्षणं विधीयते तन्मात्रं च कृत्यङ्गम्? उत यत्तेषां साधनरूपं व्रीहिभिर्यजेतेत्यनेनावगतं तेन प्रोक्षणं सम्बध्यते प्रोक्षितैर्यजेते? ति, स्वरूपपरत्वे प्रधानविधिविशेषणत्वाभावादसद्विशेषणस्य तद्विकारेष्वतिदेशाभावाच्च प्रोक्षणस्य विकृतिष्वतिदेशः, व्रीहिमात्रं त्वतिदिश्यते तदतिदिष्टं स्वाङ्गभूतं प्रोक्षणमनुष्ठापयतीति विकृतिष्वपि सत्सु व्रीहिषु प्रोक्षणं स्यादेव, नीवारादिभिस्तु

विनिवर्त्तितेषु व्रीहिषु प्रोक्षणमुपदेशातिदेशयोरभावान्नीवारादिष्वननुष्ठेयं भवति, यदा तु साधनविशेषद्वारेण प्रधानविधेरेव विशेषणं प्रोक्षणं तदाऽयमर्थः प्रोक्षितैर्व्रीहिभिः साध्यमानेन यागेनापूर्वं कुर्यादिति तत्र नैवारहविष्कायां भावनायां तदुच्छेदेन प्राकृतभावनेत्यंभावे सकले ऽतिदिश्यमाने नीवारैर्व्रीहिमात्रे निवर्तिते ऽन्यस्य तद्रूपस्यैवावस्थानान्नीवाराणां च व्रीहिस्थाने निवेशादेवा ऽर्थो भवति-प्रोक्षितैर्नीवारैर्यजेतेति, ततश्च नीवारेषु प्रोक्षणं सिद्धं भवति, तथा चीन्परिधीनिति मन्त्रः किं चित्त्वसंस्कारप्रयुक्तः? उतापूर्वीयपरिधीयत्ताप्रकाशनार्थः सन्नपूर्वप्रयुक्त? इति, इदं तु लिङ्गविनियोगत्वादिहानुदाहरणम्, अतिप्रसङ्गनिराकरणपक्षे तु भवत्येवोदाहरणं, तथा चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्पञ्चहोत्रामावास्यामिति अभिमर्शनं पौर्णमास्यामावास्यासमुदायप्रयुक्तम्? उतापूर्वप्रयुक्त? मिति, तथा चातुर्मास्येषु श्रूयते 'शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियत" इति किमन्नकरणप्रयुक्तो होमो ऽन्नकरणाना शूर्पदर्विपिठरादीनामङ्गम्? उताहोदुपकारको ऽपूर्वार्थ? इति विचारः। ननु तृतीयानिर्देशादिह द्रव्यस्य न तत्संस्कारार्थता होमस्य शङ्कितव्या उच्यते तेन ह्यन्नं क्रियत इति हेतुनिर्देशोऽयं हि-शब्दश्रुत्या गम्यते व्याप्यश्च हेतुर्भवति प्रधान चाङ्गेन व्याप्यते नाङ्गं प्रधानेन, यत्र प्रधानं तत्राङ्ग न यत्राङ्गं तत्र प्रधानं, तस्माद्धेतुश्रुत्या व्याप्यत्वेन धूमवद्गमकत्वमन्नकरणं प्राधान्येनावसीयत इति होमस्तदर्थ इत्याशङ्का, तत्र श्रुतिबलीयस्त्वाद् व्रीह्यादिद्रव्यशेषता प्रक्रियाऽवगतापूर्वशेषत्वस्याबाधिनी व्रीह्यादिरूपशेषरूपत्वे सत्यानर्थक्यमापतेत्। प्रोक्षणस्य विना ऽप्यस्मात्तत्स्वरूपस्य सिद्धितः। तस्मात्साधनरूपं यद् व्रीहीणां शास्त्रचोदितम्। तेन रूपेण संबन्धः, प्रोक्षणादेर्विधीयते ॥ अशक्नुवन्ति व्रीहयः शास्त्रान्तरा[1]वगतमात्मीयमपूर्वसाधनत्वं हवीरूपस्थं स्वयमेवा ऽवगमयितुं, तेनात्मना प्रोक्षणं यह्णन्ति हवीरूपस्य च विवक्षितत्वान्नातिप्रसङ्गः। यदि पुनरेकेनैव वाक्येन संस्कारो द्रव्यस्य विधीयते प्रोक्षितैर्व्रीहिभिर्यजेतेति, तदापि किं सिध्यति साधनरूपान्वयः प्रोक्षणस्य सुतरां सिध्यतीति ब्रूमः, न हि तत्र व्रीहिभं-

[1] शास्त्रान्तरावगमात् इति पा०।

न्धः प्रोक्षणस्य साधनत्वेनैवोपदिश्यमानं द्रव्यं संस्कारे[1]ण व्रीहित्वेन च
शिष्यत इति व्यक्तः साधनसम्बन्धः, अयं हि तत्रार्थः—व्रीहिजातीयमपि
प्रोक्षणसंस्कृतं च यत्तेन यजेतेति, ततश्च यवनीवारादिषु विरोधाद् व्रीहि-
साधनत्वे निवर्तितेऽपि प्रोक्षितसाधनता न निवर्तत इति सिद्धं तत्रापि
प्रोक्षणं, यत्र तर्हि संस्कारवाक्ये द्रव्यं निर्दिश्य सर्वनाम्ना च तद् द्रव्यं
परामृश्य यागे विनियुज्यते "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्याऽऽमि-
क्षे"ति तत्र कथं तत्रापि यद्यपि प्राक् पयसः साधनत्वं विदितं नापि
संस्कारवेलायां गम्यते, तथाऽपि भाविविनियोगावगम्यसाधनत्वापेक्ष एवायं
संस्कारविधिरन्यथाऽऽनर्थक्यात् । ननु साधनत्वं पूर्वानवगतं कथं पयसा
लक्षयितुं शक्यते न पदं प्रवृत्तिवेलायामेव स्वार्थं हित्वा साधनविशेषं
लक्षयित्वा संस्कारान्वयं प्रतिपादयतीति ब्रूमः, किं तर्हि प्रथमं पयः-शब्दः
स्वार्थस्य संस्कारान्वयितारूपं वाक्यार्थं प्रतिपादयति तद्रूपस्य च कार्यान्त-
रोपयिकतामन्तरेणानुपपत्तेस्तदाकाङ्क्षायामुपरितनेन वाक्येन संस्कारवि-
शिष्टस्यैव पयसस्तच्छब्दपरामृष्टस्य कार्ये विनियोगः क्रियते, तदर्थश्च
पूर्वं विहितः संस्कार इति पश्चादवगम्यते, तदयमर्थः—दध्यानयनसंस्कृतं
पयो वैश्वदेवमिति, न ह्यवश्यं पूर्वलक्षित एव साधनरूपे संस्कारा विधा-
तव्याः, साधनरूपार्थाः संस्कारा इत्येतावत् प्रतिपाद्यं, तच्चैवंविधेष्वप्य-
नेनैव सिध्यति श्रुत्यैव संस्कारस्य साधनरूपान्वयात्, व्रीहीनित्यादिकं तु
लाक्षणिकं रूपम् । तस्मिन् श्रुत्यर्थेऽप्येव पयसः संस्कारान्वयं लक्षणा वाचोयु-
क्तिः, सत्यं, व्रीहिपयःप्रभृतीनां द्रव्याणामेव संस्कारः, स तु साधनरूपसिद्ध्यर्थ-
स्तत्तु रूपमशाब्दमित्येतावता लक्षणावाचोयुक्तिः तच्च रूपं यवेषु नीवारा-
दिषु चाविशिष्टमिति तत्रापि प्रोक्षणादयः सिद्धा भवन्ति, तस्मात्सर्वे-
षामेव भूतभव्यद्वारविनियोगानां द्रव्यादीनां संस्कारा अपूर्वभावनाशेषभूता-
स्तद्विकृतिषु प्राकृतार्थकार्येषु द्रव्यान्तरेषूहितव्याः, शूर्पहोमस्तु तृतीयानि-
र्दिष्टद्रव्यकारणत्वाद्द्वारादुपकारक इति दूरापास्तः, तस्य द्रव्यप्रयुक्तत्व-
प्रकरणस्य स्वर्गवादो न हेतुरित्युक्तम् ॥

१ संस्कारत्वेन इति पा. ।

ज्योतिष्टोमे उपांशुत्वस्य प्राचीनपदार्थप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ।

सू० देशबद्धमुपांशुत्वं तेषां स्याच्छ्रुतिनिर्देशात्तस्य च तत्र भावात् ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते "त्सरा वा एषा यज्ञस्य तस्माद्यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्ती"ति तत्र संशयः किमिदमुपांशुत्वं सोमयागस्य यः प्राग् भागस्तद्धर्मः सन्परमापूर्वप्रयुक्तं, ततश्च विकृतिषु तद्भागारम्भके अप्राकृतेऽपि पदार्थे ऊहि तथ्यम्? उताग्नीषोमीयात्पशोर्ये प्राचीनाः पदार्था दीक्षणीयादयस्तेषां धर्मस्तदवान्तरापूर्वप्रयुक्तं, ततश्चाप्राकृते पदार्थे यूपावटस्तरणबर्हिर्धर्मवन्नोहितव्यम इति, तत्र वाग्यमनवदवान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वे प्राप्ते पूर्वपक्षोऽभिधीयते यज्ञस्येति शब्दः प्राचीन–शब्दस्य विशेषणं व्यवहितोऽपि प्रवृत्तिविशेषकरत्वं विधिविशेषणीयत्वे स्यात् त्सरा–शब्दविशेषणत्वे हि अप्रवृत्तिविशेषकरः स्यात्तस्माद्यज्ञस्य यत्प्राचीनं तदुपांश्विति सम्बन्धः ततश्च यज्ञभागधर्मता, प्राचीन–शब्दोऽपि देशनिमित्तीकृत्य पदार्थेषु वर्तमानो वर्तते तथा च सति प्रथमं देशे वर्तितुमर्हति तदतिक्रमे कारणाभावात् तद्धर्म एवोपांशुत्वं, वाग्यमनं तु यज्ञसंयोगाभावादवान्तरापूर्वप्रयुक्तं, तदिदमुक्तं प्रणीतादि तथेति चेन्न यज्ञस्याश्रुतत्वादिति । अथवाऽनेन सूत्रद्वयेनाधिकरणान्तरं प्रकृताधिकरणसिद्धान्तस्य दृष्टान्तसिद्ध्यर्थं तदीयपूर्वपक्षन्यायेन च, पूर्वपक्षं वक्तुम् अन्तरा गर्भिणीन्यायेन विचार्यते दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते "यज्ञं तनिष्यन्तावध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छतः यदध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छतस्तत्प्रजापतिभूयं गतौ यज्ञं तन्वाते तस्मात्प्रणीताः प्रणेष्यन्वाचं यच्छन्ती"ति तत्राथ वाग्यमः किं परमापूर्वप्रयुक्तः? उतावान्तरापूर्वप्रयुक्तः? इति संशयः किं यज्ञभागधर्मोऽयं परमापूर्वप्रयुक्तः ? उत प्रणीताप्रणयनाद्धविष्कृदाह्वानात्प्राग्ये पदार्थाः प्रोक्षणादयस्तदपूर्वप्रयुक्त इति, यज्ञसंयोगाद् यज्ञार्थत्वे प्राप्ते ब्रूमः यज्ञस्यात्र विस्तारेण सम्बन्धो न वाग्यमविषयविशेषणत्वं यज्ञस्य यो भागस्तत्र वाग्यम इति, किं तर्हि यज्ञं तन्वीत वाचं यच्छेदिति वाग्यम इति वाग्यमश्च प्रणिधानेनाविकलानुष्ठानार्थोऽङ्गं तदङ्गैरपि चाविकलैर्यज्ञस्य विस्तारो भवत्युपपन्नोऽङ्गार्थत्वेऽपि यज्ञसंयोगः, अतस्तद्देशानां पदार्थानां साक्षादवैकल्यकारणेनोपकुर्वन्वाग्यमस्तदङ्गमेव स्यात्, भाष्येऽपि

हविष्कृता वाच विसृजति प्रथमं इति. यदुक्तमित्यादिना नात्रयज्ञ-शब्द श्रूयत इत्यन्तेन तत्प्रत्यनुभाषणत्वेन तत्परिहारत्वेन सूत्रद्वयं व्याख्याय नन्वित्यादिनाऽन्तरागर्भिणीत्वेन व्याख्यातम्। एवं हि स्थितादुत्तरमित्यादि भाष्यमुपपद्यते नान्यथा, तत्र नन्वित्यादिना पूर्वव्याख्योक्तयज्ञसंयोगाभावाविषेणान्तरागर्भिणीत्वेन पूर्वपक्षमाह यज्ञसंयोगोऽत्राप्यस्तीति उच्यत इत्यादिना सिद्धान्तं दर्शितवान्, स्थितादुत्तरमुच्यते यज्ञ-शब्दोऽत्र स्तोत्रशब्दविशेषणम् अव्यवधानात् प्राचीनशब्दस्य विशेषणं व्यवधानादपि च भागस्यैकत्वात्कथञ्चिदित्यनेकार्थेन शब्दो नावकल्पते, तस्मादन्तर्गर्भिणीयात्प्राचीनानामङ्गानामुपांशुत्वम् अग्निधर्मे ॥

इष्टकासु सकृद्विकर्षणानुष्ठानाधिकरणम्।

सू० अग्निधर्मः प्रतीष्टकं संघातात्पौर्णमासीवत् ॥ ७ ॥

अग्नौ श्रूयते "हिरण्यशकलैरग्निं प्रोक्षती"ति किं प्रोक्षणं सकृदेव स्यात्। उत प्रतीष्टकं भेदेने?ति यद्यपीष्टकातिरिक्तोऽवयव्यग्नि-शब्दाभिधेयस्तत्र सकृत्, अथेष्टका एव संहता अग्निधारणार्थेन स्थापिता अग्नि-शब्देनाभिधीयन्ते ततस्तदर्थं प्रोक्षणं प्रतीष्टकं कर्तव्यं यद्येकावयवाकर्षणेनावयवान्तरमाकृष्यते सन्निवेश न दृश्यते तत्रैव देवदत्तघटादौ अवयव्यभ्युपगम्यते न चैकैकेष्टकाकर्षणेऽन्यासामपकर्षणं सन्निवेशश्चात्र पुरीषच्छन्नानामपीष्टकानामनुमानेन दृश्यते तस्मान्नात्रावयवी, पक्ष्मसंयोगे च द्रव्यान्तरारम्भ इति कल्पनीया, तस्मादिष्टकार्थं प्रोक्षणं प्रत्येकं स्यात् नैवमेकबुद्धिरेव हि देशकालादिभेदेऽपि अबाधितावयविद्रव्यसाधनी सा चेहापि विद्यते वृक्षादिषु चावयविसद्भावेऽप्याकर्षणं न दृष्टमित्यतत्त्वम् अवयविसद्भावेऽपि सन्निवेशं च पटादावनैकान्तिकं, तस्मात्प्रबलात्पक्ष्मसंयोगेऽप्यत्राप्यवयवीति तस्यैव प्रोक्षणं सकृदेव कर्तव्य

द्वादशाहे श्रूयते "पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते न बर्हिरनुप्रहरन्ति असंस्थितो हि तर्हि यज्ञ" इति, तत्र संशयः, किं सर्वेषामह्नां पत्नीसंयाजान्तत्वम्? उतोत्तमवर्ज्जमिति, "तत्राविशेषात्सर्वेषां पत्नीसंयाजसंस्थितिः । असंस्थावचनं गौणं यज्ञस्य चिरसंस्थितेः । स्यादेतत् असंस्थितो हि तर्हि यज्ञ इति यज्ञस्यासंस्था पत्नीसंयाजान्तत्वे हेतुः, सा च नोत्तमे ऽहनि तस्माद्धेतुवशात्पूर्वेषामेव स्यात् । यद्यप्येवमर्थवादः तथा ऽपि वाक्यशेषवशादेवान्यथार्थं पत्नीसंयाजान्तता व्यवस्थाप्यते, अञ्जनमिव घृत नैवम् असंस्थित-शब्दस्य चिरसंस्थाभिप्रायत्वेनोपपत्तेः। विशेषप्रवृत्तो विधिः सङ्कोचमर्हति, यथा लोके यश्चिरेण भुङ्क्ते तत्र वक्तारो भवन्ति नास्य भोजनं परिसमाप्यत इति तथेहापि दीर्घकालोऽसौ यज्ञो न सन्तिष्ठत इति यावत् अतो लाघवार्थं पत्नीसंयाजात् परं शेषं लुप्यते समयानुष्ठाने ह्यतिविलम्बः स्यादित्येतावानभिप्रायः, तस्मात्सर्वेषां पत्नीसंयाजान्ततेति प्राप्ते ब्रूमः "अपेक्षितविधानाय प्रागुत्तममयं विधिः । मुख्यत्वसम्भवाद्वाक्यशेषस्य, न च गौणता । द्वादशयागाः सह कर्त्तव्यास्तत्र पूर्वमहः कस्मिंश्चित्पदार्थे व्यवस्थाप्य परमुपक्रमितव्यं, तत्र कुत्र पदार्थे ऽवस्थानमित्यपेक्षायां पत्नीसंयाजान्तानि पूर्वपूर्वाण्यहानि कृत्वोत्तरमुत्तरमारभेतेत्येवं विधीयमाने ऽपेक्षितविधिर्भवति, चोदकश्च न बाध्येत शेषलोपस्तु चोदकबाधेनानपेक्षितश्च विधीयते, तस्मादयमर्थः पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सर्वाणि कृत्वा ह्यरियोजनादूर्ध्वः शेषः तन्त्रेण सर्वेषामुपरिष्टादनुष्ठेयमिति, तस्मात्प्रागुत्तमात्पत्नीसंयाजान्तता, तथा चासंस्थित-शब्दो ऽपि मुख्यो भवति अविशेषप्रवृत्तो ऽपि हि विधिर्वाक्यशेषस्य मुख्यत्वाय विशेषे स्थाप्यते किमुत यदा तस्यापि न्यायादेव विशेषविषयत्वं, कः पुनरूहोपयोगश्चिन्तायाः पूर्वपक्षे विकृतिषु नोहः सिद्धान्ते द्विरात्रादिषु द्वादशाहविकारेषु यदन्त्यमहर्द्वितीयं तृतीयं वा तत्प्रकृतौ पत्नीसंयाजान्तमपि अनुष्ठितमूहित्वा सकलमनुष्ठीयते ॥

९ प्रथमाभ्यासस्य दशादिषु स्थानधर्मताधिकरणम् ।

सू० अभ्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात् स्थानधर्मः स्यात् ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीः पञ्चदश विधाय एकादशत्वं पठित्वा त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामन्ताः पञ्चदश सम्पद्यन्ते इति श्रुत, तत्र संशयः किमयं त्रिरभ्यासः प्राथम्यलक्षितायाः ऋचः प्रवोवाजीयायाः धर्मस्तत्कार्यार्थस्ततश्च यत्र तत्र स्थायां प्रवोवाजीया त्रिरभ्यसितव्या? उत प्रथमस्थानधर्मस्तत्स्थानगतकार्यप्रयुक्तस्ततश्च प्रवोवाजीयाया अन्यापि या विकृतिषु प्रथमं पठ्यते साऽप्यूहेन त्रिरभ्यसितव्येति, "तत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशादृचाऽनेनाभिधीयते, तस्या एव त्रिरभ्याससम्बन्धोऽत्र विधीयते' उच्यते "श्रुत्या प्रथमशब्देन प्राथम्यमभिधीयते। ऋक् तु लक्षणयोच्येत तस्मात्स्थानधर्मता। प्राथम्यैकार्थसमवेतस्त्रिरभ्यासो विधीयते तत्प्रथम उच्यते सचिरिति तस्य प्राथम्यगुणाश्रयत्वेनैव प्राप्तेः गुणवचनानाञ्च शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति नित्यानुवादः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः, न च प्राथम्यसम्बद्धपदमात्रस्य पादमात्रस्य वा त्रिरभ्याससम्बन्धासम्भवात् न नित्यानुवादत्वं स्त्रीलिङ्गस्येति मन्तव्यम्, सर्वस्य एव कार्यसमर्पणायावचनस्य प्राप्तत्वात्ताः पञ्चदश सम्पद्यन्त इति च वादात्तस्मात्स्थानधर्मः ॥

यावज्जीवं दर्शपूर्णमासयोरारम्भणीयेष्टेः सकृदनुष्ठानाभिधानम्।

सू० इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्तेतारम्भणीया ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणेऽन्वारम्भणीयाऽऽम्नाता, "आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः सरस्वत्यै चरुं सरस्वते चरुमि"ति, सा किं दर्शपूर्णमासावृत्तावावर्तेत? उत सकृदेवादौ स्यादिति संशयः, "आवृत्तौ हि प्रधानानामङ्गावृत्तिरपेक्षया। दर्शाद्यङ्गमियं तस्मादावर्तेत प्रयाजवत्"। उच्यते "आरम्भाङ्गत्वमेतदङ्गं साधारणश्च सः। तस्य साधारणत्वेन साऽपि साधारणी भवेत्", आरप्स्यमानसंयोगादारम्भाङ्गमियं न साक्षाद्दर्शपूर्णमासाङ्गम्, आरम्भश्चेदं मया कर्तव्यमित्यध्यवसायः, स च सर्वप्रयोगसाधारणः सर्वो ह्यानीतानाधायैवमध्यवस्यति यावज्जीवं मया दर्शपूर्णमासौ पर्वणि पर्वणि कर्तव्याविति, तस्मादारम्भसाधारण्यात्तदङ्गभूतान्वारम्भणीयाऽपि साधारणी न प्रतिप्रयोगमावर्तनीया, एवं वृत्तिकारमते

नाधिकरणं व्याख्याय तत्रापरितोषाद् व्याख्यानान्तरं भाष्यकारेण कृतं कस्य हेतोरपरितोष, नाध्यवसायवचनोऽयमारम्भ-शब्दः प्रथमप्रवृत्तिवाची हि लोके प्रसिद्धः, यद्यपि नाध्यवसायवाची स्यात्तथापि यद्यदा कार्यमुपस्थितं तस्यैव तदाऽध्यवसायो न च यावज्जीविकाः प्रयोगा युगपदुपस्थिताः, न ह्ययमेकः प्रयोगोऽभ्यस्तरूपः पूर्वका[1]लीनन्तु जीवनं दर्शानुष्ठाने निमित्तं तस्मिन्नागते नैमित्तिकं समाप्तं कृत्वा चरितार्थे पुरुषे पुनस्तादृशनिमित्तवशात् नैमित्तिकमापतितमिति पुनः क्रियते, यथैकस्मिन्पुत्रे जाते वैश्वानरीं निरूप्य पुत्रान्तरजन्मन्यपि पुनर्निर्वपति तादृगेतत्, तस्मात्प्रतिप्रयोगमध्यवसायभेदात्तदङ्गमारम्भणीयाऽऽप्यावर्त्ततेति तत्सि[2]द्धान्तसिद्धिस्तस्मादेव व्याख्यायते किं प्रथमस्याग्न्यन्वाधानात्मकस्य पदार्थस्याङ्गमिय? मुत दर्शपूर्णमासावारम्भमाणस्य प्रथमप्रवर्त्तमानस्य पुरुषस्याङ्गमिति तत्र । "पुरुषार्थत्वपक्षे हि फलक्लृप्तिः प्रसज्यते । तेनान्वाधानशेषः स्यात्स ह्यारम्भोऽनयोर्यतः । तस्यावृत्तौ तदङ्गत्वादेषाऽऽप्यावृत्तिमश्नुते । प्रधानवशवर्तित्वादेव प्राप्तेऽभिधीयते न खल्वारम्भ-शब्देन पदार्थः कश्चिदुच्यते । यदेव ह्यप्रवृत्तस्य कर्त्तुराद्यं प्रवर्त्तनम् । तत्रायं वर्त्तते शब्दस्तद्योगात्तु पदार्थधीः । आरप्स्यमानशब्दस्तत्कर्त्तुः श्रुत्यैव वाचकः । लट्प्रत्ययोऽपि श्रुत्यैव तदर्थस्याभिधायकः । आद्या प्रवृत्तिरेकैव बह्वी नैकस्य कर्मणः ॥ प्रथमप्रवृत्तिविषयतया ह्यन्वाधानमेव प्रतिपाद्यते न श्रुत्या, न च श्रुतिसम्भवे लक्षणा युक्ता, तस्माद्यागन्यन्वाधानेन सम्बन्ध, दर्शारम्भकर्त्तु पुरुषस्य शानचाऽभिहितस्य संस्कारकेयम्, आरम्भार्थतया लट्प्रत्ययेन क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे विहितेनेयं प्रतिपाद्यते, अतो न पुरुषार्थत्वेऽपि फलकल्पना, न चैकस्य कर्मणो बह्व्यः प्रथमप्रवृत्तयः सम्भवन्ति, किं त्वेकैव । ननु द्वितीयादीनपि प्रयोगानसावारभत एव सत्यं, प्रयोगानारभते न तु दर्शपूर्णमासावारभते दर्शपूर्णमासारम्भाद्ध्वियं प्रथमप्रवृत्तिश्चारम्भ, न च द्वितीयादि प्रयुञ्जान-

१ पूर्वकालीनं तु इति पा० ।
२ न सिद्धान्तसिद्धिरिति ।

प्रथम प्रयुक्ते इति शङ्क्यते यत्तु, तस्मादारम्भाङ्गत्वात्तस्य वार्त्रघ्नयाज्यानुवाक्ये आरम्भणीया नावर्तते ॥

निर्वापमन्त्रे सवित्रादिशब्दानाम् नूहाधिकरणम् ।

सू० अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्तत्राचोदितमप्राप्तं चोदिताभिधानात् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्निर्वापमन्त्रः "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामी"ति तत्र सवित्रश्वि-पूष-शब्दाः किं समवेतदेवताप्रकाशनार्थास्ततश्च विकृतावूहितव्याः ? उतासमवेतवचना निर्वापविशेषणमात्रार्था नोहितव्याः ? इति, तत्र दृष्टार्थतालाभाद् देवतावाचिता भवेत्। निर्वापस्य प्रशंसार्थो मन्त्रोऽदृष्टार्थतामियुः। सवित्रादिपदैस्तस्मादाध्यात्मिकैरभिधीयते। अग्निना वा विकल्प्येत सविता मान्त्रवर्णिकः। उत्पत्तौ तद्धितोक्तेन न मन्त्रोक्तो विकल्प्यते। वैयर्थ्याच्च सवित्रादिपदमग्नेश्च वाचकम्। मन्त्रवाक्यानि चैतानि भिद्येरन् प्रतिदैवतम्। जुष्ट-निर्वाप-शब्दौ च भजेतामनुषङ्गिताम्। सर्वश्च निर्वपाम्यन्त एकमन्त्रः प्रतीयते। जुष्टादि सकृदाम्नातो न सहैतानुषञ्जनम्। तस्मान्निर्वापमेवैते परोचयितुम् अनुष्ठानकाले प्रशंसन्तु प्रकाशयन्तीति नोहितव्याः ॥

अग्नये जुष्टमिति मन्त्रे अग्नि-शब्दस्य विकृतावूहाधिकरणम् ।

सू० गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ १२ ॥

तस्मिन्नेव मन्त्रे ऽग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यग्नि-शब्दोऽपि किमसमवेतवचनो नोहितव्यः ? उत समवेतवचन ऊहितव्यः ? इति तत्राप्यसमवेतोऽग्निरस्मिन् कर्मणि यद्यपि मन्त्रे स्वत्वाग्नि-शब्दो न समवेताभिधायकः जुष्टमिति भूतकालनिर्देशादग्निना यत्सेवितं तदुच्यते, न च निर्वापवेलायामग्निना सेवितं द्रव्यं तस्माज्जुष्ट-शब्दस्तावदसमवेतवचनः, तद्विशेषणं चाग्निपदम् अतोऽसमवेतवचनं सवित्रादिपदवत्प्रशंसार्थं कीर्तितमित्यनूहः उच्यते 'नात्र जुष्टस्य निर्वापो मन्त्रेणानेन कथ्यते। निर्वापकरणात्त्वत्र कीर्त्यते जुष्टभावता"। नायमर्थः यज्जुष्टं तस्य निर्वापं करोमीति, किं तर्हि निर्वा-

पेणाग्नये जुष्टं करोमीति यथा जुष्टं भवति तथा करोमीत्यर्थः, तस्मात्स-मवेतवचनत्वादग्नि-शब्दस्योहः, एव वा यस्तु मुख्यवृत्त्या समवेतं न वदति यथा धान्यमसि धिनुहि देवानि"ति तण्डुलेषु धान्य-शब्दस्सतुषद्रव्यवचनः स किमसमवेतवचनत्वानूह्य? उतोह्य इति संशये, समवेतप्रकाशनासाम-र्थ्यादद्रष्टार्थोऽयं तस्मादनूहः, लक्षणया तु प्रकृतिवदुपचारादिकृति प्रकाश-यत्यादृष्टार्थः कल्पयितुं न्याय्यः, तस्मात्तण्डुलानेव प्रकृतिशब्देन शालयो भुज्य-न्त इतिवत्प्रकाशयति इति इतरथमये हविषि याक्यानामंथनेषा समसीत्यू-ह्तित्यमार्थिको च प्रकृतौ धान्यशब्दाम्नानाल्लक्षणा न तु सैव विवक्षिता वि-कृतौ लक्षणा कारणाभावान्मुख्य एव मांस-शब्दः प्रयोक्तव्यो न मृग-शब्दः ॥

इडोपह्वानमन्त्रे यज्ञपति-शब्दस्यानूहाधिकरणम् ।

सू० चोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवद्विकारः स्यात् ॥ १२ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिडानिगदे श्रुतम्, उपहूता मनुष्या ये यज्ञपतिं स्वर्ग-नि' ति किमेते यज्ञपतिवृद्धिप्रकाशनेन प्रोत्साहकरणेन तत्संस्कार्यं सद-नेकयजमानकेषु कर्मसूहितव्य? प्रुतेडास्तुत्यर्थो यज्ञपति-र नोहितव्य? इति, "इडामन्त्रैकवाक्यत्वादिडास्तुत्यर्थता भवेत् ... पिवृद्ध्यर्थता त्वस्य ... चेह प्रयोजनम् । इत्साह-सामर्थ्येनावगम्यते ॥ वाक्याच्च बलवल्लिङ्गं यद्युप सर्वसंस्कारसिद्धये कहो करणात् स्तुत्यामदृष्टार्थत्वमापतेत् । यत्स्ववादेव वचनादिडोपह्वानशेषता यज्ञपतीन्वहूंनित्येवं प्राप्त उच्यते.त ततः । न पृथग् भवितुं शक्नुमत स्तु कृत्स्नस्य निगदस्योक्ता सम्बध्याङ्गेन विनियोजनम् । यच्छब्देन च पारार्थ्य त्यर्थता या वृद्धिप्रकाशे कल्पन्तेऽपि ततोवृद्धेर्न स्वार्थेन प्रकाशनं सन्नेपु वृद्धेः स्तुत्याऽभिधीयते । लिङ्गसिद्धेर्नोहः, यत्र पुनर्यजमानस्य प्रा-धैकयजमानवृद्धिप्रकाशनेनेवाके यं यजमान आयुराशास्त इति भवत्ये-धान्य न पारार्थ्यं यथातत्प्रधाने स्यादिति, तदिदं पूर्वस्य परार्थपदस्य योहः, तदिदमुक्तं लि

प्रत्युदाहरणार्थं इ...

[1]मिति पा० ।

१ तन्त्र०

एतादृशस्तथापि भावित्वेनापि तावत्सम्भवद्भिः स्वगुणैरूहायत्येव प्रकाश्यते दृष्टार्थत्वात्, त्रिवत्से तु अभावादूहः, नैतदेवं कर्माद्भूतायामेकहायन्यवस्थायां तावन्न सन्त्येव, भावित्वमपि नैकान्तिकमरणसम्भवात् अतो यथाकथञ्चित्प्ररोचनार्थं कीर्त्यन्ते, तावच्च साण्डेऽपि सम्भवति साण्डादपि या गौर्जनिष्यति तस्या एते ऽवाप्यमानाः साण्डादेवावाप्ता भवन्तीति, तस्मादनूहः ॥

सारस्वत्यामेष्यामधिगुवचनाभावाधिकरणम्।

सू० लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वप्राप्ता सारस्वती स्त्रीत्वात्॥ १५॥

ज्योतिष्टोमे सवनीयाः पशव आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेत ऐन्द्राग्नमुक्थ्ये द्वितीयमैन्द्रं वृष्णिं षोडशिनि तृतीयं सारस्वतीं मेषीं चतुर्थमतिरात्र इति तत्र पशुधर्मा यदा सर्वेषां साधारणास्तदा किमधिगुवचनं मेष्यां भवति उत नेति संशये प्रकरणाविशेषात् "अस्मा अग्निं भरते"ति पुंल्लिङ्गस्यास्मै-शब्दस्य नियतलिङ्गपशुशब्दाभिधेयपशुत्वाभिप्रायेण प्राप्तेः पशव इत्येव स्त्रियामप्युपपत्तेर्लिङ्गविरोधाभावात् तस्यामपि स्यादधिगुवचनमिति प्राप्ते ऽभिधीयते। "पशुशब्दश्रुतावेवं भवेत्स्त्रिषु स श्रुतः। तस्मात्प्रयोगकाले यदुपरोक्तया स्थितम्। द्रव्यं तत्र प्रयुक्तोऽयं पुंल्लिङ्ग इति समः। न स्त्रीद्रव्यमतोमेष्यामवाक्ये प्रवर्तते तेन समानविध्यपूर्वत्वे ऽधिगोर्मेष्यामप्रवृत्ति', सिद्धान्ते त्वग्नीषोमीयार्थत्वाद्गमोपायमतिदेशेन पश्वन्तरगमनादूहेन प्रवृत्तिः॥

पशावमेषे गिरा-शब्दस्य स्थाने इरापदस्यैव कर्तव्यताधिकरणम्।

सू० आम्नानादन्यदधिकारे वचनात्तद्विकारः स्यात् ॥ १६॥

सामान्यमिदानीमूहमारप्स्यमानस्तदुपोद्घातं चिन्तयति तानि च्यव शब्देषु समाम्नातानि यदा(?)न्तरेषूह्यन्ते, तत्रेह गिरापदगीर्गिरापदे स्थानापत्त्या प्राप्तिं वक्तुं स्थानापत्तिमेव चिन्तयति, ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीये श्रूयते "न गिरा गिरेति ब्रूयादैरं कृत्वोद्गेयमि"ति किमिरापदस्य

तोत्पत्तावापीदीय प्रसज्यते । यदि तावद्वैरमिति स्वार्थे तद्धितस्तत इरा क्लोऽन्नियमित्येतावानर्थ स्यात्, अप्रगीतात खल्विरापदादयन्तद्धित प्रगीतात्तु तदुत्पत्तौ वृद्ध तालव्य प्रथमस्वर चेत्येवमिकारस्यायीभावे सति वृद्धाच्छ इति छप्रत्ययोत्पत्तेरापोरियमिति रूप स्यात, ऐरमिति रूपमप्रगीता द्रुत्पत्तौ सिध्यति, तस्मादप्रगीतस्यैवोपदेशादप्रगाणम्, । अथापि विकारार्थो यन्तद्धितस्तथाऽपि प्रगाणाप्रगाणयोरुभयोरप्यत्वरविकारत्वादन्यतराधार- णप्रमाणामन्वन्मृयन्ततश्चैरापदे विहिते यत्प्राप्त प्रगाणमप्रगाण वा तस्यैवा यमनुवाद इत्यापद्यते, । तद्विधिना चाप्रगाणमेव प्राप्त तथाभूतस्योपदेशात, तस्मादप्रगाणम् । उच्यते ' गिरापदस्य यत्स्थान तत्र हीद विधीयते । इरा पदमतस्तस्य या गीतिस्ता लभेत तत । सत्यमप्रगीतात्तद्धितो न त्वप्रगाण विधीयते । पदोत्तरविधिपर हीद वाक्य नावमाण प्रगाण वा स्पृशति, तत्तु पदान्तर गिरापदस्थाने विहित स्थानापत्त्या तद्गीति लभमान न केन चिद्वार्यते यज्ञायज्ञीयसाध्या हि स्तुति समस्तञ्च साम यज्ञायज्ञीय नैक देशविकल, तत्र गिरापदे पदान्तरोपदेशाद्विकृतेर्यस्तद्गतोगीत्यश स गेयम- पेक्षते, इरापदमपि सामसाध्यस्तुतौ सामसंस्कार्यतामन्तरेण साधनी भवितुमशक्त संस्कारक सामाशमपेक्षते तयोर्नष्टाश्वदग्धरथवत्सम्बन्ध तस्मात्प्रगीत प्रयोक्तव्यम् ॥

इति शास्त्रदीपिकायां नवमस्य प्रथम पाद ॥

अथ द्वितीय: पाद आरभ्यते ॥

गीतीना सामनामता धिकरणम् ।

सू० सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥ १ ॥

साम–शब्दस्तद्विशेषवचनाश्च रथन्तरादिशब्दा न प्रगीतमन्त्रस्य

---

१ तद्विधानाच्च प्रगाणमिति पा ।

२ पदान्तरविधिपरमिति पा ।

वाचकाः किन्तु गीतिमात्रस्यैवेति सप्तमे यदुक्तं तदेवेदमुत्तरविवक्षया स्मार्यते, एवं वा योऽयमूहो नामयन्त्यविशेषश्छन्दोगैः पठ्यते कयानश्चित्रा आभुवो वा" इत्यादिः स किं नित्योऽथानित्यो वा पौरुषेय इति, कर्तृस्मरणाभावादध्यायानध्यायाम्नायाच्छ्रूयमाणोपाधिकगुरुमुखाच्च प्रतिपत्तेर्वेदस्येव प्राप्नुयते ऊहसमाम्नानादनित्यत्वं, न ह्यध्ययनसिद्धस्योहस्य घटते, किं च यज्ञाऽया तदुत्तरयोर्गायतीत्यतिदेशवचनाक्षेपानाध्ययनसिद्धयोस्तयोरनुष्ठानावगमात् पौरुषेयत्वं विस्पष्टं, न हि नित्यत्वप्रणीतस्य यज्ञाऽया तदुत्तरयोरिति धावो घटते, कर्तुस्तु अस्मरणमनादरादप्युपपद्यते, न ह्यत्र पुरुषप्रत्ययाधीनमनुष्ठानं वचनादेवोत्तरयोर्गानसिद्धेः, ऋक्सामानां च पृथक् पृथक् वेदत्वात्सत्यपि सर्वस्य पौरुषेयत्वे ऽप्यापाद्यादर, तस्मात्पौरुषेयत्वाद्याय सर्वह्यान्याय त्यक्तव्यमिति न्यायत कीदृशमनुष्ठानं भवतीति चिन्तनीयम् ॥

साम्न ऋक्संस्कारकर्मताधिकरणम्।

सू० कर्म वा विधिलक्षणम् ॥ २ ॥

सामानि किमुच्च यति प्रधानभूतानि? उत तत्संस्कारार्थानि गुणभूतानी? ति विचारः, तत्राकर्मकालप्रयोगात् प्राधान्यं संस्कारार्थत्वे ह्यक्षराभिव्यक्तिरेवा कार्ये स्यात्सा च कर्मकाल एवोपयुज्यत इति अकर्मकाले प्रयोगेन स्यात्। ननु वचनादकर्मकाले गानं भविष्यति "गर्भाष्टमे वर्षे उपनयीत श्रावण्यां पौर्णमास्याम् उपाकृत्य स्वाध्यायमधीयीते"ति एवं तर्हि दृष्टार्थतैव यत्नादापद्यते न ह्यकर्मकाले प्रयुक्तं साम कर्मोपयिकीमभिव्यक्तिमत भवति कर्तुम ॥ अथादृष्टरूपः संस्कारस्ततो ऽकर्मकाले संस्कृतानां कर्मकाले पुनः संस्कारोऽनर्थक इति क्रतुमध्ये सामानि न प्रयुञ्जीरन्। अथाकर्मकाले प्राधान्यं कर्मकाले तु संस्कारस्तदाऽदृष्टवैगमन्तस्यात्प्रधानकर्म सा मवहि प्रयोग फलार्थे, क्रतुमध्ये तु क्रतो[१]रारादुपकारक इति प्राप्ते उच्यते "अक्षराणामभिव्यक्तिः साम्नां दृष्टं प्रयोजनम्। अदृष्टश्चाप्यभिव्यक्तो स्तुतिकार्यं तु दोदिता। एवं दृष्टे फले लब्धे नादृष्टफलकल्पना। ननु वाक्यनियुक्त

१ क्रतावारादुपकारक इति पा।

त्वाद्वराणां न संस्क्रिया सक्तूनामिव होमेन नैवं दृष्टफलत्वतः । प्रयोजनं न सक्तूनां दृश्यते श्रूयते ऽपि वा । यथोक्तं भाष्यकारेण "न होमसंस्कृतानां सक्तूनां प्रयोजनं श्रूयते नापि दृश्यत" इति, दृश्यते त्वक्षराणां प्रयोजनमिति वैधर्म्यं प्रयोजनवत्त्वं संस्कार्यत्वे हेतुर्न विनियोग, तथाच यदृच्यविधगस्यग्रहणानामविनियुक्तानामपि मन्त्रप्रकाशनसंस्कार्यत्वमिष्टम् । अपि चौत्तरायन्ये क्रत्वर्थेन स्तोत्रक्रमेण वा पाठादस्त्येव विनियोगः तस्मात्संस्कारकर्माणि सामानीति, यत्तु कर्मकाले गानं वाचनिकं तद्धितार्थतया रथन्तरत्यादियोग्यावत् ॥

तृचे प्रत्यृचं कृत्स्नसाम्नः समापनाधिकरणम् । सू० तृचे स्याच्छ्रुतिनिर्देशात् ॥ २ ॥

"एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमि"ति श्रूयते तत्र संशयः किं व्यासज्य तिसृषु गान ? मुत प्रत्यृचं परिसमाप्त ? मिति, तदर्थं च विचार्यते किमिदं त्रित्व साम निर्वेत्यङ्ग ? मुत स्तोत्राङ्ग ? मिति, तत्र साम क्रियत इत्येवं सामनिर्वृत्तिरुच्यते सामुद्दिश्य, ऋग्गीतं त्रित्वमङ्गत्वेन विधीयते प्रधानभूतानामप्यृचामार्थिकं सामसाधनत्वमस्त्येवेति तद्गतस्य त्रित्वस्य युक्तमेव सामाङ्गत्वं, वचनवलाच्च प्रतिप्रधानाशक्तिं वाधित्वा व्यासज्य गेयं, न हि प्रत्यृचं गीयमानस्य त्रित्वमङ्गं भवति, क्रियत इत्यनेनाभ्यासलक्षणा च स्यात् प्रत्यृचं गाने, तस्माद्व्यासज्येति प्राप्त उच्यते । "स्तोत्रीयस्य हि साम्नोऽयं तृचसम्बन्ध उच्यते । स्तोत्रसाधनभूतं च स्तोत्रीयमिति भण्यते । साम्नः स्तोत्राङ्गभावश्च स्तोत्रसाधनसंस्कृतेः स्तोत्रसाधनता यथा प्रत्येकं न तु संघशः । यदि त्रित्वसम्पादनाय व्यासज्य गीयते ततो रथन्तरं पृष्टं भवति यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीतेत्यादिभिर्यत्साम्नां स्तोत्रसाधनत्वं विहितं तन्न घटते स्तोत्रसाधनभूतशब्दाभिव्यक्ततया च साम्नः स्तोत्राङ्गत्वं, वाक्यं च स्तुतिवृद्धेः साधनं न वाक्यसमुदाय, तस्मात्प्रत्यृचं गेयम्, एवं च त्रित्वं सामाङ्गत्वेनाघटमानं स्तोत्रसाधनपरिच्छेदेन विधीयमानं स्तोत्रस्यैवाङ्गत्वेन विधीयते, तद्विधानेनं प्राप्तं तिसृषु गानं तृचे क्रियत इत्यनेनानूद्यते, अनुवादत्वाच्च करोतेरभ्यासलक्षणा न दोषः ॥

समास्वेव त्रिषु ऋक्षु गानाधिकरणम् ।

सू॰ तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ ४ ॥

त्रिषु प्रत्येकं गीयमानं किमनियमेन समासु विषमासु वा गेयम्? उत समच्छन्दस्कास्वेवे? ति संशये विशेषाश्रवणात् अनियमं सशर-विशेषपरिहाराय तु समास्वेव स्यात् ॥

उत्तरयोर्गायतीत्यत्र उत्तराग्रन्थसमधीतयोरेव ऋचोर्गानाधिकरणम् ।

सू॰ नैमित्तिकन्तू[1]त्तरार्थमानन्तर्यात्प्रतीयेत ॥ ५ ॥

'यद्योन्यान्तदुत्तरयोर्गायती' त्यत्र संशयः, किं योन्युत्तरयोरुत्तराग्रन्थाधीतयोर्वा गेयम्? भुक्तोत्तराग्रन्थाधीतयोरेवे? ति तत्रोत्तरा-शब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाद्यैव योनेः परतः पठिता सैवोत्तरा, ततश्च योनिपाठापेक्षया रथन्तरयोनेः परतो बृहद्योनेः पठितत्वात्त[2]स्या गानम् उत्तराग्रन्थे तु रथन्तरस्य योनेः परतो न त्वा वाम अभ्यो दिव्य इत्यस्याः पाठात्तस्या गानम्, अतो विकल्पः, द्वयोरपि रथन्तरयोन्यपेक्षयोत्तरत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः, यद्यपीयं सम्बन्धिशब्दो लोके तथाऽप्युत्तराग्रन्थे सञ्ज्ञारूपेण प्रसिद्धिस्तत्र सञ्ज्ञाशब्दस्यान्यानपेक्षवृत्तित्वात्सापेक्षवृत्तेः सम्बन्धिशब्दाद्बलीयस्त्वं प्रकरणपाठाच्चोत्तराग्रन्थ क्लृप्तत्वात्, तस्मादुत्तराग्रन्थाधीतास्वेव गेयम्, एवं वा द्वादशाहे पार्ष्णिक चतुर्थमहः एकविंश षोडशी वैराजं सामेति श्रुतं, तत्र च त्रैशोकं नाम ब्रह्मसामातिज[3]गतीषु स्तुवत इति श्रूयते, तच्चातिजगत्यामुत्पन्नं विश्वा· एतना इति वत्तरे द्वे बृहत्यौ नेमिं नमन्ति चक्षसेत्याद्ये तत्र तृचे गाने क्रियमाणे संशयः किमतिजगत्यौ द्वे आनीय समासु गानम्? उत बृहत्यावेवादाय विषमासु गानं? मिति, सशरवि[4]शेषपरिहारार्थातिजगतीषु स्तुवत इति चातिजगती बहुत्वानुग्रहाय समासु गानम्, बृहत्योस्तूत्तराग्रन्थपठितयोः क्लृप्तार्थत्वात्तत्परित्यागे तयोरानर्थक्यादेकविंशसम्पत्तये च एकैकस्या

१ नैमित्तिकं तूत्तराध्यानन्तर्यादिति पा० ।
२ तस्या गानमिति तु पा० ।
३ जगतीषु इति द्वा० पा० ।
४ अनेकस्मिन् पुस्तके संचरविशेषपरिहारायेति दृश्यते पाठस्तथापि सशरविशेषपरिहारायेत्येव युक्तः पाठो माधवोक्तार्थानुरोधाद् भाष्यानुसारित्वाच्च ॥

मृचि सप्तछन्दस्योऽप्यस्यमानायामभ्यासापेक्षयाऽतिजगतीवद्गुत्वादनुवादम-रूपस्य वर्त्तमाननिर्देशस्योपपत्तेर्विषमासु गानम्, ॥

बृहतीपङ्क्त्योरिव प्रवयनेन रथन्तरस्य गानाधिकरणम् ।

सू० प्रागाथिकं तु ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमे बृहद्रथन्तरे बृहत्योरुत्पन्ने अभित्वा शूर नोनुमस्त्वा-मिद्धि हवामह"इति, तयोः पङ्क्ती उत्तरे नत्वा वाम् अन्यो दिव्यो न पार्थिवः स त्वं नश्चित्रेति, तत्र श्रूयते न वै बृहद्रथन्तरमेकच्छ-न्दो यत्तयोः पूर्वाबृहतीककुभावुत्तरे इति, तत्र किं पङ्क्ती परित्यज्य द्वे ककु-भावानेतव्ये? उत योनिमुत्तराञ्च प्रवय्य ककुभावुत्तरे सम्पादनीये इति संशयः, तत्र प्रवयनेन मुख्यककुप्संपत्त्यभावात् अक्षरसामान्यमात्रेण गौणत्वापत्तेस्तृच-गानस्य च [1] क्रयमन्तरेणासामञ्जस्यादन्यासां ककुभामानयनम्, उच्यते प्रगा-थस्मरणात्प्रगाथसमाख्यानात्पङ्क्त्योरुत्तरात्वेन पाठस्यात्यन्तानर्थक्यापाता-त्स्वादं पुनरारभेत इति च दर्शनात्तृचगानस्य च सामान्येन विहितस्यात्र प्र-गाथेऽप्यत्यन्तदोषाभावात्प्रवयनम्, एवं वा रौरवयौधाजये बार्हते तृचे भवतः तयोश्च पूर्वा बृहती, उत्तरा विष्टारपङ्क्तिरिति, तत्रापि पूर्ववद्बृहत्युत्पत्तिबृहत्या-नानीय तृचसम्पादन? मुत पठितयोरेव प्रवयन? मिति संशये तत्रैव विशेषतः स्तृचे भवत इति तृचश्रवणादन्यागमनं प्रगाथस्मरणसमाख्योत्तरापाठलिङ्गद-र्शनैस्तु प्रवयनम्, एवं वा श्यावा[2]श्वान्धीगवे आनुष्टुभे तृचे भवत इति तयोः पूर्वानुष्टुबुत्तरे द्वे गायत्र्यौ, तत्राप्यन्ययोरनुष्टुभोरागमनं पठितानां-मेव वा प्रवयनेनानुष्टप्त्रयं संपाद्यमिति विचारः, लिङ्गान्तरप्रदर्शनार्थं त्विदं व्याख्यानान्तरं न तु काचिदधिका शङ्काऽस्ति, एवं वा गवामयने श्रूयते "चतुः-शतमैन्द्रावार्हताः प्रगाथा" इति, तत्र किं तिसृषु ऋक्षु गान? मुत द्वयोर्द्वयोः प्रवयनेने? ति संशये तृचवाक्यचोदकानुग्रहाय तिसृषु स्यात्प्रगयने हि न सम-ञ्जसं तृचत्वम्, असति प्रगयने कथं प्रगाथवचनम्–ऐन्द्रावार्हताः प्रगाथा इति ऋक्षुवचनाभिप्रायमिति ब्रूमः, प्रथमे तृचे गीत्वा, तस्मात्तृचादेकैका-मृचमुपादायापरे द्वे ऋचौ गृहीत्वा गीयते पुनरप्येवमन्तया सति तृचगानं

१ तृचगानस्य च ककुभामन्तरेणेति पुस्तः पाठः ।
२ श्यावाश्वान्धीगवे इति तु पा० ।

प्रगाथ-शब्दश्चोभयमनुगृहीतम्भवति नैतदेवम् "अन्या अन्या ऋचो भवन्ती"ति वचनाद्विरूपास्वृक्षु द्विर्गानं सम्भवति, तस्माद् द्वयोः प्रग्रथनम् ॥

गीतिसम्पादकानामनर्थविकारादीनां विकल्पाधिकरणम् ।

सू० अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात् ॥ ७ ॥

छान्दोग्ये तलवकारादिसहस्रसामशाखागतानां गीतिप्रकाराणामेकार्यत्वाद्युगपत्प्रयोगासम्भवात्तदनुरोधेन च सामाश्रुतेरन्याय्यत्वात्सिद्ध एव विकल्पः सामप्रसङ्गाद्विस्पष्टीकाराय दर्शितः ॥

ऋचा स्तुवते साम्ना स्तुवते इति विधिना साम्नैव स्तवविधानाधिकरणम् ।

सू० अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यादृक्सामयोस्तदर्थत्वात् ॥ ८ ॥

क्वचिद्विकृतिविशेषे कानिचिदप्राकृतानि स्तोत्राणि विहितानि तेषां च न प्रकृतितः किञ्चित्साधनं प्राप्नोति, प्राकृतानां गायत्ररथन्तरादिसाम्नां प्राकृतेषु बहिष्पवमानादिस्तुतिषु निविष्टानामप्राकृतेषु प्राप्त्यभावात् तेन तानि साकाङ्क्षाणि, तत्रेदं श्रूयते 'यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन् यत्साम्ना स्तुवते तदसुरा नान्ववायन् य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीतेति तत्र ऋग्ग्रहणमप्रगीतऋग्रूपप्रगीताया सामोपदेशेनैव सिद्धत्वात्, साम्ना स्वराभिव्यक्तिद्वारैव स्तुतिः क्रियते न साक्षात्तेन साम्ना स्तुवीतेति सामाभिव्यक्तैरक्षरैः स्तुवीतेत्यर्थं, यत्र चेदप्रगीतपरमृक्पदं तत्र संशयः किमृचा साम्ना वा स्तोतव्यम्? उत साम्नैवेति द्वयोर्वचनाद्विकल्पप्राप्तौ उच्यते साम्नाम् उपसंहारे विस्पष्टप्रशंसावचनेन विधेयत्वावगमादृक्कीर्तनमसुरागमनिन्दया सामप्रशंसार्थं, तस्मात्साम्ना स्तोतव्यम् एवं वा सामवेदे किञ्चित्प्रकृत्य अथ सहस्रमानव इतीय प्रगीतापि पठिता अप्रगीतापि तत्र श्रूयते "अथ सहस्रमानव इत्येतयाऽऽहवनीयमुपतिष्ठत" इति तत्र प्रगीतया अप्रगीतया वोपस्थातव्यम्? उत प्रगीतयैवे?ति विचारे विशेषाभावादनियमः अप्रगीतायाः प्रगा-

न्यायो तेन सा प्रयोजनमपेक्षमाणा क्रतुना गृह्यते, उपस्थाने च विनियुज्यते एतयेति सर्वनाम्ना परामृश्यते, तस्मात्प्रगीतैव ग्राह्या, एव वा सामप्रसङ्गान्मन्त्राणां स्वरश्चिन्त्यते मन्त्रा हि क्वचित्त्रैस्वर्येणाधीताः क्वचिच्चातुःस्वर्येण, तत्र कर्मसु किं त्रैस्वर्यचातुःस्वर्ययोः समुच्चयः विकल्पो वा। उभयथाऽप्यनेकश्रुत्या प्रयोग इति संशयः, तत्र समुच्चय इत्युपक्रममात्रं गीत्युपायविरोधात्तस्मात् तद्वदेव तु विकल्प इति पूर्वः पक्षः, तानो यज्ञकर्मणीति स्मृत्यनुमितात्वचनादेकश्रुत्यम्, अर्थावगमार्थं तु स्वराध्ययनं स्वरविशेषाधीनत्वादर्थविशेषाणां, "बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपद"मित्यादिवचनात्तस्मात्तानेन प्रयोगः ॥

रथन्तरमुत्तरयोर्गायतीत्यादौ उत्तरावर्णवशेन गानाधिकरणम्।

सू० सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्याच्छास्त्रकृतत्वात् ॥ ९ ॥

उपोद्घातं समाप्य प्रकृतमिदानीं साम्नामूहं विचारयति रथन्तरयोर्गायतीत्यादिभिः स्थानान्तरे गीयमानानि किमूहितव्यानि ? उत ने?ति, यदि योनिवर्णवशेन गानं यस्मिन् प्रदेशे योनावायीभावस्तस्मिन्नेवोत्तरयोरपि संध्यक्षरे उत्तरयोरायीभावस्ततो नोहः । अथ तूत्तरावर्णवशेन गाने यस्मिन् प्रदेशे संध्यक्षरवशेन योनावायीभावो योनौ ततः प्रदेशान्तरे यत्र संध्यक्षरं तत्रायीभावस्तत्र ऊहः, किं प्राप्तं योनिवर्णवशेन, कुतः योनावेकारं निवर्त्याकार ईकारश्चोच्चारितः तत उत्तरयोरपि तद्भागपतितं वर्णं निवर्त्याकारेकारावुच्चार्यौ, किं च नात्र कार्यमुखेन साम्नः प्राप्तिः रथन्तरादिस्वरूपायेत्यतिदेशात्तेन दशमाद्यपूर्वपदन्यायेन सामस्वरूपमुत्तरयोः प्रापितमविकृतस्वरूपमेव तत्प्राकृतमप्राकृतं दृष्टमदृष्टं वा कार्यं कुर्यात्तस्मान्नोहः साम्नामिति प्राप्ते ब्रूमः, यदि ह्येकारं लुप्त्वा ऽवर्णेवर्णावुच्चारितौ ततो भवेत् यथा भवानाह, न त्वेतत्किं तर्हि एकारो नाम न वर्णान्तरम् अवर्णेवर्णौ संहतावेकभावमापन्नावायीभावेन विश्लेषितौ दर्शितौ प्रत्यक्ष अवर्णेवर्णावेकारे प्रत्यभिज्ञायेते, तस्मादुत्तरयोरप्येकार एव, यत्र तत्रस्थोऽप्यायी-

---

१ प्रकृत्यादिति सु पा ।
२ भावंभाव, इति सु पुक, पाट ।
३ संहतावेभावमापन्नावित सु पुस्तक: पाट ।

भावेन विश्लेषणीय. एवमृगक्षराभिव्यक्त्या स्तोत्रं साम्ना संपाद्यते नान्यथा । यद्यपि च सामस्वरूपस्यातिदेशस्तथाऽपि स्तोत्रसाधनतयाऽतिदिश्यते,"एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीय"मिति वचनात्स्तोत्रसाधनता चाक्षराभिव्यक्तिद्वारा, न च सन्ध्यक्षरादन्यस्यायीभावः क्रियमाणोऽक्षराभिव्यक्तिं करोति, एवं सर्वत्र, तस्माद्योनिवर्णवशेन गानादन्यूहः साम्नाम् ॥

उत्तरयोः स्तोभातिदेशाधिकरणम् ।

सू॰ स्तोभस्यैके द्रव्यान्तरे निवृत्तिमृग्वत् ॥ १० ॥

सामातिदेशे किं स्तोभानामतिदेशोऽस्ति नेति संशये सामभ्यो भिन्नत्वात्स्तोभानामृगक्षराणामिव नातिदेशः भिन्नानामपि गीतिकालपरिच्छेदकत्वेन सामाङ्गत्वात्तदतिदेशाद्वेवातिदेशः, सामानि हि येनैवांशेनाक्षराण्यभिव्यञ्जयन्ति तेन दृष्टमेव स्तुतेरुपकारं कुर्वन्ति स्तोभाक्षराभिव्यक्तिनिर्वर्त्येन त्वंशेन स्तुत्यौपयिकमेवादृष्टं कुर्वन्ति, तद्यदि स्तोभा नातिदिश्येरन् तन्निर्वर्त्यस्य गीत्यंशस्य लोपात्तत्कृतोपकारस्य हान्या वैगुण्यं स्यात्, तस्मादतिदिश्येरन्, ऋगक्षराणां तु प्रधानत्वान्न सामवशादतिदेशः ॥

स्तोभलक्षणाधिकरणम् ।

सू॰ अधिकं च विवर्णं च जैमिनिः स्तोभशब्दत्वात् ॥ ११ ॥

प्रसङ्गात्स्तोभलक्षणमुच्यते यदृगक्षरेभ्योऽधिकं विवर्णं च किंचित्तत्स्तोभ-शब्देनोच्यते ॥

नीवारादिषु प्रोक्षणावघातानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू॰ धर्मस्यार्थकृतत्वाद् द्रव्यगुणविकारव्यतिक्रमप्रतिषेधे चोदनानुबन्धः समवायात् ॥ १२ ॥

प्रकृतिषु व्रीह्यादिषु श्रुताः प्रोक्षणावघातादयो न तत्स्वरूपप्रयुक्तास्तन्मात्रापेक्षभाविनः किं तु व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिविहितसाधनविशेषद्वारेणापूर्वभावनार्थाः, तथा हि आग्नेयोऽष्टाकपाल इति पुरोडाशद्रव्यको-

ऽग्निर्देवत्यो यागो विहितः तदनुवादेन व्रीहयो विहिताः पुरोडाशप्रकृतित्वं प्रतिपद्यन्ते,—तदयमर्थः व्रीहिभिः पुरोडाशं कृत्वा तेन यजेतेति ततः पुनराह यैर्यजेत तान्व्रीहीन्प्रोक्षतीति, ततश्च सर्वैरुपसंह्रियमाणैरयमर्थः सम्पद्यते प्रोक्षणसंस्कृतैरवघातवितुषीकृतैश्च व्रीहिभिः पुरोडाशं कृत्वा तेन यजेतेति, अयमेव वाक्यार्थः पारमार्थिकः, व्रीह्यादिवाक्यार्थो अस्यैवोपायभूताः पदार्थस्थानीयाः, एवं चेदाग्नेयादिभावनायाः शेषभूतः प्रोक्षणादीत्थंभावस्तद्विकारेष्वतिदेशेन नीयते, तत्र नैवारे चरौ पुरोडाशस्थाने चरोर्निवेशात् व्रीहिस्थाने च नीवारनिवेशात् इतरस्य समस्तस्य यथाऽतिदेशमवस्थानान्नैवारं चरुं निर्वपेदाग्नेयवदित्यस्य श्रुतानुमितैकदेशनिष्पन्नस्य नैवारचरुविधेरयमर्थो भवति प्रोक्षितैरवघातवितुषीकृतैर्नीवारैश्चरुं कृत्वा तेन यजेतेति, तेन व्रीह्यादिस्थानापन्नेषु नीवारादिषु सिद्ध ऊहः । स्थानापत्तिस्तु कथमवगम्यते इदमस्य प्राकृतस्य कार्यं यजेत इदमस्येति तत्प्रदर्शनार्थमिदमधिकरणं, तत्र पूर्वपक्षवादी नीवारमध्वशननखपरिधीरापदानां व्रीहिपहहोलूखलमुसलयूपगिरापदस्थानापत्तौ प्रमाणमपश्यंश्च तेषु तद्धर्मा भवन्तीति मन्यते, सिद्धान्तस्तु नीवाराणां तावत्प्रत्यक्षमेव व्रीहिकार्यं तण्डुलनिर्वृत्तौ सामर्थ्ये, सामर्थ्यानुसारी च शब्द इति नैवार इति तद्धितो विकारार्थे इति विरचीयते, चरुश्च देवतासंयोगात् पुरोडाशस्थानापन्न इति तत्प्रकृतिभूता नीवारा व्रीहिस्थानापन्ना भवन्ति, तथा मध्वशनं पहहाभावे तत्कार्यस्य साधनापेक्षायां विधीयमानं कार्यापेक्षं सत् पहहकार्यमेवावलम्बते, इदं च पहहाभावे मध्वशन विधीयत इति कृत्वा चिन्तितं, तेनाभावे विधिरपि कार्यापत्तौ प्रमाणं, तथा नैर्ऋतश्चरुर्नखावपूतानामिति किं नखैरवघातमत्यन्तस्तुषविमोचनादतो नखानामुलूखलमुसलकार्यापत्तिः परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति तु विस्पष्टमेव यूपकार्ये नियोजने परिधिर्विधीयते तथा यस्मिन्विधय यद्विधीयते न गिरा गिरेति ब्रूयादैरं कृत्वोद्गेयमिति तत्रापि तत्कार्यापत्तिः गिरापदेऽपि हि निवृत्ते तत्कार्यं साधनमपेक्षते, इरापदमपि विधीयमानं कार्यापेक्षं गिरापदकार्येण साधनापेक्षेण सम्बध्यत इति गिरापदस्थानापन्नमिरापदं तत्संस्कारिकां गीतिं लभते ॥

परिधौ यूपधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिस्तत्कृतत्वात्स्यात् ॥ १३ ॥

परिधौ पुनराक्षेपः नीवारादयो हि कार्यार्थतया विधीयमाना युक्तं यत्कार्यार्थान् व्रीहिधर्मान् लभन्ते, परिधिः पुनराग्निपरिधानार्थेनोत्पन्नो न नियोजनार्थेन परिधानार्थ एव तु तस्मिन् वचनात्पशुर्नियुज्यते प्रकृतौ च कार्यार्था धर्मास्तत्क्षेपभूते साधनेऽनुष्ठिता नाशेषभूते परिधौ भवितुमर्हन्ति यूपोत्पत्त्यर्थाश्च परिव्याणादयो, न चेह यूपोऽस्ति अयूप एव हि परिधौ पशुर्बध्यते तेनार्थलोपादपि न परिधौ तक्षणे चाल्यामिव यूपधर्माः कर्तव्या इति प्राप्ते ब्रूमः—यद्यपि परिधानार्थेन परिधिरुत्पादितस्तथाऽपि नियोजने विनियोगात्पुरोडाशकपालस्येव तुषोपवापशेषत्वमस्त्येव, यद्यपि तादर्थ्यं नास्ति तथापि नियोजनसाधनत्वात्साधनविशेषिणो धर्मान् लभेतैव, न हि तादर्थ्यप्रयुक्तधर्माः किन्तु साधनत्वप्रयुक्ताः व्रीहिभिर्यजेत यूपे पशुं बध्नातीत्यादिभिर्हि साधनत्वेन विधीयमाना व्रीह्यादयो धर्मैः प्रोक्षणपरिव्याणादिभिः सम्बध्यन्ते, तादर्थ्ये तु सत्यप्यशब्दं न धर्मान्वयं भजते[1], न चोपपद्यते तादर्थ्ये धर्माणां कार्ये गच्छतां तत्साधनमेव द्वारमपेक्षितमस्ति च परिधेरपि साधनत्वं, न च यूपाख्यमेकं किञ्चिदस्ति यदुत्पत्त्युपयोगिनः परिव्याणादयः. परिधौ लुप्तार्थाः स्युः, छेदनादिविधयो हि सर्वे परस्परानपेक्षाः काष्ठगतं दृष्टमदृष्टं वा यथायथं कार्यं गमयन्ति, सर्वाणि च तानि कार्याणि नियोजनस्याङ्गं, तत्र परिधावसम्भवतां छेदनादीनां लोपेऽपि सम्भवन्तः परिव्याणादयो न लोपनीयाः तक्षणे चाल्यामपि अञ्जनपरिव्याणादयो भवन्त्येवेति वक्ष्यते, तस्मात्परिधौ यूपधर्माः कर्तव्याः ॥

यतादौ प्रणीताधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० परार्थेन त्वर्थसामान्यं संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ १४ ॥

१ लभते इति पा. ।

अभ्युदयेष्ट्यां दधिशृतयोः किं प्रणीता धर्माः कर्तव्या नेति चिन्तायां प्रणीताकार्ये अपकृते तयोः परिधेरिव नियोजने विनियोगाभावादकरणमुत्पवनादीनामसत्यपि विनियोगेऽर्थादपि तावत्साधनत्वमस्तीति साधननिर्वर्तिनो धर्माः कर्तव्याः ॥

बृहद्रथन्तरयोर्धर्मव्यवस्थाधिकरणम् ।

सू० एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ १५ ॥

ज्योतिष्टोमे बृहद्रथन्तरे पृष्ठसाधनत्वेन विहिते तयोर्धर्मा रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलयेद्बृहति प्रस्तू[1]यमाने समुद्रं मनसा ध्यायेदित्यादयः किमुभयेऽपि धर्माः उभयत्र कर्तव्याः ? उत यथाश्रुति ? इति संशये "उभयोरेककार्यत्वात्कार्यसाधनगोचराः । धर्मा द्वयोर्द्वयेऽपि स्युर्व्रीहिधर्मा यवेष्विव"। ननु अन्यथा रथन्तरेण स्तुतिः साध्यते शूरादिप्रकारेण अन्यथा च बृहता चित्रादिप्रकारेण तेन साधनभावप्रकारभेदात् साधननिर्वर्तिनो धर्मा न सङ्कीर्यन्ते, यथा व्रीहिधर्माः स्रुवादिष्वेककार्येष्वपि न प्रभवन्ति कारकभेदादेवमिहापि, नैतदेवं यदैव हि रथन्तरं पृष्ठं भवतीति शास्त्रविहितं साम्नोऽक्षराभिव्यञ्जकत्वेन साधनत्वं तेनांशेन सम्मीलनादिधर्माः सम्बध्यन्ते साधनविधिना हि सम्बध्यमाना धर्मविधयो यदैव विधौ विवक्षितं साधनत्वं तेनैव सम्बध्यन्ते, शूरादिप्रकारभेदस्तु अविवक्षितो वस्तुस्वभावकृतो न धर्मव्यवस्थायां हेतुर्भवितुमर्हति । किं चाक्षरमभिव्यज्यमानानामृचां भेदो यच्छूरादिरूपता साम्नोऽक्षराभिव्यक्त्यात्मकमेकरूपमेव साधनत्वं तस्मात्सङ्कर एवात्र युक्तो व्रीहियवादिधर्माणामिव संमीलनादीनामिति प्राप्ते ब्रूमः –'साम्नोर्व्यवस्थया यस्माद्विहितो मीलनादिषु । तस्मान्न सङ्करो युक्तो न त्वेवं प्रोक्षणादिषु" ॥ व्रीहिग्रहणं कारकविशेषोपलक्षणमिति कृत्वा यवेष्वपि प्रोक्षणादयः क्रियन्ते, तदिहापि यदि रथन्तरग्रहणं साधनमात्रोपलक्षणं स्यात्तत एकमेव रथन्तरं बृहद्वा सर्वधर्मविधिषु लक्षयेत यतस्तु क्वचिद्रथन्तरं क्वचिच्च बृहद्गृह्णाति तदूनमिह रथन्तरादिस्वरूपमपि

१ प्रस्तूयमाने इति पा० ।

विवक्षितमिति गम्यते, तस्माद्व्यवस्था, किं च नानयोरेककार्यत्वम् अन्यद्धि पृष्ठं रथन्तरेण साध्यते, अन्यच्च बृहता । ननु पृष्ठैः स्तुवत इति वाक्योत्थ-बहुपृष्ठानुवादेन बृहद्रथन्तरयोर्विधानादेककार्यत्वमनयोर्नैव यदि पृष्ठैः स्तुवत इत्युत्पत्तिः स्यात्तत उत्पत्तिगतया बहुत्वसङ्ख्यया बहूनि पृष्ठानि स्युः, तत्र सप्तमे यत्सूत्रभाष्यकाराभ्यां ज्योतिष्टोमे पृष्ठबहुत्वं नास्तीत्युक्तं तद्विरुध्येत, तस्माद्रथन्तरं पृष्ठं भवतीति रथन्तरविशिष्टं पृष्ठं विधीयते पृष्ठ-शब्दस्य स्तुतिशब्दत्वं वाक्यशेषात्पृष्ठवाक्यैश्चावगम्यते, तस्माद्भिन्नस्तोत्रसाधनत्वात्साम्नोस्तद्विशेषधनानां धर्माणामाज्यवपादिधर्माणामिव व्यवस्थासिद्धिः, स्तोत्रयोश्चादृष्टार्थत्वात् प्रयाजादेरिव नैकार्थ्यं नानाकार्ययोश्च स्तोत्रयोर्वैसमयशाद्विकल्प, तस्माच्च[1] धर्मसङ्कर. ॥

कण्वरथन्तरे बृहद्रथन्तरधर्मसमुच्चयाधिकरणम् ।

सू० अप्राकृते तद्विकाराद्विरोधाद्व्यवतिष्ठेरन् ॥ १९ ॥

टी० वैश्यस्तोमे श्रूयते "कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवती"ति तत्र संशयः, किं कण्वरथन्तरबृहद्रथन्तरयोः स्थानापन्नं कार्यमयुक्तान् रथन्तरधर्मान् बृहद्धर्मांश्च यदृच्छिकल्पेन गृह्णाति ? उत समुच्चयेने?ति "विकल्प एव तेषां स्यात् प्रकृतावसमुच्चयात् । नियोऽनयोस्तद्धर्मैः प्रकृतौ साधिता स्तुति ॥ उच्यते' पृथक्निर्देशसामर्थ्याद्व्यवस्था प्रकृतौ कृता । इह त्वप्राकृतं साम द्वयोः कार्यं विधीयते, तच्च द्वयोरपि कार्यं कुर्वद्धर्मानपि समुच्चयेन गृह्णातीति भाष्यकार', वार्त्तिककारस्तु विकल्पमेव मन्यते, तथा हि यद्यपि तावत्प्रकृतावेव पृष्ठस्तुतिधर्मेण प्रयोजिका तथाऽपि तेषां सामद्वारत्वात्साम्नोश्च वैकल्पिकत्वाद्धर्माणां च पृथक्निर्देशेन व्यवस्थितत्वात् क्वचिद्धर्मा रथन्तररूपसाधनद्वारेण स्तुत्यपूर्वं साधितवन्तः क्वचिद्बृहद्द्वारेण, एवमेव विकृतावप्यनिर्देशेन कदाचिद्रथन्तरं स्वधर्मयुक्तं पृष्ठसाधनं कदाचिद्बृहत्, एवं प्राप्ते कण्वरथन्तरस्तयोः कार्यं विहितमपि यथाप्राप्तयोः कार्यं विधाना-

१ स संस्कार इति पा ।

त्कदाचिद्रथन्तरकार्यं कदाचिद्बृहत्कार्यं विहितम्भवति न सर्वदा द्वयोः कार्यं, ततश्च कदाचित्कस्यचिद्धर्मान् गृह्णाति न सर्वदा सर्वान्, स्तुतिरपि प्रकृतावन्योन्यनिरपेक्षैर्धर्मैः साधिता, विकृतावपि न समुच्चयमपेक्षते किमुत यदा द्वे स्तुती प्रकृतौ वचनाद्विकल्पेनानुष्ठिते विकृतावपि तथैव प्राप्ते तयोश्च वचनाद्विकल्पेनानुष्ठीयमानयोः साधनत्वेन विधीयमानं कथं रथन्तरमन्यतरधर्मान् गृह्णातीति व्यक्तमेतत्तस्माद्विकल्पः ॥

द्विसामके बृहद्रथन्तरधर्मयोर्व्यवस्थाधिकरणम् ।

सू० उभयसाम्नि चैवमेकार्थापत्तेः ॥ १७ ॥

यत्र बृहद्रथन्तरयोः प्रकृतितो विकल्पे प्राप्ते समुच्चयो विधीयते "समय उभे कुर्यादि"त्यादौ तत्र किमुभयोः रथन्तरधर्मा उभयोश्च बृहद्धर्माः कर्त्तव्याः? उत रथन्तरे रथन्तरधर्माः बृहति च बृहद्धर्मा इति? इति संशये द्वाभ्यामपि संहत्यैकैकस्य कार्यं साध्यत इति द्वयोरपि द्वयधर्मप्राप्ता उच्यते यद्येकैकस्य कार्यं द्वयं विधीयेत ततः स्यादेवं चोदकेन विकल्पेन प्राप्तयोः एतयोरिह । स्वधर्मयुक्तयोरेव समुच्चयविधिस्त्वयम् । एवं हि समुच्चयमात्रविधानाल्लाघवमप्राकृतकार्यता च मार्गेण कल्पिता भविष्यति । तस्मात्प्रकृतिवदिहापि धर्मा व्यवस्थिताः ॥

सौर्यादिषु पार्वणहोमाप्रवृत्त्यधिकरणम्।

सू० पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयोगात्तदभीज्या हि ॥ १८ ॥

"श्रुतेः पार्वणौ होमौ जुहोती"ति तद्विनियुक्त्या पर्वदेवत्यौ होमौ किं विकृतिष्वतिदिश्येते नेति संशये तदर्थमिदं विचार्यते–किं पर्व-शब्दः कालवचनः कालोऽस्य देवता तस्य यागकार्यस्याऽऽरादुपकारको होमः? उताग्न्यादिसमुदायवचनः समुदायदेवत्यो होमः तत्संस्कारार्थ इति "तत्र काले देवत्वस्य मुख्यस्यासम्भवात्कालाभीज्यत्वेन गम्यते। एतासिद्धान्तकर्मस्वात्कर्मण्यपि च मुख्यता" इत्यासिद्धान्तकर्मण पर्व-शब्दः स च दीप्यतेऽग्निविन्यधिकरणन्यायेन कालेऽपि मुख्यः, भावमुख्यात्या कर्मण्यपि, तत्र प्रकरणाम्नानसापेक्षत्वानाभावाच्च कर्मवचनमङ्गीकृत्य तत्संस्कारार्थता होमयोरवगम्यते,

तेषां च कर्मणान्तरत्वेनाभिहितानामग्नीषोमयोरिव व्यासक्तं देवतात्वं नैकै कशः तेन समुदायस्य देवतात्वात्तस्य च विकृतिष्वभावात्तद्विकारत्वाच्च सौर्यादिष्वत्र होमयोरप्रवृत्तिः, समुदायविकारा हि सौर्यादयो न समुदायविकाराः ॥

दर्शपूर्णमासयोर्होमद्वयस्य व्यवस्थाधिकरणम् ।

सू० उभयोरविशेषात् ॥ १९ ॥

किमेतौ होमावुभावप्युभयोः पौर्णमास्यमावास्ययोः कर्तव्यावुत विभज्य पौर्णमास्यां पौर्णमासीदेवत्योऽमावास्यायाममावास्यादेवत्य? इति तत्र प्रकरणाविशेषादुभावप्युभयत्रेत्याशङ्क्य संस्कार्यवशत्वात् संस्काराणां सूक्तवाकन्यायेन निष्कर्षस्तेनैव च न्यायेन गतत्वान्नेदमधिकरणान्तरं, पूर्वस्यैव तु प्रयोजनसूत्रद्वयमिदमुभयोरविशेषात् यदभीज्या वा तद्विषयाविति ऊहविधयैवत्रान्तरकार्यं निरूपणं प्रस्तुतमिति तत्प्रसङ्गात्पार्श्वयोरवान्तरकार्यं निरूपितम् ॥

समिदादीनां यागनामधेयताधिकरणम् ।

सू० प्रयाजेऽपीति चेत् ॥ २० ॥

समिधो यजति तनूनपातं यजतीत्यत्रापि किं कर्मसम्बन्धिनां समिदादीनां देवतात्वेनोद्दिश्य तत्संस्कारार्थं यागविधानम्? उतारादुपकारकयागविधानं? मिति संशये पूर्ववत्सामर्थ्याविकल्पलिप्सया संस्कारविधि, द्वितीया च देवताऽभिधाने समर्थैव विष्णुं यजती त्यादिदर्शनादिति प्राप्ते ब्रूमः "उद्देशपूर्वकस्त्यागो यजिना ह्यभिधीयते । त्यागे च नास्ति कर्मत्वं देवताया कथञ्चन उद्देशागात तु कर्मत्वं[1] च यागेऽप्युपचर्यं विष्णुं यजतीत्यादिनिर्देशन, न चेह विधावुपचारो युक्तः यागास्त्विह केवला विधीयन्ते तेषां च श्रुत्यादिभिः कार्यविशेषानवगमात् प्रकरणेनारादुपकारकत्व समिदादिशब्दास्तु मन्त्रवर्णप्राप्तदेवता निमित्तीकृत्य नामधेयानि देवता एव चानुवदन्ति न चानुवाद उपचारो दोषस्तस्मादारादुपकारका प्रयाजा ॥

इति शास्त्रदीपिकायां नवमस्य द्वितीयः पादः ॥

---

१ त्यागे प्युपचर्यते वा ।

स्यादेवं च विकृतावपि देवतावाचिपदयुक्तमन्त्रप्रयोग एव कर्त्तव्यः, न चाग्नि-पदस्य तादूप्यमस्ति, अतः सूर्यपदप्रक्षेपः, एवं व्रीहिपदमपि हविःप्रकृति-द्रव्यवाचिपदाभिप्रायं न स्वरूपाभिप्रायमिति नीवारादिषूहसिद्धिः बहुषु तद्वाचिषु सत्सु व्रीह्यादिपदमेव पठितं ततो नियमादृष्टमात्रं कल्प्यते अवघातादिवत्, स्वरूप त्वपूर्वीयसाधनविशेषवाचिपदविवक्षया प्रयुक्तं दृष्टार्थत्वात्तस्मादूहः, ऐन्द्री तु स्वरूपेणैव गार्हपत्ये विनियुज्यत इति वैषम्यम् ॥

पौण्डरीकेषु हरि तु स्तर मन्त्रस्योहाधिकरणम् ।

सू० जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ २ ॥

क्वचिच्छ्रूयते "पौण्डरीकाणि बर्हींषि भवन्ती"ति प्रकृतावस्ति बर्हि-र्मन्त्रः 'दर्भैः स्तृणीत हरिते"ति तत्र दर्भ-शब्दस्थाने पुण्डरीकपदमूहि-तव्यं, पूर्वेणैव न्यायेन हरितपदस्थानेऽपि किं रक्तपदमूहितव्यं ने?ति संशय' दर्भ-शब्देनैव सिद्धे प्रकाशने हरिताभिधानमदृष्टार्थं प्रकृतौ तस्माद्विकृता-वपि हरितपदमेवादृष्टार्थमभिधातव्यमित्यनूहः, स्याद्वि प्रकृष्टार्थं स्याद-नेनापि तु गुणद्वारेण स्तरणद्रव्यमेव प्रकाश्यते यथाभिधानपरत्वान्मन्त्रा-णामतः पुण्डरीकाण्यपि स्वगुणद्वारेण प्रकाशयितुं रक्तपदं प्रयोक्तव्यम् ॥

आर्त्विग्मोषधो लौकिक यूपस्पर्शप्रायश्चित्ताधिकरणम् ।

सू० लौकिके दोषसंयोगादपवृक्ते पि चोद्यते निमित्तेन प्रकृतौ स्याद-विभागित्वात् ॥ ३ ॥

प्रासङ्गिकमिदमधिकरणं पठ्यते यूपमुपस्पृशेत् एष ते वायो इति, पूषाऽऽगाद्दुर्गौ ते वायु इति, यदि वृक्ण एते ते वायव इत्यादि, यावतां लिङ्गदर्शनत्वेन पूर्वाधिकरणे प्रस्तुतं तदेव विचार्यते किं वैदिके यूपे छेदनादिविषये स्यात् प्रायश्चित्तम्? उत लौकिकेऽप्यविशेषे?ति विशे-षाग्रहणादनियमः प्रकरणस्यानन्यथासिद्धत्वात् वैदिक एवेति प्राप्ते उच्यते "दोषनिर्हरणार्थं प्रायश्चित्तं विधीयते । दोषश्च प्रतिषिद्धे व्याप-निषेधश्च लौकिके' १ यूपो ये वृक्णस्य दोषसमानुष्ठाते तस्माद्यूपो लोऽप्य-

१ भाष्यपुस्तक इति पा. ।

श्यते इति प्रतिषिध्य पश्चादिदमुच्यते यज्ञेकमुपस्पृशेदित्यादि प्रतिषेधश्च रागप्राप्ते लौकिके वैदिकस्य विहितत्वेन प्रतिषेधानर्हत्वात्प्रतिषेध्यानुष्ठाने प्रत्यवायोत्पत्तेः प्रतीकारापेक्षाया प्रायश्चित्तविधिरपेक्षितार्थो भवति तस्माल्लौकिके प्रायश्चित्तम् ॥

द्विपशुयागे पाशमन्त्रयोरेकवचनान्तबहुवचनान्तपदयोर्द्विवचनान्तेनोहाधिकरणम ।

सू० अन्यायस्त्वविकारेणादृष्टप्रतिघातित्वादविशेषाच्च तेनास्य ॥ ४ ॥

अग्नीषोमीयपशावेकवचनान्त पाशमन्त्रः "अदितिः पाशं प्रमुमोक्त्वेत"मिति तथा बहुवचनान्तोऽपि "अदिति पाशान्प्रमुमोक्त्वेतानि" इति तयोरग्नीषोमीये निवेशमुपरितने ऽधिकरणे वक्ष्यति तयोर्द्विपशुकेषु मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णमित्यादिषु चोदकेन प्राप्तयोर्भवति संशय किमेकवचनान्तस्याप्रवृत्तिः? बहुवचनान्तस्यानूहेन प्रवृत्तिः? उत बहुवचनान्तस्याप्रवृत्तिरेकवचनान्तस्योहेन प्रवृत्तिः? उतोभावपि यथायथमूहेनानूहेन च प्रवर्तेते? किं वोभयोरपि द्विवचनेनोहितयोः प्रवृत्तिः? इति तत्रैकवचनस्य समवेताभिधायित्वेन विकृतावपि द्विसंख्या वक्तुं विकारः स्याद् बहुवचनस्य त्वेकस्मिन्नसमवेताभिधायित्वेन निर्देशमात्रार्थत्वाद् विकृतावपि तथैव सम्भवादनूहः, न चाविकारसम्भवे विकारो युक्तः, तस्मादेकवचनान्तस्याप्रवृत्तिरितरस्य त्वविकारेण प्रयोग इति प्रथमः पक्षः, सकलाभिधानसम्भवे विकलाभिधानमन्याय्यं, तस्मात्संख्याविशिष्टपाशप्रकाशनार्थमेकवचनान्तस्योहितस्य प्रवृत्तिः, बहुवचनान्तस्य त्वविवक्षितसंख्याकपाशमात्रप्रकाशनेनासम्यगभिधानत्वादप्रवृत्तिरिति द्वितीयः पक्षः, द्वयोरपि चोदकेन प्राप्तयोर्यथायथमूहेनानूहेन च विकल्पेन प्रयोग इति तृतीयः, गृह्णीम एतद् द्वयोः प्रवृत्तिरिति न तु बहुवचनस्यानूहस्तदपि द्वयोरसाधुत्वादूहितव्यं प्रकृतावेकस्मिन् पाशे छन्दसि बहुवचनस्य प्रयुक्तत्वात्तथैवाङ्गीकृतं न त्वेवं द्वयोः प्रयोगः छन्दसि दृष्टः, तस्मात्स्वायत्ते प्रयोगे सत्यसाधुप्रयोगासम्भवात् द्विवचनं प्रक्षेप्तव्यं तस्मादुभयोरूह इति सिद्धान्तः ॥

आग्नीषोमीयपशौ पाशैकत्वपाशबहुत्वाभिधायिमन्त्रयोर्विकल्पाधिकरणम् ।

सू० विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वाद्गुणे त्वन्याय्यकल्पनैकदेशत्वात् ॥ ५ ॥

पशावग्नीषोमीये पाशमन्त्रावेकवचनबहुवचनान्तौ तत्र बहुवचनान्ते संदेहः किं प्रकृतावेवाग्नीषोमीये निविशते? उत बहुपाशकेषु पशुगणेषूत्कृष्यते? इति एकस्मिन् बहुवचनस्या[1]समर्थत्वादुत्कर्षे प्राप्तेऽभिधीयते "प्रकृत्यर्थस्य पाशस्य विभक्त्यर्थस्य कर्मणः । उभयोः प्रकृतौ भावाच्चोत्कर्षोऽस्यावकल्पते।" पाशप्रातिपदिकार्थान्वितविभक्त्यभिहितकर्मकारकप्रकृतावपि पाशकर्मकोन्मोचनाभिधानेन सम्भवन्नोत्कर्षं सहते, संख्यामात्रस्यासम्भवेऽपि गुणत्वाच्च प्रातिपदिकप्रधानभूतकारकं वाऽलमुत्कष्टुम्, अविवक्षिता चेह संख्या पाशकर्माभिधानमात्रेण व्यवहारसिद्धेः, अतो निर्देशमात्रार्थं बहुवचनं कर्ममात्रं तत्र विवक्षितम्, अतोऽपि न संख्यावशेन मन्त्रोत्कर्षः बहुवचनस्य त्वेकस्मिन् प्रयोगेऽवयवबहुत्वाभिप्रायेण छान्दसः ॥

दर्शपूर्णमासयोर्द्विपत्नीके प्रयोगे पत्नीं सन्नह्येतिमन्त्रस्यानूहाधिकरणम् ।

सू० अपूर्वे त्वविकारोऽप्रदेशात्प्रती[2]येत ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः "पत्नीं सन्नह्ये"ति मन्त्रः किमेकद्विबहुपत्नीकेषु प्रयोगेषु सर्वेष्वविकारेण प्रयोक्तव्यः? उत द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोर्द्विवचनबहुवचनाभ्यामूहितव्यः? इति संशये, तत्रैकपत्नीके समवेताभिधायित्वसम्भवाच्चैकवचनमन्यत्राप्यनिगदत्तस्माद् द्वित्वबहुत्वयोरूहः, नैतदेवं, यद्येकपत्नीप्रयोगाभिप्रायमाम्नानं स्यात्तत एकवचनस्य समवेतसंख्याभिधानरूपस्य सम्प्रतिपन्नरूपस्यात्समवेतसंख्याभिधानमिह विवक्षितमिति कृत्वा द्विपत्नीके बहुपत्नीके च प्रयोगे समवेतसंख्याभिधानार्थमूह्येत, सर्वप्रयोगाणां तु समानः प्रधानत्वात्सर्वाभिप्रायेणेदमाम्नानं द्वयोर्बहुषु चैकवचनस्य सम्प्रतिपत्त्यभावाच्च समवेतसंख्याभिधानरूपेण प्रयुक्तमिति शब्दप्रमाणकत्वात्तु निर्देश

१ बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वादिति पा ।
२ प्रतीयते इति पा ।

मात्रार्थन्तु एकवचनमदृष्टार्थं चैकत्वमभिधातु म्युक्तमित्यापद्यते, ततश्च द्विबहुपशुके प्रयोगे एकवचनमेव प्रयोक्तव्यमित्यविकार, न चैकवचनानुरोधेनैकपशुप्रयोगे मन्त्रोनाम्यत्रेति वक्तव्यं पाशवत्प्रातिपदिकवलेन सर्वत्र प्रवृत्ते. सख्याश्चाविवक्षितत्वेनानेकपशुकात्प्रयोगान्मन्त्र व्यावर्त्तयितुमसमर्थाः तस्मात्सर्वत्राविकारेण प्रयोगः ॥

द्विपशुके विकृतिप्रयोगेऽपि पशुमिवध्नेति मन्त्रस्यानूहाधिकरणम् ।

सू० विकृतौ चापि तद्वचनात् ॥ ७ ॥

विकृतौ पशु-शब्दः किं द्विपशुकबहुपशुकप्रयोगयोरूहितव्यो नेति संशये प्रकृतौ द्वयोर्बहुषु च पशुषु एकवचनाम्नानसामर्थ्यात्तत्प्रयुक्त विकृतौ त्वाम्नानाभावात् द्विबहुत्वयोरेकवचनमसाधुत्वाच्च प्रयोक्तव्य, तस्मादूह नैव निर्द्देशमात्रार्थमदृष्टार्थं चैकवचन न तत्समवेतसख्याभिधानार्थमित्युक्तम्, अतो विकृतावपि तथैव कर्त्तव्यमित्यनूह, न चासाधुत्व द्वित्वबहुत्वयोरेकवचनस्य छान्दसत्वात्, पाशे तु द्वयोर्बहुवचनप्रयोगस्य छान्दसत्वाभावाद्साधुत्व स्यादिति विशेषः ॥

सवनीयपशूनामग्नीषोमीय समानविधानत्वं पाशं अपि इति मन्त्रे ऽनूहाधिकरणम ।

सू० अध्रिगु· सवनीयेषु तद्वत्समानविधानाश्चेत् ॥ ८ ॥

तृतीये ऽध्याये सख्यापशवः समानविधाना इति पूर्वपक्षे समानविधानत्व यदुक्त तस्येद प्रयोजन पूर्वाधिकरणेसिद्धमनेन सूत्रेण कथ्यते यदा समानविधानात्तदेकादश्यपोडश्यादिषु द्विबहुपशुकेऽपि सवनीयगणे प्रवर्त्तमानः पाश्मा इत्यधिगुप्रैषगत एकवचनान्त शब्द. पशु-शब्दवदेव नोहितव्य', विकारपक्षे तूहितव्यः । ननु समानविधानत्वे यथा पास्मा इति पुँल्लिङ्गनिर्द्देशात्सारस्वत्यामप्रवृत्तिस्तथैकवचननिर्द्देशात् द्विबहुत्वप्रवृत्तिः स्यात्, नैव पुँल्लिङ्गस्य मेष्यामत्यन्तासम्भवात् युक्ता निवृत्तिरेकवचनन्तु प्रतिव्यक्तिगतैकत्वाभिप्रायेण गणेऽपि सम्भवात् नात्यन्तानुपपन्न, पाशानिति बहुवचनमिवावयवाभिप्रायेणैवोपपन्नमिति नेतव्यम् । अपि च 'जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचन बहुषु चैकवचनं स्मर्यते

अतोऽपि न वचनयोरनुपपत्तिः, लिङ्गे त्वन्यलिङ्गेऽत्यन्तानुपपन्नमिति वैषम्यम् ॥

नीवाराणां व्रीहिप्रतिनिधित्वे मन्त्रे व्रीहि-शब्दस्यानूहाधिकरणम् ।

सू० प्रतिनिधौ चाविकारात् ॥ ९ ॥

श्रुतस्य द्रव्यस्यापचारे नीवारादिषु प्रतिनिहितेषु व्रीहीणां मेधस्सु मनस्यमान इति व्रीहि-शब्दः किमूह्येत नेति संशये नीवारादिषु व्रीहिशब्दस्यासामर्थ्यादूहप्राप्तावुच्यते यदि नीवारा व्रीहिवत्साधनं भवेयुस्ततस्तत्प्रकाशनार्थं नीवारपदं प्रक्षिप्येत न त्वेवं किं तर्हि नीवारगता ये व्रीह्यंशास्तेऽत्र साधनमित्युक्तं, ते च व्रीहिगता इव नीवारगता अपि व्रीहिशब्देनैव शक्यन्ते प्रकाशयितुमित्यविकारेण प्रयोगः ॥

द्विपशुयागे सूर्यं चक्षुर्गमयतादिति मन्त्राणामनूहाधिकरणम् ।

सू० संसर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिमाणत्वात् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीये पशावध्रिगुप्रैषे तत्र संसर्गिणोऽर्थाश्चक्षुरादयः 'सूर्यं चक्षुर्गमयतात्' इत्यादयस्ते द्विपश्वादिषु पशुगणेषु किं द्विवचनबहुवचनाभ्यामूहितव्या नेति संशये संसर्गिणां तेन प्रकृतौ स्वतः सङ्ख्याव्यवहाराभावात् औपाधिको भेदव्यवहारः, तदिह चक्षुःशब्दस्य तेजोवचनत्वादसति स्वतः सङ्ख्याभावेऽधिष्ठानापेक्षत्वे च तयोर्द्वित्वेन द्विवचनप्रसङ्गात् पश्वौपाधिकमेकवचनम् अस्य शब्देन परोक्षपातस्यात्तदौपाधिकमेव विज्ञायते अतः पशुभेदेन पशुसङ्ख्यावशेनोह इति प्राप्त उच्यते अधिष्ठानाद्विगतं तेजः प्रदीपप्रभावदेकीभवतीति तदभिप्रायादेकवचनं न स्वौपाधिकं न चाधिष्ठानाभिप्रायस्तु शब्दस्तयोः सूर्यगमनासम्भवात् द्वित्वात्तयोरेकवचनानुपपत्तेः, तस्माद्विनिर्गततेजोऽभिप्राय बहूनामपि च पशूनां सविहितानि निर्गतानि चाक्षुषाणि तेजांसि अनेकप्रदीपप्रभावदेकीभवन्ति तस्मादनूहः ॥

द्विपशुयागे अध्रिगुप्रैषे एकधास्य इत्यस्याभ्यासाधिकरणम् ।

सू० एकधेत्येकसंयोगादभ्यासेनाभिधानं स्यादसर्वविषयत्वात् ॥ ११ ॥

तत्रैव एकधास्य त्वचमाच्छ्यतादिति श्रुतं, तत्रैकधा-शब्दः पशुगणेषु किमविकारेण प्रयोक्तव्य? उताभ्यासेन विकर्त्तव्य? इति संशय', तदर्थमिदं विचार्यते, किं प्रकृतौ येन प्रकारेणाभिधानं कृतं तेनैव प्रकारेण विकृतावपि कर्त्तव्य? मुतान्यथापि सम्भवति इति,? तत्र यद्यपि प्रकृतावेकत्वात् त्वचः साहित्याभिधानं न सम्भवतीत्येकप्रयत्नसाध्यत्वम् एकधा-शब्देनोक्तं नावयवश आच्छ्यतात्किं त्वेकधा एकेन प्रयत्नेनेति, तथाऽपि विकृतावपचोदकानुग्रहाय बह्वीनान्त्वचान्देशतः कालतो वा साहित्यमेकधा शः पादयतीति तदभिदधद्विकारेणैव त्वगाच्छेदनं प्रकाशयिष्यतीति प्राप्ते ब्रूमः "प्रकृतौ यस्य शब्दस्य यादृशोऽर्थो निरूपितः। तादृगेवातिदेशेऽपि स हि कार्यपरो यतः" ॥ कार्यप्रधानो ह्यतिदेशो न शब्दस्वरूपपरः तेन प्राकृतमेकप्रयत्नसाध्यत्वं प्रत्येकं त्वचामभिधातुमेकधेकधेत्येवमध्यसितव्यम् ॥

द्विपश्वादिपशुविकृतौ मेधपतिशब्दस्य देवतानुसारेणोहाधिकरणम्।

सू॰ मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य समवायात्सर्व्वत्र च प्रयुक्तत्वात्तस्य चान्याय्यनिगदत्वात्सर्व्वत्रैवाविकारः स्यात् ॥ १२ ॥

तत्रैव श्रुतम्, "उपनयत मेध्यादुर आशासानामेधपतिभ्यां मेधमि"-ति केषांचित्तु मेधपतये मेधमिति तत्र चतुर्द्धा संशयः किमुभयोर्विकृतिष्वविकारः? उत द्विवचनस्य? देवतापर ऊहः? एकवचनस्य तु यजमानपरः? अथवोभयोर्यजमानपर? एव, अथवोभयोरपि देवतापर ऊह? इति तत्र मेधपति-शब्देन मेधस्य पशोः स्वामी यजमानो देवताभूतो चाग्नीषोमौ उभयेऽप्यभिधीयन्ते, तेन द्विवचनमेकवचनं चोभयमप्यन्याय्यनिगदन्तस्मादनूह इति प्रथमः पक्षः, सम्भवत्यर्थत्वे नान्याय्यनिगदता युक्ता, तस्माद् द्विवचनान्तो देवतावचनस्तेनासौ देवताविशेषाद्वूहितव्यः, एकवचनान्तस्तु स्वामिवचनः स्वामिविशेषाविति द्वितीयः, एकोऽयं मन्त्रः शाखाभेदेन क्वचिद्विवः समाम्नातस्तत्र यजमानपरत्वे मेधपतये यो मेधस्त, माशासाना इति सम्बन्धः, देवतापरत्वे मेधपतिभ्यामाशासाना इति,

नेदमेकस्य वाक्यस्य वचनव्यक्तिद्वयं सम्भवति, तस्मादुभाभ्यामपि यजमानस्य देवताया वा नियमेनाभिधानं, तत्र देवतापरत्वे सत्याग्नीषोमयोर्द्वित्वात् एकवचनमनुपपन्नं, यजमानपरत्वे तु द्विवचनं पत्न्यभिधानपरत्वेनावकल्पते, तस्मात्स्वामिपराबुभावपि स्वामिवशादूहितव्याविति तृतीयः, सिद्धान्तस्तु मेधमाशासाना इत्युक्ते किमर्थमाशासाना इत्यपेक्षा भवति, तत्र मेधपति-भ्यामाशासाना इत्यपेक्षितार्थपूरणाय सम्बध्यते, न च यजमानायाशास्यते तस्यैव हि स देवताभ्य आशास्यते, तस्माद्देवतावचनमेकवचनन्तर्हि कथम् अग्नीषोमयोरुभयोर्ध्यासक्तं देवतात्वं तेन देवतात्मना तयोरेकत्वा-त्तदभिप्रायमग्नीषोमौ देवतेति द्विवचनं त्वधिष्ठानापेक्षत्वेन द्विवचनम् अधिष्ठानसद्भाववशादेकवचनं च देवतासद्भाववशाद्विकृतिपूहितव्यमिति ॥

बहुदेवत्यपशावपि एकवचनान्तमेधपतिशब्दस्य विकृत्याधिकरणम् ।

सू० नियमो बहुदेवते विकारः स्यात् ॥ १३ ॥

वैश्वदेव्यादिषु बहुदेवत्येषु पशुषु द्विवचनविगदस्य मेधपति-शब्दस्यो-हो ऽसन्दिग्ध एकवचनविगदोऽपि तद्वदेवोह्यः, एकवचनान्तता तु निवर्तते? उताधिकारेण प्रवर्तत? इति चिन्तायामेकवचनस्य बहुत्वसामर्थ्यादूहो देवताद्यपेक्षत्वात्तु प्रकृतिवदनूह इति पूर्वाधिकरणप्रयोजनमात्रमिदमधि-करणं न तु किञ्चित्प्रतिपाद्यमस्ति यद्वोत्तराधिकरणोपोद्घातत्वेन पूर्वा-धिकरणसिद्धमेवानुकीर्त्तितम् ॥

एकादशिन्याम् एकवचनान्तमेधपति-शब्दस्योहाधिकरणम् ।

सू० अर्थान्तरे विकारः स्याद्देवतापृथक्त्वादेकाभिसमवायात्स्यात् ॥ १४ ॥

आग्नेयं कृष्णग्रीवः सारस्वती मेषीं बभ्रुः सौम्य" इत्यादिषु पशु-गणेषु किमेकवचनविगदस्याविकार? उत विकारेण प्रयोग? इति संशये गणा-भिप्रायेण पूर्ववदनूहे प्राप्तेऽभिधीयते 'देवतात्मनः एकत्वादविकारः पुरो-डाशः। तद्रूपस्य तु भिन्नत्वे कोनामेह निवारयेत् ॥

॥ इति शास्त्रदीपिकायां नवमस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः आरभ्यते ।

षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय इत्यादौ समस्योद्द्वाधिकरणम् ।

सू० षड्विंशतिरभ्यासेन पशुगणे तत्प्रकृतित्वाद्गणस्य प्रविभक्तत्वादविकारे हि तासामकार्त्स्न्येनाभिसम्बन्धो विकारान्न समासः स्यादसंयोगाच्च सर्वाभिः ॥ १ ॥

तत्रैव षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय इति श्रुतम् तद्धि पश्वादिषु पशुगणेषु चोदकप्राप्तं पञ्चधा सन्दिह्यते, किं षड्विंशतिरस्येत्युभयपदाभ्यास ? उतात्रिकारेण प्रयोग ? उत षड्विंशतिपदगतमेकवचनं द्विवचनबहुवचनाभ्यामूहितव्य ? अथवा ऽस्येत्येतत्पदमभ्यसितव्य ? आहोस्वित् सर्वपशुगता वङ्क्री समस्य तासामियत्ता वक्तव्ये ? ति, तत्र षड्विंशतिसङ्ख्याया अस्य-पदाभिधेयस्य च पश्वोर्यं सम्बन्धस्तत्प्रधानमिदं वाक्यं ततः प्रतिपशु तत्सम्बन्धं प्रकाशयितुं षड्विंशतिपदमस्य-पदं चाभ्यसनीयम् अथ मेवात्र प्रधानत पूर्वपक्ष, इतरे तु सम्भ्रममात्रेणोपन्यस्य दूष्यन्ते तत्र द्वितीयपक्ष, अप्रकरणभूतोऽयमदृष्टार्थो मन्त्रस्तस्मादविकार, तृतीयस्तु यद्यप्यकरणं तथाऽपि शमितॄणामन्यूनावदानोद्धरणाय पारम्पर्येण साकल्यं स्मारयन्दृष्टार्थ एव तत्र षड्विंशतिसङ्ख्या प्राधान्येन प्रकाश्या,तेन द्वयोः पश्वोः षड्विंशतिसङ्ख्ये प्रकाशयितुं षड्विंशती अनयोर्वङ्क्रय इति ननु षड्विंशति-शब्दे सङ्ख्याप्रधाने सङ्ख्येयेषु वङ्क्रिषु षष्ठी स्यात्तत्स्य, यथा सिद्धान्ते वङ्क्रीणां प्राधान्ये सङ्ख्याशब्दस्य लक्षणया सामानाधिकरण्यमत्रापि सङ्ख्याप्राधान्ये वङ्क्रि-शब्दो लक्षणया सङ्ख्यासामानाधिकरण्यं प्रतिपत्स्यते चतुर्थस्तु पशुप्रधानमिदं स हि चोदित सङ्ख्या त्वचोदिता तस्मात् पशुरेवाभिधेय पशुरेवात्र प्रधान, तद्विशेषण सङ्ख्या वङ्क्रयश्च षड्विंशतिर्वङ्क्रिकोऽयं पशुरिति ततस्त्वेकैकपशुभेदेन प्रकाशयितुमस्य-पदमभ्यसितव्य सिद्धान्तस्तु वङ्क्रीयत्ता प्रकाश्येह पारम्पर्याकल्यसिद्धये। ता इति प्रतिनिर्देशादपि तासां प्रधा

---

१ अविकारादिति पा ।

षड्विंशतिरिति ब्रूयादित्यनुक्रम्यते ॥ न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादित्येकमिदं वाक्यं तेनैकोऽत्र विधिरितरोऽनुवादः, तत्र यदि तावद्यथा षड्विंशतिर्विधीयेत ततश्चतुस्त्रिंशत्प्रतिषेधो निरापदप्रतिषेधवदनूद्येत न त्वत्र षड्विंशतिपदमिरापदवच्छक्यं विधातुम् एवकारोपबन्धात्, एवकारार्थविशेषणं हि ब्रूयादिति न त्वयं विधित्वमेवकारार्थश्च निवृत्तिस्तस्मात् षड्विंशतिपदव्यतिरिक्तस्य निवृत्तिरिह विधीयते, एवं कृत्वा द्वैधमिति तु शक्नोति विधातुमिति विशेषः, तेन चतुस्त्रिंशत्प्रतिषेधोऽत्र विधीयते, तद्यदि पदमात्रं प्रतिषिध्येत न षड्विंशतिपदमनुवदितुं शक्यते प्राप्त्यभावात्, न हि पठितायामृचि चतुस्त्रिंशत्पदे प्रतिषिद्धे षड्विंशतिपदस्य प्राप्तौ प्रमाणमस्ति तस्मात्समस्ताया ऋचः प्रतिषेधः तथा सति हि षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति चोदकप्राप्तत्वात्सम्भवत्यनुवादः, शक्नोति च चतुस्त्रिंशदिति प्रतीकग्रहणेनर्चं प्रतिषेद्धुं, निरापदेन त्वनाम्नातत्वात् ग्रहणं न शक्यमिति वैषम्यं, द्वितीयपूर्वपक्षवादी त्वाह प्राकृतेऽपि वचने क्रियमाणे षड्विंशतिरिति ब्रूयादिति वचनादेवमेव वक्तव्यमन्येन समस्य वचनमिति, तदिदं मन्दं, न ह्यनेन षड्विंशतिपदं विधीयते चतुस्त्रिंशत्प्रतिषेधपरत्वाद् वाक्यस्य, तद्विधौ वाक्यभेदादिव शब्दोपबन्धाच्चाशक्यमिदं विधातुमित्युक्तं, तस्मादेषोऽत्र वाक्यार्थः—न चतुस्त्रिंशदिति पठित्वा ब्रूयात्किन्तु यथाप्राप्तमधिगुवचनमेवेति, तस्मात्समस्य वचनं, पक्षे च वैकल्पिकमूहवचनम् ॥

अग्नीषोमीयपशावुरूक-शब्देन वपाभिधानाधिकरणम् ।

सू० अनिष्टसन्निधानादुरूकेण वपाभिधानम् ॥ ४ ॥

अनिष्टमस्य मा राविष्ट उरूकं मन्यमाना इति किमुरूक-शब्देनोलूकस्याभिधानं तस्मादुलूकपुरस्तात् अनिष्टोऽलंशब्दो प्रतिषिध्यते? । उत वपाभिधानम् उरूक-शब्दः वपोद्धरणकाले वपां मन्यमाना अनिष्टं मा राविष्टेति । तत्र इतरयोरेकस्यादुलूकाभिधाने प्राप्ते ब्रूमः ॥ न तावदुलूकोऽनिष्टोऽस्य नयनं शब्द निषेद्धुं मा रूपशुद्धिनिषेधस्यादृष्टार्थत्वात् । तस्मादवयवप्रसिद्ध्या वपाभिधानं दर्शिता वाक्यप्राप्ततिभोत्वे वपोद्धरण-

१ अविततस्य अवर्त्तमिति वा ।

काले सन्निधानाद्भ्रान्त्या वनिष्टोर्लेशन प्रसक्तमाशङ्क्य तन्निवारणार्थंवचनं दृष्टार्थं भवति तस्मादुपाभिधानमिति वपाविशद्वाबूहः ।

अधिगौ प्रशसाबाहू इत्यत्र प्रशसा-शब्दस्य प्रशंसापरत्वाधिकरणम् ।

सू० प्रशसाश्यभिधानम् ॥ ५ ॥

"प्रशसावाहू कृणुता"दिति किं प्रशसेति तृतीयान्तमस्यभिधान असिना बाहू छेत्तव्यौ ? विति उत द्वितीयाद्विवचनस्याकारादेशेच्छान्दसे चौकारलोपे कृते प्रशंसावचनोऽ?मिति । तत्र प्रशास-शब्दस्यासौ प्रसिद्धत्वात्तद्वचनं मन्यते न स्वाधितिसाधने छेदने शक्यमसेः करणत्वं प्रकाशयितु मान्त्रवर्णिकद्रव्यकल्पनाया चातिगौरवम् । तस्मात् प्रशंसावचनत्वं प्रशस्तौ बाहू कृणुतादविकलाविन्यर्थः । एव दृष्टार्थता भवति, तस्माद्बाहुविशद्वाबूहः ।

अधिगौ श्येनमस्य वक्ष इत्यादौ श्येनादिशब्दानां कात्स्न्र्यवचनाधिकरणम् ।

सू० श्येन-शला-कश्यप-कवष-स्रेकपर्णेष्वाकृतिवचनं प्रसिद्धसन्निधानात् ॥ ६ ॥

श्येनमस्य वक्षः कृणुतादिति श्येनसदृशमित्यर्थः तत्र संशयः किं सादृश्यमेवात्र विवक्षितम् ? उत साकल्य ? मिति तत्र सादृश्यमेवामी पिष्टपिण्डाः सिंहा क्रियन्तामितिवत् विधीयते, तेन वक्ष उद्धृत्य कर्तनाद्युपायेन पक्षचरणचञ्च्वादिसम्पादनेन श्येनसस्थानं कर्त्तव्यं, नैतद् युक्तम् अदृष्टार्थताप्रसङ्गात् कर्तने च वक्षसो वैकल्याद्विधिविनाशः स्यात् अतः साकल्यमत्र विधीयते अविकल हि वक्षः श्येनसदृश भवति तदनेन प्रकारेणावैकल्यमेवोच्यते दृष्टार्थत्वात्, एव शलादोवणीकश्यपे वासौ कवषोरुस्रे कपर्णाष्ठीवन्तीत्यपि साकल्यमेव ॥

दर्शार्थाहृताग्निनाशे प्रायश्चित्तरूपज्योतिष्मत्या अनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वात्तदर्थे हि विधीयते ॥ ७ ॥

अग्निहोत्रे श्रूयते "अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरहुतो ऽग्निहोत्र उद्वायेदि"ति तत्र संशय यदा दर्शार्थं नीहृतो

धारभूतेन पयसा च विशेषितः । द्रव्यदेवतासम्बन्धः एकार्थोऽत्र विधीयते' पयस्यादित्यश्चरुरित्युभयविशिष्टद्रव्यदेवतासम्बन्धविधानाच्चास्ति वाक्यभेदः, तत्र चरुः प्रथमानिर्द्देशाद्विधेयः पयस्तु सप्तमीनिर्द्देशादाधारत्वेन सम्बध्यते, एवमवाक्यभेदे सति सप्तमीनिर्द्देशस्याविवक्षामङ्गीकृत्य तुल्यकल्पत्वमयुक्तमभ्युपगन्तुं तस्माच्च पयसि प्रदेयधर्मा ॥

अभ्युदयेष्टौ दधिशृतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणम्,

सू० अभ्युदये दोहापनयः स्वधर्मा स्यात्प्रवृत्तत्वात् ॥ ११ ॥

अभ्युदयेष्टावपि ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधश्चरुं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरु''मिति दधिशृतयोः सप्तमीनिर्द्देशात्पूर्ववत्प्रदेयधर्मा न कर्त्तव्या इति प्राप्ते तत्रोच्यते नापूर्वकर्मविधानादनेकार्थविधिः सम्भवति न चेहापूर्वकर्मविधिः किन्तु पूर्वप्रवृत्तदर्शकर्मणि निमित्ते पूर्वमेवापनीतानां हविषां देवतान्तरसम्बन्धमात्रं विधीयत इति स्थितं षष्ठे, तस्मादिह तण्डुलानां देवतान्तरसम्बन्धे दधिशृतयोश्च प्रदानार्थं विधिः स्यात्तत्र प्राप्ते कर्मणि अनेकार्थविधानाद्वाक्यं भिद्येत, तस्मात्प्रदेयत्वेनैव प्रवृत्तयोर्दधिशृतयोर्देवतान्तरसंयोगमात्रं तण्डुलवद्विधीयते इति कर्त्तव्या प्रदेयधर्माः ॥

पशुकामेष्टौ दधिशृतयोः प्रदेयधर्माननुष्ठानाधिकरणम्।

सू० अपनयो वार्थान्तरे विधानात् चरुपयोवत् ॥ १२ ॥

"य पशुकामः स्यात्सोऽमावास्यायामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्यात् ये मध्यमास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुं ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधश्चरुमिति श्रुतं तत्राभ्युदयेष्टितुल्यश्रुतित्वात्तद्वदेव दधिपयसोः प्रदेयत्वं मत्वा प्रदेयधर्माः प्राप्यन्ते अपूर्वकर्मविधानादप्राप्तप्रदानयोर्दधिपयसोः सप्तम्या श्रपणार्थमादित्यचरुपयोवद्विधानमित्यकर्त्तव्याः प्रदेयधर्माः ॥

पशुकामेष्टौ श्रपणानां प्रदेयधर्माननुष्ठानाधिकरणम्।

सू० श्रपणानां त्वपूर्वार्थत्वात्[1] प्रदानार्थे विधानं स्यात् ॥ १३ ॥

(१) त्वपूर्वत्वादिति पा ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते "पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति सक्तुभिर्मन्थिन"मित्यादि, तत्र संशयः किं पयःप्रभृतयः प्रदेयत्वेन सोमवद्विधीयन्ते ततश्च प्रदेयधर्माः क्रमादयः कर्त्तव्या? उत सोमसंस्कारार्थत्वेन विधानादकर्त्तव्या? इति, तत्र पयसा सोमस्य मिश्रणं श्रूयते किमर्थं कथं नु नाम सोमे प्रदीयमाने पयोऽपि प्रदीयेतेति, एवं हि यागनिर्वृत्तिर्दृष्टमेव प्रयोजनं सोमसंस्कारार्थत्वे तु चादृष्टार्थता स्यादिति एतावता प्रदेयत्वं मन्यते, "द्वितीयया प्रधानत्वं सोमस्यात्रावगम्यते। तृतीयया च तादर्थ्यं पयसः प्रतिपाद्यते॥ श्रुतेश्चादृष्टसंस्कारकल्पना नैव दुष्यति। तस्मात्प्रदेयधर्माणां न पयःप्रभृतौ क्रिया॥

अश्वमेधे ईशानाय परस्वत इत्यत्र यागान्तरविधानाधिकरणम्।

सू० पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवत् ॥ १४ ॥

अश्वमेधे "ईशानाय परस्वत आलभत"इति प्रकृत्य श्रूयते "पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजती"ति तत्र सन्देहः किमीशानायालभत इत्यालम्भमात्रं विधीयते तेषां चालब्धानां पर्यग्निकरणविशिष्ट? उत्सर्गस्त्यागः पर्यग्निकरणवाक्येन विधीयते? उतेशानायेति यागविधिः पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजती?ति, तत्रैव गुणविधिरिति तत्र सत्यपि देवतासंयोगे न यागविधिरालम्भमात्रं तु विधीयते यागविधित्वे सति पर्यग्निकरणवाक्येन किञ्चिद्विधेयं लभ्येत, न तावदुत्सर्गः, यागविधिनैव प्राप्तत्वात् पर्यग्निकरणं चोदकप्राप्तत्वात्, न पर्यग्निकरणोत्तरकालम् उत्सर्गस्तस्यापि प्राप्तत्वात्, न पर्यग्निकरणानन्तर्यं आनन्तर्यशब्दाभावात्, न च कृतोपकारपर्यग्निकरणविधानादपूर्वत्वं, न ह्यत्र पर्यग्निकरणं विधीयते सिद्धवदुपसर्जनीभूतपर्यग्निकरणनिर्देशाच्च पर्यग्निकरणान्तादूरीतिविधिः प्राप्त्यादेव, न च ततः परेषां पदार्थानां प्रतिषेधः प्रतिषेधकशब्दाभावात्, न च पर्यग्निकरणकाल उत्सृजतीति विधिः कालस्याशब्दत्वात्कालविधौ तु कालान्तरं निवर्त्तेत नाङ्गान्तराणि, तच्च चोदकप्राप्तमप्यनादृत्य उत्सर्गः पर्यग्निकरणकाले कथमनुष्ठातुं शक्येत, तस्मादालम्भमात्रं देवतोद्देशेन ईशानाय विधीयते पश्चाद्गुणत्वेनापि तेषामुत्सर्गः पर्यग्निकरणविशि-

पश्चोद्यते उच्यते—"विना यागेन न द्रव्यं देवतान्वयमृच्छति । द्रव्यदेवता संयोगाद्धतो यागो विधीयते" ईशानायेति देवतायास्त्वगम्यमानमशक्यमपह्नोतुं तच्च न कथञ्चिद्यागमन्तरेणालम्भमात्राद्दुपपद्यते, अतो यागविधि विहिते च तस्मिन् यदि पर्यग्निकरणाद्यस्य विधेय न लभ्यते ततोऽनुवादो भवतु न चैतावता देवतासम्बन्धज्ञानमप्रमाणीकर्तुं शक्यं, न च नास्ति विधेयम् अपूर्वतापरत्वात् कृष्णोपकारप्राकृतपर्यग्निकरणाद्गुरीतिर्विधीयते तथा प्रत्यक्षविहितया निराकाङ्क्ष ईशानप्रयोगवचनो न चोदकमपेक्षते तस्माद्यागविधि, उत्तरं तु तत्रैव गुणविधिः ॥

आज्येन शेषं संस्थापयतीत्यनेन कर्मान्तरविधानाधिकरणम् ।

सू० आज्यसंस्थाप्रतिनिधिः स्यात् द्रव्योत्सर्गात् ॥ १५ ॥

"त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेते"ति प्रकृत्य पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजती"ति श्रुत तत्र पुनः श्रूयते "आज्येन शेष संस्थापयती"ति तत्र संशयः किं पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि पशोरुत्सृष्टस्य स्थाने प्रतिनिधित्वेनाज्यं विधीयते? किं वा कर्मान्तरविधि? रिति तत्र शेषशब्दात्संस्थापयति-शब्दाच्च तत्रैव प्रतिनिधिविधि', न कर्मान्तर देवतान्तराभावात् । ननु पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधानमित्युक्त पूर्वाधिकरणे ततश्च तथैव निराकाङ्क्षस्य न शेषमस्ति उच्यते पूर्वाधिकरणे यागविधिरालभतिरित्युक्त तदिह ब्रूमः पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिनैराकाङ्क्ष्यं तु न ब्रूमहे शेषसंस्थापयति-शब्दानुपपत्ते', किं तु यागस्यैव पशुनोपक्रान्तस्य चोदकप्राप्तेऽग्नीषोमीयविध्यन्तेऽनुष्ठीयमाने पर्यग्निकृतावस्थायामुत्सर्ग. परित्याग पशोर्विधीयते, तस्मिन्नुत्सृष्टे साकाङ्क्षस्य कर्मशेषस्याज्येन संस्थापन विधीयते कर्मान्तरस्य ह्यनुपक्रान्तस्य स्वरूपमेव वक्तव्य समापन शेष-शब्दस्य चानुपपत्तिस्तस्मात्पूर्वत्रैव प्रतिनिधिराज्येनेतीति प्राप्ते ब्रूमः—न प्रतिनिधिः सम्भवति तथा हि यदि पशोस्त्यागमात्र क्रियेत तत उत्पत्तिवाक्यविहितदेवतासम्बन्धो नानुष्ठितः स्यात्तत्रैव देवतासम्बन्धविधिरप्रमाणं स्यात्, असति च देवतासम्बन्धे यागविधित्वं न स्यात्प्रत्यक्षयज्यश्रवणादसति च यागे ऽग्नीषोमी-

यविध्यन्तस्याप्राप्तेः पर्यग्निकृतोत्सर्गः शेषसंस्थापनं चोभयमप्यनुपपन्नम् अथ देवतामुद्दिश्योत्सृज्येत ततः पशुसाधनके यागे पशुनैव मुख्येन साधिते किमर्थः प्रतिनिधिः देवतोद्देशेन चोत्सर्गं उत्पत्तिवाक्यसिद्धत्वान्न पर्यग्निकरणवाक्येन विधातव्या, तस्मात्पूर्वाधिकरणोक्तन्यायेन पर्यग्निकरणान्तां कुर्वीतेति विधानात्तथैव निराकाङ्क्षस्य पूर्वस्य कर्मणः समाप्तत्वान्न शेषमस्ति यस्मिन्वाक्येन संस्थापनमुच्येत, तस्मात्कर्मान्तरविधिरेवायमिति । न च देवता भावः प्राकृतपात्नीवतपदानुषङ्गादिह संस्थापयतीति प्रत्ययार्थेन भावनया आज्यप्रातिपदिकार्थोऽनुपात्तदेवतापदयुक्तः सम्बध्यते, तदयमर्थः पात्नीवतमाज्यं कुर्यादिति शेषसंस्था–शब्दो च सादृश्यात्पूर्वो हि यागः पत्नीवद्देवत्यः पर्यग्निकरणमात्रे संस्थापितः सशेष इव तदनन्तरं चाज्ययागः पत्नीवद्देवत्य एव क्रियमाणस्तस्यैव शेषसमापनमिव भवति या ऽप्याज्यप्रातिपदिके तृतीया साऽपि संस्थासम्बन्धादनुवाद एव प्रातिपदिकार्थमात्रन्तु देवतासम्बन्धित्वेन विधीयते इति सिद्धं कर्मान्तरत्वम् ॥

प्राकृतार्थपतितान्यकार्यता मन्त्रसामविषये च संस्कृतौ । एवमूहविधिरत्र चिन्तितो बाधचिन्तनमतः करिष्यते ॥

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रकृतौ शास्त्रदीपिकायां नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ समाप्तश्चायमध्यायः ॥ श्रीः श्रीः श्रीः ॥

श्रीमते रामानुजाय मीमांसाद्वयगुरवे नमः ॥

अथ दशमाध्यायस्य प्रथमः पाद आरभ्यते ॥

विकृतौ लुप्तार्थानां प्रकृतानां बाधाधिकरणम् ।

सू० विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥

श्रीः, ऊहे सिद्धेऽतिदिष्टानां बाधाभ्युच्चयचिन्तया । इयता दशमेऽङ्गानां विकृतिष्वभिधीयते। अतिदिष्टपदार्थविषयत्वाद्बाधस्याप्यूहवदतिदेशोत्तरकालमारम्भः। ननूहबाधयोर्न मिथो हेतुहेतुमत्ता, ऊहो नाम प्राकृ-

तस्य प्रयोगस्यान्यथाभावः, न च तदधीनो बाधः कृष्णलेषु स्ववघातस्य बाधः, न च तत्रोहोऽस्ति, अननुष्ठानात्, न ह्यननुष्ठीयमानस्य प्रयोगविकारोऽस्ति, यत्र चोहो नीवारादौ न तत्र बाध इति विषयभेदाच्च [1]तयोरन्योन्यहेतुहेतुमत्ता, यत्र हि द्रव्यान्तरे देवतान्तरे वा प्राकृतप्रयोजनमस्ति तद्विषय ऊहः, यत्र तु नास्ति तत्र बाधः, सत्यमेव, तथाऽप्यूहस्य पदार्थगतरूपान्तरात्मकत्वेन पदार्थप्रत्यासत्तेस्तत्प्राप्तिचिन्ताऽनन्तरं चिन्ता कृता, बाधस्तु तन्निवृत्त्यात्मकः, पश्चाच्चिन्त्यते, तत्र प्रथमं तावदिदं चिन्त्यते किं सर्वं प्राकृतं विकृतौ कर्तव्यं ? उत लुप्तप्राकृतप्रयोजनं न कर्तव्यं ? मिति, तदर्थमिदं विचार्यते किं प्राकृतमङ्गजातमङ्गशास्त्रं वा स्वरूपेणैवानादृतप्रयोजनं विकृतावतिदिश्यते सौर्येण भावयेत्कथम् आग्नेयस्य यान्यङ्गानि तानि कृत्वे ? ति उत पदार्थकार्याणि यानि दृष्टादृष्टरूपाणि तद्वत्तासम्पादनाय य आग्नेयादिगतो व्यापारः सोऽतिदिश्यते सौर्येण भावयेत् कथं यथाऽऽग्नेयेन तथे ? ति, तत्र पूर्वस्मिन्पक्षेऽतिदेशावगताङ्गभावानां प्राकृतप्रयोजनानादरेण विकृतावेव यथासम्भवं दृष्टादृष्टप्रयोजनकल्पनात्स्वयं दलितेऽपि व्रीहिविदलनमदृष्टार्थतया कर्तव्यमिति नास्ति बाधः । उत्तरत्र तु प्राकृतस्य दलनकार्यस्य दृष्टस्य स्वयं दलिते व्रीह्यभावेनानतिदेशाद्दलनस्वरूपस्य चानतिदेशाच्च कर्तव्यं दलनमिति सिध्यति बाधः, तत्रोपदेशवदतिदेशोऽपि पदार्थपूर्वक एव युक्तः उपदेशानुरूपत्वात्तस्येति मन्वानः सर्वं कर्तव्यं न तु किं चिद्बाधितव्यमित्याह, सिद्धान्तस्तु "प्रयोगाऽऽसत्तियोग्यस्योपकारातिदेशनम् । तदभावात्पदार्थानामतिदेशो न कल्प्यते" । यागेन भावयेदिति हि यथा यागः फलसाधनं भवति तथा व्याप्रियेतेत्यर्थः, कथमिति केन व्यापारेण यागः फलसाधनतामापद्यत इत्येव यागस्य फल[2]साधने व्यापारविशेषोऽपेक्षितो न तु व्यापारमात्रं येनावघातादिव्यापारः स्वरूपेणातिदिश्येत, अवघातप्रयाजादिजन्यदृष्टादृष्टोपकारसम्पादनं तु भवति यागस्य फलसाधनसामर्थ्यजनने व्यापारः, तस्मादपेक्षायागादुपकारसम्पादनस्यै.

१ तयोरन्योन्यहेतुहेतुमत्ता इति पा ।

२ फलसामर्थ्यजनने इति पा ।

वातिदेशो न पदार्थानां, तथा सविधिरपि तस्यैव विकृतं वाक्यं चोदनासामान्येन प्राकृतं प्रधानवाक्यमुपस्थापयति । तच्च वाक्यं स्वार्थमुपस्थापयति, तस्य च स्वार्थोऽत्रयवयुक्ता भावना तत्र साध्यसाधनाद्यवनपेक्षितत्वादनादृत्य तृतीयांशो गृह्यते, स चाङ्गजन्योपकारसपादनात्मा नाङ्गस्वरूपाणि तथा कथमाकाङ्क्षापूरणयोग्यताऽपि यागगतव्यापारस्यैव नाङ्गानां, तस्मादपेक्षासन्निधियोग्यत्वैः कार्याणामेवात्र पदार्थविशिष्टानामतिदेशः, न पदार्थस्वरूपाणामपेक्षाद्यभावात्, एव शास्त्रस्वरूपाणाम्, एव च विशिष्टकार्यातिदेशादार्थिको विशेषणानां पदार्थानामतिदेश', ततश्च यस्यां विकृतौ यत्प्राकृत कार्यं न सम्भवति तस्यां तस्यासम्भवात्तिदेशाच्च तद्द्वारेण पदार्थप्राप्ति स्वरूपस्य नास्त्येवातिदेशः, तदिदमुक्त "लुप्तप्राकृतप्रयोजनं न चोदकश्चोदयती"ति, यस्तु पदार्थानतुरक्त तदुपलक्षितमुपकारस्य स्वरूपमतिदिश्य तस्य जनकापेक्षाया पदार्थानामपि पुनर्विकृत्यपूर्वेण तादर्थ्यादन्वयमिच्छति तन्मते लुप्तप्राकृतद्वाराणामपि तादर्थ्यावगमात्तदुपपत्तये द्वारान्तरं परिकल्प्यानुष्ठानं स्यात्, पदार्थापेक्षेन च स्वरूपमतिदिशता कि तत्स्वरूपमतिदेष्टव्य, न तावत्प्राकृत्युपकारव्यक्तिर्विकृतौ शक्या कर्त्तु तादृशस्तूपकारोऽतिदिश्येत तादृक्त्व च न दर्शपूर्णमाससम्बन्धितया, न हि विकृतौ तत्सम्बन्धिता सम्भवति तेन प्रयाजादिमत्त्वेनैव तादृक्त्वमिति तादृग्रूपातिदेशो ऽर्थसिद्ध एव पदार्थानामतिदेशोऽपि विशिष्टविधिनेव विशेषणाना विधिरिति व्यर्थ. पृथक्पदार्थातिदेशः, स्यान्मत कारणभेदे कार्यभेदस्यावश्य भावाद्यत्प्रयाजाद्यधीनमुपकारान्तराद् व्यावृत्त सर्वदर्शपूर्णमासोपकारेष्वनुवृत्तमुपकाररूपं तदतिदिश्यत इति, तथाऽपि तत एव प्रयाजादिप्राप्तिः सिद्धेति, न हि तस्य तस्मादन्यत उत्पत्तिसम्भवः कारणभेदे कार्यभेदादिति त्वयैवोक्तत्वात्, तस्मादनर्थकोऽय पदार्थातिदेशः केवलमुद्रवाधविघाताय स्यादित्यास्ता तावत् ॥ ननु सप्तमे विध्यन्तातिदेश इत्युक्तं, विध्यन्तश्च शास्त्रणम् अत कथमिह शास्त्रातिदेशो

---

१ सम्भवादेशाच तद्द्वारेन इति पा॰ ।

निराक्रियते उच्यते—कार्यातिदेशादार्थिकोऽयं शास्त्रातिदेशस्तदभिप्राय-
न्तत्। अपि च विध्यन्त-शब्देन प्राकृतस्य प्रधानविधेर्योऽतिदेशोऽत्र स उच्यते
न च समिधो यजति व्रीहीनवहन्तीति प्रत्यक्षश्रुतमात्रं प्रधानवाक्यशेषः
किं तर्हि कल्पितकार्यैव। विशब्दसहितमीदृशमङ्गशास्त्रम् अवघातेन वितु-
षीकुर्यादिति, ततश्चेदृशस्यैवातिदेशे, ईदृशस्य च कृष्णलचरावतिदेशा-
सम्भवात्सिद्धो बाध, तस्माल्लुप्तार्थानां प्रकृतिवत्कुर्यादित्येतावन्मात्रालो-
चनया झटिति प्राप्तिमवगतामपि भ्रान्तीकृत्य तदतिरिक्ताङ्गविषयमति-
देशशास्त्रमुपसंह्रियते. तेन स्वप इति बर्हिर्भवतीत्यादौ लवनादयस्त-
न्मन्त्रास्तत्साधनभूताश्च परश्वादयो न प्रवर्तन्ते । एवं वा प्राजापत्ये
घृते चरुं निर्वपेत्कृष्णलमायुष्काम इति श्रूयते तत्रावघातः कर्तव्यो
नेति संशये चरु-शब्दो ऽचरौ चरुधर्मविधानार्थः तेन लुप्तार्थोऽप्यवघातो
वचनात्स्वपवत्कर्तव्य इति विशेषशङ्का विनाऽप्यवघातेनालुप्तार्थैरेव धर्म-
विशेषेण वा उपपन्नश्चरु शब्दो नावघातं प्रापयितुमलं, स्वपे तु घृते श्रपय-
तीत्याहत्य विधानात्क्रियत इति वैषम्यम् । एवं वा वैश्वदेवे चरुं निर्व-
पेद् भ्रातृव्यवान् स बर्हिषदं कृत्वा शम्यया स्फ्येन च व्यूहेदिदमहममु-
ष्यामुष्य च व्यूहामीतीव द्विष्यात्तं ध्यायेत् यदन्योऽयमभूदिति यद्वा स्फ्य
वारिलष्येन तद्द्विष्याद्व उहकमायाऽघवती"ति श्रूयते तत्र संशयः किं वैश्वदे-
वदेवताऽऽवाहनकाले विष्णोरावाहनं कर्तव्यं नेति तत्र चोदकप्राप्ते कर्तव्यं
कथं पुनश्चोदकप्राप्तिः न ह्येव देवता प्राकृत्याः कस्याश्चिद्वृत्तायाः कार्ये
वर्तते किं स्वप्राकृतकार्येयं यतोऽस्याः पूर्वावस्थायां बर्हिषीव बर्हि-
र्धर्मानावाहनं प्राप्नोति सत्यं, वैश्वदेविकचोदकेन न प्राप्नोति स्वयमेव
स्वयं वैष्णवयागं चोदनाद्रव्यकल्पनात्तस्य विकारः, तत्र वैश्वदेविकतन्त्रम
प्रयाजास्सर्वाण्यङ्गानि प्रसङ्गेनोपकुर्वन्तीति न पृथक् क्रियन्ते, आवाहनं
स्वकृतार्थत्वात्कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । नैमित्तिकविधिर्निमित्तविधित्वाद्वि-
शिष्टस्य स्वार्थमेवाद्दिवसप्राथम्याभावेन देवताऽऽवाहनकाले निरपाकम्य-
वार्द्धनिश्चितामङ्गत्वम् उत्कर्षप्रायणीयादाव् नावाहनप्रयोगं ब्रूमहे, प्रति-
हिम आवाहनं हानमपि निष्फलमेव तस्मान्न कर्तव्यम् ॥

दीक्षणीयादिषु आरम्भणीयाभावाधिकरणम् ।

सू० इष्ट्यारम्भसंयोगादङ्गभूतान्निवर्त्तेतारम्भस्य प्रधानसंयोगात् ॥ २॥

दर्शपूर्णमासयोरारम्भणीया श्रुता सा विकृतिष्वपि कर्त्तव्येति द्वादशे वक्ष्यते, सा किं सोमाङ्गभूतासु दीक्षणीयादिषु कर्त्तव्या नेति विचारः "कर्त्तव्या चोदकप्राप्तेरिति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥ अङ्गभूतास्वियं लुप्तद्वारत्वान्न प्रवर्त्तते । आरप्स्यमानपुरुषसंस्कारार्थेयमिष्यते । नारम्भो दीक्षणीयादेः प्रधानारम्भसिद्धितः" । आरम्भद्वारेणारम्भणीया प्रकृतावङ्गमासीत्, अतो विकृतिष्वपि तद्द्वारैव प्राप्तिः, न चाङ्गभूतासु दीक्षणीयादिष्विष्टिष्वात्मीय आरम्भोऽस्ति, ज्योतिष्टोमे तावन्न कर्त्तव्या तस्यापूर्वत्वात्, दीक्षणीयादेश्च तस्यामवस्थायामप्राप्तावसरत्वात्, ज्योतिष्टोमे च प्रवृत्तेऽर्थादङ्गेष्वपि प्रवृत्तो भवति, प्रथमं च प्रवर्त्तनमारम्भः तेन प्रधानार्थेनैवारम्भेणाङ्गानामारब्धत्वात् तेषां पृथगारम्भोऽस्ति तदभावाच्च तद्द्वारारम्भणीया लुप्तार्थत्वान्न कर्त्तव्या ॥

अनुयज्ञादिषु आरम्भणीयाभावाधिकरणम् ।

सू० प्रधानाच्चान्यसंयुक्तात्सर्वारम्भान्निवर्त्तेतानङ्गत्वात् ॥ ३ ॥

अथ यत्रैष्टिकान्यन्यानि च कर्माणि समप्रधानान्येकफलसाधनत्वेन चोदितानि यथा राजसूये, तत्र किमैष्टिकेष्वारम्भणीया स्यान्न वेति पूर्वाधिकरणे प्रधानविषय आरम्भो नाङ्गानामित्युक्तम्, स इह सर्वेषां प्रधानत्वादिष्टीनामप्यस्त्यारम्भः तेनालुप्तार्थत्वादारम्भणीया कर्त्तव्येति प्राप्ते ब्रूमः प्रकृतौ हि यदङ्गमारम्भणीया तद्विषय आरम्भो द्वारं दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इति वचनात्, इह त्विष्टिपशुसोमानामेकप्रयोगभाजामेकः सर्वेषु व्यासक्त आरम्भो नेष्टिभिर्व्यपदेष्टुं शक्यते, अग्निषोमीयहविर्वियोगिना, तेनात्रापीष्टीनामात्मीयारम्भाभावाल्लुप्तार्थैवारम्भणीया ॥

आरम्भणीयायां आरम्भणीयाभावाधिकरणम् ।

सू० तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् ॥ ४ ॥

किमारम्भणीयायामारम्भणीया कर्त्तव्या ने - ति संशयः नन्वङ्गभूतेयं दर्शपूर्णमासयोः, अतो दीक्षणीयादिवदस्यां न कर्त्तव्या तस्मादुत्तरार्थमेतत् उच्यते सत्यम्, अङ्गभूता तथाऽपि पृथगारम्भा भवति न प्रधानारम्भेण सिद्ध्यति, न ह्यस्यां वेलायामारब्धौ दर्शपूर्णमासौ तयोरारप्स्यमानयोरेषा विहिता, यदि चारब्धौ भवेतां तत आरम्भणीयैव न कर्त्तव्या, सा हि कर्तारमारप्स्योर्यं कर्तुं क्रियते, तौ चेदारब्धौ किमर्था सा, तस्मादारप्स्यमानयोर्दर्शपूर्णमासयोः क्रियमाणेयं पृथगारम्भा[1] भवतीत्यलुप्तार्थत्वादस्यामारम्भणीया कर्त्तव्या, मैवम् अशक्या ऽसावतिदेष्टुं सा ह्येदानीं विधीयते, न तस्या दर्शपूर्णमासाङ्गत्व ज्ञातं, यच्च प्रकृतावज्ञातं न तद्विकृतावतिदेष्टुं शक्यते एतदेकमेव वाक्यमविहितवद्दर्शपूर्णमासयोरेतां विदधाति विहितत्ववदिशतीति न कथंचिदवकल्पते, तस्मात्तद्व्यतिरिक्तेतिकर्त्तव्यतातिदिश्यते ॥

कर्मे चाल्यां यूपाहुतिप्राप्त्यधिकरणम् ।

सू० कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावान्निवर्त्तेत तादर्थ्यं श्रुतिसंयोगात् ॥ ५ ॥

साद्यस्क्रे श्रूयते "खले वालीयूपो भवती"ति प्रकृतौ चास्ति यूपाहुतिः "यूपमच्छैष्यता होतव्यमि"ति, सा किं खले वाल्यां कर्त्तव्या ने ति संशये, अतिदेशप्राप्ते कर्त्तव्येति प्राप्ते लुप्तार्थत्वादकर्त्तव्येत्याह कथं यूपमच्छैष्यता होतव्यमिति छेदनार्थो होमः, न च खले वाल्यां छेदनमस्ति स्वदेशावस्थितायामेव तस्याः पशुर्बध्यते अतस्तत्र न यूपाहुतिः कर्त्तव्या ॥

साद्यस्क्रे स्थाण्वाहुतिप्राप्त्यधिकरणम् ।

सू० स्थाणौ तु देशमात्रत्वादनिवृत्तिः प्रतीयेत ॥ ६ ॥

तत्रैव स्थाण्वाहुतिं जुहोतीति सा किं यस्मिन् कस्मिंश्चित्स्थाणावारादुपकारकत्वेन कर्त्तव्या सती खले वाल्यामपि स्यात्, किं वा यूप-

---

१ पृथगारम्भणीति पा० ।

२ अत्र अच्छैष्यता० अछेष्यता० अछेष्यता० इति पाठत्रयं पुस्तकत्रये उपलभ्यते दर्शपूर्णमासयोः 'अच्छ-शब्दो हि प्राप्तुमित्यर्थे वर्तते' इति वृत्ते तेनैव युपं प्राप्तुमिच्छता इत्यर्थवादः । यथा श्रुतिस्तु "यूपमच्छैष्यता होतव्यं न हि दीक्षितस्यान्यां जुहोति न क्व चाहुतिं चाहव यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोति इति ।

आव्रश्चनस्थाणौ कर्त्तव्या तद्द्वारेण यूपस्यैव संस्कारार्था सती खले वाल्या मन्त्रव्रश्चनस्याप्यभावेन लुप्तार्थत्वादकर्त्तव्येति विचारे यूपविनियोजिते स्थाणौ क्रियमाणा तद्द्वारेण न शक्नोति यूपस्योपकर्त्तुं तस्मादारादुपकारिका खले वाल्या कर्त्तव्येति प्राप्ते ब्रूमः आव्रश्चनस्थाणौ संनिधानात्तद्द्वारेण च संस्कारत्वे सम्भवत्यारादुपकारत्वानुपपत्तेर्यूपसंस्कारार्थैव नियोजितेऽपि स्थाणौ यूपीयोऽसावित्येव क्रियमाणा शक्नोत्येव यूपस्योपकर्त्तुं देवदत्तधारितापि इव स्रक् शुचिदेशनिधाने देवदत्तस्य, यद्यपि चादृष्ट एव संस्कारस्तथाऽपि संस्कारत्वमेव सम्बद्धोपकारित्वलाभादसम्बद्धोपकारिण आरादुपकाराज्ज्यायः तस्मात् खले वाल्या न कर्त्तव्या ॥

उत्तमप्रयाजस्य संस्कारकर्मताधिकरणम् ।

सू॰ प्रयाजे च तन्न्यायत्वात् ॥ ७ ॥

अस्ति दर्शपूर्णमासयोरुत्तमः प्रयाजः 'स्वाहाकारं यजती'ति स किमारादुपकारकः? उताज्यभागादिषु यक्ष्यमाणानामग्न्यादिदेवतानां संस्कारकः? इति, तदर्थमिदं विचार्यते किं स्वाहाकारं यजतीति देवताविधिः? उत नामधेयं? स्वाहाग्निं स्वाहा सोममित्यादिमन्त्रवर्णाद्देवताविधिरि? ति तत्र "वचनाद्देवतालाभे न मन्त्रात्कल्पनं तयोः । तस्याश्चानुपयोगित्वाद्भवेदारादुपक्रिया" न हि वचनविहितदेवतासम्भवे स्वाहाऽग्निं स्वाहा सोममित्यादिना तत्कल्पना युक्ता, न चाऽयं मन्त्रकरणत्वेन श्रुत्या विधीयते यतस्तद्गतानामग्न्यादीनां देवतात्वं कल्प्येत क्रमप्रकरणविनियोज्यो ह्यसौ, न चाविज्ञातसामर्थ्यस्ताभ्यां विनियोक्तुं शक्यते न चाग्न्यादिप्रतिपादकस्य मन्त्रस्याविज्ञातदेवत्ये यागे सामर्थ्यमवगम्यते, तेन वाचनिकं देवताविधानमाश्रित्य तत्रैवाग्न्यादिशब्दानां मात्रशब्दवद्वृत्त्या कथंचिद्वृत्तिरुन्नेतव्या, अतो न मान्त्रवर्णिकी देवतेत्यारादुपकारकः । किं च न चायं स्वाहाकारो मन्त्रवर्णाच्छक्यते कल्पयितुं तेन स्वाहाकारदेवताकयागविधानसिद्धं, न च स्वाहाकाराख्या देवताऽन्यत्रोपयोगिनी या संस्क्रियेत तस्मादारादुपकारकमिदं कर्मेति प्राप्त उच्यते—'न देवताविधौ शक्तिर्द्वितीयान्तस्य विद्यते । न च यागविधौ लीनो विधत्ते देवताविधिम्' ॥ न ह्येका

र्थविधिसम्भवेऽनेकार्थविधिर्युक्तः, सम्भवति चात्र यागमात्रविधाने स्वाहाकार-शब्दस्य स्वाहाऽग्निमित्यादिमन्त्रसम्बन्धेन नामधेयत्वसम्भवात्, करणत्वं च क्रमसहितात्प्रकरणाल्लभ्यते मन्त्रस्य, न चासामर्थ्यं निश्चितं येन विनियोगो न स्यात्, सम्भवति च यागे देवताप्रतिपादकस्य मन्त्रस्य प्रकाशनसामर्थ्यं यदि यागोऽत्र न स्याद्यागोऽपि वा देवतान्तरयुक्तः स्यात्ततोऽग्न्यादिवचनस्य मन्त्रस्यासामर्थ्यं निश्चीयेत, न त्वेतदस्ति, तस्माद्योग्यताऽस्तीत्यविहितो विनियोगः । न च द्वितीयान्तस्य देवताविधौ सामर्थ्यं लभ्यते मन्त्रवर्णाद्देवताविधिरिति च नागत्या देवताविध्याश्रयणं, मन्त्रे चाज्यभागादिषु वक्ष्यमाणा देवता यथाक्रमेण सङ्कीर्त्यमानाः प्रत्यभिज्ञायन्त इति तासां स्मरणं दृष्टमेव प्रयोजनमिति नादृष्टार्थत्वकल्पना तस्माद्विकृतिषु सौर्यादिष्वग्न्यादिपदानि लुप्तार्थत्वान्निवर्तन्ते ॥

अग्नियागस्यारादुपकारकताधिकरणम् ।

सू० तथाऽऽज्यभागाग्निरपीति चेत् ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोराज्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते 'आज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजती'ति योऽयमाग्नेय आज्यभागः स किं प्रधानदेवताया अग्नेः संस्कारः? उतारादुपकारकः? इति पूर्वेण न्यायेन संस्कारत्वे प्राप्ते उच्यते निगदेष्वावाहनादिषु अग्निमावह सोममावह अग्निमावहेत्येवमग्नि-शब्दस्य द्विः पाठाद्देवताऽन्तरं गम्यते, सोमाच्च पूर्वं पठ्यमानोऽग्निस्ततः परभाविनः प्रधानाग्नेरन्य इति गम्यते, विधिवाक्ये चाग्नीषोमाभ्यां यजतीत्येकेन पदेनाग्निः सोमश्च विधीयते, तत्र स्पष्टमेव यागं प्रति गुणत्वं सोमस्य, अन्यत्र देवतात्वाभावात्, तद्वदग्निः प्रधानं स्यात्ततो वैरूप्यं स्यात्, सोमापेक्षयाऽऽज्यभागावित्युद्दिश्याग्नीषोमाभ्यामित्युपादेयम् अन्यापेक्षया तद्विपरीतमिति वचनव्यक्तिभेदात्, तस्मादग्निरपि यागाङ्गत्वेन विधीयते । यागस्तु प्रधानकर्मारादुपकारकः तेन सौर्यादिषु नाग्निर्निवर्तते आग्नीषोमीयादिविकारेष्वप्याग्नेयाज्यभागोऽतिदिश्यते ॥

पशुपुरोडाशयागस्य देवतासंस्कारकताधिकरणम् ।

सू० पशावपीति चेत् ॥ ९ ॥

आग्नीषोमीये पशौ पशुपुरोडाशः आग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीति, स किं पशोरारादुपकारकः? उत पशुदेवतासंस्कार? इति सन्देहे पशौ पशुपुरोडाशे चोभयत्रापि तद्धितनिर्देशाद्विशेषणभूता देवता गुणत्वेन गम्यते, न च गृह्यते विशेषः पशोर्देवताऽङ्गं पुरोडाशे विपरीतमिति उभयत्राप्यपूर्वैव देवतोपादीयत इति न संस्कारत्वम् आसोमं वहन्त्यग्निना प्रतितिष्ठन्ती"ति वाक्यशेषाल्लता सोमः प्रणीयमानोऽग्निश्च पशौ देवतापुरोडाशे तु न नियोगतस्तावेवेति प्रमाणमस्ति, तस्मादारादुपकारकः पशुपुरोडाशः, नैवं "दृष्टे स्मरणसंस्कारे सति नादृष्टकल्पना । पशुधर्मैश्च सन्दंशात्तदङ्गत्वं सुनिश्चितम्" । ज्योतिष्टोमाङ्गं हि पशुर्न पुरोडाशे संस्कारार्थत्वेन शक्यः शङ्कितुं, पुरोडाशस्तु पशुधर्ममध्ये विधीयमानस्तदङ्गं संस्कृततद्देवतासंस्कारेण दृष्टेनोपकुर्वन्नादृष्टार्थतामालम्बते, अतो नाप्रमाणविशेषत्वं, तेन यैव पशोर्देवता लता वाऽन्या वा सैव पुरोडाशेन संस्कर्त्तव्येति विकृतिषु देवतान्तरवतीष्वग्नीषोमौ निवर्तेते ॥

सौर्ये चरुं निर्वपेदित्यत्र चरुशब्दस्यौदनवाचिताधिकरणम् ।

सू० चरुर्हविर्विकारः स्यादिज्यासंयोगात् ॥ १० ॥

"सौर्यं चरुं निर्वपे"दित्यत्र संशयः किं स्थालीवचनश्चरु-शब्द उतौदनवचन? इति यदाऽपि स्थालीवचनस्तदापि किं स्थाली कपालविकारो हविः श्रपणार्था? उत पुरोडाशस्य हविषो विकारः प्रदेय? इति तत्र स्थाल्यां लोकप्रसिद्धेस्तद्वचनत्वं, यस्तु याज्ञिकानामोदने प्रयोगः स स्थालीसम्बन्धाल्लाक्षणिकः, न च विपरीतं सम्भवति, ओदनमात्रे प्रयोगाभावात् । येऽपि तस्यौदनवचनत्वं मन्यन्ते तेऽपि न तन्मात्रं वाच्यमाहुः कपाले कटाहे वा श्रपितस्यौदनस्य तद्वाच्यत्वानभ्युपगमात्, तथा चोपरितनेऽधिकरणे वक्ष्यामः, तेन स्थालीसम्बन्धनिमित्त एवौदनेऽपि चरु-शब्द इति विशेषणत्वात्स्थाल्येवाऽभिधेया, सा चानदनीया हविष्ट्वायोग्या, श्रपणयोग्यता तु प्रसिद्धैव, तस्मात्स्थाली चरुः कपालविकारश्च सौर्यमिति स्थाल्यां श्रपितस्य हविषः सूर्यसम्बन्धात्स्थाल्येवाऽभिधीयते । तस्येदमिति तद्धितो भविष्य-

तीत्येकः पक्षः, गृह्णीम एतस्थाली चरुरिति स तु हविर्विकारः सौर्यमिति देवतासंयोगात् देवतातद्धितो ह्ययम् अन्यथा याग एवायं न स्यात् वचनाच्चानदनीयेनापि कृष्णलादिनेव यागः क्रियेत, तस्माद्धविर्विकार इति द्वितीयः, सत्य, चरुर्हविर्विकार न तु स्थाल्यां चरु-शब्दः किंत्वोदने चरु-शब्दस्य वेदे याज्ञिकप्रयोगे चौदनवचनत्वावधारणात्, वेदे तावदादित्यः प्रायणीयश्चरुरित्युक्त्वा अदितिमोदनेनेति पश्चादनुवादादोदनवचनत्वं तत्र तावद्वाक्ये व्यगम्यत इत्युक्तं शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वादित्यत्र, ततश्चानेकार्थत्वमन्याय्यमिति सर्वत्रैवौदनवचनत्वं याज्ञिकाश्चानवस्राविणमखण्डमपक्वौदने चरु-शब्दमुपचरन्ति, तेषां च शब्दैकगम्यधर्माधर्मव्यवहारिणां शब्दार्थोविप्लवे तात्पर्यातिशयात्पृथग्जनेभ्यः प्रत्ययिततरत्वात्स एव शब्दार्थः, पाकविशेषनिमित्तश्चौदने चरु-शब्दः, न च स्थालीमन्तरेण स पाको निर्वर्तत इति कृत्वा स्थाल्यादरः, न तु तावता स्थालीवचनत्व तस्मादोदनेन हविर्विक्रियते ॥

सोऽयंचरोः स्थाल्यामेव पाकाधिकरणम् ।

सू० स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुतत्वात् ॥ ११ ॥

स एव चरुः किं कपाले पक्तव्य? उत यत्र क्वचि? दुत स्थाल्या?मिति संशयः, चोदकप्राप्तेः कपाले स्यात्, नन्वष्टत्वपरिच्छिन्नं कपालं चोदकेन प्राप्नोति, न च चरुरष्टसु कपालेषु शक्यः पक्तुं सत्यमष्टत्व प्राप्यते तत्त्वसम्भवाद्विवर्तते न तु तन्निवृत्त्या कपालमपि निवर्तितुमर्हति तस्मात्कपाले स्यात्, नैवम् अप्राकृतकार्यत्वात् प्रकृतौ हि कपालोष्मणा हविः पाको निर्वर्तते चरुस्तूदकगतोष्मणा पक्तव्यः तत्र कपालमुदकधारणार्थमुपादीयमानमप्राकृतकार्यं स्यादिति न चोदकानुग्रहः, तस्मादत्र क्वचित्पक्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः स्थाल्यामेव स्यात् तस्य हि चरुत्वनिमित्तः पाको निर्वर्तते नान्यत्र तस्मात्स्थाल्या स्यात् यद्योदनवचनेऽपि चरुशब्दे स्थाल्यामेव पाकस्ततः पूर्वाधिकरणे स्थाली कपालविकार इति पक्षस्योदनेन हविर्विक्रियत इति पक्षस्य च कोऽनुष्ठाने विशेषः, उभयथाऽपि स्थाल्या पक्वस्य हविष्ट्वादित्याशङ्का ॥

सौर्य्यचरौ पेषणाभावाधिकरणम् । सू० "तस्मिन्पेषणमनर्थलोपात्स्यादिल्या-द्विभि." ॥

सूत्रेः प्रयोजनमुच्यते स्थाल्यां हि कपाले निर्वर्त्तितेऽपि चोदकप्राप्तः पुरोडाश एव स्थाल्या श्रपितो हविः स्यात्, ततश्च पेषणसंयवनोपधानादीनि कर्त्तव्यानि स्युः, सिद्धान्ते त्वोदने तेषामनर्थलोपादकरणम् एव प्रयोजनसूत्राणि व्याख्याय पुनरधिकरणान्तरत्वेन व्याख्यातवान्, यो नाम चरावपि सम्प्रदायवशात्तत्र पेषणादीनि कर्त्तव्यानीति मन्यते तस्य बुद्धिर्मन्दविषन्यायेन व्यावर्त्यते प्रयोजनप्रयुक्तत्वात्तेषां चरौ च तदभावादकरणं पेषणसंयवनोपधानादीनाम्, उपधानं तु याज्ञिकाः कपालोपधानकाले तेनैव मन्त्रेण स्थाल्याः कुर्वते, न त्वयुक्त, न च स्थालीकपालकार्ये वर्त्तते उदकधारणार्थत्वात्, अत उपधानस्य प्याशक्त्या आसादनमप्यर्थोक्तत्वान्न चोदकेन प्राप्यते ॥

इति श्रीशास्त्रदीपिकायां दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ दशमाध्यायस्य द्वितीयः पाद आरभ्यते ॥

कृष्णले चरौ पाकानुष्ठानाधिकरणम् । सू० कृष्णलेष्वर्थलोपादपाकः स्यात् ॥ १ ॥

"प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्काम" इत्यत्र संशयः किं कृष्णलेषु पाकः कर्त्तव्यो ने,[१] ति लुप्तार्थत्वादकर्त्तव्यः, ननु "घृते श्रपयती"ति वचनात्कर्त्तव्यः, न, अशक्यत्वात् रूपरसादीनां पूर्वपात्तिरोभावोऽपूर्वाणा च प्रादुर्भावः पाक असौ न कृष्णलेषु सम्भवति, तस्मादकर्त्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः—यद्यपि मुख्य. पाको न सम्भवति तथाऽपि लक्षणया तापमात्र वचनेन विधीयते, अतस्तावन्मात्रं कर्त्तव्यम्, अन्यथा वचनानर्थक्य स्यात्, यदि त्वयमेव मुख्य. पाको यद्गुणान्तरस्पर्शवद्द्रव्यसंयोगकरणं ततः सुतरां वचनबलादसत्यपि पाकत्वे कार्यं कर्त्तव्यः ॥

---

१ अविघातश्चेति पा॰ ।

कृष्णले उपस्तरणाभिघारणयोरभावाधिकरणम् ।

सू० उपस्तरणाभिघारणयोरमृतार्थत्वादकर्म स्यात् ॥ २ ॥

कृष्णलचरावेव सन्देहः किमुपस्तरणाभिघारणे कर्तव्ये ने? ति, चोदकप्राप्तेः कर्तव्ये "यदुपस्तृणात्यभिघारयत्यमृताहुतिमेवैनां करोती"ति सवनास्वादिमार्थेन, न च कृष्णलेषु स्वादिमा सम्भवति, अतो लुप्तार्थत्वादकर्तव्ये इति चेत् न, अर्थवादत्वादमृताहुतिवचनस्य, एवं तर्हि चतुरवत्तसम्पत्त्यर्थमुपस्तरणाभिघारणे अस्तु चत्वारि चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति चतुरवत्तस्याप्त्यै, इति कृष्णलचतुष्टयेनैव चतुरवत्तावाप्तिवचनादकर्तव्यं, नैवं, न हि कृष्णलचतुष्टयेनावदानचतुष्टयमाप्तुं शक्यं विषयभेदात्, आप्तिवचनं त्वर्थवादमात्रं, यदि कृष्णचतुष्टयेनैव चतुरवत्तमाप्येत, ततः सकृदवत्तैरेव तदवाप्तेर्न द्व्यवदानमपि स्यात्, तत्र चत्वारि चत्वारीति वीप्सा बाधकल्प्येत । अथ वीप्सार्थो विधीयते ततः प्राप्तावदानानुवादेन चतुःसङ्ख्याया वीप्सायाश्च विधानाद्वाक्यं भिद्येत, ननु द्विर्हविषोऽवद्यतीत्यस्य प्रकृतितः प्राप्तेर्द्व्यवदानं स्यात्, न, चतुरवत्तसम्पत्त्यर्थं हि प्रकृतौ द्व्यवदानमुपस्तरणाभिघारणवत्, तच्चेहान्यतः सम्पन्नं ततो द्व्यवदानमप्युपस्तरणाभिघारणवदेव निर्वर्ति[1]तुमर्हति, तस्मादर्थवादमात्रमाप्तिवचनमिति कर्तव्यमुपस्तरणाभिघारणमिति प्राप्ते उच्यते—सूक्ष्माणां पुरोडाशावयवानां सुखसंसक्तानामादानीयत्वात्ः कथं स्यादित्येवमुपस्तरणाभिघारणे दृष्टार्थे, न च कृष्णलानां प्रसक्तिः सम्भवति यत्परिहारायोपस्तरणादि भवेत् । ननु चतुरवत्तसम्पत्तिरपि दृष्टमेव प्रयोजनं न, अनङ्गत्वात्, चतुरवत्तं जुहोतीत्यनावत्तं जुहोतीत्येतावद्विधीयते तत्तु यद्यप्युपस्तरणाभिघारणद्व्यवदानवचनप्राप्तचतुःसङ्ख्यानुवादमात्रं न विधानार्थम् अवत्तहोमविधिपरत्वाद्वाक्यस्य, तस्मादकर्तव्यमुपस्तरणाभिघारणम् ॥

कृष्णलेषु भक्षसङ्ख्याविचारणम् ।

सू० भक्तानां तु प्रीत्यर्थत्वादकर्म स्यात् ॥ ३ ॥

---

१ निर्वर्तितुमर्हतीति पा ।

इत्वा विलोय यदा प्रकृती भक्षा पुरुषप्रीत्यर्थास्तदा कृष्णलाना मस्ति भक्षो ने ? ति तत्र कृष्णलैर्भक्ष्यमाणैर्न प्रीतिर्भवति तेन प्राकृतास्ता पद्वदा लुप्तार्थत्वादकर्त्तव्या । यत्तु वचनं 'चुत्कूर्पोकारं भक्षयतीति तदाज्यस्य भक्षणं विधत्ते तस्यादनीयत्वात् चुत्कूर्पोकारस्यानुपादसम्भवाच कृष्णलाना, तस्मान्न तेषा भक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः —पूर्ववाक्ये कृष्णलाना प्राधान्यादा ज्यस्य च तदङ्गत्वात्तेषामेव भक्षणवाक्येऽन्वय, तेषा चानदनीयानामपि मदानवद्भक्षणमपि वचनाद्भविष्यतीति, तेषामेव चुत्कूर्पोकरणविशिष्टं भक्षणं विधीयते ॥

कृष्णलचरौ एकधा ब्रह्मणे चरतीत्यनेन सह परिहारविधानाधिकरणम् ।

सू॰ एकधोपहारे सहत्वं ब्रह्मभक्षाणां प्रकृतौ विहृतत्वात् ॥ ४ ॥

तत्रैव श्रूयते "एकधा ब्रह्मण उपहरती ति किमत्र सकृत्त्वं सहत्वं वा—विधीयते? उत सहत्व ? मिति कस्तत्र विशेष ? यदि सकृत्त्वं विधीयते ततश्चोदकप्राप्तानामिडाप्राशित्रचतुर्धाकरणशयुवाककालभक्षाणा कालभेदेन चतुर्हरणे प्राप्ते 'सकृद्धरति नाधिक मिति विधानादेक एवास्य भक्ष उपहर्त्तव्य, भक्षान्तराणि निवर्त्तेरन्, सहत्वविधौ पुनरनिवर्त्तिता भक्षा कालभेदेनोपहर्त्तव्या प्राप्ता सन्त एकस्मिन्काल उपह्रियन्ते, तत्र सकृत्त्वे सहत्वे चैकधा—शब्दस्य लोके प्रयोगादनियम यत एवाय साधारण अत एव चोदकप्राप्तभक्षान्तराबाधाय सहत्वमेव विधीयते, प्राशित्रमिडामिति द्वितीयया क्रिया प्रति भक्षस्य प्राधान्यावगमाद् दृष्टार्थत्वाच्च तत्प्रति पत्त्यर्थो प्राकृता भक्षा कृष्णलेष्वपि चोदकेन प्राप्नुवन्तीति तेषा सहत्व विधानमुपयुज्यते ॥

कृष्णलचरौ ब्रह्मणः सर्वभक्षभागपरिहाराधिकरणम् ।

सू॰ सर्वत्वं च तेषामधिकारात्स्यात् ॥ ५ ॥

तत्रैव 'सर्वं ब्रह्मणे परिहरती ति श्रुत, तत्र सशय किं ब्रह्मभागस्य सर्वस्य परिहारो विधीयते यद्ब्रह्मणे सर्वं तत्परिहरती ति यद्ब्रह्मणे

---

१ चुत्कूर्पाकार भक्षयतीति पा ।

परिहरति तत्सर्वमिति वा? उत परिहरणीयस्य सर्वस्य ब्रह्मसम्बन्धो विधीयते यत्परिहरति तत्सर्वं ब्रह्मणे नाध्वर्य्वादिभ्य? इति पुरुषान्तरेभ्यो-भक्षोऽपनीयत इति, तत्र चोदकप्राप्तपुरुषान्तरसम्बन्धो मा बाधीति ब्रह्म-भागस्य परिहर्त्तव्यस्य सर्वता सर्वस्य ब्रह्मसम्बन्धिनो वा परिहारो विधी-यत इति मन्यते, वचनं त्वेवमनर्थकं स्यात्, प्रकृतित एव हि कृत्स्नस्य ब्रह्म-भागस्य भक्षणाय परिहरणं प्राप्तमेव, कृत्स्नो हि भागस्तेन भक्षणीयः। अन्यथा ह्यभक्षितस्यांशस्य संस्कारहानिः स्यात्, तस्मात्प्राप्तत्वाद्ब्रह्मभा-गस्य कृत्स्नता न विधातव्या, तेन यत्प्रकृतौ नानापुरुषेभ्यो भक्षार्थं हरति तत्सर्वं ब्रह्मणे परिहरति, नान्येभ्य इति प्राकृता भक्षाः पुरुषान्तरेभ्योऽप-नीयन्ते ॥

भक्षभागानां स्वस्वकाले भ-क्षणा भक्षणाधिकरणम् । सू० पुरुषापनयात्स्वकालत्वम् ॥ ६ ॥

सर्वे भक्षा ब्रह्मण उपहर्त्तव्याः, ते चैकधा ब्रह्मण उपहरतीति सह-त्वविधानादेकस्मिन्नेव काल उपहर्त्तव्या इति स्थिते संशयः, किं युगप-दुपहृतानां युगपद्भक्षणम्? उत प्रकृतिवद्यथाकालं भक्षणम्? तत्र "भक्षार्थो ह्युपहारो ऽतो भक्षोऽपि युगपद्भवेत्। सहाप्युपहृतौ शक्यं यथाकालं तु भक्ष-णम्" ॥ तस्माच्चोदकाबाधाय सहोपहृतानामपि प्रकृतिवद्यथाकालं भक्षणम्

ब्रह्मभक्षे चतुर्धाकरणा-दीनामभावाधिकरणम् । सू० एकार्थत्वादविभागः स्यात्[1] ॥ ७ ॥

प्रकृतौ चतुर्धाकरणं विधाय "इदं ब्रह्मण इदं होतुरित्यादिव्या-देशो विहितः स किं कृष्णलेषु कर्त्तव्यो नेति चोदकप्राप्तेः कर्त्तव्यः, नैव चतुर्धाकरणं तावच्चतुर्णां भक्षणार्थं प्रकृतौ, इह तु ब्रह्मणैव सर्वं भक्षयितव्यमिति लुप्तार्थत्वादकर्त्तव्यं, व्यादेशोऽपि चतुर्णां व्यवस्थार्थम् इह तु सर्वस्य ब्रह्मसम्बन्धित्वेन निश्चितत्वादिदं ब्रह्मण इत्यपि निर्देशो न कर्त्तव्यः, नतरामिदं होतुरित्यादिर्होत्रादिभ्योऽपनीतत्वात् ॥

ज्योतिष्टोमे ऋत्विग्दाना-स्यानत्यर्थताधिकरणम् । सू० ऋत्विग्दानं धर्ममात्रार्थं स्याद्द-दातिसामर्थ्यात् ॥ ८ ॥

---

[1] एकार्थत्वादविभागइति पा० ।

"ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददा"तीत्यादि यदृत्विग्दानं तददृष्टार्थमान त्यर्थं वेति सन्देहे अदृष्टार्थमिति ब्रूमः—दानकर्त्तव्यताश्रुत्या दानेनान तिकर्त्तव्यतावाक्यात् तच्च दुर्बलं, तस्माद्दानमात्रं कर्त्तव्यम्। किं च द्वादश-शतादिपरिमाणनियमो मन्त्रादीतिकर्त्तव्यता कर्मानुपद्रव्यता च दान स्यादृष्टार्थत्वे ऽवकल्पते नान्यथा, उच्यते कर्मकरेभ्यस्तदीयमानमपेक्षितान-तिद्वारेण दृष्टप्रयोजनत्वाच्च शक्यते अदृष्टार्थं कल्पयितुं, परिमाणादिनि यमस्तु काम भवत्वदृष्टार्थः न तु तावता दानस्याप्यदृष्टार्थता, तस्मात्स त्रेषु न कर्त्तव्यं दानम ॥

ज्योतिष्टोमे भक्षस्य प्रति पत्त्यर्थताधिकरणम ।

सू० शेषभक्षाश्च तद्वत् ॥ ९ ॥

शेषभक्षा इडादिविषया दर्शपूर्णमासयोः सोमविषयाश्च सोमे समा म्नाताः किं परिक्रयार्था? उत प्रतिपत्त्यर्था? इति विचारः, तत्र भक्षणात्प्रीति' प्रीत्या चानतिः, प्रत्यक्षा तस्मात्तदर्था, नैव यागे कृतेऽवशिष्टं द्रव्यं प्रति-पत्तिमपेक्षमाणं भक्षणेन प्रतिपाद्यते, तत्तु दृष्टमेव प्रयोजनम्, अनीशानश्च यजमानो देवतायै सङ्कल्पितस्यातो न शक्नोत्यसौ तेन परिक्रेतुं, तस्मात्प्र तिपत्त्यर्था भक्षा । स्थिते चास्मिन् भक्षाणां प्रतिपत्त्यर्थत्वे चतुर्धा करणे भक्षणाश्रवणात्परिक्रयमाशङ्क्य भक्षार्थत्वं[2]व्यादेशस्य तृतीये साधिता, तस्मा-त्सत्रेष्वप्यबाध्या भक्षाः ॥

सत्रे ऋत्विग्वरणाभावाधि करणम ।

सू० वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात्सत्रे न स्यात्स्वकर्मत्वात् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे वरणमृत्विजामाम्नातम् अग्निर्होता स मे होतेत्यादि, तत्सत्रेषु कर्त्तव्यं नेति संशये चोदकानुग्रहाय कर्त्तव्यम् ऋत्विक्त्वार्थं चेद [1]प्रकृतौ तच्च सत्रेऽपि यजमानेष्वाधातव्य "ये यजमानास्त ऋत्विज" इति वचनात्, अतो लुप्तार्थत्वात्कर्त्तव्यं वरणं, मैवम् आनत्यर्थं तत्प्रकृतौ, न कृत चात्र यजमानैरेषोनानमितव्यम्, अतोऽयंनोपादकर्त्तव्यम्, ऋत्विक्त्वमपि

१ प्रकृते इति पा ।
२ भक्षणायताव्यादेशस्येत पा ।

यागकर्तृत्वं, तच्च प्रकृतौ वरणविधानात्तद्द्वारेणानतानामेव, सत्रेषु तु वर-
णस्यार्थलोपाद्विच्छिन्नवरणानामेव न विगुणमृत्विक्त्वम् चाध्वर्य्वादित्वं भवि-
ष्यति यदि तु कर्मकरत्ववचनोऽयमृत्विक्शब्दस्ततो वरणेनापि यजमानेषु
शक्यमाधातुं ते हि स्वार्थं कुर्वाणा न कर्मकरा भवन्ति तेन ऋत्विग्भि-
रेव सत्रं कर्त्तव्यमिति वरणनिवृत्तिः ॥

सत्र परिक्रयाभावाधिकरणम्।

सू॰ परिक्रयस्य तादर्थ्यात् ॥ ११ ॥

दक्षिणादानं परिक्रयार्थं नादृष्टार्थमित्युक्तम्, इदानीं परिक्रय एव
सत्रे किं कर्त्तव्यो नेति संशये पूर्वाधिकरणवत्पूर्वोत्तरपक्षौ नात्र गौर्द्वीयत
इत्यादिप्रतिषेधो नासत्यां दानप्राप्तौ घटते, तस्मादनिवृत्तं दानमिति
विशेषाशङ्का विध्यन्तरशेषत्वेनानुवादो न प्राप्तिं सूचयति तस्माद्दान-
मनार्थत्वाद्वरणवत्परिक्रयोऽपि निवर्त्तते ॥

उदवसानीयस्य सत्राङ्गतया तत्र दानस्य परिक्रयार्थत्वाधिकरणम्।

सू॰ उदवसानीयः सत्रधर्मा स्यात्
तदङ्गत्वात्तत्र दानं धर्ममात्रं
स्यात् ॥ १२ ॥

सत्रादुदवसाय ज्योतिष्टोमेन पृष्ठशमनीयेन सहस्रदक्षिणेन यजेर-
न्नि"ति श्रूयते तत्र संशयः किं पृष्ठशमनीयः सत्राङ्गं तत्र सत्रवद्यजमा-
नैरेवार्त्विज्यं कर्त्तव्यमिति दक्षिणादानमदृष्टार्थम्? उत नाङ्गमृत्विग्भिः कर्त्तव्यं
परिक्रयार्थं च दानम्? इति, तत्र फलवत्सत्रसमभिव्याहारात्तदुत्तरकालेऽपि
श्रूयमाणः पृष्ठशमनीयो वाजपेयस्येव बृहस्पतिसवः सत्रस्याङ्गम् इतरथा हि
सत्रसंयोगः काललक्षणार्थः स्यात् फलं च कल्प्येत, तस्मादङ्गं नैवम्। उदव-
सानं हि त्यागः स च निःशेषसमाप्तावकल्प्यते, न च निःशेषसमाप्तं
स्याङ्गं सम्भवति, वाजपेयेनेष्ट्वेति तु प्रयोगसमाप्तिर्गम्यते, समाप्तेऽपि च
यथोक्ते प्रयोगे सम्भवत्यङ्गान्तरं त्यक्तस्य तु पुनरङ्गं न सम्भवति, सम्भवे
वा त्याग एव न स्यात्, तस्मादुदवसायेति त्यागस्य शाब्दत्वादनङ्गत्वं, न
च लक्षणा श्रौतमेव सत्रावसानं निमित्तीकृत्य पृष्ठशमनीयविधानात् ॥

उदवसानीयस्य ऋत्विजामेकैकेनानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० तेषां तु वचनाद् द्वियज्ञवत्सह प्रयोगः स्यात् ॥ १३ ॥

पृष्ठशमनीय एव संशयः किमुदवसायिभिः सह[1] प्रयोक्तव्य ? उतैकैकश्येन यजेरन्निति, तत्राख्यातोपात्तस्य बहुत्वस्योपादेयकर्तृगामित्वेन विवक्षितत्वात्संहत्य कुर्युरिति स्थितं तावदपर्यवसितम्, अन्तरा चिन्तान्तरं क्रियते ॥

उदवसानीये सत्रिभ्योऽन्येषामृत्विक्त्वाधिकरणम् ।

सू० नचान्यानृत्विजो वृणीरन् ॥ १४ ॥

यदा संहत्य कर्त्तव्यं तदा किं यजमानैरेव सर्वं कर्त्तव्यमुतर्त्विग्भिरिति विचारः, तत्रोदवसाने यजमानानामेव कर्तृत्वात् क्त्वाप्रत्ययेन च पृष्ठशमनीयस्य तत्समानकर्तृकत्वात्तत्रापि यजमाना एव कर्त्तारो नान्य इति प्राप्ते ब्रूमः–यजेरन्नित्यनेन यो व्यापारो विधीयते तस्यैवोदवसानसमानकर्तृकता क्त्वा प्रत्ययादवगम्यते नार्त्विज्यस्य, तत्तु पुरुषान्तरैः प्रकृतिवत्क्रियमाणं न किंचिद्विरुध्यते । किं च दक्षिणा–शब्दः परिक्रयार्थे वर्त्तते न चात्र परिक्रयः संभवति, अतो दक्षिणाश्रुतिवचनादन्ये भवेयुः, यद्येवमहुत्वेऽपि दक्षिणाश्रुतिरत्रान्ये सिध्येयुः, ये यजमानास्ते ऋत्विज इति साधारणं वचनं पृष्ठशमनीयवर्त्तं भविष्यति तत्राहत्य परिक्रयवचनात्, भवतु नामैवं को दोषः, किमर्थं तस्याहुत्वनिराकरणम्? उच्यते अहुत्वाभ्युपगमेनापि शक्यत एव परिक्रयार्थता वक्तुं तथाऽपि तत्त्वत उक्तं विवक्षित्वाऽहुत्वमेव नास्तीत्युक्तम्, अपि चाहुत्वे सति संहत्य प्रयोगः स्यात् प्रधानवत्. एकैकशस्तु प्रयोगं वक्तुकामोऽहुत्वं निराकृतवान् तस्मादन्ये वरीतव्याः, स्थितादुत्तरं नैतदस्ति संहत्यप्रयोग इति यदि बहुत्वं विधीयेत तत एवं स्यात् उदवसायेति तु क्त्वा-प्रत्ययादुदवसानसमानकर्तृकत्वावगमादुदवसाने च बहूनां कर्तृत्वात्प्राप्तमेव बहुत्वं न विधीयते, न चाविहितमङ्गं भवति, उदवसाने च गम्यमानमपि बहुत्वं निमित्तवदुद्देश्यगतत्वादविवक्षितं, यागे चानुवादत्वादनङ्गम् । किं च उदवसाने निरपेक्षाः कर्त्तारस्तद्वद्

१ संहत्यप्रयोक्तव्य इति पा० ।

यागोऽपि निरपेक्षस्ततः समानकर्तृकत्वं सम्भवेचान्यथा, तस्मादेकैकश्येन प्रयुञ्जीरन् ॥

कामेष्टौ, दानस्यादृष्टार्थताधिकरणम्।

सू० कामेष्टौ च दान-शब्दात् ॥ १५ ॥

सारस्वते सत्रे श्रूयते "प्राच्यं प्रस्तरणं प्राप्यावभृथे कामायाष्टाकपालं निर्वपन्ति तस्यामश्वां च पुरुषीं च धेनुके दद्यु"रिति किमिदं दानमदृष्टार्थं ? उत परिक्रयार्थं १ मिति तदर्थं चिन्त्यते किमेतस्यामृत्विजः सन्ति ? उत यजमाना एवेष्टिमिष्टिः कर्तव्ये १ ति तत्र द्वादशाहे ये यजमानास्त ऋत्विज इति यजमानानामार्त्विज्यमिहातिदेशेन प्राप्यमाणं प्रकृतिष्वैवाङ्गेषु प्राप्यते नापूर्वाङ्गेषु यूपावटस्तरणबर्हिषा बर्हिर्धर्मा' तेनापूर्वाङ्गे कामेष्टौ असति यजमानार्त्विज्ये चोदकप्राप्तैर्ऋत्विग्भिर्भवितव्यं सत्सु च तेषु दानमवश्यमपि दक्षिणाशब्दे दृष्टार्थत्वात्परिक्रयार्थमेवेति प्राप्ते ब्रूमः—प्रकृतौ बर्हिर्धर्मा. प्रतिष्ठाना पदार्थानामङ्गत्वाद्युक्तं यदपूर्वेषु न भवन्ति, यजमानास्तु कर्तारः प्रयोगाङ्गत्वादृत्विक्तामपि प्रयोगद्वारेण प्राप्नुवन्ति तस्मिंश्च प्रयोगे यदपूर्वमप्यङ्गं निपतति तत्रैव प्रसङ्गसिद्धत्वात्र कर्त्रन्तरमाकाङ्क्षति, तस्माददृष्टार्थमेवैतद्दानम् ॥

दर्शपूर्णमासयोर्द्वयाय दानस्यादृष्टार्थताधिकरणम्।

सू० द्वेष्ये वा चोदनाद्दक्षिणापनयः स्यात् ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते "यदि पशोः सयाज्यसूक्तवालमभिजनुयाद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्तस्यैकहायनी गौर्दक्षिणा तां स द्वेष्याय दद्या"दिति किमिदं दानं परिक्रयार्थं १ मुतादृष्टार्थं १ मिति दक्षिणाशब्दात्परिक्रयार्थमिति, यद्यपि च दर्शपूर्णमासयोरेव नैमित्तिकमङ्गं वैश्वानरेष्टिस्तन्मध्य एव क्रियते तथाऽपि वचनाद्दक्षिणान्तरं न्याय्यमनुपपन्नम् उच्यते द्वेष्याय तद्दानं न चर्त्विग् द्वेष्यः सम्भवति "ऋत्विगाचार्यौ नातिचरितव्या"विति स्मरणात् तस्मादनृत्विजे दानमिदमदृष्टार्थं दक्षिणाशब्दश्च दानमात्रेऽगत्या वर्तते ॥

१ तन्मध्य इति पा० ।

जीवतामस्थियज्ञाधिकरणम् ।

सू० अस्थियज्ञोऽविप्रतिषेधादितरेषां स्याद्विप्रतिषेधादस्थ्नाम् ॥ १७ ॥

इदं श्रूयते "यदि सत्राय सन्दीक्षितानां प्रमीयेत तं दग्ध्वा कृष्णाजिने ऽस्थीन्युपनह्य योऽस्य नेदिष्ठः स्यात्तं तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह यजेरन् ततः संवत्सरे ऽस्थीनि याजयेयु"रिति योऽयं संवत्सरे ऽस्थियागः स विचार्यते किमस्थि-शब्देन शरीरशरीरिणोरभेदोपचारेण मृतं लक्षयित्वा तस्यायं याग उच्यते तदधिकारे च यागे सत्रिणामितरेषामृत्विक्स्थानीयानां कर्तृत्वमात्रम्? उतास्थि-शब्देन जीवत एव सत्रिणोऽस्थिसहायाल्लक्षयित्वा तेषामेव यागविधि? रिति तत्रास्थि-शब्दस्य तच्छरीरे पुंसि प्रवृत्तेरितरेषां च यजन्तपरस्मैपदनिर्देशात्परार्थे कर्मणि याजयितृत्वावगमान्मृताधिकारमिदं कर्म सत्रमध्यमरणनिमित्तं तस्यैव फलदमिति प्राप्ते ब्रूमः—न कथंचिदपि मृतस्य साक्षाद्वा संविधानाद्वा कर्तृत्वं सम्भवति न चाकर्तुरधिकारः तस्माज्जीवतामेवायं यागः, याजयतिश्च ये तेषां याजयितारस्तदभिप्रायेण भविष्यति ॥

अस्थियज्ञे यजमानजपाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० यदि तु वचनात्तेषां जपसंस्कारमर्थलुप्तं सेष्टितदर्थत्वात् ॥ १८ ॥

जीवदधिकारपक्षे चोदकप्राप्तं न किञ्चिद्बाधितव्यं, मृताधिकारे तु भवति केषांचिद्बाधः तदिह कृत्वा चिन्तया किं बाध्यं किं नेति चिन्त्यते, ये यजमानजपाप्यायनादयश्च संस्कारा दीक्षणीयेष्टिश्च ते किमस्थ्यधिकारपक्षे कर्तव्या नेति चोदकानुग्रहाय कर्तव्याः नैवं, दीक्षणीयेष्टिर्यमनियमसङ्कल्पश्च दीक्षा, न च सा मृतस्य सम्भवति, तस्माल्लुप्तार्था, वपनं तु दूरापास्तं केशश्मश्रुणोरभावात् स्नपनं चाशक्यत्वात् कस्यचं तु क्रियते गुणभूतत्वात् । यत्र यत्र यजमानो गुणभूतः यथा गुरुं यजमानोऽन्वारभत इत्यादौ तत्कर्तव्यं नेति अचेतनानामशक्यं स्यातन्यतरपक्षकर्तृत्वासम्भवादकर्तव्यं, न चैतस्यापेक्षं कर्तृत्वं काष्ठादीनामपि

ज्वलनादौ कर्तृत्वसम्भवात् यस्यैवान्यानपेक्षयाऽऽदितोपात्तव्यापारसमवायसम्भवः स एव कर्त्ता, तस्माच्छुत्वान्वारम्भणादिकर्माण्यपि कर्त्तव्यम् ॥

अस्थियज्ञे अशक्याङ्गाद्यक कर्मांश्चाननुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० काम्यानि तु न विद्यन्ते कामाज्ञानाद्यथेतरस्यानुच्यमानानि ॥ १९ ॥

गुणकामाना विकृतौ प्रवृत्तिं कृत्वा चिन्त्यते यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यान्नीचैः सदोऽभिनुयादित्यादयो गुणकामा मृताधिकारपक्षे प्रवर्त्तन्ते नेति चोदकप्राप्तेः प्रवर्त्तन्ते नैव, कुतः कामाज्ञानात्, न ह्येतद् ज्ञायते किं मृतस्येष्टं न वेति तस्मादप्रवृत्तिर्गुणकामानाम् ॥

अस्थियज्ञे मध्या सूक्तया कामाशासनानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० ईहार्थाश्चाभावात्सूक्तवाकवत् ॥ २० ॥

"सूक्तवाकगतान्यायुराशास्त" इत्यादीनि फलपदानि प्रवर्त्तन्ते नेति संशये सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गतया नित्यवत्प्रवृत्तेस्तद्विवक्षितानामायुरादि-पदानामपि प्रवृत्तिः, नैव फलनिर्द्देशा ह्येते मान्त्रवर्णिकफलकल्पनात्, न च मृतस्य फलाशासनङ्कम्यत इत्युक्तम्, अतो लुप्तार्थत्वादेषां निवृत्तिः ॥

अस्थियज्ञे होतृकामाभावाधिकरणम् ।

सू० स्युर्वा होतृकामाः ॥ २१ ॥

प्रकृतौ सन्ति होतृकामाः "यं कामयेत पापीयान् स्यादिति नीचैस्तरान्तस्य याज्यया वषट् कुर्यात् यं कामयेत वसीयान् स्यादिति उच्चैस्तरान्तस्य याज्यया वषट् कुर्या"दित्यादयः, ते मृताधिकारेऽपि कर्म्मणि होतुः कामनासम्भवाच्च निवर्त्तेरन्, निवृत्तिर्वा यजमानफलमेव हि अत्रापि निर्द्दिश्यते, न चानिर्दिष्टं फलं भवति, न च मृतस्येच्छा विज्ञायते तस्मादेवमादीनामपि निवृत्तिः ॥

यजमानस्य दिष्टगतावपि सर्वस्वारस्य समापनाधिकरणम् ।

सू० सर्वस्वारस्य दिष्टगतौ समापनं न विद्यते कर्म्मणो जीवसंयोगात् ॥ २२ ॥

सर्वस्वारो नामैकाहः स्वर्गकामस्य विहितः, तत्रार्भवस्तोत्रकाले

"ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञ"मिति प्रैषमृत्विग्भ्यः प्रदाय यजमानो म्रियते तस्मिन्मृते शेषं कर्म समापनीयं नेति संशये, न समाप्यं मृतस्य कर्तृत्वासम्भवात्, यजमानस्य तावत् समाप्तिः कर्तव्या, यच्च यजमानस्य कार्यं तदृत्विजः कुर्वन्ति नान्यत्तस्मादृत्विजोऽपि न समापयेयुः, उच्यते ।—यद्यसम्भवि कर्तव्यं तत एवं भवेदिदं जीव'श्चेत्तु स प्रैषाच्छिष्टे कर्तृत्वमृच्छति" वरणभरणादिसमाचरणमेव जीवदवस्थायामपि यजमानस्य कर्तृत्वं, तच्च मरणोत्तरकालभाविन्यपि कर्मशेषे जीवदवस्थायामिव संविधानेन सम्भवति, प्रत्यक्षमेव च समापयतेति प्रैषेण समाप्तिश्चोद्यमाना न शक्यतेऽपह्नोतुं, न हि ब्राह्मणभागगताद्विधेः प्रैषस्य कश्चिद्विशेषः, न हि प्रैषे प्रैषकपुरुषस्य स्वातन्त्र्यं येन पौरुषेयत्वाद्दोषः स्यात्, प्रयोक्तृत्वमात्रं तु ब्राह्मणगतेष्विव विधिषु प्रैषेष्वपि पुरुषाणाम्, अतः प्रत्यक्षमेव विहितं समापनं *स्वर्ग एव वा अत्र मरणेनार्थिनः फलं न मरणं, मरणकाम इत्यत्रोत्क्रान्त*मरण इत्यर्थः, तेन यो ह्येवं ज्ञात्वा स्वर्गं प्राप्स्यामीति कामयते तस्यायं क्रतुः, तथा च ऋषिभिरुक्तं "प्रधानस्य मरणेनार्थिन इज्यां प्रवर्तयन्ती"ति तेन संजातेऽपि मरणे स्वर्गार्थमेव समापनीयम् ॥

यजमानस्य दिष्टगतौ सर्वस्यास्य शुक्रस्यर्थीदयेऽप्यङ्गाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० गते कर्मास्थियज्ञवत् ॥ २३ ॥

अथ मृते यजमाने कर्मशेषे क्रियमाणे किं बाध्य? किं वा ने?ति प्रश्नेनैशोपक्रमः, अत्रोत्तरम् अस्थियज्ञेऽस्यामधिकारपदे यथोक्तं तथेहापि द्रष्टव्यम् ॥

सर्वस्वारे यजमानस्य दिष्टगतावपि आयुराशंसनाधिकरणम् ।

सू० जीवत्यवचनमायुराशिषस्तदर्थत्वात् ॥ २४ ॥

सर्वस्वार एव मरणात्प्राग्जीवदवस्थायामायुराशास्त इत्यायुराशीर्वक्तव्या ने?ति संशयः तत्र मरणाभ्युपगमेन प्रकृतस्य नाशासितव्यमायुः प्रागपि स्वार्थप्रकालान्मरणं संभवति, तथा सति क्रतोर्वैगुण्याद्यावदारम्भकालमाशासितव्यमायु', तस्मादायुराशीर्वक्तव्या ॥

१ जीवश्चेत्तु इति पा·

दृष्टार्थस्य ऋतुपाज्याद्यनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् ॥ २५ ॥

यत्प्रकृतावानत्यर्थमृत्विग्वरणं दक्षिणादानं च न तत्सत्त्रे स्यादित्युक्तं, यत्त्वदृष्टार्थमृतुपाज्यावरणम् आत्रेयाय हिरण्यदानं च तत्सत्त्रेऽपि कर्तव्यमिति प्रत्युदाहरणमात्रमेतत् ॥

पवमानेष्टौ निर्वापानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० गुणलोपे च मुख्यस्य ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपतीति श्रुतो निर्वापः पवमानेष्टिषु चोदकेन प्राप्तः कर्तव्यो नेति संशये न कर्तव्यः कस्मात् अग्निहोत्रहवण्यभावात्, यथाऽग्निहोत्रं हुतं सा ह्यग्निहोत्रहवणी न च पवमानेष्टिवेलायामग्निहोत्रं हुतं सम्भवति, विना चाऽग्निहोत्रहवण्या निर्वापो विगुणत्वादकर्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः —अतिदेशेन हि कार्यमुखेन पदार्थेषु प्राप्यमाणेषु हविःसंस्कारार्थतया निर्वापः प्राप्यते तदङ्गभूताग्निहोत्रहवण्यसम्भवाच्च प्राप्यते, न चाप्राप्ताया गुणत्वम् अतस्तदभावेऽप्यगुणत्वात्कर्तव्य एव निर्वापः ॥

वाजपेये मुष्टिलोपाधिकरणम् ।

सू० मुष्टिलोपात्सङ्ख्यालोपस्तद्गुणत्वात्स्यात् ॥ २७ ॥

वाजपेये श्रूयते "बार्हस्पत्यो नैवारः सप्तदशशरावश्चरुर्भवती"ति अस्ति तु प्रकृतौ 'चतुरो मुष्टीन्निर्वपती'ति चतुःसङ्ख्या मुष्टिद्रव्यञ्च तदुभयमिह चोदकेन प्राप्तं न च चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावपरिमाणं चरुं सम्पादयितुं शक्यते अतोऽवश्यं बाधितव्ये सति किमुभयं बाधितव्यं शरावद्रव्येण मुष्टिद्रव्यं सप्तदशसङ्ख्यया च चतुःसङ्ख्या किं वाऽन्यतरत् तत्रापि किमनियमः ? अथ वा मुष्टिलोपः ? सङ्ख्यालोपः ? विपरीतं वे?ति, तत्राविशेषादुभयोर्बाधः, तत्रापि समानकार्यत्वात् द्रव्यं द्रव्येण सङ्ख्या सङ्ख्ययेत्येकः पक्षः, सप्तदशसङ्ख्याशरावपरिमाणं च यागद्रव्याङ्गं चतुःसङ्ख्या मुष्टिश्च निर्वापाङ्गम् अतो न तावत्समानैकविषयत्वं येनोभयमुभयेन बाध्येत चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावश्चरुर्न सम्पादयितुं शक्यत इत्यर्थाद्बाधः, तत्रैकबाधेनोपपत्तौ नोभयबाधनं युक्तं, तस्मादन्यतरबाध

तत्राविशेषादनियम इति द्वितीयः, सङ्ख्याया द्रव्याङ्गत्वात्प्रधानस्य मुष्टिद्रव्यस्यानुग्रहः सङ्ख्यायास्तु बाध इति तृतीयः, न सङ्ख्याया मुख्याङ्गत्वं वाक्यलक्षणसमानाधिकरण्यद्रव्यसम्बन्धबाधेन द्वितीयाश्रुत्या निर्वापाङ्गत्वावगमादुभयोरपि क्रियाङ्गत्वावगमातुल्यत्वं तत्र मुख्यत्वात्सङ्ख्यानुग्रहो जघन्यत्वाच्च मुष्टिलोप इति सिद्धान्तः ॥

धेनुमालभेतेत्यादिश्रुतौ धेन्वादिशब्दानां गवान्यताधिकरणम् ।

सू० औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विकारः स्यादकार्यत्वात् ॥ २८ ॥

'द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत वायव्यं वत्समैन्द्रमृषभ"मिति गोद्रव्यासाधारणगुणवचनेषु धेन्वादिशब्देषु श्रुतेषु किं चोदकप्राप्तमजद्रव्यं प्रवर्त्तेत नेति संशयः, तत्र यद्यपि गोरसाधारणं गुणमेते वदन्ति तथाऽपि न गोवाचकाः तेनात्र गोर्नोपदेशेन नातिदेशेन प्राप्तिः, अजस्त्वतिदेशेन प्राप्यते तत्रैव धेन्वादिशब्दा लक्षणया वर्तन्ते, यथाजमृषभमित्यादिष्विति प्राप्ते ब्रूमः—नानुमानिकचोदकानुरोधेन श्रुतानां शब्दानां लक्षणावृत्तिर्न्याय्या, तेन यद्यपि गोद्रव्यं न शाब्दं तथाऽपि श्रुतगुणविशेषसम्पादनाय गौरेवालब्धव्यः, चोदकप्राप्तं त्वजद्रव्यं प्रत्यक्षश्रुतगुणविशेषविरोधान्न प्राप्यते ॥

वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यनेन अजस्यैवालम्भनाधिकरणम् ।

सू० नैमित्तिके तु कार्यत्वात्प्रकृतेः स्यात्तदापत्तेः ॥ २९ ॥

यस्तु साधारणगुणवचनः श्वेतादिशब्दः "वायव्यं श्वेतमालभेते"ति स चोदकप्राप्ते ऽप्यजे सम्भवतीति न तत्रास्य बाधनमिति प्रत्युदाहरणमेतत् ॥

सायस्के विशाखास्य खले वाल्यास्तपद्धनस्य च यथाक्रमखादिरत्वे श्रौतत्वान्नियमाधिकरणम् ।

सू० विप्रतिषेधे तद्वचनात्प्राकृतगुणलोपः स्यात्तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ३० ॥

साद्यस्के श्रूयते "खले वाली यूपो भवती"ति तत्र संशयः किं चोदकप्राप्तं खादिरादिकं यूपं छेदनादिभिः कृत्वा सखले वाली कर्त्तव्यः

१ प्राकृतगुणलोपः इति पा० ।

यूप खले वाली भवतीति वचनव्यक्ति? उत येऽसौ उत्तरवेदिभूते खले पूर्वां विस्थिता खादिर्यखादिरी वा खले वाली तस्यामेव पशुनियोजनं कर्तव्यं यो खले वाली स यूपो भवति यूपकार्यकरी भवतीति वचनव्यक्तिरिति, तथा चित्रायामिष्टौ श्रूयते दधिमधुघृतं धाना उदकं तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति, तत्रापि चोदकप्राप्ता व्रीहयोऽवघातादिभिस्तण्डुलीकर्तव्या? उत व्रैहा अव्रैहा वा लोकसिद्धास्तण्डुला ग्रहीतव्या? इति, तत्र चोदकानुग्रहाय यूपस्य खले वालीत्वं व्रीहीणां च तण्डुलत्वं यथासिद्धोपादाने हि चोदकप्राप्ता खादिरादयो व्रीहयस्तत्संस्काराश्च छेदनावघातादयो बाध्येरन्। किं च खले वाली यूपकार्यं भवतीति विधौ यूप-शब्दस्य यूपे तत्कार्यकरे यजमानशब्दस्येव प्रस्तरे गौणी वृत्तिः स्यात्, यूपस्य तु खले वालीत्वविधौ न गौणत्वं, तस्मात्खादिरादय खले वाली कर्तव्या, व्रीहयश्च तण्डुलीकर्तव्या इति प्राप्ते ब्रूमः—यूपस्य खले वालीत्वमदृष्टार्थं विधीयते। खले वाल्यास्तु यूपत्वं दृष्टार्थं पशव्य[1]नपक्रमणात्, तस्माद्यथासिद्धैव खादिर्यखादिरी वा खले वाली यूपकार्यं कुर्यात्, तण्डुलाश्च यथासिद्धा एवोपादेया, प्रकृतौ हि श्रपणस्य विधानात्प्रकृतिद्रव्यमुपादाय स्वयमेव हविः कर्तव्यं विकृतावपि यत्र श्रपणं चर्वादौ तत्रापि प्रकृतिद्रव्यं गृहीत्वा स्वयमेव हविः कर्तव्यं तण्डुलेषु श्रपणस्यार्थाभावान्निवृत्तौ न श्रपणकर्तव्यतावशेन प्रकृतिद्रव्यप्राप्ति, प्राप्ते च प्रकृतद्रव्योपादाने व्रीहियवनियम, तस्माल्लोकप्रसिद्धा एव तण्डुला व्रैहा अव्रैहा वा ग्रहीतव्या ॥

खले वाल्या तक्षणाद्यननुष्ठानाधिकरणम्।

सू० परेषां प्रतिषेधः स्यात् ॥ २१ ॥

यथासिद्धे खले वाल्युपादाने खादिरादिकाष्ठ बाध्यमिति स्थितम् अथ छेदनतक्षणादयः संस्काराः कर्तव्या नेति सन्देहे चोदकानुग्रहाय कर्तव्यत्वाच्च कर्तव्या प्रयोजनाभावात्तु न कर्तव्या, छिन्ना हि खले वालीश्लक्ष्णीभूता निपातोच्छ्रिता तस्याः छेदनं तक्षणं निखननमुच्छ्रयणं च लुप्तार्थमकर्तव्यम् ॥

---

१ पशवनपक्रमादिति पा ।

खले वाल्यां पर्यूहणादिसंस्काराणामनुष्ठानाधिकरणम्।

सू० अर्थाभावे संस्कारार्थत्वं स्यात ॥ ३२ ॥

अथ यत्पर्यूहणपरिस्तरणपरिषेचनादि खले वाल्यां सम्भवत्प्रयोजनं यच्चादृष्टार्थम् अञ्जनप्रोक्षणादि तत्खले वाल्यां भवति नेति संशये न भवतीति ब्रूमः—कुतः यूपार्थत्वात्तेषाम् इह चायूपे खले वाल्यां यूपकार्यकरणात्तत्प्राप्तं पर्यूहणादि न कर्त्तव्यम् उच्यते—न यूपो नामैकः कश्चिदर्थोऽस्ति यदर्थाः संस्काराः किन्तु छेदनप्रोक्षणादिजन्यदृष्टादृष्टरूपाः संस्काराः काष्ठे वर्त्तमाना यूपशब्दाभिधेया नियोजनस्याङ्गभूताः तत्र केषांचिल्लुप्तार्थानां लोपेऽप्यन्येषामलुप्तार्थानां निवृत्तौ नास्ति प्रमाणं, तस्मात्पर्यूहणाञ्जनादयः कर्त्तव्याः ॥

महापितृयज्ञे धानासु अवघातानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अर्थेन च विपर्यासे तादर्थ्यात्तत्त्वमेव स्यात ॥ ३३ ॥

महापितृयज्ञे श्रूयते "सोमाय पितृमते पुरोडाशं षट्कपालं निर्वपति पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानां पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवा[1]सायै दुग्धे मन्थ"मिति तत्र धानासु हन्तिः कर्त्तव्यो नेति संशये विघातादकर्त्तव्य, क्रियमाणे हि हन्तौ धानात्वं विहन्येत सक्तवो भवेयुः तस्मादकर्त्तव्योऽवघात, सत्यं, अपाकोत्तरकालं क्रियमाणे विघातः स्यात्, पूर्वं तु हन्तिं कृत्वा पश्चात्पाकः क्रियते क्रममात्र बाधित्वा तथा न विहन्यते, न हि क्रमबाधे पदार्थोऽपि बाधितव्यः, तदुक्तं "गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यादि"ति तस्मात्कर्त्तव्योऽवघात इत्येवं भाष्यकारेणाधिकरणं व्याख्यातं, तदिदमनुपपन्नं प्रकृतावपि पूर्वमवघातः ततः पाकः तेन नास्ति क्रमविपर्यासः, पुनरुक्तं च गुणलोपे च मुख्यस्येत्यनेन न्यायेन । ये त्वाहुः न क्रमो नाम कश्चिद्गुणः पदार्थव्यतिरिक्तोऽस्ति यस्य पृथग्बाधं व्यवस्यापयामः, पदार्था एव हि विततः प्रतीयन्ते तेन केवलस्य क्रमस्य बाधासम्भवात्तद्बाधे पदार्थोऽपि बाधित इत्यवघातो न कर्त्तव्य इत्येतन्निराकरणार्थमिदमधिकरणम् । यत्तु विपर्यासो

१ अभिवान्यायै दुग्धे मन्थमिति पाठस्तु समीचीनः ।
२ क्रियन्ते इति पा० ।

नास्तीति तत्राप्याहुः धानासु श्रपणं कृत्वाऽवघातः प्रकृतौ च विपरीतमित्यस्ति विपर्यास इति यदि विपर्यासः कथं सत्येवघातानुष्ठाने, न हि क्रमस्य पृथग्बाधः सम्भवति सत्यं, न त्वत्र परमार्थतः क्रमबाधः प्रकृतौ हि श्रुतेष्वेव व्रीहिष्ववघातः कृतः, तत्रापि श्रुतास्वेव धानास्ववघात इति नास्ति क्रमविपर्यासः प्रकृतावघातात्परं श्रपणम् इह तु विपरीतमित्येतावता विपर्यासवाचो युक्तिः । ननु धानावस्थायां हन्तिः क्रियमाणो विघातं कुर्यात् यथा न विघातो भवति तथा कुर्महे सकृद्देशानभ्यस्तमवहननं क्रियते, न च भविष्यति विघात इति तदयुक्तं, सम्भवति हि पृथक्क्रमस्य बाधः, न एव हि पदार्था अन्येनान्येन च क्रमेणानुष्ठातुं शक्यन्ते तेन क्रमस्य प्राकृतस्याभावेऽपि पदार्था न निवर्तन्ते । यत्तु श्रपणं कृत्वाऽवघात इति तं' पूर्वं हन्ति कृत्वा पश्चात्पाकः" कार्य इति भाष्यविरुद्धं यदपि श्रपणोत्तरकालेऽप्यवघाते विपर्यासो नास्ति श्रुते द्रव्ये ऽवघातकरणादिति तदप्यसारं, प्रकृतौ हि द्वे द्रव्यश्रपणे पुरोडाशश्रपणं व्रीहिश्रपणं च, तत्र धाना देवतासम्बन्धात्पुरोडाशकार्ये वर्तन्ते न व्रीहिकार्ये, प्रकृतौ च व्रीहिविषयोऽवघातो न पुरोडाशविषयः, तेन धानास्वपि चोदकप्राप्तेषु व्रीहिष्ववघातो न धानावस्थायां तत्र तु क्रियमाणे हन्तौ क्रमविपर्यासः स्यादेव धानासु वा ऽवघातकरणे धानात्वं विहन्येत । यत्तु सकृद्देशावहननिष्याम इति तथा सत्यप्राकृतकार्यमदृष्टार्थमवहननं स्यात्, प्रकृतिवत्तु तुषविमोकार्थोऽवघातः क्रियमाणो धानात्वं विहन्यात्, तस्मान्नैवमधिकरणं युक्तमिति यथावार्त्तिकं व्याख्यास्याम , न धाना उदाहरणं तत्रैव मन्थ उदाहरणं, तत्र पेषणं श्रपणोत्तरकालमर्थाद्भवति तत्प्राकृतं ? मुताप्राकृतं ? मिति संशयः, प्रकृतौ पाकात्पूर्वं पेषणं पाकार्थं भवति न ह्यसति पेषणे पुरोडाशनिर्वर्तकः पाकः कर्तुं शक्यते, तेन पा[1]कार्थं पेषणं मन्थे तु विनैव पेषणं न भर्जनरूपः पाकस्तण्डुलावस्थायामेव कृत इति लुप्तार्थं प्राकृतं पेषणं निरस्तं भर्जितेषु तण्डुलेषु सक्तुभावापादनाय लौकिकं पेषणमधर्मकं कर्त-

---

१ पाककार्थं पेषणमिति पा ।

व्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—न प्रकृतौ पाकार्थे पेषणं द्वितीयाश्रुत्या पेषणं श्रपणं नोभयमपि हविरर्थम्, अर्थात्तु तयोः पूर्वं पेषणम् इह त्वर्थादेव पश्चात्क्रियत इति क्रममात्रमन्यत्, न च तदन्यत्वे पदार्थान्यत्वं तस्मात्प्राकृतमेव पेषणमिति कर्त्तव्याः पेषणधर्माः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां दशमस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

—o—

अथ तृतीयः पादः ।

प्रयाजादौ सामिधेन्यादि प्राकृतेतिकर्तव्यतानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० विकृतौ शब्दवत्त्वात्प्रधानस्य गुणानामधिकोत्पत्तिः सन्निधानात् ॥ १ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते “एकादश प्रयाजान् यजती”ति तथा चातुर्मास्येषु नव प्रयाजान् यजति नवानुयाजानि”ति तथा वायव्ये पशौ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताय इत्याघारमाघारयतीति एवमन्यत्रापि यत्र प्राकृतमङ्गमप्राकृतगुणयुक्तं श्रूयते तदुदाहृत्य विचार्यते किं तत्र चोदकेन प्राकृतीतिकर्त्तव्यता प्राप्यते न वे?ति तदर्थमिदं विचार्यते किमेतैर्गुणविशिष्टप्रयाजादिविधिः? उत प्रयाजाद्यनुवादेन गुणमात्रविधि?रिति तत्रातिदेशेन पदार्थानां न स्वरूपतः पर्युपस्थापनमस्ति प्रकारमात्रातिदेशात्, अतो नातिदेशप्राप्त्यङ्गीकरणेन गुणविधिः सम्भवति तस्मात्सङ्ख्यादिविशिष्टाः प्रयाजादय एवात्र विधीयन्ते, एवं च धात्वर्थविधानाच्छ्रुत्यनुग्रहो भवति, ते च प्रयाजादयः प्रकृतौ क्लृप्तोपकारा विकृतौ श्रूयमाणा गृहमेधीयाज्यभागवदतिदेशं निरुन्धन्ति तस्मान्न प्राकृतीतिकर्त्तव्यताऽतिदिश्यत इति प्राप्ते ब्रूमः—प्रकारद्वारतः प्राप्ते रतिदेशेन कर्मणां तान्यनूद्य गुणः शक्यो विधातुमिति तद्विधिः ॥ न च सत्यां गतौ न्याय्यं विशिष्टविधिगौरवम् । वाक्यार्थविधिदोषश्च समानः पक्षयोर्द्वयोः ॥ योऽपि हि श्रुत्यर्थविधिलिप्सया धात्वर्थं विधित्सति तेनापि गुणवादस्याप्रमादपाठादवश्यं वाक्यार्थविधिरङ्गीकर्त्तव्यः, तथा सति तत्र प्रक्रान्ते विधौ

धात्वर्थानुवादेनानेकविधिपरिजिहीर्षया प्रकार[1]द्वारा प्राप्तिमालोच्य तदनुवादेन विधिर्गुणमात्रं विधत्ते, तस्मादेकजातीयकेषु एकमेधीयन्यायाभावादस्त्यतिदेशः ॥

वायव्यपशौ हिरण्यगर्भ इत्यादिमन्त्रस्याघारसमिधाघारे गुणत्वाधिकरणम् ।

सू० हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात् ॥ २ ॥

वायव्ये पशौ श्रूयते "हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्र" इत्याघारमाघारयतीति तस्मात्कृताघारानुवादेन मन्त्रविधिरिति स्थितं, प्रकृतौ च द्वावाघारौ पूर्वः प्राजापत्योऽमन्त्रकश्च, उत्तरस्त्वैन्द्रः समन्त्रकः, तदिह किं पूर्वस्याघारस्य मन्त्रविधिः? उतोत्तरस्ये?ति संशये मन्त्रस्य प्रजापतिलिङ्गत्वात् "प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाये"ति च वाक्यशेषात्पूर्वस्येति प्राप्ते ब्रूमः पूर्वस्मिन्मन्त्राभावाच्च मन्त्रकार्यमस्ति तत्र मन्त्रविधौ मन्त्रकार्यमप्राकृतं कल्प्यं स्यात्, उत्तरत्र तु प्रकृतावेव मन्त्रविधानादस्ति मन्त्रनियमजन्यमदृष्टं तत्र मन्त्रविधानं सुकरं मन्त्रलिङ्गं त्वैन्द्रेऽप्यविशिष्टमिति दर्शितं भाष्ये वाक्यशेषोऽपि प्रजानां पतिः प्रजापतिरित्येवमिन्द्र एवोपपन्नः, यो[2] हि खलु वाव प्रजापतिः स एवेन्द्र इति चैकत्वादुपपत्तिर्वाक्यशेषस्य पूर्वाघारस्य चाहत्यैवामन्त्रत्वं दृश्यते न स्वाहाकारो न मन्त्रं चाहेति तस्मादुत्तरस्य मन्त्रः ॥

चातुर्मास्येषु सौमिक्यामासादनियोजनयोः प्राकृतगुणविधित्वाधिकरणम् ।

सू० संस्कारे तु क्रियान्तरं तस्य विधायकत्वात् ॥ ३ ॥

उत्करे वाजि[3]नमासादयति परिधौ पशुं नियुञ्जीते"त्यत्र संशयः किमप्राकृतमासादनान्तरं नियोजनान्तरं वा दृष्टार्थकमुत्करपरिधिविधिविशिष्टं विधीयते? उत प्राकृतयोरेवासादनपशुनियोजनयोरदृष्टप्रयोजनयोरुत्करपरिधिविधि?रिति तत्र सौरयायस्यानुक्तत्वाच्चोत्करस्य परिधेश्चा

---

१ प्रकारद्वारप्राप्तिमालोच्येति पा ।

२ योऽपि खलु वाव इति पा ।

३ उत्करे वाजिनमासादयन्ति इति पा ।

णीयत्वाच्च दृष्टकार्यमासादनं, निधानं च शक्यं कर्तुम् अतो ऽप्राकृतकार्यमन्यद्विधीयते, एवं च धात्वर्थविधानाच्छ्रुत्यनुग्रहः, अन्यथा वाक्यार्थविधिः स्यादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—न सम्भवति गुणमात्रविधौ विशिष्टविधिर्युक्तः साधारणश्च वाक्यार्थविधिः गुणस्यावर्जनीयत्वात्, अतः प्राकृतयोर्गुणविधि[1], न चाशक्यता पृथ्वर्ततामुत्करणस्य स्वविमानं च परिधेराश्रित्य प्राकृतकार्यसम्पादनात् ॥

अग्निचयने प्राकृतवैकृतोभयदीक्षाहुतीनामनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० षड्भिर्दीक्षयतीति तासां मन्त्रविकारः श्रुतिसंयोगात् ॥ ४ ॥

अग्नौ प्रकृतितो दीक्षाऽऽहुतयः षट्प्राप्तास्तासां च पञ्च मन्त्राः प्रकृतित एव प्राप्ताः "आकूत्यै प्रयुजे ऽग्नये स्वाहे"त्यादयः आम्नातपरे पञ्च मन्त्राः' आकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहे"त्यादयः, ते च दीक्षार्थतया विनियुक्ताः षड्भिर्दीक्षयतीति दीक्षाहुतीनां चाभ्यासः श्रूयते "द्वादश जुहोती"ति, तत्र संशयः किं वैकृतैर्मन्त्रैः प्राकृता बाध्यन्ते समुच्चीयन्ते वे?ति, तत्र प्रत्यक्षपाठेन प्रत्यक्षवचनेन च "वैकृताः प्राकृतान्मन्त्रान् बाधेरन्नेकार्थतः । यद्यपि द्वादश जुहोतीति वचनाद्धोमानामभ्यासः तथाऽपि वैकृतानामेव प्रत्यक्षवचनविहितानां चोदकप्राप्तप्राकृतमन्त्रबाधेन होमाङ्गत्वात्तैरेवाभ्यस्तैर्द्वादशापि होतव्या इति प्राप्ते ब्रूमः—न प्रत्यक्षेण वाक्येन होमार्थं वैकृताः श्रुताः । दीक्षार्थताबलात्तेषां होमाङ्गत्वं प्रकल्प्यते ॥ सकृत्प्रयोगमात्राच्च तादर्थ्यमुपपद्यते । वैकृतैः प्राकृतास्तस्मात्समुच्चेया न बाधनम् ॥ षड्भिर्दीक्षयतीति दीक्षार्थता श्रुता सा च स्वाहाकारलिङ्गानां होमद्वारेणेति दीक्षार्थत्वसिद्धये होमाङ्गता कल्प्यते सकृत्प्रयुक्तैरेव च षट्सु होमेषु दीक्षार्थतासिद्धेर्नाभ्यासे प्राकृतबाधे वा प्रमाणमस्ति, तेनाभ्यासवशेन होमानां द्वादशत्वान्मन्त्राणामपि प्राकृतवैकृतानां समुच्चयः ॥

---

१ पृथ्ववतामुत्करस्येति पा० ।

पुनराधानेऽन्वाधानदक्षिणाया निवृत्त्यधिकरणम् ।

सू० अग्न्या[1]धेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे दक्षिणादानमधिकं स्याद्वाक्यसंयोगात् ॥ ५ ॥

अस्ति पुनराधेयं तच्चाग्न्याधेयधर्मकं तत्र श्रूयते "पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा पुनरुत्स्यूतं वासः" इत्यादि सेयं दक्षिणा किमग्न्याधेयस्य दक्षिणाया नामैका देयेत्येवमादीनां निवर्त्तिका न वेति चिन्तायां [2]सत्यप्येककार्यत्वे वचनादुभयोर्ददातीति समुच्चयप्राप्तावुच्यते विध्यश्रवणाद्विध्यन्तरोपत्वाच्चास्य समुच्चयविधानसामर्थ्याद्दक्षिणयोश्चानत्यर्थत्वमनेककार्यत्वेनैककार्यत्वाद्वैकल्पिकाभिः प्राकृतीनां बाध कथं पुनरुभयोर्ददातीति निर्देश—उच्यते कृत्वा ह्यग्न्याधेयं पश्चात्पुनराधेयं क्रियते तेन पूर्वदत्तसम्प्रति दीयमानापेक्षयोभयदाननिर्देशः ॥

आग्रयणे वासोवत्साभ्यामन्वाहार्यस्य निवृत्त्यधिकरणम् ।

सू० वासो वत्सं च सामान्यात् ॥ ६ ॥

"आग्रयणे वासो दक्षिणा वत्सः प्रथमजो दक्षिणे"ति श्रुतं, वासो वत्सं समानकार्यत्वात्प्राकृतस्यान्वाहार्यस्य निवर्त्तकमिति सिद्धमेवोत्तरविवक्षायै प्राप्यते ॥

आग्रयणे वासोवत्सयोरन्वाहार्यधर्मानुवृत्त्यभावाधिकरणम् ।

सू० अर्थापत्तेस्तद्धर्मा स्यान्निमित्ताख्याभिसंयोगात् ॥ ७ ॥

अन्वाहार्यकार्यापत्तेर्वासोवत्सन्त[3]द्धर्मांल्लभेत इत्येतदपि प्राप्तिसूत्रमेव ॥

आग्रयणे वत्से पाकाभावाधिकरणम् ।

सू० दाने पाकोऽर्थलक्षणः ॥ ८ ॥

अन्वाहार्यपाको वत्से कर्तव्यो नेति संशये चोदकानुग्रहाय पक्त्वा वत्सस्तदीयं मांसं दक्षिणात्वेन देयमिति मन्यते, श्रुतन्तु वत्सद्रव्य

१ अग्न्याधेयस्ये[?]ति पा ।
२ चिन्तायां सत्यां सत्यप्येककार्यत्वे पा० ।
३ लभते इति पा ।

पाकेन नश्येत, अश्रुत च मास दीयेत, वत्स-शब्दो वा मांसलक्षणार्थः स्यात्, न चैतच्चाय्य, तस्माच वत्सपाक ॥

वाससि पाकाभावाधिकरणम् । सू० पाकस्य चान्नकारित्वात् ॥ ९ ॥

अथ वाससि पाक स्याद्वेति संशये विरोधाभावात् पच्येत प्रयोजनाभावात्त्वपाक, प्रकृतौ हि दक्षिणाभूतावसपत्यर्थं पाको नादृष्टार्थः तस्मान्न वासस पाक ॥

वासोवत्सयोरभिघारणाभावाधिकरणम् । सू० तथाऽभिघारणस्य ॥ १० ॥

अभिघारणमन्वाहार्यधर्म' किं वासो वत्से कर्तव्य, नेति प्रकृता वदृष्टार्थत्वादिहाविरोधात्कर्तव्य, नैव, स्वादिमार्थ हि तद्दृष्टेनैव प्रकृता वत्रानामुपकरोति न च वासोवत्सयो स्वादिमा प्रयोजनमस्ति, अतोऽभिघारणनिवृत्ति ॥

ज्योतिष्टोमे गवामेव द्वादशशतस्य दाक्षणात्वाधिकरणम् । सू० द्रव्यविधिसन्निधौ संख्या तेषां गुणत्वात्स्यात् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चाव यश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादश शत दक्षिणे'ति, तत्र संशय किमेकैकस्य गवादेर्द्रव्यस्य द्वादशशतसङ्ख्या ? उतैकस्य यस्य कस्य चित ? अथ वा माषाणाम ? आहोस्वित्सर्वै सहितै सम्पाद्या ? किं चैकजातीयस्यैवानियमेन ?। यद्वा पशूना ? तत्रापि किमनियमो ? ऽथवा गवा ? मिति तत्र तस्येति षष्ठ्यन्तेन गवादीनि प्रधानत्वेनो[1]पदिश्य तद्गुणभूता सङ्ख्या विधीयमाना प्रतिप्रधान सम्बध्यते, अत प्रत्येक द्वादशशतमिति प्रथम पक्ष', नात्र गवाद्युद्देशेन सङ्ख्या विधीयते, न ह्येकेन वाक्येन गवादीना दक्षिणात्वेन विधान तद्गुणत्वेन च सङ्ख्या विधान सम्भवति, तस्माद्गवादीनि द्रव्याणि सङ्ख्या च दक्षिणया सबध्यन्ते सोभयविशिष्टा विधीयते तत्रैकस्मिन्द्रव्ये निविष्टाया सङ्ख्याया तद्विशिष्टा दक्षिणाऽनु

१ प्रयोजनाभावाच पाक इति पा ।
२ प्रधानत्वेनाद्दिश्य पा ।

ष्टिता भवति, तस्मादेकस्य सङ्ख्या तत्राप्यनियमः विशेषाभावात्। अथवा माषाणां स्यादानन्तर्यात् नैतदपि युक्तं च-शब्दश्रुत्या ह्यन्यसहिता माषा निर्दिष्टाः तेनान्यसहितानां माषाणां सङ्ख्या तेषां च बहुत्वात्तस्येति प्रतिनिर्देशासम्भवात् तस्येति तु क्रतुनिर्देशोऽङ्गीकर्तव्य। यद्वा गवादिसमाहाराभिप्राय तस्येत्येकवचनं यदा च क्रतुनिर्देशः तदा यद्यपि च-शब्दो न स्यात्तथाऽपि गवादिद्रव्यविशिष्टा द्वादशशतसङ्ख्या विशिष्टा च दक्षिणा श्रुता सहितानि च गवादीनि दक्षिणा नैकैकमतो दक्षिणा परिच्छेदिका सङ्ख्या सर्वेषु सहितेषु निवेष्टुमर्हति, तस्मात्सर्वेषपाद्या सङ्ख्या, नैव न हि तस्येति शब्दो वाक्यगतेन द्रव्येण सम्बन्धं लभमानः प्रकृतिविशेषत्वं कुर्वन्प्रकृतेन क्रतुना सम्बन्ध्यमानत्वं चावलम्बते, तस्मात्तस्येति गवादीनां निर्देशः तत्रैकवचनान्तत्वाच्च सहितानां सर्वेषां निर्देशः। नापि समाहारस्य तस्याशब्दत्वात्॥

किं त्वेकजातीयकस्य, तत्राप्यनियमो विशेषाभावात्। अथवा पशूनामेव न माषादीनां तेषामाढकादिपरिमाणान्तरापेक्षया सङ्ख्या व्यवहारो लोके न स्वरूपतः श्रुतित्वाभावादिति दर्शितं भाष्य, अत एव माषैरप्यनन्तरैः सम्बध्यते, अत. पशूनामेव, तत्राप्यनियमोऽविशेषात्, एकवचनान्तत्वाच्च तस्येति न बहुवचननिर्दिष्टानां माषादीनां निर्देशः। अत एवाजावीनामपि न निर्देश गवादीनां चत्वारि परिशिष्टानि तत्र सत्यपि ककारवत्त्वादश्वेति बहुत्वान्मुख्यत्वाच्च गवां निर्देशः, तेनायमर्थः गवादिद्रव्याणि तत्र च तस्य गोद्वादशशतं दक्षिणेति तस्माद्गवामेषा सङ्ख्या॥

विभज्य गोदक्षिणाया दानाधिकरणम्।

सू॰ तच्च दानं विभागेन प्रदानानां पृथक्त्वात्॥ १२॥

किमेषा दक्षिणा ऋत्विग्भ्यो विभज्याविभज्य वा देया? किमविभज्यैव? उत विभज्यैव? इति संशये विशेषाश्रवणादनियमः। अथ वा "ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाती"ति दानाङ्गत्वेन ऋत्विग्बहुत्वस्य विवक्षितत्वादविभज्यैव सहितेभ्यो देया न विभज्यैकैकस्मै बहुवचनविरोधादिति प्राप्तेऽभि

धीयते—"ऋत्विक्परिक्रयार्थेन दानमेतदिति स्थितम् । तेन तेषां प्रधानत्वा-द्गुरुत्वं न विवक्षितम्", अतः प्रतिप्रधानावृत्तेरेकैकस्यैव तद्दानं, न चानियमः आनमनार्थं हि तद्दानं, यदि च दीयमानं द्रव्यमात्मोपयोगक्षमं भवति तेन सेवामानतिर्नान्यथा तेनात्मीयं द्रव्यमृत्विग्गामुपयोगक्षमं कुर्यादिति दानविधेरर्थः, विभज्य च ददता सम्पूर्णं तदनुष्ठितं भवति परिषदे तु ददता न तत्सम्पूर्णमनुष्ठितं स्यात्, पुनर्विभागविषयत्वात्तेषामुपयोगस्य "तु येषां विस्वभेदा विभजन्त्वि"ति च मन्त्रवर्णस्याप्राप्तिकत्वात् छागन्याये-नापि सिध्यति विभागः, यत्र त्वेकमेव द्रव्यं दक्षिणा यथा "धेनुर्दक्षिणा-ऽन्वाहार्यो दक्षिणे"ति तत्र विभागासम्भवादविभज्यैव दानम् ॥

ज्योतिष्टोमे समाख्यानुसारेण दक्षिणाविभागाधिकरणम् ।

सू० समं स्यादश्रुतित्वात् ॥ १३ ॥

स्थिते विभागे चिन्त्यते किं समो विभागः स्यादुत प्रयासानुरूपो-ऽथवा समाख्यानुरूप? इति, विशेषाश्रवणात्साम्ये लोकवद्वा प्रयासानुरूप्ये प्राप्ते द्वादशाहे दीक्षा क्रमवाक्यगतार्धादिसमाख्यानात् ब्राह्मणाच्छंसि-प्रभृतीनां तदनुरूपो विभागः प्रकृतावध्यवसीयते ॥

भूर्नामैकाहे "तस्य धेनुः" इत्यनेन कृत्स्नक्रतुदक्षिणाबाधाधिकरणम् ।

सू० तस्य धेनुरिति गवां प्रकृतौ विभक्तचोदितत्वात्सामान्या-त्तद्विकारः स्याद्यथेष्टिर्गुण-शब्देन ॥ १४ ॥

एवं प्रकृतौ दक्षिणास्थितिर्निरूपिता, तस्यां हि निरूपितायां विकृ-तिषु बाधाबाधविचारः सुखेन वर्तिष्यत इतीदानीं बाधाबाधौ विचा-र्यते, अस्ति भूर्नामैकाहः "यथैव भूर्वैश्वदेवस्तस्य धेनुर्दक्षिणे"ति, तत्र संशयः किं धेनुर्गवामेव विकार? उत सर्वस्य गवाश्वादे? रिति, तदर्थमिदं विचार्यते किं गवादीनां प्रत्येकं दक्षिणात्वम्? उत सहितानां? मिति, तत्र प्रत्येकं दक्षि-णात्वं न्याय्यं, कथं गवादिशब्दा जातिवचनाः दक्षिणा—शब्दो गुणवचनः, स हि भृतित्वेन गुणेन वर्तते, जातिगुणयोश्च जातिर्विशेष्यत्वेन गुणस्तु विशेषणत्वेन नीलमुत्पलं शुक्लो गौरित्यादिषु सार्वजनीनमेतत्, यच्च विशेष्यं

तत्प्रधानमेव अतो गवादीनां प्राधान्यं प्राधान्यात्तेषां गुणभूता दक्षिणा प्रत्येकमेतैः सम्बध्यते गवादयो दक्षिणारूपाः कार्या इति, एवं बह्वीषु दक्षिणासु यस्याः कस्याश्चित्स्थाने निधीयमानाया धेन्वा दक्षिणात्वमुपपन्नं, तत्र गोलिङ्गेन धेनुत्वेन गवां निर्वृ[1]त्तिर्गम्यते, तस्माद्गवामेव निर्व[2]र्त्तिका धेनुर्नाश्वादीनामिति प्राप्तेऽभिधीयते "गवादीनां प्रधानत्वे दृष्टं नास्ति प्रयोजनम्। ऋत्विगानमनार्था तु दक्षिणा सप्रयोजना" ॥ यदि च द्रव्योपसर्जनत्वेन दक्षिणोच्येत ततो गुणवचनत्वादाश्रयभूतगवादिद्रव्यगतवचनप्राप्तेर्गवादीनां बहुत्वाद्दक्षिणा-शब्दो बहुवचनान्तः स्यात्, गुणवचनशब्दस्य व्याकरणे परोपसर्जनार्थत्वात्स्वप्राधान्ये तु नैव दोषो भवति, तथा हि यदाऽऽनतिकान्तद्दक्षिणेत्युच्यते एका चानतीति तदुपाधिको दक्षिणाशब्द एकवचनं लभते, गवादीनि तु तत्र विशेषणानि, न च विशेषणवशेन विशेष्ये सङ्ख्या सम्भवति यथाऽग्नीषोमौ देवतेति तेनानेकगवाद्यात्मिकैका दक्षिणा विधीयते, गवादिरूपया च भृत्या दृष्टं प्रयोजनमृत्विगानमनं भृतिरूपसंस्कृतैर्गवादिभिर्नास्ति दृष्टं, तस्मादेका दक्षिणा गवाद्यात्मिका प्रकृतौ विकृतौ धेन्वात्मिका जातेति समस्तगवादिनिवृत्तिः ॥

यस्य सोममपहरेयु इत्यादे एका गाम् इत्यादिना गोगतसङ्ख्याबाधाधिकरणम्।

सू० एका पञ्चेति धेनुवत् ॥ १५ ॥

"यदि सोममपहरेयुरेका गा दक्षिणा दद्यादभिद्रावे सोमे पञ्च वा दद्या"दिति श्रुतम्, तत्र सन्देहः किमेका पञ्च गवां निवर्त्तिका किं वा सर्वस्य दाक्षिण्यस्येति, तदर्थमिदं विचार्यते किमेका दद्यादिति सम्बन्ध ? उतैका गा ? मिति तत्र 'द्वितीयाश्रुतिसामर्थ्याद्ददाति क्रियया ऽन्वयः। एकया पञ्चभिश्चातः सर्वं देयं निवर्त्तते ॥ उच्यते ददातिमद्गुतौ सत्यां गोशब्दे लक्षणा भवेत्। पाक्षिको वाऽनुवादः स्याद्विधौ वाक्यं तु भिद्यते' ॥ बहुषु गवादिषु चोदकप्राप्तेषु एका दद्यादिति विहितं किं तदेकमित्यनिर्द्दिष्टं गा-

१ निर्वृत्तिर्गम्यते इति पा०।
२ निवर्त्तिका इति पा०।

च्चोदकप्राप्तिषु यत्किंचिदिति गम्यते तत्र गामित्यश्वादीनामप्युपलक्षणार्थं स्यात्, गोरपि वा पूर्वं प्राप्तेः पाक्षिकोऽनुवादः स्यात्, न चैतदुभयमपि न्याय्यम्। अथ त्वेकां दद्यात्तां च गामिति विधीयते ततः प्राप्तक्रियाऽनुवादेनानेकार्थविधानाद्वाक्यं भिद्येत, यदि तु गां दद्यादिति गौरेव दक्षिणा दाने विधीयते ततस्तस्याश्चोदकप्राप्तैव द्वादशशतसङ्ख्या परिच्छेदिका प्राप्नोतीति पञ्चैकशब्दावनर्थकौ स्यातां विधाने वाक्यभेदः, अथ धेनुवद्द्विपञ्चैकसङ्ख्या गोविधानादेकशब्दोऽनुवादः तथाऽप्यानर्थक्यं पञ्चशब्दस्त्वननुवाद एव, तस्मादेकशब्दानर्थक्यपरिजिहीर्षया श्रुतिलक्षणामपि क्रियासम्बन्धमविधाय वाक्यलक्षणो गोसङ्ख्यासम्बन्ध एव विधीयते। यद्वा भवतु सङ्ख्ययोर्दानेनैवान्वयः तथाऽपि ते प्रातिपदिकाभिहितसङ्ख्यात्वसाम्याद्द्वादशशतसंख्यास्थाने निविशेते, सा च प्रकृतौ गोपरिच्छेदनेनोपक्षयतीति तस्यानपतिते एकपञ्चसंख्ये गामेव परिच्छिन्द्यातामित्यश्वादीनामनिवृत्तिः ॥

सायस्के त्रिवत्सेन सर्वेषां क्रयार्थानां बाधाधिकरणम्।

सू० त्रिवत्सश्च ॥ १९ ॥

त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयण इत्यत्र तु साण्डानुवादेन त्रिवत्सविधौ सत्यानीदामीपरिष्यपि प्रसङ्गात्सोमक्रयण एव त्रिवत्सो विधीयत इति सर्वाणि क्रयद्रव्याणि निवर्तन्ते इति विशेषः ॥

अश्वमेधे प्राकाशाविध्वनेनाध्वर्युभागबाधाधिकरणम्।

सू० प्राकाशौ तथेति चेत् ॥ २० ॥

अश्वमेधे श्रूयते "प्राकाशावध्वर्यवे ददाती"ति, तत्र संशयः किं प्राकाशौ कृत्स्नस्य क्रतुदक्षिणस्य निवर्तकौ? उताध्वर्युभागस्य निवर्तकावि?ति, यदि प्राकाशौ ददातीति सम्बन्धः ततः कृत्स्नस्य, अथ प्राकाशावध्वर्यव इति ततस्तद्भागस्यैव तत्र "तद्दानन्तर्यसमाप्तं बाधित्वाऽध्वर्युसङ्गमम्। द्वितीयाश्रुतिसामर्थ्याद्ददातीति क्रियान्वयः ॥ दानस्य चोदकप्राप्तमुद्दिश्यते न चोद्देश्यमध्वर्युणा स्वयं विशेष्टुं, तस्मादध्वरं युङ्क्ते इत्येवमध्वर्यु-शब्दं कथंचिदृत्विङ्मात्रे व्याख्याय दानमात्रे प्राकाशविधिरिति

कृत्स्ननिवृत्तिः, उच्यते ऽध्वर्युसम्बन्ध एव प्राकाशयोरिह विधीयते, अथवा पूर्वं दानं द्वाभ्यां विशेषितम् अध्वर्यु-शब्दस्यानर्थक्यभयाच्च दानमात्रे विधानम्, अतः क्रियान्वयनिमित्तो यः पश्चात्तनः सम्प्रदानस्याध्वर्योः सम्प्रदेयभूतयोश्च प्राकाशयोर्मिथः सम्बन्धः स एव विधीयते? अथ वा ऽध्वर्यु-शब्दस्यानर्थक्यपरिजिहीर्षयैव दानान्तरमेवापूर्वमध्वर्युप्राकाशविशिष्टं विधीयते तेन च दृष्टार्थत्वादध्वर्य्वानतिसिद्धेस्तद्द्वारा प्राकृतो निवर्त्तेत इति न कृत्स्ननिवृत्तिः ।

उपहव्ये अश्वेन कृत्स्नक्रतुदाक्षिण्यस्य बाधाधिकरणम् ।

सू० धेनुवच्चाश्वदक्षिणा स ब्रह्मण इति पुरुषापनयो यथा हिरण्यस्य ॥ १८ ॥

उपहव्यो निरुक्त इत्युपहव्यसञ्ज्ञकमेकाहं विधाय श्रूयते "अश्वः श्यावो दक्षिणा स ह्यनिरुक्तः स ब्रह्मणे देय" इति, किमयमश्वो ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः किं वा कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्येति? तत्र ब्रह्मणे देय इति वचनाद् ब्रह्मणे दीयमानस्तस्यैवानतिं कुर्वंस्तद्भागमेव निवर्त्तयति प्राकाशवदध्वर्युभागं पुरुषान्तराणां चानत्यर्थं चोदकप्राप्तं दाक्षिण्यं दातव्यमेवेति प्राप्ते ब्रूमः द्वे ह्येते वाक्ये क्रतुसंयुक्तमेकम् अश्वः श्यावो दक्षिणेति पुरुषसंयुक्तमपरं ब्रह्मणे देय इति तत्र पूर्वेण वाक्येनास्मिन् क्रतावश्वो दक्षिणेत्यश्वेनानतिः कार्येति विहिते यदन्यदस्मिन् क्रतौ चोदकेनानत्यर्थतया प्राप्तं तत्सर्वं धेनुन्यायेन निवर्त्तते स चाश्वः क्रतौ भृतित्वेन विहितः सर्वेर्त्विजां दातव्यः प्राप्तः सन्नुत्तरेण वाक्येन पुरुषान्तरेभ्यो ऽपनीय ब्रह्मणे दीयते तेन पुरुषान्तराणां विनैव दक्षिणया प्रकारान्तरेणानतिः कर्त्तव्येति कृत्स्ननिवृत्तिः ॥

ऋतपेये सोमचमसेन कृत्स्नक्रतुदाक्षिण्यबाधाधिकरणम् ।

सू० तथा च सोमचमसः ॥ १९ ॥

ऋतपेये श्रूयते औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा सप्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देय इति, तत्र पूर्ववत्सर्वपूर्वोत्तरपक्षता, का पुनर्विशेषाशङ्का पूर्वत्र द्वे एव वाक्ये इह त्वेकमिदं वाक्यम् अतः प्रथमं क्रतुसंयोगा-

भावाद् ब्रह्मभागस्यैव निवृत्तिरिति विशेषाशङ्का, यद्यप्येकं वाक्यं तथाऽपि दक्षिणासंयोगात्सर्वनिवृत्तिरिति केचिदेवं वर्णयन्ति न त्वेतद्युक्तम् यत्रापि द्वे एव वाक्ये सोमचमसो दक्षिणेत्येकं स ब्रह्मणे देय इत्यपरं स्पष्टमेवातो नायं विशेषः, सिद्धान्तोऽप्ययुक्तः सति ह्येकवाक्यत्वे ब्रह्मभागस्यैव निवृत्तिः स्यादिति वक्ष्यामः, तस्मादेवं वक्तव्यम् अत्र हि केषां चिद्दक्षिणाद्रव्याणां प्रतिषेधः श्रूयते असौ सत्यां प्राप्तौ घटते तस्मान्नूनं सोमचमसः स र्वस्यानिवर्त्तक इति विशेषाशङ्का सोमचमसस्तुत्यर्थोऽयमर्थवादो यत्पशून्दद्यात्सोऽनृतं कुर्यादित्यादिनै प्रतिषेधः तस्मात्पूर्ववत्सर्वनिवृत्तिः ॥

सोमचमसेन कृत्स्नदक्षिणा पुरुषान्तरयोरन्यतराधिकरणम् । सू॰ यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥ २० ॥

सू॰ " सर्वं वा पुरुषापनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात्" इदं सूत्रद्वयं पूर्वाधिकरणप्रयोजनकथनार्थत्वेन व्याख्याय पुनरन्यथा व्याख्यातं सोमचमसो ब्रह्मणे दक्षिणा देय इत्येकमिदं वाक्यमिति कृत्वा चिन्त्यते यद्येकं वाक्यं तदाऽपि किं कृत्स्नस्य क्रतुदक्षिणस्य निवृत्तिः? उत ब्रह्मभागस्यैवेति दक्षिणासंयोगात् दक्षिणायाश्च चोदकेनैकत्वप्राप्तत्वात्तत्संयुक्तश्चमसः सत्यपि ब्रह्मसंयोगे कृत्स्नां दक्षिणां निवर्तयेत्, इतरथा हि ब्रह्मभागे दक्षिणावयवे दक्षिणा-शब्दो लक्षणया स्यात्, तस्माद्दक्षिणासंयोगात्कृत्स्ननिवृत्तिः, ब्रह्मसंयोगाच्च पुरुषान्तरापनय इत्येवमुत्सूत्रं पूर्वपक्षं कृत्वा यदि तु ब्रह्मण इति सिद्धान्तो वर्णयितव्यम् एकवाक्यत्वे ब्रह्मभागस्यैव निवृत्तिः ब्रह्मणे दक्षिणात्वेन सोमचमसो देय इति न खल्वेकं वाक्यं सोमचमसः कृत्स्नदक्षिणा नान्यस्मोऽपि तु ब्रह्मणे देयो नान्येभ्य इत्यर्थद्वयं शक्नोति विधातुं भिद्येत हि तथा वाक्यन्तस्माद्दक्षिणावयवे ब्रह्मभागे दक्षिणा-शब्दमङ्गीकृत्य तत्रैव सोमचमसो विधातव्यः । किं च दक्षिणा-शब्दो भृतिवचनः स च कर्मापेक्षयाऽपि प्रवर्त्तते यस्मिन् कर्मणीयं भृतिरिति, कर्त्रपेक्षयाऽपि प्रवर्त्तते यस्य पुरुषस्य कुर्वाणस्येयं भृतिरिति, तदिह यदि द्वे वाक्ये ततो यत्पुरुषविशेषासंयुक्तं तत्प्रकरणात् क्रतुना सम्बध्यमानं क्रत्वपेक्षयैव दक्षिणात्वं

चमसस्य विदधत् क्रतुगतं कृत्स्नं दाक्षिण्यं निवर्त्तयेद्, यदा पुरुषविशेष-संयुक्तमेकं वाक्यं तदा तदपेक्षयैव दक्षिणात्वं चमसस्य विदधत्तद्भागमेव निवर्त्तयति, तद्भागश्च यद्यपि कृत्स्नापेक्षया दक्षिणावयवस्तथाऽपि ब्रह्मापेक्षया भूतित्वान्मुख्यैव दक्षिणेति न लक्षणाप्रसङ्गः तस्मादेकवाक्यत्वे ब्रह्मभागस्यैव निवृत्ति सर्वं वा पुरुषापनयादिति कृत्वा चिन्तोद्घाटनम् ॥

वाजपेये रथस्य भाग नियामकताधिकरणम् ।

सू० यजुर्युक्ते त्वध्वर्योर्दक्षिणाविकारः स्यात् ॥ २१ ॥

वाजपेये "सप्तदश रथा सप्तदश दास्य" इति दक्षिणा विधाय श्रूयते "यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाती"ति तत्र संशयः किं यजुर्युक्तो रथोऽध्वर्युभागं निवर्त्तयेद्? इति तत्र 'प्राकृतांशवद्यजुर्युक्तं स्यात्तद्भागस्य बाधकं । न चायं बाधकस्तस्य प्राप्तस्य नियमो ह्यसौ ॥ प्राकृतो ह्यपूर्वोऽत्राध्वर्व्यन-तिकरत्वेन विधीयमानो युक्तं तत्र यत्तद्भागं प्राकृतं बाधेत इति, इह तु सप्तदशरथा द्रव्यान्तराणि च वाजपेयस्य दक्षिणात्वेन विहितानि इति तत्र यजुर्युक्तस्यापि रथस्य प्राप्तमेव दानं तत्त्वध्वर्यवेऽन्यस्मै वा कस्मैचिद्दातव्य मध्वर्योर्नियम्यते, ततश्च नायमर्थः यदध्वर्यवे ददाति तद्यजुर्युक्तं रथमिति किं तर्हि यजुर्युक्तं यद्ददाति तदध्वर्यवे इति तस्य च द्रव्यान्तरसहितस्यैव दानं प्राप्तमिति तादृशस्यैव नियमाच्च देयान्तरनिवृत्ति, अध्वर्युभागे तु यथा प्राप्ते यजुर्युक्तो नियम्यते ॥

इति शास्त्रदीपिकायां दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पाद आरभ्यते ॥

आग्न्यादौ नारिष्टहोमादिभिर्नक्षत्रेष्ट्यादीनां समुच्चयाधिकरणम् ।

सू० प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् कर्मसंस्कारं विकृतावधिकं स्यात् ॥ १ ॥

नक्षत्रेष्टौ श्रूयते "सोऽ[1]नुजुहोती"ति तत्र मन्त्रा आम्नाता "अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा" इत्येवमादयः सन्ति च प्रकृतौ नारिष्टहोमा-

---

१ सोऽत्र जुहोतीति पा० ।

तत्र संशयः किं वैकृतैरुपहोमैः प्राकृता नारिष्टहोमा बाध्यन्ते ? किं वा समुच्चय ? इति, तदर्थं च किं वैकृताः प्राकृतानां कार्यं वर्त्तन्ते नेति तत्रोपहोमाः कार्यमपेक्षमाणाः होमत्वसामान्यात्प्राकृतहोमकार्य उपस्थिते तत्रैव विधीयन्ते, तस्मिंश्च कार्ये प्रत्यक्षश्रुतैरुपहोमैर्निर्वर्तिते[1] तत्कार्यकराः प्राकृता निवर्त्तन्ते शरैरिव कुशा इति प्राप्ते ब्रूमः—"सति प्राकृतकार्यत्वे भवेद्बाधो न चास्ति तत् । साधारणं न होमत्वं तस्योपस्थापनक्षमम्" ॥ सर्वसाधारणं हि होमत्वं न नारिष्टकार्यमुपस्थापयितुमर्हति, विधीयमानस्य तु होमविशेषस्य दूरापास्तमेव तदुपस्थापकत्वमदृष्टार्थत्वाच्च होमानां प्रमाणान्तरमपि तत्कार्यकरत्वे नास्ति, न च प्रत्यक्षश्रुतैरुपहोमैर्निराकाङ्क्षा विकृतिः प्राकृतमित्यभावं नापेक्षत इति वाच्यं सन्निपातिना द्रव्यदेवतासंस्काराणामलाभे कथंभावस्यापरिपूर्णत्वात्, तस्मादुभयेषामभ्युच्चयः स्यादतिदेशोपदेशाभ्यामवगतत्वात्, यदुक्तमाद्येऽभ्युच्चयं वक्ष्याम इति तदिदं शरास्तु बर्हिः शब्दलक्षिते कुशकार्ये विहिता युक्तं यत्कुशान्बाधन्ते तदिदमुक्तं "चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत प्रकृतिसन्निधाना"दिति । यद्वाऽधिकरणान्तरमिदम् उभयोः कुशशरयोः प्रमाणावगतत्वात्समुच्चयः प्राकृतकार्यत्वाच्च निवृत्तिः, एवं वा वाजपेये श्रूयते "रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोती"ति प्रकृतावुपावर्तध्वमिति मन्त्रेण दर्भाभ्यां स्तोत्रोपाकरणं तदिह किं रथो दर्भयोर्निवर्तकः घोषश्च मन्त्रस्य ? उत रथस्य घोष उभयोर्निवर्तकः ? इति संशयः, तदर्थं च किमयं समाहारद्वन्द्वो रथेन घोषेण चे?ति किं वा षष्ठीतत्पुरुषः ? तत्र षष्ठीसमासपक्षे पूर्वपदस्य लक्षणा स्यात्, अतः समाहारद्वन्द्वः तेन रथो घोषश्च द्वयमुपाकरणसाधनं तत्र रथो द्रव्यत्वसामान्यात् दर्भयोर्निवर्तकः, घोषस्तु मन्त्रस्य शब्दत्वसामान्यात् एवं च नावश्यं रथस्यैव घोष आदर्तव्यः घोषस्याविशेषणात्, येन केन चिदपि घोषेण कार्यसिद्धिरिति प्राप्ते ब्रूमः—इतरेतरयोगद्वन्द्वे पदद्वयमपि श्रुतिवृत्तं स्यात्तथा तु रथघोषाभ्यामिति द्विवचनं स्यात्, समाहाराश्रयणे तु द्वे अपि पदे लक्षणार्थे

१ निर्वर्तिते इति पा ।

महाव्रते ऋत्विगुपगानस्य पत्न्युपगानेन समुच्चयाधिकरणम् ।

सू० उपगेषु[१] शरवत्स्यात्प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ॥ ५ ॥

गवामयने महाव्रतं नामैकाहः, तत्र दिक्षु दुन्दुभयो वदन्तीत्यादि विधाय श्रूयते पत्न्य उपगायन्तीति प्राकृतं च सामगानमृत्विजश्चोपगातारः प्राप्ताः तत्र पत्न्य उपगायन्त्यः किं सामगानस्योपगातॄणामृत्विजां निवर्तिकाः? किं वा दुन्दुभ्यादिवादित्रनादानुपगायन्त्यो भिन्नविषयत्वादृत्विजामनिवर्तिकाः? इदमपरं सन्दिह्यते किं गानस्योपचय उपगानम्? उतोपचयात्मकं गानमुपगानम्? इति, तत्र गानस्योपचय उपगानं गान-शब्दश्च शारीरेष्वेवेति प्रसिद्धः, तस्माद्गानस्योपचयं पटहवीणादिभिः कुर्वन्त्य ऋत्विजां निवर्तिकाः? भवतु वोपचयात्मकं गानमुपगानं तथाऽपि गायतेः शारीरगीतिवचनत्वाच्छारीरमेवेदमुपगानं तच्छारीरस्योपचयो भवति समानजातीयत्वात्, अतः सामगानस्यैवोपगाने पत्न्यो वर्तेन्त इति ऋत्विजां निवृत्तिः—उच्यते नायमेकान्तः यच्छारीर एव गायतिरिति तन्त्रीगानेऽपि प्रयोगात्, ततश्च यद्यपि गानस्येदमुपगानं तथाऽपि दुन्दुभ्यादीनां गानानामनन्तरविहितानां विपरिवर्तमानानामिदमुपगानं पत्नीभिः कर्तव्यम् अपि चोपचयात्मकं गानमुपगानं सामानाधिकरण्यलाभात्, तच्च काण्डवीणादिभिः क्रियमाणं न कथंचिच्छारीरं सम्भवति तेन वादित्रादिकमिदमुपगानं तस्यैवोपचय इति दुन्दुभ्यादीनां गानानां समानजातीयत्वात्प्रत्यासत्त्वाच्च तेषामेवेदमुपगानं पत्न्यः कुर्वन्तीति न सामविधायिनामृत्विजां निवृत्तिः ॥

अञ्जनाभ्यञ्जने नवनीताभ्यञ्जनस्य गौग्गुलवाभ्यञ्जनादिभिः समुच्चयाधिकरणम् ।

सू० संस्कारे चान्यसंयोगात् ॥ ६ ॥

अस्त्यञ्जनाभ्यञ्जनं नाम सत्रं तत्र श्रूयते गौग्गुलवेन प्रातः सवनेऽभ्यञ्जत इत्यादि तत्किं प्राकृतस्य नवनीताभ्यञ्जनस्य निवर्तकं नेति संशये दृष्टार्थत्वात् अञ्जनाभ्यञ्जनयोः प्राकृतस्य वैकृतेन निवृत्तिः, सत्यं,

१ उपगेष्विति ।

दृष्टार्थमभ्यञ्जनं तथाऽपि नैकार्थ्ये नवनीताभ्यञ्जनस्य स्नेहनार्थत्वाद्गौगुलवादेस्तु चन्दनानुलेपनवद्धृतीकरणार्थत्वात्, न च प्राकृतेऽभ्यञ्जने गुणविधिः प्रातःसवन इति च गौगुलवेनेति चानेकगुणश्रवणात् ॥

महाव्रते श्रयनवाससः तार्प्यादिभिः समुच्चयाधिकरणम् ।

सू० आच्छादने त्वैकार्थ्यात् प्राकृतस्य विकारः स्यात् ॥ ७ ॥

महाव्रते श्रूयते "तार्प्यं यजमानः परिधत्ते दर्भमयं पत्नी"ति तत्र संशयः किं तार्प्यं दर्भमयञ्च चोदकप्राप्तस्याहतस्य वाससो निवर्त्तकं ने?ति तत्र कौपीनाच्छादने परिदधातीति प्रयुज्यते तस्मिंश्च तार्प्येण कृते तत्कार्यस्याहतस्य निवृत्तिः, नैवं कम्बलं परिधत्त इत्युपरिवासस्यापि दर्शनात् तार्प्यदर्भमययोश्च कौपीनाच्छादने ऽनीवायोगस्याप्रयाप्यावारप्राप्तस्योत्तरीयस्य स्थाने विधीयते । किं चाधिकमिद तार्प्यादिपरिधानं वासांसि विध्वंसयतीति वासोबहुत्वानुवाददर्शनात्, तस्मादुपरिधारणे तार्प्यादिविधिरित्याहतस्यानिवृत्तिः ॥

महाव्रते रथन्तरादिसामां श्लोकादिसामभिः समुच्चयाधिकरणम् ।

सू० सामस्वर्थान्तरश्रुतेरविकारः प्रतीयेते[1] ॥ ८ ॥

तत्रैव श्रूयते 'श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुवीतेति अनुश्लोकेन पश्चादि"त्यादि तत्र श्लोकादिभिः सामभिः प्राकृताना गायत्रादिसाम्नां निवृत्तिर्ने वे'ति सन्देहे स्तुत्यर्थत्वाद्विवृत्तिः स्यादेवं यदि प्राकृतस्तुत्यनुवादेन सामान्तरं विधीयेत न त्वेवमस्ति, न हि प्राप्तस्तुत्यनुवादेन सामान्तरं पुरस्तात्सदस इति च देशान्तरं शक्यं विधातुम्, अतः स्तुतिरेवात्र विधेया, सा चादृष्टार्था न प्राकृतीनां निवर्तिका भवितुमर्हति एकार्थत्वानवगमात् तदेतद्गतप्रायं विस्पष्टीकरणार्थम् उत्तरविवक्षया वा अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात्प्राकृतस्य विकारः स्यात् क्वचिच्छ्रूयते कौत्सं भवति काण्वं भवति वसिष्ठस्य जनित्रे भवतः क्रोश्चानि भवन्तीति किं कौत्सादीनि सामानि प्राकृताना

[1] प्रतीयेतेति पा० ।

प्राकृतीषु चत्वारावप्राप्ति असत्याञ्च प्राप्तौ कथं परिसंख्या तस्मा द्विधिरेव गायत्र्यादिष्वाश्रयस्य नैतदेव कौत्सं भवतीत्यादिषु साम- मात्रमुपदिश्यते तद्योनिभूतायास्तृचो नोपदेशेन नातिदेशेन प्राप्ति, यदि परमक्लृप्तकल्पनाभयादध्ययनसिद्धरूपान्यथाभावभयाच्च स्वयोनावेव गी यते तच्चायुक्तं प्राकृत्यो हि ऋच प्रकृतौ क्रमप्रकरणाभ्यामङ्गत्वेनावधा रिताः सामानि च प्रतिसंस्कार्यत्वात्प्रधानभूता इहापि स्तोत्राङ्गत्वेनाति देशतः प्राप्ता न शक्यन्ते बाधितुम्, अतः प्राकृतीष्वेव ऋक्षु प्रत्यक्षश्रुताऽन्या गम्यमानानि च सर्वाण्यपूर्वाणि सामानि गेयानीति प्राप्ते आश्रये परि सङ्ख्यार्थमेव वचनम् एवमेवकारः समर्थितो भवति एवश्रयान्तरस्य तु यथा स्वयोनावेव स्याद् नेत्तरयोश्च गानं तथा वक्ष्याम तस्मात्प्रथमानेव्या चायोद्वायेः ॥

यागादौ विधिशब्देनैव देव ताभिधानाधिकरणम् ।

सू० विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्या त्तेन चोदना ॥ १९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते आग्नेयोऽष्टाकपाल इति बहूनि चाग्नेरभि धानानि अग्निः शुचिः पावक इत्यादीनि तत्र तद्वाचिषु नियमेषु येन केन चिच्छब्देनाग्नेरभिधानं कर्तव्यम्? उत विधिगतेनैवाग्निशब्देने?ति 'तत्र देवतायां विधायाग्नेश्चोदना विनिवर्तते । प्रयोगकाल उद्देशो येन केनापि सिध्यति । अन्यथा देवताकर्तव्य इत्यस्याश्चोदनार्थे तस्य शब्देनोद्दि श्यमानस्य देवतात्वमिति प्रयोगावस्थाया शब्दोच्चारणमापतति तदि यमे तु नास्ति प्रमाणं पावक-शब्देनापि ह्युद्दिश्यमाने चोदनाभिहितम् ग्नेर्देवतात्वं सम्पादितमेव भवति, तस्मादनियम इति प्राप्ते केचिदाहु-सत्यमर्थस्यैव देवतात्वं चोदनयोच्यते तस्य त्विदमेव देवतात्वं यच्छब्देनोद्देशः तेन तच्छब्दोच्चारणमेव पुरुषस्य व्यापारः तद्व्यापारे चासौ नियोक्तव्यः तेनार्थस्यापि देवतात्वमुक्त्वा तच्चोदिता पर्यवस्यन्ती चोदना शब्दोच्चारणं पावकादिष्वप्राप्तिः तस्मात् आश्रयाद्वा विधिग तस्य शब्दस्य सन्निहितस्य परित्यागे कारणाभावात्तदुच्चारणमेव विधौ

यते न शब्दान्तरस्य चासन्निहितत्वात्, तस्माद्विधिशब्दनियम इति अस्मिंस्तु पक्षे स्यादपि कथंचिद्विधिशब्द एव नियमः किं तु यत्र पर्यायेण शब्दद्वयेन देवताविधिः यथाऽग्नये पावकाय निर्वपेदग्नये शुचय इति तत्र द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यामेकमर्थमभिधाय तस्य देवतात्वे विहिते शब्दाकाङ्क्षावेलायामुभयोः शब्दयोः सन्निहितत्वेऽप्येकेनैवार्थस्योद्देशसम्भवादपेक्ष्यमाणविशेषत्वे विकल्पेनान्यतरस्यैवोपादानं स्यात् न द्वयोः, न हि निरपेक्षयोरेककार्ययोः समुच्चयः, नन्वेकेनैव वाक्येन विधानात्समुच्चयः सिद्ध्यति, स्यादेव यदि प्रथमोपनिपात एव शब्दस्वरूपं वाक्यार्थान्वयि स्यात्, अर्थसमर्पणेन तु चरितार्थौ शब्दौ पश्चादाकाङ्क्षावशादुह्यमानावेकैकशस्तदाकाङ्क्षापूरणसामर्थ्याद्विकल्पेनैव ग्रहीतव्यौ । अथैकेनैवार्थस्य देवतात्वं सिद्धे द्वितीयः शब्दः स्वरूपपर इत्युच्यते तथा सति तस्यैवोच्चारणं स्यान्नेतरस्यार्थसमर्पणेन चरितार्थस्य, अथैवमादिषु शब्दस्यैव वाक्यार्थान्वयित्वं तथा सति सर्वत्रैवमेव सिद्धान्तयितव्यम् अवश्यं ह्यत्र शब्दोच्चारण एव पुरुषो नियोक्तव्यः तत्र किमित्यर्थस्य देवतात्वं विधाय पश्चाच्छब्दोच्चारणं विधीयते प्रथममेव शब्दस्वरूपं वाक्यार्थान्वयित्वेन विधीयते तद्विधानेन चार्थस्य देवतात्वं प्राप्तमेवानूद्यते, येन हि शब्देनोद्दिश्य हविस्त्यज्यते तस्यार्थस्य देवतात्वं भवति, तस्माच्छब्दोच्चारणेन तस्यैव विधानान्न पर्यायप्रसक्तिः ॥

अतिदेशस्थलेऽपि विधिशब्देनैव देवताभिधानाधिकरणम्

सू० तथोत्तरस्यां ततौ तत्प्रकृतित्वात् ॥ १३ ॥

सौर्यादिषु विकृतिषु चिन्त्यते चोदकप्राप्तेषु उज्जि(१)त्यादिनिगमेषु किं विधि-शब्द एव वक्तव्यः? उतादित्या दशब्दा अपी? ति संशयः, तत्र विधिवाक्ये हविस्त्यागमात्रे सूर्य-शब्दो विधीयते नोज्जित्यादिषु निगमेषु प्रकृतौ तूज्जित्यादिष्वग्नि-शब्द एव पठित इति तदाश्रयणम्, इह त्वमति पाठे येन केनचिदुपलक्षणमिति प्राप्ते ऽभिधीयते प्रकृतावग्नि-शब्दो

१ जित, भजि, इत्यपि पुस्तकान्तरे पाठो दृश्यते ।

न यागरूपेण सम्बध्यते किं तर्हि यागकरणके भावनापरनामधेये प्रयोगे भावनया ह्यङ्गानि सम्बध्यन्त इति, सप्तमनवमाध्याययोर्व्याख्यातं, तेनाग्नि शब्दयुक्तः प्रयोगः कर्तव्यः स कियत्कृत्वः केषु च प्रदेशेषूच्चारयितव्य इत्यपेक्षायां याज्यानुवाक्यापाठादुज्जित्यादिपाठाच्च तावत्कृत्वस्तेषु च प्रदेशेषूच्चारणीय इति गम्यते विकृतावपि सूर्यशब्दः प्राकृतस्याग्निशब्दस्य स्थाने निविशमानस्तेषु प्रदेशेषु वक्तव्यो भवति, तस्माद्विधि-शब्द एव सर्वेषु निगमेषु विकृतिष्वपि वक्तव्यः ॥

आधाने ऽग्नेः सगुणेनाभिधानाधिकरणम् ।

सू० प्राकृतस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभिधानं स्यात् ॥ १४ ॥

अग्न्याधाने पवमानेष्टयः अग्नये पवमानाय अग्नये पावकाय अग्नये शुचय इति तत्र संशयः तद्वाचिषु निगमेषु किमेक एवाग्नि-शब्दो वक्तव्यः ? किमुभौ शब्दौ वक्तव्यौ अग्नये पवमानाय निर्वपाम्यग्निं पवमानमावहाग्ने पवमानस्याहमुज्जितिमनूज्जेषमिति "तत्रैकेनार्थनिर्देशसिद्धेर्नोच्चारणं द्वयोः । स चाग्निशब्द एवैकस्तेनादृतानुषङ्गात्" स्याद्वा यदि प्रथममग्निं विधाय पश्चाद्गुणाश्रयणं भवेत्, शब्द एव तु भावनाङ्गत्वेन विधीयत इत्युक्तं, तस्मादुभयोर्विधानादुभौ वक्तव्यौ ॥

आधानाग्न्योर्निर्गुणेनाभिधानाधिकरणम् ।

सू० वृधन्वत्पवमानवद्विशेषनिर्देशात् ॥ १५ ॥

प्रकारेण देवताया बुधन्वत्ता विहिता भवति, तस्मात्सगुणमभिधानं कर्तव्यं नैतदेवं मन्त्रान्तराण्यप्यग्निलिङ्गानि सोमलिङ्गानि च प्रकरणे विद्यन्ते, तत्र मन्त्रविशेषनियमार्थं वचनमुपपन्नं तेन मन्त्रद्वारेण बुधन्वत्ताऽऽज्यभागस्य विधीयते न चाहत्याग्नेर्बुधन्वत्ता विधीयते तद्धितार्थे वृत्तस्योपसर्जनीभूतस्याग्नेर्विशेषणत्वेन विशेषणान्तरासहत्वात् मन्त्रमेव चाऽऽग्नेय-शब्देन निर्दिश्य तस्यैव बुधन्वत्ता साक्षाद्विधीयते, एवं चोदकप्राप्ता देवता न विकृता भवति ॥

गवानुबन्धनप्रपदाज्यहोमयोर्विधिशब्दाभ्यामेव उस्रावनस्पतिशब्दाभ्यामभिधानाधिकरणम् ।

सू० विधिनिगमभेदात्प्रकृतौ तत्प्रकृतित्वाद्विकृतावपि भेदः स्यात् ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते गौरनुबन्ध्य इति तत्राग्नीषोमीयस्य पशोः छागस्य वपाया मेदस इति मन्त्रश्चोदकेन प्राप्तः तत्र मन्त्रान्तरमाम्नातम् "उस्राया वपाया मेदस" इति तत्र संशयः, किं गोशब्दादन्येन येन केनचिदभिधानं कर्तव्यं ? उतोस्रा-शब्देनैवेति तथा पशौ वनस्पतिं यजतीति श्रुतं स्विष्ट-कृद्विकारश्च वनस्पतिः, तत्र निगमेषु किं विधिशब्दादन्येन केन चिदभिधानम् ? उत विधिशब्देनैवेति किं प्राप्तमुभयत्रापि विधिशब्दादन्येन येनकेनचित्तदभिधानं तत्र निगमे स्यात् प्रकृतौ विधिनिगमभेदात् पशुशब्देन विधिः, छागशब्देन निगमः तथा स्विष्टकृच्छब्दको विधिः अग्निं स्विष्टकृतं यजतीति निगमस्त्वस्विष्टकृच्छब्दकः ये दैव्या ऋत्विजस्तेऽभिरग्न इति, यच्च प्रकृतौ श्रुतं तद्विकृतौ कर्तव्यम्, तस्मात् गोशब्दादन्येनाभिधानं, तदपि येन केन चित् शब्देन उस्राया वपाया मेदस इति च पाठमात्रं न विधिरस्ति तथा वनस्पतावपि विधिशब्दादन्येन येन केनचिदभिधानमिति मन्यते-उच्यते प्रकृतावार्थिको विधिनिगमभेदो न वाचनिकः न चार्थिकं चोदकः प्रतिदिशति, तेनानुबन्ध्याया द्रव्यत्वाद्विधिशब्दनियमाभावे विधिशब्देनाऽन्येन वा येन केनचिदभिधाने प्राप्ते प्रकरणाम्नानादुस्रा-शब्दस्य तेनैवाभिधानं वनस्पतौ तु देवतात्वाद्विधिशब्देनैव ॥

अवभृथे अग्नीवरुणयोः अस्विष्टकृच्छब्देनाभिधानाधिकरणम् ।

सू० स्विष्टकृद्देवतान्यत्वे तच्छब्दत्वान्निवर्त्तेत ॥ १७ ॥

अवभृथे श्रूयते "अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजती"ति किं निगमेष्वस्विष्टकृच्छब्दकं वचनमग्नीवरुणावावहे? ति उत स स्विष्टकृच्छब्दकमग्नीवरुणौ स्विष्टकृतावावहे? ति यद्येवा वचनव्यक्तिः स्विष्टकृत्कार्ये अग्नीवरुणाविति ततोऽग्नीवरुणयोर्देवतात्वादस्विष्टकृच्छब्दकम् । अथैव वचन व्यज्यते यत्स्विष्टकृद्गुणेन सगुणा देवता यजति तदाग्नीवरुणौ न केवलमिति ततः स्विष्टकृत्त्वेनाग्नीवरुणयोर्विधानात्सस्विष्टकृच्छब्दकमिति तत्सिद्ध्यर्थमिदं चिन्त्यते किं स्विष्टकृच्छब्दः प्रकृतौ समुदायप्रसिद्ध्याऽग्नौ प्रयुक्तः? उत स्विष्टकरणयोगेने? ति तत्र भूतस्य स्विष्टकरणयोगस्याग्नावभावाद्रूढ्याऽयं शब्दोऽग्नेर्वाचकोऽतोऽनाग्नीवरुणयोः शक्नोति वर्त्तितुमतः कार्यलक्षणार्थः स्विष्टकृच्छब्दः स्विष्टकृत्कार्ये ऽग्नीवरुणौ निर्गुणौ विधीयेते तस्मादस्विष्टकृच्छब्दकं वचनम् उच्यते भूतकालतामात्रासम्भवेऽपि स्विष्टकरणयोगस्य तावत्सम्भवाद्भूतकालतायाः अपि प्रयोगान्तरापेक्षयोपपन्नत्वाच्च समुदायप्रसिद्धौ प्रमाणमस्ति तेन स्विष्टकृद्गुणकावग्नीवरुणौ यष्टव्याविति श्रौत एव स्विष्टकृच्छब्दो न लक्षणा, तस्मात्सगुणयोरेव देवतात्वात्सगुणमभिधानम् ॥

अग्नीषोमीयपशौ सर्वत्रैव प्रयोगे निर्गुणेनाग्निशब्देनाग्नेरभिधानाधिकरणम् ।

सू० सगुणस्य गुणलोपे निगमेषु यावदुक्तं स्यात् ॥ १८ ॥

अग्नीषोमीयपशौ पशुपुरोडाशः तत्र चोदकप्राप्तस्य स्विष्टकृतो गुणलोपः श्रुतः, अग्निं यजतीति किमयं प्रधानमात्रे गुणलोपः? उत सर्वेषु निगमेष्वि? ति प्रधानमात्रे यजतीति लोपश्रवणात् अवशिष्टेषु निगमेषु प्रकृतिवत्स्विष्टकृद्गुणयुक्तमभिधानं प्रयोग एव निर्गुणविधिरिति सर्वत्र गुणलोपः ॥

अनुयाजेषु स्विष्टकृद्यागस्य संस्कारकर्मताधिकरणम्

सू० स्विष्टकृदावापिको ऽनुयाजे स्यात् प्रयोजनवदङ्गानामर्थसंयोगात् ॥ १९ ॥

दर्शपूर्णमासयोस्त्रयोऽनुयाजास्तृतीयः स्विष्टकृद्देवत्यः स किमवा पिकस्यैतरार्द्धात्स्विष्टकृते समवद्यतीत्यस्य स्विष्टकृतः संस्कारार्थः? उताराद् उपकारकः? इति, तत्र 'उभयोर्दर्शशेषत्वाद्विशेषानवधारणात् । न मिथोऽङ्गाङ्गिभावः स्यात्तस्मादारादुपक्रिया ॥ उच्यते देवतास्मरणं ह्यत्र दृष्टमेव प्रयोजनम् । अनूयाजस्य तेनेह न युक्ताऽदृष्टकल्पना ॥ न चादृश्यमाणविशेषत्वम् आवापिकस्य द्रव्यप्रतिपत्त्येष्टदेवतास्मरणेन च कृतार्थत्वाच्चानुयाजिक स्विष्टकृद्देवता संस्कारार्थत्वम्, अनूयाजस्य तु दृष्टप्रयोजनान्तराभावाद् दृष्टकल्पनापरिहारायावापिकस्विष्टकृत्संस्कारार्थत्वमध्यवसीयते ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वाक्यापुरोनुवाक्यया संस्कारकर्मता धिकरणम् ।

सू॰ अन्वाहेति शस्त्रवत्कर्म स्याच्चोदनान्तरात् ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासयोः तिष्ठन्याज्यामन्वाह आसीनः पुरोऽनुवाक्याम् न्वाहेति किं याज्यापुरोनुवाक्योच्चारणम्? अर्थकर्म? उत संस्कारकर्मार्थप्रतिपत्त्यर्थं? मिति, तत्रार्थप्रतिपत्त्यर्थत्वे रूपादेव प्राप्तमुच्चारणं न विधातव्यं तस्माददृष्टार्थं सत्, यद्युच्चारणं विधीयेत रूपादेव तु प्राप्तमुच्चारणम् नूद्य तिष्ठन्नासीन इति गुणविधानाच्च वचनानर्थक्यमतो नादृष्टार्थता ॥

मनोतायाम्प्रदानमायाधिकरणम् ।

सू॰ मनोतायान्तु वचनादविकारः स्यात् ॥ २१ ॥

अग्नीषोमीये पशावस्ति मनोतामन्वाहत्व ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति तत्रैव वेदे वचनं यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुराग्नेय्येव मनोता कार्येति सोऽयं मनोतामन्त्रः किं विकृतिषु वायव्यादिपशुषु यथादैवतमूहितव्यो ऽथाऽविकारेण प्रयोक्तव्यः? इति संशयः, तदर्थं च यद्यप्यन्यदेवत्य इत्येतद्वचनं प्रकृत्यर्थं? मुत विकृत्यर्थं? मिति, तत्र पशोरग्नीषोमदेवत्यत्वात्केवलाग्निदेवत्या मनोता, तत्रासामर्थ्यादुत्कृष्यमाणावचनेनानेन वार्यते, यद्यपि द्विदेवत्यः तथाप्येकदेवत्यैव मनोता तत्र कार्या नोत्कृष्टव्येति, न चानेन वचनेन विकृतिषूहः प्रतिषिध्यते प्रकृतावेवार्थवत्किमिति विकृतिषु कार्यं कुर्यात् वचनेनाव्यापिता मनोता न प्रकृतावदृष्टार्थो येन विकृतिषु नोह्येत

शक्नोति ह्यसावग्निद्वारेण लक्षणया देवताभूतावग्नीषोमौ प्रकाशयितु, तस्मादाग्नेय्यादिषु यथादेवतमूहितव्येति प्राप्ते ब्रूमः "अग्निद्वारेण मन्त्रो यमग्नीषोमौ प्रकाशयन् । अन्तरेणैव वचनं प्रकृतावुपतिष्ठते ॥ न च विकृतिषु सामान्यसम्बन्धोऽस्ति, येन लिङ्गेन केवलाग्निदेवत्याया उत्कर्षं स्यात् तस्माच्चोत्कर्षेऽपि येन तन्निवारणेन प्रकृतावेव वचनं कार्यं कुर्यात्, तस्माद्विकृतिषु यथादेवतमूहे प्राप्ते तन्निवारणार्थं वचनमिति वायव्यादिष्वनूह इत्यग्नि–शब्दस्याबाधः ॥

कण्वरथन्तरस्य स्वयोनौ गानाधिकरणम् ।

सू० पृष्ठार्थेऽन्यद्रथन्तरात्तद्योनिपूर्वत्वादृचां प्रविभक्तत्वात् ।२२॥

वैश्यस्तोमे श्रूयते कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवतीति तत्र संशयः किं कण्वरथन्तरं बृहद्योनौ रथन्तरयोनौ वा गेयम्? उत रथन्तरयोनावेव? उत स्वयोनाविति, तत्र कण्वरथन्तरशब्देन साममात्रं प्राकृतयोः साम्नोः स्थाने विधीयते तद्योनिभूतयोस्त्वृचोः प्रकृतौ क्रमकरणाभ्यामङ्गत्वेनावधारितयोर्हि चोदकेन प्राप्तयोर्नास्ति किञ्चिद्विवर्तकं, तस्मात्तयोरन्यतरत्र गानम् अथ वा कण्वस्य रथन्तरं कण्वरथन्तरमिति यौगिकोऽयं शब्दः रथन्तरशब्दश्चात्र रथन्तरे तद्धर्मातिदेशार्थः, तस्माद्रथन्तरयोनावेव गेयं नैतदेवं कण्वसम्बन्धे प्रमाणाभावात् तस्माद्रूढोऽयं कण्वरथन्तरशब्दो न कण्वस्य रथन्तरम् इत्येवं प्रवृत्तः, तस्माच्च तावद्रथन्तरयोनावेव गेयं, नापि बृहद्योनौ रथन्तरयोनौ वा किन्तु स्वयोनावेव, कस्मात् उत्तरायन्थे तस्यास्तदुत्तरयोश्च पठितत्वात् क्रत्वर्थेष्वुत्तरायन्थ एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयं यद्योन्या तदुत्तरयोर्गायतीति वचनार्थानुष्ठानाय ऋत्विग्विशेषापेक्षया तत्परिज्ञानाय योनय उत्तराश्च प्रतिसाम विभक्ता उत्तरायन्थे पठ्यन्ते नादृष्टार्थं कण्वरथन्तरयोनिरपि तत्रैव पठिता सा यत्र कण्वरथन्तरं तदङ्गत्वेन ज्ञायते तस्मात्स्वयोनौ गेयम्, अत्र चाम्नानसिद्धर्क्परित्याग ऋगन्तरसञ्चारश्च न कल्पितौ भवतः कौत्सादिसाम्नां तु योनिरुत्तरायन्थेन पठितेति तेषां प्राकृतीष्वेव ऋक्षु गानम् ॥

कण्वरथन्तरस्य स्वयोनु त्तरयोर्गानाधिकरणम् ।

सू० कार्यत्वादुत्तरयोर्यथा प्रकृति ॥२३॥

कण्वरथन्तरस्येवोत्तरागाने सशय किं बृहदुत्तरयोरथन्तरोत्तरयोर्वा गानम्? उत स्वयोन्युत्तरयोरपि? तत्र स्वयोन्युत्तरयोरपि गीयमानस्याभा नसिद्धत्वात्यागः प्रगान्तरसस्कारावर्पारहार्यो तद्वर चोदकप्राप्तयोरेव गानमिति मन्यते उत्तरायन्ये पाठस्तु स्वयोनिवदुत्तरयोरप्यविशिष्ट इति स्वयोन्युत्तरयोरेव गानम् ॥

अग्निष्टुति स्तुतशस्त्रयोर विकाराधिकरणम् ।

सू० अग्नाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकार. स्यात् ॥ २४ ॥

अग्निष्टुति श्रूयते आग्नेया ग्रहा भवन्तीति प्रकृतौ नानादेवत्यानि स्तोत्रशस्त्राणि तानि यदि देवतासस्कारार्थानि ततोऽग्निष्टुति यथादेव तमूहितव्यानि तेषा स्वयंकर्मत्व द्वितीये स्थित तस्मादविकार इति द्विती यसिद्धस्यैव प्रयोजनकथनमेतत ॥

चातुर्मास्येषु आज्यशब्दस्या विकारतयाश्चनाधिकरणम् ।

सू० उभयपानात्पृषदाज्ये दध्न स्यादुपलक्षण निगमेषु पातव्यस्योपलक्षणत्वात्[1] ॥ २५ ॥

चातुर्मास्येषु श्रूयते पृषदाज्येनानुयाजान यजतीति सन्ति प्रकृतावाज्यप शब्दयुक्ता निगमा देवानाज्यपानावह स्वाहा देवानाज्यपान्देवाना माज्यपाना प्रियाधामानि देवाआज्यपा आज्यमजुषन्तेति आज्यप-शब्देन च तत्र प्रयाजानुयाजदेवता उच्यन्त अत्र च पृषदाज्येनानुयाजा यष्टव्या तदिह सशय आज्यप-शब्दस्याज्यदधिपानित्येव विकार, ? अथ वा दधि पानि?ति उत पृषदाज्यपानिति अहोस्विदविकारेणैव प्रयोग ? इति यद्यु भय हविस्तत प्रथम पत्र यदि दध्येव ततो द्वितीय यदि पृषदाज्य नाम द्रव्यान्तर हविस्ततस्तृतीय, अथ त्वाज्यमेव हवि तस्य तु पृषत्त्व चित्रता सस्कारमात्र तज्जननाय च दधि सत सिद्धान्त तत्र पृषदाज्य गृह्णाति

१ उपलक्षणादिति पा ।

द्रव्य वा इद सर्पिश्च दधि चेति तुल्यवत्सङ्कीर्तनादुभय हवि. । नन्वेकेन प्रकृतौ देवतोपलक्षिता तेनेह यद्यप्युभय हवि: तथाऽप्येकेन देवतोपलक्ष णसिद्धेर्नोभयादरो यज्ञपतिशब्दवदिति चेत् स्यादेव यदि यज्ञपतिवत्स्वा र्थं हवि: तदपि देवताबदनुष्ठानाद्धि त्विन समत्वमेव तस्मादुभयोपलक्षणम् अथ या द्विरुपस्तृणाति सकृदभिघारयतीत्युपस्तरणाभिघारणवाद्धि दधि· संस्कारार्थमाज्य दध्येव हवि. ततो दधिपानित्येव वक्तव्य, नैतद् द्वय· मपि युक्त ग्रहणे हि दध्याज्ययोस्तुल्यत्व दध्नो वा प्राधान्य गम्यते यागे त्वाज्यमेव पृषत्त्वगुणक कारणत्वेन श्रुत्या विधीयते नोभयं, नापि दधि, यच्च यागद्रव्य तदर्थो ग्रहणसंस्कार तस्माद्ग्रहणे ऽप्याज्यमेव प्रधान तस्य तु पृषत्तासम्पादनार्थं दधि गृह्यते न स्वार्थेनानुपयोगित्वात्, तथाविधे तु दर्धान तुल्यनिर्देश उपस्तरणादियोगेन च प्राधान्यनिर्देशोऽप्यर्थवादमात्र तस्मादविकार: । अन्यात्याह दध्ना चाज्येन द्रव्यान्तर निष्पद्यते तस्य वाचक पृषदाज्य-शब्द:, तच्च हवि. पृषदाज्येनानूयाजान् यजतीति वचनात् तस्मात्पृषदाज्यवानिति वक्तव्य, स्यादेतदेव यदि पृषदाज्य-शब्द. समुदाय वक्त्या द्रव्यान्तरमभिधत्ते न त्वेवमस्ति पृषच्छब्दो¹ हि लोके विचित्रव चन: पृषद्गु: पृषन्मणिरिति तेन पृषदाज्येन विचित्राज्येनेत्यर्थं, तेन प्राकृतस्यैवाज्यस्य हविषश्चित्रता गुणमात्र विधानम्, स च गुण सम्पा· दयितु दधि गृह्यते प्राधान्यनिर्देशोऽप्यर्थवादमात्र हविरेव च प्रकृतावुपल· क्षित न हविर्गुण: अविकारिता तेनाज्यपानित्येवोपलक्षण वोदकानुग्रहश्चे· यमविकाराद्भविष्यति ॥

इति शास्त्रदीपिकाया दशमाध्यायस्य चतुर्थ: पाद. ॥ ४ ॥

अथ दशमाध्यायस्य पञ्चम: पाद आरभ्यते ॥

एकदेशग्रहणे पाद मिश्रकारिता यदपाधिकारम् ।

सू० आनुपूर्व्यवतामेकदेशग्रहणेष्वागम वदन्त्यलोप: स्यात् । १ ॥

---

१ पृषदाज्य-शब्दो दीति वा ।

प्राकृतानां बहूनामेकदेशे विकृतिषूपादातव्ये किमादितो मध्यतोऽन्ततो वा विकल्पेनोपादानम् ? उतादित एवे ? ति संशयः, यथा द्यावापृथिव्य एककपाले आश्विने द्विकपाले वैष्णवे त्रिकपाले प्राकृतानां कपालानामेकदेशग्रहणं तथा एकां सामिधेनीमित्यत्र सामिधेन्येकदेशः, तथा द्विरात्रादिषु द्वादशाहैकदेशः, तत्र विशेषाग्रहणादनियमे प्राप्त उच्यते यः कपालोपधानानां मध्ये प्राचीनः पदार्थः तेन प्रथमः कपाल उपस्थाप्यते तस्यो[1]पस्थितस्य परित्यागे न किंचित्कारणमस्ति तथा तेनापि द्वितीयस्तेनापि तृतीय इत्येवं क्रमेणोपस्थापितेषूपात्तेषु चावशिष्टानि प्रयोजनाभावाल्लुप्यन्ते तथा सामिधेन्यादिष्वपि तस्मादाद्योपादानमन्त्यलोपः ॥

एकत्रिके आद्ये तृचे गानाधिकरणम् । सू० एकत्रिके तृचादिषु माध्यन्दिनच्छन्दसां श्रुतिभूतत्वात् ॥ २ ॥

अस्त्येकत्रिको नाम क्रतुः अथैष एकत्रिकः तस्यैकस्यां स्तोत्रीयायां बहिष्पवमानं स्तुवीत तिसृषु होतुराज्यमेकस्यां मैत्रावरुणस्य तिसृषु ब्राह्मणाच्छंसितः एकस्यामच्छावाकस्य तिसृषु माध्यन्दिनः पवमान, इत्येवमान्तादेका तिस्रश्च स्तोत्रीया व्यतिषङ्गेण कर्त्तव्याः श्रूयन्ते, प्रकृतौ माध्यन्दिनपवमाने त्रयस्तृचाः गायत्रः प्रथमो बार्हतो द्वितीयः त्रैष्टुभस्तृतीयः, तत्रैव चेदं वचनं त्रिच्छन्दा आवापो माध्यन्दिनः पवमान इति, तदिह नवानामृचां मध्ये तिसृषूपादातव्यासु भवति संशयः किं त्रयाणां तृचानामाद्या ऋच उपादातव्या ? उताद्यस्तृचः सकलो ग्राह्य इति, तत्र त्रिच्छन्दस्त्वं श्रुत्या प्रकृतौ विहितं चोदकप्राप्तमनुग्रहीतुं तृचाद्यानामुपादानम् आद्ये हि तृचे गायत्रीमात्रोपसंग्रहात् त्रिच्छन्दस्त्वं हीयते । नन्वाद्यया गायत्र्या द्वितीया गायत्र्युपस्थाप्यते न तु द्वितीयस्य तृचस्याद्या बृहती, सा हि तृतीयया गायत्र्योपस्थाप्यते, तेन पाठक्रमोपस्थापनबलादाद्यस्तृच उपादेयः सत्यं, पाठप्राप्तः क्रमो लोपनीयः श्रुतिप्राप्तत्रिच्छन्दस्त्वानुग्रहायेति प्राप्ते ब्रूमः प्रकृतावियं श्रुतिः अयं पाठ इति बलाबलं

---

१ तस्यापस्थापितस्येति पा० ।

प्राकृतानां बहूनामेकदेशे विकृतिषूपादातव्ये किमादितो मध्यतो ऽन्ततो वा विकल्पेनोपादानम्? उतादित एवे? ति संशयः, यथा द्यावापृथिव्य एककपाले आश्विने द्विकपाले वैष्णवे त्रिकपाले प्राकृतानां कपाला-

ग्नेः धूननार्थाना मन्त्राणा।
मनियमेनोपादानाधिकरणम्।

ं मामिधेनीमित्यत्र सामिधेन्येकदेशः, तथा ...मादनियमे प्राप्त उच्यते यः

बहूनामेकदेशग्रहणे सत्याद्योपादानम्। अन्त्य... ...रुपस्थाप्यते तु प्रकरणपठितानां मन्त्राणामेकदेशग्रहणं यथा ग्रावाधूननार्थानां वस... त्वा पत्मन्नाधूनोमीत्येवमादीनामावपनार्थानां च या जाता ओषधय इत्येवमादीनां सप्तभिराधूनोतीति चतुर्द्दशभिर्वपतीति तत्रापि किमाद्योपादानम्? उतानियम? इति संशये क्रमानुग्रहादाद्योपादाने प्राप्ते बलीयसा प्रकरणेन सर्वेषामङ्गत्वावगमात्सङ्ख्याश्रुतेश्चानियमेन तत्संख्योपादानेऽप्यविरोधात् क्रमबाधेनादितो मध्यतो ऽन्ततो वा सप्तानां चतुर्दशानां चोपादानम्॥

विवृद्धस्तोमकेष्वप्राकृतानां साम्नामागमनाधिकरणम्।

सू॰ स्तोमविवृद्धौ प्रकृतानामभ्यासेन तु संख्यापूरणमविकारात्संख्याया गुणशब्दत्वादन्यस्य चाश्रुतित्वात्॥ ६॥

विवृद्धस्तोमकेषु क्रतुषु एकविंशेनातिरात्रेण प्रजा कामं याजयेदित्यादिषु किं प्राकृतानामेव साम्नामभ्यासेन स्तोमविवृद्धिसम्पादनम्? उताप्राकृतानां साम्नामागमेने? ति सन्देहे अन्येषामश्रवणात्सख्यायाश्च प्राकृताभ्यासेनापि सम्पत्तेरभ्यास एव न्याय्यः, नैवं, संख्या हि पृथक्त्वनिवेशनीस्तोत्रीयागता सम्पाद्या स्तोत्रीया पृथक्त्वसिद्ध्यर्थं सामान्तरागममाक्षिपति, अभ्यासे हि मुख्यपृथक्त्वाभावादसमञ्जसा संख्या स्यात्तस्मादागमः, स च साम्नामेव नर्चां त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यनुष्टुप् च अत्र ह्येवाऽवपन्त्यत एवोद्वपन्तीति वचनेनाऽऽव्यानां गायत्र्याद्याधारत्वनियमादृचा तत्त्वेवापासम्भवादनेनैव वचनेन न्यायप्राप्तोऽप्यागमः पवमानविषय एव कृत इति स्तोत्रान्तरेष्वगत्याऽभ्यासेनैव संख्यापूरणमित्युक्तम्॥

बहिष्पवमाने त्र्यगागमाधिकरणम् । सू° बहिष्पवमाने त्वृगागमः सामैकत्वात् ॥ ७॥

बहिष्पवमानेऽपि किं समागमः ? उतर्गागमः ? इति संशये पूर्वेण न्यायेन सामागमे प्राप्ते ब्रूमः, एकं हि तत्र सामेति ब्रूयात्स्वरसामैव गायतीति वच नात्सामागमो न सम्भवति, न चाभ्यासेनापि सङ्ख्यापूरणं भवति, पराग्बहि ष्पवमानेन स्तुवीतेत्यनभ्यासवचनेन पराक्छब्देनाभ्यासस्य श्रुत्यैव निषिद्ध-त्वात्, तस्मादृगागमः ।

सामिधेनीष्ववशिष्टासामागमेन सङ्ख्यापूरणाधिकरणम् । सू° अभ्यासेन सङ्ख्यापूरणं सामिधेनी मभ्यासप्रकृतित्वात् ॥ ८ ॥

यत्र सामिधेनीविवृद्धिरेकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्येत्यादौ तत्र किं प्राकृतीभ्य एकादशभ्योऽधिकानामागमः ? उत प्रथमोत्तमयोरेवा भ्यासेन सङ्ख्यापूरणम् ? उत यावदुक्तं त्रिरभ्यासम्प्रथमोत्तमयोः कृत्वा ऽवशि-ष्टानामागमः ? इति, संशये सङ्ख्यासामञ्जस्यादेकादशभ्यः प्राकृतीभ्यो ऽति रिक्तानां सर्वासामागमः, नैव प्रकृतौ हि पञ्चदशसु सामिधेनीषु विहितासु एकादशसु सामिधेनीषु पठितासु वचनं त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति सङ्ख्यापूरणं यावद्भवति तावत्प्रथमोत्तमयोरभ्यसितव्यमित्येवपरं, पूरण सङ्ख्याभिप्रायश्च त्रि-शब्दो दृष्टार्थत्वात् त्रित्वस्वरूपपरत्वे हि अदृ-ष्टार्थता स्यात् तस्मात्प्रथमोत्तमयोरभ्यासेन सङ्ख्यापूरणमिति प्राप्ते ब्रूमः स्यादेव यदि पूरणसङ्ख्यायास्त्रित्वस्य च सम्प्रतिपत्तिः स्यात् न त्वेतदस्ति न ह्यवश्यं प्रथमोत्तरयोरभ्यासेन सङ्ख्याया पूर्यमाणायामेकैकस्यास्त्रिर-भ्यासो भवति द्विचतुरभ्यासेनापि तत्पूरणसम्भवात्, तस्मात्त्रिरभ्यास एव तत्र विवक्षितो न यावत्पूरणमभ्यासः तेन विकृतिष्वपि त्रिरभ्यास एव प्राप्तो न यावत्पूरणमभ्यासः तस्मात्प्रथमोत्तमे त्रिरभ्यस्यावशिष्टानामाग्नेयीनां दाशतयीभ्य[1] आगमः किं पुनरागम्यमानानां कर्मसम्बन्धे प्रमाणं न ताव ल्लिङ्गं तस्याग्न्यादिस्वरूपमात्रविषयत्वेन क्रत्वर्थत्वे प्रामाण्याभावात् सर्वत्र हि लिङ्गं यत्किञ्चित्प्रमाणकं क्रतुसम्बन्धसामान्यमपेक्ष्य द्वारविशेष-

[1] दाशतयीनामागम इति पा ।

तु नास्ति प्रत्यक्षो द्विरात्रादिसंयोगः प्रकरणात्तु कल्प्यते तच्च दुर्बलं वाक्यात्, तस्मात्सामान्यवचनेनैव वैकल्पिकीं चोदकप्राप्तिमपेक्ष्य नियम्यमानः षोडशी षोडश्युत्तर इत्यनेन द्विरात्रान्तरेभ्यः परिसङ्ख्यायते तेनाद्विष्टो द्विरात्र एव नियमः, द्विरात्रान्तरेषु तु यथाचोदकं विकल्प एव स्यात् तदिदं वृत्त्यन्तरकारव्याख्यानमधिकरणस्यानुपपन्नमिति मत्वा भाष्यकारेण व्याख्यानान्तरमारब्धं तत्र यः पूर्वस्मिन् व्याख्याने सिद्धान्तः स एव पूर्वपक्षः परिसङ्ख्येति । सिद्धान्तस्तु परिसङ्ख्यायास्त्रिदोषत्वाद्द्विरात्रानसर्वविधिशेषो ऽयं न विधिः परिसङ्ख्या वा, तस्मात्सर्वद्विरात्रेषूत्तरेषामह्ना नियतएव षोडशीसामान्यवचनेन प्राप्तत्वाद्वचनान्तरेणापरिसङ्ख्यातत्वात् ॥

नानाहीने षोडशि ग्रहणाधिकरणम् ।

सू० चतुर्थे चतुर्थे ऽहन्यहीनस्य गृह्यत इत्यभ्यासेन प्रतीयेत भोजनवत् ॥ १४ ॥

षोडश्येव चतुर्थे चतुर्थे ऽन्यहीनस्य गृह्यत इति श्रूयमाणः सन्दिह्यते किमेकस्यैवाहीनस्य चतुर्थे गृहीत्वा पुनस्तस्येवोत्तरस्मिंश्चतुर्थे ऽभ्यासेन ग्रहीतव्य.? उतैकस्याहीनस्यैकस्मिन्नेव चतुर्थे सकृद्ग्रहणं वीप्सा तु नानाभिप्रायेति तत्र नानाऽहीनाभिप्रायत्वे न्यायप्राप्तत्वेन वीप्सानर्थक्यादहीनस्येति चैकवचनश्रवणादेकस्मिन्नहीने चतुर्थे चतुर्थे ऽभ्यास, नैवम् अहीनस्य चतुर्थे इत्युच्यते एकस्य चाहीनस्यैकं चतुर्थमहः । यत्तु चतुर्थाच्चतुर्थं तदहीनस्याष्टमं भवति तत्र एकस्याहीनस्य चतुर्थे गृह्णीयात् तस्मात्सकृद्ग्रहणम्, एकवचनं तु सामान्याभिप्रायं वीप्सा च न्यायप्राप्तानुवादः ।

विकृतौ [illegible] प्राप्ततायाः अधिकरणम् ।

सू० जगत्साम्नि सामाभावादृक्सामतदाख्यं स्यात् ॥ १५ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयात् यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान् यदि जगत्सामाऽऽग्रयणाग्रानिति किमाग्रयणाग्रता ज्योतिष्टोमे विधीयते उत [illegible] संशये प्रकरणात् ज्योतिष्टोमे स्यात् जगत्सामाभावेऽपि ज्योतिष्टोम एव प्रकरणादपि कथं चिदुच्यत इति प्राप्ते ब्रूमः, न जगत्साम साम ज्योतिष्टोमेऽन्यत्र वा-

हुच विदस्ति ते नायमृग्द्वारेण व्यपदेशः जगत्यामृच्युत्पन्न साम जगत्साम तद्यत्र स जगत्सामा न च ज्योतिष्टोमे तदस्ति विद्यते तु विषुवति तस्माद्विषुवान् जगत्सामातत्सयुक्ता चाययणायता प्रकरणादुत्कृष्टव्या एव वा यदि जगत्सामाग्रयणायानित्यत्रैव जगत्सामशब्दे सन्देहः किमनेन ज्योतिष्टोम एव रथन्तरसामा बृहत्सामा चोच्यते कि वा स एवोभयसामा? अथ वा रथन्तरसामैव? उत यत्र जगत्यामुत्पन्न साम विषुवति सोऽनेनाभिधीयत इति प्रकरणात् ज्योतिष्टोमे एवान्यतरसामाभिधीयते तथा सति पूर्वाभ्यामयताभ्यामाग्रयणायताया विकल्प एव स्यात्, तस्मादुभयसामा जगत्सामा, जगच्छब्दो हि कृत्स्नवचनः, कार्त्स्न्ये च समुच्चये स्यात् तस्मात्समुच्चतोभयस्म मानैवमपि युक्तम् एव हि सति जगत्सामेत्यनर्थेन स्यादाग्रयणात् गृह्णीयादित्येतावतैवोभयसामपक्षे निवेशसिद्धेः अन्यतरसामत्वपक्षयोः पूर्वाभ्यामयताभ्यामवरुद्धत्वात्, न चोभयसामत्व ज्योतिष्टोमे ऽस्ति बृहद्रथन्तरयोर्वचनेनैव विकल्पविधानात् तस्मादोशानमस्य जगतः स्वदृशमित्येव जगच्छन्दवत्यामुत्पन्न रथन्तरमेव जगत्साम, अतस्तत्साम जगत्सामेति प्राप्ते ब्रूमः पदद्वारेण ऋग्द्वचा च साम लक्षणयितव्य स्यात्तत्र लक्षितलक्षणा स्यात्तस्माज्जगत्यामुत्पन्नेन साम्ना सो विषुवानेव जगत्सामा तदर्थं चाग्रयणायत्व पूर्वस्याप्याया नैमित्तिकमाग्रयणायत्व विचारित तद्धेतुत्वेन तु जगत्सामशब्दप्रस्तावः, इह तु साक्षात्साद्विचारित इति भेदः, ॥

सप्तदशे उपजत्यधिकरणे चोर भावाधिकरणम् ।

सू० उभयसाम्नि नैमित्तिकं विकल्पेन समत्वात्स्यात् ॥ १६ ॥

यत्र बृहद्रथन्तरपृष्ठयो समुच्चयः ससवगो[1]सवादिषु तत्र यत्प्रकृतो रथन्तरनिमित्त बृहन्निमित्त च उपजन्ती रथन्तरपृष्ठस्य प्रतिपद कुर्यात् अथ वन्तीं बृहत्पृष्ठस्येत्यादि तदुभय विकल्पेन कर्त्तव्य? मुत रथन्तरनिमित्तम्? अथावोभय न कर्त्तव्य? मिति संशयः, तत्रोभयसामत्वेऽपि रथन्तरस्य बृह-

१ ससवागोसवादिष्विति पा० ।

हुत चिदस्ति ते नायमृग्द्वारेण व्यपदेश जगत्यामृच्युत्पन्न साम जगत्साम तद्यत्र स जगत्सामा न च ज्योतिष्टोमे तदस्ति विद्यते तु विषुवति तस्माद्विषुवान जगत्सामातत्सयुक्ता चाययणायता प्रकरणादुत्कृष्टव्या एव वा यदि जगत्सामाग्रयणायानित्यत्रैव जगत्सामशब्दे सन्देह. किमनेन ज्योतिष्टोम एव रथन्तरसामा बृहत्सामा चोच्यते कि वा स एवोभय सामा? अथ वा रथन्तरसामैव? उत यत्र जगत्यामुत्पन्न साम विषुवति सोऽनेनाभिधीयत इति प्रकरणात् ज्योतिष्टोमे एवान्यतरसामाभिधीयते तथा सति पूर्वाभ्यामयताभ्यामाग्रयणायताया विकल्प एव स्यात्, तस्मा दुभयसामा जगत्सामा, जगच्छब्दो हि कृत्स्नवचन, कार्त्स्न्ये च समुच्चये स्यात् तस्मात्समुच्चतोभयस्य मानैरमपि युक्तम् एव हि सति जगत्सामे त्यनर्थक स्यादाग्रयणायान् गृह्णीयादित्येतावतैवोभयसामपदे निर्देशसिद्ध अन्यतरसामत्वपक्षयो पूर्वाभ्यामयताभ्यामनरूढत्वात्, न चोभयसामत्व ज्योतिष्टोमे ऽस्ति बृहद्रथन्तरयोर्वचनेनैव विकल्पविधानात् तस्मादी शानमस्य जगत स्वदृशमित्येव जगच्छब्दवत्यामुत्पन्न रथन्तरमेव जग त्साम, अतस्तत्साम जगत्सामेति प्राप्ते ब्रूम यदद्वारेण ऋग्वचा च साम लक्षणयितव्य स्यात्तत्र लक्षितलक्षणा स्यात्तस्माज्जगत्यामुत्पन्नेन साम्ना सो विषुवानेव जगत्सामा तदर्थ चाग्रयणायस्य पूर्वव्याख्याया नैमित्तिकमाग्र यणायत्व विचारित तद्धेतुत्वेन तु जगत्सामशब्दप्रस्ताव, इह तु साम्र माद्यादिविचारित इति भेद, ॥

संशय उभयसाम्न्यधिकरणे भावाधिकरणम । **सू० उभयसाम्नि नैमित्तिकं विकल्पेन समत्वात्स्यात् ॥ १६ ॥**

यत्र बृहद्रथन्तरपृष्ठयो समुच्चय समयगो[1]सयादिषु तत्र यत्प्रस्तौ रथ न्तरनिमित्त गृहनिमित्त च उपयन्ती रथन्तरपृष्ठस्य प्रतिपद कुर्यात् अथ यन्ती बृहत्पृष्ठस्येत्यादि तदुभय विकल्पेन कर्तव्य?मुत रथन्तरनिमित्तम? यद्वायदोभय न कर्तव्य?मिति सशय, तत्रोभयसामत्वेऽपि रथन्तरस्य बृह

१ संसयागासर्वादिष्विति पा ।

तश्च सद्भावात् सत्तया चोभयोः क्रतुविशेषणत्वादुभयमपि प्राप्तं समुच्च-यासम्भवाद्विशेषाग्रहणाच्च विकल्प । अथ वा मुख्यत्वाद्रथन्तरनिमित्त-मेव स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः बृहद्रथन्तरे हि प्रकृतौ निरपेक्षया सत्तया पर-स्परव्यवच्छेदेन वा क्रतुं विशिषन्ती निमित्ततामुपगते अत्र तूभयोः सहैव क्रतुसम्बन्धात्सापेक्षयोर्नान्यतरेणापि क्रतुर्विशेष्यते, तस्मान्निमित्तविघाता-दकर्त्तव्यम्, ॥

ऐन्द्रवायवस्य सर्वादाय प्रतिकर्षाधिकरणम् ।

सू० ऐन्द्रवायवस्याग्रवचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमे उपांश्वन्तर्यामौ अधाराग्रहौ विधाय ऐन्द्रवायवमैत्रा-वरुणादीनां धाराग्रहाणामुपक्रमे श्रूयते वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्र-वायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते वाचमेवानुप्रयन्ति अपव्या धारया गृह्णाती''ति तत्र संशयः किमैन्द्रवायवः सर्वादितः उपांश्वन्तर्यामाभ्यामपि पूर्वं ग्रहीतव्य? उत पाठप्राप्तस्थान ? इति, तदर्थमिदं विचार्यते किमैन्द्रवायवप्रभृतीना ग्रहाणामेतद्विधायकं ? मुत ग्रहानुवादेनैन्द्रवायवाग्रता धर्मोऽङ्गत्वेन विधी-यत? इति, तत्र ग्रहाणा वचनान्तरैरेव प्राप्तत्वात्तदग्रताविधिरय, तच्चा-विशेषेण सर्वग्रहाणामङ्गमुपांश्वन्तर्यामयोरपि संपादयितव्यम्, इतरथा त-योर्वैगुण्य स्यात्, अतः सर्वादितः प्रतिकर्षः, स्यादेवं यद्यग्रताविधिः स्यात् ग्रहविधिस्त्वय कथं धारासंयोगाद्धि धाराग्रहाणामत्र गृह्णातिनोपादान, तेषां च पाठप्राप्तमैन्द्रवायवाग्रत्वम्, अतो वक्ष्यमाणानामैन्द्रवायवादीना ग्रहाणां संक्षेपेणायमुपक्रमः तस्मात्स्वस्थानस्यैवैन्द्रवायवस्य ग्रहणम् ॥

कामसंयोगे ऽपि ऐन्द्रवायवस्यादाय प्रतिकर्षाधिकरणम ।

सू० कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात् ॥ १८ ॥

तत्रैव संक्षेपेणोपक्रम्य प्राग्विस्तारवचनेभ्यः कामसंयुक्तानि वच-नान्याम्नातानि ऐन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयात् यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः

विकल्प्यते ।
ग्रहे ।

कल्पेरन्निति तत्र किं सर्वादितः प्रतिकर्षः? उत तत्रापि स्वस्थान एव ग्रहणम्? मिति, तत्र ग्रहाणां नित्यत्वात्त कामे विधानम् अतोऽन्द्रवायवायता गुण. कामाय विधीयत इति सर्वादितः प्रतिकर्षः । नैवं गुणो हि विधीयमानः प्रकृतान् ग्रहानाश्रित्य विधीयेत धारायहाश्च प्रकृताः, तेषां च स्वरूपवदैन्द्रवायवयायताऽपि पाठादेव प्राप्ता सती कामे विधातव्या, तद्वरं श्रुत्यर्थविधानाय ग्रहणमेव कामे विहितमतः कामसंयोगेऽपि स्वस्थान एवैन्द्रवायवः ॥

आश्विनाग्रादीनां ग्रहाणां प्रतिकर्षाधिकरणम् ।

सू० परेषु चाग्रशब्दः पूर्ववत्स्यात्तदादिषु ॥ १९ ॥

तत्रैव श्रूयते शुक्राग्रान् गृह्णीयात्[१] प्रतिष्ठाकामो मन्थ्यग्रानभिचरन्त्स्यादि, तत्र संशयः किं शुक्राग्रादीनामपि कामसंयोगे स्वस्थाने ग्रहणम्? उत प्रतिकर्ष इति, तत्र पूर्ववदेव शुक्रप्रभृतीनां नित्यानां ग्रहाणां कामे विधानात्स्वस्थाने प्राप्ते उच्यते, न हि प्राकृताधारायहा पाठतः शुक्राग्रा येन तदनुवादेन ग्रहाणां कामे विधिः स्यादैन्द्रवायवाग्रा हि ते तत्र ग्रहान्कामे ग्रहेषु च शुक्राग्रतां विदधद्वाक्यं भिद्यते, तस्माद्ग्रहणाश्रितः शुक्राग्रतादिगुण. कामाय विधीयत इति प्रतिकर्ष. ॥

आश्विनादीनां ग्रहाणामैन्द्रवायवस्य पुरस्तात्प्रतिकर्षाधिकरणम् ।

सू० पुरस्तादैन्द्रवायवस्याग्रस्य कृतदेशत्वात् ॥ २० ॥

स्थिते प्रतिकर्षे चिन्त्यते किं सर्वादितः प्रतिकर्षः? उतैन्द्रवायवात्पूर्वमिति विशेषाग्रहणात्सर्वग्रहाणां पुरस्ताच्छुक्रोऽपकृष्ट्य इति प्राप्ते ब्रूमः कामाय हि गुणो विधीयमानः प्रकृतान् ग्रहानाश्रित्य विधीयते, प्रकृताश्च यदैन्द्रवायवाग्रा गृह्यन्त इत्यनेन साधारणेनोपक्रमेणोपक्रान्ता ऐन्द्रवायवाद्याधारा ग्रहा वक्ष्यमाणाः तेन तानेवाश्रित्य शुक्राग्रता गुणः कामाय विधीयत इति न सर्वादितः प्रतिकर्षः, इदमेव च वक्ष्यमाणानां ग्रहाणां

१ गृह्णीत प्रतिष्ठाकाम इति पा ।

साधारणोपक्रमस्य प्रयोजनं कथं नाम सर्वं एव वक्ष्यमाणा ग्रहाः काम्यानां गुणानामाश्रयत्व प्रतिपद्येरन्निति ॥

सादनस्यापि प्रतिकर्षाधिकरणम्। सू० सादनं चापि शेषत्वात् ॥ २१ ॥

धाराग्रहाणां पूर्वं पूर्वं गृहीत्वा सादयित्वोत्तरोत्तरस्य ग्रहणं सर्वेषु च गृहीतेष्वासादितेषु च पश्चात्क्रमेण प्रदानमित्येषा तावन्नित्य-कॢप्तिः, कामाय तु शुक्राग्रादिग्रहणेष्वपकृष्यमाणेषु किं सादनं प्रतिकृष्यते नेति संशये वचनाभावान्न प्रतिकर्षेति इति प्राप्त उच्यते सादनस्यैतत्प्र-योजनं यदुत्तरग्रहणं साहित्यसम्पादनं न ह्यनासाद्यैकमपरो ग्रहीतुं शक्यते। तस्माद्ग्रहणशेषत्वात्सादनस्य तत्प्रतिकर्षे प्रतिकर्षः ॥

प्रदानस्यापि प्रतिकर्षाधिकरणम्। सू० प्रदानं चापि सादनवत् ॥ २२ ॥

तथा प्रदानं किं प्रतिकृष्यते नेति संदेहे प्रदानोपक्रमत्वाद्ग्रह-णस्य तत्प्रतिकर्षे प्रदानस्य प्रतिकर्षः। नैष, न ह्यप्रदानवत्प्रदानोपक्रमो ग्रहणं सर्वेषु गृहीतेषु पश्चात्प्रदानं नित्यक्लृप्तावित्युक्तमवगतस्वरूपं च ग्रहणं कामेऽपि प्रतिकृष्यत इति न प्रतिकृष्यमाणस्यापि प्रदानोपक्रमत्वं, तस्मान्नत्प्रदानापकर्षः ॥

अनीकायामैन्द्रवायवस्य गुणानामविध्यर्थताधिकरणम्। सू० अनीकायां न्यायोक्तेष्वाम्नानं गुणार्थं स्यात् ॥ २३ ॥

द्वादशाहे अनीकाऽऽम्नाता, ऐन्द्रवायवाग्रो प्रायणीयोदयनीयौ दशम-श्चाहः अथैतरेषा नवानामह्नामैन्द्रवायवाग्र प्रथममहरथ शुक्राग्रमथाग्रयणा-ग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमित्यादि, तत्र प्रथमद्वितीययोरह्नोरैन्द्रवायवा-ग्रता शुक्राग्रता च श्रुता सा तयोरव्यवधानाम्नानत्वाद्वस्त्वाम्नात्वाच्च प्रकृतित एव प्राप्ता सती किमर्थं श्रूयत इति चिन्त्यते–अनुवादमात्रमित्येक पक्ष, तथा च सत्यानर्थक्यं स्यात्तस्माद्गुणान्तरविधानार्थं सा श्रुतिरिति, तस्मा-दर्थवादार्थं तृतीयेऽन्याग्रयणाग्रता न्याय्या, पूर्वयोरैन्द्रवायवाग्रतायाः

१ गृहीतेषु सादितेषु इति पा।

यणीय प्रथममह चतुर्विंश द्वितीय ततश्चत्वारोऽभिप्लवा षडहाः एकः पृष्ठ्यः षडह समासः सद्वितीयः सतृतीयः सचतुर्थः सपञ्चमः ततस्त्रयो-ऽभिप्लवाः षडहाः एकः पृष्ठ्यः षडह अभिजिदामेकाह. त्रयः स्वरसामानः इत्यष्टाविंशतिरहानि आद्याभ्यामहोभ्या सह प्रथमासाः तदिद पूर्व पक्षः, ततो विषुवान् अथोत्तर पक्षः त्रय. स्वरसामान विश्वजिदा-मैकाहः पृष्ठ्यः षडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भणः त्रयोऽभिप्लवाः षडहा. तान्यष्टा-विंशतिरहानि पुन पृष्ठ्य षडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भणः चत्वारोऽभिप्लवाः षडहाः समासः सद्वितीय. सतृतीय. सचतुर्थ ततस्त्रयोऽभिप्लवा षडहाः आयुर्गोरिति द्वे अहनी द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रत चातिरात्रश्चेति द्वात्रिंशदहानि आद्यैरष्टाविंशत्यहोभिः सह षण्मासा तदत्र भाष्यकारेण प्रायणीयोदयनीयमध्यवर्तिनीं द्वादशाहिकीं त्र्यनीका चोदकप्राप्तामा श्रित्य विचारित–कि दण्डकलितवदावर्तनीया? कि वा नवानामप्यनीकाना स्वे स्वे स्थाने विवृद्धि? रिति, तदर्थं च विचारितम् ऐन्द्रवायवाग्र प्रथममह-रित्यहर्ग्रहण विवक्षितम्,अतश्च प्रथमादीनामह्नामङ्गभूता ऐन्द्रवायवाग्र त्वादयो ऽहरपूर्वप्रयुक्ता? उत प्रथमादीना यज्ञभागाना धर्माः परमापूर्वप्र-युक्ताः? इति, तत्राहर्ग्रहणस्य श्रुतत्वादहर्द्धर्मत्वमतश्च प्रायणीयानन्तर स्याह्नोधर्मऐन्द्रवायवाग्रता, तदनन्तरस्य शुक्राग्रता तदनन्तरस्याग्रयणाग्रता, गवामयनेऽपि तथैव प्राप्नोति नवभिरप्यनीकैर्नवस्वहस्सु समनुष्ठितेषु पुन' रैन्द्रवायवाग्र प्रथममहरित्येतदेवोपतिष्ठते, तथा ततः परमपि, तस्माद्दण्ड कलितवदावृत्तिरिति प्राप्ते सिद्धान्तितम् । उद्दिश्यमानस्य हि प्रथमादेरह्नो विशेषण न सम्भवति तस्मात्प्रथममैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमित्येतावद्वि-वक्षित, नवाना चानीकाना नवधा विभा'ग, गवामयनेऽपि पूर्व पक्षे न वधा विभज्य प्रथमादिभागेषु नवस्वैन्द्रवायवाग्रतादीना नवानामनीका-नामनुष्ठान कर्त्तव्यमिति स्वस्थानविवृद्धिः सिद्धा भवति, एव च कल्पा-न्तरे पर्यासि पञ्चमे षाडहिके त्र्यस्त्रिंशेऽहन्याग्रयणाग्रता दर्शनमुप पद्य भवति, जगन्ती वै छन्दासि प्रत्यवरोहन्त्याग्रयण यद्धाबृहत्पृष्ठानि

१ विभागे इति ।

त्रयस्त्रिंशं स्तोमा इति दशकलितवदावृत्तावभिप्लवादारभ्य नवकेष्व-
हस्सु सङ्कल्प्यमानेषु उत्तरस्मिन्नपि पक्षसि एकमहर्व्याप्य त्र्यनीका समा-
प्यते ततः पुनरैन्द्रवायवग्रत्वादारभ्यानुष्ठीयमाने द्वितीयमहरैन्द्रवाय-
वाग्रं, तृतीयं शुक्राग्रं विश्वजिदाग्रयणाग्रम् त्रयस्त्रिंशमहरैन्द्रवायवाग्रं
प्राप्नोति स्वस्थानविवृद्धौ पुनः पूर्वस्मिन्पक्षसि नवधा विभक्ते नवमे भागे
आग्रयणाग्रतायामनुष्ठितायामुत्तरे पक्षस्यावृत्ते प्रातिलोम्येनानुष्ठीयमाने
प्रथमभागे आग्रयणाग्रता भवति, तदन्तर्गतं तत्र त्रयस्त्रिंशमहरिति तत्र
आग्रयणाग्रतादर्शनमुपपन्नं भवति, तदिदं भाष्यकारीयमधिकरणव्या-
ख्यानं लिङ्गोपवर्णनं चानुपपन्नं, न ह्यत्र चोदकेन त्र्यनीका प्राप्यते
अभिप्लवे हि ज्योतिर्गौरायुरिति नामधेयैकाहज्योतिरादिधर्मप्राप्तिः,
एकाहेषु च रथन्तरसामस्वैन्द्रवायवाग्रता बृहत्सामसु च शुक्राग्रता
तेनाभिप्लवेऽपि षडहे प्रथमतृतीयपञ्चमानां रथन्तरसामत्वादैन्द्रवाय-
वाग्रता द्वितीयचतुर्थषष्ठानां बृहत्सामत्वाच्छुक्राग्रता, न तु त्र्यनीका-
प्राप्तिः चोदकादपि बलीयो नामधेयमित्युक्तं षडहोऽभिप्लवविकाराण्येव
गवामयनेऽहानि तेन न त्र्यनीका स्यात् अस्तु वा चोदकेन त्र्यनीकाप्राप्ति-
स्तथाऽपि नवधा विभागो न युक्तः न हि द्वादशाहे प्रायणीयोदयनीययो-
रन्तरालं नवभिरनीकैः पूरितं किन्तु दशभिः, दशमे चैन्द्रवायवाग्रता ऐन्द्र-
वायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमं चेति वचनात्, अतएव गवामयनेऽपि
सर्वस्मिन्पक्षसि दशधा विभज्यमाने दशमो भाग ऐन्द्रवायवाग्रः स्यात्
उत्तरस्मिंश्च पक्षसि प्रातिलोम्येनानुष्ठीयमाने प्रथमो भाग ऐन्द्रवायवाग्रः
स्यात्, तदन्तर्गतं च त्रयस्त्रिंशमहरिति तत्राप्यैन्द्रवायवाग्रता प्राप्तेराग्रय-
णाग्रताऽनुपपत्तिः सिद्धान्तेऽपि स्यात्, अपि च पूर्वपक्षे त्र्यहधर्मत्वात् त्र्यनी-
कायां गवामयनिके च पृष्ठ्यषडहे नामधेयेन द्वादशाहिकपृष्ठ्यषडहधर्मप्रा-
प्तेस्तत्र च त्रयस्त्रिंशस्यान्त्य आग्रयणाग्रत्वादिहापि यत्र क्वचिदवस्थित-
स्यापि त्रयस्त्रिंशस्याग्रयणाग्रता भवतीति विपरीतं लिङ्गम्, अन्यानि च
दूषणानि तन्त्ररत्न एव दर्शितानीति नेह प्रपञ्च्यन्ते। तस्माद्यथावार्त्तिकम-
धिकरणं वर्ण्यते, सत्यं, न चोदकेन त्र्यनीका प्राप्यते, अस्त्येव तु वचनेन

पत्तिः, सिद्धान्ते त्वविरोधाददित आरभ्य प्रवर्तते उत्तरे च पवसि प्रातिलोम्यं लभत इत्युपपन्नं लिङ्गम् ॥

व्यूढे मन्त्राणां छन्दोव्यतिक्रमाधिकरणम् ।

सू० छन्दोव्यतिक्रमात् व्यूढे भक्तपवमानपरिधिकपालस्य मन्त्राणां यथोत्पत्तिवचनमूहवत्स्यात् ॥ २९ ॥

व्यूढात्मके द्वादशाहे छन्दोव्यतिक्रम आम्नातः छन्दांसि वा अन्योन्यस्य लोकमभ्यध्यायन् "गायत्रीत्रिष्टुभस्त्रिष्टुब्जगत्या जगतीगायत्र्या" इति तत्र संशयः किं भक्ताणां पवमानानां परिधीनां कपालानाञ्च मन्त्रार्थवादेषु गायत्र्यादिशब्दैरभिलपितानां मन्त्राणामर्थानां च छन्दांस्यतिक्रमयितव्यानि? उत मन्त्रगतानामेव छन्दसां व्यतिक्रम? इति विशेषाभावात् सर्वेष्वर्थेषु मन्त्रेषु च छन्दो व्यतिक्रमस्तेन गायत्रशब्दनिर्दिष्टः प्रातःसवनीयो भक्तस्त्रैष्टुभशब्दितस्य माध्यन्दिनीयस्य भक्तस्य स्थाने माध्यन्दिने सवने कर्त्तव्यः माध्यन्दिनीयश्च जागतशब्दितस्य तार्तीयसवनीकस्य स्थाने तृतीयसवने तार्तीयसवनिकश्च प्रातःसवने तथा बहिष्पवमानो माध्यन्दिने माध्यन्दिनपवमानस्तृतीयसवने आर्भवः पवमानः प्रातःसवने तथा मध्यमः परिधिः स्थविष्ठो दक्षिणस्य स्थाने दक्षिणश्चाणीयानुत्तरस्य उत्तरश्चाणिष्ठो मध्यमस्थाने परिधातव्यः, तथाऽष्टाकपालो माध्यन्दिने एको दशकपालस्तृतीयसवने द्वादशकपालश्च प्रातःसवने कर्त्तव्यः, तथा मन्त्रगता गायत्र्यादिशब्दाः श्येनोऽसि गायत्रच्छन्दा इत्यादयस्त्रिष्टुबादिशब्दानां सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दा इत्यादीनां स्थाने सुपर्णोऽसि गायत्रच्छन्दा इत्येवमूहितव्या इति प्राप्ते ब्रूमः-मन्त्रगतानामेव व्यतिक्रमो नार्थानां, न हि तेषां गायत्र्यादिशब्दवत्त्वमस्ति, स्तुतिमात्रं तु तेषु गायत्र्यादिभिः निर्देशः शक्यते त्वेकस्मिन्मन्त्रे प्रकाशितं छन्दो मन्त्रान्तरे गायत्र्यादिशब्दमन्तरेण प्रकाशयितुं, तस्मान्मन्त्रगतानामेव छन्दसां व्यतिक्रमः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

अथ दशमाध्यायस्य षष्ठः पाद आरभ्यते ॥

रथन्तरादीनां साम्नां तृचे गानाधिकरणम् ।

सू० एकर्चस्थानि यज्ञे स्युः स्वाध्यायवत् ॥ १ ॥

सन्ति ज्योतिष्टोमे रथन्तरादीनि स्तोत्रीयाणि सामानि तानि किमेकैकस्यामृचि गेयानि? उत तृचे? इति संशये, स्वाध्यायवेलायामेकस्यामृचि गीतत्वात्तदवैलक्षण्याय यज्ञेऽप्येकस्था भवेयुः, एकं साम तृचे क्रियत इति तु वर्तमाननिर्देशरूपं न विधित्वमित्येतावान्पूर्वः पक्षः अकुस्तो[1]मो वाचेत्याद्यर्थवादविभावितविधिशक्तेरेकं साम तृचे क्रियत इति वचनात्तृचे गातव्यानीति सिद्धान्तः ॥

स्वर्दृक्शब्देन वीक्षणस्य कालार्थताऽधिकरणम् ।

सू० स्वर्दृशं प्रतिवीक्षणं कालमात्रं परार्थत्वात् ॥ २ ॥

रथन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलयेदिति विधाय श्रूयते "स्वर्दृशं प्रतिवीक्षेत" इति तत्र सन्देहः किं स्वर्दृक्शब्दस्य वीक्षणस्य च कालार्थः संयोगः? उताङ्गाङ्गिसम्बन्धः? इति, तत्र कालार्थत्वे स्वर्दृक्शब्दस्य लक्षणाप्रसङ्गादङ्गाङ्गिसम्बन्ध एव न्याय्यः स्वर्दृक्शब्दो वा वीक्षणाङ्गं स्वर्दृक्शब्दं समुच्चारयन् वीक्षेत नान्यथेति वीक्षणं वा स्वर्दृक्शब्दस्याङ्गं वीक्षमाणः स्वर्दृक्शब्दमुच्चारयेन्नान्यथेति प्राप्ते ब्रूमः ॥ अनपेक्षितसम्बन्धाद् वाक्यभेदप्रसङ्गः न युक्तोऽङ्गाङ्गिसम्बन्धस्तस्मात्कालार्थता वरम् अभिवर्त्यैकदेशो हि स्वर्दृक्शब्दः पृष्ठस्तुत्यर्थत्वाच्च वीक्षणं प्रयोजनमपेक्षते स्वर्दृक्शब्दः कर्तृवचनत्वाद् द्वितीयान्तत्वाच्च नानुमः इत्यनेन सम्बध्यमानः स्तुतिमेयात्समभिनिर्वर्तयितुं न वीक्षणं प्रकाशयितुं, तथा वीक्षणमपि रागप्राप्तं दृष्टेनैव प्रयोजनेन निराकाङ्क्षं न स्वर्दृक्शब्दाङ्गतया विधातव्यं सम्मीलनविधिना चावधिप्रतिपादनेनैकार्थ्यसम्भवाच्च वाक्यान्तरत्वमवकल्पते, प्रति-शब्दश्च स्वर्दृक्शब्दस्य श्रुत्यैव लक्षणतामाचष्टे, अतः कालत-

१ अकसामो वाचेति पा ।

चपीव व्याख्या, तेनायमर्थः रथन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलयेदास्वर्द्दृक्च्छन्दो-च्चारणात्, तस्मिंस्तु काले वीवेतेति ॥

गवामयनिके पृष्ठ्यषडहे बृहद्रथन्तरयोर्विभागाधिकरणम् ।

सू॰ पृष्ठ्यस्य युगपद्विधेरेकाहवद् द्विसामत्वम् ॥ ३ ॥

द्वादशाहे पृष्ठ्यः षडह उत्पन्नः, तत्र षण्णामप्यन्हां क्रमेण रथन्तर-बृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतानि पृष्ठसामानि गवामयनादिषु श्रूयते पृष्ठ्यः षडहो बृहद्रथन्तरसाम्ना कार्य इति, तेन वैरूपादिकं नि[1]वर्त्तते बृहद्रथन्त-राभ्यामेव पृष्ठस्तुतिर्निर्वर्त्तयितव्या, तत्र संशयः किमेकैकस्मिन्नहनि द्वे द्वे स्याताम्? उत क्वचित् बृहत्क्वचिद्रथन्त? रमिति, तदर्थमिदं विचार्यते किं बृहद्रथन्तरसामेति द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः बृहच्च रथन्तरञ्च बृहद्रथन्तरे इति प्रथमं द्वन्द्व कृत्वा पश्चाद्बृहद्रथन्तरे सामनी अस्येत्यन्यपदार्थे बहुव्रीहिः? उताकृत्वैव द्वन्द्वमनेकपदबहुव्रीहिः, बृहच्च रथन्तरं च सामा-स्येति, तत्र द्वन्द्वतत्पुरुषयोत्तरपदे नित्यसमासवचनमिति कात्यायनवचना-देवंविषये द्वन्द्वस्य नित्यत्वात्कृत्वैव द्वन्द्व बहुव्रीहिः तेनेतरेतरयुक्तयोः साम्नोः षडहसम्बन्धाद्यत्रैक प्रयोक्तव्य तत्रेतरेतरसहितमेव कार्यमित्येव-मवगमादेकैकमेवाहो बृहद्रथन्तरसामकं कार्यमिति प्राप्ते ब्रूमः क्वचि-त्किंचित्स्यात् एवमेकैकस्येतरेतरनिरपेक्षस्य प्रापकश्चोदकोऽनुगृहीतो भवति, न च वचनविरोधः यद्यपि तावद् द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः स्यात्तथाऽपि षडहापेक्ष एवेतरेतरयोगो द्वन्द्वेनावगम्यते, न षडहावयवापेक्षः षडहापे-क्षश्चेतरेतरयोगः क्वचित्कस्यचिद्विवेशेऽपि न विरुध्यते, स[2]च यदि विभा-गेन निवेशे प्रमाणं न स्यात्ततः सर्वत्रेतरेतरयोगः स्यात् अविशेषात् अस्ति तु प्रमाणं चोदकः तस्मादेकस्मिन्नहन्येकमितरस्मिंश्चेतरत्प्रयोक्तव्यं न वा ऽवश्यं द्वन्द्वगर्भोऽयं बहुव्रीहिः, विभाषावचनेन द्वन्द्वस्यानित्यत्वात् कात्यायनीयं तु वचनं शब्दानुशासनपरत्वाद्यत्र सतोर्द्वन्द्वतत्पुरुषयोरन्यथा-द्वद्रूपम् असतोश्चान्यद्भवति तत्र समासकृतरूपनियमार्थं, तद्यथा वाक्-

---

१ निवर्त्तते इति पा॰ ।

२ तत्र पठीति पा॰ ।

त्वचप्रियः पञ्चगवधन इत्यत्र द्वन्द्वतत्पुरुषयोरकरणे वाकृत्वक्प्रियः पञ्चगोधन इति अकृत्वाऽपि समासान्तप्रयोगः प्रसज्येत, तद्व्यावृत्त्यर्थं नित्यसमासवचनं बृहद्रथन्तरसामेत्यादिषु तु द्वेधा ऽपि स्वरूपस्याभेदात् न्यायतोऽर्थो निर्णेतव्य इति प्रत्येकप्राप्तिचोदकानुग्रहायानेकपदबहुव्रीह्याश्रयणं, तस्मात्कश्चित्किञ्चित्प्रयोक्तव्य न प्रत्यह द्वे द्वे स्याताम् ॥

प्रायणीयोदयनीययोरैकादशिनाविभागाधिकरणम्।

सू० समासस्त्वकादशिनेषु तत्प्रकृतित्वात ॥ ४ ॥

द्वादशाहे श्रूयते ऐकादशिना प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोरालभेरन्निति, तत्र किं सर्वं प्रायणीये सर्वे चोदयनीये आलब्धव्या? उत विभज्य केचित्प्रायणीये केचिच्चोदयनीय? इति संशये प्रायणीयोदयनीययोः प्रधानत्वेनोद्देश्यत्वात् द्वन्द्वावगतसाहित्यस्याविवक्षितत्वात् प्रति प्रधानमैकादशिना आलब्धव्या इति प्राप्ते ब्रूमः-द्वादशाहप्रकरणे प्रागेव वचनान्तरेणैकादशिनी विहिता प्रकरणाद् द्वादशाहाङ्गत्वेनावगता साऽनुष्ठातव्या सती क्व प्रदेश आलब्धव्येत्यपेक्षाया देशविधित्साया प्रायणीयोदयनीयौ श्रूयेते न प्रधानतया द्वादशाहस्य प्रधानस्यावगमात्, देशत्वाद्, न च प्रत्यङ्गमावर्तते प्रधान तस्माद्विभज्यालम्भ. ॥

विश्वजित सर्वपृष्ठ इत्यत्रैकस्यैव पृष्ठदेशे निवेशाधिकरणम्।

सू० सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दात्तेषां स्यादेकदेशत्वं पृष्ठस्य कृतदेशत्वात् ॥ ५ ॥

विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवतीति श्रूयते तत्र षाडहिकानां रथन्तरादिपृष्ठानां विधिरिति स्थित सप्तमे, तत्र संशय. किं षण्णामपि साम्नां पृष्ठस्तुतिसाधनत्वं ततश्च पृष्ठदेशे माध्यन्दिनपवमानमैत्रावरुणसाम्नोर्मध्ये निवेश? उत वैरूपस्यैव तत्साधनत्वेन तत्र विनिवेशोऽन्येषां स्तोत्रान्तरसाधनत्वेन तत्तद्देशे प्रयोग? इति, तत्र षडहे तेषां पृष्ठसाधनत्वेनेहापि पृष्ठ-शब्देन तत्साधनत्वावगमात्पृष्ठदेश एव प्रयोगः सर्वेषामिति प्राप्ते ब्रूम. रथन्तरं बहिष्पवमाने कुर्यादार्भवे बृहन्मध्यन्दिनतराणि वैरूप होतुः पृष्ठे इत्यादिवचनाद्वैरूपस्यैव पृष्ठसाधनत्वम् इतराणि स्तोत्रान्तरसाधनानि,

न च पृष्ठस्तुतौ प्रयुक्तानामेव पुनर्वचनात्स्तोत्रान्तरेऽपि प्रयोगोऽस्त्विति वाच्यं वैरूपस्य पृष्ठे विधेरानर्थक्यप्रसङ्गात् । किं च सर्वपृष्ठशब्देन लक्षणया पृष्ठसाधनभूतानि रथन्तरादीनि सामानि षाडहिकानि विधीयन्ते स्तुतेर्बहुत्वाभावेन सर्वशब्दविषयत्वासम्भवात् तेषां च साम्नामिहातिदिष्टानां कार्याकाङ्क्षया वाचनिकैरेव कार्यैरुपपत्तौ को नाम सर्वथा पृष्ठसाधनत्वं कल्पयेत्, तस्माद्विभज्यैव निवेशः ॥

वैरूपसामवैराजसाम्नोः पृष्ठकार्ये निवेशाधिकरणम् । **सू० वैरूपसामा क्रतुसंयोगात्त्रिवृदेकसामा स्यात् ॥ ६ ॥**

उक्थ्यो वैरूपसामा एकविंशः षोडशी वै राजसामेत्यत्र किं वैरूपवैराजयोः साम्नोः सर्वेषु सामकार्येषु निवेशः - उत पृष्ठस्तुतावेवेति संशये विशेषाग्रहणात्सर्वेष्विति प्राप्ते प्रकृतावेवंविधस्य निर्देशस्य रथन्तरसामा बृहत्सामा वेति पृष्ठविषये दृष्टत्वादिहापि तेन प्रकृतिलिङ्गेन पृष्ठस्तुतेर्बुद्ध्यारोहात्तद्द्वारेण च साम्नोः क्रतुसम्बन्धोपपत्तेः पृष्ठसाधनस्यैव रथन्तरादेर्विकारो वैरूपादि ॥

त्रिवृदग्निष्टोम• इत्यत्र स्तोमगतसंख्याविकाराधिकरणम् । **सू० त्रिवृत्तिसंख्या[1]त्वात्सर्वसंख्याविकारः स्यात् ॥ ७ ॥**

त्रिवृदग्निष्ट,दग्निष्टोम इति श्रूयते त्रिवृच्छब्दोऽयं त्रैगुण्यवचनो लोके त्रिवृद्रज्जुरित्यादौ, वेदे च "रशना त्रिवृद्भवती"ति प्रयोगादवगतः स्तोत्रीयानवकवचनोऽपि वेदे अवगतः त्रिवृद्वहिष्पवमानमित्युक्त्वा स्तोत्रीयाणां नवानामनुक्रमणात् तदेवमुभयार्थत्वे सति यत्र त्रिवृदग्निष्टुदित्यादौ वाक्यशेषादर्थविशेषो नावगम्यते तत्र विचार्यते किं त्रैगुण्यवचनः सन् सर्वेषां क्रतुसाधनानां सङ्ख्याविकारः ? उत स्तोत्रीयानवकवचनः सन् स्तोमस्यैव विकार? इति, तत्र शास्त्रस्य महाविषयत्वलिप्सया सर्वद्रव्याणां त्रैगुण्यविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः त्रैगुण्य इत्यसौ वृक्षवृत्तप्रसिद्ध्या ब्रूयात्

१ मन्यते इति ।

रुद्धा च स्तोत्रीयानवकं, सा च बलीयसी, तस्मात्स्तोत्रीया सङ्ख्या विकारस्त्रिवृत्त्वम् ॥

उभयसाम्नि बृहद्रथन्तरयोः समुच्चयाधिकरणम् ।

सू० उभयसाम्नि विश्वजिद्वद्विभागः स्यात् ॥ ८ ॥

यत्र संसवादावुभे बृहद्रथन्तरे भवत इति श्रुतं तत्र किमुभयोः पृष्ठसाधनत्वम्? उतैकेन पृष्ठमितरेण स्तोत्रान्तरं साधयितव्यमिति संशये चोदकेन वैकल्पिकपृष्ठप्राप्तेस्तदनुग्रहायैकमेव पृष्ठसाधनमितरत्तु साम विश्वजिद्वत् स्तोत्रान्तरेऽपि स्यात् नैव विश्वजितीति वाचनिकः कार्यान्तरे निवेशो न त्विह तादृग्वचनमस्ति येन कार्यान्तरे निवेशः स्यात् तेन विकल्पेन प्राप्तयोः पृष्ठयोः समुच्चयमात्रं वचनेन क्रियते चोदकबाधस्तु स्तोत्रान्तरसाधनत्वेऽपि तुल्यः, तस्मात्पृष्ठ एव निवेशः ॥

मध्वशनघृताशनयोः षडहान्तेऽनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० पृष्ठ्ये रसभोजनमाहृत्ते संस्थिते त्रयस्त्रिंशेऽहनि स्यात्तदानन्तर्यात्प्रकृतिवत् ॥ ९ ॥

द्वादशाहे त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशस्त्रिणवस्त्रयस्त्रिंश इति षडहं विधाय श्रूयते संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मध्वाशयेद् घृतं वेति गवामयनादिषु पृष्ठ्यषडहस्य प्रातिलोम्यं विहितं पृष्ठ्यः षडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भणस्त्रिवृदुत्तमः कार्य इति, तत्र किं त्रयस्त्रिंशेऽहनि संस्थिते मध्वशनं? मुत षडहान्ते? इति तत्र त्रयस्त्रिंशेऽहनि प्रकृतावनुष्ठितत्वात्तदङ्गं मध्वशनं मन्वानः[1] पूर्वोऽनुष्ठिते त्रयस्त्रिंशे तदन्त एव मध्वशनं मन्यते, सिद्धान्तस्तु द्वादशाहाङ्गता ह्यस्य गम्यते प्रक्रियावशात् । वाक्याद्वा षडहाङ्गत्वं त्रयस्त्रिंशाङ्गता क्रमात् । अनुष्ठानसंनिधिलक्षणेन हि क्रमेण त्रयस्त्रिंशाङ्गता मध्वशनस्य स्यात्, प्रकरणात्तु द्वादशाहाङ्गत्वं षडहाङ्गत्वं समभिव्याहाराद्वा तत्र सत्यपि संस्था-शब्दे वैमृधवत्पौर्णमास्याः षडहस्यैवाङ्गं षडहावसाने च विधीयते न त्रयस्त्रिंशावसाने, तस्मात् षडहान्ते स्यात् ॥

१ मध्वाशयेदिति पाठान्तरं तु चिन्त्यम् ।

षड्हावृत्तावपि मध्वशनघृताशनयोः सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू॰ अभ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात् ॥ १० ॥

यत्र षड्हस्य पुनः प्रयोगः तत्र किं मध्वशनस्य पुनः प्रयोगः? उत सर्वाभ्यासान्ते सकृदि? ति संशये षड्हाङ्गत्वात्तदावृत्तावावृत्तिः षड्हस[1]-स्यायाश्च पुनः पुनर्भावात्तन्निमित्तं मध्वशनमावर्तनीयं नैवं संस्था नाम तद्विषयव्यापारोपरमः पुनः प्रवर्त्तमानस्य च नोपरमोऽस्ति तस्मात्सत्यप्यङ्गत्वे निमित्ताभावान्नावृत्तिः अङ्गत्वनिराकरणं तु भाष्येऽतिशयोक्तमिति नातीवादर्त्तव्यम् ॥

गवामयने मध्वशनघृताशनयोः प्रतिमासमावृत्त्यधिकरणम् ।

सू॰ आवृत्तिस्तु व्यवाये कालभेदात्स्यात् ॥ ११ ॥

यत्र गवामयनादावभिप्लवादिभिर्व्यवेतस्य षड्हस्याभ्यासात्तत्रापि किं सर्वान्ते मध्वशनम्? उत प्रत्यभ्यास? मिति पूर्वेण न्यायेन सर्वान्त इति प्राप्त उच्यते यत्र षड्हादुपरम्यैवाभिप्लवादिषु व्याप्रियते न तु पूर्ववदनुपरमः, तस्मान्निमित्तभूतसंस्थाद्[2]तेर्नैमित्तिकस्य मध्वशनस्यावृत्तिः ॥

द्वादशाहे सत्रिभिरपि मध्वशनाधिकरणम् ।

सू॰ मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वात् ॥ १२ ॥

सत्रमहीनश्च द्वादशाहः तत्र सत्रे मध्वशनं कर्त्तव्यं नेति सन्देहे यजमानानामेव सत्रे दीक्षितानामृत्विक्त्वात् दीक्षितस्य च ब्रह्मचर्यविधानात् ब्रह्मचारिणश्च मधुप्रतिषेधाच्च कर्त्तव्यं सत्रे मध्वशनं, न च वैगुण्यं घृताशनेन साद्गुण्यसम्भवात् मध्वशनं चाहीनविषयं भविष्यतीति प्राप्तेऽभिधीयते यस्तावत्प्रतिपदोक्तो मध्वशनप्रतिषेधो ब्रह्मचारिणः स तु पुरुषार्थो न क्रत्वर्थं मध्वशनं बाधितुमर्हति विषयभेदात् । यस्तु ज्योतिष्टोमे दीक्षितस्य क्रत्वर्थत्वेन ब्रह्मचर्यविधानाद्दिहाण्यलिङ्गेन क्रत्वर्थतया ब्रह्मचर्यप्राप्तेर्ब्रह्मचारिधर्मगतो मध्वशनप्रतिषेधः क्रत्वर्थतया प्राप्तः स प्रत्य-

---

१ संस्थावृत्तौ इति पा॰ ।
२ निवृत्तिसंस्थत्वेनेति पा॰ ।

चविहित मध्यशनं नाहीनविषयत्वेन सङ्कोचयितुमर्हति चरमातिदेशस्यैवानुमानिकस्याङ्गान्तरेषु सङ्कोचः, तस्मात्सत्रे मध्यशनं स्यात् ॥

मानसस्य दशमाहाङ्गता-धिकरणम् ।

सू० मानसमहरन्तरं स्याद् दाद[1]शाद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

द्वादशाहे दशमस्यान्होऽधिकारे मानसो ग्रहः श्रूयते अनया त्वा पृथिव्या पात्रेण समुद्र रसया प्रजापतये जुष्टं गृह्णामीति मानस प्राजापत्यं गृह्णातीति, तत्र संशयः किमहरन्तरचोदनेयं यागान्तरचोदनेत्यर्थः? उत दशमस्यान्होऽङ्गभूतग्रहाभ्यासान्तर चोद्यत? इति तत्र वाग्वै द्वादशाहो मनो मानसमित्यादिभिर्व्यपदेशादिभिर्हेतुभिर्यागान्तरशङ्कायामुच्यते व्यपदेशभेदादेरवयवावयविभेदादप्युपपत्तेर्ग्रहणचोदनाना वा चोदकाश्च संस्कारा इत्यनेन संस्कारमात्रपर्यवसायित्वेन यागान्तरकल्पकत्वाभावाद्दशमे ऽहनि मानसाय प्रसर्पन्तीत्यादिदर्शनैश्च दशमस्यान्होग्रहाभ्यासान्तर नाहरन्तरम् ॥

सत्रस्य बहुकर्तृकत्वाधिकरणम् ।

सू० सत्रमेकः प्रकृतिवत् ॥ १४ ॥

सत्राणि किं कामिन एकैकशः कुर्युः? उत बहवः सहत्ये,ति चोदकानुग्रहाद्बहुवचनस्य चैकैकशोऽपि लोके बहवः कामिनः सत्र कुर्वन्तीत्यनेनाभिप्रायेणानुवादत्वोपपत्तेरेकैकशः कुर्युः, नैवम् आख्यातगता हि कर्तृसंख्या प्रकृतिवदिहापि प्रयोगाङ्गतया विवक्षिता, न हि तस्याः किंचिदविवक्षाकारणमस्ति सा च चोदकप्राप्तमेकत्वं बाधते । तस्माद्बहवः प्रयुञ्जीरन् ॥

सत्रे यजमानानामेव आर्त्विज्याधिकरणम् ।

सू० अन्ये स्युर्ऋत्विजः प्रकृतिवत् ॥ १५ ॥

सत्रेष्वेव किमन्यैरार्त्विज्यम्? उत यजमानैरेवे?ति सन्देहे चोदकानुग्रहाय ये यजमानास्त ऋत्विज इति वचन यच्छब्दोपबद्धयजमानोद्देशेन तत्संस्कारार्थतयाऽऽर्त्विज्यविधिः न त्वार्त्विज्ये यजमानविधिः

---

१ भेदव्यपदेशादिति पा० ।

तेनार्त्विज्यमन्यैः कार्यं यद्वाऽध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वेत्यनेन ऋत्विजां संस्कारार्थेन दीक्षा विधीयत इति तद्योगादृत्विगेव यजमानशब्दगोचर इत्यनुवादः । नैवम् अप्राप्तकार्यत्वप्रसङ्गात् वचनानर्थक्याच्च न चार्त्विज्यस्य यजमानसंस्कारत्वम् अप्राप्तकार्यत्वप्रसङ्गादेव, तस्मात्प्राकृतकार्यस्यैवार्त्विज्यस्य यजमानाः कर्त्तारो विधीयन्ते अतो ऽन्येषां चोदकप्राप्तानां बाधः ॥

सत्राहीनयोर्विवेकाधिकरणम् ।

सू० द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनोपायिचोदनेन यजमानबहुत्वेन च सत्रशब्दाभिसंयोगात् ॥ १६ ॥

सू० यजति चोदनादहीनत्वं स्वामिनां चास्थितपरिमाणत्वात् ॥

सत्रप्रसङ्गात् द्वादशाहगतस्य सत्रस्वरूपस्य लक्षणं तत्प्रसङ्गाच्च तद्गतस्यैवाहीनरूपस्य लक्षणं सूत्रद्वयेनोच्यते, तत्र त्रयोदशरात्रादिष्वासनोपायिचोदनेषु वेदे ऽध्वर्युप्रयोगेषु च सत्रशब्दप्रयोगाद् द्वादशाहे ऽपि प्रयुज्यमानस्य सत्र-शब्दस्य तन्निमित्तता द्विरात्रादिषु च यजति चोदनेष्वहर्गणेष्वहीनशब्ददर्शनाद् द्वादशाहे ऽपि तदेव तस्य निमित्तम् ॥

पौण्डरीके सकृदेव दक्षिणादानाधिकरणम् ।

सू० अहीने दक्षिणाशास्त्रं गुणत्वात्प्रत्यहं कर्मभेदात्स्यात् [१] ॥ १७ ॥

पौण्डरीको नामाहीन एकादशरात्रः तत्र श्रूयते "अयुतं दक्षिणा ऽश्वसहस्रमेकादश" मिति, तत्र संशयः-किमयुतमश्वसहस्रं च प्रत्यहं दातव्यम्? उतैकमेवायुतमश्वसहस्रं च दातव्य? मिति तत्र दक्षिणा ह्यहरङ्गत्वात्प्रत्यहं भेदमर्हति । एकप्रयोगपातात्तु तन्त्रेणैका प्रदीयते ॥ सत्यं प्रत्येकमन्वहमङ्गं दक्षिणा तथाऽपि कर्मानतिद्वारत्वात्कर्तॄणां च चिकीर्षितार्थमुपादाना-

१ कर्मभेदः स्यादिति तु पा० ।

दैक्षप्रयोगचोदितानामेकादशानामप्यङ्गानां युगपच्चिकीर्षितत्वात्तन्त्रेण सर्वेषां पुरुषाणामुपादानं, सदानीतिश्चैकैव तन्त्रेण तत्सिद्ध्यर्था च दक्षिणेति साऽपि तन्त्रेण सम्भवादेकैव दीयते। ननु पौण्डरीकप्रकृतौ द्वादशाहे प्रत्यहं दक्षिणा-भेदेन दत्ता अन्वहं द्वादशशतं ददातीति वचनात्तेनेहाऽपि द्वादशशत-विकारोऽयुतमश्वसहस्रं च प्रत्यहं भेदमर्हति। उच्यते द्वादशाहेऽप्येकप्रयो-गत्वादेकैवानतिरिक्ति प्रत्यहं द्वादशशते दीयमाने यावती भवति तावती भवति दक्षिणैकैव, तस्मादिहाप्येकमेवायुतमश्वसहस्रं दातव्यम् ॥

पौण्डरीके सर्वाहःसु दक्षिणाया विभज्य नयनाधिकरणम्।

सू० प्रत्यहं सर्वसंस्कारः प्रकृतिवत्सर्वासां सर्वशेषत्वात् ॥ १८ ॥

प्रकृतौ माध्यन्दिने सवने दक्षिणाऽनयनं श्रुतं पौण्डरीके चायुतमश्व-सहस्रं माध्यन्दिने सवने प्रत्यहं नेतव्यम्? उतैकस्मिन्नहनि? अथवा विभज्य प्रत्यहं सहस्रं नेतव्यम्? अश्वसहस्रं त्वेकादशेऽह्नि नेयमिति संशये प्रकृतावात्मीये माध्यन्दिने सवने नीते तीहापि प्रतिकर्मावसायी चोदकः प्रति-माध्यन्दिनं नयनं प्रतिपादयति, समस्ता चेयं सर्वपमन्हा दक्षिणेति सर्वैव प्रत्यहं नेतव्या दक्षिणासंस्कारत्वान्नयनस्य सकृत्संस्कृतायाश्च न पुनः संस्कारेण प्रयोजनमित्येकस्मिन्कस्मिंश्चिन्माध्यन्दिने नयनं, नैव, द्वादशाहे हि विभज्य नयनं विहितम् अन्वहं द्वादशशतं ददातीति, तेनेहापि तद्वदेव विभज्य नयनम् ॥

मनो चैव यत्नेन च पद-संख्यामुपादानाधिकरणम्।

सू० लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे सर्वत्र प्रत्ययः स्याल्लिङ्गस्य सर्वगामित्वादाग्नेयवत् ॥ १९ ॥

क्वचिद्विकृतौ श्रूयते "मनोथेवः सामिधेन्यो भवन्ती"ति तत्र किं यथा एव मनोथेवः सामिधेनीत्वेन वक्तव्याः? उत यावतीभिः सङ्ख्या पूर्यते प्राकृती तावत्य एवेति प्रत्यक्षेण वचनेन सर्वासामविशेषेण प्राप्तवत्ता-

च्चोदकप्राप्तसंख्याबाधेन सर्वासामुपादानमित्येतावान्पूर्वः पक्षः, नावश्यं प्रत्यक्षवचनेन सर्वासां प्राप्तिः न हीदमृक्संस्कारार्थम् अग्निसमिन्धनार्थं स्वचं उपादीयन्ते तत्र बहुवचनात्त्रित्वे प्राप्ते त्रित्वमतिक्रम्य पञ्चदशोपादीयन्ते अधिकानां त्वनाशङ्कमेवोपादानम् ॥

वाससि मानोपावहरणयो-रनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० वाससि[1] मानोपावहरणे प्रकृतौ सोमस्य वचनात् ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमे सोमस्य मानमुपावहरणं च वासःसाधनकं वाससि मिनोति वाससोपावहरतीति वचनादित्युत्तरविवक्षया प्राप्तिः क्रियते ॥

अहर्गणेऽर्थाद् वासोऽन्तरो-त्पादनाधिकरणम् ।

सू० तथाहर्गणे अर्थाद्वासःप्रकॢप्तिः[2] स्यात् ॥ २१ ॥

स्थितं वाससि मानं वाससा चोपावहरणमिति द्वादशाहादावहर्गणे किमुपावहरणार्थं प्रत्यहं वासो भेदः स्यात्? उत ने?ति भेदे प्रमाणाभावादिति प्राप्ते ब्रूमः अर्थाद्वाससो भेदः स्यात् हविर्धाने शकटेऽवस्थितः सोमः प्रत्यहं भेदेनाभिषवार्थं यावानेकस्यान्हः पर्याप्तस्तावान्सोमो वाससोपावहर्तव्यः अवशिष्टश्च शकट एव वाससोपनद्धोऽवतिष्ठते, तस्मादर्थादहर्भेदे वासोऽन्तरमुपावहरणार्थमुत्पादयितव्यम् ॥

उपावहरणार्थमेव वासो-ऽन्तरोत्पादनाधिकरणम् ।

सू० मानं प्रत्युत्पादयेत्प्रकृतौ तेन दर्शनादुपावहरणस्य ॥ २२ ॥

यदेतदुपावहरणार्थमन्यद्वास उत्पाद्यते तत्किं मानकाल एवोत्पाद्यं? उतोपावहरणकाले? इति संशये प्रकृतौ यस्मिन्वाससि क्रयकाले मानं कृतं तेनैवाभिषववेलायामुपावहरणस्य दर्शनादहर्गणेऽपि मानवास-

१ वासस इति पा० ।
२ प्रकृतिः स्यादिति पा० ।

सोपावहरणेन भवितव्यं, तस्मान्मानकाल एवोत्पाद्यं नैवम्, आर्थिकं हि प्रकृतौ मानवाससोपावहरणं न शास्त्रीयमेतावद्धि श्रूयते वाससोपावहरतीति, तत्र प्रकृतौ यस्मिन्वाससि सोमो मित उपनह्य शकटे स्थापितः तेनैव सोऽकुर्यादुपावहरणमनुष्ठितम्, अहर्गणे तु मानवेलायामनुपपत्त्यभावादेकस्मिन्नेव वाससि सर्वेषामह्नां सोमे मित्वोपनह्य स्थापिते अभिषववेलायामुपावहरणार्थमनुपपत्तिवशादन्यदुत्पाद्यते ॥

इति शास्त्रदीपिकायां दशमस्य षष्ठः पादः ॥

अथ सप्तमः पाद आरभ्यते ॥

ज्योतिष्टोमे प्रत्यङ्गं हविर्भेदाधिकरणम् ।

सू० पशोरेकहविष्ट्वं समस्तचोदितत्वात् ॥ १ ॥

अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र संशयः किं कृत्स्नः पशुरेकं हविस्तेन च देवतायै दीयमानेन पशो विक्रियते तत एव चावदाय होमः? उत प्रत्यङ्गं हृदयादिर्हविः? इति, तत्र "तद्धितेन पशोरेव देवतान्वयचोदनात् । समस्तस्य पशोर्दानमैन्द्रस्य पयसो यथा" ॥ "हृदयस्याग्रेऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षसः" इत्यादीनि वचनानि पशोरेवावदानप्रदेशलक्षणार्थानि मध्यपूर्वार्धवचनवत्, हृदयप्रदेशेऽवद्यतीत्येकादशानां च प्रदेशानामुपदेशाद् द्व्यवदानमपोह्य एकादशकृत्वोऽवदाय हूयते तस्मिन्नेव च काले समस्तः पशुर्देवतायै त्यज्यते पुरोडाशवत्तस्मात्पशुरेकं हविरिति प्राप्ते ब्रूमः "प्रत्यक्षं प्राकृतार्थं हि हृदयादिषु दृश्यते । तस्मात्तत्प्रकृतित्वेन देवतासङ्गतिः पशोः" ॥ हृदयादिशब्दा हि मांसविशेषवचना न युक्तं यत्पशुप्रदेशलक्षणार्थतां नीयन्ते हृदयादीनामेवावदानोपपत्तेः, अवदानञ्च प्रकृतौ हविःसंस्कारार्थमितीहाप्यवदानं हविष एव युक्तं, तच्च हृदयादिषु दृश्यत इति हृदयादीनामेव हविष्ट्वं निर्णीयते, न चोत्पत्तिवाक्यशिष्टपशुविरोधः

तस्य हृदयादिप्रकृतित्वेन यागसाधनत्वे ऽपि देवतासम्बन्धोपपत्तेः, यदि हि पशाङ्गां प्रमाणं न स्यात्ततः पशुरेव साक्षाद्धीयेत, अस्ति तु प्रमाणं हृदयादिष्ववदानवचनं विशसनवचनं च, तस्माद्धृदयादीनि हवींषि देवतायै देयानि तेभ्य एव च ह्यवदानं गृहीत्वा हूयते तत्प्रकृतिश्च पशुः ॥

पशोर्हृदयादिभिरेवाङ्गवि-शेषैर्यागानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० तद्भेदात्कर्मणोऽभ्यासस्तस्मात्तेभ्यो ऽवदानं स्यात् ॥ २ ॥

पश्वङ्गानि हवींषीति स्थिते चिन्त्यते किमेकेन केनचिदङ्गेन यागः कर्त्तव्यः? उत सर्वैरङ्गैरथ वा हृदयादिभिः एकादशभि? रिति तत्र "एकेनापि पशोर्यागसाधनत्वोपपत्तितः । तन्मात्रेणैव यागः स्यात्सर्वैर्वा युगपन्मतेः ॥ पश्वाकृतिर्हि देवतासम्बन्धित्वेन श्रुता तेन तया परिच्छिन्नेन द्रव्येण यष्टव्यं, सा चावयविद्रव्यं साक्षात्परिच्छिनत्ति तस्य विशसनादिविधानात् न साक्षाद्यागसाधनता सम्भवतीति तदवयवानामवयविद्वारेण पश्वाकृत्या परिच्छिन्नानां साधनत्वम् । अवयवी चावयवेषु व्यासज्य वर्तमानः सहैव सर्वावयवेषु धियमादधाति, न जातिरिव व्यक्तिषु प्रत्येकमतो विशेषतः सर्वैर्यष्टव्यं, हृदयादिवचनं तु ह्यवदाननियमार्थम् एवं हि श्रूयते "एकादश वै पशोरवदानानि तानि द्विर्द्विरवद्यती"ति नियमश्च नैवम् एकादशैवावदेयानि नाधिकानीति किं तर्हि यान्येकादश तानि द्विरवद्यति नाधिकानीति तेनाधिकान्यङ्गानि पशोः पञ्चावदानवचनात् त्रिस्त्रिरवद्यन्ते, तस्मात्सर्वेभ्यो ऽवदेय नैतदेवम् "अविशेषाद्धि सर्वेषां हविष्ट्वमवगम्यते, । अवदानवचोभ्यस्तु विशेषोऽत्रावधार्यते" । यदा हि हृदयादीनामवदानवचनेन हविष्ट्वमवगतं तदा तत्प्रकृतित्वेनैव पशोर्देवतासम्बन्धोपपत्तेर्न किञ्चिदङ्गान्तराणां हविष्ट्वे प्रमाणमस्ति, न च द्विसङ्ख्यार्थं हृदयादिस्मरणं भिन्नवाक्यत्वात्, "हृदयस्याग्रे ऽवद्यति अथ जिह्वायाः अथ वक्षस" इत्यादीन्यवदानविधानानि एकादश वै पशोरवदानानि तानि द्विर्द्विरवद्यतीति संख्याविधानं, तस्माद्धृदयादिभ्यः परिगणितेभ्यो ऽवदानं नाधिकेभ्यः ॥

ज्योतिष्टोमेऽनिज्याशेषैस्त्र्यङ्गैः स्विष्टकृद्धोमाधिकरणम्।

सू० इज्या[1]शेषात्स्विष्टकृदिज्येत तत्प्रकृतिवत् ॥ ३ ॥

पशावेव चोदकप्राप्तः स्विष्टकृद्यागः किं प्रधानहविर्भ्यो हृदयादिभ्यः उत्तरार्धं गृहीत्वा कर्तव्य? उताङ्गान्तरेभ्य? इति संशये प्रधानशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वात्प्रकृतौ पशावपि प्रधानशेषेभ्यः कर्तव्यः, त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजतीति वचनं चोदकप्राप्तेषु सर्वेषु प्रधानहविःषु त्रित्वविधानार्थं तेन तेषामेव मध्ये त्रिभिः स्विष्टकृदिज्येतेति प्राप्ते ब्रूमः, "त्रित्वं नाङ्गानुवादेन विधातुं शक्यते तथा। तस्य प्रसरभेदेन सामर्थ्यं हि विहन्यते" ॥ एवं हीदं समासपदं त्र्यङ्गैरिति तदेकप्रसरं युक्तं सकलमुद्देशकमुपादायकं वा? उत्तरार्धं तूद्दिश्य पूर्वार्धं विधीयमाने प्रसरभेदात्सामर्थ्यविघातात्समासो न स्यात्, अपि च दोः पूर्वार्धस्य गुदं मध्यतः श्रोणिं जघनार्धस्येति वाक्यशेषेऽनिज्याशेषाणां कीर्तनाद्विस्पष्टमनिज्याशेषाणां विधानं, तैश्च प्रत्याम्नानादिज्याशेषाणां बाधः। नन्वनिज्याशेषाणामङ्गत्वेन विधानादिज्याशेषाणां च चोदकेन प्रतिपाद्यत्वेन प्रधानतया प्राप्तानां विषयभेदादयुक्तो बाधः, प्रधानभूतानामपि निवर्तकत्वात्तस्मिंश्चांशेऽनिज्याशेषाणां विधानादार्थिकमस्त्येव तुल्यविषयत्वं, न ह्यनिज्याशेषैः क्रियमाणो यागस्तेषां प्रतिपत्तयेऽलं भवति, तेन गुणभूतैरपि युक्तः प्रधानबाधः। किं चानिज्याशेषाणामपि हृदयाद्यर्थालब्धपश्वनुनिष्पन्नानामाक्षेपकरणात् प्रतिपत्त्यपेक्षत्वाच्चोदकेनेज्याशेषप्रतिपत्त्यर्थतया प्राप्तः स्विष्टकृद्यागस्तत्प्रतिपत्तौ वचनेन विनियुज्यते यत्स्विष्टकृता प्रतिपाद्यं तत् त्र्यङ्गाणि हृदयादीनि, तस्माद्युक्तो बाधः ॥

अध्यूध्न्या इडाभक्षविकारत्वाधिकरणम्।

सू० अध्यूध्नी तु होतुस्त्र्यङ्गवदिडाभक्षविकारः स्यात् ॥ ४ ॥

पशावेव श्रूयते "अध्यूध्नी होत्रे हरन्ती"ति सेयमध्यूध्नी किं प्राकृतस्य

१ इज्याविशेषादिति पा०।

हेतुरिडाभक्षस्य विकार? उत ने? ति यद्यत्यन्ताप्राप्ताऽग्नीध्रीयं विधीयते ततो विकारः । अथ पक्षे हेतुः प्राप्ता सती नियम्यते ततो विकारः, तत्रानर्त्विग्भिरिडां वर्धयन्तीति वचनादिडायामन्तर्गताऽग्नीध्रीडायाम् ऋत्विग्भिर्विभज्य भक्ष्यमाणायां कदाचिद्धोतृभागे स्यात्कदाचिदन्यस्य भागे सा होतृभागे नियम्यते, ततो यनुयुक्त यथार्ण्डेडा भक्षस्य विकारः । उच्यते अनर्त्विग्भिरिडां वर्धयन्तीति वर्तमानापदेशरूपत्वादनुवादोऽयं कथं प्राप्तिः । अथ यत्परिशिष्टं तत्समवत्त धान्यामा[1]वपन्ति यद्गूदयं प्राश्यति जिह्वां वचस्तनिममतस्तस्यैव निष्ठुमिति, न च तन्मध्ये ऽग्नीध्री कीर्तिता, तस्मादप्राप्ता तेन नैवं वचनव्यक्तिः यदग्नीध्रीं हरन्ति तद्धोत्रे हरति किं तर्हि यद्धोत्रे हरन्ति तदग्नीध्रीमिति प्राप्तं होतृसम्प्रदानकं हरणमग्नीध्रीप्रतिपादने विनियुज्यते, तस्मादिडा भक्षविकारः ॥

वनिष्ठोर्भक्षविकारताधिकरणम् ।

सू॰ अग्नीभय वनिष्ठुरग्नीध्रीवत् ॥ ५ ॥

तत्रैव श्रूयते वनिष्ठुमग्नीधे हरन्तीति तत्रापि पूर्ववदेव संशयपूर्वोत्तरपक्षाः, विशेषाशङ्का तु वनिष्ठोरिडायां प्राशनवचनादस्ति प्राप्तिरिति, सत्यमस्ति प्राशनं तत्त्विडासंस्कारार्थम् उपस्तरणादिवत्, अतो नास्येडात्वं, न भक्षसंयोगोऽस्य भवयितुं प्राश्यतीति न चतुर्थीनिर्देशः प्राशनविधावस्ति, तस्मादप्राप्तोऽयवनिष्ठुरग्नीधे वनिष्ठुमिति चतुर्थ्याऽग्नीत्सम्प्रदानके हरणे विधीयत इति प्राकृतस्येडा[2]भक्षस्य विकारः ॥

मैत्रावरुणस्यापि चोदभक्षित्वाधिकरणम् ।

सू॰ अप्राकृतत्वान्मैत्रावरुणस्याभक्षत्वम् ॥ ६ ॥

मैत्रावरुणो नामाऽस्ति पशावृत्विक्स किम् इडां भक्षयेन्ने? ति सन्देहे "नास्य प्रकृतितो भक्षः प्राप्नोत्यप्राकृतो ह्यसौ । होत्राध्वर्युब्रह्मर्त्विगात्का-

[1] धान्यामावपन्ति इति ।
[2] प्राकृतस्येडाभक्षस्य विकार इति ।

येतस्त्वस्ति भक्षणम् । प्राकृता हि भक्षाः प्राकृतकर्तृनियमार्थेन कर्तृसंस्का-रार्था अपीत्युक्तमतोऽध्वर्युहोतृसंस्कारत्वाद्भक्षस्य मैत्रावरुणे प्रैषकरणाद-ध्वर्युकार्यमनुवचनकरणाच्च होतृकार्यं कुर्वाणोऽस्ति प्राप्तिः ॥

मैत्रावरुणस्यैकभा गताधिकरणम् ।

सू· द्विभागः स्याद् द्विकर्मत्वात् ॥ ७ ॥

किमयं मैत्रावरुणो द्वौ भागौ भक्षयेत्? उतैक? मिति, द्वयोः कर्म कुर्वन्द्वौ लभेतेति प्राप्ते ब्रूमः "अध्वर्योर्यावती तृप्तिर्होतुस्तृप्तिश्च यावती । तन्त्रेण तावती तृप्तिर्भागेनैकेन लभ्यते" ॥ तस्मादेकभागः स्यात् ॥

प्रतिप्रस्थातुर्भक्षाभा वाधिकरणम् ।

सू· प्रतिप्रस्थातुश्च वपाश्रपणात् ॥ ८ ॥

तत्रैव प्रतिप्रस्थातुरिडायामस्ति भक्षो नेति संशये अध्वर्युकार्यं हविः श्रपणमसौ च करोति वपाश्रपणं तस्माद्भक्षयेत्सत्यमसौ वपां श्रप-यति तस्यास्तु सर्वप्रदानत्वान्नास्ति शेषः, प्रकृतौ च यस्यापूर्वस्य यः कर्ता स तच्छेषस्य भक्षयिता भिन्नं चाङ्गापूर्वेभ्यो वपापूर्वमतस्तस्य कर्ता प्रतिप्रस्थाता तच्छेषमेव भक्षयितुमर्हति, सा च निःशेषा, तस्मान्नास्य भक्षः, न त्वङ्गेभ्योऽपि हृदयादिभ्योऽयमवदानं कुर्वन्भक्षं लभेत दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थाताऽवद्यतीति वचनात्, यस्यां शाखायामध्वर्योरेवा-वदानं तद्विषयमिदमधिकरणं प्रतिप्रस्थात्रवदानपक्षे त्वस्त्येव भक्ष इत्य-यमेव परमार्थपरिहारः, यत्त्वप्राकृतमिदमवदानमप्राकृतकार्यत्वं प्रदाना-रम्भत्वाभावादित्युक्तं, तदयुक्तं यद्यपि दैवतान्यवदाय न तावत्येव होतव्य-सौविष्टकृतान्यवद्यतीति मध्ये पदार्थान्तरविधानाच्चाय प्रदानाऽऽरम्भः तथाऽपि प्रदानार्थमेवेदमवदानं नादृष्टार्थं, तथा चावदानदर्शनाद्धृदया-दीनां हविष्ट्वमुक्तमदृष्टार्थे अवदाने हि न तेषां हविष्ट्वं सिध्येत्, तस्मा-दवद्यन्प्रतिप्रस्थाता लभेतैव भक्षम् । अध्वर्य्ववदानपक्षे तु नास्य भक्षो वपाया निःशेषत्वादित्येतावानधिकरणार्थः ॥

आज्यभागौ यजति इत्यनेनापूर्वकर्मगृहमेधीयविधानाधिकरणम् ।

सू· विकृतौ प्राकृतस्य विधेर्ग्रहणात्पुनः श्रुतिरनर्थिका स्यात् ॥ ९ ॥

चातुर्मास्येषु साकमेधे पर्वणि गृहमेधीयेष्टिः, तत्र श्रूयते "आज्यभागौ यजति यजताया" इति तदिहाज्यभागश्रवणेऽष्टौ पक्षा विचार्यन्ते किं चोदकप्राप्तानुवादमात्रम्? उत द्वाभ्यां विधानम्? अर्थवादार्थं वा? कर्मान्तरविधिर्वा? परिसंख्या वा? तद्गुणातिदेशो वा? तयोरेवातिदेशो वा? अपूर्वा वा गृहमेधीये? ति "तत्र प्रकृतितः प्राप्तिश्चोदकेनाज्यभागयोः । गुणान्तरस्य चाभावादनुवादत्वमिष्यताम् । आनर्थक्यप्रसङ्गात्तु न त्वेतद्धृदयङ्गमं तस्मादुभाभ्यां विधन्तौ दार्विकोऽत्र विधीयते ॥ आज्यभागश्रवणं निर्वपत्यादिश्रवणवत्प्रकृतिसादृश्यमापादयच्चोदकस्य निमित्तं भवति, चोदकस्त्वैष्टिकं विधन्तं नियच्छतीत्येवमुभाभ्यामैष्टिकविधन्तविधिः, नैतदपि युक्तम् औपधद्रव्यकत्वादेवैष्टिकातिदेशसिद्धेः, तस्माच्चोदकप्राप्तैष्टिकविधन्तप्रशंसार्थमिदम् एवमयं दर्शपूर्णमासविधन्तः प्रशस्तो यत्तत्राज्यभागावपि स्तः, तौ च यजताया इति विध्येकवाक्यत्वाभावादिदमप्यन्याय्यं, तस्मात्कर्मान्तरविधिः प्रसिद्धाज्यभागप्रत्यभिज्ञानात्तदपि न सारं, तस्माच्चोदकेन सर्वेष्वङ्गेषु प्राप्तेष्वाज्यभागयागपुनःश्रवणं समिदादियागानां परिसंख्यार्थम् आज्यभागावेव यजति न समिदादियागानिति, तदप्यनुपपन्नं परिसंख्यायास्त्रिदोषत्वात्, तस्मात्प्रत्यक्षवचनसिद्धत्वादाज्यभागयोस्तद्गुणमन्यान्यङ्गानि चोदकः प्रापयति तदप्यचतुरस्रं, न हि चोदकस्य प्रत्यङ्गं व्यापारभेदोऽस्ति येनाज्यभागविषये न व्याप्रियेत एकेनैव व्यापारेणासौ सर्वाण्यङ्गानि प्रापयति तेनैव चाज्यभागयोरपि प्राप्तत्वादनर्थकमेव पुनः श्रवणं स्यात्तस्माच्चोदकोपसंहारोऽयं प्रकृतिवत्कुर्यात् । किं तत्सादृश्यमाज्यभागौ यजति तदप्यपेशलं, न हि प्रत्यक्षश्रुतोऽतिदेशः येनैवमाश्रीयते, कल्प्यो ह्यसौ, तद्यदि कल्पितेऽपि तस्मिन्नाज्यभागावेवानुष्ठातव्यौ तयोः प्रत्यक्षवचनेन सिद्ध उनर्थकश्चोदकाङ्गीकारः, "तस्मादपूर्वतैव

स्यात् गृहमेधीयकर्मणः । प्राकृताङ्गनिराकाङ्क्षं न तच्चोदकमर्थयेत् ॥ आज्यभागयोर्हि प्रकृतौ श्रुतयागरूपव्यतिरेकेण प्रकरणाम्नानकल्पित स्वापूर्वद्वारेण यागगतव्यापाररूपमपरमस्ति तद्रूपलक्षणार्थं चेदमाज्यभागग्रहणम् । अन्यथा ह्यानर्थक्यात्, अतएव गृहमेधीयप्रयोगवचनो यागगतं व्यापारमपेक्षमाणः प्रत्यक्षवचनविहिताज्यभागनिराकाङ्क्षो न प्रकृतिमपेक्षते विकृत्यन्तरे यानि त्वप्राकृतान्यामनहोमादीन्यङ्गानि तेषां यागगतव्यापाररूपस्याक्लृप्तत्वात्तद्रूपापेक्षः प्रयोगवचनः सन्निहितान्यपि तान्यतिक्रम्य प्राकृतान् क्लृप्तोपकारान् गृहीत्वा पश्चात्समीपाम्नाताङ्गानर्थक्यपरिजिहीर्षया तान्यपि गृह्णातीति न तैश्चोदकलोपः । किं च यदि गृहमेधीयः प्रकृतिपूर्वः स्यात् नाज्यभागग्रहणं क्रियेत, कृतं च तदतोऽवगच्छामो नूनमत्र नास्ति चोदकमिति, तस्मादत्र प्राकृतमङ्गं निर्गुणं श्रुत तत्रापूर्वत्वम् ॥

गृहमेधीये स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० ततो पि यावदुक्तं स्यात् ॥ १० ॥

गृहमेधीय एव स्विष्टकृदिडादि कर्तव्यं नेति संशये निराकाङ्क्षत्वादाज्यभागाभ्यां न कर्तव्यं प्रत्यक्षश्रुतत्वाद्विशेषात्तु कर्तव्यं, न च विकल्पः प्रकृताविव प्रकरणेन सर्वेषां युगपद्ग्रहणात् ॥

गृहमेधीये प्राशित्रादिभक्षणाभावाधिकरणम् ।

सू० स्विष्टकृदिति [1] भक्षप्रतिषेधः स्यात्तुल्यकारणत्वात् ॥ ११ ॥

गृहमेधीय एव प्राकृताङ्गपुनःश्रवणं परिसंख्यार्थमिति कृत्वा चिन्त्यते तदा हि समानजातीयमेव शेषोपस्थापनात्परिसंख्यायते नान्यत् तेनाज्यभागाभ्यां यागान्तराणि परिसंख्यायन्ते न शेषकार्याणि, स्विष्टकृत्तु किं प्राशित्रादीनां शेषकार्याणां परिसंख्यां करोति नेति चिन्तायामिडोपह्वानदर्शनान्नेति प्राप्ते ब्रूमः परिसंख्येय एव प्राकृतः स्विष्टकृत्पुनः श्रूय

१ स्विष्टकृद्भक्षप्रतिषेधः स्यादिति पा० ।

भावः शेषकार्यान्तराणि, इडादिदर्शनं तु वचनान्तरविहितत्वादुपपन्नं नान्यस्य शेषकार्यस्यानिवृत्तिं सूचयति ॥

प्रायणीयातिथ्ययोः शंय्विडान्ततानियमाधिकरणम् ।

सू० शंय्विडान्तत्वे विकल्पः स्यात्परेषु पत्न्यनूयाजप्रतिषेधोऽनर्थको हि स्यात् ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते "शंय्वन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते न पत्नीः संयाजयन्ति इडान्ता आतिथ्या सन्तिष्ठते नानूयाजान् यजती"ति तत्र संशयः किं प्रायणीयातिथ्ये शंय्विडान्ते वा कृत्स्नसंस्थे वा? उत शंय्विडान्ते एवे?ति तत्र शंय्विडान्तवचनेन परेष्वङ्गेषु सर्वेष्वकर्तव्येषु पुनः पत्नीसंयाजानूयाजानामकर्तव्यत्ववचनं परिसंख्यारूपेणाङ्गान्तराणामकर्तव्यताप्रतिषेधेन कर्तव्यताविधानार्थं पत्नीसंयाजानेव न कुर्यादन्यानि तु कुर्यादेवेति तेन पत्नीसंयाजानुयाजप्रतिषेधेन कृत्स्नसंस्थाविधानाच्छंय्विडान्तवचनेन तत्संस्थाविधानाद् द्वयोः संस्थयोर्विकल्पः नैवं "वाक्यभेदो हि न न्याय्यो विकल्पश्चाष्टदोषभाक् । त्रिदोषा परिसंख्या च तस्मात्स्तुत्येकवाक्यता" ॥ शंय्विडान्तविधेरेवायमर्थवादार्थोऽनुवादः पत्नीसंयाजाद्यकरणाल्लाघवं भवतीति न विध्यन्तरं, तस्मान्नियमेन शंय्विडान्ते एव प्रायणीयातिथ्ये ॥

प्रायणीयातिथ्ययोः पूर्वाभ्यामेव शंय्विडाभ्यां संस्थाधिकरणम् ।

सू० प्रतिषेधार्थवत्त्वाद्वोत्तरस्य परस्तात्प्रतिषेधः स्यात् ॥ १३ ॥

शंय्विडान्तयोरेव सन्देहः प्रकृतौ द्वौ शंयू पत्नीसंयाजानां पुरस्तादेकः पश्चादपरः तथेडे अपि द्वे अनुयाजानां पुरस्तादेका पश्चादपरा तत्र किं पूर्वाभ्यां शंय्विडाभ्यां तदन्तता? उतोत्तराभ्यां? उतानियम? इति, विशेषाभावादनियमे प्राप्तेऽभिधीयते उत्तराभ्यामेव, कुतः इदं तावत्स्पर्यनिकृतोत्सर्गवचनशंय्विडान्तात्पूर्वेतिविधानमतो ये शंयोरिडा-

याश्च प्राञ्चः पदार्थास्ते कर्तव्याः, ये चोत्तराभ्यां शंय्विडाभ्यां प्राञ्च-स्तेषामपि शंय्विडाभ्यां पूर्वभावित्वमस्तीति कर्तव्यता गम्यते, तस्मादुत्तराभ्यामेव तदन्तता । तथा च पत्नीसंयाजानूयाजप्रतिषेधोऽर्थवान्भवति वादमात्र त्वनर्थकं स्यादेव शंय्विडान्ताद्भूरीतिर्यदि विधीयते प्रवृत्तयोस्तु संस्थानं चोद्यते शंय्विडान्तयोः सन्तिष्ठतिना हि संस्थानमुपरमो विधीयते नाङ्गरीतिः. तेन प्रवृत्ते प्रायणीयातिथ्ये शंय्विडान्ते सत्यौ सन्तिष्ठेते तामवस्थां प्राप्य ततः परं न प्रवर्तितव्यमुपरन्तव्यं तेन शंय्विडे चेत्साक्षात्कृते कर्तव्यमवस्थानमिति पूर्वयोः कृतयोः कर्तव्यं संस्थानमिति पूर्वाभ्यामेव तदन्तता पत्न्यनूयाजप्रतिषेधस्त्वेकवाक्यत्वादर्थवादार्थोऽनुवाद इत्युक्तम् ॥

यदुपसद उपसदन्ते इत्यादिना अपूर्वोपसत्कर्मविधानाधिकरणम् ।

सू० उपसत्सु यावदुक्तमकर्म स्यात् ॥ १४ ॥

ज्योतिष्टोमे सन्त्युपसदः ताः प्रकृत्य श्रूयते "अप्रयाजास्ता अननूयाजास्ता" इति तथा स्रुवेणाघारमाघारयतीति तत्र सन्देहः किं प्रतिषिद्धप्रयाजादिवर्जमन्यत्सर्वं प्राकृतं कर्तव्यम् ? उत प्रत्यक्षवचनविहिताघारादिना परिसंख्यानादपूर्वता परत्वाद्वा सर्वमश्रुतमकर्तव्य?मिति, परिसंख्यापक्षस्तु एकमेधीयविचारेऽपि सम्भवमात्रेणोपन्यस्त इति द्वावेव पक्षौ, तत्र केनापि कारणेनाघारादीनामभावमाशङ्क्य प्रतिप्रसवं कुर्वदिव वचनमिदं प्रतिभाति नाघारादिभ्योऽन्यामाहुतिमौपसदीं पुरस्ताज्जुहुयाद्वदन्या जुहुयादन्यमुप कुर्यादाघारादयो हि सर्वहोमानुपम्, यतः स्रुवेणाघारमाघारयतीति तेन प्रतिषिद्धप्रतिप्रसवार्थमिदं न परिसंख्यामपूर्वतां वा शक्नोति कर्तुम् । अथ वा चोदकप्राप्तानुवादमात्रमिदमस्तु नन्वा[1]नर्थक्यं स्यात् अपूर्वतापक्षेऽप्यप्रयाजास्ता अननूयाजास्ता इति वचनद्वयमनर्थकमेव स्यात्, तद्वदेवैकस्यैवानर्थक्यं, तस्मात्प्रतिषिद्धवर्जमन्यत्सर्वं

१ न चानर्थक्यं स्यादिति पा० ।

कर्त्तव्यम्, उच्यते न तावदभावाशङ्काऽऽघारादीनामस्ति येन प्रतिप्रसवः क्रियते तस्मादपूर्वतापरमेवैतत् अप्रयाजाननूयाजवचनं त्वनुवादमात्रमाख्याताभावात् सुवाघारवचनं त्वाख्यातसद्भावाद्यजस्य प्रज्ञात्या इति च स्तुतिसम्बन्धाद्विधायकं सदपूर्वताङ्गमयतीति विशेषः ॥

यावर्हिकरूपालेन इत्यादिना अपूर्वस्यावभृथस्य विधानाधिकरणम् ।

सू॰ अवभृथे वर्हिषः प्रतिषेधाच्छेषकर्म स्यात् ॥ १५ ॥

अवभृथे श्रूयते अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजतीति तथा अपबर्हिषः प्रयाजान् यजति अपबर्हिषावनूयाजौ यजतीति तत्र किमवभृथे वर्हिःसंज्ञं चतुर्थं प्रयाजं वर्हिः सञ्ज्ञ प्रथममनूयाजं वर्जयित्वा ऽन्यत्सर्वं कर्त्तव्यम्? उत प्रत्यक्षश्रुतव्यतिरिक्तमन्यत्सर्वं परिसंख्यानादपूर्वत्वाद्वा न कर्त्तव्य?मिति संशयः, तत्राज्यभागवचनमप्सुमन्तागुणविधानार्थं नापूर्वतां गमयति तस्माद्वर्हिर्वर्जमन्यत्सर्वं कर्त्तव्य मेव लिङ्गक्रमाभ्यामेवाप्स्वाग्ने सधिष्ठव अप्सु मे सोमो अब्रवीदिति मन्त्रप्राप्तेः प्राप्तौ ह्या ऽज्यभागयोरप्सुमन्तासा न विधातव्या तेनाज्यभागविध्यर्थमेव वचनमित्यपूर्वोऽवभृथः, अपबर्हिषः प्रयाजान् यजतीत्यादिवचनं वर्हिर्व्यतिरिक्तप्रयाजविधानार्थेन वर्हिःप्रतिषेधार्थम् ॥

वाजपेयादौ यूपादीनां खादिरत्यादिनियमाधिकरणम् ।

सू॰ विरोधिनामेकश्रुतौ नियमः स्याद्ग्रहणस्यार्थवत्त्वाच्छरवच्छ्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥ १६ ॥

यत्र चोदकेनानेकेषां प्राप्तानामेक प्रत्य श्रूयते यथा "खादिरो यूपो वृहत्पृष्ठ यवमयः पुरोडाश" इत्यादिषु तत्र किं श्रुतस्य खादिरादेरतिदिष्टस्य पलाशादेः प्रकृतिवद्विकल्पः? अथ वा श्रुतस्यैव नियम? इति संशये विकल्पः प्रकृतिवत्, प्रत्यक्षवचनं तु न खादिरादेर्विधायकं प्राप्तत्वात् पलाशादिनिवृत्त्यर्थत्वे त्रिदोषा परिसंख्या स्यात्, तस्मादनुवादमात्र-

मिति यथाचोदक विकल्प , नैव यथैव प्रकृतावर्थादनियताऽनेकद्रव्यकत्वे प्राप्ते व्रीहियवखदिरादिश्रवणं नियमार्थम्, एवं चोदकेनापि अनियमेन खादि रादि प्राप्यमाणं प्रत्यक्षवचनेन नियम्यते तन्नियमाच्चार्थाभावात्पालाशा देर्निवृत्ति ॥

काम्यादिषु प्राकृतद्रव्य दर्शनस्य निवृत्त्यधिकरणम् ।

सू सर्वासां च गुणानामर्थवत्त्वाद् अचणमप्रवृत्ते स्यात् ॥ १७ ॥

अध्यायादावर्थलोपाद्बाधो वर्णित , प्रत्याम्नानस्य तु बाधकत्व सिद्धवत्सर्वत्र व्यवहृतमिदानीं तु तदेव चिन्त्यते किं प्रत्यक्षश्रुतेन श्यामा कादिना प्रत्याम्नानाच्चोदकप्राप्त व्रीह्यादि बाधितुं शक्यम्? उतोभय तुल्यबल? मिति विकल्प समुच्चयो वा? तत्र तद्बुद्धिप्राप्तिनिराकरणाच्चो दकेन तावद्व्रीह्याद्यपि प्राप्यते, न च प्राप्त शक्यं केनचिद्बाधितुं शास्त्र प्रामाण्याविशेषात् तथा च 'नार्थ्यं गृह्णीत" इति प्रत्यक्षेऽपि प्रतिषेध पक्षे चोदकप्राप्तेन वरणेन विकल्पस्त इति वक्ष्यते न तुल्यत्वादुभय शब्दलक्षणमिति, न च सत्यपि चोदकप्राप्त्याऽङ्गत्वे व्रीह्यादेरनुष्ठान कार्यनिमित्त ह्यननुष्ठान तत्साधनत्वे सति व्रीहीणां को नाम निरा कुर्यात्तस्माद्विकल्प समुच्चयो वा, सत्य, यदि पारमार्थिकी चोदकप्राप्ति स्यात् न त्वेव, चोदको हि यद्यपि सर्वपदार्थानुरक्त य गगत व्यापार प्रापयत्येकैनैव व्यापारेण सर्वाण्यङ्गानि प्रापयति न प्रत्येक तथाऽपि व्रीह्यादिविषये प्रत्यक्षवचनविरोधमालोच्य तद्व्यतिरिक्ताङ्गपरत्वेन व्यव स्थाप्यते, तदिदमुक्तं भाष्यकारेण "यद्गुणमग्रहणाद्गुणमिति तदिह सिद्ध"- मिति सिद्धान्तत्वेन स्थापितमित्यर्थः समुच्चयस्य तूत्तर प्राप्तमपि प्रयोजना भावादनुष्ठीयत इति, न ह्यतिदिष्टमपि व्रीह्यादि यदि सिद्धे मार्गे ऽनु ष्ठातव्यमित्यभिप्राय , तस्मात्प्रत्यक्षश्रुत द्रव्यदेशत चोदकप्राप्त बाधते ॥

सोमापौष्णे पशौ खादिरयूपस्य नियमाधिकरणम् ।

सू॰ तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः प्रवृत्तौ हि विकल्पः स्यात् ॥ १८ ॥

क्वचिच्छ्रूयते "औदुम्बरो यूपो भवती"ति तत्र किं प्राकृतं खादिरं यूपद्रव्यं प्रवर्त्तते नेति संशये द्वयोरपि सह नियोजनसम्भवादसति विरोधे न युक्तो बाधः, तस्माद् द्वयोरपि यूपयोः समुच्चयः नैवं, निरपेक्षो हि खादिरश्चोदकेन प्राप्यते निरपेक्षश्चौदुम्बर उपदेशेन समुच्चये द्वयोरपि बाधः । किं च औदुम्बरवचनेन न यूपान्तरं विधीयते किं तर्हि प्राकृतस्यैव यूपस्य खादिरतां व्युदस्य औदुम्बरता विधीयत इति स्पष्टो बाधः ॥

अग्न्यन्वष्टकार्ये व्रीहिभिरेव यागाधिकरणम् ।

सू॰ वैकृते तु विनियमः स्यात्पृषदाज्यवद् अचोदनस्य गुणार्थत्वादुभयोश्च प्रदिष्टत्वाद् गुणशास्त्रं यदेति स्यात् ॥ १९ ॥

यत्र प्राकृतानां वैकल्पिकानामन्यतमद्वैकल्पिकगुणान्तरसहितं कर्मोत्पत्तिवाक्ये श्रूयते "यथा सौमारौद्रं चरुं निर्वपेत् शुक्लानां व्रीहीणां नैर्ऋतं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां व्रीहीणामि"ति तत्र संशयः किं व्रीहियवयोर्विकल्पः, व्रीहिपक्षे च शुक्लकृष्णविधिः? उत सर्वदा व्रीहय एवेति तत्र व्रीहिग्रहणस्य शुक्लादिगुणसम्बन्धार्थत्वेनाविधायकत्वाच्च यवानां बाधः, तस्माद्विकल्प नैवं, न ह्येकेन वाक्येन यागस्य चोदकप्राप्तव्रीह्युद्देशेन गुणस्य च विधानं सम्भवति, तस्माद्द्रव्यगुणविशिष्टकर्मविधानादुपदिष्टा व्रीहयो यवान् बाधन्ते ॥

---

१ तथैव कार्यविकारे इति पा॰ ।

२ विरोध इति पा॰ ।

३ विकृते इति पा॰ ।

पञ्चावत्तैव वपा कार्येत्यनेनाङ्गेष्वपि पञ्चावत्तविधानाधिकरणम् ।

सू० यथाऽश्रुतीति चेत् ॥ २० ॥

अग्नीषोमीये पशौ श्रूयते यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्येति तत्र किं पञ्चावदानं वपायामेव ? न हृदयादिष्वङ्गेषु सङ्कीर्यते ? इति संशये वपोद्देशेन विधानाद् वाऽपूर्वस्य चाङ्गापूर्वेभ्यो भिन्नत्वाच्चमसाधिकरणन्यायेनासङ्करे प्राप्तेऽभिधीयते । "वपामुद्दिश्य चोद्येत यदि पञ्चावदानता । स्यादेवमवदाने तु पञ्चसङ्ख्याऽत्र चोद्यते" ॥ न हि वपामुद्दिश्य पञ्चत्वविशिष्टमवदानं विधीयते अवदानस्य प्राप्तत्वात् अतोऽवदानोद्देशेन पञ्चत्वसङ्ख्याविधानादुद्दिश्यमानस्य च वपाविशेषणासम्भवात्प्राकृतावदानमुद्दिश्य पञ्चत्वं विधीयते, वपाग्रहणं तु प्रदर्शनार्थमिति सर्वत्र पञ्चावदानम् । ननु समासैकदेशमवदानमुद्दिश्यैकदेशान्तरे पञ्चत्वम् अङ्गवत् शक्यं विधातुम्, अतो वपामेवोद्दिश्य पञ्चसङ्ख्याविशिष्टमवदानान्तरं प्राकृतावदानकार्यमध्वर्युप्राशावदानवद्विधीयते वपाग्रहणं चैवमर्थवद्भविष्यति, इतरथा ऽवयुत्याऽनुवादो लक्षणा वा स्यात् सत्यपि पशुयागतदपूर्वयोरेकत्वेऽभ्यासापूर्वभेदान्मैत्रावरुणादिस्वयमवद्युपा-पूर्वप्रयुक्तत्वात्पञ्चावदानस्य नाङ्गेषु संस्कारो भवति उच्यते एकादश वै पशोरवदानानि तानि द्विर्द्विरवद्यतीति यदेतद् द्व्यवदानवचनमिदमत्र सिद्धान्तस्य मूलयुक्तिः । वपामात्रविषये हि पञ्चावदाने प्रकृतित एव द्विर्हविषोऽवद्यतीति प्राप्तत्वात् द्व्यवदानवचनमनर्थकं स्यात्, सर्वविषये तु पञ्चावदाने सङ्ख्यासम्पत्तये हविषोऽपि अवदाने प्राप्ते द्व्यवदानविधानमर्थवद्भवति सकलवचनानर्थक्याद्ध्येकस्य वपाग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वमङ्गीकृतं, तस्मात्सर्वविषयं पञ्चत्वम्, तच्चाङ्गेषु द्व्यवदानवचनादुपस्तरणाभिघारणाभ्यां अभिघारणद्विरष्टा वा सम्पद्यते, तस्मादङ्गेष्वपि पञ्चावदानम् ॥

इति पार्थसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायां दशमाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

नैवं तत्राम प्रत्यक्षविशेषशास्त्रं सामान्यस्यानुमानिकस्य च बाधने क्षमं यस्तद्विरोधेनात्मानं लभते यथा शर-पद-शास्त्रे कुशाहवनीययोर्न हि शरविधिः कुशप्राप्तिमपेक्षते तत्कार्यमात्रापेक्षत्वात्, पदविधिरपि होममात्रापेक्षोनाहवनीयप्राप्तिमपेक्षते, तेन प्रागेव कुशाहवनीयप्राप्तेः प्रत्यक्षेण विशेषशास्त्रेण शीघ्रविहिते शरपदे पश्चात्सामान्यद्वारा लक्षणया प्राप्यमाणयोः प्राप्तिं निवारयत इति युक्तो बाधः। यत्र तु प्रतिषेधस्य प्राप्त्यपेक्षत्वादवश्य प्रतिषेधता शास्त्रेणैव प्रतिषेध्ययोर्लक्षणयेयजामहयोर्मन्त्राप्तिरुच्यते अनूयाजेषु च प्राप्तिः प्रतीक्षितव्या, प्राप्तिश्च निर्दोषशास्त्रकारितत्वादशक्या मिथ्या कर्तुं तस्माद्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः। "यत्र एव विकल्पोऽयं प्रतिषेधे प्रसज्यते। अतस्तत्परिहाराय पर्युदासाश्रयो ह्ययम्" ॥ नित्यवत्कृतयोर्विधिप्रतिषेधयोः पक्षेऽप्यत्यन्ताविद्यमानमिथ्यात्वकल्पनादत्यन्तायुक्तो विकल्प इति वरं लक्षणयाऽपि पर्युदासाश्रयणं, न चानूयाजशब्दसम्बन्धेनऽसमासापत्तिः विभाषाध्ययनात्पाणिनेः, कात्यायनीयं तु सा वचनानर्थक्य न्यायविरोधादनादरणीयम्, अस्ति हि वृत्ति[१]वाक्ययोरैकार्थ्यं, य एव हि राजपुरुष इति वृत्तेरर्थो राजविशिष्टः पुरुषः स एव राज्ञः पुरुष इति वाक्यस्यापि, विशेषस्त्वेतावान् वृत्तावभिधानद्वयमप्यनन्याक्षिप्तस्वार्थं सदेकं विशिष्ट प्रतिपादयति, वाक्ये स्वार्थान्तराक्षेपं सहते, यथा षष्ठ्यस्य राज्ञः पुरुष इति राजपदमुपाक्षेपमनुभवन्पुरुष विशिनष्टि, न चैतावताऽर्थभेदः प्रतिपत्त्याभेदात्, यदि चैतावता भेदेन समासो वाक्यस्यानियतेक इत्यङ्गीक्रियेत ततो विभाषावचनात् प्राप्तिर्विहितोपकुम्भादिसम सेनापि वाक्यं न नियतेत तथोपपदसमासेन कुम्भकारादिना, न चैवमिष्ट, तस्मादवश्याऽपेय विभाषा वचनमित्यन्याय्य तद् नर्थक्य, तस्मादसमासेऽपि विकल्प परिजिहीर्षया युक्त पर्युदासाश्रयणम्, एव च प्रदेशानारभ्य वादयोरेवायं वाक्यशेषः प्रतीयतत्कुर्यादाविषयत्वाद्व्यतिरिक्तं विधीयते अनूयाजव्यतिरिक्तेषु यज्ञेषु च येयजामहं कुर्यादिति ततश्च विधेर्द्वान्तरयत्नान्नानियमस्याद्विहितमेव

१ अस्ति हि समासवाक्ययोरैकार्थ्यमिति पा।

वरणमनूयाजेषु च येयजामहः, तस्माच्च विकल्पो ऽननुष्ठानमेव, सोऽयं प्रतिषेधनिबन्धनः प्राकृताङ्गबाधः शरैः कुशानां प्रत्याम्नानात् स्वयंदितादिषु लवनादीनामर्थलोपादिति त्रेधा बाधो वेदितव्यः ॥

न तौ पशौ करोतीत्यादिनिषेधस्यार्थवादताऽधिकरणम् ।

सू॰ अपूर्वे चार्थवा[1]दः स्यात् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोराज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजतीत्येवं विधाय श्रूयते "तौ न पशौ करोति न सोमे" इति किमयं प्रतिषेधः? पर्युदासो वा? अर्थवादो वे? ति संशयः, तत्रासमस्तत्वात्प्रतिषेधः विकल्पभयाद्वा पूर्ववत्पर्युदासः । ननु सोमस्योपदेशातिदेशाभ्यामाज्यभागप्राप्त्यभावादुभयमप्ययुक्तं, सत्यं, साक्षात्सोमे नाज्यभागौ स्तः, दीक्षणीयादिद्वारेण त्वाज्यभागाभ्यां सोमस्यास्ति सम्बन्धः स प्रतिषिध्यते तदनेन प्रकारेण सोमाङ्गेषु दीक्षणीयादिषु आज्यभागप्रतिषेधः पर्युदासो वेति प्राप्ते ब्रूमः । यद्युपदेशेनातिदेशेन वाज्यभागौ सोमे प्राप्नुयातान्ततो निषेधः स्यात्, यदि च सोमासोमसाधारणमाज्यभागविधानमभविष्यत्ततो ऽसोम इति पर्युदासो वा कल्प्यः स्यात् । न त्वेवमस्ति न च दीक्षणीयादिषु प्रतिषेधः तथा सति न सोम इत्यनेनैवाग्नीषोमीयेऽपि पशौ प्रतिषेधसिद्धेस्तत एव तद्विकारेषु निरूढादिपशुष्वपि प्राप्त्यभावात्पशाविति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्, सोमशब्दस्य चैव लक्षणा स्यात् । न च वाजपेयस्येव यूपेनाङ्गद्वारकः सोमाज्यभागसम्बन्धो निर्दिश्यते, षष्ठी हि सम्बन्धमात्रमभिधत्ते सप्तमी त्वाधाराधेयभावमेव न चाङ्गाङ्गित्वेनाधाराधेयभावः सम्भवति तस्मादङ्गाङ्गिभावनिर्देशोऽयं, स चाप्राप्त इति तत्प्रतिषेधपर्युदासावयुक्तौ तस्माच्च पशावित्यप्ययमर्थवादो यथा सोमस्य नाज्यभागौ, एवं पशावपीति । अथ न पशाविति किमयं प्रतिषेधः पर्युदासो वा विकल्पपरिहाराय पर्युदास इति केचित् । तदयुक्तम् अ न्तरङ्गत्वस्याज्यभागाङ्गविधेः केवलदर्शपूर्णमासविषयत्वेन पशुपशुसाधारण्याभावात्, न च पाशुकस्य प्रकृ-

---

१ अपूर्वे चार्थवादः स्यादिति पा॰ ।

नैवं लभाम प्रत्यक्षविशेषशास्त्रं सामान्यस्यानुमानिकस्य च बाधने क्षमं यत्त्वपेक्षितमात्मानं लभते यथा शर-पद-शास्त्रे कुशाहवनीययोर्न हि शरविधिः कुशप्राप्तिमपेक्षते तत्कार्यमात्रापेक्षत्वात्, पदविधिरपि होममात्रापेक्षोनाहवनीयप्राप्तिमपेक्षते, तेन प्रागेव कुशाहवनीयप्राप्ति प्रत्ययेन विशेषशास्त्रेण शीघ्रविहिते शरपदे पश्चात्सामान्यद्वारा लक्षणया प्राप्यमाणयोः प्राप्तिं निवारयत इति युक्तो बाधः। यत्र तु प्रतिषेधस्य प्राप्त्यपेक्षत्वादवश्य प्रतिषेधता शास्त्रेणैव प्रतिषेध्ययोर्ग्रहणयोर्यजामहयोर्महापितृयज्ञे अनूयाजेषु च प्राप्तिः प्रतीक्षितव्या, प्राप्तिश्च निर्दोषशास्त्रकारितत्वादशक्या मिथ्या कर्तुं तस्माद्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः। "यत्र एव विकल्पोऽयं प्रतिषेधे प्रसज्यते। अतस्तत्परिहाराय पर्युदासाश्रयो वरम्" ॥ नित्यवत्कृतयोर्विधिप्रतिषेधयोः पक्षेऽप्यत्यन्ताविद्यमानमिथ्यात्वकल्पनादत्यन्तायुक्तो विकल्प इति वरं लक्षणयाऽपि पर्युदासाश्रयणं, न चानूयाजशब्दसम्बन्धेन नञ्समासापत्तिः विभाषाध्ययनात्पाणिनेः, कात्यायनीयं तु वा वचनानर्थक्यं न्यायविरोधादनादर्त्तव्यम्, अस्ति हि वृत्ति[1]वाक्ययोरैकार्थ्यं, य एव हि राजपुरुष इति वृत्तेरर्थो राजविशिष्टः पुरुषः स एव राज्ञः पुरुष इति वाक्यस्यापि, विशेषस्त्वेतावान् वृत्तावभिधानद्वयमप्यनन्याक्षिप्तस्वार्थं सदेकं विशिष्टं प्रतिपादयति, वाक्ये त्वर्थान्तराक्षेपं सहते, यथा ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति राजपदमृद्धाक्षेपमनुभवन्पुरुषं विशिनष्टि, न चैतावताऽर्थभेदः प्रतिपत्त्यभेदात्, यदि चैतावता भेदेन समासो वाक्यस्य निवर्त्तक इत्यङ्गीक्रियेत ततो विभाषावचनात् प्राग्विहितोपकुम्भादिसमासेनापि वाक्यं न निवर्त्तेत तथोपपदसमासेन कुम्भकारादिना, न चैवमिष्टं, तस्मादवश्याऽध्येयं विभाषावचनमित्यन्याय्यं तदानर्थक्यं, तस्मादसमासेऽपि विकल्पपरिजिहीर्षया युक्तं पर्युदासाश्रयणम्, एवं च प्रदेशानारभ्य वादयोरेवायं वाक्यशेषः प्रकृतिवत्कुर्यादार्षेयवरणव्यतिरिक्तं पितृयज्ञे अनूयाजव्यतिरिक्तेषु यज्ञेषु च येयजामहं कुर्यादिति ततश्च विधेरन्तरयत्नान्तरविषयत्वादविहितमेव

१ अस्ति हि समासवाक्ययोरैकार्थ्यमिति पा०।

धरणमनूयाजेषु च येयजामहः, तस्माच्च विकल्पो ऽननुष्ठानमेव, सोऽयं प्रतिषेधनिबन्धनः प्राकृताङ्गबाधः शरैः कुशानां प्रत्याम्नानात् स्वयंदितादिषु लवनादीनामर्थलोपादिति त्रेधा बाधो वेदितव्यः ॥

न तौ पशौ करोतीत्यादिनिषेधस्यार्थवादताऽधिकरणम् । सू॰ अपूर्वे चार्थवा[१]दः स्यात् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोराज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजतीत्येवं विधाय श्रूयते "तौ न पशौ करोति न सोम"इति किमयं प्रतिषेधः? पर्युदासो वा? अर्थवादो वे? ति संशयः, तत्रासमस्तत्वात्प्रतिषेधः विकल्पभयाद्वा पूर्ववत्पर्युदासः । ननु सोमस्योपदेशातिदेशाभ्यामाज्यभागप्राप्त्यभावादुभयमप्ययुक्तं, सत्य, साक्षात्सोमे नाज्यभागौ स्तः, दीक्षणीयादिद्वारेण त्वाज्यभागाभ्यां सोमस्यास्ति सम्बन्धः स प्रतिषिध्यते तद्वनेन प्रकारेण सोमाङ्गेषु दीक्षणीयादिषु आज्यभागप्रतिषेधः पर्युदासो वेति प्राप्ते ब्रूमः । यद्युपदेशेनातिदेशेन वाज्यभागौ सोमे प्राप्नुयातान्ततो निषेधः स्यात्, यदि च सोमासोमसाधारणमाज्यभागविधानमभविष्यत्ततो ऽसोम इति पर्युदासो वा कल्प्यः स्यात् । न त्वेवमस्ति न च दीक्षणीयादिषु प्रतिषेध तथा सति न सोम इत्यनेनैवाग्नीषोमीयेऽपि पशौ प्रतिषेधसिद्धेस्तत एव तद्विकारेषु निरूढादिपशुष्वपि प्राप्त्यभावात्पशाविति प्रतिषेधोऽनर्थक स्यात्, सोमशब्दस्य चैव लक्षणा स्यात् । न च वाजपेयस्येव यूपेनाङ्गद्वारकः सोमाज्यभागसम्बन्धो निर्दिश्यते, षष्ठी हि सम्बन्धमात्रमभिधत्ते सप्तमी त्वाधाराधेयभावमेव न चाङ्गाङ्गित्वेनाधाराधेयभावः सम्भवति तस्मादङ्गाङ्गिभावनिर्देशोऽय, स चाप्राप्त इति तत्प्रतिषेधपर्युदासावयुक्तौ तस्माच पशावित्यस्यायमर्थवादो यथा सोमस्य नाज्यभागौ, एवं पशावपीति । अथ न पशाविति किमयं प्रतिषेधः पर्युदासो वा विकल्पपरिहाराय पर्युदास इति केचित् । तदयुक्तम् अ न्तरवृत्तस्याज्यभागाङ्गविधेः केवलदर्शपूर्णमासविषयत्वेन परजपशुसाधारण्याभावात्, न च पाशुकस्य प्रक्र-

---

१ अपूर्वे चार्थवादः स्यादिति पा ।

धरणमनूयाजेषु च प्रैयजामहः, तस्माच्च विकल्पो ऽननुष्ठानमेव, सोऽयं प्रतिषेधनिबन्धनः प्राकृताङ्गबाधः शरैः कुशाना प्रत्याम्नानात् स्वयंदिता-दिषु लवनादीनामर्थलोपादिति त्रेधा बाधो वेदितव्यः ॥

न तौ पशौ करोतीत्यादिनिषेधस्यार्थवादताऽधिकरणम् । सू· अपूर्वे चार्थवा[1]दः स्यात् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोराज्यभागावाग्नेयसोमाभ्यां यजतीत्येवं विधाय श्रूयते "तौ न पशौ करोति न सोमे" इति किमयं प्रतिषेधः? पर्युदासो वा? अर्थवादो वे? ति संशयः, तत्रासमस्तत्वात्प्रतिषेधः विकल्पभयाद्वा पूर्ववत्पर्युदासः । ननु सोमस्योपदेशातिदेशाभ्यामाज्यभागप्राप्त्यभावादुभयमप्ययुक्तं, सत्यं, साक्षात्सोमे नाज्यभागौ स्तः, दीक्षणीयादिद्वारेण त्वाज्यभागाभ्यां सोमस्यास्ति सम्बन्धः स प्रतिषिध्यते तदनेन प्रकारेण सोमाङ्गेषु दीक्षणीयादिषु आज्यभागप्रतिषेधः पर्युदासो वेति प्राप्ते ब्रूमः । यद्युपदेशेनातिदेशेन वाज्यभागौ सोमे प्राप्नुयातान्ततो निषेधः स्यात्, यदि च सोमासोमसाधारणमाज्यभागविधानमभविष्यत्ततो ऽसोम इति पर्युदासो वा कल्प्यः स्यात् । न त्वेवमस्ति न च दीक्षणीयादिषु प्रतिषेध तथा सति न सोम इत्यनेनैवाग्नीषोमीयेऽपि पशौ प्रतिषेधसिद्धेस्तत एव तद्विकारेषु निरूढादिपशुष्वपि प्राप्त्यभावात्पशाविति प्रतिषेधोऽनर्थक स्यात्, सोमशब्दस्य चैव लक्षणा स्यात् । न च वाजपेयस्येव यूपेनाङ्गद्वारकः सोमाज्यभागसम्बन्धो निर्दिश्यते, षष्ठी हि सम्बन्धमात्रमभिधत्ते सप्तमी त्वाधाराधेयभावमेव न चाङ्गाङ्गत्वेनाधाराधेयभावः सम्भवति तस्मादङ्गाङ्गिभावनिर्देशोऽयं, स चाप्राप्त इति तत्प्रतिषेधपर्युदासावयुक्तौ तस्माच्च पशावित्यस्यायमर्थवादो यथा सोमस्य नाज्यभागौ, एवं पशावपीति । अथ न पशाविति किमयं प्रतिषेधः पर्युदासो वा विकल्पपरिहाराय पर्युदास इति केचित् । तदयुक्तम् अ ।न्तरकृत्तस्याज्यभागाङ्गविधेः केवलदर्शपूर्णमासविषयत्वेन पश्वपशुसाधारण्याभावात्, न च पाशुकस्य प्रकृ-

---

१ अपूर्वं चार्थवाद· स्यादिति पा ।

निवच्छब्दस्याय वाक्य शेष, तस्य ह्यसन्निधानात्तच्छेषत्वेन च सोम इत्य
र्थवादो नावकल्पते, न ह्येव सम्भवति यथा सोमस्याज्यभागव्यतिरिक्त
मङ्गमैष्टिक कर्तव्यन्तथा पशोरपीति सोमस्यापूर्वत्वाद्वैष्टिकाङ्गाभावात्,
सम्भवति त्वेव यथा सोमस्याज्यभागौ न कर्तव्यौ तथा पशोरपीति, तस्मा
त्प्रतिषेध ततश्च पशावाज्यभागयोर्विकल्प ॥

नातिरात्रे गृह्णाति षोडशि
नमित्यादि निषेधस्य विकल्प
रूपताधिकरणम् ॥

सू० शिष्टात्तु प्रतिषेधः स्यात् ॥ ३ ॥

सामान्यविषये विधौ विशेषविषयोनञ्पर्युदासरूपेण विधिरेव वा
र्थशेष इत्युक्तमप्राप्तविषयस्तु नञ अर्थवाद इति । अथ क्वाय प्रतिषेधो
भवतीति तत उच्यते यत्रैकमर्थ शिष्ट्वा तद्विषय एव नकार श्रूयते, यथा
तिरात्रे षोडशिन गृह्णाति नातिरात्रे इति तत्र प्रतिषेध पर्युदासार्थ
वादासम्भादगत्या च करणाकरणयोर्विकल्प प्रतिषेधार्थवत्त्वापाकरणेऽपि
क्रतुसिद्धिरस्तीति कल्प्यते, विध्यर्थवत्त्वाय चानुष्ठाने फलभूयस्त्वमित्युभ
योरुपपत्ति ॥

अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्चे
त्यादिनिषेधस्यार्थवादता
धिकरणम् ।

**सू० न चेदन्यं प्रकल्पयेत्प्रक्लृप्तावर्थवाद
स्यादानर्थक्यात्परसामर्थ्याच्च ॥ ४ ॥**

अस्येदानीमपवाद क्रियते शिष्टेऽपि श्रूयमाणो नञ क्वचित्प्रतिषे
धार्थमपहायार्थवादार्थो भवति यत्र विध्यन्तरैकवाक्यत्व तथा ह्यग्नि
होत्रे "जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्गवेधुकयवाग्वा वे'त्युक्त्वा ' अनाहुति
र्वै जर्तिलाश्च गवेधुकाश्चे त्युक्त, तत पुन पयसाऽग्निहोत्र जुहुयादिति
श्रुत तत्र संशय किं जर्तिलगवेधुकानामनाहुतिवाद प्रतिषेध ? उत पयो
होमस्यार्थवाद ? इति, तत्र पूर्वेण न्यायेन प्रतिषेधार्थता जर्तिलगवेधुकास्ता
वद्विस्पष्टेन लिङ्प्रत्ययेन विहितास्तेषामयमनाहुतिवाद प्रतिषेध , पयो
विधिश्च वाक्यान्तरमिति प्राप्तेऽभिधीयते यद्यपि जर्तिलगवेधुका वि
हिता स्युस्तथाऽप्यनाहुतिवादो नैव प्रतिषेधोऽनर्थकत्व त विकल्पार्थं न

हि प्रतिषेधः स चेद्द विकल्पः पयोविधिनैव अर्तिलगवेधुकानां सिद्ध इति व्यर्थः प्रतिषेधः, परेण च विधिनाऽस्य समस्तस्यैकार्थत्वमर्थवादतया सम्भवतीति न युक्तो वाक्यभेदः । तस्मादनाहुतिवादस्तावज्र्तिलादिनिन्दाद्वारेण पयसः स्तुत्यर्थः यदा चैव जर्तिलादिविधिरपि तन्निन्दाद्वारेण पयसः प्रशस्ततरत्व ज्ञापयदर्थवाद एव न विधिः एकवाक्यत्वसम्भवे ह्यनेकादृष्टानुबन्धिवाक्यभेदकल्पनमन्याय्य, तस्मात्पयोमात्र विधीयते अन्यस्तु सर्वोऽर्थवादः ॥

त्र्यम्बकादावभिघारणान भिघारणादीनामर्थवादताधिकरणम् ।

सू० पूर्वेस्य तुल्यकालत्वात् ॥ ५ ॥

आधाने श्रूयते होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः "यद्यजुषा जुहुयादयथापूर्वमाहुतीर्जुहुयात् यन्न जुहुयादग्निःपराभवेत् तूष्णीमेव होतव्यमग्निहोत्र"मिति तथा चातुर्मास्येषु त्र्यम्बकानधिकृत्य श्रूयते "अभिघार्या नाभिघार्या"इति मीमांसन्ते "यदभिघारयेतद्रुद्रायास्ये पशूनभिदध्यात्रचाभिघारयेत्र रुद्रायास्ये पशूनभिदध्यादयो खल्वाहुरभिघार्या एवे"ति तत्र संशय. किं होमाभिघारणयोर्विकल्पः ? उतानुष्ठानमेवे? ति तत्र होमाभिघारणयोर्विधेयत्वमविवादमतो होतव्यमभिघार्या इति च विध्यर्थमेव न जर्तिलश्रवणवदन्यार्थम्, एवं च न होतव्य नाभिघार्या इति च प्रतिषेधार्थमेव भवति न मीमांसाविशेषण, न ह्येकपक्षावलम्बिनी मीमांसा सम्भवतीति, तस्माद्धोतव्यमिति विधेने होतव्यमिति च निषेधाद्विकल्पः, सति च विकल्पे अन्यतरपक्षपरिग्रहाय प्रयोगदशाया मीमांसा भवतीति तदभिप्रायेणाऽनुवादो मीमांसा—शब्दः अन्ते तूष्णीं होतव्यमिति तूष्णींभावगुणविधानार्थवचनम्, अपि च रुद्रायास्ये पशूनभिदध्यादित्यभिघारणनिन्दाकथन तद्विधेः शेषो भवेत्, तस्माद्विधेयेव एवायमन्ते त्वभिघार्या इति वचनमनुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः सत्यं, होमाभिघारणे विधेये तथाऽप्युपक्रमे श्रवण न विध्यर्थमुभयोरपि होमाहोमयोर्मीमांसासंबन्धावगमादन्ते त्वनन्यपर श्रवण विध्यर्थं तदर्थवादोऽयं निन्दापि च प्रशस्ततरत्वज्ञापनार्थम्, एवमि-

द्रमभिघारणं प्रशस्तं यत्सन्तमपि दोषमनादृत्य कर्तव्यमिति, तस्मान्न विकल्पो नियते एव होमाभिघारणे ॥

आधाने उपवादस्य विकल्पताधिकरणम् ।

सू० उपवादश्च तद्वत् ॥ ६ ॥

अग्न्याधेये वारवन्त्यादिसामगानं विधाय श्रूयते "न ब्रह्मा सामानि गायेत्" इति तत्र संशयः किमयं प्रतिषेधो नित्यं सामगानं? मुत प्रतिषेधार्थमेवेदं विकल्पः सामगानस्ये? ति तत्र ब्रह्मणो गानप्राप्त्यभावादनुवादोऽयं निषेधस्तेन नित्यं गानं, नैवम् अनुवादमात्रस्यानर्थकत्वात्, तस्माद्गाननिषेधोऽयं ब्रह्म-शब्दस्तु ब्रह्मणपरोऽनुवादः ॥

दीक्षितो न ददातीत्यादिनिषेधस्य पर्युदासताधिकरणम् ।

सू० दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधोऽविशेषात् सर्वदानहोमपाकप्रतिषेधः स्यात् ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते "दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचती"ति तत्र विचारः किमयं सर्वेषामेव पुरुषार्थानां क्रत्वर्थानां चोपदिष्टानामतिदिष्टानां च प्रतिषेधः? उतातिदिष्टानां पुरुषार्थानां च? अथ वा पुरुषार्थानामेवाग्निहोत्रादीनां? मिति, तत्राविशेषात्सर्वेषाम् आहत्य विहितानां तु यदि जुहोतीत्यादीनां बलवत्त्वात्तद्वर्जमातिदेशिकानां चतुरवत्तहोमादीनामग्निहोत्रादीनां च बाध इति प्राप्ते ब्रूमः विकल्पप्रसङ्गात् न क्रत्वर्थप्रतिषेधः, तस्मात्पुरुषार्थानामेव, तत्रापि प्रतिषेधपक्षे विकल्पदोषः स्यादेव, तस्मात्पर्युदासोऽग्निहोत्रादिविधेः शेषोऽयमदीक्षितोऽग्निहोत्रादि कुर्यादिति न त्वेतद्युक्तमसंविहितत्वादग्निहोत्रादिविधेः, तस्मात्प्रतिषेध एवायं, न च विकल्पप्रसक्तिरैकार्थ्याभावात्, यद्युभावपि विधिप्रतिषेधौ पुरुषार्थौ क्रत्वर्थौ वा भ[1]विष्येतां ततो विकल्पिष्येयातां पुरुषार्थतया तु

१ भविष्येतामिति सर्वपुस्तकसाधारणोऽपि पाठो न समीचीन सूक्ष्मतरमवधारणीयम् ।

विहितानामग्निहोत्रादीनां क्रतुमध्येऽपि प्राप्तानां प्रतिषेधः क्रत्वर्थतया क्रियते स्युपगमादिप्रतिषेधवदतः क्रतुमनुतिष्ठताऽवश्यं वर्जनीयान्यग्निहोत्रादीनि भवन्तीति नास्ति विकल्पप्रसङ्गः। यदा च प्रतिषेधपक्षेऽप्यविकल्पस्तदा श्रुत्यर्थलिप्सया प्रकरणानुजिघृक्षया च प्रतिषेधत्वमेव न्याय्यं, पर्युदासपक्षे हि न शब्ददीक्षितशब्दावुभावपि दीक्षितव्यतिरिक्तपुरुषलक्षणार्थौ स्याताम्। तस्मात्प्रतिषेधः, तथाऽपि विकल्पाभावात्फलतः पर्युदासत्वं भवतीति मत्वा सूत्रभाष्यकाराभ्यां पर्युदासत्वमुक्तं, यदि च पर्युदासः स्यात्ततो वरं क्रत्वर्थानामेव होमादीनां पर्युदासः यद्यपि प्रत्यक्षेण विशेषरूपेण चोपादिष्टानां यद्वैजुंहोत्यौदुम्बर्यां जुहोतीत्येवमादीनामशक्यः पर्युदासः तथाऽपि सामान्यतोऽतिदेशेन प्राप्यमाणानां चतुरवत्तहोमनारिष्ठहोमानामार्षेयवरणवत्पर्युदासः स्यात्। ननु ते दीक्षितस्यैव विधीयन्त इति कथन्तेषु दीक्षितस्य पर्युदासो विधीयते, नैव न दीक्षित-शब्देन सह नञः पर्युदासत्वमदीक्षित इति कथं तर्हि ददात्यादिशब्दः दीक्षितो दानहोमपाकव्यतिरिक्तानि प्राकृतान्यङ्गानि कुर्यादिति, एवमतिदेशपर्युदासेन प्रकरणगतानामेव प्रापणीयादिविधीनां दीक्षोत्तरकालभाविना शेषाभवचथ पर्युदासो नासन्निहिताग्निहोत्रादिशेषतामवलम्बते, तस्माल्लक्षणापरिहाराय पर्युदासपक्षं परित्यज्य श्रुत्यर्थतृष्णया प्रतिषेधत्वमेवाङ्गीकृत्य क्रत्वर्थप्रतिषेधे विकल्पप्रसङ्गात्पुरुषार्थानामेव प्रतिषेधः क्रत्वङ्गतया विधीयत इत्येतदेव समञ्जसम्॥

वर्त्महोमादिभिराहवनीयस्य बाधाधिकरणम्।

सू॰ अविशेषेण यच्छास्त्रमन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य तत्संदिग्धमाराद्विशेषशिष्टं स्यात् ॥ ८ ॥

नञ्प्रसङ्गं परिसमाप्याधुना प्राप्तबाधप्रसङ्गात्सामान्यविशेषबाधं चिन्तयति "यदाहवनीये जुहोती"ति सामान्यविहितस्याहवनीयस्य "पदे जुहोति वर्त्मनि जुहोति गार्हपत्ये पत्नीसंयाजान् जुहोती"ति विशेषवि-

हितैः पदार्दिभिः किं विकल्पः? ऽथ बाधः? इति सन्देहे, यदि सामान्य-विशेषयोस्तुल्यबलत्वं ततो विकल्पः, विशेषबलीयस्त्वे तु बाधः। तत्र "सामान्यस्यापि लब्धत्वात्प्रत्यक्षेण विशेषवत्। नास्ति लिङ्गादिवद्बाधो नापि बाधोऽतिदेशवत्"॥ लिङ्गादिकल्पकस्य हि शास्त्रस्य शीघ्रशास्त्रेण कल्पनानिरोधाद्युक्तो बाधः, तथाऽतिदेशस्यानुमानिकत्वात्प्रत्यक्षेण शमादिशास्त्रेण विरोधे सति तद्विषयं परिहृत्य विषयान्तरपरिकल्पनाद्युक्तः कुशानां बाधः। सामान्यशास्त्रं तु क्लृप्तं प्रत्यक्षश्रुतं च विशेषशास्त्रवदिति तुल्यबलत्वाद्विकल्प एव युक्त इति प्राप्ते ब्रूमः "प्राप्तिः सामान्यशिष्टस्य विशेषे लक्षणावशात्। श्रुत्या विशेषशिष्टस्य तस्मादस्ति बलाबलम्"॥ पवीसयाजादिषु होमविशेषेषु होमसामान्ये श्रुतस्याहवनीयस्य लक्षणया प्राप्तिः गार्हपत्यादि तु श्रुत्यैव होमविशेषे विधीयते। तेनास्मिन्विशेषे श्रुत्या शीघ्रप्राप्तं गार्हपत्यादिकं लक्षणया मन्थरप्राप्तमाहवनीयं निरुणद्धीति बाधः॥

धेमधादिषु साप्तदश्यवि-धेर्वाक्यशेषताधिकरणम्।

सू॰ अप्रकरणे तु यच्छास्त्रं विशेषे श्रूयमाणमविकृतमाज्यभागवत्प्राकृतप्रतिषेधार्थम्॥ ९॥

सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्य विहितं साप्तदश्यं श्रुतं प्रकृतौ पाञ्चदश्येन बाधितं विकृत्यर्थमिति स्थितं, विकृतिष्वपि कासुचित्पशुमित्रविन्दाध्वरकल्पादिषु प्रकरणे साप्तदश्यं श्रुतं, तदिदं प्राकरणिकं सप्तदशसामिधेनीवचनं किमाज्यभागविधिवदपूर्वतापरं? प्रकृतोपसंहारार्थं? मिति सन्देहे "क्लृप्तोपकाराः प्रकृतौ सामिधेन्यो यतस्ततः। ताभिरेव निराकाङ्क्षा नेच्छन्ति प्राकृतान्वयम्॥ साप्तदश्यं त्वनारभ्यवादप्राप्तमनूद्यते। सामिधेन्यस्तु चोद्यन्ते ताभिश्चापूर्वता स्फुटा॥ भवेदेवमपूर्वत्वं सामिधेनीविधिर्यदि। साप्तदश्यविधिस्त्वेष तस्मान्नापूर्वता भवेत्"॥ साप्तदश्यविधौ किमित्यपूर्वता न भवति तस्य सामिधेनीभिः सम्बन्धस्तासां च चोदकं

प्राप्तेर्न चोदकलोपः सम्भवति, चोदकलोपे चापूर्वत्वमिति न साप्तदश्य-विधावपूर्वत्वम्। किं च साप्तदश्य ह्यनारभ्य वादेन सामिधेनीसम्बन्धितया श्रुत यावत्तद्वलेन क्रत्वङ्गता नैव कल्पयति तावत्प्राकरणिकैर्वचनैरध्वरक-ल्पादिसम्बन्धे कृते चौषाऽर्थापत्तिर्न कर्मान्तरसम्बन्ध कल्पयति, तेन साप्तदश्योपसंहारार्थानि प्राकरणिकानि वचनानीति नापूर्वत्वम् ॥

पृथिव्यै स्वाहा इत्यादि विधिना अविहितस्वाहाकारेषु पदानेषु स्वाहाकारविधानाधिकरणम्।

सू॰ मन्त्रेष्ववाक्यशेषत्वं गुणोपदेशात्स्यात् ॥ १० ॥

अनारभ्य श्रूयते स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयत इति केषु चिद्दर्विहोमेषु पुनः स्वाहाकारः पठ्यते पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहे"ति तदिदमनारभ्य वादप्राप्तस्य स्वाहाकारस्य विशेषेषु पुनः श्रवण साप्तदश्यवदुपसंहारार्थमिति मन्यानस्योत्तरं पृथिव्यादिशब्दास्तावन्मान्त्रवर्णिकदेवताविधानार्थाः स्वाहाकारपाठस्तु वषट्कारवैकल्पिकत्वेनानियतप्राप्तस्य स्वाहाकारस्य नियमार्थो नोपसंहारार्थः, तस्माद्धोमान्तरेष्वपि नास्ति स्वाहाकारस्य बाधः ॥

आन्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशाधिकरणम्।

सू॰ आन्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशादप्रवृत्तिः स्यात् ॥ ११ ॥

अग्निरनारभ्यवादविहितः स वाक्येन प्रकृतौ विकृतिषु च कासुचिद्विनियुज्यते, यथाऽतोऽग्निरग्निष्टोमेनानुयजति तमुक्थ्येन तमतिरात्रेणेत त्रिरात्रेणेत्येवमाद्वादशरात्रादनुक्रान्त', सोऽयमग्निर्यासु विकृतिषु वाक्येन नोपदिष्टो यथा षोडशिषु वाजपेये च तत्र किं चोदकप्राप्त्या कर्तव्यो नेति संशयः तथाऽतिग्राह्यानामग्रहाः प्रकृतौ श्रुताः विकृतिष्वपि कासुचिदुपदिष्टाः उक्थ्ये गृह्णीयात्पृष्ठ्ये गृह्णीयाद्विश्वजिति ग्रहीतव्या इति

तेऽपि विकृत्यन्तरेषु याह्या नेति संशयः, तत्र "चोदकेनाग्न्यतियाह्यं विकृतौ न प्रविश्यते । कासुचिच्छ्रवणं तस्य तथा हि स्यादनर्थकम् । तस्मात्तदर्थवत्त्वाय प्रदेशोऽनेति कल्प्यते । तेन यत्रोपदेशोऽस्य तत्रैवान्यत्र न क्रिया ॥ उच्यते अङ्गान्तरवदस्यापि प्राप्तिश्चोदकतो ध्रुवा । चोदकार्थस्य कृत्स्नत्वात्कासुचिच्छ्रवणं पुनः ॥ सामान्यविध्यसिध्यर्थं नातिदेशं निवारयेत् । कोऽर्थः सामान्यविधौ चेद्गुणकामप्रवर्त्तनम्" ॥ यासु विकृतु विधीयते तासु प्रकृतौ च समानं विधानं भवति विकृत्यन्तरेषु तु चोदकतः प्राप्तिरिति न प्रकृतितुल्यं विधानं समानविधानत्वे च प्रयोजनमन्याश्रितानां गुणकामानां श्येनचितं चिन्वीत स्वर्गकाम इत्यादीनान्तास्वपि विकृतिषु प्रवृत्तिः, गुणकामा हि प्रकृतमग्निमाश्रयन्ति प्रकृतश्चाग्निः प्रकृतिविकृतिसाधारणभूत इति तथाभूतस्याश्रयत्वाद्विकृतिष्वपि गुणकामप्रवृत्तिः, यासु तु विधिर्नास्ति तासु तु न गुणकामाः प्रवर्त्तन्ते "निवृत्तिर्वा कर्मभेदादि"ति न्यायात्, तदेव गुणकामप्रवृत्त्यर्थमपि कृतिषु कासुचिच्छ्रवणमिति न तद्बलेनातिदेशाभावः शक्यते कल्पितुं तस्मादस्त्यतिदेशः । अत्र केचिदाहुः अनारभ्याधीतोऽग्निः प्राकरणिकोत्तरवेदिविरोधात्प्रकृतौ न लभते निवेशम् । अप्राकृतश्च न विकृतिष्वतिदिश्यते तेनोपदेशेनैवास्य विकृतिषु प्राप्तिरित्यनुपदेशतः षोडशिवाजपेययोर्नाग्निश्चेतव्य इति, तदयुक्तम् अग्निष्टोमवाक्येन प्रकृतावपि विधानात् न विकृत्यग्निष्टोमाभिप्रायं तद्वचिष्यति प्रकृतौ प्राकरणिकोत्तरवेदिविरोधात् न प्रकरणेन वाक्यसङ्कोचो युक्तः । किं च प्रकृतेरेवाग्निष्टोमत्वमनन्यापेक्षं विकृतीनां त्वतिदेशापेक्षमिति प्रकृतिरेवानेनाभिधीयते । न चात्र सामिदश्यन्यायः, साम्नदश्यस्य हि सामिधेनीमात्रसम्बन्धो वाक्येनावगम्यते क्रतुसम्बन्धः कल्पयितव्यः, पाञ्चदश्यस्य तु प्रकरणेन सम्बन्धः कॢप्त इति युक्तं बलाबलम् । अग्निष्टोमशब्दस्तु क्रतुमेवाभिधत्त इति तत्सम्बन्धो वाक्यकृत इति न प्रकरणेन बाधमर्हति, तस्मादस्ति प्रकृतावग्निरिति विकृतिष्वप्यतिदिश्यते तत्र साद्यस्केषु सारस्वतेषु च सत्रेष्वश्रवणात् काममग्निर्न चीयता षोडशिवाजपेययोस्तु चेतव्यः ॥

उपस्तरणाभिघारणाभ्यां सहैव चतुरवदानाधिकरणम् ।

सू० उत्पत्तिनादृथ्यांचतुरवत्तं प्रधानस्य होमसंयोगादधिकमाज्यमतुल्यत्व.स्रोकवदुपपत्तेर्गुणभूतत्वात् ॥ १२ ॥

दर्शपूर्णमासयो "उपस्तृणाति द्विर्हविषो ऽवद्यति अभिघारयती"ति विधाय श्रूयते चतुरवत्तं जुहोतीति तत्र संशयः किं चतुरवत्तहोमे हविष एव चतुरवदानमुपस्तरणाभिघारणे त्वधिके द्व्यवदानं च पक्षान्तरम्? उतोपस्तरणाभिघारणाभ्यां सह चतुरवत्तं हविषो नित्यं द्विरेवावदान?मिति, तत्र "द्वितीयासंयोगाच्चतुःखण्डनसंस्कृतम् । होतव्यं हविषस्माद्धोतव्यात्खण्डन चतुः" ॥ चतुरवत्तमिति द्वितीयानिर्देशाद्धोतव्यमेव चतुरवत्तं कर्तव्यं हविश्च होतव्यं नाज्यं तस्माद्धविष एव चतुरवदानम् उपस्तरणाभिघारणं त्वधिकं, न च तेनाधिकेन होमे चतुरवत्तविघातः तस्याहोतव्यत्वात्, द्व्यवदानं चतुरवदानयोर्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः "चतुःसंख्यावदानस्या होमाङ्गं चोद्यते यदि । तत एवं भवेत्सा तु यथा प्राप्तानुकीर्त्यते ॥ चतुरवत्तं जुहोतीति नात्र चतुःसंख्याविशिष्टमवदानंहोमानुवादेन विधीयते, होमस्याग्नेयादिवाक्यैरप्राप्तत्वेनानुवादासंभवात् न चतुरवत्तविशिष्टहोमविधिर्गौरवात्, न चाविहितस्याङ्गत्वमतो न चतु.सख्याहोमाङ्गं । का तर्हि वचनव्यक्तिः? यच्चतुरवत्तमित्युपस्तरणादिवाक्यकल्पितचतुरवत्तानुवादेन तत्संस्कारतया जुहोतिना त्यागद्वेषतोद्वैशावुत्पत्तिवाक्यसिद्धावनूद्य प्रक्षेपो विधीयते उपस्तरणाभिघारणाभ्यां च सह चतुरवत्तं प्राप्तमिति यथाप्राप्तानुवादात् सहैवोपस्तरणाभिघारणाभ्या चतुरवत्तं यद्यपि होमाङ्गतया चतुरवत्तविधिः तथाप्यवत्तमात्र विधीयते न चतु संख्या वाक्यान्तरप्राप्तानुवादत्वेनापि सम्भवतो विधाने गौरवापत्तेः । यद्यपि संख्या होमाङ्गतया विधीयते तथाऽपि साधनमात्रपरिच्छेदेनाङ्गत्वोपपत्तेराज्यस्यापि च संस्कारद्वारेण होमसाधनत्वादुपस्तरणाभिघारणाभ्यां चतुरवत्तमित्याश्रीयते । एवं च द्व्यवदानस्य पाक्षिको बाधो न कल्पितो भवति ॥

उपांशुयाजेऽपि चतुरवत्तस्यावश्यकताधिकरणम् ।

सू० साप्तदश्यवन्नियम्येत ॥ १३ ॥

इत्थं चिन्त्यं यदा चतुःसंख्या होमाङ्गतया विधीयते तदा किमाज्यद्रव्यके उपांशुयाजे चतुरवदानं कर्त्तव्यं नेति संशये चतुरवत्तं विहितं कथं सम्पादनीयमित्यपेक्षायामुपस्तरणादिप्रकारविधानात्तस्य च केवलसांनाय्यौषधविषयत्वात्तत्रैव चतुरवदानमुपसंह्रियते, साप्तदश्यव-दिति प्राप्ते उच्यते चतुरवत्तमविशेषविहितं सर्वहोमाङ्गं, न च तच्छेष-त्वेनोपस्तरणादिविधिः हविःसंस्कारार्थतया तूपस्तरणाभिघारौ विहितौ ताभ्यामेव तु सांनाय्यौषधयोश्चतुरवत्तसम्पत्तेर्न हविषश्चतुरवदीयते यत्र¹ त्वाज्यभाग उपस्तरणादि न श्रुतं तत्रान्यतः सम्पत्त्यभावाद्धविष एव चतुरवदानं परमार्थतस्तु नात्र चतुःसंख्या विधीयते अन्यपरे वाक्ये ऽनुवादत्वेनापि सम्भवन्त्यां विधानस्यान्याय्यत्वात् अतोऽवत्तानुवादेन होम-विधिर्न होमाङ्गतया ऽवत्तविधिः उपांशुयाजाख्ये चतुर्गृहीतं जुहोतीति वाक्याच्चतुर्गृहीतविधिः न चतुरवत्तवाक्यात् ॥

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयैन्द्रा-ग्नयोरनुवादताधिकरणम् ।

सू० पुरोडाशाभ्यामित्यधिकृतानां पु-रोडाशयोरुपदेशस्तच्छ्रुतित्वाद्वै-श्वस्तोमवत् ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिनं याजयेदे-तावाग्नेयश्चैन्द्राग्नश्च सांनाय्येन तु सोमयाजिनमिति तत्र पुरोडाशा-भ्यामेव सोमयाजिनमिति किमयं विधिः? उतानुवादः? इति संशयः विधित्वे च बहवः पक्षाः अधिकृतोपदेश इत्येकः कर्मान्तरविधिरित्यन्यः याजन-विधिरित्यन्यतरः, कालोपदेश इत्यपरः आग्नेयस्यानुवादः ऐन्द्राग्नस्य पौर्णमास्यां विधिरित्यन्यः तत्रार्थवत्त्वाद्विधिः अनुवादस्यानर्थक्यात्, तत्रा-धिकृतविधिः पुरोडाशाभ्यामेव सोमयाज्यधिक्रियते न सांनाय्येनेति, असो-

१ त्वाज्यभागोपस्तरणादि न इति पा० ।

एतदवज्ञाय पठ्यते यद्ध्रुवायामाज्यमित्यस्य वै-शब्दोपबद्धस्य वर्तमानाप देशसरूपस्य विधिनामध्याभावादिति प्राप्ते ब्रूमः यद्यपि तावद्विधिर्न स्यात्तथाऽप्यसंयुक्तोत्पन्न ध्रौवमाज्यं प्रयोजनमपेक्षमाणमश्रुतद्रव्यकेषु प्रकृतेषु यागेषु द्रव्याकाङ्क्षिषु निविशते किमुत यदा विस्पष्टं तादर्थ्यं चतुर्थीसंयुक्त विपरिणामलब्धविधिसामर्थ्यं सर्वस्मै वा एतदि ति वचनमेव विद्यते तस्मात् ध्रौवाज्यमस्य द्रव्यम् ॥

उपांशुयागस्य प्रकृतदेवतानियमाधिकरणम्

सू० तद्वच्च देवतायां स्यात् ॥ १६ ॥

उपांशुयागस्यैव देवताया सन्देह किमर्थवादप्राप्ता या काचिद्वनियमेन स्यात्? उतास्ति कश्चिन्नियम? इति तत्र विष्णुरुपांशु यष्टव्यो जामित्वायेत्यादेरर्थवादत्वादन्यस्य च देवताविधेरदर्शन दनियम नाविहिता देवता भवति तस्माद्देवतापक्षोऽयमुपांशुयाजविधि प्रकरणवशाद्दर्शपूर्णमासतन्त्रगताभिरेकवाक्यता यातीति नानियम ॥

उपांशुयागस्य विष्णवादिदेवताकत्वपौर्णमासीकत्वस्थापनाधिकरणम् ।

सू० धर्मोद्वा स्यात्प्रजापति ॥ १७ ॥

तान्त्रिक्यो देवता इति स्थिते का तासामिति चिन्त्यते देवताविचारसमानहेतुकत्वाच्च कालविचारोऽपि सहैव तेन क्रियते तदयमत्र विचार किं प्रजापतिर्देवता? उताग्नि ? उत विष्णु? अमावास्याया चोपांशुयाज ? किं चोभयोः पर्वणोर्विष्णु प्रजापतिरग्नीषोमौ च व्यवस्थित विभागेन देवता ? यदाऽमावास्यायां तदा विष्णु पौर्णमास्यान्तु प्रजापतिरग्नीषोमौ चेति । अथवा पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजो विष्णवाद्यास्तिस्रो देवतास्तत्रैव विकल्प्यन्ते? इति तत्र धर्मसम्प्रतिपत्ते प्रजापतिर्देवेज्यते स हि यत्किञ्चित्प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते उपांश्वेव तत्

यत इति वचनादुपांशुधर्मा यागोऽपि चायं तद्धर्मेति प्राजापत्यत्वाध्यवसानं न प्रजापतिरुपांशुधर्मा तूष्णींभावस्तस्य धर्मः "प्रजापतिं मनसा ध्यायेदि"ति विधेः तदर्थवादस्त्वयं यत्किञ्चित्प्राजापत्यमिति, तस्मात्सम्प्रतिपत्त्यभावान्न प्रजापतिः मुख्यत्वात्त्वग्निः स्यात्सोऽपि न, विष्णुस्तु मन्त्रवर्णात्स्यात् आग्नेयैन्द्राग्नयाज्यानुवाक्यायुगलयोर्मध्ये वैष्णवं याज्यानुयुगलमाम्नातं यागश्चायं पुरोडाशद्वयमध्ये विहित इति स्थानसामान्याद्वैष्णवमन्त्रद्वयमस्याङ्गं भवद्विष्णुं देवतां परिकल्पयति, आग्नेयैन्द्राग्नमध्यवर्तित्वाच्च मन्त्रयोरमावास्याकालत्वावगमादविशेषविहितोऽपि यागो मन्त्रवशादमावास्याकाल इति निश्चीयते सत्यं, मान्त्रवर्णिकी देवता न तु विष्णुरेव मन्त्रवशादेव तु नित्योऽपि देवता व्यवस्थितविकल्पेन स्युरुभयोश्च पर्वणोरुपांशुयाजः स्यात्, तथा हि जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यजत्यजामित्वायेत्यविशेषेण पुरोडाशद्वयोपलक्षिते काले विधानादुभयोश्च पर्वणोः पुरोडाशद्वयसम्भवादुभयत्रोपांशुयाजः स्यात् । नन्वमावास्यायां जामितादोषः पाक्षिकः सोमयाजिनः ऐन्द्राग्नाभावात्तुल्य पौर्णमास्यामपि पाक्षिकत्वम् । असोमयाजिनोऽग्नीषोमीयाभावात्, तस्मात्पाक्षिकेणैव जामित्वापनयेनोभयत्रार्थवाद इत्युभयत्राप्युपांशुयाजः स्यात् तत्र तावद् ब्रूमोऽग्नीषोमावाज्यस्यैव ना वुपांशुपौर्णमास्यां यजन्नित्यनेन वचनेन पौर्णमासी कालवर्तिनोऽग्नीषोम देवताविधानान्मन्त्रवर्णाच्च स्यातामग्नीषोमौ प्रजापतिश्च मन्त्रवर्णात्स्यात् आग्नेयाग्नीषोमीययाज्यानुवाक्यामध्ये तैत्तिरीयाणां प्राजापत्ययाज्यानुवाक्याम्नानात् विष्णुस्तु पूर्वोक्तेन न्यायेनामावास्यायां स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः "विष्ण्वाद्या देवताः सत्यं मन्त्रवर्णाद्विकल्पतः । न तु कालद्वये यागः पौर्णमास्यान्तु वाऽस्यतः"॥ उपांशु पौर्णमास्यां यजन्नित्यनेन प्रत्यक्षवचनेन पौर्णमासीविधानात्पौर्णमास्यामेव स्यात् कालविधान ह्येतत् न देवताविधानं मन्त्रवर्णादेव देवतानां लब्धत्वात् पौर्णमासीकालविशिष्टयागानुवादेन च देवताविधौ विशिष्टानुवाददोषापत्तेः, तस्मादुपांशुयाजानुवादेन कालविधानमेतत्, अग्नीषोमपदद्वयं तु मान्त्रवर्णिकीनां देवतानामुपलक्षणार्थं । ये त्वाश्वलायनाः

यत इति वचनादुपांशुधर्मो यागोऽपि चाय तद्धर्मेति प्राजापत्यत्वाध्यवसान न प्रजापतिरुपांशुधर्मो तूष्णीभावस्तस्य धर्मः "प्रजापति मनसा ध्यायेदि"ति विधेः तदर्थवादस्त्वय यत्किञ्चित्प्राजापत्यमिति, तस्मात्सम्प्रतिपत्त्यभावाच्च प्रजापतिः मुख्यत्वात्त्वग्निः स्यात्सोऽपि न, विष्णुस्तु मन्त्रवर्णात्स्यात् आग्नेयैन्द्राग्नयाज्यानुवाक्यायुगलयोर्मध्ये वैष्णव याज्यानुयुगलमाम्नात यागश्चाय पुरोडाशद्वयमध्ये विहित इति स्थानसामान्याद्वैष्णवमन्त्रद्वयमस्याङ्ग भवद्विष्णु देवता परिकल्पयति, आग्नेयैन्द्राग्नमध्यवर्तित्वाच्च मन्त्रयोरमावास्याकालत्वावगमादविशेषविहितोऽपि यागो मन्त्रवशादमावास्याकाल इति निश्चीयते तस्य, मान्त्रवर्णिकी देवता न तु विष्णुरेव मन्त्रवशादेव तु तिस्रोऽपि देवता व्यवस्थितविकल्पेन स्युरुभयोश्च पर्वणोरुपांशुयाजः स्यात्, तथा हि जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यजत्यजामित्वायेत्यविशेषेण पुरोडाशद्वयोपलक्षिते काले विधानादुभयोश्च पर्वणो' पुरोडाशद्वयसम्भवादुभयत्रोपांशुयाज. स्यात्। नन्वमावास्याया जामितादोषः पाक्षिक सोमयाजिनः ऐन्द्राग्नाभावात्तुल्य पौर्णम.स्यामपि पाक्षिकत्वम्। असोमयाजिनोऽग्नीषोमीयाभावात्, तस्मात्पाक्षिकैणैव जामित्वापनयेनोभयत्रार्थवाद इत्युभयत्राप्युपांशुयाजः स्यात् तत्र तावद् ब्रूमाग्नीषोमावाज्यस्यैव ना वुपांशुपौर्णमास्या यजन्नित्यनेन वचनेन पौर्णमासी कालवर्तिनोऽग्नीषोम देवताविधानान्मन्त्रवर्णाच्च स्यातामग्नीषोमौ प्रजापतिश्च मन्त्रवर्णात्स्यात् आग्नेयाग्नीषोमीययाज्यानुवाक्यामध्ये तैत्तिरीयाणा प्राजापत्ययाज्यानुवाक्याम्नानात् विष्णुस्तु पूर्वोक्तेन न्यायेनामावास्याया स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः "विष्ण्वाद्या देवता. तस्य मन्त्रवर्णाद्विकल्पतः। न तु कालद्वये यागः पौर्णमास्यान्तु वा स्यत."॥ उपांशु पौर्णमास्या यजन्नित्यनेन प्रत्यक्षवचनेन पौर्णमासीविधानात्पौर्णमास्यामेव स्यात् कालविधान ह्येतत् न देवताविधान मन्त्रवर्णादेव देवताना लब्धत्वात् पौर्णमासीकाल विशिष्टयागानुवादेन च देवताविधौ विशिष्टानुवाददोषापत्तेः, तस्मादुपांशुयाजानुवादेन कालविधानमेतत्, अग्नीषोमग्रहण तु मान्त्रवर्णिकीना देवतानामुपलक्षणार्थं। ये त्वाश्वलायनाः

कालविधिमनिच्छन्तः पर्वद्वयेऽप्युपांशुयाजमाहुः ते कथमिव त्रयोदशामावास्यायामिति लिङ्गं समर्थयेरन्, कालविध्यभावे च पौर्णमासीवाक्येनानुवादसम्भवात् पूर्णमास-शब्देनापि न फले विनियुज्येतेति प्राधान्यमुपांशुयाजस्य न स्यात्, आज्यभागादिवदङ्गता स्यादित्यास्तां तावत् तस्मात्पौर्णमासीकालस्य यावनिकत्वात्प्रधानानुवर्तित्वाच्च देवतानां तिसृणामपि तत्रैव विकल्पः ॥

एकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजाधिकरणम् ।

सू॰ द्विपुरोडाशायां स्या[1]दन्तरालार्थत्वात् ॥ १८ ॥

पौर्णमास्यामेवोपांशुयाज इति स्थिते चिन्त्यते किं द्विपुरोडाशायामेव स्यात्, उतैकपुरोडाशायामपीति? तत्रैकपुरोडाशायामन्तरालगुणालाभेन वैगुण्यात् द्विपुरोडाशायामेव स्यात्, सिद्धान्तैकदेशी त्वाह यागस्याविशेषेण श्रवणादुभयत्रानुष्ठानं, गुणस्तु यदा द्विपुरोडाशा तदा भविष्यतीति तदयुक्तं विधीयमान एव यागोऽन्तरालकालगुणविशिष्टो विधीयते अनुपादेयश्चान्तरालगुणः, तेन यत्रैवायङ्गुणस्तत्रैवास्य विधिरितरत्र तु विधिरेव नास्तीत्यकर्तव्य एवेति प्राप्ते विधीयते "स्यादेवमन्तरालस्य गुणत्वे न विधिर्यदि। कालो विधीयते, त्वत्र पुरोडाशोपलक्षितः अन्यार्थाभ्यां हि पुरोडाशाभ्यामुपलक्षिते काले कर्म विधीयते योऽयम्पुरोडाशयोर्मध्यकालस्तत्रोपांशुयाज इति सर्वत्र चोपलक्षणापायेऽपि उपलक्षणीयमवतिष्ठते शङ्खवेलायामागन्तव्यमित्यादौ तेन कर्माङ्गभूतस्य कालस्यैकपुरोडाशायामपि लाभात्तत्राप्युपांशुयाजो न बाधितव्यः, तदेव लुप्तार्थं, यदपि च निषिद्धं विकृतिषु। तथा प्रत्याम्नातं त्रिविधमिदं बाध्यं व्यवसितम् । अतस्त्वन्यस्याभ्युच्चयविधिरियत्तैव मुदिता प्रयोगयत्तायास्त्वत उपरि चिन्ता प्रकुरुते ॥

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रकृतौ शास्त्रदीपिकायामष्टमः पादः समाप्तिमितः, दशमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

१ द्विपुरोडाशायां स्यादन्तरार्थत्वादिति पाठान्तरम् १८ ।

अथ एकादशाध्यायस्य प्रथमः पाद आरभ्यते ।

आग्नेयादीनां समुदितानां तन्त्रेण स्वर्गफलकत्वाधिकरणम् ।

सू० प्रयोजनाभिसंबन्धात्पृथक् सतां ततः स्यादैककर्म्यमेकशब्दाभिसंयोगात् ॥ १ ॥

दशमेऽध्याये बाधाभ्युच्चयचिन्तया विकृतिष्वङ्गपरिमाणं चिन्तितम्, अतिदेशविचारश्च सप्तमादिभिर्दशमपर्यन्तैः समाप्तः । संप्रत्युपदेशातिदेशसाधारण्येन प्रयोगपरिमाणं परिमाणप्रसङ्गादेकादशे तन्त्रावापचिन्तया चिन्त्यते, उपदिष्टातिदिष्टपदार्थयत्तावधारणाधीन प्रयोगेयत्ताऽवधारणमिति तदुत्तरकालमारम्भः, तदिहैकप्रयोगवचनचोदितानाम् एकफलानां संहत्यकारिणां बहूनां कर्मणां साधारणाङ्गभाजामङ्गानुष्ठानं किं तन्त्रेण भवत्युतावृत्त्ये? ति चिन्ता लक्षणार्थः, प्रथमं तावदुपोद्घातत्वेन संहत्यकारित्वं प्रतिपाद्यते, यदि ह्याग्नेयादयः षडपि परस्परानपेक्षाः स्वर्गं साधयेयुस्ततस्तेषां कामिनः कर्त्तव्यत्वेन युगपदुपस्थानाभावात्पृथक्पृथगेव स्याङ्गयुक्ताः कर्त्तव्या इति न तन्त्रत्व मिष्येत, तस्मात्संहत्यकारित्व प्रतिपाद्यते, तदयमत्राधिकरणे विचारः किमाग्नेयादीनि पृथक् पृथक् स्वर्गं साधयन्ति? उत संहत्ये? ति तत्र, "परस्परानपेक्षाणामुत्पन्नानां फलार्थिनाम् । चोद्यमानं फलन्तेषामेकैकस्यावधार्यते ॥१॥ तेषां ह्युद्दिश्यमानत्वात्साहित्यमविवक्षितम् । तस्मात्प्रत्येकमेव स्यादिति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥ २ ॥ आग्नेयादिकमुद्दिश्य फलं यद्युपदिश्यते । तत उद्दिश्यमानत्वात्तेषामेकैकशः फलम् ॥ ३ ॥ कामिनन्तु यदोद्दिश्य कर्मणां चोदनात्तदा । तेषां विधीयमानां सहभावो विवक्षितः ॥ ४ ॥ यद्यपि चोभयथा वचनव्यक्तिः सम्भवति तथाऽपि द्वित्वावगतं दर्श–शब्देन च त्रिकस्य पूर्णमास–शब्देन च त्रिकस्य तन्त्राभिधानावगतं च साहित्य मा बाधीति कामिनमेवोपा[1]यार्थिनं नरमुद्दिश्याग्नेयादीनि विधीयन्त इत्येतदेव युक्तं, प्रधानत्वाच्च फलस्यैवोद्देशो

---

[1] कामिनमेव स्वर्गार्थिनमिति पाठान्तरम् ।

युक्तो न कर्मणां गुणभूतानामेकस्मिन्नपि का[1]ले सहत्य कारित्वेन विनियुक्तानां कर्मणां प्रत्येकमप्युत्पन्नानां फलापेक्षा निवर्तत इति नानपेक्षितसम्बन्धापत्तिः, तस्मात्फलोद्देशेन विधीयमानानां विवक्षितं साहित्यमिति सिद्धं सहत्यकारित्वम्। यत्तु भाष्यकारेण पुरुषपरत्वं कालपरत्वं निमित्तपरत्वं च निराकृत्य फलपरत्वं च कामपदस्य समर्थितं तदिहासूत्रितमपि सूत्रितस्यैव स्योपोद्घातत्वेन सति हि तस्य फलपरत्वे किं प्रत्येकं फलम्? उत सहत्ये[2]ति विचारो नान्यथेति। स्वर्गकामादिकरणे तु स्वर्गस्य तत्कामनायाश्चाङ्गत्वेन विधानं निराकृतमित्यपुनरुक्तता॥

अङ्गानामेकका-
र्याधिकरणम्।

सू॰ अङ्गानान्तु शब्दभेदात्क्रतुवत्स्यात् फलान्यत्वम्॥ २॥

अतः प्रभृति षड्भिः सूत्रैरेकमधिकरणम् एकेनापि समाप्येतेत्यतः प्रभृति च नवभिः सूत्रैरधिकरणान्तरं भाष्यकारेण व्याख्यातमिति प्रतिभाति तत्र च पूर्वाधिकरणे अङ्गानां कार्यभेदं पूर्वपक्षीकृत्यैककार्यत्वं सिद्धान्तितम्। उत्तराधिकरणे तु तस्मिन्नेकस्मिन्कार्ये विकल्पमाशङ्क्य समुच्चयः प्रतिपाद्यत इति व्याचष्टे तदिदं वार्तिककारो नानुमेने, न हि कार्यभेदाभेदमात्रचिन्ता प्रयोजनवती। भेदे सति कार्याणां कारकवदङ्गानां समुच्चयः कार्यैक्येऽप्यपर्यायविधानात्समुच्चय इति नास्त्यनुष्ठाने विशेषः यौपोद्घातिकमिदं, सति हि कार्यैक्ये विकल्पसमुच्चयाविति चेत् तथाऽपि नास्त्येव प्रयोजनं करणैकत्वाद्धि तत्साम[2]र्थ्याद्बोधनरूपस्योपकारस्य स्पष्टमेवैकत्वम्, अवान्तरकार्यभेदस्तु सिद्धान्तेऽपि सम्मत एवेति न चिन्तनीयं पश्यामः। अथ शक्त्युद्बोधनस्यावान्तरकार्याणां च मध्ये किं चिदुपकाराख्यमस्तु मन्यसे तदप्रमाणकं निष्प्रयोजनं च शक्त्युद्बोधन एव विकल्पसमुच्चयचिन्तोपपत्तेः, तस्मादेकमेवेदं पञ्चदशसूत्रं समुच्चयप्रतिपादनार्थमधिकरणं, अयश्चेह पक्षः किमङ्गानामितरेतरनिरपेक्षाणां प्रकृतोपकार-

१ इत्यस्मिन्नपि फल इति पाठान्तरम्।

२ तत्सामर्थ्याद्बोधनरूपस्येति पा॰।

कतया विकल्प? उतैकेन द्वाभ्यां बहुभिश्चोपकारसिद्धेरुपकारभूयस्तया च फलभूयस्त्वम्? उत समुच्चितानामेवोपकारकत्वमिति तदर्थमिदं चिन्त्यन्ते किमङ्गानामात्मीयैर्विधिभिः प्रयोगोऽभिधीयते? किंवा प्रधानविधिभिरिति? "प्रधानान्येकशब्देन तन्त्रेणाभिहितानि युगपत्फले विनियुक्तानि युक्तं यत्फले समुच्चीयन्ते, अङ्गानि तु पृथक्शब्देनाभिहितानि पृथगेव विहितानि फलमपेक्षमाणान्यन्योन्यनिरपेक्षाण्येव क्रतूपकारार्थतया विनियुक्तानि विकल्पितुमर्हन्ति, तेषां हि स्ववाक्यैरेव विधानमसति विधानेऽङ्गत्वानुपपत्तेः, उक्तं हि "न चाविहितमङ्गं भवती"ति, स्ववाक्यानि च तेषामेकैकमेव विदधतीति कुतः समुच्चयः, न हि कश्चिच्छब्दोऽस्ति येनैषां सहितानामनुष्ठानमुच्यते तस्माद्यथा सत्यपशुफलत्वे चित्रोद्भिदादीनां पृथग्विधानादसमुच्चयः तथाऽङ्गानामपीति प्रथमः पक्षः, सत्यं, निरपेक्षाणामुपकारकत्वं गम्यते तथाऽपि बह्वङ्गप्रधानसामर्थ्याद्विकल्पस्य चान्याय्यत्वात्तेषामेकमपि प्रयुञ्जीत तथा द्वे तथा बहूनि च अङ्गभूयस्तया चोपकारभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वमिति द्वितीयः, स चैकेनापि समाप्येतेत्यनेन सूत्रेणोच्यते पक्षान्तरमेव चाधिकरणान्तरमिव भाष्ये दर्शितम्। अधिकरणान्तरत्वे त्वनेनैव सूत्रेण विकल्पपक्षो वक्तव्यः स्यात्, न चानेन विकल्प उच्यते प्राप्तेषु चोत्तरायत् स्यादिति समुच्चयस्याप्यभ्यनुज्ञानात्, तस्मान्नाधिकरणान्तरम्॥ सिद्धान्तस्तु युक्तं चित्रादीनां नैरपेक्ष्यं तेषु हि प्रतिवाक्यं भेदेन कामपदं श्रूयते, समिदादिषु तु यद्यपि "प्रतिवाक्यं विधिश्रवणात्फलापेक्षोपजायते। फलं तु न प्रतिवाक्यं श्रूयते प्रधानभावनया ह्येषां फलाकाङ्क्षाणां कथंभावाकाङ्क्षया सहैत्य भावेन सम्बन्धः, सा च सकृदुपात्ता सर्वैरङ्गैरपेक्ष्यमाणविशेषैर्विशिष्टा युगपत्प्रधानविधिना विधीयत इति सिद्धः समुच्चयः। यद्यपि च प्रत्येकं विधिः श्रूयते तथाऽप्यंशत्रयालाभादङ्गम्युदास्ते॥ भाव्यांशस्तु विध्यवगमबलादेव पुरुषार्थरूपोऽपेक्ष्यते, एतावानेव च तत्र विधेरुपयोगः तदभावे धात्वर्थ एव भाव्यांशे निपतेत्तस्यां च फलापेक्षायां प्रकृतभावनया युगपत्सम्बन्धात्तस्यास्त्र्यंशाङ्गविशिष्टायाः

युगपत्प्रधानविधिना विधानादङ्गानामपि तत एवानुष्ठानसिद्धेस्तस्मिन्वरो-ऽङ्गविधीनामनुवादकत्व सर्वविशिष्टविधानाच्च समुच्चयः ॥

काम्यकर्मणां भूयोऽभ्यासाधिकरणम् ।

सू० कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात्कृषिवत्प्रत्यारम्भं फलानि स्युः ॥ ३ ॥

काम्याना कर्मणामैन्द्राग्नसौर्यादीना किं सकृदेव प्रयोग ? उत भूयोभूयः फलमिच्छता भूयोऽपि प्रयोग ? इति सन्देहे सकृदिति ब्रूमः कर्मणां हि फलं कालान्तरे जननीय तच्च द्वारमपेक्षते तत्रात्यन्तमदृष्टमपूर्वं तस्य च कर्मजत्व फलहेतुत्वं स्थायित्व चेत्यनेककल्पनाद्वरं कृतयागादात्मनः फलमिति कल्पितम्, आत्मनो हि सद्भावः स्थिरत्व कर्मसम्बन्धश्च कॢप्त', केवलं तु फलहेतुत्व कल्पनीयम् अतः कृतयागादात्मनः फल सकृत्प्रयोगादेव चासौ कृतयागो जातः, पुनरपि प्रयुञ्जानस्य तस्य तावत्येव तु कृतयागता न तस्य कश्चिदतिशय इति अनर्थकः पुनः प्रयोगः, सकृदेव प्रयोग इति प्राप्ते ब्रूमः । "आत्मन्यतिशयः कश्चित्कृते कर्मणि नैव चेत् यागवस्यासमानत्वादात्मनो न भवेत्फलम् ॥ आत्मस्वरूपहेतुत्वे ह्यकर्तुरपि तद्भवेत् । तस्मादतिशयः कश्चित्कर्मभ्यो जायते नरे ॥ २ ॥ स च कार्यविरोधित्वात्स्वफलाप्तेर्विनश्यति । फलान्तरार्थं कर्त्तव्य तस्मादतिशयान्तरम् ॥ ३ ॥ स एवातिशयोऽस्माभिरपूर्वमिति गीयते । तस्माद् भूय. प्रयोक्तव्य पुनः फलमभीप्सता ॥ ४ ॥ कर्मभ्यः फलसिद्धिप्रकारे विकल्पसमुच्चयरूपे चिन्तिते बहुफलसिद्धिप्रकारः सकृदसकृद्रूपश्चिन्त्यत इति सङ्गतिः ॥

अवघातादीनामातण्डुलनिर्वृत्तेरभ्यासाधिकरणम् ।

सू० क्रियाणामर्थशेष[1]त्वात्प्रत्येकं तन्निर्वृत्त्याऽपवर्गः स्यात् ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रुत "व्रीहीनवहन्ती"ति तत्र संशयः किं सकृदेवावहननिपातने कृत्वोपरन्तव्यम् ? उत यावत्तण्डुलनिष्पत्ति प्रयोक्तव्यमिति ? तत्रोवहननिपातनमात्रस्य शब्दार्थत्वात्तन्मात्र विधीयते, विहितस्य च प्रयोजनकल्पनमित्यसत्यपि दृष्टेऽवघातमात्रमदृष्टार्थं कर्तव्य सर्वोपधाय-

१ क्रियामर्थशेषत्वात् प्रत्येकं तन्निर्वृत्त्याऽपवर्गः स्यात् इति तु पुस्तकान्तर-पाठः ॥

हन्तिवदस्यादेयं यद्यवघातं कुर्यादिति विधीयेत, अवघातेन तु समीहितं साधयेदिति विधिः, समीहितं च दृष्टे सम्भवति नादृष्टं कल्पयितव्यं, सम्भवति चेह कल्पेऽवितततण्डुलनिर्वृत्त्यर्थताऽवघातस्येति तदेव प्रयोजनं, तच्चानभ्यस्तेनाशक्यमिति प्रयोजनवशादश्रुतोऽप्यभ्यासः कर्त्तव्यः सर्वोपधावघाते तु दृष्टार्थासम्भवाददृष्टार्थं शब्दार्थमात्रं कर्त्तव्यं सकृदसकृद्विचारप्रसङ्गात्सकृदिति, एवमुत्तरत्रापि ॥

प्रयाजादीनामङ्गानां च सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० क्रतुवद्वाऽनुमानेनाभ्यासे फलभूमा स्यात् ॥ ५ ॥

फलभूमार्थिना कर्माणि पुनः पुनः प्रयोक्तव्यानीति स्थिते चिन्त्यते किमेकस्मिन्प्रयोगेऽङ्गानि पुनः पुनः प्रयुञ्जानस्य फलभूयस्त्वं भवति ने?ति तत्राभ्यस्यमानान्यङ्गानि बहूनुपकारान् जनयन्ति, बहूपकारयुक्तं च प्रधानं फलभूयस्त्वाय भवतीति मन्वानस्योत्तरं समग्रकारणावृत्त्या हि कार्यमावर्त्तते प्रधानं च साङ्गं फलसामग्री नाङ्गमात्रम्, अतस्तन्मात्रावृत्त्या न भूयः फललाभः, न चोपकारभूयस्तया फलभूयस्त्वे प्रमाणाभावाच्च चात्राङ्गाभ्यासः शास्त्रीयः, न चाशास्त्रीयेण प्रयासगौरवेण फलभूमा शक्यते कल्पयितुम्, अतः फलभूमार्थिना साङ्गं प्रधानमभ्यसितव्यं नाङ्गमात्रं, नापि प्रधानमात्रम् ॥

कपिञ्जलानिति बहुवचनस्य त्रित्वपरत्वाधिकरणम् ।

सू० बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यात् ॥ ६ ॥

"वसन्ताय कपिञ्जलानालभत" इत्यादिषु बहुवचनेषु किं त्रयाणामेवालम्भः? उत त्रिप्रभृतीनामसंख्याना?मिति संदेहे बहुवचनस्य सर्वत्र वृत्तेः सर्वसंख्यानां शास्त्रार्थत्व शास्त्रीयाच्च प्रयासगौरवात्फलभूयस्त्वमविवादमतो यावदुत्साहं नानासंख्योपादानं नैतदेवं बहुत्वमात्रं हि शब्दार्थः न तु षट् देया द्वादश देयेत्यादिसंख्याविशेषाणां भेदेन शास्त्रमस्ति बहुत्वात्फलभूयस्त्वं कल्प्यते यो हि त्रीनालभते तस्य सर्वं प्रयोगभेदेऽपि बहुत्वसंपादनमविशिष्टं, यत्तु त्रिशिष्यते तदर्थादि तदशास्त्रीयं, न चाशास्त्रीयं गौरवं फलभूयस्त्वं कल्पयितुमलम्, इयं च त्रीननालभ्य चतुर्णामालम्भासम्भवात् प्रथमं च प्राप्तत्वाः, तावता च

सिद्धे शास्त्रार्थेनाधिकारलम्भे 'तावच्छास्त्रं कल्पयति निवृत्तव्यापारे च विधौ न हिंस्यादिति निषेधशास्त्रं प्रवर्तते इत्यधिकारालम्भः ॥

'उत्तरा दोहयति' इत्यत्र सर्वासां गवां दोहनविधानाधिकरणम् ।

सू० उत्तरासु तु यावत्स्वमपूर्वत्वात् ॥ ७ ॥

सान्नाय्यदोहाधिकारे श्रूयते "यावतस्तिस्रो दोहयित्वा विसृष्टवागनन्वारभ्य तूष्णीमुत्तरा दोहयती"ति, तत्र किमुत्तरासां तिसृणामेव दोहः? उत यावत्यो यजमानस्य गावस्तासां सर्वासामि? ति संदेहे पूर्वत्र तिसृणामेव न च यावत्स्व दोहनं साक्षात्केनचिद्विहितं येन सर्वासां दोहनं स्यात् येन चोत्तरा दोहयतीत्यनुवादः स्यात्, अतो विधिरेवायमिति तिसृणामेव दोहः । मैवं "नास्य तां रात्रिं कुमारा अपि पयो लभेर"न्नित्यनेन वचनेन कृत्स्नस्यापि पयसो हविष्ट्ववचनात्प्राप्तमेव सर्वासां दोहनं, न हीदं कुमाराणां पयःप्रदानप्रतिषेधपरम् अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्, अपि-शब्दानर्थक्यप्रसङ्गाच्च, तस्मात्सर्वासां दोहः ॥

आग्नेयादीनां प्रधानानां भेदे प्रयाजादीनामङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० प्रधानकर्मार्थत्वादङ्गानां तद्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगे स्यात् ॥ ८ ॥

उपोद्घातप्रसक्तानुप्रसक्तादि गतम्, इदानीं लक्षणार्थं तन्त्रावापं विचारयाम, दर्शपूर्णमासयोः षट् प्रधानकर्माणि पौर्णमास्यां त्रीणि अमावास्यायां च त्रीणीति तत्र देशकालकर्तॄणां तन्त्रत्वं वक्ष्यते तेनैकस्यामेव पौर्णमास्यामेकस्मिन्नेव देशे तैरेव कर्तृभिस्त्रीण्यप्याग्नेयादीनि तदङ्गानि च कर्तव्यानीति स्थिते चिन्त्यते किं त्रयाणामप्याग्नेयादीनां प्रधानानां भेदेन प्रयाजाद्यङ्गानि कर्तव्यान्युत सकृदेवे? ति तत्र "भेदेन विनियुक्तत्वात् भेदेनैव क्रिया भवेत् । कथंभावस्य भिन्नत्वाद्भेदेन विनियोगधीः ॥ यदाग्नेयादिभावनाः साध्यसाधनसंयुक्ता उत्पत्तिप्रयोगवाक्याभ्यामवगताः परस्परानपेक्षा एव कथमितीत्यभाव भेदेनैवापेक्षन्ते । तद्वाच्च सविधिसमाम्नातान्यङ्गानि प्रत्येकमेव तासु विनियुज्यन्ते विनियोगानुसारेण

१ तावता च सिद्धे शास्त्रार्थे नाधिकारसमता यच्छास्त्रं कल्पयति इति पा० ।

चानुष्ठानं, तस्मादेकैकं स्वाङ्गयुक्तं कर्त्तव्यमिति प्रत्येकं साङ्गं कृत्वा अपरमपि तथैव कर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । "सत्यं प्रत्येकमङ्गानां विनियोगस्तथापि तु । विधानवदनुष्ठानं सकृदेवोपकारकम् ॥ यथैव हि षट्सु भावनासु अर्थाविशिष्टासु विधित्सितासु साध्यसाधनार्थप्रतिपादनेन प्रकृतासु प्रक्रान्तासु तृतीयमंशं कथंभावभेदेनैवापेक्षमाणास्वपि साध्यसाधनार्थप्रतिपादने त्वनुप्रक्रान्तासु तृतीयमंशं कथंभावभेदेनैवापेक्षमाणासु अपि सकृदाम्नाता एवाङ्गविधयः षण्णामपि प्रत्येकमङ्गानि समर्पयन्ति, सत्यपि च कस्यचित्प्रधानोत्पत्तिविधिसंनिधौ प्रकरणवशेन संनिधिर्बाध्यते तथैव सहितानां प्रधानानां फलसाधनत्वात्कर्तृदेशकालैक्याच्च युगपत्सर्वेष्वनुष्ठातुं प्रारब्धेषु सकृत्कृतमेवाङ्गं सर्वेषां चिकीर्षया कृतत्वात्सन्तमपि केनचित्संनिधिं बाधित्वाऽनुष्ठानक्रियाप्रारम्भाख्यप्रकरणवशेन सर्वार्थं भवतीति न पुनः क्रियायाः प्रयोजनमस्ति । किं च पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेतेति युगपदनुष्ठानं त्रयाणामवगतं पृथक् पृथक् स्वाङ्गेषु अनुष्ठीयमानेषु बाध्येत । तस्मादेकदेशकालकर्तृकाणां तन्त्रमङ्गानीति सिद्धम् ॥

कृष्णग्रीवयोः प्रथमतृतीययोर्भेदेन प्रदानाधिकरणम् ।

सू॰ व्याख्यातं तुल्यकालानां यौगपद्यमगृह्यमाणविशेषाणाम् ॥ ९ ॥

"आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुम् आग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधायां स्पर्धमान इति श्रुतं[1] तत्राग्नेययोरनुष्ठानं तन्त्रं पृथग्वेति संशये तन्त्रमिति ब्रूमः, भवति हि तन्त्रेणानुष्ठानं देवतैक्यात्, न च पाठक्रमानुष्ठानम्, अवश्यं भाविनि हि क्रमे पाठो नियमः, सम्भवति चेह सकृदनुष्ठानमिति न क्रमापेक्षा तस्मात्तन्त्रं नैव यद्यप्याग्नेययोस्तन्त्रता सम्भाव्येत तथापि सौम्येन तु मध्यस्य भावी क्रमः तत्र पाठवशादेकस्याग्नेयस्य सौम्यात्पूर्वमनुष्ठानमितरस्य ततः पश्चात्सहानुष्ठाने तु अस्य भाव्यन्यतरस्य सौम्येन यः क्रमः स बाध्येत, तस्मात्पृथगेवानुष्ठानम् ॥

इति श्रीपार्थसारथिकृतशास्त्रदीपिकायामेकादशस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १ ॥

---

१ काण्वपशुकाण्डे इति ग्रन्थ इति पुस्तकान्तरेऽधिकः पाठः ।

अथैकादशस्य द्वितीयः पाद आरभ्यते ॥

आग्नेयादीनां प्रधानानां तन्त्राधिकरणम् ।

सू० एकदेशकालकर्त्तृत्वं मुख्यानामेकशब्दोपदेशात्स्यात् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्देशः "समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते"ति, कालः "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत अमावास्यायाममावास्यया यजेते"ति, कर्त्तारो दर्शपूर्णमासयोश्चत्वारः ऋत्विज इति, किमेते देशकालकर्त्तारस्तन्त्रम्? उत भेदेने? ति, किं यस्मिन्नेव समे यैरेव कर्तृभिर्यस्यामेव पौर्णमास्याम् आग्नेयस्तस्मिन्नेव समे तैरेव कर्तृभिस्तस्यामेव पौर्णमास्यां तैरेव कर्तृभिरग्नीषोमीय? उत समान्तरे पौर्णमास्यन्तरे कर्त्रन्तरे? इति, तदर्थमिदं विचार्यते किमुत्पत्तिवाक्यैर्यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिभिर्देशादिविधीनां सम्बन्धः? उत फलवाक्येन दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति, तत्र "कर्मरूपेण सम्बन्धो देशादीनां फलस्य च । उत्पत्तिविधिनैवातः सर्वेषामेकवाक्यता ॥ त्रयाणामपि यागानां भावनयैव सम्बन्धो न परस्परम् अतो देशादिविधीनां फलवाक्यस्य च न मिथः सम्बन्धः किन्तु फलवाक्य देशादिवाक्यानि च सर्वाणि भावनोत्पत्तिवाक्येन सम्बध्यन्ते उत्पत्तिवाक्येषु चाग्नेयादयोऽन्योन्यनिरपेक्षा एवावगता इति तथाभूतैः सम्बध्यमाना देशादयो निरपेक्षाणामेव भवन्ति, इति निरपेक्षोत्पन्ना अपि देशादिविधिषु पौर्णमास्यादिशब्दैस्तन्त्रोक्ताः सहैवावगता इति साहित्येनैव फलसम्बन्धवद्देशादिसम्बन्धः कस्मान्न भवतीति चेत् न, विषम उपन्यासः फलं प्रति गुणभूतानां युक्ता तन्त्राभिधानावगतसाहित्यविवक्षा देशादींस्तु प्रति कर्मणां प्राधान्यादविवक्षितं साहित्यं, तस्माद्यथा "य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वे"त्यस्मिन्वाक्ये तन्त्राभिहिताभिरपीष्टिभिः प्रत्येकमेव कालः सम्बध्यते इति नैकस्यामेव पौर्णमास्यां सर्वाः क्रियन्ते तथाऽऽग्नेयादिभिः प्रत्येकमेव कालादीनां सम्बन्धादेकस्यां पौर्णमास्याम् आग्नेयं कृत्वा अपरस्यामग्नीषोमीय इत्येवं षट्सु पर्वसु षड् यागाः फ-

त्तैव्याः । न चैवं फलवाक्यावगतसाहित्यबाधस्तत्र ह्येतावदधिगतम् एकमेव फलं सर्वैः साध्यते न प्रत्येकं फलस्य पृथक् निष्पत्तिरिति न तस्य कालभेदाद्बाधः । यथा पौर्णमासीत्रिके अमावास्यात्रिके च द्वयोः पर्वणोः निष्कृष्यमाणेऽपि न फलं प्रति साहित्यबाधस्तथा षण्णामपि निष्कर्षे द्रष्टव्यं, यदा चैवमुत्पत्तिवाक्यशेषत्वं कालादीनां तदोत्पत्तिवाक्ये प्रधानमात्राणां निरङ्गानां विधानात्तन्मात्राणामेवामी कालादयो नाङ्गानां प्रधानदेशकालकर्तृकत्वं तानि तु काम कालान्तरादिष्वपि कर्त्तव्यानीति प्राप्ते ब्रूमः "भावनोत्पत्तिवेलायां देशादिविधयो यदि। तत[1] एवं भवेत्ते तु फलवद्भावनाश्रयाः"। यद्यपि भावनयैवाङ्गानां सम्बन्धो न परस्परं तथाऽपि नोत्पत्तिवेलायामङ्गसम्बन्धः सा हि प्रथमं भाव्यमपेक्षते तल्लाभश्च फलवाक्ये तेन फलवाक्यावरुद्धानामुत्पत्तिवाक्यानामङ्गसम्बन्धः, फलवाक्ये च फलं प्रति विवक्षितसाहित्यानां विनियोगात्फलार्थिनां युगपत्सर्वेषु कर्त्तव्यताऽवगतिः, यस्यां हि बुद्धावाग्नेयः कर्त्तव्यतयोपस्थितः तस्यामेवाग्नीषोमीयादयोऽपि प्रयोगविध्येकवाक्यत्वात् तेन सर्वेषु कर्त्तव्यतयाऽवगतेषु चिकीर्षितेषु च पौर्णमासीकालो विहित इति यैवैका पौर्णमास्युपात्ता सैवाऽऽग्नेयाद्यविशेषत्वात्सर्वार्था भवति। तथा देशः कर्त्तारश्च तस्मात्तन्त्रम्। सौर्यादीनां पुनः पुनः पृथक् पृथक् स्वफले विनियुक्तानां पृथगेव कर्त्तव्यताऽवगमो नानाविधिविधेयत्वात्, तेन तैरन्योन्यनिरपेक्षैरेव य इष्ट्या पशुनेत्यादिकालः सम्बध्यत इति नास्ति तन्त्रता । यदि पुनः कश्चिच्चित्राफलं सौर्यफलं च युगपदिच्छन् कर्मद्वयमपि सह चिकीर्षति किमसौ तन्त्रेणैकस्मिन्नेव काले द्वयमपि प्रयुञ्जीत? नेति ब्रूमः यदा हि विधिवेलायां साहित्यं नावगतं तदाऽनुष्ठानदशायामपि न लब्धुं शक्यते तस्मादेकेन विधिना यावन्त्यङ्गप्रधानानि विधीयन्ते तावद्भिर्यावान्कालो व्याप्यते तावत्यविक्षिप्तः समस्ताङ्गप्रधानप्रयोगः कर्त्तव्य इत्यवगमात्सकृत्प्रयोगे च तद्विरोधात्, एकेन तु विधिना फले सह चोदितानामाग्नेयादीनामेकोपक्रमोपसंहारत्वात्तावद्भिः सम्बध्यमाना देशादयो ऽपेक्षमाण-

१ तत एव भवेते तु इति पाठान्तरम् ।

पितं भवति, तस्मान्मध्यन्दिनापराह्णकालानां यागानामङ्गकाण्डं नापकृष्यत इति न सर्वेषां सहोपक्रमः तस्मात्प्रातर्मध्यन्दिनापराह्णवर्त्तिनां प्रधानानामङ्गान्यपि तत्र तत्रावर्त्तनीयानीति तन्त्रभेदः ॥

वसाहोमानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० वसाहोमस्तन्त्रमेकदेवतेषु स्यात्प्रदानस्यैककालत्वात् ॥ ४ ॥

अग्नीषोमीये पशौ "याज्यार्द्धर्चान्ते वसाहोमं जुहोती"ति श्रुतौ वसाहोमश्चोदकपरम्परया प्राजापत्येषु पशुषु प्राप्तस्तन्त्रमावापो वेति सन्देहे सहप्रचाराद्वसाया एकत्वादेकदेवतत्वाच्च याज्यार्द्धर्चान्तस्य चैकत्वात्तन्त्रं सकृत्कर्त्तव्य इति स्पष्टमेव शिष्यहितार्थमेवमुक्तम् ॥

पूर्वेण समानाधिकरणम् ।

सू० कालभेदा[1]त्त्वावृत्तिर्देवताभेदे ॥ ५ ॥

भिन्नदेवतेष्वपि पशुषु सहप्रचारवशेन वसाया एकत्वाद्याज्यार्द्धर्चान्तभेदेऽपि यस्य कस्य चित् याज्यार्द्धर्चान्ते सकृदेव वसाहोमः स्यात्, नैव सर्वे हि पशवः स्वयाज्यार्द्धर्चान्ते स्वस्या वसाया होमेन प्रतिपत्तिमपेक्षन्ते, भवति च वसा द्रव्यान्तेन सर्वेषु याज्यार्द्धर्चान्तेषु भेदेन वसाहोमः सर्वपशुवसाप्रतिपत्तये कार्यः ॥

यूपैकादशिन्यां तन्त्रेण यूपाहुत्यनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अन्ते यूपाहुतिस्तद्वत् ॥ ६ ॥

अग्नीषोमीये पशौ यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति यूपाहुतिर्यूपैकादशिन्यां भेदेन कर्त्तव्या तन्त्रेण वेति संदेहे तदन्तिकदेशानां भिन्नत्वात् वसाहोमवदावृत्तिः, नैवम् आपेक्षिके ह्यान्तिकदेशे मन्थनं सम्भवति तेन यं देशं प्राप्तो यूपसमीपं प्राप्तोऽस्मीति मन्यते यत्र यूपो दृष्टिपथमापद्यते तत्र मन्थनं होमश्च, स च सर्वेषामेकदेशः सम्भवतीति अप्रमाणविशेषत्वात्तन्त्रम् ॥

बाहुल्याद्भूयः अपस्तु-ष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारः स्यान्न हि तद्धेतुरग्निसंयोगः ॥ ७ ॥

१ कालभेदे त्वावृत्तिर्देवताभेदे इति पा० ।

अपुस्त्ववभृथेन चरन्तीति किं प्रधानमात्रमप्सु कर्त्तव्यम्? उताङ्गान्यपी? ति संशये मुख्यार्था वाङ्गस्याचोदितत्वादिति न्यायेन वैकृतविशेषाणा प्रकृताविव श्रुतानां केवलप्रधानार्थत्वात् उपांशुत्ववदापोऽपि प्रधानस्यैव अङ्गानान्त्वाहवनीय एव क्रियेति प्राप्ते ब्रूमः ना उपांशु कर्त्तव्या इति प्रधानक्रियायां विहितमुपांशुत्वं युक्तं यदङ्गेषु न भवति, देशस्त्ववभृथकरणिकाया क्रियायां श्रूयमाणस्तदन्तर्गतानामङ्गानामपि भवति, तस्मादङ्गप्रधानानामेकदेशत्वम् ॥

उत्तरदक्षिणविहारयोर्भेदे नामनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० दक्षिणेऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभेदात्सर्वं नन्त्रं विक्रियेत ॥ ८ ॥

वरुणप्रघासेषु विहारद्वय द्वयोरप्याहवनीयो विभज्य स्थापितः तत्र श्रूयते, "अष्टावध्वर्युरुत्तरे विहारे हवींष्यासादयति मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणास्मि" न्निति, तत्र विचार्यते किं नवानामपि हविषां तन्त्रम्? अङ्गान्युताग्नेयादीनामष्टाना मारुत्याश्चामिक्षाया भेदेनाङ्गानि कर्त्तव्यानी? ति तत्र "प्रावृषि वरुणप्रघासैर्यजेते"ति प्रयोगवचनैक्यात्तन्त्रत्व, न च देशभेदाद्भेदः, आसादनमात्र हि दक्षिणे विहारे मारुत्या विधीयते न होमस्तस्मात्प्रधानदेशाभेदात्तन्त्वमङ्गानि, मैवं न ह्यत्रासादनमपूर्वं विधीयते किन्तु नवानामपि हविषां चोदकप्राप्तमासादनं होमश्च विहारद्वये ऽप्यव्यवस्थया प्राप्त उभयत्राहवनीयस्य स्थापितत्वादासादनं नियम्यते वाक्यद्वयेन यथाप्राप्तस्य च नियमः, प्राप्तिश्च होमार्थतयेति तादृशस्यैव दक्षिणे विहारे विधानाद्धोमोऽपि दक्षिणस्मिन्नेव विहारे मारुत्याः तस्मात्प्रधानदेशभेदाद्वक्ष्यमाणविशेषाण्यङ्गानि न तन्त्र भवन्ति, सत्यं, न तन्त्रमङ्गानि देशभेदात्तथापि तु "न पृथक् स्यादनुष्ठान प्रसङ्गात्कार्यसिद्धितः॥ ननु कर्तृदेशभेदे कथ प्रसङ्गः वक्ष्यत्यस्योत्तर"मर्थस्याविकृतत्वा"दिति, तद्विहार्यर्या विकृतस्तया हि सर्वाणि तावदङ्गानि प्रधानानि चाऽध्वर्युकर्तृकाणि प्रतिप्रस्थातृकर्तृकाणि चोत्तरवैहारिकाणि दक्षिणवैहारिकाणि च, यजमानात्मन्येव स्वापूर्वाण्यादधति, ततश्चोत्तरवैहारिकप्रधानोद्देशेनोत्तरस्मिन्विहारे ऽध्वर्युणा कृतैरङ्गैर्यजमानात्मनि स्वापूर्वेष्वाहितेषु तद्दे-

द्विपूर्ववत्, एवं तृतीये चतुर्थे च संवत्सरे स्त्रीपशुयागानां सामस्त्येनानुष्ठानमुक्त्वा च पर्यग्निकृतानामुत्सर्गमुक्त्वा तत्र श्रूयते "पञ्चमे वर्षे दीक्षितव्रतानुक्ष्णस्त्रींस्त्रीनन्वहमालभते पञ्चोत्तमेऽहनी"ति तत्रैव तु संशयः किं य एव प्रथमवर्षे पर्यग्निकृता उक्षाण उत्सृष्टास्तेषामेव द्वितीयादिसंवत्सरेषु पर्यग्निकरणम् पञ्चमे वर्षे तेषामेव पञ्चसु सुत्यासु त्रींस्त्रीनित्येवमालम्भः प्राजापत्यानामिव ? उत प्रथमे वर्षे उपक्रान्तानां पर्यग्निकरणान्ताद्दूरीतिविधानेन तत्रैव समाप्तिरारण्यवत् द्वितीयादिष्वन्येऽन्ये उक्षाणः पञ्चमे वर्षे सुत्यासु पञ्चमे वर्षे सुत्यासु अन्येषामुक्ष्णामालम्भ इति तत्र त्रींस्त्रीनित्यनेन वृषभसामालम्भवाक्यवत्तेषामेवालम्भोत्कर्षे मात्रविधौ लाघवम् । वचनात्पर्यग्निकृतानामपि तेषां पुनः पुनः पर्यग्निकरणं क्रियते उत्सर्गवचनानि चालम्भोत्कर्षादेव प्राप्तस्योत्सर्गस्यानुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः स्यादेव यदि त्रींस्त्रीनित्यनेनालम्भोत्कर्षः शक्यो विधातुं न त्वेवमस्ति, गुणवाक्यत्वे सति त्रींस्त्रीनिति चान्वहमिति चानेकार्थविधाने वाक्यभेदापत्तेः, तथा पञ्च इति चोत्तमेऽहनीति नार्थभेदो दर्शयितव्यः, तस्मादिदन्तावत्सङ्ख्याकालविशिष्टापूर्वकार्यविधानम् एवम् चाविहिते सत्यालम्भोत्कर्षे प्राजापत्यन्यायासम्भवात् तदन्ताद्दूरीतिविधानेनारण्यन्यायेन प्रथमवर्षोपक्रान्तानामुक्ष्णां त्रिवत्सानामिव तत्रैव समाप्तिः द्वितीयादिष्वपि वत्सरेषु अन्य एव स्त्रीपशुयागाः पुंपशुयागाश्च, एवं प्रतिसंवत्सरं देवताऽनुषङ्गेण चतुस्त्रिंशत्कर्माणि पञ्चमे चान्येषामेवोक्ष्णामालम्भः ॥

अभिषेचनीयदशपेययो भेदेन प्रयोगाधिकरणम् ।

सू० दशपेये क्रयप्रतिकर्षात्प्रतिकर्षस्ततः प्राचां तस्मात्समानं तन्त्रं स्यात् ॥ १२ ॥

राजसूयेऽभिषेचनीयो नाम सोमयागः ततः सप्ताहत्यपि ततः पुनर्दशपेयः सोमयागस्ताविमावभिषेचनीयदशपेयौ समानतन्त्रौ भिन्नतन्त्रौ वेति संशये सह सोमं क्रीणात्यभिषेचनीयस्य दशपेयस्य चेति

वचनादभिषेचनीयसोमक्रयकाले दशपेयक्रयः प्रतिकृष्यते, स च प्रतिकृष्यमाणः प्राचोऽपि पदार्थान्प्रतिकर्षति "तदन्तमपकर्षं स्यादि" ति न्यायात् तस्मात्सहोपक्रमितव्यावभिषेचनीयदशपेयौ यथोपक्रमं च समापनमिति समानतन्त्रौ मैवम् उपसंवादमात्रमिह क्रीणातिनोच्यते न त्वद्भुतः क्रयः नन्वसौ क्रीणातेर्न मुख्यो वाच्यः परकीयस्य मूल्यं हि दत्वा स्वीकरणं क्रयः न चोपसंवादमात्रस्यैवंरूपत्वमस्ति यद्यप्येवं तथाऽपि गौण्या वृत्त्या तस्यैवेदं साहित्यमुच्यते वचनान्तरानुगुण्यात् दशपेये हि श्रूयते "सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्ती"ति तथाऽभिषेचनीयेऽवभृथदर्शनमत्यन्तानुपपन्नमेकतन्त्रत्वे स्यात्, तस्मादद्भुतक्रयापकर्षाभावान्न तदन्तापकर्ष इति न सहोपक्रमत्वं, कालभेदात्तु भिन्नोपक्रमावसानौ भिन्नतन्त्रावेवैतौ[1] ॥

वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथमभ्यवयन्ति इत्यस्य कर्मान्तरोपदेशताधिकरणम् ।

सू॰ निष्कासस्यावभृथे तदेकदेशत्वात्पशुवत्प्रदाने विप्रकर्षः स्यात् ॥ १४ ॥

वरुणप्रघासेषु "वारुण्यामिक्षा मारुत्यामिक्षे"ति श्रुतं तत्र पुनः श्रूयते "वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्ती"ति तत्र संशयः किं प्रधानस्यामिक्षायागस्यायं प्रचारविप्रकर्षः पशोरिव वपाहृदयादिभिः प्रातःसवनतृतीयसवनयोः? उत निष्कासस्येयं प्रतिपत्तिः? उत आमिक्षानिष्कासद्रव्यकमवभृथधर्मकं कर्मान्तरं विधीयते? इति, तत्र कृत्स्नस्यामिक्षाद्रव्यस्य प्रकृतयागशेषत्वात्तदेकदेशे तस्या एव देवतायै वरुणाय दीयमानो न कर्मान्तरं युक्तम्, अवभृथशब्दस्तु देवतासामान्याद्गौणोऽनुवादः, अवभृथोऽपि हि वारुणः, न चानुवादे गौणत्वं दोषः सिद्धान्ते तु तद्धर्मककर्मविधौ विधावेव गौणः स्यात्, तच्चायुक्तं तस्मात्तस्यैवायमभ्यास इति न स्विष्टकृदादेः पुनः करणं नैवम् अवभृथशब्दानर्थक्यात्, न चार्थवत्त्वे सम्भवति आनर्थक्यं युक्तं तस्मादवभृथधर्मककर्मान्तरविधानं तत्तु प्रयाजशेषाभि-

---

[1] भिन्नतन्त्रावेवैतौ इति पा॰ ।

धारणवदाभिक्षाशेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं सत्यं, कर्मान्तरं न तु प्रतिपत्तिः अवभृथशब्दविरोधात्, अवभृथे हि द्रव्यं गुणतः कर्मप्रधानतः इह तु विपर्ययात्तद्भावानुपपत्तिः, तेन यस्यैव अवभृथशब्दस्य प्रसादात्कर्मान्तरमाश्रित तेनैव प्रतिपत्त्यर्थतानिराकरणेनार्थकर्मता सिध्यति । वचनाच्चान्यदीयद्रव्यस्यैकदेशोऽन्यत्र विनियुज्यमानो न दुष्यति ॥

प्रायणीयनिष्कासे उदयनीयनिर्वापस्यार्थकर्मताधिकरणम् ।

सू॰ उदयनीये च तद्वत् ॥ १५ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रायणीयश्चरुरुदयनीयश्च तत्र श्रूयते "प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमनुनिर्वपती"ति तत्र संशयः किं प्रायणीयनिष्कासद्रव्यकम् उदयनीयधर्मकं कर्मान्तरं विधीयते? किं वा प्रायणीयनिष्कासस्योदयनीयनिर्वापसंयोगः प्रतिपत्तिः? उत प्रायणीयनिष्कासे निर्वाप उदयनीयस्य संस्कार इति? पूर्ववत्तद्धर्मककर्मविधिः मुख्यस्यैव तूदयनीयस्येह प्रकृतत्वान्न प्रकरणान्तरस्य येन तद्धर्मकर्मविधिस्तस्मात्प्रायणीयनिष्कासस्य कृतार्थस्येय प्रतिपत्तिरुदयनीयनिर्वापसंयोगः, नैतदेव निष्कासस्य हि सप्तम्या गुणभावोऽवगम्यते द्वितीयया प्रधानत्वमितरस्य स्फुटं श्रुतम् उदयनीयहविरिदं निरूप्यमाणं भाव्युपयोगित्वात्सुतरां संस्कारार्हं, न च निष्कासस्य प्रयाजशेषवदुदयनीयसंयोगात्किञ्चिद्दृष्टमस्ति । तस्माच्छब्दानुगुण्यात् उदयनीयहविःसंस्कारार्थः प्रायणीयनिष्कासनिर्वापः ॥

इति श्रीशास्त्रदीपिकायामेकादशस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथैकादशस्य तृतीयः पाद आरभ्यते ॥

देशाबाधेनाङ्गानां प्रधानकालान्यकालकर्तव्यताधिकरणम् ।

सू॰ अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्वचनादन्यकालत्वम् ॥ १ ॥

प्रधानसमदेशत्वं प्रधानसमानकालत्वं चाङ्गानामुक्तं, यत्र त्वाकृत्याऽङ्गस्य भिन्नदेशकालत्वं वचनेनैवोक्तं तत्र तथा भवतीति सुहृद् भूत्वैतत्प्रसङ्गान्निराकार्यमस्ति ॥

आधानस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० द्रव्यस्य चाकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः स्यात्स्वकालत्वात् ॥ २ ॥

"वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीते"त्यनारभ्याधीतमपि आधानमग्निहोत्रादीनामङ्गमिति कृत्वा चिन्त्यते किमङ्गं सदाधानं प्रतिकर्म प्रयोगभेदेन कर्त्तव्यम्? उत सर्वकर्मणां सर्वप्रयोगाणां च तन्त्रेणे?ति तत्र, "प्रयाजादिवदङ्गत्वादावृत्तिः स्यात्प्रतिक्रियम् । आनन्तर्याद्विशेषश्च गृह्यतेऽतो न तन्त्रता ॥ स्वकालत्वात्तु तन्त्रत्वं विशेषाग्रहणाद्भवेत् । आनन्तर्याद्विशेषश्चेवाधानसमये ह्यसौ" ॥ न हीदं कर्मणः प्रारम्भे मध्ये वा प्रयुज्यते येन तदपवर्गे प्रयुज्येत वाचनिकोह्यस्य वसन्तादिः स्वकालस्तेन तत्रैव स्थितं सर्वेषामुपकरोत्यगृह्यमाणविशेषत्वादिति तन्त्रं यदाधाने कृतेऽनन्तरं किञ्चित्कर्माऽऽपतति तत्तदर्थमित्यानन्तर्येण विशेषो गृह्यत इति चेत् नाप्ययमाधानसमयेऽस्ति विशेषः तदा ह्येवमभिसन्धायासावाधत्ते यदैव किञ्चिन्निमित्तवशात्कामनावशाद्वा कर्त्तव्यं कर्मोपस्थास्यते तदर्थमाधास्येऽग्नीनिति, न तु कञ्चिदेव कर्मविशेषमभिसन्धायाधत्ते, एवमनभिसंहितकर्मविशेषेण सर्वोद्देशेनाधाने कृते यद्यपि किञ्चित्कारणवशात्प्रथमं कर्माऽऽपतति तथाऽपि न तादर्थ्यमेव भवति प्रथमावस्थायामेव सर्वार्थत्वावधारणात् तस्मात्तन्त्रम् ॥

अग्नीषोमीयादिषु यूपस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० यूपश्चाकर्मकालत्वात् ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीये पशावुपदिष्टो यूपः सवनीयानुबन्ध्ययोरत्यतिदिष्टः स किं त्रयाणामपि पशूनां तन्त्रम्? उत प्रतिपशु भिन्न? इति, तदर्थमिदं विचार्यते दीक्षासु यूपं छिनत्तीति किमग्नीषोमीययूपस्यापकर्षः? उत सर्वयूपाना?मिति, तत्र, "यथैवाध्वरकल्पायामाद्यस्यैवापकर्षणम् । निर्वापस्य तथा यूपोऽप्याद्य एवापकृष्यते ॥ अग्नीषोमीयसंस्थायामतोऽमात्रपवृज्यते । भेदेन सवनीयादौ स्वकाले यूपसंग्रह ॥ नैतदस्त्यविशेषेण सर्वयूपापकर्षणात् । न चेहाध्वरकल्पावदनुक्रमाद्यापकर्षणम् । अथ न कालबाधोऽत्र तथैवाप्राप्तचोदना ॥ आद्यापकर्षणेऽप्यस्ति तस्मात्सर्वापकर्षणम्" ॥ अध्वर-

कल्पाया हि प्रथमनिर्वापापकर्षे सति प्रधानकालबाधो नियमविधानं च लभ्यत इति तस्यैवापकर्षः समाश्रितः, अत्र त्वग्नीषोमीययूपापकर्षेऽप्यस्ति प्रधानकालबाधो ऽप्राप्तविधिश्च, तस्मादविशेषात्सर्वयूपापकर्षे सत्यकर्मकाल[1]त्वादग्रहणमाणविशेषो यूपः सर्वथा तन्त्रम् ॥

यूपसंस्काराणां तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू॰ संस्कारास्त्वावर्त्तेरन्[2] न स्वकालत्वात् ॥ ४ ॥

यूपस्य तन्त्रत्वे तत्संस्काराणां तक्षणप्रोक्षणादीनां तन्त्रत्वमावृत्तिर्वेति संशये छेदनमात्रस्यापकर्षविधानात्प्रोक्षणादीनां चाग्नीषोमीयकालानां तदपवर्गेऽपवर्गात् सवनीयादौ पुनः प्रयोग इति प्राप्ते ब्रूमः तेषामप्यपकर्षः दीक्षासु यूपं छिनत्तीति, नायमर्थः यूपं सन्तं छिनत्तीति यूपस्य प्रागसिद्धत्वात् किं तर्हि छेदनेन यूपं कुर्यादिति । न च छेदनमात्रेणासौ कर्त्तुं शक्यते तक्षणादीनामपि यूपेऽपेक्षितत्वात्, तस्माच्छेदनग्रहणमुपलक्षणं छेदनादिभिर्यूपं कुर्यादिति, तस्मात्तेषामप्यपकर्षात्तन्त्रत्वम् । अस्तु छेदनमात्रापकर्षः तावतैव च यूपसिद्धिस्तथाऽपि यूपस्तावत्सर्वेषामर्थेनैक एवोपात्तस्तद्द्वारा च संस्कारास्ते यद्यप्यग्नीषोमीयकालेऽनुष्ठीयन्ते तथाऽपि यूपद्वारत्वात्तस्य च साधारणत्वात्तेषामपि साधारण्यम् ॥

स्वरो साधारण्याधिकरणम् ।

सू॰ स्वरुस्तन्त्रापवर्गः स्यादस्वकालत्वात् ॥ ५ ॥

यूपस्य स्वरुं करोतीति स्वरुः किमेकयूपानां पशूनां तन्त्रम् ? उत प्रतिपशु भिद्यत ? इति सन्देहे अञ्जनकाले ऽस्योपादानात्तदपवर्गे चापवर्गात् दञ्जनान्तरे ऽन्यशकलोपादानं यः प्रथमः शकलः स स्वरुरिति चैकस्मिन् प्रहरणे यः प्रथम इति शास्त्रार्थे तेनैकस्मिन्नपि यूपे प्रहरणबहुत्वात्सम्भवन्ति बहवः प्रथमशकलाः, मैवं प्रहरणस्यानुपात्तत्वात् तेन शकलमात्रापेक्षं प्राथम्यमित्येकस्मिन्यूपे एक एव प्रथमः शकल इति तन्त्रत्वं यूप-

---

१ प्रधानकालत्वाद् गृह्यमाणविशेषोयूप इति ।
२ त्वावर्तेरस्वकालत्वादिति पा० ।

च्छेदनकाल एव चास्य व्यामोहनिवृत्त्यर्थेनाशापहारपरिहारार्थं च उपादान कर्त्तव्यमिति अगृह्यमाणविशेषत्वादपि तन्त्रम् ॥

द्वादशाहे कृष्णविषाणाप्रासनस्यान्त्याह एव कर्तव्यताऽधिकरणम् ।

सू॰ अहर्गणे विषाणाप्रासनं धर्मविप्रतिषेधादन्त्ये प्रथमे वाऽहनि विकल्पः स्यात् ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते "कृष्णविषाणया कण्डूयत" इति, तथा नीतासु दक्षिणासु "चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यती"ति द्विरात्रादिषु अहर्गणेषु चिन्त्यते किं प्रथमे एवाहनि कृष्णविषाणाप्रासनम्? उतान्त्य एवे? ति विकल्पः स्यात् प्रकृतौ हि प्रासनोत्तरकालानां पदार्थानां पाणिकण्डूयनं धर्मः, पूर्वकालानां तु विषाणाकण्डूयनं तद्यदि प्रथमेऽहनि प्रास्येत तत उत्तरेष्वहस्सु ये दक्षिणानयनात्प्राग्भाविनः पदार्थास्तेषां विषाणाकण्डूयनं धर्मो बाध्येत, न हि प्रास्तायाः पुनरुपादानं सम्भवति त्यागात्मकं हि प्रासनं प्रकृते विहितं, न च पुनरुपादित्समानस्य त्यागबुद्धिर्भवति, तस्माद्बाध्यत एव विषाणाकण्डूयनम् ॥ अथ पुनरन्त्ये ऽहनि प्रास्येत ततः पूर्वेष्वहस्सु ये दक्षिणानयनात्परस्तात्पदार्थास्तेषां पाणिकण्डूयनं बाध्येत, न ह्यप्रास्तायां तस्यां पाणिकण्डूयनं सम्भवति, अदृष्टार्थत्वापातात्प्रक्रान्तनियमत्यागे शिष्टाचारविरोधाच्च, अतः पक्षद्वये ऽपि अवश्यभावी केषाञ्चिद्धर्मबाध इति विकल्पः स्यादेव यद्यन्त्येऽहनि प्रासने धर्मबाधः स्यात् न त्वेतदस्ति पाणिकण्डूयनस्यार्थकृतत्वेनाशास्त्रीयत्वात्तस्मादन्त्येऽहनि प्रासनम् ॥

राजसूये ऽन्त्य एव हविष्कृत्कान् वाग्विसर्गाधिकरणम् ।

सू॰ वाग्विसर्गो हविष्कृता वीजभेदे तथा स्यात् ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं "प्रणीताः प्रणेष्यन्वाचं यच्छति ता सह हविष्कृता वाचं विसृजती"ति हविष्कृतेति च कालोपलक्षणं हविष्कृदाह्वानकाल इत्यर्थः । तत्र नानावीजेषु चिन्त्यते कृष्णाजिनास्तरणादीनां फलीकरणपर्यन्तानामनुसमय इत्युक्तं, तत्र किं प्रथमस्यान्त्यस्य वा वी[illegible] हविष्कृता वाग्विसर्गः? किं वान्त्यस्यैवे? ति, तत्र प्रथमं विसर्गे

बीजानां ये हविष्कृत्कालात्प्राञ्चः पदार्था हविरावपनादयस्तेषां धर्मो बाध्येत, अन्तिमे तु विसर्गे पूर्वबीजानां ये हविष्कृतः प्रत्यञ्चः परे वपनादयस्तेषां धर्मो वाग्विसर्गो वा बाध्येत, न ह्यत्र पूर्ववत् वाग्विसर्गस्याशास्त्रीयत्वं विसृजतीति वचनात्, तस्मादवश्यं भाविनि धर्मबाधे विकल्पः, नैवं, न ह्यत्र विसर्गो विधीयते वाग्यमविधेस्त्वयमवधिरुच्यते तदेकवाक्यत्वात्, विसर्गविधौ हि वाक्यभेदोऽदृष्टकल्पना च स्यात् प्राप्तश्च विसर्गो न विधातव्यः, तस्माद्विसर्गस्यानङ्गत्वाद्विसृष्टायामपि न कस्यचिद्धर्मबाध इत्यन्त एव विसर्गः ॥

अग्नीषोमीये पौरोडाशिककाल एव वाग्विसर्गाधिकरणम् ।

सू० पशौ च सपुरोडाशे च समानतन्त्रं भवेत् ॥ ८ ॥

पशावग्नीषोमीये पशुपुरोडाशः तत्र तावदस्ति हविष्कृदाह्वान पशावप्यस्तीति कृत्वा चिन्त्यते किं प्रथमे पशुकाले वाग्विसर्गः? पुरोडाशकाले वे? ति, प्रासङ्गिकत्वात्पशुपुरोडाशस्य पाशुकेनैव वाग्यमेन कार्यसिद्धेर्न पृथग्वाग्यमेन कार्यं, तस्मात्पशुकाले वाग्विसर्ग इति प्राप्तेऽभिधीयते न प्राप्यमोऽयमारादुपकारकः कर्तृसंस्कारत्वसौ, अतो विसृष्टवाचा क्रियमाणाः पौरोडाशिका विगुणा भवेयुः । तस्मात्पुरोडाशकाले विसर्गः ॥

अग्निस्वपने ऽग्निविमोकस्य प्रधानापवर्गकालताऽधिकरणम् ।

सू० अग्नियोगः सोमकाले तदर्थत्वात्संस्कृतकर्मणः परेषु साङ्गस्य तस्मात्सर्वापवर्गे विमोकः स्यात् ॥ ९ ॥

अग्नौ श्रूयते "अग्निं युनज्मि शवसा घृतेने"ति जुहोति अग्निमेव तद्युनक्ति पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञ इत्यग्नियोगः तथा "इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयामि इत्याद्यस्य पूर्णां स्रुचं जुहोतीत्येष वा अग्नेर्विमोक" इति सोऽयमग्नेर्विमोकः किं प्रधानमात्रापवर्गे स्यात्? उत साङ्गप्रधानापवर्गे? इति, यदि प्रधानमात्रार्थो योगस्तदपवर्गे विमोकः साङ्गप्रधानार्थत्वे तु योगस्य सर्वान्ते विमोकः तत्राग्नेः सर्वार्थत्वात्तत्संस्कारो योगः सर्वार्थः तस्मात्सर्वापवर्गे विमोक इति पूर्वपक्षं कृत्वा पाङ्क्तो यज्ञ इति वाक्य-

शेषेण यज्ञार्थता योगस्य, अतः प्रधानापवर्गेऽपवर्ग[1] इति भाष्यकारेण सिद्धान्तितम् । एवं च सौमिकमपि वरणं "यदवृत्ता वषट्कुर्युर्भ्रातृव्यमेव यज्ञस्याशीर्गच्छे"दिति यज्ञसंयोगादग्नियोगतुल्यन्यायं केवलप्रधानार्थं भवति तत्रावभृथे सौमिकेन वरणेन प्रत्याम्नातं होतृवरणं प्राप्नोति तत्र न होतारं वृणीत इति प्रतिषेधोऽवक्लृप्तो भवति, इतरथा सौमिकस्य वरणस्य साङ्गप्रधानार्थत्वादवभृथे पृथग्वरणप्राप्त्यभावात्तद्विषेधो न स्यात् इति च लिङ्गदर्शनमुक्तं तथा "अहरहर्युनक्ति अहरहर्विमुञ्चती"ति प्रत्यहं योगविमोकदर्शनं तु दशाहे इतरथा साङ्गप्रधानार्थत्वे आद्यन्तयोरेव योगविमोकदर्शने स्यादिति । ननु प्रधानार्थत्वेऽपि वरणस्याप्राप्तिरपूर्वत्वादवभृथस्य तत्र कश्चिदाह अपूर्वतायाः एवायमर्थवादो होतृवरणाभावे लाघवं स्यादिति, स चापूर्वत्वपक्षे वरणाप्राप्तौ सत्यामवकल्पते नान्यथेति । वयं तु ब्रूमः यद्यप्यपूर्वोऽवभृथस्तथाऽप्याज्यभागयोस्तत्र सद्भावाद्धोतृवरणाङ्गप्रधानार्थत्वात्तद्वरणमप्यङ्गप्रधानार्थं, न हि दार्शिकं वरणं केवलप्रधानार्थं यज्ञसंयोगाभावात् अतोऽसत्यप्यतिदेशे होतृवरणस्याज्यभागार्थतयाऽस्त्येवावभृथे प्राप्तिरिति युक्तः प्रतिषेध इति । तदिदं भाष्यकारीयमधिकरणव्याख्यानमनुपपन्नमिति मत्वा वार्त्तिककारेण विपर्ययेण पूर्वोत्तरपक्षौ वर्णितौ वाक्यशेषादवभृथलिङ्गाच्च केवलप्रधानार्थो योग इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अग्नेः सर्वार्थत्वात्तद्योगोऽपि सर्वार्थः । न च वाक्यशेषवशाद्विशेषः योगोत्पत्तिविधौ वाक्यशेषाभावात्, तत्र तावत्सर्वार्थत्वङ्गम्यते पञ्चसंख्यागुणविधौ वाक्यशेषः श्रुतः, न चासावुत्पत्तिवाक्यावगतं सर्वार्थत्वमलं निवर्त्तयितुम् । किं च यज्ञ-शब्दो यागमात्र ब्रवीति न प्रधानयागमात्रम्, अतो न तद्वशात्केवलप्रधानार्थत्वम्, अवभृथे च होतृवरणप्रतिषेधोऽङ्गप्रधानार्थत्वेऽपि सौमिकस्य वरणस्य घटत एव । सौमिकं वरणमानत्यर्थं प्राकृतन्तु होतृवरणं प्रवृत्ते होतरि क्रियमाणमदृष्टार्थम् । अतस्तत्सर्वासु सोमेष्टिषु कार्यमिति द्वादशे वक्ष्यति । तस्माद्युक्तः प्रतिषेधः, द्वादशाहे च प्रत्यहं योगविमोकदर्शनमस्मिन्नेव पक्षे घटते विधानार्थं ह्येतद्वचनं नानुवादमात्रम् आनर्थक्यात्तेन

१ प्रधानापवर्गेविमोक इति पा० ।

सर्वादौ सर्वान्ते च सकृद्योगविमोकयोर्न्यायतः प्राप्तये वचनेनाहरहर्योगविमोकौ विधीयेते । तस्मात्सर्वार्थो योगः सर्वापवर्गे विमोकः । सूत्राणि तु तन्त्ररत्न एवास्माभिर्व्याख्यातानीति नेह व्याख्यायन्ते ॥

उपसत्कालस्य सुब्रह्मण्याह्वानस्य भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं दीक्षावदन्यकालत्वात् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमेऽस्त्युपसत्कालीनं सुब्रह्मण्याऽऽह्वानं तदह्नर्गणेषु भिद्यते न वेति संशये प्रधानभेदाद् भेदः अकर्मकालत्वात्तु तन्त्रं, न हीदं प्रधानकालम्? उपसत्कालं तु सकृदेवानुष्ठितमेव सर्वेषामुपकरोतीति तन्त्रम् ॥

पूर्वेण समानमधिकरणम् ।

सू० तत्कालात्त्वावर्तेत प्रयोगतो विशेष[1]संयोगात् ॥ ११ ॥

सुत्याकालमाह्वानं तन्त्रमावापो वेति संशये प्रथमसुत्याकाल एव कृतं सर्वसुत्यानामुपकारकं सत्यप्येकस्य सन्निधिविशेषे यूपाहुतिवदिति प्राप्त उच्यते कर्मकालं ह्येतद् यस्य कर्मणः काले कृतं तदर्थमिति विशेषग्रहणात् तदपवर्गे तत्कृतस्य देवतासंस्कारस्यापवर्गादहरन्तरे पुनः कर्तव्यं तस्माच्च तन्त्रम् ॥

देवपात्रर्त्विजामन्यप्रयोगे पूर्वदेशाद्यादानस्य ऐच्छिकत्वाधिकरणम् ।

सू० लौकिकेषु तु यथाकामी संस्कारानर्थलोपात् स्यात् ॥ १२ ॥

समानदेशानामृत्विजां स्रुवादीनां च पात्राणां किं प्रयोगेऽन्येषामुपादानम्? उत तेषामन्येषामुपादानम्? उत तेषामन्येषां वेत्यनियमः? इति संदेहे निरिष्टिकोपादाने शिष्टाचारविरोधादन्येषामेवोपादानं नात्र शिष्टाचारविरोधः । एतेषु शिष्टा न पुनरुपादानं वर्जयन्ति, तस्मादनियम इत्यनियतमृत्विक्षु, देशे च पात्रेषु तु चिन्त्यते ॥

१ विशेषसम्बन्धादिति पा० ।
२ प्राप्तकालमिति पा० ।

पात्राणाम् आकर्मसमाप्ति धारणाधिकरणम्।

सू० यज्ञायुधानि धार्येरन् प्रतिपत्तिविधानादृजीषवत् ॥ १३ ॥

पात्रेषु किं देशादिवदनियम? उत तेषामेवान्ताद्धारणमिति नियामकस्याभावादनियमः? न हि पूर्वप्रयोगे कृतः संस्कारः कश्चित् परेषु उपजीवनीयोऽस्ति यल्लोपभयात्पात्रान्तराणि नोपाददीमहि, । नन्वा "हिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चे"ति परिधानीये कर्मणि पात्राणां प्रतिपत्तिर्विहिता तत्परित्यागे लुप्येतातस्तेषामेव धारणं, नेयं पात्राणां प्रतिपत्तिर्यजमानशरीरसंस्कारार्थे दाहे पात्राणां तृतीयया गुणभावावगमात् तेन परित्यज्यापि पूर्वोपात्तानि पात्राण्यभिनवैः परिदह्यमाने नास्ति किं चिद्वैगुण्यं तस्मादनियमः। सिद्धान्त्येकदेशी त्वाह–यद्यपि गुणभावः पात्राणां तथाऽपि धारणं, परित्यागे हि सति मरणस्यानियतत्वात्कदाचित्पूर्वप्रयोगोपयुक्तेषु परित्यक्तेषु उत्तरप्रयोगकालेऽनागते यजमानः प्रमीयेत तत्र यज्ञपात्राभावाद्विगुणोदाहः स्यात्तस्मादवश्यं यावदुत्तरकालं तेषामेव धारण,धारितेषु च तेषु तैरेव तत्प्रयोगस्यापि सिद्धेर्नान्योपादानम्, एवमतः परमपीत्यान्तद्धारणम्, एवं स्थिते चिन्तान्तरं मक्रम्यते किं दर्शपूर्णमासप्रभृति धारणम्- उत पवमानहविःप्रभृती? ति. दर्शपूर्णमासयोः सर्वप्रकृतित्वात्तत्रैव पात्राणामुपदेशात् ततः प्रभृति धारणं मन्वानस्योत्तरं पवमानहविःप्रभृतिधारणम् अधारितेषु प्रागेव दर्शपूर्णमासाभ्यां यदि यजमानः प्रमीयेत तदा तस्याहिताग्नेः सतो देहसंस्कारो यज्ञपात्राभावाल्लुप्येत, तस्मात्पवमानहवींष्यारभ्य धारणं स्यितादुत्तरं गुणाभावेऽपि पात्राणां धारणमित्येकदेशिमतं, परमार्थतस्तु प्रतिपत्तिरत्र पात्राणां यद्यपि दाहे गुणभावस्तृतीययाऽवगम्यते तथाऽपि दक्षिणे हस्ते जुहूमासादयतीति द्वितीयानिर्देशादासादनं प्रतिपत्तिः, तेन यद्यप्यभिनवैरपि दाहस्यावैगुण्यं तथाऽप्यासादनरूपा प्रतिपत्तिर्मालोपीत्याद्यानामेव धारणं, तस्मात्सर्वकर्मणां सर्वप्रयोगाणां च तन्त्रं पात्राणि ॥

सर्वसोमानामुपरिष्टात् प्राजापत्यप्रचाराधिकरणम्।

सू० उपरिष्टात्सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति सर्वेषामविशेषाद्वाच्यो हि प्रकृतिकालः ॥ १४ ॥

वाजपेये श्रूयते "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत" इति तान् प्रकृत्य श्रूयते "उपरिष्टात्सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्ती"ति तत्र विचार्यते किमारम्भकाले प्रचरितव्यम्? उत शस्त्रवतां सोमानामुपरिष्टात्? उत विकारस्थाने? अथ सर्वसोमानामुपरिष्टादि?ति, तत्र चोदकानुग्रहादारम्भकाले प्रचार इति ब्रूमः प्रकृतावारम्भकाले प्रचारो दृष्टः प्रकृतिवदिहापि कर्तव्यः आरम्भकालश्च केषाञ्चित्सोमानामुपरिष्टाद्भवतीति नास्ति वचनविरोध इति पूर्वः पक्षः, नैवं तथा सति चोदकेनैव तत्कालस्य सिद्धत्वाद्वचनमनर्थकं स्यात्, तस्माच्छस्त्रवतां सोमानामुपरिष्टात् तथा हि प्रकृतिकालप्रत्यासत्तिर्लभ्यत इति द्वितीयः। न प्रधानप्रत्यासत्तिमात्रेण चोदकानुग्रहो भवति तस्माद्विकारस्थाने प्रचारो ऽग्निष्टोमप्रचारादूर्ध्वं तत्त्वल्वागन्तुकानामुक्थ्यादीनां विकाराणां स्थानं प्राजापत्यप्रचारश्चागन्तुकोविकारः, तस्मात्तत्र स्यादिति तृतीयः पक्षः, सोमविकाराणामेतत्स्थानं न पशुविकाराणां, प्राजापत्यप्रचारश्च पशुविकारस्तस्माच्च तत्स्थानं सामान्यतो दृष्टं चैवजातीयकेषु प्रमाणं, तस्माद्वचनस्याविशेषप्रवृत्तेः सर्वसोमानाम् उपरिष्टादिति सिद्धान्तः। आरम्भकालप्रचारे क्रतुपशूनां प्राजापत्यानां चैककालः प्रचार इति मनोतायै हविषो ऽवदीयमानस्यानुब्रूहीति मनोता सूक्तानुवचनं तन्त्रं, सिद्धान्ते तु कालभेदादावाप इति सङ्गतिः ॥

सवनीये पुरोडाशे देवतोत्कर्षाधिकरणम् ।

सू० उत्कर्षे सूक्तवाकस्य न सवनीयदेवतानामुत्कर्षः पश्वङ्गत्वाद्यथा निष्कर्षेऽनन्वयः ॥ १५ ॥

सवनीयपशौ प्राकृतस्य सूक्तवाकस्य विकृतस्य पाठः, स चानुयाजोत्कर्षेऽग्निमारुतादूर्ध्वमुत्कृष्यते तत्र सवनीयपुरोडाशदेवताः कीर्त्यन्ते भूक्तानिन्द्रायहरिवते धाना इत्यादिवाक्यं च तत्र पुरोडाशे प्रसक्तम् इति वक्ष्यते, तत्र संशयः किमुत्कृष्यमाणे सूक्तवाके पुरोडाशदेवतानामुत्कर्षो न? इति "प्राकृतं च नोत्कर्षे"दिति न्यायेन दाक्षिणाग्निकहोमयोरिव

१ सोमदेवतानामुत्कर्ष इति पा० ।

हविर्वेदादिपदानामनुत्कर्षप्राप्तौ उच्यते तन्त्रपदापेक्षित्वादेषामुत्कर्षः, न हि भृज्यानिन्द्राय धाना इत्येतावन्मात्र प्रयेगार्हम्, अग्निमद्यहोतारमवृणीताय सुन्वन्यजमान इति तन्त्रपदमपेक्ष्यैषामर्थप्राप्तिः तच्च तन्त्रपदपाशुकमुत्कृष्यते, अतस्तदपेक्षाणां पुरोडाशदेवतापदानामप्युत्कर्षः, तैश्चोत्कृष्टैरपि सवनीयदेवता एव प्रकाश्यन्ते इति न लिङ्गविरोधः । पूर्वं प्राजापत्यप्रचारस्योत्कर्षेऽभिहिते प्रसङ्गात्सवनीयदेवतानामुत्कर्षः प्रतिपाद्यत इति सम्बन्धः ॥

इति शास्त्रदीपिकायामेकादशस्य तृतीयः पादः ॥

—o—

अथैकादशस्य चतुर्थः पाद आरभ्यते ॥

राजसूये आग्नावैष्णवादिकेऽङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० चोदनैकत्वाद्राजसूयेऽनुक्तदेशकालानां समवायात्तन्त्रमङ्गानि ॥ १ ॥

राजसूये यान्यनुक्तदेशकालानि दक्षिणाभेदवन्ति कर्माणि यथा-"आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति वामनो दक्षिणा सोमापौष्णं चरुं निर्वपति श्यामो दक्षिणे' ति किमेवंजातीयकेषु तन्त्रमङ्गानि? उत प्रतिदक्षिणं तन्त्रभेद? इति, तत्र "देशकालफलाभेदादङ्गानां तन्त्रता भवेत् । कर्तृभेदोऽपि नैवास्ति दक्षिणामात्रभेदतः ॥ शक्यते हि तेभ्य एव कर्तृभ्योऽन्या दक्षिणा दातुं तस्मादेकतन्त्र्यम्, उच्यते दक्षिणाभेदात्कर्तृत्वमपि भिद्यते "तद्दानतानां कर्तृत्वादानतेश्च पृथक्त्वतः । दक्षिणाभेदादानतिभेदस्तद्भेदात्तत्कृतस्य रूपस्य भेदः वामनानतैर्हि पूर्वं कर्म कर्त्तव्यं श्यामानतैरुत्तरं तन्त्रत्वे तु उभाभ्यामानता उभयं कुर्युः, तत्र दक्षिणाव्यवस्था गम्यमाना बाध्येत, तस्मात्प्रतिदक्षिणं तन्त्रभेदः ॥

राजसूये कर्तुस्तन्त्रताधिकरणम् ।

सू० अनियमः स्यादिति चेत् ॥ २ ॥

दक्षिणाभेदात्कर्तृरूपं भिद्यते इत्युक्तम्, इदानीं कर्तृत्वाधिष्ठानभूताश्चिन्त्यन्ते किं ये पूर्वं प्रवृत्तास्त एवान्तात्कुर्युः? उत ते वाऽन्ये वे? ति तद-

येयमिदं विचार्यते किं सर्वकर्मणामृत्विग्वरणम् तन्त्रम्? उत भेदेने?ति तत्र दक्षिणाभेदात्[1]प्रयोगाणां भेदात्तदङ्गभूतस्य वरणस्यापि भेदः यस्मिन्कर्मणि ये वरणभरणाभ्यामुपात्तास्ते तदपवर्गेऽपवृक्ता लौकिका भवन्ति तत्र पुनर्वरणसंस्कार आधातव्यः कर्मान्तरार्थं तदाधाने चाविशेषात्ते वाऽन्ये वेति प्राप्ते ब्रूमः सर्वस्य राजसूयस्यैकफलत्वाद्युगपत्सर्वचिकीर्षा, चिकीर्षितार्थं च सहायवरणं, तस्मादवक्ष्यमाणविशेषत्वात्सर्वकर्मणां राजसूयावयवभूतानां तन्त्रं वरणमिति उपक्रमवृत्ता यावदन्तात्कर्तारः। ननु सत्यप्येकफलत्वे देशकालकर्तृभेदाद्दीक्षापशुसोमानां भिन्ना एव प्रयोगाः, बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति ब्रह्मणो गृहे ऐन्द्रमेकादशकपालं राजन्यस्य गृहे इत्यादिदेशभेदः, षडेव पूर्वेद्युर्निरुप्याणि षडुत्तरेद्युरिति कालभेदः, दक्षिणाभेदाच्च कर्तृभेदः तदेवं भिन्नेषु प्रयोगेषु यस्मिन्कर्मणि प्रयुयुक्षिते वरणमनुष्ठितं तदर्थमेवैतदिति विशेषग्रहणान्नास्ति तन्त्रत्वं, न हि पवित्रारम्भसमयेनैकोऽपि व्यवहितस्याभिषेचनीयस्य प्रयोग उपस्थितो येन तदैव तस्यापि वरणं स्यात् न ह्यकर्मकाले यूपच्छेदनवत् प्रकृतार्थत्विग्वरणं येन सर्वकर्मार्थं स्यात् कर्मकालत्वे तु तद्भेदात् पौर्णमास्यमावास्ययोरिव सत्यप्येकफलत्वे भेदेनैव वरणमृत्विजश्च, तस्मादनियमो न्याय्यः, भाष्यकारमते च सौमिकवरणस्य यज्ञप्रयोगेन केवलप्रधानार्थत्वादग्नियोगवर्मोकवत् विस्पष्टमेव भेदेन प्रत्यहं वरणमित्यनाशङ्कनीयमेव तन्त्रत्वं, सत्यमेवमङ्गभूतस्य वरणस्य भेदः। यत्तु लौकिकं वरणं तस्य तन्त्रत्वमस्माभिरुच्यते यजमानो हि लौकिकप्रार्थनमृत्विजां कुर्वन् सर्वराजसूयोद्देशेन कुर्यात् लाघवादविघ्नसमाप्तये च, अन्यथा प्रत्येककर्मार्थं प्रार्थिताः कदाचित्तत्समाप्तौ ते न याजयेयुरन्ये च न लभ्येरन् तत्र कर्मविघ्नो भवेत्। निरन्तरप्रयोगाणि च राजसूयकानि कर्माणि दर्शपूर्णमासवदौदासीन्यं मध्ये न लभन्त इति न यावदन्तादविघ्नसमाप्त्यर्थमवश्यं स्थापनीया इत्येतावानभिप्रायः॥

---

१ दक्षिणाभेदेन प्रयोगाणां भिन्नत्वादिति पाठान्तरम्।

२ देशेनैव कर्तुमर्हतीति पाठान्तरम्।

अवेष्ट्यङ्गानां भेदाधिकरणम्।

सू० अवेष्टौ चैकतन्त्र्यं स्याल्लिङ्गदर्शनात् ॥ ३ ॥

राजसूये ऽवेष्टिर्नामेष्टिः "आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणे"त्यादि पञ्चहविष्का सा चेयमीश्वरो वा एष दिशो ऽनून्मदितोर्यद्दिशो ऽनुव्यवस्थापयन्ति दिशामवेष्टयो भवन्ति दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठन्त्यनुन्मादायेत्येव दिग्व्यवस्थापने निमित्तोन्मादपरिहारतया श्रूयमाणा राजसूयान्तर्गतेति तावदविवादं, राजसूये हि दिशो व्यवस्थापयन्तीति दिग्व्यवस्थापनं विहितम् अतो नैवं भ्रमितव्यम् "एतयाब्राह्मकामं याजयेदिति" प्रत्यक्षया विशेषश्रुत्याऽब्राह्मसंयोगात् प्रकरणापेक्षिण्या सामान्यरूपया च स्वाराज्यकामगततयजतिचोदनयेयं गृह्यत इति, तस्या एव बहिः प्रयोगोऽपि श्रूयते "यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वा तमभिघारये"दिति ततश्चैतयाऽब्राह्मकामं याजयेदिति बहिःप्रयोगस्य फलापेक्षत्वात्तेन सम्बध्यते, क्रतुमध्यप्रयोगस्य तु स्वाराज्यं फलम् इत्युभयोः फलयोर्भिन्नविषयत्वेनाविरोधः, तदेवं स्थिते क्रतुमध्यस्थायामवेष्टौ चिन्त्यते पञ्चापि हवींषि समानतन्त्राणि न वेति तत्र सत्यपि दक्षिणाभेदे बार्हस्पत्यं मध्ये निधायेति मध्ये निधानविध्यनुपपत्त्या समानतन्त्रत्वम् ॥ ननु ब्राह्मणादिसंयुक्ते बहिः प्रयोगे मध्ये निधानं न क्रतुमध्यप्रयोगे सत्यं, तथाऽप्यन्तः प्रयोगेऽप्यैकतन्त्र्यं यथोत्पन्नाया एव हि दक्षिणाभेदयुक्तायाः क्रतुमध्य इव बहिरपि प्रयोगः, तत्र[1] यदि दक्षिणाभेदाद्नाना तन्त्रत्वं स्यात् बहिः प्रयोगेऽपि स्यात्, तत्र मध्ये निधानमत्यन्तानुपपन्नमथ तदनुरोधेन समानतन्त्रत्वमङ्गीकृत्य दक्षिणाभेदः कथं चिद्व्यस्मिन्नपि प्रयोगे तत्तत्प्रधानोद्देशेन दानात् समर्थ्य तथा क्रतुमध्येऽपि स्यात् अवेष्टिरिति चैकनिर्देशः समानतन्त्रतां गमयति, तस्मात्समानतन्त्रत्वं नैवम् उत्पद्यमानान्येतानि दक्षिणाभेदसंयुक्तान्युत्पद्यन्ते राजसूयार्थत्वेन चैषामुत्पत्तिः, ईश्वरो वा एष दिशोनून्मदितोरित्युपक्रम्य-

---

१ तत्रहीत्यपि पाठान्तरम्।

विधानात् दक्षिणाभेदादुत्पत्तिसमय एवैतानि नानातन्त्राणि क्रतुमध्ये प्रयोक्ष्यामीति निर्णीतं, पश्चात्तु वास्तव्यादीनां बहिः प्रयोक्ष्यामीति विधीयमानानि मध्ये निधानविधानान्यथानुपपत्त्या एतयाऽन्नाद्यकाममिति च प्रयोगवचनैक्यात्समानतन्त्राणि गम्यमानानि दक्षिणाभेदमुज्झित्वा समानतन्त्राणि भवन्ति, क्रतुमध्ये तु दक्षिणाभेदान्नानातन्त्राणीति नावश्यमैकतन्त्र्यम् ॥

पवमानेष्टिहविषां भेदे नानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू॰ पवमानहविःष्वैकतन्त्र्यं प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ ४ ॥

अग्न्याधाने पवमानहविःष्वपि "अग्नये पवमानायाग्नये पावकायाग्नये शुचये" इति तान्यधिकृत्य श्रूयते अङ्गानि निरूप्याणि सर्वाणि सह निरूप्याणीति तथा यः कामयेतोत्तरोत्तरं वसीयान् श्रेयान् स्यामिति तस्याग्नये पवमानाय निरूप्य पावकशुचिभ्यामुत्तरे हविषी समानबर्हिषी निर्वपेदिति तदिह काम्ये प्रयोगे चिन्त्यते किं सर्वाणि समानतन्त्राणि? उत प्रथममुत्तरं च द्वयं नानातन्त्रम्? इति तत्राद्यो निरूप्याणि सह निरूप्याणीति वचनात्समानतन्त्रत्वं न च यः कामयेतेत्यनेन वचनेन प्रयोगभेदः नह्येकं वाक्यप्राप्तानां पवमानहविषां फलार्थतां प्रयोगभेदं च शक्नोति विधातुमिति भ्रान्तः काम्येऽपि समानतन्त्रतामाह। सिद्धान्तस्तु न हविषां काम्यविधिः तदाश्रितस्तु प्रयोगभेद एव दध्यादिवत्कामाय विधीयते, तस्माद्वसीयस्त्वं कामयमानः प्रथमं पृथङ् निरूप्य पश्चादुत्तरे समानतन्त्रे कुर्यात् ॥

द्वादशाहे दीक्षोपसत्सुत्याना प्रत्येकस्य द्वादशत्वताधिकरणम् ।

सू॰ द्वादशाहे तत्प्रकृतित्वादेकैकमपकृष्येत कर्मपृथक्त्वात् ॥ ५ ॥

द्वादशाहे "द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदः" इति श्रूयते तत्र विचार्यते किमेकैकमहः पृथक् द्वादश दीक्षोपसत्सुत्याः कृत्वा द्वादश षट्त्रिंशतिरात्राः कर्तव्याः? उतैकैकमहः सर्वा एव दीक्षोपसत्सुत्याः निर्वर्त्य द्वादशस्वहःसु द्वादशाहात्मकाः कर्तव्याः? अथ वा द्वादशस्वेवाहस्सु चतुरहे दीक्षाश्चतुरहे उपसदश्चतुरहे सुत्याः समाप्ताः। प्राकृतीषु दीक्षोपसत्सुत्यानां स्थाने विवृद्धिस्तासां द्वादशसु चाहस्सु दीक्षा 'द्वादशोपसदः द्वाद-

शसुत्या इत्येवं षड्विंशताऽहोभिः समाप्तिरिति तत्रैकैकस्य यागस्य ज्योतिष्टोमप्रकृतित्वात्तद्वत्त्वेनैकैकं सदीक्षोपसत्कं कर्तव्यं द्वादशसंख्या च दीक्षागतोपसद्गता च प्रत्येकमेवाह्नन्तस्माद् द्वादश पञ्चविंशतिरात्राद्वादशाहशब्दस्य नामत्वादिति प्रथमपक्षः सत्यमेकैकं सदीक्षोपसत्कं कर्त्तव्यं न तु द्वादशाहशब्दो नामधेयं गुणविधिस्त्वसौ तेन द्वादशस्वेवाहःसु द्वादशानामपि यागानां सदीक्षोपसत्कानां निर्वर्तनात् द्वादश साद्यस्का इति द्वितीयः पक्षः, गृह्णीम एतत् द्वादशाहशब्दो गुणविधिरिति न त्वेकैकं पृथक्त्वाद्गुकर्त्तव्यम् एकेन विधिना एकस्मिन् फले विनियुक्तानां सह कर्त्तव्यत्वावगमात् तन्त्रमङ्गान्यसुत्याकालानि तेन तन्त्रेण सर्वेषां दीक्षोपसदः कार्याः द्वादशाहशब्दस्य गुणविधित्वात् द्वादशस्वेवाहःसु सर्वं सम्पादनीयं तेन चतुरहे दीक्षाश्चतुरहे चोपसदश्चतुरहे च सुत्या इति तृतीयः पक्षः, युक्तमेव तन्त्रं दीक्षोपसदामिति न तु द्वादशाहशब्दो गुणविधिः नामधेयत्वं तु यजिसामानाधिकरण्यात् द्वादशदीक्षा इति विधानात्, द्वादशसु त्र्यहस्सु दीक्षास्तयोपसदस्तन्त्रेण कृत्वा ततो द्वादशस्वहस्सु सुत्याः कार्याः द्वादशाह इति च नामधेयं प्रधानकालनिमित्तमित्यविरुद्धं, तस्मात् षड्विंशताहोभिः समाप्तिः ॥

प्रधानैरपृथक्कालानामङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम्।

सू॰ भेदस्तु तद्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगान्त्यात्तेषां प्रधानशब्दत्वात् ॥ ६ ॥

यानि सुत्याकालान्यङ्गानि यथा सवनीयः पशुः सवनीयाः पुरोडाशास्तानि किं द्वादशानां यागानां तन्त्रम्? उतावाप? इति संशये प्रयोगैक्यात्तन्त्रत्वे प्राप्ते प्रधानकालत्वादेषां यस्य काले यदनुष्ठितं तत्तदर्थमिति विशेषग्रहणात्तदपवर्गे तस्यापवर्गादन्यस्मिन्नहनि प्रधानान्तरार्थं पुनः करणेन भवितव्यम् ॥

उपसत्काले सुब्रह्मण्याह्वानस्याविकारेण कर्तव्यताधिकरणम् ।

सू॰ सुत्याविवृद्धौ सुब्रह्मण्यायां सर्वेषामुपलक्षणं प्रकृत्यन्वयाद्यथाप्रकृतत् ॥ ७ ॥

१ प्रयोगे स्यादिति पाठान्तरम् ।

प्रकृतावुपसत्काले सुब्रह्मण्याह्वानं श्रूयते इत्यहः सुत्यामागच्छ मघवन्निति ब्रूयादिति, इति करणेन च सन्योच्यते चतुरहे त्र्यहे सुत्यामागच्छ मघवन्निति ब्रूयादित्यर्थः तदिदमकर्मकालत्वात् द्वादशाहे तन्त्रमित्युक्तं तस्मिंस्तन्त्रेण क्रियमाणे किं सर्वेषामह्नां पृथक् पृथक् उपलक्षणं त्रयोदशाहे चतुर्दशाहे आगच्छेति एवमहःशब्दस्यैकधा-शब्दस्य वाऽभ्यासात्मक ऊहो भवति? उताविकारेण प्रयोग? इति, ननु सिद्धान्तेऽप्यस्यैव विकारः प्रकृतौ चतुरहे सुत्यामित्युक्तम्, इह तूपसदन्तां द्वादशसंख्यया विवृद्धत्वात् त्रयोदशाह इति वक्तव्यं, सत्यं, तथापि नास्त्यूहः सिद्धान्ते, पूर्वपक्षे त्वहःशब्दस्याभ्यासात्मक ऊहो भवति सिद्धान्ते तु तस्य तन्त्रत्वादविशेषादविकारः तत्र प्रकृतौ सौत्यस्याह्न उपलक्षितत्वादिहापि तानि सर्वाणि तान्युपलक्षणीयानि, न चाहःशब्देनागृह्यमाणविशेषत्वात्सर्वोपलक्षणं सिध्यतीति वाच्यं संख्याशब्देन विशेषग्रहणात् त्रयोदशाह आगच्छेत्युक्ते प्रथमस्यैवाह्न उपलक्षणं न द्वितीयादेस्तस्मादावृत्तिः, सुत्यामागच्छ मघवन्नित्येव सुत्यासम्बन्धिदेवतासंस्कारमात्रं विवक्षितं संख्याशब्दोऽहःशब्दश्चार्थसिद्धत्वादविवक्षितनिर्देशमात्रम्, अतः सकृदेव वक्तव्यं तन्त्रम् ॥

वाजपेये प्राजापत्येषु कुम्भ्यादीनां तन्त्रताधिकरणम् ।

सू० पशुगणे कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां प्रभुत्वात्तन्त्रभावः स्यात् ॥ ८ ॥

एकदेवत्येषु प्राजापत्यपशुषु कुम्भीहृदयशूलवपाश्रपणी च तन्त्रं विभवादित्युत्तरविवक्षया प्राप्यते ॥

भिन्नदेवताकेष्वपि कुम्भ्यादीनां तन्त्रताधिकरणम् ।

सू० भेदस्तु संदेहाद् देवताऽन्तरे स्यात् ॥ ९ ॥

ये तु भिन्नदेवत्या एकजातीयाः पशवस्तेषु किं कुम्भ्यादीनां भेदः? उतात्रापि तन्त्र?मिति सन्देहे सह श्रपितेषु कस्यै देवतायै किमवदेयमिति अविज्ञानात्कदाचिदन्यस्यै उपाकृतात्पशोरन्यस्यै देवतायै अवदीयेतापि तस्माद्भेदः। चिह्नकरणेनापि तु शक्यते कर्तुं विवेकः, तस्मात्साहित्यलिप्सया तन्त्रत्वम्। ननु वसाना चिह्नकरणासम्भवात्सर्वासां स्वे-

स्वे याज्यार्द्धर्चान्ते होमसिध्यर्थं भेदेनैव कुम्भी स्यात् नैवमेकीभूतानामपि वसानां स्वे स्वे याज्यार्द्धर्चान्ते हूयमानानां न किंचिद्वैगुण्यन्तस्मात्तन्त्रम् ॥

भिन्नजातिषु कुम्भ्यादीनां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० जात्यन्तरेषु भेदः स्यात्पक्तिवैषम्यात् ॥ १० ॥

नानाजातीयेष्वेकादशिनादिषु "आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेषी"त्यादिष्वपि पूर्ववत्तन्त्रत्वं न पक्तिवैषम्यात् । केचिद्धि पशवः शीघ्रं सिध्यन्ति केचिच्चिरेण तत्र सह श्रपणे केषांचिदशृतत्वं विलयो वा स्यात् तस्मात्तन्त्रभेदः ॥

अश्वप्रतिग्रहेष्ट्या प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्टयभेदाधिकरणम् ।

सू० कपालानि च कुम्भीवत्तुल्यसङ्ख्यानाम् ॥ ११ ॥

"यावतो ऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदि"ति श्रुतं, तत्र यदा बहुष्वश्वेषु प्रतिगृहीतेषु बहवः पुरोडाशाः प्रयुज्यन्ते तदा किं तन्त्रेण चत्वारि कपालानि स्युः ? उत प्रतिपुरोडाशं चत्वारी?ति सन्देहे दीर्घेषु चतुर्ष्वेव कपालेषु सर्वपुरोडाशाना श्रपणसम्भवात्तन्त्रत्वप्राप्तावुच्यते कपालावयवस्य कपालशब्दवाच्यत्वाभावात् तन्त्रत्वे च सर्वेषां कपालावयवेषु श्रपणात्त्वेकोऽपि चतुः कपालःस्यात् यावत्कपालं चाभिप्रथनं प्रकृतितः प्राप्तं तच्च तन्त्रत्वे सति न सम्पादयितुं शक्यं तस्मात्प्रतिपुरोडाशं कपालभेदः ॥

व्रीह्यवहननादौ प्रतिप्रहारं मन्त्रस्यानावृत्त्यधिकरणम् ।

सू० एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वं तस्मिन्मन्त्रार्थेनानात्वादावृत्तौ मन्त्रस्य सकृत्प्रयोगः स्यात् ॥ १२ ॥

दर्शपूर्णमासयोरवघातमन्त्रः "अवरक्षो दिवः सपत्नं वध्यासमिति अवहन्ती"ति स किं प्रतिप्रहारभेदेन प्रयोक्तव्यः ? उत सकृदेव सर्वदा ?ऽिति विचारे प्राप्ते प्रत्येकं प्रहाराणामवघातशब्दवाच्यत्वादवघातावृत्त्याच्च

मन्त्रस्य प्रधानावृत्तेरावृत्तिः, नैव न ह्यत्र प्रधानावृत्तिरवघातकरणिका हि तण्डुलभावना व्रीहीनवहन्तीत्यत्र विधीयते तच्छेषत्वाय मन्त्रविधिस्तेन तण्डुलभावनाम्प्रति करणीभवतोऽवघातस्य मन्त्रोऽङ्गं न च तद्रूपस्यावृत्तिः, न हि प्रतिप्रहार भेदेन तण्डुलाः क्रियन्ते साभ्यासेन हि ते निष्पद्यन्ते न च तादृशस्यावृत्तिरस्तस्मात्सकृदेव मन्त्रः ॥

नानाबीजेष्टौ प्रतिप्रहार मन्त्रावृत्त्यधिकरणम् ।

सू० द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात्तस्य पुनः प्रयोगान्मन्त्रस्य च तद्गुणत्वात्पुनः प्रयोगः स्यात्तदर्थेन विधानात् ॥ १३ ॥

नानाबीजेष्ट्यामग्नये गृहपतयेऽष्टाकपालं निर्वपति कृष्णानां व्रीहीणां सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरु"मित्यादिषु किं सर्वेषामवघातमन्त्रस्तन्त्रं ? उत प्रतिबीजमावर्त्तेत ? इति संशये सर्वावघातचिकीर्षया प्रयुक्तस्य मन्त्रस्याग्रहमाणविशेषत्वात्तन्त्रत्वं सत्यं, यदि न गृह्येत विशेषः सन्निपातित्वादवघातस्य समन्त्रस्यातिदेशात्तस्मिन्नेव बीजे मन्त्रः प्रयुक्तस्तस्यैव मन्त्रकृतः संस्कारो नान्यस्येति विशेषग्रहणाद्बीजान्तरे पुनः प्रयोक्तव्यः ॥

दर्शपूर्णमासादौ प्रतिनिर्वपणादि मन्त्रावृत्त्यधिकरणम् ।

सू० निर्वपणलवनस्तरणाज्यग्रहणेषु चैकद्रव्यवत्प्रयोजनैकत्वात् ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोश्चतुरो मुष्टीन्निर्वपति अयुग्मा युग्मा मुष्टीर्लुनाति त्रिधा तु पञ्चधा तु वा वेदिं स्तृणाति चतुर्जुह्वां गृह्णाती"ति श्रूयते, तत्र मन्त्राः देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे बर्हिर्देवसदनं दामि ऊर्णाम्रदसं त्वा स्तृणामि शुक्रं त्वा शुक्रायामिति किमेते सकृत्प्रयोक्तव्याः ? उत प्रतिमुष्टि प्रतिधातु प्रत्याज्यभेदेने? ति सन्देहे सर्वेषामेककर्मत्वादवघातमन्त्रवत् मन्त्राणां सकृत्प्रयोगप्राप्तौ उच्यते युक्तमवघाते तत्र हि त एव व्रीहयः पुनः पुनरवहन्यन्ते, तेन सकृत्प्रयुक्तेनैव मन्त्रेण सर्वव्रीहीणां समन्त्रकावघातताभाव पुनः प्रयोगस्य कारणमस्ति, निर्वापादिषु पुनरन्ये ऽन्ये व्रीहयो दर्भा आज्यश्च प्रतिमुष्टि प्रतिप्रस्तरणं प्रतिग्रहणं च निरुप्यन्ते

लूयन्ते स्तीर्यन्ते गृह्यन्ते च, ततश्च यत्रैव मन्त्रः प्रयुक्तस्तत्रैव तत्कृत-संस्कारलाभात्सर्वेषां तल्लाभाय मुष्ट्यादिषु भेदेन मन्त्राः ॥

वेदिप्रोक्षणे प्रत्यावृत्ति मन्त्रावृत्त्यधिकरणम् ।

सू० वेदिप्रोक्षणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात् ॥ १५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते "वेदिरसि बर्हिषा त्वे"ति त्रिर्वेदिं प्रोक्षतीति तत्र किं प्रत्यभ्यास मन्त्रावृत्ति? उत सकृदेवादौ मन्त्र? इति संशये प्रोक्षणार्थत्वान्मन्त्रस्य प्रोक्षणस्य च सङ्ख्यया भिन्नत्वात्प्रतिप्रधानञ्च गुणानामावृत्तेः प्रत्यभ्यासमावृत्तिः, किं चानेन मन्त्रेण त्रिः प्रोक्षतीति वचनाद्विस्पष्टं मन्त्रावृत्तिर्गम्यते, उच्यते नैव सम्बन्धः अनेन मन्त्रेण त्रिरिति किन्तु मन्त्रस्य करणत्वात् क्रियया सम्बन्धोऽनेन प्रोक्षतीति त्रिरभ्यासोऽपि क्रियाया एवाङ्ग तेन मन्त्रवदावृत्तिमच्च कर्त्तव्यं, न चात्र क्रियाभेदः किं त्वकैव क्रिया आवृत्तिधर्मिका, क्रियावृत्तौ हि गुणविधीयते न क्रियाभेदे, तस्मात्सकृदेव मन्त्रः ॥

कण्डूयनमन्त्रस्य सकृत् प्रयोगाधिकरणम् ।

सू० कण्डूयने प्रत्येकं[१] कर्मभेदात् स्यात् ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते "कृष्णविषाणया कण्डूयते" इति तत्र मन्त्रः "कृष्णे त्वासुसस्याया" इति तत्र यदाऽनेकेषु पाण्याद्यङ्गेषु युगपत्कण्डूत्पद्यते तदा किं प्रत्यङ्गं मन्त्रावृत्ति? उत सकृदि? ति सन्देहे कण्डूयनकर्मणस्तदपनेयस्य दुःखस्य दुःखापनयनसंस्कार्याणामङ्गानां च भिन्नत्वात्प्रत्यङ्गमावृत्तिस्तन्त्रत्वे हि यस्मिन्नेवाङ्गे मन्त्रः प्रयुक्तस्तदर्थः स इति विशेषग्रहणादङ्गान्तराणां मन्त्रकृतसंस्कारहानिः स्यात्, सत्यं दुःखानि भिन्नानि न तु दुःखापनयनं स्वरूपेण चिकीर्षितं नाप्यङ्गसंस्कारः, येन तद्भेदाद्भेदः स्यात्, किं त्वात्मानं कण्डूदुःखविक्षिप्तचित्तमपनीतकण्डूदुःखं कर्तुं कण्डूयनं क्रियते, तेन यावता दुःखेनानपनीतेनात्मनि दुःखं भवति, तावत्सर्वमप-

१ प्रत्यङ्गमिति पा० ।

नेतुमभिसन्धाय कण्डूयनमुपक्रममाणेन प्रयुक्तो मन्त्रो वक्ष्यमाणविशेष-त्वात्तन्त्रं भवति ॥

ज्योतिष्टोमे स्वप्नादिषु मन्त्रानावृत्त्यधिकरणम् ।

सू० स्वप्ननदीतरणाभिवर्षणामेध्य-प्रतिमन्त्रणेषु चैवम् ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमे स्वप्नार्थो मन्त्र "त्वमग्ने व्रतपा असी"ति तथा नदीतरणमन्त्रो "देवीरापो अपां नपा"दिति तथाभिवृष्टस्य "उन्दतीर्बलं धत्त" इति तथा अमेध्यप्रतिमन्त्रणमन्त्रः "अबद्धं मनो दरिद्रञ्चक्षु"रिति, तत्र संशयः यदा दीक्षितः पुनः पुनः प्रतिबुध्य स्वपिति अनेकस्रोतसं नदीं वा तरति सन्तानेन चाभिवृष्यते युगपच्चानेकानि अमेध्यानि पश्यति तदा किं मन्त्राणामावृत्तिः? उत सकृत्प्रयोगः? इति विशेषग्रहणादावृत्तिप्राप्तावुच्यते सर्वां रात्रिं निद्रामभिसन्धाय मन्त्रं प्रयुङ्क्ते तथा नदीं वृष्टिं च नावान्तरनिद्रा नाप्येकस्रोतसस्तथा वर्षधारा तस्मात्सकृत्प्रयोगः, अमेध्येषु तु कालभेदाभावाद्विस्पष्टमवक्ष्यमाणविशेषत्वम् ॥

दीक्षितस्य प्रयाणे मन्त्रावृत्त्यधिकरणम् ।

सू० प्रयाणे त्वार्थनिर्वृत्तेः ॥ १८ ॥

दीक्षितस्य प्रस्थानार्थो मन्त्रः "भद्रादभिश्रेय" इति, स किं पुनः पुनः विश्रम्य प्रतिष्ठमानेन प्रयोक्तव्यः? उत सकृदेवे? ति संशये विशेषग्रहणादावृत्तिं मन्वानस्योत्तरम् आसमीहितप्राप्तेरेकं प्रयाणमिति तदर्थस्य मन्त्रस्य सकृत्प्रयोगः ॥

उपरवमन्त्रस्यावृत्त्यधिकरणम् ।

सू० उपरवमन्त्रस्तन्त्रं स्याल्लोकवद्-बहुवचनात् ॥ १९ ॥

ज्योतिष्टोमे सन्त्युपरवाश्चत्वारस्तेषां खननार्थो मन्त्रः "रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान्खनामी"ति, स किं चतुर्णामपि तन्त्रम्? उत प्रत्युपरवं भिद्यत? इति संशये वैष्णवादीनिति बहुवचनान्तत्वात्सकृदेव प्रयुज्यमानो मन्त्रः सर्वानभिधत्त इति न पुनः प्रयोक्तव्यः, प्रत्येकं हि प्रयोगे बहुवचनमसमर्थं, तस्मात्तन्त्रं नैव खननक्रियास्तावत् खेयभेदेन भिन्नाः क्रमेणाप-

क्रम्यन्ते न युगपत्, मन्त्रश्च सन्निपाती तेन यस्य खननस्योपक्रमोमन्त्रान्तेन सन्निपतितस्तदर्थ एव मन्त्रो नान्येषामुपरवाणामलमुपकर्तुमतः प्रातिपदिकमात्रं कारकमात्रं च विवक्षितं, बहुवचनं त्वेकस्मिन्नेव पूजार्थं प्रयुक्तमिति वेदितव्यम् ॥

हविष्कृदादिमन्त्राणामावृत्त्यधिकरणम् ।

सू० हविष्कृदध्रिगुपुरोनुवाक्यामनोतस्यावृत्तिः कालभेदात्स्यात् ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमे अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशाः ते षु चोदकप्राप्तहविष्कृदाह्वानं तन्त्र? मुत प्रतिसवनभेदेन? तथा वाजपेये प्राजापत्यान् क्रतून् पशूंश्च सहोपक्रम्य यदा प्राजापत्यान् पर्यग्निकृत्वोत्सृज्य ब्रह्मसाम्न्यालभते तदा किं क्रतुपश्वालम्भकाले कृतमध्रिगुवचनं प्राजापत्यानामपि तन्त्र? उत प्राजापत्यार्थत्वेन ब्रह्मसामकाले पुनरध्रिगुर्वक्तव्यः? तथाऽऽग्नेय कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवमिति कृष्णग्रीवयोर्भेदेन प्रदाने क्रियमाणे ऽवदाने च किमनुवाक्यायामनोतामन्त्रस्य च तन्त्रत्वमुतावृत्तिरिति विचारे सर्वत्रासन्निपातित्वात्प्रयोगवचनानुग्रहाय तन्त्रत्व, न ह्येतेषां करणवत्सन्निपातित्वमनुवाक्याऽपि हि याज्याव्यवधानादसन्निपातिन्येव तस्या अगृह्यमाणविशेषत्वात्तन्त्रत्वभ्रान्तिः कस्य चित्स्यात् तद्व्यावृत्त्यर्थमिदं सूत्र हविष्कृदादीनामावृत्तिः कालभेदेन विशेषग्रहणाच्च च प्रयाजवदत्र कालान्तरे कृतः संस्कारः कालान्तरेऽवतिष्ठते येनावृत्तिः स्यात्, प्रकाशनार्थत्वादेषां, यद्यप्येतानि करणवत्र सन्निपातीनि तथाऽपि प्रकाशनार्थत्वात्प्रकाशनस्य च कालान्तरे प्रध्वंसात्तस्मादावर्त्तेरन् । तन्त्रावापनिमित्तः प्रयोगपरिमाणनिश्चयो वृत्तः । प्रासङ्गिके प्रयोगे परिमाणमतः प्रवक्ष्यामः ॥

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रकृतौ शास्त्रदीपिकायामेकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः, समाप्तश्चैकादशोऽध्यायः ॥

अथ द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पाद आरभ्यते ॥

अग्नीषोमीयप्रयाजादिभिः पुरोडाशस्योपकाराधिकरणम् ।

सू० तन्त्रिसमवाये चोदनातः समानानामेकतन्त्र्यमतुल्येषु तु भेदः स्याद्विधिप्रक्रमता[1]दर्थ्यात्तादर्थ्यं श्रुतिकालनिर्देशात् ॥ १ ॥

सकृदनुष्ठितमप्यङ्गं बहूनां प्रधानानामेकदेशकालकर्तृकाणां शक्नोत्युपकर्तुमित्येतत्तन्त्रलक्षणोक्तमुपजीव्य किमगृह्यमाणविशेषत्वादेवं [2]भवति? उतास्मा इदमनुष्ठानं नास्मा इत्येवं गृह्यमाणेऽपि विशेषे अन्यार्थेऽप्यनुष्ठितमप्यङ्गमन्यस्यापि देशाद्यभेदे शक्नोत्युपकर्तुं न तादर्थ्येन पुनरनुष्ठातव्यमिति चिन्त्यते इति तन्त्रप्रसङ्गयोर्हेतुहेतुमत्ता अग्नीषोमीये पशावैष्टिको विधान्तः प्रवर्तते, तत्र पशुपुरोडाशोऽग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशं निर्वपतीति तत्राप्यैष्टिको विधान्तः, तत्र चिन्त्यते किं पश्वर्थानुष्ठितान्यङ्गानि पुरोडाशस्य नोपकुर्वन्ति तेन तदर्थं पृथगनुष्ठातव्यानि? उत तैरेवोपकारसिद्धेर्न पृथक् पुरोडाशार्थेनाङ्गानामनुष्ठानमिति, तत्र "अङ्गानि पशुकालानि पश्वर्थानीत्यसंशयम्। अनागते पुरोडाशकाले न हि तदर्थता॥ अन्यार्थानुष्ठितं चाङ्गं न ह्यन्यस्योपकारकम्॥ तदर्थेन कृतं तस्य तथा प्रकृतिदर्शनात्॥ प्रकृतौ हि यदुद्देशेनाङ्गमनुष्ठितं तस्योपकारकं दृष्टम् इहापि नान्यार्थमनुष्ठितमन्यस्योपकरोति। किंच विधीयमाने कर्मणि कालादौ साङ्गं विधीयते स्वकालेऽतः पुरोडाशः कार्यः सर्वाङ्गसंयुतः[3] वपाप्रचारकालेऽप्यु[4]पदिष्टातिदिष्टसर्वाङ्गयुक्ते पुरोडाशे कर्तव्यतया विज्ञायमाने को नाम शास्त्रातिक्रमेण प्रधानमात्रमनुष्ठातुं क्षमः, वैगुण्यं च प्रसङ्गसमाश्रयणे स्यात्प्रयाजानन्तर्यं ह्याज्यभागाङ्गन्तदानन्तर्यं च प्रधा-

१ विधिप्रक्रमात्तादर्थ्यात्तादर्थ्यमिति पा० ।
२ अगृह्यमाणविशेषत्वादेव चैव भवतीति पा० ।
३ सर्वाङ्गसंगत इति पा० ।
४ वपाप्रचारकाले ह्युपदिष्टानि इति पा० ।

नाङ्गं प्रकृतिवदतिदेशात्, तदिह पाशुकेषु प्रयाजेषु प्रसज्यमानेषु तदानन्तर्यगुणहानाद्विगुणावाज्यभागौ न स्वकार्यं साधयेयाताम्। अथ तु वैकल्पिकत्वात्पशावेवाज्यभागावनुष्ठितौ ततस्तयोरपि प्रसज्यमानयोः पुरोडाशस्य तदानन्तर्यगुणलोपान्न स्वकार्यसाधनत्वं स्यात्, तस्मान्न पाशुकानामङ्गानां पुरोडाशे प्रसङ्ग इति तस्य स्वाङ्गानि पृथक्कर्त्तव्यान्येव॥ 'गुणकालकृतं चापि वैगुण्यं भाष्य ईरितम्। तेनापि न प्रसङ्गोऽस्तीत्येव प्राप्तेऽभिधीयते॥ वितते पाशुके तन्त्रे समाप्तिमगते सति। मध्ये पतन् पुरोडाशस्तत्तन्त्रमुपजीवति॥ चोदकेन पुरोडाशे यो विध्यन्तः समर्पितः। ऐष्टिकः स पशावेव वितते दृश्यते यदा॥ तदा तेनैव संतुष्टः पुरोडाशविधिः स्वयम् प्राकृतानां पदार्थानां न करोत्युपसंग्रहम्॥ पुरोडाशप्रयोगवचनो हि पशुतन्त्रे वि[1]तते तदीयेषु प्रयाजानुयाजाद्यङ्गेषु कृतकरिष्यमाणेषु तत्कार्येषु चोपकारेष्वारथ्यारिप्सितरूपेण मनसि विपरिवर्त्तमानेषु तन्मध्ये पुरोडाशभावनां चोदकसमर्पितप्रयाजाद्यङ्गजन्योपकारयुक्तां विदधल्लाघवात्पशवर्थैरेवोपकारैस्तद्वत्तामुपजीव्य यान्यङ्गानि पशुतो न लभ्यन्ते तद्युक्तामेव विदधाति, यद्विशिष्टं च प्रधान विधीयते तेषामेव प्रधानकालत्वं, क्रमश्चाङ्गं भवति, तेन प्रधानमात्रानुष्ठानेऽपि नास्ति शास्त्रातिक्रमः। नापि क्रमलोपाद्वैगुण्यं, तद्धि कार्यस्य प्रयाजादिजन्यस्य कृतत्वात्तन्मात्रस्य च पुरोडाशभावनयोपजीवनाद्भाष्य एव परिहृतम्। नन्वेवं पौर्णमास्यर्थकृताङ्गकृतानामुपकाराणामाफलप्राप्त्यूर्ध्वं निर्वृत्तेरवस्थानादमावास्यायां न भूयः प्रयाजादीनि कर्त्तव्यानि स्युस्तत्र त्रयोदशामावास्यायामिति वषट्काराहुतीनामाहवनीयगतानां सत्यादर्शनं नोपपद्यते, तदिदं वारुणप्राघासिकयोर्दक्षिणोत्तरविहारयोर्मिथः प्रसङ्गनिराकरणेन निराकृतं चोद्यं "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत" "अमावास्यायाममावास्यया यजेते"ति द्वे वाक्ये परस्परमनपेक्षमाणे द्वयोः कालयोस्त्रिकस्य त्रिकस्य कृत्स्नाङ्गयुक्तस्य प्रयोगद्वयं विदधाते इति कः प्रसङ्गः प्रसङ्गस्य, प्रसङ्गे हि यथाचोदितानुष्ठानात् क्रमादिलोपेन वैगुण्याच्चामावास्या स्वकार्यसाधनाय पर्याप्नुयात्, इह त्वन्यस्य तन्त्रे विहिते प्रवृत्तानपवृत्ते च

[1] विहिते इति पुस्तकान्तरपाठस्तु चिन्त्यः।

पुरोडाशो विधीयमानः प्रसङ्गमुपजीवतीति वैषम्यम् । यत्तु प्रकृतावनन्योद्देशेनानुष्ठितान्यङ्गान्युपकारकाणि दृष्टानि इहापि पुरोडाशे तथैव कर्त्तव्यानीत्युक्तं, तदयुक्तं, न हि प्रकृतावुद्देशोऽङ्गविहितत्वात् प्रयाजादिस्वरूपमात्रं त्वङ्गार्थमस्तु तत्रोद्देशः । न चार्थिकं चोदकः प्रतिदिशति तस्मादस्ति प्रसङ्गः, अन्यार्थानुष्ठिताङ्गस्यान्येनोपजीवनं प्रसङ्गः ॥

पुरोडाशे आज्यभागयोः कर्त्तव्यताधिकरणम् ।

सू० जैमिनेः परतन्त्रत्वापत्तेः[१] स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् ॥ २ ॥

स्थितं पाशुकैरङ्गैः कार्यसिद्धेर्न पुरोडाशस्य पृथगङ्गानि कर्त्तव्यानीति। यत् पुनराज्यभागावघातादिकमङ्गं पशौ न विद्यते तदपि पुरोडाशे न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं वेति संशयः, तदर्थमिदं विचार्यते प्रसङ्गमुपजीवता पुरोडाशेन प्रयोगवचनमबाधित्वा चोदको बाध्यते ? उत चोदकस्याबाधः प्रयोगवचनस्तु बाध्यते ? इति तत्र प्रयोगवचनः प्रत्यक्षत्वान्न बाध्यते । चोदकस्त्वनुमेयत्वाद्दुर्बलो बाधमर्हति । लिङ्प्रत्ययो हि प्रयोगवचनः प्रत्यक्षो न शक्यते बाधितुं प्रकृतिवच्छब्दस्त्वानुमानिको ऽयं बाध्यते, तेन पाशुकेन चोदकेन प्रापितान्यङ्गकार्याणि पौरोडाशिकः प्रयोगवचनः सगृह्य तद्विशिष्टं प्रयोगं विधत्ते, तेनैव च पुरोडाशस्य निराकाङ्क्षत्वाच्चोदको लुप्यते, तेन पशौ विद्यमानानामेव पुरोडाशेन सग्रहादाज्यभागादेरकरणमिति प्राप्ते ब्रूमः चोदकेनाङ्गकार्याणां पुरोडाशान्वये सति । प्रयोगवचनः पश्चात्तद्विशिष्टं विधास्यति ॥ यत्तु भावनासबन्धितया श्रुत्यादिभिरतिदेशेन वा समर्पितं तद्विशिष्टा भावना प्रयोगवचनो विदधाति, न तु स्वयमङ्गानि भावनया सबध्नाति विधिमात्रव्यापारात्। न च पाशुकेन चोदकेन पुरोडाशान्वयो ऽङ्गानां कार्याणां वा सिध्यति तेनावश्यं पौरोडाशिकश्चोदको ऽङ्गीकर्त्तव्यः, तेन तु प्राकृतेष्वङ्गेषु कार्यमुखेन भावनाऽन्वयितया समर्पितेषु तद्विशिष्टा भावना विदधत् प्रयोगवचनो यानि पश्वर्थतयैव प्रक्रान्तानुष्ठानानि तैस्तथाविधैरेव तद्वत्तामुपजीव्याङ्गान्तरयुक्ता विदधाति, तेन प्रयो-

१ परतन्त्रापत्तेरिति पा ।

गवचनैकदेशो यः प्रयाजादिविषयः स बाध्यते अङ्गान्तरेषु सोऽपि न बाध्यते इति सिद्धमाज्यभागादेरनुष्ठानम्। कश्चित्तु प्रयाजादिष्वपि प्रयोजकत्वं विधेर्न बाध्यते सत्येव तु प्रयोजकत्वे कार्यस्यान्यार्थैरेव सिद्धेर्नानुष्ठानम्। एवं चाप्रयोजकाद्विशेषो भवति, इतरथा प्रसङ्गप्रयोजकयोरविशेषः स्यादित्याह तदिदमसारम्, यदि शास्त्रेण पुरोडाशार्थतया वपाप्रचारादूर्ध्वकाले प्रयाजादीनि कर्त्तव्यानीति बोध्यते कस्तदा तदतिक्रमेणान्यार्थान्यङ्गान्युपजीवितुं क्षमः, यदप्युच्यते प्रयोजन[1]मनुष्ठाने हेतुर्न चेह पृथगनुष्ठाने प्रयोजनमस्ति अन्यार्थैरेव कार्यसिद्धेरिति तदपि यत्किञ्चिदेतत् यदि शास्त्रात्पुरोडाशार्थतयाऽवगतं पृथगनुष्ठानन्तदा तद्बलादेव फलं कल्प्यतां पृथगनुष्ठितैरेव पुरोडाशस्योपकारः सिध्यति, न पशव्यैरिति। यत्तु प्रयोजकत्वलोपे सत्यप्रयोजकादविशेषापत्तिरिति तदपि बुद्धिमान्द्यम्, अप्रयोजके प्रयुक्तिसामर्थ्यमेव नास्ति, प्रसङ्गी तु प्रयुक्तिसमर्थ एव सन्नन्यार्थो[2]नामुपजीवनं लाघवात्करोतीति विशेषः, यदि च सत्यपि प्रयोजकत्वे कार्याभावादननुष्ठानं ततो वरुणप्रघासेषूत्तरवेदिकारिकैरेवाङ्गैमारुत्याः कार्यसिद्धेस्सत्यपि देशभेदे कर्तृभेदे च विकाराच्च न भेदः स्यादर्थस्याविकृतत्वादिति न्यायेन पृथगङ्गानि न क्रियेरन्। किं च वपाप्रचारानन्तरकाले पुरोडाशो यदि सकलप्राकृताङ्गयुक्त एव कर्त्तव्यतया चोद्यते ततस्तस्मिन्नेव काले सर्वाङ्गेषु प्राकृतेन क्रमेण कार्यतयाऽवगम्यमानेषु यद्यपि कथ चित्प्राकृताना प्रयाजाद्यङ्गानां कार्याणि निष्पन्नान्यनपवृत्तानि संनिहितानीति कृत्वा तानि न क्रियेरन्, तथाऽपि यानि तस्यामेव वेलायां पशव्यैर्नाप्यननुष्ठितानि अनूयाजादीनि तानि क्रमवशात्पौरोडाशिकेडोपाह्वानानन्तरमुपस्थितानि कर्त्तव्यतया च पुरोडाशप्रयोगवचनाद्बोध्यमानानि किमिति न क्रियन्ते, न हि तदनुष्ठानं निष्प्रयोजनं तत्कार्यस्येदानीमनिष्पन्नत्वात्, अनिष्पन्नस्य प्रतीतत्वे कारणाभावात्, अस्मत्पक्षे पुनः पशुप्रयोगवचनसंनिधापितान्यङ्गान्युपजीवन्पुरोडाशविधिर्यादृशानि

[1] प्रयोजनमप्यनुष्ठाने हेतुरिति पा०।
[2] अन्यार्थोपजीवनमिति पा०।

तेन पूर्वापरकालवर्तीनि सन्निधापितानि तादृशान्येव लाघवतृष्णयोपजी- व्याधिकानामेव प्रयोग विधत्ते इति युक्तं साध्या[1]नामपि प्रसङ्गो[2]पजीवने- नानुष्ठान, लाघवमेव हि प्रसङ्गे कारणम्। आह च "अन्यार्थानुष्ठितैः शेषैः यत्कार्येऽस्यकल्पना। प्रसङ्गे तदभावे च स्याद् भूयिष्ठप्रकल्पना॥ तस्मात्प्रयो- जनैकदेशो लुप्यत एव। अधिकाङ्गविषयत्वशो न लुप्यत इति सिद्धमा- ज्यभागादेरनुष्ठानम्॥

सोमे दार्शिकवेद्येकरणा- धिकरणम्।

सू॰ नानार्थत्वात्सोमे दर्शपूर्णमास- प्रकृतीनां वेदिकर्म स्यात्॥ ३॥

ज्योतिष्टोमे यानि महावेद्या कृताया दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि कर्माणि प्रवर्तन्ते तेषु महावेदेर्भेदेन प्राकृती वेदिः कर्तव्या नेति सन्देहे यद्यपि ह्यप्रधानार्था महावेदिस्तथाऽपि प्रचारार्थत्वाच्च हविरासादनार्थापि प्राकृत्या कार्यं साधयतीति तदर्थं प्राकृती कर्तव्या, नैव प्रचारार्थाऽपि प्रस- ङ्गाद्धविरासादनमपि शक्नोति साधयितु न हि तस्यां क्रियमाणं हविरा- सादनं विगुणं भवति, वेद्यां हि हविरासादनं प्रकृतौ श्रुतं न स्वार्थायामेवेति, तस्मात्प्रचारार्थैव प्रसङ्गादासादनेनोपजीव्यते॥

सोमे दार्शिके जुह्वादिभि पात्रैः साधनस्य ऽदिहोमाधिकरणम्।

सू॰ पात्रेषु च प्रसङ्गः स्याद्धो- मार्थत्वात्॥ ४॥

सोमाङ्गेष्विष्टिषु ? केषु कर्मसु किं सोमार्थान्येव पात्राणि प्रसज्येरन् उत जुह्वादीनि पात्राणि पृथक्प्रयोक्तव्यानी? ति संशये सौमिकैरेव होमा- द्यैरैष्टिकानामपि होमादिकार्यसिद्धेः प्रसङ्ग मन्यते जुह्वादिकार्याणि होमादीनि अन्यैः क्रियमाणानि विगुणीभवेयुः। न चात्रान्यैरेव होमादयः कृता येन पृषदाज्यानुयाजवच्च पुनः क्रियेरन्, तेन कर्तव्याः सन्तो होमा- दयः साद्गुण्यस्य सम्भवे किमिति विगुणाः क्रियन्ते, तस्माच्च पात्रप्रसङ्गः॥

आमिक्षे पशुपुरोडाशप्रसङ्गाभा- वाधिकरणम्।

सू॰ आमिक्षे च पशुपुरोडाशो न स्यादितरस्य प्रयुक्तत्वात्॥ ५॥

---

१ भाविनामपि इति पा।

२ प्रसङ्गोपजीवनेनानुष्ठानमिति पा।

अग्नीषोमीये पशौ शामित्रोऽग्निः श्रपणार्थं श्रुतः पशुतन्त्रोपजीवी पुरोडाश इति स्थितम् । अतः सोऽपि तत्रैव श्रपयितव्य इति मन्यते न पशुश्रपणेन पुरोडाशः श्रपितो भवति, तेन पृथक् श्रपयितव्यः पुरोडाशश्चोदकप्राप्ते गार्हपत्ये श्रपयितव्यो ऽवैगुण्यात् ॥

कौण्डपायिनामयने ऽग्निहोत्रद्रव्यस्य प्राजहिते श्रपणाधिकरणम् ।

सू० श्रपणं चाग्निहोत्रस्य शालामुखीये न स्यात्प्राजहितस्य विद्यमानत्वात् ॥ ६ ॥

कौण्डपायिनामयने ऽग्निहोत्रे किं प्राजहिते मुख्ये गार्हपत्ये श्रपणम्? उत शालामुखीये? इति सन्देहे चोदकप्राप्ते शालामुखीये स्यात्, ज्योतिष्टोमे हि शालामुखीय एवात ऊर्द्ध्वं गार्हपत्यो भवतीति शालामुखीयो गार्हपत्यकार्ये विहितश्चोदकपरम्परया कुण्डपायिनामयनं प्राप्तस्तस्मात्तत्र श्रपणं, सत्यं, चोदकादेवम्, अग्निहोत्रनामधेयात्तु नैयमिकाग्निहोत्रवन्मुख्य एव गार्हपत्ये श्रपणं प्रापितं, तच्च चोदकात् बलीय इत्युक्तम् ॥ केचित्तु कृत्वाचिन्तामाहुरसत्यपि नामधेये गार्हपत्ये हवींषि श्रपयतीत्यनारभ्यवादस्य सर्वार्थत्वादुपदेशतः प्राप्तः प्राजहितश्चोदकप्राप्तं शालामुखीयं बाधत इति । तत्तु नैवम् अनारभ्यवादस्य हविःश्रपणद्वारकत्वात्कौण्डपायिनामयने च हविःश्रपणस्याश्रुतत्वात्प्रकृतितः प्राप्यमाणस्य सहैव प्राजहितेन प्राप्तेर्द्विरुक्तत्वाच्चोपदेशासम्भवः । तस्मान्नाम्नैव प्राजहितस्य प्राप्तिः । ननु सिद्धं नाम्नः प्राबल्यं सप्तमे, सत्यम् इदन्तु प्रसङ्गनिराकरणार्थं सूत्रं शालामुखीयस्तावदस्मिंस्तन्त्रे चोदकेन सर्वगार्हपत्यकार्याय प्रवृत्तः स एव प्रसङ्गादग्निहोत्रश्रपणमपि साधयिष्यति, विनाऽपि तादर्थ्येनेति शङ्का, सेयं निराक्रियते अन्यार्थस्य नाम प्राप्तेन प्राजहितेन बाधितत्वादिति पूर्ववत् साद्गुण्यसम्भवे वैगुण्यानाश्रयणादित्यस्यैव न्यायस्य प्रपञ्चोऽयम् ॥

हविर्धानयोः शकटयोरन्येन शकटेन श्रौषधद्रव्यकाणां पुरोडाशानां निर्वापाधिकरणम् ।

सू० हविर्धाने निर्वपणार्थं साधयेतां प्रयुक्तत्वात् ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमे हविर्धानसमाख्ययोः सोमधारणार्थयोरनसोः प्रवर्तने कृते यानि सवनीयपुरोडाशादीनि तेषां किं तयोरन्यतरत्र निर्वपणम्? उत अनोऽन्तरमुपादेयम्? इति संशये अनसोऽधिनिर्वपतीत्यस्य प्रकृतितः प्राप्तस्य सोमधारणार्थाभ्यामपि प्रसङ्गतः सिद्धेर्न निर्वापार्थमानोऽन्तरमुपादेयं, सत्यमेतावत्सम्भवति देशस्तु निर्वापस्यापरेण गार्हपत्यं निर्वपतीति प्रकृतितः प्राप्तयोर्हविर्धानयोर्न सम्भवति, तयोर्मन्त्रवन्नियमवच्च महावेद्यामवस्थापितयोः प्रागवशनयनासम्भवात्, तस्मादनोऽन्तरमुपादेयमवैगुण्यात् ॥

प्रायणीयादिषु दीक्षाजागरणस्याभावाधिकरणम् । सू॰ तदुक्तं च कालभेदात् ॥ ८ ॥

दीक्षाकाले जागरणमाम्नातं दीक्षोत्तरकालेषु प्रायणीयादिषु कर्मसु किं चोदकप्राप्तं दार्शपौर्णमासिकं जागरणं कर्तव्यं नेति संशये सोमार्थेन दीक्षाकालीनेन जागरणेन प्रसङ्गात्कार्यसिद्धेर्न पृथक्तेषु जागरणं कर्तव्यं, यदि तावद्यागादार्थं जागरणं यज्ञसाधनरक्षणार्थं ततो न दीक्षाकालीनेषु रक्षितेषु तदुत्तरकालानि रक्षितानि संभवन्तीति तदर्थं पुनर्जागरितव्यम् । अथादृष्टार्थं जागरणं तथाऽपि सौमिकेन जागरणेनैष्टिकजागरणजन्यादृष्टसिद्धौ प्रमाणाभावात् तदर्थं कर्तव्यमेव प्राकृतं जागरणम् ॥

विहारभेदे मन्त्रभेदाधिकरणम् । सू॰ मन्त्राश्च सन्निपातित्वात् ॥ ९ ॥

वरुणप्रघासेषु दक्षिणोत्तरविहारयोर्निर्वापादिमन्त्राः किं तन्त्रेणाप्युभयार्था प्रतिपत्तव्या वा ऽन्यतरेण वक्तव्याः? उताभ्यामपि भेदेने? ति संशये ऽन्यतरेणाप्युच्यमानाः प्रकाशयन्ति उभयोः स्मृतिं कर्तुमिति मन्यते निर्वपामीत्यादेरात्माभिधायित्वाच्च तन्त्रता सम्भवतीत्युभयोः पृथक् पृथक् प्रयोगः. सकृदसकृदनुष्ठानप्रसङ्गात्तन्त्रावापचिन्तापीयमत्र कृता ॥

दीक्षणीयादिषु अन्वाधानस्याभावाधिकरणम् । सू॰ धारणार्थत्वात्सोमेऽग्न्यन्वाधानं न विद्यते ॥ १० ॥

सोमाङ्गेष्टिकेषु कर्मसु चोदकप्राप्तमग्न्यन्वाधानं कार्यं नेति संशये चोदकानुग्रहात्कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः, धारणार्थं तु तत्सोमार्थेन

विहि'तस्य धारितस्याग्नेस्तेनैव धारणेन प्रसङ्गसिद्धकार्यत्वात् न पुनर्धारणं कार्यम् ॥ ननु चाकृतसमाप्तेः पुनः पुनः प्रयत्नेन धारयितव्य एवाग्निः सत्यं, तथाऽपि नान्वाधानं कार्यं तद्धि विहृतस्याग्नेराद्यो यः समिन्धनव्यापारो धारणार्थस्तद्रूपं, न हि तत्प्रकृतौ पुनः पुनः कृतं तस्मादत्रापि धार्यमाणस्य धारणायान्वाधानं न कर्त्तव्यम् ॥

दीक्षणीयादिषु व्रतोपायनाभावाधिकरणम् । सू० तथा व्रतमुपेतत्वात् ॥ ११ ॥

तत्रैवं "प्राकृतं व्रतोपायनं कर्तव्यमेवेति संशये कर्त्तव्यमिति प्राप्ते सोमार्थेऽपि तेनैव व्रतेन सत्यवदनब्रह्मचर्यादिसङ्कल्परूपेणासमाप्तेरविनष्टेन प्रसङ्गात्सिद्धेर्न पुनरुपायनं कर्त्तव्यम् ॥

ऐष्टिकेषु अग्न्यन्वाधानानुष्ठानाधिकरणम् । सू० ग्रहणार्थं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वात्२ ॥

यदुक्तं धारणार्थत्वात्सोमेऽन्यदान्वाधानं न विद्यत इति तदाक्षिप्यते, यदि तत्केवलधारणार्थं स्यात्ततो न विद्येत तत्तु दर्शपूर्णमासयोर्देवतापरिग्रहार्थमपि श्रुतं ममाऽग्ने वर्च इति पूर्वमग्निं गृह्णाति देवता एव तत्पूर्वेद्युर्गृहीत्वा श्वो भूते यजत इति, ततः प्रायणीयादिष्वपि तद्देवतापरिग्रहार्थं कर्त्तव्यमन्वाधानं नैवं न ह्यग्निधारणे दृष्टप्रयोजने सति अदृष्टदेवतापरिग्रहार्थत्वमर्थवादमात्रोपयुक्ताद्वाक्यशेषात्कल्पयितुं शक्यम् अभ्युपेत्य ब्रूमः । यद्यपि देवतापरिग्रहार्थन्तथाऽपि प्रायणीयादिष्वकर्तव्य दीक्षणीयाया अपि वाक्यशेषे देवतापरिग्रहार्थता श्रूयते "आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणोऽग्निरवमो देवतानां विष्णुः परमो देवता एतदुभयतः परिगृह्य दीक्षित इति, यद्यपि दीक्षा सोमस्येति यवनात्प्रधानार्था दीक्षणीया प्रधानदेवता एव परिगृह्णाति तथाऽपि वैश्वदेवग्रहे सर्वदेवतासमवायात्तत्परिग्रहं कुर्वतो दीक्षणीयाप्रसङ्गादङ्गकर्मदेवता चापि गृह्णाति, न हि विश्वेदेव-शब्दः कस्यादिद्देवतागणस्य वाचकः

१ विहृतस्येति पा० ।
२ सर्वार्थत्वात् पु० ।

प्रसिद्धावयवार्थस्य समुदायस्य शक्त्यन्तरकल्पनाप्रमाणाभावात्तस्मात्सर्वं देवतावचनत्वात्तत्परिग्रहे च सर्वान्तर्गतानामङ्गदेवतानामपि प्रसङ्गतः परिग्रहादकर्तव्यमन्वाधानम् । यद्वा अभ्युपगमपक्षे दीक्षणीयाया कर्तव्यमेवान्वाधानं ततः परन्तु न कर्तव्यम् ॥

ऐष्टिकेषु पत्नीसन्नहनाननुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० सन्नहनं च वृत्तत्वात् ॥ १३ ॥

दार्शपौर्णमासिकं पत्नीसन्नहनं प्रायणीयादिषु चोदकप्राप्तं कर्तव्यं नैव वासोधारणार्थं तद् दृष्टार्थत्वाद्दीक्षाकालेन च सोमार्थेन सन्नहनेन वाससो धारितत्वादकर्तव्यम् । यद्यपि न वासोधारणार्थं तथापि सर्वैव[1] कर्माणि कार्याणीत्येवमर्थं सन्नहनं, नादृष्टार्थम् अन्यार्थेनापि सन्नहनेन सन्नद्धैवेति न पृथक् सन्नहनम् ॥

ऐष्टिकेषु आरण्यभोजनाभावाधिकरणम् ।

सू० अन्यविधानादारण्यभोजनं न स्यादुभयं हि वृत्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

आरण्याशनमपि प्रायणीयादिषु चोदकप्राप्तमपि वृत्त्यर्थत्वात्सौमिकेनैव पयोव्रतादिना वृत्तिसिद्धेरकर्तव्यम् ॥

ऐष्टिकेषु शेषभक्षानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० शेषभक्षास्तथेति चेन्नान्यार्थत्वात् ॥ १५ ॥

एवं तर्हि शेषभक्षा अपि ये यजमानकर्तृका इडाभक्षणादयस्तेऽपि वृत्त्यर्थत्वात्सौमिकेन व्रतेन निवर्त्तेरन्, सत्यं, यदि वृत्त्यर्थास्ते तु शेषभक्षप्रतिपत्त्यर्थाः यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्तीति शेषस्य द्वितीयानिर्देशात्तदिदं षष्ठ एव प्रसाधितं, तस्य त्विह प्रयोजनकथनं प्रसङ्गात्मकत्वादिहोक्तम् ॥

ऐष्टिकेषु अन्वाहार्यदानाभावाधिकरणम् ।

सू० भृतत्वा[2]च्चापरिक्रयः ॥ १६ ॥

---

१ अष्टपैथमि पा ।
२ भृतत्वाच्च परिक्रय इति ।

दीक्षणीयादिषु चोदकप्राप्ताऽन्वाहार्यदक्षिणा दातव्या नेति संशये दक्षिणा सोमस्येति वचनात् द्वादशशतदक्षिणा केवलप्रधानार्थेत्युक्तम्, अतोऽङ्गेषु स्वार्थं दक्षिणा दातव्यैव, प्रसङ्गसिद्धकार्यत्वात्तु न दातव्या प्रधानार्थं ह्यानतिरूपक्रमप्रभृत्यासमाप्तेः प्रवृत्तानपवृक्ता चावस्थितेति तामेवोपजीवन्तो दीक्षणीयादिविधयश्चोदकप्राप्तामपि स्वार्थामानतिं न प्रयुञ्जते । किं च पृथग्दक्षिणायां सत्यामानतिभेदादङ्गप्रधानानामश्रुतः कर्तृभेद आपद्यते । किं च यैः प्रधानं कर्त्तव्यं तैरेवावश्यमङ्गान्यपि कर्त्तव्यानि नाकुर्वद्भिरङ्गानि प्रधानं कर्त्तुं शक्यमिति निश्चिते शास्त्रार्थे प्रधानार्थत्वेनाङ्गाना बलादङ्गान्यपि कर्त्तव्यानि भवन्तीति प्रसङ्गसिद्धानुष्ठानत्वान्नाङ्गेषु दक्षिणा ॥

ऐष्टिकेषु शेषभक्षस्य संस्कारार्थतया कर्त्तव्यत्वाधिकरणम् ।

सू० शेषभक्षास्तथेति चेत् ॥ १७ ॥

पूर्वं यजमानभक्षस्य वृत्त्यर्थत्वात् व्रतेन निवृत्तिराशङ्किता सम्प्रत्यृत्विग्भक्षाणां परिक्रयार्थतया प्रधानदक्षिणया निवृत्तिराशङ्क्यते, निराकरणं च तद्वदेव शेषप्रतिपत्त्यर्था भक्षा नानत्यर्था इति दशम एव चानत्यर्थत्व भक्षाणां निराकृतं तस्येदं प्रयोजनं प्रसङ्गात्मकत्वेनेहोक्तम् ॥

ऐष्टिकेषु होतुर्वरणसद्भावाधिकरणम् ।

सू० प्रवृत्तवरणात्वात्प्रतितन्त्रं वरणं होतुः क्रियेत ॥ १८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः होतृवरणमाम्नातम् "अग्निर्देवो दैव्यो होते"ति तत्किमानत्यर्थत्वात्सौमिकेनैव वरणेनाग्निर्होता स मे होतेत्यादिना प्रसङ्गादानतिसिद्धेर्दीक्षणीयादिषु न कर्त्तव्य?मुतादृष्टार्थत्वात्कर्त्तव्य?मिति संशये वरणस्यानत्यर्थत्वान्निवृत्तिरिति मन्यते । ननु प्रवृत्ते कर्मणि क्रियमाणमृतुयाज्यावरणवददृष्टार्थं नैवं ऋतुयाज्यावरणमादावेवानत्यर्थं कृते वरणे पश्चात्क्रियमाणमदृष्टार्थं स्यात्, होतुस्तु न प्रागस्ति वरणम्, अतः प्रवृत्तेऽपि कर्मणि दृष्टार्थमेव ब्रह्मवरणवत्, तदपि हि पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिकरणेऽनु-

२ स्वार्थां दक्षिणेति पा० ।

प्रतिदाने प्रवृत्ते ब्रह्मण्यपरेद्युः प्रणीताप्रणयनकाले क्रियते । अथ च दृष्टार्थमेवान्यथा तदपि दीक्षणीयादिषु कर्त्तव्यं स्यात्, तस्माद्धोतृवरण-मपि न कर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—प्रवृत्तस्य वरणं न कथं चित् दृष्टार्थं भवति दक्षिणादानं हि भविष्यदवश्यमपि भवत्यानतिनिमित्तं लोके तथा दर्शनात् । न तु वरणेन भाविना भवत्यानमन तस्माददृष्टार्थं, ब्रह्म-वरणं त्वप्रवृत्ते ब्रह्मणि क्रियते पौर्णमास्यां तावदप्रवृत्त एव क्रियत इत्यविवादम्, अमावास्यायामपि पूर्वेद्युरपकृष्यमाणा वेदिः स्वाङ्गभूतप्रसव-सिद्धये ब्रह्मणो वरणमप्यपकर्षति, लिङ्गाद्धि वरणस्यानतिरेव प्रयोजनं गम्यते, प्रयोजनवशेन च पाठक्रमं बाधित्वा युक्तमेव वरणस्य पूर्वेद्युरनु-ष्ठानं, तस्मादप्रवृत्तविषयत्वात् ब्रह्मवरणं दृष्टार्थं, न चैव होतृवरणस्या-पकर्षः सम्भवति "अवृतः सामिधेनीरन्वाहे"ति वचनात् तस्माददृष्टार्थं होतृवरणं प्रतिकर्म कर्त्तव्यम् ॥

आतिथ्याया बर्हिष प्रतिक र्मप्रोक्षणाद्यभावाधिकरणम् ।

सू० यज्ञोत्पत्त्युपदेशे निष्ठितकर्म-प्रयोगभेदात्प्रतितन्त्रं क्रियेत ।

॥ १९ ॥

यदातिथ्याया बर्हिस्तदुपसदां तदग्नीषोमीयस्येति बर्हिः-साधारण्यविधिरित्युक्तमेव त्रयाणामर्थेनोपात्ते बर्हिषि संस्काराः प्रोक्षणा-दयो विचार्यन्ते, किन्ते प्रतिकर्मावर्तनीयाः? उतातिथ्याकालकृता एवोप-सत्स्वग्नीषोमीये च प्रसज्यन्ते? इति, सन्देहे मध्यपाताभावान्न प्रसङ्गो नापि तन्त्रम्, आतिथ्याकालत्वेन विशेषग्रहणादिति प्राप्ते ब्रूमः सत्यं, न तन्त्रता प्रसङ्गस्तु भवति, तन्त्रमध्यपाताभावेऽपि बर्हिर्द्वारा ये संस्कारा-स्ते यदर्थं बर्हिरुपात्तं तदर्था विज्ञायमाना बर्हिषः साधारण्यात् तेऽ-पि सकृदेव कर्त्तव्या इत्यवगते सति नान्तरीयकमातिथ्याकालेऽनुष्ठानम् उपसदादेस्तदानीमप्राप्तत्वात्, न चैतावता आतिथ्यापर्वोऽपवृज्यन्ते बर्हिषोऽनपवृक्तत्वात्, तदर्थत्वाच्च तेषां, तस्मान्न भेदेन कर्त्तव्याः ॥

आतिथ्यायां स्तरणमन्त्रस्यावृत्त्यधिकरणम् ।

सू० देशपृथक्त्वान्मन्त्रोऽभ्यावर्त्तेत ॥ २० ॥

तदेव बर्हिर्यदातिथ्यार्थं प्राग्वंशे स्तीर्णं तत आनीयापरेणोत्तरवेदिमग्नीषोमीयार्थत्वेनास्तीर्यते, तदा किं "ऊर्णाम्रदसं त्वा स्तृणामी"ति स्तरणमन्त्रः पूर्वं कृत एव प्रसज्यते? उतावर्त्तनीय? इति विचारे पूर्ववद्बर्हिःसाधारण्यात्प्रसङ्गप्राप्तावुच्यते स्यादेवं यदि बर्हिरर्थं स्तरणं स्यात् तत्तु "बर्हिषा वेदिं स्तृणाती"ति द्वितीयानिर्दिष्टत्वात्प्रयोजनवत्त्वाच्च वेदिदेशसंस्कारार्थं भिन्नौ चेह प्राग्वंशोत्तरवेदिसमीपदेशौ, तेन तदर्थं स्तरणं तदङ्गं च मन्त्रोऽप्यावर्त्तेत, असत्यामावृत्तौ वेदिवैगुण्यादग्नीषोमीयहविषामासादनं विगुणं स्यात्, भवतु वा बर्हिरर्थं स्तरणम्बर्हिष्यवस्तीर्णे हवींषि साक्षादासाद्यन्त इति तथाऽपि तदावृत्तेस्तदङ्गमन्त्रावृत्तिरन्यथा ह्यमन्त्रास्तीर्णे बर्हिषि हवींष्यासाद्येरन् ॥

बर्हिषो देशान्तरनयने सन्नहनहरणमन्त्रयोरप्रयोगाधिकरणम् ।

सू० सन्नहनहरणे तथेति चेत् ॥ २१ ॥

तदेव बर्हिः प्राग्वंशे स्तीर्णं पुनः सन्नह्योत्तरवेदिसमीपे स्तीर्यते प्रकृतौ संनहनमन्त्रः "पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नात्वि"ति तथा त्विति तथाऽऽहरणमन्त्रः "बृहस्पतेर्मूर्द्धा हरामी"ति तौ किमस्मिन्सन्नहने हरणे च प्रयोक्तव्यौ नेति सन्देहे सन्नहनहरणयोरावृत्तेर्मन्त्रयोरप्यावृत्तिः पूर्ववत्, नैवं प्रकृतौ हि लूनस्य बर्हिषो यज्ञविहारदेशप्रापणार्थं सन्नहनं हरणं च तदर्थावेतौ मन्त्रौ विहारदेशं प्रापितस्य बर्हिषो वेदिदेशप्रापणार्थमेतत्, अतोऽन्यकार्यत्वात्कार्यप्रयुक्तत्वाच्च मन्त्रयोर्नात्र प्रयोगः, यथा प्रकृतावेव गार्हपत्यादाहवनीयमानीयमाने बर्हिषि मन्त्रौ न प्रयुज्यते तद्वत् ॥

इति श्रीशास्त्रदीपिकायां द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पाद आरभ्यते ॥

विहाराग्नेर्वैदिककर्ममात्रार्थताधिकरणम् ।

सू० विहारो लौकिकानामर्थं साधयेत्प्रभुत्वात् ॥ १ ॥

किं गार्हपत्योऽग्निः लौकिकानां पार्वणस्थालीपाक[*]पचनप्रकाशादीनां, चरुपुरोडाशहोमहविःश्रपणादीनां च वैदिकानां सर्वेषामग्निकार्याणामङ्गम्? उत वैदिकानामेवेति संशये सामर्थ्यात्मकाल्लिङ्गात् मांसपाकप्रतिषेधदर्शनाच्च सर्वार्थताप्राप्तावुच्यते "गार्हपत्ये हवींषि श्रपयन्ति दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचन्ति यदाहवनीये जुहोती"ति प्रत्यक्षवचननिर्दिष्टैरेव प्रयोजनैर्निराकाङ्क्षाणां न लिङ्गेन सर्वार्थता शक्या कल्पयितुं, मांसपाकप्रतिषेधस्तु वैदिकश्रपणविषय एवोपपन्नः, स्थालीपाकादयस्त्वौपासने विहिता न सामान्यविहितान् गार्हपत्यादीन् गृह्णन्ति, तस्माद् वैदिकानामेव विहाराङ्गम्, पूर्वं बर्हिःसंस्काराणां साधारण्यासाधारण्ये विचारिते तत्प्रसङ्गादग्नीनां लौकिकालौकिकसाधारण्यं विचारितमिति सम्बन्धः ॥

सवनीयपशौ पशुपुरोडाशस्य कर्तव्यताऽधिकरणम् ।

सू० सवनीये छिद्रापिधानार्थत्वात्पशुपुरोडाशो न स्यादन्येषामेवमर्थत्वात् ॥ २ ॥

सवनीये पशावग्नीषोमीयात्पशोश्चोदकप्राप्तः पशुपुरोडाशः कर्तव्यो नेति संशये न कर्तव्यः, स हि प्रकृतौ छिद्रापिधानार्थः "सुषिरेव वा एतर्हि पशुर्यर्हि वपामुत्खिदन्ति यद्व्रीहिमयः पुरोडाशो निरुप्यते अपिहित्या अच्छिद्रताया" इति सवनीयपशौ च सवनीयैरेव पिधानात् छिद्रापिधानं कृतं, तत्रापि हि श्रूयते "अनुसवनीय सवनीयाः पुरोडाशा निरुप्यन्ते अपिहित्या अच्छिद्रताया" इति तस्मात्तैरेव कृतकार्यः पुरोडाशो निवर्तते । ननु पुरोडाशेन माध्यन्दिने सवने इति लिङ्गात्कर्तव्यः, एवं तर्हि विकल्पोऽस्तु नैवमर्थवादमात्रं छिद्रापिधानवचनं प्रत्यक्षविरोधात् देवतासंस्कारार्थस्त्वसौ तस्मात्कर्तव्य एव लिङ्गं च पुरोडाशेन माध्यन्दिन इति न पाक्षिकं कल्पयितुं शक्यम् ॥

* मांसपचनप्रकाशनादीनामित्येतावन्मात्रं पुस्तकान्तरे ।

सवनीयपुरोडाशे हविष्कृदाह्वानस्याभावाधिकरणम् ।

सू॰ हविष्कृत्सवनीयेषु न स्यात्प्रकृतौ यदि सर्वार्था पशुं प्रत्याहूता सा कुर्याद्विद्यमानत्वात् ॥ ३ ॥

प्रकृतौ पात्रप्रोक्षणानन्तरमवघातकालस्तस्मिन् काले हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन्नाह्वयतीति हविष्कृदाह्वानन्तदाज्यौषधसान्नाय्यानां सर्वेषामङ्गमिति कृत्वा चिन्त्यते तदा हि सान्नाय्यविकारे पशावपि पात्रप्रोक्षणानन्तरमस्ति हविष्कृदाह्वानम्, अतश्च सवनीयपश्वर्थेन तदीयपात्रप्रोक्षणानन्तरमाहूता हविष्कृत्तन्मध्यपातिना सवनीयपुरोडाशाना प्रसङ्गसिद्धेनं पृथगाह्वातव्येति सिद्धमेवोत्तरविवक्षया प्राप्यते ॥

तृतीयसवने हविष्कृदाह्वानस्या पुनरावृत्त्यधिकरणम् ।

सू॰ पशौ तु संस्कृते विधानात्तार्तीयसवनिकेषु स्यात्सौम्याश्विनयोश्चापिवृक्तत्वात् ॥ ४ ॥

सन्ति तृतीयसवने सवनीयाः पुरोडाशाः सौम्यश्चरुराश्विनश्च द्विकपाल इति, ते च सवनीये पशौ[3] पक्के क्रियन्ते तेषु किं हविष्कृदाह्वातव्या? उत पाशुक्येव च प्रसज्यत? इति संशये हविष्कृत्समाख्यया हविष्करणमेव तस्याः कार्यम्, अतः पक्के पशौ तदर्थो हविष्कृत्कृतकार्यत्वादपवृक्तेति ततः परेषु पुनराह्वातव्येति प्राप्ते ब्रूमः साक्षाप्यकरणं तदाह्वानकार्यं सामर्थ्यात्र केवलं हविष्करणमेव मुख्यत्वात् हविष्करणेन समाख्यायते, तेनाहूता सती प्रागुत्थानविधानाच्चोत्थातुमर्हति, प्रकृतौ च पत्नीसयाजेभ्यः पश्चात्प्रत्युत्थानं विहितमिति सवनीये पशावपत्नीसयाजेभ्यः सन्निहितेति तत्कालवर्तिना तार्तीयसवनिकानां न भेदेनाह्वातव्येति ॥

निग्रियज्ञे अमावास्यात न्त्रप्रयोगाधिकरणम् ।

सू॰ निग्रि यज्ञे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ५ ॥

---

१ प्रत्याहृतेति पा ।

२ सौम्याश्विनयोश्चापवृक्तार्थत्वादिति पा० ।

३ सवनीये पशावपवृक्ते इति पुस्तकान्तरे पाठो युक्तः ।

काम्यास्विष्टिषु श्रूयते "अग्नये रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो रक्षोभ्यो बिभियादि"ति तत्रापरं वचनम् "अमावास्याया निशि यजेते"ति तस्मिन्निशि यज्ञे चिन्त्यते किं पृथक् तन्त्रं कर्तव्यम्? उत दार्शिकमेव तन्त्रं प्रसज्यते? इति, तत्रामावास्याया निशीति सामानाधिकरण्यात्कालवचनोऽमावास्या-शब्दो न कर्मवचनः काले चानपेक्षः प्रवर्तते, कर्मणि तु कालापेक्षा वृत्तिरतोऽपि कालवचनः, तेन वाक्यात्तावदमावास्याकर्मणामुपस्थानं, नाऽपि प्रकरणात् तदभावात्, अतो नालोच्य दर्शं विधीयमाना निशेष्टिस्तत्तन्त्रोपजीवनासम्भवात् स्वाङ्गयुक्तैव निशि कर्तव्यतया विधीयते इति नास्ति प्रसङ्ग इति प्राप्ते ब्रूमः । यद्यपि वाक्यात्प्रकरणेन वा नोपस्थानं तथाऽपि यस्मिन्काले विधीयते स तावन्नियमेन प्रवृत्तामावास्यातन्त्र एव तेन तत्र विधीयमानेष्टिस्तत्तन्त्रमध्यविहिता भवति, अवश्यं चार्थस्वभावावगतममावास्यातन्त्रमालोच्यैव निशेष्टिर्विधातव्या, अन्यथाऽग्निप्रणयनव्रतोपायनादिकमपि विदध्यात्, तच्चाशक्यं प्रणीतानामग्नीनां पुनः प्रणयनासम्भवात्, उपेतस्य च व्रतस्याननुत्सृष्टस्य पुनरुपेतुमशक्यत्वात्, तस्मादालोच्यैव दर्शतन्त्रं विधीयमानेष्टिरपेक्षत उपजीवितुमशक्यमिध्माबर्हिः सामिधेन्यादि तन्मात्रं स्वयं प्रयुङ्क्ते अन्यत्तु दार्शिकमेवोपजीवतीति, विकृत्यन्तराणि तु सौर्यादीनि पौर्णमास्यमावास्ययोर्विधीयमानान्यपि न प्रवृत्ततन्त्रायां प्रकृतौ विधीयन्ते, प्रागेव प्रकृत्यारम्भात्तदनुष्ठानसम्भवात्, इयन्तु निशाया विधीयमाना तन्त्रमध्यपातिनी प्रसङ्गमुपजीवतीति वैषम्यम् ॥

विकृतिष्वप्यारम्भणीयानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० आरम्भणीयाविकृतौ न स्यात् प्रकृ[1]तिकालमध्यत्वात्कृता पुनस्तदर्थेन ॥ ६ ॥

सौर्यादिषु आरम्भणीया स्याद्वेति सन्देहे, न स्यादिति ब्रूमः यस्माद्धि सकृदेव कर्तव्या न प्रतिप्रयोगमावर्तनीयेत्युक्तं नवमे, यदि च सकृत्कृतयाऽनया संस्कृतः पुरुषो यावज्जीवं संस्कृतो भवति ततोऽस्याः

१ प्रकृतौ कालमध्यत्वादिति पा० ।

सकृत्करणं युक्तम्, अपवृक्ते तु तत्संस्कारे पुनः पुनस्तत्सिद्ध्यर्थमनुष्ठातव्या स्यात् तेन प्रकृत्यर्थकृत एव संस्कारोऽनपवृक्तः प्रसङ्गेन विकृतीनामुपकरोतीति न तास्वारम्भणीया कर्त्तव्या । उच्यते न संस्काराद्यस्यानात्प्रकृतावनावृत्तिः किं त्वारम्भैक्यात्, आद्या हि कर्त्तुः प्रवृत्तिरारम्भः, स चैकस्य क्रतोरेक एवातस्तदपवर्गेऽपवृज्यत एव तदर्थः संस्कारः कार्यविरोधित्वाद्धर्मस्य पुनः पुनः प्रयोगे हि प्रयोगा एव भिद्यन्ते न क्रत्वारम्भः, क्रत्वारम्भाङ्गं चान्वारम्भणीया दर्शपूर्णमासशब्दस्य क्रतुवचनत्वात्, तस्माच्च पुनः पुनः प्रयोगे चारम्भणीया विकृतिषु त्वारम्भभेदाच्चोदकप्राप्ताऽऽरम्भणीया कर्त्तव्यैवारम्भवेलायाम् ॥

प्रधानानां धर्मविरोधे बहूनां धर्मानुष्ठानाधिकरणम्।

सू० विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वम् ॥ ७ ॥

पञ्चदशरात्रेऽग्निष्टुत्प्रथममहस्तत्रैकाहाग्निष्टुद्धर्मा नामधेयेन प्राप्यन्ते, तेनाग्नेयी तत्र सुब्रह्मण्या ततो ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहः तत्र ज्योतिरादिनामधेयैरेकाहज्योतिरादिधर्मप्राप्तिः तेन तेष्वैन्द्री सुब्रह्मण्या परिशिष्टान्येकादशाहानि द्वादशाहिकानि तेष्वप्यैन्द्र्येव इह चोदकप्राप्तैन्द्रीधर्मकाणामेकादशानामह्नामप्राप्ताऽग्नेयीधर्मकस्य चाग्निष्टुतो विरोधे चिन्त्यते, । यद्वा नाम्नामेव ज्योतिरादीनामग्निष्टुतश्च मिथश्चिन्ता, तत्रोपसत्कालसुब्रह्मण्यायां तन्त्रभूतायां किमनियमः? उताग्नेयी स्यात्? अथवैन्द्री? ति, तत्रानियमे मुख्यत्वाद्वाऽग्निष्टुद्धर्मानुग्रहे प्राप्ते भूयसां साधर्म्याय ऐन्द्रीति सिद्धान्तितम् । न त्विह सुब्रह्मण्योदाहरणं युक्तं यत्रान्यार्थेनान्यस्योपकारसिद्धिस्तत्र प्रसङ्गः, न चाग्नेय्या सुब्रह्मण्यया इन्द्रः संस्कृतो भवति ऐन्द्र्या वा ऽग्निः, अत एव न तन्त्रता, तेनोभाव्यपि भेदेनाहूातव्यावित्यनुदाहरणं, काम्यास्विष्टिषु श्रूयते "आग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं दधिमधुघृतमापो धानास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यं पशुकाम इति, तदिमानि सप्तहवींषि आग्नेयमैन्द्रं प्राजापत्यानि पञ्चेति तत्राग्नेयं प्राजापत्यानि पञ्चेति तत्राग्नेयं प्राजापत्याश्च धाना आग्नेयविकारत्वादुभयथाऽप्यविरुद्धाः ।

यस्त्वैन्द्रपुरोडाशो यच्च प्राजापत्यं दधि तयोरैन्द्राग्नसान्नाय्यविकारत्वादमावास्याधर्मापेक्षा, मधुघृतयोस्तु उपांशुयाजविकारत्वात्पौर्णमासिकधर्मापेक्षा, मधूदकयोराज्यविकारत्वमष्टमे सिद्धं, घृतस्य त्वसन्दिग्धमेव, तदेतेषु सप्तसु यागेषु सह प्रक्रान्तेषु पौर्णमासीविकाराणां वार्त्रघ्नावाज्यभागमन्त्रौ प्राप्तौ, दर्शविकारयोस्तु वृधन्वन्तौ, न चान्यतराभ्यां कृतावाज्यभागौ पुनर्मन्त्रार्थमावर्त्तनीयौ, तदिह किममावास्यामन्त्राभ्यामाज्यभागौ कर्त्तव्यौ ताभ्यामेव च प्रसङ्गसिद्धकार्यत्वात्पौर्णमासिकौ मन्त्रौ निवर्त्तेते, अथ वा विपर्यय इति सन्देहे अनियमः, मुख्यत्वाद्वा ऐन्द्रदध्नोस्तद्धर्मानुग्रहे प्राप्ते ब्रूमः भूयसां मध्वादीनां धर्मौ वार्त्रघ्नावनुग्रहीतव्यौ यद्यपि मुख्यधर्मः प्रथममवगम्यते तथाऽपि पश्चाद्भूयोऽनुग्रहमालोच्य बाध्यते, सोऽयं प्राप्तबाधः, तस्मात्पौर्णमासिकौ धर्मावनुग्रहीतव्यौ ॥

तुल्यसङ्ख्याकानां धर्मविरोधे प्रथमस्यैव धर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत् ॥ ८ ॥

यत्र समसङ्ख्यानां धर्मविप्रतिषेधः तत्र कस्य स्वधर्मलाभः कस्य वाऽन्यधर्मोपजीवनमिति चिन्तायामनियमप्राप्तौ मुख्यस्य स्वाधर्म्यमित्याह तस्य हि धर्मोऽसञ्जातविरोधावस्थायां निर्विघ्नमवगम्यते जघन्यस्य तु तद्विरुद्धत्वान्न धर्मं संग्रहीतुं शक्यते, न चाम्नायगतस्य त्यागे अनाम्नागतसंग्रहे च किञ्चित्कारणं भूयस्त्वं प्रधानधर्मस्य वाऽस्ति, तस्मादत्र मुख्यस्य स्वाधर्म्यमिति किमिहोदाहरणम् अध्वरकल्पायां श्रूयते "आग्नावैष्णवं द्वादशकपालं निर्वपेदपराह्णे सरस्वतीमाज्यस्य यजेते"ति तत्राग्नावैष्णवस्यौषधद्रव्यकत्वाद् द्विदेवत्यत्वद्वादशकपालत्वैरैन्द्राग्नविकारत्वाद्दार्शिकं तन्त्रम्, आज्यस्य तूपांशुयाजविकारत्वात्पौर्णमासधर्मापेक्षा, तत्र दर्शदाज्यभागमन्त्रयोर्विरोधे मुख्यधर्मत्वात् वृधन्वन्तौ ग्रहीतव्यौ, ऐकाधिकरण्ये स्वकीयमतत्वेनोपन्यासादन्याय्यत्वाच्च परमतमेव न त्वस्वैगुण्ये सम्भवति भूयोवैगुण्यं प्रयोगवचनः सहते, अयुगपत्सम्भवे हि कारणान्तरवशाद्बाध्यत एव यथोपरितनाधिकरणे मुख्यमपि दीक्षणीयाधर्मत्वं बाधित्वा

प्रधानधर्मत्वबलेन सुत्याकाल एवानुग्रहीष्यते, तथा भूयस्त्वेनापि तस्माद् द्वे एवाधिकरणे ॥

अङ्गगुणविरोधे प्रधानगुणस्यैव प्राबल्याधिकरणम्। **सू० अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् ॥ ९ ॥**

"दीक्षणीयायाः सोमस्य च य इष्ट्या पशुना सोमेने"त्यादिना वचनेन पूर्वकालत्वे प्राप्ते सत्येकादशदीक्षा पक्षे द्वयोः कालासम्भवात्कस्य कालोऽनुग्राह्य इति विचारे अनियमे मुख्यत्वाद्वा दीक्षणीयाधर्मोऽनुग्रहे प्राप्ते प्रधानधर्मत्वात्सुत्याकालानुग्रहः सर्वाणि ह्यङ्गानि तदङ्गानि च प्रधानसाद्गुण्याय क्रियन्ते, न च साक्षात्साद्गुण्यसम्भवे परम्परामाश्रयति, तस्मात्प्रधानकालानुग्रहोऽयं प्राप्तबाधचिन्ताऽपीयं विप्रतिषिद्धधर्मसमवायप्रसङ्गात् इह कृता ॥

परिधौ परिधियूपोभयधर्मानुष्ठानाधिकरणम्। **सू० परिधिर्द्व्यर्थत्वादुभयधर्मा स्यात् ॥ १० ॥**

परिधौ पशुं नियुञ्जन्तीति परिधानं यूपकार्यं च कुर्वन् परिधिः परिधिधर्मान् संमार्जनादीन् यूपधर्मांश्च परिव्याणादींल्लभेतेति प्राप्तिसूत्रमेतत् ॥

परिधौ विरोधियूपधर्माननुष्ठानाधिकरणम्। **सू० यौप्यस्तु[1] विरोधे न स्यान्मुख्यानन्तर्यात् ॥ ११ ॥**

विरुद्धेषु धर्मेषु किं यूपधर्माः कर्त्तव्याः परिधिधर्मा वेति संशये यूपस्य हविषा पशुना साक्षात्सम्बन्धात्प्रधानप्रत्यासत्तिः, परिधेस्तु हविराधाराग्निसंस्कारार्थत्वाद्विप्रकर्षः तेन यूपधर्मानुग्रहः पूर्ववत् प्रधानप्रत्यासत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः परिधेः सतो नियोजने विधानादपरित्यक्तस्वधर्मे परिधौ नियुञ्जीतेति नियोजनमात्रं ह्यत्र वाचनिकं, तत्प्रयुक्तास्तु तत्तणाद्रिधर्माश्चोदकेन प्राप्नुवन्तः परिधित्वानुपमर्द्देन भवितुमर्हन्ति, सत्यामपि च प्रत्यासत्तावङ्गधर्मत्वमुभयोरविशिष्टं, तस्माद्विरोधे परिधिधर्माः कर्त्तव्याः ॥

---

१ यौप्यस्तुविरोधे स्यादिति पा०।

सवनीयपशुपुरोडाशयोः पशो-रेव तन्त्रित्वेन पाशुकतन्त्रस्यैवा-दानाधिकरणम् ।

सू० पशुसवनीयेषु विकल्पः स्याद्वैकृतत्वादुभयोरश्रुतिभूतत्वात् ॥ १२ ॥

सवनीयः पशुः प्रातः सवने प्रारभ्यते तृतीयसवने समाप्यते वपया प्रातः सवने प्रचरन्ति पुरोडाशेन माध्यन्दिने अङ्गैस्तृतीयसवने इति सव-नीयाः पुरोडाशाः प्रतिसवनं विहिताः अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशाः निरुप्यन्त इति माध्यन्दिनीयानां तार्तीयसवनिकानां च पुरोडाशानां तन्त्रमध्यपातादसन्दिग्धं प्रसङ्गित्वं प्रातःसवनिकानां पशोश्च चिन्त्यते किं पुरोडाशास्तन्त्रिणः पशुः प्रसङ्गी अथवा तन्त्री ते प्रसङ्गिनः पशुरेव तन्त्री विपरीतं वेति यस्य पूर्वमुपक्रमो यस्य वा पूर्वं समाप्तिस्स तन्त्री इतरस्तु प्रसङ्गी, तत्रेह कस्य पूर्वमुपक्रम इति विशेषो नावग-म्यते। ननु समाप्तावस्ति विशेषः पशोस्तृतीयसवने समाप्तेः स एव तन्त्री स्यात् प्रातःसवनिकाः पुरोडाशा हि प्रातःसवने समाप्यन्ते अतस्ते प्रसङ्गिनः, नैवम्तेऽपि तृतीयसवने समाप्यन्ते आग्निमारुतादूर्ध्व-मनूयाजैश्चरन्तीति पौरोडाशिकानूयाजोत्कर्षविधिरस्त्विति मन्यते, तस्मादविशेषः उच्यते पशुरेव तन्त्री तत्र ह्यग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमान इत्यादि सूक्तवाकप्रैषो मैत्रावरुणकर्तृको ऽग्नीषोमीयात्पशोश्चो-दकेन प्राप्तः पुनरग्निमद्य होतारमवृणीतायं सुतासुतीयजमान इत्या-दिरूपेण विकृतः प्रत्यक्षेण सवनीयपशौ पठ्यते सोऽयमनर्थकः पुरो-डाशानां तन्त्रित्वे स्यात्,न हि तेषामयमङ्गानामपि मैत्रावरुणस्तेषामस्ति येनायमुच्येत । विकल्पे तु नित्यवद्वचनानर्थक्यं, तस्मादनेन पशुविशेषिका-ङ्गाम्नानेन पशुरेव तन्त्रीति निश्चीयते । किं च आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजै-श्चरन्तीत्ययमपि पाशुकानामेवानुयाजानामुत्कर्षस्तेषां ह्यङ्गैस्तृतीयस-वने इत्यङ्गप्रचारोत्कर्षादेव तृतीयसवनसम्बन्धे प्राप्ते प्रदेशविशेषमात्रं सुखेन विधीयते पुरोडाशानां त्वनुसवनं निरूप्यते इति वचनात्प्रातः-सवनसमाप्त्यवगमात्तद्विरोधेनायुक्तं तदीयानूयाजोत्कर्षविधानं, तस्माद्दौ-डाकालत्वात्पशोस्तन्त्रिता, तन्मध्यपातात्तु पुरोडाशाः प्रसङ्गिनः ॥

समानतन्त्रयोः प्रकृतिविकृत्योर्विकृतितन्त्रानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अपूर्वे च विकृतौ समानतन्त्रा चेदनित्यत्वादनर्थकं हि स्यात् ॥ १३ ॥

प्रकृतिर्यावज्जीवं पर्वणि पर्वणि प्रयुज्यते विकृतयोऽपि कामेन निमित्तेन वा पर्वण्येवापतन्ति तत्र प्रकृतिविकृत्योस्तन्त्रेण प्रयोगं कृत्वा चिन्त्यते विरुद्धेषु धर्मेषु दावोग्नी सामिधेनीत्यादिषु कस्य धर्मः प्रयुज्यते कस्य प्रसङ्गित्वमिति संशये प्रकृतेः पूर्वं प्रवृत्तत्वात्सैव तन्त्रिणीति प्राप्ते ब्रूमः यद्यपि तावत्पूर्वं प्रवृत्ता प्रकृतिः स्यात् । तथाऽपि वैकृतमेवानुष्ठेयम् इतरथा सर्वदैव प्राकृतानां प्रयोगाद्वैकृता विशेषविधयोऽनर्थका भवेयुः । न च पूर्वं प्रवृत्ता प्रकृतिः न ह्ययमेको यावज्जीविकः प्रयोगः पर्वणि पर्वणि भिन्नाः प्रयोगाः प्रक्रम्यन्ते उपयुज्यन्ते च, तस्मात्कामेन निमित्तेन चापतन्ती विकृतिरौत्सर्गिकीं नित्यविकृतिं बाधित्वा निविशत इति वैकृतमेव तन्त्रं प्रकृतौ प्रसज्यत इति ॥

आग्रयणे प्रसूनबर्हिर्यामेव पक्षाधिकरणम् ।

सू० अधिकश्च गुणः साधारणेऽविरोधात्कांस्यभोजिवदमुख्येऽपि ॥ १४ ॥

आग्रयणेष्टावैन्द्राग्नवैश्वदेवद्यावापृथिव्यानि हवींषि तत्र द्यावापृथिव्यस्य वैश्वदेविकद्यावापृथिव्यविकारत्वात्प्रसूनं बर्हिः प्राप्तम् ऐन्द्राग्नादेस्तु प्रसूनमप्रसूनं वा बर्हिर्मात्रं तत्र समानतन्त्रेषु किं प्रसूनमप्रसूनं वोपादेयम्? उत प्रसूनमेवेति संशये मुख्यत्वाद्वयस्त्वाच्चानियम एव युक्तः नैवं न ह्यनियमो नाम किञ्चिदङ्गं यदनुष्ठीयेत बर्हिर्मात्रं त्वङ्गं तच्च प्रसूनोपादानेऽप्यविरुद्धमिति न कस्यचिद्वैगुण्यम्, अनियमे तु द्यावापृथिव्यस्य वैगुण्यं स्यात्, न चावैगुण्यसम्भवे तद्युक्तं तस्मात्प्रसूनमेव स्यात् ॥

द्यावापृथिव्यादीनां सर्वपाश्येव तन्त्रित्वाधिकरणम् ।

सू० तत्प्रदृत्त्या तु तन्त्रि[1]नियमः स्याद्यथा पाशुकं सूक्तवाकेन ॥ १५ ॥

---

१ तन्त्रस्य नियमः स्यादिति पा० ।

एवं तद्दर्शनेनैव द्यावापृथिव्यतन्त्रलिङ्गभूतेन बर्हिषा सर्वमेवेदं द्यावापृथिवीयं तन्त्रम्, ऐन्द्राग्नादेस्तु तदेव तन्त्रं प्रसज्यते, अतो विरुद्धेष्वपि धर्मेषु द्यावापृथिवीय एव स्यात्, मैवं न ह्येतदैकान्तिकं द्यावापृथिवीयतन्त्रलिङ्गं साधारणमिदमविरोधात्संगृहीतं, न त्वनेन द्यावापृथिव्य तन्त्रं नियन्तुं शक्यं तस्मात्सर्वं तन्त्रिण इति विरुद्धेषु धर्मेषु ऐन्द्राग्नादिधर्मः कर्तव्यो मुख्यभूयस्त्वाभ्याम् ॥

इति शास्त्रदीपिकायां द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः आरभ्यते ॥

अप्तरात्रे वत्सत्वग्वहतयोः समुच्चयाधिकरणम् ।

सू० विश्वजिति वत्सत्वङ्नामधेयादितरथा तन्त्रभूयस्त्वाद्हतं स्यात् ॥ १ ॥

अप्तरात्रे विश्वजित्प्रथममहः ततोऽभिप्लवः षडहस्ततोऽभिजित् तत्र विश्वजिति नामधेयेनैकाहिकविश्वजिद्धर्मोऽवभृथादुदेत्य वत्सत्वचं परिधत्ते इति वत्सत्वक्प्राप्तिः इतरेषु तु ज्योतिष्टोमादहतं वासः तत्र द्वयोः परिधानार्थत्वान्महाव्रतवासांसि वत्सत्वग्वासांसि त्रिधं सर्पामि इत्यादि वासोबहुत्वादर्शनादसति समुच्चये भूयोधर्मत्वादहतानुग्रहः ॥ ऐकाधिकरण्यवादिमते तु सूत्रान्यथाकरणं भाष्यकारेण दर्शितं, सिद्धान्तस्तु सत्यं, न दृष्टं वासोबहुत्वं तथाऽपि कौपीनाच्छादने वत्सत्वचो ऽयोग्यत्वादुपरि वासःकार्ये ऽसौ विधीयते, तत्रापि परिदधातीति प्रयोगात्कम्बलं परिधत्त इतिवत् अहतन्तु कौपीनाच्छादने योग्यत्वात्तत्रैव विधीयत इति द्वयोरपि भिन्नकार्यत्वात्समुच्चयः ॥

अनुनिर्वाप्यपुरोडाशानां पुरोडाशस्यैव तन्त्रित्वाधिकरणम् ।

सू० अनुनिर्वाप्येषु भूयस्त्वेन मन्त्रनियमः स्यात् ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमष्टौ देवसुवां हवींष्यनुनिर्वपतीत्यानुनिर्वाप्याणां स्वाधर्म्यं पुरोडाशस्य प्रसङ्गित्वं विपरीतं वेति संशये

भूयस्त्वादनुनिर्वाप्याणामिति प्राप्ते उच्यते न हि तेषां सह चोदनानापि सहोपक्रमः किं तु पशुपुरोडाशतन्त्रे प्रक्रान्ते अनुनिर्वाप्याणां तन्त्रमध्ये विधानाद्विस्पष्टं प्रसङ्गित्वमितरस्य च तन्त्रित्वं, तन्त्रिधर्मस्य प्रसङ्गिभिरुप-जीव्यमीय इति पशुपुरोडाशस्य स्वाधर्म्यम् । ये तु सर्वत्रापि तन्त्रिवु विप्रतिपिद्धविषये मुख्यस्यैव स्वाधर्म्यं न भूयसामित्येकाधिकरणमाश्रित्य वदन्ति तेषां प्रसङ्गिभ्योऽनुनिर्वाप्येभ्योमुख्यबलीयस्त्वं विस्पष्टमित्यधिक-रणमिदमनर्थकं स्यात्, ऐकाधिकरण्यमेव विस्पष्टीकर्तुमिदमधिकरण-मिति तु लज्जाशून्यानां वैयात्यभाषितम् । किं च विप्रतिपिद्धधर्माणां सम-वाये भूयसां साधर्म्यं मुख्यं वा स्वधर्मेति सामान्येनोक्त्वा अनुनिर्वाप्ये-ष्विति विशेषमुपादाय तद्विषये भूयोभ्योऽपि मुख्यबलीयस्त्वमित्यभिधा-नात् तत्र भूयसामेव स्वधर्मत्व मुख्यस्वाधर्म्यन्तु समसंख्याविषयमित्य-धिकरणभेदः एव स्पष्टीभवति नैकाधिकरण्यमित्यास्तां तावत् ॥

दृष्टद्वारभेदात् भिन्नोपकार-कार्याणां गुणानां समुच्चयाधिकर-णम् ।

सू० एककर्मणि शिष्टत्वाद्गुणानां सर्वकर्म स्यात् ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासयोराघारौ प्रकृत्य श्रूयते "ऊर्ध्वमाघारयति ऋजुमाघा-रयति संततमाघारयती"त्यादि, तत्रोर्द्ध्वत्वादीनां विकल्पसमुच्चयचिन्ता-यामेकार्थत्वाद्विकल्पप्राप्तौ सर्वेषां सह संभवात्समुच्चयः ॥

प्रयोजनैक्ये गुणानां विकल्पा-धिकरणम् ।

सू० एकार्थास्तु विकल्पेरन्समुच्चये ह्यावृत्तिः स्यात्प्रधानस्य ॥ ४ ॥

व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेत्यादिष्वपि सर्वाङ्गोपसंहारिप्रयोगवचना-नुग्रहायाष्टदोषनिदानविकल्पपरिहाराय च समुच्चयः स्यात्सम्भवति च ज्योतिष्टोमयद्भ्यामसमाहित्य समुच्चयसंपादनं मिश्रैर्वा इज्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः एकार्थानामेकस्मिन्नुपकारे ऽन्योन्यानपेक्षया विनियुक्तानां विकल्पः स्यात्, ज्योतिष्टोमो हि द्रव्यदेवतासंयोगानामदृष्टार्थानामपर्यायविधाना-त्सकृदेव युगपद्ग्रहणात्सर्वसम्पादनाय युक्तं यदभ्यस्यते, व्रीहियवौ तु द्वाभ्यां वाक्याभ्यामन्योन्यनिरपेक्षौ यागद्रव्यपुरोडाशप्रकृतितया विधी-

यमानो तद्द्वारेण प्रयोगवचनो गृह्णन् पर्यायेणैव गृह्णाति न युगपत् यद्वत्प्रधानाभ्यासः स्यात् ज्योतिष्टोमवत्, मिश्रत्वमपि निरपेक्षविधानादयुक्तमेव समुच्चित्य यजतोऽपि वाक्यद्वयमपि बाधितं स्यात्, द्वाभ्यामपि वाक्याभ्यां द्वयोरपि निरपेक्षयोः प्रकृतित्वेन विधानात्तद्वलेन द्रव्यान्तरनिवृत्तिप्रतीतेः, तस्माद्विकल्पः, ततो व्रीहिप्रयोगे तैरेव कार्यसिद्धेर्यवानामनुपादानं, यथा पाशुकैरङ्गैः कार्यसिद्धेः पौरोडाशिकानाम्। ननु चान्यार्थेनान्यस्य कार्यसिद्धिः प्रसङ्गः, साधारण्ये भवेत्तत्त्व परार्थे त्वप्रयोजकः। एवमत्र प्रसङ्गः स्याद्विद्यमाने स्वके विधा"विति वचनादत्र तु द्वयोरप्याग्नेयार्थत्वान्नास्ति प्रसङ्गरूप सत्यमेतावान्विशेषः तथाऽप्यन्येन कार्यसिद्धेरन्यनिवृत्तिरित्येतावता सामान्येनात्र सङ्गतिः॥

वैगुण्यसमाधानार्थानां प्रायश्चित्तानां विकल्पाधिकरणम्।

सू० प्रायश्चित्तेषु चैकार्थ्यान्निष्पन्नेनाभिसंयोगस्तस्मात्[१] तेषु निर्घातः॥ ५॥

यानि प्रायश्चित्तानि कर्मवैगुण्ये निमित्ते विधीयन्ते यथा "यद्युक्तो यत्र आर्तिमियात् भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् योऽमावास्यां पौर्णमासीं वाऽतिपातयेदग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्योऽमावास्यां पौर्णमासीं वाऽतिपातयेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदित्यादीनि वैगुण्यसमाधिस्तासां विधानात् समाधानार्थानि यान्येकस्मिन्वैगुण्ये विधीयन्ते पथिकृद्वैश्वानरादीनि तेषां विकल्पसमुच्चयचिन्तायामदृष्टार्थत्वात्समुच्चयप्राप्तावेकैकेन वाक्येन वैगुण्यसमाधानाय निरपेक्षविधानाद्विकल्प॥

नैमित्तिकप्रायश्चित्तानां समुच्चयाधिकरणम्।

सू० समुच्चयस्त्वदोषनिर्घातार्थेषु[२]॥ ६॥

यानि पुनर्न दोषनिर्घातार्थानि निमित्ते कर्माङ्गानि भिन्ने जुहोतीत्यादीनि तेषां प्रयाजादीनामिवापर्यायविधानात्समुच्चय इति प्रत्युदाहरणमात्रमेतत्॥

१ सर्वस्य निर्घात इति पा०।

२ समुच्चयस्त्वदोषार्थेषु इति पा०।

कर्मकाले ऽनध्याये ऽपि मन्त्राणां प्रयोगाधिकरणम् ।

सू० मन्त्राणां कर्मसंयोगे[1] स्वधर्मेण प्रयोगः स्याद्धर्मस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ७ ॥

पर्वणि नाध्येतव्यमित्यादयो ये मन्त्राणामध्ययनकाले स्वधर्मास्ते कर्मकालेऽपि स्युर्न वेति संशये मन्त्रप्रयोगार्थत्वात्कर्मकालेऽपि प्रयोगात्तत्रापि स्युः, नैवं प्रकरणादिते धर्माः स्वाध्यायविधिविहितस्य ग्रहणार्थस्याध्ययनस्याविघ्नसमाप्त्युपकारेणाङ्गभूताः कः प्रसङ्गो यत्कर्मणि धर्मादरः पूर्वपक्षे विधीयमानानां धर्माणां मन्त्रप्रयोगार्थत्वेन कर्मकालेऽपि प्राप्तेस्तद्विधयः स्वाध्यायसमयवर्त्तिन एव प्रसङ्गात्कर्मकालेऽप्युपकुर्वन्ति, सिद्धान्ते तु नेत्येवं विधप्रसङ्गाप्रसङ्गविचारात्सङ्गतिः ॥

कर्मणि प्रवचनस्वरेणैव मन्त्रोच्चारणाधिकरणम् ।

सू० भाषास्वरोपदेशाद्वैरवत् प्रवचनप्रतिषेधः स्यात् ॥ ८ ॥

ये मन्त्राः समाम्नाये स्वरान्तरेण समाम्नाता ब्राह्मणे च मन्त्राः स्वरान्तरेणोपात्तास्ते मन्त्रा किं समाम्नायसिद्धेन स्वरेण प्रयोक्तव्या? उत ब्राह्मणस्वरेणे? ति संशये वाचनिकत्वाद्ब्राह्मणस्वरस्य तेनैव प्रयोगः, नैवं ये तावल्लिङ्गविनियुक्ता मन्त्रास्तेषां ब्राह्मणस्य गुणार्थवादपरिसंख्यार्थत्वान्न मन्त्रस्वरूपे तत्स्वरे वा व्यापारो, येऽपि वचनविनियोज्यास्तेष्वपि मन्त्रविनियोगपरं वचनं न तत्स्वरविनियोगे व्याप्रियते, स्वरान्तरोपादानं तु ब्राह्मणे प्रवृत्तस्य स्वरस्याविच्छेदार्थं तस्मादात्मीयेनैव स्वरेण कर्मण्यपि प्रयोगः ॥

भाषिकोपदिष्टानां भाषिकस्वरेणोच्चारणाधिकरणम् ।

सू० तन्न्यायत्वाददृष्टे[2]ऽप्येवम् ॥ ९ ॥

ये पुनर्मन्त्रसमाम्नाये नाधीता ब्राह्मणोत्पन्ना मन्त्रास्तेष्वपि ब्राह्मणस्य मन्त्रस्वरूपविनियोगपरत्वान्न स्वरपरत्वम् अतो न ब्राह्मणस्वरेण प्रयोक्तव्याः, नैवम्, असत्यपि स्वरविनियोगे मन्त्रस्य विनियुक्तस्य यथा

---

१ मन्त्राणां कर्मसंयोगादिति पा ।
२ अदृष्टेऽपीति पा० ।

विज्ञातरूपस्य प्रयोगात्तस्य च ब्राह्मणस्वरातिरेकेण स्वरान्तरानवगमात्ते-
नैव स्वरेण प्रयोगः ॥

पदार्थकरणमन्त्राणां पा ठानन्तरमेव पदार्थानुष्ठाना धिकरणम् ।

सू० मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः स्यात्सर्वस्य वचनार्थत्वात् ॥ १० ॥

करणमन्त्रेषु किं मन्त्रमध्ये मन्त्रान्ते ततोऽपि वा कियन्तंचित्कालं स्थित्वा समवेताभिधायि पदानन्तरं वा कर्मप्रयोगः किं वा सर्वमन्त्रा-तेऽनन्तरमेवेति संशये अनियमः समवेताभिधायिनो वा स्मरणस्य सञ्जा-तत्वादनन्तरमेवेति प्राप्ते ब्रूमः सकलस्य मन्त्रस्य विनियुक्तत्वात्सक-लेन सम्पादितं स्मरणं कर्माङ्गम्, अतः सकलमन्त्रसमाप्तौ तज्जनितं स्मरणं यावदेव न प्रभ्रष्टं तावदेव प्रयोगः कर्तव्यः, तेन मन्त्रान्तस्य कर्मादेः सन्निपातः ॥

वसोर्धारायां पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसन्निपाताधिकरणम्।

सू० सन्ततवचनाद्धारायामादिसंयोगः ॥ ११ ॥

"सन्ततां वसोर्धारां जुहोती"त्यत्र सन्ततवचनात् तस्य च साहित्य-वाचित्वात्साहित्यस्य चानेकाऽपेक्षत्वात्कर्मणश्चैकत्वात्कर्ममन्त्रयोः सा-हित्यमिदमुच्यते, अतो मन्त्रादेः कर्मादेश्च सन्निपातः, स्यादेव यद्येकं कर्म स्यात्, भिन्नानि त्वत्र द्वादशैतानि जुहोतीति संख्यया कर्माणि तेषामविच्छेदः सन्तत-शब्देनोच्यते, जुहोतीति तेषामुपात्तत्वात् न मन्त्र-कर्मणोः साहित्यं मन्त्रस्यानुपात्तत्वात्, अविच्छेदेऽपि सन्तत-शब्दो वर्त्तते न केवलं साहित्ये, अतोऽत्रापि पूर्व एव न्यायः ॥

आघारेऽपि पूर्ववत् मन्त्रान्ते कर्मसन्निपाताधिकरणम् ।

सू० आघारे च दीर्घधारत्वात् ॥ १२ ॥

आघारं प्रकृत्य श्रूयते "सन्ततमाघारयती"ति तत्र कर्मैकत्वात्सन्ता-नासम्भवे मन्त्रसाहित्यमेव विधीयत इति आदिसंयोगः, नेत्याह न कर्मणः

---

३ आघारे च दीर्घत्वादिति पा० ।

वर्णिकस्य दीर्घेण मन्त्रेणोर्द्ध्वऽध्वर इत्यादिना साहित्यसम्भवः, अतो दीर्घाधारस्याधार्यमाणत्वस्य सातत्यमुच्यते तेनात्रापि मन्त्रान्तकर्मादेरेव सन्निपातः ॥

'पूषा याम्' इत्याद्येककार्यार्थमन्त्राणां विकल्पाधिकरणम् ।

सू॰ मन्त्राणां सन्निपातित्वादेकार्थानां विकल्पः स्यात् ॥ १३ ॥

करणमन्त्राणामेकार्थानां भगो वां विभजत्वित्यादीनां व्रीहियवन्यायेन विकल्प इति प्राप्तिसूत्रमेतदपवादार्थम् ॥

'चतुर्भिरभिमादत्ते' इत्यादौ मन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् ।

सू॰ संख्याविहितेषु समुच्चयो ऽसन्निपातित्वात् ॥ १४ ॥

ये तु संख्यायुक्तामन्त्रा "चतुर्भिरभिमादत्त" इत्येवमादयस्तेषामपि पूर्ववत् विकल्पः संख्यावशात्तु समुच्चयः चतुःसंख्या हि कर्माङ्गभूता नासति समुच्चये संपद्यते, तत्र पूर्वप्रयुक्तानां मन्त्राणां संस्कारद्वारेण करणत्वं चरमस्य तु साक्षादिति संख्यावचनसामर्थ्यादध्यवसीयते, तस्मात्समुच्चयः ॥

ब्राह्मणविहितानाम् 'उरुप्रथस्व'-इत्यादिमन्त्राणां विकल्पाधिकरणम् ॥ कल्पचिन्तेयम् ॥

सू॰ ब्राह्मणविहितेषु च संख्यावत्सर्वेषामुपदिष्टत्वात् ॥ १५ ॥

ये ब्राह्मणविहिता मन्त्राः "उरुप्रथा उरुप्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति यज्ञपतिमेव तत्प्रजया पशुभिश्च प्रथयति उरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति पुरोडाशं प्रथयतीति च तेषामपि सर्वेषामुपदिष्टत्वाद्विकल्पे च पाक्षिकत्वाद्यप्रसङ्गात्समुच्चये ऽपि संख्याविहितवत्सर्वेषां करणत्वोपपत्तेः समुच्चय इति, वचनविनियोगाङ्गीकारेण भाष्यकारेण पूर्वपक्षितं, वार्त्तिककारस्तु लिङ्गविनियोगेनैव मन्त्राणां विनियोगसिद्धेः समुच्चयार्थमेव वचनं मन्यते, तस्मादपि समुच्चय इति, मैवं लिङ्गेनैषां निरपेक्षसाधनत्वावगमादतो न समुच्चयः संख्यावशेन हि पूर्वत्र समुच्चयाश्रयणम् । न चैवमिहास्ति ब्राह्मणविनियोगस्तु येषां लिङ्गविनियोगो नास्ति तेषां मन्त्रस्वरूपविनियोगार्थः, येषां त्वस्ति लिङ्गं तत्रार्थवादार्थमिति न तेनापि समुच्चयः ॥

होत्राणां मन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् ।

सू॰ होत्रास्तु विकल्पेरन्नेकार्थत्वात् ॥ १९ ॥

उच्छ्रयस्व वनस्पत इत्यादयो ये क्रियमाणानुवादिनो होत्रा मन्त्रास्तेषामपि करणवदेकार्थत्वाद्विकल्पप्राप्तावुच्यते करणानि हि कर्मानुष्ठाने करणभूतां स्मृतिं पूर्वतरवर्त्तिनीं कुर्वन्ति, न चैकेन तत्सिद्धावितरेण कार्यमस्तीति युक्तस्तत्र विकल्पः, क्रियमाणानुवादिनस्त्वध्वर्युणा क्रियमाणस्य कर्मणः स्मृत्यविच्छेदार्थाः अविच्छेदश्चान्त्यादपेक्षित इति सर्वेषां समुच्चयः ॥

इति शास्त्रदीपिकायां द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अथ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः आरभ्यते ॥

जपस्तुत्याशीरभिधानानां समुच्चयाधिकरणम् ।

सू॰ जपाश्चाकर्मसंयुक्ताः स्तुत्याशीरभिधानाश्च याजमानेषु समुच्चयः स्यादाशीःपृथक्त्वात् ॥ १ ॥

यत्र सन्तमप्यर्थप्रत्ययम् अविवक्षित्वोच्चारणमात्रमदृष्टाय क्रियते वैष्णवीमनूच्य वाग्यन्तव्येत्यादौ स जपः, गुणकीर्त्तनं स्तुतिः, अग्निर्मूर्द्धेति आशासनमाशीः आयुर्मे देहीति, गुणविशिष्टगुणिप्रकाशनमदृष्टार्थमभिधानन्तेषु ब्राह्मणविहितवद्विकल्पप्राप्तावदृष्टार्थत्वात्समुच्चयः ॥

ऐन्द्राबार्हस्पत्ये द्विविधयाज्यानुवाक्ययोर्विकल्पाधिकरणम् । याज्यानुवाक्ययोः समुच्चयाधिकरणम् ।

सू॰ याज्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्याद्देवतोपलक्षणार्थत्वात् ॥ २ ॥

ऐन्द्राबार्हस्पत्ये कर्मणि द्वे याज्यानुवाक्यायुगले समाम्नाते, इदं वामास्ये हविः अथ वा परिषिच्यत इत्येकं युगलम् । अस्मे इन्द्राबृहस्पती बृहस्पतिर्नः परिपात्वित्यपरं, तत्र समुच्चयविकल्पसंशये यथा याज्यापुरोऽनुवाक्ययोः सत्यपि देवतोपलक्षणार्थत्वेनैकार्थत्वे मिथस्समुच्चयस्तथा युगलयोरपि स्यादविशेषादिति प्राप्ते उच्यते विकल्प एकार्थत्वादिति, याज्यापुरोऽनुवाक्ययोस्तु पुरोऽनुवाक्यासमाख्यावशाच्चायमाप्तविकल्पबाधेन समुच्चय इति विशेषः ॥

सोमक्रयसाधनानामजादीनां समुच्चयाधिकरणम् ।

सू॰ क्रयणेषु तु विकल्पः स्यादेकार्थत्वात् ॥ ३ ॥

"एकहायन्या क्रीणाति अजया क्रीणाति वाससा क्रीणाति" इति दश क्रयद्रव्याणि तेषां विकल्पः समुच्चयो वेति चिन्त्यते, तत्र व्रीहियवन्यायेनैकार्थत्वाद्विकल्प', कथं पुनरेकार्थत्वं भिन्ना एव हि प्रतिवाक्यं क्रियाः, न ह्येकेन वाक्येन विहितं क्रयमनूद्य वाक्यान्तरैर्द्रव्यान्तरविधानं सम्भवति उत्पत्तिशिष्टद्रव्यविरोधात्, तस्मात्सर्वाणि क्रयविधानानि विध्यन्तराच्च क्रयभेदः, तस्मान्नानाक्रयसाधनत्वाद् द्रव्याणां नास्त्येकार्थ्यम्, सत्यं, साक्षान्नास्ति क्रयद्वारेण त्वस्त्येव, सर्वे हि क्रयास्सोमप्राप्त्यर्थत्वादेकार्थाः तद्द्वारेण द्रव्याण्यप्येकार्थानि तदनेन प्रकारेण क्रयाणामेवात्र विकल्पसमुच्चयौ चिन्त्येते, व्रीहियववच्च विकल्पप्राप्तावुच्यते विकल्पेऽरनतिरत्र प्रयोजन, तच्च बहुभिः सुकरम् अतः कार्यप्रधानत्वात्पदार्थानां सौकर्यमालोच्य समुच्चयाश्रयणं न्याय्यं, व्रीहियवादीनान्तु नैवं किञ्चित्कारणमस्ति येन पृथक् श्रुतानामपि सापेक्षत्वं कल्पते, अत्र तु कार्यविशेषात्सापेक्षत्वकल्पनमिति वैषम्यम् ॥

उपयजनादिप्रतिपत्तिकर्मणां समुच्चयाधिकरणम् ।

सू॰ संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ४ ॥

अग्नीषोमीये पशौ "गुदेनोपयजती"ति श्रुतं पशुगणेऽनेकगुदसन्निपाते गुदानां विकल्पः समुच्चयो वेति चिन्ता, यद्यर्थकर्म ततो विकल्पः, अथ प्रतिपत्तिस्ततस्समुच्चयः तत्र सत्यपि तृतीयासंयोगे प्रयाजशेषवद्त्पत्तौ येन संयुक्तमित्येवं सिद्धस्य प्रतिपत्तित्वस्य प्रयोजनकथनमेतत् ॥

आधाने विविधसंख्याकाना दक्षिणाना विकल्पाधिकरणम् ।

सू॰ संख्यासु तु विकल्पः स्यात् श्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

१ विधिभेदाच्चेति पा॰ ।

आन्याधेयाङ्गानामिका देया वह्वी देया इत्यादीनां दक्षिणानामानन्त्यर्थत्वात् कृणवत् समुच्चयः सख्याश्रुतिविरोधात्तु विकल्पः समुच्चये सख्यान्तरोपजननात्कृतसख्याहानिप्रसङ्गात् ॥

पशुगणेषु जाघनीना विकल्पाधिकरणम् । **सू० द्रव्यविकारात्तु पूर्ववदर्थकर्म स्यात्तथा विकल्पे नियमः प्रधा[1]नात् ॥ ६ ॥**

दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसयाजेषु चाज्येन सह विकल्प्यमाना जाघनी विहिता, जाघन्या पत्नीः सयाजयन्तीति सा चोदकेनाग्नीषोमीये पशौ प्राप्ता[1] अत्रापि पुनः श्रूयते "जाघन्या पत्नीः सयाजयन्ती"ति ततोऽपि पशुगणे चोदकेन प्राप्नोति तत्र बह्वीना जाघनीना समुच्चयो विकल्पो वेति सन्देहः, यदि प्रतिपत्तिस्ततसमुच्चयः, अथार्थकर्म ततो विकल्पः, तत्र यद्यपि दर्शपूर्णमासयोर्जाघनीगुणभूता पत्नीसयाजानामन्यथाऽग्नीषोमीये हृदयाद्यर्थं लब्धपशुनिष्क्रयाया जाघन्याः प्रतिपत्त्यपेक्षायां प्रतिपत्तित्वेन पत्नीसंयाजविधानम्, एवमेव पुनर्वचनं, ततश्च दृष्टार्थत्वात्पशुगणे समुच्चयः नैवम् आज्येन सह विकल्प्यमानायाश्चोदकप्राप्तायाः पुनर्वचनं नियमार्थं यथाप्राप्तायाश्च नियमः, प्राप्तिश्च गुणभावेनेति तादृश्येव नियम्यते, अतः पशुगणे विकल्पः ॥

उखाया काम्येन नित्या नैर्विकाराधिकरणम् । **सू० उखायां काम्यनित्ययोः समुच्चयो नियोगे कामदर्शनात् ॥ ७ ॥**

आलायुष्य प्रकृत्य श्रूयते "घृतयात् ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्य- हुत्याऽवदध्यात् भाष्ट्रादवादकामस्ये"ति, तत्र किं नित्यस्योख्यस्य काम्यस्य च भार्जाद्याः समुच्चयो ऽथवा नित्यो निवर्त्य? इति सन्देहे ऽवधानमात्र कामाय श्रूयते न होमः, तस्मात्फलाय काम्यमवधाय होम व पुनर्नित्योऽनि- वृत्तोऽग्निर्वाऽवधातव्य इति समुच्चयः, स्यादेतदेव यद्यवधानं विधीयते प्राप्तमेव तु होमार्थमन्यवधानमाश्रित्यान्यत्तरमात्रं विधीयते, तस्मात्तेन

१ प्रधानत्वादिति तु पा०।

काम्येन नित्यस्य निवृत्तिः विकल्पसमुच्चयविचारे समाप्ते समुच्चयः एवास्ति नास्तीति चिन्त्यत इति सङ्गतिः ॥

वैकारिकाग्नेराहवनीयत्वाभावाधिकरणम् ।

सू० स आहवनीयः स्यादाहुतिसंयोगात् ॥ ८ ॥

सोऽयं काम्योऽग्निराहवनीय–शब्दवाच्यः स्यादाहूयतेऽस्मिन्निति, तस्मादाहवनीयधर्मागत श्रीधारणादयोऽत्र कर्त्तव्याः, मैवम् आधानजन्मनः संस्कारविशेषस्य वाचकोऽयमाहवनीय–शब्दो नासति तस्मिन्संस्कारे वर्त्तितुमर्हति, तस्मान्नात्राहवनीयधर्मः ॥

वैकारिकाग्नेराधानिकसंस्काराभावाधिकरणम् ।

सू० तस्मिन्संस्कारकर्मशिष्टत्वात् ॥ ९ ॥

एवं तर्हि संस्कारास्तत्राधानाद्याः कर्त्तव्या होमार्थत्वात्संस्काराणामस्य चाग्नेर्होमसाधनस्य चाग्नेर्होमसाधनत्वात् सत्य, होमसाधनोऽयमग्निस्तथाऽप्यसंस्कृत एवायं संस्कृतस्यानापन्न इति नात्र संस्काराः कर्त्तव्याः, न हि वृक्षादाहृतस्यारणिमन्थनादिजन्यः संस्कारः शक्यते आधातु, तस्मान्नात्र संस्कारः ॥

नित्यस्योख्यस्याग्नेर्धारणाधिकरणम् ।

सू० नित्यधारणे विकल्पो न ह्यकस्मात्प्रतिषेधः स्यात् ॥ १० ॥

काम्याग्निप्रसङ्गं समाप्य पुनर्नित्यमेवोख्याग्निमुपक्रम्य चिन्तयति किं मुख्यस्य नित्यधारणं न वेति विकल्प? उताधारणमेवेति, तत्र न प्रतिसन्दध्यादिति धारणप्रतिषेधोऽसत्यां प्राप्तावनुपपद्यमानः प्रापकं विधिमनुमापयति, तेन चानुमितेन विधिना प्रापितं प्रतिषेधेन च प्रतिषिद्धं धारणं विकल्पमर्हतीति प्राप्ते ऽभिधीयते–सामान्येनाहवनीयधारणं गतश्रियो विहितम् उख्यश्चायमाहवनीयस्यानापन्नः, आहवनीय एव हि सततोपैनोख्यः सञ्जातः, तस्य धारणं सामान्यवचनप्राप्तं गतश्रियो धार-

णामुख्यविषयेऽनेन प्रतिपाद्यत इति नानेनाश्रुतविध्यनुमानं सम्भवति तस्मादधार्य एवायमुख्यः ॥

सत्राहीनयोः शुक्रस्पर्शादीनामेकयजमानकर्तृकत्वाधिकरणम् । सू० परार्थान्येको यजमानगणे ॥ ११ ॥

सत्राहीनयोरनेकयजमानसमवाये यजमानसंस्कारार्थानि शुक्रास्वारम्भणोऽदुम्बरीसंमानादीनि तान्येकेनैव कर्त्तव्यानि न सर्वैः प्रयोजनाभावादिति प्राप्तिसूत्रमेतत् ॥

अहीने शुक्रस्पर्शादौ यस्य कस्यचिद् यजमानस्य कर्तृत्वाधिकरणम् । सू० अनियमो विशेषात् ॥ १२ ॥

स चोक्तो यः कश्चित्स्यात् अतो येन केन चिदेकेन कृतमन्वारम्भणादिकमितरे प्रसङ्गादुपजीवन्तीतीदमपि प्राप्तिसूत्रमेव अत्रचेव्यपवादं वक्तुम् ॥

सत्रे शुक्रस्पर्शादौ गृहपतेरेव कर्तृत्वाधिकरणम् । सू० मुख्यो वा विप्रतिषेधात् ॥ १३ ॥

सत्रेषु गृहपतिरेव परार्थानि कुर्यात् नानियमः कस्मादितरेषामार्त्विज्याविरोधात् ॥

सत्रे ऽञ्जनादिसंस्काराणां सर्वगामित्वाधिकरणम् । सू० सत्रे गृहपतिरसंयोगाद्धौत्रवत्॥१४॥

यानि पुनर्यजमानसंस्कारार्थानि कर्माण्यञ्जनाभ्यञ्जनादीनि तान्यपि सत्रे गृहपतिरेव कुर्यादुत सर्वे ? इति संशये गृहपतिः समाख्यानात्, अत्र हि गृह—शब्देन कर्मोच्यते तस्य पतिर्गृहपतिः, सर्वेषां च यजमानानां स्वामित्वाद्गृहपतिशब्दार्थत्वे सति विशेषेण कस्यचिदेवासमाख्या फलभूयस्त्वनिमित्ता, फलभूयस्त्वं च संस्काराधिक्यात्, अतस्तस्यैव संस्कारो नान्येषाम् अत्राभिधीयते फलसंस्काराः सर्वेषामेव कर्तव्यास्तदभावे फलमेव न स्यात्, गृहपतिसमाख्या त्वार्त्विज्याभावात्, इतरे ह्यार्त्विज्यकुर्वाणाः

कर्मकरा इव भवन्ति, अय तु केवलयाजमानकरणात्स्वामित्वाचिना गृह हपतिशब्देनोच्यते भवतु फलभूयस्त्व तत्तु वचनात् स हि भूयिष्ठामृद्धिमृध्नोती"ति न सस्काराधिक्यात् अत. सर्वे याजमान कुर्युः यत्रार्त्विज्ययाज मानयोर्विप्रतिषेधः तत्रार्त्विज्यमेव कुर्यु. प्रधानत्वात्कर्त्तारो हि कर्मणा गुण भूताः कर्तॄणामभिगुणभूताः सस्काराः प्रत्यक्षविधानाच्च, ये यजमानास्त ऋत्विज इत्यनेन ह्यार्त्विज्य यजमानाना विहित, याजमान तु चोदकप्राप्तमित्यार्त्विज्य बलीयः ॥

ब्राह्मणस्यैवार्त्विज्ये ऽधिकाराधिकरणम् ।

सू प्रभुत्वादार्त्विज्यं सर्ववर्णानां स्यात् ॥ २५ ॥

विप्रतिषेधे परमिति सूत्रे याजमानार्त्विज्ययोरार्त्विज्य बलीय इति स्थित, तत्प्रसङ्गादार्त्विज्ये कर्त्तारश्चिन्त्यन्ते, दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिषु किं त्रिभिरपि द्विजातिभिरार्त्विज्य कारयितव्यम्? उत ब्राह्मणैरेवे? ति सशय. तत्र 'त्रयो ऽप्यार्त्विज्य मर्हन्ति विद्वत्त्वात् स्मरण पुन ॥ पुरुषार्थमत कर्मवैगुण्य नास्ति किञ्चन ॥ याजनाध्यापनप्रतिग्रहा ब्राह्मणस्यैव वृत्त्युपाया इति नियमः पुरुषार्थतया स्मर्यते न क्रत्वर्थेनया, तेन क्षत्रियवैश्यौ ऋार्त्विज्य कुर्वन्तो नियमातिक्रमात्काम स्वधर्मात्प्रच्यवेयाता न तु क्रतो काचित् गुणहानि., तस्मात्त्रिभिरप्यार्त्विज्य कारयितव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः "द्विजोत्तमानामार्त्विज्य न तु क्षत्रियवैश्ययोः । ब्राह्मणार्त्विज्यनियम. क्रत्वर्थमपि हि स्मृत ॥ यज्ञ व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य "ब्राह्मणानामार्त्विज्य 'मिति स्मरन्तो यज्ञसूत्रकाराः क्रत्वर्थेन स्मरन्तीति स्पष्टमेव, तथा च भगवद्रामायणेऽपि "क्षत्रियोयाजको यस्य चाण्डालस्य विशेषतः । कथ सदसि भोक्तारोहविस्तस्य सुरर्षय" इति, सुरा देवता ऋषयश्च ऋत्विग्भूता इति देवताहविर्भागनिराकरणात् क्रतुवैगुण्यमेव दर्शितम्, "राजयाजकयाऽस्यज्य विनश्यति यथा हवि"रिति अब्राह्मणार्त्विज्ये हविर्नाशश्च स्मृतः, लिङ्गानि च दर्शितानि "ब्राह्मणानामिद हवि"रित्येवमादीनि, तस्माद् ब्रा-

सवनानामेवार्त्विज्यमिति सिद्धम् ॥ मध्ये तन्त्रं यस्य येषां विधानं तेषु प्रोक्तो मुख्यतन्त्रसङ्गः । जिज्ञास्यो योधर्म उक्तश्चतुर्द्धा स प्रज्ञातो लक्षणैर्द्वादशान्तैः ॥

इत्युपाध्यायश्रीपार्थसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायां द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः, द्वादशाध्यायः शास्त्रदीपिकाग्रन्थश्च समाप्तः ॥

मीमांसाशास्त्रस्य तूपासनकाण्डरूपा ज्ञानस्वरूपमध्यायचतुष्टयमवशिष्यते, यथोक्तमाचार्यपादैः श्रीभाष्ये 'संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेने'ति । तदपि यथासमयं प्रकाशयिष्यामः इति, सर्वममुं श्रमं भगवत्यर्पयति,

राममिश्रशास्त्री ॥

